

На вічну пам'ять жертв Великого голоду – геноциду

**Асоціація дослідників голодоморів в Україні
Інститут історії України
Фундація Українського геноциду
Національної академії наук України**

**ПАМ'ЯТЬ НАРОДУ: ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ
ГОЛОДОМ 1932–1933 РОКІВ**

СВІДЧЕННЯ

КНИГА ПЕРША

Вид-во “КАЛИТА”
Київ – 2009

УДК 94(477“193”)
ББК 63.3(4Укр)6
П 15

Рецензенти:

Тамара Демченко, Ганна Капустян.

Редколегія:

*Олександра Веселова, Станіслав Кульчицький,
Левко Лук'яненко, Василь Марочко, Микола Міщенко,
Олександр Нікілев, Валерій Смолій (відповідальний редактор)*

Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років.
П 15 Свідчення. Книга перша / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев;
відповідальний редактор В. Смолій. – К.: ВД “КАЛИТА”, 2009. – 936 с.

ISBN 978-966-8879-70-8

У книзі подаються свідчення-спогади людей про найстрашнішу й наймасштабнішу трагедію ХХ століття – голод-геноцид українського народу 1932–1933 років.

Усні та письмові спогади-розповіді надіслані очевидцями голоду, які пережили тяжке лихоліття й вижили, записані дослідниками голодоморів в Україні, викладачами вузів, вчителями, студентами, школярами старших класів, пенсіонерами, громадянами з усіх регіонів України та інших країн.

Книга стане у пригоді кожній родині, науковцям, педагогам, учням шкіл, студентам, широкому читачьому загалу.

УДК 94(477“193”)
ББК 63.3(4Укр)6

ISBN 978-966-8879-70-8

- © Веселова Олександра, *передне слово*, 2009.
- © Веселова Олександра,
Нікілев Олександр, *упорядкування*, 2009.
- © Асоціація дослідників голодоморів в Україні, 2009.
- © Фондація Українського геноциду – США, 2009.
- © Інститут історії України НАН України, 2009.

З М І С Т

Шановний читачу! (<i>Левко Лук'яненко</i>)	4
ПЕРЕДНЄ СЛОВО: Геноцид українського народу крізь архівні дані, свідчення тих, хто вижив, і очевидців (<i>Олександра Веселова</i>)	7
ЗАКОН УКРАЇНИ № 376-V. Про голодомор 1932–1933 років в Україні	34
ПОМИНАЄМО КОЖНУ ДУШУ, КОЖНУ ЖЕРТВУ, КОЖНОГО МУЧЕНИКА (Промова Президента України <i>Віктора Ющенка</i> на Михайлівській площі у День вшанування 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років 24 листопада 2007 р.)	37
Звернення Президента України <i>Віктора Ющенка</i> до українського народу з нагоди 75-ї річниці Голодомору 1932–1933 років на відкритті Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні (22 листопада 2008 р.)	41
СВІДЧЕННЯ – АДАМЕНКО А.С. – МАРЧЕНКО В.	47
ПОКАЖЧИК СВИДЧЕНЬ	898

ШАНОВНИЙ ЧИТАЧУ!

Ти взяв до рук нову книжку свідчень з історії України 30-х років. Вона представляє тобі понад 1300 свідчень з усіх областей України та кілька свідчень з Кубані. Це різні люди, різного темпераменту й характеру, різного віку, з різною освітою та життєвим досвідом. Вони спільні в тому, що, як українці, були приречені вождями московської комуністичної імперії на загибель. Їм пощастило. Вони вижили, щоб донести історичну правду до молодших поколінь. Ця історична правда набула книжної форми під назвою “Пам’ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення”.

Асоціація дослідників голодоморів в Україні була заснована 1992 року світлою пам’яті подружжям Володимира Маняка та Лідії Коваленко-Маняк. На початках діяльності збір свідчень про голодомори становив важку проблему: люди боялися розповідати незнайомій людині про страждання, яких зазнали. Страх, нав’язаний численними арештами й розстрілами безвинних людей 20-х років, бандитським пограбуванням майна й колективізацією 30-х років, безмежним свавіллям і постійними репресіями 40-х – 50-х років ввійшов у найглибші глибини людської свідомості. Страх за своє життя став хронічною хворобою. З проголошенням незалежності України зникли підстави для страху, а він однаково не покидає старших людей. І вони бояться розповідати правду. Спокон віків у народі вважали за добру прикмету правдивість людини. Правдивість – це ознака моральності людини, вона захищала людину і давала їй почуття суспільної безпеки. Комуністична антихристиянська імперія відкинула національні й християнські моральні засади, осміяла їх і запровадила терористичні методи керівництва суспільством і страхом перетворила людей у покірну рабську силу. І коли до старенької бабусі чи дідуся підходила незнайома людина, представлялася для знайомства й починала розпитувати про голодомори та репресії, то в старенької людини страх викликав думку, а чи не агент, бува, КДБ підійшов до неї? За цією думкою перед очима починала проходити вервечка картин з її чорного голодного минулого: вночі арешти, тюрма, слідство, далекий Сибір чи таємна могила, не на кладовищі, а десь у лісі, що й діти не знатимуть... І старенька людина ухилялася від подальшої розмови, залишаючи активіста Асоціації з нічим. Доводилося йти до другого, третього, аж доки п’ятий не виявлявся сміливим і розповідав історію загибелі півсела.

Поволі з бігом часу страх слабкішав. Помітно посприяла розкутості людських душ особиста участь президента В.Ющенка у вшануванні пам’яті жертв голодомору 1932–1933 років та ухвалення Верховною Радою України Закону про визнання голодомору геноцидом української нації.

Із задоволенням відзначаю помітне розширення серед нашого народу інтересу до голодоморознавчої тематики. З'являються невеличкі книжечки про голодомори 1932–1933 та 1946–1947 рр. в окремих селах чи районах. Створюється враження, що все більше українців середнього й молодшого покоління починають цікавитися життям своїх старших родичів під московською окупацією в добу комуністичної диктатури. Це вельми похвально. Україна складається із сіл, містечок і міст. Вивчення історії свого села чи міста дає розуміння історії всієї України. Без знання умов життя під чужинецькою окупаційною адміністрацією важко зрозуміти й серцем відчувати вартість національної свободи, своєї державності. А об'єкт вивчення величезний, бо ж у ХХ сторіччі Україна мала не тільки три голодомори (1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 рр.), але й три доби національно-визвольних змагань (Петлюрівщину, Бандерівщину, Правозахист), маємо не тільки нищення московською імперією мільйонів і мільйонів українців, але й перемогу української національної ідеї людської свободи над московською імперською ідеєю людського рабства.

В одному із свідчень йдеться про розповідь українця москвинської зовнішності (такі зрідка зустрічаються в Україні), який служив у Червоній армії. Отримавши відпустку, він приїхав на самий українсько-російський кордон, де жили його родичі. Недалечко стояла військова застава. У військовій уніформі він підійшов до командира застави і російською мовою спитав, чого вони тут стоять.

- Стережемо, щоб хохли не тікали з України в Росію.
- А що ви в цій Україні робите?
- Давім хохлов!
- І довго будете давити?
- Пока последній не сдохнет!

Дивовижно! Дивовижно-глибоке азіатське дикунство: за гетьмана Мазепи з таким же дикунством москалі вирізали дітей і жінок, загалом усіх мешканців Батурина й Лебедина; з таким дикунством нищили людей у 20-х і 30-х роках; з таким же дикунством на межі тисячоліть “мочілі в сортірах” чеченців – минають сторіччя, а московіти якими були, такими й залишаються!

Книга “Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення” показує всякому, (хто має бодай найменші духовні потреби й відчуває себе українцем), свідченнями з різних теренів України всю безмежну жорсткість і дикунську нелюдскість московського імперіалізму і спонукає стати активним захисником нашої незалежності.

Ця книжка наповнена безцінними фактами, які, можливо, читач уже не зможе почути від своїх діда й баби. І вона спростовує один міф, поширюваний тепер чорною пропагандою, що, мовляв, українці самі себе нищили. Ні! І ще раз ні! Не самі себе, а нелюди-маніяки, яким свободолобна Україна заважала розгортати наступ, спрямований на підкорення своїй імперській утопічній ідеї цілого світу. Читач прочитає свідчення не тільки про людоїдство і трупоїдство, але й про

збройні повстання, і що особливо приємно, про сердечну допомогу голодних селян один одному. У цій збірці свідчень читач прочитає, що десяток років тому майже не можна було зустріти, а саме: свої оцінки влади, комуністів, уповноважених райкомами партії озброєних московітів тощо як окупантів, як ворогів українського народу.

...

Одне запитання читачеві: коли б більшовицька Росія не розв'язала три агресивні війни проти Української Народної Республіки, і Україна від проголошення 22 січня 1918 р. самостійності зберегла її і відтоді розвивалася за своїм розсудом як незалежна країна, чи були б в Україні голодомори 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 років? Отож то й є, далєбі!!!

А геноцид же українців Москва здійснювала не тільки голодоморами, а й низкою інших способів... Пізнай ці способи. Знання їх навчить тебе любити Україну і ненавидіти її ворогів. З байдужої людини зроблять тебе патріотом і станеш самодостатнім Українцем!

Докоряй своєму дідові, що не захистив незалежність Української Народної Республіки й кинув тебе на 70 років у комуністичне рабство. Одначе пам'ятай: кожне наступне покоління є розумніше від попереднього, тому ти є розумніший від твого батька, діда й прадіда. Тож, якщо вони не зуміли захистити незалежність України від східного хижого сусіди, то в тебе має стати розуму захистити національну свободу. А що в тебе простіше завдання – відстояти вже здобуту свободу, – то й поготів ти маєш упоратися з ним. Мобілізувай національний дух на основі важливої історичної інформації оцієї Праці, яку держиш у руках, і ти консолідуєш націю і зробиш її спроможною відбити будь-яких ворогів.

*Л.ЛУК'ЯНЕНКО – Герой України,
Почесний голова Асоціації дослідників голодоморів в Україні*

ПЕРЕДНЄ СЛОВО:
ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ КРІЗЬ АРХІВНІ ДАНІ,
СВІДЧЕННЯ ТИХ, ХТО ВИЖИВ,
І ОЧЕВИДЦІВ

На сьогодні, коли спливають 76-ті роковини геноциду українського народу голодом 1932–1933 рр., скоєного комуністичним тоталітарним режимом, опубліковано чимало збірників архівних документів і спогадів-свідчень очевидців найстрахітливішої народної трагедії, людей, які пережили лихоліття й вижили. Дослідники використовують після багатьох десятиліть замовчування радянською владою цієї складної, тяжкої і печальної теми комплекс джерел, основними з яких є документи архівів, переписи населення, листування, мемуари тощо.

Що стосується свідчень, більш ніж за 5 десятиліть замовчування, репресій, заганяння у свідомість населення ленінсько-сталінської ідеології “дрібно-буржуазності і меншовартості” годувальника країни – селянства, яке, як нам добре відомо, найбільше постраждало від голодомору, кілька поколінь науковців на спомини прадідів, дідів і батьків не завжди зважали.

А носії пам’яті про ті жахливі події тільки потайки шепотом розповідали нащадкам про страшне лихо з настійливим попередженням-проханням мовчати, щоб не наражатись на небезпеку розправи з боку влади, яка щільно замовчувала геноцид українського народу голодом. Однак пам’ять про жах людомору зберегли тисячі й тисячі людей.

Багато скептиків (серед них і деякі науковці) не задіювали в дослідження цих цінних документів як історичних джерел. “Свідчення очевидців голодомору побачили світ на Заході через кілька років після трагедії. Серед перших були праці, ґрунтовані на свідченнях західних дослідників, таких як Е.Амменде в книзі “Чи мусить Росія голодувати?” (німецькою мовою, 1935) та Н.Чемберлен у книзі Е.Лайонса “Ми охоплюємо світ” (англійською мовою, 1935). В українській діаспорі від двадцятої річниці голодомору виходили друком спогади свідків трагедії та наукові праці, що опиралися на них. Згадати б тільки двотомник “Біла книга чорних діл Кремля” (англійською мовою, 1953) та свідчення очевидця О.Воропая “В дев’ятім колі” (1953), – зазначав професор Торонтського університету В.Ісаїв. Намагання західної української діаспори привернути увагу до голодомору здобули успіх тільки у 1980-х. Позитивний вплив мали кілька проєктів, зокрема документальний фільм “Жнива розпачу”, створений 1984 р. Комітетом дослідження українського голодомору в Торонто (нині Українсько-канадський дослідно-документаційний центр). Заходами Українського дослідного інституту Гарвардського університету побачила світ книга Р.Конквеста “Жнива скорботи” – найдокументальніше дослідження голодомору у західній історіографії¹. З 1986 по 1990 рр. науковою роботою Міжнародної Комісії з дослідження

голодомору Комісії Конгресу та Уряду США керував науковець Дж.Мейс. Діяльність Комісії ґрунтувалася на свідченнях очевидців та наукових дослідженнях. Вислідом її роботи став “Збірник усних свідчень комісії дослідження голоду в Україні”. А головним підсумком – визнання голодомору геноцидом українського народу².

В Україні збиралися та публікувалися свідчення очевидців голодомору від початку політики “гласності”. Велика заслуга у цьому належить дослідникам В. Маняку та Л.Коваленко, які записали близько шести тисяч свідчень про голодомор та інші насильства над українським народом, багато з яких опубліковано у книзі “33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал” (1991)³. На жаль, передчасна смерть обох дослідників перервала цю працю. Читаючи ці свідчення, можна чітко й виразно зрозуміти, що суть історії – не висохлі документи чи гола статистика, це живі люди та їхні переживання, часами втіха, а здебільшого – біль⁴.

Ентузіасти-дослідники голоду-геноциду – автори-упорядники збірників-свідчень Б.Ткаченко, В.Рудий, Ю.Авраменко, Т.Поліщук, М.Булда, Ю.Мицик, Т.Демченко, І.Магрицька, П.Яшук за останні 15 років підготували книги свідчень людей, які пережили неймовірно жахливий голод, і вижили⁵.

Визначний дослідник голодомору 1932–33 рр. в Україні Дж.Мейс у вступі до двотомника П.Яшука “Портрет темряви” (1999) стверджував: “Історичні події своєрідно переломлюються в свідомості кожної особистості. Я, можливо, як ніхто інший, знаю: важливість усних свідчень очевидців і водночас необхідність уважного прискіпливого відбору, пильного дослідницького ока до них. На Заході існує значна наукова література, що стосується проблеми усних свідчень, як історичного джерела, про те, як пам’ять змінюється через фільтрацію пізніших досвідів. Але коли значна кількість людей, які ніколи не зустрічалися і мають абсолютно різні світогляди, цінності, пізніші від спільного досвіду долі, наводять однакові або подібні факти, це свідчить про їх абсолютну правдоподібність і вірогідність. Більше того, досвід тих, які займаються захистом людських прав, як наприклад, члени “Міжнародної амністії”, переконливо засвідчує, що жертви не брешуть... Щирість та відвертість розповідей не можуть не вражати”⁶.

Документи архівів та свідчення тих, хто вижив у голодоморному вирі, дають можливість побачити й усвідомити, як творився геноцид нашого народу.

Широковідомий нині термін “геноцид” походить від грецького “генос” – рід, плем’я і латинського “цедо” – вбиваю, тобто означає народовбивство. Відоме нам і визначення геноциду за Конвенцією ООН. “Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього” від 9 грудня 1948 року. Це – дії, скоєні з наміром знищення повністю чи частково будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи, цебто різновид національної політики, спрямований проти конкретного етносу з метою його зникнення через фізичне винищення. Складові геноциду: навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на її повне або часткове винищення, та дії, розраховані на недопущення дітонароджу-

вання в середовищі такої групи⁷, прямо характеризують геноцид українського народу голодомором початку 30-х років ХХ століття.

Здійснювався злочин геноциду щодо українського народу московським центром радянської імперії – СРСР. З'ясовано вже основні характерні особливості голодомору. Він був штучний, рукотворний, породжений тоталітарним режимом за відсутності в Україні власної держави. Голодовий мор став наслідком масової форсованої насильницької колективізації, розкуркулення селянства, політичних репресій проти республіканського, обласного, районного керівництва, голів колгоспів, селянства України – рядових колгоспників і одноосібників, цілковитого пограбування села.

Прослідкуємо за змістом архівних документів і свідчень людей, які вижили.

Замовчувані за комуністичного режиму документи – постанови, спецповідомлення, доповідні записки, листи вищих центральних та регіональних органів партійно-державної влади, свідчення людей, які пережили голод і вижили, та очевидців, розкривають технологію творення людомору-33, перетворення людей на кріпаків, безправних рабів, обшуків селянських обійсть так званими “активістами” та “буксирами” з метою вилучення зерна, овочів, запасів кожної родини. Позбавлення українських селян продуктів харчування призвело 1931 р. до голодування, 1932 – до голоду, 1933 р. – до масової смертності селян України. За даними різних дослідників, голодомор поглинув від 5,5 до 10 млн людей.

Зазначені засоби слугували проведенню конфіскаційної хлібозаготівельної політики, через механізм якої, в основному, і відбувалося творення голоду. Директиви щодо організації й здійснення хлібозаготівель йшли безпосередньо від Й.Сталіна – Секретаря ЦК ВКП(б), всі важелі керівництва держпоставками сільськогосподарської продукції, насамперед, зерна, знаходилися в його руках. Вказівки “батька народів” та його найближчих соратників з верхівки компартійно-державної влади: В.Молотова, Л.Кагановича та ін. стосовно практичного проведення хлібозаготівель надсилалися до республік, областей у вигляді постанов ЦК ВКП(б) та Ради міністрів СРСР, як правило, за підписом Сталіна, який уособлював владу у комуністичній імперії, його особистих директив, настанов-вимог В.Молотова, Л.Кагановича та інших призвідців голоду-геноциду.

В колоніально залежній Україні беззаперечно мали виконуватись й реалізовувались директиви партійно-радянського уряду СРСР Компартією (більшовиків) України та її радянським урядом, очолюваними С.Косіором, П.Постішевим, В.Чубарем та ін. Владна вертикаль, каральний апарат, постійно перебуваючи під пресингом московського центру, домагалися шляхом жорстокого терору проти селянства, здачі усього наявного у колгоспах і населення продовольчого, страхового, насінневого, фуражного зерна. Як вірно підкреслив В.Василенко, “план винищення українських селян був замаскований під надмірні плани хлібозаготівель”⁸.

Про хлібозаготівлі, вивіз у хлібозаготівлю усього наявного в колгоспах і у колгоспників й одноосібників хліба містять відомі численні документи. Про це ж – розповіді свідків таких дій влади.

“Восени 1932-го до Рубанки прибув уповноважений з Недригайлова з метою викачати із села продукти харчування. По дворах нишпорили спеціальні представники. У залік хлібозаготівлі до зернини виміталися продовольчі, страхові, фуражні та насінневі фонди. Крім хліба, вивозилася картопля, насіння городини, буряків, м’ясо, птиця. Одне слово, все те, що можна було їсти. Як наслідок, за півроку село спустіло. На вулицях, у дворах чи то й серед поля можна було побачити опухлих, збожеволілих, конаючих. Беззахисними та невинними жертвами стали діти. Все більше і більше хат залишалось без господарів. Лише щоденне рипіння погано змащених коліс нагадувало, що ще не всі мерці вивезені до могили. Вживав, хто як міг.

Поменшало на подвір’ях собак, котів. Вони теж, подекують очевидці, “пішли” до казана”, – розповідав І.Бойченко, (с.Рубанка Недригайлівського р-ну Чернігівської (нині Сумська) обл.)^{8-а}. “До кожного двору доводили план – скільки вивезти зерна в державу. А вивезеш – знову план новий дають. У нас зайвого зерна не було, бо ж 8 ротів, план батько не виконав, і сталінські прихвосні почали перекопувати все піками в хаті і біля хати, шукати ями з зерном. Зерна не знайшли, а забрали все, що можна було їсти – буряки, гарбузи, квасоллю. Забрали й корову. Почався в хаті голод. Менші діти все плакали і просили їсти. Ми були як скелети, оброслі якимось мохом. Спочатку менші повмирили, решта лежала й чекала смерті. А посеред села стояв великий гамазей, в ньому було сховано тисячі тонн зерна, яке охороняла озброєна варта. Куди його вивезли, те зерно, ніхто не знав. А цим же зерном можна було врятувати не одне село,” – свідчила П.Буваленко (с.Межиріч Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

Хоча ЦК ВКП(б) та Радянський уряд оголосили “успішне завершення колективізації”, плануючи голод-геноцид в Україні, дали таємну вказівку на її продовження, тобто посилення розкуркулювання вже не “куркулів”, а “середняків” і “бідняків”, що звались “одноосібниками”, не бажаючи вступати до колгоспів. З метою подальшого застосування репресій стосовно розкуркулення й колективізації з Кремля надійшла секретна телеграма, яка нещодавно була введена до наукового обігу. Телеграма Секретаря ЦК ВКП(б) Й.Сталіна до ЦК КП(б)У про терміни завершення в СРСР колективізації: “Повідомляється наступна поправка до телеграми, надісланої вам 14 січня про річницю смерті Леніна: лозунг за завершення в основному в 1932 році колективізації сільського господарства й на її основі ліквідації куркульства як класу по всьому СРСР слід читати так: “за завершення в основному в 1932–33 році колективізації сільського господарства й на її основі ліквідації куркульства як класу по всьому СРСР” (Підкреслено – О.В.). 20.І.1932. Секретар ЦК Й.Сталін. Телеграма адресована до: “Харків, ЦК КП(б) України. Серія “Г”. Нац. ЦК, крайкомам та обкомам”.

“Розкуркулювали не тільки заможних, а й бідних, у кого тільки мав бути хліб. Кривава мітла вимітала так, що й миша не могла знайти бодай зернинки. Люди передбачали в цьому смерть, почали ховати, в кого що було. Але це не давало гарантії на порятунок, тому що спеціальні бригади ходили по подвір'ях і по городах, металевими прутами вишукуючи сховане будь-де,” – свідчив Т. Мазур. “Був план до двору. Хто його не виконував – того розкуркулювали” (М. Каневський).

Отримавши телеграму, ЦК КП(б)У негайно дав вказівки обкомам про посилення репресій щодо колективізації, розкуркулювання та хлібозаготівель в усій країні. “У той час батько і мати лишилися на селі як “одноосібники”, а я виїхав до Казахстану. 1932 р. батька засудили на 3 роки за невиконання хлібоздачі, хату і господарство продали за 300 крб., а його самого відправили до Полтави у в'язницю. На запитання батька до суду, який же він куркуль, коли він все життя працював в наймах, суддя відповів: “Хоть вы и не кулак, так ваш дом выглядит по-кулацкому” – спогадує І.Мельниченко (с.Нова Кочубеївка Чутівського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.). “1933 рік пам'ятаю такими подіями: батько відмовився вступати до колгоспу. Це було причиною всіх нападів на сім'ю. З двору було забрано корову, реманент, яким обробляли свою землю. Сім'я не була багатю. Дітей п'ятеро, батьки та старенький дідусь. Після того, як з двору було забрано все – зерно, борошно, соняшникове насіння, цибуля, квасоля, сім'я залишилась без всякого засобу до існування”, – згадує О.Мажарова з Дніпропетровщини. “В 1933 р. у нашій родині було 7 дітей. На початку року до в'язниці посадили батька, а сім'ю розкуркулили. Забрали все. Незабаром розкуркулювачі з'явилися знову, тепер вже начебто за податками, сума яких здавалася астрономічною. Мати відповіла їм, що їй нема чим платити та й вже нема за що платити податки, позаяк все давно з'їдено. Однак розкуркулювачі все обшукали, лазили по всіх закамарках. А коли нічого не знайшли, то вигнали серед зими усю родину до копанки, де, нікого не боячись, бігали миші, а навесні квакали жаби. Яюсь рано весною ми з братом йшли до родичів у сусіднє село, так колгоспний бригадир забрав у нас останні сорочки і фуфайки, залишив нас роздягнутими на морозі”, – свідчила Л.Бруслік (с.Каданка на Київщині). “Людей розкуркулювали у нас лише за те, що у них було багато землі і деяка техніка, так вони ж самі працювали на цій землі. Розкуркулені ходили по селу і просили їсти. Хто хоч гарячого що дасть – то їх виселяли з хат, і жили вони в землянках. Їх називали “старцями”, а мама нас вчила, щоб ми так не казали, бо то дуже образливо”, – розповідала Н.Бондаренко. “Були ми бідні, хазяйство маленьке: кінь і деяка худобина. А як прийшли ті, що розкуркулювали, то забрали все: і коня, й ту худобинку. Вигнали з хати. Остались самі діти – голі й босі. Ми всі плакали. Та мамина сестра трохи краще за нас жила й позабирала нас до себе”, – ділилася своїми спогадами Т.Біла з Херсонщини. “Мого батька теж відправили в Сибір за те, що він не віддавав нашу корову в колгосп. Після цього

випадку я його більше не бачив. Жінки нашого села вимагали повернення відібраного майна, але на них не звертали ніякої уваги. Восени в один день в нашій сім'ї від голоду померли мої брат і сестра,” – згадував В.Білий (с.Жемчужне Юр'ївського р-ну на Дніпропетровщині). Розкуркулення супроводжувалось репресіями, грабунками, розбоями, знущаннями, побиттям, вбивствами... За нездачу зерна людей арештовували, заганяли в концтабори, тюрми місцеві, північні й сибірські. Морили голодом, холодом, умертвляли, вивозили в Сибір. “Була розкулачена і моя сім'я. Батька, Тетієвського Якова Петровича, як куркуля, били, посадили в тюрму. Нас, голих, босих, повикидали з наших осель на вулицю, провіривши, чи не залишилось чого їстівного. Даже повитягали глиняні горшки з печі, повиливали страву з них... Все продавали на торгах. Це – геноцид щодо розкулачених”, – запевняє Г. Юраш.

Витворювались все нові й нові методи позбавлення сільського населення продуктів харчування.

Один з багаточисленних засобів творення геноциду – на урядовому рівні створення й організація дій так званих буксирних бригад. Уповноважені, “активісти”, “буксири”, насильно забирали під час подвірних обшуків у селян продукти, заготовлені на зиму, нерідко били і навіть вбивали людей. Численні архівні документи й свідчення селян, які пережили голод-геноцид й вижили, підтверджують це ганебне явище. Так, Г.Цимбал із с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл. згадувала: “По селах ходили “активісти” і забирали в людей все, що можна їсти, а обкрадені люди помиралі”. “Наша сусідка від голоду покінчила життя самогубством. Один чоловік, в якого уповноважений з райкому партії забрав останню торбинку з зерном, напав на того, щоб відібрати своє зерно, то той уповноважений холоднокровно застрелив його і сказав, що селянин був “контролю”. У вбитого zostались жінка і четверо дітей-сиріт”, – свідчила М. Денисенко з с.Красноіванівка Криничанського р-ну Дніпропетровщини.

Уповноважених з хлібозаготівель затверджували у найвищих парторганах. А бригади активістів-буксирів були створені на виконання рішень ЦК ВКП(б) за постановою та інструкцією РНК УРСР “Про застосування репресій до одноосібників за нездачу хліба” від 11 листопада 1932 р. У розділі постанови “Про заходи боротьби з куркульським впливом у колгоспах та у сільських парторганізаціях наголошувалось:

...4. Організувати бригади з колгоспних активістів колгоспів (даного чи поблизького), які виконали план хлібоздачі, а також близьких до його завершення – для сприяння повному виконанню хлібозаготівельного завдання по одноосібному сектору.

До 1 грудня організувати на Україні не менше 1100 таких бригад колгоспників, в тому числі по областях:

Вінниця – 200, Чернігів – 100, Одеса – 50, Донбас – 50, Київ – 300, Харків – 350, Дніпропетровськ – 50.

...6. Стосовно куркулів, твердоздавців, які не виконують завдання по хлібу – застосувати репресії, передбачені ст.58 Кримінального кодексу в судовому чи адміністративному порядку”¹⁰.

Тим, хто робить закиди дослідникам, заявляючи, що самі собою активісти грабували своїх же односельців, необхідно прочитати в архіві такий і подібні документи за 1932 р., як “Список районів, до яких надіслано буксирні бригади з колгоспників. Скрупульозно в документах комчиновник виписує назву району, чисельність буксирних бригад, прізвища уповноважених. Так, приміром, в Петровський р-н направлена буксирна бригада з 20 чоловік з уповноваженим Гольдштейном, в Ставищенський – 20 чоловік з уповноваженим Бондаренком, в Кривоозерський – 20 осіб, якими керував уповноважений Кац, в Гайсинський – 15 чоловік з керівним уповноваженим Шварцем тощо. Та й сама назва “буксири” офіційна, а зовсім не народна. От вам і свої, але слуги чи пристосованці компартії, розкуркулювачі. “Обшуки в хатах та господарствах селян здійснювали уповноважені з району у присутності представників місцевої влади. Звичайно ті, що з району приїздили, то все забирали силою, нікого не жаліли”, – свідчила В.Бондарчук (с.Івниця Андрушівського р-ну Київської (нині Житомирська) обл.). Ф.Біленко (м.Тальне Київської (нині Черкаська) обл.) згадував: “Сільських “активістів” забути неможливо. Це були узаконені розбійники та злодії в особі голови колгоспу Мотрі Пироженко, комсомольського заправила Спотикайла та голови сільради. Їм односельці дали влучні прізвиська: Спотикайлові – Цуцик, голові сільради – Джус. Про них так співали:

*Ще не вмерла Україна,
А прийдеться вмерти.
Петро Джус – комуніст
Доведе до смерти.*

Майже чотири роки у війну я був в’язнем фашистського концтабору у Маутхаузені. Але гіршого концтабору, як голодовка 1933 року, я у своєму житті не бачив”. “В нас було 7 пудів ячменю, берегли на насіння, мішечок проса. Картопля була закопана, гілляками накрита. Все навантажили на підводу “буксири” й вивезли. Наклали заготівлю – 109 пудів хліба. Щодня їздила “червона валка”, вишукували хліб і забирали все до грама”, – згадувала М.Ковалишина з Вінниччини. “Вважаю, що голод був викликаний не неврожаєм, а тим, що у людей все відібрали”, – констатувала Г.Удовицька (Башкирова) з Дніпропетровщини. “Якби не забирали харчі, то люди були б живі. Всі люди ходили пухлі, важко було ноги переставляти. Їли тоді все: зелені вишні, яблучка, на яких тільки-но осипався цвіт: варили та їли. Як тільки жито пустило колос, то всі люди тільки тим і жили. Я й при панові жила, а такого голоду не було. Ми мали корову, то тільки завдяки їй й вижили...” – розповідала Г.Гула. “Голод почався тоді, як почали забирати хліб і віддавати державі. Урожай тоді був гарний. Потім почали забирати й інші

продукти, особливо у тих, хто не хотів спочатку йти до колгоспу. Багато людей померло з голоду”, – розказувала І.Дош. “На мою думку та на думку моїх односельців, той голод був через те, що все вирощене з села вивезли”, – запевняла П.Демидова (Іванова). “Тоді приїздила у кожний двір підвода з червоним прапором, і комуністи грузили на неї все, що було в оселі: зерно, картошку, даже в гладищах фасоллю й інші бобові. Пороли штиками і находили у кого що було закопано. У нашій хаті подовбали штиками піч і грубу, бо батько був на фронті, у Першу світову війну, мав три Георгієвські хрести срібляні, у матері взяли новий кожух” (Л.Пересунько). “Забирали все насильно. Заходили до хати і починали шукати залізними щипками скрізь: в коморі, клуні, хаті, на горищі, по хлівах. Ходять по горобу й подвір’ю та крутять свердлами там, де зрушена земля. Коли щось знайдуть, хазяїна зразу ж судять як ворога. Тут уже порятунку не було: забирали все – зерно, муку, крупи, картоплю. Все, що потрапляло до їхніх рук. Часом громили хату: били вікна, двері, печі, комори. Залишали людину з сім’єю, з малими дітьми без нічого. Силою забирали все до колгоспу. В селі – повний розвал. В 1932–1933 рр. стало як у пустелі: стодоли, хліви, стайні, комори сільрада вивозила до міста і продавала на паливо. Коней люди половили, порізали й поїли. Частину коней половила влада, зігнала до колгоспу і поставила варту. Курей, овець порізали й поїли люди або позабирала влада. Псів та котів постріляли на хутрозаготівлю або поїли люди” – підтверджувала Г. Іванова з Житомирщини. “У 1932 році, десь на початку осені до села прийшли нікому невідомі, ніким непрошені люди. Вони вривалися до осель та відбирали у мешканців села всі харчі, якими селяни запаслися на зиму, забирали худобу, птицю, грузили на підводи мішки з пшеницею, житом, ячменем. Все! Все, до останнього шматочка, до останньої зернинки! Ці ніким непрошені “гості”, були жорстокими та безсердечними. Вони руйнували, змітали все, що їм траплялося на шляху, нікого не жаліючи, нікому не співчуваючи. Хоч був ще дитиною, але як зараз пам’ятаю... Ми саме вечеряли. На столі стояла печена картопля, хліб, огірки, помідори. Як ось стук у двері сіней, стук гучний, нетерплячий. Батько пішов відчиняти, та його випередили... До хати увірвалося троє чужих чоловіків. Вони мовчки пройшлися по оселі, зібрали всі харчі, які були в хаті і пішли до комірчини. Батько щось почав кричати, вимагати пояснення, за що один із незнайомих ударив його кулаком, а інший пригрозив гвинтівкою. А маленька Оля, моя наймолодша сестричка, якій тоді було два роки, дуже злякалася. Тримаючи у руці недоїдений шматочок хліба, намагалася сховатися за матір. Високий чоловік, один із них, з чорними та порожніми очима, підійшов до Олі, вирвав хліб та з кривою посмішкою кинув його під ноги і розтоптав. Сестричка заплакала”, – згадував Г. Дерев’янок з Київщини.

Партійні органи, спеціальні уповноважені ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкомів, райкомів партії з держзаготівель суворо вимагали здачі хліба без врахування справжнього стану з наявністю зерна в господарствах. Найпоширенішими були

звинувачення обласного, районного, сільського керівництва, а найбільше – селян у “приховуванні зерна”, його “розбазарюванні”, “розкраданні”, “саботажі хлібозаготівель”, “антидержавній діяльності” тощо. Місцеві керівники в свою чергу у невиконанні плану хлібозаготівель звинувачували голів колгоспів. Для так званої “допомоги” відстаючим районам у виконанні держпоставок зерна, заготовити яке було неможливо через його відсутність після вилучення “заготівельниками”, на місця додатково направлялися уповноважені та представники вищих партдержорганів.

“А люди приходили до сільради. Питали, що їм їсти. Їм відповідали: “Вам землю дали, її їжте”. Люди й справді в розпачі пробували їсти землю”, – згадувала Г.Баштаненко (с.Жабокряківка на Харківщині). “Жито, хоча б й достигло, колосків не дозволяли різати. Навіть на своєму городі” (П.Білоруськ, Фастівський р-н Київщини). “З області 1932 р. прийшла вказівка зібрати стільки-то хліба (зерна), і місцева влада почала діяти. Її представники ходили із двору в двір і відбирали в людей все надбане важкою працею зерно. В нашій оселі взяти було нічого, тому що все зароблене батьками враз проїдалось. Жили ми бідно. Коли весною посіяли залишки зерна, то їсти зовсім стало нічого. Здобували їжу, хто як міг. Люди їли собак, кішок, діставали із бавовни зерно і сушили його. Потім мололи і пекли щось на вигляд коржів. Зривали з акації кашку і теж сушили. Споживали сиру і варену. З Первомайська привозили макуху. В лісі викопували козельці, багато готували з них страв: варили, пекли, сушили. Голова колгоспу виділяв підводу з водою, і їздили по полях, виловлюючи ховрахів, потім їх споживали. На цьому і жили” (К.Волошина, Херсонщина). “Як виживали? У селі було багато випадків канібалізму і трупоїдства. Пам’ятаю сім’ю М., де від голоду помер батько, а мати зосталася з двома дітьми, деякий час вони їли граків, котів, собак, але згодом діти померли, і мати, зваривши, їх поїла, а згодом померла і вона сама. Помочі від адміністрації не було, люди масово помирили. Від голоду рятувались різними способами: їли тварин, людей, трупи, весною харчувались лободою, листям дерев, травою. Врятувало мене те, що в лютому 1933 р. з сім’єю виїхала до Росії. Саме більше запам’яталося, що коли їхали до Росії, то на станціях була дуже велика кількість згноєної пшениці” (Н.Водоп’ян). “Від голоду страждали всі односельці, не було тих, кого б він не зачепив. Рятувались так: їли полову з сіна, коріння, яке залишилося в землі, гнилий буряк, навіть “помет”. Родина наша цей страшний голод пережила. Лишилися живі завдяки тому, що батько отримував харчі на роботі. А в селі мав місце навіть канібалізм. Діти їли дітей, які вже були хворі, слабкі. Об’їдали руки один одному. Найважчим періодом для нашої родини і всього села був час з осені 1933 р. У селі Гранівка голод тривав по літо 1934 р. ...Звісно, що після голоду багато що змінилося. Залишилися люди бідними і хворими. Але, на мою думку, всі ці страждання зблизили людей, селяни почали називати один одного братами” (Н. Борисенко).

Телеграма ЦК ВКП(б) до ЦК КП(б)У з оголошенням постанови ЦК ВКП(б) про добровільне здавання державі колгоспами, колгоспниками та одноосібниками раніше прихованого хліба від 1 січня 1933 р. вимагала:

... б) стосовно колгоспників, колгоспів й одноосібників, що уперто продовжують ховати розкрадений і прихований від обліку хліб, будуть застосовуватись найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів й кооперації та зміцнення суспільної соціалістичної власності). Секретар ЦК ВКП(б) Й.Сталін¹¹. Постановою ж ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. про охорону соціалістичної власності ВКП(б), Й.Сталін наказували: “...Застосувати як захід судової репресії в справах про охорону колгоспів та колгоспників від насильства й загроз з боку куркульських та інших антирадянських елементів позбавлення волі від 5 до 10 років з ув’язненням у концентраційному таборі.

...3. Не застосовувати амністії до злочинців, засуджених у цих справах. Голова ЦВК Союзу РСР *М.Калінін*, Голова РНК Союзу РСР *В.Молотов* (*Скрябін*), Секретар ЦВК Союзу РСР *А.Єнукідзе*¹².

Виконання цих завдань компартії читаємо у свідченнях. Так, М. Балановський (м.Умань на Черкащині, голод пережив у с. Городниця Уманського р-ну Київської обл.) згадує: “На нашому кутку, що утворювався трьома суміжними вулицями, було одинадцять хат, у двох з них родини вже вимерли повністю, в інших дев’яти родинях померлих було вже по одному, по двох, а то і по трьох. Тільки в одній із одинадцяти, де проживав Марко Лещенко, ще ніхто з голоду не помер. А Москва суворо продовжувала вимагати хліба і смерті. У черговий приїзд з Умані в село продовольчого загону, до складу якого входили озброєні енкаведисти та сільські комнезамівці, обшукуючи обійстя Марка Лещенка, знову і знову нічого з продовольства не знаходили. Розлючений енкаведист, який був у кашкеті з червоним околицем і наганом, що звисав у нього з пояса, з піною на губах кричав: “Де зерно, віддай, бо розстріляю всіх? Чому з твоєї родини до сих пір ніхто не помер?” Такими були вимоги комунобільшовиків: “Зерна і смерті!” “Подібно тому, як у 33-му році від Різдва Христового Пілат і його воїни розпинали Ісуса Христа на Голгофі, так у 1900-у річницю розп’яття Господа нашого, – Сталін та його слуги – Каганович, Молотов та інші у 1932–1933 роках розпинали український народ у його домівках по всій Україні. Згадуючи ті часи, коли по всіх селах ходили пухлі діти, батьки і матері, мороз йде по тілу”, – мовила А.Бочко (с.Софіївка Новотроїцького р-ну Дніпропетровської (нині Херсонська обл.). “Повимітали буквально все, що для життя потрібно було. Хто це робив? Члени партії. Це обов’язково! Ніякого співчуття у них не було: “Нас заставили. Ми повинні виконати завдання “. І все... Для комуністів ми були зовсім чужими. Ми їх проклинали...”, – свідчив Я. Вербицький з Харківщини. “Радянська влада сформувала різні групи так званіх “активістів-комсомольців” та інших прихильників колективізації і “розкуркулювання”, а фактично грабунку, розбою

та нищення. В ці місцеві групи, сформовані представниками районних більшовиків, входили, як правило, пияки, ледарі, погані господарі, безземельні по своїй вині та інший непевний елемент. Ці групи “активістів”, керовані більшовиками, і чинили руйнацію, насильницьку колективізацію, терор й інше лихо українському селу. Вони нападали на господарства, забирали все зерно “під мітлу”, картоплю, худобу, птицю, всю їжу та домашні запаси продуктів, одяжу і господарський реманент, приводили в непригодність до проживання житло, а людей виганяли під відкрите небо без засобів існування – на вірну смерть від голоду. Землю теж забирали, і не було права на неї, чи в свої будинки повертатись. Декого безпідставно, при допомозі міліції було засуджено чи вислано на Сибір для каторжних робіт”, – підтверджував М.Величко з Полтавщини (нині проживає у м. Львові). “Радянська влада й далі гнула українських селян до виконання злісних намірів більшовиків про здійснення “всесірної революції”. Саме тому і наклали непосильні для села податки: 40 кг м’яса, якщо держав поросятко з обов’язковою здачею шкури, 500 літрів молока, якщо маєш корівчину, 300 штук яєць, незалежно від того, чи є в тебе кури, 100 карбованців за кожне дерево у садібі і, звичайно, здача зерна” (В.Марченко). “Налогом обкладали кожне дерево в садку, то люди вирубували садки. В колгоспі не давали збирати колоски на полі, та були випадки, коли як зловлять, було, людину, то давали 3 роки тюрми. А як не виплатиш податки, то забирали корову з двору. Моя мама молоко, що видоїть, яйця, що кури знесуть – носила продавати на базар, щоб виплатити податок. Нас, менших, було троє. І на трьох були одні чоботи, тому батько ще плів дубові постолі, щоб не рвались чоботи. Ходили ми боськом від льоду до льоду, або у якихось опорках” (Л. Пересунько, Київщина). “Найважчим було те, що в людей все позабирали. Примусово забирали не лише зерно, а й худобу. В нас була корова, але прийшли якісь чоловіки, забрали зерно в мішках, кинули їх на віз, а корову прив’язали до воза і повели. Через кілька днів батька судили і звинуватили як розкрадача колгоспного майна і ворога радянської влади”, – розповідала К. Богуш з Одещини. “Одного разу прийшло до нас чоловік десять із “щупами” і шукали хліб (хтось сказав, що ми його ховаєм). Обшукали все, так нічого і не знайшли. У нас його не було. Люди пухли і вмирали. Багато кого вигнали із власних хат, то вони змушені були жити або в землянках, або в комірках” – з сумом згадувала К.Боровик з Чернігівщини. “Розкуркулення і викачка хліба “буксирними бригадами” була доказом того, що в Україні на той час було достатньо хліба, бо врожай був добрий. Але той хліб у наших селян забрала червона Москва, утворивши таким чином штучний голод для придушення спротиву селян проти радянської влади” – вважав С.Лісовський з Дніпропетровщини. “В 30-х роках був штучний голод, а в селах забирали зерно, м’ясо, яйця, та й загалом продовольство! Пам’ятаю, в 1933 р. поїхав я в село на Різдво, а там якраз судили двох селян за те, що ховали хліб. Я їх добре знав, ріс з ними в одному селі. Пам’ятаю, комісія якась приїхала з прокуратурою, по 10 років дали їм. Один тоді встав і говорить:

“Я революцію робив, воював за свою землю, а тепер що ж получаю за це?” У нього вдома залишилось четверо дітей, жінка й батьки. Їжі нема, живності теж нема. Багато років потому я зустрів Івана – того комсомольця, який арештовував і судив їх. Я запитав, чому він це зробив, не пожалів дітей, забрав останнє. Так він послався на партію, мов, вона веліла”, – ось такий висновок Гната Григоровича (прізвища не назвав) з Дніпропетровська.

Однією з найпоширеніших репресій творення геноциду було занесення сіл на “чорну дошку”. За компартійним рішенням, введення “чорних дошок” було заплановано начебто “з метою переборення куркульського спротиву у виконанні планів хлібозаготівель”.

За ініціативи Й. Сталіна таємним рішенням Північно-Кавказького крайкому спільно з представниками ЦК ВКП(б) Кагановичем, Мікояном... Ягодою та ін. з питання про хід хлібозаготівель й сівби по районах Кубані від 3 листопада 1932 р. занесено на “чорну” дошку станиці Новорождественську, Медведовську, Темиргойвську¹³.

В листопаді 1932 р. секретар ЦК КП(б)У Косіор за прикладом Сталіна особисто звернувся листом до секретарів ряду обкомів компартії України з пропозицією назвати села для занесення на “чорну дошку”¹⁴. “Встановити занесення на “чорну дошку” колгоспів, особливо злісно саботуючих здачу хліба за державним планом. Обкомам систематично перевіряти результати проведення цього заходу, щоб посилити хлібозаготівлі”, – зафіксовано у прийнятій 11 листопада 1932 р. постанові ЦК КП(б)У і особисто підписаній Косіором. Найбільше на “чорні дошки” станом на 2 грудня 1932 р. було занесено колгоспів у Дніпропетровській області – 228 в 44 районах, у Вінницькій – 44 колгоспи в 42 селах 8 районів, у Київській – 51 колгосп в 48 селах 19 районів, у Харківській – 23 колгоспи в 16 селах 9 районів і п. Обкоми зобов’язувалися негайно повідомляти ЦК про занесення колгоспів на “чорні дошки”¹⁵ й таким же чином по інших областях. Ця партійна постанова не публікувалася. А в “Довідці Наркомзему УСРР про виконання постанов РНК УСРР з питань хлібозаготівель” від 2 грудня 1932 р. підпунктом першим є “Занесення на “чорну дошку” по всіх областях України сіл, районів, колгоспів, репресії до керівного складу та службових осіб в колгоспах, застосування репресій до твердоздавців та одноосібників, застосування товарових репресій. Вказана також кількість застосованих репресій. А вже 6 грудня постановою Раднаркому УСРР й ЦК КП(б)У за підписами Косіора й Чубаря на “чорну дошку” занесено по 2 села в Дніпропетровській, Харківській та Одеській областях¹⁶. Це – документи з архівів. А далі – свідчення:

“Тим часом під неослабним тиском московських можновладців керівництво України додушувало село. У Вінницькій області на “чорну дошку” було занесено 8 районів, у Чернігівській – 38 сіл і 13 колгоспів, 1646 одноосібників. З останніх злупили 329 000 карбованців штрафу. В Дніпропетровській області “очорнили” колгоспів 85, на Північ виселили 105 сімей, засудили 154 одноосібників,

відібрали землю в 22 селянських родин. У Київській області станом на 6 грудня 1932 року 51 колгосп потрапив на “чорну дошку”, на 3 897 382 карбованців були оштрафовані селянські господарства. У Красноградському районі Харківської області за невиконання плану хлібозаготівель 228 чоловік потрапили за ґрати, а десятьох із них було розстріляно. “У Томашпільському районі Вінницької області до відповідальності притягли керівників колгоспів, які самоправно давали печений хліб на громадське харчування. У Кобеляцькому районі на Полтавщині лише у грудні за невиконання планів хлібозаготівель було заарештовано 160 чоловік. У Харківській області на залізничній станції Одноробівка в Золочівському районі під відкритим небом з осені лежало 200 вагонів кукурудзи. 14 квітня 1933 року понад 2000 селян намагалися взяти собі цього зерна, але охорона розігнала їх. Одного селянина було вбито і кількох поранено. Після цього кукурудзу вивезли, але в багнюці ще залишалася невелика кількість зерна. Та коли люди спробували зібрати ті зерна, чекісти їх розігнали, а 30 чоловік заарештували “за антирадянську демонстрацію”. Та й цього владі виявилось замало. Для посилення наступу на селянство Сталін посилає в Україну другим секретарем ЦК КП(б)У П.П.Постишева, одночасно залишивши його другим секретарем ЦК ВКП(б). Терор набрав нової сили. З наведених мною фактів видно, хто саме був натхненником і організатором геноциду проти українського народу в 1932–1933 роках. Це – комуністичні вожді. Їх треба судити навіть посмертно”, – вважає П. Вакулюк (народився в селі Верхівня на Житомирщині й пережив там голодомори 1932–1933 та 1946–1947 років).

“Мій рідний дядько, Василь Андрійович Масляк, командир Радянської Армії, приїхав 1933 року з Далекого Сходу у відпустку додому. На кордоні з Україною його зустріли “заградительные отряди”. “На Україну нельзя, – сказав йому старший. – Давім хохлов”, – засміявся він, сприйнявши мого кирпатого й вилицюватого дядька за свого. Вищий чин і рішучий характер дозволили дядькові прорватися в Україну. Те, що побачив він, який пройшов усю війну, не міг пізніше описати словами. Навколо 12-тисячного козацького села Устивиця Великобагачанського району [Харківської (нині Полтавська) обл.] теж стояв “заградительный отряд”, а люди їли людей! На запитання дядька у офіцера, коли знімуть військову облогу, вгодований командир сказав, що це відбудеться не раніше, “как здохнет последней хохол”. Залишилося менше 3 тисяч людей”, – повідав П.Масляк (м.Київ).

Наруга над людьми, які під “чорною дошкою” були пограбовані й поставлені в умови неможливості купити продукти харчування призводила до вимирання. Знущання в радянському “гетто” набули різючих масштабів. “У тяжкі дні голодомору в Соколівці головою сільської ради був Василь Сулима, який дуже чітко і жорстоко виконував настанови більшовицької верхівки. Це він одного дня під час жнив почав безпідставно звинувачувати старшого колгоспника, який молотив колгоспне збіжжя, Романа Наженка, у бойкотуванні жнив. А коли

Наженко почав заперечувати, голова сільради Сулима вихопив з кобури нагана і вистрелив у невинного хлібороба. Через кульове поранення в шию, Романа Наженка паралізувало, і він невдовзі помер. А як же люди? А люди мовчали. Їм заборонено було будь-що говорити про цей випадок цілих сімдесят п'ять років тоталітарної системи управління державою” (Ф.Бублик, с.Соколівка Васильківського р-ну Київської обл.). “Я заміж вийшла в 24 роки. Тяжко працювала в колгоспі. В 1930 році родила я меншу дочку, Маню, а на другий день погнали мене в'язати снопи. І не відпускали навіть дитину погодувати, як на панщині. Кажуть: “В'яжи, куркульський корінь!” (Я.Маляр, с. Радсело Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.). “Розказували мама ще, як були вони в Бутенках (нас не брали з собою), що там, біля залізничної станції було засипано усе оте зерно, що награвували. Лежало там під відкритим небом величезними купами, обгороджене “колочкою”, і охороняли його солдати... А навкруги стояли голодні селяни, і час від часу хтось не витримував та й намагався перелізти через огорожу. В кожного з них стріляли. І падали вони, ще не пробігши й половину відстані... Батька теж там вбили... Не дали навіть тіло забрати...”. (С. Блоха).

Від голоду й репресій дуже сильно страждали сім'ї з малими дітьми, діти. Свідчить Т.Якименко (с. Будищі Лисянського р-ну Київської обл.):

“40-річний селянин Норенко мав жінку та 5 дітей. Серед січневих морозів до нього прийшла група активу на чолі з уповноваженим росіянином. Він наказав забрати все, аж до печеного хліба включно. Ніякі зойки і плач родини не допомогли: забрали все, що було рухоме і нерухоме і вигнали з власної хати з дітьми від 2-х до 13 років. Батько дітей не вивів. Тоді росіянин взяв дітей і по одному викинув через вікно у сніг, а хату замкнув. По селу був наказ: “Хто пустить вигнанців до себе в хату, тому завтра буде те ж саме”. Батько з матір'ю забрали дітей, пішли в ліс недалеко від села і там, у проваллі, батько викопав печеру, щоб оселитися, хоч і це було невільно. За пару днів Норенка заарештували. Незабаром ці діти загинули від холоду і голоду. Осамітнена, виснажена, убита горем мати покинула печеру, її труп лежав горілиць на скутій льодом річці. Такий був кінець цілої сім'ї. І скільки ще знищено таких сімей в Україні!...” “Пам'ятаю, сидимо ми у школі на уроках, аж мороз по шкурі йде, сльози на очі навертаються, в животі всі кишки догори піднімаються. Страшно. Голова йде кругом. По дорозі разів п'ять (як не більше) впадеш. Але в школі учили вірші про “батька нашого Сталіна”, славивши його з ранку до вечора, дякували йому за “щасливе наше дитинство”...” (В.Бровченко).

В той час, коли в Україні лютував повальний голодовий мор, не припиняючись, йшов вивіз зерна на Захід. Якщо 1930 р. експортовано за кордон 4,8 млн т хліба, то 1931-го – 5,2, 1932-го – 5,1 млн т. Наведемо дані з протоколу засідання політбюро КП(б)У за участю Молотова 17–18 листопада 1932 р.: “5. Зобов'язати Заготзерно відвантажити зверх експортного завдання, що є, не пізніше 8 грудня 99 тис. т пшениці, в т.ч. Москві – 50 тис. т, Іваново – 10 тис.т, Закавказзю – 20 тис.т,

Горькому – 10 тис.т, Криму – 4 тис. т.”...пшеничного борошна... Ленінграду – 14 тис.т, Закавказзю – 5 тис. т, Москві – 1,5 тис.т, Білорусі – 2 тис.т...” Постановва бюро Миколаївського міськпарткому від 15 грудня 1933 р. свідчить про вантаження експортних хлібних пароплавів: “З метою забезпечення вантаження усіх пароплавів у порту під хліб до 25.XII ц.р., встановити норму завезення хліба на елеватор 35 т на добу. Встановити окремо добову норму: 1) Торговий порт – 1120 т, 2) Транс. [портна] артіль – 20 площадок і 20 фургон[ів] – 500 т...” Усього на добу: 2075 т (Підрахунки *О.В.*). ...Попередити керівників усіх організацій, працюючих на вантаженні хліба, що за порушення виконання даного графіка [10 днів] [винні] будуть притягнуті до ...відповідальності”, – йшлося в документі.

Вивезення сільгосппродуктів з України відбувалося одночасно із заборону виїзду виснажених голодом селян з України. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР у зв'язку з втечею селян в пошуках хліба видав директиву “у зв'язку з масовим виїздом селян за межі України” для усіх обкомів й облвиконкомів, уповноваженому наркомшляху “(т.Лаврищеву)” та... ДПУ негайно дати вказівки усім залізничним станціям про припинення продажу квитків за межі України селянам, які не мають посвідчень РВК'ів про право виїзду, чи промислових і будівельних організацій про те, що вони завербовані на ті або інші роботи за межі України¹⁷.

Українським селянам заборонили виїзд-рятування від голоду. “Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про попередження масових виїздів голодуючих селян за продуктами від 22 січня 1933 р. підкреслювала:

“...ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР приписує крайкому, крайвиконкому й ПП ОДПУ Північного Кавказу не допускати масовий виїзд селян з Північного Кавказу в інші краї і в'їзд на територію з України.

ЦК ВКП(б) і Раднарком приписують ЦК КП(б)У, Укрпроднаркому, Балицькому й Реденсу не допускати масовий виїзд селян з України в інші краї та в'їзд із Північного Кавказу. ЦК ВКП(б) і Раднарком приписують ПП ОДПУ Московської обл., ЦЧО, Західної обл., Білорусії, Нижньої Волги й Середньої Волги – арештовувати “селян” України й Північного Кавказу, що пробралися на північ, і після того, як будуть відібрані контрреволюційні елементи, оселяти останніх в місця їх проживання.

ЦК ВКП(б) і Раднарком приписують ДПУ Прохорову дати відповідні розпорядження по системі ТВ ДПУ за підписами голови РНК СРСР В.Молотова й Секретаря ЦК ВКП(б) Й.Сталіна”¹⁸.

Шлях до спасіння українським селянам було закрито.

“При цьому повертаю витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК в 23.I. ц.р. з директивою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР в зв'язку з масовим виїздом селян за межі України. Розпорядження по лінії Уповнаркомшляхів про заборону продажу квитків селянам, які не мають посвідчень РВК та від'їжджають за межі УСРР, зроблено 26 січня 1933 р. Уповнаркомшляхів в СРСР при РНК УСРР та КАСРР Лаврищев”¹⁹.

А ось що пишуть про вивіз зерна та виїзд хліборобів з України свідки: “Голод підкрадався поступово. Ще в 1932 р. все зерно прямо з-під молотилки вивозилось в м.Марганець на станцію, вантажилось у вагони й кудись відправлялось. Навіть солома, котру молотили повторно, теж вивозилась (Р.Бородкіна, с.Добра Надія Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.). А О.Биков, який під час голоду служив у Червоній армії, розповів про “надлишки” хліба в “країні будованого соціалізму: “Народився я в м.Корець Рівненської області. В 1932–1933 рр. відбував військову службу на кордоні між Польщею і Радянським Союзом. Тому про голод знав лише по чутках, що іноді доходили і до нас. Але про це заборонялося відкрито говорити. Іноді з польського кордону до нас приходили обози допомоги, які польський прикордонний корпус пропускав, а нам було наказано повертати їх назад, заявивши, що це на Україні нікому не потрібно: “Колхозники живуть заможньо, так що і самі кому завгодно допоможуть при потребі”. Але ж ми (солдати), добре знали, що там повальний мор. Знали також, що з одеського порту відправляється за безцінь за кордон борошно у мішках з написом: “Излишки УССР”. Годували нас добре, і про всі жахи голоду я дізнався, коли переїхав з дружиною в с.Веселий Гай Магдалинівського р-ну Дніпропетровської області у 1936 р.”.

Й про заборону голодуючим можливості пересування рятування від голодної смерті: Україна була перетворена на резервацію, де судили, а нерідко і вбивали за колоски, зібрані голодуючими колгоспниками і дітьми як на колгоспних полях, так і на власних присадибних ділянках. Майже нормою при масовій смертності, вимиранні сільських кутків, а нерідко сіл, стали трупоїдство й людоїдство. УССР стала могилищем, в якому опинилися, мільйони безневинно убієнних українських селян та їх дітей. Голодомор породив масове сирітство. За владними наказами в Україну направляли доприселенців з Росії, Білорусії, ін. регіонів СРСР. “...Навесні 33-го року вночі прийшли комсомольці-активісти, палками поштрикали усі можливі місця схову, відкопали хліб і увесь забрали. Вимели все-все: й картоплю, й буряки, й гарбузи... Сім’я залишилася без продуктів харчування зовсім. І мої рідні почали помирати. Першим помер брат Григорій, затим – Іван, потім – мама. Мою сестричку Оленку вкинули в яму живою, аби не приїжджати ще раз. Сьогодні – от я її бачила, а завтра – вона вже в ямі. Щоб спастися, батько поміняв хату на 2 пуди вівса. І поїхав на заробітки в Білорусію. Повернувся, щоб і нас туди забрати, – розповідає А.Глуховська (у дівочтві Цегельна) з Києва, яка пережила голодомор в с.Скибинці Тетіївського району Київської області.

На той час живими тільки й осталися батько та я. Пішли ми в Тетіїв, щоб купити квитки й виїхати. Батько був дуже слабкий, ледь ходив. На вокзалі його забрала міліція. За те, що хотів квитки купити, бо тоді квитки на поїзди без вказівок влади не продавали. Мене від батька просто відкинули... І повернулася я в своє село. Якщо те можна назвати харчуванням, то їла я листя з липи та

акації, калачики... Ночувала на холодній печі розваленої хати. Йти не було куди... Під час моїх поневірянь хотіли мене навіть з'їсти. Тоді таке явище було досить поширене. Мій батько, як одноосібник, мав діляночку землі, на якій посіяв збіжжя. На своєму, батьковському, полі, я нарвала колосочків, щоб утамувати голод. На біду, мене побачив об'їждчик. Схопив і тягнув мене кілометри зо три до сільради. Вкинув у підвал. Три доби я там просиділа без їжі й води. Як мене випустили, не пам'ятаю...

...У школі стало легше, але довго ще з опухлих ніг текла сукровиця... А трохи згодом мені сказали, що в селі організували притул для сиріт. Пішла я в притул. Там нас, дітей, було до двох десятків. Спали на соломі. Я спала на лавці. Варили нам пшоняний суп. Двічі на день: вода водою. І 400 г хліба. Помагала я тітці Варці, яка там працювала. Це вже нас спасало і спасло. Була в тому притулі дівчинка років 12–13, уся сива. Казали люди, що батьки її були трупоїдами. Наш куток в селі майже весь вимер. Розповідали, що одна жінка з'їла двох своїх діток. Дай, Боже, щоб голодоморна трагедія, штучно утворена комуністичним режимом, ніколи не повторилася”, – сумно розповіла жінка. “Часто люди, я пам'ятаю, здавали дітей своїх у притул, щоб хоч якось їх врятувати. Наша сусідка, Москаленко Галина, здала у притул свою доньку, бо вона була дуже слаба і не могла її прокормити сама. А взимку 1932 року померла. Багато тоді померло людей по селу взимку в люті морози від голоду. Мені розповідали, що в одній сім'ї матір з'їла своїх доньку і сина. Коли зникли хлопчик з дівчинкою, її спитали, де її діти, вона нічого не відповідала, а тільки блимала голодними очима. А коли її везли до суду – померла. Це жахливо згадувати” (С.Бондаренко). “Сім'ю старшої сестри розорили сільські активісти. Чоловіка її заарештували й запроторили в тюрму за нездачу податків, які нічим було сплачувати. Залишилась вона у селі з трьома дітьми. З голоду опухли діти, сили залишали сестру. Тоді, відчуваючи подих й наближення голодної смерті, вона вивела дітей на залізничну станцію й залишила їх там з надією, що, може, їх заберуть люди й відправлять до дитбудинку. А сама пішла додому помирати... Майнуло багато років, коли з'ясувалося, що врятуватися вдалося лише двом старшим діткам. Найменшого рідні шукали довгі роки, але так і не знайшли, доля його невідома...” (І. Євдокименко).

ЦК КП(б)У і уряд УСРР кожен п'ятиденку, а часто і щоденно розглядали питання про хлібозаготівлі в областях, приймали постанови і слідкували, аби на місцях рішення виконувалися. У листі Сталіну від 8 грудня 1932 р. Косіор зазначав: “Погано перевіряється в областях виконання директив ЦК і обкомів, завдяки чому ряд серйозних заходів або зовсім не проводиться, або проводиться слабо, або ж перекручується (натурштрафи, вилучення розкраденого хліба, репресії до управлінців, вилучення колгоспних фондів)”²⁰.

ЦК збирав дані з усіх областей стосовно різного роду репресій. Як зразок однієї з них – неопублікована поки що телеграма Косіора уповноваженому ЦК

з відміткою “таємно вручити в закритому пакеті” від 3 грудня 1932 р.: “Прошу коротко повідомити, як виконуються директиви ЦК: Перше: Застосування репресій до колгоспів, одноосібників, які не виконують план хлібозаготівель, позбавлення завезення товарів, натурштрафи, припинення видачі натуральних авансів колгоспникам, повернення незаконно розданого хліба, вилучення розкраденого, судові репресії й ін[ше]. Друге: Про боротьбу зі спекуляцією й узагалі торгівлею хлібом, зокрема, поза базарами, вилучування спекулянтів... Третє: Які результати проведення усіх цих заходів на хід хлібозаготівель”.

Репресивними засобами творення геноциду були заборона пересування, виселення як “куркулів”, так і цілих хуторів, сіл, станиць, населених, в основному, українцями. “Виселити в найкоротший термін у північні області СРСР із станиці Полтавської (Північний Кавказ), як найбільш контрреволюційної, усіх жителів за винятком дійсно відданих радвладі й не замішаних в саботажі хлібозаготівель колгоспників та одноосібників й заселити цю станицю сумлінними колгоспниками-червоноармійцями, працюючими в умовах малоземелля й на непридатних землях в інших краях, передавши їм усі землі й озимі посіви, будівлі, інвентар й худобу виселених”, – йшлося в антиукраїнській постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. “Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та західних областях”, підписаний Головою РНК СРСР В.Молотовим і Секретарем ЦК ВКП(б) Й.Сталіним²¹.

За тотальної викачки зерна колгоспники майже нічого не отримали на трудодні. В умовах посилення репресій й заборони продажу хліба на ринку через масовий голодний мор села знелюднювалися. А призвідці геноциду голодомором, маючи у своєму розпорядженні виконавчий апарат, постійно розробляли нові засоби його витворення, збільшували тиск на села шляхом занесення на чорні дошки, відрядження уповноважених в райони, села, а членів ЦК й уряду в області. Так, постановою політбюро ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1932 р. відряджено Косіора – в Одеську, Чубаря й Скрипника – в Дніпропетровську, Затонського й Саркіса – в Київську, Любченка й Сухомлина – у Вінницьку, Голода й Карлсона – в Чернігівську, Петровського, Михайлика й Дудника – в Донецьку, Хатаєвича – в Харківську області. Додатково мобілізувались на виконання цього ж директивного завдання керівні працівники центральних установ²².

Одним з репресивних заходів держави проти населення була заборона продажу хліба на ринку колгоспами, колгоспниками та одноосібними господарствами до виконання ними планів здачі хліба державі. Від цього здача хліба не зростала, але селяни жорстоко страждали. Українські селяни та їхні діти, виснажені голоднечею, ставали дистрофіками, помирили. Повільні темпи хлібозаготівель в республіці центр не задовольняли – репресії посилювались. ЦК КП(б)У в постанові від 18 листопада 1932 р. “Про заходи з посилення хлібозаготівель...” наказував: “застосовувати натуральні штрафи у вигляді встановлення додаткових завдань з м’ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здачі м’яса”²³.

Причому, накладання натурштрафу не звільняло господарство від повного виконання встановленого хлібозаготівельного завдання. ЦК закликав поєднувати масову роботу з “умілою репресією” проти “злісних контрактантів, утаювачів хліба”, проти “розбазарювачів колгоспних хлібних й фуражних фондів”. В Буринському районі Сумської області, приміром, було засуджено “за невиконання хлібозаготівлі” з початку кампанії до 1 січня 1933 р. до позбавлення волі: куркулів за статтею 58 (ч.ІІ) 16 осіб, до позбавлення волі від 3 до 5 років – 6 осіб, від 5 до 7 років – 10...”.

“Інструкція про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі (затверджена ПБ ЦК КП(б)У 11 листопада 1932 р.) провіщала: “5. До господарств, що в них виявлено закопаний в ямах хліб, за навмисне псування хліба, що рівнозначно шкідництву, треба застосовувати суворі судові репресії. Найзлісніших слід виселяти за межі району й області... Щодо куркульських господарств, рішуче подолати опір хлібозаготівлям, в усіх випадках невиконання ними твердого завдання хлібоздачі, треба негайно застосовувати найжорсткіші та найсуворіші з перелічених тут заходів, в тому числі, продаж усього майна, арешт й виселення за межі області”²⁴. А постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. наголошувала: “Повністю припинити з отриманням даної директиви натураванси, ...видачу будь-яких натуравансів в усіх колгоспах, незадовільно виконуючих план хлібозаготівель, ...негайно організувати повернення незаконно розданого хліба й повернути його на виконання плану хлібозаготівель. Голів правлінь цих колгоспів (як комуністів, так і безпартійних) притягти до суворої відповідальності за розтрату колгоспного хліба з вилученням невірної виданого хліба...”. Навіть зерно, вирощене на присадибних ділянках селян, наказувалось зараховувати як нібито видане їм на трудовні, а лишки начебто виданого хліба – на виконання плану хлібозаготівель²⁵. В постанові окремим пунктом вказувалося: “3. Надати право РВК’ам перераховувати у фонд хлібозаготівель усі натурфонди, створені в колгоспах, зовсім незадовільно виконуючих плани хлібозаготівель”²⁶. В додатку “Обкомам і РПК” до протоколу ПБ від 29 грудня 1932 р.наголошувалось: “До сих пір ще районні працівники не зрозуміли, що першочерговість хлібозаготівель в колгоспах, що не виконали своїх зобов’язань перед державою, означає, що усе наявне зерно у цих колгоспах, в тому числі, і так звані насінневі фонди, повинно бути першочергово здано в план хлібозаготівель. Саме тому ЦК ВКП(б) відмінив рішення ЦК КП(б)У від 18 листопада про невивіз насінневих фондів, як рішення, послаблююче наші позиції в боротьбі за хліб. ЦК КП(б)У пропонує стосовно колгоспів, що не виконали план хлібозаготівель, негайно, упродовж 5–6 днів вивезти усі наявні фонди, в т.ч. так звані насінневі, на виконання плану хлібозаготівель. Будь-яку затримку у вивезенні цих фондів ЦК буде розглядати як саботаж хлібозаготівель з боку районного керівництва й уживе відповідні заходи. Секретар ЦК КП(б)У С.Косіор”²⁷.

Антинародною, сатанинською, довготривалою стала акція, цинічно й жорстоко, смертельно для українських селян підготовлена владою. Після збору врожаю 1932 р. хліборобам видали зерно на трудовні, а через деякий час влада (своїм же рішенням), оголосила, що цей хліб селянам видано “незаконно”. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівель від 18 листопада 1932 р. вимагалось “негайно організувати повернення *“незаконно розданого хліба і направити його на виконання плану хлібозаготівель”*”²⁸ (Підкреслено. – О.В.).

“У 1932 році врожай був гарний. Людям було роздано по 3 кг хліба (зерна) за трудовень, а восени цього ж року цей хліб та увесь інший, який був у людей, забрали як нібито розданий незаконно, – свідчив М.Борульник, із с.Орестопіль Покровського р-ну Дніпропетровської обл. – Організував роботу активістських загонів голова сільської Ради – Рогожин. В хатах забирали все їстівне. Руйнували печі, долівки, конюшні, всі місця, де можна було сховати зерно. До бригад активістів із згаданих входили: Мазченко Яків, Соломка Корній, Гонтар Степанида. На кінець осені – початок зими голод почав сильно проявлятися. На початок 1933 р. смертність зростає в кілька разів”.

Політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 29 грудня 1932 р. з участю Кагановича прийняло ряд рішень стосовно Дніпропетровської області: вислати 700 сімей з 20–25 сіл основних відстаючих районів, тт.Карлсону і Реденсу організувати висилку на північ злісних елементів і куркулів (без сімей) кількістю 700 осіб. Скласти список виключених чисельністю до 50 з партії для негайної висилки в концтабір. Просити ЦК ВКП(б) затвердити це рішення”²⁹. Політбюро прийняло рішення про посилення репресій щодо “злісних нездавців хліба одноосібників”: “Запропонувати Дніпропетровському та Харківському обкомам стосовно злісних одноосібників застосувати, на підставі постанови РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. розпродаж усього їхнього майна, а також позбавлення [повністю] усієї садибної землі та всіх будівель. Щодо Харківської області цього заходу застосувати, приміром, до 1000 господарств, по Дніпропетровській області – 500 господарств”³⁰. З Чернігівської області рішенням політбюро ЦК ВКП(б) виселено 300 сімей³¹.

Відразу ж комуністи почали виконання рішення вождів у всіх областях УСРР: “Одного разу в нашу хату прийшов з сільради якийсь дядько й об’явив, що нас висилають. Щоб ми збирались на такий-то час, вірніше, на скільки днів узяли харчування, а у нас ні хліба, ні муки, ні крупи – нічого не було. Але взнали про це наші колишні сусіди: напекли хліба й із хліба насушили сухарів й провели нас в далеку дорогу. Проводжали за село, плакали. 6 сімей везли на станцію, і, пам’ятаю, що дуже багато йшло народу за нами, а комсомольці – молоді хлопці відганяли їх, й тільки в одного була якась гвинтівка, а решта – з палками. Сьому сім’ю привезли вже вечером, коли ми були вже в вагоні. Це був дід Віктор Супрун. ...Вночі нас привезли до Путивля. У їдальні ми пообідали – 1 відро супу на

вагон. А потім нас повезли на північ. Скільки днів нас везли, не пам'ятаю, але якось відчепили вагони, відкрили їх, і ми побачили багато снігу. ...В халабудях було 2 залізні пічки, 4-ярусні нари, на яких місцями був і сніг і лід...” – згадувала В.Супрун з Чернігівщини.

19 грудня 1932 р. за підписом секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна усім членам і кандидатам ЦК і ЦКК, усім секретарям національних ЦК, крайкомів і обкомів та відповідним головам раднаркомів і головам виконкомів, усім секретарям райкомів і усім головам виконкомів, усім членам-партійцям колегії наркомзему СРСР і наркомрадгоспів були розіслані до відома друковані витяги з повідомлень про “саботаж хлібозаготівель у Харківській і Дніпропетровській областях й внутріколгоспному шкідницькому угрупованню на Кубані:

1. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР вважають, що без негайної організації корінного переламу хлібозаготівель в Дніпропетровській, Одеській і Харківській областях України... план... провалюють українські працівники через несерйозне ставлення до завдань партії й уряду.

2. ЦК ВКП(б) й РНК СРСР доручають Кагановичу й Постишеву негайно виїхати на Україну на допомогу ЦК КП(б)У і РНК УСРР, засісти у вирішальних областях особливоуповноважених ЦК ВКП[б] й РНК СРСР, поділивши працю з Косіором, Чубарем і Хатаєвичем, й ужити необхідних заходів організаційного й адміністративного порядку для виконання плану хлібозаготівель” – це зміст секретної записки прямим проводом Косіору³². В ній, як у дзеркалі, бачимо призвідців голоду-геноциду.

В партійно-державних документах постійно підкреслювалась заборона видачі хліба на трудодні до виконання плану хлібозаготівель. Вказівки ЦК обкомам були конкретно розписані. Те ж саме – обкомів – райкомам. Як бачимо, в діях владної вертикалі – витокі й причини геноциду.

Однак, владним комчиновникам під тиском вищестоячих парторганів потрібно було організувати роботу колгоспів під врожай кожного наступного року. І щоб виснажені голодом селяни, що ледве вижили, могли працювати, з дозволу влади їх почали підгодовувати “баландою” в громадських їдальнях. Тільки без хліба. На це приймалися спеціальні постанови. Так, постанова Укрколгоспцентру, затверджена Політбюро ЦК КП(б)У від 22 серпня 1932 р. наказувала “...Видачу хліба при громадському харчуванні... припинити... Колгоспники... на роботі отримують громадське харчування (гаряча їжа), приносячи свій хліб”³³.

А на виконання цієї постанови – маса свідчень про неவிдачу хліба. Поширювалось труподство й людожерство. “Якось я йшла дорогою до брата. І раптом хтось за спиною говорить мені: “Я тебе з’їм, я тебе з’їм, я тебе з’їм!...”. Й хапає мене за плече, а вдержати не може – руки слабкі, а я втекти швидко не можу, а він навздогнати не може... Знову схватив мене й говорить: “Я тебе з’їм, я тебе з’їм!...”. Вирвалась – таки. Боялася людей...

Комуністи у всьому цьому винні. Грамотних людей знищували, а тупі, вони вважали, й так помруть”. (Свідок Г.Васильєва (Поливанчук), пережила голод в с. Косівка Володарського р-ну Київської обл.). “У ті роки найпоширенішим було застереження: “Не ходи, бо з’їдять”, і найпершим запитанням: “Скільки людей у сім’ї померло?” (Г.Бабик, с.Василівка на Дніпропетровщині). “Поїли все, що було: собак, котів. Потім почали їсти пташок, збирали з гніздечок крашанки. Смерть стала звичною, вона втратила свою трагічність. Люди сприймали її як позбавлення від страждань. Сили не було ні страждати, ні плакати. Ні по дітях, ні по батьках. Померлих перестали хоронити, як бувало раніше. Сили не було копати могили. Померлих звалювали в загальну яму, ледь пригорнувши землею. Іноді мерці лежали просто на вулиці, або люди приносили їх до сільради”. (О.Бондар). “В нашій сотні дворів живими залишилось кілька душ. Мертвих звозили й скидали в силосні ями. Точно таке ж робилось і в інших селах. Може, десь було й легше, але про таке я не чув. Деякі сім’ї вмирили до останньої людини, навіть прізвище зникало з цього світу назавжди”. (І.Булавін).

“А Симоненко і Вітренко, інші комуністи кажуть, що то був неурожай. Ці люди не хочуть признати страшний голодомор. В наших селян-українців не було паспортів, бо так було вигодно Сталіну. Хто хотів утікати в Росію, бо там голоду не було, то наших українців викидали з вагонів, і вони на рельсах помирили. Я два рази по телевізору бачила, як один генерал виступав і казав, що неправда, що був голод. І другий раз бачила, як другий генерал теж казав, що не було голоду. А чи ті генерали знають, що селянин при Сталіні отримував 4 коп. на трудовень? Чи знають про те ті, хто ходить з Симоненком на мітинги з червоними прапорами і портретами Леніна і Сталіна? Це люди, які жирували тоді і жирують тепер. З голоду ж померло більше людей, чим у Другу світову війну”. (Л.Пересунько).

Чорні дії влади і страждання народу України старанно й жорстоко владою й каральними органами замовчувались. “У ті роки – 1932-й-33-й – я ходив у 4-й клас. В школі про голод ніхто нічого не говорив. Було так поставлено, що один другому не мали права жаліться, що життя погане. Сказане про злидні зразу ж доносили в НКВД, а вночі машина (“чорний ворон”) відвозила того, хто це сказав, назавжди, так був відвезений Стороженко Яків. (З.Бугай). “В 30-ті роки страшно було не тільки слово сказати, а й подумати. Здавалось, навіть за думки прийдуть ночью й заберуть. Прихований страх до сих пір залишився. Як побачу, наприклад, міліціонера, так зразу пальці починають тремтіти. (Є.Борисенко). Знищувала людей комуністична тоталітарна система, керована Сталіним та його оточенням.

“Рядом з нашим селом були такі сільця, що повністю повмирили. По таких селах їздили спеціальні люди з возами, вони заходили в доми й скидали трупи на вози. Наш батько також їздив у сусіднє село. Розповідав, що навіть були такі трупи, яких неможливо було торкатися (до такої міри вони розкладалися”. (Л.Солодка, с.В’язівка Павлоградського р-ну на Дніпропетровщині).

“Зерноховища були повними, дуже багато було в них зерна. В 1933 році люди умирали від голоду валом (П.Переяславець). “Вимерло півсела”. (С. Перемідько); “Вимерла половина села”. (Я.Пушна). “Важко згадувати. Це тепер ми знаємо, що той голод фактично був викликаний штучно, а тоді ж не віддали, звідки лихо впало на голову. Бачили тільки, відчували, як щось тупе і жорстоке насунулось на всіх, якась безжалісна велетенська сила нещадно б’є, рубає без розбору, а за що?” (С.Васильєв, с.Дудчани Ново-Воронцовського р-ну Одеської (нині Херсонська) обл.). К.Марченко, 1919 р.н., яка пережила голод в с.Кищенці Маньківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.), стверджує: “Як би не шматували і не перекраювали нашу історію, як би не замовчували голодомори, забороняли саме слово “голод”, а за привселюдну згадку про голод нещадно карали – правду і пам’ять не знищити”. “То був не природний голод, а штучно створений голодомор. Запланований він Сталіним і проведений під його керівництвом, доведений до передбачуваного ним рівня. Тому справедливо називати його сталінським голодомором”, – підкреслює Г.Бевз, переживший голод на Київщині. – Тепер багато політиків намагаються з’ясувати, чи був той голод *геноцидом* українського народу. То було наперед заплановане Сталіним і організоване його сатрапами нищення мільйонів українських селян, найжахливіше і наймерзенніше сатанинське дійство”.

“Це був найстрашніший штучний голод. Вимирали цілі сім’ї. Батько говорив, що мертвих вже навіть не хоронять. Конка, що їздила по селу, звозила трупи в загальну яму на краю села. Їх не закопували, а просто туди скидали... То був страшний час”, – говорила Г.Башмакова. А Р.Бородкіна підтверджувала: “Голод 1932–1933 років був не через неврожай, а тому, що у людей забрали все, що можна було забрати. Голод було створено штучно. Наша сім’я теж голодувала, але ніхто не помер, так як мій батько працював на шахті. Й це нас спасло”. “Я маю право свідчити, що це був геноцид, – говорить Федір Іванович Браславець, – тобто масове знищення невинних людей... В 1944 році в Польщі, під Любліном, ми звільнили в’язнів фашистського табору смерті. Ворота відчинились, й до нас, солдатів, двинувся натовп чи то людей, чи то привидів. Попереду йшла жінка, страшенно худа, майже гола й притискувала до грудей дитинку. Я остовпів. Таких людей – скелети, обтягнуті шкірою, – я вже бачив у моєму селі в 1933 році”.

Голод вразив всі верстви населення, людей всіх вікових категорій. Але особливо від голоду потерпали люди похилого віку і діти. До речі, розповіді свідків, які під час голодомору були дітьми, мають особливу правдивість. “Особливо вражають деталі, що на все життя закарбувалися в пам’яті свідків, які були дітьми. Таке неможливо вигадати або сфальсифікувати”, – пише С.Кульчицький в передмові до нещодавно видрукованих матеріалів Конгресово-президентської Комісії США “Великий голод в Україні 1932–1933 років”³⁵.

Противники визнання голоду 1932–1933 рр. геноцидом українського народу пояснюють неможливість цього тим, що нібито українців знищували самі

українці. Але це зовсім не так. Діяла “залізна” вертикаль влади. Директиви, постанови, що вимагали безспірного, беззаперечного виконання щодо колективізації, розкуркулення й хлібозаготівель, йшли безпосередньо з Москви, із ЦК ВКП(б), Раднаркому СРСР, спускалися республікам, далі – областям, районам, сільрадам, які не мали права й не могли не виконувати вказівок під страхом репресій, виключення з партії, розкуркулення, арешту, висилки в Сибір чи фізичного знищення. “З того, що я пережив, усвідомив на все своє життя: штучний голодомор на Україні свідомо влаштував вождь радянсько-комуністичної імперії СРСР диктатор і душолюб Сталін. Це була його помста українським селянам за провал колективізації на Україні. Мета голодомору – знищити основу української нації – селянство та його духовний провід – інтелігенцію”. (В.Чепур).

Нині, коли ми маємо солідні документальні видання та збірники спогадів-свідчень людей, які пережили страхітливую трагедію й вижили, чітко бачимо, що дані в них в основному й частіше за все повністю співпадають. Документи підтверджують свідчення. Свідчення відповідають архівним документам.

Аналіз документів центральних та місцевих архівів, свідчень людей, які пережили голодомор і вижили, дає підстави стверджувати, що голод-геноцид в Україні учинив тоталітарний комуністичний режим. Підписані Сталіним, Молотовим, Кагановичем, Косіором, Постишевим, Чубарем, Хатаєвичем та ін. постанови були нормативно-правовою основою творення голодомору в Україні. Документи свідчать про цілеспрямованість позбавлення українського селянства продуктів харчування задля його фізичного винищення. В січні 1933 р., виступаючи у Києві, Постишев підкреслював: “Партія зробила гераклову працю з ліквідації націоналістичних елементів на Україні”. У даному вислові – ініціатори й виконавці страхітливого злочину. Документи розкривають антиукраїнську суть політики Москви.

По-різному висвітлюються питання про відповідальність за організацію штучного голодомору й загибель мільйонів людей. Без винятку всі дослідники покладають відповідальність за нього на Й.Сталіна та найближче його оточення, найперше – на В.Молотова, Л.Кагановича і П.Постишева. Значною мірою вина лежить на виконавцях їх волі в Україні – С.Косіорі, В.Чубарі, Р.Хатаєвичу, Г.Петровському та ін. Багато дослідників, авторів свідчень цілком справедливо вважають, що особливу відповідальність за геноцид має нести ВКП(б) як “керівна й спрямовуюча сила суспільства”, як інструмент втілення в життя рішень вищого керівництва СРСР. Адже постанови партійних органів були обов’язковими для виконання органами державними. Втілюючи в життя ідеологію формування “нової” людини, партія пропагувала класовий антагонізм, насильство, винищення мас населення, щоб “не заважали” побудові так званого “світлого майбутнього”. При цьому слід зауважити, що в лавах компартії було багато порядних людей, ідеалістів-мрійників, які щиро вірили в міфічний “комунізм”. Багатьох з них було репресовано, дехто покінчив життя самогубством, їх місце займали

такі ж чесні чорнороби партії. Однак багато як у верхніх ешелонах влади, так і серед місцевих керівників-комуністів і молодіжної ланки партії – комсомольців, різного рангу “уповноважених” було кар’єристів, боягузів, садистів, катів, які за настановами “вождів”, кремлівських чи місцевих, чинили насильство й свавілля над українським народом.

Відверте пограбування селян – такий був механізм творення голоду, його антилюдські засоби: насильницька колективізація, розкуркулювання, конфіскаційні хлібозаготівлі, непосильні податки, політичні репресії, неоплата праці, товарні та натурштрафи, чорні дошки, заборона продажу хліба, заборона пересування, міграції, вивіз сільгосппродукції та цілий ряд інших. Нелюдськими засобами творення голоду-геноциду Україна в 1932–1933 рр. була перетворена на цвинтар просто неба.

Як відомо, геноцид українського народу 1932–1933 рр. визнав Конгрес США, тоді ж його визнано й Міжнародною комісією юристів. Голодомор, як політику геноциду, 15 травня 2003 р. визначено в постанові Верховної Ради України.

28 листопада 2006 року Верховна Рада України, “визнаючи Голодомор 1932–1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей”, нарешті прийняла на неодноразове подання Президента України В.А.Ющенка Закон “Про голодомор 1932–1933 років” в Україні”. Стаття 1 Закону гласить: “Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу”³⁴.

Таким чином, і документи, і свідчення очевидців стверджують одне – голод 1932–1933 років, охоплюючи всі регіони тодішньої України, є організований геноцид українського народу. Як і архівні документи, свідчення очевидців є повноцінними джерелами дослідження голоду-геноциду. Свідчення, представлені у пропонованій книзі, зібрані упродовж майже 20 років дослідниками, ентузіастами-патріотами України, студентами вузів, громадянами України.

У книзі за демократичним принципом рівноправ’я та поваги до кожної особистості свідчення розміщено в алфавітному порядку. Збережено мову розповідей свідків.

Орієнтуватись у книзі допоможе покажчик свідчень, в якому зазначено прізвища, імена і по батькові свідків, їх адреси на час подання чи запису свідчень та на період голоду-геноциду за тогочасним адміністративно-територіальним поділом України.

1. *Конквест Роберт*. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. Переклад с англ. – К.: “Либідь”, 1993. – 399 с.; *Robert Conquest*. The harvest of sorrow: Soviet collectivization and the terror-famine. – New York – Oxford: Oxford University Press, 1986.

2. Ora History Project of the Commission on the Ukraine Famine / Ed. for Comm. by *J.E.Mace, Heretz*. – Washington: United States Government Printing Office, 1990. – (Текст укр. мовою); Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 год. Киев, 1992. – С.76.

3. 33-й: ГОЛОД. Народна Книга-Меморіал. (Автори-упорядники В.Маняк, Л.Коваленко). – Київ: Радянський письменник, 1991.

4. Ісаїв [Голодомори в джерелах історії]. – Див.: http://www.ukrajinci.hu/arhiv/hromada_87/homod/istorija.htm

5. Ткаченко Борис. Під чорним тавром: Документи, факти, спогади. – Лебедин: ВВ “Білий лебідь” редакції газети “ЖЛ”, 1994. – 464 с.; *Рудий В.* Тричі роз’ята Тиврівщина. – Вінниця: Вид-во “Нова Книга”, 2005. – 68 с.; Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення. (Упорядники: *Авраменко Ю.В., Гнатюк В.М.*). – Київ – Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. – 445 с.; Чорні жнива. Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: (Документи, спогади, списки померлих). (Упорядник *Т.Поліщук*). – Київ – Харків – Нью-Йорк – Філадельфія: Вид-во М.П.Коць, 1997. – 368 с.; Столиця відчаю: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення, коментарі / Упорядник *Т.В.Поліщук*. – Харків – Нью-Йорк – Львів. – Видання часопису “Березіль”. Вид-во М.П.Коць, 2006. – 416 с.; Столиця відчаю: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення, коментарі / Післяслово *І.Белебехи*. – 2 вид., випр. і допов. Харків: Оригінал, 2007. – 336 с., іл.; Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали. Свідчення / Упорядник *Микола Булда*. – Чорнухи-Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. – 480 с.; Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив. Т.1-5. / Упорядник *Юрій Мицик*. – Київ: Вид-дід “КМ Академія”, 2003 – 296 с., 450 с., 432 с., 504 с., 324 с.; Пам’ять народу неубієнна: спогади очевидців. За них скажемо (Голод 1932–1933 років на Чернігівщині) / Упорядник *С.Реп’ях*. – Чернігів: КП “Вид-во “Чернігівські обереги”, 2003, 96 с.; Пам’ять народу неубієнна: спогади очевидців (свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині) / Упорядники *Демченко Тамара Павлівна, Легецька Лідія Олександрівна*. – Чернігів: КП Вид-во “Чернігівські обереги”, 2003. – 100 с.; Пам’ять народу неубієнна: Голодомор на Чернігівщині 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик / Автор передмови *Т.П.Демченко*. Упорядники: *І.Я.Каганова, Л.В.Студьонова*. – Чернігів: КП “Вид-во “Чернігівські обереги”, 2005. – 52 с.; Пам’ять народу неубієнна: “Це твій, Ясю, дід”: Старше покоління розповідає молоді про голод 1932–1933 рр. – Чернігів-Ніжин: ТОВ Вид-во “Аспект-Поліграф”, 2005. – 72 с.;

Пам’ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині. / Упорядники *Т.П.Демченко, Л.О.Легецька, І.Г.Карпова*. – Чернігів: РВК “Деснянська правда”, 2006. – 96 с.; Врятована пам’ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців. – Т.1. / Упорядник *Ірина Магрицька*. – Луганськ: Промдрук. – 2008. – 464 с.; Великий голод в Україні 1932–1933 років: У 4 томах. Т.1-4. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії *Джеймс Мейс*. – К.: Вид-дід “Києво-Могилянська Академія”, 2008. – 838 с., 814 с., 782 с., 624 с.; Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Кн. перша, друга (Упорядник – *П.Яцук*). – Київ–Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1999. – 707 с., 612 с.

6. *Мейс Дж.* Обжинки смерті / Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Книга перша. – С.13

7. Международная защита прав и свобод человека. Сб. документов. – М.: Юрид.-пра, 1990. – С.69.

8. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5361. – Арк.1.

8-а. Свідчення тут і далі – з архіву упорядників.

9. Дзеркало тижня. – 2008. – 4–10 жовтня.
10. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5384. – Арк.138, 140, 141.
11. Там само. – Спр.6339. – Арк.25.
12. Известия. – 1932. – 8 августа.
13. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5381. – Арк.23, 24.
14. Там само. – Спр.5394. – Арк.89-92.
15. Там само. – Арк.3542.
16. Там само. – Спр.238. – С.53-54.
17. Там само. – Спр.6273. – Арк.51.
18. РГАСПИ. – Ф.558. – Оп.11. – Д.45. – Л.109–109об.
19. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6273. – Арк.51.
20. Там само. – Спр.5460. – Арк.70.
21. РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.3. – Д.911. – Л.42–42об.
22. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.237. – Арк.140–144.
23. Там само. – Арк.213.
24. ЦДАВО України. – Ф.24. – Оп.13. – Спр.81. – Арк.34.
25. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.237. – Арк.210.
26. Там само. – Арк.207-216.
27. Там само. – Спр.238. – Арк.182.
28. Там само. – Спр.237. – Арк.207-216.
29. Там само. – Оп.16. – Спр.9. – Арк.83.
30. Там само. – Оп.6. – Спр.238. – Арк.179.
31. РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.162. – Д.14. – Л.44.
32. Там же. – Ф.1. – Оп.3. – Д.912. – Л.54.
33. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.237. – Арк.13.
34. Слово Просвіти. – 2006. – 30 листопада – 6 грудня.
35. Великий голод в Україні 1932–1933 років. – У 4 т. Т.1. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. – К.: “Вид-дім Києво-Могилянська Академія”, 2008. – С.10.

ОЛЕКСАНДРА ВЕСЕЛОВА

ЗАКОН УКРАЇНИ № 376-V.
ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ
В УКРАЇНІ

Верховна Рада України **постановляє:**

Вшановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами Голодомору 1932–1933 років в Україні та його наслідків; шануючи всіх громадян, які пережили цю страшну трагедію в історії Українського народу;

усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства;

відзначаючи, що трагедія Голодомору 1932–1933 років в Україні офіційно заперечувалася владою СРСР протягом багатьох десятиріч;

засуджуючи злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору, наслідком яких стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ Українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності;

співчуваючи іншим народам колишнього СРСР, які зазнали жертв внаслідок Голодомору;

високо цінуючи солідарність та підтримку міжнародної спільноти у засудженні Голодомору 1932–1933 років в Україні, що відображено в актах парламентів Австралії, Аргентинської Республіки, Республіки Грузія, Естонської Республіки, Італійської Республіки, Канади, Литовської Республіки, Республіки Польща, Сполучених Штатів Америки, Угорської Республіки, а також у розповсюдженій як офіційний документ 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Спільній заяві з нагоди 70-х роковин Голодомору – Великого голоду 1932–1933 років в Україні, яку підписали Аргентинська Республіка, Азербайджанська Республіка, Народна Республіка Бангладеш, Республіка Білорусь, Республіка Бенін, Республіка Боснія і Герцеговина, Республіка Гватемала, Республіка Грузія, Арабська Республіка Єгипет, Ісламська Республіка Іран, Республіка Казахстан, Канада, Держава Катар, Киргизька Республіка, Держава Кувейт, Республіка Македонія, Монголія, Республіка Науру, Королівство Непал, Об'єднані Арабські Емірати, Ісламська Республіка Пакистан, Республіка Перу, Південно-Африканська Республіка, Республіка Корея, Республіка Молдова, Російська Федерація, Королівство Саудівська Аравія, Сирійська Арабська Республіка, Сполучені Штати Америки, Республіка Судан, Республіка Таджикистан, Туркменістан, Демократична Республіка Тимор-Лешті, Республіка Узбекистан, Україна та Ямайка, а також підтримали Австралія, Держава Ізраїль, Республіка Сербія і Чорногорія та 25 держав – членів Європейського Союзу;

виходячи з Рекомендацій парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років, схвалених Постановою Верховної Ради України від 6 березня 2003 року № 607-IV, та Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 24 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років, схваленого Постановою Верховної Ради України від 15 травня 2003 року № 789-V, в якому Голодомор визнається актом геноциду Українського народу як наслідку зумисних дій тоталітарного репресивного сталінського режиму, спрямованих на масове знищення частини українського та інших народів колишнього СРСР;

визнаючи Голодомор 1932–1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей, приймає цей Закон.

Стаття 1. Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу.

Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним.

Стаття 3. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень зобов'язані:

брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;

сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості та культури, поширенню інформації про Голодомор 1932–1933 років в Україні серед громадян України та світової громадськості, забезпечувати вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України;

вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932–1933 років в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору;

забезпечувати в установленому порядку доступ наукових та громадських установ і організацій, вчених, окремих громадян, які досліджують проблеми Голодомору 1932–1933 років в Україні та його наслідки, до архівних та інших матеріалів з питань, що стосуються Голодомору.

Стаття 4. Держава забезпечує умови для проведення досліджень та здійснення заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні на основі відповідної загальнодержавної програми, кошти на виконання якої щорічно передбачаються в Державному бюджеті України.

Стаття 5. Прикінцеві положення.

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

2. Кабінету Міністрів України:

1) визначити статус і функції Українського інституту національної пам'яті та забезпечити його утримання за рахунок коштів державного бюджету як

спеціального уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;

2) у тримісячний термін з дня набрання чинності цим Законом:

подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо приведення законодавчих актів України у відповідність із цим Законом;

привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

забезпечити перегляд і скасування органами виконавчої влади прийнятих ними нормативно-правових актів, що не відповідають цьому Закону;

3) вирішити в установленому порядку за участю Київської міської державної адміністрації питання щодо спорудження у м. Києві до 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні.

Президент України

ВІКТОР ЮЩЕНКО.

28 листопада 2006 р.

Українське слово. – 2006. – 6–12 грудня (№ 49).

ПОМИНАЄМО КОЖНУ ДУШУ,
КОЖНУ ЖЕРТВУ, КОЖНОГО МУЧЕНИКА

*(Промова Президента України
Віктора Ющенка на Михайлівській площі
у День вшанування 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років
24 листопада 2007 р.)*

Вони вже тут. Вони довго йшли.

Мільйони. Мільйони наших дідів, батьків, братів і сестер. Рушили з неба їхні вози. Певно хвилюються мами, щоб не забути ані найменшого – того рідного, найдорожчого, який знайшов свій спокій і тихо заснув на руках у Господа.

75 років іде за цим небом їхній Чумацький шлях – три, п'ять, сім, вісім чи то десять мільйонів невинних людей, сотні тисяч родів, вимерлих сіл, невідспіваних душ, закатованих, замордованих, непохованих доль.

Вони хочуть додому. Вони бачать ці вогники.

Вони вірять нам.

Бо ми – це їхнє непрожите життя.

Дорогий Український народе!

Браття і сестри!

Ми – разом. Сьогодні Україна і світове українство розпочинають вшанування 75-тих роковин найстрашнішої катастрофи – Голодомору 1932–1933 років.

Поминаємо кожну душу, кожну жертву, кожного мученика.

Досі не знаємо всього масштабу цієї трагедії.

Поволі – з пам'яті людей, з тих таємних архівів, з тих диявольських “окремих папок” – з'являється її смертельний лик.

“Я це все пам'ятаю... Я опухла від голоду, братик ще більше... Він вмирав, з його опухлого тіла точилася рідина. Я сиділа поруч, він скрипів зубами і просив огірочок... Він помер. Його завернули в ковдру, колір цієї ковдри досі у моїй пам'яті”. Це – спогад Ганни Неласої, народженої в Луганській області. Ця жінка переборола страх і залишила своє свідчення.

“Конфіскаторів ніщо не зупинило – ні біль дітей, ні їхня кількість... Приходили ще і ще, все забирали. Гірше фашистів”. Це – Нонна Червева з Горлівки. З листа Рєви Миколи Антоновича з Хилівки Полтавської області до Йосифа Сталіна – “сотні тисяч людей умерло из голода и все на глазах коммунистов, которые ездили через наши трупы и нагло хваля жизнь”. Миколу Рєву засудили до 6 років ув'язнення за цей лист.

З листа Кагановича до Сталіна: “Я целиком и полностью согласен с вашей оценкой положения дел на Украине... Теория, что мы, украинцы, невинно пострадавшие, создает солидарность и гнилую круговую поруку... Я считаю, что... наступил момент... призвать организацию к решительному перелому...”

Переламати хотіли всіх. Проти нас ішло зло. Його ймення – геноцид. Свідома, спланована і втілена спроба упокорення нації. Його організатор і виконавець – тоталітарний комуністичний режим. Це – головний убивця. Звиродніла згряя не мала жалю до жодного народу, кожному поневолену націю залили криваві ріки. На нашій землі Сталін – за добре продуманим планом – обрав жертвою українське селянство як ядро, як основу, як опору народу.

“Без крестьянской армии не бывает и не может быть мощного национального движения. Национальный вопрос есть по сути дела вопрос крестьянский”. У цій фразі Сталіна – відповідь на те, чому померли мільйони українців.

Терор був розгорнутий планомірно і послідовно. У 1932–33 роках у Кремлі відбулося 69 засідань Політбюро ЦК, на яких тільки по прямій постановці розглянуто 270 питань про Україну. Вони працювали, не покладаючи рук. У пік Голодомору в Україні щодоби помирало 25 тисяч людей.

Ми маємо знати кожен факт, кожен наказ, кожне ім'я – від жертви до вбивць. Пошук правди не спинити, він не зупиниться.

Спочатку конфіскували продовольство. Потім військами оточили територію України і Кубані. Третину наших сіл занесли на “чорні дошки”, їх перетворили на гетто голоду – задовго до Гітлера. Увесь урожай масово йшов за кордон, зерно, яке могло врятувати мільйони, переробляли на горілку. Шансу не було. Люди почали їсти трупи.

Голодомор – не просто біль і рана. Це – чорна діра нашої історії, яка могла безповоротно поглинути не тільки Україну, але й будь-яку найменшу надію на життя. Це – пік трагедії, втім він не єдиний.

Я прошу, щоб сьогодні ми згадали всіх. Словом і молитвою прошу згадати наш державний провід, який 90 років тому проголосив і утвердив незалежність. Вони стали першою жертвою. З 800 членів Центральної Ради ліквідовані майже всі. Я згадую розтерзаних, покалічених, принижених Твоїх поетів, мій народе. Тут, на цих майданах вони чули золотий гомін волі. Їм вирвали серце.

Я згадую Твою національну творчу, наукову, медичну і технічну інтелігенцію, яка опинилася в центрі масових арештів і систематичного терору. Їм щедро відвели квоту для смерті. Я згадую наші знищені церкви і духовенство. Їх руйнували безжально, щоб добратися до самої душі і її віри. Я згадую колосальні і немислимі жертви воєн. Цей смерч був здатен покласти нам край.

Тоталітаризм і більшовизм перервав в Україні історичний зв'язок – історичний зв'язок поколінь, духу, пам'яті, нашої ментальності, культури і нашої мови. Посеред пошматованого і, по суті, підміненого народу був посіяний страх, чие жниво збираємо і досі. Звідси, від цього безконечного страху походять наші нинішні політичні і суспільні хвороби, боязнь повернутися до національного кореня, бо причетність до нього була причиною смерті мільйонів людей. Звідси походить наш важкий і складний шлях один до одного, до порозуміння і власне кажучи до єднання. Злочини більшовизму і сталінізму тотожні злочинам нацизму і гітлеризму. Їхня природа – одна: людиноненависництво.

Настав час озвучити вимогу для світового засудження комуністичного терору, який вбивав нас і всі невинні народи на цьому просторі – росіян, кримських татар, білорусів, євреїв, поляків, болгар і сотні інших націй. Усім нинішнім апологетам сталінізму я кажу прямо і твердо – ваші спроби приречені, виправдання не має і не буде, покайтеся за свій гріх. Це ваша моральна відповідальність перед країною і нацією.

Наш біль і гнів не самотній. Звідси, з Михайлівської площі у Києві Україна звертається до всього світу, щоб об'єднати кожне зусилля проти тоталітаризму і нетерпимості до життя. Наша трагедія – це застереження для всіх націй світу.

Не вивищуємо і не принижуємо свого горя. Слово співпереживання і скорботи кажемо кожній нації і, насамперед, тим, з якими спільно пройшли через усе комуністичне пекло. Наше серце – щире, любляче, небайдує до вас. Станьте сьогодні поруч з нами.

Ми закликаємо світ визнати Голодомор 1932–33 років актом геноциду проти Українського народу і віримо, що таке визнання неминуче здійсниться.

Я дякую всім парламентаріям та урядам, які вже підтримали нас. Це – вияв солідарності, який Україна ніколи не забуде. Історична справедливість, безумовно, настане. Моє сьогоднішнє слово – не реквієм.

Моє слово – це гімн Українському народові, чия сила незнищенна. Він переміг смерть. Супроти загрози тотального знищення – ми вистояли. Український народ переміг, бо перемогла його державність, постала його держава.

Ми вистояли завдяки мільйонам чесних людей, які не лише воювали за Україну, але й будували її своєю великою і щоденною працею. Ми вистояли, бо воля, правда і життя творилися всіма – Донецьком і Львовом, Луганськом і Ужгородом, Севастополем і Одесою, Харковом і Тернополем, Полтавою і Луцьком, Дніпропетровськом та Івано-Франківськом, Сімферополем і Черніговом, Кисвом і всією Україною.

Ми перемогли у вирішальній битві зі злом.

Сьогодні ми повинні перемогти у вирішальній справі – повернути Україні саму себе. Наша найвища місія – відродження нації як єдиного, здорового і життєствердного організму, який охоплює весь Український народ без різниці поглядів, регіонального походження чи віри.

Наступний рік проголошений Роком пам'яті жертв Голодомору.

Це – не поминальна хода. Це – воскресіння нашої пам'яті, очищення від лжі і скверни. Це – чиста і чесна праця, тільки вона допоможе навести справедливий національний і життєвий лад в Україні. Ми повинні одягнути Україну у чисту сорочку і прибрати з її тіла символи тоталітарного режиму – можливо, нехай не за рік. Ми мусимо ретельно віднайти і зберегти знання про кожну жертву Великого Голоду і встановити національні меморіали. Ми маємо утвердити великий суспільний діалог пам'яті і, водночас, діалог перспективи – бо треба йти вперед,

жити повноцінним життям великої сучасної європейської держави, діяти і прагнути до справжнього порозуміння.

Так ми утвердимо своє майбутнє, свій новий демократичний Основний Закон, свою свободу, своє право, свою любов один до одного, до рідної мови, рідної землі і нашої соборної долі.

Я прошу в Господа дати нам силу, щоб повернутися до самих себе.

Вони вже тут. Вони дуже довго йшли. Мільйони, мільйони, мільйони нас. Це – не сльози. Це посміхається маленький хлопчик на руках у Всевишнього.

Вічна пам'ять і слава Україні!

Урядовий кур'єр. – 2007. – №222. – 27 листопада.

ЗВЕРНЕННЯ ПРЕЗИДЕНТА ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
З НАГОДИ 75-Ї РІЧНИЦІ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ

Вельмишановний Український народе,
Високодостойні гості,
Дорогі співвітчизники,

75 років. Повний вік нормального людського життя. Вік, що міг бути призначений для щастя, для сліду на землі, для продовження роду і життя.

Зі спогаду із села Савинці на Київщині – *“у сім’ї Танчика Василя померли він сам і його дружина, а їхня маленька грудна дитина ще була жива, горнулась до маминих грудей. То це дитинча також забрали на цвинтар і вкинули в яму, воно ще якийсь час сиділо в куточку ями, поки його не засипали землею...”*

XX століття. Серце Європи. Чорною землею засипано людське життя, наше життя, українське життя.

Коли, Український народе, перетворились Твої зорі на гіркий і чорний полин?
Чотири, три століття до цього?

Коли Твої зорі, Твої очі, Український народе, стали чорними дірами?

Вісімдесят років тому? Сімдесят п’ять тому? Шістдесят п’ять? Слідом за втратою держави, голодоморами, війнами?

Немов в об’явленні Івана Богослова, у чорних апокаліптичних зорях поглинуто біблійську третину нашої душі, роду, землі, життя, нашої пам’яті.

Чи усвідомлюємо ми вагу цієї втрати? Чи усвідомлюємо свою відповідальність? Чи усвідомлюємо, що тут першопричина нашого нинішнього буття?..

У моєму слові – не печаль і не тризна.

У моєму слові – національний біль.

У моєму слові – сила великого народу.

Цей день об’єднує мільйони. А, отже, смерть відійшла.

Ми – живі. Ми – держава. Ми перемогли.

Ми подолали зло.

Сьогодні Україна і світ вшановують 75-ту річницю найжорстокішого злочину, вчиненого проти нашого народу, – Голодомору 1932–33 років.

Сьогодні, на Дніпрових схилах відкриваємо національну святиню – Меморіал пам’яті жертв геноциду.

Через 75 років нація і держава віддають борг загиблим нашим братам і сестрам.

Я вдячний усім співвітчизникам і світовому українству, які шукали і відновлювали правду про Голодомор. Я закликаю вас не зупиняти цю благословенну працю.

Я вдячний главам держав, парламентам та урядам, міжнародним організаціям і громадськості за братню солідарність з нами.

Ми повертаємо собі і світу знання про пережиту нами, одну з найбільших катастроф в історії людства.

Її масштаб – немислимий, незліченний.

У пік Голодомору, на нашій землі щодоби помирало 25 тисяч осіб.

Терор голодом в Україні був чітко спланованим актом геноциду. Це – очевидний факт.

На відміну від інших регіонів СРСР, в Україні у людей вилучали все до крихти.

Територію України і Кубані, де проживала більшість українців, оточили війська, щоб добити найменшу надію.

У справі України *Сталін* мав на меті – одне: упокорити селянство, знищити провід нації і зламати хребет українства – найбільшої іншоетнічної частини імперії і найбільшої її потенційної загрози.

Переді мною – документ доби. Це – запис акта про смерть *Андрія Остапенка* від 13 травня 1933 року. “*Причина смерти – зазначити докладно: українець*”.

А далі, а далі – чисте поле. Як писав італійський консул у Харкові *Серджіо Граденіго*, “*колонізація змінить етнографічну природу України. Можливо, в дуже близькому майбутньому не доведеться більше говорити ні про Україну, ні про український народ...*”

Україна вижила. І Україна перемогла.

З братньою шанобою і співчуттям схиляємо голову перед всіма, хто, як і ми, постраждав від сталінського режиму, – росіянами, білорусами, казахами, кримськими татарами, молдаванами, євреями і десятками-десятками інших націй.

Наш біль додає нам сили і гідності.

Ми закликаємо всіх і, насамперед, Російську Федерацію спільно, як справжні, чесні і чисті один перед одним брати, засудити злочини сталінізму і тоталітарного Радянського Союзу.

Ми були разом у цьому пеклі.

Ми відкидаємо зухвалу, блюзнірську брехню про те, що звинувачуємо який-небудь народ у нашій трагедії. Це не так.

Злочинець – один. Це – імперський, комуністичний, радянський режим.

Ті, хто сьогодні заперечують Голодомор і виправдовують *Сталіна* “раціональним способом управління”, – беруть на себе чорну і приречену печать зла.

Ми засуджуємо найменші спроби виправдання катів наших народів.

Нам потрібна правда, співпереживання і спільний суд над минулою кривдою.

Для України Меморіал, який відкриваємо сьогодні, – це символ нашого очищення.

Сюди йде світла дорога від Михайлівської площі і святого народного монумента пам’яті.

Сюди, з усіх сторін течуть потоки людей – сюди течуть українські ріки, що їх в єдиному морі благословляє Дніпро.

Тут, на цьому місці я скажу найсокровенніше.

Я прошу в Господа очищення для нашого народу.

Я прошу прощення за всі свідомі і несвідомі гріхи, зроблені нами впродовж тисячолітньої історії.

Я прошу очищення від скверни і первородного гріха ворожнечі поміж братами, що ніколи не дозволяла нам бути єдиною і сильною державою.

Я прошу очищення від гордині і зради.

Я прошу очищення від віри в ідолів і від клятого служіння чужим столицям.

Я прошу очищення і звільнення від страху – від демона, що не дає нам повірити у власні сили, у власний корінь, у власне національне “я”, що народжене і завжди буде народжуватися цією чудовою землею.

Повірити. Раз і назавжди. Для всіх.

Наші зорі перетворились на чорний, гіркий полин тоді, коли ми втратили себе, коли втратили свою гідність, своє ество, коли дозволили розділити і підкорити наш дух.

Звідси походить наше безсилля і недовіра до себе.

Звідси походить наша пасивність, наша хуторянська приниженість і страхом породжена, захована в нікчемну псевдоіронію, зневага до національної гордості і національних цінностей.

Це – не пафос. Нація повинна нести відповідальність за своє минуле, за кожную помилку, що викарбувана на її чолі.

Лише через чесну, болючу відповідь перед собою, лише через усвідомлення своєї української приналежності, для нас відкриється нове життя і нове майбутнє.

Так постає наша перемога.

Перемога єдиної і вічної України.

Перемога нації і держави над рабством.

Перемога життя над смертю.

Сьогодні – не тільки День пам'яті.

Сьогодні – День Свободи.

День нашої найбільшої і найзначимішої Свободи від страху і приреченості.

З найчорнішої безодні нація здатна повернути своє світло і сотворити диво, що підтвердить перед Всевишнім право на вільне і щасливе наше життя.

Бо світ тут. У нашому серці.

Я вірю, я глибоко і твердо вірю – якщо сьогодні у кожному нашому вікні загорить свіча пам'яті, ми зрозуміємо найважливіше – Нація повернулася.

Нація житиме вічно.

Вічна пам'ять загиблим і вічна слава Україні.

<http://www.president.gov.ua>

С В І Д Ч Е Н Н Я

СВІДЧЕННЯ

АДАМЕНКО Анастасії Савівни,

(с. Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

ГРАБУВАЛИ КОЛХОЗНІ ПОПИХАЧІ

Анастасія Савівна Адаменко 1913 р. народження. Щось робити чи добре ходити не може – паралізована. Пам'ять, ніби хвиля на ставку, то приходить, то відходить. Даються взнаки інсульт і літа. І все ж хоче розповісти нам про минуле.

Найстрашнішим горем був голодомор, коли людина знала, що завтра чи післязавтра вона помре, а дехто усвідомлював, що заподіяно те людьми, не природою. Добре знає жінка, як під час колективізації комнезамівці ходили дво-рами, хатами, вигрібали все, хоч селяни ховали зерно, хто як міг – і на городі в ямі, і в ставку, і бозна-де. Копали ті схованки вночі, а висипавши зерно, утрамбовували, сподіваючись, що в такий спосіб його не зможуть знайти навіть щупами. Так декому щастило врятуватися.

Судили за виготовлення жорен. Чоловік Анастасії теж робив їх. Прийшли міліціонер, сільські активісти – колгоспні попихачі. Подейкували, що від них можна відкупитися. Тож господарі намагалися дати 50 крб. міліціонерові (а це були великі гроші). Той не брав, а коли поклали до його кишені, удав, що не бачить. Але своїм помічникам подав знак, і всі пішли до корчми. Там добряче випили, а господаря – таки помилували.

У сусіда Олекси Тарасюка сім'я налічувала 16 чоловік. Всі лягли в могилу. Пам'ятає старенька й багатьох інших односельців, чиї життя забрав страшний голодомор.

*Записав М.Шуляк.
Серпень 1997 р.*

СВІДЧЕННЯ

АКСЬОМА Петра Михайловича,
1920 р. народження

(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Голодомор 1932–1933 рр. не обминув наше село. 1933 року мені було 13, і ходив я в 5-й клас. Пам'ятаю, що в нашому селі був спиртовий завод. З інших сіл: з Мирівки, Запруддя, Бендюгівки та інших їхали люди в наше село по брагу. Із цієї браги пекли млинці, а голодні люди їли ці млинці і помирали. Цю брагу можна було купити за спеціальний квиток. Купивши брагу, можна було її продати і піти в магазин, купити все, що захочеш. В тому магазині було печиво, цукерки і сигарети.

Одного дня, коли вранці я йшов до школи, побачив ледь живого хлопчика, який лежав на землі. А один дядько в селі їздив возиком і збирав трупи, або таких людей, які ще ледь дихали. Він звозив їх в одну яму і закидав землею.

*[Підпис] П.Аксьома
Записала Л.Власенко.
2003 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**АКУНА Василя Даниловича,
1922 р. народження**

(с.Високопілля Валківського р-ну на Харківщині)

Від спогадів і досі кров холоде

Мама поклала на піч вузлики з квасолею, горохом, чечевицею і оклунок суржика (пшениця, змішана із житом). Веліла нам, чотирьом своїм дітям, на них сидіти. Але те не допомогло. Як прийшли до хати активісти, то виліз до нас один у будьонівці, розкидав мов кошенят, по кутках і згріб усе з печі. Мама, ставши на коліна, просила, щоб не лишали дітей останньої надії. Та все було даремно.

І почалися для нас тяжкі дні. Щоб вижити, лишався один вихід – іти просити. Попервах щастило: мені з меншим братом давали хто буряка, хто пригорщу висівок. Але чимдалі, то ставало нас усе більше на вулицях з торбинками, а відтак все частіше чули відповідь: “Дітки, нічого вам дати. У самих нічого немає”.

Принесемо, бувало, пригорщу висівок, то мама розподілить їх на малесенькі порції, щоб надовше вистачило. Вкине ложку висівок у воду, а ми стоїмо коло плити і дивимось на чавунець. Спина давить клубком. Так хочеться їсти, до плачу.

Поділить мама ту юшку по мисках нарізно, побоюючись, що зі спільної старші все вмить проковтнуть, а меншим нічого не лишиться. Ми їмо, а вона сяде напроти і дивиться, сльози так і котяться по щоках.

Схудла мама. Ми теж щодня танули. Першою померла Вірочка. Ручки і ніжки поробилися в неї, мов соломинки. Перегодом і Володя помер. Через два дні після нього – Гриша. Пішов просити, під чужою хатою й помер. Принесла мама Гришу додому, а в його затиснутому кулачку скоринка з печеного буряка. Якась добра душа поділилася з моїм братиком. Спасибі тій людині.

Умирили люди. Дохла худоба, яку нічим стало годувати. Вже навіть покрівлю з хат було знято. Солому згодували – на хатах самі крокви стирчали.

Лишилися ми з мамою вдвох. Пустка кругом. Мали діжки хороші дубові – обміняли їх на пригорщі пшона. Стала мама ходити до сестри, котра була трохи багатшою від нас. Бувало, дасть то жменю ячменю, то жменю жита, то буряк.

Принесе мама ті зернини, порахує поштучно і розділить на тиждень вперед. Купка на день.

Навесні ми почали пухнути, не стало сили навіть ходити. Помирали вже, як несподівано прийшло спасіння. У колгоспі здохла коняка. Сусід пронюхав, де її закопали, і поволік мене з собою. Коли ми наблизилися до місця, то дохлятину вже різали і рвали. Дотовпився й сусід. Відшматував шматок мені, а потім насили собі встиг вихопити (ледь руку йому в тій сутичці не відрізали). Варили і їли те вариво. Згодом дідусь, мамин свекор, наловив ховрашків. Приніс нам шість штук – тиждень прожили. А далі я і сам навчився їх ловити.

Підросла лобода – її почали їсти. Рвали гірчак, молочай. Зірвеш, а з нього виступає біле молочко. Хоча і гіркуватий, але їстівний. Мама відтухла, і я теж уже не був набряклим. Почали ходити в колгосп, де годували, іноді навіть давали м'ясо. З першого обмолоту отримали всі колгоспники по відру борошна. Пам'ятаю, несе мама те борошно, ступає обережно – щоб не впасти і не розсипати. Я, ідучи за нею, послиню палець, устромлю в борошно і облизую. За свій довгий вік переїв усього, але такої смакоти, як те борошно, більше не знав.

[Підпис] В.Акун

Записала Т.Поліщук.

Сільські новини. – 2002. – 23 листопада.

СВІДЧЕННЯ

АЛЕКСЕНКА Василя Григоровича,

1920 р. народження

(с.Лучки на Полтавщині)

ЦЕ ВІДБУВАЛОСЯ НА МОЇХ ОЧАХ

Наш дід по батьковій лінії був козаком, який, не маючи землі, ходив на заробітки у Таврію. Його сестра там і заміж вийшла. Отже, і в тім краю маємо родичів.

Як ми жили? Батько був ковалем і виконував усі замовлення селян. До нього навіть приїжджав із Сокілки Григорій Галушко ремонтувати “Фордзон”. Відтоді я й полюбив трактор.

Як відомо, колективізація в країні почалася в 1929 році. Батько трошки розумівся на політиці і в числі перших записався в “СОЗ”. Доводилося бачити, як люди відводили туди коні, воли і здавали реманент. За це їм видавали по кілька кілограмів першосортного борошна. Все ніби йшло благополучно. Ми, діти, пасли корови і вели розмови про те, як стало гарно жити в “СОЗ”і, вже крупчатку дають. Один Іван Лобус не згоджувався і говорив: “Підождіть, ще будемо їсти кандьор з одного корита”. Якби ж то так. Уже з нового, 1933 року, батько став

ходить у Потягайлівку по найму готувати реманент до посівної кампанії. Було це в неділю. Мати збиралася пекти хліб і послала мене в хлів по дрова. Не встиг я відчинити двері, як у хату ввійшла комісія і стала шукати продукти. Забирали, в основному, зерно, яке вантажили на підводі. Коли скінчили, Петро, який лежав на печі, сказав: “Дяді, ось мішок кукурудзи, теж заберіть”. Брат був ще малий і не розумів, що воно робиться. Дійшла черга й до скрині, але так як вона була замкнена, комісія залишила Григорія Бондаренка (комсомольця) дізнатися, що там є. Коли повернувся батько, він відімкнув скриню і сказав: “Дивися, Гришо, тут лежить п’ять макушин, а в мене ж куча дітей”. Григорій Оксентійович згодився і пообіцяв про них комісії не доповідати. Коли сім’я сіла обідати, батько взяв хлібину, розділив кожному по шматочку, а решту наказав матері замкнути і без його дозволу нікому не давати.

Так ми жили до весни. У квітні місяці я зібрався йти до школи. Батько якраз зайшов знадвору. “Ти куди?” – запитав. Я пояснив. “Знаєш що, – сказав він, – закинь свої книжки на піч і йди в колгосп працювати, там дають їсти, може, й виживеш”. Я пішов у контору і став біля грубки грітися. Коли зійшлися люди, їм дали поснідати, і бригадир Онисим Мироненко повів всіх у поле. Пам’ятаю, там ми збирали соняшникове бадилля і складали на купи. Працювали до полудня. На другий день ми з сусідом Петром Загинайком орали на Коюках. У нас була корова і в нього корова і плуг. Я був за погонича, а Петро Петрович тримався за чепіги. До речі, щоб керувати худобою, потрібно казати направо – “цабе”, а наліво – “соб”. Орали добре, за що нам пізніше подякували. Коли привезли обід, хтось обмовився, що м’ясо з конини, то я відмовився його їсти. Насилу тітки-кухарки переконали мене, що то яловичина. Орали ми цілий тиждень. А потім батько посіяв просо, яке пізніше зібрали і змололи на пшоно. Після цього вже більше не орали. Я вже ходив на інші роботи. Одного разу до мене приєднався Семен Пелих і став казати, що йому дуже хочеться їсти, а немає нічого. Я йому відповів, що в мене теж немає.

Удома батько організував копати город, для цього він кожному виділив ділянку. Копали я, Маня, Лена, бо Петро і Галя були ще малі. Ось копаємо, коли чуємо, сусідка Федора як кричить: “Наталко!” Мати вискочила з хати: “Що таке? Чого ти кричиш?” – “Та як же не кричати, коли Пелихові хлопці зарізали Віру”. Я теж обізвався: “Тітко, що ви балакаєте, я тільки-но йшов із Семеном, він ще в мене хліба просив”. “Ото як прийшов, і накинувся з Іваном на сестру Віру, а Катя вискочила у вікно”. Семен на другий день помер, а Іван ходив-ходив, спіймав у Лобусевій хаті kota, зарубав його і сам біля нього впав. Я заходив у ту хату і бачив дерев’яне корито, забризкане кров’ю, а поряд тесак. Івана вже не було, його забрала підвода, була така виділена підбирати покійників.

Після цієї події трапилася друга. Григорій Чигрин зарубав двох дітей і поселив у діжці. Не знаю, як це виявилось, тільки його арештували і відвели у Кишіньку, звідки він уже не повернувся.

Оце таке за моєї пам'яті творилося в Лучках. Коли я ходив на роботу, бачив людей пухлих, які згодом помирили. Їх відвозили у братську могилу. Вмирили люди і від переїдання зелені (мучила “швидка”). Ми теж від неї похворіли. Першою померла Галя. Коли про це дізналася баба Васька, вона сказала матері: “Слухай, Наталко, що ти робиш? У тебе так всі діти помруть. Візьми воску і звари з ним яєць”. Мати так і зробила. Ми їх з'їли, і на тому дизентерія припинилася.

Трішки раніше до нас прийшли батьків брат і Феодосій Калинович. Розмова відбулася в хаті. Феодосій Калинович був уже слабкий і, щоб вижити, запропонував убити колгоспного коня. Батько відмовився, а дядькові сказав: “Слухай, Савко, не роби дурниць, краще подай заяву і йди в колгосп, бо ти пропадеш”. На що той відповів: “У мене й так померли діти, а Одарка ледве ходить”. На другий день я бачив, як дядько працював у кузні, а бригадир розпорядився виорати йому город. Тітка Одарка дійсно була кволою і ледве йшла, щоб показати мені в чулані мертвого Альошу. Не знаю, коли його поховали. Це вже зробили без мене. Вони ловили і споживали горобців.

Багато людей померло в наших Лучках. По списку – 600 душ. Про ці дані я дізнався від Василя Корнійовича, який в 60-х роках працював секретарем сільради. За цей голодомор, як тепер його називають, ідуть різні кривотолки, одні називають цифру 10 мільйонів померлих, інші – три. А правди ніхто не знає.

*Записав В.Голяник.
24 жовтня 2004 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

АЛЕКСЄЄВА І. А.

(с.Первомайське Донецької (нині Луганська) обл.)

Добре пам'ятаю той рік. Начебто і не шість десятиріч пройшло, а значно менше. Був я в той час секретарем партійної організації колгоспу імені С.М. Будьонного Краснодонського району. Жахливий рік.

В 1932 році був непоганий врожай, та з колгоспів все, як кажуть, мітлою повимітали. Навіть зерновідходи і ті повивозили. Умри, а виконай першу заповідь перед державою.

Якби не підсобні господарства, то наслідки голоду були б ще більш жахливими. Хоча і з підсобних господарств половину, якщо не більше вирощеного довелось людям здати державі. Податки були немилосердні. Приміром, відгодовуєш кабана – половину здай, є курка – сто двадцять яєць на рік здай. Вовну – здай, молоко – здай. На картоплю – податок, на дерево – податок. А спробував щось приховати – тюрма.

Та зиму з горем пополам пережили. Саме жахливе почалося весною, і косила смерть людей аж до нового врожаю.

Рятували людей тільки тим, що готували в полі затірку. Бралось будь-яке борошно. Яке тільки ще було в колгоспній коморі. Бувало і підпрівше, і з половиною. Висипалося це борошно на стіл, змочувалося водою. Катали потім з нього дрібненькі кульки, що потім засипалися у великий казан з киплячою водою. І кидали в казан цибулю. Оце і все. Вода, борошно і цибуля – вся їжа. А ще ж і працювати треба було.

Люди ходили пухлі від голоду. Падали і вмирали. За хліб віддавали все. Недалеко від нашого села були шахтарські селища. А шахтарі одержували по картках хліб. Дехто його продавав. Одна буханка коштувала триста карбованців, і хліб же який був. Наполовину з полови і остюків. Їси, наче в рот цвяхів набрав. Та і такий хліб багатьох врятував від голодної смерті. Люди, в кого було щось цінне, несли домашній скарб на базар продавати, або ж міняти на хліб.

Пригадую такий випадок. Якось сидів я в кабінеті у секретаря сільради. Заходить у кімнату чоловік. Здоровий такий, мабуть, була у нього неабияка фізична сила. Я, говорить, в імперіалістичну батареєм був, тобто артилеристом, і в громадянську біля гармати простояв, захищав Радянську владу. А оце, продовжує, якщо ви мені не дасте чогось поїсти, то помру. А в самого від голоду, бачимо, вже обличчя розпухло. Жив я тоді один. Дома нічого не було, харчувався з усіма в полі. Кажу секретарю, щоб сходить додому, може, дружина щось знайде погодувати цього чоловіка. Пішов.

А саме напроти сільради була церква. Цей чоловік перейшов через дорогу, сів на землю, притулившись спиною до церковного паркану. Прийшов секретар сільради з тарілкою якогось варива. Підійшли ми до того чоловіка, а він вже мертвий.

Часто їздив у райцентр. По дорозі, праворуч і ліворуч, лежали мертві люди. Прямо в дорозі їх наздоганяла смерть. В селі організували спеціальну бригаду із п'яти чоловік, які тільки тим і займалися, що збирали і хоронили покійників. А щоб вони могли вирити хоч якусь могилу, давали їм не по одній, а по дві-три миски затірки. Коли я в сорокових роках переїхав працювати до Новопокска, то голова райспоживспілки розповів мені таку історію. В тридцять третьому році одержали велику кількість продуктів. Різні крупи, борошно, макарони тощо. А люди про це довідалися. Голодні накинулися на ці продукти прямо на станції. Порозривали мішки, коробки і понаїдалися. Та майже всі повмирали. Не витримали обезсилені організми. А голова райспоживспілки лише чудом не був відданий під суд і не розстріляний.

Багато було злочинів на ґрунті голоду. Завгоспом колгоспу тоді працював колишній партизан, комуніст Чкалов. Якось взимку після тривалого відрадження повертаюся я в село, а мені і говорять, що Чкалова немає, десь пропав. І ніяких слідів не могли знайти. І лише в травні місяці його тіло було знайдено в Дінці. Виявилось, що група чоловіків вимагала від Чкалова, щоб він взяв для них у колгоспній коморі мішок пшениці. Він відмовився, і його втопили.

В селі були уповноважені ГПУ і НКВС. За жменю зерна людину могли посадити, як мінімум, на п'ять років. За кілька колосків, зрізаних у полі – те саме.

І після збирання врожаю не дозволяли підбирати у полі колоски. Не рахувалися ні з чим. Одна жінка працювала на обтрушуванні магари. Вирощували тоді таку зернову культуру, схожу на просо. І набрала вона маленьку торбинку цього зерна. В церкві проходив відкритий суд. Сім років жінці дали, а дітей відправили у дитячий будинок до обласного центру.

А в яких важких умовах проходила сівба того року. Одне – люди були обезсилені, а друге – зерно в пилюку кидали. Не давали посівного матеріалу. Це просто чудо, що в тридцять третьому був непоганий врожай.

Обезлюдніло село після голоду. Вважай, половина жителів “переселилася” на кладовище. А у живих підірвано здоров’я. ..

Записав В.Честних.

Ленінським шляхом. – 1990. – 28 липня.

СВІДЧЕННЯ

[Прізвище не вказала] Анастасії Мефодіївни,
1920 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Родилась я в с.Сурско-Литовском Днепропетровского р-на. Там же застала мене голод 33-го, тогди я была школьницею.

Наша семья во время голода питалась чем придется, лишь бы живот был полон и чтобы не так сильно хотелось есть. Мололи зерно, но делали это тайком. Если бы местные власти узнали об этом, то нашей маме не миновать бы тюрьмы. Варили буряк, добавляя туда вишню; делали патоку из сахарной свеклы, ели морковку. Питались мамальгой, которую готовили из кукурузы, мама также пекла лепешки на рыбьем жире. Когда это блюдо готовилось, то стоял такой чад, что в комнате нельзя было находиться. Старший брат вылавливал рапаны. Соседа и еще одного мужчину арестовали за то, что они ели мясо лошади, которая сдохла с голода.

Сильный голод был в конце зимы – весной 1933-го. Наша семья в тот голод потеряла брата, у соседей умерли отец и мать. В селе от голода умерло много людей. Вспоминаю о том, что когда шли массовые заготовки хлеба, наша мама спрятала полмешка пшеницы под лежанку. Спрятала без злого умысла, потому что семья была большая, и надо было что-то есть. Власти тот мешок нашли, маму арестовали. Селяне ходили просить, чтобы ее отпустили, поскольку у нас в семье были еще маленькие дети. Маму через 2 суток выпустили, а зерно так и не вернули.

Труд людей был низкооплачиваемым. Выжили лишь те, у кого была земля или вещи, которые можно было обменять на продукты. Знакомые, соседи пере-

жили голод так же, а многие еще хуже. Дети оставались без родителей, им приходилось туго, из них мало кто выжил. Голод не щадил никого.

[Підпис] [нерозбірливо]

Записала С.Чорнобай.

1999 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

АНДРІЄНКО Віри Никифорівни,
1912 р. народження

(с.Кам'янка Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Голод почався взимку 1932 року. Нас в сім'ї було 9 чоловік. Хліба обмаль. Почали кураї пекти, та була ще корова, яку годували, щоб не здохла, соломною зі стріхи. Померли від голоду, опухши, молодша сестра, а потім брат.

Я пішла на роботу, бо в колгоспі давали 200 г макухи на день. Ой, як получу ту макуху, прийду додому, а мама розімнеть її і заллють молоком з водою, і їмо цю баланду.

Та пухло людей і вмирало багато. По сусідству жили наші двоюрідні брат і сестра. Приходе якось їхній батько і просить викопати яму, щоб поховати дітей. Ми пішли рити яму. Та поки ми вирили її, вмер і їх батько. А баба сидить на лежанці; суха, суха і просить, щоб батька поховали хоч в кінському кориті, а дітей хоч у рядні. Поховали ми їх. Вскорості і баба вмерла.

На роботу ходили всі пухлі, бо якщо не підеш на роботу – вб'ють. А били жінок бригадири, забивали насмерть. А якщо хтось заступиться, то і той постраждає. Ми працювали в полі такі слабі, що ввечері по нас приїжджав дід бричкою, бо не могли дійти додому. А дома поспиш трохи, та й знову йдеш на роботу. Так важко було жити до слідуєчого урожаю.

Людоїдів, запомнилось чогось, називали пупами, ремезами...

[Підпис] В.Андрієнко

1999 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

АНИЧКІНОЇ Галини Семенівни,
1905 р. народження

(с.Новомосковськ на Дніпропетровщині)

Голод 1932–33 років пережила в с.Піщанка Новомосковського р-ну Дніпропетровської області.

Розповідає Гурська Н.А. – правнучка Г.С.Аничкіної:

“Галина Семеновна приходиться мне родной прабабушкой. Я хорошо помню, как бережно, даже можно сказать, трепетно относилась прабабушка к хлебу. К старости у нее даже развилась фобия: если в доме заканчивался хлеб, ее охватывала небольшая паника, и необходимо было срочно покупать новую буханку. Это легко объяснимо: человек пережил три голодовки”. Прабабуся:

“Ко времени голода 1921–1923 гг. я уже работала около девяти лет. Дело в том, что у нас была очень большая семья; кроме меня, у родителей было еще 17 детей. Не было возможности дать образование всем, поэтому в школе учились только четверо старших. Во время голода в 1922 г. у меня умерли две сестренки. Организм одной, ослабленный недоеданием, не мог справиться с воспалением легких. Вторая сестра чем-то отравилась.

Чем питались во время голода? Что-то на огороде выросло, что-то отец домой приносил (он был неплохим сапожником и шил обувь состоятельным людям, за что они с ним расплачивались продуктами).

В двадцать шесть лет я вышла замуж, поэтому в 1933 г. уже жила отдельно от остальных родственников. Детей у меня с мужем еще не было. Когда наступил голод, то для того, чтобы выжить, мы были вынуждены переехать из Новомосковска в село Песчанка. Там с утра до вечера я работала на колхозном поле, вязала снопы, однако домой не могла принести и колоска. Спасались тем, что пекли хлеб из кукурузной муки, ловили рыбу”.

Умерла моя прабабушка в 1995 г.

Записала Н.Гурська, правнучка.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
АНОНІМА,

1928 р. народження

*(с.Грушківка Катеринопільського р-ну
Київської (нині Черкаська) обл.)*

Родилась я в с.Грушковке. У моей матери были еще 2 сестры. Жили они небедно, считались кулаками. У них было свое хозяйство: коровы, козы, свиньи, орудия труда, земля. Земли было достаточно. Они сами ее обрабатывали. Свою продукцию продавали на базаре. Но на селе началась коллективизация. Всех животных, орудия труда и землю забрали в колхоз и их самих принудительно записали колхозниками. Но когда родилась я, то моя мама уехала в Грузию на заработки, оставив свою маленькую дочь, которой не было и года, на попечение своих сестер. Отец от нас отказался.

Но она приехала именно тогда, когда в Грузии была эпидемия холеры. Муж моей матери умер. Мать хотела приехать назад на Украину. Продала все хозяйство,

но ее застала холера. Она там и похоронена. Я чуть отступила от темы, но думаю, что это тоже будет интересно.

Я воспитывалась у своих родных теток и обеспечивалась колхозом продуктами питания и одеждой, т.к. родителей у меня не было. Отец отказался, я его не знала, а когда подросла, его уже не было в живых, как и матери.

От колхоза мы получали так называемые посылки от “дедушки Сталина” с продуктами и вещами. Во время голода 1932–1933 гг., когда Украина находилась в тяжелом положении, сестры моей матери собрались и поехали навеситить свою родную сестру (мою мать) в Грузии. Она вышла там замуж, муж ее был богат. У него было много скотины, на него работали рабочие. Они рассказывали, что Грузия о голоде вообще не знала, она, наоборот, развивалась.

А мы, помню, голодали очень сильно. Я постоянно просила есть, и мне часто давали печеную сахарную свеклу, хлеб из отрубей и опилок. Мне повезло, что еще так называемые посылки “дедушки Сталина” помогли. Но мне перепало не так много из них.

Одну из моих теток арестовали за горсть пшеничных колосьев, срезанных на поле. Отсидела она за них 5 лет.

Жить у теток было очень трудно. Они заставляли меня выполнять тяжелую работу. С ранних лет, когда все дети шли в сельскую школу, тетки отправили меня работать. Так прошли годы. Я подросла. Началась война. Немцы загнали меня в Донецк на коксовый завод. Оттуда я убежала. После войны вернулась в свой колхоз.

1997 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

АНОНІМА

(Дніпропетровщина)

Если вспомнить голод, пережитый народом нашей страны в 1932–1933 гг., то можно сказать следующее. Во-первых, что он был вызван не каким-то стихийным бедствием, а создан искусственно, причиной которого явился колхозный строй и насильственно проведенная сплошная коллективизация сельского (да и не только сельского!) хозяйства всей страны, неумелое руководство с самого начала созданными колхозами, СОЗами (спільна обробка землі) привело к резкому снижению урожайности зерновых культур, особенно к 1932 г., т.к. в первые годы был хороший задел с 1929-го.

И свезенный из единоличных хозяйств инвентарь в достаточном количестве и в полной исправности, а также тягловая сила (в основном, лошади) были в достаточном количестве, чтобы обработать и засеять все площади земли, как и раньше.

Ко всему и добросовестное отношение крестьян к земле, к своим обязанностям, привитое им веками, не затухло еще, что и позволило избежать снижения урожайности в первые 2–3 года. А потом, из-за неумелого руководства (т.к. в руководство колхозами подбирали по принципу “кто был никем, тот станет всем”), износа инвентаря, ремонта не было организовано никакого – в т.ч. и збруи для лошадей. Количество лошадей также уменьшалось. Было много других причин бесхозяйственности, что и привело к резкому снижению производства сельхозпродукции по всей стране.

Но так как Украина испокон веков считалась житницей всей такой огромной страны, – был сделан упор на Украину. Нельзя сказать, что урожай на Украине в 1932 г. был плохой, но его весь забрали принудительно в хлебозаготовку для всей страны, а Украину оставили без хлеба. Крестьянам за их труд на протяжении всего 1932 г. не дали ни грамма зерна, поэтому голод коснулся в первую очередь крестьян.

В городах, хоть и ввели карточную систему, и выдавали рабочим по 1 кг, служащим – по 500 г, иждивенцам – по 300 г, на рынке буханка хлеба стоила 25 руб. Хлебная книжка рабочего на месяц стоила на рынке 700 руб.

Крестьяне осенью 1932 г. продержались еще за счет овощей и оставшихся каких-то запасов зерна, но зимой и весной 1933-го их настиг самый жестокий голод, какого до этого никто из стариков никогда не испытывал. Умирили не единицы, а целыми семьями, особенно многодетные семьи, в которых не было даже коровки. И дошло до того, что хоронить умерших уже не успевали, да и некому уже было. Трупы сбрасывали в колодцы и погреба.

Хочу привести подтверждающий пример. В декабре 1932 г. я переехал жить в г.Днепропетровск на квартиру к своему крестному отцу, который работал преподавателем в Транспортном институте. Устроился на работу тоже в Транспортный институт, а с февраля 1933 г. мне помогли в середине учебного года поступить на вечернее отделение того же института. И уже осенью 1933 г. мне пришлось поехать с женой моего крестного парохомом вверх по Днепру до с.Мишуриного Рог за яблоками. Идя по селу, мы просто поразились: через каждые два-три двора видели жилой двор, а все остальные заросли бурьяном в человеческий рост. Спрашиваем крестьян: “А где же жители этих домов?” Они отвечали: “Поумирали от голода еще зимой или ранней весной”. Вечером на квартире, где мы остановились, в разговоре с крестьянами мы услышали все подробности о селе, и как оно переживало голод зимой 1932–33 годов.

Село расположено в плавнях Днепра. Очень большое, красивое. Крестьяне, кроме сельского занятия на приусадебных участках (у каждого было по 1 га), имели большие сады, выращивали, в основном, яблоки и груши различных сортов. Вот к ним и приезжали люди каждую осень покупать фрукты не только из городов, но и из многих сел.

По селу крестьяне насчитали умершими от голода около 240 односельчан только ближних дворов, а про все село они не могли, конечно, сказать. Только

покачав головами, сказали: “У нас такое огромное село, что трудно себе представить так много умерших, если мы считали только на небольшом участке села”.

Мои родители – мать и отец в Пятихатском районе выжили весной 1933 года только ховрашками без кусочка какого-то хлеба. Позднее уже мама говорила, что ховрашки были такие жирненькие, что для обжарки не надо было никакого жира.

Вы же, наверное, знаете из рассказов родителей, что после революции 1917 года столицей Украины был Харьков. В тридцатые годы первым секретарем ЦК КП(б) Украины был П.Постышев, а председателем Совета народных комиссаров Украины – В.Чубарь. Как потом говорили, когда они посещали Сталина, то неоднократно говорили ему о положении, создавшемся в Украине: “Товарищ Сталин, у нас в Украине сплошной голод, особенно в селах, где люди умирают тысячами каждый день, мы не в силах что-то предпринять. Что делать?” Тот им ответил: “Не верю! Вы – провокаторы”. А потом их вскоре и не стало в руководстве Украиной, наверное, с ними поступили так же, как и со многими другими в тридцатые годы.

Вот очень-очень коротко, что можно сказать о голодоморе в Украине в 1932–33 годах.

[Підпис]

29 жовтня 1998 р.

СВІДЧЕННЯ АНОНІМА

(с. Сорокотяга Жашківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

Моя доля склалася так, що 1947 р. я лише закінчив перший клас. Але з розповідей покійної мами, тітки (вона ще жива, ділиться спогадами) дещо знаю.

Дід мій, Григорій Пчелюк, ще задовго до перевороту 1917 року їздив до Канади на заробітки, зокрема, кілька років там корчував ліс. На зароблені гроші купив у с.Сорокотяга близько 50 десятин землі, вітряк (ще є живі люди, які навіть пам’ятають його, показують місце, де стояв), молотарку та весь інвентар для обробітку землі. Була в нього й кузня. Все це лишилося дітям у спадок (дід і бабця померли 1925 року).

Коли створювали колгоспи, батько, звісно, відмовився від нового господарювання. Місцеві ледарі – активісти забрали все, навіть останню торбину квасолі, навіть пшеницю, сховану батьком у гній (поштрикали його гострими палицями), навіть сухарі, покладені матір’ю до печі з надією вберегти їх.

Важко не лише уявити таке, а й згадувати мамину й тітчину боязнь, із якою розповідали все це. Хвилювалися, чи не дорікатимуть їм, що, мовляв, колись

були заможними людьми. Часто відмовчувалися на мої запитання, не хотіли розповідати навіть мені.

Добра, нажитого дідом, вистачило б нам, онукам, та ще й дітям нашим. Проте з ласки більшовиків жили й живемо сиротами, бідняками. Навіть не знаю, чи варто звертатися в комісію з питань реабілітованих.

Народна газета. – 1995. – № 15.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

АНОНІМА

*(с.Трудолюбівка Бобринецького р-ну Дніпропетровської
(нині Кіровоградська) обл.)*

Люди варили лободу й інші трави. Їли все, що можна було. Тому вони з лица були жовті, аж зелені.

У сусідньому селі мати зварила і почала їсти свого сина. Потім вона збожеволіла, і ще декілька днів її бачили в селі співаючою і плачучою.

Коли я пробивався до свого батька в місто, то скрізь бачив пусті села. Люди лежали в тих же позах, де їх застала смерть. В селах стояв тяжкий дух смороду, і тому я села обходив.

В той тяжкий час були мародери, грабіжники, які приїжджали з міста і никали по хатах, шукаючи поживи.

*Запис: І.Яловенко.
21 квітня 1990 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**АНТИПОВОЇ Світлани Михайлівни,
1926 р. народження**

(с.Веселе Лозівського р-ну Харківської обл.)

У той час почалася колективізація. Всі харчі, що в нас були, забрали. Батько дістав десь невеликий мішечок пшениці й носив його за пазухою, не знав, куди сховати.

Приходили якісь люди з довгими палицями, на кінці залізний вістряк і штрикали ними у солому. Це було майже кожного дня.

Пам'ятаю як мама у маленькому казані варила пшеницю, але недоварювала (щоб ніхто з чужих не зміг почути запаху у хаті) і давала її нам.

Ми усі вижили, мабуть, з-за того, що нас у мами було усього трое. Всі ми (діти) були пухлими від голоду.

Люди в селі, коли в них хтось помирав, кидали мерців в погребі, бо ні в кого не було сил викопати яму і поховати їх. Саме важче було тим, в кого було багато дітей.

[Підпис]

Записав С.Шаповаленко.

1999 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

АНТОНЕНКО Марії Федорівни,
1924 р. народження

(с.Чкалове Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.)

Під час голодомору я проживала в с.Андрушівка на Житомирщині.

В 1933 р. жити було дуже тяжко. Нас в сім'ї було семеро. Мали корову, але вона не доїлася. Батьки працювали в колгоспі. Там раз на день варили гороховий суп, видавали по маленькому шматочку хліба.

Пам'ятаю день, коли помер батько. Ми всі дуже плакали, тому що він годував всю сім'ю. Потім почалися страшні випадки. Люди вмирили просто на вулиці, їх тіла довго лежали. Стояв нестерпний сморід. Я пам'ятаю, як селяни вирішили хоронити цих людей. Це була страшна картина – ледве живі хоронили мертвих. Наша сім'я втратила в той рік трьох рідних – батька, брата і сестру.

Це словами не передати, це дуже страшно.

Записав Г.Повшедній.

1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

АПАТИНКА Дмитра Олексійовича,
1925 р. народження

(м.Кривий Ріг Дніпропетровської обл.)

Голод 1932–1933 р. пережив я у с.Верхівцеве Дніпропетровської області.

На початку голоду їздили по дворах уповноважені й забирали все, в кого що було. Батька забрали на якісь загальні роботи, та чомусь він більше так і не повернувся. Господарство в нас було невелике: собака та кури, ще й корова, яку

доїли по черзі через день з сусідами. Корова була ялова, молока давала небагато, але воно було смачне і дуже жирне. 1932 р. якось до нас зайшли в хату кілька чоловік і почали шукати зерно. Вони вибивали великі дірки у стінах, підлозі. Вважали, що ми там щось ховаємо. Але нічого не знайшли, тільки забрали варену картоплю, що її було трохи у казанку на столі.

Наступного року голод був ще більшим. Пшениця лежала під снігом, якого в ту зиму було дуже багато, а викопати її було нелегко, тому й зосталася вона нескошеною. Навесні ми, діти, ходили красти пшеницю, та це було нелегко, бо її стерегли люди на конях. Одного разу я навіть попався – так мене до крові били батогами. Були випадки, коли засікали людей і до смерті. Але дітей вони “жаліли”. То дорослі не дуже й крали, бо їх могли і побивати, і посадити. Багато людей навіть посилали своїх дітей на поля щось вкрасти. Мій сусід, Юрко Турчак, який на кілька років був старшим за мене, теж ходив зі мною на поле. Але він ходив частіше за мене, бо його батько гупасив, якщо не приносив нічого. Коли пшениця підсохла, то частину зібрали і вивезли, а частина залишилася, так її взяли і підпалили, то ми горіле зерно збирали і їли. Тоді її вже ніхто не стеріг, і ми ще щось додому приносили.

1933 р. померло багато людей. У моїй сім'ї теж було горе. Спочатку мати, а потім і молодший брат Андрій вмерли. Старший Василь і я залишилися живими. Їли все, що трапиться. Ховали маму і братика ми з братом і дядьком Іваном. Яму вирити не вдалося, бо дуже мерзла була земля, тому просто присипали їх землею і зверху снігом. Взагалі вмерло багато людей, бо тільки і чути було іноді, як ворони каркають та й слідів на снігу було небагато, навіть не було стежок.

[Підпис]
Записав О.Бойко.
1998 р.

СВІДЧЕННЯ

АРТИКУЛИ (БЕРЕЖИНИ) Василя Трохимовича,
1928 р. народження

(с.Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

СКИБОЧКА ХЛІБА

Записувати імена померлих від голоду в 30-х роках я почав одразу після смерті генсека компартії Л. Брежнєва. Мене залякували, але я на те не звертав уваги. Під час президентства М. Горбачова розпитувати стало вільніше. Мені в цьому згодом допоміг фронтовик війни з німцями Іван Андрійович Коломієць.

Добре пам'ятаю Ахтидона Гоменюка. Було в нього десять десятин землі, з півгектара лісу, вкрита соломою хата, клуня, молотарка. Але й сім'я в нього була велика – дванадцять дочок та один син. Все добро давалося тяжкою працею, а до колгоспу забирали силоміць і задарма. Ахтидон такої наруги не витримав, тяжко захворів, і його завезли до Вінницької лікарні душевно хворих, там він і помер. Неприродна смерть спіткала і його дружину, а з великої сім'ї незалежності України дочекалися тільки дочки Федора і Явдоха. Нещасну сім'ю у голодовку рятували дві великих діжки квашених буряків. Розказувала Федора, що в їхньої сестри померли син і дочка. В іншій сестри вмерли Гнат, Харитина та Іван. У голодовку померла Оксана Ахтидонова, в неї від Михтодя Коломійця були син і дочка, їм тоді було років по дванадцять. Друга дружина Михтодя звалася Ярина, вона вимагала, щоб чоловік своїх дітей від першої дружини одвіз до притулку, тому що їх нічим було годувати. Чоловік послухався, одвіз дітей у Вінницьку область, і вони залишилися живими, опісля дочка приїздила в село. Від Ярини Михтодь мав сина Петра, якого через півста років у колгоспному гаражі задавила машина.

Біля Карпа Коренюка жила сім'я з п'яти душ, повмирили всі. Їх просили вступити до колгоспу і тим врятуватися, бо там давали хоч якусь поживу, але старші з тієї сім'ї сказали, що помруть, а до колгоспу не підуть. Так і вчинили, на знак протесту того, що в них позабирали все. Їхнє рішення було категоричне, про це засвідчила смерть.

Недалеко Тетяни Слободяник жила сім'я з чотирма дітьми, але в живих залишився тільки один син. Коли пшениця викидала колос, той хлопець почав витереблювати з колосків зерно. Це побачив сторож, конем догнав того хлопчика і застрелив.

Від Петра Костенка чув, що ходили по хатах і шукали зерно. Залізними прутами штрикали в землю й стріху, в стіни і промовляли: “Ця комуністична паличка знайде все, що куркулі поховали”. У самого Петра була пасіка, але розкуркулювачі її не забрали, то сім'я врятувалася від голоду медом.

В іншій сім'ї четверо дітей жило з матір'ю. Закінчувалося останнє відро картоплі. Мати сказала: “Вже прийшла пора вмирати. Затопимо піч, закриємо каглу і почадіємо. Так буде легше вмирати”. Так і вчинили. А на столі залишилася недоїдена картоплина. Про це розповів один син, якому пощастило вижити.

Перепелиці з'їли двох своїх дітей, їх вбивала мати. Племінницю з'їсти не встигли – їх вистежили і кудись забрали. Один чоловік поїхав до Іваньків за колгоспними грошима, на зворотному шляху його пограбували і вбили. У селі Молодецькому також було людоїдство – хтось убивав дітей. Убивцю також виявили, арештували і відвезли. Згодом хтось начебто бачив його у Москві на виставці звірів, у залізній клітці з написом “людоед”, хоча в це не віриться, бо справжній людоїд сидів у Кремлі.

Сам пам'ятаю про голод у селі Колодистому. Ми там жили, тому що наш батько працював директором школи. Його туди послали з району. Він вчив дітей

початкових класів, а ввечері в лікнепі навчав дорослих. Тож йому давали харчовий пайок, і ми з того жили. В тому селі до нас ходили жебраки, батько ділився з ними, чим тільки міг.

Коли я в 2000 році в Умані був на лікуванні, мені розповіли, що в селі Колодистому жив лісник, йому в голодовку доручили звозити до цвинтаря мерців, за це йому давали харчовий пайок. Він трохи звозив на цвинтар, а решту возив на відгодівлю своїх п'ятнадцяти свиней, що були в лісі у землянці. Лісничий замаскував свиноферму кущами, а трупи кидав через люк. Ще пам'ятаю, що людей годували людським м'ясом у їдальні.

Щодня вмирало до двадцяти чоловік. Про кожну смерть сповіщав церковний дзвін, а ще про стількох же померлих не знали, бо нікому було ходити до церкви, щоб сказати дзвонареві про смерть. В церкві піп щодня за нових покійників відправляв заупокійну. А бувало так багато, що й до церкви не возили. Іноді не возили тому, що всі родичі помирали, і покійного везли одразу ж на цвинтар.

Те лихо я пам'ятаю добре... Весною сусідська дівчина їла траву. Я також скуштував, але від гіркоти скривився й виплюнув. Запитав, як вона їсть таке гірке. Дівчина відповіла, що дуже хочеться їсти. Я їй виніс одну скибочку хліба, яку вона не з'їла, а понесла до своєї хати. Так повторилося і в наступні дні. Моя мати підгледіла, що я кудись ношу хліб, тому більше не давала. Одного разу вона побачила, що розмовляю з дівчиною і запросила її до хати, нагодувала борщем. А хліба дівчинка і цього разу не з'їла, а взяла додому.

Через кілька років до нас прийшла якась жінка і розцілювала мене. Сказала, що дочка тим хлібом врятувала їй життя.

Записав М.Шуляк.

Нація і держава. – 2008. – №19–20. – 13 травня.

СВІДЧЕННЯ

АРХИПОВОЇ Оксани

(м. Макіївка Донецької обл.)

Із спогадів бабусі Фросини Михайлівни:

“Хліб видавали за картками, але дуже часто ці картки крали. Якщо в людей був який-небудь одяг, вони вимінювали його на їжу. Хто вмів шити, той перешивав старе, заробляючи на хліб чи щось інше, що давали за роботу. В страви клали висівки. З них заварювали суп, робили оладки. Пекли і варили буряк. Годинами стояли біля господ більш благополучних односельчан в очікуванні лушпиння від картоплі і буряків. А чоловіки винайшли спеціальний прилад для полювання на птахів”.

Освіта України. – 1998. – 25 листопада.

СВІДЧЕННЯ

АТАМАНЮК Варвари Пилипівни,
1928 р. народження
(Черкащина)

Сім'я, в якій я народилася і росла, проживала в с.Веселий Кут Тальнівського р-ну Київської (нині Черкаська) області.

За переказами старожилів, це село було засноване козаками, які їхали на Січ і зупинились в долині перепочити. Це місце вони назвали веселим куточком і тут почали заводити господарство. Серед них був отаман, від якого й пішли Атаманюки – родина мого дідуся.

Мої батьки були заможними селянами, тримали велику отару овець (звідси й прізвисько – Баранюки), корів. В сім'ї було 11 дітей. Двір і зараз великий, зберігся дуже великий льох, в якому зберігали молоко, сир, сметану. І до цього часу стоять великі стайні, криті червоною черепицею давнього виробу, у коморі збереглися засіки, в яких колись було зерно, борошно. Город збігає до надзвичайно мальовничої річечки, на берегах якої збереглися копанки – рукотворні невеликі водойми квадратної форми з джерельно чистою водою, в яких прали білизну, стоячи на дерев'яних місточках.

У нас була молотарка. Коли приходили жнива, селяни-сусіди допомагали батькові – Пилипу Зіновійовичу, збирати і молотити пшеницю, жито чи інші зернові культури, а бабуся, Килина Іванівна, готувала для них багатий стіл. Мій тато різав для цього вівцю чи барана, і моя мама готувала в печі безліч смачних страв, пекла хліб, пироги і пригощала людей. Але коли почали організовувати колгоспи, батька визнали куркулем, відібрали всю худобу, залишили тільки корову, відібрали молотарку, реманент, також зерно, так що весною не було чим засіяти ту землю, яка залишалась. А тато не міг приховати зерно, склад характеру у нього був занадто чесний. В 30-х роках сім'я наша пережила одну голодовку. Тоді померли два мої молодші братики, які ходили до ясел. Один хлопчик помер з відкритими очима, бо закрити їх не мав сили. З молодшою на півтора року сестричкою ми їли тоді, йдучи з ясел, все, що знаходили на дорозі: то шкірочку з картоплини, то квіти кульбаби. А коли приходили додому, то наша мама плакала, бо не мала чим нагодувати дітей, завжди віддавала їм свою частку чи хліба чи ще чогось.

На сільському кладовищі вже за наших часів встановлено пам'ятник жертвам двох голодоморів. На могилах майже немає хрестів, бо не було сили їх робити, людей просто загортали землею. Так було поховано мого батька, і нині ніхто вже не віднайде його могили.

Діти йшли у поля шукати колосочків, рвали зелені вишні чи яблука, а потім помирали від болів.

Хліб відібрали у людей майже весь. Не можна було прогодувати сім'ю до нового хліба. Вимирали цілі родини.

8 травня 1997 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
АУСКИ Нонни,
1923 р. народження
(м.Прага, Чеська Республіка)
(Під час голоду 30-х років перебувала в Україні)

ГОЛОДОМОРНЯ

Пам'яті мільйонів змарнованих життів.

...Білим ранком біжу до школи. Від воріт нашого дому її відділяють дві вулиці, але вони видаються мені безконечними. Біжу якнайшвидше і дивлюсь вниз, на сніг, щоб не бачити темні людські постаті вздовж стін, щоб не заглядіти простягнуті руки: великі, спрацьовані руки дорослих і дрібненькі рученята дітей. В мене немає чого їм дати. Свій хліб я віддала відразу за воротами, я розділила його і віддала меншу половину жінці, схиленій над загорнутим до лахміття немовлям. Другу я хотіла віддати дівчинці, яка відійшла від своєї мами до другого боку воріт і повільно до мене тягнулась, не спускаючи очей з хліба. Але саме тоді я побачила старого, що сидів на снігу. Він з трудом підняв голову з грудей і дивився прямо мені в обличчя очима, ледь видимими з-під потемнілих, припухлих вік... Я швидко розламала ту половинку, частинку дала дівчинці, а другу встромила до тремтячої старечої руки. Я не подивилась до його очей. Повернулась і бігла далі.

“Дівчинко, – зупинила мене якась пані, – ти б не мала ламати той хліб. Віддай його комусь одному. Інакше це не має сенсу”.

Мене залив сором. Так, я веду себе нерозумно. Я це знала. Та що роботи, коли їх стільки? Кому з них маю віддати свій хліб? Кому з тих усіх, хто опираються об стіну будинку, хто простягає руки, хто зводить жалісно очі й шепоче: “Поможіть... Христа ради, добрі люди... зжальтесь!”

Вони стояли на всіх вулицях, на всіх роздоріжжях великого міста. Міліціонери їх розганяли, штовхали в їхні покірні спина.

“Йдіть, ідіть далі!”

Вони відсувались трохи далі, тягнули за собою дітей, ховали їх в під'їздах. І вилазили знову, шматовані нестерпними корчами голоду. Були це землероби, хлібороби, так говориться українською. Хліб, який вони виростили, у них відібрали як покарання за те, що відмовилися вступати до колгоспу. Відібрали у них худобу і птицю, відібрали картоплю й олію, відібрали овочі, відібрали у них навіть сушені фрукти. Відібрали у них усе і прирекли на смерть голодом.

На початку не вірили, що може дійти до такої жорстокості. Коли бригади робітничої молоді виводили з їхнього хліву дійну корову, матері перед ними ставали на коліна, пригортали до себе малих дітей:

“Чим я їх нагодую? Зжальтесь хоча б над ними! Чи ж у вас немає серця?”

Ні, серця вони не мали. Не мали жалю. Стогін матерів і дітей їх не зламав, хоча були між ними також дівчата, комсомолки.

Потім уже люди зрозуміли. Між наїздами комсомольських орд вони почали по ночах таємно ховати і закопувати ті крихти, що в них залишились. На них доносили місцеві активісти, сусіди доносили один на одного. Мені розповідали, як приїжджали бригади, як винохували і контролювали кожний кут, як відносили останній шматок кормового буряка, мішечок з соняшниковим насінням, прихований у дитинки на грудях під сорочинкою. На заключній стадії вже ці контролери були озброєні, а вози з накраденим майном стерегли вояки. Комсомольці вийшли на бій за щасливе завтра.

Тільки влітку місцеве населення отримало продуктові картки і сміло щось купувати в крамницях, до яких було розділене у відповідності до рівня своєї громадянської важливості. Романтичне гасло рівності й братерства, проголошене Французькою революцією, не годилось державі, що будувала новий рай на землі. “Жодної УРАВНІЛОВКИ!” – було встановлено відразу після революції, ще за Леніна. Це гасло працювало і понині.

Ще перед тим, як випав перший сніг, потягнулась українським селом голодна смерть.

Залізничні й автобусні квитки продавались тільки після пред’явлення паспорту, який СЕЛЯНИ НЕ МАЛИ ПРАВА МАТИ. Раби середньовіччя, невільники феодальної Росії, ті, які годували всіх, не заслужили в нових панів навіть цієї мізерної “бумажки”!

Отвір до голодоморні закrywся.

Залишились лише дрібні щілини пішохідних доріг. Ними текли до міст чорні потічки людських постатей. Ті, в кого залишалось хоч трохи сили, за воду і шматок твердого хліба діставали працю на великих будовах соціалізму. Останнім залишалось зебракувати в добрих людей, які самі не мали зайвого, й їхня, отримана час від часу милостиня, врятувати не могла.

Кожного ранку мама мені нагадувала:

“Не звертай ні на що уваги, нікуди не дивись, ні з ким не розмовляй. Мовчи. Інакше татка заберуть”.

Значення слова “заберуть” мені було добре знайоме. Скільки сягала моя дитяча пам’ять, хтось когось забирав. За походження, за невіддане золото, за необережне слово, за приналежність до певної професії...

Кого взяли, той мало коли повертався...

Ми сиділи за шкільними партами, навіть не десятилітні діти, примусова криваво-червона хустина навколо шиї, й дивились вперед на чорну дошку і на вчи-

тельку, котра нас повчала, яке благополуччя приносить людям колективізація, як щасливо і радісно живеться на селі. Про це все розповідали також наші читанки. Учителька декламувала свої речення і незворушно дивилась поперед себе, понад наші голови. Ніхто з нас навіть не пискнув, ніхто не оглянувся на сусіда. Дорогою до школи кожний з нас перейшов вулицями, повними селян, які мирали від голоду. Однак батьки попереджали кожного:

“Мовчи, мовчи, мовчи ! Ні з ким ні про що не розмовляй!”

У читанках ми читали про дітей-героїв, як їх називали. Про Павлика Морозова та про інших прекрасних дівчаток і хлопчиків. Відзначились вони тим, що доносили на своїх батьків. Ми вивчали віршики і співали пісеньки про “ненаситного ворога”. Він повз уночі полем, тягнув за собою мішок і збирав колоски, що залишились після жнив. Відбувалось формування майбутньої гордої радянської людини.

Що ті колоски означають, я розуміла. Не раз я чула уривки розмов нашої домашньої помічниці Шури з її товаришками про те, що і цього, й того з сільських сусідів забрали за колоски.

Сама пісенька називалась “Рапорт товаришу Постишеву”. Я не знаю, якою високою була його функція у владній ієрархії України. Але я живо пам’ятаю його розвішані повсюди портрети у псевдо-вишиваній сорочці. Незабаром однак вони зникли. Товариша Постишева забрали. Коло історії рухалось до світлих цілей комунізму і на своєму шляху чавило не тільки мільйони безіменних, але стягало під себе також десятки перед тим прославлених імен з партійної верхівки.

Одного разу вранці, коли якраз я збиралась до школи, почула, як в кухні плаче Шура. Перед цим промовляв заспокійливий голос мами, а потім знову схлипувала Шура і щось переривчасто розповідала. Я наблизилась до дверей, і з жаху в мене підломились коліна.

“Це правда! Це мені сказав Васька-міліціонер, він знає... Вночі збирають по вулицях. Мертвих, а також тих, хто вже не може встати... Їх повні вантажівки. Їх везуть за місто і там звалюють на купу. А живі... живі з купи вигребуться і повзуть назад до міста. Ніколи не долізуть, замерзають по дорозі... Їх знову збирають ...”

Шура голосно схлипувала і причитала, як то роблять на селі. Мама сиділа коло неї й тихо плакала.

Я бігла до школи. Свіжий сніг весело скрипів під ногами, мороз щипав обличчя, а на кожушку коміра, піднятого аж до носа, збиралась пара і перетворювалась у лід. Темні постаті опирались об стіни... Коли вони вже більше не втримаються на ногах, аж впадуть на цей білий скрипучий сніг, їх відтягнуть на вантажні вози, відвезуть разом з трупами і десь за містом скинуть. Ми, всі інші, ми будемо спокійно спати у своїх теплих ліжках, а в той самий час у нічній пітьмі по замерзлих дорогах плазуватимуть люди, вони будуть з трудом зводити тяжкі голови, вглядатись в електричне сяйво віддаленого міста, хапатись розтерзаними, скри-

вавленими руками за змерзлі груди і намагались підтягнути на шматочок далі своє неслухняне, туге і обтяжене тіло. Ще шматочок далі, й ще шматочок аж до миті, коли їм востаннє впаде голова на сніг і коли вони вже її більше не зведуть.

Нарешті та страшна зима скінчилась. Настала сонячна, тепла українська весна і гаряче літо. Почались шкільні канікули. Та батьки мене не відправили, як звичайно, до родичів на село. Я мусила залишитись у місті й ходити до скучного оздоровчого табору в міському парку. Одного разу, коли ми шеренгами виходили з воріт, я побачила обдерту дівчинку, що стояла на дорозі. Вона навіть не простягала руки, адже жебракування було суворо заборонено, вона тільки так тихо стояла і дивилась на нас. Внизу її ноги були обмотані лахміттям, над яким блистіли здуті пухлини, а з потрісканої шкіри витікала мутна рідина. Я вийшла зі строю і швидко їй встромила до руки пиріжок, який завжди залишала від сніданку. З-під запухлих вічок на мене дивились коричневі очі.

“Нонночко, – тихо сказала дівчинка, – це я, Маня”.

Маня! Моя товаришка з села, з якою я бавилась кожного літа.

Маньо! Маньо! Це ти? Боженько, це ти!

Вихователька кричала, навіть не глянувши назад.

“Діти, в шеренгу! Бо від’їде трамвай!”

“Будь тут завтра, – прошепотіла я Мані, – принесу більше”.

Кілька днів вона на мене чекала. Я носила їй їжу, загорнуту до газетного паперу. Вона встигла мені розповісти, що батько знайшов у місті роботу, що мама повернулась до села, щоб займатись городом, що сусіди померли. Потім вона зникла.

Я зустріла її знову наступного року, коли відмовилась ходити до оздоровчого табору, і батьки вирішили мене наприкінці літа відправити на село, в час, коли людям вже виростили овочі, а в садах допівали фрукти. Мені було десять років. Всупереч всьому, що я вже бачила і знала, мій дитячий розум не міг поєднати вмираючих людей на вулицях зі спогадами про зелене село моїх канікул, повне тінистих садів і солов’їного співу. Тому мене так потрясло те, що я побачила на залізничній станції, куди ми з тіткою дістались після двогодинної трясанини поїздом. Невеличка площа перед станцією вразила пусткою. Раніше тут завжди було жваво і гамірно. Довгі ряди сільських возів чекали на пасажирів, а дядьки з батогом у руках пропонували свої послуги. Зараз там стояла одна-однісінька підвода, до якої був запряжений худий волосатий коник з сухорлявою шийкою і сумно звислою головою. Тітка приглядалась до нещасного сотворіння.

“Чи він матиме силу нас везти тих двадцять кілометрів?” – допитувалась із сумнівом.

Власник, також ослаблений і сумний, нас запевняв: “Довезе. Повільно і з відпочинком”.

Оскільки іншого возу не було, ми рушили. Дуже повільно. Коник ледь сунув. Він віз тільки торбину з харчами і мене. Візник ішов поруч, також ледь пересуваючи

ноги. Співчутлива тітка теж не сіла на підводу. Час від часу коник від безсилля зупинявся.

“Він мусить відпочити, – казав дядько, – знаєте, без вівса в нього немає сили”.

Я зістрибувала з возу, рвала лопухи і годувала ними убогого, щаслива, що можу хоча б чимось допомогти. Він жував і дивився на мене мирним, сумним оком.

Ми їхали повз лан золотистої пшениці. З якою радістю я б нарвала для зголоднілого коника доброго сніданку! Та, хоча й дитина, я добре знала, що пісня про колоски є аж надто твердою реальністю. За колоски йшлося на Сибір.

Лани закінчились. Ми доїхали до першого села. Тут мене чекав справжній шок. Село опустіло. Мертва, гнітюча тиша володарювала там, де наші попередні приїзди викликали велике пожвавлення. Перед конем з переляканим кудкудаканням бігли зграї курей, за низькими прутяними плотами шалено гавкали і стрибали собаки, діти в сорочинках вибігали з воріт і весело нам махали. Люди зупинялись, щоб глянути, хто ж це їде їхньою вулицею, часом гукали щось візникові.

Нині там ніхто не появився. Навіть якщо хтось і залишився в селі, його не було видно. Раптом я з невблаганною ясністю зрозуміла:

Це ВОНИ! Моє горло стягнулось, і дві картини злились в одну. Це є саме вони, ті темні постаті, які помирали перед нашими очима, це ті люди, які льодяної ночі марно тягнулись назад до міста! Діти і дорослі, то вони тут колись жили, це вони нам колись махали і весело нас вітали!

Покинуті будинки дивились на вулицю чорними проваллями вікон. Багато домів згоріло, після них залишилися лиш димарі посеред почорнілої руїни. Чому вони згоріли, цього я ніколи не довідалась. Село виглядало так, немовби в цих місцях вирувала війна. Так, вирувала. Здається, що саме тут відбувся цей “останній, смертельний бій”, про який ми співали ще в дитячому садочку. Чи ж не починалось словами: “Розпалимо світову пожежу, трони і церкви зрівняємо з землею”?

Сталося. Зрівняли з землею церкви і трони, роздмухали пожежу і спалили ці глиняні хатинки під солом'яною стріхою.

Друге село, третє... Однакова картина нас зустрічала повсюди. Нарешті ми доїхали.

Хатина тітки стояла на початку вулиці. Дві будівлі перед нею були порожніми, дальші дві згоріли, тільки чорні димарі осиротіло стирчали до неба. Два роки тому в них жили мої товаришки – Мар'янка, Христина і Василина. Живого лишилась тільки Мар'янка, її відвезли кудись до дитбудинку. Дім навпроти під залізним дахом, що належав батькам Мар'яни, стояв непорушеним. Маня мене виглядала і прибігла привітати. Її пухлини спали, вона була худенька і охайна. “В нас є молода картопля!” – вигукнула.

Пізніше вона мені розповіла про смерть своїх рідних. Першою померла двохрічна Ганнуся. Я собі пригадала, як влітку перед голодомором ми з Манею

у великому тазі мили її рожевеньке, пухкеньке тілечко. Коли помирала, пухкенька не була.

“Була така довга-довга ... І була так страшно біла і холодна!”

Поховали її на городі, хреста не ставили, не було з чого. Також боялись – віра переслідувалась. Незабаром біля неї закопали також Федька. Був то такий рудий, з ластовинням розбишака, трохи старший за нас. Завжди нас дражнив, розкидав нам іграшки, а наш м’яч відкидав кудись на дах. Ми його відганяли, та він був спритніший. Утікав від нас, а потім здаля ще на нас покрикував, кривлявся і показував язика.

Перед смертю Федько страждав від голодних розладів шлунку і страшно боявся померти. Ще останнього дня зумів дійти до фельдшерського пункту і принести собі якісь ліки:

“Бачиш, Маню, я вже маю ліки, тепер не помру!”

Цілу ніч на печі він жалісно стогнав, до ранку стих.

З великим трудом батьки стягнули його вниз, мати його обмила і загорнула у вишиваний рушник. Вклали його до неглибокої ями, на глибшу не було сили. А потім з Маньєю посунули до міста.

Не знаю чому, але смерть цього злісного хлопця з ластовинням мене потрясла більше, ніж усе, що я досі бачила і чула. Йому було тільки дванадцять років. Він тягнувся до життя, не хотів помирати, всіма силами захищався від неблаганної смерті... Чому його вбили? Що він кому зробив, що його вкинули до голодоморні?

Довго після цього мене вночі будили видіння схудлих рук, що тримають фельдшерські ліки, а слова “Бачиш, Маню, я тепер маю ліки, тепер не помру!” безпомічною жалістю і пристрасною, невгамовною ненавистю стискали моє дитяче серце.

Пізно ввечері, як стемніло, Маніна мама – тітка Одарка – сідала біля вікна і повільним, плачучим речитативом голосила:

“Я вас любила, я виховувала вас – Ганнусю, Федько, чому ви мене покинули? Вже не будуть ходити по городі ваші ніжечки, не обнімуть мене ваші рученьки, не подивляться на мене ваші оченята... Ви сховались до чорного гробу, під зелену траву, під холодну матір-землю... Де ви, мої дітоньки,... дітоньки мої любі...”

Голосніше і голосніше лунало стародавнє голосіння й зносилося до серпневого неба, засіяного яскравими зорями. Звідкись з порожнечі майже безлюдного села озивався дальший голос, і дальший, і дальший. Жінки голосили, оплакували своїх мертвих. Було щось невимовно сумне, щось страхітливе в цих жалібних голосах, що лились в тихій темряві. Так століття тому, після наїздів татарських орд голосили жінки. І тоді, століття тому, високо на небі сяяли ті самі далекі зорі й байдуже споглядали на спустошену і вбиту землю.

1993 р.

День. – 2008. – №207. – 14 листопада.

СВІДЧЕННЯ

**АФНАСЬЄВОЇ (у дівоцтві Хоменчук)
Галини Дмитрівни,
1921 р. народження
(м.Київ)**

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ У КИЄВІ

Як колишня підпільниця і розвідниця одного з партизанських загонів Ковпака, нині я перебуваю на лікуванні в Київському міському шпиталі інвалідів Великої Вітчизняної війни. Дивно слухати, що серед контингенту цього шпиталю ще й досі трапляються люди, які ведуть гарячі суперечки навколо причин і наслідків цієї найстрашнішої в історії України трагедії.

Один із пацієнтів цього шпиталю навіть прилюдно заявив, що ніякого голодомору в Україні не було, а були лише продовольчі труднощі, які виникли внаслідок недороду 1932 року.

Як корінна киянка, яка народилася і все життя провела в Києві, я засвідчую, що голодомор 1932–33 рр. в Україні знищив не лише мільйони українських селян, а й пройшовся своєю немилосердною косою по сотнях тисяч жителів міста. У трагічні роки наша сім'я складалася із шести осіб: батька й матері, трьох старших братів і мене – найменшої, якій виповнилося 12 років. Отже, я добре пам'ятаю, як уже восени 1932 року Київ був наповнений голодними й опухлими селянами, які свої нехитрі пожитки намагалися обміняти на хліб чи інші харчі. Особливо великий вплив голодуючих селян виник весною 1933 року. Опухлими людьми й живими скелетами були заповнені всі сквери й вулиці міста. Пам'ятаю, особливо багато таких живих трупів було на Подолі, на вулицях Верхній і Нижній Вал, де було багато широких лав, на яких юрилися сотні цих нещасних. Там вони сиділи, лежали й помидали. Кожного ранку вулицями міста їздили підводи, на яких разом із візником був спеціальний підбирач трупів. Разом із тими, хто вже віддав Богу душу, підбирали й живих, в яких ще теплилося життя. Мертвих і ще живих звозили до церкви, що знаходилася на Хоревій, 3, в якій складували нещасних. Навколо цієї церкви вирили широкий і глибокий рів, в який періодично скидали трупи, якими наповнювалася церква. Поступово цей рів по мірі заповнення трупами зрівнювався із землею. Отже, відвідувачі цієї церкви напевне нині і не здогадуються, що вони топчуться по сотнях трупів, яких прийняла земля в 1933 році.

У ті часи існувала карткова система, за якою працюючим киянам відпускали по 400 г хліба на день, а утриманцям – по 200 г. На вул. Верхній Вал у ті роки був хлібний магазин, в якому продавали хліб за комерційною ціною – по 3,5 крб. за кілограм! На руки продавали лише по 1 кг.

Оскільки хліба для киян за картками було явно недостатньо, за комерційним хлібом утворювались величезні черги ще звечора. Міліція розганяла черги, обезсилених від голоду людей заганяла в церкву і там залишала. Там вони й конали, тобто вмирали. В одну із таких міліцейських облав, в оцю сітку смерті потрапила і моя мати – Хоменчук Уляна Сергіївна, яку також міліція замкнула в церкві. Через дві доби відкрили церкву для звільнення від чергової партії трупів і поповнення новими жертвами. Але мати ще була живою і врятувалася від цього сатанинського конвеєру смерті.

Отже, більшість киян також страшно голодували і виживали, хто як міг. У нашій родині опухлих не було, тому що ми жили на Трухановім острові, і вся сім'я займалася заготівлею дров, які човнами переправляли через Дніпро і продавали на базарах. А коли появилася комерційний хліб, хоча його важко було діставати, мати продавала його майже вдвічі дорожче, ніж його ціна – 5–6 крб. за кілограм. Крім того, наша сім'я мала деякі золоті речі (коштовні жіночі прикраси тощо), що дісталися матері у спадок у післяреволюційні роки. Ці коштовності з охотою приймали в обмін на продукти “торгсіни”, які були організовані радянською владою для викачки золота у населення. У “торгсінах” було вдосталь борошна, сала, меду, ковбас, консервів та інших цінних продуктів, за що люди віддавали золоті монети та інші цінні речі, які ще залишались у населення.

В обмін на золоті прикраси ми одержували найдешевше кукурудзяне борошно, з якого мати випікала пиріжки й продавала їх на ринку, аби прогодувати сім'ю. І таким чином, як кажуть, “крутилися” всі кияни, аби не вмерти з голоду.

*[Підпис] Г.Афанасьєва
21 липня 1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

**АЧКАСОВОЇ Антоніни Миколаївни,
1922 р. народження**

(с.Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Родина Ачкасових все своє життя прожила в с.Вербки (яке раніше називали “Собачий хутір”). Сім'я була дуже велика – 4 дочки і 3 сини. Бацьки все своє життя працювали як прокляті – і вдома, і на панщині. Не бачили світу білого із-за прокляту-щої роботи. Йшли на панщину спозаранку і поверталися додому в темну ніченьку.

За дітьми приглядали старші сестра та брат. Я була самою найменшою в сім'ї. Всі турботи по господарству лягли на плечі старших дітей.

Страхіття голоду щільно залягло в моїй пам'яті. Як для мене, то все почалося якось несподівано. Сусіди та знайомі почали від'їжджати до Донбасу, залиша-

ючи свої села та хати. В нашій хаті постійно йшли суперечки на цю тему, бо наш батько, Микола Леонтійович, хотів теж виїхати, а мати йому не дозволяла, говорила, що, мов, вирости в цьому хуторі, то ж і помирати тут будемо. Так воно все і сталося.

Почався страшний голод, їсти було нічого. Все, що було заготовано на зиму, було з'їдено ще восени та на початку зими. Невеличке господарство (курей та качок) теж поїли. Дожилися до того, що почали їсти своїх собак та кішок, горобців та ховрашків, які були у полях. Заливали їхні нірки, а потім чекали, поки ті вибіжать.

Їсти готували рідко, до меню входили млинці з насіння бур'янів та інколи кукурудзяні. Це було святом для дітей.

Голод – це смерть, а смерть дітей для матері – це божевілля. Повернувшись додому із лісу, батько з матір'ю знайшли середню сестру замерзлою на печі. Для мами це був страшний шок. Вона збожеволіла. Батько теж довго не міг прийти до тями, але ж нас було ще шестеро, які хотіли їсти, і яким потрібні були мати та батько.

Згодом мати почала приходити до тями, але весь час ходила як у воду опущена. Люди в прямому розумінні пухли з голоду.

По всьому селу, на кожному кроці валялися трупи дорослих і дітей.

*[Підпис] Записала Т.Абдилдаєва.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

Бабак Марії Костянтинівни,
1905 р. народження
(с. Воскобійники на Полтавщині)

Весна недолі нашої

Марії Костянтинівни Бабак через два роки виповниться століття. Потомственна селянка з бідного селянського роду нині доживає віку в будинку для престарілих, що діє у Воскобійниках. Вона єдина серед німечних поселенок цього притулку ще так-сяк тримається на ногах, добре пам'ятає про події минулого. Саме з нею ми недавно й зустрілися.

Чи не найболючіша для неї тема – тема голодомору. Як вона призналася, з цікавістю читає про неї в газетах, у тім числі і на сторінках нашої районки. Зокрема, її дуже схвилювали відгуки на книгу Софії Денисенко “Тіні незабутих предків”.

Ось що розповіла Марія Костянтинівна для читачів “Сільського життя”. Тут жодного вигаданого факту, жодного вигаданого слова:

“У ті страшні роки, коли лютував голод, ми жили в Маначинівці на Полтавщині (тоді Харківської обл.). Я пішки ходила на тиждень у Миргород, де підроб-

ляла у якійсь військовій частині. Там видавали пайок. Я частину харчів складала і приносила додому для матері та малого братика.

Прийшла якось у Маначинівку, а там хтось вікна повитягував з хати і все покрав. Мати й каже: “Давай переберемся в Косюрині, де є родичі. Або разом умирати будемо, або якось виживемо”. Один одноосібник з Климового одвіз нас туди. Приїжджаємо, а там – о, Боже! – вже нема ніякого роду. Одні порожні хати, всі повимирали. Тільки тітчина племінниця живою залишилася. Сидить, бідненька, а біля неї мати нежива лежить. “Що вона тобі казала?” – питаємо. Казала: “Прощай, Вірочко!”

Ох, було, було... Тут, у Косюриному, в тридцять третьому всі родичі сім’ями померли. А через балку – якесь диво – був колгосп “Прогрес”, де люди вижили. Там був дуже добрий керівник, який дбав про людей. Такий старенький дідусь, говорив по-російському. Скільки туди людей на роботу просилося!

Братик, поки живий був, нарве бур’яну (свербигузу), сіль поставить біля матері і каже: “Мамо, їжте, щоб не вмерли”. А з пухлої мами вже тече, аж долівка мокра.

Пригадую, коли ми ще були в Маначинівці, там по сусідству жили дві сестри. Їх теж не стало. Одна в одній серце вирвала. Надкусила отак і сконала сама. Боже, що тоді діялось...

У півчій я співала. Це в Куйбишевому тепер, а тоді Портянкин, здається. Там батюшка Григорій був. Чумаков. То його викликала влада під розписку і примусила співати разом з нами революційні пісні. Святу правду кажу. Які пісні, питаєте, співали? “Повстаньте, гнані і голодні...”, “Смело, товарищи, в ногу...”. А, батюшка, знаєте, дуже грамотний був. Та тоді десь забрали його, хтозна-де він і дівся.

Ох, скільки горя наш народ тоді зазнав, як ми всі набідувалися. А вижили ж тільки одиниці... Нема моїх тіток, дядьків, братика, нікого нема. Всіх голод забрав. Я доживаю самотиною. Але все пам’ятаю, все...”

Записав Я.Проць.

Сільське життя. – 2003. – 14 березня.

СВІДЧЕННЯ

БАБЕНКО Валентини Дмитрівни,
1928 р. народження

(с. Мар’янівка Перша на Київщині)

Народилася Валентина Дмитрівна в селі Мар’янівка Перша, того страшного 1933-го їй було всього п’ять років, але добре запам’ятала, як мертву сусідку

тітку Маланку вкидали у глибокий віз, а коли везли, то її довгі коси чорною смугою тяглися за підводою. Те страшне видіння супроводжувало її все життя. Тією підводою вивезли на цвинтар всю Маланчину сім'ю. В сім'ї Валентини Дмитрівни від голоду померли батько, Бабенко Дмитро Степанович, брат, Бабенко Пилип Дмитрович, та дядько, Григоренко Петро Павлович.

“Мій добрий і лагідний тато часто брав мене на руки і гладив по голівці, а в голодовку лежав на печі, страшенно худий із скуйовдженим чубом і стогнав, а потім помер. Опухли мама, старша сестра і брат. Почали пухнути ноги і в мене. Вісімнадцятирічний брат Пилип лежав на лаві і просив у мами їсти: “Якби кусочок хліба, то я б, мамо, і жив би”. Та навіть крихти хліба не було в хаті – активісти вигребли все. Скоро брат помер. Ридала мама, голосила сестра, а я, напівопухла, мовчки спостерігала те, і не сміла просити їсти. За тиждень з нашої сім'ї пішло на той світ двоє. Померли б ми усі, якби не старший брат, який навчався в Ленінграді. Привіз він нам сухарів і оселедців. Так ми і вижили. Але голод і холод не полишав нас і в наступні роки.

Про дитинство у мене спогади дуже сумні, навіть страшні. У 1934 році у матері нічим було заплатити податок – 140 карбованців. Приїхали одного дня уповноважені до хати, склали на підводу нашу капусту і буряки, а мене і брата-каліку, який не ходив ногами, вивели з хати і посадили на розстелене рядно. Потім замкнули хату і сказали, що будуть її розбирати. Пам'ятаю, як мама впала перед ними на коліна і благала пожаліти каліку і малу дитину. Жалості у їхніх очах не було. Уповноважений дав мамі дві години. Побігла матуся по селу, з хати в хату просити грошей. Люди давали по три-п'ять карбованців. Мама принесла зібрані гроші, і нас впустили в хату, хоч і холодну та голодну, але в нашу рідну хату. Навіть повернули капусту і буряки. Боже, які ми були щасливі тоді...”

Записав М.Таран.

СВІДЧЕННЯ

БАБИКА Григорія Павловича

(с. Василівка на Дніпропетровщині)

Блат процвітав і під час голодомору. Якщо представники комбедів, які ходили разом з уповноваженими, до когось ставилися добре, то вони були по-блажливими до боржників. У тих, кого не любили, забирали і горщик з квасолею, приготовлений на вечерю. Хто з боржників намагався заперечувати, у тих взагалі все вибирали так, що й сіяти не було чим.

У ті роки найпоширенішим було застереження: “Не ходи, бо з'їдять”, і найпершим запитанням: “Скільки людей у сім'ї померло?”

Оперативники села Василівка не обходилися без цього питання. Але це була пуста розмова, бо йшла приблизно так. Перший секретар райкому запитує у голови колгоспу:

- Скільки людей у сім'ї померло?
- Всі живі, – відповідає той, – але семеро дітей опухлі.
- Треба їсти, – радить секретар.
- Що їсти? Нема нічого!
- Треба їсти... – наполягає той.

Певно, вони один одного прекрасно розуміли, але мало хто наважувався бути відвертим в ті часи.

*Записала Т. Товста.
1993 р.*

СВІДЧЕННЯ

БАБКА Всеволода

(м.Макіївка Донецької обл.)

Народний обранець

Гадаю, сини нашої держави, яких 1918 року український народ обрав до Центральної Ради, заслужили не лише офіційної реабілітації, а й людської Пам'яті, щирої шани. Адже після падіння незалежності їх майже всіх було розстріляно в застінках ГПУ. Знищили й рідних. Декому з них навіть довелося зректися батька, брата чи сина.

Мій дядько, Мойсей Андрійович Бабко, народився 1889 року в с.Люшневате Голованівського р-ну Кіровоградської області (колишньої Подільської губернії, Балтського повіту, Ліповецької волості). Його обрали до Центральної Ради, а після падіння нашої держави він приїхав до Люшневатого, де в мого діда, Андрія Дорофійовича Бабка, жили дядькова сім'я – дружина Домна та 2 малі доньки.

Якось на базарі дядько сказав, що наступає московсько-більшовицька влада. Через 3 дні його заарештували і доставили в м.Голту (Первомайськ на Бузі, що в Миколаївській області). Мій дід і батько поїхали до Голти, повезли дядькові якусь зброю, аби допомогти врятувати, але той odmовився від неї. Каже: “Я – не грабіжник, не розбійник, а народний обранець, і мене повинні звільнити”. Через кілька днів дід знову поїхав до Голти, але там уже не лишилося жодного арештованого, хоча їх було понад 500.

Більше ми дядька не бачили. Люди в селі навіть боялися щось казати про нього вголос, бо знали, що за якесь слово можна позбутися життя. Дружині разом з дітьми довелося виїхати до Краматорська. Там удруге вийшла заміж, дітям змінили прізвища на вітчимове, аби врятувати їх од переслідувань.

Років 15 тому я слухав радіопередачу з Канади. Йшлося про те, що один з в'язнів голтської тюрми зміг утекти і розповідав, як кров текла рікою в Буг із катівень ГПУ. Була там, мабуть, і кров мого дядька Мойсея.

Дуже хотілося б, аби прізвища таких, як він, були увічнінені у Книзі Пам'яті.

Народна газета. – 1995. – № 46.

СВІДЧЕННЯ

бабусі в переказі онуки

СЛОБОДЯНЮК М.

(Київщина)

...Мойй бабусі зараз 78 років, а тоді, у 1933-му, їй було 9.

Голодомор застав її у селі “Юрів”, в якому вона жила до того часу, поки не вийшла заміж. А після заміжжя разом з чоловіком переїхала до села під назвою “Ситня”.

“Були в нас свині, коні були, кого забрали, а яких і вкрали. В сім’ї нас було п’ятеро, три дівчинки і двоє хлопчиків. Пішки ходили до Києва та інших міст, вимінювали мамині золоті сережки на хліб, борошно, пшеницю. Бувало, що піде десь мама, а приходить зі шматочком хліба в руках. Дістанемо чи виміняємо трохи борошна, мама водяників напече. Сядемо, родиною повечеряємо, часом виросте трохи картоплі, юшки наваримо. Коли з роботи прийду, так їсти хочеться, але я їду та з подругами зустрічаюся, і голодні так разом спати і лягаємо”, – розповідає бабуся. Важко тоді всім було. Ще бабуся розповіла про те, що на сходці вимога до селян була категоричною: вступати в колгосп і віддати все рухоме майно й реманент. Саме з цього і починався голод. Селяни під жорстоким примусом вивозили на державні приймальні пункти власний хліб. Багато старих і німечних тоді стояло під парканами. Жінок з дітьми виганяли із власних чесно зароблених осель. Деякі люди вважали себе щасливими тому, що служили у колгоспі, де їм давали якусь поживу. Інші ж наймалися до панів і заробляли собі на землю й худобу, але потім, коли ті люди ставали багатими, худобу у них забирали, а землю ділили на три частини, і третю частину залишали господареві. Комсомольцям в ті часи давали по пудові борошна на місяць. “Був у наших сусідів диван, – розповідає бабуся, – то він у двері не проліз, коли забирати прийшли, то люди ті диван навпіл розрізали, щоб він тільки сусідам нашим не дістався. Спати лягали тоді ми зодягнені та ще на себе й на дітей все понатягуємо, бо коли приходили до нас забирати наше майно, то хоч з нас не знімали”. Було й таке, що моя бабуся назвала чомусь випадком, коли “живих загортали”.

“Пам’ятаю жахливий випадок, що стався з моєю знайомою. Її звали Василина Федорівна Михайлик, а чоловік її був комірником. Чоловік кожен день повторював:

– Іди на кладовище.

– Чого?

– Треба, людину коли хоронять, не можна, щоб з нею нікого не було.

Ходити було нікому, і Василина Федорівна кожний божий день ходила на кладовище. А потім одного дня в яму кинули бабусиною й Васицининого сусіда, Кондратенка Якова Микитовича. Він вдарився головою об трупи, що були в ямі. Василина кричить тим, що яму закопують:

– Яків Микитович ще живий! Навіщо ви його кинули? – вхопила його за ногу, але ж не потягне ледве-ледве вкупі з дитиною.

“Куди там! Іван та Степан Кіндратенки відштовхнули мене й заходилися яму закопувати.

Відтоді на кладовище я вже не ходила,” – розказано зі слів Василини Федорівни Михайлик.

З бабусиних розповідей я вирішила написати текст, який ми з бабусею назвали “За рахунок передбачливості батька”.

Наклали на батька податок – двісті пудів хліба. Батько здав. Через тиждень знову сходка, і знову податок накладають А вже нічим давати. Виходить, що батько продрозверстки не виконав, розпродали все нажите з молотка й з хати вигнали. Навіть одяг на батькові зняли. Я увечері приходжу додому із школи – нікого вдома. Стою серед двору, плачу. Вийшов управлятися до корови Кирило Герасимович Романюха:

– Дівчино, чого ти плачеш?

– Нема де ночувати.

Кирило Герасимович покликав до себе в двір:

– Роздягайся, дівчино, та лізь на піч. А ти, Лампійко, – так дружину його звали, – дай дівчині повечеряти.

І стала я жити в Кирила Герасимовича, поки переказилися сільрадівські керівники, і батько з двома сестрами і двома братами повернувся.

Взагалі, ми вижили в тридцять третьому за рахунок передбачливості батька. Він був грамотний і читав літературу різну. І коли вичитав у газетах, що думають у колгоспи людей зганяти, закопав у своєї рідної сестри вісімдесят пудів пшениці. Яму копав у формі глечика, щоб не пропала. Сипле й сипле у яму, а стінки підсипає половиною П’ять років пролежало те зерно. А в тридцять третьому, коли морози й голод лютували, відкопали те, і нашій сім’ї допомогло вижити, і родичам, і односельцям... Спечуть, було, мама хліба – його і не з’їсти нам. Чому? Зайшли люди: “Дайте, дайте”, – просили. Голодні. Пухлі.

Ми вже жили в чужій хаті – у Сави Феодосійовича Лук’янченка.

І пасла я корови. А під житами люди лежали. Пухлі та мертві В школу ходила в Козельщину понад кладовищем, і, було, йду, бачу, під’їжджає підвода до ями, а в ній повно мерців. Ми станемо й дивимось.

Мерців роздягали. Мабуть, ті, що ховали, продавали одяг десь потім. Ось кидають мерців. Рахуємо: один, два, п’ять, ...сімнадцять... По тридцять душ укидали в одну яму. Але тоді якось не шкода було людей.

А в тридцять четвертому році приїхали потайки в Донбас. Батько на шахті трудився, а маму на роботу не брали. Барак – дев'яносто сімей. Жодної перетинки. Пічка з одного боку, пічка з другого. Перед школою мама картоплинку мені на столі лишали. Я вкину її в консервній банці в піддувало, нагрію – їм з цибулиною. Хоч і місто, а ходила боса, бо ні в що було взутися. Невдовзі вийшла Конституція – відмінили карточки на хліб. Оголосили по містові, що буде вільний продаж. Ми звечора – батько, мама і я, стали в чергу. Хліб не штучний, а ваговий, і взяли його вісім з половиною кілограмів. Прийшли в барак: хоч вірте, хоч ні – утрюх з'їли той хліб. І крихітки не залишилося.

*Записала М. Слободянюк, онука.
Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної
науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції
“Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму
проти власного народу. Свідки свідчать”.
(25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.25–26.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

бабусі у запису онуки

СУПРУНІ.

(Херсонщина)

Коли розкуркулювали батька, мені було 8 років, сестрі 11, а брату 16. Мати померла в 1933 році, батька вислали в Сибір, та так він і не повернувся. Ми залишилися сиротами, хату забрали в нас. Та незабаром тітка померла. Ми з сестрою Олександрою ходили по селях, ночували на дорозі, під ворітьми, під скиртою. Їли паслін, смоктали бур'янці. Вночі в колгоспі у коритах для свиней видовбували те, що залишилось, і їли. Іноді я ходила до людей, щоб дивитись за дитиною, там мене й годували, ще й якусь стару тряпчину давали.

Брат наш Олексій працював пастухом, йому за роботу давали хліб і виділили кімнату. Там стояло ліжко, стіл та лава. Одного разу я прийшла до нього. Він розпитав, де Олександра. З тих пір ми стали жити разом. Пізніше дали нам хату, город, в премію Олексію – корову, а згодом – порося.

З часом я пішла до людей. Тоді мені було 9 років. В них була велика хата: з однієї сторони жив брат зі своєю жінкою, а з другої – його сестра. Я все робила в хаті, в дворі, доглядала дитину, носила її в поле три рази на день до матері годувати. Треба було також носити воду качкам. Працювала я ціле літо. За це мені тітка купила гребінець. В полі я теж працювала. Коли 'расували землю – вела коня, та коли кінь часом потягне не в той бік – дядько бив мене батурою.

Це побачив селянин з мого села (я жила тоді в Михайлівці). Олексій не дозволив мені більше працювати там, і я згодом втекла.

Другий раз я пішла в найми в 15 років до заможних людей. Хазяїн був головою колгоспу, жінка його – фельдшером. Довго я в них жила. Одного осіннього вечора йшов дощ, господиня послала мене по качок. Я пішла за ними в болото, і мене почало затягувати. Це побачив один чоловік, він подав мені довгу гілку й витягнув, а потім сказав, щоб я тікала звідси. Я його послухала та й знову прийшла у свою Михайлівку.

Записала І. Супрун, онука.

Упорядкували С. Морозюк, Ф. Морозюк.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БАГОНСЬКОЇ Надії Семенівни,
1915 р. народження

(сmt. Петрове на Кіровоградщині)

Голод пам'ятаю не за весь час, бо з червня 1932 р. потрапила до лікарні у стадії повного виснаження (фізичного і психічного). Пам'ятаю, як ми всі страшно голодували, але найстрашніше мені було жалко моїх малих племінників (своїх дітей ще на мала). Вони постійно плакали спочатку, а потім вже й не плакали, а лише дивилися на нас – дорослих і чекали хоч чогось їстівного. Всі страшенно опухли – і стара мати, і малі діти, і ми, дорослі члени сім'ї (брат, невістка та я). Пам'ятаю, як зраділи весні, бо з'явилася зелень – лобода, козельці та інша трава. Виливали ховрахів із старшими племінниками. Варили їх, додавали траву, розтерту кору дерев. Уціліли чудом.

23 листопада 1999 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БАЙБАРЗИ Григорія

(с. Гайворон Володарського р-ну Київської обл.)

Байбарза Григорій жив біля цвинтаря, а після війни працював у сільському млині (млин розібрали у 70-х роках). Байбарза, розповідаючи про голод у [с.Гайворон] 1933-у році, сказав, що до нового врожаю на цвинтар вивезли 470 душ.

З розповідей очевидців пригадав М.Поліщук.

2005 р.

СВІДЧЕННЯ

БАЙРАЧНОГО Кіма Петровича,
1920 р. народження
(Дніпропетровщина)

Народився в с. Молодіжному Царичанського р-ну Дніпропетровської обл. у родині колгоспника.

З малих років допомагав батькові по господарству. Були своя корова, кінь, невеличкий запас зерна. Але в 1932–1933 рр. все змінилося. З району приїхали комуністи-активісти разом з працівниками НКВС, які ходили по хатах і забирали все, що бачили. Крім продуктів харчування та зерна, вони в деяких хатах забирали ікони, хрести. Люди благали їх не забирати, а ті відповідали, що, мовляв, ви не виконали хлібозаготівлі і погано працювали, а тепер повинні віддати свою заборгованість.

Після того, як вони все забрали, багато хто хотів виїхати з села або поїхати кудись поскаржитися, але вони швидко поверталися, кажучи, що таких людей ловить НКВС. З нашого села був забраний Андрій Макарович Герасименко (назад він так ніколи і не повернувся).

Ми були змушені їсти все – збирати ягоди, кору дерев, траву, птахів, ховрахів. Від такої їжі та з голоду люди пухли.

Вмирили діти, жінки, старі люди. В нашому селі померло декілька родин з голоду – родина Мешехонів, родина Павлюченків, родина Паровських. Їхні діти, які залишилися жити, були відправлені до району, більше вони не повернулися.

Страшніш було те, що продовжувались арешти. Були заарештовані: голова колгоспу “Радянська влада” Нестор Михайлович, колгоспник Микола Михайлович Биков, якого заарештували за “антирадянські настрої”. Люди не знали, що робити. Здавалося, що всі померемо, і про це ніхто не дізнається.

[Підпис]
1998 р.

СВІДЧЕННЯ

БАКАНОВОЇ (в дівоцтві ЮРПОЛЬСЬКА) Ірини,
1920 р. народження
(с. Романівка Тальнівського р-ну на Черкащині)

Почула я по радіо, що у вересні 1993 року до Києва з'їдуться люди з усього світу, щоб вшанувати померлих у голодовку людей наших, поставити їм пам'ятник і вирішила поїхати до столиці без усякого запрошення. Треба ж розповісти світові, як над нами та нашими рідними знушалася бандитська влада. Підохоти-

лася їхати і сусідка Людмила Марківна Стеценко, яка теж пережила страшні дні й роки голодовки. Взяли землі з могили мого батька Сільвестра Юрпольського. Його закатували сільські пройдисвіти, які організували колгоспи. Та ще набрали пригорщу землі скраю брукованої дороги. В тому місці була спільна могила, в яку заривали померлих від голоду романівців. Пізніше місце поховання зарівняли бульдозерами і на кістках мучеників проклали бруковану дорогу. Місцева влада усе робила, щоб не тільки пам'яті не залишилося, а й щоб ніхто не знав, де похоронені ті безневинні люди.

Спекла я пишну паляницю, взяла вишитий рушник. Хотіла ним повітати президента України Леоніда Кравчука і сказати, щоб таке страхіття на нашій землі більше не повторювалося. На жаль, його на тих засіданнях у Києві не було. Ми з Людмилою Стеценко привітали хлібом-сіллю голову Верховної Ради Івана Плюща. Про голодовку у нашому селі Романівці розповіли Івану Степановичу, вечнім людям зі сцени палацу “Україна”, на телебаченні. Коли встановлювали пам'ятник жертвам голоду, я на те місце висипала землю з могили батька та з поруйнованих могил померлих з голоду людей наших.

Усі три дні я розповідала, що мій батько був ніякий не куркуль, а чесний трудівник, який потом наживав добро для себе і своєї сім'ї. Під час “розкулачки” у нас забрали коней, реманент, зерно, а сім'ю викинули на вулицю. Розкуркулених чоловіків запроторили в Сибір. Ніхто звідти не вернувся живим. Батько наче відчув це і втік із села. Через рік він появився. Його одразу сільські заправили забрали у примусову колонію – була така в одній тільки Романівці. Там били всіх, хто погане слово про колгоспне керівництво казав чи скося на нього дивився. Батька били майже всю ніч, поки не прибили. Вєсь, закривавлений з голови до ніг, добрався додому. Перед смертю він сказав останні слова: “Як буде війна, мої діти повернуться живими. Я відстраждав за усіх”. На ранок батько помер. Сільська влада заборонила хоронити його на цвинтарі. Довелося поховати на городі. Рідня весь час доглядала могилу. Зараз на ній встановлено вже не дерев'яний, а залізний хрест із написом.

Того, 1933 року, ще одного горя зазнала наша сім'я. Брат Гриць пішов у село Іваньки і виміняв трохи цукру. У селі його, кволого, хтось прибив і клумак забрав. Він ще стогнав, але могильники викинули його на грабарку і вкинули у яму з померлими. Жаль був великий, а плакати не було чим.

Голод погнав мене на поле збирати колоски. Я видовбувала зернини і їла. Наскочили об'їждчики. Періщили мене батогами по спині і вкинули в підвал сільради. Цілу ніч по мені бігали шури. На ранок вивели мене, дванадцятирічну, а голова колгоспу Флор Забальський спитав, чия я, і наказав відпустити.

Скажу, що батьківські слова виявилися правдивими. Син Степан пройшов з боями до Берліна. Павло був в облозі Ленінграда. Обидва повернулися з війни.

Мицик В. Роки та дні смертей і жаху. –

За українську Україну. – 2007. – 5–11 листопада.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БАЛАН Анастасії М.,

1923 р. народження

(с. Дружба Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Голод пережила я, будучи дев'ятирічною дитиною. Я бачила, як ударив залізною палицею по плечах мою матір чоловік за те, що вони заховали маленький вузлик пшениці в грубку. Били страшно. Комуністів в селі, мабуть, не було, зате були сільські “активісти”, які ходили по селу з заточеними залізними палицями і забирали все до крихти. Вже після Нового року в селян не залишилось ні картоплинки, ні крупинки, нічого.

Наша сусідка в 1933 р. була вдовою з маленькою дитиною. Коли вона попросила, щоб їй залишили хоч декілька картоплин, хтось сказав, щоб брали усе, і щоб подохла куркульська дочка.

Брали все до крихти, а ввечері ділили між собою награбоване. Почався голод. Їли різні бур'яни, равликів, жаб, здохлих коней, гнилу картоплю, що збирали на городах. Підводи цілими днями возили померлих людей на цвинтар. Кидали в одну яму одягнених у те, в чому померли. Підводи забирали не тільки померлих, а й тих, хто на їх думку, мав швидко померти.

Весною 1933 р. в селі померли десь 930 чоловік. Але люди продовжували помирати й у жнива. Залишилося багато дітей-сиріт і багато пустих хат.

Записала М.Карханіна.

1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БАЛАН Галини Архипівни,

1928 р. народження

(с. Волиця Фастівського р-ну Київської обл.)

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

В той час мені було 5 років, але ці страшні враження залишилися на все життя.

Моя мама, Головка Антоніна Данилівна, виросла в сім'ї, де було велике господарство (землі – 20 десятин, плюс 5 городу, плюс 5 сіножаті). У ті роки це було найбільше господарство в с.Волиця.

Під час колективізації діда і бабу забрали, а потім відпустили. Відпустили після того, як дід дав розписку, що вступить до колгоспу.

Весною 1933 року у нас позабирали всю худобу, зерно, одержу, з-поміж неї всі зимові кожухи, ковдри, які бабуся сама ткала. Ці ковдри вона постелила на підлогу і закрила старим рядном, а зверху посадила нас, дітей. Але забрали все із старим ганчір'ям.

Грабували свої, сільські “активісти”, які не хотіли працювати.

Мій дід Павло перед Великоднем у 1933 році поїхав до Фастова, щоб змолоти зерно, але кінь повернувся додому з убитим дідом і порожнім возом. Кінь подох від голоду, його з'їли, а тітка теж померла, її поховали в городі.

Мій батько в той час працював на залізниці і отримував пайок – приблизно 3 кг хліба. У нього був кінь, і він їздив у село Триліси на спиртзавод за брагою і брав мене з собою. Я пам'ятаю, як за возом йшли люди з чашечками в руках. Тато наливав їм брагу.

Пам'ятаю, як люди лежали просто на дорозі, пухлі від голоду з чашечками в руках... А я своїм дитячим розумом не змогла зрозуміти, чому вони такі гладкі, а не працюють, а моя бабуся така худенька і так багато робила...

Людей, які лежали, вантажили на вози і везли на цвинтар, всі вони були з закритими очима. Серед мерців був чоловік живий з відкритими очима, але його теж погрузили і повезли на цвинтар. Коли я запитала, чому, мені відповіли, що він до вечора не доживе...

Пам'ятаю, як дорослі розповідали, що в селі Півні (поруч з нашим селом) батьки з'їли своїх дітей...

Записали: Г.Балан, Н.Коломієць.

Персонал плюс. – 2009. – №3. – 22–29 січня.

СВІДЧЕННЯ

БАЛАН Лариси

(с. Губник Гайсинського р-ну Вінниччини)

Людина в нашому суспільстві – ніщо, її можна запросто образити і принизити. Що це так, свідчить і це:

ЯК ОЖИЛИ РЕПРЕСІЇ У ГУБНИКУ

Історія ця, на диво жорстока, безглузда, тягнеться ось уже 62 роки. Поневіряння, страждання однієї сім'ї і справжній “бенкет під час чуми” іншої стали її епіцентром. І хоча коїться вона на очах влади, громадськості, немає, здається, сили, яка б припинила все це, поставила на свої місця. Бо списується все на помилки минулого, на час, коли людське життя, доля нічого не були варті. А тепер?

Кажуть, помилки треба виправляти. Як би запізно це не здавалось. Бо інакше знову пануватиме над нами жорстокість, обплутуватиме, мов кайданами, і ми уже ніколи не вирвемось з її полону.

Ніщо не буває таким болючим, як несправедливість...

Невисока, уже похилого віку жінка принесла мені цілу паку документів: довідки, акти, закінчення, рішення, постанови, пояснення. І все з приводу одного: сім'ї розкуркуленого в 1930 році Тимофія Семеновича Кондратюка ніяк не хотіли (навіть після виходу відповідного закону) повертати майно. Рішенням районної комісії з питань поновлення прав реабілітованих (ми до нього ще повернемося) теперішні хазяї домоволодіння мали сплатити нащадкам розкуркуленого гроші – 5,5 тисяч карбованців. І все. А з цим ні дочка Кондратюка, 94-річна Параска Тимофіївна Казьмір, ні її діти не погоджувались. На те були свої причини.

Справа, дійсно, незвична. З розмови з дочкою Параски Тимофіївни Федорою Калениківною Тарасовою, саме вона прийшла до мене в корпункт, стало відомо, що Кондратюків і їх дочку з власної хати вигнали тричі: в 1930-му, 1944-му і в березні 1992-го. Жорстоко, не по-людськи. Це все й змушувало виїхати на місце, в Губник, розібратися...

З колишнім секретарем партійної організації місцевого колгоспу “Шляхом Леніна”, а нині головою виконкому Губницької сільської Ради Василем Тихоновичем Кругляком ми домовились зустрітись напередодні. Чого виїжджає до них кореспондент, він знав, до бесіди, без сумніву, готувався, і все ж з перших хвилин вона нагадувала розмову глухого з сліпим. Він мене не розумів (а, може, не хотів?), а я – його. Так, розкуркулення було, так, все правильно, тепер власники на хату є, хоча документів на те фактично ніяких. То хай Казьмір бере тихенько гроші (ну, то й що, що вони зараз копійки, не теперішня ж влада її скривджувала) і не баламутить людей. Отже, дочка Тарасова забирає у сільради добру половину робочого часу. Скільки можна?

Далі цього за добру годину, проведеною в кабінеті голови, ми не просувалися й на крок. Наче навколо теми Параски Казьмір була якась заборона, наче невидима зла сила висіла над цією сім'єю весь вік, не давала спочинку й тепер. І тоді я вирішила: треба знайти свідків, тих, хто пам'ятав Тимофія Кондратюка, у кого на очах коїлось те беззаконня.

Микола Артемович Заболотнюк, сусіда Кондратюків, був якраз вдома. Порався на городі. І все ж кілька хвилин для нас з дільничним інспектором відділу внутрішніх справ Петром Феодосійовичем Білоусом (а саме він супроводжував мене) у нього знайшлося.

– Діда Кондратюка я пам'ятаю, ми його по-вуличному Тирсою кликали, – примружував на сонце очі Микола Артемович – хазяїн був. Хату сам собі поставив, садок насадив. Не оселя – писанка. На все село. З дружиною своєю Оленою і шістьма дітьми там і жив. Напевне, так і досі було б, та страхіття отієї колективізації почалося. Завелися й у нас в селі активісти, а серед них Оксана Бондар. Людей ходила розкуркулювати, забирала останнє. Нікого не жалувала: ні малого, ні старого. Боялися її всі. А тут вона якраз з чоловіком своїм, прізвище його з голови вивітрилось, а по-вуличному Григором Паршаком, розійшлася.

Жити ждесь треба, а куди дітися? Вона й уподобала хату Тимофія. Він розкуркуленню не підлягав, бо землі мало мав, всього 5 десятин, та Оксана відступитися не захотіла. Їй пропонувала тодішня влада інші хати, Єфрема Кузьменка, наприклад, теж розкуркуленого, ще одну, та вона за Кондратюкову вчепилася. Ну, і вигнали Тимофія з сім'єю серед зими на вулицю. Я тоді ще малий був, але розмови в селі пам'ятаю і донині. Тимофієву дочку – Єлизавету – молоденьку дівчинку, але паралізовану, винесли з хати на рядні та й викинули на сніг. Вонадесь через місяць після того і померла. А Тимофій з дітьми землянку викопав на городі своєї старшої доньки Параски, уже заміжньої, вона віддалася за Каленика Казьміра, там і жив. Правда, діти за кілька років всі вимерли. Одна Параска й лишилася.

У 1941-му, коли прийшли німці, Оксана з села втекла. А Кондратюк з дружиною знову повернувся в свою хату. Та недовго була та радість. Через три роки Оксана об'явилася. Я пам'ятаю, Олена Кондратюкова в той день якраз жала жито на городі. То Оксана серпа у неї видерла і схопила ним діда за шию. Мало не зарізала. Просився, бідний, плакав, аби не вбила...

Микола Артемович на хвилинку замовкає, заплющує очі, ніби так краще розгледіти йому видіння минулого, які ніяк не забувалися, а потім знову говорить.

– Познучалася тоді Оксана над ними страшно. Олену за коси по городі тягала, землю в рот набивала. Залякувала, аби не вимагали свого. Так їх з хати вдруге і вигнала...

А втретє уже ось, теперечки, Оксана з чоловіком своїм повмирали, а діти залишилися. Дочку Світлану, вона уже років з тридцять живе в Теплику, дід Руденко перед смертю вписав в свій господарський номер. Вона й стала хазяйкою. А Казьмір знову наче ні при чому. Хоч і батьківщина. Парасці уже 94 роки, плаче, бо вмерти хоче в своїй хаті. Її діти в березні і принесли сюди. Все одно ж ніхто не живе. То Світлана приїхала, валила ту хату, палила разом з бабою. І ніхто нічого, наче заціпило усім. Пальцем навіть не посварився в її бік.

Іван Антонович Мельник теж був вдома. Давно справив своє 80-річчя, то ж оселю майже не покидає.

– Пам'ятаю я ту Оксану Бондар, це вона потім Руденко стала, коли знову заміж вийшла. Нею дітей в селі лякали. Ходила вічно з ось такою, тільки залізною, карлигою по хатах – дід показує на свою вузлувату палицю, – забирала все, що мали. І дітей не жалувала. А загребуща була! Єфрема Кузьменка теж згодом з рідної хати вигнала, а посадила туди свого брата, Хому, в хату Юрка, забув вже його прізвище, вселила сім'ю двоюрідної сестри Марії Заболотнюк. Що хотіла, те й робила. І все безкарно. То чого не знущатися над людьми?

– Оксана Бондар. А чи не родичка вона нинішньому голові колгоспу Валентину Івановичу Бондарю? – запитую я у Івана Антоновича, раптом пронизана здогадкою.

– Аякже, – погоджується дід, – ще й дуже близька.

Тепер все стало на свої місця. І розмова в сільській Раді уже здавалась не такою тяжкою. Зрозумілою ставала і поведінка керівних осіб. Незручно якось проти свого...

Але емоції – емоціями, а документи – факти вперті. То ж давайте звернемося до них.

Хоча б якихось прав на хату Кондратюків родина Бондар – Руденко, по всьому видно було, не мала. Вона не викуплялась у колгоспі, її не передавали у володіння по актові. А просто десь в 1947–48 роках, коли в селі проводили подвірний обхід, вони мешкали в цій хаті, по вул. Б. Хмельницького, 37. Їх і записали господарями, наскільки я зрозуміла, якби на цей час там були інші люди, з ними й трапилось би те саме. Чому так стверджую? Бо саме цей найголовніший аргумент і виставляли в сільській Раді. Далі. В 1970 році дочка Руденків Світлана (пам'ятаєте, яка мешкає в Теплику), звела поряд з старою, Кондратюковою хатою, стіни нової. Відстань між будівлями всього один метр. В протипожежні правила це ніяк не вписувалось. Очевидно, зробила вона це самовільно, бо лише через сімнадцять (!) років, а саме в 1987-му, Гайсинський райвиконком своїм рішенням за № 220 від 10 вересня нову забудову узаконив. А перед цим, буквально за лічені тижні до смерті, Олексій Руденко пише заяву до виконкому селищної Ради з проханням вписати в свій погосподарський номер дочку Світлану. Що було зроблено. 3 липня Олексій Афіногенович помирає. І дочка автоматично стає господаркою оселі.

Але вона їй не потрібна. І в Губнику, навколишніх селах з'являються оголошення про продаж. Казьміри забили на сполох. Вони давно вже готові викупити рідну домівку. Світлана погоджується, але буквально наступного дня зробити це категорично відмовляється. Кому завгодно, каже вона, тільки не Парасці Тимофіївні!

А остання в цей час уже лежить паралізована. Клопочуться за дідове майно і бігають її діти. Вони просять, стукають у всі двері, та їх ніхто не чує.

Тоді восени 1990 року Параска Тимофіївна Казьмір звертається в Гайсинський народний суд (закону про поновлення прав реабілітованих ще немає) з проханням визнати її право на власність батькової хати. 14 грудня своїм рішенням суд відмовив їй в цьому. (Пізніше його підтвердить і обласний). Все, коло замкнулося. Але не повністю. І 1 жовтня цього ж року, коли пристрасті вже навіть не кипіли, а вирували, на світ народжується новий документ: свідоцтво № 95 про право особистої власності домоволодіння в с. Губнику, видане сільвиконкомом. Світлана Руденко стає господаркою будинку. Підстава: рішення райвиконкому (оте саме, за 1987 рік).

Чи не дивно все це? Зводяться стіни хати, а дозвіл видається через 17 років, але це нікого не тривожить, бо він лежить в скрині ще досить довго, і лише потім випишується свідоцтво.

Але і тоді “театр абсурдів”, в який перетворився Губницький сільвиконком, завису не закрав: вистава продовжувалась. Бо уже 18 грудня 1991 року саме ця

установа на своєму засіданні приймає унікальний документ: рішення виконкому, в якому чорним по білому записано:

1. Визнати факт розкуркулення гр. Кондратюка Т.С. в 1930–31 роках...;
2. Визнати право на власність житлового будинку по вул. Б.Хмельницького, 36 за дочкою Кондратюка Тимофія Семеновича – Казьмір Параскою Тимофіївною.

Як зрозуміти це все, і хто ж врешті-решт тепер господар тієї злополучної оселі? На це ніхто відповісти не може. Хоча в сільраді своє рішення трактували досить оригінально: право на власність ще не означає, що Параска Тимофіївна може володіти чимось, це просто дозвіл добиватися цього. Чи ви чули щось подібне? Я особисто – ні. Право, воно й є право, а не дишло, яке можна повернути, куди заманеться. Як вигідніше, коли треба прикрити своє глупство. Але саме цей документ був покладений в основу іншого рішення комісії Гайсинської районної Ради народних депутатів з питань поновлення прав реабілітованих від 10 січня 1992 року. Зрозуміти його було важко навіть мені. Посудіть самі. Цитую: “Слухали: Заяву гр. Казьмір Параски Тимофіївни, жительки с.Губника, про повернення їй батьківського житлового будинку (на це прохання прошу звернути особливу увагу. – *Авт.*), який був вилучений в нього в 1930 році під час колективізації. Будинок в даний час знаходиться в користуванні гр.Руденко Світлани Олексіївни, яка отримала його по спадщині від батька”.

І тут зроблю невеликий відступ. Я проконсультувалася з цього приводу у старшого державного нотаріуса Гайсинської державної нотаріальної контори В.О.Рижака. Як він повідомив, спадщина на Світлану Руденко її батьком не оформлялась. Оскільки вона вписана в номер, то будинок просто перейшов до неї після його смерті. Тому комісія не правомочна була писати (з точки зору закону. – *Авт.*), що вона отримала його по спадщині. Сформулювати це потрібно було по-іншому.

Однак секретар комісії О.С.Кучеренко оскаржив цю думку. Мовляв, слово “спадщина” може мати десять найрізноманітніших тлумачень. Очевидно, знову ж таки, підтасовуючи до ситуації. Як вигідніше. Правда, я забула у нього запитати, чи ж їх має стільки ж інше слово – “право”: Якщо і там таке ж крутіство, до істини ніхто ніколи докопатись не зможе. Тоді краще одразу загребти її десь в куточку, ще й квіточки посадити зверху. Спочивай з Богом та людей не дражни.

Але повернемося до рішення районної комісії. Бо далі там є такі слова: “Комісія, керуючись законом “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” (а він повністю на боці Казьмір. – *Авт.*), пред’явленими документами (рішення Губницького сільвиконкому, оте саме, де за Казьмір визнається право на власність. – *Авт.*) та положення про порядок виплати компенсацій, повернення майна або відшкодування його вартості, п. 6, п.10, вирішила: 1. Руденко Світлані Олексіївни виплатити компенсацію на користь гр.Казьмір Параски Тимофіївни 5,5 тисяч крб. за житловий будинок, який був вилучений у її батька”.

Ось тобі й маєш, і рибу кинули у річку. Ви пам’ятаєте, що просила Казьмір? А що вийшло? Не Казьмір мала б сплатити за стіни, зведені Руденко, і для

житла абсолютно не придатні, а їй віддають копійки за батькову хату, цілісіньку, хоч зараз переходь жити, “астрономічну” суму – 5,5 тисяч карбованців. Якраз на одну полицку від холодильника, який зараз коштує – 20. Чи не глумління це над старою жінкою, чи репресія знову? В котрий раз. Ніби заступили стіни нової хати Руденків правду від людей, справедливість та й дурманять всіх підряд. Чому так?

– На те воля комісії, – відповів юрисконсульт райвиконкому О.С.Кучеренко.

На цьому можна було б поставити крапку. Воля то й воля, і хочеться вірити, що в районі переслідували якусь мету, виносячи таке рішення. Може, воно й правильне з точки зору закону, і іншого бути не може. Тим більше, що зараз справу передали в обласну комісію з питань поновлення прав реабілітованих. Думаю, там ще раз все переглянуть, зважать. Але те, що сталося в Губнику уже в березні поточного року, мимоволі наштовхує зовсім на інші думки.

Повторюю, Парасці Тимофіївні 94 роки. Зараз вона живе з дочкою в хаті свого чоловіка. Наче й рідні стіни, а все ж не свої. І вона умовила дітей: “Віднесіть мене в рідну хату, бо з чужої я не можу вмерти. – Бог не приймає”.

Як не виконати волю матері? Тим більше, що в хаті ніхто не живе, а на руках рішення сільради, що вона має право на її власність.

Сусіди згадують, як плакала стара жінка, коли принесли її на подвір'я, як гадувала верби, які садили, цілувала стіни рідної оселі.

Та в сільраді забили на сполох. На чуже посягнула! Мене, кореспондента, переконували, що нинішній голова правління колгоспу В.І.Бондар з родичами зв'язків не підтримує, а коли заходить про них мова, навіть виходить з кімнати, а тов.Кругляк проговорився, а потім і сам злякався свого одкровення, що саме Валентин Іванович передзвонив до них і зажадав негайного виселення самозванки.

І тут коліща закрутилося. В сільраду швиденько викликається лікар свого ж медичного закладу О.Ф.Салтан (на той випадок, коли стареньку почнуть виганяти, а їй стане погано), з райцентру, прямо з наради, секретар сільвиконкому Р.С. Бахтинська вимагає дільничного інспектора внутрішніх справ П.Ф. Білоуса. Команда до штурму готова.

– Коли я приїхав, – пригадує Петро Феодосійович Білоус, – то на мене вже чекали. Світлана Руденко у голови в кабінеті сиділа, її син Юрко, якісь родичі, здається, із Львова, лікар. Довідавшись, в чому справа, я сказав, що це беззаконня, що виганяти бабу я не піду, бо я не вишибайло, та й не хочу, щоб потім за це мене люди прокляли. Тоді Світлана відповіла, що вона зробить все сама. По совісті.

І зробила. Стара жінка лежала в хаті, а Руденки валили стіни, били вікна, зривали дах. Цеглини падали прямо на ліжку. Баба плакала, кричала, та на неї ніхто не звертав уваги. А коли й цього видалось замало, у сусіда Григорія Юрчака взяли солярку, облили двері і підпалили.

Ось тут-то влада занімувала. Коїлась розправа – німа, жорстока, тепер, навесні 1992-го, та нікого це не обходило. А село? Керівні особи відвертали голови. Лише люди зібралися купкою, плакали...

– Невже й зараз немає захисту від такого свавілля? – запитували вони мене потім. – Невже й справді зла доля прокляла цих нещасних Кондратюків та й знущається над ними й досі?

Я не знала, що відповісти. Ходила по розореному гнізді, заглядала у провалля вікон, слухала, як перешіптуються з вітром старезні верби. Колись зводили цю хату на щастя, а вийшло – на муку. Важку, як камінь, в яку перетворилися людські серця. Не достукатись до них, не добитись...

Уже довгі роки діти Параски Тимофіївни Казьмір звертаються в усі інстанції: районні, обласні, республіканські. Вони вперто благають єдиного: хоч шматочок рідної оселі, хоч метр землиці, колись жорстоко одібраної. Ніякі гроші не можуть замінити їм пам'яті, відчуття того, що правда-таки переможе. І всі документи, прохання вони закінчують однаково: “Допоможи нам, Господи”. То невже надія тепер лише не нього?..

*Вінницька обласна вечірня газета. –
1992. – 30 травня.*

СВІДЧЕННЯ

**БАЛАНОВСЬКОГО Михайла Олександровича,
1926 р. народження**

(м. Умань Київської (нині Черкаська) обл.)

Голод пережив у с. Городниця Уманського р-ну Київської обл.
ПРО ГОЛОДОМОР 30-х РОКІВ В УКРАЇНІ, І НЕ ТІЛЬКИ...

Типовим селом початку ХІХ століття на Україні були поселення, що будувались по берегах великих і малих річок, з обов'язковим водяним млином, широкими та великими ставками, береги яких були обсажені розлогими вербами та стрункими тополями, а у вершині ставка – зарості густого очерету та осоки.

Ставки кишіли рибою, і будь-який рибак, прийшовши з рибалки, завжди хвалився гарними карасями, коропами та линками, а іноді і півметровою щукою, або великим, в десятки кілограмів вусатим сомом, за що дружина його завжди гаряче цілувала.

Поселення хліборобів-українців формувались в сиву давнину ХІУ століття на плодючих чорноземах.

Оселя селянина того часу була простою, але зручною, затишною і теплою для проживання. Хата зазвичай складалась із сіней, світлиці та кухні з обов'язковою грубою і лежанкою, де в холодні зимові дні селянин міг погріти

спину та руки, але самою високою повагою селян користувалась казкова українська піч.

Господаркою української печі в родині завжди була найстарша за віком жінка: чи то бабуся, чи мати чи невістка або дочка.

І на сьогодні найкращий коровай чи паляниця, наваристий борщ з гарним куском свинини та привабливі українські вареники з сиром, капустою чи картоплею, бувають найсмачнішими, якщо вони зварені в українській печі.

Українські хати будувались на ділянках землі розміром до 0,5 га. І будувались вони колективно, кожна зокрема методом так званої толоки, яка полягала в тому, що на будівництво збирались не тільки родичі, а і всі сусіди. Одні місили глину з соломою, робили так звані вальки, з яких виганяли мур. Інші в'язали сніпки для покрівлі, плотники виготовляли дерев'яні конструкції для даху.

На присадибній ділянці обов'язково був вишневий садок, що ріс біля самої хати, трохи нижче – садок з яблунь та груш, в якому з раннього ранку висвистували соловейки, а зозуля в долині завжди кувала про чиїсь літа.

Інша частина городу використовувалась для посадки картоплі, капусти, помідорів та висівання моркви, огірків, редьки й інших овочів.

Ось таким було типове українське село того часу, в якому я народився. Село розтягнулося майже на три кілометри по берегах відомої і оспіваної річки Ятрань і назва якому Городниця.

Перші офіційні відомості про Городницю відносяться до 1785 року. Важко жилося українському селянину на своїй рідній землі у всі історичні часи: і під час Польсько-Литовського панування, і під час набігів татар і турків, і в епоху правителів Москви – Петра I та Катерини II.

Та найстрашніші, найжахливіші сторінки в історію України і українського народу вписала так звана “Жовтнева революція” 1917 року, що відбулась у Петербурзі – столиці [Росії], нашого північного сусіда.

На початку двадцятих років минулого століття вся територія незалежної соборної України була окупована московськими комуно-більшовицькими загонами. Окупація України започаткувала жахливе знищення українців як нації, а України – як незалежної суверенної держави.

Першим проявом тоталітаризму та ставлення до України і до українців з боку комуно-більшовиків був голод 1921–1923 років, про який мені розказувала моя бабуся Ганася.

Відвідувати бабку Ганасю два-три рази на тиждень було моїм правилом, а причиною цьому було бажання скоштувати справжній український борщ, зварений за рецептурами, успадкованими від пращурів, та суто українські коржі з маком, фасолею, молоком або сухофруктами і відомі далеко за межами України вареники з сиром, капустою і картоплею.

Але я був вередливим хлопчиком, і якщо бабуся ставила на стіл коржі не з маком, або вареники не з сиром – я крутив носом і часто відмовлявся їсти.

А бабуся Ганася в таких випадках завжди лякала мене чоловіком з рогами – вона мала на увазі комнезамівця, який ходив в будьоновці, і казала, що він знову повернеться і відбере всі продукти, і знову настане голод як в 1922 році, з жахом розповідаючи мені, хто, як і скільки людей тоді померло від голоду.

Але справжній геноцид українського народу як нації, розпочався з так званої колективізації, під час якої все майно селян, власниками якого вони були, усуспільнювалось в колективні господарства – колгоспи.

В селянина відбиралось все рухоме і нерухоме майно, починаючи з овечки, кози, корови, коня, вола, плуга, борони, віялки, молотарки і, нарешті, самої будівлі, в якій він жив. А у випадку, коли селянин відмовлявся вступати в колгосп, починав діяти суворий так званий процес розкуркулювання, що тягнув за собою не тільки позбавлення його майнової власності, а й висилкою в Сибір, на Соловки та в інші місцевості Північної Росії, звідки ніхто і ніколи вже не повертався.

Долю українського селянина-хлібороба можна відслідкувати, листаючи сторінки історії, започаткованої “Декретом про землю”, який було прийнято II Всеросійським з’їздом Рад 8 листопада 1917 року, та I з’їздом Рад 30 грудня 1922 року “Про створення СРСР”, до складу якого насильницьки була приєднана і Україна.

Найвищим органом влади в створеному СРСР був Центральний Виконавчий комітет, до складу якого входив народний комісар хліборобства. За ініціативою останнього в грудні 1928 року був прийнятий закон “Про загальний початок землеволодіння і землевпровадження”, тобто про колективізацію.

Це був початок планомірного знищення українського селянства і України, як житниці Європи.

І якщо голод 1922 року виник частково від неврожаю, а в більшій мірі від тоталітарного більшовицького режиму, який повністю відібрав у селянина все те, що вродило на багатих українських чорноземах, то голод 1932–1933 років був заздалегідь запланованим, детально розробленим режимом Сталіна у Москві з метою знищення волелюбного українського селянства, яке чинило опір колективізації та комуно-більшовицькому тоталітарному режиму.

На початку 30-х років колективізація на Україні була повністю завершена, і сталінсько-більшовицький режим терміново приступив до виконання жакливого злочину – геноциду українського народу.

Виконавцями запланованого сценарію голодомору-геноциду українського народу стали спеціально сформовані продовольчі загони, до складу яких входили вишколені енкаведисти, члени більшовицької партії та їх прихильники з російськомовного населення.

Уже з урожаю 1931 року колгоспникам не видали ні однієї зернини, ні однієї копійки на так звані трудовні. А масова смертність від голоду не наступила тільки тому, що зібраний на присадибних ділянках врожай овочевих культур селянин завбачливо зберігав в ямах та погребях, а капуста, яблука, огірки зберігались заквашеними в діжках.

Непоганий урожай фруктів того року був майже єдиним продуктом, що зберігав життя напівголодному селянину.

Першими ознаками голодомору навесні 1932 року були жебраки, які невідомо звідки прибували в наше село і були першими жертвами голодомору.

Потім у селі зникли бродячі собаки і кішки, а згодом і самі власники домашніх тварин тайком з'їдали своїх улюбленців.

І все-таки смертність від голоду в 1932 році була не такою масовою. Першою жертвою голоду, свідком якого я був, став наш сусід, Галак Ралій. Помирав, бідний, на сонячній стороні сусідньої хати, лежав на рваній ряднині і, нахиляючись головою до землі, намагався зубами щіпати молоду травку, яка вже проросла на початку квітня. В такій скрученій позі і застала його голодна смерть, а в моїй дитячій свідомості зародилась жахлива думка, що невже і зі мною таке буде. Бідний Ралій, може, і вижив би, якби з настанням весни в селі знову не появились продзагони з Умані, які ретельно штирями проколупували подвір'я і огороди кожного обійстя. І за дві неділі до смерті Ралія у нього на подвір'ї знайшли закопану макітру із зерном жита, яке тут же було відібрано, а разом із зерном відібрано і життя Ралія.

Свідком другої жахливої смерті в травні 1932 року я став, коли нашого недалекого сусіда, діда Посмітюху (так його звали по-вуличному) викидали на віз разом з розчленованою тушею бугая, якого він викрав з колгоспного корівника, і який колись був його власністю. Дідусь жив самотнім, дружина його померла ще в голодному 1922 році, а джерелом його існування був якраз цей самий бугай, який запліднював корів односельчан, за що дідусь одержував плату зерном, грішми, а іноді – тільки подяку.

Хатина діда складалась з двох половин, в одній з них він проживав, а в другій – тримав свого годувальника. Зібравши останні сили, дід Посмітюха темної весняної ночі забрався в колгоспний корівник, відв'язав свого улюбленця, а бугай, узнавши свого доброго хазяїна, покірно пішов за ним до рідної оселі.

Та це були останні години життя і дідуса і його годувальника. Коли ранком до хатини діда завітали голова сільради, колгоспний ветеринар та ще двоє комнезамівців, перед їх очима лежав міцно прив'язаний до стовпа бугай з перерізаною горляною. Рядом лежала коса, якою дід перерізав горло свого улюбленця, лежав і дід Посмітюха, який помер, за свідченням ветеринара, від переповнення шлунку кусками м'яса і крові.

Катафалком для них обох послужив колгоспний віз, яким тушу бугая відвели до колгоспної контори, а діда Посмітюху, як і всіх інших, які тоді помирали, звалили в загальну яму на сільському цвинтарі.

Ми, хлопчакі з нашої вулиці, з сумом і сльозами на очах поглядом проводжали діда Посмітюху на той світ, згадуючи славні казки про Івана Телесика, змія Горинича, бабу Ягу та багато інших, які вміло і дотепно часто розповідали нам дід Посмітюха, і які вже ніколи не почуємо з вуст нашого сільського казкаря.

Ще одною жертвою голодомору 1932 року був наш сусід Ганисько, який, рятуючись від голоду, згадав десь почуте ним твердження, що кам'яне вугілля теж має в собі якісь вітаміни, забрався на горище своєї шопи, де його знайшли з повним ротом, забитим вугіллям і вугільним порошком.

Але, якщо говорити про те, як люди боролись за своє життя, і що тоді було вживане з навколишнього середовища як їстівне, потрібно сказати, що їли все те, що можна було вкусити та пережувати. Стравою вважалася вся флора і фауна природи – від листя і квітів, дерев, кори дерев, лободи, споришу і загалом всього того, що за кольором було зелене. А з живих істот поїдали все те, що мало здібність рухатись.

Так, мій дядько Петро вижив завдяки горобцям, яких він витягав зі стріхи та ловив їх, влаштовуючи різні пастки. Михтодь Різина (така була його кличка), вижив завдяки жабам, яких він ловив на гачок, зроблений з голки, на гачку було начеплено кусочок листя. А його дружина ловила п'явки і варила з них юшку.

Михтодь Тірнікоза збирав мох з дерев та печериці. Петро Безкостий ловив мишей, брав їх за хвостик, опускав в окріп і витягував уже чистеньку тушку без шерсті і називав це “московські пельмені”.

Пік голодомору в нашому селі наступив у зиму з 1932 на 1933 рік. По підсумках урожайності 1932 року, все, що можна було забрати в державні закрома, все до останньої зернини було вивезено на залізничні станції Умань та Грушки.

Колгоспники в той рік знову не отримали на трудодні ні зернини, ні копійки. Всі запаси овочів і фруктів, вирощених на присадибних ділянках, були спожиті ще весною та осінню 1932 року. Цінні речі, які мали деякі заможні селяни, були давно віднесені в Трояни або в Тернівку на базар і обміняні в кращому випадку на стакан пшона, кукурудзи або фасолі.

Весною 1933 року помирали вже не поодинці, а іноді цілими родинами. Вже весною 1933 року на цвинтарі була викопана глибока широка яма, куди, як на скотомогильник, звозились всі жертви голодомору без будь-яких християнських обрядів та людських почестей. Мертві тіла сільчан можна було побачити і під парканом, і на сонячній стороні узбіччя дороги, і на призьбі біленької української хатини.

В теплі травневі дні весняні запахи бузка, білої акації, яблуні, вишні були відсутні, оскільки все це вже було спожито ще в квітні.

На зміну запахам весни прийшов тяжкий, запаморочливий, задушливий сморід трупів, що розкладалися.

Щоб запобігти епідеміям, визваним масовим вимиранням [селян], керівництво колгоспу та сільської ради виділило спеціальний транспорт. Той складався з гарби, яку тягли два воли, та найбільшого й найсильнішого на той час чоловіка нашого села – Петра Вовка, обов'язком якого були щоденні поїздки по селу збирати померлих не тільки на вулицях, а й заходити в кожную хату і прибирати трупи.

Пам'ятаю стареньку жінку Базманку, яка жила самотньо, мабуть, в найменшій хатині нашого села. Смерть старенької наступила ще в морозні дні, але її труп знайшли лише весною по смороду, що нісся з її хатини. І коли Петро приїхав її забирати, то трупний сморід був настільки нестерпним, що [він] вирішив кинути тіло старенької в яму, в якій вона колись зберігала бурячки і картоплю. Так відбулася церемонія поховання “по-вовчому”. Такі випадки поховання померлих були непоодинокими. Як розповідав Трохим Осадчук, процес поховання відбувся “по-вовчому” і тоді, коли на гарбу вже не вмещалися трупи, а їхати до цвинтаря було далеко. То Петро скидав їх у криницю, в якій чомусь пропала вода, і яку використовували часто як смітник.

Не менш характерним випадком того часу був і такий. На гарбі у Петра вже було декілька трупів, які він підібрав на Коняківці (так звали саму віддалену вулицю нашого села), зупинився біля хати Бурлаки Гахтимона, який лежав на сонечку біля призьби, підхопив його і поніс на гарбу, незважаючи на благання Гахтимона відпустити його, бо він ще живий. Та Петро був неблаганний, стверджуючи: “Я за тобою другий раз приїздити не хочу”. І коли гарба з трупами зупинилась біля сусідньої [наступної] хати, Гахтимон, зібравши останні сили, викотився з гарби і поплазував до кущів ліщини, що росла поруч, і заховався там. А Петро спокійно поїхав далі виконувати свою місію похоронної команди.

Вже будучи немічним 96-річним дідом, Гахтимон продовжував розповідати всім і по декілька разів, як він вижив, втікши з гарби, в ті страшні роки голодомору.

Особливий випадок смерті, свідком якого я випадково став, повертаючись опівдні із школи (я тоді був учнем нульового класу) був такий. На дорозі стояла жінка і дві маленькі дівчинки біля воза, на якому лежав труп чоловіка. Жінка – дружина померлого, слізно благала їздового відвезти померлого на цвинтар, а дві маленькі дівчинки плакали і благали маму забрати татуся до хати: “Як же ми будемо без татуся жити?!” Вони ще не усвідомлювали, що їх татусь вже мертвий.

А смерть чоловіка, якого звали Сиргон, наступила від переповнення шлунку і кишечника зерном жита, яке в той день він сів на колгоспному полі, і яке жадібно ковтав, не пережовуючи, тайком, ховаючись від енкаведиста-охоронця.

На нашому кутку, що утворювався трьома суміжними вулицями, було одинадцять хат, у двох з них родини вже вимерли повністю, в інших дев'яти родинах померлих було вже по одному, по двох, а то і по трьох. Тільки в одній із одинадцяти, де проживав Марко Лещенко, ще ніхто з голоду не помер.

А Москва суворо продовжувала вимагати хліба і смерті.

У черговий приїзд з Умані в село продовольчого загону, до складу якого входили озброєні енкаведисти та сільські комнезамівці, обшукуючи обійстя Марка Лещенка, знову і знову нічого з продовольства не знаходили. Розлючений енкаведист, який був у кашкеті з червоною околицею і наганом, що звисав у нього

з пояса, з піною на губах кричав: “Де зерно, віддай, бо розстріляю всіх? Чому з твоєї родини до сих пір ніхто не помер?” Такими були вимоги комуно-більшовиків: “Зерна і смерті!”

І, нарешті, в кінці своєї розповіді, хочу відповісти як це я, автор цих сторінок, і частина моєї родини, вижили в ті далекі жахливі роки голодомору 1932–1933 років.

Історіографія свідчить, що початок ХХ віку на території Російської імперії був неспокійний та бурхливий, визваний соціальними заворушеннями, російсько-японською війною, буржуазно-демократичною революцією 1905 року та іншим.

Мій дідусь Фотій проживав в Одесі, мав освіту фінансиста, працював у банкіра керуючим відділенням банку і загалом самодостаточним у всіх відношеннях. Та наполягання батька Фотія, (тобто мого прадіда, який був латифундистом середньої руки, і мав землі на Україні, в районі Львова, Білої Церкви та Уманщини), переїхати жити в сільську місцевість були категоричними з погрозою позбавити власності на земельні наділи, які він залишав у спадщину своїм трьом синам. Під тиском свого батька і подіями, які мали місце в Україні на початку ХХ ст., а в більшій мірі тільки тому, що в жилах діда Фотія текла кров корінного українця, (а істинний українець бачив себе щасливим тільки тоді, коли він володів хоч би невеличким земельним наділом), дід Фотій зробив рішучий крок, і в 1914 році переїхав жити на Уманщину в село Городницю.

Мій батько, Олександр Балановський, був старшим сином дідуся Фотія, був на той час освіченою людиною, бо мав за плечима 4 класи церковно-приходської школи. А на той час це було значно більше, ніж сьогоднішня наукова ступінь кандидата наук. В 1917 році батько одружився зі звичайною сільською україркою, отримав в подарунок 4,5 десятини землі і нову спільно побудовану сільську хату з відповідними будівлями господарського призначення. Як виявилось, батько показав себе умілим господарем і вже скоро став, за мірками того часу, заможним селянином, що дозволяло родині вести досить пристойний спосіб життя.

Але вже в березні 1921 року Х з'їзд РКП(б) ввів продналог, а ХУ з'їзд ВКП(б) в грудні 1927 року взяв курс на колективізацію сільського господарства. Будучи досвідченою людиною, батько одним із перших написав заяву про вступ до колгоспу, яких в селі було створено п'ять. Потім вони об'єдналися в один колгосп, назву якому дали “Новий світ”.

На той час в господарстві батька було 4,5 десятини землі, один кінь, стадо овець (18 голів), 11 вуликів бджолосімей, корова, три свиноматки та безліч домашньої птиці. Сільськогосподарського інвентаря було не так багато, але він цілком забезпечував потреби господарства. До колгоспу батько віддав один віз і одну гарбу, один плуг, дві борони, віялку і один кират (пристрій до молотарки).

На початку 1932 року у нас вже була чимала сім'я: батько, мама, три старші сестри, я та Демидка, менший братик.

Голод в нашу сім'ю прийшов одночасно з іншими односельцями. Розпочався він з того, що в нас відібрали три мішки пшениці, два мішки жита та мішок проса. На той час в хаті не залишилось нічого, крім буряків і моркви. Перші місяці голодовки наша сім'я пережила, дякуючи матеріальним цінностям, що були подарені батькові на весілля та придбані потім під час самостійного господарювання. На базар в Трояни мама віднесла свою і батькову весільні обручки, свої золоті ковтки [сережки] вагою по 12,5 грама кожний, коралове намисто, батьковий кишеньковий срібний годинник, два килими ручної роботи, десяток шкур каракуля та одинадцять золотих десятирубльових монет червонного золота царської чеканки. Все це добро вимінювалось на пару стаканів пшона або фасолі, на кілограм гречки чи гороху, а іноді і на кусок хліба.

Були теплі дні весни 1933 року. До нас знову завітали з черговим обшуком. Та пошуки були марними, бо в нас дійсно вже нічого не було. Та нишпорячи біля печі, один з комнезамівців побачив гарчик, в якому мама заховала залишки фасолі (що два дні тому обміняла на килим). Фасоля була зверху присипана сіллю для маскування. Комнезамовець штовхнув гарчик ногою, від чого той перекинувся, фасоля висипалась на долівку. Фасоля тут же була конфіскована.

А вже через 10 днів після цього помер мій менший братик Демидко. Спальним місцем для старшої сестри Каті був дерев'яний топчан. Аня і Марійка спали на печі, а ми з Демидком – під штандарами на соломі, покритій стареньким рядном, а ковдрою нам слугувала старенька татова свитка. Це був роковий ранок для нашої родини. Коли ранком мати зайшла на кухню і гукнула: “Як ви там? Виліжайте!” Це був останній раз, коли мама зверталась до нас в множині. А я, обнімаючи братика, злякано сказав, що Демидко чомусь холодний. Я ще не усвідомлював того, що я обіймав і зігрівав братика, в якого вже давно не билося сердечко, і Демидко вже ніколи не попросить у мами посмоктати пальчика, який для нього був дуже солодким.

Не знаю, чи мені щастило, чи я був хитріший, бо завжди знаходив якийсь унікальний спосіб вижити. То я обміняв у сусіда по шкільній парті Броника золоту рибку, яку тайком витяг із церковної книжки, наполовину білого коржика, посипаного цукром. Коржика щодня давала Броніку мама, бо в поляків і євреїв, які жили в нашому селі, обшуків не робили, і нічого з продуктів не конфісковували. То я виміняв на кусочки хліба у старшого за мене єврея Шіку великі золотисті гудзики, які я поодинці виносив з великої торбинки, котрі там зберігала мама. То просто мені, як дитині чоловічого роду, перепадало більше, ніж іншим.

Найбільша смертність в селі була серед дітей. Щоб запобігти повної смертності серед дітей, на початку 1933 року при школі відкрили їдальню, в якій учням 1–4 класів давали кружку латури (так називали страву, що варилась на воді з муки, трохи присолену). Але нещастя одне не ходить, бо навесні згоріла хата, яку називали їдальнею, і смертність серед школярів знову збільшилась.

Нульовка і перший клас навчалися у розділеній грубокою великій кімнаті [колишньої] попівської хати. А наша вчителька, Поліна Василівна разом проводила уроки і в нашому нульовому і в першому класі. Майже кожні два-три дні при переключенні хтось з учнів наших [спільних] класів був відсутній. Це в більшості випадків свідчило, що ми його вже більше ніколи не побачимо, так воно і було насправді.

І якщо на початку навчального 1932–1933 року в нашому нульовому і першому класах налічувалось 52 учня, то в об'єднаний клас 1 вересня 1934 року в школу прийшло тільки 29 учнів. Де ділись 23 моїх однокласників, ніхто і ніколи знати не буде. Правда про Мишка, якого ми називали “зайчиком”, стала відома у березні 1933 року, коли його голову знайшли в очереті, що ріс у вершині ставка.

Черговою смертю у нашій родині була мамина сестра Анька, яка жила одиноко, і про смерть якої мамі розказала її сусідка аж на третій день після того, як її труп Петро Вовк відвіз на цвинтар.

Страшним і трагічним в моїй пам'яті залишився день, коли батько прийшов з роботи, а його вже не зустріла мама, бо лежала на топчані з опухлими ногами і набрякшим обличчям, ледве промовляючи, щоб він знайшов де-небудь лободи на вечерю. А батько вирішив це питання по-своєму. Корова, яка була усупільнена в колгосп, залишалась у нас на господарстві, тому що в колгоспі не було корівника, і батьки зобов'язані були її утримувати.

Міцно прив'язавши Найдю (так звали нашу корову) до дубового жолоба, батько взяв сокиру і хотів зарубати корову, щоб спасти сім'ю від голодної смерті. Мама, углядивши через вікно наміри батька, з криком кинулась захищати нашу годувальницю, стояла перед батьком на колінах і благала не вбивати Найдю, стверджуючи, що через декілька днів вона обов'язково отелиться, і у нас буде молоко, а, значить, врятуємося від голоду.

На боці намірів батька стояли мої старші сестри, Катя і Аня, з вимогою зарубати корову уже зараз, щоб залишитися живими уже сьогодні, а я і моя наймолодша сестра Марійка, згадуючи смак молока, стояли за спиною мами і разом з нею умоляли батька утриматись від задуманого. І тільки останні слова мами про те, що якщо він зарубає колгоспну корову, то він уже завтра піде на Соловки, а це, значить, що для нього не буде ні корови, ні родини. Останні слова мами були настільки переконливими, що батько вимушений був відступити від свого наміру. А вже через п'ять днів отелилась наша Найда, а батько почав збирати перший мед з тих п'яти бджолосімей, що в нас залишились, і кращого земного раю для нашої родини не можна було навіть уявити.

І все-таки, згадуючи відчуття голоду, в моїй підсвідомості залишились найсмачнішими оладки, які в далеких 1932–1933 роках мама готувала з гнилої картоплі, лободи і квітів білої акації. Але наслідки голодомору для нашої родини на цьому не закінчились, бо вже через рік від раку кишковика, який виник від тих нелюдських страв, котрі вживались під час голоду, померла моя сестричка

Марійка. Так закінчився страшний і жахливий голодомор 1932–1933 років для моєї родини, для українців і для України, що в сукупності означав геноцид за національною ознакою.

Голодомор-геноцид українського народу був спланований і бездоганно виконаний сталінським комуно-більшовицьким режимом і [був] чітко і конкретно направлений проти української нації. І, як стверджують історики, українці після 1933 року перестали бути державною нацією. За два жахливих роки голодомор забрав на Україні близько 10 мільйонів жертв, якими були українці; людина із здоровим глуздом не може думати інакше. Для порівняння звернемося до статистичних даних: чотирирічна війна 1941–1945 років забрала в моєму селі 179 життів, а дворічний голодомор-геноцид [нашого українського села] – близько однієї тисячі.

Продовжуючи спогади про минуле України і українців, не можна забувати, що були ще роки репресій 1937–1939 років, які забрали в нашому селі 21 жертву, із 141 мешканця села, угнаних на рабський труд в Німеччину, не повернулася майже третина. В історії України були ще і голод 1946–1947 років, і репресії сталінського тоталітарного режиму, і національно-визвольна боротьба ОУН-УПА проти німецько-фашистських поневолювачів та сталінський, комуністичний гніт, внаслідок якого загинуло в боях, репресовано та вислано в Сибір близько 1,5 мільйона українців. Уже за керівництво країною Л.Брежнєва, в селі знищили реліквію, якою пишалися сільчани – водяний млин початку XIX століття та дерев'яну церкву 1873 року забудови; із 14 скіфських могил, які були разорані під колгоспні пашні, залишилась тільки одна.

І нарешті сьогодення України, яким воно є. Без голодомору, війни і репресій населення України зменшилось з 50 до 46 млн на сьогодні. За прогнозами науковців, до 2050 року нас, українців, залишиться 36 млн. І це не тільки тому, що жінки вже не хочуть народжувати, а й тому, що низький життєвий рівень змусив покинути Батьківщину до 3 млн українців.

Особливо трагічно ситуація складається сьогодні в українському селі. Якщо в 1945 році в моєму рідному селі Городниці проживало 2554 людини, то сьогодні – тільки 1015, кількість учнів в школі [тоді] була 334, то зараз – тільки 112. 2007 року в селі народилося 3 дитини, а померло 22 людини. Українські родючі чорноземи майже на 30% пустують.

Згадуючи прожиті мною роки, а їх на сьогодні 82, аналізуючи причини лихоліть, пережитих мною, українцями і Україною, я прийшов до висновку, що Україна як могутня європейська держава відродиться тільки тоді, коли державна влада в Україні буде належати українцям, коли ми перестанемо бути “молодшою сестрою” нашого північного сусіда, коли, нарешті, в нашій державі назавжди зникне симбіоз комуністичного і фашистського режимів.

Шановний читачу!

Буду сподіватись, що прочитане тобою в моїх спогадах про жахливі роки панування в нашій рідній Україні тоталітарного комуністичного режиму, запровадженого Ленініним і злеяного Сталініним і його поплічниками, заставить тебе, [твоїх дітей], внуків і правнуків зробити все, щоб запобігти повторення минулого. Пам'ятати, що ми – українці, а це значить – бути Україні вічно квітучою, незалежною щасливою і багатою державою.

З повагою М.Балановський.

[Підпис] М.Балановський

Березень 2008 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БАЛАШ (в дівоцтві ДРАП) Наталії Тимофіївни,
1925 р. народження

(с. Новомиколаївка Дніпропетровської обл.)

Оба голодомори пережила я в своєму селі. В 1932–33 рр. була зовсім маленькою, нелегко було і в 1946–47 рр.

Пухли від голоду, лежали на грані смерті. В хаті було голодно і холодно. Бувало таке – йшли на конюшню, а там коняка здохла, ми її їли. Ловили ховрашків, теж їли.

В 1946–47 рр. теж смертельний був голод. В той час я відмовилась від дітей, щоб не бачити, як вони вмирають.

А вже 1948 р. все уродило.

Зараз в мене 2 дочки, 7 внуків та 1 правнук...

Записала І.Дробна.

8 грудня 1999 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БАРАБАШ Марії Василівни,
1921 р. народження

(с. Миколаївка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

Під час колективізації в 1929 р. в сім'ї забрали все: реманент, худобу, хліб. Була створена спеціальна комісія, яка записувала до колгоспу. В сім'ї на той час було 9 дітей.

В 1933 р. мені було 12 років. Під час голоду 1932–1933 рр. в моїй сім'ї померло 4 діточок. Під час голоду люди вимінювали крупи за останню ганчірку. Одного разу, коли батьки поїхали на пошуки їжі, а діти залишилися вдома самі, вмер один з братів. Я пішла на кладовище просити, щоб поховали брата. Викопали яму, за це потрібно було заплатити їжею, якої в самих не було. Довелось не поховати, а підкинути в яму до якоїсь бабусі, яку ховали в той час. Трун нікому було робити, людей замотували в ганчір'я.

Коли приїхали батьки, то батько, щоб діти не померли з голоду (ті, що залишилися), повів нас на завод, щоб влаштувати на роботу. Двох старших братів взяли, а мене не брали, бо мала була. Та все ж вдалося умовити, щоб дали хоч якусь роботу, бо на той час я вже опухла, на ногах лопалася шкіра, з щілин бігла вода. Але була умова, що приймали мене як прибиральницю, але робота у мене буде інша – носити цеглу. Встановили норму – 2 тис. цеглин на день. За це я отримувала 400 г хліба вдень і 200 г – увечері. Якщо норму не виконувала, то отримувала лише 400 г. Норму я виконувала і навіть перевиконувала, бо дуже хотілось їсти. Ношу цеглу, а про норму і не думаю, не те щоб про якусь винагороду. Але за свою невтомну працю стала відома всім. Моє фото помістили в газеті і підписали: “И за кирпичики, за веселый год полюбила я этот завод”. Полюбила, бо нікуди було дітись.

Цим часом заарештували батька за те, що співав пісню, в якій згадувалось ім'я Сталіна. В той час таких пісень було багато і не тільки про Сталіна, а й про його заходи, зокрема, про колгоспи: “Ой, СОЗи, СОЗи, ростуть на вас великі лози”.

Я вважаю, що голод був зроблений штучно. Пшениця вродила, та її забрали всю до зернинки. Була створена спеціальна комісія, яка ходила по подвір'ях і забирала все зерно. Люди ховали зерно і під підлогу і закопували в садку. Та комісія мала залізні цівки, якими проколювали підлогу та також перевіряли садки, чи не видно порушеної землі. Мало кому вдалось залишити собі хоч крихітку зерна.

Щоб не померти, люди ходили на поля і крали колоски, за що їх жорстоко били. Багато було пухлих, багато лежало трупів під дворами, бо нікому було їх поховати. Дехто, щоб не померти з голоду, їв трупи не тільки собак і котів, а, навіть, і людей. Багато крали. Але вкраде щось і зараз же – до рота, бо заберуть. “Крадія” починають бити, а йому вже все одно.

Люди розповідали про таке: дочка була там, де не було голоду, а брат залишився з батьками. Коли вона приїхала додому, (а вже був голод), і зайшла до хати, то здивувалася, бо брат їв м'ясо. Коли вона запитала, де батьки, він відповів, що з'їв їх і пригрозив, що з'їсть і її, бо він дуже голодний. Не знаю, чи це правда, чи ні.

Записала *О.Шевченко*.
1998 р.

СВІДЧЕННЯ

**БАРАННИКА Дмитра Івановича,
1914 р. народження***(с. Баранники Кобеляцького р-ну Полтавщини)*

Не пізнавши поганого, не оціниш прекрасного

Тепер мало хто знає, що землі по Ворсклі були козацькими. На них вони засновували свої хутори. З одного такого і виникло село Баранники. Жила в ньому майже сама наша рідня, серед якої були заможні і не дуже, але зла в душі ніхто не тримав. За моєї пам'яті, дядько Павло мав млин, а батько, інвалід російсько-японської війни, тільки коня. При НЕПові таке дозволялося. Але вже в 1928 році дядько продав млина нам. “Це, щоб мене посадили”, – сказав батько. “Не бійся, – заспокоїв його дядько, – тебе, як захисника Порт-Артура, не візьмуть, ти ще мірошником будеш”. Так воно і вийшло. А млин у війну згорів.

Взагалі під НЕП люди жили добре. І якби Ленін не вмер, голоду не було б. То все Сталін змінив. Чи, може, хотів викоринити куркульські натури? Чи, може, то результат суперечки з Троцьким і Бухаріним? Вони робили на зло один одному, а вийшло, що постраждав народ. Хіба вони далеко бачили з своїх кабінетів? Дали хліб, а потім забрали. Це вже місцеві керівники робили. Бо хто тоді був при владі? Неграмотні люди, аби член партії. А життя показало, що на керівних посадах повинні бути тільки грамотні люди. Про це й говорити нічого.

У 1932 році був недорід. 4–5 ц – такий був урожай. Жито вродило з шкідливим бур'яном, ріжками називався. І, видно, було поставлено завдання: хліба не купувати, а заготовляти на місцях. От і заготовили – такого голоду наробили на Україні. Мені було 19 років, як засудили правління: голову, Василя Івановича Нечту, заступника, Панаса Петровича Баранника, завгоспа, Івана Семеновича Баранника. Щоб не залишити колгосп без керівництва, помиливали бригадира – Івана Васильовича Баранника. Тоді грамотних не було, а я закінчив 7 класів, він і поставив мене комірником. Колгосп мав 500 га землі і називався “Шлях до комунізму”. Засуджених в кількості 80 чоловік відправили пішки в Кременчук. Із заслання повернулися тільки Василь Іванович Нечта та Панас Петрович Баранник. Інші загинули. Бо не всі змогли витримати труднощі, які випали на їхню долю.

У 1933 році до нас прислали головою Петра Артемовича Іщенка, молодого чоловіка, нещодавно демобілізованого з армії. Що ми робили, щоб врятувати людей? Везли у радгосп “Вирішальний” фураж для свиней з рапсу і коляндри, а натомість брали такі-сякі зерновідходи. Той радгосп нас добре виручив. А щоб з піками ходили – такого не було. Влада робила ось як: щоб забрати хліб, прислала людей з Орлика, а наших посилала туди. Це щоб не було жалю до своїх. Активістів набирали з бідняків. У нашому селі було 70 дворів, тож і людей

померло багато. Скільки – не скажу, але знаю, що хліб давали тільки працюючим. Бувало, людина вже лежить, а дадуть поїсти, дивись, мало-помалу починає підніматися. Помер у нас Баранник Іван Петрович – Петренком ще його називали – з усією сім'єю. Та ще бідні матвійчата, батько яких помер, а мати вдруге вийшла заміж, а їх, четверо, покинула. Помирали в більшості ті, в кого знайшли хліб, а хто зумів заховати – вижив. Люди по-різному переносили голод: хто витримував, а хто помер зразу. Та й витримати можна добу-дві. Де знаходився керівник, який зумів організувати допомогу, там людей помирало менше, а рятував тільки себе – більше. Дітей стали забирати в патронати уже весною. Справа впиралася в організацію. Пам'ятаю, як в 1947 році нас, всіх голів колгоспів і секретарів районів викликали на нараду в Кременчук на якій сказали: “Ось така справа, у нас немає чим вам допомогти, рятуйте людей, хто чим може”. Я зробив так: у нас ще з війни залишилося 30 ц жовтої макухи. Ми організували їдальню. Завгосп спеціально ходив по хатах і перевіряв, хто як живе. Бо серед неімущих були й такі, які не могли собі дати ради. Їм теж потрібна була допомога. Таким чином вижили. Так могло бути і в 1933-му, на жаль, не було вказівки зверху. Мруть люди? Ну і нехай мруть! І я більше ніж впевнений, що це робилося спеціально. А чого я так думаю? У 33-му році я був комсомольцем, і нам доводили завдання поливати з відер сходи озимини. Ми тягали в поле бочонки з водою, а вони від цього тільки пропадали. Завдання по лінії комсомолу, це ж шкідництво. Щоб посміятися з нас. Там теж різні люди сиділи. Постишев, коли працював [партійним] секретарем України, писав з Харкова, щоб дітей в дитсадках купали в лазнях. І ми робили ті лазні в мазанках, бо дурні були. Після пари вся глина відвалювалася. Про це він, бач, клопотався, а щоб людей рятувати – ні слова, мовчав. А знав про голод. Взяв би і приїхав в село, поговорив з людьми. Раз так сталося, давайте допомагати один одному. Так, як це ми зробили в 1947 році.

*Записав В.Голяник.
4 листопада 1998 р.*

СВІДЧЕННЯ
БАРАНЬКО Ніни Іванівни,
1920 р. народження
(Дніпропетровщина)

Коли був голод, у нас в селі по вулиці Зеленій одна жінка порізала своїх дітей й поїла. Після того, як її засудили, то більше ніхто її не бачив, а в тім домі ніхто не жив і не живе, даже не будуються, так і стоять до цього часу чотири стіни без вікон і без дверей.

[Підпис] Н.Баранько

СВІДЧЕННЯ

БАРДОВСЬКОЇ Надії Романівни,

1926 р. народження

(с-ще Братський на Дніпропетровщині)

– *Розкажіть про себе, про свою сім'ю.*

– Наш посьолок зараз називається Братський, а раніше він Братським не називався. В те врем'я він називався Красний Яр. Його перейменували в 1989 році, а то він був Красний Яр.

Батько мій – Бардовський Роман Андрійович, мати – Бардовська Анна Гаврилівна. Нас було четверо дітей. Крім мене були сестри – Катя (Бардовська Катерина Романівна), Валя (Бардовська Валентина Романівна), та Бардовська Ніна Романівна (та, яка померла в голодовку).

– *А чим ви займалися?*

– Робили всі в одному колгоспі.

В моєї мами батько був куркуль. Який же він куркуль? Як він цілу зиму в конюшні спав на нарах. Там були 4 пари коней, 3 корови, кози, свині. То там він і спав. Це був, мабуть, 31-й год... Моя мама питає у матері: “Де батько?”, а вона: “Да там, у хліву”. Пішли, а він там. Куркуль називася... Який ж він куркуль, у чортової матері?!

У нас до голодомору і корова була у дворі, і кінь був, і свині були. І пукарь був, схожий на культиватор. Сіялка була, була круподерка. Але це все в нас забрали. Я знаю, що 33-й год тільки почався, то поприходили уповноважені, все з двору забрали, нічого не зосталося. Раніше в хатах були печі такі, вона і у нас залишилась. Груба? Ви, можливо, не знаєте. Там була лежанка, кабан був. Так от, в тому кабанові батько прорубав дірочку і насипав туди кукурудзи. Так вони прийшли і забрали.

– *А скільки землі у вас було?*

– Землі було в нас до колективізації 1,5 гектара, прямо проти двору.

Для нашої сім'ї голод почався в 1932-му, проти 1933-го вже почався голодомор-2.

– *Чи була якась допомога?!*

– Про що ти говориш, моя диточка?! Ніхто нічого не давав. І колгосп нічого не давав. Всі лежали покотом. Сьогодні в одній хаті людину завернули в одягло, в тряпку якусь, закопали в садку, завтра – в другій. І все кончилось. І ніякої допомоги. Тоді такого не було.

– *При вилученні майна хто був самий жорстокий?*

Майно вилучали такі молоді парні з червоними пов'язками. Як от січас помню, з красними пов'язками і шапками такими з району. Ми їх дуже боялися. Ми ж у них їсти просили: “Що ж ви забираєте?” Батьки нас направляли, мов, просить в них.

– Це були з району, чи односельці?

– Це чужі. Односельці цим не займалися.

– Були такі в селі, що страждали від голоду, чи були такі, кого взагалі він не зачепив?

– В нас посьолок невеликий, і вони усіх підряд почистили. Так що не було таких, щоб кого вони обминули. Нікого не обминули.

– Як спасались від голоду?

В 32-му, проти 33-го ми ходили в колхозну конюшню в той посьолок, де ми жили тоді. І там були бурти, і такі, у кого було багато гектарів картошки посаджено. Ми свою швидко убрали, а вони свою довго убрали. Так ми до них ходили, допомагали.

– І вам платили?

– Да хто там платив?! Давали нам по п'ять картоплин. Ми побігаємо-побігаємо, знову приходимо. Щоб було що поїсти.

Фурман Лаврентій був багатий-багатий. У нього було, мабуть, десятин 10 землі. Так він картошку в бурти позаховував, а вже весна, нема ж чого їсти. Пухлі були. Майже дохлі... На грані... Боліли ж.

А ті бурти вже погнили. Провалилися посередині. Я уже не скажу від чого, мабуть, не вкрили. Бувало, ломом вдариш, пласт землі відвалиться, і там картошка була хороша. Як бурти строїлися? Яму копали штика на 2–3 в землю, а потім картошку насипали, зверху очеретом з берега прикидали, землею. І хорошо. А посередині бурта робили димарі такі, щоб картошці було чим дихати.

Ту картошку ми крали в них. Так ми вижили до козельків. А як зелена трава пішла, то в нас вже було що їсти. Вже в хату воду стали заносити.

А то ж покійна мама воду виливала. А то ходили... От такі пухлі животи були. Вони не разрешали нам пити. Так потім стали козельки варити, щавель кінський. Лопухи варили, траву споживали. Травою виживали.

Бо ж корову забрали, свиней забрали. Двір опустошили. Нема ж нічого.

– Як ваша сім'я пережила голод?

– Плохо-преплохо. Моя маленькая сестричка (самая меншенька була), то померла. Сім років їй було. А ми старші були, то вижили. І померли в голодовку одна бабушка, друга бабушка. Дедушка помер.

– Який період самий найтяжчий?

То 33-й. В 32-му ще було трошки зерна, а в 33-му прийшли і все позабирали. Якби не ходила ота кампанія с красними пов'язками і забирала, то б голоду такого не було. Батько розказував, що не переживали б так голод тяжко. Круподержки в нас були, то крупи б надерли, каші б наварили... Так вони ж позабирали все.

Голод продовжався з 32-го по весну 33-го. Закінчився перед самим-самим маєм. Весна холодна була. Їсти хотілося.

Людей померло багато-багато. В кожній хаті по 2–3 людини. Сьогодні одного закопали, завтра – другого. А потім, як пішов 33-й год, то вже після мая

місяця, то в нас так мало людей було. Так, бувало, дивишся, йде одна людина. Жінка йде. Чоловік пішов. А так – нема нікого.

– *А ви знаєте, як пережили голод представники місцевої влади? Голова колгоспу?*

– Вони хорошо прожили. І діти їхні повиживали. Дітей повстраювали, вони пішли у школи. Ми ж не пішли вчитися. Бо ні взуться, ні одіться ні в що було.

– *Як пережили голод учителі, лікарі, працівники без землі?*

Плохо пережили. Плохо-плохо. От там у нас була вчителька. Я в перший клас не ходила, пішла сразу в другий. Вона коло нас там рядом жила, то вона поки там наготовить, то я вже дітям розкажу. Пам'ять в мене була хороша, так вона зразу мене в другий клас взяла. Вона матір в голодовку поховала, свекра. І чоловіка поховала, він молодий був.

Ні ясел, ні садків для дітей не було.

Представників влади ми не бачили. В голодомор вони понаїдаються та сидять десь, бояться, щоб біднота не повстала та їх не убила. Ні председателя сільсовета, ні председателя колхоза – нікого ми не бачили.

– *Хто більш усього постраждав? Мабуть, пам'ятаєте прізвища людей?*

– Топал Іван. Він поховав всіх своїх 7 дітей. І матір, і жінку. А сам вижив.

– *В голод сильно страждали?*

– Страждали, дуже страждали. Тут даже й розговору нема.

Після голоду нам батько покійної матері коровку дав. То та коровка телятко дала, з того телятка ми виростили коровку. Так ми розжилися.

Після голоду в школу пішли. І далеко в школу ходили. Аж на Ново-Олександрівку. Пам'ятаю, що далеко було. А тут осінь, дні стають менші, ночі більшають, а ми по ночах із школи йдемо. То нам зробили такі ліхтарі – факели з тряпок та керасину.

– *Як ви голод пережили в цілому? Які були наслідки для вашої сім'ї?*

– Голод вообщє пережили дуже тяжко. Пригород голод пережив дуже тяжко теж. Оставалась у нас капуста. Так з пригорода прийшли і те покрали. Ми з сестрою наносили картошки з буртів, пам'ятаєте, я вам розказувала. Так мама з вікна бачила, як з погребів забрали ту картошку ті, що з пригорода. Теж голодні ходили. Ходили, їсти шукали. Що було в погребів, те покрали. Його ж не сховаєш. Тоді не закривали. Люди лягали одихать, то двері не закривали. А то як наутро помруть, ніхто і не знатиме. ...Якби собак було багато в селі, то такого голоду б не було. То люди б так не повимирали...

Знаєш, батько мені розказував, що раніше, в 33-й год, вимерло село Волоське, там Майорка єсть. Рошівка. Одне село було, що всі вимерли. Я знаю, у Волоському (там батька покійного родичі), то туди ми їздили, коли племінник віддавав дочку заміж. То нам говорили, що в 33-й год там всі вимерли. Ніхто не вижив. Отак, все позабিরали. Де що в кого було, все забрали...

Потім ми з батьком їздили туди, мені уже тоді років 12 було. Ті села заселили молодьожку. У тих хатах сама молодьож.

– Там же річка є, риба ж була?

Річка була, то там все повиловлювали. Да і здоров'я не було, щоб рибу ловити. Часа два нужно посидіти, щоб ту рибу ловити. Якби риба була, то сорочками б ловили. Там біля села Михайлівки початок цієї річки, то там з вудками стояли і з саками. Стояли, ловили.

– Ніхто вас не ганяв?

– Ніхто нас не ганяв. Попробуй поганяй голодну людину в те врем'я! Вона стає голодна, як звір. Попробуй її поганяти! Ніхто нас не ганяв. Да і в річці нічого не було. І здоров'я не було тоді стояти на березі. А тоді, вже після 33-го і ми стали рибу ловити. Це вже був 35-й, 36-й. Пам'ятаю, як вода розіллється по траві, а риба йде на нерест. Тоді і ми з сестрою рибу ловили.

– Не пам'ятаєте, хто ще залишився в живих із свідків голодомору у селі, які змогли би згадати про голодомор?

– Та нема тут нікого. Ми – самі старші тут. Вже немає нікого. Ан ні. Є в нас тут бабка старенька одна. Скільки їй? Здається, 86. Вона років з десять як приїхала з Білорусії. Жила там. Вона цього не знає. В них цього не було, це тільки на Україні були такі тяжолі года, а в Білорусії цього не було. Вона тільки дивується, вона нічого не бачила...

А зараз ми самі старші тут.

Так от ми і прожили. Дуже тяжко було. Не те, що зараз. Так що вчиться, вчиться. Набувайте знань, спеціальності. Може, прийде нова власть, не така, як зараз.

Магнітофонний запис зробила М.Топюк.

2002 р.

♦ ♦ ♦

СВІДЧЕННЯ
БАРКОВА М.

(м. Харків)

Бракує одного пам'ятника

У Харкові після війни поставлено багато пам'ятників: діячам партії, людям, загиблим од рук німецько-фашистських загарбників тощо. Часто їх споруджували тим, хто не має жодного стосунку до нашого міста.

Коли Харків був столицею України, звідси, за наказом Москви, керували майбутнім голодомором. То була помста ВКП(б) за відмову наших селян віддавати без спротиву до колгоспів коней, корів, овець, плуги, реманент...

У квітні 1933-го в Харкові повідкривали кіоски, що в них продавали чорний комерційний хліб (отже, зерно було). Хто працював на виробництві і мав

хлібні картки, – міг купити. Нормою для одного робітника було 800 г, для службовця – 600 г, для утриманця – 400 г. Селяни, які ще могли рухатися й мали копійчину, намагалися приїхати до міста і теж купити хліба. Знесилені бідологи помирали у вагонах приміських поїздів, у чергах. Їх збирали, як дрова, і вивозили геть.

Я в той час був студентом. Пам'ятаю, як у травні 1933-го нас одірвали від навчання й відрядили на ст. Смородине (Тростянець). Привезли на роботу в село, де залишилася лише одна (!) сім'я. Решта вимерли. А надворі весна, треба було комусь працювати... Хіба тільки те одне село вимерло?

Усім, знищеним тоді, слід поставити пам'ятник у Харкові. Але тут це робити не хочуть. Ще 1992 р. міськвиконком прийняв відповідну ухвалу. Однак вона не виконується. Ніяк не можуть знайти місця, де встановити. Пропозицію спорудити пам'ятник біля Південного вокзалу відхиляє архітектор. А в міськвиконкомі замість того, щоб втрутитися, кивають на відділ архітектури.

Пам'ятник повинен бути. Неодмінно на велелюдному місці. Щоб нагадував про страшне минуле й попереджав нащадків: не вірте червоним експериментаторам над людьми.

Народна газета. – 1998. – № 5 (337). Лютий.

СВІДЧЕННЯ

БАСС Таміли Петрівни

(м. Кривий Ріг на Дніпропетровщині)

На все життя врзались в пам'ять розповіді моєї мами про голод 1933 року.

Мама розповідала, що як тільки прийшли холоди, то із сіл, які знаходились поблизу міста Кривого Рогу, – потягнулись люди. В селах голод настав значно швидше, ніж у місті. Усім мешканцям міста видавали хліб по картках (для працюючих – одні норми, усім іншим – значно менші), та й на базарі можна було дещо виміняти. Тому для людей, які йшли із сіл, – місто було, як блимаючий вогник для порятунку. Кожен, хто жив у місті, боявся відчиняти двері. Селяни стукали в двері, благали порятувати і часто вмирали прямо на порозі.

Це був якийсь жах! Люди повзли навколішках, мучаючись в голодних судорогах, вмирали в канавах і на дорогах.

Вранці, коли ми відчиняли двері, то надворі, а то і просто на ганку лежали мертві селяни. Спочатку люди плакали, переживали, а потім – виносили трупи на вулицю, де їх кожного дня забирали машини. Люди переставали бути людьми. Кожен хотів вижити. З'явилися людодіди.

Я й до цього часу не можу повірити, що цей голод не був штучний.

1990 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БАТЬОЖЕНКО Марії Лук'янівни,
1925 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Мой отец во время голода 1932–1933 гг. поехал в город на заработки. Двое старших братиков к тому времени умерли от голода. Мне было 7 лет. Остались только мама, я и мой старший брат. Маму часто вспоминаю, правда, не помню лица. Помню только голос. Говорят, что была очень красивой... Собрала она какую-то домашнюю утварь, чтобы поменять на еду, а ее по дороге встретили, все отобрали и убили...

Помню, пришли ко мне в садик какие-то люди и сказали, что мама умерла. Так я в уголок встала и долго-долго там плакала... А старший братик Ваня дома оставался. Соседи увидели, что он один (знали уже, что матери нет в живых, а я в садике), пришли, его за ручку взяли и привели к себе. Когда через некоторое время кто-то пришел к ним проведать мальчика, то его уже зарезали и съели – такая голодовка была...

В селе говорили, что через несколько лет, когда хоронили тех, кто убил маму, многие убийц узнавали по той самой одежде, которую они тогда у нее забрали...

*Записав М.Прангішвілі.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БАШІ (в дівоцтві ПРИЙМАК) Ольги Денисівни,
1921 р. народження
(м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.)

Як вижило село Глеюватка

Родом я з с.Глеюватка Криворізького р-ну Дніпропетровської обл.

В нашій сім'ї було семеро осіб: тато, мама і 5 дочок. Під час Великого голодомору, який розпочався у 1933 р., наша родина жила у с.Глеюватці. Села Глеюватка й Атаманівка входили до одного колгоспу – ім.Шевченка.

Існуюча на той час влада комуністів видала вказівку зробити в кожному колгоспі і в кожному дворі збір худоби і харчів. На той час головою колгоспу був Ягідка Микола Антонович – мудра і добра людина. Він зумів вчасно приховати частину гречки. А гречку комуністи не чіпали, тому що вважалося, що це корм

для худоби. Під час голоду було відкрито їдальні, де годували усіх мешканців села. Давали тарілку супу, або борщу на день зі шматочком гречаного хліба.

Наша сім'я на той час тримала корову. У нашому дворі ріс величезний дуб, і моя мати виготовляла з жолудів, сої і ячменю каву. В нашій сім'ї і колгоспі ніхто не вмер. А в с.Лозоватка померли з голоду мої дід, бабуся і дядько.

У порівнянні з іншими селами, колгосп ім.Шевченка пережив голод легше.

Записав Г.Номировський.

*Буян-острів: Літопис нашої біди.–
1995. – № 1. – Кривий Ріг. – С.14.*

СВІДЧЕННЯ

**БАШМАКОВОЇ Галини Павлівни,
1924 р. народження**

(с. Жданівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

В 1933 г. мне было 9 лет. Хорошо запомнилось, как мать плакала и делила на четверых детей пару картофелин или ломти хлеба. Отец сердился и говорил, что “морят нас”, “создают искусственный голод”. Брат матери был заведующим мельницей, кормил понемногу несколько семей. Благодаря ему, и выжили.

В деревню приезжали продотряды: искали в домах, в подвалах, амбарах – везде. Все забирали, уводили лошадей, коров. Тех, у кого находили запасы, забирали под стражу и увозили в город.

Это был самый страшный искусственный голод. Умирили целые семьи. Отец говорил, что мертвых уже даже не хоронят. Конка, которая ездила по селу, свозила трупы в общую яму на окраине деревни. Их не закапывали, а просто туда сбрасывали...

То было страшное время.

1996 р.

СВІДЧЕННЯ

**БАШТАНЕНКО Галини Іванівни,
1913 р. народження**

(с. Жабокряківка на Харківщині)

У 1932–1933 рр. я жила з батьком, матір'ю і сестрою в рідному селі. Вважаю, що в той час ми вижили лише тому, що сім'я була невеликою. Хліба не стало ще до Нового року. На Різдво їли мерзлу картоплю і висівки. Коли не стало і цього, почали викопувати із землі торішні листя і корінці. Їх варили

в окропі. Їли також запарену соломку. Великим щастям було, коли в хаті знаходилася свічка. Тоді нею, наче маслом заправляли ту “їжу”. На селі був великий ставок, але воду з нього спустили ще влітку 1932 р., щоб виловити рибу. Наша сім’я якось перебивалася. Важче було тим, у кого на той час були малі діти.

У нашої куми Пріськи постійно кричали двоє малюків. Вона ходила вся чорна лицем не стільки від голоду, скільки від того, що не могла вже чути того голодного крику. А молока в грудях не було через постійне недоїдання. Кілька разів Пріська тікала з хати, намагаючись повіситися, але сусіди рятували. Допомогали їй хто чим міг. Але потім їй допомагати стало нічим.

Якось увечері моя мати зайшла до Пріськи в хату. А в хаті тепло, натоплено. Посередині стоять вагани, в яких Пріська дітей купає. Дітей своїх купає та тихенько пісню співає. Мати вийшла з хати, щоб не заважати. На ранок прокидаються, а з Пріськиної хати ні звука. Подумали, що, мабуть, ще сплять. А в обід вже не витримали, пішли подивитись, а двері хати щільно зачинені. Покликали сусідів, стали ламати двері. Коли виламали, то побачили, що вся кімната була в темно-синьому мареві. Кинулись до Пріськи і дітей, а вони вже мертві. А одна баба розповіла, що то Пріська піч маковинням натопила і закрила лядку. То всі до ранку і померли. Мовляв, не одна вона так зробила, були ще випадки. Бо смерть ця була дуже легкою, наче сон.

Моя мати також варила мак і ще якісь трави, цей узвар потроху давала дітям, щоб вони більшість часу спали. Важливим було також підтримувати тепло, щоб не захолонути. А сил збирати дрова іноді просто не вистачало.

Люди приходили до сільради. Питали, що їм їсти. Їм відповідали: “Вам землю дали, їй і їжте”. Люди й справді в розпачі пробували їсти землю.

Наша сім’я вижила вся. Коли прийшла весна, я разом з сестрою збирала молоденьку кропиву, кульбабку, щиріцу. Люди ставали на коліна і прямо з землі їли траву (“паслися”). Багатьом від тієї їжі було дуже погано, і вони в страшних муках качалися по землі. На городах в людей стало проростати торішнє зерно, що якимось дивом ще збереглося. Справжньою насолодою було їсти ті молоденькі паростки.

[Підпис] Баштаненко

СВІДЧЕННЯ
БАЩЕНКО Ольги Петрівни,
1913 р. народження
(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Одним із найжорстокіших злочинів сталінізму проти українського народу був організований ним голод 1932–1933. У цей період у багатьох селян вилучили

усе зерно, у тому числі посівне. Голод вже ступав до селянських хат України. Ночами почали з'являтися селяни, переважно жінки, яким нічим було годувати дітей. Голод спричинив величезну смертність населення, особливо дітей і стариків.

“Я була свідком голодомору. Тоді траплялося, що селяни змушені були їсти котів, щурів, трупи коней, листя й кору дерев. Траплялися численні випадки цього. Але особливо тяжкого голодомору не було в Ставах. А от інші села обезлюдніли. Живі не мали сил ховати померлих. У деяких селах навіть їли людей, це – Шпендівка і Запруддя.

Наше село рятував спиртний завод, а там, де зараз ферми дурдому, була раніше брагова яма, там люди збиралися і пили ту брагу. Ми бачили, як приходили з інших сіл люди і помирали прямо на наших городах. От у мене якось знайшли дівчинку з Запруддя, яка померла з голоду. Вона була пухла, страшна. На це було страшно дивитися. От така історія нашого минулого”.

*Записала Т. Токаренко.
2003 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ Б. Галини

Голод пережила в Україні.

Український хліб споживали російські загарбники, які виривали його з рота бідного українського селянина. У такий спосіб Москва готувала смертельний голод 1933 року...

Мати виносила до міста все: вишивки, рушники, скатертини. Вона віддавала їх практично задарма, щоб якось дотриматися до нового врожаю. У червні 1933 р. село було в сум'ятті, люди плакали й посилали прокльони, вони лежали уздовж тинів, але ніхто не звертав на них уваги, думаючи про те, що завтра настане його черга. Люди вмирали майже щодня. Не було ні священика, ні відправ, не було кому навіть прийти й подивитися на все це. Родина, що ще залишалася живою, сама копала могили, обгортала тіло простирадлом і кидала його до ями. Тих, хто ще був здоровий, московські посіпаки гнали на роботу і верещали, що ми повинні виконати план: “Здохніть, але врятуйте Росію!”

Терен Віктор.

*Голодомор: терор Москви проти української нації.
Слухання на комісії Конгресу США по голодомору на Україні
1932–1933 рр. – Українське слово. – 1998. Ч.45. – 12 листопада.*

СВІДЧЕННЯ
БЕБЕШКО (в дівочтві СТРІЛЬЧУК)
Зінаїди Іллівни,
1920 р. народження
(м. Київ)

Під час голоду перебувала у м. Фастові на Київщині.

“Семья моего деда проживала в г. Фастове Киевской области по ул. Пролетарской (позднее Орджоникидзе), 33. Напротив жила семья Чайковских. Расскажу о случае, свидетелем которого я стала летом 1933 года. Однажды, услышав шум и крики на улице, я выбежала и увидела, что из двора соседней Чайковских буквально выползает мокрая растрепанная, сильно побитая женщина. Сосед палкой бьет ее, прогоняя со своего двора.

Сбежались люди. Женщина села под забором и вот что она рассказала. Ее, полуживую от голода, подобрали фастовские службы и поместили в медпункт на углу улицы Щавинского (он и сейчас там находится). Там ослабевших от голода людей раз в день кормили. Эта женщина рассказала, что она родом из-под Фастова. От голода съела своих двоих детей: сначала одного, затем другого. Находясь в медпункте, “прийшла до пам’яті”, и весь ужас случившегося замучил ее совесть так, что не могла больше жить. Она пробралась через огороды во двор Чайковских и бросилась в колодец. Но ее отчаянный поступок заметили соседи и вытащили. А хозяин сильно побил палкой за то, что “занапастила колодязь”.

Люди принесли ей еду: кто картофелину, кто кусочек хлеба. А в это время (я сама видела), как гнило зерно, свезенное из сел осенью 1932 года. Зерно ссыпали возле так называемого ледника (в развилке путей Белоцерковского и Фастовского направлений), прикрывали соломой. Там оно и сгнило за зиму, но к нему никого не подпускали.

Семья моего деда (дедушка, бабушка, 4 дочери и сын) в голодовку 30-х годов выжили благодаря тому, что дед работал кондуктором на железной дороге, получал паек и зарплату. Бабушка с 2 дочерьми уехала зимой в Смоленск к родне. Одна дочь уже была замужем, сын учился в военном училище. Дед с моей мамой едва пережили ту голодную зиму (осенью 1932 г. у них украли корову-кормилицу). Мама часто об этом вспоминала. Дедушку в 1937 г. расстреляли по доносу”.

*Записала Т. Усачова.
Листопад 2007 р.*

СВІДЧЕННЯ

БЕБЕШКО Явдохи Андріївни,

1921 р. народження

*(с. Дмитрушки Уманського р-ну на Київській (нині Черкаська) обл.)***І ПОВЕЗЛИ НАС ЩОНАЙДАЛІ ВІД УКРАЇНИ**

Нас в сім'ї було 9 дітей та батьки, маму звали Горпиною, а тата Андрієм. Я була восьмою дитиною, тож одяг і взуття доношувала після всіх старших. 1929 року я пішла до школи, тоді було болото, і мене відвозили конем. В господарстві моїх батьків було 5 десятин землі, трохи корчів лісу, двоє коней, корова, вівці і свині, кури і качки, хата, комора, клуня для обмолоту зерна, хлів.

1930 року почалась колективізація, людей почали розкуркулювати, забирати в них худобу, хліб. Куркулями вважали заможніших, хто жив добре. До таких зарахували і нашу сім'ю. У нас забрали все, що було, все майно і навіть залишки зерна з горнят, крупу. Нашого батька спочатку ув'язнили, а згодом одвезли до Хабаровська, разом з його рідним братом Миколою. Їх туди вислали на три роки. Висилали і тих, які сказали щось проти влади, або ж звернулись до начальства на "ти".

Незабаром взялися й за нас, почали забирати одяг. Ми на себе понадягали по дві сорочки й спідниці, щоб у такий спосіб залишилось хоч що-небудь, але комнезамівці і те поздирали. Здирщикам допомагав і наш двоюрідний брат Парфень Климович, він був сільрадівським виконавцем. Розкуркулювачі нашому брату за допомогу їм обіцяли залишити його разом з його батьком у спокої, але згодом вигнали з хати.

Коли забирали нашу корову, то мама комунарам забубнила на затулку від печі. Розлучені комунари хотіли за це матір забрати до розправи, але мама вхопилась за ворота. Ті скаженюки почали викручуванням рук відривати маму від тину, але зламавши їй руку, відпустили.

Нас усе-таки вигнали з хати і навіть із села, і тому нам притулку доводилося шукати в місті Умані, і ми на Новій Умані найняли квартиру. Там пережили зиму, а весною 1931 року нас знайшли і там, забрали і вислали на Урал до Нижнього Тагілу Свердловської області. Перед відправкою нас вирішили помити, а заодно і позбиткуватися. Всіх дітей, жінок і чоловіків загнали в одну кімнату лазні, подали тільки холодну воду, та й то дуже мало, так що й не всі змогли помитися. Потім нас посадили у вагон товарного потяга і повезли щонайдалі від України. Так закінчилося моє навчання.

Потяг був довгий, і його тягли три локомотиви. Два по краях і один посередині. Ми проїхали аж сім тунелів, один був таким довгим, що ним їхали більше двох годин. За сто кілометрів від Нижнього Тагіла на якомусь полустанку багатьох з нас висадили з вагонів, там нас уже чекало з півтисячі возів, якими нас далі везли ще 100 кілометрів в глибину лісу три доби.

В світловий день їхали, а коли ставало темніти, то збирали гілля і вночі розводили багаття щоб зігрітися, а ще відлякували вовків і ведмедів, щоб нас не розірвали. Четвертого дня ми прибули за призначенням, нас зустріли з музикою і нагодували. Згодом, давши трохи відпочити, дорослих погнали на лісопояс, а дітей на стягування гілля, палити його, очищувати ліс.

Влітку ми жили під голим небом, а на зиму побудували хатки, кожна на дві-три сім'ї в кожній кімнаті. В грибну пору діти заготовляли цей продукт для держави. В діжки складали тільки шапки, засолювали, щільно забивали. Це робили дорослі.

Під час збирання грибів зі мною сталася небезпечна пригода. Я тоді відбилася від гурту, шукаючи його, довго блукала, а втомившись, присіла на пеньок щоб відпочити. Але той пеньок виявився ведмедем. Де тільки в мене взялися ті сили в тих дитячих ногах! Щоправда, він був, мабуть, не голодним і за мною не побіг. Але це не зменшило мого переляку, і я з швидкістю косулі побігла до нашого табору.

Збирали ми і ягоди – журавлини, брусниці, чорниці. Вони ж росли на мочарах, трясовині, тому ми були обережними і на небезпечні місця не заходили, щоб не потонути в болоті. Під час рубання лісу мама стояла в мочарі і простудила ноги. На наше прохання наш тато вислав мамі ліки, і ми вилікували маму, а потім попросили уряд, щоб перевели до нашого тата. Але дозвіл був тільки на переїзд тата до нас. Ми жили впроголодь, тому що нам видавали тільки 150 грамів борошна. Крупи і хліба зовсім не давали, тому ми вирішили тата до себе не запрошувати, адже їх годували трохи краще.

Ми випадково дізналися що нас будуть переправляти кудись морем. Це було взимку 1932 року. Ми вирішили тікати. Спочатку втекли брати, Петро і Гриць, а незабаром і ми з мамою. Але наші співмешканці нас видали, тож охорона, половивши нас, повернула назад до табору. Згодом ми спробу втечі повторили. Мама повиносила необхідні речі, а ми для приховування задуму залишилися в таборі, гралися біля будинку. Коли ж настала ніч, то і ми повтікали. Мама зі старшою дочкою пішла в найближче село по сани – була зима, великі морози і сніги.

Нас, малих, залишили в лісі з речами, а там виявилися биті сани, перекинуті полозками вверх. Мама довго не приходила, то ми вже думали, що вони нас покинули. Ми почали плакати, але нас почув тільки ведмідь. Ведмідь ревів, пробував перекинути сани, бо під ними були ми, про всяк випадок під ними заховалися. Ми вже не плакали, а з переляку мовчали і терпіли. Ведмідь пішов геть, а тим часом приїхала мама саннями, і ми вирушили в дорогу. Від поселення до поселення ми міняли сани, добрались до Свердловська на оленях, а вдень продовжували їхати.

Добирались тиждень. Тиждень чекали в Свердловську квитків на потяг. Доїхавши до Москви, ми знову тиждень чекали на квитки. Нас прихистили

в дитячій кімнаті, безплатно годували, але тільки дітей, а ми там тією їжею уже ділилися з голодною мамою. В Москві біля вокзалу валялися куски хліба, ми збирали їх, приносили у вокзал. Це побачив черговий міліціонер і попередив нас щоб ми цього більше не робили, тому що від забрудненого хліба можна захворіти. Міліціонер приніс нам хлібину і відвів до дитячої кімнати, щоб і для матері було, щоб і їй не приносили брудного хліба.

Щоб купити квитки, потрібні були гроші, і ми змушені були продавати деякі речі. Для придбання квитків мама продала п'ять хусток по п'ятдесят карбованців. Купчина попросила нашу маму повернути їй гроші для перевірки, чи не прорахувалась. Порахувала, віддала мамі гроші і пішла. А коли мама й сама взялась порахувати гроші то під купюрою в 5 карбованців виявилися не гроші, а газета, і мама дуже розхвилювалася.

Щоб купити квитки на потяг, мама змушені були продати вислані їй на Урал биті валянки, самі ж залишилися в лаптях. Ми, діти, їхали без квитків, тож контролер на якомусь полустанку хотів нас висадити, але нас захистили пасажири. Від подальших перевірок контролерів ми ховалися під полицями і так доїхали до Києва. Загалом з Уралу додому ми добиралися впродовж цілого місяця.

В Москві старша по дитячій кімнаті вокзалу пропонувала нашій мамі залишити нас в дитячому будинку, де нас навчать і виведуть у люди, що ми там вивчимось і станемо людьми. Але мама сказала, що своїх дітей не віддасть нікуди і нікому. Пізніше, в голодний 1933-й рік мама про ту відмову пожалкувала.

В Умані в березні була снігова вода, мокрий сніг, на базарі ми шукали воза до свого села, але знайшли тільки тих, котрі їхали до Родниківки. В цьому селі жила мамина сестра, і ми вирішили їхати до неї. Але наша рідна тітка нас зустріла непривітно, до себе не запросила і нас до хати не пустила, тому ми пішки вирушили до свого села і йшли майже по коліна у воді. В Дмитрушках ми найняли тимчасово хату. Наша хата і всі присадибні будівлі збереглися непошкодженими, і мама подала прохання, щоб нам їх повернули.

Нам прийшла відповідь задовільною, а в сільраду інша. В сільраді мамі сказали, що будівлі повернуть, але наступного дня прийшла бригада і розвалила всі наші будівлі, тож ми залишилися жити на попередньому місці. Все дерево з наших будівель розікрали. Залишилась тільки глина.

В пору садіння ми скопали невелику грядку і за допомогою маминого тата посадили город. Мамин тато був хворим на ноги, ходив за допомогою ковіньки, але копав, повзав на колінах. Ми йому не дозволяли працювати, а він все одно копав. Казав, що не хоче даремно їсти хліба. Казав, що допомагатиме, чим тільки зможе, бо соромно жити неробою. Нам, дітям, тоді було по 15, 13, 11, 9 років. Ми допомагали мамі. Посадили трохи квасолі, цибулі і буряків, а коли те все зійшло, прийшла вчителька з учнями, повіривали все, скидали на купу і пішли. На завершення цього злочину сказала: "Нехай здохне куркульська морда, не дати їм нічого!"

Ми якимось дивом дожили до літа. За цвинтарем колгосп скошив жито, ми ходили збирати залишені опалі колоски, на деках у печі сушили. Потім розминали, сушили, віяли і смажили, а далі пляшкою до стола роздушували на крупу і варили куліш, без картоплі. За це на нас донесли в сільраду, звідтіля прийшли посланці, забрали з дека колоски, які сушились у печі і з листочків терту крупу. Навіть куліш висипали надвір, не лишили нічого. А коли залишали подвір'я, то, як і їхні попередники-школярі сказали: “Все одно здохнеш, куркульська морда, не дамо тобі жити!”

Але не дочекалися вони нашої смерті, бо самі в ту голодовку поздыхали. А добродійці, яка нас прихистила, пригрозили, що в разі продовження давати нам притулок виженуть з її ж хати і її сім'ю. Ми перейшли до іншої хати, вона була порожньою, бо її господарі виїхали до Москви і там жили, а нас до хати пустили з умовою догляду за нею. В тій хаті ми перезимували і дожили до ще страшнішого 1933 року.

Весною почалася сильна голодовка для всіх. Голодували не тільки бездомні, а й осілі. З України вигребли і вивезли весь хліб. То був надзвичайний злочин, казали, що той хліб потопили в морі. Люди вмирили масово, але їм ніхто нічим не допомагав і не рятував. Навпаки, навіть, якщо жінка на прополці з'їдала маленький корінець бурячка, то бригадир сварив її. Мертві люди лежали вдома, по дорогах, в полі. З колгоспу виділяли підводи, їздові збирали трупи, вилами викидали їх на вози, як снопів. Забирали і тих, які мали незабаром померти, щоб не їхати по них вдруге. На цвинтарі копали великі ями і так їх загортали. Так продовжувалося щодня.

Їсти в нас було нічогосінько, але в нас на горищі була полова, її заварювали кип'ятком і з'їли всю. Їли кору з дерев, листя, жаб, равликів і мишей, але порятувалися не всі. В нашій сім'ї за тиждень померло п'ятеро: дід, брат, обидві сестри і сестри Надії синочок, він був біля нас, бо мати його залишила нам, а сама поїхала в Москву до чоловіка, він був мосі мами племінниця брат, найстарший.

Померлих наших рідних на цвинтарі ховати нам не дозволили. В двоюрідного брата Клима була конячина, він вдень вистежив викопану яму, а вночі до неї звозив наших померлих. Домовин робити було ні з чого, часто хоронили в рядні, або в рядюжці. Якщо яма була порожньою, то дядько внизу робив підкоп вбік і померлого заховував туди, щоб не побачили вороги. Я з мамою вижили, хоч і їли те ж саме, що й померлі.

Під час війни я працювала на військовому заводі, і начальник цеху мене за хорошу роботу хотів перевести до другого цеху, на кращу роботу. Але воєнна цензура виявила в моєму паспорті сіру позначку, вона означала, що власник паспорта походив з куркульської родини. Тому через цю сіру позначку зверху першого листка паспорта, вказаних осіб до секретних цехів не допускали.

В голодовку під час вивезення мертвих на кладовище взяли також і Григорія Кузьменка, на дітей з його сім'ї казали: “мама хліба не спекла”. Григорій по

дорозі до цвинтаря сповз з воза, бо по дорозі очунав і, втікши од своєї смерті, приліз до баби Олександри Бебешко, вона пекла млинці. Кузьменко ті млинці жадібно поїдав і таким чином врятувався.

Записав М.Шуляк.

28 січня 1998 р.

Зеркало недели. – 1999. – 18 декабря.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**БЕВЗА Григорія Петровича,
1926 р. народження**

(м. Київ)

*(Голод пережив в Уманському р-ні на
Київщині, у Слов'янську на Дніпропетровщині)*

*Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Як би їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.
Отака-то наша слава,
Слава України.*

Т. Шевченко

УКРАЇНЦІ ЗА СТАЛІНЩИНИ

Сталін і сталініщина. Довгий і нелегкий шлях пройшла українська нація за багато віків. Немало різних змін зазнала, немало уроків засвоїла.

...Але був у житті українців ХХ ст. згусток таких визначальних подій і крутих поворотів, які й досі раз за разом нагадують про себе. Маємо на увазі колективізацію селян, голодомор, масові репресії, надшвидку індустріалізацію, велику війну. Президент США цей період історії (не тільки України!) назвав “єрою Сталіна”. Це, думається, перебільшення, справедливіше було б назвати той відрізок історії *сталініщиною*. Українці пережили її особливо болісно. Навіть теперішні законодавці, які насамперед мали б дбати про майбутнє, час від часу дискутують то про голодомор, то про ветеранів війни, дітей війни тощо. І оцінюють минулі події надто неоднозначно. Як і людину, ім'ям якої називають той проміжок історії. Одні видають Сталіна за мудрого вождя, товариша і друга мільйонів трудящих, інші – за ледачого недоука, параноїка, боягуза і деспота. Де ж правда?

Беззаперечно, той грузин Джугашвілі винен у багатьох злочинах; за його розпорядженнями страчено й замучено десятки мільйонів людей, а ще більше

через нього стали каліками, змушені були поневірятися і терпіти страшні муки, тікати в чужі краї. То вони – колишні в'язні та їх діти, нащадки страчених і замучених – запитували: “За що?”. Їм відповідали: “Бо Сталін був психічно хворим, параноїком, тому й творив ті злодіяння”. Неправильно!

Автор цих рядків, як і мільйони інших українців, щодня проклинав того насильника. Але не вважав і досі не вважає його параноїком, ледачим недоуком чи боягузом. Бо факти свідчать про інше. Він справді був неповоротким, неметушливим, небалакучим. Але діяв настільки “ліниво”, що перемиг у відкритому змаганні Троцького і всіх інших, хто заважав йому підійнятися на вершину владної піраміди. Хіба це – риси ледачої людини?

А вважати Сталіна параноїком – означало б зарахувати усіх членів політбюро, в тому числі Леніна, Троцького, Бухаріна до ненормальних. Бо вони підносили його все вище і вище, доручали виконувати найважливіші завдання. Уявімо ситуацію: наділені найвищою владою керівники бачать, що працюють поруч з психічно хворою людиною, і все ж не намагаються позбутись її, а навпаки – наділяють його все більшими можливостями керувати. Таке могло статись тільки в двох випадках. Або всі ті політики самі були психічно хворі, або не помічали в своєму товаришеві нічого ненормального.

Навіть найвідвертіші критики генсека зауважували: “Він був досить кмітливим і хитрим”, “Сталін просто переграв Троцького в політичній боротьбі”, “В здійсненні свого зовнішньополітичного курсу Сталін виявив надзвичайну обережність, стриманість і, як це не дивно, реалізм” (Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів. – К., 1988. – С.120).

Хіба параноїки такі?

Сталін був досить освіченим, грамотним, кмітливим і хитрим діячем і жорстоким і безжалісним, але стриманим і обережним політиком, неповоротким і неметушливим, але твердим і дієвим керівником. Його основна мета – ввійти в історію людства Великим вождем. А для цього треба було тріумфально перемогти у грядущій світовій війні, щоб люди ту війну назвали Великою, а його – Великим воєначальником. Ще в 1925 р. щодо участі СРСР у війні він запевняв: “Нам доведеться виступити, але виступити останніми. І ми виступимо для того, щоб кинути вирішальну гирю на шальки терезів, гирю, яка могла б переважити” (Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів. – К., 1988. – С.117). Хіба він не домігся цього?

Опинившись на вершині владної піраміди, найімовірніше він міркував так: для ведення майбутньої війни треба мати багато сталі. Бо танки гармати, кораблі, кулемети, гвинтівки, бомби, снаряди, гранати, міни – все це із сталі. Рейки, паровози, вагони, якими можна підвозити все те, – також із сталі. А щоб мати її в достатній кількості, треба викопати багато рудних і вугільних шахт, набудувати десятки доменних, мартенівських, бесемерівських печей, коксохімічних заводів та ін. І зробити все це треба досить швидко, ще й за нестачі коштів.

Як упоратися з такими завданнями, якщо переважна більшість підвладних – селяни? Багатьох із них доведеться силою відірвати від землі і послати копати шахти, будувати заводи, прокладати колії, примусивши їх працювати майже безкоштовно. А щоб домогтись того, насамперед треба зробити так, щоб не держава випрошувала хліб у селян, а навпаки. Це – безжально, деспотично, але єдино можливий спосіб досягти мети. А мета оправдає засоби!

Вождь розумів, що один він не здатний зробити багато. Щоб долати гору, треба мати опору. То ж почав із творення апарату соратників і запровадження такого режиму, щоб скрізь – від політбюро до найвіддаленішого села чи аула – всі безвідмовно виконували його волю. Він і запровадив такий режим. У ті роки сам вождь не бував в Україні, а крові і сліз тут пролилось аж надто багато. Хто чинив те зло? Чіми руками арештовувалась українська інтелігенція, хто виганяв працюючіших і розумніших українських селян з рідних хат на далекі висилки? Чії уста наказували забирати останні крихти від опухлих дітей? Тих рук і тих уст – мільйони. Десяток місцевих активістів з керівної піраміди були майже в кожному селі. Вони складали списки “ворогів народу”, розкуркулювали своїх односельців, безжально виганяли їх з батьківських хат, навіть разом з немовлятами. Вони – активісти хлібозаготівлі – нищпорили в дворах сусідів, шукаючи поживи, підглядаючи ночами, відбираючи навіть останню миску проса чи гороху, останню жменю макухи чи висівок. Вони проявили таку ініціативу, на яку і вождь певно не розраховував.

Запроваджений першим радянським генсеком режим підтримувався добре зцементованою командно-партійною ієрархічною пірамідою. Формою вона більше нагадувала не піраміду, а всеохватну сітку. У кожній республіці, у кожній області, в кожному районі, місті, селі, в кожній установі існували партійні організації: республіканські ЦК, обкоми, райкоми, міськкоми, парткоми, партбюро, партгрупи. Тож поруч кожної дорослої людини за сталінщини майже завжди хтось був з партійців. І якщо навіть у далекому селі хто-небудь діяв чи думав не так, як веліла партія, відразу про це дізнавалися ті, кому належало знати. І вони відповідним чином реагували.

Усі ті партійні організації тісно пов’язувались знизу до верху, створюючи міцну і розгалужену сітку. Паралельно з партійною існувала ще сітка державної влади – від сільради і міськради аж до Верховної Ради. А ще – сітки профспілкових, комсомольських, піонерських, офіцерських, письменницьких та багатьох інших організацій, діяльність яких перебувала під пильним партійним наглядом. Усі ті сітки немов би накладались одна на одну і утворювали багатоярусне плетиво, яке пов’язувало усі організації і всіх людей. Лінії цих сіток, мов нерви організму, виходили від окремих бригад, цехів, колгоспів, заводів, факультетів, інститутів та численних інших організацій, переходили до все вищих і вищих інстанцій і нарешті сходились до московського Політбюро, очолюваного генеральним секретарем партії. Такою була сталінщина за формою.

За суттю вона була диктаторським режимом. Сам вождь підкреслював, що в керованій ним країні діє *диктатура пролетаріату*. А оскільки в Політбюро і навіть в ЦК його партії обходились без пролетарів, то кожен розумів, що йдеться про диктатуру Сталіна.

Згадаємо окремі важливіші складові сталінщини в житті українців. Не з чужих переказів, а за власними спогадами автора.

Колективізація селян. Один з перших етапів сталінщини – тотальна колективізація українських селян, коли їх усіх силою загнали в колгоспи, відібравши майже все: землю, інвентар, коней, корів, збіжжя. Це була велика трагедія, страшніша від будь-якої революції чи війни. Окремі люди пробували чинити опір, але досить швидко села очистили від них.

Спочатку селяни організовували СОЗи – спільну обробку землі. Але вони не витримували конкуренції з міцнішими і досвідченішими одноосібними господарствами, тому швидко самоліквідовувалися. Для вождя те послужило добрим уроком: він зрозумів, що молоді колективні господарства не можуть конкурувати з досвідченими добрими господарями. Тому вирішив спочатку розкуркулити кращих і працювитіших селян, а заодно арештувати тих сміливіших, енергійніших і кмітливіших, які могли чинити опір колективізації.

Мій батько не був багатим, мав лише 2 десятини землі, але був грамотним (6 років навчався у школі), тож його ще в 1929 р. запроторили в тюрму, а потім – на 3 роки вислали в далеку тайгу. А овдовілу бабуню – мамину маму, яка народила 13 дітей, – розкуркулили і вигнали з хати.

Колективізація закріпачила українських селян, довічно закріпила їх за колгоспами. Відтепер вони не мали ні землі, ні коней, корів. Мусили тільки важко працювати і чекати, що, може, держава роздобриться і дасть їм за трудовень жменю зерна. Я добре пам'ятаю ті роки. Ще до сходу сонця бригадир стукав у вікно, загадував мамі йти на роботу. Вона щодня з ранку до ночі покидала в нетопленій хаті двох напівголодних дошкільнят. Поверталась пізно ввечері. Плакала, дивлячись на нас, молилася Богу, а зранку знов залишала нас одних і дибала з такими самими колгоспницями на поле, кілометрів за сім від села.

Задоволеними тією колективізацією спочатку були тільки колишні комнезамівці, які здійснювали розкуркулення. Бо дещо з відібраного в “куркулів” дісталось їм. Але недовго й вони раділи, бо страшний голод, яким сталінське керівництво завершувало колективізацію, багатьох із них також не пощадив.

Дехто думає, що закріпачення селян здійснювалося тільки з волі Сталіна, що коли б після смерті Леніна до керма державою став, наприклад, Троцький, Бухарін чи хтось інший, то не було б ніякого закріпачення селян і не сталося б стількох подальших трагедій. Наївні! Троцький пропонував ще більше “закрутити гайки”. На IX з'їзді партії він пропонував усіх селян поставити в положення мобілізованих солдатів: “Оскільки ми перейшли тепер до широкої мобілізації селянських мас задля задач, які потребують масового застосування, постільки

мілітаризація є безумовно необхідною. Ми мобілізуємо селянську силу і формуємо з цієї мобілізованої трудової сили трудові частини, які за типом наближаються до військових частин... У військовій області є відповідний апарат, який пускають в хід для присилування солдат до виконання своїх обов'язків". Пропоновані Троцьким селянські трудові частини перетворили б усі села на військові поселення, життя в яких було б не кращим, ніж у сталінських колгоспах. Отже, не один вождь винен у трагедіях радянського селянства. Якщо ширше і глибше подивитися в корінь тих трагедій, то неважко зрозуміти, що винна в тому найбільше партія, яка брехливо обіцяла: "землю – селянам". Але оскільки Сталін був генеральним секретарем тієї партії і в часи колективізації він найчастіше і найбільше обговорював "селянське питання", то закріпачення селян у формі колгоспів – це його ініціатива. Тому й проклинали нещасні колгоспники за те насамперед його.

Сталінський голодомор. Школярем я став у жахливому 33-му, коли голод досяг апогею. Не описуватиму докладно ту трагедію українських селян, щоб не повторюватись (Бевз Г.П. Голодомори в Україні / Голодомори в підрадянській Україні. – Київ – Львів – Нью Йорк, 2003. – С.164–196). Відмічу тільки, що не десь, а в нашому селі на нашій вулиці жінка з'їла свою дитину. Не якась божевільна, а звичайна українка, тільки надто голодна. Теперішні люди не можуть зрозуміти, як таке могло статися. А сталося. Бо так запланував Сталін. Не параноїк, а диктатор найбільшої держави. Якого тоді навіть найвідоміші українці прославляли більше, ніж будь-кого.

Той сталінський голодомор я не тільки бачив власними очима, а й вповні відчував своїм шлунком. Правда, нам з мамою повезло: батько відбував заслання в далекій Архангельській області, і ми мали його адресу. Поховавши сестричку, втекли ми з мамою з села. Їхали через Москву, Вятку, Котлас. Колись поети склали поеми про те, як дружини декабристів їздили на заслання до своїх чоловіків – з грішми, харчами, навіть з прислугою. А чи знають тепер українці, як їздили на висилки дружини до чоловіків, а діти до батьків за сталінщини? Мені хтось у поїзді під Москвою дав скибочку хліба, а мама, так нічого не проковтнувши, доїхала аж до Лузи. А прибувши в болотну тайгу, вона відразу важко захворіла, і ми вдвох змушені були тікати з тайги. Поїхали в Слов'янськ, бо татів товариш, теж "ворог народу", який до заслання працював лікарем на слов'янському курорті, написав листа своєму знайомому, щоб той допоміг мамі влаштуватися.

У Слов'янську, не маючи ніяких документів, мама мила туалети курортників, а мене добрі жінки пускали на кілька хвилин в посудомийню. Я вилузував тарілки, доїдав об'їдки курортників, то ж почувався несласанно щасливим. Мені повезло! А десяткам інших голодних дітей не дозволяли заходити на територію курорту; немало їх і померло під курортною огорожею.

Різні пишуть про голод 1932/33 років. Я його бачив не тільки з епіцентру, а й з далекої тайги і з курортного українського міста. І засвідчую таке. Той голод

для селян зерносіючих регіонів був створений навмисно. У російській тайзі люди, навіть невільники, не голодували. Майже не голодували і робітники в українських містах, а курортники в ті найтрагічніші для українських селян місяці харчувалися досить поживно і смачно.

Скільки українців вимерли від того голоду? На прохання одного аспіранта, використовуючи статистичні дані кількох переписів населення, а також зміни кількості учнів у школах СРСР і УРСР, я ще в 1964 р. робив підрахунки. Виходило, що в результаті сталінського голодомору в Україні вмерло приблизно 2,5 мільйонів селян і їхніх дітей. Років через 20 після того в якомусь журналі вичитав аналогічні підрахунки і такий самий результат. Тому найоб'єктивнішою вважаю оцінку В.Кубійовича (Енциклопедія Українознавства. – Т.2. – Львів, 1993. – С.406).

То був не природний голод, а штучно створений голодомор. Запланований він Сталіним і проведений під його керівництвом, доведений до передбачуваного ним рівня. Тому справедливо називати його сталінським голодомором.

Тепер багато політиків намагаються з'ясувати, чи був той голод *геноцидом* українського народу. То було наперед заплановане Сталіним і організоване його сатрапами нищення мільйонів українських селян, найжахливіше і наймерзенніше сатанинське дійство. Але жоден з тих, хто помер від того голоду чи ледве вижив і проклинав його до кінця своїх днів, не називав його геноцидом. Бо тоді українці не знали такого слова. Дуже не хотілося б, щоб ту жахливу трагедію українського селянства використовував хто-небудь тепер у своїх корисливих цілях, щоб на давньому нещасті мільйонів українців сучасні спритники творити щастя для себе.

Масові репресії. Однією з найтрагічніших складових сталінщини були масові арешти людей, переповнені тюрми, висилки в далекі малообжиті місця, знущання і розстріли. Репресії тривали протягом усіх років сталінщини, особливо масовими вони були в 1929/30, 1937/38 роках.

Спочатку знищувалися і запроторювалися в найдальші місця троцькісти, бухарінці, зінов'євці та інші політичні супротивники Сталіна, а також "українські буржуазні націоналісти". Розправлялися і з "шкідниками" виробництв, з "куркулями", розкрадачами державної і колгоспної власності. Людей карали переважно задля профілактики: не за те, що вони провинилися, а тому, що могли провинитися в майбутньому.

Тепер багато відомо про те, кого з українців, коли і за що репресували в роки сталінщини, кого і коли реабілітували. Надруковано переважно про арешти політиків, письменників, науковців та інших відомих людей. Не обминула та пошесть і зовсім простих людей: рядових колгоспників, робітників і службовців. Розповім про те, що сам бачив і відчував, над чим роздумував кілька десятиліть.

Сталінські репресії наша родина відчула вповні. Батькового брата Олексу, в багатодітній родині якого я найбільше грався, більшовики розстріляли. І найближчого батькового товариша розстріляли. А маминого брата Олексу вислали

в далеку тундру на 10 років. Батько, відбувши трирічне заслання ще перед 33-м роком, у 37 році чекав найгіршого. Вирішив, що коли ще раз прийдуть арештовувати, то тікатиме через вікно в балку, а потім – з Кривого Рогу. Арештовували здебільшого вночі, тому майже рік ночі ми проводили так. Тато лягав спати досить рано, а я до 10 години грався біля воріт і спостерігав, чи не наближаються до нас які-небудь чужі люди. Коли б хто наближався, я мав повідомити маму, вона – розбудити тата, а він з готовими речами скакнув би через вікно. З десяти десь до трьох годин ночі чергувала мама, а о 3-й годині тато вставав і пильнував себе сам. Так тривало майже рік, поки арештовувати людей стали рідше.

Звичайно, були тоді злодії, насильники, убивці та інші злочинці, яких за будь-якого іншого режиму у будь-якій державі ізольовували б від решти людей. У СРСР їх також арештовували і відповідно карали. Але йдеться не про них. А про жорстокі покарання безвинних. І про тих, яких аж надто жорстоко карали за дрібниці. Наприклад, тоді людину могли розстріляти за розказаний нею анекдот, могли вислати років на 10 в далеку тундру за десяток зірваних на колгоспному полі колосків.

Не слід однак думати, що робилось так через те, що вождь був параноїком. Ні, все те він добре продумав. Надмірна жорстокість була основним засобом підтримання жорстокої дисципліни. А масові арешти безвинних здійснювались для профілактики: карали не будь-кого з безвинних, а таких, які за змінених обставин могли б заважати вождеві здійснити його наміри. В цих випадках він діяв як безжальний хірург, який там, де хворому досить було б відрізати палець, відрізає руку.

Безперечно, організовуючи масові репресії, Сталін грубо попирав найелементарніші права людини, допускав насилля і беззаконня. Але – не він перший, і не він останній. Ленін також наголошував, що **“диктатура пролетариата есть власть, осуществляемая партией, опирающейся на насилие и не связанной никакими законами”**. Зверніть увагу: партія, яка застосовує насилля і не зважає ні на які закони! А Троцький пропонував запровадити такий режим, “при якому кожний робітник відчуває себе солдатом праці, який не може собою вільно розпоряджатись... Пролетарське примушування у всіх своїх формах, починаючи від розстрілів і закінчуючи трудовою повинністю, є, як це не звучить парадоксально, методом формування комуністичного людства з людського матеріалу капіталістичної епохи”.

Бухарін також ратував за розстріли людей, вважаючи такі розстріли однією з форм творення “комуністичного людства”. Такі були часи, така була керівна партія. Тож коли б замість Сталіна став її генеральним секретарем хтось інший, невідомо, чи жилося би радянським людям вільніше і безпечніше. Та сама язва, тільки інша назва.

Страшно згадувати ті роки масових репресій. Але маємо пам’ятати і про них. *Індустріалізація*. І колективізація селянства, і голодомор, і масові репресії за сталінщини організовувалися, в основному, задля поспішної індустріалізації.

Те, що в інших країнах здійснювалося за сотні років і з використанням сотень мільярдів доларів, Сталін намагався зробити за десяток років і з мінімальною затратою коштів. Особливо швидкими темпами розвивалась чорна металургія. В Україні ударно, надшвидкими темпами будувалися “Запоріжсталь”, “Криворіжсталь”, “Азовсталь” та інші велетні чорної металургії.

Люди, які здійснювали те будівництво, жили в жахливих нелюдських умовах, переважно в землянках і бараках. Тодішня землянка – це викопана на півтора метри яма, зверху на півметра добудована з саману. Більше половини її площі займало “ліжко”: забиті прямо в землю б кілків, на яких -перекладини, дошки, шар колючого кураю і ряденце. У такій землянці жили і ми після поневірянь у двох переповнених гуртожитках. Спали на такому ліжку з татом і мамою втрьох, вкривались верхнім одягом. За стіл служив якийсь фанерний ящик, за стільці – чурки. Бідність була така, що тепер важко й уявити. А люди жили, ще й були задоволені. Бо тоді все порівнювалось не з нормальним людським життям, а з тим, що було раніше: голодом, висилкою, поневірянням у гуртожитках.

Купляти м'ясо прості робітники не могли: заробітки не дозволяли. Тільки народивши братика і переставши ходити на роботу, мама розвідала, що на бойні недорого продають кістки. Раз на тиждень вона звечора ходила туди, вистоювала цілу ніч у черзі, а ранком приносила кілограмів п'ять кісток. Тоді ми кілька днів ласували варивом “з наваром”.

Купити тканини чи взуття було ще важче, ніж кістки чи хліб. Вікна вечорами ми завішували газетами. А хтось сказав мамі, що занавіски можна зробити з марлі, на яку наклеюють шкільні географічні карти. Мама й купила велику політичну карту світу, побризкала її водою, зняла марлю і зробила з неї занавіски. А рештки карти я наклеїв на газети і повісив на стіну над своїм ліжком замість килимка. Ті занавіски на вікнах і горбата карта добре прикрасили наше сіре житло.

Тодішні хлопчики дуже любили грати в м'яча, але купити навіть найдешевшого гумового м'яча не могли. Тому ми, як і майже всі діти тодішніх будівників індустрії, робили ганчір'яні м'ячі: напихали в якусь стару панчошу різного ганчір'я, зшивали все те у вигляді кулі і годинами футболіли такого м'яча босими ногами.

У таких умовах жили будівники “Криворіжсталі” і їхні діти. Непогано, якщо порівнювати з попередніми роками і з життям тодішніх колгоспників. А як жили люди в інших країнах, ми не знали, бо читали тільки радянські газети і слухали тільки радянське радіо. Надто скромно жилося тоді рядовим працівникам важкої індустрії і в інших регіонах. А працювали надто важко. Бо ж не було ні сучасних потужних кранів, бульдозерів, екскаваторів, навантажувачів. Основними засобами праці були: лопата, лом, кайло, молот, носилки, тачка. Але будували, здається, добротню, якщо навіть через 70 років після того заморські багатії заплатили за комбінат-велетень кілька десятків мільярдів доларів. Надто важко давалося тоді українцям творення важкої промисловості. І все ж її було створено: добротню і своєчасно.

Дехто з необізнаних критикує тепер все те: донбаські терикони, криворізькі кар'єри, Дніпрельстан і всі інші творіння рук українців, які, мовляв, спотворили природу, погіршили екологію. Але так вважають мало обізнані романтики. Переважна більшість українців не бажає жити, як жили в попередні віки діди і прадіди. Садок вишневий коло хати – тепер не ідеал, а символ відсталості і бідності. Якщо садок – то не тільки вишневий, якщо будинок – то не під стріхою, не з глиняною долівкою, а добротний сучасний, з усіма зручностями. Переважна більшість сучасних українців або їхні батьки народилися в селах, тільки чомусь покинули свої сільські хати, перебралися в багатоповерхові будинки. І тепер немало селян з радістю поміняли б свої хати на міські квартири. Грішно гудити свою коліску, але й закликати дорослу людину весь вік жити в тій колісці нерозумно. Без важкої промисловості українці не змогли б жити так цивілізовано, як живуть тепер. То ж маємо бути вдячними батькам і дідам, які, долаючи всі негаразди і труднощі, індустріалізували Україну.

Велика війна. Друга світова війна, особливо той її етап, який називають Великою Вітчизняною, – триумф сталінщини. Її більшовики провели так, як хотів вождь, завершивши повною перемогою, беззастережною капітуляцією супротивників.

Як і завжди в подібних справах, немало людей вважають, що Сталін війну провів бездарно, допустив надто багато помилок. Дехто навіть стверджує, що він війни боявся “понад усе на світі” (Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів. – К., 1988. – С.120). Це не зовсім так. Війною він жив, про війну найбільше думав, про неї в першу чергу і дбав. Навіть одяг носив переважно військовий. А от програти війну він і справді боявся, бо вона була метою його життя. То ж до війни він готувався всебічно, послідовно і якнайретельніше.

А ситуація вимальовувалася така. Німеччина і Японія, які мали великі територіальні претензії до СРСР, разом з Італією утворили “вісь”. Їм протистояли Англія, Франція і США, для яких Сталін мало чим відрізнявся від Гітлера. Керівники демократичних країн намагалися організувати справу так, щоб у грядущій війні комуністи і фашисти громили один одного. Сталін опинився між двох трійок. Довелось хитрувати, лавірувати, ставати союзником то однієї групи держав, то другої. І він лавірував. Так, що врешті виявився переможцем.

Про дії військових у дні Другої світової війни написано багато. Про муки цивільних – мало. А таке висвітлення того сатанинського дійства надто неповне і одностороннє.

Як ставилися до тієї війни прості українці? По-різному. Звичайно, більшість земляків боялися її і дуже не хотіли, щоб вона велась на нашій території. А багато військових командирів чекали її, хотіли в ній проявити себе. Немало і цивільних чекали її, бо надто хотіли позбутися деспотизму більшовиків. Тому деякі українці зустрічали фашистських вояків з хлібом-сіллю. Тільки згодом зрозуміли, що фашисти не кращі від більшовиків, а ще жорстокіші, брутальніші, примітивніші і небезпечніші.

Вже в перші дні війни всім мешканцям Кривого Рогу приказали біля кожної хати копати окопи – у вигляді букви Z. Ми з мамою копали його два дні. Він справді пригодився, бо вже наступної ночі німецькі літаки скидали бомби на міст над Інгульцем, а осколки від зенітних снарядів сипалися і на нашій Дзержинці, кілометрів за сім від Інгульця. Майже всі ночі після того ми проводили в окопі. Маминого брата, з родиною якого ми жили в одній хаті, відразу відправили на фронт. А батька-нестроевика послали демонтувати устаткування заводу. Працював він днями й ночами, тільки іноді приходив додому. Радив бути напоготові: коли прийдуть машини, то щоб відразу сідали в них з найнеобхіднішими речами.

Багато людей дивувались, навіть обурювались: іде війна, найбільше вагонів треба б посилати на фронт – з військами і боеприпасами, а недолуге керівництво більше дбає про металобрухт. Батько міркував інакше: “Коли влада турбується насамперед про вивезення заводів за Урал – це означає, що планується довготривала війна”. Так і сталося: все, що передбачалося вивезти – вивезли, що вирішили зруйнувати, зруйнували. З сіл вивезли всі трактори, комбайни, коней, корів, а з міст – устаткування заводів і фабрик, науковців, навіть митців, письменників, цілі інститути. Не вивезли тільки десятки мільйонів рядових людей. Їх залишили без будь-яких засобів існування, насамперед – без води, бо відступаючи, більшовики зірвали всі водокачки.

Жити в окупованому Кривому Розі з кожним днем ставало гірше. Не існувало жодної крамниці, а коли б вони і появились, то в нас – жодного пфенінга. Заробити ж – ніде, бо всі шахти і заводи зруйновані. Воду приносили за кілометрів 4, з річки Саксагань. Тож ми і три родини маминих братів надумали перебиратися в рідне село, на Уманщину. Ніякого транспорту для цивільних не існувало, а з нами – шестеро малих дітей і жінка-інвалід, яка не могла ходити. Один сусіда обіцяв за хату дати коня і воза, але тільки через місяць. Ми з батьком розуміли, що місця на тому возі нам не дістанеться, і пішли пішки. Йшли днів десять, харчувалися переважно тим, що росло на полях і в садах, ночували в порожніх короварнях (корівнях) або в солом'яних скиртах.

В Умані вперше побачили, як окупанти поводитися з євреями, які не змогли евакуюватись. Залишилися переважно діти, жінки і надто похилі. Гітлерівці їх усіх зігнали за колючий дріт в гетто. А деяких майстрових чоловіків іноді випускали в місто, але тільки – з нашитими жовтими кругами на грудях і на спині. Коли такий єврей ішов поруч німця, то обов'язково мав скинути шапку і низько вклонитися. Спостерігати за цим було надто неприємно. Не знаю, чи хоч хто вижив з них. “Навіть дитина в колісці має бути затоптана як отруйна жаба”, – писали тоді про євреїв фашисти. До українців ставились трохи м'якше, але – як до людей нижчої раси, призначення яких – служити арійцям.

Мене віддали вчитися на слюсаря до майстерні, що знаходилася в центрі Умані. Найчастіше ремонтував примуси і простіші замки. Платні не отримував ніякої, бо вважався учнем. Напроти майстерні працювала типографія газети

“Уманський голос”, і я щодня в обідню пору читав на стенді біля неї свіжу місцеву газетку. Порівняно з сірими і хитрими радянськими вона здавалась набагато брехливішою і примітивнішою.

Особливо змінилися мої погляди на прийшлих німців, коли вони влаштували показове повішання кількох українських юнаків і дівчини. Вона – маленька, худенька, можливо, семикласниця, боса, в одній сорочці (а морози тріщали люті); на грудях – фанерна дощечка з написом “партизан”. Німець звелів їй стати на ослін, накинув петлю на шию, а потім чоботом турнув ослін. Петля затяглась, голівка схилилась вбік, з рота потекла цівка крові...

Повішання було показовим, “Уманський голос” заздалегідь повідомляв, що такого-то числа о такій-то годині в центрі міста вішатимуть партизанів. Зійшлося до сотні німців, поліцаїв та інших. Власник майстерні повів і нас подивитися на те дійство. Дике, нелюдське видовище, а багато фашистів спостерігали його, як виставу, фотографувалися на фоні шибениці.

Жити в Умані з кожним днем ставало важче і ризикованіше, тому серед зими втекли ми з міста в рідне село, хоч своєї хати там вже не мали...

Бевз Г.П. Українці. – Київ, 2007. – С.49–59.

СВІДЧЕННЯ

БЕЗСМЕРТНОЇ Ольги

(с.Теплівка Пирятинського р-ну Полтавської обл.)

Краще б у Сибір спровадили

Мені вже пора на відпочинок. Я дуже стомилась за свій довгий тернистий шлях, але не можу промовчати про нелюдські муки своїх рідних. Батька не пам’ятаю зовсім, він помер від тяжкої хвороби. Жила з мамою, дідом і нерідною бабусею. Діда присудили “до Сибіру” за те, що не хотів іти в колгосп. Забрали все й вигнали нас із хати. Посадили на вози й випровадили всіх, у тому числі нас трійко – малих, голих і босих дітей, на залізничну станцію. Але на станції хтось із розпорядників побачив, що ми в такому ганчір’ї і обмотках до Сибіру не доїдемо, тим-то повернули назад у холодні голі стіни. А краще б спровадили в Сибір, може, тоді б нам не довелося стільки горя зазнати. Згодом діда вигнали з села із заборонаю туди появлятися. Але, коли настав голод, він прийшов помирати у свою хату. Невдовзі померла й наша мама.

Не знайти таких слів, щоб ними можна було передати ту страшну трагедію. Нас залишилося троє беззахисних дітей. І почалися нелюдські поневіряння: патронат, війна, каторжні роботи в Німеччині, повоєнна розруха. Дехто з людців нині заперечує Голодомор. Я – живий свідок тих проклятих літ. Хочу кричати на увесь білий світ: це було, було, було!!! І той біль не згасити

нічим, як не погасити нашої ненависті до тих, хто це все організував. Їм ніколи не буде прощення.

Нікому не побажаю тих лютих поневірянь, яких довелося мені зазнати в ненависні сталінські роки.

Сільські вісті. – 2007. – 13 грудня.

СВІДЧЕННЯ

БЕРЕЖНОЇ Ганни Іванівни,
1926 р. народження
(Донеччина)

Під час голоду 1932–1933 рр. ми жили в Донецькій області.

Одного дня зайшли до нас 4 чоловіки зі зброєю, забрали корову. А в хаті під кроваттю була у нас картопля – її теж забрали, у скрині мама ховали сало у торбинках – і його забрали. Залишили нас ні з чим. І почали ми шукати то кісточку з абрикоси, то квасоліну. Весною їли лободу, кропиву, виливали ховрашків. Весною було багато ящірок, і ми, діти, їх ловили – це ми так гралися.

Нас рятувало ще й те, що поруч була шахта. Там тоді вугілля возили кіньми. Коли якусь коняку вбивало чи калічило в шахті, її обливали карболкою і відвозили на кар'єр. Голодні люди виривали шмати м'яса, довго вимочували і їли, солили в діжках.

Багато людей помирало. У наших сусідів померла 8-місячна дитина, мати йшла на роботу і зціджувала молоко, а 6-річна донька братика не годувала, випивала молоко сама, а воно, бідненьке, плакало та так з голоду і померло. Важко всім було. Люди ходили з величезними животами, а на тілі не було видно жодного м'яза – лише кістки.

Ми хоч і їли, але не вдосталь, голодні прокидалися, голодні й лягали.

Записала О.Ковальова.

1997 р.

СВІДЧЕННЯ

БЕРЕЖНОГО Мусія Даниловича,
1914 р. народження

(с. Кошманівка Машівського р-ну на Полтавщині)

Я, Бережний Мусій Данилович, народився 11 листопада 1914 р. й пережив голодомор в с.Кошманівка.

Тим, хто йшов у колгосп, давали 25 пудів хліба, а з тих, хто не йшов, здирали великі податки. Пам'ятаю, як люди від голоду падали на вулицях масово.

Нас було четверо дітей у сім'ї. Ходили на роботу у колгосп, щоб заробити хоч якісь собі харчі. До сусідки ходив купувати стакан молока за 1 руб. Якось пішов я у колгоспний погріб взяти сиру. Мене спіймали і хотіли оштрафувати на 50 руб. А потім сказали, щоб розраховувався зерном, бо якраз був урожай у колгоспі, і там дали моїй матері хліба, так вона розраховувалася з колгоспом. Пам'ятаю, як їли все, що могли знайти. Отримували пайку і в колгоспі.

[Підпис]

16 березня 2007 р.

СВІДЧЕННЯ

БЕРЕЖНОГО Федора,

1924 р. народження

(с.Нова Прага на Кіровоградщині)

ГОЛОДОМОР: РОЗПОВІДЬ СВИДКА

Мені було 9 років, коли весною 1933 року розпочався Голодомор. Жили ми (я, мама і сестричка чотирьох років) в селі Нова Прага по вул. Леніна, 60; це за 18 км від м. Олександрія, що на Кіровоградщині. Поряд жили сусіди – Аврам Сташевський з дружиною і двома дітьми Надією та Любою – нашими однолітками, з якими ми з сестричкою цілими днями влітку купались на річці Бешка, а взимку гралась на печі, то в них, то в нас. Та ось настав голод, і спілкування припинилось.

Пам'ятаю – одного дня, весною 1933 р., я був один вдома, забув закрити сінешні двері на засув, про що мене не раз попереджала мама, в хату заходить Надя Сташевська. Стала на порозі, така худенька, ноги пухлі, обличчя набрякле, дивиться на мене голодними очима й мовчить. У хаті з їстівного був тільки один маторженик (суміш сухого берестяного листа з картопляним лушпинням – це на цілий день мама залишила мені їсти). Я не витримав того довгого погляду, дістав маторженик, підійшов до Наді, хотів розломити навпіл, та Надя вихопила його – і в рот, жує швиденько так, закрила рот рукою і з острахом дивиться на мене, адже я розсердився, хотів переділити. А потім мені стало її шкода, і я кажу: “Нічого, нічого, їж, не бійся”. Потім я підійшов до ліжка, взяв фуфайку, взяв Надю за руку і вивів її на двір. Було прохолодно, але гріло сонечко. Я простелив під хатою фуфайку і посадив Надю на неї. Дівчинка весь час мовчала. Я сказав, що піду до млина, може, принесу макухи, та побіг. У той, 1933 рік, біля млина ще зранку збиралося дуже багато голодного люду, які стояли в тісноті одне біля одного і, не відриваючи погляду, весь час дивились у двері олійниці, що

були цілий день відкриті. Звідти періодично, через годину чи дві, виходив робітник працюючої олійниці й, діставши з кишені спецівки маленькі шматочки макухи, кидав їх прямо в натовп людей. Кому пощастило вхопити шматок, швиденько втікали, щоб, бува, не відняли. Я встиг, якраз Йосип Іванович Пашенко – один з робітників, “посівав” макухою. Мені навіть пощастило схопити один шматочок. Я відбіг від натовпу й пішов додому, поділитися із Надею. Їсти дуже хотілося, і дорогою я відгризав малесенькі крихти від того шматочка; приніс зовсім малесенький. Та Наді він був уже не потрібний. Вона лежала мертва. А її маленька сестричка в цей час сиділа на вулиці, плакала, протягувала ручки до людей, що йшли повз неї, просила їсти. Через деякий час померла й Люба. А їхня мама, яка пішла з дому, так більше й не приходила. Не знаю, де вона ділась. А батько їхній, Аврам Сташевський, теж цілими днями стояв біля млина в надії схопити шматочок макухи. Я бачив, як він голодний блукав селом, на базарі, а на своєму городі їв якусь траву.

Мама мені наказувала зачинятись на засув і нікому не відчиняти, бо вже були випадки людоїдства. Так, бабуся Шрамиха, що жила по вул. Срібний Яр, поїла своїх дітей. Інша жителька Нової Праги, Марія Мозгова, вбила сусідську дівчинку, порубала тіло та засолила в макітрі. Про цей випадок писав і новопраський краєзнавець Ф.Плотнір у своїй книжці “Петрівські бувальщини”. І бабусю Шрамиху, і Марію Мозгову забрала міліція. Більше їх ніхто ніколи не бачив.

Та якось я забув зачинитись. Лежу собі на теплій печі, хоч і голодний, коли в хату заходить дядько Аврам, уже пухлий, одягнутий в пальто і плащ.

Заглянув у піч, у шафу – та ніде нічого їстівного не було, і говорить мені: “Ходімо до мене, в мене дома є макуха, я дам тобі, злязь, ходімо”. І дивиться на мене якось напружено. А потім виліз спочатку на припічок, а потім почав вилазити на піч. Та це йому давалось нелегко. Коли ж виліз на припічок і почав вилазити на піч, говорить мені: “Подай руку, допоможи”. Та я, навпаки, відсунувся далі, адже піч була велика, і я навіть почав боятися. Та коли дядько Аврам майже виліз на піч, спираючись обома руками, я в цей час зіскочив з печі. “Ну чого ти, іди сюди, тут так тепло”, – говорить дядько Аврам. А згодом і заснув на печі. Мама прийшла з роботи й каже йому: “Аврам, злізь з печі”. А він не хоче. Тоді мама йому показує маторженик і говорить: “Я тобі його віддам у твоїй хаті, злязь”, – і віддала його мені. Я його понюхав, а дядько Аврам як крикне: “То мені!”. За допомогою мами почав злазити на підлогу, а піднятися був не в силі, та ще й сонний.

Мама взяла в мене маторженика, тримає його на відстані, недалеко від лица дядька Аврама, й помаленьку відступає, а він лізе рачки за нею і говорить: “Дай”. Так мама виманила його з хати, віддала мені маторженика, допомогла дядькові підвестися на ноги. Відвела його в його хату, в якій було холодно, а біля печі лежали солома та сухе гілля. Мама дала маторженика дядькові Авраму, а мені сказала, щоб я негайно ішов додому на піч, що я й зробив. Чую, що мама

зайшла в хату, стала біля дверей в кочергах і плаче, а потім як крикне на всю хату: “Будьте ви прокляті!”. Я визирнув з-за комина, а мама: “Нічого, нічого я не казала, лежи, лежи”. Так я і до цього часу не знаю, кого прокляла мама, адже вона соромилась говорити, що ми голодували. Саме соромилась, а не боялась. А коли почали пухнути мій дідусь, мамин тато, і я, мама взяла свої й бабусині золоті обручки, хрестики, персидські хустки та інше і разом з двома дядьками та жінкою, вчотирьох, ночами (бо не випускали з села, а на станції не давали квитків) на товарних поїхали в Росію міняти все це на продукти. Пам’ятаю, що були в Курську. Мама виміняла тоді більше пуда борошна, дві великі сухі рибини й трохи крупи. Росіяни ставилися до таких “мешочників с України” дуже добре, попереджали, як пройти повз міліцію, бо там все відбирали. Мама пішла навпростець до вокзалу й вийшла... прямо до будинку міліції. Звідти вийшов міліціонер і говорить: “Вот, вот, заходи, хохлушка, лежи сюди свої мешки”. Як не просилася, не допомогло. Тоді мама у великому розпачі зірвала з себе хустку, почала кричати і рвати на собі волосся, а потім кинулася з кулаками на міліціонера. В цей час увійшов начальник і запитав: “Что здесь происходит?”. – “Да вот, задержал из Украины” – “Ты что, не видишь, что она ненормальная, отпусти ей”. Мама забрала свої клунки й побігла на вулицю, але забула хустку. Повернувшись, схопила її, показала міліціонеру кулак і пішла на вокзал. І знову на товарняках ми повернулись додому.

А ще пам’ятаю, як ми зібрались біля великого столу в бабусиній хаті. Бабуся, мамині сестри (мої тьоті), ми з сестричками, дідусь слабкий лежав на ліжку; мама місила з привезеного борошна тісто, а я крадькома відривав маленькі шматочки тіста й тягнув до рота. Яке ж воно було смачне! Зараз, згадуючи ті події, схиляю голову – які ж вони, наші мами, були сміливі й рішучі, коли потрібно було відстояти своє право на життя, свою гідність, і водночас вони були щедрими – ділились останнім шматком хліба. Так, наприклад, жителька Нової Праги по вул. Срібний Яр Гелеверя Ольга Іванівна в 1933 році нашкодила з усіх засіків борошна та висівки і замісила тісто, а в цей час заходять у їхній двір два активісти-комнезамівці. Подивились у сараї, а потім зайшли в хату та й говорять: “У сараї висить хомут і віжки. Здайте до колгоспу”. Ольга Іванівна відповіла, що коней при повній збруї вони здали в колгосп. “Якщо хочете, то заберіть цей хомут, а віжки я не віддам, ми ними тягаємо воду з криниці, а вона глибока”. Тоді один з них пройшов до середини хати (другий стояв у дверях) і, побачивши, що господиня місить тісто, сказав: “А, так у вас ще й борошно є, тоді ми...”. Більше він не встиг нічого сказати – Ольга Іванівна блискавично підскочила до нього і з усієї сили заїхала йому по пиці так, що тісто розлетілось по хаті й навіть на піч, де в цей час лежав її син Федір Гелеверя, 1926 р. народження. Другого ляпасу господиня не встигла дати – обидва вискочили з хати вмить. Звістка про це розлетілася селом швидко, люди схвалювали дії Ольги Іванівни. Та не схвалював її чоловік Павло, який, прийшовши ввечері з роботи з колгоспної кузні,

сказав: “Що ж ти, Ольго, наробила, з них сміється все село, тепер мене посадять”. “Не бійся, цього не буде”, – відповіла дружина. А з того тіста господиня спекла останню хлібину та й поклала її зверху на миснику, що стояв біля дверей. Аж тут заходить далекий сусіда, багатодітний, і просить хліба, не собі, а дітям. Ольга Іванівна дістала цю останню хлібину, розрізала навпіл і одну половинку віддала сусідові.

Пам'ятаю також, як моя мама, Олена Платонівна Бережна, 1900 р. народження, в тому ж 1933 р. нашкребла в діжці в погребі блюдечко квашеної капусти і половину віднесла сусідам Іванським, в яких помирала від голоду старша дочка Поля, та не врятувала Полю та капуста. А Марія Романівна Подснєжна, що мешкає й зараз в Новій Празі по вул. Калініна, 10, повідомляє, як у 1933 році повз їхню хату йшов голодний, знесилений сусіда Юхим Пантелейович Кравцов. Йшов, та й упав біля хвіртки в бузок. “Ми його підвели, – говорить Марія Романівна, – напоїли жиром з їжаків, завдяки яким наша сім'я вижила, і допомогли дійти до дому. Він вижив у голодовку”. Марія Романівна також розповідає, як у той же 1933 рік до них у двір зайшов незнайомий чоловік в окулярах і попросив дати хоч маленького шматочка хліба, бо не в силі дійти до станції Шарівка. Його вони теж нагодували. Характерно, що років через 25 той самий чоловік заходив знову і питав, де та “мамаша”, що врятувала йому життя. Багато людей померло від голоду в 1933 році, зокрема, і по вул. Леніна, про що може розповісти мій тодішній сусіда Іван Васильович Просяник, який і зараз живе в Новій Празі, по вул. Леніна, 106-а. Так, у Захарченків померло двоє дітей, яких поховали на городі. У Максима Неживенка жінка померла з голоду. Померли з голоду бабусі – Гейчиха і Казановська. У Добриднів помер син. З голоду померли Піскові – Палажка та її чоловік. Почморні вимерли всі, лише одна дочка залишилась. Помер з голоду Яків Бугайов. Корсуни вимерли всі. А у Шурка Корсуна, що жив на Яру, померло двоє хлопців. У Домаків помер один хлопець. Іванченки – вимерла вся сім'я. У Халаявків померло двоє дівчат. Гейки, що жили на самому краю села, теж всі померли з голоду. Подснєжний Авксентій і двоє його дітей померли з голоду, дружина, теж дуже слаба від голоду, ледве зіпхнула їх у погріб, де й поховала.

Дехто з людей, коли просиш їх пригадати про голод 1933-го, починають плакати, інші просять не говорити про це, а деякі навіть зменшують кількість померлих членів сім'ї, хоча я точно знаю кількість померлих, адже це мої сусіди.

Якось до нас додому зайшов бригадир Павло Пісковий, який добре ставився до людей, і загадав мамі, щоб ішла на роботу, а мама йому сказала, що у колгоспі й так багато людей. На це він відповів: “Хіба то люди, то – мерці”. І було то правдою. Адже увесь хліб у людей позабирали, і врожай вивезли в державу, в хлібоздачу весь – до зернини.

Пам'ятаю, ніби сьогодні: до моїх сусідів, що жили через чотири хати від нас, приїхали активісти. Приїхали добротним возом, запряженим двома

баскими, темно-гнідої масті, кіньми. Забрали зерно і борошно в мішках, навантажили на віз і виїжджають з двору, а Фрося Рябошапчиха та її сестра плачуть, благають, щоб хоч щось залишили. Вчепилися за воза, а їздовий їх б'є бато-гом, щоб відчепилися. Одна впала прямо у дворі, а тьотя Фрося міцно вчепилася й трималася за воза навіть тоді, коли виїхали й на шлях. Побачивши це, їздовий повернув батіг і другим кінцем почав бити її по руках, аж поки вона не впала. Коні рвонули з місця, а тьотя Фрося лежала на шляху і плакала. Тоді ж їхній брат Карпо, голодний, в колгоспі на роботі наївся сирого буряка та помер.

Згадується ще випадок, який стався у 1932 році. Яюсь наша сусідка, через одну хату, бабуся Калютиха, зайшла за мною, й ми удвох пішли у степ збирати колоски. Пшениця була уже зібрана і складена в копи і полукіпки. Бабуся Калютиха взяла мою торбу і говорить: “Біжи туди (більш високе місце для оглядини степу) і дивись, чи не їде об’їждчик, як побачиш – махай рукою, а сам тікай в балку, прибіжиш, як я тобі помахаяу”. Та недовго я був спостерігачем. Бабуся швиденько впоралася – колоски пшениці були добірні, вистачило кілька снопів, щоб наповнити наші торби. А ввечері мама мене попередила: “Щоб це було останній раз. У нашім роду ніхто ніколи не крав і не брав чужого”.

Все збирався написати великому другу України, а вірніше, великому українцеві американського походження, Людині з великої літери, як ми з бабусею Калютихою “збирали” колоски завдяки доброму врожаю. Одержую газету “День” і кожен день дивлюся на першу сторінку – може, буде надруковано його портрет і його дописи (повторно). Саме завдяки йому, професору Джеймсу Е. Мейсу, я свідчу про Голодомор 1932–1933 років.

Пам’ятаю базарну площу в центрі села. У неділю на базарі було особливо людно. Хто продавав, стояли рядами, а те, що продавали вирощене на городах і в господарстві, лежало завжди на землі; та в 1933 році багато хто з продавців продукти тримали в руках, щоб, бува, хтось з голодуючих не вирвав. Сам бачив, як Петро Р. зайшов зі спini до однієї бабусі й виривав у неї глечик з молоком. Бабуся глечик тримала міцно, і Петро вирвав лише черепок з того глечика й почав тікати – біжить і на ходу облизує той черепок.

Багато людей від голоду врятував Новопраський млин, завдяки його директору Трохиму Шаповалу – батькові легендарного партизана Олексія Трохимовича Шаповала, який врятував м. Краків від знищення у Велику Вітчизняну війну. Увічнення в пам’ятнику заслуговує такий директор. Адже знаю, і є свідки, крім мене, того, що він допомагав людям вижити в 1933 році, – і олією, й борошном, і макухою.

А ще був голод і в 1947 році. Моя мама і сестричка з голоду наїлися тоді макухи із свиріпи і ледь вижили. Яюсь я побачив, що мама занадто слабенька, і запитав: “Мамо, скажіть, коли було краще жити – за царської влади чи за радянської?” Мама не задумуючись відповіла: “Що за царської, що за радянської влади дуже хотілось виспатись”. Як же тяжко довелося жити й працювати

нашим батькам, дідусям, бабусям, пережити різні голодомори, колективізації, ГУЛАГи і т. п. – і все це заради нас, дітей, заради нашого майбутнього. Не зрадьмо ж їх. Ми повинні знати історію нашого минулого – це минуле наших близьких людей – наших батьків, нашої Батьківщини – України.

Хочу висловитись щодо винуватців Голодомору-геноциду в Україні. Він один – Сталін. А щодо прибічників, то подивіться на численні фото того часу – якими очима дивляться вони на свого вождя, повними страху і тваринної вірності, тоді як їхні дружини відбували заслання в Сибіру. Страх розстрілу, Сибіру, Голодомору – він ще довго буде жити в наших душах. Особливо – Голодомору!

Дехто з сьогоднішніх депутатів Верховної Ради не вірить – можу показати свої запаси сухарів. Дивує мене, коли деякі політики говорять про відповідальність Росії, тим більше – про якусь компенсацію, адже це ляже тягарем і на російський народ, який ділився з голодуючими українцями, що приїжджали в Росію за хлібом в 1933 р. Дехто з росіян і з наших говорять, що в Росії теж був голод. То хай вони вивчають свій голод, опитують своїх свідків. Це ж їхня справа, і ми не маємо нічого проти. Якби ми сказали, що винуватець Голодомору 1932–1933 рр. в Україні Сталін, і тільки Сталін, і ніяких компенсацій не може бути, то Росія і світ давно б визнали і Голодомор, і геноцид українського народу. Якби навіть половина свідків Голодомору 1932–1933 років дали свої свідчення, то і Росія, і весь світ, і ми самі вжахнулися б від такої картини. Особливо ми самі – адже до цього часу навіть ті свідки Голодомору, яких залишилися уже одиниці, далеко не всі дали свідчення про ті страшні часи.

*Підтвердження тому – я сам.
День. – 2008. – №202. – 7 листопада.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БЕРЕЛЕТ Олени Максимівни,
1921 р. народження
*(с.Звонецьке-на-Дніпрі Солонянського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

В сім'ї я була єдиною дитиною. Жили ми разом з дідусем і бабусею. Жили дуже важко, бідували.

Той роковий день 33-го застав і нашу сім'ю. Як зараз пам'ятаю: прийшло п'ять чоловік – “буксирів” (так їх тоді називали), забрали коней і корову. Від їхнього погляду не можна було приховати нічого. Вони нищпорили на горищі, в хаті, в конюшні. Забирали все зерно до зернини. І те, що для харчу, і те, що для посіву.

Навіть те, що ховали в горщиках, забрали. Та, мабуть, того їм було мало, бо батькові грозили і питали, де ще є заховане зерно. Не знайшовши більше нічого, пішли.

Щоб вижити, їли ми все, що під руку попадало: дохлих корів, коней, курей. На горищі у нас була шкура з корови, ми її різали, вимочували і варили з неї холодець... Якщо на фермі здихала якась худобина, то люди бігли туди, рубали м'ясо, щоб не вмерти з голоду. Всіх влада примушувала вступати до колгоспів, забирали все. Батька теж загнали до колгоспу.

Їли все, що можна було їсти – й курай, і кісточки з вишень, абрикосів, і дохлятину. Рили мерзлу картоплю, що залишилась у ямках. Траву варили, з неї готували так званий суп.

Люди пухли з голоду, за день вмирало багато. Вивозили їх на бречках і вкидали в яму по 20–30 чоловік. Іноді закопували навіть ще живих, у яких шансів вижити вже не було.

Коло нас жили сусіди Шумраї. Також бідували. Бувало, зварять кукурудзяного кулешу і ховають, щоб ніхто не бачив, бо багато людей ходили й просили їсти.

В голод померли мої дідусь і бабуся. Люди вмирали прямо під нашими вікнами, на дорогах, попід огорожами. Особливо тяжко переживали голод малесенькі діти.

Не дай, Боже, нікому пережити такого.

*Записали Н.Кудрявець, О.Неділько.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

БЕРЕСТОВОЇ (в дівоцтві КОРНЕСВИЧ)

Гемоефи Іванівни,

1925 р. народження

(м. Дніпропетровськ)

Во время голода я жила на левой стороне Днепра. Поселок Клочко.

В семье нас было шесть человек. Четверо детей. Три сестры и брат. Вот мы с сестрой тогда отравились... Так сестру быстро откачали, а меня еле откачали, я наелась косточек... Мне было восемь лет. Отец наш работал шорником на заводе им. Карла Либкнехта. Ремни сшивал на машинах, на станках. Был рабочим. А мама дома была. Ходила людям стирать. Жили мы на квартире у хозяина. У нас там был большой двор. И не одни мы жили, много людей. В семьях – по трое детей, по четверо. Когда голодали, государство, местная власть – никто нам не помогал. Никто и ничего. Отец подрабатывал сапожничаньем. Кто что принесет ему за работу, то и наше... Мама подстирывала людям, люди платили.

Соседи наши все страдали от голода. Пухлые были. Как спасались? Ели акацию, одуванчики ели... всякую дребедень. Выкапывали, ходили в кучугуры, у нас там верба росла, вот там, где сейчас школа стоит, вот мы ходили туда, рвали и выкапывали корешки, ели все подряд. Мы выжили. А многие, конечно, умирали. Но тогда это меня не интересовало. Наверное же, были и такие, что неплохо жили, раз еще сдавали в стирку белье... сами не стирали... и платили за это. Значит, одни жили лучше, другие ... хуже, а третьи умирали с голода.

*Записав В.Єкишов.
2002 р.*

СВІДЧЕННЯ

БИКОВА Олега Артемовича,
1910 р. народження
(м. Корець Рівненської обл.)

Під час голоду служив на кордоні між Польщею й СРСР.

Народився в м.Корець Рівненської області. “В 1932–1933 рр. я відбував військову службу на кордоні між Польщею і Радянським Союзом. Тому про голод знав лише по чутках, що іноді доходили і до нас. Але про це заборонялося відкрито говорити. Іноді з польського кордону до нас приходили обози допомоги, які польський прикордонний корпус пропускав, а нам було наказано повертати їх назад, заявивши, що це на Україні нікому не потрібно. Колхозники живуть заможньо, так що і самі кому завгодно допоможуть при потребі. Але ж ми (солдати), добре знали, що там повальний мор. Знали також, що з Одеського порту відправляється за безцінь за кордон борошно у мішках з написом “Излишки УССР”. Годували нас добре, і про всі жахи голоду я дізнався, коли переїхав з дружиною в с. Веселий Гай Магдалинівського р-ну Дніпропетровської області у 1936 р”.

[Підпис]

СВІДЧЕННЯ

БІБИКА Григорія Калениковича,
1921 р. народження
*(с. Вороне Жашківського р-ну Київської
(нині Черкаська) обл.)*

Мені було 12 років. Я добре пам'ятаю ті дні і події. Ніхто тоді не пояснював причин, що породили голод, ніхто не говорив, чому в людських хатах немає

хліба, чому пухнуть люди. В багатьох закрадалась думка: “Де ж те краще життя, про яке говорили, коли усупільнювали землю, організовували колгоспи?”

Від голодної смерті нас врятувала мама. Ранньою весною вона ходила на картопляне поле і лопатою викопувала мерзлу торішню картоплю, серед якої попадалась ще й жива, не побита морозом. Пам’ятаю смак тієї мішанини – солодкавий, нудотний.

Трохи пізніше, перед самими жнивими, наша мама приносила стручки рапсу і колоски пшениці. Пшеницю молотила макогоном, а рапс поливала водою і піджарювала на сковороді, після варила шліхту – так тоді називали пшеничний куліш. І це нас виручало. Правда, вилазка в поле дорого обходилась мамі. Якось її помітив об’їждчик Кольчик і вирішив піймати, а за це тоді дуже карали, по два три роки тюрми давали. Мама теж замітила стража полів і причаїлася, пролежала на мокрій дощовій землі майже півдня. Не зловив її Кольчик. Прийшла додому, заплакала і взялась за приготування їжі.

У школі з кожним днем учнів ставало все менше. Наш вчитель, Василь Максимович Іскра, попереджував учнів: “Дивіться, щоб не мерзли ноги. Це – погана прикмета, слабо працює серце”. Був у нього мотоцикл – чудо тодішньої техніки. Їздив він часто в Жашків, Буки і десь там діставав хліб. Жив він один, без сім’ї, перебивався, як міг. Хліб був чорний, схожий на шматок господарського мила. Поріже його дома на невеличкі кусочки і приносить на уроки: хто краще відповідає – тому більше дає. Але з опухлими ногами дітей все збільшувалось.

Одного разу прийшов я до крамниці. Вона стояла посеред села, біля церкви. Здаля помітив, що хтось лежить на дорозі, підхожу ближче і впізнаю мого однокласника, Тимошу. Він, опухлий, ледве приліз сюди, приліз з думкою, що, може, хтось що-небудь дасть. Не роздобувши їжі, Тиміш повертався додому і впав посеред дороги.

Півдвів я його, взяв під руки, пройшли разом метрів сто, а далі – ноги не несуть. Я був міцніший за нього, то поклав на плечі, приніс додому. На ранок мій товариш помер. Поховали його ті ж збиральники мертвих душ. А мені мати наказала не йти на цвинтар, бо далеко. І ось, зараз, буває, проходжу біля тієї старенької хати і зупиняюсь. Щоб поклонитись пам’яті друга.

Батько мій був працюючий чоловік. Щоб врятувати сім’ю від голоду, він пішов працювати у кам’яний кар’єр. Там працювали за те, щоб отримувати кусок хліба, а його видавали по 600 г на сім’ю один раз на день. Працюючих годували гарячою стравою. На працюючого припадало по півлітровій квартишонаного кулешу. І це вже було щось!

Коли якимось проходив я селом, мене зустрів сусід Яким Климчук. Він там разом зі своїм батьком працював в кар’єрі. Хоч наймолодший був, але знесилений, як і всі. “Пам’ятаєш, – сказав він, – як нам було. Ледве молоток піднімали...”

Я розповів лише про батькову сім’ю, а таких було в селі 365. І мало в яких не вмирали.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БІЛОЗУБ Марії Савеліївни

*(с. Мало-Михайлівка Васильківського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

Я пам'ятаю, як ходили по хатах активісти на чолі з Захлюпіною та вигрібали все підряд. Квасоля у глечичку стояла, і ту висипали й забрали! Ходили, висукували по стінах, чи, бувало, чогось хазяї не замурували.

Я працювала в лікарні санітаркою, там давали невеликий пайок. Мама закопала в городі картоплю, дякуючи цьому, ми й пережили ту страшну весну 33-го. А людей мерло дуже багато. Добре пам'ятаю, як померла розкуркулена сім'я Сергієнків, яка мешкала поруч з лікарнею.

*Записав Є.Гашиї.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БІЛОЇ Ганни Архипівни

*(с. Таврійське – Гладківка Голопристанського р-ну Одеської
(нині Херсонська) обл.)*

ГОЛОД – 33 ОЧИМА ДІТЕЙ – 93

Жили ми в Скадовському, мені було 6 років, коли почався голод. Мама й батько працювали на заводі. Ми дома з братами були цілий день, а мама, як іде на роботу, супу з лободи наварить і дає нам їсти, а ми їмо й плачемо. Принесе яких-небудь зерничок, і то ми вже раді. Були ми бідні, хазяйство маленьке: кінь і деяка худобина. А як прийшли ті, що розкуркулювали, то забрали все: і коня, й ту худобинку. Вигнали з хати. Остались самі діти – голі й босі. Ми всі плакали. Та мамина сестра трохи краще за нас жила й позабирала нас до себе.

*Записала І.Найден.
Упорядкував Ф.Морозюк.
18 лютого 1995 р.*

СВІДЧЕННЯ

БЛЕНКА Федора*(м.Тальне Київської(нині Черкаська) обл.)*

Родом я із села Гордашівки і добре пам'ятаю голодні дні й роки.

Посеред села стояла кухня, і хто йшов у колгосп на роботу, тому давали ополоник якоїсь бовтушки. Тоді стали давати на полях. Жінки не тільки самі йшли, а й старших дітей із собою брали. Хоч і це не рятувало. До тисячі гордашівців померло з голоду.

Сільських “активістів” забути неможливо. Це були узаконені розбійники та злодії в особі голови колгоспу Мотрі Пироженко, комсомольського заправила Спотикайла та голови сільради – прізвища не пам'ятаю. Їм односельці дали влучні прізвиська: Спотикайлові – Цуцик, голові сільради – Джус. Про них так співали:

*Ще не вмерла Україна,
А прийдеться вмерти.
Петро Джус – комуніст
Доведе до смерти.*

Мотрі дали прізвисько “Зубата”. У цьому є якась містика, бо і в сусідньому селі Лащова була така ж Параска “Зубата”. Мабуть, свій відлік вони ведуть від Явдохи Зубихи із “Конотопської відьми”. Гордашівська “відьма” самовпевнено казала голодним, коли ті її хотіли схаменувати: “А що ви мені зробите? Уб'єте коня, другого візьму, уб'єте корову, в мене ще дві буде, а вам – тюрма”.

Як сьогодні бачу її на коні, в шкірянці, крикливу. У війну односельці її приговорили. Не обманулися люди, давши Спотикайлу прізвисько “Цуцик”, бо у війну комсомолец став поліцаєм.

Майже чотири роки у війну я був в'язнем фашистського концтабору у Маутхаузені. Але гіршого концтабору, як голодовка 1933 року, я у своєму житті не бачив.

*Мицик В. Роки та дні смертей і жаху. –
За українську Україну. – 2007. – 5–11 листопада.*

СВІДЧЕННЯ

БЛЕНЬКОЇ Уляни Костянтинівни,

1923 р. народження

(Дніпропетровська обл.)

Під час голоду проживала в с.Юр'ївка Царичанського р-ну на Дніпропетровщині.

Народилась я в с.Юр'ївка Царичанського р-ну Дніпропетровської області. Голод 1932–1933 рр. пам'ятаю добре, бо таке не забувається. На початку 1932 р. по селах нашого району стали їздити районні активісти, які казали, що треба здавати хліб, інші продукти державі. Вони говорили, що в них є списки, хто скільки повинен здати. Але коли вони почали весною 1932 р. ходити по хатах шукати та забирати, ми побачили, що вони забирають усе. Люди плакали, благали їх не забирати продукти харчування, але вони нікого не слухали. Ходили по хатах, ретельно перевіряючи усе – печі, дахи, підлоги, амбари. Під хати під'їжджала бричка, в яку складали все забране і відвозили до сільської ради, де все ретельно переписували і відвозили під наглядом військ НКВС в район. Охороняли ці вози тому, що були випадки, коли люди не дозволяли відвозити забрані речі, ставаючи перед возами. Цих людей працівники НКВС відкидали геть, інколи стріляли у повітря. А деяких людей, які найбільш активно виступали проти таких конфіскацій, забирали із собою.

Нас дуже дивувало те, що в цьому брали участь також бійці Червоної армії. Коли було все забрано, ми не знали, що робити, бо їсти було нічого. Люди від голоду страшенно страждали – пухли, вмирили, кінчали життя самогубством. Вони були змушені їсти все, що росло та бігало: ягоди, коріння, кору дерев, ховрахів, пацюків, коней, птахів.

Це допомагало, але не всім – в нашому селі від голоду у 1932–1933 рр. померло близько 70 чоловік. Померла від голоду моя рідна сестра та її чоловік (Бардаш Тетяна Костянтинівна та Бардаш Максим). Їх діти (було двоє діток) зникли, і досі невідомо, де поділися.

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

БІЛЕЦЬКОГО Ульяна

(с.Литвинівка Жашківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

За 76 років нелегкого життя довелося відчувати на власній шкурі, що таке тоталітаризм. Терпів знущання коричневих і червоних фашистів.

Народився я в с.Литвинівка Жашківського р-ну на Черкащині в сім'ї хліборобів. 1933 р., коли мені виповнилося 13 років, бачив, як на цвинтар, до величезної ями звозили ще живих людей-доходяг. Привезуть, бувало, й кинуть живого до мертвих. Багато їх лежало під тинами.

Пам'ятаю, як мої односельці взяли участь у голодному поході до Жашківської залізничної станції, де розібрали частину зерна, що призначалося до вивезення. Не кожен міг витримати нелюдські експерименти більшовиків, люди божеволіли.

А в сусідньому с.Житники один з комсомольців добивав спухлих доходяг на цвинтарі перед тим, як кинути до ями. За це йому влада давала солідну пайку хліба. Тоді справді “село неначе погоріло, неначе люди подуріли”. Всі боялися

навіть своєї тіні. А ще були схожими на покірних овець. Мовчали, всім заціпило. Здебільшого стовбичили на своїх подвір'ях, мов укопані, коли кат – голова сільради з бригадою ходив із шпичаками й вишукував у селянських сховищах останні зернини хліба. По наших дитячих плечах неодноразово цьохкали нагаї сторожів, коли, мов горобці, висипали на поле збирати колоски. З походу по колгоспну цибулю так і не повернулися 2 моїх ровесників – з них випустив душі об'їждчик.

Нашу сім'ю рятували смердюча баланда, що її приносили батьки з колгоспу додому, а головне – корова.

Багатох людей в Україні рятували тоді “торгсіни”, однак моїм односельцям не можна було кудись податися – міліція та військові не пускали їх до Києва, зокрема, до того розкішного магазину...

Народна газета. – 1997. – №10.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БІЛОГО Володимира Олексійовича,
1920 р. народження

(с. Жемчужне Юр'ївського р-ну на Дніпропетровщині)

Я пам'ятаю, як до нас в село приїхало шість чоловіків, які закликали вступати до колгоспу. Багато наших людей відмовлялися, майже всіх їх відправили у заслання до Сибіру, а хто залишився, сплачував штраф величезного розміру. Мого батька теж відправили в Сибір за те, що він не віддавав нашу корову в колгосп. Після цього випадку я його більше не бачив. Жінки нашого села вимагали повернення відібраного майна, але на них не звертали ніякої уваги. Восени в один день в нашій сім'ї від голоду померли мої брат і сестра.

Записав І. Жевжик.

1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БІЛОРУСЬКА Петра Івановича,
1909 р. народження

(Фастівський р-н Київщини)

ТОЙ, ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ...

Не думайте, що про голодовку сказано всю правду. Вона відкриється людям пізніше. Шкода ми до цього не доживемо...

В 1932–1933 рр. народ заляканий був. Ночами вже не спав, а сидів зодягнений по хагах та чекав, коли придуть забирати хліб. Щоб вижити, деякі люди

намагалися приховувати десь продукти. Наприклад, у Ларивона Андрійка “буксир” знайшли трохи картоплі закопаної – зверху лежала, а під низом пшениці пудів кілька було. Потім полізли на горище – там горшки, чавуни, глечики. І в кожному глечику, чавуні, горщику були квасоля, яблука сушені, пшінце, груша-кислиця, а зверху для маскування – вугілля деревне. Все одно знайшли. З горища познімали і все в мішки позсипали. Знайшли діжечку сиру, капусту поїли, і я їв, бо голодний був. Залишився дід Ларивон без нічого. Він якось вижив, а його баба померла. В нашій сім’ї не стало батька й матері. Мати помирала, коли жито вже колоски викидало, ходила вона дивитися, як вони наливаються. Жито, хоча б й достигло, колосків не дозволяли різати. Навіть на своєму городі. Брат мій тоді вже одружений був. Пішов у прийоми до Андрійко Марфини. В неї була корова, і він там вижив. У старшого брата була корова. Цей теж не помер. В нього пас корову найменший брат – вижив. А ще один брат по хуторах десь ходив та старцював. А мені вже доходило до смерті, коли пухлий з лежанки не вставав, а тут загадали на армійську перепідготовку. І забрали мене в госпіталь. Я місяць там пролежав і одужав. Повернувся додому. Хата пустокою стоїть. Самі лише стіни. Тоді не думалось про горе. Думав, куди його податися, щоб шматок хліба заробити й не померти. А в селі сталося таке, що хоч не виходь нікуди. Те мертве лежить під тином, те в садку під деревиною голову прихилило, а люди, як подуріли, сонні якісь ходили, байдужі, нікому було й сховати померлого. Ось тут за балкою, жила Андрійко Катерина. Вимерло в неї четверо дівчат, і сама вона Богу душу віддала, а двоє хлопців, на щастя, лишилося. Один був уже одружений, і зостався найменший його брат. В Андрія Васильовича Андрійка померло два хлопці-парубки, п’ятеро дівчат. Дівчата були дрібні, шкільного віку, Андрій Васильович періодично був головою колгоспу, а потім його з голови зняли, і він теж помер. І жінка його. Не тільки наші люди пропадали, а й чужі, ті, що старцювали та прибулджувались. У кожній хаті був голод. В моєї дружини, дякуючи тому, що була батьківська корова, ніхто не вмер. Але вже всі попухлі були. Мати, брат, батько. Їй трохи видавали хлібця в колгоспі – не їла сама, їм носила. То так і підтримували рідню. Ото живуха була. В Андрійко Одарки, що недалеко від нас жила, батько вмер, братів двоє, сестри: Марійка, Наця, Миля. Одарка вже тоді була замужем. Одарка ж і ями копала. Пішла на наряд, щоб дали людину яму копати. Нікого посилати. Повернулася додому – і сама копає. І на Марійку копала, і на Нацю копала, і на батька копала. Перед смертю в неї батько просив хлібця: “Дай мені, моя дитино, хоч крихітку, бо я помираю”. Не було, що дати, зовсім не було...

Записала Н.Шевчук.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції “Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать”.
(25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.34.

СВІДЧЕННЯ

**БІЛОУСА Василя Івановича,
1925 р. народження***(с.Бородецьке Звенигородського р-ну на Київщині)***ЦЕ БУЛИ НЕ ПОМИЛКИ, А ЗЛОЧИНИ ОКУПАНТІВ
ТА ЯНИЧАР ПРОТИ ОКУПОВАНОГО НАРОДУ.
НЕВИГОЛОШЕНИЙ ВИСТУП СВІДКА ГОЛОДОМОРУ***Шановний голово, шановні народні депутати та гості!*

Я народився 1925 року в селі Бородецьке на Звенигородщині і добре пам'ятаю ті страшні роки голодомору. Тоді злочинна комуністична партія та сатанинська влада поділили українських селян на куркулів та бідних, натравили одних на інших, організували фізичне знищення кращого генетичного фонду українського села шляхом нечуваного терору, суцільного державного рекету та пограбування народу.

Мій батько, Білоус Іван Іванович, одружився весною 1925 року. Мав разом зі своїми батьками близько 6 гектарів землі на дві сім'ї і кинувся енергійно господарювати. За допомогою своїх родичів він придбав пару коней. А у період НЕПу купив вітряка, хотів розпочати власну справу. Як тепер сказали б, хотів стати бізнесменом або дрібним власником. Але в 1930 році все це було відібрано сатанинською владою, батько за відмову вступати до колгоспу опинився в Уманській в'язниці і за рішенням трійки був засланий у табори республіки Комі на лісоповал. Неписьменного дідуся, Івана Мокійовича, закатували комсомольці в Тальнівському ЧК. Вони повалили його на підлогу, а потім вилазили на стіл і стрибали йому на груди, до тих пір, поки він не залився кров'ю. А ми, два неповнолітні хлопчики, мама та бабуся, були вигнані з хати, а все наше майно і навіть дрібні хатні речі були конфісковані. Після цього нам довелося переселитися у хлів, але і там нам не давали спокою. Кожної ночі активісти проводили обшуки та екзекуції, що супроводжувалися здиранням одержі та взуття з дітей та дорослих для ненажерливої влади.

Тому ми змушені були покинути своє дворище і піти в жебраки. Отже, голод для мене почався ще у 1930 році. Першу зиму ми перезимували в покинутій землянці Тальнівського гранітного кар'єру. Навесні 1932 року в товарних вагонах дісталися на Донбас. Там, біля Макіївки, мама влаштувалася працювати в сусідньому радгоспі. Але через кілька місяців її звільнили, як дружину куркуля, що приховала своє походження.

Коли ми повернулися в Катеринопіль в тих же товарних вагонах, оселилися в покинутій хаті і почали зимувати другу зиму. Кожного дня мама стояла на базарі, сподіваючись, що хтось з місцевих візьме її виконувати будь-яку роботу

за мізерну плату, але це не завжди їй вдавалось. А моя бабуся зайнялася бізнесом – вона купувала картоплю, чистила її, виносила залиту водою на базар, продавала євреям, а нам з братиком варила суп з картопляних лушпайок.

Коли настала весна, наше життя ще більше погіршилося. Тоді у Звенигороді існував єврейський дитячий притулок, але селян туди не брали. Щоб врятувати дітей від голодної смерті мама пішла на відчайдушний крок. Виплакавшись, вона підвела нас опухлих, під паркан притулку і там залишила. Ми сиділи під тим парканом обідрані та оброслі мохом. Раптом перехожі жінки побачили нас, почали кричати. З притулку вийшли люди, попід руки завели нас усередину. Спочатку євреї напоїли, потім поклали у ліжка, і лише увечері дали їсти. У нас питали, хто ми такі і де наші батьки. Ми говорили, що сироти. В єврейському притулку, окрім нас, не було й десятка дітей. За кілька тижнів ми з братом Гришою трохи прийшли до свідомості, але потім євреї дізналися, хто ми, і нам довелося шукати маму. По дорозі на Катеринопіль у селі Залізничка, втратив я братика. Думаю, що його з'їли. Я залишився один. Жебракував селами, пізніше знайшов свою маму в одному з радгоспів на бур'яках, де вона працювала за черпак баланди.

Мамина робота закінчилася взимку 1933 року, і ми знову почали просити милостиню. Я перемерзав, часто хворів, але ходив жебракував і підтримував маму.

Нарешті у березні 1933 року мама влаштувалася працювати в ланку лісника Колодинського лісу. Ми все ще жебракували, наймалися підробляти, але вже посадили грядки. Так нас з мамою врятував Колодинський ліс від голодної смерті. Мабуть, тому я і став професором лісівництва.

Отже, шановні депутати та гості, я виступаю перед вами від імені мільйонів українських дітей, моїх ровесників, які, простягаючи свої кістляві рученята, так і померли, приречені на голодну смерть кремлівськими вождями-терористами. Очевидно, доля дарувала мені життя і для того, щоб я доніс до Вас правду про страшний голодомор та репресії тих років. Український народ зазнав багато окупантів. На нашій землі були татари, турки, поляки, литовці. Але лише московсько-більшовицька окупація довела наш народ до людоїдства. Ще і тепер я добре пам'ятаю, як виглядали наші села в ті голодні роки. Майже кожні три хати з п'яти стали покинутими пустками з побитими вікнами, поваленими парканами та зарослими споришем і бур'янами дворами. Бур'яни у селянських дворах були по коліна, бо туди вже не було кому ходити.

Але 8 чи 10 мільйонів українців – жертв голодомору все ще чекають гідного вшанування їх добрих імен. Майже у всіх наших селах залишилися свідки, що можуть назвати поіменно майже усіх жертв геноциду. Отже, потрібно терміново скласти поіменні списки тих репресованих та і померлих від голодомору, і в кожному селі спорудити їм пам'ятні споруди, на яких викарбувати їх чесні імена.

А ще потрібний і міжнародний суд над злочинами ВКП(б), тобто Нюрнберг-2. Нам, свідкам тих страшних голодних років, недостатньо слухати запевнення

“партія осудила помилки прошлого”. Це були не помилки, а злочини окупантів та яничар проти окупованого народу.

Слава нашій Українській Україні!

Самостійна Україна. – 2003. – Ч.10. – 8–18 березня.

СВІДЧЕННЯ

БІЛОУС Поліни Василівни,
1915 р. народження
(Вінницька (нині Хмельницька) обл.)

На той час мене називали Аполінарією, і я була студенткою Кам’янець-Подільського педагогічного технікуму. Згадується, що студентам видавали такий харч – один оселедець. Після нього дуже хотілося пити, і студенти постійно пили воду, внаслідок чого животи в нас були як діжки: наче й наповнені, але від води, в який плавав один-однісінький оселедець. Іншої їжі ми не бачили тижнями. Коли ставало зовсім сутужно, то їхали додому, гадаючи, що там хоч трохи легше.

Приїхала і я до рідної хати, а там саме обідають макаронами. І такі вже вони біленькі, що на очі мені навернулися сльози: “Я там з голоду пухну, а вони макарони щодня їдять”. Мати, наче почувши ці образливі думки, запропонувала мені сісти до столу і покуштувати їхніх харчів. Двічі мене запрошувати не дозволяло, я вхопила ложку – і до столу.

А коли піднесла ті “макарони” до рота, аж здригнулася – то був жом. Чисто промитий, але віджатий так, що навіть важко було здогадатися про його колишній смак. Полова та й усе...

*Записала Л. Прудка.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

БІРЮКОВОЇ (в дівоцтві КОЗИЧ)
Єфросинії Прокопівни,
1923 р. народження
(с. Чернявщина Юр’ївського р-ну
Дніпропетровської обл.)

Хоча у 1933 році мені було менше 10 років, та я пам’ятаю події так, ніби це було учора. Сім’я наша складалася з 7 дітей та батька і матері. З осені запаси

в сім'ї були малі, а в кінці зими, весною харчів не стало ніяких. Коли потепліло, ходили на річку рвати рогіз, лободу, відварювали різні лушпайки. Мати взяла останні дві хустки квітчасті, пішла міняти на базар (за 15 км) на харчі, та так до цього часу і не повернулася. Батько залишився сам з дітьми. Носив з колгоспу в кишені зерно, колоски. Діти всі були пухлі від голоду. Отією кишенею батько врятував дітей від смерті.

Діти ходили по степу, збирали колоски пшениці, жита, зерно, заготовлене мишами-полівками. Приносили додому, товкли, віяли, потім дерли на ручній круподерці і варили вариво, аби не померти з голоду.

Була так звана “чорна бригада” в селі, яка складалася з активістів села. Ця “чорна бригада” ходила по селу, заходила в кожную хату, навіть найбіднішу, витрушувала все до зернини. Навіть ті колоски, що приносили зі степу, забирали.

[Підпис]

СВІДЧЕННЯ
БЛИНОВОЇ (у дівочтві ТАНКА)
Феодосії Тимофіївни,
1924 р. народження
(с. Богданівка Павлоградського р-ну
на Дніпропетровщині)

На період голода я жила в хуторі Сухом Петропавлівського району Дніпропетровської області. Хутор у нас був невеликий – хат 25. Больниці і школи не було.

Моя семья была неполной. Отец сидел в тюрьме. С нами жила мать. Нас было шестеро детей. Мать работала в совхозе. У нас был маленький огород. Из живности – корова, теленок, пара свиней, куры, гуси.

В памяти моей голодомор начался весной 1933-го года. Мне было 9 лет. Пик голодомора был весной. Везде таял снег, везде была грязь. Пригрело солнце, появились первые тропинки. Помощь нам от государства не поступала, совхоз тоже никак не помогал.

Отряды активистов ходили по хатам и забирали все, что только им попадалось на глаза. Они были более жестокие, чем пришлые отряды.

От голода почти не страдали активисты и председатель колхоза. Им выдавался паек, и они могли как-то прокормить себя и свою семью. Как хуторяне выживали? Собирали грибы в лесу. Ели траву-молочай, лободу, одуванчики, борщевик. Отвеивали в стогах соломы зерно. Раскапывали на полях мышинные норки,

забирали оттуда зерно и ели. Сосед предлагал собаку зарезать. Из леса братья приносили ежей, ели и сусликов. Соседка взяла у мамы платок и поменяла на огурцы. Выбирали пшеницу из половы. Старшего брата посадили в тюрьму за то, что собирал колоски в поле. Там он и умер.

Средний брат поехал в Харьковский приют и там умер. Мать и меньшие братья умерли в конце весны, буквально за три дня их не стало, и я осталась одна. Меня приютила наша соседка, которая потом и воспитала.

Самый тяжелый период, как мне кажется, был весной 1933-го года. У нас вымерло, наверное, полхутора. Очень тяжело было в годы голодомора старым людям. Мы, малышки, все это как-то легче переносили, голод нас морил и ломал, но не так, как стариков. Все мы очень хотели кушать. Старые все, что имели, отдавали нам, а сами умирали. Это было на тропинках, сидят они на солнышке и сидят. День, сутки, даже неделю. И было их не один и не два. Много, очень много – всех их не перечислишь. Никто их не подбирал, никто не волновался за них.

В 1933 году весь инвентарь у нас разворовали соседи. Все украли, даже веник, посуду, скрини. Ничего у меня не осталось.

Вся моя семья погибла в 1933 году. Из-за этого я не получила никакого образования. Никогда я не забуду, как на моих глазах умерли моя мать и мои братья.

*Записала Н.Лоськова.
2002 р.*

СВІДЧЕННЯ

**БЛОХИ Євдокії Василівни,
1925 р. народження**

(м.Кобеляки Полтавської обл.)

Народилася я в с.Кишеньки* Кобелецького р-ну Полтавської області. Взагалі-то про голодомор 1932–1933 рр. в мене не дуже багато спогадів. Але те, що залишилось, пам'ятаю, як нібито вчора було. Коли все це почалося, було мені неповних 7 років. Пізньою осінню і ранньою зимою по селах в нас їздили озброєні люди і забирали все, що було їстівного. Хліб забирали, шукали скрізь... Брали з собою довгі такі залізні пруту і ходили штрикали землю. В копицях сіна шукали. А ми, звісно, ховали, бо знали, що зима люта насувається – з інших сіл до нас доходили чутки про те, що хліб забирають. Кінець-кінцем і до нас дійшли,

* Іноді зустрічається інша назва – Китенька.

а ми думали: що сховаєм, то залишиться. Де там... Забирали усе -хліб, крупи, із сараїв все вигрібали. Зайшли й до нас, прямо у хату, не питаючи. Забрали навіть кашу з печі. В нас за піччю була така схованка невеличка, туди моя бабуся (царство їй небесне!), приховала миску з гречкою, казала, що для дітей. Знайшли й забрали навіть і ту. Нічогісінько в хаті, що їсти, не залишилося.

Коли все село обійшли, звезли усе, що забрали, у хату до Петра Загребельного. Він їх по селу водив, був місцевим активістом. Та от, звезли і всю ніч там сиділи. Їли і пили горілку, її теж забирали, де знаходили. На другий день вони поїхали, а Петро залишився. Мені потім мама казали, що помер він зимою і дуже довго лежав біля дороги. “Ішов, – вона казала, – мабуть, на другий день хутір шукати поїсти, та й впав і замерз”. Всі його ненавиділи люто. Довго він там лежав, доки жінки не вмовили поховати його. Закопали там же, біля дороги. Розказували мама ще, як були вони в Бутенках (нас не брали з собою), що там, біля залізничної станції було засипано усе оте зерно, що награвували. Лежало там під відкритим небом величезними купами, обгорожене “колючкою”, і охороняли його солдати... А навкруги стояли голодні селяни, і час від часу хтось не витримував та й намагався перелізти через огорожу. В кожного з них стріляли. І падали вони, ще не пробігши й половину відстані... Батька теж там вбили... Не дали навіть тіло забрати...

Казали, що в сусідньому селі син з’їв матір. Ніхто не знав, чи вбив він її, чи сама вмерла... А в нашому селі їли здохлу худобу, горобців, собак, котів, їли все, що можна було. Вижили ми, завдяки матері. Вона, коли з’їли всіх тварин і птахів, що були вдома та літали довкола, взимку ловила рибу в болоті. А коли почав розтавати лід з того болота, кормилися рогозою.

Хто винен у цьому? Ясно хто – радянська влада.

*Записав М.Омельченко.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

БОГАТИР Галини Юхимівни,
1921 р. народження
*(с.Великомихайлівка Покровського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

Весь урожай 1933 року був вивезений невідомо куди (урожай був середній). Окрім того, так звані продотрядівці, котрі в народі називались “буксирники”, ходили від хати до хати і конфісковували все те, що було вирощене на власних присадибних ділянках селян (заглядали навіть у глечики).

Це страшне лихоліття доводило людей до таких звірств як канібалізм. Мати зарізала свою семирічну дитину (прізвище не вказую). Від голоду й безсилля люди помирали на вулицях, а Кравчута Дмитро Петрович їздив по вулицях волами і збирав тіла померлих, а потім прямо з брочки їх скидали й закопували в ями.

*Записала Б.Кубрак.
2 грудня 1999 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БОГУСЛАВСЬКОГО Нестора Тарасовича

*(с.Шамраївка Малинського р-ну
Київської (нині Житомирська) обл.)*

Кілометрів за 100 від Києва лежало с.Шамраївка Малинського р-ну Житомирської області, яке нараховувало близько 3000 дворів. На селі на початку 30-х років неподільно панувала чужа сила – різні “тисячники”, росіяни, прізвищ яких вже не пам’ятаю, крім одного – уповноваженого представника з Москви – Івахіна, якій очолював хлібну викачку 1931 р. Він був низького зросту, надмірно товстий і робив обшуки по хатах, а, знайшовши одного разу десь у запічку горщик пшона, наказав його забрати, як посівний фонд! Після діяльності уповноваженого Івахіна, весна 1932 р. була тяжка. Було багато людей з пухлими обличчями і ногами. Часом, ідучи селом, можна було побачити, як під тином, скорчившись, лежить мертва людини. Але масового вимирання ще не було: люди рятувалися буряками, мерзлою картоплею, домішуючи до неї суху траву або дерев’яну тирсу. Село було зруйноване: розібрані клуні, повітки, поламані тини; частина хат стояли розкритими, без дахів, вулиці заростали бур’янами.

Вже з березня 1933 р. щороку попід хатами ходив десятник, питав, чи є мертві. Трупи складали на підводи і відвозили на кладовище до масових могил. Смертність досягла найвищої позначки, коли у середині квітня видали по 1 кг гречки. Люди їли її непомеленою (і не було чим молоти), а багато з’їло одразу сирію. Від цієї невідбраної гречки протягом наступного тижня вмерло 300 людей. Упродовж 1932–1933 рр. в нашому селі вимерло з голоду 2 тис.500 – 3 тис. людей.

1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БОГУСЛАВСЬКОГО Петра Івановича,
1914 р. народження

*(м. Жовті Води П'ятихатського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

Я народився 30 листопада 1914 р. у с. Галка Талалаївського р-ну Чернігівської (нині Сумська) області. Там само довелося пережити голод.

Мої мати й батько працювали у колгоспі.

По дворах ходив обліковець та виміряв розміри городу. Податок з урожаю забирали. Харчувалися ми травою (яку варили в молоці), цвітом акації. Батько спух від голоду. Якби не було корови, то й не перенесли б голод. У нашому селі померло багато людей. Мертві й напівмертві люди валялися по дорогах і вулицях. Від колгоспу допомоги майже не було.

1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БОГУШ Катерини Іванівни,
1922 р. народження

(сmt. Вradіївка Миколаївської обл.)

Під час голоду проживала в селищі Вradіївка Одеської (тепер Миколаївська) обл.

Мені було 11 років. Мій батько доглядав колгоспних коней, а мати весь час працювала в полі.

Згадую, як сім'я в той час рятувалася від голоду. Наша хата була на краю села, а коло хати посадили колгоспний ячмінь. Того року було багато мишей, вони зносили в свої "комори" чимало зерна обшустряного і в колосках (ми раненько вставали, брали мішок, відро і по мишачих слідах відшукували їхні нори. Забирали у них зерно і приносили додому.

Найважчим було те, що в людей все позабирали. Примусово забирали не лише зерно, а й худобу. В нас була корова, але прийшли якісь чоловіки, забрали зерно в мішках, кинули їх на віз, а корову прив'язали до воза і повели. Через кілька днів батька судили і звинуватили як розкрадача колгоспного майна і ворога радянської влади.

Найважчим періодом голоду була зима 1932–1933 рр., але й весна була не кращою. Людям було дуже важко, але мусили рятуватися від голоду, не зупиняючись ні перед чим.

За зиму 1932–1933 рр. в селі з’їли всіх собак, котів, щурів. Переловили ворон і горобців. Корови, свині кури були забрані й вивезені.

Дуже багато людей вмирало. Голод почав підкошувати нас, наших сусідів, забирав їх життя. Від голоду померли тітки Ганни діти – Соня, Шура, Іванко, їх рід, сама жінка Ганна. Всі повмирили, хоронили їх без трун.

Померли і наші сусіди – тітка Наталка та її діти – Яша, Олексій, Оксана. Багато в нашому селі такою смертю померло людей. Голод примушував їсти все: макуху, котів, диких пташок.

Випадків канібалізму на власні очі я не бачила, але чула, як розповідали в селі, що люди їдять людей, батьки їдять своїх померлих дітей. Діти взагалі найважче переносили голодну смерть. Скрізь по селу чули дитячий плач та людський стогін. Люди були доведені до відчаю таким становищем. Але треба було виживати.

Прислів’я, приказки про голодомор, про вступ до колгоспу виникали на кожному кроці. Пригадую деякі з них:

Нема хліба, нема сала, така тепер власть настала.

Не збирайте колоски, бо підете в Соловки.

Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні.

При комуні – пусто в клуні.

Пий воду, їж бур’ян та виконуй п’ятирічний план.

В 33-му году люди мерли на ходу.

*Запис І.Явіць.
1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

БОДКО Дарії Петрівни,

1926 р. народження

(м. Павлоград на Дніпропетровщині)

Родилась я в с.Морозовском Синельниковского р-на Днепропетровской області. Голод 1932–1933 гг. пережила там же.

Семья у нас была большая и прокормиться было страшно трудно. Отец и мать работали в колхозе, куда входило село. Имели свое хозяйство: коня и около десятка кур; корову и свиней у нас забрали. Куры остались потому, что их запрятали в подвал (погреб), а конь – потому, что родители очень просили оставить, поскольку семья была большой (5 детей), и нужно было обрабатывать хотя бы небольшой участок земли. Большую часть запасов продуктов также забрали.

Куры заболели и плохо неслись, мама очень переживала, когда их зарезала, чтобы мы не заразились.

Ели все, что можно было есть. С братьями и сестрами стреляли птиц. Под конец зимы, когда совсем нечего было есть, зарезали коня. Мама пекла кукурузный хлеб.

Вымерла почти половина села. Иногда трупы свозили за село, и когда дул ветер, то был такой вонючий воздух...

*Записала А.Ципленкова.
2 жовтня 1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

БОЙКО Галини Порфиріївни,
1921 р. народження
*(с.Березнеговате Березнеговатського р-ну
Одеської (нині Миколаївська) обл.)*

Сім'я наша була велика – мати, батько та семеро дітей.

Приходили до нас загони і забирали їжу і продукти. Люди у селі ховали продукти, худобу. Але ті, хто був у загонах, шукали добре і, якщо знаходили, то забирали.

В зиму 32-го року стало зовсім погано з харчами, люди були голодні. Скрізь була смерть, яку тільки і пам'ятаю. По інших селах теж ходили голод і смерть. Люди були опухлі, сама я теж спухла. Їла я, як й інші, комах, різні рослини. Нічого не викидували, навіть лушпайки з картоплі, яку десь щастило дістати.

Під час голоду 1932–1933 рр. померли мої батько, мати, всі брати і сестра. Залишилися живими лише я та моя сестра. Одного з моїх братів під час голоду було вбито. Він заліз до городу “куркуля”, щоб щось принести додому. А коли вже утівав через паркан, то “куркуль” якоюсь залізязкою вдарив його по голові.

У нас в селі жили євреї, які не так голодували, як інші. Тому люди часто щось випрошували у них, або (що найчастіше), вимінювали різні речі на їжу. Коли померли рідні (крім сестри), то тітка взяла нас до себе. Ось так і вдалося вижити.

*Записав О.Бойко.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

БОЙКА Дмитра Васильовича,
1925 р. народження

(с. Соболівка Теплицького р-ну Вінницької обл.)

1932–1933 роки для нашого села видалися дуже важкими. В нашій родині було 6 душ: батько, Василь Федорович, мати, Катерина Петрівна, дві сестри (Олена та Наталка), я та молодший братик Сашко. Батько і мати працювали в колгоспі, була в нас і своя ділянка, на якій ми працювали всією родиною. Коли “комісари” (більшовики-комуністи) почали забирати хліб, батько не захотів віддавати його, але його заарештували і забрали до Теплика. Забрали усе зерно. Нічогісінько не залишилося. Мати кілька разів ходила до батька у в’язницю, але з ним так і не побачилася. Із в’язниці батько не повернувся – ми лишилися самі.

Зерно в нас відібрали, але мати зуміла заховати кілька курок на горищі. Спочатку вони неслися потроху, а як перестали, то ми їх з’їли. Мати варила курячий суп. Кожну курку ділила на як можна більше часток – щоб вистачило на більше разів. Курячі потрохи обжарювалися. Така їжа на той час була, як то кажуть, “делікатесом”.

Але дуже скоро ці “делікатеси” закінчилися, і дійшла черга до нашої кішки. Як її не було жалко, але голод примусив. Потім був наш собака Гав. До всіх цих “м’ясних” страв мати готувала картоплю, яку ми всією родиною збирали взимку на полях. Після збору врожаю лишилася якась гниль, але вибирати не приходилося. Мати виготовляла з неї або драники, або бульйон, схожий на крохмальний клейстер. І така картина була усюди, якщо й ще не гірша.

Що робила місцева влада, щоб припинити це страхіття? Та нічого. Єдине, що зробила, то на кілька сіл створила команду, яка займалася збиранням померлих. Тих звозили до сусіднього села Саша і там кидали в байраки, і аж навесні закопали всіх мерців.

Слава Богові, випадків людожерства в нашому селі не було. Але по сусідніх селах були.

Записав С. Лавриненко.
1999 р.

СВІДЧЕННЯ

БОЙКО Катерини Йосипівни,
1927 р. народження

(с.Кудашівка Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.)

Народилася я 1927 р. й проживала під час голоду в с.Благословенка Щорського р-ну на Дніпропетровщині.

В нас було 4 дітей і батько з матір'ю. Пам'ятаю, що дуже просили у мами їсти, а вона давала нам якесь вариво з житньої макухи на зелені бур'яну. Та якись сухі “пряники” (маторженики), які приходилося розмочувати у воді. Менший брат не міг ходити і осліп з голоду. То мама все, що краще, старалася давати йому. Дуже багато у нас померло людей в селі. То похорони для нас були як свято, де можна було хоч трохи поїсти.

*Записала Л.Бондаренко.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

**БОЙКО Катерини Петрівни,
1924 р.народження**

*(с.Жоржівка Шишацького р-ну Харківської
(нині Полтавська) обл.)*

Нас жило в сім'ї восьмеро, мама – Ганна Захарівна, тато і нас – шестеро дітей, одні дівчата (1914, 1918, 1920, 1922, 1924, 1928 років народження). Старший було 17 років, а менший – чотири. Голод пам'ятаю дуже добре. Тепер навіть не можна уявити такого: просинаєшся вранці, а в хаті на сніданок лише вода. Вижили ми завдяки нашій мамі.

1932 рік видався врожайним. Біля нас були розташовані комора, олійниця, млин, пекарня. Комори після жнив були повні. Ми, малі й голодні, бігали до олійниці. Сподіваєшся, було, може, чимось підживешся. Молодшу сестру працівник олійниці вдарив віхтем. Та запухла на обличчі, очей не було видно, а рота не могла розкрити.

Мама вночі ходила до комор. Комори були дерев'яні, стояли на палях. Підлізе мама знизу, провертить дірку, насиплеться якась жменя пшениці, проса чи висівок – то вже є нам на куліш чи суп. Або ще й мантачів спечуть (висівки з водою – такі коржі). Та й те ми їли не кожного дня. Одного разу маму-таки зловили зі жменю висівок і замкнули в сільраді до ранку (доки приїде уповноважений з району). Ми зранку, як тільки взнали, побігли до сільради. Стоїмо і плачемо. Але і в ті тяжкі часи були добрі люди. Комірник Данило Степанович Бельмас якимсь чином упрохав голову сільради, а той зглянувся на нас, малих, – і випустив маму. Імені голови сільради, на жаль, не пам'ятаю.

Сільське життя. – 2003. – 2 травня.

СВІДЧЕННЯ БОЙЧЕНКА І.

(с.Рубанка Недригайлівського р-ну Сумської обл.)

Біль душі людської. Сільська трагедія

Восени 1932-го до Рубанки прибув уповноважений з Недригайлова з метою викачати із села продукти харчування. По дворах нищпорили спеціальні представники. У залік хлібозаготівлі до зернини виміталися продовольчі, фуражні та насінневі фонди. Крім хліба, вивозилася картопля, насіння городини, буряків, м'ясо, птиця. Одне слово, все те, що можна було їсти. Як наслідок, за півроку село спустіло. На вулицях, у дворах чи то й серед поля можна було побачити опухлих, збожеволілих, конаючих. Беззахисними та невинними жертвами стали діти. Все більше і більше хат залишалося без господарів. Лише щоденне рипіння погано змашчених коліс нагадувало, що ще не всі мерці вивезені до могили. Виживав, хто як міг.

Поменшало на подвір'ях собак, котів. Вони теж, подекують очевидці, “пішли” до казана.

У сім'ї Євдокима Бойка наприкінці 1932 року було п'ятеро дітей: Михайло, Євдокія, Якилина, Олександр, Федір. З кожним днем життя ставало нестерпнішим. Пухли одне за одним. Постійно хотілося їсти. Та де взяти тих продуктів, якщо сталінські яничари вивезли все до крихти?

Серед зими першим помер від голоду Євдоким. І без того жалюгідне життя Степаниди з п'ятьма дітьми стало ще скрутнішим. Не дожили літньої пори найменші Сашко і Федько.

“Якось менша дочка Степаниди Якилина прийшла до нас, – пригадує жителька с.Рубанка Тетяна Семенівна Степанова, – попросила дати kota, щоб мишей половив. Моя мати без зайвих думок виконала її прохання. Минають дні, а kota не повертають. Тоді мати пішла до них, але тварини вже не було. З'ївши свого kota, вони пустили в “розход” і нашого”.

Сільські вісті. – 1990. – 2 серпня.

СВІДЧЕННЯ БОНДАР Олени Миколаївни 1911 р. народження

(с.Водяне Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.)

Голод пережила в с.Нехвороща на Вінниччині.

Народилася в с.Нехвороща Вінницької обл. В той час (1932–1933 рр.) в нас була велика сім'я: батько, мати, бабуся, 2 брати, 5 сестер. Працювали на

сільськогосподарських роботах у колгоспі. Ніхто не знав, чим будуть займатися кожного нового дня. Робили різне: дозбиравали овочі (ті, що залишилися в землі), огуд, копали землю. Пізніше, коли вже не стало сили, намагалися побільше залишатися вдома. Поїли все, що було: собак, котів. Потім почали їсти пташок, збирали з гніздечок крашанки. Смерть стала звичною, вона втратила свою трагічність. Люди сприймали її як позбавлення від страждань. Сили не було ні страждати, ні плакати. Ні по дітях, ні по батьках. Померлих перестали хоронити, як бувало раніше. Сили не було копати могили. Померлих звалювали в загальну яму, ледь пригорнувши землею. Іноді мерці лежали просто на вулиці, або люди приносили їх до сільради.

Заради інших першою в нашій сім'ї від їжі відмовилася бабуся. Вона не їла. Лише іноді пила воду і лежала на лаві. Іноді всім здавалося, що вона померла. Взагалі-то кожного ранку, я, як найбільш доросла з дітей, боялася, що хтось з сім'ї вже ніколи не підніметься з лави. Але навіть вмерти було не так просто. Їсти вже не хотілося, тільки у всьому тілі була така млявість, що не вистачало сили піднятися, щоб попити води.

Була в нас сусідка Мороз Євгена, жила поряд. Хлопчик в неї був маленький. І сестра була, жила в іншій хаті. Приходжу я якось до сусідки, а хлопчик її шматок м'яса їсть. Сусідка каже: "Це я на базарі купила...". А я й здогадатися не змогла, що це за м'ясо. А потім побачила, як вона до себе сусідське дівча заманила. Я здогадувалася для чого, але повірити не могла. Навіть, ми – люди з опухлими від голоду ногами, не могли зрозуміти людоджерство. Потім дізналися, що не лише Євгена, а й її сестра дітей їли. Повели їх до сільради. А там Катря, мати тієї дівчинки, що вони з'їли, ледве стоїть. Так давай ту Євгеню палкою, та тільки сили нема вдарити. Відвезли їх до району, і кажуть, що там живими в землю закопали, що аж земля ворухилася. І хлопчика їхнього разом з ними закопали. Кажуть, якщо м'яса попробував...

В нашій сім'ї не всі пережили ті страшні 8 місяців. Не стало бабусі, батька, братів. Сестри, що ледве дотягнули до весни, вижили. Врятувалися зеленою травою, з якою робили затірку. Шлунок довго не приймав тієї їжі. Страшенно боліли ноги, паморочилося в очах. Село спустіло, люди сиділи по хатах і не знали, чи залишився ще хтось живий.

Коли вперше після цього побачила хліб (якщо те можна було назвати хлібом), то руки трусилися так, що аж самій моторошно було.

Для мене і зараз хліб -дорожчий від усього. Люди, які пережили той голод, не можуть інакше ставитися до хліба. Зараз в мене троє дорослих правнуків. А розповідь свою хочу закінчити такими словами: "Ох, стара я, лежу, згадую, наче це вчора було. Здається, років триста прожила, таке страхіття було...".

СВІДЧЕННЯ

БОНДАРЕВСЬКОЇ Тетяни*(Полтавицина)***ОСИРОТИВ ХРЕЩЕНИЙ БАТЬКО:
ТРАГІЧНІ УРОКИ ІСТОРІЇ 33-ГО**

Того вечора мама навіть усміхалася. Після смерті тата це перша усмішка на її лиці. І Марійка з Терентієм раділи спокійному затишку в хаті. Восьмимісячний Сашуня бавився ганчір'яною лялькою. Повечеряли тим, що Бог послав, помолилися. Аж раптом хтось постукав у вікно. Мама гукнула: “Хто?” Обізвався кум Грицько: “Відчини”. Та таким трагічним голосом, наче в нього яке нещастя. Тож і відкрила двері. Грицько прямо з порога схопив куму за горло: “Де корова?” “Та побійся Бога, куме. У мене ж діти,” – просипіла, задихаючись, мама. З-за кумової спini визирнув якийсь дядько, ривкнув: “Самі знайдемо!” Цей окрик подіяв на Марійкиного хрещеного, як команда до розправи, і він дістав з-під поли сокиру, рубанув мамі по горлу. Вона крикнула і знепритомніла. А Грицько, побачивши кров, ошаленів – сік тіло жінки на шматки. Марія з переляку заховалася в найближчий закуток на печі і закушталася в якесь лахміття. Туди ж Терентій устиг жбурнути малого Сашка. Мале навіть не пікнуло, лежало мовчки. А Терентій намагався рятувати маму. Котрийсь з дядьків огрів хлопця стільчиком по голові. Столярний вироб розлетівся на друзки. Терентій зрозумів: треба рятуватися – мами вже немає. Шурхнув у дучку. Грицько просунув туди руку з сокирою і махонув. Відчув, що щось ніби відрубав, а стогону не чути. Вирішив, що вбив. Стали нишпорити по хаті, знайшли вузлик з квасолею, забрали. Відчинили двері у другу половину хати, де і стояла корова. Витягли Берізку на подвір'я, а вона підділа на роги котрогось і втекла. Бандити побігли за худобиною. Довго ще прислухалися Терентій з Марійкою, чи не повернуться. Лячно було вибиратися зі схованок: там посеред кімнати лежала мама, порубана на шматки.

У Терентія боліла голова, кровоточило і нило розрубане до кістки плече. Ледь виліз з-під печі, заточувався і намагався не дивитися у бік кривавого місця, вибрав надвір. Свіже повітря хвилею хлюпнуло йому в лице. Хлопець надривно закричав. Повний відчаю голос, як цунамі, заповонив на хвилину вуличку, на якій стояла хата Жорників. Власне, здригнулися всі Гожули.

Застогнала полтавська земля і підхопила на свої груди непритомного Терентія. Він уже не бачив, як замигтіли у сусідніх хатах каганці. Не чув, як прибігли баба Фроська із дядьком Ничипором, а згодом зібралось десятків зо два односельців. Прийшов голова сільради. Вирішили Терентія відправити до земської лікарні. Поклали його на сусідського воза, запрягли созівського коня (бо сусідський давно з'їдений) і повезли до Полтави.

Ледь відшукали припишклих Марійку із Сашею. Сусідка, сидячи навпочіпки, притисла обох до грудей і полила їхні голівки гіркими сльозами: “Сирітки ви тепер”.

[Підпис] Т.Бондаревська

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БОНДАРЕНКО Марії Іванівни,
1919 р. народження

(с.Ново-Київка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.)

Сім'я наша була великою: батько, Федір Лаврентійович, мати, Ганна Василівна, та ще 10 дітей. Батьки працювали в колгоспі.

Коли почався голод у 30-ті роки, я цього не знала, бо у нас в плавнях був великий город, на якому ми всі (даже маленькі) працювали з ранку до вечора. А потім ми, як діти, ходили по раків, а наші батьки ловили рибу, а ще ми інколи ловили ховрашків і їли їх.

Одного разу до нас приїхала додому якась комісія з м.Марганець, мабуть, військові. З ними було дві жінки. Так вони у нас повністю перевірили всю хату, даже під підлогу почали заглядувати. Коли не знайшли нічого, то один дядько вдарив мого батька, і тут одна з жінок полізла в комірку і знайшла там глечик з квасолею і інше, що було там в ямах для кролів. Вони звинуватили мого батька в тому, що він хотів скрити від влади квасоллю, і довго махали тим глечиком у нас всіх перед носом. І поїхали. Потім батьки суворо наказували нам, щоб нікому не розказували, де і що у нас лежить.

Ця комісія з м.Марганець ще кілька разів приїжджала до нас, але нічого так і не знайшла.

[Підпис] М.Бондаренко
1999 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БОНДАРЕНКО Надії Юхимівни,
1926 р. народження

(с.Чумаки П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.)

Нас в сім'ї було п'ятеро: батько, мати, старша сестра Аня, я і менший брат Василь. Наша сім'я не дуже відчула голод, через те, що батько в 1932 р. пас череду селян за зерно, і в нас був скудненький запас зерна, щоб не померти

з голоду. В нас був город до річки Саксагань, то на березі вродили овочі і трохи картоплі. Завдяки тому, що ми з мамою носили воду з річки і їх поливали.

А в селі люди голодували. Це було під час колективізації, то особливо було тяжко так званим розкуркуленим. Людей розкуркулювали у нас лише за те, що у них було багато землі і деяка техніка, так вони самі ж працювали на цій землі. Розкуркулені ходили по селу і просили їсти. Хто хоч гарячого що дасть – то їх виселяли з хат, і жили вони в землянках. Їх називали “старцями”, а мама нас вчила, щоб ми так не казали, бо то дуже образливо.

Люди сіяли масляну рослину рижій, і він того року якраз вродив. То ми пекли все і мастили рижієвою олією. А з макухи, добавляючи сухий курай, лободу, березку, пекли макорженики. А як повесніло, почалась зелень, то рвали кропиву, щирецю, лободу і варили з них вариво – баланду.

Корів тоді не було, бо їх усупільнили в СОЗ (спільний обробіток землі).

Записала Л.Бондаренко.

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

БОНДАРЕНКА Сергія Даниловича, 1910 р. народження

(с.Троїцьке Петропавлівського р-ну

Дніпропетровської обл.)

Я народився 19 лютого 1910 р. Закінчив 4 класи сільської школи. В сім'ї нас було троє дітей, я був старшим і єдиним сином, остальні були дівчата. Хоча сім'я була невелика, але вижити в умовах голоду все одно було важко. Рятувало тільки те, що ми ходили усі разом ловити рибу на річку Бик, що була неподалік. Батько ходив до Павлограда міняти рибу на пшеницю, жито, ячмінь, та так і протягнули. А взагалі-то ми їли все: щавель варили і лободу. Тоді-то я скуштував і м'ясо їжака, воно мені здалося дуже гірким. Ще ми ходили по посадках і збирали яйця птахів – це було в нас лакомство.

Часто люди, я пам'ятаю, здавали дітей своїх у приют, щоб хоч якось їх врятувати. Наша сусідка, Москаленко Галина, здала у приют свою доньку, бо вона була дуже слаба і не могла її прокормити сама. А взимку 1932 року померла. Багато тоді померло людей по селу взимку в люті морози від голоду.

Мені розповідали, що в одній сім'ї матір з'їла своїх доньку і сина. Коли зникли хлопчик з дівчинкою, її спитали, де її діти, вона нічого не відповідала, а тільки блимала голодними очима. А коли її везли до суду – померла. Це жахливо згадувати, та чи потрібно це комусь...

Записала Н.Чабаненко.

1997 р.

СВІДЧЕННЯ

БОНДАРЧУКА Валентина Васильовича,

1921 р. народження

(с.Івниця Андрушівського р-ну Київської

нині Житомирська) обл.)

На час голодових подій проживав я в тому ж районі у селі Антоніпіль. Сім'я становила п'ять чоловік. Я був старшим з дітей у сім'ї. В 10 років пішов вже працювати в колгосп їздовим (правив кіньми). Дома було ще два молодших брати. У колгосп ще ходили тато і мати. В колгосп ми вступили в кінці 1931 року, мали ще трохи городу біля самої хати. Мали корову, на самий початок 1932-го була ще домашня птиця. До колективізації батько в полі тримав близько 10 гектарів орної землі. Пам'ятаю, що в наше село голод прийшов в кінці 1932-го року, стало дуже важко жити.

Допомога людям надавалася в дуже малих розмірах, давали денну норму висівок, ото й усе від колгоспу. В колгоспі ж за роботу нічого не платили, працювали селяни за трудовні. За робочий день давали 200 г чорного хліба, дуже поганого, а ми зовсім не мали чим снідати. Хліб був з клейковиною (низькоякісні домішки до муки), з нього можна було ліпити коників.

Обшуки в хатах та господарствах селян здійснювали уповноважені з району у присутності представників місцевої влади. Звичайно ті, що з району приїздили, то все забирали силою, нікого не жаліли.

Від голоду мучились майже всі. Нікого стороною він не обходив, хіба що ті, які мали владу при колгоспі, завжди мали хоч щось їсти. Від голоду спасалися, хто як був у змозі. Навесні збирали молоді пагони усіляких рослин (лободу, кропиву, доставали коріння татарини – очерету). Їх перетирали, змішували з пригоршнею муки і пекли млинці. Собак, котів, домашньої птиці вже не було. Люди їли хоч би що.

Найтяжче у сім'ї страждав самий молодший мій брат Іван, він опухав з голоду. Вся сім'я усіма силами берегла корову. Щоб взимку вона не впала, її прив'язували ременями до стелі. Худобина вже не могла стояти сама.

Кожну весну чекали ми як порятунок. Збирали кожную травинку, щоб дати худобі, а потім хоч яку кружку молока дітям. Корову колгосп залишив, бо в нас було троє дітей, та ще наш дядько був головою колгоспу, то він чим міг, то допомагав. Корова на той час була найдорожчою худобою. Весною вона вже не могла сама вийти з хліва. Пам'ятаю, як ми клали її на рядно і волоком витягували на двір. Куди її лише достає, вона пасеться, далі її відтягували на інше місце. Ї так ми мусили пасти її неділі зо дві, аж поки сама не стане на ноги. Осінню ходили по стерні і всі збирали покинуті колоски. Їх здавали до колгоспу. А коли

вже колгосп давав дозвіл, ми ходили та визбиравали все до зернини – то вже було наше. Багато людей ворували. Часто траплялися випадки, коли люди за їжу вбивали вора. Найтяжчий період – це був з кінця 1932 року і аж до літа 34-го, до нового врожаю. Важко мені сказати, скільки загинуло людей, але велике горе було майже в кожній хаті.

Представникам місцевої влади, звісно, було легше, вони ще отримували допомогу з району, як, наче, пайки. Та ще дядько завжди мав хоч щось ще й нам принести. Дуже тяжко було тим, які не ходили в колгосп. Священикам щось приносили люди, було багато похорон, люди йшли до Бога. Вчителям та врачам пайки були ще менші, вони виживали на тому, що дадуть люди. Вчителі ходили з хати в хату, займалися з дітьми, та люди їх потроху підготовували.

Дитсадків і ясел в селі зовсім не було. Люди ще не знали, що воно таке.

Школа працювала тільки зимою, коли в колгоспі не було роботи. В школу ходили не всі діти, бо не було чого взути і вдіти. Одні чоботи були в сім'ї на всіх дітей. Порядки були жорстокі. За якесь порушення трудовні могли не записати. Тяжче всього було дітям і людям похилого віку. Дідусі та бабусі вмирили вже в 1932-му. Дітей було дуже важко рятувати, багато вмирало із-за різних хвороб.

Після голодомору залишилася у нас сама корова. Її дуже берегли. Тільки завдяки їй, діти нашої родини вижили.

В 34-му після збору врожаю люди раділи, сподіваючись на достаток їжі: колгосп став більше платити за трудовні. Але жили ще впроголодь. Були дуже великі податки, господарство геть все обкладали високими платежами, щоб люди йшли в колгосп. Люди раділи, бо вже хоч щось було їсти, але життя залишалось тяжким.

Важко сказати, які наслідки мав голод у моїй долі. Так склалося життя. Воно в ті часи було страшним. Іноді здавалось, що краще було б вмерти.

Пам'ятаю, як йду я, 10-річний хлопець, з колгоспу, несу малим шмат того сирого хліба, та так їсти хочеться, що аж не можу стриматись. Раз відщипну маленький шматочок, другий, третій... А як дійду до хати, залишається в кармані тільки маленька скибочка, і так боляче на душі – дома ж чекають молодші брати... Довелося рано дорослішати. Багато чого я побачив та пережив, але це було найстрашнішим лихом. Люди були зовсім безпорадні. А далі – війна, і я став в лави таких же хлопців з рушницями, вдома нас чекали матері.

Наша сім'я нікого не втратила, але багато з рідних ми поховали. В моїй, ще дитячій, пам'яті назавжди залишилися ці страшні спогади. Хай наша доля вчить та ніколи й нікого не спіткає.

*Записала Т.Бондарчук.
2002 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
БОНДАРЧУК Ганни Тимофіївни,
1919 р. народження
(Вінниччина)

Народилася я в с.Гуранське Шаргородського р-ну Вінницької області.

Чому сталася голодовка? Якраз того року зганяли селян до колгоспу, а люди не хотіли туди йти. В колгоспі за роботу нічого не давали. Тепер про це страшно і думати. Я піду на роботу, якогось колоска знайду, а там десь бурячка вкраду, з'їм. Дам мамі зварити самий бур'ян, посолимо його і так ми його їмо. Вижили...

Але як ми наголодувались... Люди з голоду пухли. Я не пухла. Але висохла нінащо. Їли сирі буряки. Ще ж треба було вирвати так, щоб сторожа не побачили, бо будуть бити.

Весь хліб, де який був, все в людей відбирали. “Давай заготівлю, а сам помирай!” Мало в кого у селі була корова, хоча село було велике. От так ми і жили.

1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
БОРИСЕНКО Євдокії Миколаївни,
1920 р. народження
(с.Білогородка на Київщині)

**МЫ ПРЯТАЛИСЬ НА СКИРДАХ,
ЛИШЬ БЫ НЕ ПОДПИСЫВАТЬ ПИСЬМО
СО СЛОВАМИ БЛАГОДАРНОСТИ СТАЛИНУ**

Наша семья тогда жила на хуторе Гречанивка Киевской (ныне Черкас- ская) области. В 1929 году моих родителей сослали в Сибирь. Я осталась с бабушкой и дедушкой. В 1932 году мы собрали хороший урожай, но все до зернышка у нас забрали.

Помню, как сейчас, зашел к нам активист по фамилии Сова, лупоглазый такой, и сразу к столу, где хлеб лежал. Взял он эту краюшку и издевательски так усмежается... А после него со двора увели корову, поросенка, кур. Рассыпанную бабушкой муку собрали веником и тоже забрали. Люди в селе пытались спрятать немного зерна на печках: рассыпали его, сверху застлали одеялами и садили на печь детей в надежде, что их трогать не будут. Да не тут-то было. Активисты скидывали детей на пол и забирали все до зернышка... Выносили платки, скатерти, даже одежду с детей срывали.

У мого майбутнього чоловіка, який жив неподаліку, активісти навіть відчинили двері с петель. Він розповідав, що, коли вже опух від голоду, мама збила його в дорогу і наказала бігти, куди очі дивляться. Він ховався в Росії, устроївся трактористом і таким чином вижив. А його родичі загинули від голоду... В останні роки життя чоловік лежав паралізований і все повторював, що це йому покарання за те, що він виїхав від рідних. Він каявся, що сам вижив, а своїх не врятував.

Да і у мене до цих пір гріх на душі... Як-то несла на станцію Драбовська мамі в горшочку трохи супу, свареного Бог знає з чого, коли зустрічає мене високий чоловік з красивими вьющимися волосами років 17-ти. "Дівчинко, що ти несеш?" – питає він. Я лякла і втекла. Розповіла про це дідусеві, а він мені: "Доця, треба було віддати йому цей горшочок". Наступного дня знову йду на станцію, а він, Боже ж ти мій, лежить мертвий на траві поруч з переездом... Господи, чому я не віддала йому цей суп? (Американський історик Роберт Конквест у своїй книжці про трагічні події в Україні в 30-х роках "Жатва скорби" писав, що багато переживших голодомор відчувають комплекс провини за те, що їм вдалося врятуватися. Подібні почуття мучать і тих, хто вийшов живим з нацистських таборів. – А.Г.).

...Пам'ятаю, як у нас в селі хоронили трьох дітей. Люди прийшли до їхніх батьків, дескать, дітей ваших хоронять, а вони навіть уваги не звертають. А через пару місяців тетка Марфа вроді очнулася, пішла до річки, наломала гілок і почала ними хату прикрашати. Сусіди питають: "Зачем?" А вона відповідає: "Так весілля ж, Гриша одружується". Як Гришу хоронили, вона вже не пам'ятала.

... В 1937 році я вже працювала в колхозі. Пам'ятаю, як ми ховалися в скирдах, тільки б не підписувати листівку з словами вдячності Сталіну. Все рівно знаходили... В 30-і роки жахливо було не тільки сказати, але й подумати. Здалося, що навіть за думки прийдуть вночі і заберуть. Підспудний страх до цих пір залишився. Як побачу, наприклад, міліціонера, так одразу дрож в пальцях починається...

Галух А. Щоб пам'ятали. – Факти. – 2003. – 4 грудня.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БОРИСЕНКО Надії Єлисеївни,

1920 р. народження

(м. Жовті Води на Дніпропетровщині)

Під час голоду я перебувала у селі Гранівка Петровського району Дніпропетровської (затім Кіровоградська) області.

Всього в сім'ї нас було четверо: дітей двоє. Мати, Ірина, була домогосподаркою, а батько, Єлисей, працював на кар'єрі в м.Жовті Води.

Господарство родини було невеликим. Лише хата, корова та кури. Землі своєї не було, тому її брали в оренду.

В селі голод розпочався в кінці літа 1932 р. Держава трохи допомагала. Інколи збирали дітей і пригощали водою з галушками, які готувалися в спільному котлі.

В хаті нашій робили обшуки, як і в інших домівках селян. Здійснювали їх односельці, яких обікрали, і яким нічого не залишалось як грабувати своїх сусідів. Таким чином згурпувалася місцева банда, яка і спалила нашу хату. Мого дядька банда прив'язала за ногу до коня і протягнула його по всьому селу за те, що він не дав їй хліба.

Від голоду страждали всі односельці, не було тих, кого б він не зачепив. Рятувалися так: їли полову з сіна, коріння, яке залишилося в землі, гнилий буряк, навіть "помет".

Родина наша цей страшний голод пережила. Лишилися живі завдяки тому, що батько отримував харчі на роботі. А в селі мав місце навіть канібалізм. Діти їли дітей, які вже були хворі, слабкі. Об'їдали руки один одному. Найважчим періодом для нашої родини і всього села був час з осені 1933 р. У селі Гранівка голод тривав по літо 1934 р.

Терпіли від голоду й інші сім'ї в селі. Родина Поправків (10 дітей, батько Тихін, мати Онися), якій допомагала сім'я Борисенків, так як їхній батько ніде не працював, та ще в них відняли скот і землю. Під час голоду в сім'ї Поправків померло двоє дітей. Родина Сердюків (мали 2 дітей) жила краще, тому що їх мати була сестрою старости села, але ця родина завжди ділилася, віддавала останнє вмираючим.

Від голодомору страждали однаково і діти і люди похилого віку. Діти пухли від голоду, а старі люди іноді кінчали з життям, щоб не бути тягарем для сімей.

Після голоду 1932–1933 рр. в господарстві нашої сім'ї нічого не було, навіть хати. Жили в чужому сараї.

Звісно, що після голоду багато що змінилося. Залишилися люди бідними і хворими. Але, на мою думку, всі ці страждання зблизили людей, селяни почали називати один одного братами.

Цей страшний період у житті я пам'ятаю аж дотепер. Розумію, що таке горе не повинно більше повторюватися. Потрібно допомагати один одному, інакше неможливо пережити тяжкі часи.

*Записала Т.Бобко.
2002 р.*

СПОГАДИ

БОРИСЕНКО Олександр Павлівни,
1927 р. народження
(с.Яроші Глобинського р-ну Харківської
(нині Полтавська) обл.)

Народилася я в селі Яроші.

Про голодомор 1933-го року:

Там, де зараз Шкиря живе, там жила жінка, що зарізала маленьку дівчинку, яка поверталася додому із школи. Ходили дві малі дівчинки до школи. Вона їх один раз приманила, другий раз. Потім зарізала одну із дівчаток, Гладир Віру, їй не було ще й 10 років. (Раніше до школи діти ходили у віці і 8, і 10 років. Я й сама пішла до школи у віці 10 років, через те, що пасла у діда Кирила вівці. Заробила на черевички і на пальтечко. Ціле літо пасла вівці).

У сім'ї Покотилів померли батько Микола, мати Ганна, Володимир. Батько Івана Покотила помер. Ми жили в покотилівській хаті. Хати залишилися порожніми.

У 1933-му році багато людей повмирало від голоду через те, що у них все відбирали "буксири". Як пшеницю мати заховала під дитинку, вони й те відбирали. Так хіба вони куди брали його? Вони ж нікуди не віддавали.

Тоді так. Прийшли, борщ перекинули. Жінка зварила борщ. Вони перекинули. Відбирали те, що залишилося – квасолі кілограм чи два. А вони забирали.

"Буксирами" були Самійло Невмивако, Афанасій Колодій, Каленик Матвійович Голобородько. (Коли у 1941 році німці увійшли в село, то ті люди, кого "буксири" обіжали у 1933-му році, сказали про це німцям. І ті розстріляли Невмиваку Самійла і Колодія Афанасія. Каленик Матвійович Голобородько був тоді поліцаєм. Так дехто пристроювався то до однієї влади, то до іншої).

Ми рвали і сушили лободу і з неї оладки пекли. В березі ріс рогіз. То ми топтали його, щоб спливали ріжки такі солоденькі. А тоді вже стали вишеньки тощо.

Дехто, хто зміг, виїжджав у Харків, на Донбас. То ті врятувалися. А хто тут залишився... В колгоспі гроші не платили. А на трудовень. Що вродить коли.

А оце йдемо з "майдану", із школи. Оце торбиночки з дому і йдемо (як вбирають поле) збирати колосочки. А ці колоски тоді змолотять... Маленькі діти, а привчалися, і ходили збирати. І із дитсадка ходили, і із школи. Посилають. Бувало, збирали жучки. В канавки попали, а ми, учні, збираємо жучки. Кожен собі збирає. І нам платили 20 копійок за кілограм. А поназбирували і три кілограми. Як постарасося. Жуків були повні ямочки. І діти одне поперед одного старалися кожен заробити...

Записані групою "Архіватор-100".
2003 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БОРОВЕНСЬКОЇ Марії Кирилівни,
1926 р. народження

(с.Водолазьке Межівського р-ну Дніпропетровської обл.)

30-ті роки ХХ ст. були, мабуть, одними з самих страшніших років мого дитинства. В сім'ї нас було п'ятеро дітей та старенька бабуся. Їсти було нічого.

Терпіли голод і холод. Від холоду нас хоч якось рятував ліс, розташований біля села. Малими дітьми ходили ми в ліс збирати дрова. Ми ж не одні мерзли, всі сподівались на допомогу лісу.

Щоб якось вижити, їли лободу, гнилу картоплю та всю рослинність, яку тільки можна було споживати. Варили баланду, аби хоч якось прохарчуватись, але вижили всі. Страшно й згадувати ті жахливі роки.

Записала Н.Боровенська.
1999 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БОРОВИК Катерини Михайлівни

(с.Свердлівка Коропського р-ну Чернігівської обл.)

Нас було п'ятеро: я, Маша, троє братів.

У той рік було важко всім. Та хто в колгоспі був, тому легше було. На роботі варили щось і потроху давали. Іноді давали хліб. Мати носила нам щавель і варила. Накладе повний чавун, водою залле і варить. Більше їсти було нічого.

Одного разу прийшли до нас человек десять із "щупами" і шукали хліб (хтось сказав, що ми його ховаємо). Обшукали все, так нічого і не знайшли. У нас його не було.

Люди пухли і вмیرали. Багато кого вигнали із власних хат, то вони змушені були жити або в землянках, або в комірках. Та люди все ж вижили.

2008 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

БОРОДКІНОЇ Раїси Василівни,
1921 р. народження

(с. Добра Надія Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.)

Когда начался голод, мне уже было 12 лет, и я все хорошо понимала. Мои бабушка и дедушка жили в семье, состоявшей из 10 человек. Дед имел свое

хозяйство и занимался тем, что сеял пшеницу, гречку, овес, кукурузу. Земли были очень плодородными, урожая высокими. Село наше расположено возле плавней, поэтому земля использовалась, в основном, под посев зерновых культур, а в плавнях разрабатывались земли под овощи. В плавни вывозили улья с пчелами, в плавнях копали ямки, в которых разводили кроликов. В плавнях протекала р.Ревун, в которой было очень много рыбы. Поэтому люди жили сытно, хотя и приходилось очень много работать.

В 1928 г. земли у деда были отобраны. Дед и бабушка вступили в колхоз, а мой отец устроился работать на шахте. Тех, кто отказывался добровольно вступить в колхоз, семьями вывозили в Сибирь.

Голод подкрадывался постепенно. Еще в 1932 г. все зерно прямо из-под молотилки вывозилось в г.Марганец на станцию, грузилось в вагоны и куда-то отправлялось. Даже солома, которую молотили повторно, тоже вывозилась.

Хлеба у нас в семье не было, жили овощами. К овощам примешивали половину и делали лепешки. Я хорошо помню, что в 1932 г. у нас еще голода не было, но ежедневно по 10–15 человек приходили во двор просить еду.

Особенно мне запомнился случай, как в марте-апреле 1933 г. я пришла в школу, а моя подружка, Маруся Бридрихина, плакала и звала людей на помощь. Мы долго не могли понять, что за горе у нее случилось и пошли вместе с учительницей Марией Семеновной к ней домой. У Маруси не было мамы, она жила с папой и двумя братиками-близняшками лет 5–6. Отец и мальчики лежали на широкой кровати. Мне запомнилось, что они были очень пухлыми. Наша учительница брызгала на них воду, но они в сознание не приходили. Ко двору подъехала подвода, в которой был врач из соседнего села. Я запомнила его слова: “Им ни врач ни лекарства уже не нужны. Они умерли от голода”. Это был первый случай у нас в селе, но дальше такие случаи повторялись очень часто.

Я запомнила, что в наше село приезжали специальные группы людей по 3–4 человека, старшей среди которых была женщина, ее звали Соня Савельевна (за глаза ее называли “гадюкой”). Она была безжалостной. Группа ездила по дворам и забирала у людей все что было: фасоль, горох, сушку, даже семечки арбузов, дынь, огурцов. Мы прятали фасоль в горшочки и засыпали мусором, но “гадюка” и там находила фасоль и забирала до единой. В соседнем доме она сама кувалдой разбила печку, потому что ей кто-то подсказал, что хозяева прячут в печи что-то из съедобного.

Голод 1932–1933 гг. был не из-за неурожая, а из-за того, что у людей забрали все, что можно было забрать. Голод был создан искусственно. Наша семья тоже очень голодала, но никто у нас не умер, так как мой отец работал на шахте. И это нас спасло.

[Підпис] Р.Бородкіна

СВІДЧЕННЯ

БОРТНИКА Олександра Васильовича,
1922 р. народження,
(с. Олександрівка на Дніпропетровщині)

В період с 1932 по 1933 гг. я проживав на території Днепропетровской области в селе, которое называлось Александровкой. В этот период была большая нехватка хлеба. Тогда были случаи, когда люди поедали павший скот. Были созданы продотряды, забиравшие хлеб у населения.

В летние месяцы люди жили за счет рыбалки. Зимой были случаи, когда питались павшим скотом. Ходили на охоту. Случаев смерти людей от голода было немало. Много людей ходили пухлыми от голода. Я пережил время голода тяжело, основной мыслью тогда было: “Где и что бы поесть”.

*Записав А. Осипенко.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

БОРУЛЬНИК Марії Опанасіївни
(с. Орестопіль Покровського р-ну Дніпропетровської обл.)

1932–33 рр. були найстрашнішими у моєму житті. Сім'ю в 1930 році було розкуркулено. В ті роки було розкуркулено багато сімей села. У людей забирали корів, коней, волів, реманент і навіть виселяли з будинків.

У 1932 році врожай був гарний. Людям було роздано по 3 кг хліба (зерна) за трудовень, а восени цього ж року цей хліб та увесь інший, який був у людей, забрали як нібито розданий незаконно.

Організовував роботу активістських загонів голова сільської Ради – Рогожин. В хатах забирали все їстівне. Руйнували печі, долівки, конюшні, всі місця, де можна було сховати зерно. До бригад активістів із згаданих входили: Мазченко Яків, Соломка Корній, Гонтар Степанида. На кінець осені – початок зими голод почав проявлятися. На початок 1933 р. смертність зросла в кілька разів.

Пік смертності припав на весну 1933 року, коли з'явилися молоді зелені рослини, якими отруїлося багато людей. В кожній хаті можна було побачити пухлу від голоду людину. Тільки по вулиці, де я жила, за час голодомору загинуло більш тридцяти осіб. В людей тріскалась шкіра від голодної пухлоти. Також багато людей загинуло від тифу. Померлих ховали часто на місці, де бідолашні сконали, і то лише присипали зверху землею. Згадується випадок канібалізму. Сама я змогла вижити завдяки тому, що працювала на паспункті – відділення масло-

заводу, що був збудований у сумнозвісний 1932 рік. Лише за два роки село помітно спустило. Загинуло більше чоловіків, ніж жінок. А надії з'явилися про закінчення голоду лише після косовиці 1933 року.

На жаль, досі невідома загальна кількість жертв катастрофи 1932–1933 рр. в Україні. Історики лише наближаються до реальної статистики смертності. Тільки 1933 р., за даними В.Цапліна, у республіці померло 2,9 млн. осіб. Серед дослідників поки що немає єдності у визначенні фактичних демографічних втрат України від голодомору: Р.Конквест називає цифру 5 млн., Н.Верт – від 4 до 5 млн, С.Кульчицький – 3,5 млн осіб.

Кількість жертв голодомору могла бути набагато меншою, якби сталінське керівництво звернулося за допомогою, як і під час трагічних 1921–1923 рр., до світового співтовариства.

*Записала Б.Кубрак.
2 грудня 1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

БОРЧУК Тетяни Федорівни*(с.Богданівка на Дніпропетровщині)*

Голод сім'я Борчуків пережила в с.Личівка на Харківщині.

У 1932–1933 рр. на території України був дуже страшний голод. Стався він тому, що уряд на чолі зі Сталіним став забирати все зерно, не залишаючи селянам анітрохи. Нашу родину голод зостав у с.Личівка на Харківщині. Крім батьків і мене, в сім'ї ще було 4 брати (Сашко, Андрій, Іван, Микола) та старша сестра Марія. Відбувалося багато втрат людей, які скошували колоски на власній ділянці. Багато дітей йшли жебракувати, бо вдома їм нічого не діставалося. Траплялися випадки людоджерства. Часом мати йшла з дому зі своєю останньою дитиною. Траплялося багато випадків, коли знаходили на дорозі чи на вулиці міста мертву матір і немовля. Іноді жінки залишали своїх дітей (найчастіше дуже малих) коло чиїхось дверей, сподіваючись, що світ не без добрих людей.

Ще у 1931 році батька стратили за крадіжку зерна. В нашій сім'ї треба було вигодувати п'ятьох дітей, на щастя вже допомагала старша донька Маруся. Та коли Господь забрав до себе і її (якраз тоді, коли почалася найлютіша зима 30-х років ХХ століття), мати-господарка вже була не в силах вигодувати останніх дітей разом з немовлям. Майже за тиждень від голоду померло дві дитини, а за місяць – ще одна, яка стала жертвою людоджерства. І мати вирішила віддати останню дитину комусь, щоб за неї піклувався. Та віддавати було

нікому, ніхто не хотів дати їй їжі, бо сам нічого не мав. І тоді, одягнувши дитину у щось подібне до латаних мішків, тягнула її за комірць пальта, як тягнуть важкий мішок. Витягла на головну вулицю. Опустила її у грязюку. Маленьке личко дитини було опухле та синє. З маленьких губ стікала піна. Руки та маленьке тілце опухле. То був якийсь клумок із частинок людського тіла, кожна з яких була смертельно хвора, і все ж її тримав разом подих життя. Залишила дитину на дорозі в надії, що хтось, можливо, щось зробить, щоб допомогти їй. Тисячі й тисячі таких дітей, як ота дитина, зазнали в Україні такої самої долі того року у найстрашніші дні, мабуть, всього їх людського життя.

[Підпис] Т.Борчук

СВІДЧЕННЯ

БОЧКО Анни Іванівни,
1922 р. народження

*(с.Софіївка Новотроїцького р-ну Дніпропетровської
(нині Херсонська) обл.)*

Я народилася й пережила голод в с.Громівка Новотроїцького району Херсонської області.

Під час голоду мені було десять років, але тих жахливих днів не забуду до кінця життя. 1932–33 роки, – це був час страшного суду над нашим українським народом. Подібно тому, як у 33-му році від Рідзва Христового Пілат і його воїни розпинали Ісуса Христа на Голгофі, так у 1900-у річницю розп'яття Господа нашого, – Сталін та його слуги – Каганович, Молотов та інші у 1932–1933 роках розпинали український народ у його домівках по всій Україні. Згадуючи ті часи, коли по всіх селах ходили пухлі діти, батьки і матері, мороз йде по тілу.

Тепер у нашій країні іде перебудова, ми будуємо суверенну Україну, але дії уряду Фокіна, давшого всі права спекулянтам і грабителям працюючого народу – перетворив купони у туалетні бумажки. Все, що поступає у продаж спочатку сортується у складських коморах магазинів, а потім рішають, кому що можна відпускати, а кому – ні. Такі зв'язки Уряду Фокіна із спекулянтами і мафією у магазинах, можуть привести державу до трагічних дій по зразку 1932–33 років. Ми всі повинні бути пильними і не допустити до влади тих, хто у своїх діях бажає крові і страждань народу, і від цього наживають собі мільйони, наповнюють золотом міжнародні банки у Швейцарії.

Так будьмо пильними, дружними. Уроки життя, які ми пережили, повинні бути завжди у нашій пам'яті.

СВІДЧЕННЯ

**БРАГИ Петра Григоровича,
1924 р. народження***(с.Василівка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.)*

Картина голода в с.Васильевка была аналогична той, что и в с.Гегелино (ныне Дружелюбовка) на Днепропетровщине. (див. свід. КОСЕНКО Марії Ігнатівни, 1924 р. народження. – *Упорядники*). По селу ходили активисты, которые с помощью длинных металлических штырей прокалывали землю в огородах – искали ямы с продовольственными запасами.

Выжили мы лишь потому, что имели корову. Молоко возили в город и меняли на хлеб. Люди ели голубей, воробьев, кошек. Варили из семян кукурузы кашу (лынэлыкы) – молотые зерна кукурузы запаривали и делали что-то наподобие лепешек. По весне люди ели траву спорыш.

Односельчане ездили в более зажиточную (как считалось) Херсонскую область и там меняли вещи на хлеб.

*Запис: А.Брага.
1997 р.*

СВІДЧЕННЯ

БРАЙКО Фросини Іванівни*(с.Федорівка на Кіровоградщині)*

Ми жили в селі Федорівка. Сім'я складалася з 6 чоловік. Діти були один одного менші. Жили так собі, біднуvато, держали хазяйство, орали землю, але достатку не було. Потім все забрали у колгоспи, позганяли всю худобу, все, що було у дворах. Гірко плакали люди, але мусили йти, бо куди ж дітися, діти в кожного, годувати ж їх треба. Не давали держати вдома якусь конячину, щоб була підмога у хазяйстві. Чоботи одні були у батька, а друга пара – на мене і на всіх діток. По-пустому чоботи не взували, тільки якщо конче було треба. А то взимку сидять діти в хаті, нудяться, що ніяк вийти на вулицю та пограти в сніжки, та поковзатися, бо ж чобіт немає. Тоді старші хлопці вискочать з хати, пробіжаться по двору прямо голими ногами, перекинуться сніжками та й вскакують у хату, мов ошпарені. А як тільки сніг розтане, травичка зазеленіє, тоді вже легше трохи. Діти босі бігають всю весну, літо і до глибокої осені. Та й поїсти можна трохи вільніше. І огірочки, і вишеньки, і всяка травичка. Варили борщ із кропивою і з лободою. Як виїдемо всі у поле, та жнивуємо, і діти

рядом, такі, що ще й не ходять. Тоді породіллі не давали стільки вдома дитину глядіти, як зараз. Послабуєш після родів недільку – другу і до роботи ставай знову. Працювали гірко, тяжко, та веселіше жили люди. Уже як стемніє, люди попораються вдома та й виходять всі на вулицю. Тут і пісні, і сміх, і гармонія, і ніби легше стає на душі. А ніхто ж не думав, що буде така голодуха.

Врожай влітку 1932 р. був непоганий, стало б нам перезимувати, так комісари, ніби собаки, вигрібали з дворів усе підчистую, зернинки не залишали. Бідували дуже люди, ой, бідували. Пухлі ходили від голоду, а які так і мерли на ходу. Йде, йде людина, потім присіла і вже й не встала. Ми з чоловіком зрозуміли, що нам не врятувати своїх дітей, найменша наша донька стала чахнути прямо на очах, і ми пішли на крайню путь – вирішили їхати, шукати, де б можна дітей врятувати. Повигортали з торбів останні пригорщі жита та всі сухарики, що змогли приготувати, та й рушили в путь. Так ми зупинилися у Тулі і прожили там до 1940 року. Діток трохи відкормили і самі залишилися живі. Чоловік пішов на завод працювати, та так і вижили ми. А якби залишилися вдома, то хтозна, чи вижили б? Бо коли приїхали додому то багатьох уже ми не побачили. Сусідка наша, Мотря, поховала своїх трьох діток, а сама стала трохи не в собі, з розумом щось сталося. Отаке-то наше життя.

*Записала С.Балясна.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ
БРАСЛАВЦЯ Федора Івановича,
1915 р. народження
(м. Київ)

**Я ЗАШЕЛ В ХАТУ К СОСЕДЯМ,
А ТАМ СЕМЕРО МЕРТВЫХ ЛЕЖАТ...**

Федор Иванович Браславец не раз был на волосок от гибели. В войну его, пехотинца-пулеметчика, наградили солдатским орденом Славы... посмертно, решили, что при штурме Берлина он не уцелел под гусеницами танка. С риском была связана и послевоенная жизнь: 30 лет испытывал самолеты, работая в Авиационном научно-исследовательском комплексе им. Антонова. Но самое невероятное в его судьбе, считает мой собеседник, – то, что он выжил во время голодомора 1932–1933 годов.

– Я имею право свидетельствовать, что это был геноцид, – говорит Федор Иванович, – то есть спланированное массовое уничтожение невинных людей... В 1944 году в Польше, под Люблином, мы освободили узников фашистского лагеря смерти. Ворота открылись, и к нам, солдатам, двинулась толпа то ли

людей, то ли призраков. Впереди шла женщина, страшно худая, почти голая, и прижимала к груди ребеночка. Я остолбенел. Таких людей – скелеты, обтянутые кожей, – я уже видел в моем селе в 1933 году.

“В доме нашли разрезанное на части тельце ребеночка и суп из него”

– Родом я с Полтавщины, – рассказывает Федор Иванович Браславец. – Наша семья жила на хуторе Браславцы, в десяти километрах от Кобеляк. У нас была глинобитная хата, построенная еще дедом. Дед, как я потом узнал, был очень хорошим хозяином. И увидев, кто устанавливает новые порядки на селе, почувал беду. “Діти, – сказал родным, – я цього не переживу”. Лег и умер.

Хата – большая, просторная. Потому ее и выбрали уполномоченные из района. Они сидели за столом в кожанках, с наганами на поясе, и записывали селян в колхоз. А мы, четверо детей, забрались на печь и все видим. Вот заходит наш сосед и родич дядько Панько. Говорит: “Не хочу в колхозе вместе с лодырями работать!” Тут же двое уполномоченных заламывают ему руки за спину, тащат к закрытым дверям. А потом с разгону отпускают. Он разбивает лицо в кровь. И, уже окровавленного, его бьют об двери, пока он не соглашается вступить в колхоз. Так поступали со всеми, кто отказывался...

Мои родители, став колхозниками, отдали землю, инвентарь, двух волов, кобылу, отару овец. Оставили себе только корову и огород.

– *Земли у вас было много?*

– Нет, всего три десятины – на шесть душ. Это и спасло от раскулачивания. Будь земли чуть побольше, считались бы уже “кулаками”. У этих людей – а они же были труженики, хозяйство наживали своими мозолями! – забирали все имущество, выгоняли из хат и вывозили в степь. Там, в летних куренях, они до зимы не доживали.

– *Когда в вашем селе начался голод?*

– В ноябре 1932 года активисты из комитета бедноты стали забирать у селян зерно. Выгребли все из амбаров! Люди начали закапывать в горшках на огородах просо, фасоль, картошку. Закапывала и моя мама. Но в декабре забрали уже последнее. Каждую хату обошли представитель ГПУ с револьвером и активисты с длинными металлическими прутьями-“щупами”. Прощупывали во дворе, на огороде, на чердаке... Мама кричит, просит: “Оставьте хоть детям немного еды! Мы плачем. Только отец молчит... Комбедовцы изъяли все наши припасы, а напоследок ломом развалили печь. Это среди зимы! Мы тогда чудом не замерзли. Кое-как слепили кривобокую печурку...

– *Скажите, люди могли уйти из села – в поисках пропитания?*

– Нет! На мосту [через реку] Ворсклу стояли вооруженные охранники. И всех, кто хотел перейти на другой берег, поворачивали назад. Людей морили голодом сознательно.

– *Как вам удалось выжить?*

– Я до сих пор не знаю, каким чудом наша семья пережила зиму 33-го... Мы были очень дружные. Кто бы что ни раздобыл – сухую корочку, мерзлую картофелину, птичье яйцо – несет домой, и все делим поровну. Но при этом мама всегда себя обделяла – чтобы нам больше досталось. Мамина любовь нас спасла... Помню, запаривали в казане узвар из вишневых, грушевых, сливовых веточек и пили. Животы у всех пораздувались, ноги стали пухнуть. Отец совсем обессилел, еле ходил на работу в колхозную конюшню. Если лошадям давали овес, приносил нам домой жменьку. Мама потолчет в ступе и испечет коржики. Когда на конюшне сдохла кобыла, ее зарезали и разделили между работниками. Отцу досталась голень с копытами. Мать поставила ее варить. Как же она долго варилась! Часов пять или шесть все пенилась и пенилась. Мы сидели на полу у печи и никак не могли дождаться этого варева.

В семье я был самым младшим. Ходил по хатам просить хлебушка. Однажды зашел в соседскую хату – а там семеро мертвых лежат. Только одна девочка еще шевелится и показывает пальчиками на рот – есть просит. Почти в каждой хате ежедневно умирали люди.

– Где их хоронили?

– Закапывали прямо в огородах – если кто-то из семьи еще держался на ногах. А чаще всего мертвецов похоронные команды цепляли крюками, отвозили на подводах за село и сбрасывали в одну большую яму... В селе стали пропадать дети, пошли слухи, что кто-то их заманивает и убивает. Мама нам строго-настрога наказала ни к кому не заходить. Как-то моя старшая сестричка Миля (Мелания) со своей подружкой шли мимо хаты женщины, зазывавшей: “Идите ко мне, я вас супчиком покормлю!” Сестра побоялась, а ее подружка не вытерпела – зашла в хату... Мама этой девочки поздно вечером пришла к нам. “Миля, – плачет, – где моя дочка? Вы же вместе были!” Женщина, возле чьей хаты проходили девочки, оказалась людоедкой. В доме нашли разрезанное на части тельце Милиной подружки и суп из него. Хозяйка призналась, что убивала и своих детей, ела их мясо...

“Дядя заплакал и попросил у меня прощения”

– Больше всего людей умерло в марте 1933 года, – продолжает Федор Иванович. – В апреле уже ловили карасиков в ставке, ежей, из которых варили супы. Ели листья, крапиву. А еще рвали типец – это бурьян семейства злаковых. Колоски толкли в ступе и пекли коржики. Правда, от них были страшные запоры. Мы, дети, криком кричали. Но все равно ели эти коржики. Есть хотелось постоянно.

В конце мая заколосилось колхозное поле. Охранники с ружьями день и ночь объезжали территорию, ловя голодных людей, срывавших зеленые колоски. Уже вышел указ “про колоски” (так в народе называли написанный лично Сталиным указ от 7 августа 1932 года о защите социалистической собственности. Виновные в расхищении карались расстрелом. За несколько колосков, срезанных с колхозного поля, давали 10 лет. – Авт.).

Мои родители боялись ходить на поле и нам, детям, запрещали. А колхозная нива была рядом с нашей толокой. Как-то я шел по краю толоки и собирал бурьян на коржики. Мой дядя Яков был охранником и, объезжая поля, увидел меня, слез с коня, пошарил в моих карманах, нашел ножик и... обвинил в том, что я срезал колоски. Я объяснял, плакал – не помогло. Держа меня за ухо одной рукой, другой – ведя на поводу коня, доставил к сельсовету как преступника. Уж на что комбедовцы были жестокие, но даже они пристыдили охранника: это твой племянник, он опух от голода, и колосков у него нет. Меня отпустили. А дядю с тех пор мучила совесть...

– Федор Иванович, когда вы смогли поестъ хлеба досыта?

– Уже в 35-м году... После голодомора я год не ходил в школу (она в пяти километрах от нашего села) – не было сил. И ещё несколько лет не подрастал. Только после войны немного “вытянулся”. Когда уходил добровольцем на фронт, в неполных 18 лет весил 45 килограммов, а размер обуви у меня был 36.

Демобилизовали меня только в 1950 году – семь лет не был дома. Встретила меня мама, отец погиб на фронте. Говорит: дядя Яков очень хочет тебя видеть. Я пошел к нему – в военной форме, на груди орден Славы, медаль “За отвагу”... Дядя посмотрел на меня и заплакал: “Прости мой грех, племянничек, бес меня попутал”.

– И вы простили?

– Простил... Сатанинская была система при Сталине – натравливали людей друг на друга. Но вот что удивительно: я стал расспрашивать маму об односельчанах, и выяснилось, что никто из тех, кто ходил по хатам и забирал у людей последнее, не умер своей смертью! Кто попал в аварию, кто сошел с ума, кто спился. И ни у кого не осталось детей. Наверное, это кара Божья.

“Нужно помочь этому хлопцу”, – сказал Сергей Королев”

– Когда я проведаль своего двоюродного брата Григория, инвалида войны, в селе Сухиновка, мы с ним пошли на то место, где закапывали умерших от голода людей, – рассказывает Федор Иванович. – Там высился огромный холм, поросший травой. И деревянный крест, почерневший от дождей. Никакой надписи на нем не было. Мы с братом стали поименно вспоминать сперва односельчан, погибших на войне, потом – репрессированных. И, наконец, тех, кто умер от голода. И оказалось, что число жертв 1933 года больше общего количества погибших от репрессий и в войну! Но о страшном голоде молчали. Словно его не было. Даже после смерти Сталина об этом не говорили.

А я никак не мог забыть 1933 год, часто рассказывал друзьям, знакомым о голоде. И поплатился за свою откровенность. Кто-то из “друзей” донес на меня в КГБ (это был 1958 год). Меня вызвали на Владимирскую, 33 и допрашивали 12 часов непрерывно. Требовали признать, что голод 1933-го – это клевета, вражеская пропаганда... Никаких бумаг я тогда не подписал, – хмурится Федор Иванович. – Даже не хочу об этом вспоминать... Несправедливости видел

в жизни много. Но хороших людей на свете больше. Я в этом убедился. Ведь, слава Богу, полмира облетал.

– *А как вы попали в авиацию, Федор Иванович?*

Мамин борщ помог (*улыбается*). Так получилось, что в гости к нашему дальнему родственнику, служившему в ракетных войсках, Ивану Бенедиктовичу Бровко, заехал Сергей Павлович Королев. Они были хорошо знакомы. Бровко жил тогда в Кобеляках, там же и наша семья поселилась, когда родной хутор снесли. Сергей Павлович ехал в Крым, а по дороге навестил друга. Бровко попросил мою маму сварить борщ – он у нее замечательно получался! – угостить дорогого гостя. Разговорились. Мама показала мою фотографию (я еще служил в армии). Потом она мне рассказывала, что Королев, посмотрев на фотографию, говорит Бровко: “Иван, помоги этому хлопцу”. “Чем он хочет заниматься?” – “Пишет из армии, что хочет учиться”, – отвечает Иван Бенедиктович. И он стал моим наставником.

Учился я не переставал. Закончил авиационный институт и снова засел за книги. Мечтал работать у Олега Константиновича Антонова. Он был необыкновенный человек! Я благодарен судьбе, что имел возможность находиться рядом с ним...

В небо уже не поднимаюсь 17 лет. Но товарищи по летной работе не забывают – вот недавно заходил друг нашей семьи – Юрий Владимирович Куртин (*летчик-испытатель, Герой Советского Союза. – Авт.*).

– Мужу дали прозвище Летчик соседи по нашей даче в Триполье, – говорит Раиса Ивановна, супруга Федора Ивановича (вместе они уже 52 года). – Он и сейчас герой: три инфаркта перенес, но не сдается – каждый день делает дыхательную гимнастику. “Воюет” с болезнями, как прежде “воевал” за косогор возле нашего дома в Триполье. Там была пустошь, ничего не росло. А сейчас здесь сад: яблони, вишни... Мы на базаре фруктов не покупаем – своих хватает.

– *В родных краях давно были?* – интересуюсь напоследок у Федора Ивановича.

– Ездили с женой совсем недавно на мою родину. Браславцев уже давно нет. В 1937 году по указанию Сталина все хутора были уничтожены. Причем, люди должны были сами сносить свое жилье и отправляться, куда глаза глядят. Наша хата оказалась такая прочная, что разрушить мы ее так и не смогли – уже другие “добивали”. На хуторском кладбище повыдергивали все кресты, все столбы. Кроме одного. Остался трехметровый дубовый столб на могиле моего деда. Представляете: тянули его волами – не вытащили, потом тракторами – тоже не поддался! Такой вот столб... невмирущий. Мы с женой собираемся снова съездить на это место и сфотографироваться возле столба. Будет память детям. У нас сын с дочкой. Трое внуков. И уже правнучка растет...

Унгуран О. Я зашел в хату к соседям, а там семеро мертвых лежат... – Факты. – 2007. – 27 ноября.

СВІДЧЕННЯ

БРИК Мотрі Петрівни*(с.Іванівка на Миколаївщині)*

Сім'я наша мала багато дітей – семеро. Був у нас город, записаний на батька, Брика Петра. А в цей час батько поїхав на заробітки в Кривий Ріг. А уповноважений прийшов і вигнав матір з дітьми з хати. Хату замкнув, ключі забрав собі і сказав, що город і хата не наші, бо записані на батька, а його коло нас нема. Мати почала голосити, а діти плакати. Жінка цього уповноваженого почала його ляяти, що він так поступив, бо ми ж люди з одного колгоспу. Через деякий час він усе-таки повернув ключі, і ми вже жили з матір'ю в хаті.

В оці голодні годи померли близнята.

Одного разу пішла мати з дитиною на скошене поле і назбирали піввідра колосків, натеребили з них зерна. Получився невеличкий вузлик. Уповноважений прийшов, зробив обшук і цей вузлик забрав.

Дітей кормили мама лепшошками з трави, пекли їх на сковородці.

Записала Н.Козлова.

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

БРОВЧЕНКО Віри Миколаївни,**1923 р. народження***(с.Леніне Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.)*

Голод 1932 року я пам'ятаю дитиною. Особливо тяжко було взимку. Зимові сутінки огортають мое село. Темно, холодно і голодно. Посеред ночі прокидається моя маленька сестричка Олена та просить: “Мамо, шматочок хліба дайте!” “Спи, моя дитино, спи. Завтра тато принесе”, – відповідає мати. З горем пополам засинаємо. Але сон той такий неспокійний, ніч така довга... Сниться чудова біла паляниця. Крізь сон чую її запах, в животі бурчить, всі кишки зводить, немов судороги. Зранку збираюся до школи. З'їла декілька ложок юшки, яку зварила мама, вкинувши в окріп декілька промерзлих картоплин. Трохи вгамувала голод. Біжу до школи, але настирливі думки про шматочок запашного хліба не залишають мене. Приходжу додому і знову ввечері Віктор (мій брат) просить: “Мамо, тату, хлібця, тільки кусочок хлібця”. Батько і мати просять трохи почекати, до весни. Але сил чекати ту весну все менше й менше. В один день зовсім знесилів Віктор. Опух, не міг встати: “Мамо, мамочко,

я дуже хочу молочка. Якби мені добре стало відразу, якби ви дали мені трішечки молока”. Мама схоплюється з місця, де й сили беруться. Хапає склянку й біжить до сусідів. До тітки Орини, але у неї теж немає, так вона бігає по всьому селу.

Помер дід Тарас неподалік від нас. Недовго протягнув наш Віктор. Тихо стогнав, а потім зовсім змовк. Поховали ми Віктора, ще більша туга обвила нашу хату. Потім, пам’ятаю, що дітей, які ще не ходили до школи, можна було здавати у дитячі ясла, там їх підготовували. Віддали і ми туди Олену. Коли я ходила до школи, то заходила до тих ясел. Оленка для мене ховала затірочку – борошняну кульку завбільшки з вишню.

Пам’ятаю, сидимо ми у школі на уроках, аж мороз по шкірі йде, сльози на очі наворачуються, в животі всі кишки догори піднімаються. Страшно. Голова йде кругом. По дорозі разів п’ять (як не більше) впадеш. Але в школі учили вірші про “батька нашого Сталіна”, славивши його з ранку до вечора, дякували йому за “щасливе наше дитинство”...

Скільки дітей, людей померло від голоду 1933 р.? Тільки в одному нашому селі не встигали рити ями та виносити мерців з хат. Навесні було легше, серце мов розквітало, веселіше ставало на душі. Уже в саду біля хатини з’явилася молода кропива та лобода. Мама буде готувати нам січеники. На полях вже можна назбирати пшениці, мама спече нам хліба. Коли з’явився перший хліб, Боже, який він був запашний, який жаданий, облитий гарячими слізьми! Але ж ми живі, хоч болять наші серця і душі, пережили, винесли це страхіття – голодомор 1932–1933 років.

*[Підпис] В.Бровченко.
Записала В.Єременко.
1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

БРУСЛІК Лідії Михайлівни,
1923 р. народження
(с.Каданка на Київщині)

В 1933 р. у нашій родині було 7 дітей. На початку року до в’язниці посадили батька, а сім’ю розкуркулили. Забрали все. Навіть стареньку швейну машинку, що приглянулась комусь з уповноважених з хлібозаготівель. Мати – смілива жінка, написала в Харків (де тоді знаходився уряд України) – чи справедливо поводитися уповноважені з нашою сім’єю. Дивно, але незабаром надійшла відповідь, в якій місцевій владі було наказано повернути все господарям. Та було вже пізно – частина тварин і машинка зникли. Те ж, що повернули, мати

понесла на базар – все одно відберуть. І як у воду дивилася. Незабаром розкуркулювачі з'явилися знову, тепер вже начебто за податками, сума яких здавалася астрономічною. Мати відповіла їм, що їй нема чим платити та й вже нема за що платити податки, позаяк все давно з'їдено. Однак розкуркулювачі все обшукали, лазили по всіх закамарках. А коли нічого не знайшли, то вигнали серед зими усю родину до копанки, де нікого не боячись, бігали миші, а навесні квакали жаби.

Тавро куркульської сім'ї намертво було пришито до нас, і якась босячня, і навіть колгоспник вважав своїм обов'язком познущатися, якнайболючіше образити нас. Якось рано навесні ми з братом йшли до родичів у сусіднє село, так колгоспний бригадир забрав у нас останні сорочки і фуфайки, залишив нас роздягнутими на морозі.

*Записала А.Вершиніна.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

**БРУСЛІКА Сергія Васильовича,
1923 р. народження**

(м.П'ятихатки Дніпропетровської обл.)

Голод 1932–1933 рр. застав мене в рідних П'ятихатках. До 30-х років наша сім'я була заможною. Батько працював в колгоспі бухгалтером, мав заробіток. Мати працювала в полі. Мали “велике” господарство: козу, свиню, гусей, качок. Але потім у нас в селі помінялось начальство, і до нас почали приходити якісь люди та почали забирати у нас то качку то гуску. Потім дійшло до кози. Так ми опинились без свого господарства.

А потім настав 33-й рік. Люди у нас мерли, як мухи, тому що село в нас небагате, ні в кого не було ні врожаю, навіть якихось цінних речей, що можна було б виміняти на харчі. Наша родина перебивалася тим, що в мами десь на горищі були цілі пакети насіння квітів, овочевих культур, і вона кожного дня варила з них “бульйон”. Батьку в колгоспі видавали по малесенькій скибочці хліба та небагато картоплі. Так ми і переживали той голод. Але навесні 1933 р. сталося в нас горе – вмер півторарічний брат Сашко, він всю зиму хворів, а по весні помер. У нас не те що ліків не було, навіть молока не було за що взяти.

Страшні часи то були. Люди йшли на заробітки та додому вже не поверталися. Шукали їх родичі, але ніхто про них нічого не чув і не знав. Отаким ось і було наше життя.

[Підпис] С.Бруслік

СВІДЧЕННЯ

БРУСЛІК Тетяни

(сmt. Макіївка на Донеччині)

Колись я навіть уявити не могла, що моя бабуся, Бруслік Лідія Михайлівна, пережила так багато лиха. Але якось ми розговорилися з нею, і я дізналася багато досі невідомого мені. В 33-му сім'я десятирічної бабусі та її шести братів і сестер жила в селі Каданка Київської області. На початку року до в'язниці посадили батька, а сім'ю розкуркулили. Забрали все. Навіть стареньку швейну машинку, що приглянулася комусь з уповноважених. Прабабуся, смілива жінка, написала в Харків, де тоді знаходився уряд України – чи справедливо поводитися уповноважені з їхньою сім'єю. Дивно, але незабаром надійшла відповідь, в якій владі наказано було протягом доби повернути все господарям. Та було вже пізно – частина тварин і машинка зникли. Те ж, що повернули, бабуня понесла на базар – все одно відберуть: І як у воду дивилася. Незабаром “розкуркулювачі” з'явилися знову, тепер вже начебто за податками, сума яких здавалася астрономічною. “Мені нема чим та й вже нема за що платити податки, – відповіла бабуся, – ми все давно з'їли”. Як вони шукали? Мов нишпорки! Лазили по всіх закамарках. А коли нічого не знайшли, вигнали серед зими всю родину до землянки, де, нікого не боячись, бігали миші, а навесні квакали жаби. Тавро куркульської сім'ї намертво пришили до них, і якась босячня, і навіть колгоспник вважав своїм обов'язком познуцатися, якнайболючіше образити. Якось рано навесні колгоспний бригадир забрав у бабусі та її брата, що йшли до родичів у сусіднє село, останні сорочки і фуфайки, залишивши дітей роздягненими на морозі. “Як ми вижили, я не знаю. Прошу в Бога лиш одного: щоб ні тобі, ні твоїм дітям та онукам ніколи не довелося пережити щось подібне”, – розхвилювалася від розповіді бабуся.

Записала Оксана Кожем'яка.

СВІДЧЕННЯ

БУБЛИКА Феодосія Степановича

*(с. Соколівка Васильківського р-ну
Полтавської (нині Київська) обл.)*

Плачучи, розповідав про ту тяжку годину села старий сільський учитель. Тоді він навчав дітей у сільській школі.

“Що й казати, було від чого плакати. Адже у моєму четвертому класі до голодомору було тридцять учнів, а вижило після 1933 року лише десять...”

Одного дня, прийшовши до школи, не побачив серед інших учнів здібного Василя Литвиненка. Не було його і другого дня і третього. Пізніше село дізналося, що Василькова матір, Литвиненко Олена, зморена голодом і доведена до відчаю, вбила рідну дитину і спожила. Навіть пригощала дитячим м'ясом своїх голодних сусідів. Як потім виявилось, до цього злочину Литвиненко Олена спожила і м'ясо померлої від голоду старшої доньки Антоніни. Боячись людської кари, Олена вирішила покинути село і піти до Києва. Не дійшла, на півдорозі померла. Так загинула голодною смертю сільська родина Литвиненків.

Не міг я спокійно переживати людське горе, гірку трагедію рідної землі. І почав писати до районної та обласної влади звинувальні листи і просив допомогти врятувати дітей від голодної смерті. В одному з листів до обласної ради вимагав: "Добрі люди! Допоможіть. Діти села Соколівка помирають з голоду! Спасіть безгрішних дітей!"

Через кілька днів до села приїхав представник ГПУ. Знайшов мене і разом з головою сільської ради вони призначили відповідальним за порятунок дітей села від голодної смерті. Виділили окрему хату, виписали продукти і почали варити їжу сільським дітям. Організували щоденне дворазове харчування. Можливо, саме дякуючи вжитим заходам, і залишилися живими ті десятеро із тридцяти учнів четвертого класу Соколівської школи.

Винуватці цього великого горя старовинного села Соколівка відомі. Їх усіх вже осудили люди гіркими сльозами. Серед винуватців були і свої доморощені кати.

У тяжкі дні голодомору у Соколівці головою сільської ради був Василь Сулима, який дуже чітко і жорстко виконував настанови більшовицької верхівки. Це він одного дня під час жнив почав безпідставно звинувачувати старшого колгоспника, який молотив колгоспне збіжжя, Романа Наженка, у бойкотуванні жнив. А коли Наженко почав заперечувати, голова сільради Сулима вихопив з кобури нагана і вистрелив у невинного хлібороба. Через кульове поранення в шию, Романа Наженка паралізувало, і він невдовзі помер. А як же люди? А люди мовчали. Їм заборонено було будь-що говорити про цей випадок цілих сімдесят п'ять років тоталітарної системи управління державою.

Я після цього злочину теж не наважився написати в газету, хоч і був одним із кращих сількорів у районі.

В селі, за моїми підрахунками, того голодного 1933 року померло більше двохсот сімдесяти селян. В 1931 році в селі було 350 дворів, а в 1990 році всього лише 270 дворів. Хіба це не доказ того, що село не відродилося після того лиха?"

Коли Феодосій Степанович розповідав про голодомор у Соколівці, він ще не знав, що Україна виборе свою незалежність і потоне в багні корупції, злочинів і глибокої економічної кризи. І знову селянин стане крайнім. Бог не дав сільському вчителю Феодосію Бублику пережити нове горе селян, він не побачив тієї розрухи, до якої довело наші села злочинне керівництво держави.

Так, селяни залякані репресіями більшовицької влади, мовчали, але знаходилися сміливці, які посилали звинувачувальні листи про горе в селах до вищих органів влади, аж до ЦК ВКП(б).

У сусідньому з Соколівкою селі Лосятин люди також помирали з голоду. Більшовицькі супостати вигребли з їхніх домівок все до останньої крихти. Тоді троє сміливців, жителі Лосятини М.Мартиненко, М.Хуторний та М.Шевченко відправили гнівний звинувачувальний лист до Народного Комісаріату України у Харків. Вони писали: “Чи законно це, що людей оставили без куска хліба, жодного фунта зерна, чи можна прохарчувати п’ять місяців дітей одною картоплею, якої вже немає, день од дня голодних збільшується. Чи знає історія такий час, який зробила зараз Радвлада.

В такі люті морози викидати голих і голодних на мороз малих і великих, з такого добровільного вступу в колгосп толку не буде, бо і члени колгоспу не одержують жодного фунта хліба з 1 листопада 1931 року, вивезено хліб до одного фунта в хлібозаготівлю. Робоча худоба кожен день пропадає, бо немає соломи, не те що вівса або дерті. Більше всього пограбовані села такі, як Лосятин, Саливонки, Гребінки, Храпачі та Скребиші Білоцерківського району. Тисячі пудів забрано і снопами, і зерном, але грошей людям не сплачувано до сього часу, для цього потрібно приїхати з центру (Харкова) і зібрати загальні збори села, і спитати людей, у кого що забрано і не заплачено, бо на район ми не віримо, багато забрано хліба, борошна, сала, м’яса, і т.п., і забрано бригадами, а частково здано до колгоспів, де розбиралось по домах правліннями. За що мучать селян, за що гине худоба?

За останні три роки врожайність зменшилась із 100% на 10% і менше. Наприклад, жито з 1 гектара 4–5 центнерів, яра пшениця з 1 гектара – 70 кг. Це в колгоспах, в одноосібних зменшилась менше. Чому в Москві пуд житнього борошна коштує 7 крб, а в нас 90 крб., певно, вродило там краще?

В першу чергу потрібно опросити селян с. Лосятин, де голодовка.

Потім підписали цей лист, а після підпису додали вимогу від голодних лосятинців “Дайте хліба! Дайте хліба!”

Листа в Харкові отримали, але ніхто не приїхав в Лосятин, і ніхто не дав голодним селянам хліба. Голод лютував по селах. Виснажені голодом люди чи то за обручку, чи за намисто, а частіше за останню одежину намагалися виміняти хоч трішки хліба чи крупи, аби врятувати свої сім’ї від голодної смерті. Але і такої можливості вберегтися від голодної смерті селяни були позбавлені. На станціях, кордонах України були створені застави із внутрішніх військ, які відбирали в людей всі цінності і позбавляли їх останньої надії – виміняти шматок хліба чи жменю зерна.

Записав М.Таран.

СВІДЧЕННЯ

БУВАЛЕНКО Павлини Яківни*(с.Межиріч Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)*

До кожного двору доводили план – скільки вивезти зерна в державу. А вивезеш – знову план новий дають.

У нас зайвого зерна не було, бо ж 8 рогів, план батько не виконав, і сталінські прихвосні почали перекопувати все піками в хаті і біля хати, шукати ями з зерном. Зерна не знайшли, а забрали все, що можна було їсти – буряки, гарбузи, квасоллю. Забрали й корову.

Почався в хаті голод. Менші діти все плакали і просили їсти. Ми були як скелети, оброслі якимось мохом. Спочатку менші повмирали, решта лежала й чекала смерті. А посеред села стояв великий гамазей, в ньому було сховано тисячі тонн зерна, яке охороняла озброєна варта. Куди його вивезли те зерно, ніхто не знав. А цим же зерном можна було врятувати не одне село.

В школі на той час почали давати гарячі сніданки. Бурда бурдою, але ж і хліба скибочка була. Село в нас тоді було велике, в садах. А в 33-му геть спустило, заросло бур'янами, у вікнах не світилось. Зосталась і наша хата напризволяще. Всередині вже давно нічого не було. Все що можна, повіддавали за склянку кисляку чи й сироватки. Все прахом пішло. Стали жити по людях, хто пустить. Так і вижили.

*[Підпис] П.Буваленко
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

БУГАЯ Зіновія Єлисейовича,

1921 р. народження,

(м.Білгород-Дністровський Одеської обл.)

Голод 1932–1933 рр. довелось пережити мне на хуторі Шевченко и на хуторі Кирилло-Антоновка Еланецкого р-ну Одесской (тогда Николаевская) области.

Наши батьки вступили в колхоз в 1932 г. весной. Сдали в колхоз лошади, реманент (плуги, повозки, зерноочистительные машины), и мой отец стал конюхом у 12 конематок. Однако осенью нас раскулачили и как? На рассвете в хату с шумом ворвалась так называемая буксирная бригада (новоиспеченная комсомолия). Нас в семье было пять малышей, отец и мать.

В те годы – 1932-й-33-й – я ходил в 4 класс. В школе о голоде никто ничего не говорил. Было так поставлено, что друг другу не имели права жаловаться, что

жизнь плохая. Сказанное о невзгодах немедленно доносили в НКВД, а ночью машина (“черный ворон”) увозила сказавшего это навсегда, так был увезен Стороженко Яков.

Голод был во всех селах: Петрово, М.Жинавка, Богодаровка – эти села были большие – по 500–600 дворов, а до 1934 г. остались через 2–3 дома живые. Часть были раскулачены и выселены, часть умерли даже семьями: Козяренко, Тыщенко, Травченко, Олинавчины.

Умерли от голода мои три дядька: Бугай Евтух, Лука, Петро, две титкы: Кравченко Хтодоська, Моргун Васылына и их дети.

1993 р.

СВІДЧЕННЯ

БУГАЙ Марії Федорівни, 1909 р. народження

(с.Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Голод приніс багато смертей та горя людям. Він не обійшов і нашу сім'ю. Батько, Федір Пилипович, працював в колгоспі головним бухгалтером. І за невиконання плану з хлібозаготівель був засланий до Сибіру. Мати моя, Олена, залишилася одна з двома дітьми на руках, це я і мій братик Мишко. Ми дуже голодали, і наша мати не знала, що й робити, як прогудувати нас і себе. Але світ не без добрих людей. Хоч на той час, можливо, це був єдиний вихід зберегти життя нам і собі. Одним словом, за порадою сусідки, мама здала нас (мене і Мишка) до дитячого будинку.

Йшли роки, і ось мати отримує звістку від батька, що він повертається і що хоче побачити свою матір і своїх дітей. Мама пише лист бабусі, яка жила в сусідньому селі, щоб та переїжджала жити до нас у Вербки. І ось мати приходить за нами до дитячого будинку, і їй повідомляють, що її сина (тобто мого брата) рік тому перевели до іншого дитбудинку, і що вони не знають, як склалася його доля.

Мати у відчаї повертається додому і повідомляє батькові за Мишка. Скільки я пам'ятаю себе в дитинстві, батьки постійно розшукували його, аж до самої кончини.

Я стала дорослою, працювала, вийшла заміж, але ні на хвилину не забувала про свого брата Мишка. Де він, як він живе, чи є в нього сім'я? І до цього часу не знаю. Страшно помирати, не знаючи, що з Мишком. А так хотілося, хоча б яку вісточку про нього отримати.

Записала В.Висоцька.

1999 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**БУГЕРИ Тодоски Павлівни,
1910 р. народження**

(с. Велика Кириївка Бершадського р-ну Вінницької обл.)

Наша сім'я складалася з 5 чоловік. Ледве повиживали. Ми вже були старшими, то ходили в колгосп на роботу. Виділили нам ділянку (0,04 га землі), її треба було скопати. За це давали 1 кг дерті, з якої мама пекла хліб. Люди дуже бідували. Двадцятип'ятитисячник Вихрист з активістами ходили по хатах із штиками, якими вони проколювали землю, сіно: чи там не було захованого зерна? Для своєї сім'ї із забраного майна (рядна, хустки, вовна) Вихрист відправляв посилки. Для нього я навіть сама пакувала по 10 посилок в день.

Під час голоду всі люди були байдужими до чужої біди. Кожен рятував тільки самого себе. Якщо на дорозі лежала людина, то ніхто не намагався їй допомогти, вона так там і помирала. На мою думку, в селі загинула десь третя частина населення.

*Записала А.Кільчицька.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**БУДЯНСЬКОЇ Марії Миколаївни
(1885–1978)**

*(м. Балаклія Харківської обл.),
в переказі правнуки*

*КОРНЄВОЇ Людмили Федорівни, 1954 р. народження
(м. Харків)*

Брат Марії Миколаївни, Юхим Миколайович Горлач, був старшим за неї на 3 роки. Він проживав у селі Лагері поблизу Балаклії разом з дружиною і дітьми. За відмову вступити до колгоспу був засланий до Сибіру на 10 років. “Куркулем” він не був, оскільки найманої праці не використовував, але до “влади рад” і колгоспної системи ставився різко негативно. Вживши і повернувшись напередодні війни, вдома застав пустку: дружина з дочкою померли з голоду в 1932–33 роках, син зник. Згодом з'ясувалось, що син дістався до Росії, там одружився і вже мав двох дітей. Під час війни він загинув на фронті, “защищая Родину”. Юхим Миколайович одружився вдруге, та до кінця свого життя і сам не вступив до колгоспу, і дружині не дозволив. Ось що розповідала Марія Миколаївна про діяльність сумнозвісних “буксирних бригад”.

Така “бригада” завітала кілька разів і до родини Будянських. Останнього разу, коли забрано було вже все, “спеціаліст” з пошуків зерна знайшов лантух квасолі під стріхою комори, протикаючи її залізним дротом – “щупом”. Без цієї останньої їжі сім’я була приречена. У відчаї Марія Миколаївна вхопила лопату і накинулась на грабіжника: “Не підходь – зарубаю!”. І той відступив! Наслідків цей випадок не мав. А десь між лютим і березнем 33-го року помер чоловік Марії Миколаївни, Іван Харитонович Будянський, бо, пухнучи з голоду, з’їв якусь непридатну до їжі гидоту. Декілька днів лежав небіжчик у холодній хаті, бо нікому було зробити труну, нікому вирити могилу – всі були слабкі й пухлі від голоду. Людей ховали тоді “одне на одному”, як говорила Марія Миколаївна. Звісно, неглибоко. А навесні, як почав танути сніг, з землі стали випинатись людські кінцівки. Наприкінці 40-х років старий цвинтар був знесений, і згодом на тім місці побудований житловий масив – на людських кістках...

Сусідка Марії Миколаївни – Бовдир Явдоха – мала зробити страшний вибір між порятунком дітей і хворого чоловіка. Вона рятувала дітей, як могла, а чоловік помер з голоду.

Інша сусідка Марії Миколаївни – Коробчиха (на жаль, ні ім’я, ні по батькові вже не з’ясувати) – посадила двох своїх малих дітей на товарний потяг, сподіваючись, що дістануться вони десь до добрих людей і врятуються від голоду. Сама Коробчиха залишилась помирати вдома, та їй судилось вижити. Але що то було за життя? Вона не знала спокою ні вдень, ні вночі, на кожен стук бігла до хвіртки – може, то діти повернулись?! Так і вмерла, не дочекавшись, вже літньою людиною...

*Записав О.Корнєв.
15 серпня 2006 р.*

СВІДЧЕННЯ

БУДЯНСЬКОЇ Марії Павлівни,
1912 р. народження
(м. Балаклія на Харківщині)

В 1933-му голод був. Жили ми на Пісках біля Балаклії. В мене померли з голоду свекруха, свекор, його брат, їхні діти – дівчина й хлопець. Їсти було нічого. Ми рвали рогіз, кропиву, козельки, лопуцьки на вигоні, бо хліба не було. Виривали картошку з землі прошлогордню – суха така, крохмальна, недобра... Ото, брали її, клали у водичку, розколотять, закип’ятять та й з рогозом їдять. А то ще було: знайдуть коняку, в кого залишилась... Коняці їсти нічого, вона не їсть. Її заб’ють і діляться... З кістками, з усим. Порізали, порізали, сокирою розрубали, поділили... А ще я чула, що мертвих їли, знайдуть мертвого і їдять...

*Записав О.Корнєв.
3 грудня 2005 р.*

СВІДЧЕННЯ

БУЗОВЕРІ Ольги Кіндратівни*(с.Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)*

У 1933-му жили ми бідно, Сім'я складалася з 8 чоловік. Згадую, що кожного дня був обхід уповноважених і активістів: ходили по дворах і забирали останню крупу, борошно, пшеницю. Перед тим, як заходити в хату забирати зерно, я збирала де кусочок хлібця, де крихти і залізала на піч. Сиділа там, щоб не забрали останнє. Щоб хоч залишилось по маленькому кусочку кожному на вечір. У мене були старші брати. Вони ходили по вулицях і стріляли горобців. Потім приносили додому, обскубували їх і варили, страва була схожа на галушки. А ще ми тримали корову. Коли віяли молоко на сепараторі, то всі дивилися на нього, не зводячи очей. А коли розбирали сепаратор, то всі сиділи і облизували його від молока і вершків. Вершки не їли, а несли на базар і міняли на борошно, крупи.

Батько сторожив овець. З пастухами вночі овець іноді доїв і приносив молока додому. Було в нас поле – 10 га, ми продали його за 16 кг пшениці.

В ті роки з голоду померло дуже багато людей і скотини.

*Записала О.Лапа, онука.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

**БУЗОВЕРІ Якіма Гавриловича,
1925 р. народження***(с.Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)*

У голодоморі 1932–1933 рр. загинуло дуже багато людей нашого села, залишилася лише третя частина його населення. Виживали тільки ті люди, які були здатні працювати. Наша сім'я нараховувала 4 людей – маму, татка, мене та меншу сестру Марію. Батько працював конюхом у колгоспі, а мати дома, шила різну одягу. Одного разу до неї прийшла жінка голови колгоспу. Принесла тканини, щоб мати пошила плаття, за цю роботу вона принесла паляницю хліба. Це було величезне свято для всієї сім'ї. На обід мати зварила юшки з горобців і дала кожному по скибці хліба, а залишені півхлібини замотала в хустину і заховала в швейну машинку. Але це свято було недовгим. Ввечері прийшла комісія і почала скрізь шукати хліб. Ломом довбали піч, зривали підлогу, землю ломом проштрикували, а мати в цей час шила й шила. Тоді один чоловік з комісії підійшов

до неї, здвинув з місця швейну машинку і знайшов паляницю. Мати почала бла- гати чоловіка, щоб він не відбирав останню крихітку їхнього “щастя”. Він вда- рив її і відштовхнув, батько за неї заступився. Почалася бійка. За це батька забрали і через місяць посадили в тюрму на 4 роки.

Без батька ми ще більше стали голодувати, менша сестра померла. Мати теж почала пухнути з голоду. Я почав бігати ночами в поле, крав то картоплю, то декілька колосків пшениці. Їли бур'ян, листя з дерев, собак, кішок, горобців стріляли. Ходили до річки та збирали равликів.

Цю чорну смугу життя я ніколи не забуду. Ні померлу сестру, ні опухлу матір. Забути не дає і виразка шлунку.

*Записала О.Лапа.
1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

БУКАЧА Івана Васильовича, 1918 р. народження

*(с.Недогарки Кременчуцького р-ну Київської
(нині Полтавська) обл.)*

В 1933 р. я і наша сім'я, яка складалася з 5 осіб (батько, мати і 3 братів), проживали в с.Недогарки. Батьки працювали в колгоспі “П'ятирічка”. Батькам, звичайно, було дуже важко утримувати сім'ю, особливо під час такого поваль- ного голоду, який спіткав народ України.

В березні 1933 р. у нас не залишилося продуктів харчування. Не було ні буряків, ні картоплі, не говорячи вже про хліб, смак якого ми вже давно забули. Але сім'я мала корову. Молоко, що мали від неї, вживали, а решту носили на базар у Градизьк (сусіднє селище, колишній райцентр), продавали по 10 коп. за склянку. Так, за тиждень, якщо, було, пощастить, можна було виторгувати на 1 хлібину і 3 склянки пшона, з якого варили рідкий куліш. В кінці квітня – на початку травня я з братом ходив на болота збирати тичаки рогозу, яким харчу- валися; на луках рвали щавель, який також поїдали.

Вважаю, що голод 1933 р. було викликано штучно, в такий спосіб хотіли залучити людей до колгоспів. В нашій сім'ї один з братів помер, решта були пухлі, але вижили. В селі померло багато людей.

*Записав А.Супрун.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

БУЛАВІНОЇ Валентини*(Хмельниччина)*

“В родині з восьми дітей я була молодшою. Колись господа Булавіних була не з бідних, але щось забрав колгосп, а щось з’їли ще в 32-му, не думаючи, що голод буде таким страшним. Діти ходили полями, збирали рослини і корінці. Хлопці полювали на голубів. Але цього на родину не вистачало, і тоді мати із сльозами на очах запропонувала вбити улюбленого собаку. Та й собачатина виручила ненадовго, брати стали пухнути з голоду. Скільки вже років минуло, а я й досі пам’ятаю цю страшну картину – як у них спочатку рознесло ноги, потім стали роздуватися животи, і скоро чотирьох братів не стало. Вся сім’я потягнула померлих у величезну яму, куди скидали трупи. Таких ям у селі було дві чи три. До кінця страшного голодомору з великої родини Булавіних в живих лишилося троє”.

Записала І.Бубенко.

СВІДЧЕННЯ

БУЛАВІНА Івана Михайловича,**1924 р. народження***(с.Петриківка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.)*

В нашей семье было 16 душ, а 8 – наименьших. Девять мне минуло, когда начался голод. Работали все, работать любили взрослые, старики, дети. Обрабатывали землю, сад выращивали, имели 2 коров, коня, 10 овец.

Наступил 1932 год. Семью всю разогнали, забрали землю, сад и все хозяйство. Зерно, конечно, нет смысла даже говорить, сразу выгребли. Был наложен такой налог, что не было возможности расплатиться. Разве что детьми пухлыми...

По дворам ходили бригады по выкачке хлеба. Не бригады, а банды среди белого дня. Ни совести, ни жалости, ни человечности... В селе говорили, что эти нелюди, умирая, уже старыми, просили прощения за все содеянное ими тогда. Но не может быть им прощения. Вспоминаю, как я сам в хате, пухлый, двигаться не могу. Заходит один из той бригады и подходит ко мне, маленькому: “Так ты еще живой? Чем же ты живешь?”

Тут, на мое счастье, зашел сосед и спас меня. А уже много позднее приехал мой брат из города и забрал меня. Так я остался жив.

В нашей сотне дворов в живых осталось несколько душ. Мертвых свозили и сбрасывали в силосные ямы. Точно такое же делалось и в других селах. Может, где-то было и легче, но я о таком не слышал. Некоторые семьи вымирали до последнего человека, даже фамилия исчезала из этого мира навсегда.

Тяжело говорить об этом, слова очень тяжелые, но все это правда. И хоть прошло уже много лет, я все еще с ужасом вспоминаю свое детство и тот ужасный голод.

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

БУЛЕЙКА Віктора Юхимовича,
1927 р. народження
(м.Кривий Ріг на Дніпропетровщині)

Народився я у 1927 р., голод пережив у с.Софіївка Дніпропетровської області. Батька у мене під час голоду 1932–33 рр. не було, він покинув нас з матір'ю. Від голоду на селі померло багато людей. Худоби майже не було – забрала радянська влада.

Їли буряки, варили якісь трави, кору. Баба з полину робила муку, а з неї хліб. Смак у цього хліба був дуже гіркий. Отак і вижили. Кажуть, що були в селі випадки людоежерства, бо люди зникали. Багато людей йшли у місто чи просто світ за очі.

Записав О.Старик.
2002 р.

СВІДЧЕННЯ

БУЛЮКА Дмитра Григоровича
(с.Таврійське – Гладківка Голопристанського р-ну Одеської
(нині Херсонська) обл.)

ГОЛОД – 33 ОЧИМА ДІТЕЙ – 93

“Винищення було на кожному кроці, бо як назвати інакше, коли у жінки з п'ятьма малими дітьми забирають все. Л.С. Роменська з М. Шапраном все ж за день попередили, що будуть розкуркулювати. Клименко П. та ще чоловіки три навіть ящик підмели з рештками зерна. Мати плакала, не давала забирати останній хліб. “Це ж для дітей!” – кричала вона. Тоді Клименко П. наставив на неї револьвер і загнав її під піч. Я дуже злякався, не знаю, як вихопив револьвер – і тікати. Бачу, що доженуть, а тут трапився колодязь, то жбурнув револьвер туди”.

На нашому краю села люди жили бідно, брати в них не було чого. А на Загибах (нині відділок радгоспу імені Покришева), були люди багатші. То там

творилось казна-що. Вже повмирало багато, дещо забулось. І ворухити страшно, але потрібно. Потрібно не нам, а нашим онукам і правнукам”.

І ці онуки села ось уже третій рік збирають свідчення ще живих жертв тих страшних років.

Вчитель історії Петро Степанович Павлюк організував шкільний музей, де зберігаються учнівські реферати – спогади дідусів і бабусь села; читати їх без сліз неможливо. Це горе, біль і водночас це проза життя, написана мовою більш ніж піввікової давнини.

Упорядкував Ф.Морозюк.

18 лютого 1995 р.

СВІДЧЕННЯ

**БУЛЬБАХ Галини Гнатівни,
1925 р.народження**

(с. Сонячне (колишнє – Куличка)

Машівського р-ну Полтавської обл.)

Я, Бутьбах Галина Гнатівна, народилася 30 грудня 1925 р. в с.Кошманівка на Полтавщині. Стверджую, що пережила голодомор 1932–1933 рр.

Нас в сім'ї було п'ятеро дітей. Я була найменша. Пам'ятаю, що мій дядько допомагав нам виживати в голод харчами. Він працював ветеринаром на Карлівському спиртозаводі. Ходили на поле збирати колоски для колгоспу в державну комору. Додому боялися брати щось з поля, бо за це судили. Мати готувала коржі з дерті та листя буряків. Ці коржі називали маторжаники. Листя перетирали тертушками, які робили з жерсті та заліза. Поки мати прийде з роботи (вона працювала в колгоспі), я з сестрами перетру вже листя для коржів.

Пам'ятаю, як по хатах ходили комісари, щоб шукати хліб. Коли знаходили скриньки з зерном, які були закопані, то складали на підводи і везли в невідомому напрямку.

Весь одяг, який зберігався в скринях, селяни виміняли на зерно, яке потім закопали в землю. Пам'ятаю, як комісари знайшли і забрали ці скрині. Мій батько викопав яму, в неї поселив свиню, зверху накрив гіллям та землею, залишивши маленький отвір для того, щоб годувати її. Так в нашому селі тоді робили всі сусіди. Влітку їли ягоди та очищений очерет з рогозом. Наша сім'я жила в своїй хаті. А більшість жителів – в колгоспних глиняних бараках, щось на зразок гуртожитків. Тому там запаси їжі сховати було неможливо. Хто був багатший, то міняли одяг та подушки на зерно та харчі. Мої батьки їздили міняти речі на харчі. Наше село було у вигляді “комуни”, яка складалася

з рядів глиняних довгих бараків, де жили колгоспники. Пізніше цю “комуну” було приєднано до с.Куличка, щоб працівники обох сіл обробляли землю колгоспу разом. Під час війни я була вивезена до Німеччини, щоб працювати на заводі. І коли я порівнюю своє життя під час війни і в голод, то скажу Вам, що голод страшніше за війну. Я засвідчую своїм підписом правдивість цієї історії про часи 1932–33 рр.

*[Підпис] Г.Бульбах
16 березня 2007 р.*

СВІДЧЕННЯ

БУРДИК Катерини

(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Я дуже добре пам'ятаю час голоду, бо мені було вже 17 років. *Наша сім'я на той час жила в м.Синельниковому Дніпропетровської області. Мій вітчим, Пилип Вітер, належав до 25-тисячників і створював колгосп в с.Колодисте на Черкащині. Ми переїхали в це село, і вітчим там працював головою колгоспу.*

Коли почалась колективізація, то він зрозумів, що буде голод, бо з колгоспу забирали все до зернини. А в нас не було ніяких запасів, бо ми тільки недавно переїхали в село, тому батько відправив нас з України на Кубань. Там ми працювали в грецьких поселеннях: пололи городи, а я доглядала ще й дітей. Потім моя мама з сестрами й братом вирішили повернутися, а я залишилася там. Одна сім'я мене прийняла на роботу, я в них була як дочка.

Але мені дуже хотілося додому. А коли повернулася, вже не було голодомору. Зустріла свою сім'ю, і ми жили в с.Колодистому.

*Записала Л.Бурдик.
2003 р.*

СВІДЧЕННЯ

**БУРЯКА Михайла Івановича,
1925 р. народження**

(с.Миколаївка Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Перед колективізацією в хаті жив мій батько з сім'єю і дядько теж з сім'єю. А в 1930 р., коли почалась колективізація, мій батько вступив в колгосп, а дядько

не схотів, і через те вони розділились (поділили землю й реманент). Все забрали у нас в колгосп: коні, реманент. Вдома залишилась одна корова.

Сім'я батька на час голоду: Іван Герасимович Буряк (батько), Явдокія Семенівна (мати) і чотири сини: Григорій, Михайло, Микола, Павло.

Сім'я дядька: Кіндрат Герасимович Буряк, його жінка Хевронія і п'ятеро діток: Катерина, Кіндрат, Настасія, Іван, Григорій.

Рід занять сім'ї на період голоду: хліборобство. Батько під час голоду працював в колгоспній конюшні. Голод в селі розпочався з осені 1932 р., вже тоді люди підголодовували. Як почали з весни сіяти, то в полі варили обід. Обшуки в хатах та обійстях робили свої ж односельці. Приїжджала комісія на двір, ходили всюди зі штрикалками, шукали, чи немає ями з зерном, чи не сховали в скирті зерно. Робили обшуки й зерно забирали. Один активіст, бувало, прийде і в горщик з борщем заглядає, чи не з м'ясом. Хто був при владі ті, звісно від голоду не страждали, як це при кожній владі. Багато хто з села від голоду тікав на Донбас на роботи, там врятувалися. Звісно, зерно ховали. До когось у двір приїде комісія, роблять обшук, забирають зерно. Звісно, не будуть чекати поки й до них приїдуть. Один сусід, Хрипко Олексій (Альоха), як почалось оте все (перед голодом), зрозумів, що з того діла не буде: впряг у підводу чотирьох волів, нагрузив підводу зерном, мукою, поклав на неї п'ятеро зв'язаних валашків (овець), зверху посадив жінку (були бездітні) й поїхав на Донбас. А його брат не схотів їхати, і вся сім'я вимерла.

Ми малі були, бачимо: ведуть сапятих коней стріляти в шелюг. Чуємо, постріляли, й ми туди. Постріляють їх мужики, а ми потім, як вони підуть, сокиркою з братом відрубаємо якусь частину й на санках додому веземо. Й нічого, жарили й їли. М'ясо як м'ясо.

Батько мій з мужиками інколи вночі задавлять коня, а на ранок кажуть, що здохло. Теж додому м'ясо приносили.

Дядька репресували, все забрали, а сім'ю його вигнали з хати, забили хату штахетинами й дошками. Спочатку сім'я переховувалась, а потім ми з ними відкрили хату, й вони почали в ній жити, пішли працювати до колгоспу. Ніхто з сім'ї ні дядькової, ні нашої не вмер від голоду. А дядька (Кіндрата Герасимовича Буряка), як забрали, так і нічого про нього не чути.

Найтяжче було звісно, зимою. А як почалась весна, пішла зелень в ріст, стало легше.

Голод тривав з осені 1932 р. і десь до жнив, тоді вже й не чути було. Вже як почали в колгоспі сіяти, з райцентру привозили муку, зерно, годували тих, хто працював в полі. Посівний матеріал привозили з райцентру (тоді ще – Васильківка), бо в колгоспі не було.

Людей в селі загинуло багато. Привозили до каплички біля цвинтаря і в довгу яму таку складали, в чому були.

Представники місцевої влади, звісно ж, не голодували. Головою колгоспу був Крапка – приїжджий, все на коні гарцював. Головою сільради був Хоменко Тимофій Максимович, участковий міліціонер Сиверин. Вони ж очолювали комісії, що вилучали в селян зерно. Любили покомандувати, а самі, особливо хто з приїжджих, нічого в сільському хазяйстві не розуміли.

Священиків в селі тоді вже (на час голоду) не було, а церкву розвалили й розтягли. В школі нас годували, то й, мабуть, і вчительки з нами їли. Їсти в школі нам давали один раз на день. А коли школа навесні вже закрилась, ходили ми до дитсадка: ходили тільки, щоб їсти. Приходиш, тебе нагодують, і ти йдеш додому. А в школі їсти давали, якщо виконав домашнє завдання.

Була в нас ще перед голодом “вербна неділя”. Батько розповідав, що багато хто були не довольні колгоспом. Один з активістів щось, чи прокрався, зробив. Селяни його зв’язали і привели до сільради на суд. Голова сільради його замкнув, щоб не вбили. А сам якось зв’язався з гарнізоном у Павлограді. Солдати прилетіли швидко: за 1 годину і 20 хвилин. Стали в шелюзі різати лозу. А мій батько йшов до центру на той суд, побачив солдатів і повернувся додому. Голова сільради пробував заспокоїти селян. А тоді, як почали кричати: “Віддай землю, віддай реманент”, – голова як засюрчить в свисток. Тут прилетіли вершники, які чекали в шелюзі, й почали всіх сікти (не сходячи з коней). Сікли всіх підряд, не розбираючи. Казали – такий приказ. Недалеко від нас жила самітня жінка (літня). Буває, ходє по подвір’ю, а потім і з хати не виходє. Потім ми прибігаємо до батьків і кажемо, що, мабуть, вона вже вмерла. Тоді приїхали підводою, загорнули її, мертву, в ряднину й одвезли. Багато хто зі старих поопухав. Хто зиму пережив, той і врятувався.

Батьки працювали в колгоспі, вдома була лише корова й більш нічого. Потім стало легше. На наступний рік дали зерна, корова отелилася, почалось якось наростати й господарство: кури, порося...

*Записав О.Мишуста.
2002 р.*

СВІДЧЕННЯ
БУХІНОЇ Оляни Андріївни,
1914 р. народження
(с.мт. Кринички на Дніпропетровщині)

Сім’я у нас була велика, всі ми працювали. У нас на 4-му кварталі були активісти-комнезамівці: Хома Корнієнко, Данило Вокщина, Микола Лисяк, Хрол Глухий, Грицько Афанасьєв. Вони куркулили людей, знущалися з них.

Одного разу померла кобила, ми її всією вулицею їли. Мама варила пшеницю, ми їли, а потім мили послід і знову варили. Весною стало легше, вибирали з землі мерзлу картоплю. Топили бур'яном і пекли цю картопельку. Потім виткнулась травичка: їли грицики, їли гірчак, його качали, і він ставав солодким. Їли лободу, козельки. Ловили равликів.

Був у нас в селі один дядько – Колод, уже умирав з голоду. І Микола Лисяк (комнезамівець) заставив Петра і Олександра Журавлів (8 і 12 років) витягти у нього з-під голови вузлик з їжею, а діти злякалися пухлої людини і почали тікати, так він по них почав стріляти. А Данила Вокщину найбільше проклинали.

В Харчевських було 9 дітей. Жили вони не бідно, бо були працюючі. А їх розкуркулили, забрали всю їжу, всю одягу, вигнали їх з хати. Старого Харчевського комнезамівці сильно побили, а потім Вокщина сів на нього зверху і заставив везти додому. Про ці жахи не хочеться і згадувати. То як важко не було, люди все одно допомагали один одному, ділилися останнім краєм хлібця.

*Записала Л.Неділько.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

БУШТРЮК Марії Андріївни,
1923 р. народження
(Дніпропетровщина)

Мені було 10 літ, але добре пам'ятаю, як страшно мучились мої дві сестрички і братик, все просили їсти. Було трохи борошна, в яке вмішували листя дерев, цвіт акації, кропиви, і так перебивались. Та якби ж змогли зберегти те борошно! Заховали в комин і замазали, а однаково знайшли його ті люди, які ходили по хатах і забирали все їстівне. Тоді й померли мої сестрички і братик. А я добре пам'ятаю, їла спориш, зелень, яка з'явилась на деревах: зав'яз вишень, яблук, шовковиць.

Скільки тоді померло людей! Недалеко від нас була викопана яма, туди складали померлих.

Забирали у нас уповноважені тоді все до зернини, не гребували навіть дитячою взувачкою, одягом. Добре пам'ятаю, як забрали мою хустку і черевички. І я не змогла ходити до школи, бо нічого було взути і нічим запнутись.

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

ВАКУЛЮКА Павла

(с.Верхівня на Житомирщині)

ГОЛОДОМОР-33 В УКРАЇНІ – КОМУНІСТИЧНЕ КАТУВАННЯ ЛЮДИНИ. ДОШКА СМЕРТІ СЕЛА ЛЮТЕНЬКА

Народився я в селі Верхівня на Житомирщині й пережив там голодомори 1932–1933 та 1946–1947 років.

Людині властиво забувати більшість із того, що було в минулому гіркою та малоприємною, але опухлі від голоду люди й мерці на дорогах ще й досі стоять перед моїми очима. 30 квітня 1933 року помер мій батько, і, коли його ховали, я бачив масові поховання жертв голодомору. Офіційна статистика сором'язливо замовчує, скільки людей прийняли тоді найлютішу в світі смерть від голоду. А ось житель Верхівні Турун Кирило, який щоденно записував померлих від голодомору, нарахував їх у селі 366 чоловік.

Могили моїх батька й матері – в центрі кладовища, а далі за ними величезна площа зайнята похованнями тих, хто помер від голоду в 1932–1933 рр. Тут в одиначних і групових могилах лежать жертви неоголошеної більшовицьким режимом війни проти власного народу. Ця частина цвинтаря скоріше схожа на скотомогильник, ніж на людські поховання. Могили мучеників і сьогодні не впорядковані. Тут панує повне запустіння. Немає ні хрестів, ні пам'ятників, а в багатьох місцях уже й могильних горбочків не видно. Де і хто саме тут похований, невідомо.

Ніхто не приходить до цих могил на Проводи, не просить у мертвих прощення, не справляє поминки. Вигляд цих могил разом із згадкою про голодомор 1932–1933 років викликає глибокий сум і душевну скорботу. Чому б не поставити тут загальний пам'ятник безневинним жертвам більшовицького геноциду, до якого могли б приходити люди, класти квіти, постояти в скорботі, подумати й оглянутися на шлях, пройдений нашим народом за роки правління “вірних лєнінців”? Це була б не лише пам'ять про односельчан-мучеників, а й пересторога живим, нагадування про всенародне лихо і тих, хто звів у могилу мільйони українських хліборобів, а тепер знову кличе нас до “щасливого” минулого. Такі пам'ятники вкрай потрібні для нашого ж духовного воскресіння.

Мої земляки-верхівнянці хліба на трудодні у 1932 році не одержали. Усе зерно з колгоспу було вивезене, але план хлібозаготівель так і не було виконано. Тоді, в село з району налетіла “надзвичайка” із завданням знайти і відібрати хліб у селян. Спеціальні бригади із так званого сільського активу нишпорили по хатах і засіках, вигрібаючи все, що потрапляло до рук. Не гребували навіть вузликком квасолі чи пшона.

Звичайно, не Сталін ходив тоді по хатах і забирав у вмираючих з голоду дітей останній шматок хліба, але він створив систему, за якої люди без совісті

й честі, без співчуття до ближнього могли безкарно знущатися із беззахисного населення, прирікаючи його на голодну смерть.

У 50-х роках я працював лісничим Лютенського лісництва (Гадяцький район Полтавської області), і місцеві селяни розповідали мені, як у 1932 році за невиконання планів хлібозаготівель рішенням ЦК КП(б)У і РНК УСРР Лютенську було занесено на “чорну дошку”. Причини голодомору цікавили мене завжди, та лише недавно в документах Центрального державного архіву громадських об’єднань (ЦДАГО [України]) та численних публікаціях вдалося знайти відповідь на це питання.

Валовий збір зернових в Україні 1932 року становив 147 мільйонів центнерів, тоді як план хлібозаготівель, за наполяганням Сталіна, республіці встановили в обсязі 267 мільйонів центнерів. Звідки їх було взяти? Зруйноване бездумною колективізацією село виявилось неспроможним на такий “подвиг”. Тож хоч із колгоспних і радгоспних засіків буквально вимели навіть насінні фонди, але той план Україна на 1 листопада 1932 року змогла виконати лише на 50,9%. Люди вже помирали з голоду, а Сталін, замість надання допомоги голодуючим селянам, послав в Україну надзвичайну комісію на чолі з Молотовим і Кагановичем з наказом будь-що викачати заплановану ним кількість хліба. У розпал діяльності цієї комісії та під її тиском політбюро ЦК КП(б)У 19 листопада 1932 року ухвалило постанову “Про заходи боротьби з куркульським впливом у колгоспах і в сільських парторганізаціях” (ЦДАГО [України], фонд 1, оп.20, спр.5384). У ній зазначалося: “З метою подолання куркульського опору у виконанні планів хлібозаготівель ЦК КП(б)У постановляє:

1. Встановити занесення на чорну дошку колгоспів, які злісно саботують здачу хліба по державному плану.
2. Провести чистку сільських парторганізацій. До 1 грудня організувати 1100 бригад з активістів для викачки хліба.
3. Для посилення хлібозаготівель направити в села 600 випробуваних стійких більшовиків.
4. Заборонити видачу хліба на трудодні до виконання планів хлібозаготівель”.

Каганович, вимагаючи від Косіора й Чубаря підписати постанову про запровадження “чорної дошки”, використав досвід, набутий ним на Кубані, де він очолював кампанію із хлібозаготівель. Занесення села або району на “чорну дошку” фактично означало повну ізоляцію їх від зовнішнього світу, знищення значної частини населення – від грудних дітей до громадян похилого віку. 6 грудня 1932 року голова Раднаркому УСРР В.Чубар і секретар ЦК КП(б)У С.Косіор підписали постанову “Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі”. У ній перед облвиконкомом і обкомом, райвиконкомом і райпарткомом ставилося завдання:

“Зламати саботаж хлібозаготівель, що його організували куркульські й контрреволюційні елементи, знищити опір частини сільських комуністів, які стали

фактичними провідниками саботажу, і ліквідувати несумісну зі званням члена партії пасивність та примиренство до саботажників, забезпечити швидке наростання темпів, повне і безумовне виконання плану хлібозаготівель”.

За зрив плану хлібозаготівель і “злісний саботаж”, що його нібито організували куркульські та контрреволюційні “елементи”, занесли на “чорну дошку” чимало сіл, у тому числі Лютенську Гадяцького району з Полтавщини. Цією постановою передбачалося:

“1. Негайно припинити довіз товарів, цілком припинити кооперативну і державну торгівлю на місці та вивезти з відповідних кооперативних і державних крамниць усі наявні товари.

2. Цілком заборонити колгоспну торгівлю як для колгоспників, так і для одноосібників.

3. Перевірити і очистити органами РСІ кооперативні й державні апарати від усіляких чужих і ворожих елементів.

4. Перевірити і очистити колгоспи сіл, занесених на чорну дошку, вилучивши всі контрреволюційні елементи, організаторів зривів хлібозаготівель”.

А після занесення Лютеньки на “чорну дошку” обласні й районні органи влади вживали надзвичайних заходів для довершення людодських планів. 15 грудня 1932 року на бюро Гадяцького РК КП(б)У зазначалося, що за період з 11 до 15 грудня план хлібозаготівель виконано колгоспами села Лютенька на 4,5%, індивідуальним сектором – на 2%, від початку року село виконало план на 42,2% (по району 57,7%). Причина невиконання – не розгорнули серед населення масово-політичної роботи. Тоді ж на бюро було виключено з партії голову Лютенської сільради Перетятка, секретаря партійного осередку Сліпченка та члена бюро осередку Ситника за організацію контрреволюційного саботажу у виконанні хлібозаготівель і віддано їх до суду.

Бюро ухвалило: “Розгорнути нещадну боротьбу з куркулями та їхньою агентурою”. 21 грудня 1932 року цей же склад сталінських поплічників розпинає нарсуд: “За нерозгортання масово-політичної роботи на виконанні плану хлібозаготівель, за потурання куркульському саботажу хлібозаготівель по Лютенській сільській раді, винесення м’якого вироку Бакуменку – головному шкідникові й організаторові куркульського саботажу хлібозаготівель – 2 роки позбавлення волі – нарсуддю Безкровного з роботи звільнити і з лав партії виключити та віддати до суду”. Чим саме завинив Бакуменко перед радянською владою, в матеріалах не згадується жодним словом.

На черговому засіданні бюро 29 грудня 1932 року глибокодумно констатувалося, що “без рішучого натиску на куркуля та його агентуру план хлібозаготівель виконати неможливо. Потрібно нещадно трощити опір та саботаж куркуля, до 10 січня 1933 року перев’язати всю половину і переобмолотити збоїни, розгорнути роботу по виявленню розкраденого в колгоспах хліба. Відібрати хліб у ледарів та паразитів і колгоспників, що мали посіви на своїх присадиб-

них городах, та, крім цього, одержали ще хліб з колгоспу в рахунок 10–15% до обмолоту. Відібрати увесь хліб у ледарів і рвачів, що мають мало вироблених трудоднів без поважних причин. Розшукати тих селян, які втекли з сіл на підприємства і домогтися їх звільнення”.

Тоді ж таки Гадяцький райпартком провів нараду із секретарями парторганізацій, головами сільрад та колгоспів, де йшлося про те, що на 20 грудня Гадяцький район виконав план хлібозаготівель на 61,2%. Одноосібники виконали доведене їм завдання на 22%. У зв'язку з цим ухвалюється рішення: план виконати до 1 січня 1933 року, для чого впровадити надударні темпи хлібозаготівель, а в Лютеньку направити 45 уповноважених на чолі з членом бюро райпарткому Толмацьким. У Лютеньці працювала також бригада Харківського облпарткому. Толмацький не зміг нічого зробити, не домігся чистки партійної організації та повернення хліба, розданого колгоспникам. За це його вивели із складу бюро райпарткому, оголосили догану, а в Лютеньку послали нову комісію. Проте всі згадані вище заходи бажаного результату не досягли – хліба в селі вже не було.

Лютеньчани розповідали мені про катастрофічні наслідки компартійних акцій для жителів села. Усі дороги й стежки навколо Лютеньки було перекрито патрулями ДПУ-НКВС, які нікого із села не випускали. З магазинів вивезли товари і не допускали ввезення солі, сірників, гасу, мила, ліків. Було закрито школи, млин, олійницю, аптеку і пошту. З колгоспних засіків вивезли насінні фонди, заарештували членів правління колгоспу.

Ще раніше, у 1929–1930 роках, із Лютеньки всіх так званих куркулів було вивезено за межі України. У грудні 1932 року депортували ще 30 родин “підкуркулників”. Спеціальні бригади в кожному дворі ретельно шукали хліб, але нічого не знаходили. У грудні 1932 року розпочалося масове вимирання лютеньчан, зокрема дітей. Та до початку весняних польових робіт блокаду з села не знімали. У Лютеньці працював великий спиртзавод, який переробляв зерно на спирт. Барда (відходи цього виробництва) йшла на державний відгодівельний пункт для худоби. Барду ретельно охороняли, але лютеньчанам удавалося красти її для їжі. Від неї хворіли і вмирали.

Тим часом під неослабним тиском московських можновладців керівництво України додушувало село. У Вінницькій області на “чорну дошку” було занесено 8 районів, у Чернігівській – 38 сіл і 13 колгоспів, 1646 одноосібників. З останніх злупили 329 000 карбованців штрафу. В Дніпропетровській області “очорнили” колгоспів 85, на Північ виселили 105 сімей, засудили 154 одноосібників, відібрали землю в 22 селянських родин. У Київській області станом на 6 грудня 1932 року 51 колгосп потрапив на “чорну дошку”, на 3 897 382 карбованців були оштрафовані селянські господарства. У Красноградському районі Харківської області за невиконання плану хлібозаготівель 228 чоловік потрапили за ґрати, а десятьох із них було розстріляно (ЦДАГО [України], фонд 1, оп. 20, спр.5394, арк. 7–57).

У Томашпільському районі Вінницької області до відповідальності притягли керівників колгоспів, які самоправно давали печений хліб на громадське харчування (ЦДАГО [України], фонд 1, оп.20, спр.5394, арк.54).

У Кобеляцькому районі (Полтавська область) лише у грудні за невиконання планів хлібозаготівель було заарештовано 160 чоловік (ЦДАГО [України], фонд 1, оп.20, спр.3552, арк.71).

У Харківській області на станції Одноробівка (Золочівський район) під відкритим небом з осені лежало 200 вагонів кукурудзи. 14 квітня 1933 року понад 2000 селян намагалися взяти собі цього зерна, але охорона розігнала їх. Одного селянина було вбито і кількох поранено. Після цього кукурудзу вивезли, але в багнюці ще залишалася невелика кількість зерна. Та коли люди спробували зібрати ті зерна, чекісти їх розігнали, а 30 чоловік заарештували “за антирадянську демонстрацію” (ЦДАГО [України], фонд 1, оп.20, спр.3552, арк. 75–86).

Та й цього людодіам виявилось замало. Для посилення наступу на селянство Сталін посилає в Україну другим секретарем ЦК КП(б)У П.П.Постишева, одночасно залишивши його другим секретарем ЦК ВКП(б). Терор набрав нової сили.

З наведених мною фактів видно, хто саме був натхненником і організатором геноциду проти українського народу в 1932–1933 роках. Це – комуністичні вожді. І їх треба судити навіть посмертно.

Українська газета. – 1998.

СВІДЧЕННЯ

ВАЛАХА Миколи Матвійовича

(м.Синельникове на Дніпропетровщині)

Голод я пережив у с.Дерезуватка Синельниківського (тоді Новомосковський) р-ну на Дніпропетровщині.

Нас у батьків було п'ятеро: чотири сестри і я. Ми цілком займалися своїм господарством, бо треба було хоч якось годуватися. Була у нас одна корова й то така худа, що аж ребра світилися, але трохи молока вона все ж таки давала. Місцева влада здирала з нас по три шкури. Її люди, як нишпорки, усюди встрявали, все вишукували. Обшуки вели свої ж односельці. Приходили, заглядали навіть туди, куди б інша людина і не подумала дивитися. Забирали останнє. Так, прийшов одного разу наш односелець Петро по борошно і поліз на піч, туди, де батько лежав (у нас там був прихований останній лантух борошна), так мати його качалкою по пальцях так одлупцювала, що він ними поверухнути не міг.

Усі були жорстокими, бо вони з того, що отримують поверх даної норми, жили, точніше сказати, за наш рахунок. Всі страждали від голоду, але когось

він зачепив більше, когось менше. Але люди допомагали один одному. Наша мати, якщо могла, то давала щось іншим людям. Вживали, хто як міг, хто йшов до великого міста в надії знайти роботу і прогодуватися, а хто вирізав усю худобу, яка в нього була. Були й такі, що крали і забирали у інших останнє. Слава Богу, ми усі залишилися живими, наша мама на диво завжди щось знаходила поїсти, батько теж намагався додому не приходити з пустими руками. Від голоду в селі мерли, в, основному, малі діти. Життя сільського начальства з нашим не порівняти. Вони одягалися і їли краще за нас. У них були ситі та рум'яні лиця, тоді коли наші селяни пухнули від голоду. З того, що вони збирали з нас, якусь частину залишали собі, з цього й жили. Тяжко було й учителям й лікарям, але, не дивлячись на свою професію, вони до голоду теж мали якісь невеликі господарства, з яких потім і намагалися прогодуватися. Спочатку діти ходили до школи, але потім або заслабли та не могли ходити, або не було у чому ходити, бо мали одні черевики на трьох – чотирьох у сім'ї. Так само й з іншим одягом.

Селян змушували вступати в колгоспи, чого вони робити не хотіли. Була поряд з нами сім'я, котра тільки-но приїхала до нашого села. Вона складалася з матері – тітки Валентини, як ми її називали, і її трьох дітей: Олени, Семена та Никона. Ці діти частенько до нас бігали гратися, і моя мама намагалася усіляко їх чимось пригостити. Їм було найтяжче, бо вони не могли працювати. В нас залишилася земля та невеличка пасіка, корови вже не було, дорізали. Після 1933 р. я пішов працювати на олійницю, добре заробляв. Мав усе, що мені було потрібно. Багато працював. Ой, забув сказати, що до олійниці працював на шахті у Донбасі. Тяжка робота, скажу вам, дуже важко, але десь же працювати потрібно було. Коли працював на олійниці, то спочатку був простим робочим, а потім став завідуючим. От як життя повернулося. Незабаром після голоду тяжко захворів і помер мій батько, от так на нашій сім'ї сказався голод.

*Записала Л.Ярошенко.
2002 р.*

СВІДЧЕННЯ
ВАЛУЄВОЇ Євдокії Тихонівни,
1906 р. народження
(с.Покровське на Дніпропетровщині)

Батько йти в колгосп не хотів, але як почалася колективізація, то землю забрали силою та ще й до двору довели план: здати державі 400 пудів пшениці, 15 пудів м'яса і 15 пудів конопель. Це було нереально, бо землі залишилось

зовсім мало, лише біля двору, тому батько не виконав цього “плану”. За несплату боргів батька спершу оштрафували на 2 тис.крб., а потім засудили на 2 роки, а матір з малими дітьми насильно вивезли до батькового брата. Майно ж наше все пограбували. В 1932 р., після повернення батька із заслання, наша сім’я оселилась у Гайгурі, у чужого діда. Там ми й пережили голод. Їли все підряд – і маторженики, і траву, і ховрахів. Батько помер весною 1933 р. Поховали його на чужині, а я поїхала в Запоріжжя, де працювала бригадиром по виноградарству. Восени тяжко захворіла малярією, переїхала до брата в Полтавську область, де в лікарні мене вилікували та спасли від голодної смерті.

*Записав Є.Гашиї.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ВАЛЬКО Євгенії Іванівни,
1919 р. народження
(с.Апостолове на Дніпропетровщині)

Під час голоду наша сім’я мешкала в селі Зелений Луг Апостолівського району Дніпропетровської області.

Нас четверо було та папа й мама.

У 1929-му році в селі колгосп тільки зійшовся, а в 1930-м розійшовся, а на зиму зійшовся обратно, ну яке там, що в кого було, знесли – колгосп. На другий рік посадили все чисто. Було 30 корів. Тепер-то і техніка, і удобрення і все чисто єсть, а тоді що віялка та сіялка і то на все село одна. Ну, та що ж, хто багатий був, то в тих усе було, а хто такий, як оце ми, то у них батьки робили за те, що сіялку дадуть, віялку...

Як оце ж колгосп начався, то все в кучі було, а тоді ще дали по 2 га, так ми кавуни садили, кукурудзу, хто пшеницю, хто жито, хто що, бо скотина ж була.

У нашої сім’ї була корова і конячка. Землю ж тоді давали на хлопців, а в нашій сім’ї було троє дівчат.

Голод розпочався у 1933-му весною.

Весна прийшла, й немає ніде нічого, а коли трава виросла – козелики, гірчачки – оце ми їли.

Спасаючись від голоду, їздили заробляти у Київщину, батько нас возив, покидав у ящик такий – два колеса, з брочки здорові такі і подушку туди і нас туди всіх покидав, а мале на руках несли, отак. Ну, попали до попа, мамка робила у попа, а в попа такі клуні великі, і як оце празник, так там повно і хліба, і яець, там усе чисто було. Ну, то нам хорошо було. І оце і вижили ми, а так батько поїхав, заробив, було, мішок пшениці і не довів, відняли та ще й набили, чуть не вбили. Отаке було.

Їли, ми те, що попадалося.

На осінь, у нас уже отакенний кабан був. Уже ж урожай хороший був. Одні украли у нас теля, як корова отелилася, та з'їли за ніч, а на утро всі померли. Пухлі були, голодні.

[З магнітофонного запису:]

Раніше можна було пожалітися комусь, а зараз нема кому. Хто сильніший, той і пан. У кожного оружис, кого захотів, того вбив, бо йому заважають.

Після голоду наше життя змінилось.

Ми були бідні, то нам все давали. Допомогали.

Село було хороше.

Які наслідки голодомору?

Голод запам'ятався.

Що тепер, що тоді, кому він не запам'ятається? Нічого не забуду, бо я його пережила. То як тепер, то й тоді. Хто, як зумів, жив.

Записали А.Ландо, Т.Корець.

19 жовтня 2002 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ВАРАВИ Лукерії Іванівни,
1900 р. народження;
ДЯЧЕНКО (Варава) Наталії Григорівни,
1924 р. народження

(м.Апостолове Дніпропетровської обл.)

Наша семья, мои предки были работающими, зажиточными людьми, работая в поле от зари до зари до пота, имели хороший дом, в коморах всегда было все, нас все уважали, считали “средняками”.

Началась коллективизация. Мой дед, Григорий Артемьевич Варава, в колхоз не пошел, его избрали старшим единоличником по сдаче зерна в план. Планы были нереальные. Выполнять их не могли, поэтому моего деда обвинили и за это осудили. Семья осталась без кормильца. Потом забрали все, что они имели, до зернышка, затем посчитали нас куркулями (так тогда называли) и раскулачили, выгнали из дома. Был ноябрь месяц, и бабушка с 3 маленькими детьми и стариком-свекром оказалась на улице. Жили и зимовали то в курятнике, то в сараях соседей. Старик-свекор однажды не выдержал этого унижения (молился Богу в углу, стал на колени – упал и умер). Голодали ужасно, ели бурьян, кашку акации, голодными глазами смотрели на родителей, дедушка не выдерживал, бросал ложку и уходил из дома – говорил – раздай еду детям. Летом 33-го года он умер от голода, не дожив до нового урожая всего 2 месяца.

Бабушка и моя мама были пухлые от голода, 2 младших как-то держались, затем соседи стали бабушке говорить, что эта (на мою маму) и так умрет, а этих детей спасай, отвези их в Кривой Рог в детдом. Бабушка так и сделала, они прожили там 2 недели, затем Мария (сестра мамы) рассказала, откуда они, и их привезли домой. Таким образом они как-то спаслись, мама тоже чудом выжила (соседка приносила ей по кружечке сыроватки и отпаивала ее). Ваня, самый младший, потом все-таки не выдержал – умер от голода. Итак, бабушка за год похоронила троих мужчин, сама на повозке отвозила их на кладбище и хоронила. Осталась сама с двумя дочками без крова над головой, жила вместе с соседскими курыми, затем пошла работать в колхоз. Все, что кто-то не доедал, собирала в платочек, разбавляла дома чем-то и кормила детей. Жили в холоде и голоде. Чудом выжили. В Апостолово были случаи людоедства, одна семья поела своих детей, потом и сами поумирали. Валялись под заборами, их трупы собаки съели.

*Записали онука й дочка Л. Ковальова.
2005 р.*

СВІДЧЕННЯ

ВАРАВКИ Володимира Тиминевича, 1915 р. народження

(с.Московка Вільшанського р-ну Київської (нині Запорізька) обл.)

Народився я в с.Московка на Запоріжжі. Поблизу села протікала річка з такою ж назвою – Московка. Там же пережив голод. У той час у селі було близько 200 хат – господарств, чотирикласна школа.

Зима 1932 р. тоді була люта, сніжна, часто мела завірюха. До колективізації батьки мали невеликий клаптик землі. Потім батько віддав його в колгосп, але сам там не робив. Він працював у м.Вільнянську візником у відділі зв'язку, мати була домогосподаркою. Я не працював, бо в дитинстві хворів, а потім мене паралізувало. Наша хата стояла при дорозі, і я часто бачив, як везли здавати зерно.

Під час голоду ми хліба не просили, бо батько інколи привозив додому частину фуражу, ми це варили і їли.Тоді я вперше скуштував м'ясо ховрахів, яке виявилось якимось гірким. Їли й усе, що було на городі: картоплю, буряки. На власні очі я не бачив випадків голодної смерті, але пам'ятаю, як дорослі розповідали, що по селах мруть люди. Пам'ятаю голодуючих, які йшли повз нашу хату в місто і просили води чи хліба. Мати завжди виносила те, що могла. Батько казав, що у вільнянському “Заготзерні” під час голоду зерно поливали водою, воно горіло і проростало, після чого його вивозили у балки і скидали. Крім того,

візників примушували вантажити солону рибу на підводи, потім її поливали карболкою і вивозили у балки. Начальство казало, що їсти ту рибу не можна, бо вона порчена. Але візники, в тому числі й мій батько іноді крали з возів ту рибу, і ми її їли. І нічого, вона була нормальна.

В нашій сім'ї ніхто не помер від голоду. Я гадаю, це тому не сталося, що в нас був батько, який як-ніяк забезпечував нас їжею. Я йому дуже вдячний за те, що я живий.

[Підпис] В.Варавка

◆ ◆ ◆

СПОГАДИ

ВАРЛАМ Анастасії Логвинівни,
1921 р. народження

(с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Добре пам'ятаю події 1933 року. Тоді мені було 12, ходила у 4-й клас. Пам'ятаю декілька історій. Ось вони:

Одного дня, коли я увійшла до свого класу, побачила, що на парті лежить жінка, вона була дуже пухлою і мертвою. Ця жінка померла від голоду. Пам'ятаю, коли виносили ту жінку, було дуже страшно. Я бачила, як люди умирають. Коло хати Варламів жила баба Хівря, їхня сім'я дуже голодувала. Одного дня вони наварили супу із житньої лупи, син Микола поїв і до вечора помер.

Одного дня йшла жінка із Розаліївки у наше село, і її побачили люди, вона була гладкою, люди зібралися і почали за нею бігти, а, догнавши, убили і з'їли. Майже така сама історія була з чоловіком із с.Бендюгівки. Його теж хотіли з'їсти, але не догнали.

Люди втоплювали своїх дітей, щоб вони не страждали від голоду. Також ловили собак, котів і їли. Були такі люди, котрі убивали своїх дітей і солили в діжці, щоб самим вижити. Були випадки, коли батьки завозили кудись дітей і залишали. Під час голодомору можна було побачити багато людей, які валялися на дорогах пухлими. У кого був кусок хліба, той просив бідних, щоб ті відтягли їх у якусь яму. Але чимало людей і вижили, завдяки спиртовому заводу. Люди йшли до заводу, набирали густої браги і їли, також рвали лободу, варили суп, шукали мерзлу картоплю, видушували те, що всередині, і жарили млинці, потім шукали під вишнями кісточки, розбивали їх і їли серединку. Хто, як міг, так і виживав. Сім'я наша майже не постраждала від голоду, у нас була картопля, і ми забили телицю, нам було що їсти. І в теперішній час, як не важко жити, але ж все-таки потрібно дякувати Богові за те, що є хліб на столі.

Записала Л.Чурикало.
2003 р.

СВІДЧЕННЯ

ВАСИЛЕНКО Галини Тихонівни,
1926 р. народження

(с.Межиріч Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Народилася я й пережила голод в селі Маврині (нині Межиріч), сім'я наша складалася з батьків і чотирьох дітей. Батьки працювали в колгоспі, але зимою на роботу не ходили.

Адміністрація колгоспу серйозні міри щодо зменшення голоду не приймала, і лише на початку весни почала подавати поміч, мого брата Івана, 1922 року народження, забрали в дитячий будинок, а мене в ясла, де врятували від голодної смерті. У нашій сім'ї помер мій брат Никифір, 1919 року народження, і сестра Поліна, з 1924 року. Помер і наш батько, Тихін Іванович, 1896 року народження. У важкому стані знаходилась і моя мати. Серед сусідів пам'ятаю сім'ю Тонконогів, де вмерли батько, мати, двоє дітей, зосталась одна дівчинка Катя, яку забрали в дитячий будинок.

Голодомор тривав майже до літа. Зустрічались в селі і випадки канібалізму, коли сусідка вбила сусідку, і зваривши, її їла, а також і випадки труподства. Найтяжчим періодом голоду були осінь 1932-го і особливо зима 1933 року. Дуже важко було дітям і людям похилого віку, в яких був слабкий організм і які помирали в першу чергу.

Від голоду рятувалися різними способами. Мій батько кинув роботу і почав розбирати сарай, а будівельні матеріали (дошки) міняв у місті на продукти харчування (крупа, макуха). Мати кинула роботу тому, що не могла фізично працювати. В середньому від голоду в кожній сім'ї помирало 3–4 людини. Голод був тим більше тяжким, що була холодна зима.

[Підпис] Г.Василенко

Записав С.Водоп'ян.

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

ВАСИЛЕНКО Євдокії Мусіївни,
1925 р. народження

*(с.Паплинці Старосинявського р-ну Вінницької
(нині Хмельницька) обл.)*

Пам'ятаю все, як сьогодні! Кілька років дуже трясли людей, забирали все до зерниночки, до ниточки. А потім почався голод. Був такий чоловік, що їв

дітей людських – Петро. По-вуличному Лук'янчук. Бо батько звався Лук'ян. Петрова донька ходила вулицями і заманювала дітей: “Йди до мене, в мене такі гарні сливки”. І нема. Там дитина пропала, там. Мама якось прибігла і обіймає нас: “Ой, діти, ви живі!” Раз пішли ті, в кого пропали діти, до нього. В мисках холодець, а в ньому маленькі дитячі пальчики. В баняку посолені стегенця, посмалені голівки... Його забрали, і все, не чути досі. Донька залишилася сиротою. То люди ще й жаліли її, давали їсти. Пізніше працювала секретарем сільради. Ох, і злющою була, поплакали ще від неї! Чи то від людського м'яса та ненависть? Рід їхній зупинився... Їде, як бачу, грабарка (великий віз) із мерцями. Ноги висять, белембаються, з них вода скрапує – спухлі були. Йдемо дорогою ззаду воза, а вздовж пострапувано. “Ноги плакали”, – кажемо... Якось іду, а в рові, бачу, лежать напівмертві люди. Чую, тоненький голосочок безсило: “І-і-і... і-і-і”... Дівчинка хлипає, тягнеться рукою до трави, намагається зірвати, а не може. Йду назад – та ручка вже залякла... Хто не з'явився у школу – так і знали: або вмер, або батька забрало НКВС. Пішли ми до однокласника – Жура (чи Жмура). Мати його каже: “Чого ви прийшли?” – “Бо в школу йому треба”. – “То забирайте його”. А він лежить уже мертвий. І голісінський, на соломі, на землі, тільки в штанцях... Везли в яму, а чути було, як у ній стогнуть.

Якось зайшли до нас трясти. З собакою. Питають нас, дітей: “Де батько м'ясо заховав?” А братик (5 років) випалив: “У собаки під хвостом”. Вони прийняли це як жарт або грубощі. А насправді так і було. Мама вмить почорніла! Бо якраз перед тим закопали м'ясо тут же, в кімнаті, замастила глиною і присипала соломою. А собака й сів саме на тому місці, над м'ясом. У нас ще корова була, якось не забрали. Восени 1932 року батько закопав бараболу на березі, і нічого їй не завадило. Склянка молока і одна картоплина, було, на цілий день. Ще й сусідам давали молоко. Ходили чужі, міняли одяг: за відро картоплі – кожух. Їли конюшину, варили вишневе листя. Так і вижили.

*Записала Л.Сердунич.
2007 р.*

СВІДЧЕННЯ

ВАСИЛЕНКО Олександрі Йосипівни,
1922 р. народження

(с. Кринички на Дніпропетровщині)

В 1932 р. мені виповнилося 10 років, ходила я в Криничанську семирічну школу. Батько працював ковалем у колгоспі ім.Шевченка, а мати – на різних роботах також в колгоспі. Нас в сім'ї було шестеро дітей: чотири дочки і два сини.

Восени 1932 р. на городах у бездощів'я вродила картопля трішки більша, ніж квасоля. Але і ту батьки берегли на посадку на весну. Була у нас корова, доїлася погано, була дуже стара, тому взимку 1932–1933 вдома не було чого їсти, почали пухнути ноги і наливатись животи. Зі свого городу ми зібрали невеличкий врожай жита, тому цілі колоски мололи, змішували з макухою, що приносив батько з колгоспу (давали на трудодні), і пекли галети. Здавалося тоді, що кращих харчів немає на світі.

Коли згодом і ця їжа скінчилася, на сімейній раді вирішили зарізати стару корову, яка майже не доїлася, щоб якось врятуватися від голоду. Це було зроблено. Все м'ясо засолили, зварили навіть кістки, шкуру, нічого не викинули. Допомогли також своїм сусідам – Журавлям, Янченкам, які також бідували. У школі варили суп з галушками, але це вариво нагадувало кип'ячену воду, зовсім без жиру, в якій плавала маленька галушечка розміром з п'ятак.

Назавжди закарбувався в пам'яті такий випадок. Ранньою весною 1933 р. до нас прийшла далека родичка – тітка Домаха з донькою років чотирнадцяти-п'ятнадцяти, з якою я товаришувала. Чоловік тітки Домахи на той час вже помер з голоду. Тітка сказала, що вони з дочкою вже три дні нічого не їли, опухли і попросила дати щось-небудь поїсти. Моя мати не витримала і дала їм кусень солоного м'яса і по одному маторженику (виріб з невеликої кількості висівок, макухи і лободи). Вони з жадібністю накинулися на те м'ясо, ковтали його, майже не пережовуючи. Після цього їм стало дуже погано, сильно почали боліти животи. Дочка тітки впала прямо на стежці біля воріт і на моїх очах померла. У тітки Домахи не було сил навіть заплакати, вона сіла на землю і тупо дивилася на передсмертні конвульсії дочки. У мене й досі перед очима ця трагічна картина, мені було дуже жаль дівчину, її ми довгий час згадували і плакали всією сім'єю. А тітка Домаха померла через кілька днів.

Коли зійшов сніг, зазеленіла трава, то стало трошки легше. Ми ласували козельками, цвітом білої акації та іншими їстівними рослинами. Ледве дочекались врожаю на городі, що видався 1933 року дуже хорошим, і ми змогли наїстися вдоволь хліба, про що довгими місяцями до того тільки мріяли.

Зараз спливає в пам'яті така картина: взимку ми йдемо вранці в школу, а на дорозі лежать захололі тіла померлих за ніч людей, які їх довгий час ніхто не підбирав і не цікавився, хто вони. Кожний думав тільки про те, як вижити самому і нагодувати свою сім'ю. Держава в той час була байдужою до своїх громадян, і ніякої допомоги від неї ніхто навіть не чекав, розраховував тільки на свої власні сили.

*Записав С.Яковлев.
16 листопада 1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ВАСИЛЕНКО Параски Марківни,
1921 року народження,
*(с.Пинчуки Гребінківського р-ну
Київської (тепер Полтавська) обл.)*

В 1933 році мені було 12 років. Мого батька, як багатьох інших наших односельців, розкуркулили. Нашу сім'ю вигнали з хати. Поселилися ми у чужих людей. З п'ятох дітей двоє виїхало до Києва, троє менших залишилися в селі. Батько й мати захворіли на тиф. Від голоду ми попухли. У мене навіть лопнула шкіра на лівій нозі. Яюсь мати поїхала в Київ, а коли повернулася додому, то двох дітей вже застала мертвими. Живими лишилися тільки я і батько, який час від часу непритомнів. Було зрозуміло, що коли ми залишимося в селі, то довго не протягнемо. Тоді батько і мати взяли мене і пішли пішки до Києва. Коли добралися до Києва, "швидка допомога" відразу забрала батьків до лікарні. Я залишилася одна сама-сама у великому місті. Одягнена була тільки в майку, мої ноги попухли, і шкіра на них полопалася.

Одна незнайома жінка дала мені чотирилітрового бутля і порадила продавати киянам воду, щоб я мала змогу хоч щось заробити собі на хліб. Так я і ходила по вулиці Тимірязівській з бутлем води й виторговувала копійки. Таким чином, Київ допоміг нам вижити.

Батьки вийшли з лікарні, коли вже були жнива. Ми повернулися в Пинчуки. Батько зтягнувся на невеличку олійницю, і ми почали потрохи розживатися. Сільські посіпаки, бачачи, що ми потроху стаємо на ноги, не могли цього стерпіти. Вони прийшли до нашої хати і стали нас виганяти. Казали, що ми маємо викупити свою хату в колгоспу за 280 карбованців. Таких грошей у нас ніяк не могло бути. Ми їх просили і сильно плакали, та активісти не реагували на наші сльози й продовжували робити свою справу – розібрали повітку, а потім голова колгоспу наказав валяти і хату. Та люди відмовилися це робити. Дуже лаючись, голова махнув рукою, забрав своїх робітників і пішов. Так, дякуючи Богові, ми залишилися жити в своїй хаті. Після всього, що пережила, я не можу змовчати тим нелюдам, які замучували невинних людей.

Це ж на моїх очах голова колгоспу Микитянський убив маленького хлопчика – Андрія Івановича Линника, вдарив його головою об дерево, лише за те, що голодне дитя украло шматочок хліба...

Ганьба їм всім і прокляття на віки віків...

Записав М.Таран.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ВАСИЛЬЄВОЇ Галини Іванівни,
1917 р. народження

(с.Вольне Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

Кроме меня в семье было еще четверо детей. Воспитывала нас одна мать. Тяжело приходилось. Отец умер, когда мне было 5 лет. Жили очень бедно, иногда даже и крошки хлеба не было дома. Тогда на помощь приходили соседи. Немолодые семьи объединялись в небольшие группы и вместе искали еду для детей.

Мама ходила работать в колхоз в соседнем селе. Но того, что там давали за работу, не хватало.

Это были ужасные годы.

*Записав О.Почтовик.
1999 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ВАСИЛЬЄВОЇ (у дівоцтві ПОЛИВАНЧУК)
Ганни Миронівни,
1920 р. народження

(м.Київ)

Я народилася у с.Косівка Володарського р-ну Київської області у сім'ї мами, Анастасії Павлівни, та батька, Мирона Івановича, Поливанчуків.

В 1914 р. офіцер М.І.Поливанчук під час Першої світової війни попав до австрійського полону. Дружина залишилась з двома маленькими дітьми. Дуже багато й важко працювала вона у його відсутність. Молилася за чоловіка, завдяки чому він живий через 5 років повернувся додому (тільки з простреленим башликом). Був він грамотний, вільно розмовляв німецькою мовою. У полоні навчився веденню господарства. Картоплю саджав під плуг, а не під лопату. Врожаї отримував добрі. Селяни брали з нього приклад. Вносив нове й у побут. Їли не з однієї великої миски, а кожен – з окремої.

Надумав батько, як необхідність, збудувати хату для сім'ї, яка збільшилась ще на 5 дітей, простору, на зразок баченої в Австрії. Але не встиг добудувати, як тяжко захворіла мама. Лікування не допомогло. Відчувала вона, що може скоро померти. У зв'язку з цим видала заміж старшу, 17-річну, дочку, щоб залишити на неї менших діточок. 1929 р., перед Паскою, мами не стало. Осталось нас, дітей, семеро. А через кілька місяців померла наймолодша моя сестричка. Брат

старший, 14-літній, змушений був покинути навчання в технікумі й піти працювати в МТС.

В 1930 р. з'явилася у нас мачуха – освічена жінка з сім'ї колишніх сільських багатіїв. Ставилася вона до нас добре, але мамою назвати її я так й не змогла.

Настав 1931 рік. В колгосп батько йти не хотів, як і його брати й сестри, за винятком одного. Якось брат (в той час голова сільради) попередив батька, що його “може забрати НКВД”. “Тікай, Мироне”, – благав він. Батько послушав. Виририв на городі глибоку яму й сидів у ній кілька днів. Приходили часто його шукати, але не знаходили. Якось вночі 1932 р. батько втік на Донбас, звідки щомісяця таємно привозив нам продукти. Ми, діти, його ніколи не бачили.

1932 р. в село приїжджали з області чи району “активісти” із залізними гострими, як шило, довгими 2–2,5-метровими палицями. Ходили по селу і в кожній хаті – під полом, у снігах, а також у хліві, клуні, на городі під деревами шукали сховане збіжжя. Якщо щось знаходили, так зразу ж грузили на підводу. Брали всю картоплю. Горох, квасолю, кукурудзу і все насіння в торбочках, навіть гарбузове – все-все забирали... В кожну хату приходили по 5–7 разів.

1933 року село охопив голодомор. Весна була дуже холодна, дощова. В березні 33-го, на “сорок святих” батька, який ішов полем, убили й спалили. Мені було 12 років. А в квітні мачуха, залишивши нас сплячими (спали ми 2 дні), від нас пішла.

Старший брат з МТС раз на місяць приносив нам жменьку пшона і маленький кусочок хліба (з полови). Сестра, яка вийшла заміж у сім'ю ковалів, матеріально забезпечених, потихеньку нам теж ледь-ледь помагала. І все одно наш 9-річний братик помер, а ми не помічали, що він мертвий, вкривали його, спали з ним поряд 5 днів.

Сестра визвала підводу, щоб забрали мертвого, а ми, діти, побігли на дорогу виглядати, коли підвода приїде забирати хлопчика. І раптом я чую, що хтось здалеку тихо-тихо говорить: “Ко-си,.. ко-си..., ко-си..., ко-си..., ко-си..., ко-си...”. Під'їжджає підвода. На підводі – дівчина, дивлюсь в її очі, а вона дивиться на мене. Очі в неї чорні, лице біле, брови як ниточки – дуже красива, а коси теж чорні й довгі-довгі. Впали коси на колесо, воно їх закрутило й одірвало з потилиці разом зі шкірою, але крові не було. Колесо змазане дьогтем. А дівчина все говорить: “Ко-си... ко-си... ко-си... ко-си...”. Вже підвода й поїхала, а вона все просить: “Ко-си... ко-си... ко-си...”. Все життя не можу її забути...

Ми страждали без їжі, одягу, взуття. Потайки ходили по колоски. Соломою, бур'яном топили.

У квітні – травні 1933 р. вмирили односельці з голоду цілими сім'ями. Сусіди наші з одного боку всі помирали, в тому числі троє хлопців: 17-ти, 18-ти й 19-ти років. В хаті з другого від нас боку всі вимерли теж. 10 хат від нас – усі вимерли. Сусідські хати стояли пусті. Живі перебували в жахливому стані. Бачила, як один хлопчик їв материні пальчики. В одній хаті поїли дітей.

Майже все село вимерло. Померли сестри моєї мами. Діти щипали траву, їли мертвих батьків.

Якось я йшла дорогою до брата. І раптом хтось за спиною говорить мені: “Я тебе з’їм, я тебе з’їм, я тебе з’їм!...”. Й хапає мене за плече, а вдержати не може – руки слабкі, а я втекти швидко не можу, а він навздогнати не може... Знову схватив мене й говорить: “Я тебе з’їм, я тебе з’їм...”. Вирвалася – таки. Боялася людей...

Комуністи у всьому цьому винні. Грамотних людей знищували, а тупі, вони вважали, й так помруть.

У серпні 1933 р. захворіла я на тиф. Сестра за мною доглядала. Свекруха сестри померла з голоду. Заразилася від мене й сестра. Забрали в лікарню. А я повинна була глядіти її дитину. Сестра повернулася, а ходити не може, падає. Захворів і чоловік сестри, Петро, й через 2 дні помер, троє дітей залишилось. Свекор сестри збожеволів. Дитина померла.

Знайшлися добрі люди, які допомогли мені написати й відправити листа Поштишеву. В селі організували патронат. Виділили хату, в яку збирали сиріт й чимось годували. Вижила...

*[Підпис] Г.Васильєва
Записала О.Веселова. 2005 р.*

СВІДЧЕННЯ

ВАСИЛЬЄВА С.І.

*(с.Дудчани Ново-Воронцовського р-ну
Одеської (нині Херсонська) обл.)*

Вчителі у школі казали нам, що тільки протягом зими 33-го року в Дудчанах вмерло з голоду більше ста чоловік. Котів, собак у селі не стало – все було з’їдено. Люди їли, що попало: молоди, наприклад, комочки степового курау і з цього борошна пекли коржі, від них потім нестерпно різали животи і, пробачте, мукою було сходити надвір. Зі мною в школі вчилася Дуня, її батько і мати вмерли з голоду. Нашій сім’ї повезло; батько влаштувався працювати в сусідній Кочкарівці в рибартілі, час від часу він приносив крадькома з десяток дрібненьких, хоч в акваріум пускай, рибинок, або лушпиння з гнилої картоплі, від якого ми потім хворіли. Але їли, рятувались, як могли. До нас теж приходили комнезамівські активісти, трусили хліб, залізними шупами буравили в хаті долівку, стіни, землю у дворі. Звичайно, нічого не знайшли, тоді причепилися до іншого: “Чому сім’я не вступає в колгосп? Куркульським душком тхне від вас”. Мати пояснювала їм, що батько – в колгоспі, тільки в риболовецькому, а вони знай своє: чому не вступає в колгосп тут. І навіть один – наганом матері в обличчя. Колективізація під

дулом – і таке було. Я певен, якби все робилося розумно, зважено, селянин сам поступово прийшов би до колективного господарювання. Треба було, щоб він обдивився, переконався у перевагах такої роботи. Так ні, зганяли в колгосп силоміць, спішили відрапортувати, що “план по соціальной колективізації виконаний!”. Так перепоганили добре діло, перекалічили скільки людських доль, а скількох людей привели до передчасної смерті, що й досі душа болем займається, як згадаю. Ну а далі почалося найстрашніше, в селі з’явилися випадки людожерства. Що було, то було – і в нас, і в деяких інших селах. Як не дико, але в основному, цим займалися жінки. Вони заманювали до себе осиротілих, безпритульних дітей і ... В Дудчанах виявили п’ятьох таких жінок. Під кінець, коли їх арештували, всі вони були вже божевільними, – чи голод довів їх до відчаю, чи від свідомості усього того, що вони скоїли, не знаю.

Важко згадувати. Це тепер ми знаємо, що той голод фактично був викликаний штучно, а тоді ж не відали, звідки лихо впало на голову. Бачили тільки, відчували, як щось тупе і жорстоке насунулось на всіх, якась безжалісна велетенська сила нещадно б’є, рубає без розбору, а за що?

Записала Л.Серебрякова.

1993 р.

СВІДЧЕННЯ

ВАСИЛЬЄВОЇ Тетяни Миколаївни,
1921 р. народження
(с.Могилів на Дніпропетровщині)

Родители мои пошли работать в колхоз в числе первых. У меня еще был младший брат Костя. Мать работала дояркой, а отец – шофером. Жили мы тогда так себе, среднее. Кулаками нас не называли. Нас не раскулачивали, т.к. взять особо у нас было нечего. Огород, правда, у нас был большой, но у родителей совершенно не было времени заниматься им, потому что работали в колхозе целый световой день. Хлеба не было. Если и продавали, то стоил он очень дорого, покупать мы его не могли. Мама пекла лепешки из кукурузы. Ели, в основном, мороженную картошку, зерна кукурузы. В супе почти ничего не плавало.

За мамой в колхозе присматривали, чтобы она не могла унести молока, но несколько раз приносила. А в конце зимы мой брат очень сильно заболел, слабенький был, простудился, наверное. Два или три дня у него был сильный жар, а потом он умер. Вообще, очень много людей умирало от голода, почти в каждом дворе кто-то умирал.

Наши соседи собрались и поехали в Россию, у них там где-то были родственники, мы больше никого из них не видели.

А летом мы ходили в лес, собирали ягоды, потом грибы. Варили суп из зелени, щавеля. В саду потом много фруктов уродило, легче стало.

*Записала І.Посилаєва.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ
ВАШНЕВСЬКОГО Йосифа Дмитровича,
1913 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

В 1932–1933 гг. я жил в г.Днепропетровске. Да, в 1933 г. был голод, и я его пережил вместе с другими работниками грузовой ст.Днепропетровск.

Я приехал в Днепропетровск из Каменец-Подольска в 1931 г. в возрасте 18 лет и поступил работать весовщиком. В это время жизнь в Днепропетровске была относительно благополучной в смысле продуктов питания. Мы – четверо молодых работников железной дороги – снимали комнату на Калининском спуске. Жили коммуной.

В 1933 г. в городе действительно было голодно. Я, как служащий, получал 400 г хлеба в день. Мои товарищи (рабочие) получали по 800 г хлеба и, естественно, мы получали продукты по карточкам. Конечно, пища в нашей столовой была совсем не похожа на ту, что была в 1931–1932 гг. Особенно тяжело было весной 1933 г.: первое – водичка с вареными листьями акации и двумя каплями, похожими на жир, второе – вареные листья магеры (так называли в городе эту траву). В городе появилось много нищих, люди ходили с опухшими ногами. Рассказывали, что в городе были случаи голодной смерти, но у нас (на грузовой станции) ни одного случая не было. Конечно, мне и моим товарищам было легче, потому что у нас не было семей. Двое из нас еженедельно ездили к родителям, жившим вне города. Они привозили, как правило, казанок вареной картошки и кусок сала и рассказы о том, что в селах смертность значительная, особенно среди мужчин. Связывали это, конечно, с проводимой коллективизацией, так как многие перед вступлением в колхоз продавали скот, сельхозорудия, пропивали, что не могло не сказаться на урожайности и работах в колхозе.

С появлением овощей летом 1933 г. стало легче, а в 1934 г. были отменены продовольственные карточки.

*Записав А.Портнов.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ВАЩЕНКО Віри Мусіївни,
1912 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Батьки мої померли зовсім молодими у голод 1921 року. Жили ми тоді у с. Орлик Полтавської губернії. Лишилося нас 3 сиріт: я і 2 молодші братики. Незабаром забрали нас родичі в свої сім'ї. Мене взяла тітка, яка мешкала у Дніпропетровську.

У 1933 р. я ще була неодружена, працювала на заводі ім. Леніна. Особисто не голодувала. Мені видавали на роботі 200 г хліба на сніданок, 400 г – на обід і 200 г – на вечерю. Та ще якийсь приварок. А як бідували люди в той страшний рік! Доводилося бачити і трупи на вулицях, і як падали люди у голодний обморок. А моя подружка Оксана (ми подружилися, як служили у няньках) померла з голоду зимою 33-го біля прохідної нашого заводу. Пригорнулася до теплої труби та так і задубіла. Мабуть, була безробітною, бо ми довго перед тим не бачилися, і я не знала, де вона і що з нею.

Вимерла і вся сім'я моєї тітки у Орлику. І мій молодший брат помер разом із ними. А про долю другого брата (Петра) не знаю й досі. Мабуть, теж помер, бідолашний, бо ніхто з рідні про нього нічого не чув після голодомору.

[Підпис] В.Ващенко
1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ВЕДМЕДЄВА Сергія
(м. Макіївка Донецької обл.)

Село, де жив мій дідусь (нині це місто Знам'янка) голодомор не обійшов стороною. В його сім'ї було сім чоловік. Мати інколи пекла оладки прямо на печі, без краплини якогось жиру. Час від часу в крамниці продавали якісь підозрілі кістки. Але той, хто їх купував, про походження товару не думав, а відчував себе щасливцем. Додаючи до кісток трави, можна було зварити цілком їстівну сьорбанку. Щодня через село проходили сотні жebraків з простягнутою рукою. Дідусів сусід (сторож складу) – голодував менше. Але якось на його дім напала юрба голодних і розлючених людей, які геть-чисто розграбували хату.

Освіта України. – 1998. – 25 листопада.

СВІДЧЕННЯ

ВЕЛИЧКО Антоніни Дмитрівни,
1914 р. народження
(с. Голубівка на Дніпропетровщині)

Была я третьим ребенком в семье. В школу не ходила, помогала матери по работе. Отец работал конюхом. Бедно жили.

В 1923 г. в селе начали создавать коммуну “Красная победа”. Приходили в дом, забирали в коммуну все. Все ели в общих столовых. Кто не хотел вступать в коммуну, голодал. За какую-либо провинность могли лишиться обеда в столовой. Так у меня от голода умер сосед, было ему 52 года.

В 1929 г. наступила коллективизация, работали люди каждый день, а денег им не платили.

В 1933 г. был страшный голод. Работали с утра до ночи, ничего хорошего не видели. Пекли хлеб из кукурузы. Люди ходили из села в село в поисках лучшего. У меня умерла средняя сестра. Заболела, а поднять ее так и не смогли.

*Записала В.Безбатько.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ВЕЛИЧКА Василя Петровича,
1922 р. народження
(с. Чаплянка на Дніпропетровщині)

В 1930-х годах начали создавать колхозы. Забрали в колхозы всю живность. Кто в колхоз не вступил, тех объявили куркулями и раскулачили. Все состояние забрали, а самих отправили в Сибирь.

В 1933 г. урожай был хороший, но все забрали и вывезли, люди были в страшном положении. Мы с матерью и двумя старшими сестрами ходили ночью по полям собирать зерно, которое случайно оставалось, хотя за это могли и наказать, но есть-то хотелось. Люди ели кошек, собак, умирали от голода. Многие не выдерживали мук голода и сами накладывали на себя и своих детей руки.

*Записала В.Безбатько.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ВЕЛИЧКО Євдокії Іванівни,
1919 р. народження
(Харківщина)

Все время я жила на Украине, работала учительницей в школе. Видела и голод 1932–1933 гг., и военный голод, и голод 1946–1947 гг., и голод 1950 г. Голодно жилось и при Хрущеве, но самый страшный голод был в 1933 году.

Зимой 1932г. вымерзли все запасы. Чтобы топить, пилили лес. Кто жил ближе к степным районам, околевал от холода. Труднее всего было пережить зиму.

Проживала я тогда в станице Савинцы Харьковской области. Это была казачья станица. В ней проживало зажиточное казачество, у которого отобрали скот, продукты. Целые семьи остались без еды.

Половину населения станицы отправили на Колыму. Людей семьями ночью согнали к железной дороге (станции Савинцы), закрыли в товарные вагоны и отправили неизвестно куда. В станицу постоянно приезжали из НКВД, проверки совершал дежурный милиционер с председателем колхоза.

Раз в 2–3 недели в станицу из города приезжали продотряды – специальные бригады, состоявшие из 10 комсомольцев, 2 рабочих, вооруженных винтовками, и 1 милиционера. Комсомольцам (парням по 16–20 лет) выдавали метровые стальные спицы. Они протыкали сено, делали дыры в полах – искали продукты, зерно.

В самые трудные зимние месяцы люди искали в лесу кору, замерзшие травы и корешки, пригодные в пищу. Было много случаев отравления. В основном поиском пищи занимались подростки. У меня дядя был лесником. Он сушил грибы, ягоды. Их и ели. Варили отвары из мать-и-мачехи, шалфея.

В станице зимой 1933 г. съели почти всех животных. Казачьи семьи забивали лошадей, коров, кур. Потом уже ловили и поедали ворон, собак, кошек. В соседней станице Залиман были случаи людоедства. Жили тогда без паспортов, уйти никуда было нельзя. Могли людей только увезти...

На станции хранилось продовольствие, которое отправляли в Харьков. В вагонах была мука, картошка, пшено... Станцию охраняли. Мальчики и девочки бегали воровать. Представляете, детей заставляли воровать! Чаше всего охрана стреляла. Бывало, что и убивали...

За еду люди выменивали раритетные вещи: моя тетя отнесла 2 старинные иконы Владимирской Богоматери и серебряный крест. Все это увозили в город.

В 1934 г. стало уже легче, положение стабилизировалось, хотя в станицах по-прежнему люди умирали с голода.

СВІДЧЕННЯ

ВЕЛИЧКА Миколи Івановича,

1905 р. народження,

(м. Львів)

Народився я на хуторі Скочак Ульяновської сільради Гребінківського р-ну Київської (нині Полтавська) обл.).

Мій прадід, Величко Никифор Васильович, 1900 р. народження, працював на панщині 25 років. В кінці XIX ст., коли йшла боротьба за скасування панщини, біля м.Пирятин відбувався мітинг, на якому Величко Н. був присутній. Виступи були проти панщини, і один із портних, який теж був присутній на виступах, кинув гранату в його сторону, в результаті чого Величко Н. загинув.

Мій дід був селянином, мав 15 гектарів землі орної та сінокоосу. Земля до нього відійшла від мого прадіда та ще додалась за рахунок купленої моїм дідом у когось з селян. Дід помер в 1913 році у віці 106 років. В цей час мені було 8, я трохи пам'ятаю похорони свого діда, бо разом зі своїм батьком його хоронив. Не дивлячись та такий великий вік, мій дід був ще зрівняно крепкий.

Частина землі мого діда, після його смерті перейшла по наслідству в користування мого батька, Величка Івана. У моїх батьків було 10-ро дітей. Я був третьою дитиною. Батько тримав на господарстві: пару робочих волів, пару коней, не менше трьох корів, близько 20 овець, свиноматку, яка в рік приносила в приплод 8–10 поросят. Крім цього, були лошата, телята, вирощували ягнят. Багато по кількості батько мав домашньої птиці. Все це було придбано законним та чесним трудом. Батько за своє життя купив 2 десятини землі за 1200 руб., що в той час являлося великою сумою. Сім'я, як я вже описав, була велика, але всі ми мусили трудитись тяжко, бо все йшло для своїх власних потреб. Наймавної чужої робочої сили мій батько чи я не мали ніколи.

Із числа 10 моїх сестер і братів під час голоду в 1932–33 рр. померли Галина і Пелагія. Дехто з сестер помер в період німецької окупації в 1940-х рр. Брати Іван і Кузьма вижили у ті страшні роки, але померли в старості.

В 1929 році я одружився й односільчанкою Мірошниченко Матроною Андріївною, 1910 р. народження, яка проживала в с. Ульяновка. Я посідав частину батьківської землі, зі своєю жінкою тяжко працював на своєму полі і мав позитивний результат праці. В 1930 році у нас народився син Олексій.

Вже почалась в наших теренах, як і на всій Україні, насильницька колективізація селян. Вона супроводжувалася терором, насильством, нищенням та прямим грабунком господарств у селі. Селяни, з основному, не хотіли вступати в колективне господарство, але радянська влада сформувала різні групи так званих “активістів-комсомольців” та інших прихильників колективізації і “розкуркулювання”, а фактично грабунку, розбою та нищення. В ці місцеві групи,

сформовані представниками районних більшовиків, входили, як правило, пияки, ледарі, погані господарі, безземельні по своїй вині, та інший непевний елемент. Ці групи “активістів”, керовані більшовиками, і чинили руйнацію, насильницьку колективізацію, терор й інше лихо українському селу. Вони нападали на господарства, забирали все зерно “під мітлу”: картоплю, худобу, птицю, всю їжу та домашні запаси продуктів, одержу і господарський реманент, приводили в непридатність до проживання житло, а людей виганяли під відкрите небо без засобів існування – на вірну смерть від голоду. Землю теж забирали, і не було права на неї, чи в свої будинки повертатись. Декого безпідставно, при допомозі міліції було засуджено чи вислано на Сибір для каторжних робіт. Так, при нашій Ульяновській сільраді більшовиками була сформована й діяла група “активістів-комсомольців” в складі: Сотніченко-Божко Галина (ходила з револьвером, найактивніша, жива до сих пір), її брати – Божко Пилип (ім’я другого забув), Сотніченко Іван та Сотніченко Кирило, Гончаренко Петро Іванович – земельний полевод-рільник, Артемович та Пасічна. В селі Ворошилівці в такій же терористичній бригаді були: родина Ведмеденків, Шкоди, Миколаєнки. Дехто з них був озброєний наганом, яким страхали, а деколи й стріляли в людей. При допомозі їх, як і всюди, в нашому хуторі вони, під керівництвом місцевого уряду чинили терор, насильство та грабунок селян.

У Мірошніченка Андрія Дмитровича, жителя с.Ульянівки, тобто могого тестя, який рахувався в селі порядним господарем, 1932 р. повністю зруйнували господарство: забрали худобу та птицю в колгосп. Будівлі деякі забрали, а дещо привели в непридатність для проживання, рухоме майно, в тому числі одержу, належну його сім’ї, забрали в сільраду. Урожай та продукти харчування конфіскували в колгосп, а деяку частину присвоїли собі. Самого ж могого тестя засудили без якоїсь-небудь вини і запроторили у в’язницю. Спочатку сидів у в’язниці у м.Прилуки, а потім перевели у Пирятинську в’язницю. У всіх в’язницях вже було битком народу такої категорії, як він, що ніколи ніякого злочину не вчинили і ніякої вини за собою не мали. Вони всього лише були добрими господарями і нікому ніколи не зробили зла.

Його сім’я в кількості 8 осіб (3 сини і 3 дочки та жінка), були фактично владою викинуті під відкрите небо без хліба, одержу, взуття, землі та роботи. Скитались по чужих людях. Три його сини Павло, Микола і Іван в 1932–1933 р, в результаті створеного штучного голоду померли. Тестьова дочка Варвара вийшла заміж за Лакушу Кирила (в даний час він живе), та Марія, яка теж була заміж, померла з голоду в ці роки. Матрона вийшла за мене і, так сталось, що хоча ми пройшли великі муки в своєму житті, але вижили. Марія “завербувалась” в Донбас. Їх мати, тобто для мене теща, теж померла з голоду. Її прізвище було Мірошніченко-Гуленко Тетяна.

В кінці 1932-го та на початку 1933-го рр., я теж потрапив під дію сталінсько-більшовицького терору. Мене, як “середняка”, було названо “куркулем”. Божко-

Сотніченко Г. та її брати, і інші в 1933 р. напали на моє господарство, забрали весь урожай, як кажуть “подчистую”. Навіть мітлюю підмели те місце, де було зерно. Забрали картоплю, фрукти і навіть з хати все, що можна було зварити. Нас оставили зовсім без продуктів харчування. Забрали худобу, а особисто Сотніченко-Божко Галина зі своїми братами половили курей моїх по підвір'ю і віддали в колгосп та дещо присвоїли собі. Забрали всю одягу як робочу, так і святкову. Навіть забрали гарну жіночу хустку, в яку була запеленана моя дочка Поля. Забрали посуд, мебель, корм для худоби. Одягу та інші предмети зложили в наш сімейний дубовий сундук і віднесли в сільраду. В хаті зірвали підлогу, зняли черепицю з даху, зняли двері, пошкодили до непридатності будинок. Забрали дошки та приготовлене мною для будівлі іншого будинку дерево. Розібрали сарай, комору і все дерево передали в Гребінківський колгосп, де зложили будівлі, які й досі там існують. Природно, що при такому погромі моя жінка підняла крик з розпачу і не давала грабувати та нищити майно, за що “активіст-комсомолец” Божко Пилип в неї стріляв з нагана, але не потрапив, бо вона вчасно втекла. Активістами тоді було насильно забрано у нас бочку меду, бочку топленого сала, зрізані фруктові дерева, а нас – напіводягнутих, без запасів продуктів, було викинуто з господарства із забороною повертатись додому і використовувати свою землю. В колгосп нас теж вже не приймали. Ми стали нещасними жебраками.

Я пішов шукати якихось заробітків, а моя жінка з двома маленькими дітьми осталась вдома і бідувала з голоду та холоду. Дочка Поля тоді ще була грудна дитина.

В 1933 році я повернувся з заробітків додому. Мій син тоді вже помер з голоду. Жінка переболіла на тиф і вже пухла з голоду. Якось вона мені запропонувала піти назбирати картоплі для супу дітям та їй на наше бувше поле, яке вже відійшло в колгосп. Я погодився, але згадав, що на полі біля нашої хати перед “розкуркулюванням” посіяв пшеницю. Ця пшениця вже тепер колгоспна, але вже скошена, а тому я вирішив взяти сніп пшениці, щоб потеревити і зерно потовкти на суп для сім'ї. Коли я спробував взяти снопа колосся, земельний полевод колгоспу, наш селянин Гончаренко Петро Іванович попередив мене не рухати снопа, але я все-таки взяв, бо вмирала сім'я з голоду.

Коли потеревив сніп, просіяв через решето, то до мене явились скочаківські “активісти-комсомольці” Божко Тимофій, Сотніченко Іван і Сотніченко Кирило. Вони мене схопили силою як злодія, який неначе вчинив неабияку крадіжку і як затриманого доставили в пустий сарай односельчанина Замарохи Івана Аполонівича, де закрили як злочинця. Замароха І.А. – це порядна, трудолюбива людина. Такі ж були господарі і його батьки. Змолоду Іван був капітаном річкового корабля, потім пішов в наше село, там проживав і вів господарство. На початку 1930-х рр. більшовицька влада його батьків “розкулачила” таким методом, як і мою та інші сім'ї. Івана, крім цього, засудили і вислали на Соловки. Будинки пустували. Сарай був для утримання тимчасово арештованих, а в хаті була

колгоспна контора. Наді мною нависла загроза кари в'язницею і каторжними роботами.

Через 15–20 хвилин до мене прийшов Гончаренко П.І. і почав мене допитувати та складати акт про якобы вчинені мною “шкідницькі дії”, що якобы виразились в тому, що я нищив недостиглий зелений урожай. Складений з такою формулюванням акт я підписати відмовився, пояснюючи, що цю пшеницю я сам посіяв, і що вона на даний момент вже скошена колгоспом, а я лише взяв сніп пшениці, щоб рятувати від смерті себе і сім'ю. Гончаренко П.І., щоб показати перед владою результат своєї роботи по “виловлюванню шкідників” колгоспного добра, вдався до обману мене. Він мене умовляв підписати акта, пояснюючи, що немовби за мої дії мені нічого поганого не буде.

Мене було замкнено в цьому сараї на ніч. Другого дня моя жінка принесла мені пару картоплин і пропхала мені в сарай в щілину між дверима. Того ж дня в 14 годин до мене в стайню прийшов “активіст” Божко Пилип, озброєний наганом. Він паплюжив мене за те, що я відмовився підписати акт з текстом про моє шкідництво. Знову запропонував підписатись під складеним актом, але я знову відмовився. Божко П. перевів мене з цього сараю в Замарохину хату, вже колгоспну контору, де теж закрит мене як злочинця і визвав міліцію, щоб мене передати. Це означало, що я буду арештований і засуджений, Я вирішив якось втекти.

При сумерках мені вдалось відімкнути двері і вийти, але “активісти” зробили за мною погоню. Я втік. До 4-ї години ранку переховувався в свого брата Кузьми, а ранком пішов пішки в село Сасонівку, що за Пирятином даліше на 10–15 кілометрів. Там я працював тяжко на різних роботах у господарів, щоб заробити хоча б мішок зерна для голодаючої жінки та дитини. Був, по суті, на нелегальному становищі. Якимсь тайком прийшов додому і побачив, що моя жінка знову пухне з голоду. Я взяв її з дитиною в м.Пирятин і там влаштувався на роботу грузчиком в млин. В господарів вже заробив мішок зерна, це була пшениця, перемішана з житом. Тоді ніде ніяке зерно не продавалось нікому з людей. На цій роботі я промучився півтора року. За період 1932–33 рр. на нашому хуторі було померлих з голоду, від стужі і інших хвороб, причинених в результаті репресій – близько 100 чоловік. В хуторі було десь 30 хат з сім'ями. Вмирили люди цілими сім'ями, чи частина з сім'ї. Пограбовані та сплюндровані будинки пустували, або розбирались для потреб колгоспу чи сільради, або просто розкрадались. Декого вислали без вини на Сибір для каторжних робіт. Декого посадили у в'язницю без фактів злочину, а з в'язниць теж відправили на Сибір. Таке саме становище з селянами було кругом в селах.

В 1935 році в Пирятинській міліції стало відомо, що в мене є мішок зерна, добутого невідомо звідки. Так як я працював в млині, то це з'єднали з догадкою, що я вкрав пшеницю з млина. Мене заарештували в звинуваченні в крадіжці. Мішок зерна (як я вже писав, був пшеницею, перемішаною з житом) міліція конфіскувала і потім присвоїла собі.

На “слідстві” я пояснював, що між пшеницею, яка є в млині і пшеницею в мойому мішку існує велика різниця, і саме в тому, що в млині пшениця по сорту червона, а в мойому мішку пшениця “білокора”, крім цього, в мішку з пшеницею перемішане жито. Це ніяк не крадене з млина. Також я доводив, що це зерно я заробив у різних селян на протязі літа. Мене розуміли, але слідчі під увагу мої докази не брали, а потім взагалі моє твердження в своє оправдання не слухали. Також на суд зерно не було доставлено як речовий доказ по моїй справі тому, що на суді, можливо, було б відразу все ясно. Так я потрапив під суд за “крадіжку”,

Таким методом Пирятинським райнарсудом я був засуджений на 5 років позбавлення волі. Жінка з дитиною повернулася на хутір і жила в сплюндрованій хаті. Восени 1935 року я був переведений у Лубнянську в’язницю, де промучився в голоді 3 місяці. Там у в’язниці було багато таких засуджених безпідставно. Із м.Лубни мене та інших в’язнів було етаповано в Крим працювати на виноградних полях колгоспів.

З Криму, не дочекавшись урожаю, нас насильно забирають на будівництво “Москаналу”. Робота по будівництву цього каналу була, в основному, ручна. Вище начальство було із числа свобідних людей. Бригадири і їм прирівняні, а також робітники та господарники, що були насильно виселені, політичні ні за що засуджені, а також засуджені справедливо за кримінальні злочини. Прибувших добровільно чи комсомольців тут не було. Спочатку ми копали вручну траншеї. Глину возили через ріку Москву конями. Були тут каменотеси, будівельники, столярі і інші спеціалісти. На будівництві майже не існувало техніки, а як була, то примітивна. Техніки безпеки не існувало. Норми виробітку в день були високі, кормили робітників дуже погано. Ми жили і працювали постійно в умовах голоду. Часто були випадки смертей на робочому місці по причині відсутності запобігування таких випадків: привалювало людей глиною чи каменем, вбивало дерево чи тонули у воді. Помирали люди з голоду чи якихось хвороб. Я мав перелом двох ребер під час роботи на “Москаналі”, в звязку з чим лікувався в санчастині.

В 1937 році за “ударний труд” я був з “Москаналу” звільнений достроково від відбуття подальшого покарання (невідомо за який злочин був засуджений). Приїхав додому в х.Скочак. Жінка з дочкою жила в спотвореному нашому будинку, працювала тяжко в колгоспі на різних роботах. В колгоспі я не захотів працювати, так як колгоспникам майже нічого за працю не платили, а іншої близько роботи я знайти не міг. Якось з росіянином Жемчужовим Василем, сільським парнем, з яким теж був на “Москаналі”, домовились поїхати до його тітки в м.Рудники Івановської області, де трудовлаштуємось на роботу і будемо жити в його тітки. Так ми обоє поїхали в м.Рудники.

Влаштувались вантажниками на фабрику “Красільнікова” і, крім цього, ще підзаробляли вантажниками на базі “Заготзерно”. Так ми деякий час жили у цюї жінки, тяжко працювали. Прописати вона нас не встигла.

Через деякий час до нас прибула міліція на перевірку паспортного режиму. В зв'язку з відсутністю прописки нас обох було доставлено в відділ міліції. Жемчугова В. було звільнено по невідомим мені причинам, а мене затримано (чи заарештовано, не знаю), мотивуючи тим, що я достроково звільнений із місць покарання і порушив “паспортний режим”.

Через деякий час мене та інших затриманих при різних обставинах було доставлено в м.Іваново, де нас помістили в приміщення церкви, як місце для тимчасового утримання арештованих. Там вже була маса народу. Серед них я нарахував 18 священнослужителів віком близько 80 років. Народу було битком. Всі не їли і не пили води близько трьох діб. Були виснажені від голоду і спраги. Хто занадто просив води чи щось вимагав, охорона виводила з приміщення, одягала гумову сорочку (смірительную рубашку), зв'язувала за спиною руки. Потім приносили до лиця у мильниці води і, не давши випити, мильницю виносили. Побивши жертву, повертали в церкву. Там було зібрано народу з різних сторін Союзу. Я теж в тій церкві промучився троє діб без їжі і води. Ніхто не знав, за що затриманий і куди повезуть. Там були навіть шахтарі з передової шахти ім. Мамаєва та люди, які читали Біблію, а влада вважала, що вони приносять шкоду державі.

Без слідства і суду, без висунення проти нас яких-небудь звинувачень, весь цей народ було навантажено в 40-вагонний ешелон, і нас під охороною повезли на Північний Урал. Люди догадувались, що везуть їх на каторжні роботи і помишляли втекти в путі, але кати до заднього вагона причепили граблі, щоб втікач загинув під ними страшною смертю.

Це було восени 1937 року. На станції Сорма Свердловської області нас “вивантажили” вздовж ешелону. Люди від голоду, спраги, а також від немічності чи хвороби, падали на землю (вагони так були набиті народом, що багатьом не було місця сісти, а тому їхали стоячи). Ми переночували під відкритим небом в осінній час. Ніхто не знав, куди і за яку провину нас везуть на каторжні роботи.

Ранком нас погнали в ліс на роботу по лісопобовалу. Священиків, які падали з голоду та старечої немічності, охоронники-татари підганяли прикладами карабінів. Жили ми в бараках, вкопаних у землю. Вони будувались до нашого приїзду іншими невільниками, були без підлоги та покриття. В цю пору там вже були морози, і земля промерзла, а ми в таких умовах жили в бараках. Воду привозили з річки, бані не було зовсім, і тому ми ніде не купались, жили весь час в нечистоті, і скоро завелись в одязі воші. Медикаментів та лікарів майже не було.

Режим роботи і умови побуту були рабськи нестерпними. Переписка з родичами була заборонена. Спілкуватись між в'язнями інших бараків чи свobodно ходити не дозволялось. При пересуванні на роботу чи з роботи йшли тільки колоною і організовано, а якщо хтось занадто відставав чи робив спробу відійти від колони, то охоронці-татари могли розстріляти.

Робота була важка і непосильна, а норми денного виробітку високі. Робочий день тривав по 12 годин. В місяць надавалось лише 3 дні вихідних. Денна норма повалу лісу на одну ручну пилку 15 куб.м, що являлось великою нормою праці. Годували народ, як кажуть, по принципу “ліш би не умер”. Якщо невільник виконав денну норму, встановлену адміністрацією, то він отримував на день 200 г чорного хліба, 100 г крупи і 1 г рослинного масла – і все це для загального харчового котла. Хто норми не виконав – отримував менше. В цьому лагері також були і діти, які у віці 12–15 років вже працювали. Спочатку в лагерь доставляли батьків, а потім їх дітей. Згодом дітей відправили в якісь інші лагерь. Батьки не знали, де їх діти, а діти – де їх батьки, бо спілкування безпосередньо чи переписка були заборонені. Розкидані сім’ї по різних концлагерях страждали у переживаннях. В лагерь було завезено людей різних національностей та з різних областей, їх було близько 50 тисяч. На протязі більш року з цього числа померло з голоду, хвороб чи нещасних випадків на роботі близько 16 тис.людей, а багато із виживших стали каліками. В результаті цієї каторги у мене з 80 кг ваги, яку я мав до арешту, стало 35–38 кг. Люди помирили кожної години, хвилини. Було заведено таке лагерне правило, що коли невільник в нічний час доставить до ями померлого і там його скине, то йому надається два дні невиходу на роботу.

Пам’ятаю, що в цьому лагері був москвич Ложкін. В прошлому інженер, а тут працював на лісоповалі. Він помер з голоду і був скинутий у яму до трупів інших померлих в’язнів. Його жінка в Москві з великим зусиллям, через начальство добилась відомостей про місце знаходження свого чоловіка. Вона заготовила для нього передачу, яка в цей час вважалась розкішшю. Коли приїхала до лагерь і довідалась там, що він три дні тому помер, з розпуки рвала на своїй голові волосся, ридаючи. Переночувала за зоною лагерь, на другий день оставила дорогокоштовну, десь близько 8 кг, передачу з продуктів на дорозі, по якій йшли з роботи і на роботу невільники, а сама повернулась додому в Москву. Невільники здибали на дорозі цей клунок в якому було мед, вершкове масло, хліб, сухарі та інша їжа. Також був одеколон, одежа, взуття, мило. Голодний народ відразу розхопив і з’їв харчі, а той, хто схопив мило, теж його гриз. Охоронники забрали собі одежу і взуття.

В 1939 році формувались ешелони невільників із числа уцілілих в різних лагерьх. Формувався ешелон і з нашого лагерь. Московське керівництво планувало невільниками збудувати велике, як Москва, місто і назвати його на р. Ангарі “Ангарва”. Для цих робіт з нашого лагерь було перевезено поїздом багато народу, серед якого був і я. Нас везли довго і при великих муках. Зупинились в м. Омську, де “святкували” 1 Травня (здається це було якесь свято). 1-го і 2-го травня нас накормили “по-святковому”: дали на обід рідкий і пісний борщ з померзлих овочів, була каша з чумизу, підсмажена на маргарині. Більша порція хліба.

З Омська ешелон з нами вирушив в Комсомольськ-на-Амурі. Охоронники-татари довгими спецмолотками простукували стіни вагонів, щоб виявити

перелам дощок, які могли б прикривати щілини для втечі. За заднім вагоном волочились залізні граблі, призначені для захвату втікачів з вагонів. Довго і тяжко ми їхали. У вагонах від знесилення, голоду та спраги помирали люди. В Комсомольську-на-Амурі ми, живі, вийшли перед вагони, мертвих винесли і загребли десь за вагонами, а нас на кількість прийняв начальник Дальлагеря якийсь Успенський.

Здоровіших і більш сильніших було відібрано в каменотеси з кувалдою – колунщиків камінних брил, інших – в групу закальників інструментів, ще інших – в бригади будівельників. Були сформовані бригади для лісоповалу, були й інші бригади. Всі живі потрапили в свої призначені бригади, а я – в будівельники. Коли ми приїхали, то тут уже було багато доставленого різного народу: одні були з аналогічною мені долею, хтось потрапив як виселений, інші, як засуджені по політичних мотивах, хтось, як засуджений за кримінальний злочин, а хтось десь пійманий і завезений сюди. Комсомольців, які б добровільно приїхали сюди для праці, не було. В подальшому сюди постійно прибували ешелони народу з різними долями, але всі вони були невільниками. Всіх нас привезли для будови цього, в майбутньому “великого” міста.

Скоро ми приступили до праці: хто на лісоповалі, хто в кар’єрі для обробки каменю, і т.д. Умови праці і побуту були аналогічними (а, можливо, ще й гіршими, ніж на Північному Уралі, звідки ми прибули). Кормили трудовий народ погано. Там було в річках і озерах багато різноманітної риби, а тому були часто рибні страви, хоча порції дуже малі. Обіди нам привозили на місце праці, так звані “траси”, але це не спасало становище, бо люди почали знову знесилюватись, та як і раніше, помирали з голоду, хвороб і непосильної праці. Звичайно, що коли б влада дбала про трудовий народ, то при умові, що тут було багато риби, ми могли б нормально прокормитись і нормально працювати, але до нас було вороже ставлення.

Робочий день тривав 10–12 годин, вихідних на місяць лише 3 дні. Місця проживання – такі ж холодні і мокрі бараки, одежа холодна. Все тут повторялось, як і раніше в інших лагерьх. Я в своїй бригаді спочатку будував дерев’яні житла для майбутніх сімей, які будуть після нас заселятись. Інші копали вручну канали, а інші кололи і витесували каміння для стояків під мости чи для стін водоканалів, або для житлових будинків.

Одним з найважчих і дуже небезпечних видів праці була так звана “кесонна” (так називали її) робота. Вона означала, що казенний фундамент під мости через річку Тунгуску, бувало, влаштовували в тих місцях, де виходив під високим тиском газ. На цих роботах працювали почергово всі, хто зрівняно з хворими людьми, зберіг силу. Допускалось в тому місці працювати лише 2 години, але після чотирьохгодинної перерви, того ж дня заставляли знову працювати другий раз 2 години в умовах тиску газу. Він був як під високим тиском, так і шкідливим для здоров’я. Я теж працював на “кесонній” роботі і одного разу втратив свідомість під час роботи.

Внаслідок непосильної праці, голоду, відсутності медикаментів та жахливих умов побуту, серед в'язнів поширилась хвороба: чума (чи малярія). Люди від цієї хвороби та голоду вмирили, як травлені мухи. Я теж ослаб, бо мав підірване здоров'я.

Начальство ослаблених відібрало в спеціальні бригади косарів на острови косити траву. Чотири таких сформованих бригад було навантажено на баржі і відправлено на острів Шаман-Коса. Серед них був і я. Літом ми заготовляли траву, а на зиму нас повертали в лагерь для попередніх робіт. Начальником моєї бригади був якийсь росіянин Глотков. Працюючи на сінокосі, я був свідком такого страшного випадку. Начальство чомусь вирішило перевести паромом декілька груп з нашого сінокосу на інший. Річковим кораблем підтягли до берега нашого острова баржу, погрузили на неї шалаші та інші предмети і відтягли по воді на другий сінокіс. Після того баржа повернулась, і на неї погрузили 100 жінок-невільниць і 50 чоловіків з метою доставити їх на той же другий сінокіс. На першому сінокосі, де, як я уже згадував, осталося небагато людей, остався також і я та мої товариші: українець Щербінін і росіянин В'югов.

На другий день приходить до нас начальник Сомов, повідомляє сумну історію з цими людьми. З його слів нам стало відомо, що наче корабель з баржею “натрапили на водоворот” і, коли судно і баржу з людьми почало “крутити”, екіпаж судна відчепив баржу, і вона затонула з людьми у “водовороті”. Цей випадок для нас залишився загадкою. Трудно повірити, що це нещасний випадок. Також і трудно довести, що це була заздалегідь запланована акція масового вбивства. Після такої трагедії ми баржею були перевезені в свою попередню колону.

Прошли роки моїх невольницьких мук. Я вже неодноразово звертався до начальства лагерь з вимогами звільнити мене з цього місця праці, доводячи, що мене доставлено на каторжні роботи безпідставно, але начальство лише усно мені пояснювало: “Прідьот время, отпустім!” Але такого “времени” не приходило, і я продовжував мучитись там. Мене не звільняли. За наступні вимоги звільнити мене, я був запроторений на одну добу в штрафний ізолятор без їжі і води. Після звільнення з штрафізолятора я пішов у лагконтору, щоб в'яснити, чому я був покараний і чому мене не звільняють. За це мене відправили в штрафну колону з посиленням режимом праці і гіршими умовами існування. В цій колоні я пропрацював дві неділі і захворів від шкідливих дій газів на роботі.

В період перебування в штрафколоні, на моїх очах відбувся такий випадок. В ділянці “Собка-500 (це північний гірський простір від Хабаровська до Комсомольська-на-Амурі, на “Лисій горі”), це кам'яна гора в кар'єрі, де добувався великий камінь, велись вибухові роботи бригадою штрафників-невільників, в яку входив теж і я. Перед підривом великого, величиною з 3-поверховий будинок каменю я і невольник Дулієнко Михайло чомусь побігли в сторону на поле за

звірком – бурундучком (очевидно, це була Божа воля). Коли відбувся вибух, величезний камінь похитнувся, впав і насмерть придавив всю нашу бригаду в кількості 22 людей. Таким чудом в живих осталися лише ми оба.

Будучи в штрафколоні, в результаті непосильної фізичної праці та голоду, я майже зовсім ослаб в силі. Щоб себе врятувати від смерті, мені вдалося підшукати роботу поваром на лагерній кухні.

В листопаді 1947 року мене, а також ще декілька чоловік з Львівської області викликали в Хабаровськ, де ми отримали документи про звільнення з концлагеря додому. В тяжкій неволі, за ніякий невчинений злочин я промучився 13 років.

Поїхав я додому на хут.Скочак. За час моєї відсутності моя жінка, Матрона Андріївна, вже давно працювала в колгоспі. Вона, нещасна, мусила виконувати в колгоспі примусову різну, як чоловічу тяжку, так і жіночу роботу в умовах злиднів. Працювала на будівельній фізичній роботі на аеродромі. Ручною косою косила зерно і траву, різала в лісі дерево, розвантажувала в день 30-тонний вагон вугілля, возила фірою різні грузи. Працювала на будівництві залізничних ліній, вирощувала й збирала різноманітні овочі й фрукти, вирощувала колгоспну худобу. Виконувала й інші важкі фізичні роботи.

Бригадири колгоспу нашу, і так малу платню, привласнювали. Те дещо, що від привласненого залишалось, влада видавала. Але замість грошей – облигації на обов'язкову державну позику. Також відчисляли на виплату різних податків державі. В результаті виходило, що народ працював безплатно. Моя донька Поля вижила у ті страшні роки. Старенька моя мати теж вижила, вибавила мою доньку, бо її мама (Матрона) весь час була на колгоспній тяжкій роботі.

Колгосп конфіскованої будівлі (окрім хати) не повернув, а стара хата, яка була “активістами-комсомольцями” зруйнована, мною так і не була повністю відремонтована тому, що вже не було змоги. Сільрада чи колгосп ні в чому ніколи нам не допомогли. Дочка, коли підросла, вийшла заміж за Климова.

Климов помер ще в 1966 році, і вона з 4-ма дітьми осталась вдовою. Тепер проживає у Львові. Я зі своєю жінкою осталися проживати самотніми в хут. Скочак. В 1990 р. у віці 60 років померла моя жінка, а я остався немічний сам. В 1991 році моя дочка забрала мене до себе у Львів, де проживаю по даний час.

Спогади складено з розповідей Величка Миколи Івановича та його доньки Пелагії. Записи в зошиті робила онука Климова Раїса. Впорядкував та надрукував Когут В.

20 січня 1993 р.

[Підписи] М.Климова-Величко,

П.Величко-Климова,

Р.Юсупова-Климова,

С. Когут

СВІДЧЕННЯ

ВЕЛИЧКА Петра Кузьмича,
1921 р. народження
(с.Покровське на Дніпропетровщині)

Жили ми в клуні. Ні груби, ні стола, ні ліжка не було. Їли ми все: і качани з силосної ями вигрібали і варили, хоч вони й вонючі, а м'яку серцевину з качанів перемішували з лободою й пекли. Люди пухли, аж у них шкіра лопалась, з тріщин вода лилась. У колгоспі тим, хто робив, давали їсти один раз на день, та й то у великий чан кидали трохи крупи та пару картоплин, то були помий, але що робити, їли.

На весну 1933 р. ми зовсім знеслилися, мали голодні набряки ніг, рани пекли і не загоювалися. А мама боролася за наше життя. Першу ж травинку пустила в їжу, з квітів акації робила муку. Я й зараз не терплю духу квітучої акації. Від голоду люди втрачали розум, топились у криницях. У нас в сім'ї було 3 дітей (я та дві сестри). Мама померла весною, після неї трохи пізніше померла моя сестра Марійка. Я, тато та друга сестра Галя вижили.

Записав Є.Гашиї.
1998 р.

СВІДЧЕННЯ

ВЕЛИЧКА Тимофія Сергійовича,
1926 р. народження
*(с.Драбівка Корсунь-Шевченківського р-ну
Київської (нині Черкаська) обл.)*

Наша сім'я складалася з 8 осіб. У голодовку померло шестеро. Тільки я з братом вижили.

Лихо почалося в кінці 1932 р., коли прийшла комісія і забрала з хати все до останньої пригорщі зерна.

Тепер розповім, як пережив той страшний час, як вдалося рятуватися від смерті, ще страшнішої за голод. Було це навесні 33-го. Брат Митя пішов до школи. Мати вийшла в сіни і зачинила двері на засув, щоб ніхто не зайшов до хати. Сама залишилася там, у сінях, щоб не бачити того, що мало статись. Батько почав гострити ножа. Напевно, думав, а, може, вже був геть безтямний, що я нічого не розумію (мені було тоді 6 років). Дивлюся на ніж, стає так страшно, ясна річ, здогадався, для чого гострить ніж, що починаю несамовито кричати. А батько хоч би що – гострить ніж. Видно, йому від голоду запаморочило свідомість, я був найменший, і він мене любив найдужче. На мій крик до нашої

хати прибіг сусід дядько Федір, почав щосили стукати в двері. Мати не відчиняла. Тоді сусід почав кричати у вікно: “Куме, ану відчиніть, що ви задумали, бо я не знаю, що з вами зроблю за це!” Двері прочинилися.

Після цього страху я втік із дому. Другий сусід дав мені притулок. Перебував я в тих добрих людей, допоки не померли батько і мати. Потім ми з братом Митьою знайшли вдома на горищі серед полови давні напівзацвілі сушені грушки та так і харчувалися ними.

*Записала В.Волошина.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ВЕРБИЦЬКОГО Якова Гнатовича,
1921 р. народження
(м.Балаклія Харківської обл.)

Я родився в українском селе Вербовка Балаклеевского района, и там мое все детство прошло. 1932–33-й... Это были драматические годы. Время шло не на жизнь, а на смерть. По-всякому пришлось выживать. В конце 32-го и в начале 33-го действовали еще комитеты незаможных. Ходили по дворам, конфисковывали все, что у кого останется из зерна. Конфискация шла таким способом: приходят – без права на это, заходят в сарай, где хранится зерно, и начинают забирать. Мать и отец им говорят: “Чем же я буду детей годувать, вы ж видите – дети!”. А детей у нас было порядочно: семья была из 11 человек. Хатенка маленькая была, корова – бедно жили... Забирают этот хлеб, дети плачут, мать и отец плачут. Забрали. Потом начинают вторично идти: все подметають вчистую. В кувшины заглядывали даже: если там была крупа, зерно – забирали и из кувшина якийсь килограмм. Совершенно все, такое положение создалось уже зимой и к весне 33-го года.

Нужно было весной садить картошку, а ее уже нету. Если она и была у моего отца, то немного. Садили не картошку, а очистки, которые уже паросты пустили, а картошкой мы питались.

Выходили мы, мальчишки, на луг – до Байрака. Собирали розог, чистили и ели. Рвали траву всевозможную, спорыш. У нас была конопля: все ж было домотканое. И это зерно конопли мы претворяли в муку, и лепешки мать делала. Никакой пшеничной муки не было. Но беда одна: от конопли не было никакой пользы, просто желудок набивали. Питались бурячком кормовым. Мы идем в школу, мать отрежет нам по кусочку, покушаем с сестрой бурячка – и все.

А потом организм начал истощаться. У меня начали пухнуть руки, ножки начали пухнуть, лицо начало набрякать. У отца то же самое. Голод в нашей семье пережили не все: умерла с голоду тетка, остальные все выжили. Потом начала зелень расти свежая, фрукты, им вызреть не давали, ели...

Какие колоды опухших людей ходили по селу или по Балаклее! В Балаклее жило тогда всего 5 тысяч человек. Базар был... Что творилось! Сколько голодных людей выходило на базар! Если хтось торговал чем-то, отнимали и тут же ели. Его бьют, а он ест... Ели собак, кошек, не осталось в живых нигде ничего. Людоедства явно не было. Может, тайком было.

Супруга моя будущая проживала тогда в русском селе Меловая. Она рассказывала, что голодали и там. Везде голодали. Повыметали буквально все, что для жизни нужно было. Кто это делал? Члены партии. Это обязательно! Никакого сожаления у них не было: "Нас заставили. Мы должны выполнить задание". И все...

Балаклея тогда городом не была. В 1938-м году Президиум Верховного Совета СССР присвоил ей статус города. В Балаклее тоже был сельсовет. В селе у нас председателем был мой однофамилец, но он тоже голодовал.

Ужасное положение было. Сколько опухших людей валялось по дороге... Идет, упал, и все – больше нет. А хлеб грузили на подводы: лошадь, флаг поставили... И вывозили под зернозаготовки. Целая колонна этих погруженных мешков хлеба... Вывозили на Заготзерно. Никакой помощи ниоткуда извне нам не было. Для коммунистов люди были совершенно чужими. Их проклинали. Конечно, Ленина не было. Может, Ленин был бы... Хотя и при Ленине Заволжье голодало... А здесь страшная картина была.

Когда уже начало вырастать что-то... Хотя не с чего и вырастать было! В 34-м году уже стало немного легче.

Сталин все это сделал! Это запланировано было для того, чтобы уменьшить количество населения.

Такого голода, как в 33-м, никогда не было.

*Записав О.Корнев.
3 грудня 2005 р.*

СВІДЧЕННЯ

**ВЕТУШКО Агафії Мефодіївни,
1926 р. народження**

*(с.Тарасівка Пирятинського (нині Гребінківський)
р-ну Полтавської обл.)*

Мій батько, Масляев Мефодій Іванович, і мати, Олена Іванівна, мали землю до 1929 р. Земля була материного батька, Пирогова Івана. Цю Пирогову

леваду і хати, клуні, комори, скот, упряж забрали в колгосп, розкуркулили. В 1932 р. мати померла з горя і голоду, батько помер в 1934 р. А я, сестра і брат не померли, бо нас забрали в патронат. Були ми дуже голодні.

У селі зробили комуну, то хто хотів іти в колгосп, тим давали наші гарні хати, а нашому всьому роду: дідові, дядькам, нам дали хатки їхні, на “курячих ніжках”. Батько і дядько пішли в Пирятин працювати в артіль – робити кінську упряж. У батька була пасіка. А у сусіда – млин. То попадало і нам. Ще заховали квасолі у запічку, її не знайшли, тому що була замазана глиною.

У 1933 році батько поїхав у Київ, набрав мішок хліба, але у Гребінці на станції його украли. Батько дуже журився, бо хліба немає і гроші відвіз. Але йому вдалося взяти мішок з млина. Заховав у глинищі і його не знашли. Так ми вижили у 1933 році. Потім я пасла корову у сусідів, які давали обід, це вже було в 1934 р. З 14 років працювала в колгоспі.

В 1947 р. не голодувала, бо всю зиму ходила працювати на тік і приносила гречки додому (тік був у полі). Наносила кілька мішків, то вистачило. А ще взяла на себе обробку 1 га буряків. В 1947 р. весною пішла на торфорозробки у Сосинівку. Працювала й у людей на городах. Нам із братом давали молока, хліба. Крав братик кавуни і буряки у колгоспі. Ми їх їли, так і вижили.

*[Підпис] А.Ветушко
Записала Л.Ковалівська.
26 червня 2008 р.*

СВІДЧЕННЯ

ВЕЧЕРСЬКОГО Василя, 1928 р. народження

(с.Убіжичі Ріпкинського р-ну на Чернігівщині)

Проклятий для України 33-й рік закарбувався в моїй пам’яті низкою болючих і сьогодні спогадів про те, що творили тоді якісь і реально злі люди. Хочеться це переказати так, як все те відбилося в пам’яті.

До колективізації сім’я наша жила в добрі й злагоді. Землі було мало (7 десятин з травою), але батько був дуже працюючим і здатним до різних, популярних у селянському житті ремесел. Міг воза зробити, діжку чи віконну раму змайструвати, дуже красиві хліви постали (за оцінками сусідів). Крім праці на хлібній ниві, він постійно приробляв тим, що возив товари з Чернігова до сільської лавки і час від часу возив вироби гончарів з Грабова на ринок у Чернігів, Городню чи Прилуки (це чомусь називалось “на Полтавщину”).

На той час моєму старшому брату Нестору було під 20 років, на 2–3 роки молодшою була сестра Галина, отже, в сім’ї було четверо працездатних і тільки нам з Катрусею було по 4–5 років.

Десь до 1930 року ми перейшли жити зі старої хати діда Самійла у нову двокімнатну хату. Тоді ж тато поновив і всі будівлі двору: хліви, клуню, повітку з дахом і комору. Зі старого прадідівського двору довго “жила” лише одна комора, яку тато віддав на хату бідному сусіду Івану Свешку з такою умовою: “Коли розживешся, тоді щось мені заплатиш”. (Про цю комору я ще напишу нижче). Наступним кроком до сімейного достатку була купівля у розстрочку, як тепер кажуть, разом з Петром Гордієнком сільськогосподарських машин (молотарки з приводом, віялки, різниці та пристроїв до них). Зазначу, що той чоловік був грамотніший за тата, і коли почалось оте більшовицьке “обобществленіє” в одну кучу господарів і ледарів, та розкуркулювання було ще десь далеко від нашого села, Гордієнко краще за батька зрозумів, до чого йдеться, і ці машини запропонував татові сплачувати одному.

З щасливої пори свідомого дитинства запам'яталися святкові відвідування нашої церкви, що була прикрашена лагідними й сердитими ликами святих. Їх виразні живі постаті й обличчя в моїй уяві створювали картини іншого життя на стінах церкви. Я на них так якось задивився, що не помітив, коли до мене звернувся з причастям наш добрий батюшка Михайло Льодовий, і мати штурханом повернула мене до реальності служби. Особливо нас, дітей, захоплював красивий, таємничий обряд страсного вечора, коли всі йшли з церкви із запаленими свічками, а скільки треба було мати терпіння і радості, щоб після свячення паски і ходіння зі свічками навколо церкви зрештою сісти за стіл на великодній сніданок. Ще у нас з Катрусєю були приємні чекання тата, коли він повертався із Чернігова, бо завжди нам привозив різні гостинці, крім ласощів дарував нам зошити, кольорові олівці, що дуже приємно пахли, маленькі книжечки та кольорові картинки – малі й великі. Тоді ж вперше я побачив на великій репродукції знаменитого діда з рудою бородою та кривою ногою. Брат Нестор пояснив мені, що той дід зробив “у Росії слободу”, так у нас селяни називали той жовтневий переворот 1917-го. То була репродукція з відомої картини І.Бродського “Ленін у Кремлі”. На ній одна нога зображена анфас, а діти зображення ніг сприймають лише в профіль, тому і був той дід мені з кривою ногою.

Пізніше у нашій красивій світлій хаті почалися якісь голосні розмови та суперечки. Мама чогось часто плакала, з'явилися незнайомі слова “СОЗ”, “куркуль”, “висилка”, “Соловки”, “активісти”, “бригада”, “тверде завдання” тощо. Не стало дома старших брата й сестри, мама казала, що Нестор поїхав у Москву якийсь канал копати, а Галина найнялась на роботу у Пересаєж. Суперечки були навколо того, що влада все більше вигадувала різні утиски для тих, що не хотіли йти до СОЗу. Тато наш був дуже, як кажуть, законопослушний, він уже згоден був записатись до колгоспу, але мама й старші були категорично проти. Аргументували вони це тим, що в активісти за колгоспну систему пішли споконвічні ледарі та п'яниці.

В Убіжичах колективізація розпочалася в кінці 1929–30 рр. До 1-го травня 1930 р. у колгосп записалося 30 дворів. В активі села були лише убіжинці. Головним активістом був Михайло Єган – голова сільради. Першим комуністом у селі став Трохим Михайленко, Бедич по-вуличному, він був бригадиром. Другим бригадиром був Іван Опанасович Михайленко, Свешок по-вуличному.

Першими комсомольцями були Уляна Шкода та Аксентій Мажуга – секретар комсомольського осередку. Кузьма Літошко (Рижий) був головою сільпа. Чи не найбільш жорстоким і дурним серед них був Іван Літошко, по-вуличному Капльота. Капльота мав 4 дітей (Кирило, 1918 р. народження, Кресант, 1923 р. народження, Маша – 1920 р. народження і Саша – 1928 р. народження). Хлопці загинули на війні, дочки померли в різний час після війни.

Першим, кого голосно й брутально розкуркулювали, був брат Івана Капльоти – Данило. У нього було міцне господарство, а головне – млин, тоді як у його молодшого брата двір був занехаєний, а хата недоглянута (за спогадами Дмитра Григоровича, двір якого був навпроти Капльоти).

Найзаможнішими господарями у селі були: Грицьковичі, Вечірські (Гаврило Олексійович та Іван Олексійович), Бондаренки, Мурашки, по прізвищу – Літошко (його син Микола втік із заслання і до смерті в кінці 1980-х рр. працював лікарем у селі Павлівка). Савенко Іван (Затула по-вуличному, батько Оксині – дружини Михаля Вечірського, що був поліцаєм у війну).

З Убіжич в колективізацію вислали із сім'ями на Сибір (тоді казали “на Соловки”) тільки 3 сім'ї: родину Вечірських та Літошок, по-вуличному Мурашок – Михайла та Федора.

Дуже активно проводив колективізацію Андрій Позняк, але в 1937 році його розстріляли за те, що брав участь у Кронштадському повстанні проти більшовиків.

Навпроти нашої хати (через рівчак і дорогу, що на Красківське), жив Артем Мажуга – брат Івана Опанасовича. Він з Єфімом Пантелієвим були у банді Гамаки, а після того, як її розбили, то вони продовжували більш обережно грабунки по сусідніх селах. За Артемом полювала міліція десь до 1931 чи 32-го року.

Пам'ятаю, що солдати, які приїхали ловити Артема, спали у нас на підлозі, а його дружина з двома дітьми теж ховалась від міліції у нас. Але Артем з сім'єю втік із села, і були про нього відомості, що під час війни він був пілотом і загинув Героєм Радянського Союзу.

Голод у селі набув гостроти у 1933 році. Тоді померло кілька дорослих односельчан. Першою, мабуть, була баба Карпиха, що жила у маленькій хатинці за нашою клунею, потім помер Микола Бовкун, про нього багато балакали, тому що у хліву у нього був великий кабан. А коли померла з голоду молода мати двох діток трохи старшого віку, ніж ми з Катрусєю, то я з мамою чогось ходили дивитись на ту небіжчицю. І сьогодні чітко бачу на полу молоду жінку з повним (пухлим) обличчям, біля її голови сиділи дуже худенькі з величезними очима

Василько і трохи менша Галинка. Ті діти Пилипенків вижили і зараз мають гарних своїх дітей та онуків. Василь Пилипенко – інвалід Вітчизняної війни.

Тоді ж у селі було кілька вбивств. Однієї ночі на Каліннику активісти убили красивого парубка, сина розкуркуленого Івана Антоновича Літошку. Бурчучка – мати Михайла Єгана на своєму городі убила копаницею чоловіка, який на її грядці вирвав кілька листочків цибулі. Там його й закопали. Ще одного убили у В'язовці, на дорозі між нашим селом і Кислими.

Ще запам'яталось, як у той лихий час діти ходили до школи. Школа була красива, земство її збудувало на початку цього, ХХ, століття. Запам'яталося, як кожний учень у руках ніс мисочку. Мені тоді прикро було, що я не школяр. Чому діти у 1933 р. ходили до школи з мисками? У хаті Мажуги Михайла Вікторовича, висланого на Соловки у гурті перших куркулів, був влаштований так званий патронат. Справа в тому, що і в декого з висланих та особливо тих, що повтікали з села, чимало дітей залишилося безпризорними. Тому за клопотанням вчительок – сестер Олександри Ерастівни та Ніни Ерастівни Грабовських і при підтримці голови сільради Микити Симончука, у тій хаті зробили притулок – патронат для бездомних дітей. Окрім того, раз на день варили якусь похльобку і давали всім школярам.

Отож у той час, одного вечора ми лягали спати і тато був з нами, а ранком тата не стало. Пізніше я узнав, хто врятував нас від висилки на Соловки. Через дорогу у хаті Артема тоді була контора сільради, головою якої був не місцевий чоловік Микита Симончук. Про нього люди добре згадують. Він, мабуть, був освіченим, бо розмовляв не по-нашому, казав не “се” Василько”, а “це” і любив дітей.

Я від тата знав кілька самодіяльних казок, в основному, про солдат, і той голова часто садовив мене на коліно і просив, щоб я розповідав, як баба продавала пшоно солдату, або як солдат заправляв суп сокирою. Нагородою були різні канцелярські папірці, а іноді й цукерка. Так, одного вечора, коли тато порався на городі, Симончук вийшов з контори, і покликав його до себе і сказав йому: “Прокіп Денисович, якщо ви не подали ще заяви до колгоспу, то негайно їдьте з села, бо завтра будуть таких забирати на висилку”. На той час за різні вигадвані податки “тверді” та “надтверді завдання” у нас забрали майже все: сільгоспмашини, корову, кілька овець і свиней, залишався тільки кінь. Тієї ночі тато запряг коня і поїхав у Гомельську область, у Шабринське лісництво, де й влаштувався лісоробом за допомогою земляка Петра Гордієнка.

Багато різних подій, які несли нам все нові муки й біди, яскраво закарбувалося в дитячій пам'яті.

Нас вигнали з хати. Коли мама з нами сиділа на вузлах з домашнім скарбом, який змогла чи дозволили взяти і голосила, то пам'ятаю, як з нашої хати доносилися п'яні пісні. Це активіст Капльота святкував новосілля в нашій красивій хаті. Мабуть, після того новосілля до нас підійшов той Іван Свешок, що його комору тато віддав на хату і сказав: “Бери, Олена, дітей і йди жити в мою

хату”. Він, як найбільший активіст, давно зайняв один з кращих дворів у селі – Федора Затули, якого вислали на Соловки з першою партією розкуркулених. Тоді ж побутувала така частівка:

“Соловки, Соловки – дальня дорога,
Сердце ноет, грудь болит,
На душе тревога”.
А про колгосп співали таку:
“У колгоспі добре жить -
один робить, сім лежить”,

або:

“Серп і молот – смерть і голод”.

Перший ранок у Свешковій хаті запам’ятався тим, що там все було близько одно від одного. Біля дверей зразу наче іграшкова піч, від печі вікно рукою можна дістати, тут же й стіл під красивою іконою з сумними очима Божої Матері, а праворуч від столу – піл, на якому ми спали. В тій хатині я плакав – дуже хотілось їсти, а їсти не давали, і мама теж плакала, що все витрусила ота проклята бригада. А ті бригади постійно ходили селом і забирали у людей не тільки продукти, але й різні речі, мабуть, все те, що їм подобалось. Вони “працювали” регулярно, бо мама часто мені казала: “Іди, синок, надвір і послухай, де голосять”. Я повертався і казав, що голосять на кінці, або на Раковській (вулиці, далекій від центру села). При такій інформації мама продовжувала спокійно щось своє робити. А коли одного разу я сказав, що голосять біля кузні, то мама захвилювалась, почала щось запихати під піч і надягати на себе додатково різний одяг. Кузня від хатинки була недалеко, і мама сподівалась, що граббригада не мине й нас, уже вкрай пограбованих, бо з нашої хати навіть подушки не дозволили взяти. І бригада таки прийшла. Їх було 4 чи 5 осіб, але коли зайшли в хату, то вона була повна людей.

Я тихенько сидів у кутку під іконою і дивився на той страх. Один активіст зразу почав розкидати на полу барахло, на якому ми спали, а другий зіп’явся на піч і забрав там рукавець з насінням і мою шапку, яку брат привіз з Москви. Але найбільше лихо було в тому, що забрали мамину кожушку (так у селі називали кожух, обшитий зверху тканиною). Цей жіночий одяг ще називали потяганкою.

Мама голосила, я теж плакав, вона когось називала “Івановичем” і просила зглянутись і повернути кожушку, бо на зиму у неї більш нічого немає з верхнього одягу. Але то все було марно. “Класовий ворог” не міг розчулити серця “будівників, ще небаченого світлого майбуття”. Проте нам трохи повезло з маминим одягом. Дружина коваля Одарка погодилась відкупити кожушку і повернути за певну плату її мамі. Відносно награбованого існував такий порядок: краще з награбованого активісти забирали, мабуть, собі, а решту розпродували бажаним, нерідко й господарям тих речей. Один з тих “аукціонів” мені добре запам’ятався. Під вечір у кутку між лавкою і рівчаком стояли два вози без коней.

Така позиція дозволяла покупцям стояти лише з одного боку. На возах порядкувало четверо дядьків. Один з них брав яку-небудь шматину, піднімав і називав ціну. Натовп, переважно з жінок і дітей, стояв понуро і тихо. Коли всі мовчали, ту річ дядько клав на купу і піднімав іншу. Хтось казав: “Я беру!” І тут з натовпу заголосила жінка: “А щоб тебе за печінки взяло, як ти позаздрила на мої криваві мозолі!” Один з дядьків грізно засукав на ту жінку москаля, ще й пригрозив кулаком. (У нашому селі не вживали термін “матюкатись”, а казали “засукати москаля”). Після того в натовпі зчинився галас, якісь суперечки, потім все ушухло, і купівля награвованого у своїх сусідів та й навіть родичів продовжувалась дотемна. Таких варіантів, як з маминою кожушкою, було багато. Не всіх людей зразу морально скалічили голодом та всевладдям місцевих “вождиків”, тим більше, що влада від цього нічого не втрачала, бо за іншим разом могли ще раз “витрусити” ту саму річ, або віддану, як нагороду, своєму прибічнику вчора, забрати та нагородити іншого. Показова історія з коровою батька Дмитра Тарасенка (за його спогадами).

Грицько Миколайович Тарасенко був, за тодішніми мірками, бідняк, але до колгоспу йти не хотів. Агітація не допомагала, почали душити податками самоправними, безглуздими. Все виконував, аж до останньої корови – головної годувальниці сім'ї. Коли забрали і корову, то голодна смерть стала на порозі. І тоді батько подав заяву у СОЗ. А з їх коровою історія мала таке продовження: за якийсь час новий колгоспник з дуже вмілими руками був підвищений до бригади будівельної бригади. А за таку ласку активістам належало ставити магарич. Зібралось все “політбюро” села: М.Єган – голова колгоспу і секретар компартійної ячейки Іван Капльота, Улян Шкода, Позняк – головні активісти села. Коли добре випили, господар їм сказав: “От ви всі маєте корів у своїх хлівах, а моя корівка стоїть у чужому хліву”. – “А де?” – спитали вони. А було так, що коли корову забрали, то доручили десятнику Федору Залуговському відвести її у район на базу. Корова Тарасенка була гарна, породиста, тому Федір її залишив собі, а свою відвів на м'ясо. “Е, – сказала компанія, – то не по закону!” Пішли, забрали у Залуговського і віддали законному господареві. У діда Дмитра Григоровича – Миколи Степановича, було 5 дітей (Яків, Грицько, Варка, Одарка і Настя). У 1933 році вони всі пішли в колгосп, щоб якось вижити. Але їх врятував від голоду не колгосп, а дід, який знав грибні місця в різну пору літа у навколишніх лісах, отим він і спас всю свою родину.

У нашій місцевості такого сильного, повального голоду, як на півдні України, не було, мабуть, тому, що на Чернігівщині великий асортимент сільськогосподарської продукції, тоді особливо виручав ліс у літню пору. А, може, у нас не найгірші були оті бригади, що все викачували? Наприклад, у сусідньому селі Кислі, де жили мої дідусь Іван і бабуся Хадора Опанасенки, бригади зовсім не лазили по хатах. Наші люди навіть деякі речі носили у те село ховати у своїх родичів чи знайомих.

Зиму 1932–33 рр. ми пережили. Мама, майже підпільно, була по суті домробітницею у сім'ї Івана Свешка (у них було багато дітей), а його господарювання була доброю людиною, за розповіддю мами, і щось давала їй з їжі.

Зараз ми часто чуємо, і не лише у храмах Божих, “Хліб наш насущний, дай нам сьогодні”. І, люде, не завжди усвідомлюємо, який глибокий зміст вкладено в ту молитву. Не дай, Боже, і нашим ворогам отих особливих страждань, коли немає хліба насущного, коли і вдень і вночі тобі мариться тільки їжа. У селянських хатах паляниця хліба завжди лежала на почесному місці, на чистому липовому столі під іконами, накрита білою скатертиною, поряд із солянкою. Набігаєшся, захочеш їсти, мама відріже тобі скибку, покладе зверху сала з часничком або намастить сметаною – і тобі смачно й поживно.

У хатині добродія Свешка ми прожили осінь і зиму без особливих пригод, окрім отого останнього пограбування нас активістами. Навесні, коли ще лежав сніг, він зайшов до нас і сказав: “Я, Олена, не проти, щоб ти і далі жила в моїй хаті, але мені колють очі начальники (докоряють), що я пригрів сім'ю куркуля. Тому виберись”. На той раз нас прийняла сім'я Гаврила та Євпраксії Вечірських. У них була одна кімната і троє дітей, але нам там було відносно добре в моральному відношенні. Мабуть, тому, що дядько Гаврило був добрий чоловік веселой вдачі. Він майстерно шив різне взуття, любив співати і мене з його сином Васильком залучав до співу, коли не думалось весь час про їжу. Тоді щодня хтось десь у селі галакав (лаявся) чи голосив, і ці веселі хвилини дотепів і співу були нам приємною розрадою. Від Гаврила Олексійовича я навчився співати “Ой на горі цигани стояли” та “Вітер з поля, туман з моря, ой та довела любов до горя”. Проте за кілька тижнів нам довелося шукати новий притулок. Активісти села вирішили здивувати світ лазнею для колгоспників. І чомусь вибір припав саме на двір Гаврила Вечірського. Їх обіклали різними податками і зрештою вигнали з хати, а їх гарну світлу хату почали калічити під лазню, але лазню так і не побудували. Гаврило трохи знався на законах, і став активно клопотатись, доводячи, що хату забрано незаконно. Якийсь добрий чоловік – юрист сказав йому, що зважити можуть на клопотання дітей. Середній син Гаврила Володимир ходив уже в 5-й чи 6-й клас. Тоді мати Євпраксія поїхала з ним в Київ до Постишева. Прийняли чиновники тільки хлопчика, він розповів про їх лихо, віршика на цю тему продекламував, і йому пообіцяли, що хату повернуть. Приїхав прокурор з Ріпок і пояснив їм, що хату забрали по закону. Тоді Володя ще поїхав до Києва, по знайомій адресі і попросив, щоб їх справу розібрав хтось не з Ріпок. І таке йому пообіцяли. Після того приїхав прокурор із Добрянки (інший район) і наказав сім'ї хату повернути. Та радість була короткою. Одного ранку, коли Гаврило з Васильком ще були у ліжку, у хату з виконавцем зайшов міліціонер, спитав прізвище і сказав, що він, Гаврило “арестований”. Посадили його в полуторку і поїхали ще за Юхимом Суховим. Але той був уже в лісі на підсоччі. Міліціонеру сказали номер кварталу, де той робив. Виявляється, тоді був,

мабуть, місцевий такий наказ. Якщо в лісі сигналить машина, то хто б що не робив, треба кидати і йти на сигнал, може, втягати машину з болота, або піску. Того разу таким чином викликали того Юхима до машини. Міліціонер спитав його прізвище і повідомив, що він теж заарештований. У Ріпках суд “трійки” був скорий і неправий на чолі з начальником Громом. Один із “суддів” спитав прізвище, другий спитав ім’я, а третій сказав “10 лет”. У 1948 р. перед закінченням цього терміну, Гаврила Олексійовича викликав начальник табору і сказав: “Вы у нас тут старожил, мы вас положительно характеризуем, поэтому у нас к вам такое поручение: Сейчас много поступило к нам бандеровцев. Все они ярые враги советской власти, так вы должны нам доносить обо всех их разговорах”. У виснаженого чоловіка вистачило мужності сказати: “Гражданин начальник, я 10 лет сижу ни за что, наверно, среди этих людей есть невинно осужденные, и я на них доносить не буду”. Йому дали ще 10 років, яких він уже не досидів, бо після ХХ з’їзду КПРС був звільнений і реабілітований.

Після Вечірських ми жили у хаті Митра Літошка-Пушки, по-вуличному. У них було дві кімнати. І в другій ми жили. Люди ті були добрі, тихі й лагідні. Але одного разу до хати увірвалась бригада молодих хлопців і дівчат на чолі з комсомольським ватажком Аксентієм Мажугою. Вони виголосили, що в тій кімнаті, де ми жили, буде комсомольський штаб. Наше майно згребли в один куток, кинули на нього ікону, яку мама завжди носила з собою. На те місце повісили портрет Сталіна і якісь картинки, і все густо обвішали дерезою та гілками ялинки. Одного разу, коли там нікого не було, я захотів щось ближче роздивитись чи зняти. І раптом той увесь комсомольський “іконостас” упав на підлогу. Я зрозумів, що трапилось щось страшне. І справді, мамі це зарахував той Аксентій як класову ворожу вилазку чи акцію. Вона плакала і докоряла мені: “І так у рідному селі нема змоги жити, а ти це скинув отого чорта”. А між іншим цей “класовий ворог” за кілька днів потому став дуже близькою родичкою тому комсомольському “вождеві”. Після такої події мама попросила нашого славного дідуся Івана Денисовича, який своєю зовнішністю завжди нагадував мені Святого Миколая, щоб він своєю останньою конячкою (трьох коней у нього забрали) відвіз нас на станцію Голубичі. Так ми залишили рідне село, де добрі, роботящі люди поступово перетворювалися на колективізованих безбарвних рабів – німих, темних і злих. Катруся з тих пір, як нас вигнали з хати, жила у Кислих, а старша сестра – моя друга мати, добра і завжди ласкава до мене, з нами у Білорусь до тата не поїхала. Її покохав отой комсомольський “вожак” – Аксентій, і вони одружилися. Мама була дуже проти, а сестра казала: “Він, мамо, гарний і щирий чоловік, то його змушують бути звіром”. Справді, вони жили добре, хоча комсомольської кар’єри він позбувся через те, що одружився на дочці куркуля. В 1943 році доля йому судила бути з тими, “кто погиб за Днепр...”

Після того конфлікту, коли я випадково скинув на підлогу комсомольського “іконостаса” разом з “отим чортом”, жити в рідному селі було вже неможливо.

Мама попросила свого тата, а мого найкращого дідуся Івана, який мені здавався дуже схожим на образ найкращої ікони у моєму понятті – Святого Миколая, відвезти нас.

У Івана Денисовича Опанасенка було 5 синів, всі вони були по тому часі освіченими церковно-приходською школою в Петрушах. У роки колективізації були активістами, а найстаршого дядька Романа, який у 20-х роках був головою комнезаму, місцеві бандити убили. (У 70-х роках йому поставлено пам'ятника за моїм проектом, а скульптуру виготовив Олександр Скобліков під назвою "Романове поле"). Отже, мій дідусь був заможнішим за тата та ще й церковним старостою, але його не розкуркулили, а тільки наклали великі податки та забрали до СОЗу троє коней. Одна конячка ще в нього була. Нею він і одвіз нас десь у березні (сніг був ще у полі) раненько, щоб не бачили, на станцію Голубичі. Катруся лишилась жити у бабусі Хадори і дідуся. У переповненому вагоні ми доїхали до Ново-Белиці, там пересіли на ще більш переповнений робочий потяг Гомель-Злинка і доїхали до станції Добруш, де нас чекав тато з колісьми (так там називали вози, на яких возили довгі колоди), Він працював у Шабринському експлуатаційному участку з минулого року лісорубом. Узимку вони валили ліс, тралювали (вивозили) товарні колоди до доріг, а з весни возили їх на станцію Добруш. (Тоді імперія активно вирубувала ліси в Білорусії, особливо поблизу залізниць). Білоруський Добруш для мене був першим великим містом з різними чудернацькими будівлями, великими мостами через річку Іпуть, під якими грізно ревіла вода (були спеціальні загати, щоб напувати потужну паперову фабрику "Герой труда"). Особливо мене вразило тоді, як у повітрі з дорогою, де ми їхали, по дротах рухалися в різні боки вагончики з торфом. Цю фабрику ще й по війні рухали енергією торфу, який копали зразу за містом.

У тата був кращий з усіх великих рижий кінь, якого звали Мурашком. Він був наш земляк. Коли висилали на Соловки заможну велику родину Мурашків з нашого села, то частину їх майна та коней розпродували, і той красивий кінь якимось чином потрапив до Гомельського ліспромхозу, а відтак й до Шабринська. Нашого сіренького коника у тата експропріювали і відправили в інше таке господарство, тому тато до Мурашка ставився, як до свого.

Коли приїхали до Шабринська, тато нас пригостив справжньою смачною їжею. Особливо запам'ятався запашний темно-коричневий і дуже смачний хліб з чорною блискучою шкуринкою. Проте гострота голоду ще довго не вщухала, бо пайок давали лише на транспортних робітників, тобто тільки на тата, і на трьох того було замало, а більше нічого тієї весни у нас не було. Якось тато привіз у рукаві куфайки маленького зайчика, проте, щоб зварити з нього супу, не було й мови. То був перший мій приятель у тому лісовому селищі. Той зайчик у нас виріс і однієї ночі втік через відчинені двері.

У Шабринську з їжею було краще, ніж у селі, мама там більше не плакала, а з татом вони найбільше стиха розмовляли, але в Убіжичах я вільно ходив, куди

заманеться, а тут був цього позбавлений. Батьки дуже рано йшли на роботу, а мене на цілий день залишали у хаті. Якесь полегшення у тій ситуації мені робив дід Семен. Справа в тому, що жили ми в кімнаті з величезною піччю разом з начальником транспортної дільниці Шабринська Берліном Семеном Яковичем. В одному кутку начальник спав на залізному ліжку, а в іншому – ми всі на нарах, збитих татом з дощок. Контора знаходилась за стіною кімнати, і Семен Якович час від часу приходив до вікна, відкривав квартиру і гукав: “Василек, ты не бойсь, я тут, за стенкою”. У моїх батьків був якийсь свій стиль чи штамп звертання до нас, дітей. Сестру називали тільки “Катька” чи “Катюша”, а до мене мама, коли була ласкава, то казала Вася або Васька. Тато в таких випадках так ніколи не називав, а тільки – Васильок. То і дід Семен так мене звав, навіть коли я вже був підлітком. Одного разу Семен Якович подав мені через квартиру не печиво чи грудочку цукру, а товстий зошит з білим-білим папером і олівець. Коли дивитись на світло, то на листках було видно зображення, схоже на мороз на шибках (муар – ознака високої якості).

Того зошита мені вистачило для рисування, аж коли стало тепло, і мама стала брати мене з собою на роботу на город “подсобного хозяйства” Шабринського лісництва чи на ділянку спиляного лісу, де вона з татом сапками копали землю під просо. Ще запам’яталось мені під час сидіння замкненим у кімнаті, як дід Семен молився. В якийсь день (мабуть, суботу): він приходив у хату раніше, мені казав, щоб я сидів тихо, діставав з-під ліжка чемодан, на відкриту кришку ставив розкриту книжку з незрозумілими мені літерами. На плечі накидав яскраву полосату тканину, а на голову щось на зразок тубетейки. І певний час стояв на колінах перед книжкою, шепчучи молитву. Той чемодан був для мене першим музеєм, в якому я побачив різні таємничі зображення. Я його обережно відчиняв так, щоб дід не помітив, і гортав товсту книжку з картинками дуже загадкових сюжетів. Мабуть, це й наштовхнуло Семена Яковича дати мені зошита й олівця. Про діда Семена у мене залишилося багато добрих спогадів. Він, мабуть, від природи був чуйним педагогом, бо діти Шабринська його дуже любили. Жорстока комуністична система та щоденне злиденне життя робили тоді дорослих якимись холодними і неприязними до нас, дітей. На цьому тлі лагідне, уважне ставлення Семена Яковича до малих, дуже його відрізняло. З татом у них також були якісь особливі, добрі стосунки. Вони один одного називали на ім’я й по батькові, маму він називав так, як тато – Оляна, іноді додавав: Іванівна. Отак кілька місяців сім’я розкуркуленого Вечірського жила в одній кімнаті з начальником – Берліном.

Кілька слів про той благословенний Шабринськ. За 12 км від Гомеля і 8 км від Добруша серед лісового масиву, що колись належав князю Паскевичу-Гривонському на галявині приблизно 1000х200 м було розташовано 6 житлових будинків, в яких жили по 2–3 сім’ї робітників гомельського ліспромгоспу. Один найкращий будинок займав лісовод Сотников з бухгалтером Афанасьєвим. Всі інші були фактично гуртожитками. Ще в одному була контора, а ще жила лише

одна пара діда Шевченка. Крім господарських хлівів для корів і свиней робітників, ще був загальний двір для транспортного господарства, була велика двоповерхова сушарка (в основному для соснових шишок) та хороша баня.

Про начальника дільниці Берліна С.Я. казали, що він добра людина, не боїться брати на роботу навіть класових ворогів – куркулів. Посилались на те, що в Гомелі його підтримував якийсь великий начальник, за іншою версією, його старший син мав високе військове звання при маршалі Блюхері. Щодо куркулів, то справді майже увесь гурт транспортних робітників складався з тих колись добрих хліборобів. Ось тільки про тих, що не ховали свого минулого. З нашого села, крім нашої родини, з розкуркулених була сім'я Івана Агафоновича Літошка та Петра Гордієнка (це він татові дав “путівку” до Шабринська). Із села Кислі там був Михайло Кулаківський, з села Присторон – зовсім чужий куркуль Федот Семендяєв. З місцевих там працював ковалем дуже заможний до колективізації з села Романовичи (6 км) Іван Солонков, з села Чисті Луді – Парфен Жуков, з с.Кльонки – Василь Барабан та з тих же Романовичів – Василь Дамденко. Фактично лісопавалом у Білорусі займалися ті ж розкуркулені, але в гуманніших умовах, ніж у Сибіру чи на Колимі.

[Підпис]
1993 р.

СВІДЧЕННЯ

**ВИСОЧИН Галини Опанасівни,
1913 р. народження**

(с-ще Губиниха Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

Хліб у тому, 1932-му, році весь забрали, навіть всі селянські особисті запаси. Забирали представники з району, з правління колгоспу. І всіх коней забрали, але вони всі повимирали, тому що кормить їх все одно не було чим. Як тільки коні помирали, люди бігли на конюшні з мішками і сокирами – ділили мертву конину. А ще багато так званих “куркулів” – вислали до Сибіру, пізніше, вже в 50-ті роки, вони звідти повернулись. Тільки ніякі вони не куркулі були, а люди роботящі.

За той рік вимерла десь половина всієї Губинихи. Вимерли сусіди наші по обидві сторони. Наша мати поїхали до тітки в місто і після того ми її не бачили. Це був кінець липня. Наша хата була покрита оцинкованим залізом, і через це батька визнали куркулем. В серпні ми кинули все добро і переїхали на інший край села. Харчувалися, чим прийдеться – делікатесом був клей з вишень. Котів і собак ніде не було видно – всіх поїли, домашню живність також важко було зустріти.

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

ВІТРОГОН Віри Іванівни,
1925 р. народження

(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Ішла колективізація. Останній хліб витрушували у селян. В сім'ї нас було восьмеро, мати померла ще в 1932 р. Під час голоду з нашої сім'ї від дизентерії вмерла одна дитина. Дизентерія почалась, коли я ходила в ясла, але ми всі вижили, тому що мали корову. Згодом у нас її відібрали, але в колгоспі не було чим годувати тварин, корову нам повернули. Поля тоді були неорані і нічим не засіяні. В сім'ї були старші і менші діти. Старші пасли корову. Сільська рада виділила людей, які щоранку об'їжджали село, заходили в кожну хату: в кого дитина померла, в кого старого голод забрав. Всіх померлих клали на віз, відвозили на цвинтар і скидали в одну яму.

Я тоді ще мала була і не все пам'ятаю. А уже пізніше, коли піросла, то дід з бабою мені розповідали, що були такі сім'ї, в яких їли навіть дітей. В Ставах, правда, таких випадків не було.

Не було не тільки хліба, не було й картоплі. Кому вдалося перезимувати, то весною вже помирили менше. Почали їсти траву, листячко дерев. Картоплю майже не садив ніхто, бо не було чого садити.

У 1933р. дітей почали брати у дитячі садочки та ясла. Там їх годували. А дорослі почали ходити на поле. Кому вдалося знайти і заховати якийсь колосок, то вже дома варили якусь затирачку. Варили таємно, щоб не бачили навіть сусіди.

У Ставах був спиртозавод. Багато людей йшло до нього, пили брагу і від цього помирили. Я не ходила туди. Я ходила в радгосп і там мені трохи перепадало пшениці, з якої пекли дуже гарний хліб, гороху і гречки.

Партійним давали пайок: по 10 кг борошна. Ми видоювали по 3л молока, пекли буряки, чим і вечеряли. А ще ходила у Київ до сестри пішки, гостинці носила.

Отак і жили тяжко. Дуже багато людей померло. Ніхто вже й не скаже скільки, бо їх ніхто не рахував.

Записав Р.Бойко.
2003 р.

ЗГАДКА

ВЛАСЕНКА Бориса

(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Це було одного весняного ранку. За вікном гули бджоли, все цвіло і квітло, у церкві лунали дзвони, настав великий день Пасхи. Маленька біленька хатина

у великому дворі. В хаті стояв ослін, стіл і піч, і все, що було потрібно для життя. На печі лежала мати і її шестеро дітей. У матері не виходило з голови те, що вона дасть дітям на Великдень поїсти. Уже був обід, маленькі і голодні діти піднімали свої білокі голови і питали у матері, коли вже треба буде вставати? Мати заспокоювала дітей і все говорила: “Спіть, спіть, діточки, ще рано”. Але діти раз у раз запитували її. Мати не могла цього витерпіти. Материні гарячі сльози котилися по її білих щоках. Вона не могла показувати це, сама не могла себе здержувати, вона ледь не кричала криком на всю маленьку хатину. Батько, відвернувшись до білої стіни і стиснувши на всю силу руки, не міг здержувати сльози. Діти подивлялися то на батька, то на білу схудлу матір. Батько піднявся з лави і вийшов з хати. Мати подивлялася на пустий той стіл і все не могла зрозуміти, що дати дітям їсти. Це був той Великдень, який запам’ятовся сім’ї (Власенків) на все життя. Бідна мати Олена, для якої було найбільш болючим те, що не було чого дати їсти дітям.

*Записала Ю.Покрепа.
2003 р.*

СВІДЧЕННЯ

ВЛАСЕНКА Володимира Івановича

*(с. Великі Клини Голопристанського р-ну
Одеської (нині Херсонська) обл.)*

ГОЛОД – 33 ОЧИМА ДІТЕЙ – 93

Я добре пам’ятаю, коли почалась колективізація, то у мого батька і діда забрали в колгосп коня, воза, плуга і хліб. Осталися ми малими: нас було аж 5 братів і одна сестра, яку ми дуже любили. Їсти у нас не було нічого, бо все забрали. Ті бригади, які загнали людей в колгосп, вони і забрали.

Мій батько робив у совхозі “1 Мая”, хоч і жив в Малих Клинах. Він там копав силосні ями за 400 грамів ячмінного хліба.

Ми були малими, але ходили з мамою по степах, віяли полову, щоб назбирати хоч баночку зерна.

Мої брати і сестра померли, не видержали цих мук, цього клятого голоду. Померли також мої батько і дід. Батько був ще молодий – 37 років, а дід вже старий.

*Записала І.Найден.
Упорядкував Ф.Морозюк.
18 лютого 1995 р.*

СВІДЧЕННЯ

ВЛАСЕНКО Марії Дмитрівни

(Херсонщина)

Коли розкуркулили мого батька, мені було 8 років, моїй сестрі – 11, а брату – 16. Мати померла в 1933 році, батька ще тоді вислали в Сибір, та так він і не повернувся. А ми залишилися сиротами, хату в нас забрали. Брат жив, але ця сестра померла. Я зі своєю сестрою Олександрою ходила по селах, ночували на дорозі, під ворітьми, у скирті; їли паслін, смоктали бур'янци. В колгоспах давали свиням їсти, а ми вночі забиралися у корита і видовбували те, що залишиться. То піду до когось, подивлюсь за дитиною, та там мене й нагодують, ще, може, дадуть якусь стару тряпчину, а ночуємо-таки під ворітьми.

Брат наш Олексій почав працювати пастухом, йому за роботу давали хліб і виділили кімнатчину, там стояло ліжко, стіл та стуло. Якось я знайшла, де він живе, і зайшла до нього. Він мене нагодував хлібом. Олексій знайшов Олександрю, і з тих пір ми почали жити разом. Потім нам трьом дали хату, виділили город, в премію брату дали маленьку теличку і порося, яке згодом, на жаль, втекло. Довго ми його шукали і все ж не знайшли.

Вигляділи теличку, навесні посадили город, люди дали, хто що міг: квасолю, насіння, кукурудзу, картоплю. Люди казали, що старий так не посадить, як ці сироти: все по латочках, все чистенько. А згодом я пішла в найми до одних людей: гляділа дитину, тоді мені було 9 років. Все робила в хаті, в дворі. В них був великий вишневий сад, але їсти вишні не дозволяли. Приходилось працювати і в полі і навіть вести коня при 'расуванні, а коли кінч ступав трішки в бік, то хазяїн мене бив батою. Коли про це узнав мій брат, зразу ж мене забрав додому.

*Записав А.Коник.
2007 р.*

СВІДЧЕННЯ

**ВОВК Ганни Яківни,
1922 р. народження**

(с. Шандрівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Під час голодомору 1933 р. я проживала в рідному селі Шандрівка. Мені було 11 років. Моя старша сестра Люда ходила пасти колхозних корів, інколи я бігала їй допомагати, в пазусі я ховала бутилку, в яку ми тайком доїли одну з корів. Тоді дуже строго було, весь час перевіряли нас, але якщо хочеться їсти, то

робиш все, аби тільки дістати їжу та затамувати голод. Але не минуло нас лихо, від голоду помер мій брат Григорій.

Траплялися в нашому селі й випадки людоїдства. В одній сім'ї старі батьки самі давали згоду на те, щоб їх з'їли їхні діти та погодувати онуків, бо вони вже своє прожили, а дітям ще треба побачити життя.

Їли ми лободу, з річки діставали ракушки, ховрахів ловили, викопували в полі буряки.

*[Підпис] Г.Вовк
Записав Ю.Кривохат.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ВОВК Ольги Олексіївни, 1918 р. народження

*(с. Багата Чернещина Сахновцянського р-ну
Харківської обл.)*

В те голодные годы мне было всего 15 лет, но я уже была ответственная за своих младших братиков и сестричек, поскольку в семье была самой старшей из 6 детей. Мать работала на ферме, отец – скотником. А я была возле лошадей – ухаживала, пасла, чистила их. Когда я пасла лошадей, то старалась собирать на лугу побольше грибов, всяких трав, дикого лука, чеснока и принести домой. Помню, мама делала блины из щиряцы. Вечером мы с сестрами бегали на поле собирать колоски, это было под строжайшим запретом, так как могли побить, если поймают.

В дом постоянно приходили какие-то люди, они постоянно что-то требовали, либо зерно, либо скот. А где его было взять, если все уже давно вырезали? Только корову сохранили, надо ж было младшеньким молочко пить. А как узнавали, что начался обход, то корову в лес уводили. Выжило нас четверо.

В селе было много голодных смертей. Умерших людей каждый вечер складывали на деревянный воз и вывозили за село, там просто сбрасывали в как бы общую яму. Сил не было рыть могилу для каждого, все люди ходили очень слабыми, худыми, только и думали, где бы достать еды. В селе выловили всех собак, кошек. Исчезли мыши и крысы.

У нашей соседки, Пашенко Оксаны Владимировны, умерли 7 детей. Умер мой двоюродный брат, Половинко Сергей. Вообще много людей пострадало.

*[Підпис] Г.Вовк
Записав Ю.Кривохат.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ВОГНИЧУКА Євгена Антоновича,
1910 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Во время голода учился в Киеве в книготорговом техникуме. Студенты спали в спортивном зале на матах, ежедневно нам выдавали по 200 г хлеба. Люди голодали ужасно. Каждый день по утрам улицами проезжала бричка и подбирала тела умерших. Очень много людей приходило в Киев в поисках работы и пищи из сел, но чаще всего ни того, ни другого они не находили. В магазинах было невозможно купить что-то из продуктов питания, многие люди были опухшими от голода.

Мне мать высылала из Ставрова посылки с зернами кукурузы, больше ничего прислать не могла, т.к. они сами голодали. Я поедал кукурузу прямо в зернах. Многим студентам родственники высылали посылки с продуктами, мы старались делиться между собою, за счет этого и выжили. Между людьми ходили слухи о случаях людоедства в селах Киевской области.

Моя бабушка, Вогничук Анна Петровна, во время голода жила в России, в Калининской области. Там никаких проблем с продовольствием не было. Приходило туда очень много беженцев из Украины, они были опухшими от голода. Все их очень жалели и старались помочь, давали им хлеба и продуктов.

*Записала І.Посилаєва.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ВОДОВОЗОВОЇ (в дівочтві ГРИЦЕНКО)
Ніни Петрівни,
1918 р. народження
(м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.)

ПІВЕНЬ, ЯКОМУ ПОЩАСТИЛО

Родом я з с.Баштанне на Кіровоградщині. Пам'ятаю, жити було важко, мені тоді було 15 років. У нашій сім'ї було 5 дітей, батько і мати. Батько працював на шахті, а мати шила речі людям на машинці.

Шахтарям, які працювали під землею, давали тоді 1 кг 100 г хліба на сім'ю, а тим, хто працював на поверхні – 800 г хліба.

Мама шила не за гроші, а за хліб. Жінки, які працювали на шахті, теж одержували хліб. Якщо вони хотіли, щоб їм щось пошили, то вони робили так: сьогодні ти візьмеш мій хліб і заплатиш, а завтра я візьму твій і заплачу. І моя мати вночі шила те, що її просили.

У ті роки я була хвора, і тому мені не дуже хотілося їсти, і я свої шматки хліба віддавала братам. А взагалі, у кого були приватні будинки, тому виділяли землю. Наша сім'я тримала курей, корову, мала шматок землі. Город приносив велику допомогу. Але одного разу ми прокинулися і побачили, що всіх курей покрали. Раптом вийшов півень, якого, мабуть, не побачили під час крадіжки. І мій тато склав невеличку пісню:

*Чуєш, кури покрали
І за півнем прийшли.
Весь сарай розібрали,
А півня не знайшли.*

1993 р.

Записав М.Ропота.

*Буян-острів: Літопис нашої біди. –
1995. – № 1. – Кривий Ріг. – С.17.*

СВІДЧЕННЯ

ВОДОЛАЗЬКОЇ Поліни Павлівни,
1938 р. народження,
(м. Балаклія на Харківщині)

Мама багато чого вже забула, та я знаю її розкази. Мамин дід, а мій прадід, який прожив 105 год, мав у себе весь інвентар: сіялка, віялка, борони... Худоба була: свині, корови, кури – вся живність. Коли була колективізація, йому сказали: “Або здай усе, або в Сибір одправлять”. І він здав усе. А після того вони із жінкою голодували. Його жінка пекла хліби. Скільки випече за ніч – заберуть... Везли на Харків. Ті люди цим жили... В мого прадіда померли з голоду жінка й дочка – мати моєї мами. А післявоєнну голодовку я застала вже. Те саме було: їли рогіз, очистки картопляні, висівки. Може, трохи легше було, бо в нас у сім’ї вже ніхто не помер...

Записав О. Корнєв.

3 грудня 2005 р.

СВІДЧЕННЯ

ВОДОП’ЯН Ніни Олексіївни,
1927 р. народження

(с. В’язовок Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

На період голодомору 1932–33 рр. жила я в с. В’язовок Павлоградського р-ну Дніпропетровської області, де народилася.

В період голоду померла моя сестра, Ганна Олексіївна, 1924 р. народження, і сестра мого батька. Голод тривав з осені 1932 р. по літо 1933 р. Самим важким періодом голоду була зима. У селі було багато випадків канібалізму і трупоїдства. Пам'ятаю сім'ю М., де від голоду помер батько, а мати залишилася з двома дітьми, деякий час вони їли граків, котів, собак, але згодом діти померли, і мати, зваривши, їх поїла, а згодом померла і вона сама. Помочі від адміністрації не було, люди масово помирали. Від голоду рятувались різними способами: їли тварин, людей, трупи, весною харчувались лободою, листям дерев, травою. Врятувало мене те, що в лютому 1933 р. з сім'єю виїхала до Росії. Саме більше запам'яталося, що коли їхали до Росії, то на станціях була дуже велика кількість згноєної пшениці.

*[Підпис] Н.Водоп'ян
Записав С.Водоп'ян.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ВОЙТЕНКО Наталії Іванівни

Життя пройшло в муках і стражданнях. Ми з братом Владиславом були дітьми “ворога народу”, і при живому батькові були сиротами. Нас не приймали ні в піонери, ні в комсомол. Маму шість разів виганяли з роботи. А як вона любила сад, дерева, квіти – все, що несло радість людям. Приходили з обшуками з НКВД, забирали все підозріле, навіть твори Л.М.Толстого в старинній кожаній оправі з срібром забирали. А “червона мітла” вимітала все, що можна було їсти. Бабуня сховала вузлик квасолі, щоб посіяти весною, і той забрали. Коли вже не було чого їсти, гризли кормові буряки, від яких нестерпно нудило і боліло в животі. Опухли. Мама зняла з руки обручальне кільце, виміняла на курку. Варила нам з тієї курки бульйон, може, тим і врятувала від смерті. Потім у школі почали варити баланду: вода з пшоном. Раз у тиждень мамі давали стакан борошна, і вона робила затірку. Боже! Яке це було щастя!

У Ворочку по сусідству жив сусід Бема. У нього померла вся сім'я, залишились він і дочка Варя. Одного разу він прийшов до нас уже пухлий від голоду.

– Сестро, – став на коліна перед моєю мамою, – спаси мою Варю.

Христом Богом прошу, спаси. Я помираю, а її спаси, – і плаче. – А від холоду мою хату ламайте. Рятуйтеся якимось разом.

– У нас же своїх троє, – мама йому.

Та не слухає її згорьований чоловік, знову й знову просить:

– Дай слово, що не полишиш Варвари, що допоможеш. А я вже на цьому світі не жалець. Через два дні Бема помер. А ми Варі допомагали, – як могли,

ділили з нею і баланду, і затірку. А зараз вона живе в Києві, ми з нею друзі, і коли зустрічаємось, згадуємо лихоліття.

Одного разу бабуся вночі почула, що хтось забирається в погріб, збудила маму. Перелякані жінки піднялись і зчинили крик, і злодій втік. В нічному при-смерку в злодії впізнали Сеньгура. Він збирав по селу мертвих людей і звозив їх у загальну яму. За це йому давала влада скількись хліба.

Але цього йому було замало, і він вирішив пожитись ще й бідняцькими буряками. Злодія нагнали, та він весь час тримав на маму злобу і бажання помсти. В той час, коли Сеньгур скидав до ями мертвяків, мама йшла стежкою через кладовище. Побачивши її, він відірвався від роботи, ступив крок назустріч і промовив: “Коли вже я тебе вкину в цю яму?!” Більше мама через кладовище не ходила.

*Записав О.Щербань.
2002 р.*

СВІДЧЕННЯ

**ВОЛГІНОЇ Тетяни Федорівни,
1913 р. народження**

(с.Кочережки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Народилася в с.Кочережки. Закінчила 2 класи сільської школи.

Село наше було велике, розташоване на березі р.Самари, що зараз майже зникла. Була в селі церква, але її на початку 30-х років зруйнували.

Врожай 1931–1932 рр. був слабенький, але його могло вистачити людям на прожиття. У 1933 р. врожай був багатішим.

На початку 30-х років був створений колгосп “П’ятнадцятиріччя”. Головою колгоспу було поставлено немісцевого. Я з чоловіком відразу вступила до колгоспу, віддали туди гарбу, корову. Були селяни, які не хотіли писатися (вступати) до колгоспу, тікали на Донбас. МТС у селі не було. Біля хат у людей були ділянки по 30–50 соток, але й податки були великими. Землю обробляли самі, своїми силами. Деяких односельців (Лещенко, Голота, Грунський) оголосили куркулями. Їхне добро розтягнули, худобу забрали, а самих вивезли з села в Сибір. Там через тяжкі умови життя багато з них загинуло. А вони ж не були куркулями, самі обробляли землю, недоїдали. Сім’ї їхні були великими, разом з батьками жили сини з невістками. У війну деякі з них повернулися додому, приїхала також і моя двоюрідна сестра.

У 1932 р. актив з бідноти ходив по хатах, активісти заглядали під стріхи. Слідом за ними їхала гарба, в яку складали все знайдене. Забирали усе дощенту, не залишаючи навіть на посів, на їжу. Невдовзі люди почали голодувати, бо всі запаси їхні було забрано. Односельчани не могли багато допомагати один

одному, бо в кожного були великі сім'ї. Вночі я часто ходила до скирт, брала з собою решето, хоч цього місцева влада не дозволяла. У 1933 р. мене в дорозі зустріли, но я в скирті зробила ямку і заховала. Коли чую, згори сиплеться пшениця. Хтось заховав зерно, та щось перешкодило забрати. Двічі ходила вночі туди з сусідкою. А коли прийшли втретє, там було розкидано, забрано. За 2 рази я три цеберки натягала зерна, на камінцях терла, оладки пекла. Отак і прозимували.

Люди почали вмирати від голоду, багато ходило й пухлих. Чула, що в селах були випадки людоїдства.

Мій дядько вмер голодною смертю. Люди, які ще могли ходити, їздили гарбою по селу збирати померлих. Були випадки, коли на гарбу клали таких, хто ще ворушився. Коли гарба заповнювалася трупами, то копали яму і заповняли її. В селі тоді вмерло більше половини людей. Страшно було заходити у покинуті хати, садки, звідки віяло смертю.

Записав О.Гайдар.
1998 р.

СВІДЧЕННЯ
ВОЛКОВОЇ Анастасії Яківни

*Ну що ж, коли доля така вже зрадлива?
Ну що ж, коли доля занадто тяжка?
Багато я думала, думала, думала
Сказати, в своїх у майбутніх книжках.
Сказати про голод, що був в тридцять третьому.
Подумати страшно про те, що було.
Та те тільки згадувать, мабуть, не варто,
Бо відтоді багато вже літ пропливло.
Коли б дозволялось раніше говорити,
То правда колола б безжалісні очі.
Тепер в незалежній Україні жити,
А допомагати не всі ще охочі.
Давайте боротись за краще майбутнє,
Онукам і правнукам стлати дорогу.
Багато із них уже зараз присутні,
Чекають від старших тієї допомоги.
А про тридцять третій розказувать страшно,
Бо поїли тоді і собак і котів.
Робили це, мабуть, і старші і менші,
Бо з голоду вмерти ніхто не хотів.*

Хочеться відродити правдиву історію нашого села Булахівки Павлоградського району на Дніпропетровщині.

Коли в 1932 та 1933 рр. в Україні був суцільний голод, у нашому селі саме з голоду померло багато людей. Мені пам'ятається, як моя 10-річна сестра наїлася дурману та ще інших неїстівних трав. Вона дерлася на стінку і була дуже буйна, а лікарів не було, тому якась бабуся ставила їй на живіт глечик з прядивом і щось дуже довго шепотіла. Після того сестра як заснула, то спала 3 дні і 3 ночі, не прокидаючись. Тут, де нині живе І.Ф.Окселенко на вул.Косяка, був приют-патронат, в якому знаходились діти, батьки яких померли з голоду. Дехто з цих дітей і зараз живий. Це – М.Ю.Шубенко, Г.О.Красноперець, М.М.Чуприна, П.І.Довганенко і багато інших. Серед тих, хто помер з голоду, був і мій батько. А в подружжя Мірошників було аж 9 дітей, то вони двох найменшеньких повели на ст.Миськове, посадили на потяг, сподіваючись на те, що, може, вони якось врятуються від голодної смерті.

Коли наступного літа вже почав дозрівати хліб, то за один взятий голодною людиною колосок чи жменю зерна садили в тюрму, або ж виселяли з села. А люди вмирали цілими сім'ями. Ось такий приклад. На садибі, де зараз живе А.Товстоніг, жила сім'я Митрофана Мазохи, вони померли всією сім'єю: спочатку він, потім – дружина, а за ними – їхні доньки. Довго лежали в хаті і серед двору їхні трупи. Нікому було їх поховати. Мені тоді було 5 років, я теж була пухла від голоду, але пішла туди в двір, бо ми були близькі сусіди.

Люди їхали за тридев'ять земель, щоб там добути чи заробити хоч би на один раз поїсти. Жив у нашому селі чоловік, отам, де зараз В.В.Сливний, звали його Федосій Кириленко. Так якраз він, щоб не вмерти з голоду, поліз і зняв з церкви дзвони, тобто почав ламати церкву. За це одержав від тодішньої влади винагороду – пуд висівок і 10 кг макушин. Від людей, які ледь трималися на ногах, він заробив презирство. І ніхто не знає, куди ж подівся з нашого села той чоловік. Одні кажуть, що він виїхав потайки, інші – що його хтось прибрав. Та як би там не було, але голод примушував людей робити ще й не таке. Були навіть випадки, що голодуючі поїли своїх дітей чи родичів.

Розповідала Г.Кисла, що її дідусь, Т.Перущий, з дружиною теж померли в голодний 1933 рік. І ніхто не знає, де вони поховані, бо по кілька чоловік клали в одну яму, без домовини.

*Записала А.Міненкова.
1998 р.*

ВОЛКОВА АННА

“ЛЮДИ ЕЛИ КОРУ, ТРАВУ И ДАЖЕ СВОИХ ДЕТЕЙ... А ВАМ, ИОСИФ ВИССАРИОНОВИЧ, НИКТО НЕ СООБЩАЛ”

[Лист М.Рева Й.Сталіну з с.Хільківка на Полтавщині]

Так написал вождю молодой украинский колхозник, за что был арестован и отправлен в лагерь. Ровно 55 лет назад скончался советский диктатор Иосиф Сталин.

“Дорогой Иосиф Виссарионович!

Так как вы являетесь нашим другом, учителем и отцом, то у меня явилась смелая мысль написать вам всю правду. Не ту правду, которую пишут в газетах и которой вы пользуетесь... Потому что вы от нас далеко и про наше горе и страдание не знаете. Мы, колхозники, не живем, а существуем. И существуем только для работы для государства, но только не для себя. Такой тяжелой жизни Украина не знала в истории своей. Наш колхозный народ оборван, босый, и хуже всего – наш народ голоден. До каких пор это будет?” (здесь и далее стилистика сохранена).

Этими строчками начинается письмо 32-летнего Николая [Антоновича] Рева [1908 г.рождения], жителя села Хильковка бывшего Покровско-Багачанского (ныне Хорольского) района Полтавской области, которое он отправил 1 мая 1940 года по адресу: Москва, Кремль. ЦК ВКП(б). Лично Иосифу Виссарионовичу Сталину.

Стоит ли говорить о том, что по указанному адресу письмо не дошло... Зато вскоре после его отправки к молодому колхознику нагрянуло НКВД. А уже через несколько месяцев, 9 октября, Николай Рева за антисоветскую агитацию был приговорен уголовной коллегией областного суда к шести годам лагерей с лишением общественных прав сроком на три года после отбытия наказания.

Из материалов судебного дела, которое хранится в архивах Управления СБУ в Полтавской области, видно, что против Николая свидетельствовали его же односельчане – и простые колхозники, и “преданные делу партии коммунисты” (правду о “верных ленинцах” и хотел донести до вождя всех народов адресат). Цена таких свидетельств нам известна, но именно на них было построено обвинение.

“Я чув, як Рева говорив: Хліба немає, а держава з нас дере шкуру. Хліб государство забрало, а народ остався голодний”, – записал дознаватель слова одного из очевидцев. “Рева на вопрос, почему он не коммунист, ответил: “Я в партии долго не буду, меня из нее исключат, потому что я люблю правду”, – рассказывала об антисоветских настроениях обвиняемого член полеводческой бригады.

Как свидетельствовал другой односельчанин, Николай Рева якобы распродал хозяйство, деньги положил на сберегательные книжки в другом районе,

а сам выехал из села и устроился работать на производстве. Но, появившись через некоторое время дома, опять продолжал уклоняться от налогов. “Пользуется авторитетом среди личностей, недовольных советской властью. Николай Рева – большой мастер сочинять всевозможные жалобы и заявления в адрес руководящих органов”, – утверждал директор местной заготконторы, член ВКП(б). А неудовлетворенность советской властью, по его словам, подследственный начал проявлять еще во время службы в Красной Армии: по слухам, солдат Рева якобы вступал в спор с политруком во время политзанятий, поэтому его, дескать, как политически неблагонадежного, и демобилизовали.

На самом деле в 1931 году Николай, прослужив в армии всего год, был комиссован по состоянию здоровья и вернулся домой на хутор Терновщина Хильковского сельсовета, где после революции поселились его родители. Здесь они имели свой кусок земли, на котором работали большим дружным семейством – мать-домохозяйка, отец (бывший шахтер) и шестеро детей. Семья принадлежала к беднякам.

Николай имел всего два класса образования, но от природы обладал острым умом. Он являлся селькором районной газеты, писал даже в республиканское “Сталинское знамя”. Помогал односельчанам разрешать споры. В колхозе трудился на разных работах. Вместе с женой воспитывал маленьких сына и дочь, а также дочь супруги от первого брака. Но соседи не забыли, что он женился на дочке церковного старосты, бывшего управляющего имением помещика Старицкого. Вспомнили Николаю и то, что он “не относился к колхозу, как следует”, и выезжал на заработки в Харьков и Хабаровский край.

Отправить Николая Реву в исправительно-трудовой лагерь в Волгоградскую (тогда Сталинградскую) область “помогли” одиннадцать человек, подтвердивших его антисоветскую деятельность, причем четверо из них имели очную ставку с подследственным. К счастью, Николай Антонович выжил и, отбыв наказание, остался жить в Волгоградской области России, работал плотником. В 1965 году он направил протест с просьбой о пересмотре его дела. В том же году постановлением пленума Верховного суда УССР был реабилитирован. Увы, его дальнейшая судьба неизвестна.

“В следующем, 1941 году, в нашей деревне в первый класс пойдет только трое детей. Вот что наделали в 1933-м!”

Письмо Николая Ревы было написано за год до Великой Отечественной войны: “Даже вы, правители, не говорите правду. В 1933 голодном году, когда люди ели кору из дерева, траву и даже своих детей, сотни тысяч людей умерли с голода – и все это на глазах коммунистов, которые ездили в машинах по нашим трупам, нагло хваля жизнь. Сами, конечно, были хорошей упитанности. Как не стыдно было: в наисвободнейшей в мире стране и такое творилось! Народ умирает из голоду не потому, что был неурожай, а потому, что у него хлеб был забран государством, и этот хлеб лежал на складах “Заготзерно”, элеваторах, переносился на дурман-спирт.

Вы, Иосиф Виссарионович, сами говорите, что человек – это есть самый ценный капитал. И этот капитал из года в год превращается в навоз, потому что в 1933 году, когда народ голодный собирал зерна кукурузы возле склада “Заготзерно” на станции Хорол, его стреляли, как собак. Вызывали из города Хорол эскадрон конной милиции, которая с обнаженными шашками гнала нас, голодных. А хлеб в складах был. Было зерно, была мука, а люди умирали из голода. Значит, это было сделано все от государства умышленно, государство об этом знало. Потому что и в Москве немало наших земляков померло пухлых от голода, и во всех больших городах. В результате осталось много пустых сел и хуторов. Для оставшихся в живых детей создались приюты. В следующем, 1941 году, в нашей деревне пойдет в школу в первый класс только трое детей. Вот что наделали в 1933 году!

За смертность в 1933-м сельсовет справки не дает, потому что за 50 лет не умерло столько людей, сколько в тот страшный год. Кто остался в живых, то уже этот человек “порченный”, я знаю по себе. Все мы, колхозники, были пухлые, упали на ноги, потеряли зрение, стали чаще посещать больницу.

Все это делалось на глазах коммунистов. Как им не стыдно, что они не могли осуждать верховные власти и трубить о таком горе. Даже за границей, как сообщалось в “Известиях”, знали об этом. Значит, врагами народа все делалось без помехи. А Вам, Иосиф Виссарионович, наверное, никто не сообщал. Коммунисты больше болели за свою шкуру. Потому что, если станет кто заступаться за народ хоть словом, то его судьба решилась вместе с нами б...

Теперь получилось то же самое: колхозы получили от 140 до 900 граммов хлеба на трудодень, и государство закрыло продажу муки и хлеба. Железная дорога не дает билетов, чтобы поехать куда-либо и купить. В Москву не пускают, в Киев, в Харьков тоже. В самом деле, нехорошо пустить в такие красивые города иссушенных, оборванных людей с мешками. А там еще увидит верховная власть и иностранцы. А народ, как видно, надо выдушить.

Полные станции забиты этими мощами, народ осаждают вагоны и вокзалы, их штрафуют самым бессовестным образом. Народ бросает свои хаты, колхозы и едет искать счастья – и все это через хлеб.

Работаем мы здорово, неубранного не оставляем ничего. Все работы поделаны, а хлеба нет и денег нет. Да еще спасибо за налоги прямо невыносимые. Я видел как судили одного колхозника за то, что он не уплатил налоги и который уж не похож и на человека, а какие-то мощи в лохмотьях. Но нет пощады никому.

“Живем как рабы”.

Во время допроса Николай Рева объяснил следователю:

“Повернувшись у село із заробітків, я побачив, що в хаті нема і *куска* хліба, діти голі-босі, і мені стало страшно. Щоб запобігти повторення голоду, я написав вождю народа, товарищу Йосифу Віссаріоновичу Сталіну листа. Описав усе, що

сам бачив і пережив, і те, що нині переживають колгоспники. Листа писав сам, ніхто мене не направляв. Про це розповів кільком колгоспникам на той випадок, щоб, якщо я кудись подадусь, знали, що за лист відповідаю я один. Писав із тих міркувань, щоб центральна влада перевірила роботу представників влади на місцях. Потім, коли вже відправив листа, зрозумів, що його затримують, і мені буде кришка”.

В судебном приговоре, вынесенном Николаю Реве, написано: “Клеветал на Коммунистическую партию большевиков и ее руководство. В завершение своей антисоветской деятельности, направленной на дискредитацию партии и правительства, Рева 1 мая 1940 года направил в адрес ЦК ВКП(б) товарищу Сталину письмо клеветнического контрреволюционного характера, в котором наносил оскорбления Коммунистической партии большевиков и ее руководству”.

Но еще до приговора Николай Рева полностью согласился с предъявленными ему обвинениями. “*Что со мной случилось, когда я писал, сам не знаю*”, – сознался он в суде. Просил только не наказывать строго, потому что “*письмо не контрреволюционное, оно про жизнь*”.

Однако советская власть не могла простить “вольнодумства” борцу за социальную справедливость. Удивляет другое: какие надо было иметь мужество и гражданскую позицию, либо не дорожить жизнью, чтобы написать Сталину: “*Нет, наверно, ни в одной стране мира такого издевательства над народом. Каких-либо праздников или дня отдыха мы в колхозе не знаем. Живем, как рабы, – только для работы и для того, чтобы голодать из года в год и переносить тягости, нужды. Иной год хорошо уродит хлеб, что на трудодень приходится два килограмма, то нашим властям районным кажется это много, и нас силою заставляют этот хлеб продать в государство. Народ держат на собраниях по трое суток, приостановив всю работу, пока махинациями и запугиванием не добьются продажи.*”

Написанное здесь, Иосиф Виссарионович, правда, только не все охвачено, потому что всего описать нельзя, это можно только рассказать...

Я думаю, что это письмо к Вам не допустят, а меня за такую “контрреволюцию” загонят к белым медведям, как какого бандита. Но прошу Вас, Иосиф Виссарионович, дать нам жизнь. И самое основное – хлеб. Потому что нам обидно, что сами выращиваем хлеб, а его не едим. Или установить минимум на трудодень хлеба. Потому что в нашем колхозе “Ленинский шлях” получили по 900 грамм за трудодень, а на этом хлебе далеко не заедешь. Вы же сами сказали на II съезде колхозников, что и восемь килограммов мало на трудодень.

Еще прошу Вас, если не верите в то, что я написал, пришлите ко мне Вашего доверенного человека или в сельсовет – пусть проверит.

И прошу Вас, Иосиф Виссарионович, дайте мне ответ на письмо, прочитайте его сами и помогите нашему горю, чтобы мы узнали, помогут ли нам правительство и партия или нет. Об этом письме я рассказал многим

колхозникам. Если Вы и Ваш отец переживали такие трудности, то поверите нам.

Подписываюсь собственноручно Рева Н.”

С момента написания письма прошло без малого 68 лет. Но читать его без душевной боли до сих пор нельзя.

P.S. Автор выражает благодарность сотрудникам архива УСБУ в Полтавской области и областного краеведческого музея за помощь в подготовке материала.

Факты. – 2008. – 5 марта.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ВОЛКОВОЇ Раїси Петрівни,
1920 р. народження
(с. Сергіївка на Дніпропетровщині)

Голод пережила я в с. Сергіївці Дніпропетровської області.

Такого натерпілися...

В нашому кутку було 30 дворів, а вижило тільки 5 сімей. Їли лободу, цвіт акації, млинці з того робили. Акації тоді стояли обідрані, аж чорні. Хатню стріху споживали, дохлих коней, іншу худобу, за яку люди бились на скотомогильниках.

Найстрашніший голод розпочався восени та взимку 1933 р. І не смій сказати, що ти голодуєш, посадять. Треба було вдавати, наче ніякого голоду немає. Всі боялися і вмирали.

Покійників звозили у великі ями. Сьогодні привезуть і складуть рядком і не закопують, бо завтра ще будуть нові трупи. Я якось йшла через кладовище, чую – з ями чоловік гукає, просить допомоги, щоб вилізти. А я зовсім малою була, голодом виснажена, то побоялася, що сама туди впаду, коли подам руку.

В 1933 р. помер наш сусід, Яременко Артем, і троє його дітей. У бабусі Палій Ганни вмерли її син Гриша і дочка Тетяна.

*Записала Л.Прудка.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ВОЛОВЕНКО Г. М.
(с. Дрімалівка на Херсонщині)

У 1933 році я вже був бригадиром тракторної бригади. Виїдемо на роботу, а у хлопців усіх пастки на ховрахів – наловимо їх, обдеремо, вкинемо кухарці,

вона зварить їх, поїмо. Та гуртом заведемо один трактор, а інші на буксир візьмемо – бо сил вже заводить не було, багато хто вже пухлим був.

*Гейко Сергій. Пам'ять про голодомор. Не було порятунку
нізвідки. – Урядовий кур'єр. – 2007. – № 221. – 24 листопада.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ВОЛОГОДСЬКОГО Павла

*(хут. Ганно-Томаківка Верхньодніпровського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

Під час колективізації наш хутір налічував 22 двори, коли нас усіх силою загнали у колгосп – це було у кінці 1929 р. У лютому 1930 р. до хутора понаїхало до 50 людей, деякі озброєні гвинтівками, кілька невідомих – мабуть, “25-тисячники” та комуністи, комсомольці, активісти сусідської комуни, що жили за 7 км від нашого хутора.

Вони оточили весь хутір. Крім того, в усіх хатах, що підлягали виселенню, було по 3 чоловіки, які вартували день і ніч 7 днів. Нарешті, нас усіх повезли на підводах на ст.Дніпровськ, куди вже привезли й заарештованих чоловіків. Усіх сім'ями набили до вагонів і повезли. До вагонів людей добавляли ще у Дніпропетровську, Синельниковому, після чого повний потяг з повнісінькими вагонами пішов на північ. Його супроводжували військові з ГПУ. 14 березня нас привезли до Вологди. Чоловіків викликали окремо і кудись погнали. Як виявилось пізніше, їх відправили в тайгу, за 230 км рубати ліс. Нас, як непрацездатний елемент, поселили у самому центрі міста, у церкві Святого Андрія Первозванного, де були вже побудовані 4-поверхові нари. Знесилені люди ледве на них вилазили. Усі харчі, які з собою хто зміг привезти, у нас відібрали. Варили нам 1 раз на день баланду та давали 200 г хліба.

Протягом 1,5 року більше як половина усіх людей у цьому концтаборі вимерла, частина розбіглася, частина сама себе вбила, інші вижили.

З нашим хутором сталося таке: з 22-х дворів 7 було вивезено до Вологди, 13 розкуркулено, вигнано з хат, господарі розбіглися. Вже на нових місцях, де вони влаштувалися, 3 було викрито як колишніх куркулів та засуджено до концтаборів. З 2 сімей, що залишилися у хуторі, одного господаря засуджено та заслано, а троє з родини Старганів вмерли з голоду 1933 р. Наші хати на хуторі поступово заселили люди з сусідніх сіл, 1937 р. людей переселили до села. А хутір зруйнували та переорали.

*Записав О.Гайдар.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ВОЛОЧАЯ Петра Антоновича,
1922 р. народження

(хут. Скелька Межівського р-ну Днепропетровщини)

Родился я на Полтавщине. В 1924 г. наша семья оставила родную Полтавщину, (где отец имел 2 десятины земли и еще работал на железной дороге в Санжарах стрелочником) и переехала на юг – в хутор Скелька Межевского р-на Днепропетровской обл. Там, в степных краях, отец получил на семью 12 десятин земли. Из семейных разговоров я еще в молодые годы знал: отец хотел иметь землю, а мать – нет. Вышло по-отцовскому. И тут нам пришлось узнать то черное бедствие – голод.

1933 год. Май. Праздник 1 Мая. А мама в этот день похоронила нашего отца, который умер от голода. Мне тогда шел одиннадцатый год. У нас была корова, которсая спасла нас от смерти. В апреле из соседнего села к нам приходил человек, имя его Бугай, сено покупать. Отец тогда сказал ему, что корова хорошо сено ест. Через неделю корова принесла телянка. А еще через неделю корову нашу Бугай украл.

Я с мамой дошел почти до самого дома Бугая. Но все этим и закончилось. Потому что до Межевой, то есть до района, было 30 км, а отец опух от голода. Пухли сестры, братья, которых было семеро дома, а восьмой, Федор, в Гришино на заводе.

Есть в доме нечего. Я спал с отцом на лежанке. Утром мать поделила двудневную пайку хлеба брата Федора на всех. Брат принес за 50 км за первое и второе мая эту пайку. Отец один раз откусил и спокойно заснул. Все вышли из дома. А я увидел, что он как будто умирает. Побежал сказать маме. А это так и было.

Кто выкопает яму? “Давай поесть – выкопаем”. Мама и сестра Настя отдали копателям свои пайки первомайского супа, и так была выкопана яма.

На похороны выписал председатель колхоза 3 кг черной муки и 0,5 л подсолнечного масла. Когда пекли коржи на похороны, то опухшие люди прямо из печи их хватали, а местные женщины выгоняли их взащей. На другой день я видел девочку 12–15 лет и тетку, уже мертвых на улице.

У нас на хуторе не было собак, ворон, воробьев, голубей, котов. Все люди съели. Кому попадался кусок сдохшей конятины, то это было роскошью.

Еще зимой ходили комиссии, искали зерно. Весной людей спасал сухой бурьян, потолченный на муку. Летом колоски приходилось красть. Я и сам, лежа, обрезал их на поле.

СВІДЧЕННЯ

ВОЛОШИНА Василя Івановича

(с. Партизанське Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл.)

До 1933 р. ми жили в с. Жальбівка, з 1934 р. село називалося Миколаївка, а після війни перейменоване в Партизанське.

П'ять осіб було в нашій сім'ї: 4 дітей: Микола, Василь, Михайло, Даша і мати Марія. Мати робила в колгоспі, а ми, хто де попав, їсти шукали: рогіз, квіточки в садку збирали, ото тим і жили. Була у нас корова, був кінь. Кінь пропав (здох) у 1932 році, корову вкрали з 1932 на 1933 рік: стіну вивалила в сараї банда і вкрала. Бричка була і плуг. В Малім Пітку мали 5 га землі на степу.

З 1932-го на 1933-й рік начався у нас голод. Хто з колгоспників на степ ходив, там отримував баланду – суп з якоюсь крупою. Обшуки у домівках селян у 1932–1933 рр. робили уповноважені з району, свої комсомольці. Всі вони були варвари. Забирали і зерно, і де яка бараклина була, все. Мати на печі крупу в стаканчиках ховала, і те понаходили і забрали. Страждали від голоду всі, окрім правління колгоспу, а то всі, без ісключення, тому що в усіх все позабирали. Спасалися наші односельці від голоду, хто як міг. Я найшов кісточку, значить, з'їв, а другі: Дашка з Миколою не найшли і помиралі. Даші 3 рочки було, а Миколові – 8. Як уродив колосок, то колосок почали стригти. Увесь період голоду був найтяжчим, бо забрали все. Врожай був, а зробили іскусственну голодовку, щоб у колгоспи йшли. Голод у селі тривав до врожаю 1933 року. Місцева влада не голодувала. Один раз я пішов до голови колгоспу (фамілія Бажан). Ножниці поніс через шлях, ті, що підстригать, стригли ними дітей в яслах. Дівочка Люся у сінях гралася, дочка Бажана, а я зайшов, глянув – казани, одкрив казан, коли в ньому – каша, в другому – вушкварки. Я в рота спочатку запхав, а потім – у картуз каші, вушкварок. А мати Люсі кричить: “Люся, що ти там товчешся?” Мати вийшла, я покинув ножниці, сказав: “Я приніс ножниці”. І втік, з хлібом, і з тим, що в картузі. А на наступний день мене посадили в якийсь темний чулан, до обіду подержали і випустили. Вчителі і лікарі пережили голод отак, як і всі, тоді не щадили нікого, ні лікарів, ні вчителів. Під час голоду ясла працювали, а школа, мабуть, ні. Хто там у неї ходив?! В 1935 році почали записувати у школу дітей і 1920-го і 1925-го року народження, усіх, яких попало. Голова колгоспу, казали, хороший чоловік був. Давав каші на степ людям, і в ясла дівчорі. Макухи гаряченької намочуть і дають дітям. І жінка у нього хороша була, кажуть.

Голод всі терпіли. Сім'ю моєї жінки з хати вигнали, усе позабирали. А тоді її мати бачила на Баранці, односельчанці, на степу сорочки вишивані свого чоловіка.

Страждали від голоду однаково, що похилого віку люди, що діти. Хто на степ ходив, той баланду їв, хто в ясла – теж. Тільки бандити нагребли собі. Після голоду трохи очухалися, ну щоб жили хорошо, не жили.

Записала Є. Волошина.

2002 р.

СВІДЧЕННЯ

ВОЛОШИНОЇ Катерини Василівни,

*(с.Таврійське – Гладківка Голопристанського р-ну
Одеської (нині Херсонська) обл.)*

ГОЛОД – 33 ОЧИМА ДІТЕЙ – 93

Я добре пам'ятаю той страшний, 1933-й рік. Адже тоді мені було 11 років. Я бачила, як батькам тяжко було прогодувати всю сім'ю. День у день вони працювали, а одержували мізерну платню. *Жили ми тоді в селі Михайлівка Скадовського району на Херсонщині.* В сім'ї було п'ятеро дітей.

Зима 1932 року видалася холодна, безсніжна. Весна – суха, вітряна. З області прийшла вказівка зібрати стільки-то хліба (зерна), і місцева влада почала діяти. Її представники ходили із двору в двір і відбирали в людей все надбане важкою працею зерно. В нашій оселі взяти було нічого, тому що все зароблене батьками враз проїдалось. Жили ми бідно.

Коли весною посіяли залишки зерна, то їсти зовсім стало нічого. Здобували їжу, хто як міг. Люди їли собак, кішок, діставали із бавовни зерно і сушили його. Потім мололи і пекли щось на вигляд коржів. Зривали з акації кашку і теж сушили. Споживали сиру і варену. З Первомайська привозили макуху. В лісі викопували козельці, багато готували з них страв: варили, пекли, сушили. Голова колгоспу виділяв підводу з водою, і їздили по полях, виловлюючи ховрахів, потім їх споживали. На цьому і жили.

Одного разу в кагатику за городом знайшли хлібину. Яка то була радість. Мама розпарила її у воді і давала нам по маленькому шматочку. Голод був сильний!

Записав А. Лавренчук.

Упорядкував Ф.Морозюк.

18 лютого 1995 р.

СВІДЧЕННЯ

ВОЛЧКОВОЇ Наталії Лук'янівни,
1926 р. народження

*(с. Великомихайлівка Покровського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

В селах під час голодомору були створені “комісії” з людей жорстоких, безсердечних і просто дурних. Їх завданням було – забирати у селян зерно, городину, все, що могло хоч якось врятувати життя селянам. Наша сім'я виїхала на залізничну

станцію, при якій було невелике поселення. Тут був елеватор, через дорогу від нашої квартири – пакгаузи, повні різного зерна: пшениці, кукурудзи, соняхів, навіть льону.

Так як наш батько працював заступником бухгалтера на елеваторі, то ми, діти, мали вільний доступ до цих складів. Ніхто не боронив нам набирати зерно в кишені і нести додому, тому ми не знали голоду, але без кінця до нас із села йшли знайомі і незнайомі. Ми, звичайно, ділилися всім, що в нас було. Голодна людина тоді наїдалась і помирала. А в моєму рідному селі Великомихайлівці сусідка мала чоловіка і двох синочків, то покинула їх і пішла жити до сестри. Додому навідувалась, щоб побачити, чи вони ще живі. Весною батько цих дітей нарвав бушлови, заліз на піч, звідки хлопчики не могли вже злазити, понаїдались того бур'яну, і всі троє померли. Тоді мати прийшла, перетягла і вкинула їх до нас у погріб і не прикидала, бо й інші своїх померлих скидали туди.

Це дуже страшні були дні, які важко забути.

*Записала Б.Кубрак.
2 грудня 1999 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ВОРОБЙОВОЇ Євдокії Михайлівни

(с. Просяна на Дніпропетровщині)

Урожаї в 30-ті роки були великі, робили все вручну, як воли. Спершу хліба давали колгоспникам по 800 г, а тим, хто не робив – по 250 г. Потім з'явилися великі черги за хлібом, в яких треба було вистоювати днями. А згодом хліб зовсім перестали завозити, а зерно все в людей повитрушували.

Макуху гризли. Ховрахів, мишей ловили та їли. Вимирали цілими сім'ями.

*Записав Є.Гашій.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ВОРОНИ (в дівочтві ТИМОЩУК)

**Анни Антонівни,
1927 р. народження**

(с. Миргородці (Миргород) Хмельницької обл.)

В 1933 году мне было 6 лет, и я еще ходила в детский садик. Запомнился этот период потому, что вместе с родителями ходили на поле и собирали

мерзлую картошку, рвали траву и варили все это, потом ели. Спасало нас то, что в детском саду нас хоть как-то кормили.

[Підпис] А.Ворона
1997 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ВОРОНИ Пелагеї Оникіївни, 1912 р. народження

(с.Ново-Григорівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Великим горем для людей нашої країни був голод 1932–1933 рр. Цей голод був створений штучно. Урожай був, але людям хліба не було. Цілими сім'ями мерли селяни з голоду. Було так, що з десяти хат одна залишається, в якій ще живуть люди, а останні заростали бур'яном. Це означало, що тут вже нікого немає в живих. В нашому селі з голоду померли: Козкинів Григорій (помер по дорозі в школу), Романченко Іван Карпович і троє дітей, Свистун Іван Григорович та ін. Дуже багато померло наших односельчан, страшно навіть уявити.

Записала Н.Боровенська.
1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ВОРОНИ Текли Гаврилівни, 1921 р. народження

(с.Драбівка Корсунь-Шевченківського р-ну
Київської (нині Черкаська) обл.)

Мені тоді було 11 років. Причин голоду я не знала, але те, що зробив голод з нашою сім'єю, тяжким тягарем лежить на моїй душі все моє життя.

Батьки мої були селяни-бідняки. Мали двох синів (Степана та Василя) і мене, найменшу. Працювали в колгоспі. За працю одержували раз на день миску баланди. Хліба не бачили. Всі були пухлі від голоду, ледве ноги переставляли. Варили борщ з самого шавлю без картоплі, пекли з гречаної полови і квітів білої акації маторженики, які на сковородці підсихали і ставали знову половиною. Все, що було в нашій бідняцькій хаті, винесли на базар за кусок хліба. Їли дохлих коней.

Ніде в селі не залишилось котів і собак – все пішло на їжу. Але ніщо не могло врятувати людей від голодної смерті. В 1932 р. помер з голоду батько, якому було всього 50 років, за ним – мій старший брат. На початку 33-го року померла мати, яка була молодшою за батька. Менший брат невідомо де подівся.

В селі робилося страшно. В кожній хаті – мерці. Спочатку родичі хоронили родичів, а далі стали виділяти з сільради “виконавців”, і вони їхали по селу підводою, заходили в кожну хату, виносили мертвих, везли на кладовище без трун. Ніхто не копав могил, а тільки присипали землею, ніхто не ставив хрестів і пам’ятників. Я і зараз не знаю, де саме захоронені мої рідні. Більшість хат в селі стояли пустками, село ставало німим.

*Записала В.Волошина.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ВОРОНЕВИЧ Галини Володимирівни

(м.Фастів на Київщині)

В 33-му ми жили в самому місті. Мені було 11 років. Були менші брати і сестричка, та не було ні хліба, ні до хліба, були на межі смерті. Але вдалося продати хату і переїхати у село. Там збирали на полі колоски, терли їх, варили загірку (я й зараз її зварила б, пам’ятаю). Рвали кінський щавель, всякий бур’ян, та так і вичухалися, хоча були голі.

Могила тоді копалася одна на всіх, бо копачі самі хиталися під голоду, бо й пухлі були. Мертвих просто збирали на купу, та й то раз на кілька днів.

І в 34-му ще важко було. Податками дуже високими обкладали. В кого була корова, то, думаєш, діти молоко пили. Ні, тільки сироватку. Яке молоко залишалося, то продавали, щоб якоїсь солі купити. Ти ж тільки не плутай: це вже було після колективізації. Бо в колективізацію всіх корів у людей забрали. А перед голодовою забрали їстівне, що знаходили тільки. Витрусять усе, вигребуть та ще й накричать, ще й винним тебе зроблять. Їсти хотілося постійно! Коноплю їли... То це ж наркотик! Ми не знали тоді, що наркотик, сіяли її багато, олію з неї били. А ми коноплю жували, там таке добре “молочко” в ній. Насіннячко її з “молочком”. Це вже зараз подуріли та якомсь там її варять.

*Записав Я.Кльоц.
“Вісник Сквирщини”. – 1994. – 2 липня.*

СВІДЧЕННЯ

ВОРОНЕНКО Катерини Терентіївни, 1923 р. народження

(с.Манвелівка Васильківського р-ну Дніпропетровської обл.)

Родом я з хут.Грабка Крамарської сільради Магдалинівського р-ну Дніпропетровщини. Мої батьки, Бараник Терентій Матвійович, та Надія Іванівна, були

людьми середнього достатку. Працювали в колгоспі за трудовні. Починаючи з 1931 р., наша велика хата здається ще більшою, бо мама була готова віддати все, тільки б нагодувати дітей. До того ж по хатах ходили так звані представники радянської влади, забираючи в людей все, що, можливо, їм би згодилося. Наприклад, в Щурів (наших сусідів), роблячи черговий обхід за податком, забрали з коліски немовляти останню ряднину. Їм дозволялося робити все, що заманеться. Люди багаті на селі зрівнювалися з середняками, середняки – з бідняками, а згодом всі стали рівними.

Мені в 1933 р. було вже 10 років, і я добре все пам'ятаю. Крім мене, найстаршої, у батьків було 4 дітей (всі вони померли від голоду). Діти були чи дуже малі, чи дуже розумні, чи боялися, але в мами ніколи не просили їсти.

Бабуся виготовляла нам млинці, витягуючи з соняшника білу, як вата, речовину. Яюсь скуйовдить цю “вату” у вигляді млинця, прожарить на печі, а ми, малі, уявляли, що це пиріжки, про смак яких вже давно й забули.

Першими в нашій сім'ї почали мерти діти (Оксані було 6 років, Іванові – 8, Домасі – 7, а Ганні – 4 роки). Живою лишалася тільки я. В школу я не ходила, бо не могла ходити ногами, які в мене так попухли, що я пересувалася з допомогою палиці (ціпка). Бувало, так хочеться побігти, а не можу, і часто думала, як же я раніше бігала і ходила без ціпка?

Дітей мої батьки ще змогли похоронити на цвинтарі. А коли померли бабуся і тато, то їх поховали в садку біля хати. Тато з бабусею померли в один день. Зранку – тато, а після обіду – бабуся (його мати, Меланія Григорівна). Сусіди Щури і Шані допомогли вирити яму, в якій їх двох і поховали. Це було навесні 1933 р.

Лишилися ми з мамою удвох. Було таке дощове та холодне літо, що ні ягоди, ні груші не спіли, лише в 1934 р. у нас в садку почали родити дерева. Мама моя дуже добре вміла шити одяг, за це їй в 1934 р. могли дати жменьку квасолі, гороху, іноді і борошно люди давали. Я сама була господаркою, сушила ягоди, навіть хліб пекти вже сама намагалася. До того ж мама працювала в колгоспі.

Від голодомору постраждало дуже багато людей з нашого хутору. Наприклад, з 9 чоловік наших сусідів Щурів лишилися живими тільки троє. Спочатку вони виживали тим, що біля хати при садибі щось росло, а потім і це вже не рятувало, тому що все у людей забирали. Інші сусіди, Шані взагалі всі вимерли.

Хут. Грабка поділявся на 3 частини. Сім'я Бараників жила в середній його частині. В ній люди дуже мерли, але лишались і живі. А в нижній частині хутора всі люди повимирали. Мертвого хуторянина можна було побачити на вулиці, і люди проходили мимо, тому що в самих не було сил ходити, а хто як міг, так і виживав. Багато помирало подружжів, лишаючи сиротами дітей. Отаке-то було, бодай не згадувати.

*Записала О.Вороненко.
1998 р.*

ВОРОПАЙ Олекса

В ДЕВ'ЯТИМ КРУЗІ...

(Те, що я бачив власними очима)

Гарний сонячний день. Рясно цвітуть яблуневі сади, гудуть бджоли, час-від-часу пролетить над головою ластівка, чи пурхне горобець. Мир і благодать!

Я їду вулицею в селі Курилівці. Кінь іде кроком, повільно переступаючи з ноги на ногу, я його не жену – поспішати нікуди, а навколо “море” яблуневого цвіту. Чудесно...

Ані на вулиці, ані в подвір'ях, ніде нікого не бачу. Це, між іншим, характерно для того часу. Люди рідко з'являлися на вулиці. Ті, що здужають, ходять у колгосп на роботу, бо там варять ячмінний куліш і раз у день дають їсти. А ті, що вже не здужали, сиділи в хаті чи десь у бур'яні і рідко з'являлися на “світ Божий”.

Під'їжджаю до школи і бачу: сидить проти сонця хлопчик років десяти, схилив голову і ніби куняє. Я пізнав його. Це був Микола, він не раз випрягав мого коня на колгоспному подвір'ї. Зупинився і гукаю:

– Миколо, іди, поїдеш зі мною! Хлопець кволо підняв голову, байдуже глянув на мене і знову схилився.

Я зліз з “бідарки”, підійшов до нього і питаю:

– Що з тобою, Миколо. Ти хворий, чи що?

– Їсти хочу!

Я мав з собою шматок хліба. Витягнув з течки і дав йому. Микола взяв хліб і почав гризти.

Ввечері я повертаюсь додому тією ж дорогою. Бачу: лежить Микола вже мертвий, а в руці недогрізений хліб.

...Лікарем у селі Клітищах був мій приятель, Борис Олександрович. Він теж недавно скінчив свої студії і починав кар'єру участковим медиком. Жартуючи, він сам себе називав “дільничним клізмарем”. Тоді так часто і так багато людей хворіло на шлунок, що “клізма” була у великій моді. Борис Олександрович усю весну не розлучався зі спеціальною торбою, де “покоїлась” скляна банка з довгою гумовою кишкою і спеціальним наконечником.

Ми, розуміється, не раз розмовляли з ним про “сучасні події”. Від нього я й довідався, що за спеціальним тасмним розпорядженням “відповідних чинників”, всі випадки смерті від голоду записуються, як “інфекційні захворювання”.

В кінці травня, коли вже смертність досягла свого апогею, комуністи заворушилися. За розпорядженням районного відділу “Наркомздраву”, Борис Олександрович повідкривав по всіх селах своєї “відживлюючі пункти”.

Колись я був з ним на такому “пункті” в селі Клітищах. Це були дві порожні селянські хати, що стояли поруч. В обох тих хатах були дерев'яні нари, застелені соломою. На солоні лежали всі разом – чоловіки, жінки й діти. Дітей було найбільше. Хтось уночі на дверях написав: “Спасибі товаришу Сталіну за щасливе дитинство!”

Лікареві допомагали дві молоді жінки. Вони “хворих” напували молоком і годували ріденькою пшонаною кашею. Вживали далеко не всі, багато вмирало. Легше відживали жінки і дівчатка, тяжче – чоловіки і хлопчики. Якщо з десяти осіб чоловічої статі виживало шість, то Борис Олександрович називав це щасливим випадком. Мертві тіла заносили до холодного льоху, і там вони лежали до вечора. Ввечері приходила колгоспна підвода, забирала трупи і відвозила на цвинтар.

При мені занесли до льоху жінку і двоє дітей – матір з двома синами: шести і восьми років. Батько, ще зовсім молодий чоловік, лежав тут же, на сусідніх нарах, і дивився, як виносили його дружину і двоє дітей. Він не плакав, сльози не текли з його очей, але погляд його був такий, що я, мабуть, не забуду його все своє життя.

Пізніше я питався про нього. Мені сказали, що він вижив і кудись виїхав із села. Цікаво, чи довелось йому брати участь у цій війні та йти в бій – “За Родіну! За Сталіна!”

...Одного ранку Борис Олександрович сів зі мною на бідарку, і ми поїхали до сусіднього села. Дощ не йшов. Була тепла й сонячна погода. В полі понад дорогою росли високі бур'яни і цвіли різнобарвним цвітом. Там були й червоні маки, і білі квіти ромен-зілля, і сині дзвоники, а найбільше жовтої свиріпи. І ось, поміж свиріпою щось квилить, щось наче нявкає, як котеня. Ми зупинилися, злізли з бідарки і обоє побрели в бур'ян. Довго не шукали – знайшли: лежить молода жінка, білою хустиною пов'язана, в мережаній сорочці, боса. Пазуха розстігнута, а на голих, виснажених грудях, лазить і квилить голодна дитина. Збоку лежить біла згорнена хустка. Розгортаємо, а там пашпорт – жінці 22 роки, вона з села Кожухова – це понад двадцять кілометрів від Клітищ. Ми забрали дитину, була дівчинка. Борис Олександрович відніс її до “відживлюючого пункту”, і вона залишилась живою. Цікаво, чи ж розказав їй хто-небудь, де її мати?!

Те, що я бачив власними очима. – Український форум.

СВІДЧЕННЯ

ВРОНСЬКОЇ Ірини Олексіївни,
1920 р. народження

(с. Карабинівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Я народилася в селі Карабинівка. Після закінчення середньої школи працювала дояркою. В 1951 р. закінчила зоотехнічні курси і була направлена на роботу в Дніпропетровськ. Паспорт отримала в 1950 р.

Жити в селі мені подобалося, з цих міркувань я вирішила повернутися в рідне село. Село наше вважалось невеликим. Колгосп у ньому заснували 1928 р. МТС у селі не було. Голова колгоспу був немісцевий.

Врожай 1933 р. був непоганий. Здавали тоді селяни в колгосп продукти: молоко, яйця. Норми здачі весь час змінювалися у бік збільшення.

Мали ми присадибну ділянку (1 га), обробляти її було тяжко, але знаходили для того час, в голодні роки то була немала підмога.

В голод вмирали люди вулицями. Взаємини між односельцями були непогані, але допомагати один одному не було чим – всі були голодні.

Було дуже тяжко. Батько заробляв у колгоспі 200 г викової муки щодня. Мати ранком доїла корову і ходила на базар. Продавала молоко й купувала 2 стакана борошна. Те борошно перемішували з виковою мукою, додавали лушпиння картоплі й пекли хліб. Всі були худі, як щепки, багато пухлих. Але вижили. Та якби не було корови, не перенесли б голод.

*Записав О.Дитюк.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ
ВЧОРАШНЬОЇ П.І.,
1927 р. народження

(с. Лозоватка на Дніпропетровщині)

Мене тато привіз на вокзал, і я не знаю до сих пір, на який і посадив, а сам пішов. Я довго його чекала, не знала, скільки времені, але він прийшов і дав мені сиру картошку. Я взяла і швиденько її з'їла, мені дуже хотілось їсти. Потім ми пішли з татом до лікарні. Завів і посадив, а сам пішов і сказав, що скоро повернеться, а більше не прийшов. Мене забрали в приют. Згодом ми знали, що батьки підкидали дітей, щоб врятувати від голоду. Мама померла за дві неділі, як тато покинув мене. Померли в мене два братики по 1 року. Мені тоді було 6. Про тата до сих пір не знаю нічого.

Записав С.Галетка.

СВІДЧЕННЯ
ГАВРИЛЕНКО Анастасії Василівни,
1916 р. народження

(с. Миколаївка на Херсонщині)

В сім'ї нашій було 10 чоловік. З них 8 дітей. В 1933 р. врожай був добрий, а влада вивезла все; куди – ніхто не знав. В село заїжджали на конях та забирали все по хатах. Забрали всю худобу, все зерно, борошно. В селі люди пухли від голоду, і вимерла половина села. Сім'ями вимирали, померлих не ховали, а складали на підводи і кудись відвозили.

Зиму було дуже тяжко пережити, а коли настало тепло, то люди рвали траву щиріцю та ін., варили і їли. Сім'ї, де була коняка, уже називали куркулями і все забирали. Наша сім'я вижила тільки тому, що старші брати зуміли приховати продукти.

[Підпис] А.Гавриленко
Записала Л.Запорожченко.
1998 р.

СВІДЧЕННЯ

ГАВРИЛЕНКО Анни Афанасіївни,
1924 р. народження
(с. Великомихайлівка Покровського р-ну
Дніпропетровської обл.)

Нас в сім'ї було двоє дівчат. І мати, щоб дочки не повмирили з голоду, вимушена була продавати предмети домашнього вжитку, щоб купити хліба чи якоїсь крупи. Добре пам'ятаю, як мати взяла чобітки (свої) і пішла на базар, щоб виміняти на хліб. А з якою радістю ми бігли до неї, коли побачили, що мати несе загорнений у платок хліб. Мати розломала його, і по кусочку дала нам...

Але не кожного разу вдавалось щось продавати, і тоді ми жили на одній воді.

Записала Б.Кубрак.
2 грудня 1999 р.

СВІДЧЕННЯ

ГАВРИЛЮК Іліни Романівни,
1923 р. народження
(с. Кожухівка Теплицького р-ну Вінницької обл.)

Батько мій умер у 30-му, дід – у 31-му. Осталась мати та нас четверо. Почалася зима, “ударники” ходять по хатах, люди здали хліб, “ударники” добавляють: ще вивозь, ще... А селом їде червона валка з багатьох підвід, попереду червоний прапор і на червоному “Долой куркулів! Хліб державі!”.

Увесь люд був голодний. Ну, вже й до весни дожили, і солов'ї поприлітали до своїх гнізд, ластівки до хатів, вони своєї співають і не знають, як ми їсти хочемо.

Які сади були, які пташки співали, а ми тому не раділи, бо весна прийшла до нас страшна, з настанням тепла ставало гірше – ноги розпухли, під очима

синці, щоки брезклі. Мати стали слабнути, звалились, підкликали нас, обійняли і дали пораду: “Рятуйте себе самі, я вам нічим уже не допоможу”. Раз прийшли з лісу додому, принесли листя з липи, бо біля хати вже обідрали, тепер треба топить та сушити. Насушили листя, натерли муки, стали ліпити галети. Сестра місила, коли ввходить брат до хати, мати лежали долі на соломі. Питає матері: “Хто місив галети?” Мати кивають головою на старшу дочку, нашу сестричку: “Коли вона місила, то я не хочу їсти галетів”. Тоді сестра наша обідилась, сіла край столу, вид у неї змінився, очі запали глибоко, під очима капшуки. Я глянула на сестру, так мені стало їй жалко. А вона тільки сказала: “Не хочеш їсти, то не треба”, – це були її останні слова на цьому світі. Зітхнула і кінчилась. І осталась я без сестрички. Мати встали з паличкою і не плачуть, кажуть мені: “Внеси сіряка”. Я внесла, розтелили долі, поклавши сестричку на сіряк. Пішла я за маминим братом, привела. Дядько викопав яму на городі за клунею. Ну що ж, давай хоронить. Мати послали мене в хату, щоб винесла якусь сорочку. Я добула із скрині вишиту, нову, її сестричка вишивала, готувала собі до свята, а одягли на неживу. В якесь платтячко вгорнули, в настільник запнули. А як же її нести, сестричку, труни нема. Поклали драбину, а на драбину дошку, а на дошку мою сестричку. Кому ж нести? Сусідів не попросим – у кожному дворі як не вимерли, то не встають. Узяли ми з братом і понесли за клуню, в яму спустили. Мати ледве стояли, сперлись на паличку, проводжали своє дитя. Очі закрили, а сльози не котились, не було звідки. Дядько вліз у яму, взяв на руки мою сестричку, поклав на бік (щоб місце лишилось) і накрив дошкою. Закидали землею... Була субота, мені хотілося запам’ятати, який був день. Діждались неділі, діждались понеділка. Настав вівторок, надворі було вже видно, лежали всі на покуті. А менший братик устав, вийшов надвір, ми лежимо. Вертається менший брат до хати, залазить на піл і каже: “Мамо, я буду вмирати”. Мама і відказують: “То так тобі здається, синочку”. Вони його дуже жаліли. “Ні, буду вмирати”. Ліг на подушку, захрипів, піна з рота пішла... І осталась я без братика. Жили ми ще втрьох. Мати лежали ціле літо. От я вийшла раз надвір і сіла на приступках. Подивилась на свої нігті, вони такі сині та страшні – як заплачу та до матері в хату: “Мамо, і я буду вмирати, подивіться, які в мене нігті”. Мати кажуть: “О, Господи, хоч би ви вже осталися”. Та ми не подохли (пробачте, що я так сказала – тоді такий час був, що люди не мерли, а дохли), жито стало наливатися, ми уже колоски рвали. Ми думали, що вже ніколи того хліба не наїмося.

Пам’ятаю, вмерла матерка, лежить при дорозі, оставила малих діток, ще грудних. Лазять вони по неживій матері і ссуть неживу грудь. Були діти, стали сироти.

*Записала М.Вівчарук.
1993 р.*

СВІДЧЕННЯ

ГАВРИША Миколи Юхимовича,
1926 р. народження
(м. Київ)

Я, Гавриш Микола Юхимович, народився в квітні місяці 1926 року в с.Лосинівці тепер Ніжинського р-ну Чернігівської області, на Столипінських хуторах вблизи с.Садове в сім'ї селянина з 7 чоловік, працювали на землі до 7 га.

Добре пам'ятаю голодомор 1932–1933 років. Мені тоді було 6–7 років, ходив вже до школи в недалеке, за 3 км, село Вікторівку.

Ми жили в той час дуже бідно, ходив до школи в рваному сестринному в квітках пальтечку та валяночках, з маленькою сумкою з домашнього тканого білого полотна, що пошила мати, за плечима. Йдучи до школи, бачив, як лежали мертві і напівмертві люди в старому порваному одязі з обмотаними тряпками ногами. Повмирили голодні і напівбосі від голоду. Їх підбирали підводами з сільради і вивозили в загальну яму до кладовища. Неподалік від нас з голоду вимерла сім'я з 7 чоловік. Це – Костянтин Картопмен з сім'єю. В нього спецбригада з сільради забрала всі продукти й худобу за те, що не виконав в третій раз продналога, бо вже нічого було відвозить.

В нас від голоду (жив окремо) помер дід – Гавриш Сергій Оврамович, також померла тьотя, Гавриш Ганна Сергіївна. А в моєї старшої сестри Марфи померла від голоду дитина 1-го року, а їх сім'я роз'їхалася, покинули пусту хату, як говорили, пішли по білому світу, втікаючи від голоду.

В нас бригадою з сільради забрали все, що бачили, ходили з щупами – залізними щіпками і все обшукували, забирали. Забрали корову, вівці, курей, також кобилу з лошам, всі продукти, а потім сарай і клуню. Залишилась пуста хата під соломою та земляним полом. З хати все забрала спецбригада, керована уповноваженим з Росії з пістолетом-наганом. Тоді були направлені до нас якісь “тисячники” для викачки продуктів, щоб ми були голодні і вмирили. Забрали все, що тільки бачили: всі продукти, скриню з одежею, стіл. Але батько приховав гречку в ямі, яку не знайшли, і ми вижили. Харчувались затіркою з гречаної муки та жареними тертими буряками з макухою.

Влітку 1933 р. появилась зелень, з якою варили мати борщ з прілою картоплею, бо була на огороді закопана без верха, щоб не знайшла бригада, затекла водою і зопріла.

Далі, в 1934 році, пішли до колгоспу, та все життя бідували. “Нужда та праця” положили в могилу.

[Підпис] М.Гавриш
2 грудня 2007 р.

СВІДЧЕННЯ

**ГАВРИЩУКА Петра Васильовича,
1908 р. народження**

*(с. Студениця Кам'янець-Подільського р-ну
Вінницької (нині Хмельницька) обл.)*

ГОЛОДОМОР У СТУДЕНИЦІ

Голодомор я пережив у селі Студениця Староушицького (згодом Кам'янець-Подільського) району Вінницької (нині Хмельницька) області.

На мою думку, причини голоду були такі: Хибна, більше того, – злочинна державна політика щодо селян, ігнорування їхніх інтересів. Підлабузницьке, сліпе, бездумне виконання цієї політики на місцях.

Голод у с.Студениця тривав з осені 1932 року до літа 1933 року (до початку жнив).

В селі у той час налічувалось приблизно 360 дворів. Зараз встановити важко, скільки саме. Адже село з 1981 року перестало існувати (затоплене у зв'язку з вступом у дію Дністровської ГЕС). Переважна більшість колишніх жителів села померла. Їхні діти та внуки проживають в різних районах області.

Я думаю, що в час голоду померло до двох десятків жителів. Переважно людей похилого віку.

На питанні хлібозаготівель я зупинюсь докладніше. Мені на той час виповнилось 25 років, тому я знаю багато про ті події.

На базі СОЗу у селі у 1931 році було створено колгосп ім. Котовського. Вступило до нього на той час небагато селянських господарств. А згодом частина з них вийшла з колгоспу. Та з цим, як і повсюди, не мирилась місцева влада, слухняно виконуючи настанови, що йшли зверху. До селян, які не виявили бажання вступити до колгоспу, проявлялось насилля.

Настав 1932 рік. Урожай того року був непоганий.

Для того, щоб залучити селян до колгоспу, майже щовечора скликались сільські збори. Десятники ходили, як у нас говорять, хата в хату і оголошували від імені влади, що необхідно обов'язково прибути до сільбуду. Як правило, спочатку там мали розмову з особами чоловічої статі. Так би мовити, з господарями сімей. Організатори цієї кампанії вдавались до такої практики. По черзі називались прізвища селян, присутніх на зборах, до яких ставились питання: “Чому Ви не вступаєте до колгоспу?” А селянин відповідав: “А в мене є жінка. Без неї я не можу цього зробити. Треба порадитись”. І так приблизно відповідав кожний. Нічого не домігшись, організатори цього заходу відпускали селян додому. А наступного дня десятники одержували завдання забезпечити явку на збори жінок. Їм задавали такі ж питання. А жінки відповідали: “У мене є чоловік. Він господар. Як я можу без нього вступати в колгосп”. Наче змовившись, вони давали одну і ту ж відповідь. Знову ніяких результатів не було.

Тоді вдалися до скликання зборів чоловіків і жінок. З боку президії поступали відомі вже запитання. А відповідь була така: “У нас є діти. Без них ми не можемо здати землю в колгосп. Треба з ними порадитись”. Так прийшла черга збирати згодом на збори молодь. Та хлопці і дівчата робили вигляд, що не зовсім розуміють, про що йдеться. При цьому сміялись, кидали репліки. І знову невдача. Та представники влади не заспокоювались.

Нарешті, додумались скликати збори з участю селян усіх вікових категорій. От зійшлися усі та й чекають відомого запитання. Однак цього разу розмова набрала іншого характеру. До присутніх звертались із такими словами: “Хто проти колективізації, підійміть руки”. Всі мовчали. А руки, звичайно, ніхто не піднімав. Тоді з президії зборів заявляли: “Значить, ви всі за колгосп. Так і запишемо у протокол”. І відповідно “приймалась” така ухвала.

А наступного дня спеціальні бригади активістів приходили на господарства селян і силоміць забирали звідти коней, реманент і відвозили у виділене для цього місце. Та селяни не корились. Мені на все життя запам’яталась та жахлива картина: голосіння жінок, плач дітей, лайки чоловіків. Тому нерідко таким горе-активістам доводилось залишати селянське господарство ні з чим.

Та дії їх продовжувались. Село було розподілене на 6 так званих дільниць. До кожної з них прикріплювалась відповідальна особа (здебільшого вони приїжджали з районного центру). А для проведення згаданої кампанії з числа місцевих активістів створювались відповідні бригади. На допомогу їм з району на з м. Кам’янка-Подільського присилались великі групи студентів, службовців, робітників, а то й просто людей без певного заняття.

Ось такі численні ватаги, одержавши від керівництва відповідний інструктаж, на чолі з місцевими активістами відправлялись у селянські господарства, вилучаючи худобу, реманент, зерно (у т.ч. і насіння для посіву своїх нив), картоплю, різні продукти і ввозили у визначене місце. Внаслідок цього по всьому селу лунали прокльони, крики, зойки, плачі. Вдавались і до того, що висипали й забирали зерно навіть з горщиків та вузликів. Така практика привела до того, що в оселях селян вилучали весь хліб.

Аби залишити щось для прожиття, селяни змушені були вдаватись до відповідних заходів. Так, зерно, картоплю, продукти заховували у хлівах, для чого наспіх зводились подвійні стіни, у димарях, закопували на городах і полях. Та все це було марно. Адже активісти не зупинялись у своїх діях. Були виготовлені спеціальні металеві стрижні, якими вони колупали стіни хлівів, проколювали землю і вилучали все знайдене.

А ще закривали млини, яких у Студениці було кілька. Згодом сільрада почала видавати довідки, за якими тим селянам, які виконали план хлібопоставки, дозволялось змолоти кілька кілограмів зерна. Однак виконати план хлібопоставки було непросто. Так, тільки здав селянин заплановану йому кількість зерна, не встиг занести маленький вузлик з зерном до млина, а тут знову, як кажуть,

доводять план до двору. Доводилось варити зерно, щоб хоч як-небудь прогодувати дітей.

Після цього почали селяни ладнувати жорна. Та користуватись ними довго не вдалось, бо активісти їх молотами розбили. А в кого знаходили жорна, то накладали штраф. Були випадки, коли за приховування або користування жорнами селян віддавали й до суду. Зерно люди змушені були товкти в ступах.

Ці бригади по хлібозаготівлі діяли в селі цілодобово. Тут вдавались до такого: селян викликали вночі до місця перебування бригади. Тут їх агітували здавати хліб (насамперед вступати в колгосп), вдаючись до погроз, тиску, залякування. Згодом відпускали додому, заявляючи про необхідність все продумати і погодитись на те, що нав'язувалось. Як правило, селяни не встигали дійти додому, як їм навздогін посилались інші активісти, які вдавали, що нічого не знали про недавню розмову, бо, мовляв, були на той час відсутні. А вони, як правило, були в іншій кімнаті, тому все чули. Так селян вертали на те ж місце, і починалась та ж сама розмова. Таке було спрямоване на те, щоб, нарешті, селяни здались. Так проходила важка безсонна ніч. А вдома у цей час не спали рідні. Активісти ж по черзі вдавались до сну.

А ще практикували обмін між дільницями, бригадами. Тут розрахунок був такий: активісти з іншої бригади будуть невблаганні, бо вони проживають в іншій частині села, тому менше пов'язані життям з селянами даного кутка. Потім додумались до того, що почали обмінюватись бригадами між селами. Такий обмін, наприклад, здійснювався між Студеницею і Чугром, що розташоване за кілометрів 25 від нашого села. Новим було й те, що, як правило, тепер в "активісти" зараховувались й ті селяни, які у своєму селі чинили впертий опір хлібозаготівлі. Ось до чого вдавались керівники: нацьковували одних селян проти інших. Такі "активісти" в чужому селі старались зі всіх сил, сподіваючись на те, що їм теж щось перепаде.

В час голоду я зі своєю 63-річною матір'ю проживав в селі. Працював у колгоспі будівельником. Голод зачепив і нас. Правда, ми з матір'ю з голоду не спухли, як багато селян-земляків.

Найтяжчий період голоду у нашому селі – друга половина зими 1933 року. Адже вичерпались всі запаси. Настала скрута. А вже навесні того ж року стало легше. Виручала молочна худоба (корови, вівці, для випасу яких у нас були добрі місця). Для їжі люди використовували лободу, кропиву, молюски (по-місцевому – скольки), яких багато було на дні Дністра, на березі якого розташоване село. Однак давалось взнаки голодування у попередні місяці. Щоправда, тоді вже у колгоспі було запроваджене харчування в бригадах. Працюючі приходили кожен із своєю мискою і одержував свою порцію.

З настанням жнив становище дещо покращилось. Наше село було розташоване в долині, тому тут жнива розпочинались на тиждень-півтора раніше, ніж у тих селах, що були вище Дністра. Після збирання першого врожаю в село

потягнулись жителі з навколишніх поселень, аби у родичів дістати зерна для проживання. Однак і після цього хліба в селі не вистачало. Далась взнаки хлібозаготівельна кампанія.

В селі голодувала більшість селянських родин. Однак найбільше, на мою думку, потерпіли такі сім'ї:

1. Білоуса Мефодія Семеновича (приблизно 60 років). Склад сім'ї: дружина, син Василь (15 років).

2. Гаврищука Василя Івановича (25 років). Склад сім'ї: старенька мати, дружина (23 роки), новонароджена дочка Ганна, брат Максим (17 років).

3. Покотила Сергія Антоновича (приблизно 55 років). Склад сім'ї: дружина, діти: Ганна (6 років), Павло (4 роки), Марія (1 рік).

4. Покотила Івана Антоновича – брата Сергія (приблизно 57 років). Склад сім'ї: дружина, діти: Петро (11 років), Надія (8 років), Павло (7 років), Олексій (3 роки), Микола (новонароджений).

5. Подорожного Степана Йосиповича (приблизно 47 років). Склад сім'ї: дружина, діти: Василь (9 років), Наталя (5 років).

6. Расовського Лук'яна Івановича (приблизно 45 років). Склад сім'ї: дружина, діти: Микола (9 років), Василь (3 роки), Наталя (2 роки).

7. Сапожника Федора Григоровича (50 років). Склад сім'ї: дружина, діти: Андрій (16 років), Ганна (10 років).

В час голодування в цих сім'ях відчувалась найбільша скрута. Як правило, члени сім'ї опухли. Тут, звичайно, позначилось те, що в окремих сім'ях було по декілька дітей, яких прогодувати за таких умов було непросто. А допомоги відчутної нізвідки не поступило. В інших родинах хворіли годувальники.

Звичайно, тривале голодування негативно позначилось на здоров'ї дітей. Вони виглядали надто кволими і хворобливими.

Я думаю, що матеріальна скрута згубно вплинула і на процес дітонародження. Адже у 1933 році народилось менше дітей, ніж у попередньому. Я добре знаю, як вчитель, що у 20-х роках значно більше народжувалось дітей (я маю на увазі щорічно). 1934 рік був ще більш непривабливий у цьому плані.

З жовтня 1933 року я навчався на курсах з підготовки вчителів початкових класів при Кам'янець-Подільському педтехнікумі. Через рік став вчителем у рідному селі. Тоді і в наступні роки мав можливість спостерігати за здоров'ям дітей, їх фізичними даними. Голодування негативно вплинуло на фізичний розвиток дітей. Адже діти тих років, як правило, невисокі зростом. Тривале голодування особливо негативно вплинуло на здоров'я людей похилого віку. Їхній організм виявився (і це природно) найбільш вразливим. Частина людей цього віку померла саме від недоїдання, а точніше – від голодування.

*Записав А.Гаврищук.
28 вересня 1993 р.*

СВІДЧЕННЯ

ГАЙВОРОНСЬКОГО Петра*(м. Красноармійськ Донецької (нині Луганська) обл.)*

...Для мене ця тема, тема голодомору 1933-го близька: в той рік родина Гайворонських зазнала тяжких втрат. Лютою голодною смертю загинули мій прадід Микита, дід Петро, прабабуся Ганна, дядько Михайло Гайворонський (6 років).

Жахливі розповіді про страхіття 33-го я з дитинства чув від батька Євгена Гайворонського і бабусі Дар'ї Гайворонської (Вербицької).

Про рік 1933-й ніхто з українців, ніхто з людей ніколи не повинні забувати.

1990 р.

СВІДЧЕННЯ

**ГАЛАСУН Параски Давидівни,
1928 р. народження***(с. Драбівка Корсунь-Шевченківського р-ну
Київської (нині Черкаська) обл.)*

Жили ми 1932–1933 рр. у *Херсонській області*. Сильного голоду не знали, але у людей забирали усе, що знаходилося вдома, особливо з їжі. В тих краях було багато ховрашків, які у свої нори наносили багато пшениці. Люди висліджували їх, забирали пшеницю і ховали її.

Мій дід не хотів йти в колгосп, і нас вигнали з хати. Мати відбила закриті двері і завела нас з братиком знову в хату, сама почала золити одяг від вошей, яких було дуже багато, та прати одяг попелом. Зайшло троє чоловіків і почали кричати на матір за те, що вона знову зайшла в хату. Нас вони з братиком стягнули з лежанки на підлогу, та мама їх вигнала, обливши кип'ятком. Батько прийшов з роботи, і ми почали збиратися до від'їзду на *Черкащину*. Там батько пішов на роботу, йому давали пайок з круп, а мати пекла з них оладки. Ось так ми і жили.

Записала В. Волошина.

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

ГАЛУШКА О.*(с. Ленінське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.)***КОМУНІСТ. І ЦИМ УСЕ СКАЗАНО**

Комуністи ревно виступають проти “навішування ярликів”. Воно й справді: як можна стерпіти їм, учорашньому “розуму, честі й совісті”, оце в'їдливе: “комуняки”,

“комуно-фашисти”? За вчорашніми мірками – це ж нечуване зухвальство, за яке можна було поплатитися навіть життям. Але чи варто їм ображатися?

Скільки себе пам'ятаю, навішування ярликів було улюбленим заняттям комуністів. Коли я був малим, найобразливішим було слово “куркуль”. На початку 1933 р. в селі вже не було живих “куркулів”, але велося безліч розмов про те, як їх “розкуркулювали”. Від нас неподалік стояло спорожніле “куркульське” дворіще. Уже всіх, кого можна було, “розкуркулили”, а бідняків і без ярликів винищили. Голодом.

Мабуть, комуністична влада не була б сама собою, якби не цькувала так свій народ. “Дворушники”, “диверсанти”, “шпигуни”, “зрадники”, “запроданці”, “вороги” – як лишень не обзивали нас у ті лихі часи більшовицького панування.

Уже в наші дні з ініціативи комуністів публічно сварять рухівців, демократів, націоналістів. Лише комуністів, бачте, не можна ображати. А втім, чи потрібні для їх характеристики ще якісь приклади, окрім слова “комуніст”? Цим словом усе сказано. Не за горами вже той час, коли дітям на уроках розповідатимуть правду про чорні діяння комуністів.

Народна газета. – 1994. – № 26.

СВІДЧЕННЯ

ГАЛІЯ Микити Макаровича,

1913 р. народження

(с. Кірове Кобеляцького р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

“БУЛО, ЗЙДЕМОСЯ, НАПЕЧЕМО КАРТОПЛІ І СПІВАЄМО”

Я із 1913 року. Пам'ятаю і революцію, і голод 33-го. Жили ми на Колодочках, де зараз місток, там мій батько і похований. Сім'я була велика – сім душ: два брати загинули на війні, один помер минулого року, дві сестри тут, а одна на Донбасі. Жили бідно, не було нічого, один дідусь мав четвертину землі. Бідняки ми. Були середняки, куркулі, а ми – бідняки. А як під революцію давали землю, батя взяв 4,5 десятини: 4 орної і половину десятини сінокосу. Орали коровами, дві їх у нас було. Купили плуг. Молотили ціпами. А ціпом треба вміти, по звукові: бух, бух, бух. А як помилишся, то може і по голові бухнути. Тепер діти дивуються: що воно таке? Це, кажу, степовий комбайн. Люди вже машинами молотили, а ми – ні разу. Батько помер в 46-му, як прийшов з війни. Ми в 1950 році в Кірове перебралися. Мама вже тут померла.

До колективізації жили непогано. А в 33-му голод був страшний. Людей багато померло. Отам, де Путнов мешкав під горою, в одній ямі поховали 40 душ. А живі боялися, що і їм туди дорога вготовлена, бо ж усе до зернинки,

до картопки з кожної хати активісти викачали. На жакливий мор люди були приречені. Хай Бог милує, що творилося.

Наша сім'я вижила. У нас корова була, а по балці – сіно. Молоком і вижили. А то, часом, продадуть його та крупів куплять і зварять о-отакий казан. Наїсишся, живіт повний, а їсти однак хочеться, бо молоко та й молоко. Ну, вижили. Бабуся вже померла в 43-му.

У колгоспі “Жовтнева Перемога” працювали з дня його заснування, а головою був Кручинський з Києва.

*Записав В.Голяник.
15 жовтня 1997 р.*

СВІДЧЕННЯ

ГАМОТИ Анастасії Прокопівни, 1925 р. народження

(с. Серп Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.)

1932 год застал меня в с.Серп. В то время мне было 7 лет. В семье нас было 7 человек, приходилось трудно. Питались очень скудно. Ели все, что попадалось – листья деревьев, кору деревьев обдирали и варили. Праздничными считались те дни, когда отец доставал горсть комбикорма, лепили из него лепешки. С соседями просто не общались, люди еле передвигали ноги, гибли от голода. В тот год умерла соседка Василина. Оставшись без хлеба, люди в селе поели кошек и собак. Однако нашу семью это обошло.

Администрация конфисковывала зерно в колхозах. Уже позже я узнала, что в то время была введена система внутренних паспортов (чтобы люди из колхозов не уезжали). Часто ходили слухи о случаях каннибализма. Доходило до того, что люди ели кожаные ремни, кирзовые сапоги. Многие пухли и умирали. Это был страшный год.

*Записала В.Єременко.
1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

ГАПОНЕНКО Ніни

(Полтавщина)

Останнім часом люди, затуркані життєвими негараздами, якось знову повернулися до лівих, тобто до колишніх чи сьогоднішніх комуністів. І забули

про все те зло, яке вони робили в Україні. Більшовики з самого початку зненавиділи працелюбний український народ, особливо тих, хто якось вирізнявся серед загальної маси. Так, мій дід і бабуся по матері мали багато землі. І хоча вони не використовували найману робочу силу, а працювали самі разом зі своїми шістьма дітьми (вони померли ще до революції), радянська влада заднім числом назвала їх куркулями, а їхніх дітей – куркуленками і куркулятами. І мстили їм все життя. Моя мати двічі вступала до Лубенського педагогічного інституту, провчилася потрібну кількість років. Але коли справа доходила до одержання диплому, його їй не давали. Бо – куркулька.

Добре, що матері хоч дозволяли працювати вчителькою у школі без диплому. Хоча були й інші утиски. Так, коли почався голод 33-го, інші вчителі, особливо члени ВКП(б), одержували продуктові пайки, а їй довелося зібрати вдома цінні речі (срібні ложки, вишиванки) і везти їх на продаж. Ми з братом залишилися самі і вижили лише тому, що нам сусіди давали лушпиння з картоплі, та ще ловили і варили птахів, які гніздилися на даху школи, де ми жили.

*Земляна Тамара. Злочин проти народу. –
Українське слово. – 1998. Ч.45. – 12 листопада.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГАРАГАН Олександр Іванівни,
1921 р. народження

(с. Дубові Гряди Сахновщанського р-ну Харківської обл.)

У нас сім'я була маленька: я, брат, мати і батько. Під час голоду 1933 р. мати посилала нас ходити по полю і визбирувати з-під снігу колоски пшениці і проса. Знаходили і раздовбували мишачі гнізда, там були запаси насіння зернових. Зимом ходили виривали, де залишилась, мерзлу картоплю. Це були тоді справжні свята. Мати домішувала туди трішки муки, яку робили самі, і пекли щось схоже на маторженики.

Хоч мені тоді було 12 років, та добре пам'ятаю, як ми всі боялися людей з комітетів бідноти. Коли вони заходили в двір, то заглядали скрізь і перекидали й перекопували усе: тикали палицями скрізь, щоб там нічого не сховали; в деяких місцях двору землю перекопували. Добре, що батько тоді встиг віднести майже відро зерна і закопати його в лісопосадці за селом.

В нашій сім'ї від голоду не вмер ніхто. Батька втратили, коли він пішов вночі рибалити на р. Оріль і не повернувся.

*Записала Н.Лубенець.
1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

ГАРАСЮК Олени Петрівни,*(с. Соснівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)*

З тих пір лишилася без здоров'я. Було в нас поле, було жито. Як батьки повмирили, то зосталося нас двоє малих – я та брат, трохи старший за мене. Пам'ятаю, приходили з сільради, шукали хліб. Шпичаками такими залізними протикали землю, чи не сховали ми хліб. Була в нас заграбана баночка якоїсь пашні, і ті, з сільради, забрали баночку з тою пашньою, і дуже ми плакали. А те жито, що було на полі, ми збирали по одному стебельцю і складали в п'ятнадцятки. А ті приїхали, забрали на “красний тік” і змолотили, нам не дали ні зернини. А ми з братом ходили і “паслися” – їли бур'ян у полі, листя з дерев. Якось йшли з поля, піднімалися вже малесенькі бурячки (було вже на Петра), ми сіли з братом, по одному вириваємо і їмо. Надійшов бригадир і побив нас, що поїдаємо посів. Ніхто нас не підібрав і не дав ложки супу. Ми були з братом дуже бідні. Красти боялися, просити стидилися, робити ще не могли. Були виснажені – самі скелети. Хату нашу розібрали ті з сільради, шукали в сніпках зерна. Пам'ятаю тих людей, які грабували нас. Ну, їх вже нема, всі повивішувалися.

Ми були бідні, називалися середняками. Батько казав, що “пилка ззаду, а сокира спереду, то я середняк”. Рубав дрова у євреїв. Пам'ятаю, як тата, було, посадили в тюрму, бо не здав хліба. Так і вмер там. І мама вмерла. І коло нас по двоє, по троє разом умирали, і кидали їх в ями без усіяких трун. І ще пам'ятаю: стерегла яму своєї мами, бо, казали, щоб других туди не понакидали.

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

ГАРКАВЕНКО Мотрі Іванівни,**1926 р. народження***(с. Минівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)*

Шановна Мотре Іванівно! Дивлячись на те, що в 33-му році вам було 7 років, ви добре пам'ятаєте ті дні. Адже ваша хата була поряд з кладовищем. Розкажіть, будь ласка, про той трагічний час.

“Я народилася в Катеринославській губернії, Котовському повіті, в селі Краснопіллі. В мене метрики ще старі.

Були ж ми з Марією малі. А кладовище близько, то біжимо туди. Приходимо. Лежить дядько коло ями. І пухлий, наче надутий. І коло нього хлопчик лежить. Я знала його.

Ми з Марією подивилися та приходимо до мами: “Мамо, мамо! Там яма викопана, ще пуста, нема нікого, а дядько лежить. Чого вони його не вкинули?”

Привозили, вкидали. Отут Юхрем жив коло магазину. Приніс жінку свою, голу, як є. В сорочці його мужській. Жінка велика. Він її приніс, підійшов до ями. Отак кинув. А вона сидить ото в кутку. Можливо, ще трошки й жива була. А він пішов і не оглянувся. А потім яму прикидали. І зі степу привозили. Ми такого набачились!

Коло нас жили Пуцікалі. Один з них спіймав нашу собаку. В нас така хороша собака була. У 33-му тоді люди лазили по дворах, крали. Боже милостивий! Мама каже: “Де наш собачка, де наш Барбосик дівся?” Коли той чоловік в сараї дере його, живого дере.

Ми бігаємо: “Сарко, дир-дир, Сарко, дир-дир”, – сміємося з нього. А він гаяється за нами. Ми до мами: “Він нашу собаку дере”, а мама каже: “Хай дере. Голодна людина, не займайте її”. Здрав її, чи жарив, чи варив... Сам зостався. Батьки померли. Став хворий. А взагалі раніше був здоровий. Років двадцять чи більше. Помер.

А Кулишки отам жили, де зараз Борщик. Сім'я велика була. Дітей восьмеро. Федір був вже жонатий. Ми увійшли, по хаті бігає чи хлопчик чи дівчинка. А батько так лежить, рука звислась з кроваті, а він то говорить: “Подайте мені, подайте мені його. Я їсти хочу... Подайте мені його...”.

Дідусь, наче мертва людина, вже здихає. Людина як вмере, то здохла – і все. А жінка нам: “Забирайтесь, забирайтесь. Йдіть собі”.

Коли під'їхала підвода, понесли на підводу. Кончився він чи не кончився, заїхали бричкою – і все. То їздили бричками по вулицях, собирали. Виносили. Хай мене Господь милує!

У вчительки, у матері моєї свекрухи, сестра була. Чоловік здоровий такий, кремезний дядько був. Здох. Враз. Ходив-ходив той Грицько. Мама каже: “Зайшла, а він лежить!” Він поки ходив, охляв – і все. Дівчата осталися живі.

Прийшли. Як тоді казали, розкуркулювати. Увірвались у хату. Дві лави у хаті й скриня. Кинулись до скрині. Нема нічогосінько. Позабирали все. Немає нічого.

Мама каже: “Нема Ївги. Мертва посеред хати лежить”.

А як все воно починалося, коли це все було?

“Оце воно в 33-му, уже осінню 32-го голод був. Уже зимою люди мерли. Привозили зі степу мертвих людей. Трьох жінок привезли задублених, в снігу. Ми по степу лазили, качани збирали, те бачили. Чужі жінки, не наші. То страх був. А той дядько і хлопець на кладовищі з обрізаними ногами... То казали, що свекруха обрізала. Це обрізати людину?! Це страх один. Я за життя курки не зарізала. А тут людей обрізали, їли. А що ж ти зробиш? А вже зимою 32-го, на 33-й – голод страшний був. І весна страшна була. То ж люди ходили голодні, виснажені.

У Віктора Ворони батько поштальйоном був, то прийде: “Дайте що-небудь”. “А що я вам дам?” “Дайте хоч що-небудь”. Дали йому мама кусочок хліба. І щось ще з казанка витягли, чи буряк печений, чи щось інше. Він так труситься, в рот не попаде. Мама каже: “Ви успокойтеся, успокойтеся. Ви успокойтеся, успокойтеся”.

“Я його ковтну. Я його ціляком ковтну”, – відповідає він. Ходив з хати в хату. Де в кого щось та випросить. То ж врем’я було таке...

Случаї страшні були. Дядька у яму, того хлопця у яму кинули. Ми те все бачили.

А на другій вулиці Тарас жив. Жінка його умерла. Так він заходився її тіло обрізати. Несе її. А саночки хитаються. То він на руку отак узяв та надів. А мама:

– Що таке?

– Хівря. Ви ж бачите.

– Де ти... Хіврю несеш...

– Та ви ж бачите.

– А чого ж ти в крові?

– Хотів м’яса трошки відрізати, та не получилось. Не хватає в мене такого духу. Терпіння не вистачає. Стільки з жінкою прожили. Непогано було. Я лучче на кладовищі щось знайду.

Одніс. Вкинув. Та набивали ями повні.

Отам Остапівна жила. Так вона хлопців на кладовище притягла, приволокла. Коли один лежить, і очі от так витріщив. Жмуриться. От так доходить.

Прийшли, мамі розказуємо. Мама набили нас, щоб ми не ходили”.

Умирало дуже багато?

“Ой, умирало багато.

Ото як ту жінку приніс, кинув, так вона в кутку сіла, так її землею й прикидали. Хай Бог милує!

То в голод таке було страшне. А тоді весна стала, люди їли бадилля. Корові натовчуть. А тоді з чим-небудь змішають. Дерті або крохмалю додають. Там ферма була, де башня, там картошка була. То лазили туди. Картошка була гнила, але крохмалю трошки в ній було. Розпарювали, з тим бадиллям мішали, такий був до-о-о-брий!

Батько і мати Пугачів померли. Як от з голоду умирали? Ходить людина, ходить, балакає. Як лягла, то вже не встане. Вже вона немічна. Якось ми зайшли до Гальки і Івана, вони, як Марія і я. Зайшли до них у хату. Батько лежить на кроваті: “Їсти, їсти. Що-небудь та їсти хочу”. А жінка: “Що я тобі дам?” Ходить від лави до лави, плаче, переживає. Він їсти просить, а нема ж чого дати.

Прийшла я додому, кажу: “Мамо, батько Галі та Івана так їсти просить. Дайте що-небудь”. Мама витягла малай. Та що йому той малай? Що таке

малай? Малаї, тоді казали... Чого там не є... Понесли. Дали йому в руки, а він: “Галі віддайте, віддайте Галі, дитині”.

Я так думаю: “Заради дітей живеш, а на старості не знаєш, чи будеш ти їм нужен”.

А голод, не дай Бог...”

Казали, що чоловіки від голоду швидше помирили. Це правда?

Мужики? Правда. У нашому кутку, де Хизуни жили, там повна яма. Були жінки і мужики.

А то правда, що все забирали, якщо щось приховала людина? .

О, Боже! У сестри маминій не було нічого. Тільки дві лави. Піл дерев’яний. Прийшли. Торбиночку квасолі знайшли. Забрали. В подушці знайшли якусь крупу, і те забрали. Забирали страшно.

У батька Дмитра Кострицького Васирина була. То її ввели по хатах. Васирина приведуть: “Годуй сьогодні!” Та тут самим нема чого їсти. Дітям хоч би щось-небудь. Діти стали пухнути. Мама розказувала: “Якось виходю у сїни, а хтось як схватить, як клещами. Кричу. Маруся Халевка жила поруч, то її чоловік. Вона, мабуть, ще жива. А він так і вмер. Ходив по хатах, хапав за горлянку, гриз. І тоді схопив за горлянку і гризе. Я злякалася, закричала. Нема ніде нікого... Ледве від нього вирвалася. А він вийшов із сїней, нахнюпився... і пішов.

Тоді забирали страшно. У сестри маминої забрали із скрині усі скатертини, рушники. Даже макітру, в якій хліб пекли, і ту забрали.

Мама каже: “Потім йду, дивлюсь, біля куреня Кострицького сестрині рушники, сорочки висять. Так навіщо ж ви його брали? Забрав та додому поніс”. Якби брав, щоб в государство понести, чи біднішим помагати... Забирали страшно.

Там Сороки жили, у них млин був, вітряк. Пішла я до них. Вони сидять, плачуть. Немає ніде нічого. Ні рядна, ні простинки, ні подушки. Одіяла були, ковдри, глечики, горшки, казани в печі. А після “буксирів” нема в чому їсти поставити зварити, якби щось назбирати. Нема ніде нічого. Розкуркулили”.

Худобу забрали?

Корову забрали. Курей забрали. Позабирали все-все. А головне, ганчір’я все повиносили. Нема на чому лягати. А раніше як було? Пішла, а вони сидять і плачуть. Їх багатенько було, мабуть, душ шестеро дітей, дід і баба. Чоловік і жінка. Сім’я була величенька. Тож млин був. У кого що було, то мололи. А в 33-му ... стояв той млин на припоні. Забрали все. Куркуль вважається. Який же він куркуль, як він такий, як і всі люди? Нехай в Краснопіллі були кулаки Трутовські, то ті були багаті. У них машини були, локомотив, двигуни, як кажуть.

Краснопілля багатше жило?

Багатше. Пани там були. Було де заробити, приробити. Риба була. У лісі живилися”.

Риба була?

“Риба була. Снасті нужні. Та де їх купиш”?

І ганяли, мабуть?

“Ганяли. За все треба було платить. Хай Господь милує! Я знаю, трошки хліба уродило. Вигодували поросю. А де ж його зарізати? У хаті різали, у хаті обдирали. Ото якщо хтось побачить, то заберуть поросю. Робили в хаті. Щоб не чутно було. Це страшне діло. В хаті зарізали, в хаті обдирали. В хаті ж не смалитимеш. Обдирали, розрізали. А шкуру ту... Батько наш по шматках сусідам роздав. Тож вода покипіла, щось розрізали”.

Половина села вимерла, так?

“Половина? Та де ж половина? Ось тут Потапи жили. Подохли. Паськи... Мотря й Мелашка. Подохли. У Шевців дід умер теж в 33-му. Соколи всі повиздыхали. Майже вся вулиця. Вся вулиця. Скільки я знаю, страшне. В кожній хаті. Страшне! Одно-двоє, а то прямо сім'ями. В Заозірній, там де Льонька зараз живе, там було, мабуть, синів чотири, та дочок дві чи три. Всі такі здорові, кремезні люди були. Кострицькі фамілія їх була. То виздыхали всі. Батько, мати, дід і мати, хлопці... Всі, всі. Вся сім'я. Хай Господь милує!

А отут, де Журавлі жили, діти ходили, от такі пуза були, як рахіти. Ножки тонюсінькі, худі. Животи такі... Боже милостивий! Так батько-мати остались, а діти подохли. Лежали косяками.

А тут, де Хизуни, хатка була над дорогою. В нас корова була. Приробили малу хату, зробили грати, ховали її. Колись ноччю хтось стукає. А у діда Хизуна була хата і колхозна кладова, щось там в ній було.

Дід Хизун каже: “Ось вора піймав. Розбив у вас вікно, ліз у хату”. То був Петро – син Савостіянів, який оженився вдруге. А та жінка дуже обіжала хлопця. ..Бредуни були. Така заядла банда була. То того Петра підмогоричили: “Розбий вікно, повідкривай двері, а ми виведемо корову”.

Він розбив вікно, а там грати на вікнах. Дід Хизун почув і його піймав. Ведуть у хату.

А він плаче, проситься.

– Не плач, не плач. Хто тебе заставив?

– Та Бредуни... Костя Бредун. То ж мене заставили, щоб я корову вивів. Казали, що шкуру всю мені віддадуть і м'яса теж.

Тато сказали: “Постели йому, хай він ляже. Та дай йому що-небудь”. Так він після цього, як узнав, то приходив кожного дня. Сяде біля порогу і сидить.

– Будеш їсти?

– Так. Якщо дасте.

Господь милостивий! Що-що, но голод... То не дай, Бог”!

Магнітофонний запис А.Ковтун.

2003 р.

СВІДЧЕННЯ
ГЕЙДОРА А.

*(с. Єрчики Попільнянського р-ну
Київської (нині Житомирська) обл.)*

ПРО ЦЕ ЗАБУВАТИ НЕ МОЖНА

1933 рік – найтрагічніший в історії українського народу. Над нашими людьми було вчинено тоді найстрахітливіший в історії планети злочин – їх прирекли на вимирання.

Мені той рік не забудеться ніколи. Люди пухли, вмирили в своїх домівках, на вулицях, на дорогах – скрізь. Де тільки заставала їх голодна смерть. Кожному з них не потрібно було якихось ліків, медичної допомоги – дай шматок черствого хліба, і людина буде жити.

Ці страшні нелюдські страждання – результат безглузких імперських експериментів, намагання “вождя всіх народів” та його злочинної кліки поставити Україну на коліна, вбити в нашого народу національну самосвідомість.

Сьогодні ж достеменно відомо, що від голодомору в той чорний тридцять третій рік померли мільйони і мільйони українців, представників інших національностей, які проживали в Україні. Точної цифри ніхто поки не знає, адже, аби приховати цей злочин над безневинними людьми, ніякого обліку померлих не велося, про голод суворо заборонялося не тільки повідомляти в засобах масової інформації, але й говорити про це було небезпечно.

Все ж різні дослідники називають цифри від 5 до 10 мільйонів жертв. Думаю, що перебільшення тут немає. Адже тільки в моїх рідних Єрчиках від голодомору в тридцять третьому померло щонайменше 340 чоловік, серед них 162 дітей.

Вдумайтеся в цю жахливу цифру: у Великій Вітчизняній війні, яка тривала чотири роки, загинуло 89 єрчичан, а за неповний тридцять третій – 340! Це приклад страхіття, якого людство не бачило.

Вмирили цілі сім'ї, батьки разом з дітьми. Ось вчитуюсь у чорний список померлих: Арсен Олійник з дружиною та п'ятеро їхніх дітей, Данило Бородавка з дружиною і п'ятеро дітей... Іван Гейдор з дружиною і п'ятеро їхніх дітей і т.п. Щоденно їздовий Антон Яровий звозив мертвих на кладовище і скидав у викопану яму.

Мені було тоді 11 років. Навчався я в четвертому класі. Як і всім учням мені доводилося ходити на плантації цукрових буряків і збирати довгоносики. Щоб одержати тарілку баланди, тобто мучної затірки з водою, треба було назбирати дві пляшки цих шкідників. Та ще кукурудзяного хліба маленький шматочок давали – на три-чотири рази вкусити. Але і цю жебрацьку пайку не можна було спокійно з'їсти, бо біля нас весь час стояли опухлі від голоду і просили, аби лишень дали їм вилізати тарілку...

Пам'ятаю, вчителька Ніна Аркадіївна щоденно робила перекличку учнів. У відповідь нерідко чулося:

– Вчора помер...

– Сьогодні вранці не стало...

Отож наш великий клас швидко танув, як той шматок льоду на літньому сонці...

А голодні, нещасні люди, ледве переставляючи ноги, ходили в пошуках їжі.

Їли все, що тільки можна було вживати. Навесні збирали промерзлу картоплю і, змішавши її з кропивою та ліщиновими кетягами, пекли кропив'яники. Їли також цвіт акації, калачики, збирали в ставку черепашок. Хто що зміг добути, те і їв.

Але це не втамовувало голоду.

Найжахливіше, що в селі появились людодіди – дві жінки поїли своїх дітей. А тому, нам, пастушкам, які пасли людських корів, батьки дали суворий наказ: триматися гурту, щоб, бува, когось не підібрали. Одного дня, коли ми гонили череду на тирло, на околиці села не стало Колі Фещенка. Ми негайно повідомили про це його батькам. Батьки Колі разом з головою сільради двічі пройшлися вуличкою, заглядаючи в кожну хату, і, нарешті, знайшли нашого товариша закритим у скрині і приготовленим до трапези...

Нашими сусідами були Омелько Воровченко з дружиною Юхимією, які мали шестеро дітей. Дуже дружною, майстровитою була ця сім'я. Але в колгосп Воровченки не вступили. А тому в них викачали все, що тільки могли. “В торбинці залишилось кілька жмень квасолі, та й ту забрали”, – казала тітка Юхимія.

З сином Воровченків, Петром, я дружив. Майстром на всі руки був хлопчик: і ковзани усім дітям майстрував, і книжки переплітав, і малював гарно.

Спочатку в нього помер від голоду батько, потім два брати, Василь та Іван, і дві сестри, Людмила і Марія. А сам Петро був як з хреста знятий. Якось прийшов я до Петра, а він сидить на лаві і плаче. Ноги в нього геть опухли, як колоди, стали. Побіг я додому, приніс йому кропив'яника. Схопивши кропив'яника, мій товариш за два рази проковтнув його. Потім вдячно глянув на мене, кивнув головою і сумно сказав: “Через день чи два дядько Антон і мене відвезе на кладовище...”. І губа його затремтіла від жалю. Бо хіба ж не жалко в такому юному, ще зовсім дитячому віці прощатися з життям? Відчував, видно, що від голодної смерті вже нікуди не втече. І через кілька днів хлопця не стало...

Так, дядько Антон без роботи не залишався, мало не щодня він відвозив на кладовище кількох покійників. А якось я побачив, що він везе їх п'ять чи шість. Пам'ятаю, голова однієї жінки труситься в полудрабку, а волосся звисає аж до землі. Придивився я – а то тітка Юхимія, Петрова мати. Ось так із великої сім'ї, що складалася з восьми чоловік, живою залишилася лише одна дочка, яка вийшла заміж за нелюба, аби врятуватися від голодної смерті...

Кров холоне в жилах, коли згадуєш все це. Подумати тільки: в краю, де найродючіші в світі чорноземи, стався такий голод. На території Вінницької,

Одеської, Сумської областей від нього сконав кожен п'ятий житель, а на Черкащині, Дніпропетровщині і Запоріжжі кожен четвертий.

Важко писати про це, але треба, аби молоде покоління знало і пам'ятало про трагедію українського народу, який сталінські душогубці хотіли розп'яти на хресті.

Як відомо, у вересні намічається провести Дні Скорботи і Пам'яті жертв голодомору у зв'язку з 60-річчям трагедії. До цієї сумної дати треба упорядкувати місця масових поховань померлих, спорудити на них пам'ятні знаки. В церквах і на кладовищах буде відправлено панахиди.

Перемога. – 1993. – 10 серпня.

СВІДЧЕННЯ

ГЕРАСИМЕНКА Івана

(м. Краматорськ Донецької обл.)

НЕВЕСЕЛА РОЗМОВА

Нещодавно їхав електричкою з Краматорська в Барвінкове. Зупинився поїзд на черговій зупинці. Читаю: “Завод імені Леніна”... В подібних випадках розповідаю людям, що цей “вождь” – шпигун іноземної держави, на гроші якої вчинив переворот. Що він убив царську сім'ю, а значить – дітовбивця. Що створив перший у світі концентраційний табір на Соловках. А Гітлер – то вже його послідовник. Нагадую ще й відому “геніальну” обіцянку, мовляв, державою зможе керувати й куховарка”.

Люди сприймають це зважено. Один чоловік розповів, що в їхньому колгоспі було аж 86 комуністів. Я здивувався: як така “армія”, вважай ціла рота, допустила, що вже тоді занепало село? Співрозмовник каже, мовляв, їм же не давали якоїсь спеціальної вказівки згори рятувати село. Тобто душити селян голодом вказівка була, а рятувати село вказівки не було.

А напроти мене в електричці сиділа жінка й розповіла, як під час голодомору її знайома їхала на Полтавщину до спухлих од голоду батьків, везла їм сухарі, намагалася врятувати від страшної смерті...

Народна газета. – 2007. – №46.

СВІДЧЕННЯ

ГЕТЬМАН Надії Іванівни,

1915 р. народження

(с. Куковичі Менського р-ну Чернігівської обл.)

Нас у родині було шестеро: мій батько – Гетьман Іван Йосипович, мати – Ганна Герасимівна, моя бабуся, сестра Віра, 1912 р. народження та брат Петя, 1918 р. народження.

Мій батько цікавився життям у країні, часто ходив на сходки, які збиралися в селі. На цих сходках завжди був присутній активіст Дудко Терешко, хоча ніякої грамоти він не знав.

Згадуючи ті далекі роки, мушу сказати, що ми жили хоч і бідно, але пухлими від голоду не ходили. Справа в тому, що наш батько їздив у Бобруйськ, торгував там тютюном. Продасть товар, прикупить сім'яної макухи, якихось крупів. А ми, дівчата, бігали на луг, рвали квітки конюшини, сушили їх, товкли, а потім пекли ладки. У нас була корівка, то, пам'ятаю, бабуся варила на сироватці кашу.

Хлібом ніколи не наїдалися у голодні роки, думали, що й не діждемо того часу, коли буде вдосталь хліба.

Батько вступив у колгосп тільки в 1932 році, тому на таких, хто вступив пізніше, накладали непосильні податки. Одним із тих, хто вигрібав зерно, був Багаласієв Олексій. Люди ухитрялися ховати хліб, хто як міг. Ми одного разу закопали зерно у хаті, замазали глиною долівку і поставили скриню. Слава Богу, активісти не знайшли нашої схованки. Мати пекла коржі, а ми, діти, ще надибали на полі картоплю. Чи вона не копана була з осені, чи Бог її знає, але тією картоплею живилося все село.

Мій батько був грамотним. Коли платив податки, то всі квитанції дбайливо зберігав. Одного разу прийшли із сільради, а серед цих “пришельців” був і Таранцового Шури батько, до речі, неграмотний, то батько і тицьнув йому межі очі квитанції: мовляв, дивіться, я все сплатив. Так і пішли “хожаї” ні з чим.

Щодня від голоду вмирили люди. Отак якось уранці батько і каже:

– У Антонович померло аж чотири душі.

Це були: мати, Палажкою її звали, та троє дітей: Василь (1918 року народження), Женя – підліток уже, та Іван, якому було 5–6 років. А сам господар жив довго. У нього було багато матерії, то після смерті рідних, мабуть, схаменувся та почав міняти її на їжу.

У Семена Перебабкового опухли від хронічного голоду всі: і сам Семен, і Уляна, і Мотря. Сусідка порадила їм зарізати телицю. Так і зробили. Назавтра наварили два чугуни м'яса. Наївшись, стали одужувати, і теж усі жили довгенько.

Розкуркулених людей везли на трьох підводах на Урал. Дружина Федора Феськовичового померла у далекому краї разом із дитиною, а сам Федір відсидів у тюрмі ще 15 років. Коли почалася війна, він з'явився в селі, і його обрали старостою. Треба сказати, що нічого поганого для людей він не робив – навпаки, коли йому повідомляли із комендатури про набір молоді у Німеччину, то він попереджав батьків, щоб ховали дітей.

Так із того розкуркулення ніхто й не повернувся, крім Литвинової Лисовети (про неї згадувала Лавська Палажка Іванівна), яка прийшла пішки. Йшла від села до села, в одних людей попросить хліба, в інших – переночувати...

Коли батько вступив у колгосп, я працювала на різних роботах. Там на обід давали юшку і скибочку хліба. Несу ту скибочку брату Петру, а самій так хочеться їсти...

Записала О.Сидоренко.

31 липня 2007 р.

СВІДЧЕННЯ

ГИЯНЬ Килини Іванівни,
1912 р. народження

(с. Rogoziv Бориспільського р-ну Київської обл.)

Крім мене, в сім'ї було ще два брати Іван та Михайло, один був старший на 3 роки, а другий – на 1 рік.

Мій батько був хліборобом, але мав всього 8 десятин землі, а мама допомагала йому.

У нашій сім'ї був один кінь, одна корівка, кури були, звісно, більш нічого.

Голод розпочався десь у 1930 році, коли у селян почали все вилучати. Боже мій, скільки після того ходило людей голодних, а які вони були страшні, худі, пухлі, один жак. Саме страшне було, коли люди мерли від муки, бо нічого було їсти, адже все забрали, поховали, що вони так важко ростили.

Нас якось обминули, не робили обшуку, а коли і робили обшук, то забирали все, що хотіли. Було ще і таке, що навіть хаги ламали. Але був у нашому селі багатій, якого чомусь не тронули, бо його син працював у сільраді і навіть робив обшуки.

Від голоду спасались, хто як міг, навіть їли собак та котів, бо нічого було більше їсти. Було, колись навесні зацвіли марелі, вишні, груші в садку багатія, якого відправили із сім'єю далеко, то люди поїли увесь цвіт. Було, ходили у ліс, бо він був рядом, та збирали там ягоди і шишки, їли їх там, щоб ніхто не бачив, боялись.

Було ще так, що і землю мерзлу довбали, щоб знайти бурячок чи бульбу.

Голод продовжувався до 1933 року. А ті, хто робив його, жили гарно, як кабани ходили пузаті, товсті, а люди з голоду пухли.

Самий найтяжчий був останній рік, про це важко згадувати, серце навіть болить, як ми тоді вижили. Багато людей померло, йдеш собі селом, а біля свого двору жінка чи чоловік лежить мертвий, дітки малі мерли.

Після того, як голоду не стало, у нас нічого не було, крім хати. І люди змушені були піти у колгосп. Я працювала дояркою.

Я кажу: “Голод – то страшна штука”. Ця зовсім сліпа людина – є моя прабабуся, вона все робить навпомацки, допомагає всім, а як стомиться, то сяде навпроти сонця на лавці і відпочиває. Коли вона це розповідала про страшні жахи, на її очах з'являлися сльози і текли по обличчю. Вона не розуміє і до нашого часу, як її родина вижила, але батько загинув на фронті потім, хоча був вже в роках, а мати, прапрабабуся Векла, прожила довго після того і присвятила себе онукам. Чоловік моєї прабабусі загинув на війні, і вона сама ростила трьох дітей, з яких залишилася тільки моя бабуся. Прабабуся Келя, як ми її називаємо, а у неї аж восьмеро онуків, одинадцять правнуків і один праправнук, завжди говорить і наказує: “Допомагайте один одному, бо ви є одна велика сім'я, і хай вам завжди Бог допомагає”.

Взагалі людині, яка все це бачила, згадується легко, а розповісти важко, бо їй стає не по́ собі.

*Записала О.Малишевська.
2001 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГЛАДКОВА Анатолія,
1925 р. народження
(м. Макіївка Донецької обл.)

Анатолій Гладков, 1925 року народження, що прожив усе життя в селі Новогригорівка Генічеського р-ну Херсонської області, юним дослідникам повідав таку історію, свідком якої був сам:

“За п’ять кілометрів від нас була шахта, звідти кіньми возили вугілля. Коли яку-небудь коняку калічило, її пристрілювали, відвозили на кар’єр і обливали кислотою (карболкою. – *Упорядники*). Смерділо страшенно. Але людей це не зупиняло. Тільки в селі дізнавалися, що загинув кінь, ішли на кар’єр і чекали, коли його привезуть. Як фельдшер та міліціонер від’їжджали, люди кидалися до трупа. Що там робилося – страшно згадувати. Хто що відірве, відрубає – то його щастя. Так і ми діставали собі шматок м’яса. Батько порпався біля коня, передаючи нам шматки, які ми складали в торбу. Вдома мати довго відмочувала ту конину, потім засолювала, але м’ясо все одно смерділо”.

Оксана Кожем’яка. Щоб урятувати своє немовля від голоду, жінка годувала його власною кров’ю. – Сільська школа. – 2002. – № 43-44. – 27 листопада.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГЛІБЧУК Уляни

СПОМИН ІЗ МИНУЛОГО. ПРИЙШЛИ ЧОРНІ ЛЮДЕ

У мене був яблуневий сад і хата... Біла-біла. У мене був чоловік, діти – хлопчик і дівчинка. У хаті було чистенько і світло. Ліжка з ясеня, стіл ясеневий, скриня. Усе такого теплого солом’яного цвіту, що коли сміялися діти, в хату входило сонце... Навіть надвечір.

Довгими зимовими вечорами в нас не бувало сумно. Втопившись гратися з кицею, малюки сідали ближче до вікна – там світліше. То був умовний знак для мене. Зі старовинної, ще моєї бабці, скрині виймала пуделко... Вмощувалися і втрьох уже вкотре зачудовано перебирали родинні тасмниці. Бурштинове намисто, срібні

дідівські перстені й дукати... У маленькому полотняному мішечку – пасмо волосся. Коли діда забирали на війну, бабця ножицями втяла йому білявого кучеря. Якось так повелося в родині, що всі чоловіки мали лляне волосся, а жінок вибирали з чорними косами... “А чому?” – питали мене діти... Я не знала, що відповісти...

А потім минула зима, і я вже не знала відповіді на багато запитань. На всі запитання... Той час пам'ятаю тьмяно. Наче уві сні. Тому що у мене був дім, сад, родина. А потім не стало нічого...

Прийшли чорні люде... Спочатку забрали чоловіка. Я не дивилася на них. Дивилась у лице своєму чоловіку, бо знала, що його беруть на смерть. І знову як у сні... Чорні руки, кошлаті брови, кров у моєму роті. Бурштинове намисто востаннє зблиснуло й захиріло у чийсь бездонній пазусі... І ще різні звуки. Жалобне мукання наших корів, прощальне іржання гнідого... “Мамо, чому? – питали мене діти... Я не знала, як відповісти. Чому розпороли наші подушки? Чому побили тарелі? Чому зарубали всіх курей, а яйця, наносивши в купу, потовкли кирзаками? Чому зрубали наш сад, над яким уже висіли перші бджоли? Чому? Чому?

Слово Просвіти. – 2005. – Ч.47(320). – 24–30 листопада.

СВІДЧЕННЯ

ГЛУХОВСЬКОЇ (у дівоцтві ЦЕГЕЛЬНА)

Анастасії Никифорівни,

1918 р. народження,

(м.Київ)

Голодомор я пережила в с.Скибинці Тетіївського району Київської області. Сім'я наша складалася з 7 осіб: батька, Цегельного Никифора Сергійовича, матері, Цегельної Марії Костянтинівни, і 5 дітей: Олени, Григорія, Івана, Юзефи. Я була найстаршою.

Батько був дуже працьовитий швець, шив кожухи, мав гарні заробітки. Заховав батько хліба багатенько, але навесні 33-го року вночі прийшли комсомольці-активісти, палками поштрикали усі можливі місця схову, відкопали хліб і увесь забрали. Вимели все-все: й картоплю, й буряки, й гарбузи... Сім'я залишилася без продуктів харчування зовсім.

І мої рідні почали помирати. Першим помер брат Григорій, затим – Іван, потім – мама. Мою сестричку Оленку вкинули в яму живою, аби не приїжджати ще раз. Сьогодні-от я її бачила, а завтра – вона вже в ямі. Щоб спастися, батько поміняв хату на 2 пуди вівса. І поїхав на заробітки в Білорусію. Повернувся, щоб і нас туди забрати.

На той час живими тільки й осталися батько та я. Пішли ми в Тетіїв, щоб купити квитки й виїхати. Батько був дуже слабкий, ледь ходив. На вокзалі його

забрала міліція. За те, що хотів квитки купити, бо тоді квитки на поїзди без вказівок влади не продавали. Мене від батька просто відкинули...

І повернулася я в своє село. Якщо те можна назвати харчуванням, то їла я листя з липи та акації, калачики... Ночувала на холодній печі розваленої хати. Йти не було куди.

Якось зустрів мене директор школи Марченко, запропонував прийти до школи, де дітям варили затірку. Я ж мала там мити посуд.

Під час моїх поневірянь хотіли мене навіть з'їсти. Тоді таке явище було досить поширене. А коли жила в однієї бабусі, якось постукали у вікно вночі: "Бабусю Ялино, обрядіть маму-небіжчицю..." А ранком бачимо: їхня мати жива, бере воду з криниці.

Мій батько, як одноосібник, мав діляночку землі, на якій посіяв збіжжя. На своєму, батьковському, полі, я нарвала колосочків, щоб утамувати голод. На біду, мене побачив об'їждчик. Схопив і тягнув мене кілометри зо три до сільради. Вкинув у підвал. Три доби я там просиділа без їжі й води. Як мене випустили, не пам'ятаю...

У школі стало легше, але довго ще з опухлих ніг текла сукровиця...

Одного дня я зустріла в селі жінку Варвару (начебто, колишню подругу мого батька). Вона мені запропонувала: "Я живу сама, приходь до мене, будеш у мене жити, будеш спати на ліжку по-людськи, а там буде видно". Я погодилась.

А трохи згодом мені сказали, що в селі організували приют для сиріт. Пішла я в приют. Там нас, дітей, було до двох десятків. Спали на соломі. Я спала на лавці. Варили нам пшоняний суп. Двічі на день: вода водою. І 400 грамів хліба. Помагала я тітці Варці, яка там працювала. Це вже нас спасало і спасло.

Була в тому приюті дівчинка років 12–13, уся сива. Казали люди, що батьки її були трупоїдами.

А надалі мене взяли в колгосп робити обліковцем. За роботу нічого не платили.

Наш куток в селі майже весь вимер. Розповідали, що одна жінка з'їла двох своїх діток.

Завдяки сприянню секретаря сільради, жінці якого допомагала у господарстві, отримала я паспорт і поїхала до своєї тітки (батькової сестри) до Києва. Стала працювати як доросла.

Дай Боже, щоб голодоморна трагедія, штучно утворена комуністичним режимом, ніколи не повторилася.

Під час війни, працюючи на залізниці в Казахстані, врятувала два ешелони з людьми, спрямовані на смерть злочинною рукою.

*Записала О.Веселова.
2003 р.*

СВІДЧЕННЯ

ГЛУШКА Дмитра Фризоновича,
1923 р. народження

(с. Велика Кириївка Бершадського р-ну Вінницької обл.)

В нашій сім'ї було 5 дітей. Весною 1933 р. забрали активісти на чолі з Вихристом все до зернини. З льоху вичистили всю картоплю, не дивлячись на малих дітей. Зайшли в хату і сказали, щоб мама відкрила скриню. А мама після важких пологів залишилась інвалідом і ходила на милицях. Вона відкрила скриню, і Вихрист почав шукати зерно між одягом. Мама не втримала важку кришку скрині, і вона впала на Вихриста. Він дуже розлютувався і наказав обшукати всю хату. Вихрист теж ходив на милиці, і тому не зміг полізти на горище. Туди полізли активісти з нашого села. В горщиківі знайшли квасолю, але не забрали її. А Вихрист побачив підвішений вузлик з вовною і наказав забрати. Ці двадцятьтисячники поводитись дуже жорстоко з тими, хто не сплачував податків (м'ясо, яйця, молоко, шкури). Це вони могли на очах у мами вбити дитину.

Записала А.Кільчицька.
1998 р.

СВІДЧЕННЯ

ГЛУШКА Сергія Яковича,
1921 р. народження

*(с. Великомихайлівка Покровського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

Дійсно, то був голодомор: з голоду померли тоді мільйони людей, такого голоду Україна раніше не знала.

...З осені 1932 року ніхто не чекав такого лиха. На полях у молодих ще колгоспах вродило, на городах у селян також вродило: картопля, буряки, кукурудза, ще була худоба по дворах. Та ось, коли настала зима, почали по хатах ходити комісії з активістів (5–7 чоловік) і забирати хліб. В основному комісія складалась з односельців. Люди наші ховали хліб, коли побачили, що його забирають. Ховали в землю, в снігові замети (а снігу тоді було аж до димарів, так що можна було на санках спускатися по снігу зі своєї хати. Та своїх односельців не проведеш (тобто комісію) – вони знали, де шукати. Все знайдене забирали на підводу і вивозили.

Найбільше постраждали так звані куркулі. Це ті селяни, які мали землі, гектарів по 10–15. Вони були дуже хазяйновиті, трудолюбиві господарі, які не

хотіли добровільно іти в колгосп, бо це треба було віддавати в загал свою землю, худобу, реманент. Бідніші селяни йшли в колгосп охотніше. Отже, “куркулів” розкуркулювали: все забирали насильно, а цілі сім’ї вивозили на Соловки.

Я бачив, як у діда Кваші (жив по-сусідськи) забрали все, під піччю у хаті знайшли глечик з квасолею. Забрали і це.

Найстрашніше почалося навесні 1933 року. Люди почали масово вимирати. Йде людина вулицею, тільки пересувається, раптом падає мертвою. Взагалі їздили підводами по вулицях, збирали трупи, відвозили на кладовище.

Рятувались, хто як міг.

Нас, наприклад, врятувало те, що наш батько, Яків Андрійович Глушко, став працювати ковалем у новоствореній Великомихайлівській МТС (машинно-тракторна станція), бо робітники МТС отримували продуктові пайки.

Інші люди з нашого села втікали на Донбас, працювали в шахтах. Були випадки, коли в сім’ях 8–10 чоловік (дітей) зварили й з’їли найменшу дитину. Взагалі, багато залишилось пустих хат, стало страшне село. Тільки коли пішла трава, люди почали варити траву, з річки Вовчої доставали ракушки тощо. Сказати можу тільки одне – це був штучний голод. Влада знищила не тільки куркулів, а й сотні, тисячі найбідніших.

Хочу побажати всім поколінням нашої держави ніколи не бачити такого лиха.

Записала Б.Кубрак.

2 грудня 1999 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГЛУШКО Федори Василівни,
1922 р. народження

(с. Велика Киріївка Бершадського р-ну Вінницької обл.)

Наша сім’я була велика – 8 чоловік. Ми дуже голодували. Я з батьками ходила в колгосп полоти буряки. Ми приносили маленькі бурячки додому і варили їх разом з листям. Їли зелені яблучка, цвіт шовковиці, акації. Під час голоду наша мама народила дитинку. Але через той голод дитинка померла. А мама ледве вижила, бо тато наварив молоденьких цукрових бурячків і дав мамі поїсти. Мамі здуло живіт, то вона чуть не померла. У нас було невелике порося. Ми його постійно переховували від активістів. Щоб підтримувати мамине здоров’я, тато вночі в снігах зарізав те порося, а м’ясо закопав у льоху.

Дуже багато людей від голоду померло. Хоронили їх без трун. Скидали в яму по 10–15 чоловік, прикривали травою і засипали землею. Багато мертвих людей порозтягували собаки.

Записала А.Кільчицька.

1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
ГЛУЩЕНКА П.
(Полтавицина)

У 33-му я ходив до школи. У торбинку брав гнилу печену картоплю чи буряка. Знаю, бачив і найстрашніше – людоджерство. На моїх очах “активісти” виганяли на мороз малих дітей, батьків яких поробили “ворогами народу”. Усе це зробив Сталін і його посіпаки. А чи буде над ними суд народний? Він ой як потрібен!

Рядки з листів. – Сільські вісті. – 1990. – 20 липня.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
... Гната Григоровича,
1910 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Родився я в с.Котовка Магдалиновського р-на Днепропетровской области. В 1917 г. потерял своих родных, меня взял к себе дальний родственник, у него и жил.

В 1930 году уехал из села и до сих пор живу в городе. Начал работать на заводе им.Петровского. Тогда многие уезжали в город, но не всех брали на работу, а мне повезло – нашел работу.

В 1931 г. забрали в армию. Тогда некоторые служили периодически, кормить и содержать большие количества солдат армия не могла. Тогда в 1931 г. я прослужил 3 месяца, потом еще забирали несколько раз на 1–3 месяца, потом – на 1 месяц.

А в 1933 г. наиболее сильно пострадало село. В городе хлеб по карточкам выдавали, паек маленький, но кое-как протянуть можно было. Я еще в 1934 г. в литейную пошел, где работал в три смены. Там по карточкам полагалось 300–400 грамм хлеба на детей, и мне давали 600 грамм.

Возле отдела кадров завода человек 200 каждый день стояло. На работу хотели устроиться, но их не брали – сильно ослабели от голода. Это они из села в город бежали, думали в городе голод пережить.

В газетах об этом не писали. Какие там газеты? Я их редко читал, был полуграмотным. Это позже я занялся самообразованием.

В 30-х годах был искусственный голод, там тогда забирали зерно, мясо, яйца да и вообще продовольствие. Помню, в 1933 г. поехал в село на Рождество, а там как раз судили двоих за то, что прятали хлеб. Я их хорошо знал, рос с ними в одном селе. Помню, комиссия какая-то приехала с прокуратурой, по

10 лет дали им. Один тогда встал и говорит: “Я революцию делал, воевал за свою землю, а теперь что же получаю за это?” У него дома оставалось четверо детей, жена и родители. Еды нет, живности тоже нет. Арестовали его за то, что он спрятал ведро пшеницы и мешок кукурузы. Прокурор тогда ему и ответил: “Вам советская власть дала землю, а вы от нее хлеб прячете!”

Сказал вроде бы верно, с одной стороны, а с другой – ведь не прав. Я много лет спустя встретил Ивана – это тот комсомолец, который и арестовывал и засудил их. Я спросил, почему он это сделал, не пожалел детей, забрав последнее. Так он сослался на партию, мол, она велела.

*Записав О.Чепурко.
18 листопада 1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

ГНАТИША Миколи

(сmt.Калинівка Васильківського р-ну Київської обл.)

ВІЧНИЙ БІЛЬ УКРАЇНИ. СПОГАД

На слуханнях у Верховній Раді України лідер КПУ Петро Симоненко заявив, що голоду не було, а були труднощі в окремих районах СРСР через недорід. Мабуть, лідер комуністів не читав про голод 1932–1933 років у рідній газеті “Правда” (орган ЦК КПРС) № 260 за 16 вересня 1988 року, яка повідомляла: “В целом урожаи 1931 и 1932 годов были лишь немного ниже средних многолетних и сами по себе не грозили голодом”.

Інший лідер КПУ Адам Мартинюк в ефірі радіо “Ера” сказав, що не вірить у те, що держава могла свідомо знищувати своїх громадян.

Радянський уряд провів ретельну підготовку до нищення української нації голодом. Він заборонив видавати натуральну та грошову оплату на зароблені трудовні. 7 серпня 1932 року ЦВК і РНК СРСР видали постанову “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення соціалістичної власності”. Постанова передбачала застосування вищої міри покарання з конфіскацією майна або десять років позбавлення волі. Цю постанову люди прозвали “Законом про п’ять колосків”.

У 1932 році мені було сім років, і я добре пам’ятаю, як комісії, що склалися з комуністів, активістів і комсомольців у моєму рідному селі Спичинцях ходили з хати в хату і вилучали зерно та продукти. Люди казали, що це по селу ходить “червона мітла”. Вона і в нашій хаті вимела всі продукти. Активістичари безжально витрушували в односельців і навіть родичів рештки їстівного.

Після “червоної мітли” по селу пішли “буксирні бригади”, що склалися з районних працівників (звісно, комуністів) та активістів і комсомольців

інших сіл. Вони пильно і скрупульозно перевіряли, чи не лишилися якісь продукти в хатах, вишукували і вигрібали все (борошно, крупи) з горщиків і глечиків, і навіть зі склянок. Люди їх прозвали “потрошителями горщиків”. Буксирники нищили, заглядаючи в кожну мишачу нору. Голови комісії із вилучення продуктів проходили в районних відділах міліції інструктаж “как обшаривать закоулки в крестьянских дворищах”. Хто це організовував? Не держава? Не ВКП(б) – керівна і спрямовуюча сила? Газета “Правда” за 16 вересня 1988 року пише: “Хлеб принудительно и по сути “под метелку” изымался и в колхозах, и в единоличных хозяйствах. В колхозах был изъят весь хлеб, включая семенной фонд”.

Виступаючи у Верховній Раді України від фракції комуністів, генерал Герасимов заявив, що ніякого голодомору не було, та протестував проти створення меморіального комплексу голодомору 1932–1933 років. Очевидно, “товаріщ генерал” не знає, що в січні 1990 року ЦК КПУ ухвалив постанову, в якій визнав, що голод 1932–1933 років є наслідком злочинного курсу Сталіна і його оточення.

Голод був і на Кубані, де проживають українці – представники хліборобської нації. Я знову звернувся до комуністичної газети “Правда” за 16 вересня 1988 року: “На Кубани население целых станиц выселялось в северные районы страны в наказание за невыполнение плана хлебозаготовок”.

Про масову жахливу смертність від голоду в 1932–1933 роках згадала “Правда”: “Имелись случаи вымирания целых селений, а вывоз хлеба за границу все возрастал”.

Коли в нас забрали всі продукти, батько залишив колгосп і влаштувався на роботу в Титусівський радгосп “Сигнал”, що за 2–3 км від Козятина. Я бачив на дорогах під тинами багатьох людей, що вмерли з голоду.

Радгосп “Сигнал” спеціалізувався на вирощуванні хмелю. Між хмелем знайшли дитячу голову. Людоїди заманили хлопчика в хмелеві зарості й там зарізали.

Мені наказували, щоб я не ходив далеко, бо й мене можуть зарізати.

Після закінчення голоду наша сім’я повернулася у рідне село. Бабуня багато розповідала про голод, називала людей, що повмирали з голоду.

Закінчивши інститут, я учителював у селі Очеретні на Вінниччині. Жив на квартирі у бездітних колгоспників. Осінніми та зимовими вечорами у моїх господарів збиралися сусіди, родичі, ділилися спогадами про червоний терор, насильницьку колективізацію, репресії, голодомори 1932–1933 та 1946–1947 років, про Другу світову війну. Розповідали, як комісії ходили по хатах, шпирхали металевими шпичками долівки та на городах, шукаючи закопане зерно, згадували, що в селі поїли собак, котів, їли шурів, мишей, жаб, дохлих коней. Були випадки, коли батьки їли своїх дітей, а діти – батьків. Навесні рятувалися лободою, кульбабою, кропивою, листям липи. “А комуністам і міліціонерам давали пайки”, – казав сусід. Один із родичів розповів, як він

із братом намагався поїхати в Росію за куснем хліба, але Кремль розпорядився “давать билеты только по командировкам”. Вони вирішили їхати товарняком. На станції Бахмач міліціонери зняли їх з потяга: “Жебрацким елементам в Московскую область дороги нет”.

Голод 1932–1933 років був спрямований проти української нації. Його мета – знищити молодь, щоб не було відтворення нації. У кожній родині було багато дітей, які через декілька років могли досягти дитородного віку. Це був геноцид проти українців.

“Слово Просвіти”. – 2006. – №47. –
23–29 листопада.

СВІДЧЕННЯ

ГНАТЮКА О.

(с. Макарівка Попільнянського р-ну
Київської (нині Житомирська) обл.)

ЧОРНЕ КРИЛО ГОЛОДОМОРУ НАД МАКАРІВКОЮ

Травень і червень – це найстрашніші місяці не лише 1933-го року, але й в усій українській історії. Голодомор, який встановили на наших найродочіших у світі чорноземах більшовики, вступив у найвищу стадію. Села вимирали.

І огидно чути нині, як з трибуни Верховної Ради іноді депутати-комуністи патетично доводять, що вони, комуністи, залишили у спадок незалежній Україні високий рівень життя, достаток людей, а де ви, мовляв, демократи, усе це діли? Ні, за спинами комуністів не змальований цими депутатами рай, а від 8 до 11 мільйонів українців, виморених голодом, мільйони тих, що пройшли концтаборами. Та й у кінці 80-х, перед тим, як СРСР розвалився, комуністи дали народу порожні полиці магазинів, талони, за якими іноді продавалися товари...

Та повернемося у тридцять третій. Мені тоді йшов деятий рік, так що вже добре усвідомлював те, що робилося в рідній Макарівці.

Виживав, як і інші сільські діти, на лободі та акацієвому цвіті. Якщо ж випадала полова з конюшини, то це вже було свято. А яка була радість, коли на городі чи в полі щастило знайти кілька гнилих торішніх картоплин, з яких мати пекла млинці. Яка це була розкіш! Хто сьогодні може повірити в це? Лише той, хто сам пережив страшний тридцять третій.

...Пам’ятаю, я вже опух, не міг ходити. Потім опух і мій брат Гриша. Якби не сестра Фрося, яка у свої 20 років працювала трактористкою у Новопаолоцькому відділку цукрокомбінату ім. Цюрупі, то ніяких надій вижити в мене не було б.

Якої це душі була людина! Свою мізерну пайку сестра ділила не тільки зі мною, але й з батьками та братом. Вічна їй пам'ять і царство небесне!

Але один пайок на п'ятьох – це майже нічого. І одного червневого дня у відділок прийшов брат і сказав, що помер батько. Сестра з братом пішли хоронити бідолашного, а мене залишили у гуртожитку, бо вже і встати не міг.

А вулицями Макарівки тим часом скрипіла колимага із “рятувальною” командою з чотирьох чоловік, які підбирали і звозили у велику яму на цвинтарі померлих від голоду. Часто ці “рятувальники” вкидали на підводу і тих, у кому ще теплилося життя. “А чого – за ним удруге їхати? – пояснювали вони. – Хай ідуть до гурту”.

А сільські яничари, більшовики, обнишпорювали в хатах усі кутки і закарпелки, шукали, може, хтось заховав десь склянку якогось зерна. Навіть дитячі коліски оглядали, чи там немає чогось їстівного.

В середині липня люди почали ходити вночі стригти колоски пшениці. Їх сушили в печах, мололи на жорнах і пекли коржики. Словом, почали трохи оживати. Хоча за таке нічне постригання багатьох постригли до Мордовії, на Колиму та в інші “не столь отдаленные места” на “заслужений відпочинок” строком від п'яти до семи років.

В селі тоді на багатьох хатах були забиті вікна. Це означало, що в тих домівках не залишилося жодної живої душі.

Ось таким мені запам'ятався тридцять третій.

Думається, макарівчани прийдуть на той цвинтар, де ні хрестів, ні табличок з іменами похованих, а тільки густі зарості бузку, і вклоняться пам'яті тих, кого “найгуманніша” у світі радянська влада виморила голодом...

Перемога. – 2003. – 3 червня.

СВІДЧЕННЯ

ГОВОРУХИ Григорія Даниловича

(с.Привовчанське Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

... Люди їли сирі буряки, хліб пекли з бур'яну, зелений, їли диких кабанів, котів, собак. Мій старший брат помер 3 квітня 1933 року, а молодший брат помер у яслах на початку квітня 1933 року.

Записала Є.Посукан.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції “Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать”.

(25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.22.

СВІДЧЕННЯ

ГОДЗІОМАХИ Ганни Петрівни,*(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)*

Було нас у сім'ї четверо дітей та мати з батьком. Жили бідно, але хоч своє молоко та хліб мали. А тоді прийшли активісти, розвалили нашу повітку і забрали корову, коня, свиней, курей, одним словом все, що можна було взяти.

Забрали навіть пшеницю з коноплями. Коноплі ми сіяли, щоб м'яти їх та ткати сорочки, щоб хоч якась одежина була. В нас був свій човен, бо жили коло ставка. Батько наш плавав на човні по ставку і трусив ятері, щоб хоч можна було поїсти риби. Сам вже був пухлий від голоду. І одного разу як поплив до ятерів, так там і вмер. Сусід наш, попливши по батька, привіз його мертвого в рядні. Поклали ми батька на піл, застелений соломою, бо ліжок на той час не було, поки не приїхав той, що збирав мертвих і не забрав батька. Ми навіть не бачили, як його вкинули в яму, а казали, що так у рядні і вкинули. Яму зразу не закопували, бо люди мерли, як мухи, і туди вкидали всіх в ряд. Навіть живих забирали, котрі вже були знедужені і пухлі.

Ми zostалися з матір'ю. Брат мій, 1921 року народження, пішов у поле і додому не вертався, там жив під копою, шукав у соломі зернинки пшениці, щоб підживитися, а потім весною, коли проросли бурячки, став живитися ними разом з кузками. Кузок збирав у рові, який був виритий, щоб вони туди падали. Так там і жив.

Мати з сестрою ходили до винокурні, де виробляли горілку із цукрових буряків. Набирали тої браги і відходів, щоб було що поїсти. Я не ходила, бо попухли ноги. Мати принесла додому двоє відер браги, і ми її поїли. Другого дня сестра вмерла. Коли її забрали, я і не бачила. А мене забрала моя тітка. У неї була корова, тітка забрала мене, щоб прогодувати. Вона давала мені кожного дня по стакану молока і млинці, які пекла з бур'яну. Хоч дядько лаяв її, що вона мене взяла до них, тітка все-таки не відпускала мене. Так я вижила в той час, а то, напевне, мене б зараз не було на цьому світі.

За брата [молодшого] я не знаю, де він і похований, де мати похована, бо я жила в тітки, коли вони померли. Пам'ятаю тільки, що [старшого] брата брали в армію, бо він ще у моєму сачику був одягнений.

Тепер і хліб є і їсти всього в досталь, а люди все скаржаться, що нема за що жити, горе настало. Яке ж це горе? Нема горя крім хвороби. А коли людина здорова, то вона щаслива.

Записала І.Загородня. 2003 р.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003.

СВІДЧЕННЯ

ГОЙЧЕНКА Дмитра Даниловича,

1903 р. народження

(м. Сан-Франциско, США)

(Під час голоду 1932–1933 рр. в Україні перебував
в Одесі, Києві, південних регіонах СРСР)

[ПО НАПРАВЛЕНІЮ К КИЄВУ]

Следующий день был воскресенье. Позавтракав, мы поехали по направлению к Киеву, задерживаясь местами в райцентрах, где учреждения работали непрерывно. Останавливались в селах и разговаривали с руководителями сел и колхозов, а также с колхозниками. Несмотря на все усилия властей, им не удалось выгнать многих колхозников на работу. Большинство все же соблюдало воскресенье, тогда как властью была давно отменена семидневная и введена шестидневная неделя, с выходными днями 6, 12, 18, 24 и 30 числа, каковые в сельских районах не соблюдались, и работа шла непрерывно.

Я не стану описывать всех виденных нами ужасов, т. к. они явятся разновидностями вышеописанного. По дороге мы заглядывали в некоторые больницы, заглянули в пару школ, где на занятиях сидело всего по несколько учеников, преимущественно детей местных начальников, поглядели работу тракторных бригад и жизнь трактористов в их полевых будках, где они проводят весь сезон полевых работ с ранней весны и до поздней осени, не имея права отлучаться к семьям хоть раз в неделю.

Большое количество трактористов арестовывалось. Достаточно было испортиться трактору, хотя тракторист был невиновен, как его начинали таскать в ГПУ. В одном месте нам показали трактор, свалившийся с крутой горы. Пока он долетел до низу, успел 23 раза перевернуться. Когда он соскользнул, на нем сидел тракторист. Дело было в темноте. Счастье тракториста, что он не попал под трактор, когда он первый раз кувыркнулся. А быть может, это было его несчастье, ибо ГПУ беднягу арестовало и все добивалось своими “методами”, чтоб тот сознался, “с какой целью” он опрокинул свой трактор.

В одной МТС жаловались, что старший механик, присланный на работу из Киева, сбежал, боясь, что в конце концов ему пришьют “вредительство”. Везде шла жестокая чистка председателей сельсоветов и колхозов, не умеющих заставить работать голодных людей. Многие из них не только исключались, но и арестовывались. Всюду, где мы проезжали – в селах, в райкомах и политотделах, – мы слышали только два термина, которыми официальные лица пользовались в отношении колхозников: это были слова “мобилизовать” (что употреблялось не так часто) и “выгнать” (употреблявшееся сплошь)...

*Гойченко Д.Д. Сквозь раскулачивание и голодомор
(Свидетельство очевидца). – Москва: “Русский путь”, 2006. – С.255–256.*

СВІДЧЕННЯ

ГОЙЧЕНКА Дмитра Даниловича,
1903 р. народження
(м. Сан-Франциско, США)

С начала 1918 г. большевики начали перманентную кампанию по изъятию золотых и серебряных монет и драгоценных изделий у населения. Поначалу в рамках этого процесса на представителей имущих классов накладывали контрибуции, которые выплачивались, в частности, золотыми деньгами. Затем кампания охватила все население, в том числе и крестьян. 13 июля 1920 г. был издан декрет об изъятии всех благородных металлов. По другому декрету (от 16 апреля 1920) предписывалось совершать реквизиции и конфискации любого имущества граждан в “случае особо острой общественной нужды”.

Вопрос об изъятиях советской властью золота и драгоценностей у населения до сих пор мало изучен. В мемуарной и специальной литературе, как правило, чаще всего упоминаются насильственные изъятия драгоценностей у граждан в период с 1923 г. по начало 1930-х. (Это несмотря на то, что в Гражданском кодексе РСФСР, введенном в действие с 1.01.1923, не упоминалось о конфискации золотых денег и изделий. См.: Палибин Н.В. Записки советского адвоката... С. 71 и след.). Однако в Нижегородской губернии (Лысковский уезд), к примеру, уже в 1918 г. постоянно проводились “недели золота и серебра”, во время которых чекисты без всяких ордеров осуществляли повальные обыски частных квартир (см.: Проценко П.Г. Биография епископа Варнавы (Беляева). История одного побега. Н.-Новгород, 1999. С. 214).

Характерна судьба украинского крестьянина Якова Хижняка (1850 г. р.), жившего в с. Богомолвке под Кременчугом. У него, как и у многих середняков, хранились сбережения в золоте: на черный день, на похороны и т. п. В декабре 1927 г. больного старика арестовывает ГПУ, на допросах в милицейском участке (намекая на оперативные сведения) требуют выдачи “золотых монет царской чеканки”. Свои требования чекисты поясняют просто: “Советскую власть поддерживать надо”. После того как его жена принесла одну монету, Хижняка отпускают. Меньше чем через месяц следует еще один арест. В счет выкупа пошли золотые обручальные кольца. Однако вскоре за ним опять приходят. На этот раз “дед ни на что не жалуется... шутит: “Буду сидеть до смерти, уже нечего дать для вашего бедного государства”. Переглянулись гепеушники... “Иди, дед, домой”, – распорядился старший. В Голодомор 1932–1933 гг. супруги Хижняк умерли от истощения и похоронены на сельском кладбище в братской могиле.

*Проценко Г.Г. Комментарии / Гойченко Д.Д.
Сквозь раскулачивание и голодомор (Свидетельство очевидца). – Москва: “Русский путь”, 2006. – С.319.*

СВІДЧЕННЯ

ГОЙЧЕНКА Дмитра Даниловича,

1903 р. народження

(м. Сан-Франциско, США)

*(Під час голоду 1932–1933 рр. в Україні перебував
в Одесі, Києві, південних регіонах СРСР)*

[ВНОВЬ В КИЄВЕ]

Солнце заходило, когда мы въехали в Киев. Праздная толпа, гулявшая по улицам, шум, наполнявший воздух, звуки веселой музыки, лившейся из радиопорывов, – все это представляло великий контраст с тем, что я видел и слышал в течение этих трех дней. Казалось, вырвался из кромешного ада и попал в нормальную обстановку, где теряющиеся в вечерней гуляющей толпе голодные лишь отчасти напоминали о том, что из себя представляет сейчас некогда цветущее украинское село. Прошло несколько дней, пока немного сгладились бороздящее сердце жуткое впечатление, и уже не хотелось верить, что все это страшная правда. Даже возникавшие в мыслях чудовищные образы старался я вытеснить чем-либо...

Во время одного из моих визитов к Мише он дал мне почитать “Бюллетень заграничной печати”, а также другой бюллетень, помечавший то, что писалось в печати заграничных секций Коминтерна. В СССР даже коммунистам не разрешалось читать газеты, издаваемые коммунистами же за границей, т. к. из этих газет человек мог узнать хоть кое-что о тамошней жизни. Обнаруженная заграничная газета повлекла бы за собой неизбежную тюрьму. Тем более нелегально было допустить, чтобы кто бы то ни было мог знакомиться с печатью иных направлений. Так вот, для ознакомления высшего коммунистического руководящего состава ЦК ВКП(б) издавал такие бюллетени с кое-какими материалами из иностранной печати, в том числе имеющими отчасти и критический характер. На оборотной стороне обложки помещалась инструкция о том, кто может быть ознакомлен с этим бюллетенем, и предупреждение о том, что по прочтении он должен быть возвращен в ЦК. К бюллетеню прилагалась короткая препроводительная за подписью Поскребышева (управделами ЦК), где говорилось: “По поручению тов. Сталина посылается вам бюллетень такой-то за № таким-то (каждый экземпляр имел свой номер), для ознакомления”. Бюллетени получались и отправлялись через фельдсвязь с пометкой на конверте, запечатанном несколькими сургучными печатями: “Серия “К”. Совершенно секретно”. Вручался такой пакет лишь в собственные руки адресата. Утеря бюллетеня, даже самым высоким коммунистом, могла окончиться для него смертью.

Даже тот осторожно подобранный скупой материал, который помещался в бюллетене, хоть немножко приоткрывал окошко в непроницаемой китайской

стене, и я хоть кое-что мог узнать, что говорят за границей об СССР. Такие сведения были величайшей драгоценностью для каждого человека, не исключая и коммунистов. Никогда в жизни я ничего не читал с таким вниманием, с такой жадной, как этот бюллетень. Я боялся пропустить даже одно слово, не вникнув в его существо.

Из критических статей об СССР я узнал такие вещи, о которых никогда не задумывался и не мог додуматься, ибо не имел с чем сравнить то, что меня окружало. В бюллетене оказалась одна статья о голоде на Украине, но она свидетельствовала о том, что автор ее совершенно не осведомлен о действительном положении дел. Слишком она была поверхностна, обща и искажала действительность в сторону чрезвычайного смягчения ее. Это свидетельствовало: за граница ничего не знает о творящемся в нашей стране. А трудящиеся Америки или иной страны, жертвующие для голодающих в СССР, наивно думали, что их пожертвования попадут голодным.

Я очень просил Мишу знакомить меня со всеми бюллетенями, что он впоследствии и делал. (Высылка бюллетеней на места прекратилась в 1935 году. Прекратился ли и выпуск их, не знаю...).

Однажды мы с Мишей и его супругой побывали в кино, где показывали кинокартину, изображающую зажиточную и веселую колхозную жизнь, а также происки кулаков, пытающихся ставить палки в колеса колхозному строительству. Когда мы шли по улице и делились впечатлениями от виденной картины, жена Миши заметила:

– Что ж толку от этих красиво поставленных картин, если в действительности свирепствует такой голод?

Впереди нас шел командир Красной армии, должно быть командир полка, под руку с женщиной. Высвободив руку и задержавшись, он строго спросил:

– А где это вы, гражданка, видели голод? На что она в свою очередь переспросила:

– А вы разве не видите? А что это за люди ползают по улицам и умирают под ногами? Их в Киеве уже больше, чем населения.

– Да будет вам известно, – заметил наставительно командир, подняв указательный палец, – что это лодыри и саботажники, которые хотят сделать с колхозами то же, что пытались сделать кулаки, которых вы видели в кино. Я не советую вам пользоваться всякими кулацкими провокационными сплетнями о якобы имеющем место голоде. Лишь ярые враги народа могут выдумывать, что в нашей стране может быть голод, и за такие ваши разговоры я могу отправить вас в одно подходящее для вас место.

– Знаете что, товарищ командир, – сказал Миша, – идите своей дорогой и не лезьте в чужие разговоры.

– Ах так, – закричал командир, – пойдем со мной! На что Миша тихо сказал:

– Не нарывайтесь на неприятность и не вынуждайте меня записать ваши документы, поскольку я не намерен с вами водиться, как это вам хотелось сделать со мной.

Командир опешил, а его спутница, сообразив, что по ошибке затронули какое-то важное лицо, поспешила увести его, сердито укоряя:

– Какое твое дело, почему ты всюду во всякий разговор суешь свой нос...

Как обычно, первомайским торжествам предшествовали многочисленные аресты. Газеты были заполнены отчетами об успехах социалистического строительства, благодарениями и славословиями Сталину за счастливую и радостную жизнь. На митингах также раскрывался восторг “успехами” социалистического строительства в “цветущей” Украине, о чем свидетельствовали также полотнища с лозунгами и цифры, пестревшие на досках и транспарантах.

Такие свидетели “расцвета”, как трупы, могущие испортить настроение ликующих, своевременно убирались с улиц, а живые мертвецы были удалены из центра города, куда можно было попасть, лишь имея на руках пропуск ГПУ. После официальной части торжеств по городу двигался пестрый многолюдный карнавал: его участники на машинах и пешими группами изображали зажиточных и восторженных колхозников (поистине, таковые могли изображаться лишь в карнавале), которые пели и плясали, а также крутили руки своим “врагам” – попам и кулакам.

Ехали бутафорские трактора как символ технического оснащения социалистического сельского хозяйства. Ехали автомашины с укрепленными на них помостами, где за столом пировали разные буржуи и агенты мирового капитала в блестящих цилиндрах, во фраках, с дико размалеванными физиономиями и наклеенными громадными носами. Из окна бутафорской тюрьмы, устроенной здесь же на платформе, высовывалась мозолистая рука, махавшая красным платком. Это “несчастный поработанный” мировой пролетариат призывал “счастливых” рабочих Советского Союза к себе на помощь. На других автомобилях ехали неизменные из года в год виселицы, с болтающимися на них лордами, толстыми капиталистами, царями, генералами, священниками и обязательно Папой Римским. Дальше следовали дикие кошунственные сцены, высмеивающие Бога и веру...

Рядом со мной жил художник. Он занимал всего одну комнату, служившую ему кухней, спальней и мастерской. Возвращаясь к себе как-то вечером, я увидел его выходящим из дома с постельными принадлежностями под мышкой.

– Куда вы так поздно, да еще с постелью? – спросил я.

– В ГПУ, – ответил художник, – получил повестку на 9 вечера.

– А зачем постель с собой?

– Как зачем, я же не знаю, зачем меня вызывают. Мне уже дважды пришлось проводить у них время на цементном полу.

Часа через два художник вернувся. Я зашел к нему осведомиться. Было видно, что он сильно перенервничал.

– Ничего, – говорил он, – слава Богу, обошлось благополучно. Знаете, во время допроса я уже было похоронил себя, но, видно, я еще имею счастье. Вот, смотрите.

Он достал из печки несколько обрывков бумаги, которые стал составлять в одно целое. Передо мной оказался прекрасный эскиз, изображающий двух голодных мальчиков в рваных родительских куртках, занятых поисками пищи в мусорном ящике. Эскиз был написан столь правдиво, что разгадать его не составляло труда.

– Вот этот набросок чуть не погубил меня, – сказал художник, – кто-то из “друзей” видел его и донес. Я, собственно, знаю кто. Это один мой коллега. Знаете, такой слащавый, прилипчивый. Больше никто, как только он. Мне удалось убедить следователя, что таких вещей я никогда не рисовал и что у меня в действительности был эскиз, изображавший двух мальчиков, мастеровивших тележку, но он был неудачен и я его уничтожил. Я старался говорить это твердым убедительным голосом, глядя следователю в глаза и даже делая усилие изобразить улыбку. Но где душа моя была при мысли, что ему захочется пройтись со мной домой или послать кого-нибудь и проверить мои эскизы? Теперь же я предаю этот рисунок огню.

Когда следователь ГПУ увидел, что я с постелью, он, как и вы, удивленно спросил, зачем я принес постель. Я ему объяснил, что мне уже приходилось на цементе ночевать и я решил быть предусмотрительней. На что он заметил: “Что ты скажешь! Почти каждый, кого вызываешь, тянет за собой постель...”

*Гойченко Д.Д. Сквозь раскулачивание и голодомор
(Свидетельство очевидца). – Москва:
“Русский путь”, 2006. – С.256–260.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГОЙЧЕНКА Дмитра Даниловича,
1903 р. народження

(м.Сан-Франциско, США)

*(Під час голоду 1932–1933 рр. в Україні перебував
в Одесі, Києві, південних регіонах СРСР)*

[ВТОРАЯ ПОЕЗДКА В ОБЛАСТЬ]

В первых числах мая Миша, едуци в села, снова пригласил меня с собой. Я увидел уже знакомую мне мрачную картину. Новое, что бросилось в глаза, –

это то, что сельские дороги, по которым не было нужды ездить тракторам и колхозным подводам, зарастали травой. Точно так же зарастали крестьянские дворы. Количество опустевших изб за время между моими поездками, должно быть, сильно возросло. Много сел вымерло на 70-80 %. При въезде в села почти повсюду стоял актив, не выпускавший колхозников из села. Принимались всевозможные меры, чтобы заставить оставшихся в живых продолжать далеко еще не законченный сев, а также производить шаровку посевов сахарной свеклы (междурядное рыхление посредством ручных тяпок).

В целом ряде сел и на полях колхозники, как сговорившись, рассказывали, как их утром Первого мая сгоняли на митинг, где местные и приезжие начальники говорили о больших достижениях, но также говорили о плохой работе колхозников и провале посевной кампании и лодырничестве. Не говорилось ничего лишь о том, что люди умирают от голода, о массовом, местами поголовном, падеже лошадей, о почти сплошном уничтожении коров (свиней, овец и птицы давно и в помине не было). С митингов людей гнали на работу. В иных колхозах на месте митингов оставались умирающие или успевшие умереть во время митинга. Как и в Киеве, во всех селах накануне Первого мая были произведены аресты по черным спискам ГПУ.

Проезжая среди все больше зеленеющих полей, я обратил внимание на яркозеленые густые посевы. Оказывается, это была падалица (давние всходы не убранные в прошедшем году хлеба). В одном месте на этом зеленом ковре лежала, раскинув руки, девушка с рассыпавшимися по зелени пышными косами. У нее был разрублен череп. Рядом лежала пустая корзинка. Работавшие неподалеку колхозники говорили, что она лежит уже третий день. Убили ее, видно, в надежде найти что-либо в корзинке. Но, как свидетельствуют женщины, корзинка ее была пуста, поскольку она лишь шла из села в поисках пищи. Следовательно, она убита на всякий случай. Такие убийства являются довольно частым явлением. Для подбора трупов по селу ездит подвода. А об этой девушке председатель сельсовета говорит: “Не стану я за этой лентягой, ушедшей из села, чтобы увильнуть от работы, посылать подводу! Пусть там ее, падло, воронье съест...”

Машина нагнала группу женщин человек в двадцать. Они загородили дорогу, подняв тяпки. Боже мой, какие это были страдальцы! Хотя уже травы проросло много, но на подножном корму, видно, трудно выжить человеку, так истощенному. В большинстве встречавшиеся нам вели себя тихо, как уже обреченные. В этой же группе были довольно активные. Они плакали, жалуясь на свою незаслуженную горькую долю. Все они кого-либо похоронили: кто мужа, кто ребенка, кто нескольких детей, кто всю семью. Теперь они так тяжело работают.

– Работаем с утра до ночи, чтобы спасти буряк (свекла. – укр.). А чем нас кормят, поглядите.

Они развязывали узелочки.

– Вот! Одна ложка гнилой чечевицы и щепотка соли. Это нам выдается на целый день. В результате такого питания на работу идет звено в 5 человек, а с работы 4 или 3. Вон белеют... Это остались наши мертвые, а мы вот переходим на другой участок, где еще кое-кого оставим. Нет, не спасти нам буряк! До прополки мало кто выживет.

Кроме сочувствия, мы ничем не могли помочь несчастным. Я обратил внимание на новую нотку, появившуюся в разговоре этих колхозниц. Это слова, выражавшие в какой-то мере беспокойство о спасении буряка. К этому, собственно, сводился смысл жалобы. Рассказывая о тех невообразимых трагедиях, которые представляла потеря дорогих им людей, они, должно быть, хотели воздействовать не столько на наши сердца, сколько на разум, и подсказывали, что для спасения буряка надо хоть их спасти. О, многострадальные мученицы, прежняя краса и цвет богатой Украины! Что от вас осталось и сколько вас осталось?..

Мы заехали в зональную растениеводческую станцию. На диво, здесь был директором специалист-агроном, а не просто “крепкий большевик”. Правда, это потому, что он был партиец.

Станция имела большое государственное значение и получала кое-какое снабжение. Будучи научен опытом прошлых лет, директор в 1932 году организовал при станции приличное подсобное хозяйство, посадив огород, а также создав небольшую свиноферму. Таким образом была создана дополнительная возможность снабжения людей, работающих на станции.

– Однако плодами трудов людей, работающих здесь, пользуются другие, – говорил он, – как видите, и сейчас по двору шмыгают работники райкома и политотдела. Это все за поживой. Они пронюхали, что мы зарезали свинью, и уже примчались. Нет дня, чтобы их тут не было: то за картошкой, то за маслом, а теперь за свининой. За то, что я не хотел давать больше картошки, поскольку осталась только семенная, и я прекратил кормить ею даже своих рабочих, мне на заседании райпарткома записали выговор и обвинили, что я разбазарил картошку. То, что я отпустил соседнему колхозу пудов сто картошки и этим спас не одного человека, поставлено мне в вину как преступление.

Не только северная, но и южная часть Киевщины всегда была богата картошкой. После коллективизации крестьяне, не получая из колхозов хлеба, стали его высевать в огородах. Чем свели картошку к минимуму. Прошлый год они остались и без хлеба, и без картофеля. Если же у кого было немного картофеля, то теперь он съеден, и этой весной посадка его вовсе не будет произведена. Райком мало интересуется, что я должен посадить в этом году. Но я все же посадил все, что имел. Пусть ищут...

В другом районе мне рассказали следующее. Кто-то высказал мысль о коллективной закупке картофеля для обсеменения хоть небольших земельных участков в колхозах и на огородах колхозников. Руководители района одобрили эту идею, за которую также ухватилось население района. Для закупки понадобились деньги.

Несчастные, умирающие от голода люди, каким-то чудом доставали немного денег и сдавали их в сельсоветы под закупку картофеля, не думая о том, дождутся ли они ее есть или даже сажать в землю, или нет. Район послал с этими деньгами своих представителей в Белоруссию, и им удалось закупить с большим трудом несколько вагонов картофеля.

Вагоны были запломбированы, как полагается, и отправлены в адрес района. Посылавшиеся представители уже давно вернулись, но картофель не поступал. Через железнодорожное управление выяснилось, что распоряжением киевских областных властей картофель был реквизирован и передан в распоряжение ГПУ. Киевские руководители боялись, что этот картофель, вместо посева, будет употреблен в пищу голодными колхозниками и хоть немного ослабит запланированный сверху голод...

Колхозная бригада вместе с тракторной бригадой бились над разделкой почвы, заросшей сорняками. По полю метался туда и сюда все покрякивавший на товарищей колхозник с черной, как смола, бородой.

– Нажми, нажми, ребята, – подбадривал он.

К нам подошел секретарь партячейки, бывший рабочий киевского завода “Арсенал”, мобилизованный на село в 1930 году как двадцатипятилетний. Мы спросили его, кто этот человек – председатель колхоза, полевод или бригадир.

Секретарь ячейки сказал:

– Это человек особенный. Он когда-то воевал против советской власти в лесах. Затем была амнистия, и он вместе с товарищами явился. Их сначала не трогали, а потом, как известно, понемножку уничтожали, пока всех не изъяли из села. Таких людей было уничтожено около сотни. Это только участников войны против советской власти, не считая раскулаченных и всех прочих, подлежащих изъятию. Всего из данного села изъято около половины мужчин.

Этот человек много раз арестовывался и затем освобождался. Его влияние на население просто магическое, и оно нами используется. Без него ничего нельзя было бы сделать в селе. Кругом леса, а народ очень смелый. Даже женщина способна взяться за винтовку, и это после того, как из них столько лет вытраивали воинственность.

Всякое же слово этого человека действует как закон на население. Он уже привык, что им пользуются и ради этого держат в селе. Раньше его, бывало, вызывало ГПУ. А теперь оно его редко вызывает. Что нужно делать, я сам говорю ему. Конечно, он так служит потому, что за семью боится, иначе он удрал бы. Это удивительная личность, у него никогда не сходит улыбка с уст, даже теперь. И он никогда не сердится. Его никто ничем не может донять. Я так и не могу понять, в чем сила влияния этого человека...

Едучи по полям, мы видели, как вместо учения в школах дети таскали по полю блохоловки, а также посыпали золой свекловичные рядки, отпугивая блоху. Несмотря на борьбу с кредителами, местами свекла была полностью уничтожена,

и ее пересевали. Для уничтожения мотыльков по полям расставлялись жестяные корытца с паточными отходами, выдаваемыми для этой цели сахарными заводами, но колхозники съедали содержимое корытца раньше, чем туда попадут мотыльки, и это несмотря на то, что оно специально отравлялось, дабы его не ели...

Мы остановились возле группы женщин, занятой прореживанием свеклы. Неподалеку от работающей группы женщин лежал труп только что умершей колхозницы.

О ее семье нам рассказали следующее. Ее муж, Потап, очень дружил с Матвеенко, самым зажиточным крестьянином села. Потап часто помогал ему в работе, Матвеенко тоже не оставался в долгу, и его лошадьми Потап пользовался для всех своих хозяйственных надобностей, как собственными. После женитьбы Потапа продолжалось то же самое, и обе семьи были довольны друг другом. Матвеенко заботился о детях Потапа, как о своих, и устроил их вместе в учение. Теперь они стали большими людьми.

Матвеенко в 1930 году раскулачили и выселили в Сибирь, где он и погиб, а Потапа загнали в колхоз. Будучи опухшим от голода, этой весной Потап пошел просить какой-либо помощи в колхозе. Он молил председателя, протягивая к нему руки, как к Богу. А тот ему ответил: “Ты еще хлеба захотел, неблагодарный! Скажи спасибо, что советская власть тебя освободила от кабалы, а то так бы и сдох в кабале у Матвеенко”. Это так подействовало на бедного Потапа, что он как стоял, прислонившись к стене, так и сполз по ней вниз и испустил дух. А сегодня вот и жена его кончила свою жизнь, так и не поблагодарив власть за освобождение из кабалы...

Приехали в одно местечко. Зашли на почту. Здесь мы увидели пару больших посылок, аккуратно обшитых белым холстом. Почтовые служащие сказали, что районщики и политотдельцы очень часто шлют большие, иногда до пуда весом, продовольственные посылки своим родственникам в города.

Поступающие же из Германии посылки для живущих в СССР немцев адресатам не выдавались, а в газетах появились ответы Германии, составленные от имени немцев – граждан СССР. В этих ответах говорилось, что, присылая посылки, германское правительство имеет намерение компрометировать советскую власть, при которой якобы так плохо живется, что население нуждается в какой-то помощи. Дальше же говорилось о том, что советский народ живет прекрасно и зажиточно и не нуждается в подачках, тем более из вражеских рук, и что население Германии и мечтать не смеет о столь прекрасной жизни...

На базарной площади женщины кое-что продают. Хлеба нигде не видно, но говорят, что у одной есть, прикрытый (припрятанный – *укр.*). Главное – это продают некоторые виды семян. Есть и мелкий картофель – по рублю штука. Семена лука – 1 грамм – 1 рубль, тысяча рублей за килограмм!

Здесь же рядышком лежат два трупа.

Один из них, человек средних лет, только что умер. Он разжился где-то денег, купил буханку хлеба и четверть (3 литра) молока. Сел, сразу все съел и больше не поднялся. На нем жалкие лохмотья. Брюки – одни рубцы. Они разодраны сверху донизу, поэтому левая нога его почти обнажена. Издали можно было бы принять ее за одну кость, так она худа. Действительно, только кожа да кости остались от человека. Несчастный! Но он хоть раз получил наслаждение, какого человек, не голодавший, никогда не поймет.

Казалось бы, он купленные продукты мог бы распределить на пару дней. Но это легко сказать сытому человеку. У него же могучий инстинкт голода покорила, задавил волю. Он больше не владел собой. Им управлял голод, который часто заставляет людей есть своих детей...

Проведывая обычно больницы, детские сады и школы, мы решили и здесь заглянуть в больницу и детсад, находившиеся почти рядом. Когда мы подъезжали к больнице, на нас чуть не наскочила автомашина, в которой сидела группа хорошо одетых людей, громко хохотавших. Женщина, сидевшая на руках у человека в военной форме, просто визжала. Видно было, что вся компания здорово выпила. Впечатление от танцев, устроенных на могилах умерших, не могло бы создать и малой доли того потрясающего впечатления, как эта дикая прогулка жирной и пьяной компании на фоне неопишуемых страданий народа, вымирающего целыми селами. Почти все больничные койки были свободны, ибо больных не было чем кормить, поскольку положенные продукты на май пока вовсе не были выданы и неизвестно, поступят ли.

В отдельной палате лежала девушка-врач. Она была очень слабая, но, узнав, что мы из Киева, попросила выслушать ее. Она заранее извинилась за свой будущий рассказ. Она так волновалась, ее грудь так высоко подымалась и так резко опускалась, что мы за нее боялись и хотели пригласить врача. Она быстро остановила нас, предупредив, что ее рассказ есть совершенная тайна и она, надеясь на наше благородство, верит, что мы об услышанном никому здесь не расскажем, а также что мы это дело не оставим безрезультатным и дадим ему ход.

– Я, очевидно, умру, – так начала она, – у меня очень тяжелое отравление.

Ей было очень больно, и она большим усилием воли старалась подавить боль.

– Мне сказали, что тут промчалась машина начальника политотдела и у него на коленях здешняя учительница. Этот начальник политотдела, имеющий в Днепропетровске жену и детей, здесь только пьянствует и распутничает.

Я стала жертвой его разврата вследствие моей наивности и скромности. Я была наивна и доверчива, как ребенок. Он стал ко мне приставать (в оригинале “привязываться”. – укр.), а я в ответ на его домогания глядела, удивленно открыв глаза. Это стало повторяться изо дня в день. Я, как и весь медицинский персонал, немногим сытее этих несчастных крестьян, умирающих от голода. Он же каждый день стал носить мне кушать. Я отказывалась,

я молила его брать свои продукты обратно, хотя у меня слюнки текли при виде чудесного белого хлеба, сала, шпрот, конфет, мандарин. Мне так хотелось есть, ох, если б вы знали...

Ее душили слезы и она, подавив рыдания, продолжала:

– Но я не поддавалась искушению. Я понимала, что он хочет купить меня, как покупает других девушек. Говорят, что он, объезжая район, возит с собой продукты и, как только заметит хорошую девочку, так и старается купить ее, хотя это и редко ему удается.

Его настойчивость и попросту мольбы, чтобы я съела что-нибудь, так как ему меня жаль, подкупили меня. Правда, он после двукратных приставаний не стал больше повторять своих желаний. Я не выдержала и стала есть. Вы не можете понять, что я чувствовала. С каким наслаждением я ела, один Бог знает, но вместе с тем какую горечь я чувствовала в своем сердце, какую невыразимую обиду за свое голодное существование. Обиду и стыд перед этим человеком, кормящим меня из своих рук, как собачку.

Я была, конечно, благодарна ему, но вместе с тем я не забывала, что он просто изменил тактику. Так длилось несколько дней. Он все приглашал к себе, но я не хотела ехать. За день он раз пять подъедет к больнице. Он все меня соблазнял своим патефоном. Разве теперь до патефонов!

Но в конце концов я не могла устоять перед его настойчивостью, тем более что чувствовала себя обязанной перед ним. Я поехала. Не успели войти к нему, как он закрыл квартиру на ключ. Я испугалась и хотела крикнуть, но он упал передо мной на колени и стал молить. Я сказала, что я не продажная. Если он считает, что я обязана ему оплатить долг, то я ему лучше отдам за два месяца свое жалованье.

Тогда он мне предложил пожениться с ним. Он мне врал, что с женой давно разошелся, а без меня не может жить. Я сказала, что я не верю в искренность его слов. Но он продолжал на коленях умолять меня поверить ему. Я сказала, что я должна подумать, и просила его отпустить меня. Он отвез меня домой, после чего еще больше зачастил, без конца объясняясь в любви. Он даже плакал не раз, стоя на коленях передо мной. Правда, после его повторной попытки добиться своей цели я ни за что не стала больше есть его продукты.

Но эти его сладкие объяснения и слезы вызвали у меня жалость, а потом пробудили и другие чувства. Да и не диво. Мне ведь 22 года. Ему 38 лет, но он очень молод на вид, красив, человек с положением. Лучшего мне и не желать, если бы его чувства были искренни и его намерение жениться серьезно.

Наконец я поверила ему. Это было у меня в квартире. Было решено, что мы завтра регистрируемся в ЗАГСе (запись актов гражданского состояния), препятствий никаких нет, так как он с первой женой не был зарегистрирован. Я уже успела его полюбить как следует.

Он меня умолил, и я не устояла...

После этого он сказал, что завтра приедет за мной, поедем в ЗАГС и затем к нему, где будет устроено небольшое свадебное гулянье. Я еще возражала против гулянья, говоря, что кругом смерть и можно обойтись без гулянья.

Он уехал.

Я же по глупости разболтала своим сотрудницам о моем замужестве.

На следующий день с самого утра я стала делать приготовления, на работу уж не пошла. Одела лучшее платье, жду. Жду час, другой – нет. Жду целый день – нет. Думаю, может быть, помешало что-нибудь.

Пришел следующий день. Жду целый день – нет. Что-то не то. Мое доверие к нему еще не пропало. Решила пойти к нему. Тут недалеко, километра два будет.

Подхожу к дому. Вижу, стоит машина. Но не успела я открыть калитку, как выходит шофер и говорит:

– Начальник сказал: “Иди и скажи, чтобы эта сучка ко мне не липла и пусть убирается вон”.

Я даже вскрикнула, пораженная. Подо мной зашаталась земля. Я еле добрела домой и сразу же выпила мышьяку, но, к несчастью, меня спасли. Как будто никто не знает действительной причины!

Она залилась слезами, и с ней сделалось очень плохо. Мы позвали врача, а сами вышли. Сестры спросили нас, не о замужестве ли своем неудавшемся говорила она нам.

Затем они нам рассказали о том, что политотдельцы и райкомщики день и ночь пьют и гуляют. У них беспрерывно совершается как бы свадьба сумасшедших. Из квартиры одного мчатся в квартиру другого, давя по дороге детей. Водку везут ящиками. Бывает, что, мчась пьяными, бросают в прохожих консервами или кусками колбасы. Делают это ради потехи.

Из колхозных пасек они даже позабыли мед, оставленный для зимней подкормки пчел. Для них режут свиней и рогатый скот. Кроме пайков, получаемых в Киеве, они получают по почте целые ящики шпрот, сардинок, ветчины, конфет, а также разные носильные вещи и мануфактуру. И никак не могут насытиться. О разврате уж нечего и говорить...

Из больницы мы направились в детский сад, для которого была использована обыкновенная хата на глиняном полу. Дети сидели и ползали по земле. Тут их было десятка полтора. Все они представляли жалкие скелетики с большими болезненными глазками, с полуоткрытыми ротиками и сгоревшими губками. У некоторых малышей личики были сморщены, как у стариков. Все они полуголые и невероятно грязные.

Вот двое сидят друг против дружки, им годика по три. Они столь слабы, что их головки, с трудом удерживаемые на тонюсеньких шейках, качаются, как цветок на тонкой ножке. Большими-большими страдальческими глазами они смотрят один на другого.

Здесь так тихо, как будто никого нет. Дети безмолвствуют. Все они постепенно тают. Но они цепляются за жизнь.

Вот маленькая девочка грызет кусок дерева. А вот совсем крошечное дитя, может быть годовалое, ест кусок глины, отлупившейся от земляного пола. Забившись в уголок, в слабенькой агонии умирает маленький мальчик. Последняя искорка жизни его угасает. Еще минута – и он получит вечный покой.

А на передней стенке висит лозунг: “Спасибо товарищу Сталину за наше счастливое детство”. О, как беспримерна насмешка!

За детьми ухаживают две женщины. Одна так же истощена как и дети. Это одна из матерей. Другая, сердито швыряющая детишек, легоньких, как котят, схватив за ручку, – это заведующая яслями местная коммунистка. Судя по тому, как она выглядит, нельзя допустить, что она тоже недоедает. Потом говорили нам колхозницы, что если и попадает что случайно в детсад, то оно идет прежде всего в желудок заведующей.

Здесь каждый день смерть уносит одного-двух. Недавно было 28 детей, а осталась уже только половина. Рядом, в кладовке, два трупики со вчерашнего дня. Один из них был опухший, и теперь тельце его похоже на наполненный бурдюк. Этот детсад устроен для того, чтобы матери, обязанные ходить на шаровку и не имеющие на кого оставить еще живых детей, оставляли бы их здесь. Матери должны обеспечивать их питанием, ибо никто никаких продуктов для детсада не выдает.

Потрясенные этой картиной, обличающей власти в чудовищной жестокости и бесчеловечности, мы поехали в политотдел, где Миша был намерен совместно с политотдельцами и, в частности, с помощницей начальника [по работе] среди женщин обсудить положение на предмет изыскания каких-то ресурсов для несчастных детей-мучеников. Кроме секретаря, никого в политотделе не оказалось, и он нас направил к помощнику начальника по комсомольской работе, жившему через два двора от детсада.

Мы поехали обратно. Помощник по комсомолу жил в прекрасном кирпичном особняке, окруженном садом и цветниками и обнесенном забором. Здесь жил также и заместитель по партийно-массовой работе. Нам пришлось долго стучать, пока вышла женщина и открыла. На вопрос, есть ли кто, она ответила: – Никого нет, только барыня дома.

Слово “барыня” обычно употреблялось лишь иронически, но Настя, 35-летняя прислуга, так называла свою хозяйку без иронии. Жена помощника по комсомолу, имевшая от роду всего 24 года, выглядела как откормленная свинья. Из-за такого ожирения и лени ей трудно было даже сидеть, поэтому она всегда лежала на диване.

Сейчас она подвечерковала (полдничала. – *укр.*) (ела первый ужин). Ела она полулежа на высоких подушках. Для нее был устроен специально низенький столик, ставившийся к дивану. На столике лежал белый хлеб, свиные котлеты, масло и сыр, печенье и сахар. “Барыня” лениво отправляла в рот пищу.

– Настя, где ты там полчаса пропадаешь? Поправь мне подушки, – сердито и нервно приказала она, не стесняясь посторонних.

Мы спросили, где муж.

– Где же он? На работе, бедный. Все время по району разъезжает. Начальник ездит на машине, а он все время верхом или на двуколке. Как он работает, как он работает! День и ночь работает! Когда его ночью нет, так я дрожу всю ночь, чтобы не влезли и не убили меня и ребенка. Позавчера чуть свинью не украли. Хорошо, что запоры в сарае крепкие. А там же свинья уже пудов на восемь. Ее Давид (так звали мужа) достал в колхозе, как только мы сюда приехали. Мы решили ее выкормить пудов на десять, но не дадут, проклятые, придется резать раньше времени. Настя, когда я тебя научу готовить? Что это за гадость эта котлета? И в рот нельзя взять, да еще соленая какая-то!

– Барыня, я не знаю, как угодить, вы же в обед ругали меня, что эти котлеты недосоленные, кроме того, барин меня похвалили, что котлеты хорошо приготовлены...

– Не смей мне противоречить, свинья, хамка, я тебя кормлю, от голода тебя спасла, а ты такая нахалка! – свирепо кричала “барыня”. – Вон ноги мне поправь!

Настя стала поправлять ноги.

– Да не так, не так! – свирепствовала “барыня” и лягнула Настю в грудь ногой так, что та едва удержалась на ногах. Плача, она с большими предосторожностями поудобней укладывала ноги “барыни”.

– Перестань плакать! Перестань, я тебе говорю, нахалка! Подай какао!

Затем, обращаясь к нам, “барыня” жаловалась на прислугу:

– Она, эта леньюга неблагодарная, была взята мною еще в Харькове. Муж и дети ее с голоду подошли. Я ее спасла. Ничего для нее не жалею. Она больше всех нас ест. А ничего не хочет и не умеет...

Нетрудно было вообразить, сколько достается бедной Насте когда нет чужих людей, если при нас “барыня” ее открыто бьет.

– Настя, подай мед, да не тот мутный, пусть Давид сам его ест, я не могу всякую гадость кушать...

Послышался голос ребенка из другой комнаты.

– Настя, беги!

Настя помчалась бегом и принесла девочку двух с половиной лет.

Румяная и круглая, как шарик, девочка прижималась к матери.

– Как я боюсь за нее! – говорила “барыня”. – Насте боюсь ее доверить вынести на минуту в сад, да и сама боюсь выходить с ней. Что стоит перескочить забор этим страшным чумазым, вырвать ребенка и унести? Только когда Давид дома, мы выходим во двор. Сколько он старается достать хорошую собаку, но нигде нет, всех съели. Да если и достанет, то ее убьют и слопают. Это же звери, а не люди. Ох, как я боюсь за Давида! Ведь и его там где-нибудь могут убить и съесть...

– Настя, Настя! – кто-то звал на улице. Настя побежала. Вдогонку ей “барыня” кричала:

– Да язык свой не распускай! Это соседка ее зовет, белье принесла стиральное. Я ей так много помогаю, а она неблагодарная, эта соседка. Она завидует, что я все имею. Как будто я виновата, что она голодна! Мой Давидка такой пост занимает, а ее муж чем был – лошадям хвосты крутил и умер на куче навоза.

Вошла Настя с бельем.

– Что ей дать, барыня? – спросила она.

– Дай ей ту картошку, что ты себе варила в мундирах, да больше трех штук не давай, хватит ей, слишком она жадная, и так уж сколько ей всего давалось...

– Нет уж той картошки, – виновато сказала Настя, – я ее еще вчера доела, она два дня лежала и уже ослизла.

– А чтоб тебя разорвало, обжора, ты нас совсем разоришь скоро! – кричала “барыня”. – Дай ей четыре, или нет, три сырых картошки, да помельче.

Настя пошла.

– Настя, Настя! – кричала ей вдогонку “барыня”, – покажешь мне, какую картошку будешь давать, а то я знаю тебя...

Перед нами был необыкновенно яркий образец большевистского “равенства” и “братства”. С одной стороны – роскошь и чрезмерное объедание, с другой же стороны – ужасные страдания и голодная смерть.

Власть имущие видели голод сквозь призму своего благополучия. На умирающих людей они глядели враждебно и с презрением. Они не понимали и не хотели понимать их нечеловеческих страданий. Они лишь старались выжать из них изнуряющий последние их силы труд, да остерегались, чтоб не быть съеденными ввиду своей упитанности, да детей берегли.

Вряд ли можно было рассчитывать на сочувствие Давидки и его коллег к умирающим детям. Мы ушли.

До калитки нас проводила Настя. Она жаловалась на жестокость хозяйки, на ее непомерную скупость. Настя не смела съесть крошку с того, что было на столе. Ей разрешалось варить себе крупяной суп и картофель, но все это под строгим контролем “барыни”. Жиру вовсе не полагалось.

Давид никогда не возвращается с пустыми руками. Он везет то муку, то свинину, то мед, то картофель. За эти же продукты он достал на сахарном заводе мешок сахару, с которым летом будет вариться вишневое и малиновое варенье. Вишни и малина, а позже фрукты будут привозиться из колхозных садов, недоступных для колхозников. Насте уже не под силу терпеть избиения. И она через пару недель собирается уйти от “барыни”.

– А там будь что будет... – говорит она.

– Настя, Настя! – звала “барыня”. Настя побежала...

Сегодняшние впечатления были одно другого сильнее и отвратительней. И вот вырисовался передо мной страшный, отвратительный паучище, раскинувший свою густую паутину на необъятных просторах одной шестой части света. Миллионы мушек запутались в паутине, они, ослабевшие и все тающие, не в силах больше даже шевелиться и лишь слегка вздрагивают. Многочисленные паучата, перебегая от одной к другой, еще крепче опутывают их паутиной, и, припадая к ним, сосут, жадно сосут их кровь.

И столько же общего между сытыми и свирепыми властителями и голодным народом, как между пауками и мухами. Со времени Революции главный стратегический лозунг большевиков претерпел бранные изменения. На штурм старого государственного строя большевики шли под таким лозунгом: “Нейтрализуя кулачество, идти со всем остальным крестьянством против помещиков и капиталистов и дворянско-буржуазной власти”. После революции лозунг видоизменился: “Опираясь на бедноту, нейтрализуя середняка громить кулачество”. Когда с помощью этой тактики большевики уселись еще крепче в седло и разгромили не только “кулаков” но и многочисленных середняков и бедняков, сопротивлявшихся коллективизации, они смогли перейти к своей нынешней тактике которая основана по принципу: “Опираясь на немногочисленных проходимцев и продажные души, имеющиеся среди народа, пользуясь террором и голодом, идти войной против всего народа”.

На следующий день мы объехали еще два района. В одном из посещенных нами колхозов было следующее происшествие.

В колхозе в парниках выращивались разные овощи и зелень. Уже созрели первые огурцы, которые накануне были сняты для отправки в центр. Вокруг парников собралось все население колхоза. Присутствовавшие районные работники и политотдельщики строго следили за тем, чтобы не происходило “расхищения” социалистического добра. Для них, конечно, было заготовлено по ящичку огурцов. Председатель колхоза, местный крестьянин, хотя и был коммунистом, но не потеряв, очевидно, еще окончательно совести, а также понимая, что перед ним все же не скот, а люди, руками которых эти огурцы выращены, и дальнейшее выполнение работ в колхозе зависит только от их рук, отобрал пару десятков самых скверных огурцов и хотел было раздать их колхозникам. Увидев это, секретарь райпарткома закричал:

– Куда ты?! За разбазаривание колхозного добра я тебя из партии выброшу вон и под суд отдам!

Так и не досталось труженикам даже по кусочку огурца. Огурцы были отгружены. Ночью у канцелярии колхоза, стоявшей посреди густого вишневого сада, были слышны выстрелы.

Утром председатель послал человека в райком с заявлением, в котором просил уволить его с работы, так как в него в эту ночь было произведено несколько выстрелов, в результате чего он был ранен и дальше оставаться в своей должности он боится.

На место происшествия приехало ГПУ. Опытный глаз быстро установил, что предколхоза сам инсценировал “налет” на него и сам себя специально ранил. Он сознался, что вынужден был это сделать, дабы создать повод для ухода с работы, поскольку он после вчерашней сцены с огурцами не может дальше работать. Самому уйти с работы – значило быть исключенным из партии и отданным под суд за “саботаж” или что-либо в этом роде. Ясно, что ГПУ арестовало председателя, а на его место назначен другой, более “стойкий”, большевик...

Гойченко Д.Д. Сквозь раскулачивание и голодомор (Свидетельство очевидца). – Москва: “Русский путь”, 2006. – С.260–275.

СВІДЧЕННЯ

ГОЛОВАТЮКА Сергія

(с.Вороньків Бориспільського р-ну Київської обл.)

На вулиці мого дитинства Перегонівці, що в с.Крилівка Ружинського району Житомирської області, навесні 1933 р. лягло в могилу 111 чоловік із 64 осель, із 14 дворів люди вимерли цілком, 8 хат перед нашими очима було розвалено, а їхніх господарів виселено до Сибіру.

Доки мені не затулили рота, вимагатиму від симоненків відшкодувати кривди, заподіяні нашому народові.

Народна газета. – 1995. – № 44.

СВІДЧЕННЯ

ГОЛОВКА Анатолія Степановича

(с.Вільне на Дніпропетровщині)

... Тридцять третій рік, – яким він залишився в пам'яті тих, хто його пережив? Хто може розповісти про нього без болю в серці і без сліз на очах?

Головка Анатолій Степанович – працівник будинку культури с. Вільного. Окрім цієї роботи в нього є ще й інша – він пише історію нашого села. Він знає все: коли було засноване наше село і хто його заснував; що раніше було на місці нашого села. Він знає, скільки чоловіків з нашого села пішли захищати свою Батьківщину в 1941-му, скільки їх не повернулося додому в 1945-му. Він знає все про наше село. У нього також залишилися спогади про 33-й рік тих людей, яких вже давно немає на світі.

Причиною голоду в основі своїй були перегини в керівництві економікою СРСР. Справа в тому, що технічне оснащення для нових промислових підприємств закуповувалося за кордоном. Валюту давала найголовніша на той час стаття нашого експорту – хліб.

Але в 1929 р. з причин світової економічної кризи, ціни на зерно різко упали. Це означало, що в тих умовах, щоб одержати більше валюти і збільшити закупку технічного оснащення, треба було продати зерна значно більше.

Порівняно високий (83,5 млн ц зерна) урожай 1930 р. дав можливість експортувати 48 млн ц зерна. В 1931 р. урожай хліба був одержаний значно менший, ніж в попередньому році – 95 млн ц. Адже посів і збирання хліба проходили в тому році в тяжких для селян умовах (розкуркулення і репресій). Та при значному зниженні урожайності було заготовлено зерна значно більше, ніж в попередньому році (не 26%, а 33%) і на експорт відправлено 52 млн ц. Але що значило заготовити набагато більше зерна при значному зниженні врожайності? Це означало, що в багатьох колгоспах забрали практично все зерно, включаючи і посівне і зароблене на трудовні.

В нашому селі під час голодомору уже два роки існували 2 колективні господарства: “Серп і Молот” та “Червона гірка”. Селяни, залякані розкуркуленням середняцьких сімей, які хоч і не бажали вступати в колгоспи, один за одним “потяглися до світлого майбутнього”. А хто не бажав “такого майбутнього”, той був змушений їхати в товарних вагонах на Північ рубати ліси та будувати канали.

В селі було розкуркулено 15 сімей. Із них: Яків Ревуцький, Омелько Марусетченко, Микола Шибка, Гаврило Стаживка, Семен Шевченко, Никифор Дядира, Семен Пустовий, Опанас Шибка були репресовані і загинули.

Урожай в колгоспах “Серп і молот” і “Червона гірка” в 1932 р. в порівнянні з попереднім роком був непоганий. На трудовні видали колгоспникам по 200 г зерна як аванс, маючи надію ще додати при закінченні хлібоздачі. Надія, однак не збулася, коли неочікувано з’явився “зустрічний план” з хлібоздачі, що з допомогою “уповноважених” начисто підмів артільні комори, не залишивши і посівного зерна. Очищенням колгоспних засіків справа не скінчилася – було забрано хліб, зароблений колгоспниками на трудовні. Наступав голод. Його можна було б уникнути, якби разом з хлібом активісти не забирали все, що було заготовлено на зиму, нишпорячи по горищах, погрібах, забираючи все: горох, квасолу та інші продукти. Активісти шукали хліб всю осінь і зиму, перешаривши все подвір’я. Рідко кому тоді вдалося зберегти трохи ячменю чи вівса і, ховаючись від чужого ока, таємно перетирати в ступах те зерно.

Найбільш страшна пора наступила не в травні-червні, а вже в перші весняні місяці 1933 р. В березні-квітні, коли всі погребі і засіки опустіли, а земля лежала ще, дрімаючи під снігом. З останньою надією люди дивилися кожного ранку

у вікно. От-от сонце пригріє землю, розтопить сніг, а там свіжа трава – остання надія вижити.

В декого з селян були ще корови, але вони також, як і люди, були змучені голодом, їх підперезували віжками, підвішували до стелі, щоб трималися на ногах. Молока корови не давали, бо єдиним кормом була солома, що знімали з хат. З осені на ставках був ще очерет, та протягом зими він увесь був спалений в селянських печач.

А весна все затримувалась. Люди похилого віку почали пухнути з голоду. Хто мав якусь силу – добирався на поля в пошуках мишачих комірок, куди миші ще з осені наносили зерна. Скільки було радощів у людини, коли вона знаходила мишачу комірку! Холодний сніг розгрібався пошерхлими руками, довбалася мерзла земля...

Люди мерли щодня... Померлих кляли в холодну яму, не прикидаючи землею, зима робила це замість людей, замітаючи її снігом за одну ніч до краю.

Отак живучи, у селян десь в глибині серця зберігалася надія, що держава їх не покине, ні – вона пам'ятає про них. Та уряд мовчав, мовчала область, мовчало районне керівництво. Ніхто не приїжджав у село – дорога вся заметена снігом. Померлих не реєстрували. Скільки їх померло – вже збилися з ліку.

На початку весни стало зрозумілим, що ніхто не допоможе, якщо люди не допоможуть самі собі. Наступила весна, а “кістлява” все косила і косила...

В цей час не краще було становище і з колгоспною худобою. Давно скінчилася солома – єдиний корм в ту зиму. Трухляву соломку знімали з дахів і нею годували. Худоба падала с ніг. Керівники робили все можливе, щоб скотина вижила, бо знали, що за людей у них не питають, а за загиблу худобу прийдеться відповідати.

До глинища, куди стягували загиблу худобу, була протоптана стежка, якою пробиралися туди голодні собаки. Навідувалися туди і люди. Відрубували сокирою шматок замерзлої кістки і таким чином віддаляли від себе на деякий час голодну смерть.

До середини весни в східній частині с. Вільне від голоду померло приблизно 70 літніх (старших) людей, а дітей – ще більше. Був страх, що через голод виникне канібалізм, адже ями з померлими були відкритими. Наприкінці весни одна мати, спасаючи своїх дітей і себе, пожертвувала двома меншенькими.

Десь в середині квітня почав танути сніг, задзюрчали струмочки, на пагорбах проти сонця полохливо визирала трава. Настала довгожданна весна. Оживали байраки, степи. Дітлахи, ряди яких за зиму дуже поріділи, гайнули з відрями у балки виливати ховрахів, які після тривалої зимової сплячки уже встигли поласуватися свіжою травою. Але їх ледве вистачило до появи кінського щавлю, що ріс над канавами, попід дворищами. Його дрібно сікли, варили супи, а якщо щастило збити каменякою ворону (з тих що літали над селом і обкльовували загиблу худобу), то суп уже міг бути більш-менш “нормальний”. М'ясо, що

не розварювалося, було жилаве і туге, як підшва чобота. Кінський щавель та гнилу різну траву могли їсти і в сирому вигляді.

Скресла крига на ставках. І що дивно і незрозуміло мені, так те, що ставки (а їх було чимало на території села), у тому році аж кишіли карасями і коропами, а люди рибу не ловили, мерли з голоду. Десь в середині квітня до раціону селян добавились воронячі яєчка. Та багатьох людей не в змозі були врятувати від смерті ні воронячі яйця, ні кінський щавель... До кінського щавлю і лободи у 33-му в широкому асортименті додавалися чортополох, куряча сліпота, підводні частини очерету, рогіз та ін. рослини.

Жінки з висушеної й м'ятої трави пекли коржі, які мали сірувато-зелений колір, без смаку. У виснажених голодом людей не вистачало шлункового соку, щоб перетравлювати цю їжу, і люди гинули. А набравший силу голод примушував збожеволілих від голоду людей шукати порятунку.

В кінці квітня чоловіки, які зберегли хоч якусь силу, дружно вийшли в поле. Розпочалися польові роботи – сівба ярих культур. Отже, була можливість пожитись посівним зерном. Як не слідкував бригадир, не стеріг, але йому просто було неможливо спіймати мить, коли зголоднілий селянин кидав собі до рота чи в кишеню жменю зерна. А якщо хто і бачив, то не вистачало духу зупинити голодну людину, спіймати її за руку і покарати. Та були випадки, коли ловили і карали. 8–10 років десь там у Сибіру, на Колимі відбували за жменю зерна, за качан кукурудзи строк у концтаборах.

Закінчуючи цю жахливу розповідь про голод 33-го, підводимо підсумок. Голодомор 33-го знищив в нашому селі понад 94 односельчан. В основному, це були діти і старші люди. Сьогодні, аналізуючи ту жахливу подію, ми намагаємося звернути увагу на те, що більше жертв голоду було в східній частині с. Вільне (Бурякова). З 94 померлих від голоду з цієї частини села був 71. Чи, можливо, перестаралися активісти й уповноважені, коли “вимітали” тут хліб, чи, може, люди тут жили бідніше? Важко сказати. А, може, і те, і друге?

*Запис Н.Жух.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

**ГОЛОВКА Семена Семеновича,
1918 р. народження**

(с. Щорськ Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.)

Дитинство та юнацькі роки я провів в с. Адамівка Криничанського р-ну на Дніпропетровщині. Село вільно розтягнулося на відстані 12 км вздовж р. Базавлук.

Мій батько загинув на фронті в 1917 р. під час Першої світової війни. Мати працювала в місцевому колгоспі ім.Сталіна. Всього в селі на той час налічувалося 6 колгоспів, які були економічно слабкими. Колгоспникам на трудодні восени (після збирання врожаю і виконання планів хлібоздачі державі) видавалось лише по 20–30 пудів збіжжя. Тому головна надія на заготівлю продуктів харчування покладалася на особисті присадибні ділянки.

По сусідству з нами проживав селянин-одноосібник Росомаха. Він мав декілька десятин землі, тяглову худобу, а також реманент для обробки своєї землі. Вступати до колгоспу відмовився, а свою землю обробляв разом з двома синами і дружиною. Взимку 1931 р. його розкуркулили, забрали будинок, все майно, худобу передали до колгоспу, а всю сім'ю вивезли на ст.Верхівцеве, посадили у вагон і відправили в невідомому напрямку. Більше про нього ніяких відомостей не надходило...

Росомаха був дуже хорошим хазяїном, мав великий сад, пасіку, тримав значну кількість домашньої худоби і птиці. Був він чоловіком набожним, по святах і вихідних ходив у церкву на моління, спиртного зовсім не вживав. Багато місцевих чоловіків його недолюбливали, заздрили його багатству, особливо ті, які полюбили заглядувати в чарку і не виявляли бажання працювати. А коли Росомаху виселили, то значну частину його майна просто пограбували, рознесли по домівках, а в недоглянутому саду місцева дівчора ще довгі роки ласувала яблуками, черешнями, виноградом.

В будинку Росомахи створили дитячий притулок, куди звозили дітей, батьків яких репресували, посадили у в'язницю, відправили в табори або на спецпоселення. Діти прибували худі, голодні, обірвані, брудні. Їхній одяг кишів вошами. Але трагічним було те, що вони дуже голодували, масово опухали і вмирили.

Особливо нестерпним був голод взимку 1932–1933 рр. Продукти, що виділялися для харчування дітей, масово розкрадалися. Вранці до школи дітям давали суп без крупи і картоплі з маленьким шматочком хліба, та й то не завжди, а в обід. В школі також готували галушки або кандьор, в якому майже не було пшона і жиру. Тому від таких убогих харчів діти вмирили швидко. Вранці до дитячого притулку приходив місцевий житель за прізвиськом Семенюк (пізніше, під час війни 1941–1945 рр. він став поліцаєм), вантажив на підводі тіла померлих за ніч дітей і відвозив їх на місцеве кладовище, викидав у велику яму і ледь прикидав землею. Були такі дні, що Семенюку доводилося робити підводою дві ходки, так як за ніч помирало багато дітей. Бродячі собаки на кладовищі розгрибали землю, обгризали дитячі тіла і розтягували кістки по всьому селу. Видовище було дуже гнітючим. І зараз, коли я відвідую ті місця, не можу спокійно там перебувати – спливають у пам'яті ті жахливі часи.

[Підпис]

*Записав С.Яковлев.
12 листопада 1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ГОЛОМУТЬКО Марфи Петрівни,
1918 р. народження
(с.Кринички на Дніпропетровщині)

Хоч як тяжко нам не було, але вижили всі.

В 33-му ходили активісти по хатах зі щупами, забирали всю їжу, все зерно, навіть те, яке було залишено на насіння. Ми, діти, щоб вижити, ходили в поле, виливали ховрахів. Батько ловив рибу. Їли траву, ото так і вижили.

Пам'ятаю, що на дорозі знайшли маленького пухлого хлопчика років п'яти. Люди вирішили, що він мертвий і вкинули його в яму з мерцями, а другий хлопчик (який там теж був), почав кричати: “Витягніть його, він живий, він ворухиться!” Переляканого хлопчика витягли з ями і відправили до притулку. Бідна дитина була так перелякана, що не могла сказати ні слова, тільки повторювала: “Бо-боже, бо-боже!”. І в притулку йому дали таке прізвище – Бобожко. Нині він проживає на 7-му кварталі в Криничках.

Була у нас одна активістка – Настя Пончоха-Корчинська, так пам'ятаю такий випадок про неї. Прийшли двоє малесеньких діточок у садок, а вони вже пухленькі були. Так Настя вигнала їх, сказала: “Йдіть звідси. Батьки ваші не хочуть працювати, йдіть звідси!” А батьки цих діточок вже два дні як були мертві.

Людей померло багато. Всіх, звичайно, не назову. Тільки тих, яких запам'ятав: Савченко Іван і його 2 дітей, Зоборо Марія, Павло і 2 їх дітей, Трифон Дробний, Степан Степанов і його 5 дітей, Литовченко Федір Данилович і Іван Федорович, Шульга Дмитро Іванович...

*Записала Л.Неділько.
1998 р.*

СПОГАДИ

ГОЛОСНОЇ Ірини Тимофіївни,
1919 р. народження

(с. Привочанське Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Для нашої родини голодомор 1932/1933 рр. був дуже тяжким, не тільки тому, що не було нічого їсти, але й тому, що в цей рік померла бабуся моєї бабусі, її звали Чернищенко Домина, яка зі своєю онукою Ганнусею – Зражевською (Цілувальник) Ганною Федорівною – ходила на поле збирати мерзлу картоплю. Там вони попекли картоплю і поїли, але організм бабусі не витримав навантаження після

багатоденного голодання, вона померла прямо на полі. В той рік також помер чоловік Домини Чернищенко Карпо (мій прадідусь по татові). Я проживала у нерідного батька сама, доки не народилися у матері ще троє дітей: Гриша (Цілувальник Григорій Федорович), Галя (Зражевська (Цілувальник) Галина Федорівна), Марійка (Павлюченко), (Цілувальник) Марія Федорівна). В усіх нас була дуже тяжка доля. Я починала ходити в школу у 1932 році, а там стояли сівалки, і ми з учнями видовбували там зернечко, але недовго я туди ходила. Хотілося їсти, і я покинула школу. Пішла працювати в колхоз, а пішла із-за того, що там раз у день варили баланду (де-не-де зернинка, а то все вода). А дома мати лежала пухла, і троє дітей, вже ми їх і не спасали, думали, що вже немає надії. Спасло тільки те, що нароста трава, а моя менша сестричка Галя після того, як трошки оклигала, пішла збирати під скирту якусь зернинку, там і відморозила пальці, бо ходила босенька. Шкода пальців, але вона залишилася жива, завдяки спільним зусиллям.

Хочу розповісти про життя тоді ще майбутнього мого чоловіка, Голосного Івана Демидовича, 1906 року народження. У нього було два брати – Кузьма та Самійло, і дві сестри – Дуня і Надя. Його брат Самійло служив у міліції, але його вигнали, сказали, що “куркуль” пробрався. Кузьма був активістом, а Іван – мій майбутній чоловік – був куркулем. Але склалося так, що його розкуркулили, вигнали з хати і все забрали, навіть вариво для борщу. Він уже без житла йшов у голий степ, і його на дорозі роздягнули на морозі, навіть одержу забрали.

Страшно згадувати про те, як харчувались: їли все, по дорогах лежала дохла скотина, люди, хто швидше підбіжить до тієї дохлятини, рве її на шматки, щоб рятувати сім'ю.

Записала О.Очколас, онука.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції “Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать”. (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.21.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГОЛТВЯНСЬКОЇ Ганни Юхимівни,
1914 р. народження
(с. Ганжівка на Полтавщині)

ЧЕРЕЗ БІДНІСТЬ ЗАЛИШИЛАСЬ НЕГРАМОТНОЮ

Батьки мої, Юхим Корнійович і Пелагея Антонівна, жили настільки бідно, що я навіть у школу не ходила. Служила у багатих і досі шкодую, що прожила все життя неграмотною. Батько ходив по хуторах, наймався косити за снопа.

В колгосп ми пішли першими. І, звичайно, нам в колгоспі краще було через те, що нам за працю платили.

Голод, Бог його знає, з чого він почався, ніби і вродило, але ж комісії ходили і забирали, в кого що було. По горщиках шукали. Приходили: “Давай зерна”. Батьки кажуть: “Немає”, а вони не вірять. Я була величенькою і пам’ятаю, що в нас навіть квасолу забрали. А як здали корову і отримали шість пудів борошна, вижили, а то вже пухлі були. Мама, бувало, зварить галушок повний казан, поставить серед хати, і хто зайде, теж сідає. Сусідка Оксана, як зайшла, так і впала до столу: “Я вам десятирицею віддячу, як виживу”. Але не судилося, все одно померла.

Бувало, йдеш дорогою, людина кінчається, а допомогти нічим. Боже, Боже, скільки людей померло! Після голоду ми вже корову не тримали, одні кози.

Тут один багатий жив, я в нього служила, а тепер шкодую, що свої 90 років прожила неграмотною. Боже, ти мій милостивий! Горе, горе було. Людей померло від голоду багато. Не порахуєш бідних. Прізвища позабувала. І такі люди померли, що жили б і жили. Наприклад, Антон Попруга, Терентій Шанько. Останній йшов на базар, хотів щось купити, по дорозі і помер. Дружина його теж померла. А діти, хто його знає, де вони подівалися, мабуть, теж померли. Бо скільки тих дітей помирало, хай Бог милує! Ось хоча б по сусідству Віра Петрівна жила, молода жінка, її сестра Галя була моя подруга, теж з голоду померла. Батько мій поховав її прямо біля хати, бо на кладовище не було сил відвезти.

Були такі, що й дітей їли. Отам, за озером, Матюхи жили. Він ковалем був. Ой, Боже, Боже! Діти, було, сидять, шкіру свою рвуть і їдять. Там їх і поховали, тих дітей.

Сестри мої пороз’їжджалися, я одна з батьками залишилася. А вони: “Податки, податки!”. Я прізвище перемінила – Толмачівною стала, а вони податки перевели. В хаті немає нічого, дитина маленька, а вони описувати прийшли. А що описувати?..

Зараз людям тільки б жити!

*Записав В.Голяник.
24 листопада 2004 р.*

СВІДЧЕННЯ
ГОЛУБ Марії

(м.Тальне на Черкащині)

У школу я не просто ходила, а клигала. Сил вистачало, щоб пересуватися. У голові туманилося, і відповідати на уроках не хотілося. Батьки наказували у школу і додому йти гуртом, самій нікуди не йти, ні до кого не підходити, хто б чим не заманював. Казали, що завелися людодіди і першими хапали дітей. Було страшно ходити вулицею, а вона підходила до Тальнівського лісу.

Інкони мама брали мене у місто. І досі страшно згадати те видовисько. Один сидить, відкинувшись на тин, а очі й світа не бачать. Другий лежить, скорчившись, а над третім мухи літають. Вздовж дороги було встелено трупами. Мама час від часу хрестилися і приказували: “Хай Бог прийме їхні душі”. У місті такого не було. Там, в основному, жили євреї, і вони не голодували. Мама тільки зітхали та казали, що якби було золото, то в них можна замінити на борошно. Яюсь їхав верхи на коні міліціонер з гвинтівкою за спиною і шаблею при боці. “Вигублять людей, – вирвалося у мами. – До ноги вигублять!”

Були в нас родичі у Махачкалі, і нам вдалося вирватися із цього страхоміття. Ми наче попали в інший світ. Ніякого голоду там не було. В магазинах полиці гнулися від харчів, а в Тальному земля вигиналася від трупів. Тоді я й зрозуміла, що голод у нас зробила влада спеціально.

Мицик В. Роки та дні смертей і жаху. – За українську Україну. – 2007. – 5–11 листопада.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГОЛУБА Петра Сергійовича,
1903 р. народження

(с-ще Губиниха Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

Голод 1933 року – це було знущання з нас, трудового народу. Спочатку забрали коней потім іншу живність. Людям не оставляли ніяких шансів вижити. Працювати заставляли за трудовиходи. Люди з голоду пухли, вкривалися язвами і зрештою помирали. Я був уже немолодим, але все одно жах ця картина наводила. Жінка і молодший син померли, так тоді в садку їх і поховали. Самі ледь-ледь з дочкою пережили. Спасла нас стара теляча шкура та кожух – з них варили суп.

[Підпис] П.Голуб

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГОЛУБНИЧЕНКО Анастасії Федорівни,
1908 р. народження

(с.Новомиколаївка на Дніпропетровщині)

В 1932–1933 рр. працювала в колгоспі. За трудовень писали паличку. На роботі – від сонця до сонця. Пололи. В’язали жито, пшеницю. Складали снопи в копи. Працювали на току. Податки великі сплачували – крашанки, молоко.

Мука була – дерть. З неї ліпили лепьошки. Шліхту варили. Молоко продавали, ходили пішки у місто (Дніпропетровськ. – *Упорядники*) (на те місце, де зараз Лагерний ринок). Ловили черепашок у річці (з того м'яса, що в них було, коржики робили). Їли курай. Акацію їли, ховрашків, кожну тваринку гризли.

Пухлих було багато. Люди ходили – сині, жовті, зелені, білі на колір шкіри. В'язки носили з соломи та й їли. Жували соломку, а як колосок, було, знайдеш – то й радієш.

Моя подруга – Таран Фрося, померла від голоду, у неї кишки розперло. Так ми (я і мої подруги) вирили яму. Помили її, вділи, а в неї губи сині посмагли. Потім поклали її на двері і тягли поводочком до кладовища. Треба було якнайшвидше її поховати, бо її роздуло. Невдовзі мої подруги померли, а я ось зосталась.

Маю двох діток – Василя (1940 р. народження) та Толика (1945 р. народження).

*Записала І.Дробна.
8 грудня 1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

**ГОМЕНЮК Ганни Прокопівни,
1920 р. народження**

(с.Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

Голод – не рідна тітка

Про голодомор 1932–1933 рр. пам'ятаю добре, я тоді була вже підлітком. В село на далекі вулиці, і навіть близькі, ходити було небезпечно навіть вдень. Менших і таких, як я, могли заманити і вбити. На селі лютував голодомор, і вже були випадки людоїдства.

В селі вмирили не тільки поодинокі, а й сім'ями і цілими вулицями. На нашій вулиці вимерла тільки одна сім'я, в ній було чотири душі.

На іншій вулиці померли Макар Плахотній з дружиною Хросиною, сином Кузьмою і трьома дочками. Помер Гаврило Перепелиця з дружиною, вона була з сусіднього села Косенівки, їла дітей. На іншій вулиці помер і Прокіп Коренюк, його дружина врятувалась, а син загинув на війні.

Мій батько працював теслею, за день йому давали 400 грамів хліба, але скільки-то тих 400 грамів... В нас була корова, пасіка, мед продавали, борошно купували, то так і повиживали, я корову пасти гонила на Клині і на Подолянний яр. По одному пасти було страшно, то пасли колективно.

На Клині був кар'єр, в ньому добували граніт, в голодовку робили жорна і також продавали їх, вимінювали харчі. Та влада не дозволяла це робити, а сільські активісти вишукували їх в людей, били жорна, щоб люди не мололи, а зерно щоб здавали в державу.

Біля кар'єру було джерело, вода в ньому була добра і чиста як сльоза. Люди там зробили криницю, доглядали її, каменотеси виклали її гранітом і назвали Кам'яною. Її святити, кидали в неї гроші. Навколо все росло, цвіло.

Але якою б та вода смачною не була, вона від смерті не рятувала. Я на Подоляний яр гонила пасти корову і бачила мертвих людей. Вони лежали скрізь, як біля тієї криниці, так і в долині, біля білого глинища, на полі. Де хто впав, там Богу душу і віддав. Скрізь лежали як трупи, так і ті, що доживали свої останні години. Серед мертвих були чоловіки і жінки працездатного віку, старі діди і баби, малі діти. З боку села Вікторівки, воно тоді називалося Помийником, була велика і гарна долина, тепер там великий і глибокий ставок. З того села через Войтенкові верби текла річка, вода в ній була чиста. В ній було багато раків і в'юнів, а малої риби, коблів (пічкурів) хоч залазь і пригоршнями бери. Їх тоді не тільки в Бабинці, а й в Ревусі аж кипіло.

Голодні люди виловили не тільки рибу і раки, а й жаби. Їли все, що потрапило до рук. На превеликий жаль, той голод був не останній.

Записав М.Шуляк.

12 серпня 1996 р.

Освіта України. – 1997. – 26 вересня.

СВІДЧЕННЯ

ГОНТАРУК Олександр Гаврилівни

(с. Гайворон Володарського р-ну Київської обл.)

Гонтарук Олександра Гаврилівна у віці восьми років залишилася без батьків і виросла у гайворонського попа. Одружилась з наймитом. Молодому подружжю влада “трудящих” дала садибу і наділ поля. Вони збудували малесеньку хатину на трое віконць (в цій хатині я багато раз бував, бо там жив мій однокласник). Перед організацією колгоспу в родині Гонтаруків вже було трое дітей. Вступати у колгосп Гонтаруки не хотіли і поплавилися життям батька і трьох дітей. Ось що розповіла про це лихо Гонтарук Олександра:

“За відмову записуватись до колгоспу зимою 1933-го року від нас забрали всі продукти. Чоловік помер від голоду. Через місяць після смерті чоловіка організатори колгоспу зробили обшук і знайшли горщик пшениці, захованої у димарі. Сльози не допомогли: “... хлібець, який заховала ... від радянської влади” організатори колгоспу забрали. Померли від голоду діти. Залишила село. В село вернулась у війну.

Прізвищ уповноваженого з району не пам'ятаю, а прізвища сільських “товаришів” такі: Осадчук Григор, Косяк Василь Кирилович і Фурманенко Олександр (Сеньочка)”.

З розповідей очевидців пригадав М.Поліщук.

2005 р.

СВІДЧЕННЯ

ГОНЧАРА Олексія Митрофановича,
1911 р. народження

(с. Ново-Київка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.)

Голодний 1933 рік дуже добре пам'ятаю. Я тоді вчителював в с.Ново-Київці. Через те, що селянам не було залишено нічого сінько з хліба для їжі і навіть заборонено збирати колоски, що залишилися на зібраному полі, яке переорювалося, багато моїх односельчан покинуло село і подалося на Донбас. На протязі осені і початку зими 1932 р. селяни поїли всі свої харчі, що хто мав, поїли худобу, яка в кого була, поїли навіть собак і кішок, і вже на початку 1933 р. взимку вмерло з голоду 36 осіб.

Прийшла весна, їжі не було. Але в плавнях зазеленіла трава, і пішла в ріст лобода. Ми рвали лободу і варили з неї суп. Шлунок не сприймав такої їжі, і люди ще більше виснажувалися.

Але найстрашніше було, коли голодні люди драли кору з дерев, мололи її і виготовляли “борошно”, а з нього пекли коржі. Кожен, хто поїв таке “печиво”, вмирав, бо шлунок не міг перетравити такий “хліб”. Багато людей вмерло від “печива”, приготованого з кукурудзяних качанів. Саму кукурудзу з'їли значно раніше, а навесні стали перетирати качани на борошно.

За моїми підрахунками, у нас від голоду вмерло більш половини селян.

1999 р.

СВІДЧЕННЯ

ГОНЧАРЕНКО Марії Данилівни,
1923 р. народження

(с.Нижнянка Юр'ївського р-ну Дніпропетровської обл.)

Голод ми пережили при шахте “Ртутной” под Донецком, куда переехали в то время из села. В семье, кроме отца и матери, было 4 детей. Отец работал на шахте, мама не работала, ходила на шахту за дровами и углем. Жили в землянке, которую нам дали от шахты. Там была одна комната. Поначалу, когда переехали, жили на квартире у хозяйки. В той хате жило 3 семьи – в зале, спальне и кухне. Спали на полу. Кушали лепешки из шелухи злаковых. Мама ходила на помойку, куда шахтеры сбрасывали остатки обедов, и собирала очистки от картофеля, кости, мыла и варила суп.

Отцу платили мало. Он работал на поверхности на бричке с лошадей, развозил уголь. Работал еле-еле, потому что начал пухнуть. Опухли ноги. Мама

сказала, чтобы мы от своих порций часть отдавали отцу. Администрация шахты нам никак не помогала. Зиму пережили, как сами смогли, и тем, что привезли с собой. Весной ели крапиву, лободу. Сусликов ловил старший брат, ими и прожили. Лепешки пекли прямо на плите.

Весной посадили морковку, свеклу, тыкву, пшеницу. Отец сам сделал мельничку из двух камней. Мололи зерно и пекли коржи и блины.

Случаев голодной смерти в нашем рабочем поселке не было. Каннибализма тоже. Но в селе, откуда мы выехали, вымерли все.

Зимой 1934 г. отцу дали книжку, по которой ему выдавали 400 г хлеба, а нам – по 200 г. Еще давали селедку. Помню случай, когда с братом получили хлеб с селедкой, так по дороге съели одну, а остальное принесли.

*Записала А.Ципленкова.
1999 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**ГОРДЕНКО Надії Іванівни,
1922 р. народження**

(с.Кінські Роздори Пологівського р-ну на Запоріжжі)

Никогда я не училась. Читать научилась только перед войной. Помню, что все и всегда у меня в жизни было связано с колхозом. Голод 30-х годов запомнился тем, что умерло много людей в селе, в основном детей и женщин. Кто остался, мог есть молодые побеги деревьев. Хорошо запомнились лепешки из кукурузы. Неизвестно, откуда в нашем доме была кукурузная мука, ее хватило только на зиму. Кукурузную муку, которая была очень плохо смелена, замешивали на воде, туда добавляли солому и какие-то зерна. Чаще всего в такие лепешки шла пшеница и овес. Однако с пшеницей в то время было трудно. Ее добывали таким способом: летом, когда уже комбайн проехал и собрал урожай, за ним шло почти все село и собирало все до последнего колоска, до последнего зернышка. Однако вскоре это “счастье” закончилось. Когда мне было 16 лет, председатель колхоза собрал всех и сказал, что теперь будет производиться обыск по домам с целью выявить “незаконные накопления хлеба”, (к которым относились и эти колоски зерна).

“Раскулачили” тогда в основном тех, кто до этого числился “замешанным в каких-либо темных делах”. В основном забрали зерно у тех, кто не имел властных родственников в начальстве. В домах последних обыск производили формально. К счастью, у нас зерно было, по мы его умело спрятали в погребе, тем самым обеспечили себе “сытую зиму”.

Во время голода в 1932–33 гг. куда-то все домашние животные (кошки, собаки) исчезли. Предполагаю, что их действительно могли съесть люди из села, хотя у нас в округе были все такие брезгливые, что легче могли просто лечь и ждать голодной смерти, чем съесть кошку. У моего отца на чердаке были голуби, но их украли соседские мальчишки (скорее всего их съели).

*Записала А.Анопрієва.
1999 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГОРДІЄНКА Федора Володимировича,
1913 р. народження
(г.Шахтарськ Донецької обл.)

В то время я работал на шахте. Только недавно женился, детей у нас еще не было. Нам дали от шахты часть дома (в доме на 3 семьи) с огородом. Из мебели у нас была только кровать, стол, тумбочка – и все. Ни кур, ни гусей, ничего не было. Во время голода нам было особенно тяжело. Родственников рядом не было, помочь нам никто не мог. Если бы не паек (который я получал на шахте), вообще не знаю, что бы мы делали. Жена только пошла работать учительницей в школу, получала очень мало. Правда, на обед ей давали какую-то похлебку.

У меня было ружье, и я ходил стрелять зайцев. Наш дом стоял на самом краю огорода, дальше размещался тубдиспансер. Недалеко была лесопосадка, как лес, 3–4 км, и овраг. В том лесу было очень много зайцев. Скоро их не стало – не один же я на них охотился.

Очень много из других сел приходило к шахтам, искали работу, но их прогнали. Много людей в то время умерло, трупы их на улицах были обычным явлением. Жаловаться кому-то или обсуждать это запрещалось. Время было страшное, не знаю, как мы пережили...

*Записала І.Посилаєва.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГОРДІЙЧУКА Григорія Миколайовича,
1925 р. народження
(Дніпропетровщина)

Хто не пішов до 1932 р. у колгосп, то заставляли силою: тискали до грудей пістолета.

Хліб, що вродив на колгоспних полях, забирали весь до грама. Людям нічого не дали, бо казали, що неврожай, і ми не виконали плану здачі зернових. І тоді всі засновники колгоспу пішли в село забирати “лишки” – те, що в селян лишилося з городу: картоплю, буряки, зерно, квасолу, кукурудзу.

Друга бригада була від сільради. Збирали податки, що були надто великими для селян, м'ясопоставку. Хто не в силі був виплатити податки, то забирали все, що було в хаті.

В 1933 р. після тих ударних бригад селяни почали пухнути, хворіти і вмирати з голоду. Так, що не встигали хоронити. Вивозили на кладовище, копали яму і кидали туди 2–3 чоловік. Не закопували, поки не наберуть повну яму, або хоча б половину. Ховали їх тільки в спідньому.

З голоду вмирили цілі сім'ї – і батьки і діти.

*Записала М.Карханіна.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ГОРДУЗЕНКА Івана Микитовича,
1917 р. народження
(сmt. Вradіївка Миколаївської обл.)

Під час голодомору 1932–1933 рр. я проживав тут же. Мені було вже 16 років, коли нашу сім'ю застиг голод. Я був один у батьків. Мати була вчителькою. Батько вступив до колгоспу в 1930 р., а я допомагав бабусі, яка мусила працювати дояркою.

Опишу тодішню Вradіївку. Це було степове село, яке до колективізації нараховувало понад 9 тис. мешканців. Була в селі і комуна, і ТСОЗи, і десятидворки, і артілі. Були й такі, хто мав свою землю і господарював індивідуально.

Найбурхливішими були 1930 та 1932 роки. Мій батько, Микита Карпович, вступив до колгоспу 1930 року. Коли до нас прийшли записувати до колгоспу, то записали усіх членів сім'ї. До колгоспу було забрано все, що було у господарстві – коняка, корова, плуг, борони. Люди мусили все здавати в колгосп, але це викликало значний спротив.

В 1932 р. почалась так звана контракція – викачування залишків хліба. Коли здавати було нічого, організовували “буксир” (4–5 чоловік активістів, на чолі з уповноваженим), які ходили по дворах і забирали хліб. Спочатку ніби тільки залишки відбирали, а потім все підряд – і зерно, і бобові, і інші продукти. Спочатку в колгоспі працювали дружно. За працю писали трудовні, а на них майже нічого не давали.

Настав голод 1932–1933 років. Пригадую смертні випадки. Близько 70 чоловік, яких я знав, померло від голоду. Були навіть випадки канібалізму. Згадую, що одна

жінка на ім'я Оксана з'їла свою померлу доньку, але сама жінка так і не вижила. Наш сусід задушив якогось чоловіка, щоб з'їсти, але це його не врятувало.

Люди чекали весни як Бога, але саме на весну припав найжахливіший пік голодного мору. Люди варили із зелені бурду й пили її. Їли те, що потрапляло на очі. Одні швидко з'їдали свої запаси, інші зуміли більше сховати продуктів, розтягнути їх надовше.

В сім'ї самих Гордузенків смертних випадків не було. Бабуся (Євдокія Петрівна) працювала на фермі і приносила додому частину корму, який виділявся для худоби. Це допомогло нам вижити, перебути найтяжчі дні голодомору.

В той час, як люди помирали з голоду, голова сільради, секретар, члени правління – не голодували, у них не забирали продукти, навпаки, вони отримували пайки.

Розповім історію про одного дідуся. Недалеко від центру селища проживав убивця-людодід на кличку Шингар (Шинкар). Ця “людина” вбивала людей і не просто їх їла, а готувала різні страви і продавала на базарі. У цій огидній справі йому допомагала дружина. Сусіди по вулиці розповідали, що кожної неділі їхньою вулицею ходив старенький сивобородий дідусь. Він часто зупинявся погомоніти з кимось та перепочити. Кілька разів зупинявся і біля Шингара і навіть заходив до нього у двір. Але через деякий час дідуся не стало, він безслідно зник. Його тіло ніхто не бачив, шукати його було нікому.

*Запис І.Явіць.
1999 р.*

СВІДЧЕННЯ
ГОРІЛОВОЇ Марії,
1926 р. народження
(с. Біла на Вінниччині)

“Активісти забирали в людей хліб, худобу, птицю, майно, – згадує Марія Горілова. – Щоб щось зберегти, люди викопували у дворах і на городах ями, куди ховали все цінне та хліб. Коли хтось різав домашніх тварин (у кого вони лишалися), того зобов'язували здавати шкуру активістам. У нашому селі також рятувалися коноплями, які вирощували у великій кількості. Зерна коноплі підсмажували і їли, як соняшникові. З них видушували смачну олію. А те, що в їжу не вживали, два тижні вимочували, потім висушували і робили пряжу, з якої потім шили сорочки”.

*Записала Т.Лубинець.
Оксана Кожем'яка. Щоб урятувати своє немовля
від голоду, жінка годувала його власною кров'ю. –
Сільська школа. – 2002. – № 43-44. – 27 листопада.*

СВІДЧЕННЯ

ГОРКУЦЕНКА І.

(с. Романівка Попільнянського р-ну Київської
(нині Житомирська) обл.)

**ТРАГЕДІЯ РІДНОЇ ХАРЛІВКИ.
РОЗПОВІДЬ ПРО ГОЛОДОМОР МОЇЙ ПРАВНУЦЦІ
НАСТУНІ І НЕ ТІЛЬКИ ЇЙ**

Читав у “Перемозі” з півдесятка розповідей про голодомор тридцять третього – і перед очима зримо поставала *трагедія моєї рідної Харлівки*. За всю багатовікову історію вона не зазнавала більшого горя, ніж у цю епоху “будівництва соціалізму”, як вірні лєнінці називали 30-ті роки. Нашими краями прокочувалася татаро-монгольська орда. Як і навколишні села, зазнавала Харлівка набігів інших татар – кримських. Незчисленні біди приносили моїм землякам польські завоювники. В кожну родину принесла горе війна з німецькими фашистами. Але ніхто не винищував харлівчан з такою люттю, як свої більшовики...

Кажу це не з чужих слів, бо був живим свідком цієї небаченої трагедії. Добре пам’ятаю, як сільські керівники, активісти заходили в кожне подвір’я і забирали буквально все: живність, зерно, крупи, картоплю, овочі... Не залишали людям останню склянку борошна чи пшона – забирали, а потім висипали на дорозі в пилюку. Мені, тринадцятирічному, це особливо запам’яталося. Виходить, забирали продукти не тому, що ними треба було нагодувати робітників промислових центрів, а щоб приректи на голодну смерть селян...

У нашої сусідки Софії Кудряк та її чоловіка виростало, пам’ятається, аж шестеро дітей. Я не раз бував у них дома, бачив, яка це була роботяща і хороша сім’я. Але на середину тридцять третього в ній живою залишилася лише тітка Софія. За кілька місяців вона втратила і чоловіка, і всіх дітей. Чи може бути більше горе?

А ось в іншого нашого сусіда, Семена Старунського, голодна смерть викосила дружину і четверо діток. В тяжких муках помирили найкращий друг мого дитинства Федько Гандзюк та його батько Соловей... І так, чию хату не візьмеш...

Нашій матері з п’ятьма дітьми трохи поталанило, адже два старші сини й дочка якось зуміли вирватися з тої облоги, голодного кільця, в яке більшовицький режим узяв Україну. Вони втекли в Ленінград. Брати так і залишилися там проживати, а сестра повернулася після голодовки. Я ж пас людям худобу, за що вони трохи підгодовували.

Я щодня бував серед людей, а тому бачив, як вони визбирували на полях гнилу торішню картоплю, рвали лободу та інший бур’ян, здирали з дерев молоду кору, їли дохлих котів і собак. Але все це допомагало мало – люди вимирали цілими родинами, кутками, вулицями...

Одного разу я недалеко від цвинтаря випасав корів. Коли це, бачу, іде підвода, якою тоді звозили померлих. Підїхала вона до ями, їздові добре понатужились – і підвода перекинулась, а напівроздягнені трупи посипалися прямо в яму. Ось так хоронили померлих. В селі тоді стиха перешіптувалися, що за один день померло 23 чоловіки!

А вже пізніше, за часів гласності, коли люди перестали так боятися сказати слово правди, Павло Стеценко, який у тридцять третьому працював секретарем сільради, признався мені, що в тому році Харліївка втратила більш як півтисячі своїх синів і дочок. Аби моїй дорогій правнучці Настуні та й усім юним зриміше було уявити цю небачену трагедію, я наведу для порівняння ще одну цифру: за 4 роки на фронтах Великої Вітчизняної загинуло 113 харліївчан...

Уявили? Небачена в історії людства за розмахом і жертвами війна, в якій проти нас були кинуті мільйони до зубів озброєних німецьких солдатів, сотні тисяч танків, гармат та літаків, забрала життя 113 уродженців Харліївки, а за одне тільки літо тридцять третього, коли гармати мовчали, коли в садах виспівували закохані солов'ї, в нашому селі обірвалося 500 з лишком життів...

Ось так залізною рукою Сталін заганяв українців у соціалізм. Цим він виконував волю Леніна, який цинічно заявив, що не пожалів би 90 відсотків населення країни, аби лишень решта, 10 відсотків зажила при комунізмі...

Перемога. – 2003. – 3 червня.

СВІДЧЕННЯ

ГОРЛАЧ Анастасії Гарасимівни,
1921 р. народження

(м. Балаклія Харківської обл.)

Важко було в голодовку 1932–1933 років. Люди, які робили [на підприємствах], получали всі якісь пайочки. Я жила тоді там, де зараз клуб, а тоді церква була... Жила й в лісничестві... Мене туди оддали батьки як найомну людину. Не нужна я була удома: нас у матері семеро було дітей... Я жила в чужих людей. Це була сім'я. Він був конюхом, а вона ніде не робила. Коням давали отруб'я якісь... А він міг якось чи зекономить, чи вкрати... Я не знаю, як це називається. Щось ці люди получили, скількись мукички – чи 2, чи 3 кілограми. І вони ото мішали ту мукичку з отруб'ями і пекли якийсь непонятний хліб...

А так людям їсти нічого було. Люди пухли і помирали. В мене з голоду померли мати й батько. Спочатку батько вмер. Не знаю, як і поховали: нікому яму викопать було... А через неділю мама вмерла. Брат уже ковирився-кови-

рявся, щоб якось поховати... Підкопався десь, де батько похований був, і якось він матір заховав. А що потім з моїми братами й сестрами сталось, я не знаю. Мабуть, їх у приют oddали... А ще балакали, що десь і людей їли, дітей своїх...

*Записав О.Корнєв.
3 грудня 2005 р.*

СВІДЧЕННЯ

**ГОРОБЦЯ Василя Митрофановича,
1924 р. народження**

(с. Водяне Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Під час голодомору мені було 9 років. Йшла організація колгоспу. Створювали колгосп "Червона хвиля". Всю землю, худобу, всі знаряддя праці (сіялка, віялка, розпашка, борона) забрали в колгосп. Організовані владою групи ходили по хатах і забирали у селян зерно, муку, крупи, картоплю. Люди все це ховали: заривали в землю, опускали в колодязі, замурували в груби, зимою закопували в сніг, але дуже часто його знаходили і забирали. Ніхто не знав, куди. Батько робив у колгоспі і там йому давали 1 кг борошна (гречаного або вівсяного) на дві неділі. Ще в колгоспі варили баланду (вода й мука) і годували працюючих. Дома батьки рвали і сушили лободу, спориш, цвітки з акації й терли на борошно. Мати підмішувала все це до борошна, яке приносив батько, і пекла щоденники (блини). Батькові робила жирніші (більше хорошої муки), а нам з братом, аби тільки держались кучі. На початку голоду нас було шестеро, проте дід і баба не пережили голоду і померли. У селі померлих було дуже багато. Їх не закопували, а в яму скидали, тому що не мали сил.

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

**ГОРОБЦЯ Петра Васильовича,
1920 р. народження**

*(с. Райки Бердичівського р-ну Вінницької
(нині Житомирська) обл.)*

Під час голоду 1933 р. в нашому селі померло багато людей, їх на підводах вивозили за село і ховали. Тим, хто працював у колгоспі, давали якусь пайку й кормили.

Якраз тоді приїхали місцеві комуністи і повиносили усе з церкви. Їм у цьому допомагали двоє з нашого села. Один вже помер, а другий живе і зараз. Церкву намагалися розібрати, але не вдалося, бо була добре зроблена без цвяхів, тоді її спалили.

Під час війни був я поранений у ногу, лежав у шпиталі. 1946 року повернувся у село з рюкзаком солі. Голод тоді був, але не такий великий, як в 30-х роках. Люди взнали, що в мене є сіль, і почали просити. Так я роздав майже всю.

*Записав О.Старик.
1999 р.*

ГОРОДИНЕЦЬ Іван Сергійович

(с. Безпальче Драбівського р-ну Харківської (нині Черкаська) обл.)

ПОЧАТОК КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ І РЕПРЕСІЙ

В 1929 р. в с.Безпальче на Черкащині виникають перші колективні господарства – Товариство спільного обробітку землі (ТСОЗ) – і три невеликі артіль – “Перемога”, “Доля незаможника” та “Нове життя”. Пізніше вони об’єдналися в два колгоспи: ім. Сталіна і “Нове життя”. Активними організаторами колгоспів були: Олександр Тимофійович Городинець, Іван Омелянович Сидорець, Павло Володимирович Огреба, Андріян Васильович Лук’яненко, Сава Кабанець, Кіндрат Артюшенко...

Частина сільської бідноти добровільно вступила в колгоспи, але значна частина селян відмовлялась вступати. Більшість сільської бідноти одержали землю від радянської влади, і в період НЕПу їх господарства перетворились у господарства середняків. А тепер знову віддавати землю? Селянин не міг уявити, як далі жити без землі і господарства.

В кінці 20-х – на початку 30-х років відбувається масове розорення селян. Партія повела боротьбу за ліквідацію куркульства як класу, дуже часто ярлик “куркуля” присвоювали багатьом господарствам середняків і бідняків.

На селянські господарства наклали великий план хлібозаготівель. Виконав – додатково доводили новий план, а коли в селянина вже не було чого здавати державі – його звинувачували в антирадянській діяльності, зриві виконання плану хлібозаготівель, заарештовували і судили. А далі шлях йшов на Соловки, Вологду, Колиму, Сибір...

А скільки їх загинуло по цьому тернистому шляху, адже їх вивозили босими й голими, без шматка хліба, без копійки грошей?! Висилали селянина-трудівника, який працював з раннього ранку до пізнього вечора, і все, що мав, наживав власною працею.

Щоб примусити селян вступати до колгоспів, в кінці 20-х – на початку 30-х років починаються масові арешти кращих селян-хліборобів і судові процеси.

Так в селі Безпальче Гельмязівського району Київської області (тепер це село входить до складу Драбівського району Черкаської області) були репресовані:

ГАЙКА Михайло Олександрович, 1892 р. народження. Постановою Колегії ОДПУ від 13 січня 1930 року на підставі ст. 58–10, 58–11 КК УРСР засуджений на 5 років позбавлення волі з відбуттям покарання в концтаборі. Після засудження його подальша доля невідома.

Реабілітований прокуратурою Черкаської області 4 жовтня 1989 р.

ГОРОДИНЕЦЬ Григорій Ігорович, 1896 р. народження. Учасник Першої світової війни 1914–1918 рр. та громадянської війни 1918–1920 рр.

Заарештований 31 березня 1930 р., після арешту перебував в Шевченківському ДОПРі. Постановою Судової Трійки при Колегії ДПУ УРСР від 14 червня 1930 року на підставі ст. 56–16 КК УРСР висланий через ПП ОДПУ в Північний край на 5 років.

Відбув міру покарання і повернувся додому. В 1943 році мобілізований в ряди Червоної Армії і відправлений на фронт. В бою був тяжко поранений, лікувався у військовому госпіталі і м.Сизрань (Росія). Помер 14 квітня 1944 року.

Реабілітований прокуратурою Черкаської області 10 серпня 1989 року.

ГОРОДИНЕЦЬ Марія Полікарпівна, 1911 року народження. Засуджена Народним судом Гельмязівського району 16 грудня 1931 року за ст. 58 ч. 2 КК УРСР на 4 роки виправно-трудоих таборів і після відбуття міри покарання з поразкою в правах на 3 роки. Міру покарання відбувала в Північних і Далекосхідних таборах. Після звільнення проживала в м. Харкові. В 1943 р. мобілізована в ряди Червоної Армії, служила у військових госпіталях, демобілізувалась 20 жовтня 1945 р. після демобілізації працювала медичним працівником у м. Харкові. Померла 31 грудня 2001 р. Нагороджена 7 медалями, багатьма Почесними Грамотами та Грамотами.

Реабілітована прокуратурою Черкаської області 2 вересня 1991 р.

ДЕРКАЧ Олександр Якимович, 1893 р. народження. Учасник Першої світової війни 1914–1918 рр.

13 січня 1930 р. засуджений ОН ДПУ УРСР на 5 років виправно-трудоих таборів. Після суду його дальша доля невідома.

Реабілітований 4 жовтня 1989 р.

ДЕРКАЧ Омелян Якимович, 1888 р. народження. Учасник Першої світової війни 1914–1918 рр.

Колегією ОДПУ від 13 січня 1930 р. на підставі ст. 58–10, 58–11 КК УРСР засуджений на 5 років позбавлення волі з відбуттям покарання в концтаборі. Після суду його дальша доля невідома.

Реабілітований прокуратурою Черкаської області 4 жовтня 1989 р.

ДУБЕНЕЦЬ Іван Олександрович, 1907 р. народження. Засуджений 13 січня 1930 р. ОН ДПУ УРСР на 3 роки концтаборів. Після суду його дальша доля невідома.

Реабілітований 4 жовтня 1989 р.

ДУБЕНЕЦЬ Микола Євгенович, 1871 р. народження. Засуджений 13 січня 1930 р. ОН ДПУ УРСР на 3 роки концтаборів. Після суду його дальша доля невідома.

Реабілітований 4 жовтня 1989 р.

ДУБЕНЕЦЬ Степан Ігратович, 1892 р. народження. Засуджений 13 січня 1930 р. ОН ДПУ УРСР на 3 роки концтаборів. Після суду його дальша доля невідома.

Реабілітований 4 жовтня 1989 р.

ДУБЕНЕЦЬ Федір Степанович, 1877 р. народження. Засуджений 13 січня 1930 р. ОН ДПУ УРСР на 3 роки концтаборів. Після суду його дальша доля невідома.

Реабілітований 4 жовтня 1989 р.

КОВАЛЬЧУК Микола Олексійович, 1900 року народження. Постановою Особливої Наради при Колегії ДПУ УРСР від 13 січня 1930 р. за ст. 54–10 КК УРСР, за антирадянську агітацію засуджений на 5 років концтаборів. Після суду дружина і діти (вся сім'я) вислані в Північний Казахстан.

Реабілітований 4 жовтня 1989 р. (помертно).

МИХАЙЛОВСЬКА Ганна Григорівна, 1884 р. народження. Заарештована 31 березня 1930 р., після арешту перебувала в Шевченківському ДОПРі.

Постановою Судової Трійки при Колегії ДПУ УРСР від 14 червня 1930 р. на підставі ст. 56–16 КК УРСР вислана через ПП ОДПУ в Північний край на 5 років. Після арешту дальша її доля невідома.

Реабілітована Черкаською обласною прокуратурою 10 липня 1989 р.

ФОРОСТОВСЬКИЙ Павло Павлович, 1900 р. народження. Арештований 31 березня 1930 р., після арешту перебував в Шевченківському ДОПРі. Постановою Судової Трійки при Колегії ДПУ УРСР від 14 червня 1930 р. на підставі ст. 56–16 КК УРСР висланий через ПП ОДПУ в Північний край на 5 років. Відбув термін заслання і повернувся до сім'ї, яка в той час проживала в м. Золотоноша Полтавської області.

Реабілітований Черкаською обласною прокуратурою 29 липня 1989 р.

Повторно арештований 2 квітня 1938 р. Звинувачений в приналежності до контрреволюційної організації, яка ставила [за] мету повалення Радянської влади, і проводив антирадянську агітацію серед місцевого населення за що, на підставі ст. 54–10, 54–11 29 квітня 1938 р. рішенням особливої Трійки Управління НКВС по Полтавській області засуджений до розстрілу. Вирок виконаний 7 червня 1938 р.

Його дружині, ФОРОСТОВСЬКИЙ Домасі Петрівні, в 1958 р. було повідомлено, що її чоловік ФОРОСТОВСЬКИЙ Павло Павлович в 1938 р. був засуджений на 10 років позбавлення волі і, перебуваючи в ув'язненні, помер 18 липня 1944 р. від інфаркту.

Постановою Президії Черкаського обласного суду від 7 травня 1957 р. ФОРОСТОВСЬКИЙ Павло Павлович помертно реабілітований. Вирок був

винесений несудовим органом (так званою “трійкою”) без участі захисту, при повній відсутності речових доказів.

За свідченнями родичів відомо, що на початку 30-х років були заарештовані: ДЕРКАЧ Ігор Якимович, ІЛЬЄНКО Іван Самсонович, ПРИСІВОК Варвара, ФЕДЬКО Варвара Власівна, ФЕДЬКО Федір Іграпович, але документів про їх реабілітацію немає. Старожили села розповідали, що в 30-х роках ходили по селу чутки, “нібито Ільєнко Іван Самсонович” був розстріляний. За інших, після їх арешту, більше нічого невідомо.

1993 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГОРПЕНКО Ганни Олексіївни

(с. Степанівка Гребінківського р-ну Київської обл.)

Коли почалася колективізація, весь куток, де жила родина Горпенків, відмовився вступати до колгоспу. Ось тут влада і взялася за виконання постанов більшовицької партії. Прийшли круки і до родини Ганни Олексіївни. Спершу запитали, чому Горпенки не вступили до колгоспу, а потім нагадали, що сім'я не сплатила податок. Забрали корівку з телям, розібрали повітку і клуню, а потім почали і хату ламати. А в хаті старенька бабуся і паралізований дід на печі. Плакали, просили на колінах, аби залишили хоч хату. Нічого не допомогло. Викинули всіх з хати на вулицю. Прийшлося родині довго поневірятися по людях, і вирішили вони написати заяву про вступ до колгоспу. Звався той колгосп імені Ілліча.

“Отак йшли люди до Ілліча, і так він їх жалував“, – згадувала Ганна Олексіївна. Жили в чужих людей і кожного дня тяжко працювали в колгоспі. За ту працю ставили палички трудоднів, а на руки не давали ні копійки. Хіба ж це не кріпацтво? В той час над селом нависла чорна хмара небаченого голоду і холоду. Люди, як німі тіні, блукали вулицями села, не знаючи, що можна кинути до голодного рота. Мені пощастило, просто усміхнулася доля – влаштувалася на роботу до Лосятинського радгоспу. Виконувала там найтяжчу роботу, а за це отримувала їжу. Коли працювала біля бурякових кагатів, то потайки від інших працівників гризла сирі буряки, вони здавалися найкращим харчем. Дав Бог, діждалися врожаю 1933 року, на полі крали колоски, підсушували їх, а потім розтирали руками і зерно споживали за їжу”.

Багато людей померло в Степанівці в голодовку. За підрахунками Ганни Олексіївни, на колгоспних ста двадцяти дворах померло двісті душ. Виходить, що в кожній родині померло від голоду кілька людей. Це були і старі, і молоді, і діти. Усі вони хотіли жити, а померли невинною мученицькою смертю, до якої

їх довела людиноненависницька радянська влада і її вожді: Ленін, Сталін, Молотов, Каганович та інші. Це сказала українська селянка із села Степанівка, яке стало неперспективним і вщерть засміченим Чорнобильським попелом, Ганна Олексіївна Горпенко.

*Записав М.Таран.
2008 р.*

СВІДЧЕННЯ

ГОРУПОВИЧ Федори Данилівни,
1923 р.народження

(с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Мені було 10 років. Я сама бігала до брагової ями. Добре пам'ятаю, як багато людей було біля ями. Я їх не знала, бо вони були з сусідніх сіл: Шпендівки, Запруддя, Бендюгівки.

Записала Л.Бурдик.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції “Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать”. (25–26 листопада 2003 р., Київ.). – Київ, 2003. – С.39.

СВІДЧЕННЯ

ГОРЬОВОЇ,
1913 р.народження

(с.Петрове Софіївського р-ну Дніпропетровської обл.)

Розкажу тобі про це, але ж ти більше нікому про це не кажи, бо про це тоді боялися навіть думати, не те що вголос щось казати.

Була у нас велика сім'я: батько, мати, нас, 3 сестри і 2 брати. Держали ми корівчину, мали свій плуг. Через це і об'явили нас “кулаками”. Забрали у нас усе хазяйство, а нас вислали до Сибіру. Брати ліс рубали, а мене забрали в сім'ю вчителів, я в них малу дитину гляділа. Чого тільки мені не довелося пережити далі. І на лісорозробках була, тяжко працювала. Тато захворіли і вмерли, так додому і не повернулися.

А перед тим, як мене і мою сім'ю вислали до Сибіру, то надивилася я тих жахів. Жила в нашому селі вдова з малими дітьми. Почали діти з голоду

пухнуть, вмирать. Дивилася вона на це горе, а потім, щоб врятувати останніх двох дітей від голодної смерті, зробила страшне. Вкинула в казан варитися руки й ноги сина, який помер раніше. Сидить перед ним, опухла, страшна, і, казали люди, що щось шептала: чи молилася, чи пісню співала. Що з нею сталося потім – не знаю, але запам'ятала цей епізод на все життя.

І ще казали люди, що в нашому селі немає жодної хати, в якій би не помер хтось з родини від голоду.

*Записав Л.Давиденко.
1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

ГОСПОДАР-КОЛЕСНИКОВОЇ Марії

(м.Орджонікідзе Дніпропетровської обл.)

ПРАВДА ЧЕРЕЗ ПІВВІКУ

Щиро вдячна “НГ” за рубрику “Голос жертв тоталітаризму”, публікацію спогадів читачів про “щасливе” життя в колишньому СРСР. Є про що згадати й мені.

Родом я з с.Плебанівки Шаргородського р-ну, що на Вінниччині. Народилася на початку 20-х років, тож пам'ятаю розкуркулення, голодомор 1932–1933 рр., репресії 1947–1948 рр. Під час Першої світової батьків брат загинув, а сам він потрапив у полон до Австро-Угорщини. Був ковалем з діда-прадіда, а, працюючи в господаря, навчився керувати молотаркою і трактором. Зауважу, що батько був людиною дуже веселої вдачі, любив співати, танцювати. За 2 роки полону навчився пісень угорською мовою, міг танцювати “Чардаш”...

До колективізації в нас було приблизно 1,5 га земель, кінь, корова і хата, батьком збудована. Але на ті часи вона була, як казали, “на все село”. Тож коли прибули землеміри, голова сільради привів до нас “квартирантів”. Але коли ті почали міряти землі, народ вибухнув гнівом, зібрався біля нашого двору, щоб вигнати з села непроханих гостей. Я злякалася, залізла в околоту, що ними була обкладена хата. Не скоро мене знайшли, тож застудилася, тяжко захворіла.

І все ж батько одним з перших записався до колгоспу. Віддав коня і весь реманент, працював ковалем. А тих, хто не хотів до колгоспу, виганяли з осель, розбивали хати, знімали дахи, по кілька сімей зганяли до однієї садиби. Почалася епідемія тифу, а відтак – голодомор. Люди вимирали цілими сім'ями. Наша хата стояла майже на околиці, за селом був цвинтар, і я майже щодня бачила, як візками трупи звозили – по кілька чоловік – і скидали до однієї ями. Вишукуючи останні кілограми зерна, уповноважені й активісти розвалювали в хатах груби, штрикали залізними палицями в дворах, хлівах, на городах. У колгоспі хліб

уродив щедро, батько чимало одержав на трудодні. Мати працювала в ланці на буряках, крім того – майже щодня пекла хліб дома, і ми з батьком ділилися ним з голодними односельцями. Всі, хто лишився живим після голодомору, змушені були коритися владі. Так відбулася “суцільна колективізація”.

1937 року з’явилися “вороги народу”. В нашому селі ними називали людей римо-католицького віросповідання, а, отже, і нашу сім’ю. Якось вночі прийшов із сільської ради черговий і повідомив батька, що його занесено до “чорного списку”. “Який з мене ворог народу? – Здивувався батько. – З перших днів створення колгоспу чесно працював ковалем, під час жнив – біля молотарки...” Через кілька днів батька забрали і більше нам не довелося бачити його.

Я тієї весни закінчувала семирічку. Подруги мої збиралися до 8-го класу Шаргородської середньої школи, але мене як дочку “ворога народу” туди не прийняли. Щоправда, не виселили за межі району, як це вчинили з іншими сім’ями репресованих, бо мати на той час уже працювала ланковою на тих же цукрових буряках. Щастя наше: в Шаргороді було медучилище, точніше акушерсько-сестринська медична школа, а директором працював там знайомий. Так мені пощастило продовжити навчання (у колгоспі працювати я не змогла за станом здоров’я).

Усі ті роки, до початку війни, я писала до різних інстанцій, аби довідатися, куди поділи батька, чому нема листів, яка причина арешту. Була переконана: він не міг опинитися серед “ворогів народу”. Проте жодної відповіді тоді не отримала.

1942 року в село докотилася чутка, що у Вінниці в парку Горького розкопали поховання репресованих, там розвішано одяг розстріляних, аби рідні впізнали їх. Разом з іншими жінками пішла пішки до Вінниці й моя мама. Справді, чимало одягу розвішали й розклали, трупи лежали голі – по 10 чоловік, “нанизані” через вушні отвори на грубий дріт, декотрі з витягнутими язиками, прибитими цвяхом до борода, в декотрих – шкіра здерта з плеча і прибита до руки, ще в інших – навпаки. Багато жінок узнали одяг своїх чоловіків, повезли його додому. Мати ж “привезла” лише інфаркт міокарда, лишилася живою дивом. Рештки закатованих одягли в білизну, відправили панахиду, перепоховали на околиці Вінниці уздовж Хмельницького шляху. А після визволення Вінниці могили “ворогів народу” зрівняли з землею.

По війні знову писала до всіх інстанцій, докладно розповідаючи про зникнення батька і прохаючи дати правдиву відповідь. Нарешті отримала щось на кшталт похоронки, де зазначалося, мовляв, батько помер у в’язниці від хвороби нирок, посмертно реабілітований... Але мало вірилося мені, що то – істина. Уже звідси, з Дніпропетровщини, знову писала до Вінницького обкому КПУ, до ЦК... Лише 1991 р. отримала документ про те, що батька розстріляли у Вінниці восени 1938 року. А мати вже померла, не дочекавшись правди.

Ось вони, заслуги компартії перед своїм народом.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГОТВЯНСЬКОЇ Марії Антонівни*(с. Миколаївка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)*

Забирали все. Спочатку хліб, потім забрали батька. Приводом було те, що багато знайшли прихованого хліба, багато худоби – були ми “куркулями”. Коли забрали батька, дома не залишилося нічого, з хати вигнали. Жили у сусідів у темному чулані. Батько втік з тюрми і жив в чулані з матір’ю, а мене забрала до себе бабуся. Коли все минулося, батьки пішли працювати в колгосп. А в бабусі (в якій жили) помер син, невістка залишилась одна. Батькам за роботу давали пайки, і тому ми потроху почали виживати. Багато померло сусідів. Люди пухлі й голодні йшли на роботу.

Голод був штучний тому, що забрали все, але врожай був. Найважче було дітям і старим людям.

*Записала О.Шевченко.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**ГРАДІНОВИЧА Дмитра,
1925 р. народження***(с. Литвинець Канівського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)***КОМУНІЗМ І БАЛАНДА В ТАРІЛЦІ**

Голодного 1933 р. мені виповнилося 8 літ. Аби врятуватися від смерті, батько привіз сім’ю з Канева до Києва, до своїх сестер. Голодний, голий і босий пішов я до школи. Добре пам’ятаю, як привели нас, першокласників, до великого помпезного будинку, де в залі було розставлено столи з лавами, а на тих столах на нас чекали тарілки з якоюсь баландою, схожою на бульйон, і маленькі шматочки хліба. Ми хутко накинулися на ту їжу, аж ось вийшов тов.Постишев. У своїй промові наголошував, що ми – майбутні будівники комунізму. Тоді я зрозумів, що перед нами перша особа компартії, почав здогадуватися, що це за будинок. А потім усе життя комунізм асоціювався з тарілкою тієї баланди.

Батько, як і інші люди, з ночі стояв у черзі за хлібом. Бувало, йдеш вранці до школи, а на вулиці сидить людина з буханцем хліба, що його тільки-но купила, їсть. Поруч стоять інші, чекають, що ось-ось вона перестане жувати, помиратиме, і тоді вони зможуть забрати недоїдений буханець. Під’їжджала машина, нещасного брали за руки й ноги, кидали до неї, везли невідомо куди.

Одного разу сестра, не дочекавшись батька з хлібом, побрела на базар, шукала там чогось їстівного, назбирала кісточок од слив та абрикос, порозкушувала й отими зернами, мабуть, отруїлася. Захворіла так, що відвезли до психіатричної лікарні. Залишилася інвалідом на все життя. Старший брат працював пекарем. Зловили його з крихтами хліба, що їх ніс додому. Засудили на 3 роки позбавлення волі.

Народна газета. – 1996. – №23.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГРАФОВОЇ Тамари Федорівни,
1918 р. народження
(с.Радянка на Дніпропетровщині)

Було мені тоді 14 років. Сім'я жила в с.Радянці. Батько був простим робітником в колгоспі, на шиї якого були жінка, шестеро дітей і стара мати. Я була однією із старших, тому відпочинку в мене майже не було.

Влітку працювали на полі, а взимку – на фермі. Пізно восени 1932 р. стали приходити уповноважені і забирати у нас все, що було. Вони встигали бувати скрізь! В хаті, в сараях, в погребі. Жодна щілина не випала з поля їхнього зору. Після їхніх візитів в домі не залишалося ані крихти. Сім'ї доводилося сутужно – їли траву, кропиву. Молодші без кінця пропадали в посадці: ловили їжаків, ховрахів. Тієї зими тільки в нашій родині померло четверо, а в селі майже не було родини, де б не було померлих.

*Записала Л.Прудка.
21 листопада 1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГРЕБІНЬ Ониськи Тимофіївни
(с.Весела путь Первомайського р-ну Миколаївської обл.)

Про голод можна довго говорити. Та, не дай, Боже, пережити кому. Я ще дитина була тоді, мала 12 років, а пам'ятаю, все не забуду. Хата наша під гору стояла, одинокою. За хатою далі річка і скали. Ото в тих скалах і знаходили то руки чийсь, то ноги. Мама не пускала туди нас. А ми скрізь лізли, все нам треба було. Коло хати три яблуні росли. Прийшов дядько Іван Женчук з сільради і наказав мамі, щоб вона яблука несла до комори. Я тоді накричала

на нього, так він ударив мене по обличчю і пішов, ще й стидним словом назвав.

Мама плакала дуже тоді. Я ще мала була, все не розуміла добре. Пам'ятаю, що мама зрідка зникала кудись вночі. Я не спала, ждала її. Вона поверталася змучена вся, ледве ноги переставляла і приносила нам з братом то мукички, то хлібця, то ще чогось. А один раз принесла торбинку лушпиння картопляного. Брат маленький був, він спав, а я маму ждала. Мама приходила, сідала біля мене на ліжку і довго плакала, цілуючи мою голову і руки і все просила, щоб я простила її. Тоді я ще не знала, якою ціною мама все те нам діставала.

У нас було завжди щось заховане. Приходили сусіди іноді. Вони не просили, а тільки мовчки стояли коло порога. І тоді мама не витримувала і давала щось поїсти цим людям. Не знаю, може, хто й засуджував її, але всі мовчали.

А якось мама приховала мішечок маленький із зерном прямо в хаті. Підлога була яка? Долівка. Розкопала яму, туди накидала соломи і заховала там. А зверху засипала все і ще й ліжко братикове зверху поставила. Наказала мені мовчати, нікому не говорити про це. Мама боялася, що однієї ночі вона не повернеться додому, не дійде. І ми вмеремо з братом від голоду. Цей мішечок нам би став на чорну годину.

Зараз я завжди плачу, як згадаю, якою ціною я жива з братом.

Мама вмерла рано. Не в розкоші жила, не в розкоші і вмерла.

Я не осуджую її. Вона була мати своїм дітям. Я б, може, і не таке вчинила, аби врятувати діточок своїх.

*Записала Т.Присяжна.
1990 р.*

СВІДЧЕННЯ

ГРЕСЯ ПОТАПЕНКОСА

(м. Малин на Житомирщині)

Взимку, коли сім'ї не було в що вдягнутися, комуністи ходили в нашому одязі, тільки дивом завдяки мешканцям села Заруддя родина не загинула.

На місці, де стояла "куркульська" хата, залишився пустир, те місце можна впізнати лише по двох тополях, які бачили ті злодіяння.

Колективізувавши всіх у колгоспи, дурість чи дивацтво тієї влади на цьому на зупинилось. Навіть якщо була свиня, то певну кількість сала чи м'яса забирали, шкуру неодмінно треба було обов'язково віддати. Якщо було фруктове дерево, то і фрукти частково забирали. Згодом прапрадід із сім'єю збудували новий будинок, але життя на селі не поліпшилось.

Прапрадід згадував: “Ми робили в колгоспі, як кріпаки – трудоднями (6 днів на тиждень), за день давали 0,5 кг пшениці, чи ще чогось; живими грошами зароблене не давали. Робітник був вищий за селянина, тобто у нього був паспорт, а простий селянин був прикутий до землі. Влітку та восени, коли всі були на полях, комісари розважались, що приводило у гнів селян, коли треба було віддавати урожай. Я просто втратив відчуття, що я хазяїн своєї землі, просто не було ніякої ініціативи працювати”.

Здавна мій рід славився своєю працьовитістю, але щоб розвинути та передати свій досвід нащадкам, мої рідні ненавиділи та з каменем на душі робили на радянську владу, яка віддячила їм голодом, смертю...

*Записав Д.Литвиненко, правнук.
Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної
науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції
“Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму
проти власного народу. Свідки свідчать”.
(25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.45–46.*

СВІДЧЕННЯ

ГРЕСЬ (у дівоцтві ЛЯШЕНКО)

Тетяни Дмитрівни,

1926 р. народження

*(с. Ново-Григорівка Казанківського р-ну
Миколаївської обл.)*

Голод 1933 р. вважаю штучним.

У нашому селі було близько 100 дворів. За один день у квітні 1933 р. померло 16 чоловік, у т.ч. моя сестра, 1928 р. народження.

Мама отримала приблизно 400 г муки, з якої наварила галушок. Молодша сестра поїла, а через 2 години померла.

На хатах були вивішені дощечки з переліком їстівних рослин. Кожного ранку по селу проїжджала бричка, що забирала померлих з хат та звозила до ями за селом. Я проводила біля тієї ями цілі дні, відганяла гав, за що отримувала півмакушини.

47-й рік зустріла у Кривому Розі студенткою педінституту.

Голод 1947 р. був зовсім не такий сильний. У батьків в селі вже була на той час добра худоба.

Вересень 1997 р.

СВІДЧЕННЯ

ГРИГОРЕНКО Антоніни Кузьмівни,
 1929 р. народження
 (м. Луганськ)

*Голод пережила у с. Червоне Фастівського району
 Київської області.*

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ ОЧИМА ДИТИНИ

Штучний голодомор в Україні 1932–1933 років – величезна національна трагедія, це спланований геноцид проти працелюбного українського народу, про що свідчать розсекречені архіви, жахливі спогади очевидців. Такого, що відбулося на нашій землі, не знає світ. І дуже прикро, що сьогодні, спекулюючи на труднощах молодій державі, дехто намагається проводити аналогії з трагедією 60-річної давності. Що тут сказати: “Не гнівить Бога, люди!” Вчитайтесь у ці рядки, зрозумійте, чи можна з чимось порівняти той жах, який пережили ці люди.

Прослухавши по радіо передачу “Реквієм” про голодомор в Україні 1932–1933 років, я написала свої спогади про ті страхітливі дні і послала на радіо. І ось 25 березня в передачі “Реквієм” зачитали і мої спогади. Після передачі подзвонили мені земляки і сказали, що редакція газети “Перемога” готує цикл публікацій про голодомор. Висилаю свої спогади. Я, Григоренко Антоніна Кузьмівна, живу у м. Луганську, працюю (хоча і на пенсії) лікарем-пульмонологом в обласній лікарні. Те, що довелось пережити, не забути ніколи.

Цю страшну трагедію нашого рідного народу довелося мені пережити в найріднішому селі Червоне Фастівського району Київської області. Я народилася 1929 року, сестра Настуня – 1927, брат Льоня – 1932 року. Матуся наша, Оксана Антонівна, 1907 року народження, тато, Кузьма Григорович Хуторний, 1903 року народження, нині вже покійні.

В пам’яті збереглися окремі, але яскраві, незабуті картини тодішнього життя...

Все про їжу

І ось весна 1933 року... Ми постійно хочемо їсти, я часто думала, чи буде такий час, щоб наїстися. Брату Льоні вже було більше року, але від недоїдання не міг ходити. Рученята, ніжки тоненькі, а живіт великий. Сидить бідне на лежанці і все просить їсти. Ми з Настунею ходили на берег, як і інші діти, шукали щавель і їли. А як зацвіла акація, то з жадністю їли цвіт. Чим же нас матуся годувала? Немає вже в нас картоплі, а хліба давно вже немає. Варять мама кришену гичку з буряків (вода, гичка, сіль) – ні картоплинки, ні крупинки. Насипали мама в череп’яну миску, і сідали втрьох за стіл, їли... І без хліба, звичайно.

Ой, яке ж воно було несмачне те вариво, як хотілось картоплі, хліба чи коржа, чи млинця, чи макухи. А Льоні мама ще варили по картоплині один раз, бо він же маленький і хворий.

Зварили картоплину, розім'яли без нічого на тарілці і несуть в кімнату на лежанку до Льоні, і ми з сестрою – на лежанку, сидимо по боках біля Льоні... Візьмуть мама в ложечку картоплі і Льоні в рот, а ми з сестрою жадібно дивимося на ту картопельку в тарілочці. І де крихітка відкотиться, чи відпаде з ложечки, ми і беремо по черзі ту крихітку пучками та в рот, то я, то сестра. Яка ж вона добра була та крихітка пісної картоплі. І ось раптом в печі зашипіло, щось побігло... А мама розгубилися: бігти до печі – ми з сестрою заберемо залишок картоплі на тарілочці, і мама швиденько згребли – згребли в ложечку картоплю, та раз, та вдруге – Льоні в рот, а самі побігли до печі. А я, хоч і менша від сестрички, не роздумуючи, та своїм пальцем у рот Льоні, вигребла з рота картопельку і собі в рот. А братик як закричить! Біжать мама... А я вже ковтнула картопельку, пригнулась, чекаю, що мама битимуть. Всі мовчимо, і Льоня замовк. І дивно мені стало, чому мама не б'ють мене, а плачуть.

А як ми з сестрою виглядали тата з роботи... Розділяли тато на нас трьох те, що приносили, і нам то була велика радість. Оце, певне, і спасло нас від смерті. А Льоня не ходив три роки – тяжка форма рахіту була.

Трагедія сім'ї тітки Оляни

У нашої тітки Оляни, маминої рідної сестри (Хуторна Оляна Антонівна), діти пухли, всі хочуть їсти, а їсти нічого. Старші – Ївга, Кирило, Ганя, менші – Маня, Галюня (так всі її, Галину, називали). Вмирає чоловік тітки Оляни (дядько Омелько), вмирають Ївга, Кирило, Маня... І вмирає найменша Галюня. Тітка Оляна з пухлими ногами бере на руки мертву Галюню і сапу в руки, йде через свій город на могилки (могилки в кінці городу). Чому з сапою? Бо не було сили лопатою копати землю. Сіла бідненька тітонька біля могили чоловіка і старших дітей, положила збоку Галюню і вигрібає сапою яму для Галюні. Довго-довго гребла, положила туди дитя... Ні, мілка яма, вигребуть собаки... Знову і знову гребє сапою землю і так – до надвечір'я. Загребла Галюню в землю, а сама ледве додому дійшла. Залишилася живою тітка з дочкою Ганкою, а чоловік і четверо дітей померли з голоду.

Коля й Маруся

Найближчі наші сусіди (поряд хати), теж Хуторні, родичі – Коля й маленька Маруся.

Як і ми, вони малі і голодні, їхня мама Софія заховала останній вузлик зерна в колиску під постельку Марусі... І невігласи, які вишукували по хатах зерно, знайшли і в колисці, забрали нелюди. Коля й Маруся померли, як і їхній тато.

Сусідка

... Сидимо ми з сестрою на призьбі біля хати, аж у двір заходить сусідка Дуня, вже підліток, насилу переступає, бо дуже пухлі ноги. А в нас біля входу в сіни перед порогом лежав великий камінець. Не змогла Дуня підняти ногу, впала, царапнула ногу об камінець, – потекла кров. Ми з Настунею злякалися, нагукали маму. Мама допомогли Дуні підняти, перев'язали ногу, відвели додому. А ввечері Дуня померла. Ми плакали за Дунею.

Нам страшно

В кінці села нашого жила одинока жінка, яка закликала дітей до себе, що, мовляв, дам їсти... Як дитина заходила, то різала, варила і їла. Побачили одного разу сусіди, що до неї пішла дитина, побігла мати за дитиною, а дитина вже зарізана. Нам з сестрою страшно стало, як почули про це. І вирішили не виходити з двору без мами.

Жаль невідомої дівчинки

Тато розказали, що в Фастові біля входу в базар лежала пухла дівчинка і весь час безупинно казала: “Макухи хочу, макухи хочу, макухи хочу...”. І через три дні померла. Після розповіді тата ми з сестрою пішли за хату і поплакали за невідомою дівчинкою.

Я хитрую

Ще до обіду я підгледіла, що сусідка (Пилькевич Марцеліна) дала мамі глечичок кислого молока за те, що тато заволочили їм город (в них була тоді корова). Сідаємо за стіл обідати – їсти варену гичку. ...[Я] їм з надією на кисляк. Подивлюся на сестру, на маму, а вони все ковтають – і водичку, і гичку. Я ж не сказала Настуні, що є кисляк, щоб мамі не розказала, не просила в мами.

Вийли вариво (хто їв, а хто хитрував). Забрали мама миску, пішли в кухню, нам же сказали, щоб сиділи за столом, чекали... А я то знаю, чого чекати, облизую ложку. Ось несуть мама півмиски кисляку нам і стакан Льоні на лежанку.

І затанцювали наші ложки по мисці, ми з сестрою бігом хватали, а мама повільно, та все дивилися на нас, а сльози текли по щоках.

...

Отакі картини голодомору, свідком яких була чотирирічна дитина, зберігаються все життя. Голодомор, до якого довела сталінська антинародна, варварська диктатура, спрямована на геноцид непокірного трудолюбивого народу. Нехай нинішнє і майбутні покоління знають про цю велику трагедію народу, замовчувану до сьогодні.

[Підпис] *А.Григоренко.*
1993 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГРИГОР'ЄВА В.,

(м. Макіївка Донецької обл.)

Дядька мого чекісти розстріляли ще 1920 року. Дід віддав колгоспові коней, весь реманент, а 1933-го його заморили голодом. Бабуся опухла і померла 1947-го. Таких, як вони, Сталін знищив 50–60 мільйонів. Здається, це значно більше, ніж кількість гітлерівських жертв.

Григор'єв В. – Народна газета. – 1995. – № 25.

СВІДЧЕННЯ

ГРИГОР'ЄВОЇ Галини Василівни,
1962 р. народження
(м. Київ)

ГОЛОДОМОР НА ПІВДЕННІЙ БРОВАРЩИНІ

Із розповідей моєї матері – ДЕРМАН Ірини Савівни (1926 р. народження) і бабусі.

Мама на час голоду жила у с.Вінниківка Літинського р-ну Вінницької обл., де проживає і зараз.

“Красноармійці ходили по подвір'ям разом з представниками сільради. Вилучали у селян всі зернові (харчові запаси), у Слободянюків, Лобоновських, Шкамбарні та ін.

Було дуже багато померлих. Не було сил поховати (відправити на цвинтар). Біля цвинтаря жила жінка з дітьми. Діти померли, вона їх з'їла (трупі померлих відкопувала і з'їдала). Вона прожила все своє життя у нашому селі. Люди обходили її стороною. Ця жінка померла на початку 90-х років.

Взимку було дуже важко, нічого було їсти. Навесні стало легше: відкопували мерзлу картоплю, їли кропиву, лободу, їстівні корінці (із ставка). Ми, малі, ходили по полях шукали насіння з кукурудзи, колоски, мерзлу картоплю. Ходили крадькома, бо працював закон про п'ять колосків (від 7.08.1932 р.). За виконанням закону сліdkували в сільраді.

Змогли ми вижити, тільки дякуючи корові. Свою корову переховували в різних місцях, щоб не конфіскували сільраді.

На село приїжджали промислові лавки. Торгували переважно жидами. Обмаювали людей, обіцяючи взяти їх на роботи, допомогти втекти з села.

Після зими всі, хто залишився живий, опухли, не могли ходити. Спаслися тільки зеленню. Усіх собак, котів, горобців, голубів, шурів та мишей з'їли”.

Записала Л. Старикова.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції “Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать”. (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.42–43.

СВІДЧЕННЯ

ГРИГОР'ЄВОЇ Клавдії Тарасівни,
1928 р. народження
(м. Стаханів на Луганщині)

Пишу про те, що пам'ятаю сама, і те, про що запам'ятала від мами і інших моїх родичів. Дальше буду писати по-російськи, бо вийде суржик.

Я родилась в ноябре 1928 г. в с.Малиновка Ново-Одесского р-на Николаевской области. Сейчас оно, наверное, Подлесное.

Родители: отец, Григорьев Тарас Терентьевич, 1902 г. рождения; мама, Григорьева Зинаида Семеновна, 1901 г. Наша семья – 5 детей, я в семье четвертая. По рассказам мамы, старшие трое умерли младенцами от младенческих судорог.

С 1921 по 1925–26 гг. был голод. Люди раскрывали соломенные крыши и перемолачивали, чтобы добыть хоть крошечку зерна. В то время и умерли трое моих родных.

Снова воспоминания мамы:

У деда (по матери) – 12 детей, 3 десятины (десятина – 1,09 га). Пришла группа односельчан к деду во двор, предъявили справку о решении комитета бедноты о раскулачивании. При этом старший из них “успокоил” деда: “Не горюй, дядя, мы и у самого бедного все заберем”.

Дед болел туберкулезом и даже летом ходил в шубе. Он склонился над колодезем, отвернулся от всех и стоял, не двигаясь. Бабушка бегала по двору, кричала, плакала, к деду взывала, к Богу тянула руки, к людям, которые разбежались кто в хату, кто в сарай, кто на кухню или погреб, хватали кто что схватил и уносили по своим дворам. Народ это назвал “узаконенным грабежом”. Одна семья забрала корову, но не было чем ее привязать, поэтому вернулась за собачьей цепью. Село бедное, и таких “хозяев” было много. Даже в районе власти удивились, что разграбили такую многодетную и малоземельную семью. Но зло сделано, и клеймо легло на всех детей. Через несколько дней пришел к деду такой “хозяин” и сказал: “Дядя Сеня, такое сейчас время настало, так ты иди в мою хату, а я буду жить в твоей”. А этот дед мой сам был сирота и хату построил лет 15 назад. Хата – это теперешняя 2–комнатная хрущевка. Я ее видела в 1944 году, но ее вскоре односельчане разорили, даже кладбище разграбили, разнесли камни по своим дворам. Как нас, людей, еще Бог терпит?!

Мои воспоминания:

Кто-то из дядей держит меня на руках, а на кровати лежит мертвым мой дед – “куркуль” – умер от голода. Думаю, мне было 4 года.

Следующее мое воспоминание: Я и мой младший брат (примерно 1–1,5 года) находимся в чужой летней кухне, постель – доски, покрытые тряпками. Кухня

из двух комнат, но в большей на стене плакаты: черного цвета шарообразные буржуи, их протыкают красными штыками красные красноармейцы.

Я боюсь ходить в ту комнату из-за страшных и злых буржуев, поэтому с постели не схожу. В форточку окна женщина подает нам горшок с едой, там трава с водой, я, как старшая, опускаю руку, вытаскиваю что захватила и ем, а что брату достается? Вода? Мама ходит по хуторам, селениям, подрабатывает за кусок хлеба, а мы неделями сидим, лежим, спим на постели. Однажды я проснулась и увидела моего братика мертвого, лежащего с открытыми глазами. Так и осталась мне на всю жизнь картина: лежит ребенок с открытыми глазами, полный (опухший). Так мы и остались лежать, пока не пришла мама.

Село и все вокруг гибло от голода. Однажды ее чуть не зарезали в г. Николаеве. Продавали колбасу из человеческого мяса. Умерших родственников не было сил хоронить, поэтому мертвого ложили поперек тканой дорожки, поднимали дорожку, тело переворачивалось и так его перекачивали в погреб (сам погреб уже был не нужен).

Воспоминания мамы:

Урожай был обычный, нормальный, но все отняли, ограбили, увезли. Даже то, что потом мои тетя и дядя, будучи подростками, заработали в совхозе, соседи снова пришли, отняли со словами: “сколько не отнимай у этих проклятых куркулей, а у них есть и есть”. В это время умер мой другой дед, мой отец, бабушка. Оставшиеся уехали в Донбасс, мужчины пошли работать в шахты, женщины – на поверхность шахт. По дороге в Донбасс погиб мамин брат – попал под поезд. Бабушка, которая спала не более 3–4 часов в сутки (дети не видели ее спящей) умерла, и похоронил ее 17-летний сын сидячей, в чем попало одетой, остальные дети так и не знали, где их мать похоронена. Как и я не знаю, где мой отец и дед лежат. В Донбасс приехали голые, босые, перепуганные, бесправные, не рады своей душе.

В 1937–38 гг. арестовали двух дядей – шахтеров. Одному был 21 год, другому 36 лет. Больше о них ничего не известно.

Итак, в 1932–34 гг. умерли от голода: дед – Семен Лукич Пинтя (воевал в 1914–1915 гг.); дед – Терентий (не знаю отчества); Григорьев (воевал в 1905 г. на Русско-японской войне); отец Тарас Терентьевич Григорьев, 1902 г. рождения; бабушка Елена (не знаю отчества) Пинтя – 47–50 лет; братик Михаил Тарасович Григорьев – 1,5 годика; семья дяди – 3 человека.

Зло голода отразилось на жизни детей, родившихся в годы, последующие после голода. Объяснение – недостаточная медицинская помощь – неполная правда. Правда в том, что родительский организм был истощен голодом, и дети не получили нужного питания ни во чреве матери, ни после рождения, так как питание было: хлеб и картофель и то недостаточное. Эти дети – тоже жертвы голода. Пятеро младенцев – моих двоюродных – умерли в 1935–1939 годах. За свою жизнь я перенесла 3 голода: первый, о котором

пишу, второй во время и после 2-й мировой войны с ее страхами и борьбой за выживание, третий – после распада СССР, когда власти грабили и разоряли и Украину и ее народ.

Считаю: лет 15–17 прожила более или менее человеческой жизнью (по нашим советским представлениям). Такова судьба. Слава Богу за все.

Мой паспорт ЕМ 631789 выдан Стахановским МВУ МВС Украины в Луганской обл.

[Підпис]

17 жовтня 2005 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГРИГОРУК (в дівоцтві МИКОЛЕНКО)

Валентини Іванівни,

1923 р. народження

(с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Багатостраждальна історія нашого народу. Ми не маємо права забувати її чорних сторінок. Адже довгі десятиліття ми говорили між собою пошепки про ті страшні роки і сьогодні, коли маємо власну державу, яку виборили у нерівній боротьбі з тоталітарним режимом та за існування якої заплатили своїм життям кращі сини і дочки України, настав час з'ясувати міру провини тодішнього керівництва країни, керівників республіки, а також кожного зокрема. Цього вимагає історія.

Усі, хто загинув у 1933 році голодною смертю, не могли безслідно зникнути. Про них пам'ятають ті, хто вижив, їх діти та онуки.

Ось, що вони розповіли.

“У нас у сім'ї було п'ятеро дітей: я, Микола, Катерина. Ганна, Гриша. Мати Марія, батько Іван. Наша сім'я на той час жила у селі *Комарівка на Черкащині*. Мої батьки вели одноосібне господарство. У нас був кінь, корова, машина-молотарка. Все це в нас забрали. У селі люди втрачали розум. Я пам'ятаю попухлих людей, їхні голодні очі, холодний піт у моїх рідних на обличчі. У нас померли батьки. Варили їжу з усього, що було під ногами: трава, кора дерев, жолуді.

Я не можу спокійно говорити про ті часи. Всюди голодні люди, померлі лежали на дорогах, і не було кому їх ховати. У нас були випадки, коли люди їли людей: в нас були сусіди: батько і син. Хлопчика звали Пуриць, йому було 13 років. Одного разу наш батько вийшов на вулицю і побачив, як собака притягнув голову хлопчика. Як виявилось, його вбив його батько.

Я бачила, як мертвих людей без трун кидали просто так у ями. Я і сама не знаю, як вижила. Мене завжди холодним потом обдає, коли про ці страшні роки згадую. Нехай вас Бог береже від такого зла. Мені й досі часто ті часи ночами сняться”.

*Записала Т. Личаченко.
2003 р.*

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції “Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать”. (25–26 листопада 2003 р., Київ.). – Київ, 2003. – С.39.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГРИГОРУК Ганни Іванівни
(1919 р. народження),
РЯЩЕНКО Тетяни Павлівни
(1918 р. народження)

(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Жили люди в ті часи бідно: голодні та холодні. Працювали у ланці з 13 років, не покладаючи рук, витрачали сили на те, аби жити краще. У 1932 р. на посіви налітали чорні жуки (схожі на хрущів) і виїдали з колосків зерно. Щоб врятувати посіви, люди скидали їх мотузками; двоє чоловік з обох боків мотузки натягували і, йдучи з мотузкою, збивали жуків з колосків. Але це не допомагало, тому що жуки вилазили назад на колоски.

Але страшний голод був викликаний не природними катаклізмами, не розбурханою стихією... Це було наслідком недалекоглядної сталінської політики на селі. Хоч очевидці тих подій тоді до кінця цього не розуміли.

Люди пухли від голоду, помирали там, де йшли. Дуже багато людей лежало попід тинами, на дорогах. Люди харчувалися бур'яном (лобода, кольза), пекли ладані. На місці теперішнього Ставівського будинку інвалідів у часи голодомору стояв спиртовий завод. Люди з усіх усюд йшли до нього, щоб поїсти відходів браги. Це було “місце-надія” для людей, щоб хоч трішки продовжити своє життя.

Мертвих людей по вулицях збирав на підводу спеціально призначений чоловік. Навіть, якщо лежали люди, які ще дихали і говорили, але не могли ходити, їх теж збирали і відвозили у спільну для всіх могилу, кажучи: “Одним днем пізніше, одним раніше, яка різниця”.

Влада створила так звану “червону мітлу”, тобто загін хлопців, які заходили до кожної хати, робили обшук і забирали усе майно, всю їжу, яка була у господі,

не залишаючи ні крихти їжі, не жаліючи дітей, жінок, робили своє діло і йшли до іншої господині. Став'ян врятував спиртовий завод. В 1934 р. почали давати на трудовні кілька грамів зерна.

*Записала Н. Зінченко.
2003 р.*

СВІДЧЕННЯ

**ГРИГОРУК Ірини Павлівни,
1920 р. народження**

(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Наше село у 1932–1933 рр. не дуже постраждало. По-перше, у селі був спиртовий завод, на завод привозили чи то картоплю, чи то зерно, яке переробляли на спирт, людям, які там працювали, роздавали потроху зерна та картоплі, люди здавали корови туди, де давали продукти, за це давали зерно і картоплю. На спиртовому заводі після переробки зерна і картоплі на спирт залишалися бражні відходи, якими годували худобу. А люди з сусідніх сіл дуже страждали від голоду, вони приходили до нас у село до бражних ям і брали ту брагу, як кажуть по-новому, відходи, через те, що люди були дуже голодні. Деякі з них були пухлі від голоду, і коли вони пили ті відходи, то багато з них помирало прямо біля ям. В Ставах навіть помирили чужі люди. Дуже постраждали такі села, як Запруддя, Шпендівка та Гороховатка. Найбільше в районі постраждало село Черняхів, там дуже багато померло людей, майже половина, а, може, й більше. Чому я знаю за Черняхів? Тому, що моя сестра працювала там вчителькою. Кожен місяць в Черняхіві вмирала велика кількість людей, були такі сім'ї, що вмирили повністю. Там була така бригада, що ходила по будинках і збирала мертвих.

Я в голодовку, сказати по правді, не дуже постраждала. По-перше, в нас була дуже гарна чорна корова, у нас було завжди чистенько і їсти було. По-друге, в матері були гарні дорогі речі: годинник і обручка. Ми їх здали в торгсін, за це нам дали продукти. Також в нас була пасіка, тому їсти було що, єдине – не було хліба. Я пам'ятаю, як мати пекла із чечевиці такі “ліпшошки”, і ми їх їли. Пам'ятаю, як перед Пасхою мати дуже плакала, що скільки жила, то ніколи не було, щоб на Пасху хліба не мали. Ми закололи поросля, було й сало, були й ковбаси, а нічого з хліба не було. Коли голодовка була, по селу пішла чутка, що будуть ходити і забиратимуть все, і люди злякалися і почали різати худобу, але ми не різали, і це нас врятувало. Але в Ставах нічого не забирали. Люди помирили, але не так як в Черняхіві, щоб валялися по вулицях.

У Шпендівці багато людей померло, навіть в моєї сестри померла дівчинка, а чоловіка в тюрму забрали, бо в батька була січкаря та ще щось з реманенту, і ткацький станок, а тоді це вважалося, що він куркуль. Так то горе було, але в Ставах невелике горе було, виручав спиртовий завод. На заводі працювало багато людей, той, хто працював, допомагав ближнім. Також ми ходили на завод красти, особливо кукурудзу. А скільки там було зерна, а люди голодували, а вони все на спирт переганяли. Спирт робили, не дивилися, що люди страждали.

*Записав В.Вітрогон.
2003 р.*

СВІДЧЕННЯ

ГРИЧАЯ Анатолія Васильовича

(м. Київ)

В селі був такий випадок. Хлопчика, який вночі збирав колоски пшениці на колгоспному полі побив до смерті сторож – ”активіст”. Для того щоб не дати селянам кидати колгоспи у пошуках їжі, була впроваджена система внутрішніх паспортів. Доведені до відчаю селяни, незважаючи на спеціально встановлені дорожні бар’єри, прагнули будь-що дістатися до міст, але знаходили там мало допомоги.

Аби потрапити до Києва, уникаючи перекритих шляхів, селяни продиралися крізь ліси та болота. Інколи виживав один на кілька тисяч, але щастя його було недовгим: у місті йому все одно судилося померати.

Ті, хто міг ще рухатися, все ж кидали свої домівки і добиралися хоча б до залізничних станцій. Часом невеликі садочки навколо цих станцій були геть усіяні трупами, яких зносили туди залізничники, котрі самі хиталися від голоду. Деякі селяни виходили просто в поле до поїздів, що проходили, і просили у пасажирів хліба; інколи їм перепало декілька скоринок. Але згодом сил не вистачало і для цього. Коли голод ставав зовсім нестерпним, батьки висилали своїх дітей з дому в надії, що вони якось виживуть у світі жебрацтва та дрібних крадіжок. У більшості випадків діти вмирили разом з всією родиною. Іноді вони гинули останніми і не мали ніякого уявлення, що їм робити.

У великих містах становище простого люду було не менш жахливим. На вулицях міста можна було бачити моторошні сцени. Люди, як звичайно, поспішали у своїх справах, а поміж ними, на землі, повзали діти та дорослі, знесилені голодом. Досить часто на них майже не звертали уваги.

Для місцевого населення існували певні обмеження й навіть заборона на працю, зокрема у промисловості. Інколи праця все-таки була, але на жахливих

умовах. Наприклад, на відбудові залізничного шляху до цукроварні в одному з міст людям, які півроку не бачили хліба, давали його по 500 г на день, а цукру – по 30 г. Для цього робітники мали викопати 8 кубометрів землі на зміну, що було понад їхні сили. До того ж їсти, як правило, давали тільки ввечері, і люди часто умирали прямо на робочому місці.

Черги до київських крамниць сягали півкілометрової довжини. Люди вистоявали в них не одну годину, тримаючись за пояс того, хто попереду. Ті, кому вистачало, одержували за картками 200–400 г хліба, решта ж була змушена приходити наступного дня, маючи на долоні намальовані крейдою номери.

Голод, який поширювався протягом 1932 р., набув найстрашнішої сили на початку 1933 р. Згадую, що в ту страшну весну, коли розтанув сніг, почався голод. Від голоду у людей розпухали ноги та животи. А коли зазеленіла трава, почали викопувати коріння, їсти листя та бруньки. Вживали все, що було: кульбабу, реп'яхи, проліски, іван-чай, амарант, кропиву, ловили диких голубів, рятівною була риба, яку вони ловили в ставку біля села...

Ще згадую, що у селі був лікар, який одного дня зник. Пізніше дізнались, що його засудили на 10 років за те, що він сказав, що його сестра померла з голоду, а причина – насильницька реквізиція харчів. Тоді всі боялись вголос промовляти слово – голод. Сталін вважав смерть мільйонів людей необхідною ціною індустріалізації.

Сусідка бабуся Аня:

Коли був голодомор 1933 р., мені було 10 років, і батько, щоб нагодувати якось дітей, пішов обміняти останні родинні сорочки (більш коштовні речі вже давно були продані) на яку-небудь їжу. Але, коли він повертався з маленьким мішечком кукурудзи та вузликом висівок, його заарештували за спекуляцію, а харчі конфіскували. І тоді мати зварила суп із суміші сушених, мелених картопляних очисток і цибулиння. А потім з'явився бригадир і наказав їм вийти працювати в поле.

Ніна Антонівна (моя бабуся), на жаль, вже покійна:

Незгладимий слід в житті залишили ті часи в її пам'яті. Зі сльозами на очах і з біллю в серці згадувала вона ті часи. В їх сім'ї було четверо дітей, коли не було чого їсти, мама оповідала казки, щоб вони забували про свій голод, хоча в неї самої язик ледве ворухився. Вона брала нас на руки і пригортала до себе. Ця материнська любов допомогла нам вижити в ті страшні часи...

Записала Д.Гричай.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції “Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать”.
(25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.13–14.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГРИШЕЧКО Марії Павлівни,
1927 р. народження

(с.Цибулівка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.)

В 1933 р. мені було 6 років. Не маю бажання говорити про страждання. Мої батьки померли саме через голодування, то ж це горе назавжди відвернуло мене від цієї теми.

Пам'ятаю, що хліба, картоплі не було. Люди рятували себе травою, але хіба нею наїсися? Дуже багато людей не витримали лиха і померли, їх вже не ховали, бо не було сил. Тож не можу розповісти багато через власну душевну травму.

*Записала Г.Ємець.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГРИЩЕНКА Дмитра Петровича,
1923 р. народження

(с.Покровське на Дніпропетровщині)

Кладовище було зразу за нашим городом. Тим, хто копав великі ями для померлих з голоду, від сільради видавали по півкіла хліба і півлітра молока щодня. І ці дядьки копали великі ями і привозили померлих цілими підводами, бо мало хто з людей дужав привезти своїх померлих родичів сам. Але й ті їх не ховали, а складали на цвинтарі, бо й їх самих завтра привезуть на цей цвинтар. Я пам'ятаю, як під тинами сиділи мертві люди з простягнутими руками – просили хліба, та так і задубіли. Батько і я опухли від голоду, а мама і сестра висохли на тріски. Тоді батько зібрав свої нагороди з імперіалістичної війни, мамин хрестик і подався в Київ. Повернувся він з продуктами, привіз трохи борошна, пшона, та так ми й вижили.

*Записав Є.Гашиї.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГРОМ Галини Василівни,
1915 р. народження

(с.Звонецьке-на-Дніпрі Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.)

В нашій сім'ї було 9 дітей, і батьки. Жили страшним голодом. Колгосп був з 1929 р. У ньому було все, але нам нічого не давали, все забирали в державу. Забирали все, що було дома.

В голод менші діти дуже плакали і просили їсти. Ми були худі, як скелети. Варили різні трави – тонконіг, лазили по силосних ямах, обдирали кукурудзу, сушили і їли. А там, дочекавшись коли поспіють вишні, абрикоси, їх їли.

Рядом було с.Василівка, так там мати вбила дочку, засолила її і їла, а потім з'їхала з глузду.

В нашій сім'ї померло 3 чоловіки, всі менші за мене. Сусіди також бідували, пухли з голоду, помирало багато дітей. Вмирили прямо під вікнами. Всіх скидали в яму, і хто тепер знає, де рідні є заховані...

У мене зараз серце розривається, як згадаю той страшний 33-й. А як тяжко було матерям дивитися на голодних дітей. Та що вони могли вдіяти...

*Записала Н.Кудрявець.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ГУБИ Векли Миронівни, 1916 р. народження

(с.Миколаївка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

Коли почався голод, я пішла до міста Дніпропетровська, працювала доморобітницею у заможних городян, доглядала малу дитину. Оскільки господарі були із заможних, то їсти в домі було що. Але я сама була ще дитиною і доглядати чужу дитину не хотіла, до того ж те дитинча було хворим. Воно постійно плакало вночі, що не подобалось його матері. І вона дорікала мені тим, що погано працюю.

Я не витримала і повернулася додому, а дома голод... Люди мертві лежали під дворами, ховати їх не було кому. Більшість тих, хто залишився живий, були пухлі від голоду. В нашій сім'ї померли батько, 2 сестрички і новонароджений братик. Жити в селі було тяжко, їсти не було чого, бо все забрали. Люди ховали зерно в погрібниках, закопували у землю. Але все одно уповноважені-активісти знаходили його і забирали. Навіть горщик з зерном забрали у нас, що стояв в печі.

Батько мій ще за часів Російської імперії воював, був свідком багатьох війн. Брав участь у Російсько-японській війні 1904–1905 рр., потім воював на фронтах Першої світової війни (1914–1918 рр.). Та коли припинила існування Російська імперія, повернувся додому, приніс багато нагород. Так от ті нагороди (хрести) в голод 1932–1933 рр. були виміняні в місті на крупу та буряк.

Старша сестра була заміжня і жила з чоловіком і матір'ю. А я на її документи пішла в місто працювати на завод ім.К.Лібкнехта. Пішла на документи сестри, бо сама ще була мала і на роботу мене не приймали. Працювати на заводі було тяжко, але там годували. Звичайно, були не голодні, але й не ситі, та все ж краще було, ніж в селі. Давали в їдальні хліб і “перше”. Хліб був такий, що в ньому було видно полу, темний і мокрий (щоб більше важив). Видавали все

по картках. У людей на вході до заводу перевіряли кишені, щоб не брали з собою солі. Бо коли людина голодна, їй хочеться їсти солоне, а потім пити воду, в результаті чого вона помирає.

Голод 1932–1933 р. вважаю штучним, тому що врожай був, але просто в людей все забрали.

*Записала О.Шевченко.
1998 р.*

СПОГАДИ

**ГУДИМА Михайла Андрійовича,
1918 р. народження**

(с.Пироги Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

Народився я у селі Пироги. Мого батька звали Гудим Андрій Фанасійович, а матір – Марія Романівна. У нашій сім'ї народилося восьмеро дітей – Олександр у 1915 році, я разом із братом-близнюком Кирилом (який помер немовлям) у 1918 році, Іван у 1920 (чи у 1922 році), Петро у 1924 році, Віктор (десь у 1926 році), Євдокія у 1928 році і Галина у 1930 році.

...У нас було своїх десять у хаті, та ще й солдатів три-чотири. Спали долі.

А ще у нас у сім'ї проживала тітка Онисія, батькова сестра. Вона була замужем. Народила Миколу. Потім захворіла туберкульозом і померла. А Микола залишився у нас.

У нас було 10 гектарів землі. Хазяйнували одноосібно. Я до школи уже вівці пас. У вісім років до школи пішов. На кожного у нашій сім'ї була вівця. Не вистачало матерії на верхній одяг. На сорочки і на спідне матерії вистачало, бо сіяли коноплю вдома. І льон сіяли. Мочили, били і пряли. Ткали. Тоді ткачів у селі було п'ять чи шість.

У 1928–1930 роках, перед колективізацією, кожен одноосібно збирав і молотив хліб. У себе у дворі або на вигоні, де було де складати скирти хліба. Снопи звозили. У нас був простір, де сестра Євдокія живе, на Гудимівці (так цей куток називався) і де уміщалися снопи. Молотарку тягали люди гуртом від двору до двору. Отак і молотили.

Обмолотилися. План здачі зерна, який був доведений до кожного двору, виконали. (План доводився на кожен двір окремо, залежно від кількості гектарів землі).

А потім план заберуть і кажуть: “Давай ще!” Приїхали із району керівники і сказали: “Від голоду помирають Москва і Ленінград”.

План здачі зерна виконали. Здавай понад план. Здали. “Здавай ще!” Немає.

В той час заснувалася у нас школа для тих, яким було по 20–25 років, і які вже кінчили семирічку. (Одні із тих, хто закінчив 7 класів, поїхали у місто навчатися

у технікумах чи в інститутах. А ті, хто дома залишилися, навчалися тут). Тоді чи не вистачало вчителів, хто його знає? Збирали із усього району, навіть із Зубанів. У цій школі готували вчителів для початкових класів. З оцих молодих людей, яким 20 з гаком років, організували групи і пускали по селу забирати хліб. “Буксирами” керував уповноважений із району, який організовував їх у бригади. Вони, мабуть, комсомольцями були, в активі. Серед тих, хто відбирав у людей усе, були Федько Іван Федорович, Сидоренко Роман.

Ну й, дозабиралися до того, що люди залишилися без хліба. Подоїдали і овець, і телят.

Коли йшла колективізація, заснувалася у нас РКШ (робітничо-колгоспну школу).

Організувалися колгоспи “імені Ворошилова” і “Нове життя”. У колгоспі “імені Ворошилова” були селяни найбідніші і найзаможніші, а у “Новому житті” – середнячки.

У 1930 році те, що колгоспом сіяли, те забрали. Ярі культури (там яра пшениця, ячмінь був, гречка була, ще щось). А озима пшениця і жито – те залишили.

Усіх, хто у 1933 році вимерли, я всіх знаю. Померли від голоду:

- учитель фізкультури Гудим Архип Іванович;
- Гудим Іван Вакулович;
- Гудим Влас Вакулович;
- Нестеренки – сім’я велика – мати і її діти: Тимофій, Галя (11 років), Федора і Циклета (ім років по 30), Остап, Сашко, Кирило;
- Войцех Сергій Михайлович і його молодший син Василь;
- дружина Войтенка Якіма Івановича, Марія, і її дочка;
- Торкут Григорій Григорович і його дружина (старі люди);
- велика сім’я Гудимів (вже дорослі) – Гудим Фелін Савич (Полікарп, Галина, Андрій, їхні батько і мати, і дід);
- Степаненко Петро Трохимович і його двоє малих дітей (а жінка вижила);
- Бражник Трохим (сім’я вимерла вся – чоловік п’ять, і молоді і старі; дві дівчинки із їхньої сім’ї залишилися в живих);
- Сливці: померли Роман, Терентій і Борис – три брати, жили вони по Глобинській дорозі. А скільки у них сімей було! Скільки душ померло! У Романа залишилася живою лише одна дочка, а три душі померли. У Терентія теж залишилася живою лише одна дочка, три-чотири душі померли. У Бориса померли дочка, батько і мати, залишився Григорій Борисович.
- Сім’я Гусаків (не знаю, скільки їх душ було) теж вимерла.
- Дід Колодько і його баба (Колодько – це так його називали по-вуличному, прізвища його я не знаю.)

У нашій сім’ї померли від голоду Віктор, Іван і двоюрідний брат Микола (син тітки, яка померла від туберкульозу). Вони були слабі. Наш батько одержав малясу. А вони вночі встали і глечичок малясу того виїли. А на ранок померли.

У нас харчуватися зовсім не було домашнього чого. Війли. Нам допомагав із Києва дядько, лікарем він був, Сидоренко Гаврило Романович. Прислав продовольчі посилки. Тут жили його дві рідні сестри – моя мати і бабуся Павла Федоровича Підварка. (Гаврило Романович був із бідної сім'ї). Ми вижили, бо їли бугилу і очерет на березі.

Я був найдоросліший у сім'ї та брат Олександр (1915 року народження). Брат цей вчився у цей час у технікумі у Кременчуці і одержував стипендію. Він був майстровитий до навчання, допомагав дітям знатних людей учитися. Так його підготовували...

По селу їздили (із колгоспу давали підводу) два росіянина (“русскіє”). І вони їздили по дворах, підбирали мертвих. Бо люди уже були неспроможні копати могили.

Як ви підете на кладовище, там побачите два великі вали, з землі насипані. Під насипом поховані люди. Один вал з того боку був новожитівський (колишнього колгоспу “Нове життя”), а з цього боку – ворошилівський (колишнього колгоспу “імені Ворошилова”). Ото наші Віктор і Микола у тій могилі поховані.

Ці вали ніхто не доглядає. Я колись завів балачку про це, а люди кажуть: “Дурне поминаєш.” Ці вали пацюки, лисиці чи собачня порили. Рили там нори – людські кісточки вигрібали. Люди нори позагортали.

Будь воно неладне! Ніхто про жертви голодомору не розповідав. Мовчали, бо приборуть – не знаєш і куди. До смерті Сталіна язик не розпускали...

Записані групою “Архіватор–100”. 17 вересня 2003 р.

СВІДЧЕННЯ

**ГУЛОЇ Ганни Олексіївни,
1910 р. народження**

(с.Королівка (нині Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

Я народилась в с.Королівка. У нас була невелика родина: батько, мати, брат, невістка, племінник, сестра і я.

Голод був страшний. Померли моя мати і племінник. Їх поклали в одну труну, бо брат був трактористом, а інших покійників скидали по 3–4 в одну яму. Не було кому копати могили – люди були слабі від голоду. Я ходила на роботу і якось вижила.

Все тоді забрали, хоч і врожай був добрий. Підеш м'яти качани, а додому не дають брати нічого і з'їсти там не дають, у рота заглядають, чи не з'їла. Була у нас і пшениця, та забрали усе. Спеціальна бригада все забирала. Як придуть – то жодної щілини не пропустять: все передивляться, все заберуть, навіть з глечиків – і то витрусять.

Тоді вимерло багато сімей. Бувало, що ховали і живих. Сусідка несла свого сина до ями, а він ще дивиться, та хіба тільки вона... Яму ж тільки на три дні

викопували, а як хтось помре, то ями може й не бути. Навпроти жив сусід, у нього була коняка. Його заставили збирати мертвих і вивозити у яму. Цей чоловік не був колгоспником.

Якби не забирали харчі, то люди були б живі. Всі люди ходили пухлі, важко було ноги переставляти. Їли тоді все: зелені вишні, яблучка, на яких тільки-но осипався цвіт, варили та їли. Як тільки жито пустило колос, то всі люди тільки тим і жили.

Я й при панові жила, а такого голоду не було. Ми мали корову, то тільки завдяки їй й вижили...

Записала С.Марченко.

СВІДЧЕННЯ

ГУЛЯЄВОЇ Дарії Іванівни,
1916 р. народження

ТРЕБА ПАМ'ЯТАТИ, ЩОБ НЕ ПОВТОРИЛОСЬ

Я жила в с.Коханівка Петропавлівського району Дніпропетровської області. В ті роки була засуха. План виконали, здали, а людям нічого не лишили. Ми жили внизу, і тому у нас на городі вродило, ми не голодували. А ті, хто жив поверху, тяжко було. Їли траву, зілля. А чи довго так проживеш... І вмирали.

Була у нас одна сім'я. Жили вони по сусідству з моєю бабусею. Довго у них не було діточок, а потім жінка народила дівчинку Надю. Прийде жіночка до бабусі – а та чи капусту чистить, чи буряк – так прямо жменьками хватає той буряк. Голодна була. Дивимося – дитини не видно, а вона ж так за неї переживала. Бабуся питає: “А де ж твоя дитина?” А жінка каже: “Спить”. Та люди зрозуміли: щось не те. Хтось заявив у міліцію, і знайшли ту дитину: жінка порізала дівчинку на шматочки, і підвісила їх до стелі. Одріже, зварить і їсть, Мабуть, умом вона тронулась. Жінку ту забрали, і що з нею сталося, ми не знаємо.

Першотравенські новини. – 2007. – 25 листопада.

СВІДЧЕННЯ

ГУПАЛЮ (ГОРБАНЬ) Галини,
1927 р. народження

(с-ще Вишнівець Збаразького р-ну Тернопільської обл.)

Я ТЕЖ ПЕРЕЖИЛА НЕЧУВАНІ ДОТИ ЖАХИ

Щира дяка нині покійним Лідії Коваленко та Володимирові Маняку, які підготували народну Книгу-Меморіал “33-й”: Голод”.

Одна із 30 тис. книжок (а саме такий тираж) потрапила і до бібліотеки нашого селища – і мені пощастило з нею познаймитися. До 1 тис. свідчень очевидців голоду, які в Книзі вилили свої тяжкі болі про пережите, вистраждане, хочу додати свій голос і я, бо пережила всі жахи нечуваного до того геноциду українського народу.

Родом я з с.Шпилівка Конотопського р-ну Київської (нині Сумська) області. Отам, рятуючись від голодної смерті, ми також їли лободу, жолуді, маторженики з гнилої картоплі, липового листя, бурякової гички і навіть із жому (це найжахливіше “смакували”), їли квіти акації і таке інше.

Люди в селі мерли, як мухи. На все життя закарбувалася у моїй в пам’яті картина: йде вулицею мій хрещений батько, хитається від безсилля, ледве додибав до ставка, впав, перевернувся і – помер. А мамина тітка пішла до лісу, щоб знайти щось їстівне, сіла на пеньок і ... залякла. В нашій родині від голоду померло 6 чоловік. А в сім’ї, дякувати Богові, ніхто не помер, проте всі ходили страшенно худі. Коли мама побачила, що тато почав пухнути, стала виймати із скрині те, що нажила в тяжкому сирітському житті й праці, і возити до “Кацапщини” – так у нас тоді називали Курську, Воронезьку, Брянську області Росії. Там мама обмінювала одяг на хліб, картоплю, борошно, крупу. Їздила туди кілька разів і таким чином врятувала сім’ю від голодної смерті. До речі, ні Москва, ні інші міста й села Росії тоді не голодували. Цього тернового вінка “удостоїлася” лише Україна.

А що, коли б Лідія Коваленко і Володимир Маняк запізнилися із виданням Книги-Меморіалу?.. Страшно подумати. “Мине ще кілька років і свідків не буде. Не буде історії, а буде фальшивка, зроблена лжеісториками і апаратниками. Наскільки ми були б бідніші духовно без оцих неоцінених свідчень людей! Жоден архів не оповість про те, що розкрили учасники цієї Книги. Найдостовірніший документ про ту трудну годину в житті українського селянина – щире людське звірвання. Як голодний хлібороб дожив до лободи, до листя на деревах, а тоді одчайдушно марив, як би то дожити до колосків...” (В.Маняк).

На жаль, тираж книжки дуже малий і, гадаю, вона недоступна широкому загалові. Дуже добре, що “НГ” на своїх шпальтах веде рубрику “Голос жертв тоталітаризму”. Однак важко уявити в повному обсязі масштаби трагедії нашого народу. Володимир Маняк твердив: “Настане час, і ми спільними зусиллями назвемо справжню цифру жертв голодомору на Україні. Без цього не можна ні історії, ні нам, людям”.

Схиляюся перед тими думками, свідченнями. А ще хочу висловити прохання до Держтелерадіо – створити систематичну, скажімо, щотижневу, радіопередачу для оприлюднення неоціненної Книги-Меморіалу. Це було б колективне всеукраїнське читання Книги.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**ГУРИ (в дівоцтві КІТ) Катерини Іванівни,
1921 р. народження**

*(с. Чернявщина Юр'ївського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

Народилась я і проживала під час голоду в м.Макіївка Донецької області. Сім'я наша складалася з п'яти чоловік: батько – шахтар, мати – домогосподарка, троє дітей. Нам, дітям, доводилося збирати вугілля. Мати зі старшим братом клали на санчата мішки з вугіллям і везли в села, що були недалеко від Макіївки, міняли вугілля на продукти. Так і змогли вижити. Під час одного з таких “рейсів” брат захворів і невдовзі помер. Мені самій довелося впрягатися в санчата з матір'ю. А так тяжко було, бо від голоду голова весь час крутилась. Влітку дещо садили на городі, якого було три сотки. Також нам допоміг вижити пайок, який видавали батькові на роботі. Так і протримались весь 1933 рік. В Чернявщину переїхали перед війною.

*Записала Н.Лубенець.
1999 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**ГУРЖІЯ Олександра Андрійовича,
1920 р. народження**

*(с. Маломихайлівка Покровського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

Я вам розповім декілька випадків, що трапилися під час голоду. Був свідком, як одна жінка жила з двома діточками, сама не їла, а останнє віддавала дітям. Вони були нашими сусідами, і одного дня я і ще декілька моїх друзів зайшли до них у хату і побачили, як 2–3-річні діти гризли пальці мертвої мами.

Пам'ятаю, як Кіндрат Сизоненко з відчаю зарубав сокирою свою дорослу дочку, свого 2-річного онука, засунув їх у гарячу грубу, а сам втопився в глибокій криниці.

В моїй сім'ї з голоду опух і помер батько.

*Записав Є.Гашиї.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ГУРТОВОГО Григорія Олександровича,

(с-ще Торчин Луцького р-ну Волинської обл.)

Я сам з тих, хто пережив голод 1932–1933, 1947 років.

Родом я з села Корніївка Веселівського району Дніпропетровської (нині Запорізька) області. Там жили мої діди і прадіди козацького роду. Дідусь, Карпо Гуртовий, пишався тим, що його дід був полковником козацьким Самарської паланки Запорізької Січі. Інші Гуртові теж значаться в козацьких реєстрах. Дідова гордість передавалась і нам. Дід був високий, чубатий, мав 10 гектарів землі, велику сім'ю – десять синів і дочок, був бадьорий, життєрадісний. Вважав, що після революції наші степи оживуть в новій Україні. У його хаті кілька днів стояв штаб Нестора Махна, якому симпатизував дід. Цього не простили навіть нам, пізнішим нащадкам діда...

Пам'ятаю, як на початку 30-х років розкуркулювали наших селян. У мого дідуся по матері, Пархоменка Афанасія, роздирали хату під соломою, на якій завжди було багато голубів, дід любив їх. Тягнули корів, коней, свині, вівці, навіть курей половили, весь реманент забрали, хоч дід не використовував найманої робочої сили, бо мав велику роботящу сім'ю. Діда Карпа Гуртового теж розкуркулили, бо згадали йому сприяння батькові Махну. Все добро розграбували, його вигнали з двору, дозволили тільки взяти один кожух. Коли почався голод, дід Карпо і бабуся Горпина перші опухли і перші в нашій родині вмерли. Дідусь сидів на порозі, раптом впав – і все.

Страшна і сумна картина до цього часу стоїть перед очима – вивозили розкуркулених. За що? За те, що то були справжні, роботящі, розумні і кмітливі господарі, можна сказати цвіт українського селянства, хлібороби з діда-прадіда, його еліта. Зима тоді була морозною, сніжна-сніжна. Степ рівний-рівний, видно далеко як по ньому пливе нескінченна валка людей під конвоєм десь у північному напрямі. Ми, малеча, прохукували у замерзлих від морозу склинах прозорі віконечка і дивились на те сумне видовище, не осмілюючись вийти з хати. Погнали і дідуся Пархоменка з бабусею, сином і дочкою. Казали, що їх погнали на Соловки.

Наша сім'я мала всього гектар землі. Та жили ми непогано, батьки працюючі були. Але й ми попали під розкуркулення. Забрали коня, корову, свиню, реманент. Батько нізащо не хотів іти в колгосп і мусив переховуватись. За ним кілька раз приходили. Було, постукали пужалном у вікно: “Батько дома?”. А ми, малеча, наївні, відповіли: “Дома”. Ввірвалися із зброєю. Але батько вискочив через відкрите вікно і поза хатою утік. Шукають скрізь. “Він же був тут, діти не могли збрехати! Все одно зловим”. Мати плакала. Комнезамівці, якими керував чоловік на прізвисько Вовк, забрали з комори жито, пшеницю, ячмінь, просо, квасолу, навіть з клуні необмолочений горох.

Серед дітей в сім'ї я був найстаршим, менша Марійка і зовсім маленька Віра. Їсти вже не було чого. Мати висохла зовсім. Батько переховувався. Ми, дітлахи, ще не розуміли – що ж то таке коїться, від чого це?

Настала весна 33-го. Ми опухли. Для Віри мати тримала у глечичку трохи зерна. Брала його потрошки, перетирала і тим годувала маленьку донечку, бо в грудях молока не було. Прийшов знов комнезам: “Де ховаєш зерно?” Обнишпорили, обштрикали шупами скрізь, та нічого не знайшли. Бо його й не було. Побачили глечик, він ще був наполовину з зерном. Забрали, висипали в мішок.

Як потепліло, пішли на городи. Шукали торішню перемерзлу картоплю. З неї дома пекли коржики. Це було щастя і така смакота! А в степ, у поле висипало багато людей. Виливали ховрашків, бо собак, котів давно не стало.

Восени 1932-го ще трохи дітей ходило в школу. Нас, як міг, рятував вчитель Грицько Харитонович Щербина, Царство йому Небесне, чудова, прекрасна людина. Високий такий, чорночубий. Підгодував нас, чай грів. Обійме, бувало, нас, сумно промовляє:

“Як же вас рятувати, діти?” Але кого питати? Пам’ятаю, як просто в школі померла моя однокласниця Дуняша. Незабаром школу закрили.

У нашому класі на першій парті сидів мій однорочок Коля. Його з’їла мати. Бачив як її арештовували. Вивели з хати, а слідом до воза несли паруючий казан з останками сина. Вона кричала, пручалася, бо збожеволіла. Посадили її до того казана і повезли. Люди валялись на вулицях, їх підбирали спеціальні команди. У машини, підводи кидали мертвих і напівживих, їх ще можна було рятувати. Недавно прочитав жахливе свідчення очевидця: мертвих і тих, хто вже не міг рухатись і лежав на вулиці, вантажили... вилами. Мов, вибачайте, гній. А людодство процвітало, за дітьми полювали. Мати старалась нас не пускати з хати, але ж і тримати не виходило, бо ми паслись, жебрачили. Їли лободу, траву, кору, цвіт, все, що можна було взяти в рот. Тіло важке, ноги як валянки, руки тонкі, живіт великий. Особливо пухли, коли вмакали щось у сіль. Мати виміняла останню пригожу одержину в дядька Журби на висівки, з них зварила кулешику. Смачний!

Вмерла маленька Віра. Мати поклала її у свиняче корито і відвезла на кладовище. Я з Марійкою не мали сили навіть провести її туди. Вмерли сім’ї Дерев’янків, Проскур, Пархоменків, Пилипенків, Міняйл, вимерла вся наша вулиця. Вмерли б і ми. Але тут з’явився батько. Посадив нас на тачку, повіз кудись. Зупинялись ми на хуторах, в невеликих селах, де всі вимерли. Пам’ятаю, зайшли в одну хату. Один мрець на підлозі, інший в ліжку, а піч ще тепла, в горщику варена лобода. З’їли, пішли далі. В дорозі зупинились, батько розвів вогонь. Підійшов якийсь циган, каже: “О, я краще тебе живу. В тебе біда он яка, дітей тих, напевне, не буде, бо ж не ходять”.

Отак добрались до Дніпра. Вода подекуди викидала здохлу рибу. Ловили щурів, видирали пташок. Тим і харчувались. В селі Водяне батько влаштувався

в радгосп, мати в дитсадок. А ми, опухлі, ходили просити милостиню. Матері не можна було признатись, що має дітей, бо нас би не взяли в дитбудинок. От Марійка стала біля входу і плаче. А завідуюча тьотя Дора питає, де її батьки. Марійка й показала на маму. Та все ж Марійку взяли. Потім вона прибігає, каже: “Йди, Гришо, може, й тебе візьмуть”. На щастя, так і сталося. Майже місяць я не міг ходити. Але потім оклигав.

Недовго тривало таке життя. Слідчі вийшли на батька, і ми мусили тікати. Опинились аж у Донбасі. Батько влаштувався на шахту, мати в радгосп, ми жебракували. Тут же дізнались, що дід Пархоменко втік з ешелона і тепер проживає в бараці шахти №9 в Чистяковському районі. Батьки порадились і вирішили, щоб мене відвезти до діда, бо двох дітей їм несила утримати.

Довелось ще пережити важкі часи. Під час війни в числі підлітків мене вивезли в Німеччину, на металургійний завод. Там знову зазнав голоду і знущань, тому заледве живий добрався додому у 1945 році. А в 1947 році – новий голод. За масштабами він був меншим, але теж жахливим. Батькові, як фронтовика, пощастило влаштуватись працювати на хлібозавод. Там він міг щось крадькома з’їсти. Але нам принести – ні, бо обшукували з ніг до голови, а знайдуть шматок, то або в тюрму сядеш, а вже роботи позбудешся – точно. І все ж іноді батько приносив нам гостинчик. На війні його важко поранили, вибило чотири ребра і в тілі була велика яма. От туди і вдавалося щось сховати. Немало було і випадків людоїдства. Жебрачив я і одного разу попав у таку хату до людоїдів. Зрозумів, що мене чекає, з розмов і жестів господарів. Але я був настільки худим, виснаженим, що навіть вони погребували і відпустили. І от ми, група хлопців, вирішили їхати на Західну Україну. Там, казали, голоду нема, бо колгоспів не було. Опухлий, хворий, з двома кавернами в легенях, зустрів добрих людей в селищі Торчин, тодішньому райцентрі на Волині. Працював у редакції райгазети, в школі, за доносом відчув на собі, як то бути “ворогом народу”.

Що можна сказати про страшне лихо 70-річної давності? Ще раз стверджую: голодомор, вірніше геноцид, організований штучно клікою знавіснелих антиукраїністів. Улітку, 1932–го, пам’ятаю, ми з батьком їхали крізь хлібні поля на своє поле. Гарний урожай зрів. Сполохали, згадалось, там дрофу, птах такий великий був. Вітер гойдав зелені хлібні ниви, і серце у батька раділо. Отже, ніщо не віщувало трагедії. Але вона сталась.

Того великого мого села Корніївки, яким воно було колись, нема. За числом жителів тепер воно – третина колишнього. Багато сіл, хуторів щезли взагалі. Немало сіл, які вимерли, залюднювались приїжджими, переважно росіянами або вихідцями із зросійщених українських місць. Пам’ятаю, у ті роки у себе ми не чули ніякої мови, крім своєї, рідної української. Тепер же Запорізький край, колиська українського козацтва, зросійщилась. Із свого рідного села одержую листи російською мовою. Серце крається від того, що мовний голодомор охопив чи не всю вже незалежну Україну...

Недавно в руки мені потрапила праця одного дослідника на цю тему. Виявляється, під час голодомору 1932–1933 рр. головним чином з України було вивезено 7 мільйонів тонн зерна, а в 1946–1947 рр. – 2,5 мільйона тонн. Деяким державам його давали надурняк. Зернові ріки пливли з України в час, коли там лютував голодний мор. Вимирали цілі регіони. Такою сатанинською політикою були дії, спрямовані на знищення українського етносу. Чорна ніч огорнула Україну. І ніхто в цивілізованому світі не забив тривоги, а США в цей час навіть визнали СРСР.

Пам'ять про невинно загублені душі кличе нас до справедливої і об'єктивної оцінки страшної трагедії нашого народу. Верховна Рада визначила її як геноцид, злочин проти людства. Але за це Звернення до українського народу проголосувала мінімальна кількість депутатів – 226, а фракція комуністів демонстративно залишила залу засідань. Проімперське коріння ще сильне, то ж не дивно, що у нас, за висновком Президента Кучми, “національна ідея не спрацювала”. А імперська політика “старшого брата” і тепер не змінилась. Посол Росії (правонаступниці СРСР) в Україні Чорномирдін брутально заявляє, що Москва не збирається вибачатись за організований нею голодомор, який забрав життя близько 10 мільйонів осіб, з них 4 мільйони – діти. Ще з осені 1932 року з Росії на Україну було направлено загони “чорношкірих”, (так називали людей в шкірянках), які не допускали селян до міст, де хоч щось можна було вимолити їстівного. Україна вмирала. А щоб замаскувати жахливу статистику масового мору, до квітня 1933 року про померлих від голоду в Москву звітували як про... заготовлену кількість голів худоби, а випадки людоїдства кодувались як кількість худоби, яка хвора на ящур. Таке забуттю не підлягає...

Нині захисники сталінського режиму вишукують різні “об'єктивні” причини голодомору: засуха, недорід, перекручення політики партії тощо. Чому ж не голодувала Західна Україна, яка знаходилась під окупацією Польщі, і люди жили там в бідності? Вже є достатньо документальних доказів про сплановану жахливу акцію винищення нашого народу. У Народній Книзі – Меморіалі “33-й: ГОЛОД” світлої пам'яті Володимир Маняк наводить шокуючий свідомість факт. Цитую дослівно: “У березні 1933 року, невдовзі після призначення на Україну секретарем ЦК П.Постишева, Сталін викликав його, С.Косіора та В.Балицького і в присутності Молотова, Калініна, Кагановича та Г.Ягоди “давал ряд руководящих указаний” щодо політики на Україні...”

На прощання, вийшовши з-за столу, він наблизився до Постишева, поблажливо поплескав його по плечах та зі своїм сатанинським гумором промовив, хитро посміхаючись: “Ты, Паша, назначен нами туда в роли ГЛАВГОЛА (*главнокомандующего голодом*) и этим оружием сделаешь больше, чем Семен несколькими конными армиями. Стасик (*Косиор*) немного растерялся, а у тебя рука железная, на тех слизняков (Чубар, Петровський) не обращай внимания”. На тому попрощалися. Тут коментарів не треба.

Болить в мені біль мого села. Тож я налагодив листування з інтелігентною людиною, ветлікарем, з прибульців, нинішнім корніївчанином Валентином Палієм. Він небайдужий до історії села, інформує мене про новини. Лиш сумно, що про цю трагічну історію села молоде покоління мало що знає...

*Бондарчук Андрій. Знімали у тайзі кіно
про хліб. – Луцьк, 2004 .– С. 69–74.*

СВІДЧЕННЯ

ГУТЕНКО (в дівоцтві КАЧАЛАБА) Фросини, 1925 р. народження (м.Тальне на Черкащині)

Жили ми на хуторі Качалаба поблизу села Шумівці Проскурівського району (тепер Хмельницька область. – В.М.). Його заснував дід Яків. За його хазяйнування більшовики і розкуркулили. На Сибір не відправили, бо вже був старий. Народилася я 1925 року саме на Марії Магдалини. Усе, що було в дитинстві, пам'ятаю як зараз. У 1933 році помер з голоду наш єдиний брат. Сестер зі мною було шестеро, і всі дуже гарно співали. Але в ті голодні роки було не до співу. Взимку 1934 року саме після Різдва батька Дмитра викликали у сільраду і сказали, щоб збирався із сім'єю переселитися на "кращі землі". Батько почав щось перечити, а йому голова ще з якимись представниками сказав, що може поїхати у Сибір.

Поїздом ми приїхали у Тальне, і нас припровадили в центр на пересильний пункт. Там, коли взнали, що батько грамотний, то визначили його у село Скалхутори. Його поставили головою колгоспу. Сім'я наша жила у Божій вірі. Але там відкрито ми навіть боялися перехреститися. В хаті заслонювали добре вікна і молилися вранці, увечері. При завішених вікнах і колядували на святки. Жити у хаті, де усі вимерли, було моторошно. Нас підтримувала молитва.

Батько був доброю людиною, і його любили люди. У німецьку окупацію в нього залишилася колгоспна печатка, і він видавав червоноармійцям-оточенцям довідки, що вони є жителями Скалхуторів. Хтось 1943 року доніс на нього в управу. Його німці так побили, що він відразу й помер. Остерігався більшовиків, а фашисти вбили. У 1970-х роках я із сім'єю переїхала в Тальне.

*Мищик В. Роки та дні смертей і жаху. –
За українську Україну. – 2007. – 5–11 листопада.*

СВІДЧЕННЯ

ГУТКА Григорія,
1918 р. народження
(Донеччина)

Розпитавши про страшні часи свого дідуся, Григорія Гутка, Катерина Долговська переповіла:

“Батько діда до революції був заможним селянином. Під час колективізації його господарство було розорене: землю передали колгоспові, коней забрали. Мати діда Гриші померла під час пологів, тому все дитинство хлопчина провів у сім’ї батькового брата. Дядька незабаром заарештували, а “годувальницею” хлопчини стала тітка Феодора, яка після арешту чоловіка сама залишилася з п’ятьма дітьми. Коли почався голод, і діти стали пухнути, тітка Феодора у задній стінці колгоспної комори цвяхом пробила дірку, з якої сипалися зернини. Набравши трохи зерна, тітка замащувала дірку глиною й маскувала гілляками. Вдома вона розмелювала муку на ручних жорнах і ножами у підвалі пекла млинці, аби якось нагодувати дітей. Щоб перебити хлібний запах, який могли почути сусіди, тітка Феодора палила гуму.

У всьому селі тільки тітчина родина вціліла повністю.

Записала К.Долговська, онука.

Освіта України. – 1999. – №48–49. – 24 листопада.

СВІДЧЕННЯ

ГУЦАЛЕНКА Володимира
(с.Ватутіне на Черкащині)

ТОРГСІН

Восени 1932 р. в колгоспах чомусь здихало дуже багато коней. Казали, що від сапу. Вони валялися в полях, на узбіччях доріг. А незабаром ударили морози, сипонув густий сніг, і там, де лежали мертві, задубілі на морозі коні, утворились снігові горбки.

Весною пригріло сонце, і я з молодшою сестричкою поволі рушили до колгоспної скирти соломи, сподіваючись витрусити хоча б трохи зерна, що залишилося після обмолоту. Таких, як ми, під скиртою вже порпалося чимало. Крім дітей, придибали й дорослі жінки, в багатьох були опухлі, мов колоди, ноги, замотані ганчір’ям.

Недалеко я помітив людей, які раз у раз то нагиналися, то випростовувались, махаючи руками. Спитав у котроїсь із жінок, що ті люди роблять. “Розрубують дохлих коней і тягнуть додому шматки м’яса”, – відповіла вона.

У селі поїли не тільки дохлих коней. Не залишилося ні собак, ні котів. Варили навіть шкіряні решета.

Ми з сусідським хлопчиком, моїм ровесником, у морозяні дні залазили на горище колгоспного корівника, де ховалися від холоду горобці. Зачинивши з обох боків горища двері і ставши під протилежними стінами, ми бігли назустріч один одному й вимахували над головою кійками. Наполохані горобці металися між нами, попадаючи під удари кийків. Було їх багато, за короткий час ми набивали по добрій торбині. Вдома матері чи бабусі ошпарювали пташок окропом, скубли пір'я, потрошили та варили. Такі дні були святом.

Коли потеплішало, селяни заходилися перекопувати свої городи в пошуках мерзлої картоплі. Хто мав хоч трохи сили, подавався на колгоспне картоплище. Хоч пахла та картопля бридко, з неї пекли млинці: хто на чому, а здебільшого на розтоплених парафінових свічках. Корінці бугили, лобода, кропива, кінський щавель – усе зривалося й поїдалося. Проте ці “делікатеси” не могли врятувати від голодної смерті багатьох. Вимирали цілими сім'ями по своїх оселях, падали під тинами на вулицях.

Наша школа стояла неподалік від цвинтаря. Під час великої перерви ми бігали туди й бачили, як 4 худущих дядьків скидали з підводи в задалегідь викопану яму тіла наших односельців. Інколи підводу просто перекидали, і трупи скочувалися з неї в яму. За цю роботу сільрада видавала дядькам по мисці затірки, яку вони тут же, біля ганку, жадібно випивали.

Вижили переважно ті, хто мав корову або родичів у місті, які спромоглися щось одірвати від продуктів, одержаних на картки, й передати своїм близьким. І нашу сім'ю також врятувала корова, та допомогла сестра, що навчалася тоді на робітфаці в Білій Церкві. Разом з нею в кімнаті гуртожитку мешкали ще 5 дівчат. Вони домовилися щодня виділяти зі своєї пайки хліба певну частину. Так у кожній назбирувалося поступово до 2 буханців. Сестра приносила заощаджений хліб лише в неділю, бо від Білої Церкви до нашого села було майже 25 км. Одного разу вона написала, що наступної неділі прийти не зможе, тож хай би батько сам якось дістався міста.

Погожого весняного ранку з колгоспу їхала підвода по запчастини до тракторів. Тато взяв і мене з собою. У місті я опинився вперше, все тут було незвичне й цікаве десятилітньому сільському хлопчині. Але найбільше вразила одна крамниця. При порозі її сидів мільціонер, а другий походжав біля широкої заграшованої вітрини. І чого тільки в тій вітрині не було! Боршно, які хоч крупи, сало, копчені ковбаси, цукор, цукерки... Та ще ж усілякі промтовари. В око мені впали гарненькі дитячі черевики, здається, саме на мою ногу. На них, як і на інших товарах, була позначена ціна: 90 коп. Я знав, що то невеликі гроші, й попросив тата купити взувачку.

Сумно усміхнувшись, він сказав:

– Е, синку, ця крамниця не для нас. Тут усе продається лише за золото. Оно глянь, вивіска: “Торгсін”.

– А що воно таке?

– Це по-російському означає “Торговля с іностранцями”.

Про свої враження від побаченого я розповів шкільному приятелю Володі. І про торгсін, звичайно, теж.

– А ти знаєш, – спитав приятель, – як це слово розшифровується за літерами?

– Торговля с іностранцями, – гордо відповів я.

– Так за складами, а за літерами буде: “Товаріщі, очнітесь! Родіна гібнет, Сталін істребляєт народ!”

З подиву я роззявив рота. Відтоді це розшифрування запам’яталося мені не менше, ніж частівка, почута в нашому селі:

*“Коли Ленін помирав,
Сталіну наказував,
Щоб той хліба не давав,
Сала й не показував”.*

Володиній сім’ї 1933 рік завдав страшного удару. Його батько дістав десь пуд борошна, приніс додому, а ввечері вийшов з хати й довго не повертався. Занепокоєні дружина та діти кинулися шукати. При світлі ліхтаря біліла прищиплена записка: “Не хочу бути зайвим ротом. Може, борошно, яке я приніс, врятує вас від голодної смерті. Простіть мені, мої рідні.”

І справді, дружина й 3 дітей залишилися живі.

Народна газета. – 1996. – №4 (234).

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ГУЦАЛЕНКО Олени

(с. Молодецьке Маньківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

ПЕРЕЖИТЕ СТРАХІТТЯ

На початку 1932 року комунари почали в людей забирати хліб. Вони вигрібали його звідусюди, висипали навіть з горнят, які знаходили в печі, забирали все, що можна було їсти. За нашим городом була викопана яма, до неї звозили мертвих і навіть живих, які були вже на шляху до Бога, бо на них була тільки шкіра і кістки.

У батькового брата Юхрема було шестеро дітей. Вижила тільки Дарка, а то всі повмирали. Моя мама побачила, що активіст Браславський витягує з печі горщика, вихопила його і розбила. Горох розсипався по всій хаті і, отже, залишився у нас. А мародер люто вилаявся і, забравши яйця з миски, вийшов з хати. Мама просила його залишити яйця для дітей, але материнські сльози не зворушили камінну душу мародера, якщо вона в нього була взагалі.

Прийшов наш батько і спитав, чому це Браславський ходить попід хатами і заглядає в горщики. Другого дня наш батько з активістами і своїми прихиль-

никами пішов до Федора перевірити його статки. У нього виявили багато мішків пшениці. Ніхто не сумнівався, що то була пшениця з людських горнят. Але Федір не віддав жодного мішка, а моєму батькові руків'ям нагана розбив голову. Мати вимагала від батька покинути цю роботу, щоб не вбили, але він маму не послухав і сказав, що проти мародерів буде боротися до перемоги, бо цьому колись-таки має прийти кінець.

У мого батька було шестеро дітей, але не вмер ніхто. Щоб урятувати нас від голодної смерті, батько їздив у Білорусію по харчі, вимінював їх за одяг. Він на обмін за продукти, за хліб повідвозив з хати усі речі. А в Білорусії ще й підробляв, укриваючи бляхою людські хати. Наших людей до Білорусії по продукти їздило багато.

В нашому селі було і людоїдство. По сусідству жили два брати Гуцаленки: Яків та Онисько Павловичі, в них були сини. В Ониська Володя, а в Якова – Федір. Діти гралась у дворі. Перед цим до нас приходив сусід Сиваченко і сказав моїй матері:

– Ось побачите, в Ониська син пропаде, бо я його бачив, що він ходить аж до Козинського, за два кілометри від села.

Мама здивувалася:

– Чого це він пропаде і чого він там ходить так далеко від села? Йому ж лишень чотири рочки.

Віктор запрошував до себе нашого Федора:

– Іди до мене, я тобі дам оладика.

Федько відповів, що не піде, бо й молочко вдома є. А Володя бігав у нас по підвір'ю, батьки його були на роботі, а моя мама була вдома. Федя не пішов за Віктором, але Віктор усе ж таки знайшов собі жертву – він заманив до себе Володю. Увечері прийшли батьки і стривожено допитувалися, чи бачив хто їхнього сина. Шукали скрізь – у ямах, погребях, на горищах і навіть у криницях. Кругом обшукали, думали, що, може, де заснув чи заблукав. Але пошуки були марними, тому вирішили по тривозі підняти людей з усієї вулиці. А моя мама і каже:

– Шукайте Володю у Віктора, – і переказала всю почуту підозрілу розмову Віктора з нашими дітьми.

Володин батько засумнівався в здогаді моєї матері і навіть звинуватив її в обмові. З настанням вечора до Віктора не пішов ніхто, бо не було світла. Так у тривозі пройшла ніч. А вранці всі сусіди зібралися знов і продовжували шукати, куди поділася дитина?

А Мефодій Бондаренко, наш сусід, рішуче сказав:

– Нумо шукати зниклу дитину у Віктора.

Прийшли, а хата зачинена на замок, і вікна зашторені. Мій батько працював у сільраді, взяв на себе відповідальність і сказав, що буде бити двері, не звертаючись до сільради по дозвіл. Відкривши хату і ввійшовши до неї, люди побачили на столі таку картину: лежить миска з недоїденими дитячими ручками, долоньки виїдені, пальчики обгризені, на столі – масні крапельки

звареної юшки. Шукали м'яса з хлопчика, та не знайшли ніде, але натрапили на залишки другої жертви – знайшли голову дівчини. На ній була велика заплетена коса, а на шиї – залишок сорочки – манишка з мережкою. А далі шукали на городі і знайшли Володину голівку, яка була замотана в ганчірку і закопана, мозок у ній уже був виїдений. Людоїд утік, проте його впіймали, а згодом пішли чутки, що його хтось начебто бачив у Києві закованим у клітку для звірів, але того підтвердити не міг ніхто.

Моя мама написала про все, що сталося, своєму синові в місто Кам'янське (пізніша назва – Дніпродзержинськ) листа. Микола цього листа прочитав на роботі товаришам, і за це його арештували. Він під слідством сидів доти, доки на запит слідчих органів надійшло з села підтвердження про те, що таке справді було. З того часу ім'я Віктор в нашому селі стало лайливим, тому що чоловік на ім'я Віктор убивав дітей і поїдав їх. Цим іменем протягом сорока років дітей ніхто не називав.

Були й інші випадки людоїдства. Був один чоловік на прізвисько Кліпко. Його син вийшов до криниці напиться з відра води, яку брав сусід. Сусід знову тягне, Кліпко знову вийшов пити та й каже:

– От смачні цицьки.

Сусід насторожився і заявив у сільраду. Голова сільради Дмитро Довбуш прийшов з людьми, вони в льоху відкопали залишки жінки. Якось Кліпко взяв її за плечі, довгу косу намотав на руку та й каже:

– Я тебе заріжу.

А вона промовляє:

– Ну й ріж.

Думала, що той жартує, а він перерізав їй горло. У цьому людоїд зізнався на допиті.

Кліпко з'їв двох жінок. Його син хвалився, що цицьки в однієї жінки були смачні, солодкі, бо вона була повна, а друга – худа. Людоїд був комнезамом, сільрадівським активістом. Його дружина йшла від Поташі. Вона йшла з сапою, поховала свою дитину. Їй переказали, що її чоловіка забрали, бо він поїв людей. Вона не пішла в село, звернула в жито, і ніхто більше її не бачив.

Чись дитя років шести-семи було калічкою, гладке, сиділо в печі. Воно грілось, дівчинку звали Оленка. Прийшли батьки, питають Марфу, де дитина, а вона каже:

– Що ви її шукаєте, я вже її з'їла.

Тоді люди були страшніші за звірів. Згадується і такий випадок. Соловейки в селі гнізда в'ють на землі. Був і в нашому дворі один, але кіт спіймав його і з'їв. Нам того соловейка було дуже жаль, ми навіть плакали, але сльози були запізнілими. Жирний кіт уже облизувався і лапою скидав з морди пташиний пушок. Але ж коти все-таки тварини. Нас-бо їли московські двоногі коти. Вони згодом таки подавилися, а кого й свої поприбирали з дороги до комунізму, до якого не судилося дійти, мабуть, нікому. А їхній шлях встелений людськими кістками.

Записав М. Шуляк.

Українська газета. – 2003. – №16. – 24 квітня.

СВІДЧЕННЯ

ДАВИДОВОЇ Єфросинії Макарівни,
1913 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Родилась я в с.Новая Моисеевка Солонянского р-на Днепропетровской области. Семья наша по тем меркам была небольшая – мать, отец и 5 детей. Я и мои родители работали в колхозе. Младшие дети занимались огородом и птицей (куры, гуси).

Вспоминаю засушливое лето 1921 года. По-моему, это не было причиной того голода, заставившего питаться вареной кожей коров и толченой травой (вереском). Такие засухи уже бывали и не приводили к такому голодомору. Это была политика военного коммунизма, которая выгребла все запасы зерна, особливо не задумываясь о селянах.

В колхозе стала работать с 1929 г., пробыла там до 1960 г. Желание уехать из села было велико. Но паспортная система не давала такой возможности. Муж и наши трое детей жили в селе очень бедно. Спасало то, что могли иногда продать солому, а также выручала корова. В колхозе вместо денег расчет был трудоднями. Трудодни могли отоварить продуктами. На одежду из семейного бюджета выкраивали те деньги, которые могли заработать от продажи молока.

За достаточно долгую жизнь пережила я несколько голодовок – в 20-х и 30-х годах и в послевоенное время. Теперешнее экономическое положение в Украине не самое страшное. Считаю, что самое страшное я уже пережила.

[Підпис]
1995 р.

СВІДЧЕННЯ

ДАДИНСЬКОЇ Поліни Василівни,
1922 р. народження
(Полтавщина)

Я народилася в 1922 році в селі Жуки, в сім'ї Нектовенків. Було нас троє дітей у сім'ї. Голодомор пережила в Жуках. Ходило місцеве населення, сусід в сусіда забирали все.

Батькові було дано завдання здати державі другий план хліба. Один план він виконав, а другий – ні. Забрали його у в'язницю. Мама клопотала, їздила до Григорія Івановича Петровського, який був тоді при владі. Їздила до нього. Батька звільнили.

Жити було ні за що. Возила мама свій одяг, що було, – в Білорусію. Привозила продукти. Нам залишала їсти. (Щоб не забрали її одяг, ми одягали його на себе. Нас роздягали. Качались ми по хаті, не давали. Але вони забирали.) А батько ще сидів у в'язниці тоді. Майже рік пройшов, поки його звільнили. Це був 1932-й рік. Ще тоді так не вимирали. То в 1933-му році...

Важко казати. Одного разу наварила нам мама макітру пшениці. Поставила. А сама поїхала. *(Стримує плач).*

Прийшли (“буксири” вони звалися). Прийшли. Вікна були, такі двійні рами, розтворчасті, на крючечках всередині. “Відкрийте!” кажуть. Ми не відкрили. Вони підділи сокирою. Вікно те розкрилось.

Улізли. Забрали ложки і поставили макітру серед хати. Виїли все і пішли.

Мама три дні не було. *(Стримує плач).* Ми були голодні. Це було весною. Пережили голод.

Мама була колгоспниця. Вона сама з Опришок. І вчителька та, що її вчила, вчила і мене в першому класі. Вона мені і дорогу в життя дала, ця вчителька. Її звали Зеленська Деникія Іванівна. Мама пішла в Жуки заміж. І Деникія Іванівна тоді працювала в Жуках. (Її туди перевели.)

Дуже багато людей померло під час голоду. У сім’ї нашій не померли. А у наших сусідів, Гладирів, було десять чоловік. Всіх голод забрав. Їздили кіньми гарби. Їздили й брали мертвих і живих, які ледве дихали, ну ще були живі. Це я вже пам’ятаю. Було ж уже мені десять років, одинадцять. Це я бачила.

Під час голодомору в школу ходили. Школа не закрита була. Куди ж ходили? Як підемо в школу – сьогодні нас було п’ятнадцять, завтра уже тільки тринадцять. Школа існувала, але навчання, як такого, не було.

*Записані групою “Архіватор–100”.
22 червня 2003 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
ДАНИЛКІНОЇ З.П.,
1924 р. народження
(м.Київ)

Я народилася в селі нинішнього Машівського району на Полтавщині в 1924 році і добре пам’ятаю страшений голод 1933 року.

Пам’ятаю, як приходили до хати і “вимітали” все дочиста – де яка зернина, де яка пшоница чи квасолина – все забрали. Вигребли у матері все із скрині (те, що мати пряла і ткала своїми ручками). Тітка моя надягла на себе хороше плаття і пальто (щоб зберегти від грабежу), але комсомольці зняли з неї весь одяг

і забрали. Це робилось вдень з дозволу влади. Дід мій подався на Донбас, щоб не вмерти з голоду і допомогти нам, але його знайшли й там і вбили. А сім'я з 6 осіб вимерла з голоду (у дідуся по матері).

33-й рік навіть згадувати страшно і моторошно. Теперішнє покоління не може збагнути того, що ми пережили, витерпіли і в 1933-му і в 1946–47 роках.

1946–47 роки були дуже тяжкими, але я вже працювала і мала по карточці 200 г хліба. То вже з Божою допомогою вижила і в ті страшні роки. Не дай і не доведи, Боже, щоб щось подібне до 1933-го та 1946–47-го років повторилося.

Я засуджую той режим і тих людей, що організували ті страшні голодомори та звертаюся до Президента, Уряду і Верховної Ради, аби вони доклали всіх зусиль і розуму, щоб нічого подібного не прийшло на нашу багатостраждальну неньку-Україну.

[Підпис]

2 вересня 1996 р.

СВІДЧЕННЯ

Дарії Свиридівни

(с.Таврійське – Гладківка Голопристанського р-ну
Одеської (нині Херсонська) обл.)

ГОЛОД – 33 ОЧИМА ДІТЕЙ – 93

Минуло більше 60 років з того моменту, коли по Україні пройшла смертоносна хвиля голоду. Але в нашій пам'яті ці сторінки історії будуть жити завжди. Все нові і нові факти дізнаємося від очевидців. Свою розповідь Дарія Свиридівна почала зі слізьми на очах:

“В сім'ї було четверо дітей. Батько помер відразу. Залишилися мама і четверо дітей. Їсти було нічого, варили лободу і їли. Не було жодного дня, щоб хтось не вмер. Ловили в полі ховрахів і їли. Люди божеволіли, але діло не доходило до канібалізму. Ще дуже цінним продуктом, завдяки якому виживали, були козельці. Діти бігали з торбинками, викопували їх і носили додому. Одного дня мама дала жменьку фуражу, їли його з устюками, та й це була їжа. Приходили до нас шукати зерно, та нічого не знайшли. Потім від голоду померла мама, і я залишилась за старшу. Шукали корінці, трави і їли. Коли знаходили шматок шкіри тварини – це було свято. Я поздирала з неї, що було можна, і варила, а всі їли. Отак і вижило тільки двоє, але все ж таки вижили. Все це було дуже жахливо”.

Записала Т.Крюк.

Упорядкував Ф.Морозюк. 18 лютого 1995 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДАРНОПУКА М.

(с. Побережне Вінницького р-ну
Вінницької обл.)

Я пережив ті страшні роки голодомору, тому всім серцем співчуваю тим, хто їх також переніс. Надсилаю п'ятнадцять карбованців кіностудії "Земля" для створення фільму "Голод-33". Нехай це буде моїм скромним внеском у те, щоб подібне лихоліття більше ніколи не повторилося.

Сільські вісті. – 1990. – 2 серпня.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДАЦЕНКО О.П.,**1912 р. народження**

(с. Топчине Магдалинівського р-ну
Дніпропетровської обл.)

Я буду казати лише правду, те, що бачив сам.

Бувало, йдеш ранком на роботу, а вони лежать попід тинами: хто мертвий, а хто ще й живий, а тільки вже негоден і поворухнутись. А повертаєшся ввечері назад і бачиш, що й ті вже померли.

Їсти не було чого. Хто, бувало, бурячок принесе, хто жменьку квасолі чи гороху, а хто й кукурудзи. Отак і перебивались. Та хтось з активістів доніс про це владі, і тоді голова сільради встановив за дворами нагляд, і вони забирали у людей не тільки те, що приносили за виконану роботу, а й те, що в них ще було вдома. Так й помирили люди з голоду. Страшно те, що не везли навіть на кладовище, а заривали в яму, деяких повкидали в колодязі...

Всіх померлих тоді від голоду вже не пригадаєш...

Особливо дошкуляв голод дітям. Багато їх осиротіло, помирили й самі, а інші ходили чи повзали, а затим вже й гинули. І тоді було створено дитячий інтернат – притулок для безрідних дітей. Ні про яке виховання там й мови не було, треба було лише врятувати сиріт від голодної смерті.

*Записала М.Карханіна.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ
ДЕЛЕНДИКА Олега
(м. Київ)

ЧТИМ ПАМ'ЯТЬ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРА И ОДНОВРЕМЕННО ЕГО ОРГАНИЗАТОРОВ

В Киеве есть памятный знак жертвам Голодомора. Есть и памятник его организатору – Станиславу Викентьевичу Косиору, Генеральному (позднее – Первому) секретарю ЦК КП(б)У в 1928–38 годах.

Вот что написано о нем в Интернет-энциклопедии “Википедия”: “У липні 1932 р. на III Всеукраїнській конференції КП(б)У, добре знаючи незадовільне становище з забезпеченням населення хлібом, активно підтримав вимогу Л.Кагановича і В.Молотова повністю виконати значно завищені плани хлібоздачі в Україні. За його ініціативою було створено колгоспні фонди (постанова ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р.). Вилучення на початку 1933 р. цих фондів (включно з насінневими) за директивою Й.Сталіна і В.Молотова і при безпосередній підтримці Косіора, у залік виконання плану хлібозаготівель стало однією з головних причин Голодомору 1932–33 рр. в Україні. Косіор – безпосередній організатор і виконавець політики фізичного і духовного геноциду українського народу, що виявився в ліквідації “українізації” і проведенні політики русифікації, організації штучного Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, розгортанні протиукраїнського терору, фабрикуванні численних політичних процесів та масовому винищенні національної інтелігенції”.

Как выразился Лев Копелев, “на Украине тридцать седьмой год начался в тридцать третьем”. То, что в 39-м Косиора расстреляли, никак его не реабилитирует. Коммунисты вели себя, как пауки в банке. Ягоду, Ежова и Берію тоже расстреляли. Что же – им тоже памятники поставит?

Еще год назад я написал письмо с требованием снести памятник Косиору руководству Главного управления внутренней политики КГГА. Мне ответили, но, к сожалению, не сообщили результатов “внимательного изучения и взвешенного рассмотрения” моего предложения, но памятник Косиору на ул. Артема (тоже коммунистический деятель) не снесен.

Тем временем в марте этого года президент Украины издал Указ “О мероприятиях в связи с 75-й годовщиной Голодомора 1932–1933 годов в Украине”, выдержка из которого гласит: “Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям: вжити в установленому порядку заходів щодо демонтажу пам’ятників та пам’ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення голодомору 1932–1933 років в Україні та політичних репресій. А також щодо перейменування

в установленому порядку вулиць, площ, провулків, проспектів, парків та скверів у населених пунктах України, назви яких пов'язані з такими особами”.

Думаю, що в свете этого Указа вопрос о памятнике Косиору интересует не только меня.

Газета по-киевски. – 2007. – 23 ноября.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДЕМИДЕНКО Текли Омелянівни,
1912 р. народження
(с. Яцини Пирятинського (нині Гребінківський)
р-ну Полтавської обл.)

У мого батька, Шупти Омелька, було небагато землі, але і кінь був, і реманент, і все, що було потрібно для обробітку землі. Обробляли землю ще й коровами і бичками. У 1929 році батька розкуркулили, бо не хотів іти в колгосп. В 1933 р. помер він від голоду.

А ми, діти – Данило і я пішли у радгосп, що був біля Лазірок Оржицького р-ну Полтавської обл. Там голоду не було. Але в 1934 р. мене вигнали з того радгоспу, щоб ішла додому у колгосп. А Данила залишили, бо він був добрий спеціаліст по сільськогосподарських машинах. Прийшов він додому в 1935 році.

За 1932–1933 рр. село вимерло наполовину. Сум і страх. Працювали ми у колгоспі, але нам нічого не платили. Не жили, а мучилися. Один год на трудодень дали по 20 г хліба. Робили і вночі. І коровами своїми волочили землю, снопи возили. А хліб з села все вивозили і вивозили...

[Підпис] В.Демиденко
Записала Л.Ковалівська.
28 липня 2008 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДЕМИДОВОЇ (в дівочтві ІВАНОВА)
Поліни Іванівни,
1924 р. народження
(м. Дмитрове Донецької обл.)

Під час голодомору 1933 р. жила я в с.Гродівка Сталінської (тепер Донецька) області. Наша родина була невелика – мати, батько та мій брат. Батько працював пічником. Мати господарювала вдома. Врожай 1932 р. був гарний. Восени 1932 р. стали відбирати у селян хліб, а потім й інші продукти. Батько почав пухнути,

і ми переїхали у Юзівку на шахту 12/18 до мого дядька. Ми дуже голодували, всі були пухлі. З братом ходили жебрачити. Вночі збирали на полі колосочки, збирали кісточки з абрикосів, варили лободу, на смітниках збирали кишки з риби. Ще ми ловили ховрахів та горобців. Ховрахів ловили так: йшли на поле, знаходили нори, лили туди воду й чекали, поки ховрах вилізе, та били його палицями.

Бувало, що цілими днями ходили по шахтарських їдальних, де шукали крихти хліба. Трохи легше стало, коли батька взяли на роботу до шахти. Йому почали видавати 500 г хліба на нього і по 200 г на кожного з нас.

Люди під час голоду вмирали прямо на вулицях, були випадки самогубств.

На мою думку та на думку моїх односельців, той голод був через те, що все вирощене з села вивезли.

[Підпис]

Записав О.Удовицький.

Вересень 1997 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДЕМЧЕНКО Катерини Тимофіївни,
1925 р. народження

*(с-ще Губиниха Новомосковського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

У 1933-му році померли мої батько з матір'ю, і мене, сироту, взяли до “ясел” – так їх називали. Там збирали дітей з різних сімей, щоб дати змогу їм вижити. Нас кормили в яслах, а також ми робили деяку роботу – збирали довгоносіків з буряків, колоски на полі. Урожай були гарні, але хліба ми не бачили.

1998 р.

◆ ◆ ◆

ДЕМЧУКА.

*З розповіді бабусі
(м.Київ)*

*У полі висохли криниці.
Ніхто не сів, не орав,
Голодний рік, мов чорна птиця,
Над краєм змореним літав*

(З селянського фольклору 30-років ХХ століття)

До революції 1917 року Україна була одним з найбільших у світі постачальників пшениці, і люди, які багато працювали, жили досить непогано. Після рево-

люції, коли до влади прийшли комуністи-більшовики, вони роздали вилучену у поміщиків землю селянам, які на ній почали працювати до “сьомого поту”, збирали непоганий врожай, заводили худобу, будували хати, але все це було дуже недовго. Партія і радянський уряд прийняли рішення – забрати землю назад, худобу, реманент, який був у селян, все це звести до купи і господарювати разом – колективним господарством – колгоспом...

Селяни віддали до колгоспів 80% своєї землі, вступаючи в колгосп часто-густо примусово. На чолі їх стояли комуністи, які повинні були беззастережно виконувати Державний план збирання та здачі державі сільськогосподарської продукції – треба було годувати міста, які швидко зростали, велику армію та відправляти на продаж за кордон. Колгоспникам грошей не платили, а розраховувались з ними “трудоднями” – ставили різочки в блокнотах бригадирів. Різочка – це відпрацьований в колгоспі день за нормою а після збирання врожаю з ними розраховувались збіжжям. Пшениці та іншого збіжжя давали дуже мало, бо врожаї зменшувались. Колгоспники дивились на колгоспну ниву вже як на чужу і працювали не як на себе, а так-сяк. Врожаї падали, а плани зростали. І хоч як важко було жити, але в селах ще шуткували, складаючи частівки:

*Ціло літечко робила,
Кіло гречки заробила,
Кіло гречки, два ячменю,
Та й журюся, де я змелю.*

...В містах хліб та інші продукти виділялися по картках. Батько мого дідуся Віктора – Демчук Прокіп Іванович (який жив в Києві), намагався врятувати своїх близьких на Вінниччині і посилав до села Жадани все, що зміг зібрати зі своєї пайки До цього часу його племінниця згадує про це з вдячністю.

Бабуся розповіла, що керівники України Влас Чубар та Микола Скрипник намагалися врятувати людей від неминучої загибелі і благали посланця Сталіна Постишева, який у січні 1933 р. приїхав в Україну, видати колгоспникам хліб, що залишався на елеваторах та коморах, та допомогти зерном для сівби, але він відмовив. Люди, ті, хто міг ще пересуватися, почали тікати, але на кордонах України виставили заслони, а людей з сіл не приймали на фабрики та заводи.

Зараз у районах м.Києва – Борщагівка, Позняки, Біличі, Воскресенська Слобідка великі гарні будинки, в яких живуть тисячі людей, а на цих місцях в 30-х роках вмирили від голоду люди. В Позняках і Бортничках померло від 44 до 46 відсотків жителів, в Осокорках померло близько 1100, а в Позняках – 700 людей. В Братській Борщагівці (тепер житловий масив Південна Борщагівка) померло 200 жителів, в Микільській Борщагівці – 270 людей. В с. Віталитовська в сім’ї, що складалась з 12 осіб, вижив тільки один. В Жулянах з’їли

всіх собак. Декого врятували млинці з жолудевого борошна. Навесні рятувались щавлевою та кропивною юшкою.

Кожного дня в Україні помирало 25 осіб.

Записала А.Демчук.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції “Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать”. (25–26 листопада 2003 р, Київ). – Київ, 2003. – С.15–16.

СВІДЧЕННЯ

ДЕНИСЕНКО Галини Маркіянівни,
1923 р. народження
(м. Тараща Київської обл.)

До 1933 року я проживала в селі Чайки Богуславського району Київщини.

...Пам'ятаю, як до нас в хату “завітав” комісар хлібозаготівельного комітету. З жахом згадую його блискучі чоботи, що рипіли, коли він походжав по хаті. Цей нелюд бив матір, вимагаючи, щоб вона зізналася, де зерно. Мати мовчала. Сил їй надавали її діти, що тихо визирали з-за кутка. Комісар розсердився і своїми великими неохайними руками почав порсатися в печі. Він знайшов малесенький клумочок з зерном. Я впала на коліна, благаючи комісара не забирати останній харч. Та чоловік не знав, що таке жалість і милосердя, він вдарив мене ногою і, грюкнувши дверима, пішов з хати.

Я довго хворіла. Якось вночі побачила, як мати приносить в хату півсклянки зерна, виміняних на стародавню сімейну коштовність. То були погані часи для України.

Нарешті мати не витримала і написала батькові листа, в якому просила забрати її і дітей. Він на той час був у Росії на заробітках. Кожен місяць висилав посылку з сухарями. Але сухарів було так мало. А голодних у селі так багато... Ризикуючи життям своєї родини, батько вивіз всіх нас у Росію.

Але то було не останнє випробування. В 41-му році розпочалася війна з фашистами. В вісімнадцять років мусила йти на фронт. Там довелось іще раз пережити голод у німецькому оточенні у болотах Новгородщини. Цілими днями їли лише кислицю, болотяні ягоди і гнилу конину. І довелось віч-на-віч зустрітись із смертю. Можна з упевненістю сказати, що у цього лиха зовсім не жіноче обличчя.

Остапець Микита (мій прапрадід):

В 1932–33 роках мешкав в селі Березна Володарського району Київської області. Звісно, що хліба не було, але наша сім'я жила медом з пасіки і прихо-

ваними овочами. Всі родові коштовності виміняли на хліб. Вступив до колгоспу і вижив.

Записала О.Ткаченко.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції “Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать” (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С. 27–28.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДЕНИСЕНКО Марфи Яківни, 1916 р. народження

Голод мене застав в с.Красноіванівка Криничанського р-ну Дніпропетровської області. Причиною того, що стався голод, було те, що заготівельники забирали все.

Заготівельна кампанія проводилась під керівництвом уповноваженого з районного комітету партії, він організував комсомольців, членів партії та інших людей (деякі з котрих мали дурне минуле). Ці люди приходили до людей і запитували, чи є в них приховане зерно. А коли бачили, що взяти нічого, все одно залізними щупами шукали приховане зерно в стінах хати, у сіні, у підлозі, на горищі, подвір'ї. Якщо щось знаходили, то все забирали, не залишали навіть на насіння. Забирали все зерно, борошно, всі крупи, навіть маленькі шматочки сала, що матуся зберігала для менших братика і сестер. З того, що забирали, заготівельники часто частину пропивали.

В голод ми їли те, що зоставалось після заготівельників, те що заготівельники не змогли знайти. До кукурудзяної муки домішували протерту лободу, варили пісний борщ. На сім'ю з семи чоловік в казан кидали трошки червоного буряка, кілька картоплин, цибулину, жменьку квасолі, що мати ховала в іконі.

Батько часто їздили і обмінювали речі на їжу. Ніхто з нас не знав, куди їздив батько, але інколи його не було й тиждень, інколи й усі два. Але коли він приїжджав, то для нас було свято. Він привозив кукурудзяного борошна, олії із свиріпи, інколи сало, цукор, зерно. Так батько вивозив майже всю мамину скриню з посагом (весільний одяг, святкову одягу), свої військові чоботи, шинель.

В нашій сім'ї голод пережили всі, але багато односельців загинули, або заховоріли під час голоду. Одна наша сусідка від голоду покінчила життя самогубством. Один чоловік, в якого уповноважений з райкому партії забрав останню торбинку з зерном, напав на того, щоб відібрати своє зерно, то той уповноважений холоднокровно застрелив його і сказав, що селянин був “контролю”. У вбитого zostались жінка і четверо дітей-сиріт.

Записав О.Денисенко.
1998 р.

СВІДЧЕННЯ

ДЕНИСОВОЇ Прасковії Павлівни,
1918 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Родилась я в 1918 году в с.Карповка Ильинского сельсовета Городнянского р-на Черниговской обл. В семье было 8 человек детей. Хозяйство было большое: несколько коров, свинарник, куры, индюки, гуси. Была конюшня и много земли. Работали от зари до зари, от мала до велика. И дети, и взрослые (дядья и другие родственники). Но отец с матерью никого не баловали. Одеты были просто, дом был скромный, но добротный.

Горе в нашу семью пришло в 1930 г., когда прокатилась волна раскулачивания. Землю пришлось отдать колхозу вместе с необранным урожаем. Скот отец с дядьями успел перебить, чтобы не передавать в колхоз. Рассвирепевшие местные власти забрали у нас дом, а отца судили. Нас (мать и детей) приютили близкие родственники. На семейном совете решили, что выхода нет (в город не убежать), а значит, остается только одно – колхоз. Голод 1932–1933 г. унес жизни трех сестер и брата.

Сейчас живу в городе, в семье младшей дочери. Как и было заведено в нашей семье еще три четверти века тому назад, трудимся от зари до зари. И дети, и взрослые. Только так можно преодолеть нынешнее трудное экономическое положение.

[Підпис]
1998 р.

СВІДЧЕННЯ

ДЕНЯЧЕНКО Валентини Петрівни
(м.Малин на Житомирщині)

В 1933 році я була малою, але в моїй пам'яті цей рік запам'ятався дуже чітко. Я не пам'ятаю мої наступні дитячі роки, а 1933 рік пам'ятаю.

В сім'ї нашій було 5 дітей, тато і мама. Жили ми завжди бідно, мали невеликий город. В 1933 зі свого городу ми майже нічого не зібрали. Восени ми їли борщ з кропиви і лободи. Коли настала зима, в нас нічого не було. Ми, навіть, не здогадувались, навіщо мама посилала (восени) збирати жолуді і каштани. Лише зимою ми зрозуміли: це була наша їжа. Мама варила каштани, а ми пили цю воду. При спогадах про цю воду, я ніби і зараз відчуваю в роті ту гіркоту. З жолудів пекли коржі.

Пам'ятаю, що дуже хотілося їсти, а як хотілося хоч скориночку хліба!

Йшли голодні дні. Тато бачив, що нас чекає голодна смерть. Він вирішив поїхати пошукати роботу, щоб заробити щось і врятувати нас від голодної смерті. З собою він взяв мою сестру Марусю.

Повернувся він без нічого, худий, обірваний, а сестру привіз – одні кісточки і шкіра. Він розповідав, що влаштуватись на роботу ніде не зміг – скрізь був голод. Як же вони там жили? Сестра розповіла нам, як щоденно, тричі на день, ходила до їдальні з консервною баночкою. Люди сипали їй похльобки по ложечці, вона приносила батькові, і вдох вони їли. Так сестра годувала себе і батька.

Коли повернувся тато з сестрою, мама і старша сестра майже не ходили. Вони були страшенно опухлі. Я з младшенькою сестричкою ходили просити до людей. Але голод був у кожній сім'ї. Інколи нам давали поїсти, але частіше ми поверталися голодні.

Одного разу, повертаючись додому, ми побачили попід огорожами мертвих людей. Ми йшли і рахували їх. До своєї хати нарахували 10 чоловік.

Смерть підступно йшла до нашої хати, але трапилось чудо.

Моя найстарша сестра Оля була заміжня за військовим. Жили вони під Москвою в місті Дно. Голоду в Росії не було.

Коли вона дізналася про голод на Україні, згадала всіх нас, вирішила допомогти. Дуже важко було щось привезти з Росії, скрізь стояла міліція. Але, мабуть, через те, що сестрин чоловік був військовим, їй вдалося приїхати до нас.

Вона привезла велику плетену корзину печеного хліба і сулію олії.

Давала нам по малесенькому шматочку (як гумка), боялася щоб ми не померли. Адже ми були вкрай виснажені. Згадую, як ми тримали ці шматочки хліба і по малесенькій крихті відкушували. Так хотілося, щоб цей шматочок не меншав. Так сестра врятувала нас від голодної смерті.

Коли настала весна, ми стали шукати всі їстівні бур'яни, варили їх і їли.

Я згадую 1933 рік з великим болем в серці, Але мене дивує одне: я не пам'ятаю, щоб ми плакали чи просили їсти. І як могли ми, діти, розуміти, що батьки наші невинні, що не можуть вони нічим допомогти нам?

Згадуючи все це, я не раз з великим болем в душі дивилась на ті шматки булки і хліба, які ви, діти, розкидали собакам.

Я думала: "Скільки б людей врятував цей хліб в роки голодомору".

Я дуже люблю цвіт каштанів, але самі каштани навіюють на мене смуток. Коли я бачу достиглі каштани, я знову, ніби відчуваю гіркоту у роті.

Для чого все це я розповіла вам? Для того, щоб ви усвідомили ціну хліба і берегли його. Я бажаю, щоб вам і вашим дітям ніколи не бачити такого страхіття, яке пережило моє покоління,

Живіть у вічному щасті і не знайте цього страшного слова-голодомор".

Записав Д.Литвиненко.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.46–47.

СВІДЧЕННЯ

ДЕРБІЙ Марії Митрофанівни,
1913 р. народження

(с.Топчине Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

В селі було відкрито інтернат. Тим діточкам треба було б молочка, а в нас й хліба не було. Тому відгодовували дітей мамалигою і супчиком з нечищеної картоплі. Не всі виживали, бо в них вже нічого не трималось. Декотрі вже й ложки в ручках не тримали, то ми таких через намотку годували, як немовлят. До інтернату брали лише круглих сиріт, а голодних набиралося набагато більше, всі вони тяглись до інтернату в надії дістати хоч якусь поживу. Тут, попід інтернатом, вони й оселялися.

*Записала М.Карханіна.
1998 р.*

СПОГАДИ

ДЕРЕВ'ЯНКА Григорія Семеновича,
1920 р. народження

(с. Косенівка Бабанського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

Народився в 1920 році у сім'ї селянина,

Зараз важко згадувати про те, що сталося у нашому селі під час голодомору. Та можу розповісти про давні, але ніким не забуті страшні часи.

Коли розпочався голодомор, мені було дванадцять років. Село, в якому жила наша сім'я, було великим, тому і жителів у селі було чимало.

Батько дідуся (мій прадід) працював у колгоспі, мати доглядала дітей та працювала по господарству дома. А господарство було величеньке: корова, свині, птиця. Та й сімейка була не мала. Крім дідуся у його батьків було ще семеро дітей. Дві сестри – найстарша та найменша, та п'ятеро братів.

У 1932 році, десь на початку осені до села прийшли нікому невідомі, ніким непрошені люди. Вони вривалися до осель та відбирали у мешканців села всі харчі, якими селяни запаслися на зиму, забирали худобу, птицю, грузили на підводи мішки з пшеницею, житом, ячменем. Все! Все, до останнього шматочка, до останньої зернинки! Ці ніким непрошені "гості", були жорстокими та безсердечними. Вони руйнували, змітали все, що їм траплялося на шляху, нікого не жаліючи, нікому не співчуваючи.

Хоч був ще дитиною, але як зараз пам'ятаю... Ми саме вечеряли. На столі стояла печена картопля, хліб, огірки, помідори.

Як ось стук у двері сіней, стук гучний, нетерплячий. Батько пішов відчиняти, та його випередили... До хати увірвалося троє чужих чоловіків. Вони мовчки пройшлися по оселі, зібрали всі харчі, які були в хаті і пішли до комірчини. Батько щось почав кричати, вимагати пояснення, за що один із незнайомців ударив його кулаком, а інший пригрозив гвинтівкою. А маленька Оля, моя наймолодша сестричка, якій тоді було два роки, дуже злякалася. Тримаючи у руці недоїдений шматочок хліба, намагалася сховатися за матір. Високий чоловік, один із них, з чорними та порожніми очима, підійшов до Олі, вирвав хліб та з кривою посмішкою кинув його під ноги і розтоптав. Сестричка заплакала.

Спустошивши оселю та комірчину, страшні люди направилися до хліва, а потім до підвалу. Забирали все! На подвір'ї стояв валт. Кричали свині, яких зв'язували та грузили на підводи, ревіла корова, яку тягнули за мотузок, бо вона не хотіла йти зі свого обійстя з чужими людьми, кури літали, били крилами, тільки кролики мовчки тремтіли в мішку.

Раптом все затихло. Чужі люди поїхали...

А велика сім'я, залишившись на зиму без харчів, які заробляла своєю працею всю весну та літо, стояла в розпачі.

Мати заплакала, заплакали й менші дітлахи, старші стояли понурі, а батько, сповнений гніву, дивився услід людям, які відібрали у нього те, що він своїми руками, своїм трудом разом із матір'ю та старшими дітьми здобував для великої родини, щоб прохарчуватися до весни.

Так почався голод. Прийшов він не тільки в нашу сім'ю, а і до кожного мешканця села.

Люди їли кору та гілочки дерев, відшукували в землі гнилі та мерзлі овочі. В селі стало менше кішок, собак, їх їли люди. Ловили голубів, горобців. Дуже хотілося їсти.

З кожним днем ставало все важче і важче відшукати те, чим можна було б прокормитися. А діти просили хліба. Стали пекти коржі із тертого листя липи. Якось вранці прибігла до нас сусідка, вся в сльозах. Не проснулася вранці її донька від того хліба із липи, вся спухла та й померла.

Сказав тоді батько, що не будемо більше їсти тих коржів. Не стало і цього...

Люди помирали. Вимирали цілими сім'ями. Спочатку живі закопували померлих у могили, але з часом люди втрачали сили від голоду і на мертві тіла ніхто вже не звертав увагу, вони лежали скрізь. Пам'ятаю той жах. Пусті хати, трупи, крики збожеволівших від голоду людей.

Прийшла весна. То було спасіння для нашої сім'ї. Батька завербували на роботу для розробки камінного кар'єру у Грузії. Адже він був гарним каміотесем. Разом із батьком поїхала і вся наша сім'я. Ось так ми і вижили.

А ще до нашої поїздки в Грузію батько часто нас просив, щоб ми не боялися, заспокоював тим, що ми обов'язково виживемо. І ми таки вижили! Наша велика сім'я вижила, дякуючи важкій праці батька.

В своє село ми повернулися у 1934 році. Багатьох своїх односельчан вже більше не побачили. В око кинувся відразу величезний горб, який зріс посеред села – це була могила, в якій поховали всіх тих, котрі померли від голоду в ті страшні роки.

31 грудня цього року мені виповниться 83 роки. Так, я вижив! Проїшов Велику Вітчизняну війну, довгі роки працював медпрацівником, допомагаючи людям, рятуючи їм життя. Зростив, виховав своїх дітей та онуків, посадив не одне дерево, побудував свою хату. Все встиг зробити, все зумів пережити, через усі випробування пройшов, але в пам'яті, в душі та серці назавжди залишилася чорна пляма – той страшний голодомор.

Записала А.Майорова, онука.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції “Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать”. (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.18–19.

СВІДЧЕННЯ

ДЕРЕЩУКА Семена Васильовича

(с.Вишнопіль Тальнівського р-ну на Черкащині)

ЗАБРАЛИ УРОЖАЙ

В 1920 році в серпні місяці через село Вишнопіль проходили загони червоноармійців, які дуже вороже ставилися до селян, знущалися над ними, били, забірвали худобу, одіж та інше, забрали мало не весь урожай, і через це селяни стали казати, що якби була не радянська влада, а своя – українська, то селянам було б ліпше. Почалися балачки, що треба утворити Україну, а як почали брати чоловіків до війська, то хто не хотів їхати до Московщини, куди направляли мобілізованих, втікав до лісу. По лісах, зібралося багато людей з сусідніх сіл, усі вони мали зброю й одганяли червоноармійців від своїх сіл.

Коли я втік до лісу, то там було чоловік 500 з Вишнополя, Легедзини, Тальянок. Отамана не було, й люди почали говорити, що треба запросити Петра Дерещука, котрий міг би керувати повстанцями. Скоро з'явився й Дерещук, якого знайдено було в с. Паланочці. Я був тоді простим козаком в пішій сотні...

Після цього повстання мою сім'ю було дуже покарано: червоноармійці спалили нашу хату, забрали усе майно, були також арештовані ДПУ мій батько і брат, бо влада гадала, що Петро Дерещук є моїм братом.

Мицик В. Роки та дні смертей і жаху. –

За українську Україну. – 2007. –

5–11 листопада.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДЕРИГИ Марфи Іванівни

*(с.Свердлівка Коропського р-ну
Чернігівської обл.)*

Щавлю ніде не захватиш, бо люди на ньому тільки і жили. М'яли сім'я і їли. Пухли з голоду. Рвали квіти з конюшини і пекли оладі. Пробували вживати в їжу квіти акації, гнили картоплю. Було багато випадків отруєнь. Коли почали копати картоплю, то рвали бадилля і варили суп.

Хліб весь забрали ще восени 1932 року. Хто в колгоспі був, тому легше було, бо корів в них не забирали, і зерна трохи було. Ще давали на трудодень півхлібини, квасолі, гороху. У той [1932-й] рік у селі було багато чужих людей. Якийсь дід ходив по хатах, просив хліб, а згодом вмер на дорозі. Я в колгоспі виробила 150 трудоднів. Але мені на них нічого не дали. Як вижили – не знаю.

2008 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДЕРКАЧ Наталії Данилівни,

1922 р. народження

*(с.Звонецьке-на-Дніпрі Солонянського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

На початку 1933 р. наша сім'я складалася з семи осіб – дітей і батьків.

Був у нас кінь і того забрали в колгосп. Батьки працювали в колгоспі, їм писали трудодні, та на них нічого не давали. По селу ходили бригади і забирали зерно, муку, курей і скидали на брички. Казали, що треба державі. Коли стало зовсім нічого їсти, їли дохлу худобу, варили траву, ловили мишей і ховрахів. Ходили по людях, просили їсти. В сім'ї ніхто не помер, перебивались, хто чим міг, допомагали один одному.

Тільки тепер ми дізнаємося, що це все робилося зверху. Дуже гірко, що Україна, яка давала державі найбільше хліба, зазнала такої трагедії. Не дай, Бог, нікому пережити те, що ми пережили.

*Записала Н.Кудрявець.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДЖАМАЙ Катерини Яківни,
1924 р. народження

(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Мені було тоді 8 років. У нас, у Ставах, не було такого голодомору як у інших селах, бо в нас був спиртовий завод, який рятував наших людей. Але у нас на городі знайшли дівчину із Запруддя, вона лежала запухла і мертва. То мій батько тоді пішов у сільську раду, і цю дівчину кинули на віз та вкинули у яму. Коли я це побачила, мені стало дуже погано. Після цього випадку мене на таке дивитися не пускали з хати. Мій батько працював в радгоспі, там, де зараз куряча. Іще мій батько займався благодійництвом. Він і ще один чоловік, Абрамов, робили столови і годували людей, зморених голодом. Іще навпроти нашої хати (там, де зараз живе Оксана) був погріб. Одного разу батько йшов додому і почув крик, зайшов туди і побачив жінку і дитя, запухлих від голоду. Забрав жінку і дівчинку до нас додому, ми дали їм їсти. Потім, коли вони прийшли до тям, батько розпитав, звідки вони прийшли. Жінка нам розповіла, що із Запруддя, і не хочуть туди повертатися, бо там їдять людей. Ходить хатами страшний голод. Батько вирішив, щоб вони жили у нас. От так було у нас, у с. Ставах.

*Записала Т.Токаренко.
2003 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДЗЕРКАЛЬ Уляни Тихонівни,
1910 р. народження

(с. Верховеньки на Дніпропетровщині)

Під час голоду 1932–1933 р. була я дорослою дівчиною. Жили ми дуже тяжко, всім було голодно. Але мені найбільше запам'яталась ось яка подія. Коло нас жила жінка – Мороз Євгенія, у неї був син. Мама послали мене до неї щось поспитати. Я заходжу в хату до сусідки, а її хлопчик їсть м'ясо. Вона швиденько це м'ясо забрала в нього, загорнула в хустку, кинула на піч і говорить, що в сусідньому селі гаряченького купила. Мені тоді і в голову нічого не прийшло, хіба подумаєш про злочин? Як потім з'ясувалося, вона заманювала до себе дітей, різала їх. Самі їли і на базарі продавали. Так їх тоді, як дізналися про все, зарили люди живими в могилу, і хлопця малого теж, хоч і жалко було. А що було робити?!

І свіжі могили викопували – покійників їли. Всяке було.

А одного разу у нас за селом, у балці, викинули м'ясо, полите хімікатами. Ми понабирали його, вимочили і готували з нього, воно дуже воняло, але це було краще, ніж пустий шлунок.

Важко нам було. В голод помер мій наречений. Він старшим у сім'ї був – усе молодшим віддавав.

*Записала О.Ковальова.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДИКОГО Олександра Павловича,
1928 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

О голоде 1933 г. знаю, что в городе все же жилось легче, чем в селе, особенно рабочим. Мой отец работал на заводе им.Петровского. Им выписывали карточки, а также определенное количество хлеба на детей. Но не всегда то, что было положено по карточкам, было в магазине. Подкармливались мы с небольшого огорода. Часто полученные по карточкам продукты мать перепродавала по более высокой цене. В село за продуктами стали ходить уже в предвоенное время, а до того было бесполезно, так как в селе жилось еще тяжелее, чем в городе.

Считаю, что голод на Украине был устроен специально, чтобы загнать людей в колхозы.

*Записала А. Вершиніна.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДИРЕНКА Афанасія Миновича,
1925 р. народження
(с-ще Губиниха Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

Родился я в семье простых крестьян. Был пятым ребенком. Родители были колхозниками: отец – скотником, а мать свиначкой. Старшие сестры и братья помогали родителям по хозяйству.

Назревал голод. Отец и мать экономили запасы и делили их по дням. В огороде рыли ямы, где прятали зерно в мешках. Наш отец тоже зарывал. У крестьян партийные уполномоченные, которым помогали местные шестерки,

отбирали все: зерно, картофель, свеклу, сало, соленья т.д. Даже то, что приобреталось в городе, или соседнем селе, конфисковалось на станциях и в поездах.

Люди вымирали семьями, селами. Наши соседи, стремясь спасти своих детей от голодной смерти, везли их в города и там бросали в учреждениях, больницах, на улицах. Голодомор 1932–33 гг. был искусственно организован большевистской властью – это преступление против украинского народа.

*Записав О.Почтовик.
1999 р.*

СВІДЧЕННЯ
ДИШЛЕВОГО Віктора Васильовича,
1931 р. народження
(м.Київ)

Під час голоду я проживав у с.Станіславчик Ставищенського р-ну Київської обл. У мами, Дишлевої Федори Іванівни, і батька, Дишлевого Василя Сергійовича, нас, дітей, було 11-ро. Після голодомору залишилось 5-ро: 6-ро померли. Вижили: Ніна, Катя, Настасія, Женья і я.

У батька було 5 десятин землі. Землю забрали. Прийшла бригада “комнезамів” до хати, двору і забрала усе.

Ми, діти, сиділи в хаті з кружечками, ждали, поки мама подоїть корову й принесе нам молока. Але, не давши додоїть нашу годувальницю, корову забрали. Теля й порося закинули на віз, корову прив’язали до воза, й усе забрали хтозна куди, мабуть, в колгосп.

Один з “комнезамів”, п’яничка “Дука” поліз нагору, де в хаті на бантинах зрізав мотузку, на якому був підвішений вузлик зі старим салом і здоров. Той вузлик скинув на “підкун” діжечку, у якій вчиняли тісто на випікання хліба, й розбив її. Залишились ми без нічого, без будь-якої надії на виживання. Опухали й помирали мої брати й сестри.

Баба Киричиха, що недалеко від нас жила, дітей їла. “Не йди туди, бо баба Киричиха з’їсть”, – грозили батьки.

Мерців у селі, бувало, ще й живих, кидали в ями. Інакше, як геноцид, назвати цей голод, спричинений радянською владою, назвати не можна.

З 1950 року, отримавши паспорт, живу в Києві. Весь час працював будівельником. На сьогодні живими залишилися моя сестра, Настасія Василівна, та я.

*[Підпис]
Записала О.Веселова.
3 липня 2008 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДІХТЯРЮК Одарки,
1920 р. народження

(с.Наталівка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.)

У 1933 р. і зерно було, так його все повивозили, а людям нічого не дали їсти. У сусідів п'ять душ вмерло з голоду за один рік: двоє дівчат, син і двоє батьків. Батько у них був інвалід – негодний мотатися. І багато людей вмерло тоді. Я робила в колгоспі і возила кіньми зерно на станцію Незабудине. Їдеш ото і вкрадеш зерна, бо їсти ж хочеться! Та в невістки кидала його, бо жила вже у неї. Прийшли уповноважені. У невістки стояв закром на зерно, і з того закрома геть усе повимітали. У неї двоє дітей після того засохло на печі з голоду.

І тато наш того року з голоду вмерли. Після роботи в колгоспі я служила в одного вчителя під Божедарівкою. Ідеш уранці, або корову женеш – лежить на дорозі мертва людина. Це я особисто бачила, на власні очі. Кинуть мертвого на бричку – тільки ноги теліпаються, вкинуть в яму, загорнуть – і все. Хіба так ховали, як тепер?!

Колгоспним коням возили солому ячну. Як почала я сіяти навесні 1933 р., в мене було четверо коней. Так двоє них з голоду здохло. Та що коні – тоді чи не півсела людей в нас вмерло.

Записала С.Чайка.
1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДМИТРЕНКО Л.Г.

Родом я з села Мірча Радомишльського району Житомирської області. Будівля була в нас стара. Батько сказав, що треба тільки на участок. Вибралися на участок, та й добре було. Мали 7 гектарів землі, свої коні, корову. Ми пови-сипляємося, батько чи мати збудять пасти корів чи коней. Ну, добре було, а тоді вже ми й дорослі. Я пішла заміж. Півтора года я прожила. Вже стали ми строїтися, а тут голодовка. Ну, і ми з чоловіком розійшлися. Дали нам по мішку жита. Як стала та голодовка, а їсти немає чого, хтось сказав, що в нас є жито, то прийшли та й забрали те жито, а й що хочеш, те й їж. І віднесли жито в сільраду. І як нам жить? Моя мати каже: “Знаєш ти, дочко, я тебе забираю, а твій чоловік хай іде до свого батька”. Він пішов до свого батька, а я до свого. Якось сталося

так, що наша сім'я не померла, а в мого чоловіка вся сім'я померла. Помер мій чоловік, свекор, три брати. Осталась тільки мати (свекруха). А мого батька забрали за хліб, що будто він не вивіз того хліба, а він його весь вивіз, він нігде того хліба не приховав. А вони його забрали на Дніпрострой, щось там робити. Він там і помер.

Як мерли в нашій селі люди, так їх ховали на кладбищі. Були тоді сильні дощі. Іде людина, впала і вмерла. А не було кому підбирати, людей багато померло. Хто дужчий, – ходили на чуже поле кілометрів за 8. Там була картопля перемерзла. Шукали картоплю, а як найдеш – оббереш шкарлупку, а там середина чорна, ну все одно вона їстівна. І липу дерли та сушили і товкли, і полову грецьку, так понатовкуєм, щоб з чим-небудь помісити, щоб ліпити. І їли з буряків гичку, а з гички як напечеш тих ліпеників, а вона сама не ліпилась – треба було її чимось приліпити. То воно таке чорне, таке, як навозний кізяк.

А далі, хто вже остався, пішли у колгосп. Там підеш на роботу, дадуть тобі кружку перегону закислого, кусочок хліба, і робиш цілий день. У голодовку у нас дуже багато людей поїхало в Полтаву, там дуже багато людей померло, були пусті хати. Люди верталися назад, казали, що там вибивали вікна і залазили в хату, поїдали, що було. В селі людей ховали на кладбищі, хто помирав, а там, кажуть, (у Полтаві) як померло, то хто міг, викопали ямку і в дворі ховали, а в нас людей збирали.

У нас був сусід, його сім'я вимерла, а двоє дівчат осталися. От одна вже вмирає, а Ніколай плямкає ротом, а його друга сестра стала плакати і каже: “Що я з ним буду робити, забирайте і його”. То казали, як його закопували, то він ротом ще плямкав. Оце таке було.

*Записала М.Довгаленко.
1993 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДОВБНІ Олександра

*(с.Нижня Сироватка Краснопільського р-ну
Харківської (нині Сумська) обл.*

**КРИВАВІ КОЛОСКИ, АБО ПРО ТЕ,
ЯК ЗА СВОЄ ЖИТО ЛЮДИНУ ВБИТО**

То було 1933 року, першого року другої сталінської п'ятирічки. “Великі успіхи були досягнуті в галузі соціалістичної перебудови сільського господарства. Бідняцько-середняцькі маси остаточно повернули до соціалізму. Ліквідовано

останній, найчисленніший експлуаторський клас – куркульство”. (“Історія Української РСР, т.2, с.292). А ще писалося, що з великою любов’ю народ оспівував свою рідну комуністичну партію, під мудрим керівництвом якої трудящі здобували величезні перемоги.

Насправді ж 1933 рік увійшов у світову історію як цілеспрямований голодомор, метою якого було винищення українського народу. В людей після того, як забрали землю, худобу, реманент, відбирали і продукти. Таким чином готували народ до повного вимирання.

1932 і особливо 1933 року смерть голодною вовчицею гасала селами. Люди мерли, ніби мухи.

Наша сім’я тоді жила в *с.Московському Липово-Долинського р-ну тоді Харківської (нині Сумська) обл.* Від голодної смерті врятували бур’яни, кленове листя, полова. Досі часом відчувається гіркота маторжеників. А ще материні слова: “Їж, Сашко, бо помреш”.

Хоч ми, діти, тоді були віком до 10 років, але не стрибали, не бігали, здебільшого лежали серед двору на траві, бо вже опухли. А в дворах тоді було зелено-зелено, бо ні в кого не було ні курки, ні гуски, ні поросяти...

Мабуть, через те, що з трьох дітей найбезнадійніший був я, *мати відправила мене до бабусі в сусідній Недригайлівський район в с.Іваниця.* Бабуся якимось дивом ще утримувала корову і тижнів за два мене виходила. Але ті тижні гострим ножем на все життя врізалися в пам’ять...

Рятуючися від голодної смерті, люди йшли на поля (донедавна тут була їхня земля) по колоски. Однієї ночі пішли й мої дядьки, Григорій та Іван. Та саме тієї ночі колгоспний актив засів у житі з дробовиками. Тільки почали рвати колоски, як гримнув постріл. Молодший, Григорій, лише встиг крикнути: “Ой, мамо!” А старший прибіг і сповістив рідним жахливу звістку. Ранком ми з бабусею пішли в поле шукати загиблого дядька Григорія. Як зараз пам’ятаю: польова стежка, поросла споришем, біжить між хлібами, а на ній лежить у крові чорнявий молодий хлопець (йому тоді було 16 років). Поруч – жменька колосків. Теж у крові.

Бабуся не плакала, не голосила, а тяжко стогнала та заламлювала руки. Є межа людського горя, що навіть плач відбирає. Отож, чув я стогін бабусин та шелест житніх колосків.

На похорон зійшлися всі люди, які в селі ще лишилися живими. А після похорону заарештували дядька Івана, аби більше залякати людей. Бабуся ж, пам’ятаю, довго ходила двором і читала якусь молитву.

Якої ж молитви читати нам нині, аби більше ніколи Україна не зазнала такого горя? Молитви замало – треба діяти, захищати свою державу всіма можливими засобами.

СВІДЧЕННЯ

ДОВБУШ Марини Петрівни,

1921 р. народження

(с. Молодецьке Маньківського р-ну Київської

нині Черкаська) обл.)

**ЩОБ УНИКНУТИ РОЗКУРКУЛЕННЯ,
БАТЬКО ПЕРЕТВОРИВ ОДНУ КІМНАТУ В ХАТІ НА ХЛІВ**

Народилася я в с. Молодецькому на Черкащині.

Мій батько, Гуцаленко Яків Павлович, пішов до війська 1913 року, військову повинність відбував у Владивостоці. Коли ж почалися воєнні і революційні події, він 1917 року залишив службу і вернувся додому, в рідне село Молодецьке. Сільські комунари назвали його зрадником і, заарештувавши, одвезли до міста Умані, бо наше село тоді належало до Уманського повіту, управа була в селі Краснопільці Уманського району.

На допиті в кабінеті батько побачив свого військового начальника з міста Златоуст. Начальник упізнав свого колишнього підлеглого, і вони обидва від такої несподіваної зустрічі аж оторопіли. Прийшовши до тями, начальник виставив сторожу за двері і сказав моєму батькові, що, оскільки йде війна, він має наказ розстріляти його як такого, що самовільно залишив службу, хоч і не перейшов до Червоної армії, а вернувся додому. Тобто батькові сільські вороги за щось хотіли помститися і звинуватили його в зрадництві. Наклепниками були Федір і Яків Брацлавські, та ще зо три, імен яких я вже не пам'ятаю.

Після пояснення начальник видав моєму батькові довідку про порядність, чесність і про те, що він ні в чому не винен. Маючи таку довідку з такою характеристикою, батько вже не хвилювався, що його хтось може знову обмовити. Коли ж у 1918 році німці залишили наше село, то ці Брацлавські влаштували полювання на мого батька, робили засідки, як на зайця. А в 1929 році, як почалася колективізація, батько в числі перших вступив до колгоспу, здав до колгоспу три гектари орної землі, один гектар садка, пару коней, воза, плуга і борони, здав увесь реманент і все, що було. Він був сільським активістом, а його сестру, Довбуш Явдоху Павлівну, в цей час розкуркулили за те, що вона мала 5 вуликів, корову і січкарню. Брацлавським не вдалось помститися Павлові, то вони вирішили помститися його сестрі. А січкарню чоловік батькової сестри дав нашому батькові, і вона в нас є і зараз.

Тоді ж Брацлавські і Довбуш Дмитро Павлович вирішили розкуркулити і мого батька. В нього була хата розміром 10 на 12 метрів, поставлена на гранітному фундаменті, в ній було чотири кімнати і кухня; вона була найкращою в селі. Збудована 1920 року.

Щоб уникнути розкуркулення і втрати добротної хати, батько повиймав рами з вікон, позакладав їх очеретом, зменшив двері і змінив на гірше кімнати,

а в одній зірвав дерев'яну долівку і, завівши туди корову, перетворив кімнату на хліва, з двома виходами.

Брацлавські хотіли поселити в нашу хату Віктора Сиваченка, бо він, мовляв, бідний і не має де жити. В роки голоду той Сиваченко став людоїдом. Мій батько за допомогою товаришів та інших порядних людей відстояв свою гідність і право на власну хату.

Це було 1930 року, а далі настав голод.

1929 року почалася колективізація. Батько прийшов з роботи і каже, що він подав заяву про вступ до колгоспу. Колгоспів у нашому селі було аж три. Перший – “Праця”, був по річку з боку села Старі Бабани. Другий носив ім'я Сталіна, був за ставком у бік станції Поташі. А третій простягався від центру села в бік села Роги.

Мама почала плакати, каже батькові: “Що ж ти робиш, це ж треба здати коней, плуга, борони і все, чим тоді господарювали”. А батько відповів, що сльози нічого не допоможуть, якщо вже заснувався колгосп, то вступити до нього примусять усіх. Того, хто не хотів – усіх разом виганяли з хати, все їхнє майно забирали до колгоспу, а тих, які чинили опір, забирали в тюрму, кудись виселяли, там вони і пропадали.

В хаті забирали все, видирали з торбинок, висипали з гладущиків і вимітали до зернини. Чи то була пшениця, інше зерно, чи квасоля, або горох – червона мітла вимітала все. Щоб врятуватися від смерті, люди змушені були продавати всі свої речі. В Білорусію возили святковий одяг, взуття, ткани вироби, подушки, рядна і скатерки, рушники. Все вимінювали на продукти, щоб сім'ю врятувати від голодної смерті.

1932 року зерна давали по 200 грамів на трудовень, але цього було мало, і люди почали вмирати. Найбільша смертність настала напровесні 1933 року. Городи були неорані, бо нічим і нікому було орати й обробляти, тому замість городини вирости великі бур'яни. Хоча дехто щось і посадив, якись бурячки чи бараболлю, то голодні люди вночі вигрібали і тут же з'їдали.

Тих буряків, що заготовлені на висадки, гризли невареними, тоді вони були добрі й сирими, їли з береста цвіт, липове листя, так що липи стояли голі, їли какиш. Це молочай, він всередині був солодкий. На черешнях було дуже багато засохлих витоків соку, на вишнях також, а сливовий був гіркуватим, всі інші смачні.

В ставку виловили всю рибу, жаб шпарили гарячою водою. З них облазила шкіра, і тоді їх варили, добавляючи кропу, інших прянощів, приправляли задля смаку. В ставку і річці не залишилося жодної жаби, скойки і равлика (слимака). З дір в землі виливали ховрахів.

З колгоспу в державу вивезли все, тому їсти не було чого не тільки людям, а й худобі, почали здихати й коні. Бідній худобині смерть ще не встигне зціпити зуби, як ту конячину люди тут же розрубували на частини і несли додому, щоб врятували хоч дітей.

Люди орали коровами, їх підбирали однаковими по росту, надягали ярма, як на волів. У нашому селі не було жодного водяного млина чи вітряка, то, щоб змолоти, їздили в село Старі Бабани, а хто мав щось тільки в торбині, то молоту удома на ручних жорнах. Вони були майже в кожного господаря, але сільські активісти їх розбивали, щоб люди не змогли змолоти хоч що-небудь, хоч трохи.

Хотіли нас понищити, тому створювали для цього всі умови. Врожай уже був зібраний, люди на полі збирали колоски, збирачів проганяли. Сторожі забороняли збирати, казали, що не дозволяється.

Голодні люди викопували коріння лепехи і парилю їх, варили. Засмажений рижієм голадок з листя, до якого добавляли борошна чи бараболі, як впаде в траву, то важко й віднайти, бо також був зелений. В рижієві поживного хоч і мало було, але він виділяв приємний запах, тому ним засмажували іншу їжу.

Рятувалися лісовими плодами, а грибами іноді й отруювалися, було, що й божеволіли. Випадків смерті було, хоч одбавляй. В нашій сім'ї вмерло два хлопці – це Антін, 1910 р.н. та Олександр 1930 р.н., ми їх поховали ще в домовинах. Люди надалі ховали без домовин, бо вмирало так багато, що не було з чого й труну зробити, то ховали в якійсь ряднині, мішковині, скидали в одну яму.

Мертвих збирали на воза, були випадки, що ще живих викидали на воза до мертвих. Один чоловік ворушився, випав з воза, відповз у пшеницю, трохи попасся і таким чином врятувався. Це був Тилимон Полюга, після голоду він прожив ще більше 20 років.

Одна наша сусідка ще дихала, а їздовий каже, що будемо їхати назад, заберемо. Жінка почула, що на неї чекає могила, злізла з печі, виповзла надвір і сховалася в житі. А ті, які вернулися по неї, подумали, що жінку забрали інші збирачі. Забирали доходяг, щоб за ними не приїздити вдруге.

Коли їсти було вже зовсім нічого, люди, доведені до відчаю і втрати розуму, їли людей, таких називали людодідами. Один з них звався Віктором, він упіймався на трирічному хлопчикові. Батьки забитого захвилювалися, що десь подівся їх синочок. Почали шукати. Сусіди сказали, що бачили, як з тим хлопчиком розмовляв сусід, Віктор. На нього впала підозра, що він міг заманити дитину до себе. Його вже запідозрювали в людодістві. Вирішили перевірити, тож пішли шукати дитину. Для цього люди звернулися по допомогу до сільської ради. Прийшли до Віктора. Зламали замок на дверях, увійшли в хату і почали шукати. Витягнули з печі горщика, побачили в ньому уже зварені ручки і ніжки. З них мав бути холодець. А далі знайшли і все тіло. Воно було заховане в хліві у діжці. Віктора забрали і тримали в тюрмі, зачинили в залізну клітку, і показували людям та казали, що це людодід. А де вони його поділи, невідомо.

Другий людодід зарізав жінку, а коли його виявили, то він кудись утік, але його все ж таки спіймали. Цього людодіда видав його ж синок. Він сусідам сказав, що з жінки м'ясо смачніше, ніж з кроля.

В хаті людоїда знайшли п'ять низок червоного намиста і сережки.

В нашій сім'ї голод навіть примушував їсти ще сире. Наша мама готувала тісто на коржі, кудись відійшла, а вернувшись до того тіста, вже не знайшла його. Коли ж почали шукати й допитуватись, то старший син признався, що він так хотів їсти, що не витерпів і проковтнув балабуху.

Так що голод примушував їсти навіть сире тісто.

На тілі з'явилися водянки. Пухирі лопали, але мама доглядала дітей і врятувала їх. Молодший син після шкільної семирічки пішов у село Тальянки вчитись на зоотехніка. Він щосуботи приносив з технікуму старшому братові частинку хліба, але не всі люди мали хоч таку підмогу, тож помирали, як мухи, одне за одним.

Цвинтар був за селом, з боку села Роги, майже все довкілля було в могилах жертв голоду 1930-х років. Були і спільні ями, кидали в одну по 4, по 5 мерців до ями, бо на кожного окремо копати не було кому.

Коли просапували цукровий буряк, то для людей варили пшеницю, не завжди й доварювали, але голодні люди були раді й такому харчу. Тоді не орали, землю копали лопатами.

Коли 1932 року нас викинули з колгоспу, в нас було 15 вуликів, корова, дванадцять овець, сіно у великій клуні. Активісти почали все викидати, забрали 20 грудок білої глини, почали все вигрібати зі скрині. Наша корова з колгоспної череди втекла додому, мама її видоїла. За це голова колгоспу зажадав зачинити голодну маму в холодну, але послухав якогось чоловіка, який заступився за матір, і відпустив додому.

Наш батько сторожував на конюшні, а через деякий час його викликали до контори колгоспу і запропонували написати заяву про вступ до колгоспу. Батько питав, а навіщо ж його викинули з того ж таки колгоспу? Адже був трудягою, не лінувався, працював так, як і всі люди. Відповідь була проста: "Бо так було треба".

А було треба ось чому. Щоб у батька забрати все з дому, треба, щоб він був одноосібником, а з такими розправлялися, як тільки хотіли. Тоді ж з нашої хати зняли бляху, нею, як і з інших людських будівель, покривали колгоспну конюшню. А нам сказали, що "є зжате жито, молотить, робить кулі і сніпки, та й вшивайте".

Ставши колгоспником знову, батько працював пасічником, а 1937 року його репресували і про нього довго не було чути ніякої вістки. Забрали його "чорним вороном" від січкарні, коли він її стеріг, уночі. Двоногих воронів було три.

Вони привезли нашого батька додому, випхнули в сіни. У тих круків попросив дозволу полагодити черевики. А ті чорні круки у цей час украли фотографію з батька, вона в нас була єдина.

Ми ходили до тюрми і по кілька днів під її стінами чекали дозволу зустрітись з татом, але так і не дочекалися. Минуло чимало часу, з тюрми випустили Кондрацького, вчителя з нашого села. Він сказав, щоб ми батька вже більше не чекали, бо його вивезли хтозна куди, тоді, коли випускали його, вчителя.

Батька тримали в тюрмі в місті Маньківці. Коли з тюрми виїхала машина, переповнена арештованими, то серед них ми побачили і свого батька. Разом з нашим батьком до тюрми забрали сім чоловік, а всього з нашого села репресували 78 осіб.

1943 року нам повідомили, що наш батько помер ще рік тому, від апендициту. Тепер нам стало зрозуміло, чому таке пізнє повідомлення – наші вороги замітали сліди вбивства своїх жертв.

*Записав М.Шуляк.
Українська газета. – 2004. – 11 листопада.*

СВІДЧЕННЯ

ДОВГІЯ Богдана Семеновича,
1925 р. народження

(с.Тавричанка Каховського р-ну Одеської (нині Херсонська) обл.)

Мати моя працювала в колгоспі, батько – у місті, на заводі. В сім'ї нашої ще були мої 3 сестри та брат.

Під час голоду 1932–1933 рр. ми, в основному, жили тим, що збирали траву у степу, та іноді нам вдавалося вкрасти по декілька колосків.

У нашого сусіда, Миколи Грудная, було 3 дітей. Молодший, Вітько, інколи забігав по молоко до сусідки, яка ховала корову від більшовиків. Одного разу він пішов і не повернувся додому. Кинулись до неї. Питають, де Вітько, а вона нічого сказати не може, заїкається, очі перелякані. Почали шукати і раптом побачили казан, в якому тільки кістки залишилися...

[Підпис]

СВІДЧЕННЯ

ДОЛГАЛЬОВА Анатолія

(м. Київ)

ГОЛОДОМОР – СВІДЧЕННЯ КУБАНСЬКОГО РОСІЯНИНА

Взятись за перо мене змусила бліда німіч аргументів деяких дослідників про те, що Голодомор був геноцидом саме етнічних українців. Я – росіянин, який народився на Кубані після Голодомору.

Як відомо, на початку 1790-х років запорожці куренями переселялись на Кубань і засновували козацькі курені, що згодом ставали станицями з такими ж

назвами. Був Кущівський курінь – постала станиця Кущівка на річці Єя, а також станиці Шкуринська, Канелівська, Старо-Мінська.

Козацькі поселення – станиці – розкинулися на великій території від Дону до Чорного моря, від Азову до самої Адигеї.

Тут козаки мали великі привілеї перед “городовиками” – росіянами, які після реформи 1861 року великими масами “розбавили” етнічних українців. Серед російських переселенців були і мої пращури, які, залишившись без земельних наділів у Калузькій та Воронежській губерніях, прийшли на кубанські чорноземи.

Але землі вони не отримали і тут (як максимум, їм дозволяли оренду), тому годувалися торгівлею та ремісництвом. Кожна з двох великих етнічних груп впродовж багатьох десятиліть співіснування зберігала свою мову та звичаї – українці залишалися українцями.

Аж тут настала пора колективізації та звірської експропріації не тільки земель та худоби, але й самої їжі до останньої крихти.

На землях нашої станиці Шкуринської, яку за багаторічний спротив советській владі було занесено на “чорну дошку”, у 1932 році видався такий багатий врожай, якого, за словами моєї матері, не було ні до, ні після того!

Сумна доля чекала на той рекордний урожай. Кущівку і м.Сїйськ зв’язувала тоді одноколійка, яка проходила через мою станицю.

Зберігати такий врожай було ніде, а залізницею спромоглися вивезти тільки незначну частину зібраної кубанської пшениці. І величезні кучугури зерна (їх навіть не понакривали брезентами), що день і ніч охоронялись солдатами з гвинтівками, ще восени рясно зазеленіли.

Потім зерно “загорілось” і до весни погнило. Але навіть до цього зіпсованого добра людей не допускали і стріляли на ураження, якщо хтось з умираючих з голоду селян наслідуював наблизитись до “соціалістичної власності”.

Моя теща, Куриленко Параска Луківна (народилась у селі Рівне на Кіровоградщині у 1918 році) багато разів розповідала, що тільки з їхнього двору у Рівному “активісти” вивозили збіжжя цілих три дні!

Я живу в Україні п’ятдесят перший рік, розмовляв з десятками людей, яким вдалося вижити у Голодомор – і жоден свідок не сказав, що в 1932 році був неврожай! Тобто і на Кубані, і в Україні той рік видався дуже врожайним.

Отож, я хотів би запитати у людей, які живуть по той бік правди (таких, як Симоненко або Вітренко та інших апологетів їхніх ідей), звідки вони беруть дані про поганий врожай, що начебто спричинив голод?

І щось мені здається, що ці “товариші” – послідовники Геббельса – з’явилися на світ з такими прізвиськами лише тому, що їх батьки були тими самими “активістами”, руками яких і були знищені мільйони етнічних українців.

Ці всі факти я зберігав у своїй пам’яті як незаперечні і абсолютні, бо більшість з них я дізнався від своїх батьків, Олексія Федоровича та Ольги Минівни. Батько наприкінці тридцятих років приїхав на Кубань з Дону (де, до речі, не було Голодомору).

Згадавши до подробиць розповіді мами, я з жахом збагнув, що з дванадцяти тисяч жителів станиці Шкуринської в 1932–33-х роках вмерло з голоду шість тисяч етнічних українців (козаків). Вимерли Корнієнки, Дриги, Сергієнки, Пилипенки... А росіяни Туманови, Мастерови, Тегіни, Золотухіни та ін. (серед них і родина моєї матері) залишились живими! Бо всі росіяни отримували сякі-такі пайки, тому й вижили.

І ще про політику “колективізаторів” щодо українців, про що я більше ніде не чув і не читав. Річ у тім, що моя мама була завідуючою однієї з початкових шкіл станиці і мешкала у козацькій частині Шкуринської на березі річки Єї.

Десь навесні 1933 року матір викликали у станраду, видали посуд і продукти, і доручили терміново організувати харчування школярів, дітей козаків, які залишились живі. Я не знаю, скількох козачат матері вдалося врятувати від голодної смерті, але один випадок запав мені в душу. Мати багато разів розповідала, як під час шкільного обіду до неї підійшов хлопчик, немовби накачаний повітрям, вона його вперше бачила. “Як тебе звуть?” – спитала вона. “Я – Коля Сергієнко, ваш учень” – відповів хлопчик. Мати погодувала його в декілька прийомів затіркою (борошняні кульки, зварені в воді), після цього відправила додому.

На наступний день, знову в обід, вона побачила маленький скелет, обтягнутий шкірою з великими очима, що прийшов їсти. “Ти хто?” – спитала. “Я – Коля Сергієнко, ваш учень”, – була відповідь...

А в цей самий час за декілька кілометрів під озброєною охороною догнивали тисячі (!) тонн зерна, що не змогли вивезти восени. І багато років потому Микола, вже дорослий, обнімав свою вчительку і називав її мамою і своєю рятівницею.

Мені хочеться запитати у “вірних лєнінців”: яку ж треба мати чорну душу, щоб захищати нєлюдів, які відбирали у дитини можливість з’їдати хоча б тарілку затірки в день, виморювали голодом справжніх хліборобів? До самого свого розпаду совєтська імперія не позбулася ганєбного титулу найбільшого у світі імпортера зерна!

Насамкінець, я закликаю український народ не знижувати тонус боротьби за історичну справєдливість і проти злочинів комуністів, добиватись заборони КПУ та її ідеології, суду над КПУ, як правонаступницею злочинної КПСС та суворой карної відповідальності не тільки за заперечення факту Голодомору, але й за пропаганду комуністичной ідеології.

На мій погляд, поплічників злочинного режиму, чіими руками вивозилося та гноїлося зерно, і таким чином вбивалися мільйони, необхідно судити так само, як досі знаходяться і передаються до суду поплічники гітлерівських злочинів часів Другой світової війни. Злочини проти людяності не мають терміну давності.

СВІДЧЕННЯ

ДОЛГИХ Віри Антонівни,

1929 р. народження

(м. Марганець Дніпропетровської обл.)

Жили ми тоді в с. Прохорівка на Київщині. Сім'я наша налічувала 7 чоловік: крім мене, бабусі і батьків, ще було 2 брати і сестра.

Голод забрав в нас матір, батька, двох братів і сестру. Залишились ми удвох з бабусею. Бабуся потім мені розповідала, що врятувались ми чудом. Все казала таку приказку: “Неврожай від Бога, а голод – від людей”.

Наша сім'я була заможною, але примусили все віддати в колгосп. В нас дуже добре вродило на городі, все забрали. Навіть квасолу, горох, сою. Мати, батько і бабуся пішли працювати в колгосп. Працювали більше, ніж на панщині, від зорі до зорі. Косили, снопи в'язали. Як до вечора дороблять, то давали півлітра молока та 100 г борошна. Але їм не давали. Бригадир сказав, що голова колгоспу заборонив: “куркульським” немає нічого.

А рятувало нас с бабусею те, що вона приглянулася дружині начальника районної міліції, та її взяли в прислужниці, так ми і прохарчувалися до нового врожаю. Але бабуся все своє життя більш за все боялася голоду.

1999 р.

СВІДЧЕННЯ

ДОНЕЦЬ Олефтини Григорівни,

1924 р. народження

(м. Павлоград Дніпропетровської обл.)

Я из с.Вербки на Днепропетровщине. Семья наша была многодетной – 12 братьев и я (одна сестра). Мать работала по дому, а отец со старшими братьями пошел в колхоз. Самым страшным воспоминанием детства был голод 1932–1933 гг., когда обессилившие братья, смирившись со смертью, шли в спальню и больше не вставали с кровати. Некоторые распухали перед смертью, а к некоторым добавилась к голодному состоянию малярия, которая в то время свирепствовала в регионе. До 1934 г. дожили отец и 5 братьев.

После войны судьба принесла новое испытание. Послевоенное время забрало у нас с мужем ребенка, который умер, истощенный голодом и нехваткой лекарств. Я и муж работали в колхозе. Зарплаты, как таковой, не было. Были трудодни, на которые можно было покупать продукты из колхоза (крупы,

овоци). Была корова, но почти все молоко надо было сдавать в колхоз. За это нам платили по очень мизерной цене. А корова нуждалась в пастбище. Пастбище принадлежало колхозу, за выгул коровы на пастбище надо было платить. Также взимался налог на кур, гусей, свинью и т.д.

В городе жить было легче, но туда без паспорта путь был закрыт – местные власти селянам паспортов не выдавали.

[Підпис]

СВІДЧЕННЯ

ДОРОШЕНКО Ганни Андріївни,
1914 р.народження,
(с. Красносілля на Кіровоградщині)

“Частенько наш батько на Різдво читали Біблію. Дочитаються, було, до того місця, де про безкровну війну писалось, і не можуть пояснити, що воно таке – безкровна війна. А коли голодовка в тридцять третьому нагрянула, батько пухлі лежали в ліжкові, – помирали, – підкликали усіх до себе і сказали: – Оце вам, діти, і є безкровна війна...”

Голокост, або “безкровна війна “ – таку в народі назву має голодомор 1932–1933 року. Мабуть, серед звичного люду не знайдеться людини, яка, переживши цю подію, ще раз хотіла пережити її, адже, як нам відомо з перепису населення 1937 року, померлі селяни у СРСР становили близько 11 мільйонів осіб, з них 3,5 – заарештовані та померлі в таборах пізніше – разом 14,5 млн, із цього числа померло від розкуркулення 6,5 млн осіб, померло в казахській катастрофі 1 млн осіб, померло через голод: в Україні 5 млн осіб, на Північному Кавказі – 1 млн осіб, в інших місцях 1 млн. Разом від голоду померло – 7 млн осіб.

Порівняно зі втратами у великих війнах нашого часу ці цифри величезні. А коли мова заходить про факт геноциду, то слід пам’ятати, що число 5 млн становило близько 18,8% усіх жителів України і близько чверті сільського населення. У Першій світовій війні на фронтах загинуло менше 1% населення країн, що воювали. А ось факт місцевого рівня: в одному українському селі з 800 мешканців (Писарівка на Поділлі), де від голоду померло 150 чоловік, під час цієї війни загинуло лише сім сільчан.

“Доховалися ми до того, що вже не залишилося нічого. Зима лютує, ми в школу ходимо, щоб не так голод розморював. Прийду на уроки – бачу: Малик помер за партою, Яценко. Куди тих учнів мертвих подіти, як у них вже батьків немає... Вчитель Яків Петрович Олексієнко порадив нам укинути їх в запустілий

колодязь, що біля школи. Вкинули. А учні мруть і мруть. Вже третини не стало, то вчитель сказав тоді в школу не приходити”.

Записала А.Духлій.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції “Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать”.
(25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.41–42.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДОРОШЕНКА Івана Миколайовича,
1912 р. народження

(с.Рокитне-Донівка Градизького р-ну
Харківської (нині Полтавська) обл.)

У 1933 р. ми жили удвох з сестрою (батьки померли у 1930 р.). Сестра і я працювали в колгоспі ім.Шевченка. В колгоспі всім працюючим видавали два рази на день гарячу страву. До того ж я ловив рибу. Так ми і харчувалися, ситими не були, але й пухлими не ходили. Сутужніше було тим, хто не пішов у колгосп. Таких людей померло багато.

Причин виникнення голоду на Україні назвати не можемо. Наше покоління не здатне до аналізу становища, в якому була наша держава. Що ми можемо висновити з такою освітою, яку маємо?

Записав А.Супрун.
1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДОРОШЕНКО Олени Петрівни,
1920 р. народження

(Дніпропетровщина)

Народилася я в с.Прядівка Царичанського р-ну Дніпропетровської області в родині колгоспника. Голодомор 1932–1933 рр. пам’ятаю дуже добре, бо багато настраждалася від нього.

Село було невеликим з однією церквою, в якій був священик – Микола Рогозький. Його в 1932 р. заарештували тому, бо він казав, що хліб забирають “нелюди”, “антихристи” і що хліб не треба віддавати.

Тоді ж, навесні 1932 р., було заарештовано декількох колгоспників, які ховали хліб. Це – Іван Запороженко, Микола Синьогуб та інші.

Хліб шукали прислані з району активісти, які ходили по хатах зі списками, де вже було вказано, хто скільки повинен здати. Але забирали майже усе, що знаходили, бо казали, що з хлібом в країні тяжко, і ми повинні допомогти. В нашій хаті хліб не ховали, бо ми бачили, що вони знайдуть все одно. Ходили по хатах вони з довгими гачками, якими промацували землю – шукали хліб. Навіть в нашій родині, хоча вони бачили, що більш немає, все обшукали. В селі було забрано все – хліб, тварин та інші продукти харчування.

Люди довго плакали, бо їсти було нічого. Ми всі були змушені їсти кору дерев, коріння, ловити пацюків, ховрахів, птахів. Деякі люди намагалися виїхати до міста, але з району нікого не випускали – там їх ловила міліція.

В нашому селі померло не дуже багато людей, бо ми ще жили так-сяк, але до нас доходили чутки, що десь по селах люди їдять один одного.

Серед померлих в нашому селі були майже самі діти та старики.

За весь час голоду 1932–1933 рр. в нашому селі померло приблизно 17 чоловік. Деяких з них довелося ховати в одній могилі, бо рити для кожного не було ніяких сил.

[Підпис]

СВІДЧЕННЯ

**ДОРОШЕНКО (у дівочтві ЗАДОРОЖНЯ)
Раїси Іванівни,
1937 р. народження
(м. Северодонецьк Луганської обл.)**

Доброго дня Вам, люди добрі!

Десятки разів я чую по радіо передачу про голодомор 1933 року на Україні. І мені все більше хочеться написати про своє горе, яке сталося в нашій сім'ї того часу. Я, Дорошенко Раїса Іванівна, мешкаю в місті Северодонецьку Луганської області, і багато наслухалася про те страшне лихо. Народилася я значно пізніше, в 1937 р., і з розповідей моїх батьків, знаю, що це було нечувано страшно. Вимерло все село. Населяли його людьми, привезеними з Чернігівської і Полтавської областей, які називалися переселенцями. Вони живуть і до сих пір в нашому красивому селі.

Жила тоді наша сім'я в колгоспі “Нове життя” села *Сніфанівка Ново-Астраханського району Донецької (нині Луганська) обл.* Батько, мати та їх троє дітей: старша Євгенія, 1922 р. народження; Анна – 1925 р. і брат, 1928 р. народження. В колгоспі працювали за трудодні, на які нічого не давали, а те,

чого було в людей хоч трохи – забирали. І страшна біда насувалася з кожним днем. Дома їсти було нічого, а в колгоспі пайку ніякого на дітей не давали, а тільки на дорослих. Мама принесе, що дадуть їй, віддасть дітям, а сама стає пухнути з голоду. І тут батько вирішує: щоб вижити, одне спасіння – їхати до радгоспу, що був недалеко від нас. Там давали пайок на всіх – і на дітей і на працюючих. Батько ледве переставляв ноги, а мама лежала опухла. І тут сталося найстрашніше. Женя пішла з дому і не повернулася. Ні на другий день, ні через тиждень, ні через рік вона додому не прийшла. І ось уже шістдесят довгих років ми за її трагічну долю нічого не знаємо. Ще мама була жива, колись давно, одна жінка їй говорила, що нібито вони з однією дівчинкою прибилися в місто Рубіжне за п'ятдесят кілометрів від нас в дитячий будинок. Ну, наскільки це була правда, ніхто не знає. Я два рази подавала на всесоюзний розшук, але все безрезультатно. До 1943 року ні один папірець не зберігся, так як згорів архів, і куди евакуювався дитячий будинок, ніхто не знає. Була війна довга і жорстока, і вмерти на її дорогах, може, і їй судилося. І тим більше хочеться взнати її подальшу долю. Я звертаюся до Вас, допоможіть нам розшукати нашу сестру: Задорожню Євгенію Миколаївну, 1922 р. народження. У нас велика рідня, яка чекає позитивної відповіді на цей лист. З щирою повагою до вас Раїса Іванівна Дорошенко. Хай допомагає Вам Бог.

[Підпис]

19 травня 1993 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДОЦЕНКО (дівоче прізвище КОЗИНЕНКО)

Катерина Захарівна,

1913 р. народження

(с. Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

**А КОЛГОСП ЯК ЗАЙШОВ,
ТО Й З ГОЛОДУ ВСІ ПОВМИРАЛИ**

Колись давно давали півдесятини на дитину, може, де й по десятині. У нас було коло Бар'яку (лісок так звався) сім сажнів, на сільській Лисогорі і за урочищем Хрущівка також були ділянки. Там ярина, там озимина, там баштан. Землю давали тому, в кого була велика сім'я. У нас була корівка, город, так і виживали, а колгосп як зайшов, то й з голоду всі повмирали.

У революцію зайшли до нас і питають: “Де твої дезертири?!”. А мама, їх Мариною звали, кажуть: “Ось на припічку, ще малі й босі, гріють ноги”.

Гроші мінялися, обезцінювалися, все було дуже дороге. Мої батьки в Іваньці на базарі продали корову, а поїхали на другий базар, то за ті гроші купили горня

й покришку. Дідусь по татові звався Гивою, він мав чотирьох синів – Гриця, Тараса, Петра та Захарка, останній і був моїм татом.

У діда був млин, і він його поділив на чотирьох синів. Млин був гарний, гноєм обтиканий, щоб вода не текла. За млином доглядали, взимку з коліс обрубували кригу, а влітку люди приходили просити змолоти. У млині були шовкові сита, й млин молов на біле борошно. Жорновий камінь був “француз”, і на ньому мололи на паски, а на простому камені мололи на разове, сіяли на просте сито і пекли хліб. Тоді людина змеле клумак і несе пекти хліб. Так і жили, й голоду не було, а як зробили колективізацію, то всі, хто щось мав, пішли туди, де білі ведмеді.

У колективізацію моїх батьків розкуркулили і хотіли нас усіх виселити з хати, бо вона була під бляхою і вважалась куркульською, але люди на сільській сходці нас захистили, бо в сім’ї було восьмеро дітей, і в хаті порожнеча. А млин усе ж таки розбили, рознесли, що й сліду не залишилося, хіба що тільки назва ставка та греблі залишилися – Гивівські.

Тато з голоду попухли, їсти було нічого, і вони скоро померли. За татом померли й два сини-близнюки – Дмитро та Ісай. Один з них помер трохи пізніше, бо він був проворнішим і якийсь час десь собі щось знаходив. Бурячок сухий їли, бур’янець, лопухи, лободу. Тоді садок заміняв город. Врожай був великий, але все те вивезли з України. Нащо ссати з України, нащо тягнути й вивозити, хай би що вродило, то тут і було, щоб свої не вмирили.

1932 року всі копи звезли на один тік, стерегли, стріляли, били жорна, щоб не крали й не мололи. А що там та людина вкраде – жменю, снопа, і все ж те твоє. 1932 року молотили аж до кінця року. А що вже мишей було, то за свого життя такого не пам’ятаю. Тоді молотили машинами, а як молотили, то зерно було з м’ясом, миші вилітали з барабанів і снопів, що так ще не бачила й опісля. Круг стіжка ніде було ступити. Казали, що це вже щось буде на людей, і те страшне передбачення таки здійснилось, але я і мої сестри Оляна, Ялина і Марія те лихо якось пережили.

У колективізацію накладали великі податки, і люди мусили продавати все, аби через несплату не потрапити до Сибіру. У нас було рядно і тканина, я з неї мала своєму чоловікові пошити штани, але змушена була продати, щоб заплатити податки. Розкуркулювачів було багато, серед них були Софія Ващенко і Зінька, мати Тимохтея, Гапонця по-вуличному. Збираються, як тічки собак, розкуркулюють, тягнуть, грабують. Люди рятували своє добро, хто як міг, вивозили, щоб десь потримати, поки пройде те лихо. А хто не міг вивозити, бо не було кому, то закопували в городах, щоб хоч що-небудь сховати.

Люди пухли й падали на ходу, як дрова. Розкуркулили Саватія Чернописького, виселили Бог зна куди, а в його хату поселили правителів, які людей заганяли в могилу. Були колгоспи імені “Петровського”, “Ворошилова”, “Перемоги”, а потім їх об’єднали. Хто мав хату під бляхою, того обов’язково розкуркулювали.

У Шуляка Ларія була добротна хата під цинковою бляхою, хліви, комори, туди зігнали конфіскованих коней і худобу, там вони всі й поздихали.

Усе людське позабирали, а самих людей годували у їдальні якоюсь баландою. Іван ішов звідти додому, впав на шляху і помирає, а Петро Великий став над ним і питає: “Ну що, Іване, переписуєш на мене хату?” І сам відповідає: “Переписую, переписую”. Потім сів у його хату, як у свою власну, та й сидить, а хто що скаже проти, то того одразу ж відправляють в Сибір.

Розкуркулили Михайла Бондаренка, бо жив неподалік від земської школи. У нього була пара коней, корова, телята, хата під бляхою. Його вигнали з хати, а в ній зробили контору, а пізніше поселили парторга. На подвір'ї садиби Бондаренка була й кузня, але вона розвалилася після об'єднання колгоспів, як і хата після виїзду з неї останнього поселенця. А як не стало господаря, то й хати не стало. А з колгоспу який господар? Набудували на Петровському хлівів для різної худоби, та й де вони зараз? Навіть десяти років не простояли, останні корівники розвалилися в шістдесятому, як партійці почали “семимильними кроками” і семирічними планами бігти до розмальованого й розхваленого комунізму.

Зараз майже кожен рік голодомор, вимерзає все, а хоч і вродить, хоч і везуть машинами, а їсти нема чого. Хоч би вже дітей і внуків не спіткало те, що пережили ми. Старший син і дочка не хотіли колгоспного “щастя” і поїхали в Київ. А середню дитину, сина Володю, вдарила блискавка, він злязав з верби, щоб втекти від дощу.

Мій чоловік помер, я залишилася одна, як билиночка в полі. Відійду з життя, загине останній корінець на батьківській землі, і вона дістанеться комусь чужому. Така наша доля, зроблена чужими й своїми людьми. Не дай, Боже, щоб наших дітей спіткало таке нещастя й горе.

Записав М.Шуляк.

Шлях перемоги. – 1993. – 29 листопада.

СВІДЧЕННЯ

**ДОЩ Ірини Павлівни,
1914 р. народження**

(с.Булахівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Я народилася в селі Булахівці. І під час голоду проживала у рідному селі. Село наше було немале, з церквою, яка після революції зруйнована.

В 30-х роках я вже працювала в колгоспі. Головою колгоспу був місцевий партієць. У колгосп селян заставляли вступати силою. Хто не вступав – того виганяли із села, забирали добро.

Голод прийшов, коли почали забирати хліб і віддавати його державі. Врожай тоді був нічогенький. Потім стали забирати й інші продукти, особливо в тих, хто до колгоспу не йшов. Їли собак, котів... Чула, що і людей їли. Багато селян вмерло з голоду. Бачила, як активісти збирали мертвих, клали їх на вози й скидали в братські могили. Спочатку селяни допомагали один одному, а потім кожен думав тільки за себе, як вижити. Приходило багато людей із інших сіл, просили хоч щось поїсти, але давати не було чого, у самих нічого не було.

Добре жили тільки голова колгоспу та його оточення.

*Записав О. Дитюк.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДРАБИНКИ Антоніни Наумівни,
1927 р. народження

(с.Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

У моєї матері в період голодомору 1932–1933 рр. померло 10 дітей. Залишся двоє – я і брат Федір. Батька нашого вбило на шахті.

*Записала О.Лапа.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДРОБОТ (в дівоцтві КОРОП) Галини Степанівни,
1918 р. народження

(м.Кривий Ріг Дніпропетровської обл.)

КАРТОПЛЯНЕ ЛУШПИННЯ

Я родом з с. Набоків Городищенського р-ну Київської обл.

Мені пощастило більш, ніж комусь у той рік. Батько вирядив мене в районний центр, де я працювала служницею в сім'ї зубного лікаря. А якщо людина була лікар, то люди несли до нього усе, що він захоче, аби тільки вилікуватись. Тому вони не дали і мені померти від голоду. Моя сім'я вважалася великою – 6 дітей, батько, мати, та ще й бабуся. У 1933 р. померли дві сестри – Дуся і Паша. Паші було 18, а Дусі лише 10 років.

До 1933 р. в нашому селі було 500 хат. А на нашому хуторі – 30. Зараз там лише 4 хати. Та що казати, сусідня родина Пащенків геть повимерла. І старий Прокіп, і Віра, і 4 дітей.

Були у нас і “куркулі”, чи інакше працьовиті односельці. Наприклад, Носок Іван, Хоменко, Тишко Іван та інші. Усіх їх заслано з родинами у Сибір чи на Соловки. Повернувся лише Гришка Хоменко, син Хоменка, та й то без ноги, яку на фронті залишив. А щодо допомоги, то вони давали усім, хто просив, чи борошна, чи ще якої їжі. Але більша частина населення нашого села була середняками. Тобто, не мала механізації, чи якщо в них не було ніякої худоби, окрім корови.

Забрали в нас і зерно. От колись мати зашила у подушку трохи зерна і закопала серед хати. А по селу ходила міліція з ціпками і скрізь стукали. Відібрали весь наш незначний врожай, ще й батька до міліції відвезли. Була у нас і худоба (корова), і собака, і кіт. Собака збіг, кішка здохла. А корову хотіли відібрати, але батько не дав. І просидів він близько 2 місяців у міліції. Але й це не врятувало нашу корову. Навесні вона паслася вже поміж колгоспними тваринами. А що ми їли? Поки корова була – молоко пили. Батько на фермі працював і звідти приносив картопляне лущпиння. А мати змішувала його з кукурудзяним листям, додавала туди води з молоком і давала нам їсти.

Записала З.Скоропаденко.

Буян-острів: Літопис нашої біди.– 1995. – № 1. – Кривий Ріг. – С.11.

СВІДЧЕННЯ

ДРУЗЕНКО Василини Сергіївни,

1925 р. народження

(с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Під час подвірних обшуків у селян вилучалося все продовольство, відкладене ними для харчування до нового врожаю. На початку 1933 р. ситуація стала трагічною. Позбавлені продовольства, селянські сім'ї почали масово вимирати від голоду. Траплялися випадки людоїдства і трупоїдства. Прагнучи врятувати хоча б дітей, селяни везли їх в міста, залишали в установах, лікарнях, на вулицях. Сталін наказав ставитися до голодомору як до неіснуючого явища. Аби запобігти втечі голодуючих за межі республіки, на її кордонах були розміщені загороджувальні озброєні загони. Голодомор призвів до масової загибелі селян.

“На початку голодомору мені виповнилось 7 років. Жити було дуже важко, не було що їсти, ми пухли з голоду. В той же, 1933 рік, померла від голоду моя мати, а я зосталася з батьком і сестрами. Пізніше пішла в найми, щоб хоч якось протримати себе, а не померти з голоду, а там все ж таки хоч щось давали. Найбільш голодували сусідні села, а с. Стави частково.

Їли неякісні продукти, врятував нас спиртовий завод, який був на території нашого села. Ми крали брагу, а потім їли її. Дуже добре втамовувала голод”.

Записала Н.Рященко.

2003 р.

СВІДЧЕННЯ

ДУБИНИ Віри

*(с.Гладківка Голопристанського р-ну
Одеської (нині Херсонська) обл.)*

В колгоспі ім.Сталіна за виконану норму давали фунт (близько 400 г) хліба. Нас, підлітків, заставляли копати плантажні ями під виноград. Цілий день в полі, в животі бурчить, їсти хочеться, а лопата така тяжка, ледве тримаєш в руках. В голові тільки одна думка – щоб-то з'їсти. Нахилилася я над ямою і не зогляділася, як полетіла в неї. Зомліла. Відвезли мене до лікарні в село. Подивився на мене лікар Винников і налив мені мисочку супу. Я, як голодне собака, проковтнула той суп, дивлюся на нього – може, ще дасть. “Ні, досить, – каже, – а то не вмерла з голоду, то помреш від їжі”. Боже мій, думаю, дві ложки баланди – багато, але мовчу. Та й що казати? Спасибі йому, вилікував він мене. Тижнів два пролежала, а потім знову пішла в поле”.

*Записали С.Морозюк, Ф.Морозюк.
2007 р.*

СВІДЧЕННЯ

ДУБИНИ Миколи Єгоровича, 1923 р. народження

(с.Звонецьке-на-Дніпрі Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.)

В сім'ї нашій було 3 дітей і батьки. Ходили пухлі, в хаті була тільки вода і ні шматка хліба. Мати ходила рвати курай, а коли мені було 10 років, я ходив з торбою просити хліба. Принесу і батька нагодую, так його і виходив.

Забирали у селян все. Навіть на насіння зерна не залишали. Ходили ми збирати колоски, так нас ганяли. Хліб вродив добрий, але до людей він не доходив. Я бачив своїми очима, як наш сусід виливав ховрахів і помер. Так його жінка труп зварила і з'їла разом з дітьми, а сама з'їхала з глузду. Ловили мишей, ховрахів, їли дохлих курей, лободу. Від голоду померли два менших брати. Сусіди вмирали кожного дня.

Був у нас в селі Деркач Володька – нелюд, забирав все. Мій батько заробив 2 відра висівок і заховав на печі, і мене туди спати поклав. А вночі прийшли, забрали висівки, а мене в тюрму до Запоріжжя. В тюрмі давали по шматочку хліба. Руку тільки протягну, а у мене хліб з рук виривають, а потім дід один мені порадив, щоб я зразу в рот хліб брав. З рота ніхто не витягне.

За дворами стояла бричка, туди складали всі продукти. Тварин прив'язували до брички і теж забирали. Я ходив жебрати хліба. Зайшов якось в один

двір, жінка дала шматок хліба, а її чоловік їй каже: “Навіщо ти дала?” А вона як заплаче й каже: “А наші діти також десь ходять!” Після мене пішов жебрачити і мій брат. Нас заїдали воші, в мене навіть шрами від них.

Не дай, Бог, щоб це знову повернулось.

*Записала Н.Кудрявець.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

**ДУБИНИ Тетяни Петрівни,
1924 р. народження**

(с.Новогригорівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл.)

В нашій сім’ї було 6 дітей (4 дівчат та 2 хлопців). Сім’я дуже бідувала. Я була п’ятою дитиною в сім’ї. В нас не було чого їсти. Брат ловив ворон і ховрахів, і ми їх варили і їли. Ще нас рятувало те, що у нас була річка Бик, і ми, малі, ловили рибу.

Наша мама померла, і ми бігали по сусідах, які нас трішечки підгодовували. Батько наш помер перед жнивнами 1933 року. Навіть ті запаси, що в нас були, відбирали активісти (комбіді). Найменша сестричка померла від голоду. Їли щавель, курай, лободу. Собирали і їли слимаків.

Як згадую ті часи, сльози навертаються на очі. В ті страшні роки я залишилась сиротою. Тільки завдяки добрим людям ми – малі діти – зуміли пережити ту трагедію.

*Записала Н.Боровенська.
1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

**ДУБИНКИ Павла Григоровича,
1915 р. народження**

(м.Маріуполь Донецької обл.)

Голод пережив у селищі Красний Кут (нині Краснокутськ) на Харківщині.

Я, Дубинка Павло Григорович (76 років) – живий свідок голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Наша сім’я, котра складалась з батьків, двох братів і двох сестер, крім мене (який чудом пережив голод), вимерли від голоду. Сам я неодноразово опухав від голоду, але вижив, а батьки, брати і сестрички не пережили голод, померли в муках голодної смерті.

До речі, що це таке голодна смерть, може сказати лише той, хто її бачив, бачив, у яких муках вмирала людина. Це страхиття не передати на папері.

Людина з пухлими ногами, пухлим черевом і обличчям малорухома. В неї нема сил піднятися, коли вона лежить. В такої людини немає сили навіть висловити свою думку тим, хто до неї звертається.

Померлих ховали в одній ямі по кілька чоловік, не фіксуючи, хто помер, яка стать, скільки років і т.п.

Про голод не можна було згадувати в біографії, анкетах чи інших офіційних документах.

Більшовики, як тепер документально доведено, пішли свідомо на голодомор, тому що потрібний був хліб. Ось хто такі більшовики, котрі морили голодом старих і малих, не дивлячись на їх соціальне положення.

Слід зазначити й таке. Хлібопродукти (зерно, квасоля, кукурудза тощо) забирали під мітлу, не звертаючи уваги на плач голодних стариків і дітей.

Отож, шановні добродії, дуже бажаю, аби в проєкті пам'ятнику була фігурка маленької дитинки, яка з пухлими ніжками стоїть біля ката, який забирає останній горщик з квасолею чи зерном, і намагається затримати того “буксира”, котрий тримає в руках горщик з квасолею чи зерном.

Треба зауважити, що у більшовиків не було ніякого жалю до плачу малих дітей та голодних стариків, котрі нерухомо лежали на землі, біля призьби, в садочку тощо. І ще таке. Найбільше людей померло весною 1933 року. В цей час уже хлібозаготівлею не займалися, оскільки була проведена кампанія масового поховання померлих від голоду.

Нам соромно від того, що на проєкт пам'ятника голодомору дають гроші не ми, не наша держава, а громадяни США, котрі виділяють 10 тис.доларів. Спасибі Маріану Коцю і його дружині за таку увагу до людей, померлих від голоду. Вічна слава цій добрій родині!

Наша славна Україна стала на шлях самостійності. Але дуже боязко, як би цей шлях партократи, яких ще дуже багато, й вони тримаються за стару систему, не перегородили танками та іншою зброєю.

[Підпис]

24 серпня 1992 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ДУБИНКИ Павла Григоровича,

1915 р. народження

(м.Маріуполь Донецької обл.)

Чимало написано й сказано про вихід у світ книги Ореста Субтельного, що видана у Києві під назвою “Історія України”.

Я був свідком голодомору 1932–1933 років, а тому розділ книги, який автор присвятив цій трагедії, найбільше зацікавив.

Автор страхітливий голод висвітлив аж на двох сторінках своєї монографії. Жодним словом не сказав про К.Ворошилова, який на ХУП з'їзді ВКП(б) заявив, що “ми свідомо пішли на голод, тому що нам потрібний був хліб”. Орест Субтельний не сказав ні жодного слова про замовчування більшовиками трагедії голоду протягом майже 60 років. Не згадав про пам'ятник в Австралії, який був першим пам'ятником жертвам голодомору в Україні.

Коротко кажучи, про голод ще не написано, не висвітлено так, як було насправді. А насправді було те, що більшовики вирішили організувати одномоментний геноцид по всій Україні, Кубані та інших регіонах Росії, де жило багато наших земляків. Цей геноцид тривав лише півтора року, але він знищив понад 10 (десять) млн людей, які загинули в муках і великих стражданнях, коли нікому було подати їм навіть води. Коли люди задихалися від нестачі в роті вологи, то наступала така сухота, що людина не могла відкрити рота, щоб сказати слово.

Про канібалізм О.Субтельний не згадав, але ж він був по всій Україні, коли людожери варили людське тіло в горшках, макітрах й т.д.

Автор ні слова не промовив, чому більшовики-комуністи мовчали про голод майже 60 років.

Мені було 17 років, коли 1933 став апогеем голодомору. Я бачив голодних людей на смітниках, у під'їздах будинків Харкова, в затишних вуличках, де мало людей...

До цього часу, як не дивно, не створено книг про голодомори 1921, 1932, 1947 рр., про тих, хто був у керма голодомору, про знищення кобзарів у 1934 р. у Харкові, які під кобзу оспівували голодомор 1932–1933 рр.

Живих свідків голодомору залишилося дуже мало, а тому варто від них отримати “живі відомості” про більшовицький голодомор.

Вічна пам'ять тим, хто загинув від більшовицького голоду!

[Підпис]

6 травня 1996 р.

СВІДЧЕННЯ

ДУБИНКИ Павла Григоровича,

1915 р. народження

(м. Маріуполь на Донеччині)

З МИНУЛОГО Й ПЕРЕЖИТОГО

Мої коротенькі анотації присвячені рідним і близьким; всім, хто загинув у час голодомору 1932–1933 рр. Це був найстрахітливіший період в історії

українського народу, коли біля керма влади стояли більшовики, котрі намагалися загарбати до своєї системи всіх і вся на Земній кулі. Мені довелося побувати на о. Сахаліні, де були японці в 1945–1947 роках, а також в НДР (Берліні, Дрездені...). Люди тих країн знали про наше лихоліття, а тому, за їхніми словами, не вірили представникам комуністичних держав, які намагалися здійснити так звану соціалістичну революцію, подібну жовтневому перевороту 1917 р.

Кожен може написати свою біографію, свій життєвий шлях, але багато з нас, рядових громадян, ніяк не осмілиться взяти перо в руку й написати про рідний край, де народилися, про побачене, про людей, з якими зустрічалися, про пережите, почуте і навіть прочитане, після якого завжди залишається певне враження. Адже книги та часописи – то джерело пізнання і духовного збагачення. Чимало додав би щоденник, якби його лагідно й вміло вести хоча б подекадно.

Народився я 14 грудня 1915 р. в сім'ї безземельних батьків. Серед дітей, яких було п'ятеро, був старшим, а тому на мене було покладено обов'язки пастуха корів своєї та сусідів, які за це платили натурою – хлібом тощо.

Красний Кут (тепер Краснокутськ) Харківської області – надзвичайно багате селище, природа якого щедра на землю, зелені луки, ліси, водні ресурси (р. Мерло з притоками, малі озера, на яких багато птахів). В лісах росли ліщина, дикі груші, яблуні, гриби, різні ягоди. Все це було добрим допоміжником для багатьох сімей, заготовлялося на зиму. Ходили в ліс і по хмиз, шишки – паливо на зиму. Готували паливо і з гною, який відповідно обробляли, сушили і складали штабелями в сухому місці під навісом. Такого палива інколи вистачало на цілу зиму, щоб натопити піч й випекти паляниці, натопити грубку для тепла і т.і.

Господарство моїх батьків було бідним: корови, кури, свині (один-два кабанчики), а також присадибна ділянка, на який вирощували овочі (головним чином, картоплю).

Жила наша сім'я до 1925 р. непогано. Хліб прикупували, а городини сповна вистачало на зиму. Що стосується м'ясних продуктів, то їх було, в основному, обмаль. Святом свят був час, коли зарізали кабанчика. А так протягом року їли квашу, затірку, лемішку, варені буряки (солодуху), пили узвар з хлібом тощо. Коротше кажучи, їли все, що потрапляло до рук. І славили Бога, що давав нам їжу.

Батьки були зовсім неписьменні. Не було в нашій сім'ї ні газет, ні книг, ні журналів, оскільки їх нікому було читати. Більш того, навіть уявлення не було, що є твори майстрів слова. А хотілося багато знати. Ось чому я й присвятив не одне десятиріччя темі популяризації багатьох і багатьох творів Тараса Шевченка, Лесі Українки, ін. у нашій країні та за її межами. Тим-то світлі образи видатних синів і дочок нашої рідної Вітчизни я й проніс через все своє свідоме життя.

В далекому 1925 р. мене батьки відвели у перший клас. Коли я ввійшов до великого залу нашої школи, закріпив на стіні портрети І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, І. Нечуй-Левицького, Л. Українки, П. Мирного. Про ці портрети мені частково стало відомо лише у п'ятому класі,

а тоді вони були для мене, як і для моїх неписьменних батьків, невідомими. Коли я запитав своїх батьків: “Хто ці люди?”, у відповідь почув: “Мабуть, святі”. А на питання: “А чому їх немає у церкві?” – почув: “Будуть і там”. Ось таке було моє і не тільки моє уявлення про діячів культури нашої України в далекому минулому. Але мене ніколи не покидала думка про те, як ширше й глибше познайомитися з творами цих письменників, як вшанувати їх імена. Цьому питанню я присвятив 30 років (1961–1991), про що свідчать два журнали: в одному зафіксовано, кому я що подарував, а в другому – куди й про якого творчого діяча писав.

В Красному Куті майже щорічно влаштовувалися ярмарки, на які з’їжджалися трудівники з сіл та селищ, навіть з Харкова. На ярмарках були різні товари, але найбільше – гончарних виробів з Опішні. Декілька разів осінньої пори влаштовувалися своєрідні сільськогосподарські виставки, куди сільські трударі виводили породистих коней, високопродуктивних корів, свиней, а також привозили різну городину (кавуни, дині, величезні гарбузи і п.). Кожний господар виставляв краще з кращого. Такі виставки сприяли тому, аби кожний, хто відвідував їх, впроваджував у себе вдома все передове, краще. Треба підкреслити, що успіхи були чудові.

Базари влаштовувалися щоденно, особливо великі були в недільні дні. Тут було безліч сільськогосподарських продуктів. Йшов обмін товарами, купівля за гроші. Сільські трудівники до всього ставились дуже бережно: одяг носили не один сезон, взуття – лише в осінньо-зимовий період, а так здебільшого ходили босоніж. На святкові дні берегли все краще й одягали на нетривалий час – сходити до церкви, в гості, і знову ховали в скрині чи інші схованки.

Земля Краснокутчини була багата на врожаї. На луках знімали по два укоси (основний і отаву). В річках та озерах було багато риби (щуки, карасі, в’юни тощо). Птахів прилітало безліч (деркачі, бусоли, журавлі), котрі гніздилися на луках, а черногузи – на клунях, хатах, деревах і п. Люди обережно ставились до птахів. Полювання на них не було, за винятком окремих осіб, які мали рушницю. Слід нагадати, що вбивати птахів, як й інших тварин та земноводних істот (черепах тощо) було великим гріхом.

Одноосібне господарство сприяло тому, що окремі трударі поміж собою змагалися за кращого коня, високопродуктивну корову і т.і. Про сільськогосподарську техніку не дуже дбали, оскільки вона була дорога, за нею треба було їхати, аби придбати, в Харків чи Полтаву. Дивом було те, коли в Красний Кут прибув першого разу трактор на показ народів. Люди сходились, щоб його побачити, а він, до речі, гуркотів так, що було чути за кілометр. Не менше диво було й з літака типу “У-2” з Харкова, що прилетів на вигін села. Літак мав назву (якщо не помиляюсь) “Селянин Красного Кута”, оскільки був побудований, як тоді мовили, на кошти, зібрані селянами.

Окрасою селища Красний Кут були 4 церкви – Успенська, Миколаївська, Михайлівська і на цвинтарі, що біля старої цегельні. В церквах і навколо них була

ретельна чистота, а по периметру – поховання багатих людей, могили яких прикрашали дорогі мармурові плити, хрести тощо. Все це було знищено під час ліквідації релігійних культових споруд, бо більшовикам, як це не дивно, чомусь релігія була не до вподоби. Існував лозунг “Релігія – опіум для народу”. Коли знищували культ релігії, люди накладали на себе руки, як протест проти злодіянь під час тих акцій.

Молодь проводила дозвілля на вечорницях в окремих хатах, а літньої пори – на вигонах чи біля якогось подвір'я, де були дубки під тинном. Молоді дівчата й парубки влаштовували різні ігри, танці, співи. Це були ті клуби, про які писав Остап Вишня. Пізньої ночі співи нагадували рядки з вірша Т.Шевченка “Вечір” (“Садок вишневий коло хати”). Особливо це було зворушливо у літню місячну пору, коли все навкруги вкривала нічна тиша.

А як люди трудилися! Не було дня такого, щоб господар не порався на подвір'ї, в городі, у полі. Праця була джерелом достатку. Цьому привчали своїх дітей, які з раннього віку мали свої обов'язки, виконували все те, що було задано. Сусід перед сусідом змагався, аби був кращий кінь, щоб корова була молочною, а подвір'я було вистелено споришем. Ретельно доглядали сади, які були майже в кожного господаря. В садах було безліч птахів, які виспівували з ранньої весни і до того часу, поки не з'являлись пташенята. Солов'ї гніздилися близько біля хат, в кущах бузку. Кожен господар намагався робити все можливе, аби в його садку гніздилися різні птахи, особливо солов'ї.

Зимової пори також наполегливо працювали. Готували зброю, знаряддя для польових робіт (борони, коси тощо), ремонтували сільськогосподарський інвентар. Старші дуже ремствували, коли молодь пасивно ставилась до праці. Таких називали ледарями, нахлібниками, якщо вони не прилучалися до сільськогосподарської праці. З таких, мовили старики, виростуть вороги, лиходії, п'янчуги, бродяги.

Основою основ життя простого народу протягом всього віку була фізична праця в сільському господарстві, вирощування високих врожаїв, догляд за худобою. Хліборобство носило генетичний характер, але більшовицька система цей процес зігнорувала, що й призвело до занепаду сільського господарства.

Гроші були дорогі, їх було обмаль у сільських трударів. Тому й виробляли все самі: ткали полотно, обробляли вовну, робили валянки тощо. Дубили шкури з великої рогатої худоби, з яких потім виготовляли взуття (що дуже високо цінувалося. Чоботи носили дорослі, а діти були здебільшого без взуття (здаємо, як про це писав О.Вишня).

Дореволюційний період люди згадували з піднесенням. От, говорили старики, якби ще років 10–15 не було революції 1917 р., ми зажили б заможнo. Адже селянин чи ремісник мав волю на працю, мав волю на її результати, розпоряджався своїми товарами за своїм розсудом, за своєю вигодою. Це був, так би мовити, вільний ринок, знищений в 1917 р., як і всі інші добрі починання, що їх роками виношували й впроваджували в життя.

Надзвичайно цінним було те, що селяни в цьому були дуже ощадливі, економні, розумно витрачали лише для необхідного в сім'ї, у господарстві. Розкошів не дозволяли ні собі, ні членам сім'ї. Земля давала стільки, скільки може дати, стверджували хлібороби, а тому треба берегти все і вся не лише для себе, але й для нащадків. Тому землю любили, як своїх дітей.

Ласосці в родинях були дуже рідко. Головним чином, на свята.

Про переворот 1917 р., про його здійснення в селах довідалися лише тоді, коли більшовики розв'язали громадянську війну, втягуючи в неї все нові і нові маси неписьменних людей, обіцяючи їм землю, що й було стимулом для багатьох безземельних селян, які сподівалися отримати земельний наділ. Земля була й залишилася до наших днів головним багатством для сільських трударів. Коротше кажучи, на молоду радянську владу було стільки сподівань, надій, що кожного разу люди молили Бога за те щастя, що дали народу. Але прийшов час заявити: "Є каяття та нема вороття". За надану селянам землю довелося розплачуватися своїм життям, висилкою на Соловки і т.і.

В перші після революції роки, аж до 1925 р., на вирішення будь-яких питань люди сходилися на свої збори під звуки церковних дзвонів. Такі збори проводилися здебільшого у недільні дні біля церкви або сільради, на яких громадою вирішували різні питання відкритим голосуванням. Люди охоче відвідували такі відкриті збори, оскільки на цих зборах вирішувалося відкрито все, що стосувалося життя селища. Коротше кажучи, панувало добро, злагода, радість, зацікавленість, а, головне, робилось все, аби запити людей були вирішені в найповнішому обсязі, щоб не було претензій до влади. В цей час не було посягань на людей, які жили заможнo, створювали багатство своїми руками. До заможних трудівників ставилися доброзичливо аж до періоду так званої "добровільної колективізації".

Напередодні колективізації перестали проводити сходи населення (як це було раніше), де все вирішувалося громадою. До влади стали приходити молоді люди, які про завоювання влади робітників і селян знали з розповідей людей старшого покоління та більшовицької пропаганди про владу народу, про владу, яка (на їх думку), перемаже в усьому світі. Але цього не сталося. Нові керманічі керувалося тим, що постановою в кабінеті, а не на майдані, легше буде приборкати тих, хто не згоден з рішенням місцевого начальства, а особливо з вказівками зверху. Коротко кажучи, демократія стала замінятися адміністративними установками, а інколи й загрозами, що вели до репресій. Люди зрозуміли, що настав час насильства, страху, тюрем, особливо з боку представників НКВС, які мали необмежену владу. З 1927 р. повністю відбулося відлучення громадян від сходок, і наступив час боротися з "куркулями", з тими, хто вирощував зернові по 300-400 пудів з десятини, хто сумлінно, зі знанням справи працював на землі, а не лежав в холодку літньої пори, як це робили так звані бідняки, котрі потім галасливо заявляли: "Куркулям не місце на нашій землі... Ліквідуємо куркулів

як клас”. Саме в цей час розпочалася кампанія створення СОЗів (Спілок обробітку землі). Це було для народу таке непорозуміння, що дехто кидав своє господарство і тікав до міста, змінював кваліфікацію хлібороба на іншу професію, наймитував по економіях (затим – радгоспах).

В 1928–1929 рр. настав час кампанії “ліквідації куркуля, як класу, як ворога народу”. Коротше кажучи, більшовицька система розпочала наступ на хліборобів, на сільське господарство, на генофонд хліборобської справи, що панував сотні років в Україні. Справжніх хліборобів висилали зимової пори цілими сім’ями до Сибіру, Соловків... Скільки було сліз, скільки плачу й горя зазнали люди під час цих більшовицьких репресій на трудівників, на сільське господарство. Неможливо передати все це на папері. Люди боялися підійти й поговорити з тими, кого висилали на Соловки. Навіть сусіди побоювались щось запитати чи порадити бідним “куркулям”, щоб не потрапити в лабеті НКВС, де чинилось беззаконня і свавілля (людей били, натравляли на них собак і т.і.). Ця нечувана “революція” пригнітила людей так, що землю ніхто не бажав мати й обробляти. Земля стала нічийна! З допомогою кампанії розкуркулювання керівництво мало створити на місцях так звану “добровільну колективізацію”. Але ніхто не подавав заяв для вступу в сільськогосподарські артїлі. Були випадки, коли активісти ходили по хатах, зустрічали людей на дорогах біля центру району і вимагали писати заяву про вступ до колгоспу. Але люди заяв не подавали. Селян викликали до хат-читалень нічної пори й вимагали “добровільно” вступити до колгоспу, але й при цій екзекуції заяв не було, хіба що окремі заяви від так званих комнезамівців, які намагались вступити до колгоспу з вигодою для себе: бути комірником чи ближче до керівництва колгоспу. А земля залишалася без господарів. Саме в цей час поширився афоризм “гуртове – чортове”, який протягом десятиріч себе історично виправдав.

Колективізація йшла мляво. Був наступ на селян-середняків з вимогою, аби вони без вагань вступали до артїлей, а тим, хто не бажав вступати, навішували ярлики “підкуркульників” і “саботажників”. Саме в період колективізації та голодомору набирали сили представники ДПУ-НКВС, яких боялись навіть керівники більшовицьких організацій. ДПУ-НКВС обіймали всю політичну владу на місцях. Проти цієї організації не мав права ніхто чинити будь-якого опору чи заперечення. Це були терористи з великої літери. Вони вершили беззаконня десятиріччями.

В новостворені артїлі попервах здавали все: худобу, навіть й курей, сільськогосподарський реманент і т.і. Наступив час, коли люди лишилися без засобів виробництва. Саме в цей час і траплялось таке, що люди накладали на себе руки. Худоба стала хворіти, оскільки не було потрібного догляду й належних приміщень. І коли прийшов час отямитися від хаосу, коли зрозуміли всі й уся, що чиниться безладдя, прийшла постанова про “запаморочення від успіхів”. Розпочалася зворотна кампанія: люди стали забирати те, що раніше здали в артіль,

хоч декому й не дісталось того, що здавав (корови й вівці гинули, інвентар псувався, руйнувався, розкомплектовувався).

Наступила нова хвиля так званої добровільної колективізації, що й призвела до голодомору 1932–1933 років.

Про голодомор написано й сказано чимало в період гласності, але не все сказано, не все написано, як було насправді. Хто, наприклад, видумав цифру 5–6 млн померлих від голоду? Хто рахував людей, померлих з пухлими руками й ногами в лісі, біля річок, в ярах, на вокзалах, в степу весняної пори 1933 року?!

Зараз наші часописи офіційно сповістили, що голодомор штучно створили більшовики на чолі з ВКП(б). Це ганьба світового масштабу, але дивно те, що ніхто не поніс ніякої відповідальності за цей злочин перед народом. Й до цього часу.

Нема нічого страшнішого, як помирати голодною смертю. Мені чудом вдалося спастися від смерті, жебракуючи поміж людьми в Харкові. Я не соромився стояти біля хлібної крамниці і просити в людей шматок хліба, хоч мені йшов 18 рік. Не було ніяких сил, щоб працювати після неодноразового опухання черева, ніг, обличчя. Померлих від голоду ховали в одній ямі по кілька чоловік – гірше собак, оскільки ніхто не звертав уваги на померлих, на їх прізвища та імена. В селах двори позаростали бур'янами, вікна і двері хат були навхрест забиті дошками, шибки вікон вибиті, видно було лише почорнілі стіни та стелі осель.

Про голодомор не можна було ні писати, ні говорити, ні згадувати в анкетах та письмових біографіях, коли їх заповняли при необхідності.

Писати нині про хід колективізації та голодомор важко хоча б тому, що минуло 65 років з того часу, і в пам'яті не все збереглося в тому вигляді, як було насправді. Людей заставляли зимової пори, наприклад, в лютому місяці, перемолочувати копи соломи, якщо там хтось знаходив хоч декілька колосків з зерном.

Колгоспи стали ареною рабської праці, але це вже інша тема, що потребує документального аналізу. Про війну (1941–1945 рр.) також писати не можу, бо це була Піррова перемога більшовиків над німецькими військами, коли в перші півтора року війни людей гнали на ворожі позиції лише з однією гвинтівкою, а німці били нас з танків та гармат.

Під час колективізації руйнували релігію так, як ніде й ніхто не руйнував. Церкви та все релігійне (книги, священнослужителів) нищили з такою люттю, ніби релігія чинила людям зло. Люди накладали на себе руки, промовляючи, що настав час диявольства. Працівники НКВС тут проявили своє злодійство, переслідуючи віруючих і священнослужителів. Зараз, в час гласності, багато пишуть і говорять по радіо і телебаченню про наше минуле, про страхітливий період нашої так званої “соціалістичної епохи”, але все, що коїлося, мабуть, ніхто правдиво й не напише. Люди, які були свідками “побудови соціалізму” вимирають, а ті, хто залишився живим, на жаль, не зможуть все згадати в деталях через давній час. Дехто міг би вести щоденник, зберегти архівні матеріали, але боялися, аби не попасти на “гачок” НКВС за доносом навіть членів сім'ї (яких,

до речі, представники НКВС теж вербували в стукачі). Так й зараз, як це не дивно, не дають архівних матеріалів, а окремі з них знищені, аби не було слідів про більшовицьке минуле.

Мені довелося зустрічатися з табірниками в порту Ваніно, в м. Комсомольську-на-Амурі й Хабаровську, коли разом з військами направлявся на о.Сахалін, де перебував у Маоко, Отомарі, Тойохарі. “Вороги народу” будували місто на р. Амурі, а також залізничну колію в тайзі від Комсомольська-на-Амурі до порту Ваніно. Цікаво, що табори для “ворогів народу” розміщувалися в глухій тайзі, куди не було доступу будь-кому, окрім представників НКВС. Ув’язнені розміщувались в бараках з триярусними нарами. Про умови праці, харчування, “відпочинку” в бараках люди, які все це переживали, розповідали зі сльозами на очах.

Наша система так побудована, що ніхто не відповідав тоді, і в наш час ніхто не відповідає за злочинства в таборах, за “добровільну колективізацію”, за репресії, за всілякі зловживання і п., а також за дієства проти полонених, які опинились в гітлерівських таборах, а потім потрапили до сталінських.

Більшовицька система руйнувала не лише сільське господарство, його трудівників, але й культуру. Так, наприклад, історію України за працями М.С. Грушевського, М.І.Костомарова, П.О.Куліша, Д.І.Яворницького ніхто не вивчав, їх імена були в забороні для читачів. Найганебніше, що останні десятиріччя існувала русифікація українського народу. Дивно, але факт, що майже ніхто не ставив питання про заборону русифікації. Навпаки, навішували ярлики “націоналістів”. Справа русифікації набрала такого розмаху, що українська мова зникла навіть у школах. В поголовній русифікації нашого народу винні й наші письменники, котрі нагадували таке: “Полюбилась російська мова нам”, “російська мова – мова спілкування між народами” і п. Та особливо прикрим було те, що письменники робили доноси на своїх читачів до органів КДБ. В 1975 р. мені довелося написати листа до редакції газети “Літературна Україна” про занепад української мови в м. Маріуполі, про закриття останніх шкіл в сільській місцевості. Мій лист потрапив не на сторінки газети, а на стіл начальника КДБ м. Маріуполя, куди мене не раз викликали й погрожували, а потім стали переслідувати через своїх стукачів. Але я утримувався спілкуватися з цими агентами КДБ.

Влада більшовиків-комуністів припинила своє існування, але її коріння ще може дати паростки, хоч, можливо, й зав’ялі. Тож все залежить від народу, від його дій в побудові нової України. Не стати на шлях терору, шантажу, репресій, насильства над людьми – справа честі нашого народу, який звільнився від більшовизму.

Як би раділи наші діди й батьки, якби вони дожили до часів, коли Україна стала суверенною, незалежною, вільною. Хай же ненька Україна будує своє щасливе життя так, як у Швеції, Данії, Франції, а також інших країнах Європи й Америки.

Бог з нами повинен бути до кінця побудови справжньої і незалежної України. Але будувати незалежну Україну треба в умовах розумної економії всіх і вся

ресурсів (вугілля, газу, електроенергії, а, особливо, води). Для цього треба повести наступальну пропаганду широких шарів населення, починаючи від школяра до сивоволосого дідуся. Нас більшовики переконували у невичерпності природних багатств, що, звичайно, було демагогією. Питання екології повинні бути в центрі уваги всіх громадян України. Бережливе ставлення до природи, до живих істот (птахів, звірів тощо) – справа честі всіх і вся. Розвинуті в екологічному плані країни (Японія, США, Англія, Франція, Німеччина, Італія) тому живуть багато, що там висока культура, бережливе ставлення до природи, до матеріальних ресурсів.

Хай благословить нас Господь Бог на шляху до незалежності й багатства!!!

[Підпис]
1998 р.

◆ ◆ ◆

ЛИСТ

ДУБИНКИ Павла Григоровича,

(м. Маріуполь Донецької обл.)

Шановні пані й панове!

Минає 65 років з часу, коли більшовицька система замордувала мільйони невинних людей голодомором у 1932–1933 роках. Ми все ж не повинні забувати, що це був період, коли голод набрав свого найвищого піку-апогею. А розпочався він у 1928–1929 роках, коли більшовицька згряя розпочала ліквідовувати хліборобів зі справжнім генетичним кодом, руйнуючи їх господарства, а самих господарів висилати до Соловків, Колими, Сибіру.

Це був страхітливий період в історії нашого народу, коли невинних людей громили морально й матеріально, а людей-трудоарів – справжніх господарів-хліборобів заносили до списків “ворогів народу”, навішуючи їм ярлики: “куркуль”, “підкуркульник” і т.д.

Мені минуло 82 роки. Я був живим свідком отих жахів, що чинили більшовики проти свого народу, особливо під час голодомору 1932–1933 років, коли вимітали з комор все до зернини, забирали усе до останньої квасолини, кукурудзяного качана і т.п.

В 65-ті роковини голодомору слід було б висвітлити цей період окремою темою по радіо, телебаченню, у пресі тощо. Одначе, минає час, а все навкруг тихо, ніби й не було того страхітливого голодомору...

Наша молодь мало знає про історію більшовизму, про його дії проти власного народу. Тим то й не дивно, що комуністи, котрі зараз у Верховній Раді у більшості, верховодять, диктують свої пропозиції, умови й т.п. В усьому і вся теперішні необільшовики диктують свої “плани”, дії і т.п., а молодь не знає, що

саме Ленін дав команду розстрілювати священників, учителів і ліквідувати хліборобів, які, на думку цього людожера, були (чи могли бути) реставраторами буржуазного ладу. Думаю, що ще не пізно висвітлити в газетах і журналах та на радіо питання голодомору, щоб молодь знала хто був хто!!!

*З повагою,
Дубинка Павло Григорович, ветеран війни
[Підпис]
14 червня 1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
ДУБИНСЬКОЇ Людмили Василівни,
1927 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Якось йшла я до своєї рідної тітки через цвинтар стежкою, якою ходило багато людей. І натрапила на яму (їх було декілька). Підійшла і побачила в ямі живих і мертвих людей. Живі люди були безсилі і не могли вилізти з ями. Я злякалась і побігла додому. Розказала про це мамі.

В нашому селі жив чоловік, який звозив на цвинтар мертвих і ще живих, виснажених, безсилих.

З голоду люди втрачали розум. Пам'ятаю ще, що ходили спецбригади по хатах, з горщиків, торбинок забирали зерно, крупу, муку. Били людей, щоб признавались, де заховано хліб. Прийшла бригада й до нас, знайшли торбинку з борошном, почали забирати. Ми з сестрою вчепилися руками в ту торбинку. Але борошно забрали.

*Записала М.Карханіна.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
ДУБИЦЬКОЇ (в дівоцтві ДЕМЧЕНКО)
Валентини Іванівни
(1924–1995 р.)
(м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.)

ПРИДБАЛИ БОРОШНО – ВТРАТИЛИ МАНЬКУ

Родом я з с.Голикове Олександрівського р-ну Дніпропетровської (нині Кіровоградська) області.

Було це в страшному 1933-му. По сусідству з нами жила сім'я Мельників. У них була гарна донька Настя, 18 років. У неї були великі карі очі, чорні брови і довге густе русяве волосся. І ось ця страшна зима... Їхня родина голодувала, мабуть, найбільше, тому що в них було 12 дітей, і всім треба ж було їсти. Вони почали пухнути від голоду і вмирати одне за одним. Дійшла черга і до Насті. А на той час по селу їздила підвода з двома "охоронцями закону" і забирали всіх мертвих, скидаючи їх потім в одну яму. Ось ця підвода під'їхала до хати Мельників, глянули на Настю, яка вже не могла навіть розмовляти, замотали в рядно і положили на воза, де вже була ціла купа мертвих. Так Настю, ще живу, і закопали з усіма мертвими.

Що ж до нашої сім'ї, де нас було четверо дітей: 3 сестри і брат, то тієї холодної зими 1933 р. ми так гірко не голодували, бо мали корову Маньку. Тато міняв молоко на борошно, то ми мали хліб, годували ще й декого з сусідів. Корову ми ховали, щоб часом не вкрали. Вона стояла через сіни у другій половині хати, і то мама, то тато стерегли її по черзі. Та от якось тато поїхав до Донецька міняти молоко на борошно, а мама тяжко захворіла, і корову пішов стерегти брат Володя. Та вночі хтось тяжко побив його, а нашу Маньку забрали.

Це було горем на весь куток. Того борошна, що тато привіз з Донецька, вистачило ненадовго, до того ж половину борошна мама заховала, щоб пекти коржі виключно для тата, бо тато був хворий на шлунок, а нам перепадали коржі з лободи. Так і мучилися. А от сусідська жінка пішла на поле збирати мерзлі буряки, там її зловили і запроторили до в'язниці на 10 років. А ми так і бідували, і, мабуть, тільки, дякуючи долі, вижили.

Записала Н.Лахова.

Буян-острів: Літопис нашої біди. – 1995. – № 1. – Кривий Ріг. – С.16.

СВІДЧЕННЯ

ДУДИ Кузьми Юхимовича

Я з с.Нижній Куркулак (під час радянської влади перейменовано на Ворошилівку Велико-Токмацького р-ну Дніпропетровської (нині Запорізька) області.

Наше село мало до 1000 дворів і близько 5000 чоловік населення.

Під час голоду 1933 р. в селі вимерло за приблизним підрахунком близько 700 людей. Село змінилося до невпізнання. Ніяких загорож не лишилося. Всі бляшані дахи обірвано і використано для колгоспних будівель. Замість садків повиростали чагарники та бур'яни. Велику кам'яну церкву зруйнували, а з її цегли збудували школу та колгоспний свинарник. Голод змушував людей діставати їжу нічними крадіжками в колгоспі, або у колгоспних заправил. Наведу лише один з багатьох випадків. Молода мати трьох дітей Настя Сліпенко, чоловіка

якої розкуркулили і засудили, пішла вночі на колгоспне поле вигрібати з землі посаджену картоплю. Її застрілила на полі озброєна варта та вкинула до криниці поблизу. Троє дітей вмерли голодні.

Багато дітей в селі лишилось без батьків, а врятувалися з них лише одиниці. Домна Гавриш, якій в 1933 р. було 11 років, розповідала, що її врятував 9-річний брат Василь. Він був дуже метким, а життя його навчило, де і як діставати їжу. Селянин Швидченко привіз з Харкова торбу хліба і застав жінку Марію з п'ятьма дітьми (від 2-х до 10-и років) вже мертвими. Один з вигнаних владою почав копати яму для трупів – Захар Черногір – вмер у тій же ямі. Голодний селянин Василь Вонярка смалив kota у грубі, та так і вмер з недосмаленим котом.

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

ДУДГАН Катерини Костянтинівни, 1924 р. народження (м.Дніпропетровськ)

У 1933 р. мені було 9 років. *Наша сім'я мешкала тоді у м-ку Ічні Ічнянського р-ну Чернігівської області, там був страшний голод.*

У сім'ї, крім батька і матері, було шестеро дітей. Тато не пішов до колгоспу, це нас й врятувало, бо тато сховав залишки – інакше ми б не прожили. Весною з картопляного лушпиння робили муку. Була корова, яка давала приблизно 1 л молока на день. Що мені запам'яталося, це те, що мені завжди хотілося їсти. Навіть згадуючи ті події, я відчуваю це.

У Ічні був спиртозавод, де з високоякісної пшениці виготовляли спирт. Залишалася брага, у якій були лушпайки з пшениці. Люди проціджували ту брагу та пекли з неї хліб. У тата був кінь, на якому він їздив за цією брагою на завод. Там добами стояли люди у черзі. Деякі люди (які прийшли з півдня) напивалися відразу тієї браги й на місці помирали. Кожного ранку підвода забирала померлих. Було багато людей з півдня, які просили хоч би якось їх погодувати.

Наші сусіди – сім'я Майстренків – сильно постраждали від голоду. Живими залишилися тільки двоє дітей і мати.

Хто пішов до колгоспу, той помирав. Хто не пішов – сплачував великий податок, тому дещо доводилося ховати. Коли б не ховали, усі б вимерли. Пам'ятаю, як у відсутність батька прийшли до нас за податком. Стукають у двері, кричать. Мати заховалась й нам дає знаки, щоб ми не казали, що хтось є вдома. Ми кричали: “Мами немає, мами немає”, тоді вони пішли.

У 1934 р. стало легше, але все одно було важко, особливо у нашій родині, коли тага репресували. Попри усі складності й жахи голодомору, у Чернігівській

області було порівняно легше, ніж на півдні України. Слова “голодомор” у 30-х роках не було, але ми казали “штучний голод”.

*Записав А.Портнов.
25 листопада 1998 р.*

♦ ♦ ♦

СВІДЧЕННЯ

ДУДНИКА Івана Наумовича,
1919 р. народження
(Кіровоградщина)

Коли проходило розкуркулювання, то розкуркулювали тих людей, в яких були великі сім'ї, хто мав коней чи корову.

У мого сусіда було 6 душ дітей. Його 3 рази розкуркулювали, забрали все, що було в хаті. Сім'ї не залишили і горохового зерна. В селі було 15 сімей, яких розкуркулювали. Деякі з них тікали в міста, а ті, хто залишився, мерли з голоду.

У жнива голодні люди пішли по колоски, що залишилися після покосу, їх ловили і судили. За кожним скошеним полем був закріплений об'їждчик, який ганяв людей, щоб не збирали колоски.

Всі дії були направлені на те, щоб люди були під страхом, щоб мерли.

70% жителів села страждали від голоду. Найбільше мерло жінок-матерів. Пізніше людям почали давати зерно, стало легше жити.

Люди перетрушували соломі, збирали зерно. Це все робили вночі. Одного разу об'їждчик застав біля скирти людей, їх всіх засудили. А зерно, що залишалося на землі після того, як скирти згодували тваринам, гнило.

*Записала О.Соловійова.
1997 р.*

♦ ♦ ♦

СВІДЧЕННЯ

ДУДНИК Надії Іванівни,
1922 р. народження
(Чернігівщина)

Сім'я наша була велика. Дітей – 5 чоловік. У 1933 р. в с. Кам'янку мати ходила на роботу. Батька засудили за невиконання плану хлібоздачі. Дід помер з голоду, а бабушка пішла на заробітки до євреїв.

Того, що мати заробляла, для прожитку сім'ї не вистачало. Потім мати захворіла і злягла. Менший з дітей вмер від голоду. Дітей (1928, 1929 рр.

народження) в дитбудинку в Хортицю не прийняли, хоча діти вже пухли від голоду. Вимагали справки, що вони сироти. Незабаром померла мати. Її поховав старший її брат. Дітей забрав колгосп у дитячі ясла. Я, прийшовши від бабуски в 1933 р., пішла їх провідати. Мене теж залишили в яслах.

Потім мене хотіли забрати в свою сім'ю дядько з тіткою (маминою рідною сестрою). Але жінка бригадира поранила пальця, і він мене забрав до себе, щоб поглядила дітей і допомогла по господарству. Пізніше мене забрав дядько. З сім'ї залишилася тільки я. Важко було жити аж до кінця 1933 р. Того року вродило добре зерно, і коли його зібрали, то потроху роздавали людям.

*Записала О.Соловйова.
1997 р.*

СВІДЧЕННЯ

ДУЛЕНКО Василиси Максимівни,
1923 р. народження
(Магдалинівський р-н Дніпропетровської обл.)

У 1932–1933 рр. батько мій працював у колгоспі, мати померла при пологах, коли народжувала сестру. Я вчилася у сільській школі, але коли розпочався голодомор, школа закрилась, і я залишилась доглядати молодшу сестру.

На початку 1932 р. в нас ще були запаси зерна, а в деяких найбідніших сім'ях не було і цього. У середині 1932 р. (влітку) дві старші сестри і брат померли один за одним тому, що їм доводилось ще й працювати. Ми з сестрою для їжі збирали лободу, кропиву, ловили ящірок, ховрашків, їжаків, а батько допомагав це готувати. Одного разу батько приніс смаженого м'яса, ми із задоволенням його поїли. А наступного дня побачили, що кудись подівся наш собака. На початку зими 1933 р. у жодному дворі села не залишилося ані собак, ані котів. Навіть щурів не було видно. У ці роки померло багато людей, багато будинків спустіло. З батьком і сестрою влітку 1933 р. переїхали ми до тітки в Дніпродзержинськ.

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

ДУСИК Анастасії Гордіївни,
1898 р. народження
(с. Очеретувате Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Мій батько був церковним старостою, мав землю та інвентар, але після революції все це було конфісковано. Мати була простою селянкою. У сім'ї росло четверо дітей.

Під час голоду 1932–33 років крали колоски. За те, що з колгоспного току взяла два кармани пшениці, мені дали два роки тюрми. Проте лікар дав довідку, що у мене інфекційне захворювання (шрам на грудях потерла баранячою вовною). Їли курай, ловили рибу, виливали та їли ховрахів, коріння молодого очерету й рогозу, збирали дикі ягоди, гриби. Всі вижили.

*Записала О.Данилко.
1997 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ-ЛИСТ

ДУХИНА Олексія

(м. Слов'янськ на Донеччині)

Висилаю Вам інформацію про відкриття пам'ятного хреста в селі Рубці Краснолиманського р-ну Донецької області, який було встановлено 9 серпня 1993 року в день зцілителя Пантелеймона – храмове свято рубчан.

Працюючи в музеї с.Пресис (філія донецького художнього музею), у мене виникла думка про увічнення пам'яті своїх земляків в чорну ювілейну дату. Влада колгоспу “Дружба” пішла нам назустріч, виділила дубового матеріалу, а Віктор Пантелеймонович Конопля взяв на себе основний тягар роботи – різьблення, а ми допомогли змонтувати хрест у дворі Кохана Гаврила Олексійовича (пухом його земля).

До речі, Кохан Кузьма Федорович, художник, який і зараз працює в Києві, рубчанин, його дві роботи – в музеї Т.Г. Шевченка. А син його, Олексій Кузьмич Кохан (частий гість як моєї оселі, так і Рубців) один із авторів Малого Герба України – Тризуба (разом з Гречином і Турецьким), зараз працює головним художником журналу “Перець”.

Вибачаюсь за відступ. Текст викарбував на чорній плиті – габро: “В пам'ять невинно убієнних селян слободи Рубцевої голодомором в 1932–1933 рр.” Жаль, що тоді не дали дописати: “організованого більшовицькими сатрапами”, боялись, щоб не спалили.

Шкодную, що пізно придбав газету і не знав про Асоціацію. Думаю, що сюди можна внести і розкуркулення, яке нерозривно пов'язане з голодом. Не було б розкуркулення, не було б голоду, а також знищення української духовності: від руйнації культових споруд і до винищення інтелігенції – совісті нації. В цьому напрямку дещо опублікував.

На все добре, добродії, зичу успіхів у Вашій справедливій роботі.

[Підпис]

20 лютого 2000 р.

СВІДЧЕННЯ

ДУХНЕВИЧ Меланії Миколаївни,
1911 р. народження

(с.Тарган Володарського району на Київщині)

Завжди пам'ятаю давні розповіді своєї бабусі – Духневич Меланії Миколаївни, 1911 року народження, яка завжди говорила: “Не будьте безбожниками, не вірте вчителю, які заперечують Бога, любіть ближнього свого і цінуйте хліб”. Так вона зверталася до моїх братів та сестри. Часто розповідала про ті голодні роки, про все, що їй довелося пережити.

“В ті страшні роки голоду я працювала свинаркою в місцевому колгоспі “Комуна”. Бачила багато страшних смертей від голоду. Особливо смерть діточок, яким ще було б жити та жити. Від голоду сім'ю рятувала тим, що загорнувши в тряпчину свинячого корму, приносила його під грудьми додому. Одного разу, йдучи на роботу повз цвинтар, о 4-й годині ранку, я почула людський стогін з ями, куди звозили померлих. Я злякалась, побігла на свинарню, розповіла про почуте своїй подрузі Бесараб Ользі Махтеївні. Разом з нею, ми налякані, підійшли до ями й побачили чоловіка, який сидів зверху на трупах, похилившись на бік. Угледівши нас, впізнавши, він сказав: “Дівчата, я знаю, що скоро помру, але прошу перед смертю дати мені закурити”. Побачивши та почувши слова “з того світу”, ми побігли на конюшню, взяли там віжки від кінської упряжі, підв'язали ними під руки чоловіка та з великими зусиллями витягли його з ями, заволокли в кущі та потайки днів 10–15 підгодовували врятовану нами людську душу. Цей чоловік вижив й прожив ще років з тридцять”.

*Записав О.Ушинський, онук.
1968 р.*

СВІДЧЕННЯ

ЄВДОКИМЕНКО Ірини Пилипівни,
1910 р. народження

(Дніпропетровщина)

Народилась я на Слобожанщині, у великому, колись вільному козацькому мальовничому селі поруч з російським кордоном. Сім'я наша за тими мірками вважалася небідною, батько мав неабияке господарство та ще млин. У нас був добротний цегляний дім під бляхою (він й досі стоїть, зараз там сільрада). Батько був гарним хазяїном і взагалі доброю людиною, як його я запам'ятала. Сім'я була забезпеченою.

Наша мати померла ще до голоду 20-х років від хвороби, їй було всього 45. Залишилось нас, дітей, четверо – дві дівчини і два хлопці з батьком. Старша сестра на той час вже вийшла заміж, мала дітей. Мені ж було 5 років, братикам – 3 і 2 роки. Батько після смерті матері не одружувався. І в школу мене не пустив, то я няньчила братиків. Сім'ї нашій вдалося пережити голод 1921–1923 років. Діти вирости.

На гірше все змінили колективізація і голод 1932–33 років. Сім'я все втратила, у нас все позабирали комнезамівці. А батько якось пішов по хліб до Харкова і пропав. Брати роз'їхалися в пошуках роботи в промислові міста. Я попрацювала в комуні без оплати й втекла у місто Сталіно на Донбасі. Там теж було несолодко – немає рідних, навіть не було просто знайомих. Ні освіти, ні робочої спеціальності. Дякуючи Богові, потрапила на добру людину – керівник шахти взяв додому глядити дітей за харчі. Про оплату не могло бути й мови. Так я врятувалася від голодної смерті у селі.

Сім'ю старшої сестри розорили сільські активісти. Чоловіка її заарештували й запроторили в тюрму за нездачу податків, які нічим було сплачувати. Залишилась вона у селі з трьома дітьми. З голоду опухли діти, сили залишали сестру. Тоді, відчуваючи подих й наближення голодної смерті, вона вивела дітей на залізничну станцію й залишила їх там з надією, що, може, їх заберуть люди й відправлять до дитбудинку. А сама пішла додому помирати...

Влаштувавшись на “роботу” й трошки оклигавши, я поїхала в село навідати сестру. Застала її без видимих ознак життя. Та все ж мені вдалося оживити її гарячим овочевим бульйоном. Оживши й повернувшись до тям, вона почала ридати: “Діти! Де діти?” Майнуло багато років, коли з'ясувалося, що врятуватися вдалося лише двом старшим діткам. Найменшого рідні шукали довгі роки, але так і не знайшли, доля його невідома.

А моє рідне село вмирало. Бачила я, як переповнена мерцями гарба везла їх до ями на кладовище, а за гарбою по пилюці тяглися дівочі коси, залишаючи скорботний прощальний слід на землі...

У нашому селі під час голоду 30-х років згинуло дуже багато людей.

А там війна, довга німецька окупація. На той час я вже була заміжня, двох дітей – хлопчик і дівчинка. До того ж син хворів на ревматизм. Фактично був напівпаралізований – не рухав руками й ногами. А після війни в 1946–1947 роках новий голод. Один Господь тільки знає, скільки горя довелося перенести.

Всі три голоди штучно створені радянською владою, комуністами. Це були часи відвертого геноциду нашого народу, знищення України.

Боронь, Боже, подібних випробувань нашим нащадкам!

*[Підпис] І.Євдокименко
Записала А.Журна.
1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

[Прізвище не назвала] Євдокії Дем'янівни,
1919 р. народження

(Криворізький р-н Дніпропетровської обл.)

Спочатку з нашої оселі, з кожного двору позабирали до колгоспу корів, курей, із сховищ залишки зерна, продуктів. Але деяким людям вдалося зберегти хоч трохи якихось продуктів. Нас посилала мама на базар вимінювати за нові речі хоч трохи зерна. Наша мама не пекла нам, як раніше, смачного запашного хліба, бо не було з чого. Хліб ми робили з жита, добавляли трохи сушеної лободи. Він був хай і несмачний, але їсти треба було. Іноді, як тільки почалася скрута, ми ходили до робочої їдальні і просили, щоб нам у бідончики налили хоч трохи залишків, що йшли як відходи для свиней, але нас часто проганяли.

Як і інші люди, ми потай ходили в поле і збирали по зернині, що залишались після збору врожаю, і несли їх додому. Але якщо хтось нас бачив, могли штрафувати, бити. Пам'ятаю, як я надвечір з кружечкою почала збирати зернятка, назбирала майже півкружки і дуже раділа. Та раптом побачила дядька, що їхав на велосипеді, він мене теж побачив. Я кинула кружку і побігла, але не додому, щоб не знали, де живуть батьки. Дядько поїхав за мною. Коли він навздогнав мене, я боялась розплющити очі. Та він сказав: “Не бійся, дівчинко”, – протягнув мені мою кружку з зернятами і поїхав.

Люди почали сильно голодувати. Вже ніхто нічого не міняв, не було їдальень. Якщо хто-небудь з нас, було, і найде десь гнилу картоплину, то це – свято. Мама варила на дев'ять чоловік казан з супом, де дуже маленькими кусочками була нарізана та картопля разом з лободою. В нашій оселі почали пухнути з голоду, почали помирати люди. Траплялись випадки, що в сім'ях їли своїх маленьких беззахисних дітей. В нашій сім'ї від голоду померли двоє дітей і матуся рідненька. Не дай Бог, вам таке пережити.

1990 р.

СВІДЧЕННЯ

ЄВСТИГНЕЄВА Василя Івановича,
1922 р. народження

(м. Кам'янець-Подільський Вінницької (нині Хмельницька) обл.)

Народився я в с.Петриківка Олександрівського р-ну Донецької області в багатодітній сім'ї. У ній було одинадцятьоро дітей. Я був передостанньою дитиною. Це була звичайна трудова сім'я. За рахунок багаточисленних трудових

рук сім'я придбала сівалку, борону. Мали двох коней, трьох корів, декількох свиней. Працювали всі від зорі до зорі, навіть малі діти.

Коли розпочалася колективізація, батьки вирішили не вступати до колгоспу. Та все нажите майно було забрано у нас насильно, а повнолітніх членів сім'ї було об'явлено "ворогами народу". Навесні 1933 р. розпочалася трагедія. Це був справжній-сінький голод. Пам'ятаю, що їли макуху, щось подібне до хліба зі смаком картоплі. Але це було нечасто. Часто-густо горщики та каструлі залишалися порожніми. Пізніше їли цвіт акації, різну траву. Старші брати та сестри розбрелися по світу, шукаючи кращої долі. Один брат навіть поїхав за кордон, але куди, ми не знаємо й донині. Пам'ятаю, що ми були пухлими. В ті страшні роки померли дідусь і бабуся.

*Записав Д.Євстигнєєв.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ЄЖАК Галини Іванівни,
1917 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

До 1950 г. я жила в селі Царичанке на Дніпропетровщині. Многие помню о жизни в 30-х годах. Однажды зимой, во время рейда тряски сельских хат, я – маленькая девочка – спрятала сало в сумки и пошла к реке. Встала в воду по пояс, и так стояла, пока они не уехали. Таким образом спасла жизнь своей семье.

В соседнем, селе (более бедном, чем наше), почти все люди поумирали, лишь некоторые остались живыми. Впоследствии они тянули всю работу на селе на себе.

*Записала О.Майбах.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ЄМЕЦЬ Анастасії Трохимівни,
1921 р. народження
(с. Кринички на Дніпропетровщині)

Голод 1932–1933 рр. був штучний. Забирали хліб у людей активісти Береніко, Катогриз. Був дуже великий голод, люди пухли. Їли ховрашків, їжаків, рогіз. Вмирало дуже багато людей. А хліб вивозили на станцію і здавали.

Всіх заставляли йти в колгоспи. Робили колгоспники в степу цілий день, за роботу давали затірку. У нас була корівка, так ми вижили, завдяки їй.

Активісти забирали не тільки зерно, а й одержу. Пам'ятаю, як мама, побачивши, що активісти йдуть до нас, починала на нас з сестрою вдягати всю одержу, кутала нас, як могла, і відправляла кататися на ставок. Все, що було на нас, те й збереглося. А все, що лишилося вдома, забрали активісти.

*Записала Л.Неділько.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

**СМЕЦЬ Ольги Харитонівни,
1914 р. народження**

(с. Павлопілья Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.)

1933 рік був страшний для села, люди від голоду ставали пухлими і вмирили щодня. У мене померла перша дитина, не витримав голоду її організм.

Я все життя працювала в колгоспі свинаркою, дояркою на фермі. Пам'ятаю, що за колективізацію примушували людей вступати до колгоспів і віддавати туди всю свою худобу. А потім, якщо людина хотіла завести нову худобу, вона повинна була платити за це, за кожне мале деревце, тільки-но посаджене, треба було сплачувати податок (а воно, може, й родити не буде, висохне). Тож люди намагалися не саджати дерев і не заводити худобу, бо це було збитково.

А голод 1933 р. пережили завдяки траві (хоч її було багато – лобода, шавель, ін.), пекли млинці з цвіту акації з висівками. Від такої їжі люди пухли, ледь ходили. Якись вмирили, якись виживали, але запам'ятали таке лихоліття назавжди. 1934 р. приніс певне полегшення – був досить гарний врожай.

Ще пам'ятаю такий цікавий епізод – один чоловік в селі придумав зробити з мотоцикла тракторець, то до нього відразу прийшли, щоб він заплатив за патент на його використання, і цей чоловік був вимушений закинути свій винахід.

*Записала Г.Ємець.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

**СРЕМЕНКА Анатолія Гавриловича,
1920 р. народження**

(с. Кислянка Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.)

В то время, 1932 год, мы с семьей жили в с.Кислянка. Мне было 12 лет, ходил в 5-й класс. Отец работал в колхозе завхозом. Мать кочевала в разных местах работы с целью улучшения нашей жизни.

Голод 1932 г. был искусственным. Все пожитки у людей отбиралось. Сделало голод само правительство. В то время создавались специальные бригады, ходившие по домам и делающие трус, высыпали все из горшков и забирали.

Голод затронул каждую семью. В с.Червона Гирка съели маленького мальчика его же родители. Кто как мог, тот так и выживал. Помню, что зимой отец из колхоза приносил макуху. Весной там давали по 100 г муки на баланду. Ели суп из лободы. Считаю, люди были травоядные, многие употребляли травы в пищу. Мать пекла маторженики, в степи ловили ховрашков. Птицу съели всю.

В семье было 3 детей. Между соседями контактов не было. Какое общение, а тем более помощь, когда все голодные!? В тот год мы выжили, слава Богу, мы выжили.

*[Підпис] А.Єременко
Записала В.Єременко.
1997 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**ЄРИГІНА Кузьми Григоровича,
1912 р. народження**

*(с.Кірове Нікопольського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

У 1933 р. у нашому селі був дуже великий голод. Пшениця, що була посіяна навколо, так і зосталась нескошеною. Весною, коли розтанув сніг, ми з дітьми ходили красти ту пшеницю.

В колгоспі дещо вродило. Городина була, квасоля, буряк, картопля. Та біда була в тому, що по хатах ходили представники з області разом із активістами колгоспу і забирали все з хат, видираючи їжу буквально з рота. Втаїти нічого не можна було. Один мій сусід сховав у землю декілька мішків зерна, але це знайшли і до зернини забрали. А незабаром той сусід помер від голоду.

Хтось з сусідів, не витерпівши такої наруги над людьми, проявив невдоволення діями органів. То він опинився на Соловках з трьома дітьми.

На вулиці померло близько 25 чоловік. Домовин для померлих не виготовляли. Запрягали коня в драбину, клали на неї мерців і так везли й ховали в ямі.

І всі тоді це терпіли мовчки.

Як бухгалтер, я був ув'язнений без суду на 10 років. Покарання відбував у Башкирії. Додому повернувся 1950 р.

*Записала М.Карханіна.
1998 р.*

ЄРМОЛЕНКО Петро Михайлович

(с.Рибинськ Корюківського р-ну Чернігівської обл.)

АЛЬОША. ГОЛОДОМОР-33

Зустрів я його зовсім випадково, коли надвечір, вже пізенько, повернувся зі спортивних тренувань з учнями. У дворі, де мешкала його сім'я, я прожив уже більш тижня, а господаря побачив вперше. На стук зачиненої хвіртки він не звернув уваги і, стоячи спиною до мене, зло мовив:

– Мені набридло за тобою брати на засув.

Не зовсім зрозумівши, про що йде мова, і до кого звернувся господар, бо ж у дворі знаходились його домочадці, я неквапливо вийшов на город. Травневий день догорав загравами довгих смугастих синьо-рожевих хмар, що відблискували і у темних водах Дніпра. На хвилину замислившись, я пригадав, що господар оселі за походженням українець і працює в місцевому колгоспі пастухом. Роботу свою розпочинав рано і закінчував пізно ввечері. Ця зустріч відбулась за вечерею, на яку нас невдовзі покликали. Намалювати портрет цієї людини, на мою думку, зміг би тільки досвідчений художник. Випитий стакан сивухи примусив дивака підняти обволосіле обличчя до мене і запитати, хто я і звідкіля.

Розмова наша затягнулась до пізньої ночі. Були роздуми, були порівняння, гіркота на душі – був сором.

– Олексієм, пам'ятаю, називала мене матуся, коли востаннє розлучались в 33-му. Одинадцять років було мені, як ми залишили *рідне село на Полтавщині*. Назви його не пам'ятаю. Це десь близько Миргорода, бо ж мати довго чекала повернення батька, що пішов з братами на заробітки до міста півроку тому. Дід Марко нас давно вмовляв їхати, і він, уже зовсім опухлий від голоду, примусив останніх залишити опустіле село.

Шлях наш, як говорила мати, лежав до Білорусі. Скільки нас, обездолеваних, рухалось безкінечними дорогами до станції Бахмач – не було ліку. Обірвані й босі, ми днями, пам'ятаю, греблись на звалищах сміття та стояли з протягнутими руками на пероні під час прибуття пасажирського поїзда. Купити квиток не було за що, і мати чатувала слухного моменту, щоб якось вдертись до вагона. Було бажання їхати день і ніч до Білорусі, де є хліб, де знову засяє усмішка на обличчі матері. Станція Низківка мені запам'яталась на все життя. Контролери силою нас виштовхали з вагона. “Пам'ятаю, – далі мовив старець, – мати з трирічною Олею на руках, як ніколи, благала піти в село і принести дитині хоч маленький шматок хліба. Робота ця для мене була звична, як досвідчений жебрак сторонився компанії і на промисел виходив сам. Добиратись до Гомеля мати вирішила поодиноці, бо бажуючих їхати було багато. Коли на станцію прибув товарний поїзд, мати, покликавши мене до себе, перехрестила і, поцілувавши, мовила, щоб я чекав на станції

в Гомелі, а вони, неодмінно, не сьогодні, то завтра прийдуть. Минув тиждень у розпачі.

На пероні до мене підійшла літня жінка і простягнула чорний шматок хліба. Мабуть, оте вбрання, що було на мені натягнуто, чорне від вугілля, і безнадійний плач роз'ятрили серце незнайомої жінки, що довіку залишилась рідною матір'ю на чужій стороні.

Довго їй довелося вмовляти мене поїхати з нею, аж поки вона не пообіцяла занести начальнику вокзала свою адресу з моїм прізвищем. Привезла вона мене в село над Дніпром, В сім'ї було ще четверо дітей. Про все це вона розповіла мені в дорозі, і мене подумки в той час жахало одне, що я знову щодня нестерпно хотітиму їсти, і з торбиною за плечима мене чекає стара дорога. Був хліб, була картопля, була зразу ж знайома робота – пасти череду.

Появу матері з сестричкою чекав щодня. Залишаючи над річкою череду, я виходив на битий шлях і пильно вдивлявся в змарнілі постаті, що повільно рухалися на захід.

– Не судилося нам більше зустрітися на цьому світі, – нарешті мовив Альоша, спритно скручуючи трьома пальцями самокрутку.

На запитання, чому на руках залишилось тільки три пальці, він байдуже відповів – війна, сапером був. Пекло в Бресті на початку війни і облога Ленінграда, яку довелось пережити, за його словами, не йдуть ні в які порівняння з тим далеким і згубним 33-м роком. Війна залишила свій почерк майже на всьому його тілі. Ліве око ледь бачить. Ліва рука завжди в напівзігнутому стані. Третю групу інвалідності встановила обласна комісія.

– Працездатний, – з гордістю промовив Альоша, – десять трудовнів одержую щомісяця. Не випускаючи самокрутку з рота, мій співрозмовник почав спритно ножем відрізати гудзики з якогось лахміття, яке на початку розмови біля його ніг поклала дружина. І, взявши двома пальцями лівої руки голку-циганку, почав їх пришивати до нової куфайки.

– Це вічні, – мовив він. – Я їх приніс з Полтавщини. Це були мідні монети царської чеканки, кожна з двома дірками. – Я їх бережу. Це все, що залишилось і нагадує мені свою загублену батьківщину, мою рідну неньку і той далекий проклятий Богом і людьми рік.

Неголене і старе, землистого відтінку обличчя, поросле щетиною, та невизначеного кольору волосся на голові нагадували мені людину давно минувших віків. І ніхто не повірить, що йому 43 роки. У семидесятирічного на вигляд діда перетворила чоловіка наша дійсність. Контузія в обложеному Ленінграді на все життя викреслила з пам'яті навички читати і писати, спотворила мову.

Біографія і життєвий шлях цієї людини, що народилась і жила за радянської влади, – це життя і долі батьків мого покоління. Покоління мільйонів моїх співвітчизників, яким судилось за короткий життєвий шлях пронести свій

важкий хрест із клеймом на ньому: “Голодомори”, “Війна” і “Світле майбутнє”.
Останнього так і не побачивши...

Маяк. – 1993. – 19 червня.

СВІДЧЕННЯ

СРМОЛЕНКА Петра Михайловича

(с.Рибинськ Корюківського р-ну Чернігівської обл.)

ПАМ'ЯТЬ НЕТЛІННА

Цю невігдану драматичну історію 60-річної давності я почув і записав в роки своєї молодості, працюючи за направленням в одній із шкіл Гомельської області. Мальовниче село, що розкинулося на правому березі Дніпра, з першого погляду справило на мене гнітюче враження. Старі, дореволюційні єврейські будівлі, що знаходились, в основному, в центрі його, свідчили про історичне минуле його мешканців. Вони ще довгі роки при радянській владі служили людям. У них розмістилися магазини, школа, клуб та інші установи. З давніх давен на річці в цьому селі була пристань і торговий люд, а це в основному євреї, річкою мали тісні торговельні зв'язки на північ з Росією, на південь – з Україною.

Бабуся Ганна, про яку піде мова, це колишня моя хазяйка. Їй у той час за віком – 50 років, на вигляд же – усі 70. Усе своє недовге життя вона провела у своєму селі, жодного разу нікуди не виїжджаючи. І поняття українці в неї асоціюється з далеким 33 роком, роком повального голодомору в Україні.

– Так, я дуже багато бачила українців, але ж ви зовсім на них не схожий.

Саме так вона, пам'ятаю, говорила біля вечірнього вогнища, на якому старенька щодня готувала вечерю для сім'ї, що поверталася з роботи. Ці коротенькі, але сповнені жаху і трагізму історії і вразили, і здивували, я вперше в житті відчув трагізм цього жакливого явища, що нависло над долею мого народу. Я часом виходив на крутий правий берег Дніпра і, пильно вдивляючись в далечінь горизонту, крізь марево бачив, як по закуреній пилюкою дорозі рухались постаті з торбинами через плече. Це були люди зовсім молоді, бо ж з ними були діти, Діти, діти! Скільки їх загинуло на цих шляхах, так і не діставшись до заповітного берега річки з надією, що вона врятує від голоду.

– Мій батько був рибалкою, – продовжувала розповідь старенька. – Ще до революції займався цим промыслом. Мав свого човна та все необхідне для вилову риби. Ми в основному і жили з цього. Батько ловив рибу, мати з нашою допомогою сушила, солила її, а потім несла до міста. Одного разу батько, повернувшись додому, розповів історію, свідком якої я теж була, історію, яку я до цієї пори не можу забути.

Спускаючись до річки крутою стежиною, на півдорозі батько наткнувся на труп виснаженої жінки, що лежала у скорченій позі. Вона була ще жива, бо тіло небіжчиці ще декілька хвилин конвульсивно здригалось. Повідомивши про побачене матері, батько взяв лопату, пішов до берега. Коли ми з матір'ю прийшли до річки, то батько з іншими рибалками вже вирили глибоку яму. Біля неї лежало два жіночі трупи, а на руках у дядька Гната плакало охрипле немовля. Котрої з них ця дитина, важко було зрозуміти. Неможливо визначити вік цих жінок, тіла були виснажені до такої стадії, що через шкіру світилися кістки. І тільки молоде русяве волосся на їх головах свідчило про те, що їм ще не більше 20.

Човен дядька Гната знаходився поруч з батьковим. У ньому валялось різне лахміття та дві торбини. Тут же замотане в лахміття лежало і немовля, воно не плакало, як розповідали рибалки, а тільки пильно дивилось оченятами в очі бородатого діда.

Не підходячи близько до човна, я довго роздивлялась навколо. Смуток і жах, що охопив мене в ці хвилини, так здавив моє серце, що я мимоволі почала плакати. Біля човна дядька Гната валялись об'їдки великої рибини, залишеної з вечора, коли той повертався додому після рибалки. Так, це була остання страва цих небіжчиць, вона їх не врятувала...

Хто вони, звідки ці нещасні, так і не вдалося тоді дізнатися, бо жодного папірця серед їх пожитків не було виявлено. Документ на безправ'я та на поневіряння влада не давала. Забирали у жебраків за спецнаказом будь-які свідчення про особу.

Що примусило їх залишити обжиті місця і йти з торбиною за плечима у світ на пошуки шматка хліба? Хто був владний так безцеремонно розпорядитись долями мільйонів працюючих людей, довівши їх до злиднів, відчаю і поневірян'я? Безіменні могили на чужині. Ніхто і ніколи вже не довідається, скільки їх та чії вони.

Спливають роки. І тільки пам'ять людська всемогутня, нетлінна. Вона зберегла усі сторінки історії, закарбувала на віки.

Маяк. – 1993. – 5 червня.

◆ ◆ ◆
СРМОЛЬЧИК Галини Захарівни,
1926 р. народження

Голод пережила в станиці Костянтинівській на Донеччині.

Я, свідок Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, народилася 9 вересня 1926 року в станиці Костянтинівській на Донеччині. Отже, 1932 р. мені виповнилося лише шість років, а в 1933 р. йшов сьомий рік, і тому, через 75 років, що

минули з того часу, я не можу повністю згадати всі ті страшні події, що пережили ми з мамою та моєю молодшою сестрою Олею в той жахливий час. Але щось у моїй пам'яті все ж закарбувалося і збереглося, дякуючи Богу, донині.

Мої батьки, Кравченко Захарій Леонтійович та Кравченко Степанида Юхимівна, народилися в селі Мала Виска на Кіровоградщині. Коли саме вони переїхали до станиці Костянтинівської, я не знаю. 1927 року батько помер. Мама тоді була вагітна, і моя молодша сестра Оля народилася вже після його смерті, 1928 року. Я була третьою дитиною в родині. Старші два мої братики померли малими ще до мого народження. Мама розповідала, що батько був гарним господарем, вмів все робити і дуже піклувався про нас. Ми жили у власному будинку, на господарстві були кінь, свиня та інша худоба. Джерелом нашого відносного благополуччя були праця і земля.

Після смерті батька жити стало важко. На руках у мами було двоє малих діток: я та Оля. Але я думаю, що були ще й якісь зовнішні причини, що сприяли нашому переїзду. Тому, залишивши будинок у станиці Костянтинівській, 1930 року ми переїхали до села Мала Виска, на мамину батьківщину, де на той час мешкала з родиною мамина молодша сестра Олександра Юхимівна, тьотя Саша, якій я вдячна і до сьогодні за її добро і ласку. Люди, у яких ми стали жити, дуже добре до нас ставилися, і мама завжди казала, що наш хазяїн добра, порядна і чесна людина. Гроші за житло ці люди з нас не брали. Кінь по переїзді був у нас зовсім недовго, “влада” його відібрала і віддала до колгоспу ім. Молотова.

Мама працювала. Ми з Олею були ситі, доглянуті й щасливі. Мама піклувалася про нас, шила нам з ганчірок ляльки, малювала з нами фарбами картинки, грала, виховувала нас і готувала до життя, що чекало на нас попереду.

Та ось грянула страхітлива осінь 1932 р. та особливо страхітлива, жорстока і дуже холодна зима 1933 року. Жили ми в тих самих людей. Мені виповнилося шість років, Олі – чотири. На початку осені 1932 р. ще було що їсти, але вже ближче до зими почався той кошмар... Хоча я була тоді малою дитиною, але пам'ятаю, як до хати приходили “активісти-хлібозаготівельники”, кричали, що ми ховаємо хліб, скрізь копирсалися, перевертали все догори ногами, бо шукали той “прихований хліб” та запаси продовольства. Такі грізні чоловіки приходили до нас не один раз – і знову стояли крики, знову все переверталось, знову вони щось шукали і знову чулися мамині сльози. Все, що з продовольства вони вишуквали, забирали з собою. Окрім усього їстівного, забирали і речі домашнього ужитку та наш одяг. І якщо ще влітку мама, її сестра, наші сусіди гарно вдягалися, ходили в вишиванках, посміхалися одне до одного, то тепер всі вони були вдягнені лише у якісь сірі піджаки, майже ніколи не розмовляли між собою, а якщо розмовляли, то тихо-тихо. Посмішки з їхніх облич зникли назавжди. Це вже були інші люди, що за мімікою, жестами та поведінкою нагадували дитину, яка від сильного переляку стала емоційно невірноваженою... Навкруги все стало

сірим, холодним, похмурим. Тепер перед усіма ними стояла лише одна і однакова для всіх проблема – де взяти щось їстівне, як вижити. Людина вже ні про що інше не думала – тільки про їжу, шукала, яким би способом врятуватися від мук голодної смерті і як врятувати від неї своїх рідних.

Я читала, що в рік Голодомору діяла загадкова установа під назвою “Торгсін”. Там голодні люди, які приносили туди дорогоцінності, одержували на обмін продукти – борошно, пшоно та інші крупи, олію чи шматок сала. Краще винагороджувались золоті речі та срібні вироби. І хто мав щось таке (обручки, хрестики та ін.), то несли їх на обмін. Я впевнена, що у нас і нашої рідні нічого подібного не було і нести до “Торгсіну” було нічого.

Я зовсім не пам’ятаю маминого обличчя, фотографії її в мене теж нема, і коли я намагаюся її згадати, то переді мною постає висока і струнка жінка, але без обличчя, я бачу тільки її руки – чорні-чорні, бо саме такими вони були протягом усієї тієї зими. Вона ті руки не встигала відмивати, бо кожного темного і холодного ранку, залишаючи нас з Олею вдома, йшла на колгоспне поле, з надією знайти там, у перемерзлій землі, щось хоч трохи їстівне і принести ті “харчі” нам. Іноді мама в торбині приносила перемерзлі буряки і картоплю і варила нам “борщ”. Від тих буряків ми усі були синюшні. Пекла вона ще “лепешки”, з чого вони були, я не знаю, але пам’ятаю, що коли мама залишала нас з Олею вдома, ми не могли втриматися і з’їдали їх усі, і вже до її приходу нічого не залишалось. Що їли ми ще, я не пам’ятаю. Я також не пам’ятаю, чи їла мама щось сама, годуючи нас з Олею. Як і основна маса населення, ми страждали і мучилися від голоду.

Наприкінці зими – на початку весни 1933 року від виснаження і недоїдання мама захворіла. З хати вона вже нікуди не виходила, постійно лежала... Оля теж змінилася, вона вже не була гарненькою білявенькою дівчинкою, стала худюю і дуже тихою... Тільки завдяки Господу Богу я ще трималася. Тепер за всіма нами доглядала мамина сестра. Мамі не легшало, її забрали до лікарні. Мене до мами один раз встигли зводити, і там я чула, як казали дорослі, що хто попадав до лікарні, додому вже не повертався. Не повернулася і мама...

Я була на кладовищі, коли маму ховали. Труни не було, її лише загорнули у якусь тканину. Я також бачила, що в одну яму з мамою поклали ще якогось зовсім чужого чоловіка, і поклали його зверху неї, мало не поперек. Після маминої смерті моя сестра Оля зовсім занедужала, увесь час плакала і кликала маму, перестала навіть пити. А через два тижні після мами померла й вона. Підкопали Олю до мами, тепер вони вже були назавжди разом.

Тьотя Саша віддала мене до пересувного дитячого притулку. Я не знаю, за чиєї ініціативи були створені ці притулки. Був це не стаціонарний дитячий будинок, а чия-небудь хата-пустка (хати мінялися), в якій жило по вісім-десять дітей-сиріт, яких або хтось приводив, або знаходили по вулицях чи у дворах. У притулку було темно, холодно, вночі бігали пацюки, що, як коти, разом з нами і спали.

Але тут нас, худосочних дітей-сирот, годували, то був шматочок хліба розміром з великий палець на руці та якийсь суп чи затірка. Я не хотіла жити в цьому притулку – тут все було чуже, тут були чужі всі. Без мами мені, малій дитині, було дуже погано і страшно, і я бігла за 5 км то до мами і Олі на кладовище, то йшла до церкви, бо на стінах цієї церкви були намальовані гарні янголятка і мені здавалося, що це Оля дивиться на мене згори; то до тьоті Саші, яка мене жаліла, але назовсім взяти до себе жити не могла. Вихователі мене скрізь знаходили і знову повертали до притулку, пригрожуючи при цьому, що виженуть. Але їхні погрози мене не лякали, і я тікала знову і знову...

Йшов час. Я, як і раніше, жила в притулку, стала потроху до нього звикати.

З початком весни з землі повилазило багато якихось маленьких грибочків, калачиків тощо. Ближче до літа зацвіли дерева, можна було їсти квіти акації. Також можна було побачити на подвір'ях, на вулицях, біля школи зростаючі колоски пшениці, і було дивним, як вони тут опинилися.

Паростки життя пробивалися із землі, що прийняла в свої обійми мільйони. Серед цих мільйонів і мої: мама – Кравченко Степанида Юхимівна, що померла від страшного голоду в 36 років та сестра – Кравченко Ольга Захарівна, що померла від страшного голоду в чотири роки.

ВІЧНА ЇМ ПАМ'ЯТЬ!

Давні мудреці казали: згадавши ім'я людини, через багато років воскресеш її.

З осені 1933 року і до 1941 р. я вже жила й виховувалась в стаціонарному дитячому будинку-інтернаті, восени 1933 р. пішла до школи. Там мені та іншим дітям-сиротам вчителі та вихователі давали знання, виховували, годували, вчили щось робити руками, за що я їм всім дуже вдячна, але теплої батьківської та родинної ласки не вистачало кожному з нас кожної хвилини, кожного дня, завжди...

Про пережитий нами у 1932–1933 рр. голод наші вчителі і вихователі з дитячого будинку і школи ніколи не згадували, ніяких розмов на тему Голодомору з нами не вели. Ми, діти-сироти, також ніколи не говорили між собою про голод. Дуже мало про той страшний час говорила і моя тьотя Саша. Страх оселився в кожному з нас назавжди! Це тепер можна вільно говорити про трагічні події тих років, а в газетах публікуються спогади очевидців та оприлюднюються архівні свідчення періоду Голодомору 1932–1933 років. Але, на жаль, численних свідків тих злодіянь із кожним роком стає все менше і менше...

Україна не може забувати про свою трагедію, як не може не нагадувати про це світові. Голодомор як факт спланованого комуністичним сталінським режимом винищення українців світ таки мусить визнати.

І на останок: чуйте Бога, слухайте його і живіть по його заповідях!

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЄФИМЕНКА Костя Прокоповича,
1900 р. народження
(с.Надеждівка на Дніпропетровщині)

ПОЧАТКУ ВІЙНИ ЧЕКАЛИ

Всі лихоліття судилося пережити. Не минув Колими.

1932 року мене і ще кілька чоловік засудили на 8 років. Звинуватили в тому, що колгосп не виконав плану здачі хліба. 1940-го мали звільнити, та лише перевели до бараку для “вільних”, хоча дома чекала дружина з 2 дітьми (ще 2 померли 1933 р.). Після “звільнення” працював на Колимі в сумновідомому “Дальстрої” на золотих копальнях аж до 1946 р. Бо, як я сам дійшов висновку, чекали початку війни.

Разом зі мною в ув’язненні був і військовий у якомусь високому званні (на жаль, забув). Він зробив спробу втечі, бо мав карту. Але спіймали, повернули до табору. Одного разу втікача вели вартові повз мене. Мабуть, військовий гадав, що зустріч наша остання, тож і сказав мені, що скоро розпочнеться війна.

Лише в наші дні, особливо після прочитання книжки В. Суворова “Криголам”, можемо зрозуміти, чому тоді не випускали додому “звільнених” в’язнів. Чекали початку війни. Щоправда, в липні, а не в червні. І були переконані: один видобутий грам золота – це один убитий фашист.

Народна газета. – 1996. – № 42.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЖАДАН Варвари Корніївни,
1915 р. народження
(Дніпропетровщина)

Народилася я в с.Маврині (нині Межиріч) Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., де й застала голод 1932–33 рр. Батько мій працював на залізній дорозі, а мати в колгоспі. На час голоду 1932–33 рр. сім’я наша була з 4-х осіб: матері і дітей. Врятувало нас те, що мати отримувала гроші за батька, який помер.

Першими помирили люди похилого віку, а також діти. Голод тривав з осені 1932-го по літо 1933 р. У селі зустрічалися випадки канібалізму і труподства. Голод посилювала голодна зима. Сільська влада ніякої допомоги голодуючим не надавала за виключенням того, що дітей забирали в дитячі будинки.

Пам'ятаю сім'ю Борабанів, яка вимерла, залишилися діти Олександра і Євдокія, яких забрали в дитячий будинок.

*[Підпис] В.Жадан
Записав С.Водоп'ян.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ЖАДАНА Миколи Карповича,
1925 р. народження,
(м. Дніпропетровськ)

Місце мого народження – с.Кринички Солонянського р-ну Дніпропетровської області, там і голод пережив.

Пам'ятаю той день, коли до нас зайшли якісь люди. В хаті почали шукати зерно. Бабуся до свят приховала гороху. То ті люди горщик забрали. До цих пір пам'ятаю сльози бабусі. Я їм цього не подарую, подумав я, але коли став старшим, зрозумів, що нічого зробити не можу.

Голод тривав довго. Особливо тяжко було взимку. Трохи легше стало весною, коли з'явилася зелень. Можна було назбирати їжі. Чув жахливі випадки. Хрещена донька мого батька загинула повесні. Це був жах...

1997 р.

СВІДЧЕННЯ

ЖЕЛЕЗНЯК Марії Андріївни
(с.Таврійське – Гладківка Голопристанського р-ну
Одеської (нині Херсонська) обл.)

ГОЛОД – 33 ОЧИМА ДІТЕЙ – 93

Небагато уже живе тих, хто пережив голод 1933 року, війну, голод 1947 року.

“Жили ми в Збура-Келегейських хуторах. В 1930 році нас розкулачили. Забрали все чисто: качок, гусей, курей, все. Приїхали в 12 часов ночі, батька арестували, а матері сказали, щоб за 5 минут забралися звідти. Діда били і виганяли. Одні підогнали підводи, повиносили мебель, все. Порозбирали все собі по домах. А ми ходили по квартирах...

Бідні писалися в комсомол і ходили, так сказати, оббирали других, ще бідніших. Там, де дітей було багато, забирали все. Одні в 30-градусний мороз вигнали 15 сімей на вулицю, щоб позамерзали, мабуть.

В школу я ходила то 2 неділі, то місяця 2, зовсім мало.

Як вже робила, получила орден Труда. Отак ми жили. Дай, Боже, такого не бачити нікому”.

*Записала Т.Циганкова.
Упорядкував Ф.Морозюк.
18 лютого 1995 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЖЕМЧУГ Олени Іванівни,
1918 р. народження

*(с. Варварівка Гуляй-Пільського р-ну
Дніпропетровської (нині Запорізька) обл.)*

Найбільш в голодні роки страждали діти. Дорослі вмирили без крику. Діти ж довго пухнули, карьжилися, вмираючи.

Одні вмирили, віддаючи останню крихту дітям, в інші жили на кістках своїх дітей. Дуже багато дітей просто зникало – їх крали і потім творили, що хотіли. Померлих дітей ховали під вікнами, біля дверей, навіть в хаті, щоб ніхто не вкрав. Це все робилося тому, що на цвинтарі на них чекали голодні люди, які не гидували нічим, аби не вмерти з голоду.

Були випадки, коли голодні нападали на будинки, вирізали їх мешканців. Було страшно вийти на вулицю. Дітей самих нікуди не відпускали – боялися, щоб не вбили, не зарізали, не вкрали.

*Записала Л.Бакун.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЖИНИЛО Майї Макарівни,
1930 р. народження

(с. Орлівщина Новомосковського р-ну Дніпропетровській обл.)

За оповіддю мами, через рік після мого народження в нашому селі почала-ся колективізація. Розкуркулюванню підлягали найзаможніші селяни. В цьому ж

році в с.Орлівщина було створено колективне господарство – колгосп. Так як батьки були селянами, і дітей в сім'ї було багато, то вони вступили в колгосп. Було дуже важко. Батькам помагали всі діти, майже з пелюшок, і вчитися не всі мали можливість. Отож, мені теж не дуже пощастило з навчанням. Я закінчила 3 класи семирічної школи. Школа була в селі, знаходилася в хаті виселеного куркуля (ця хата й понині стоїть у селі, на вул.Щорса). Церкви не було, і люди ходили аж в Новомосковськ. Перед війною жити стало трохи краще, але війна є війна, життя багатьох людей були забрані.

1996 р.

СВІДЧЕННЯ

ЖИРНОВОГО Миколи Арсентійовича,
1907 р. народження
(с. Городище на Київщині)

Наша семья насчитывала 10 человек, из них 8 детей. Все были заняты в колхозе “Путь Ильича”.

Я расскажу как начинался голод в нашем селе. Урожай 1932 года был выше предыдущих лет. Началась молотьба. Зерно забиралось автомашинами и телегами прямо из-под молотилки и увозилось на заготовительные пункты. Ближайший заготпункт находился в райцентре – пгт.Томаковка. Заготпункты очень сильно охранялись военными НКВД, были обнесены колючей проволокой со сторожевыми собаками.

Когда молотьба подходила к концу, а хлеб все увозили и увозили, люди стали задавать вопросы председателю колхоза: “Как же оно будет, если весь хлеб вывезли и в колхозных сусеках нет совсем зерна? Ни для еды, ни для посева”. Председатель колхоза ответил, что государство очень нуждается в хлебе, а позже государство выделит нам хлеб. Весь до зернышка урожай 1932 г. из нашего колхоза был вывезен, и селянам ничего не осталось.

Мы поняли, что это не шутки, как же будем зимовать, и кинулись на поле собирать колоски. Но нас собрали возле сельсовета, и председатель колхоза зачитал нам Закон, который вышел в августе 1932 г., по которому каждый, кто будет собирать колоски на колхозном поле, будет осужден на 10 лет, как враг социалистического государства.

Из-за того, что селянам не было оставлено хлеба для еды, и был запрет на сбор колосков на скошенном поле, наступил голод. Голод привел к смерти около 20% жителей нашего села. В их смерти виноваты все те, кто стоял у власти в те страшные годы.

1997 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЖИТНЬОГО Олега Романовича,
1921 р. народження

(с. Велика Виска Одеської (нині Кіровоградська) обл.)

За свій вік я бачив два голоди: 1933-го і 1947 років, розповім про голод 1933-го. Вважаю, що це був найлютіший голод. Дома їсти було нічого, і моя сестра пішла у сусіднє село, в так звані найми – за їжу. Працювала сумлінно, бо була з дитинства привчена до праці. Їй було 16 років. І ось вже коли вийшов строк, хазяїн розплатився з нею і більше її живою ніхто не бачив, бо по дорозі її перестріли і вбили. Ми б ніколи нічого не знали, коли б не випадок. Жили біля лісу. Наш односелець йшов через ліс додому, вже зійшов сніг, і раптом він побачив щось схоже на дівочі коси. Придивився – голова. В ній ми і впізнали нашу Марію. Тіла не було: чи звірі з'їли, чи люди – невідомо.

Записала Л.Бакун.
1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЖУРАВЛЯ Максима Климовича,
1919 р. народження

(с. Шевське Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Працював я хліборобом. Наше село було раніше хутором Новомосковського повіту. Степове, а тому невелике, десь до 30 дворів. Року десь 1929-го створили колгосп, він був закріплений за Жданівською МТС.

Я робив у колгоспі, здавав контрактацію – сільськопродукти з гектара. Здавали до 12 пудів зерна, м'ясо. До того ж брали по-різному з бідних, середняків та багатих. Я був середняком. Рік за роком норми змінювалися, податки здійснювалися, здача проходила насильно.

Врожай 1932/33 рр. вдавня непоганий. Зима була багата снігом, стояли морози.

У селі працювали “красні обози”, які відбирали в селян борошно, зерно. Ми боялися голоду, ховали хліб під подушки, в піч, закопували в землю. Але все одно його находили: декого забирали до тюрми. Я думаю, що голод був штучний, власті самі його створили. Пам'ятаю випадки голодної смерті, сам втратив своїх батька і матір, помер також мій 2-річний братик. Гинули усі – старі й малі. Чув, що у сусідніх селах були випадки людоїдства.

Записав В.Толстокоров.
1999 р.

СВІДЧЕННЯ

ЖУРБИ Данила Євменовича

(Фастівський р-н на Київщині)

Голод пережив у с.Кищинці Фастівського р-ну Київської обл.

ПОВПРЕД НЕВИННО УБІЄННИХ

Слово “брехня” посіяло зневіру,

Демон брехні правдиве слово душить.

– Вам правду не здолать, – кричать померлих душі!

– Ми в ямі братські з голоду лягли,

Своїм нащадкам правду зберегли.

Автор

Данила з Кишинець я знала ще до війни. Це був молодий жонатий чоловік, балакучий і веселий. Він часом носив до фастівської газети “Більшовицька будова” свої вірші про колгоспні неосяжні гони пшениці, калинові береги річки Кам’янки і про любов... Освіту мав початкову, але від природи був мрійником, жартома казав, що колись “вилюдніє” і напише у віршах чи прозі історію свого села. Не пам’ятаю, чи вірші Данила Журби друкувалися в газеті чи ні, але десь у році 1938 активність свою він зупинив. Це сталося тоді, як на Фастівщині в селі Триліси “розкрили” і судили “шайку” ворогів, що труїли коней, судили бухгалтера Фастівського “Заготзерна”, полювали по селах і містах за недодушеними голодом свідомими громадянами. Шепнули добрі люди й Данилові, що є донос на нього, як балакуна і підспівувача шкідникам. З’явився Данило сам себе і тих страшенних подій і замовк, розчинився в безсловесній масі “будівників комунізму”.

Здидбалася я з Данилом Семеновичем через роки, через жахи війни й голоду 1946 року, переживши хрущовський соціалізм і брежнєвське процвітання, аж у жовтні 1993 року на зустрічі старшокласників фастівських шкіл з живими свідками голодомору 1932–33 рр. Цю зустріч організувала Центральна бібліотека Фастова на виконання розпорядження представника Президента України по Фастівському району “Про увічнення жертв голодомору 1933 року”. Утворена комісія для здійснення заходів з увічнення під керівництвом Миколи Івановича Куксенка контролювала виконання намічених заходів. На той час в обласній газеті “Київська правда” була надрукована оповідь Данила Журби про голодомор 1933 р. у селі Кищинці, а журнал “Сільські обрії” опублікував моє оповідання про голод на Житомирщині. (Про цю зустріч повідомляла в газеті “Перемога” старший бібліограф Фастівської бібліотеки Валентина Приходько).

Це тоді назвав себе Данило Євменович уповноваженим невинно убієнних жертв голодомору та розповів мені про своє щасливе “воскресіння” в ямі, куди його звалили для поховання разом з іншими загиблими від голоду.

Біль втрати односельців і жах пережитого він носив у серці й свідомості усе своє життя. Мріяв розповісти про нищення українського селянства цілому світові, але не встиг, а, може, роки завадили. Мені ж він розповідав довго й багато про своїх земляків, пам'ятав старих і навіть дітей, померлих від голоду і, хоча давно вже не жив у селі, а працював на залізниці й причислявся до робітничого класу, любив своє село, його жителів, пам'ятав замучених і репресованих. Гордився предками, які, буцімто, за переказами, в давнину вигнали недостойних і неугодних ченців, що хотіли нав'язати громаді свої порядки, вигукуючи їм услід: "киш, ченці!". Звідки й пішла назва села: "Киш, ченці", що згодом перетворилась у Кищинці.

Він називав мені десятки імен і прізвищ своїх односельців, які, на його думку, прославили чи навпаки – зганьбили рідне село. Серед них добре знамого на Фастівщині лікаря-невропатолога Івана Григоровича Бараненка чи невтомного фельдшера рідного села Платона Журбу, першого голови колгоспу Никона Кравченка. Згадував також розкуркулювачів Андрія Бутеля та якусь Ярину і багатьох інших. Звичайно, що прізвищ всіх я не запам'ятала. Я слухала і не могла нічого заперечити, коли він з гордістю розповідав про одного односельця з початковою освітою, який у роки післявоєнної розрухи очолив і підняв до рівня передових господарств кищинський колгосп "Третій вирішальний", а потім ще його "позичали" у навколишні села Королівку, Фастівець, Пилипівку наводити лад. Не заперечувала, бо й сама добре знала Михайла Андрійовича Дейнеку – кавалера орденів Леніна, Жовтневої революції й інших нагород.

Данило щиро радів, що Михайло врятувався від голоду, але питав себе: скільки сталінсько-кагановицька влада знищила голодом і закопала в землю українських юнаків і дітей з такими даними, які були у Михайла? Адже лише в Кищинцях померло від голоду понад 350 душ, – казав він.

Історію виживання самого Данила Журби я розповім словами, як він мені розповідав:

"Щоб якось врятувати господарство від розграбування, яке тоді проводилось разом з колективізацією, батько відділив мене від себе з пайкою землі та новозбудованим, добротним хлівом.

– Негайно роби з нього хату і женись, – наказав.

Я батьківській раді не противився У сусідньому селі Паляниченцях знайшов собі роботящу дівчину Маню та й оженився. Мріяли ми з дружиною своє гніздо облаштувати, а час працював проти нас. У колгосп записалися, роботу, яку бригадир загадував, виконували, але грошей нам за це не платили. На господарство батька, який не мав багато землі, але служив титарем у церкві, без угаву накладали плани здачі зерна. Було так: виконав один, через день – другий доводять інший: робочому класу Росії, кажуть, хліба не вистачає. Спочатку селяни плани хлібоздачі виконували, а коли не стало чим виконувати, то організовані компар-

тією комнезами (комітети незаможних селян) під керівництвом уповноважених від райкомів партії (у Кишинцях були такі як Кушніренко та Ковальов), стали застосовувати так звану “викачку хліба” майже у кожній хаті, бо плани стали доводити не тільки до селянських господарств, як раніше – куркульських, підкуркульських, середняцьких – а й до села взагалі. І не доведи, Господи, попасти селу в “чорний список”. Тоді таке село позбавляли права купити навіть мила, солі чи гасу. Одним словом, після тих викачок, про які тепер пишуть цілі томи, у нашому селі, як і в навколишніх, розпочався голод. Сусід сусідові чи родина родині допомогти не могли, бо при тій викачці комнезами забирали не тільки зерно, але й квасоллю, картоплю, буряки і часто-густо навіть варену їжу. Голову колгоспу Никона Кравченка звинуватили, що недостатньо жорстокий до неплатників хліба, репресували, а селяни в більшості стали пухнути від голоду. Виїздити з України заборонялося. Я, правда, двічі добирався за хлібом до Білорусії. За другим разом добув там два пуди гороху і віз додому. Але по дорозі його відібрали, мене побили, і я повернувся голодний і обшарпаний додому. Трохи відлежався і став пухнути...

Одного разу надумався: піду до хрещеної матері на другий кінець села, може, вона дасть мені їсти чи якимось підтримає. Зібрався весняним ранком, знайшов ціпка та й почимчикував. Пройду трошки і постою, такий був знесилений. Дорога безлюдна, і я радий, що мене такого ніхто не бачить.

– Даниле, Даньку, куди ти йдеш? Дай щось поїсти!

Я повернув голову на голос і побачив, що під хатою проти сонця сидить моя ровесниця Ганя, ще недавно вродлива, горда дівчина, а тепер, як жебрачка, – просить їсти, пухла, аж синя.

Я наблизився до неї і кажу: “Я сам хочу їсти, Ганю. Ось іду до хрещеної, може, дасть. Нам з Манею дожити б до горобиного щавля та кропиви”.

І тут я зауважую, що ноги в дівчини, як колоди, лежать перед нею, голі і сині, а вона держить у руці голку-циганку.

– Навіщо це тобі, Ганю, така голка, що будеш шити?, – питаю.

– Це я, Даниле, надумала іти в Ксаверівку. Може, там набиратимуть людей сіяти буряки, а ноги поналивалися водою, що не можу підняти, ледве з хати вилізла. Кажуть, як проколоти в кількох місцях та випустити воду, то зразу полегшає, тоді й піду.

– Ой, не роби цього, Ганю, не роби – це небезпечно. А сам, щоб не побачила, що плачу, не попрощавшись, “заспішив” далі. Не дійшовши до подвір'я матері, я почув голосний жіночий спів – це співала Явдоха Бурячища, що від голоду збожеволіла.

Хрещена почастувала мене якимось кандьором і дала на дорогу мерзлого білого буряка, дві картоплини і два спечених з просяної полови коржі-балабушки. Це був цілий скарб. Я його загорнув у хустину і поплентався додому. Від спожитого харчу мені не полегшало мандрувати – я ледве пересувався, хоч думкою летів до Мані. Минаючи хату, під якою вранці сиділа Ганя, я побачив, що за кілька кроків від порога

Ганя лежить вже мертвою, ступивши ще кілька кроків, відчув, що мені треба сісти й відпочити. Пройшов ще кілька кроків і присів. Хотілося прилягти...

Опритомнів я від того, що мене хтось кудись волік, а відкрив очі від болю у потилиці. Це моя голова вдарилася об чийсь мертво голову, що лежала зверху трупів, котрі були у ямі, до якої звозили померлих від голоду людей. Над ямою стояв збирач мерців Семен Романченко і, збагнувши, що я ще живий, запитував: “Що мені з тобою робити?”

Я закричав, вірніше, прохрипів:

– Дядьку!

– Не кричи, все одно ти не жилець на цьому світі... Що мені з тобою робити? – сказав і відвернувся.

– Пожалійте мене, я ж тільки заснув. Допоможіть.

Тоді Семен подав мені руку і допоміг вибратися з ями, звалив на голий полудрабок і мовчки довів додому, постукав пужалном у вікно і крикнув:

– Забери, Манько, свого здихляка.

У дружини десь була захована швейна машинка. Вона її віддала дружині одного з комнезамів за півпуда борошна та молоко, якими мене відходила і врятувала від смерті. Я через місяць трохи віджив, а потім випадок допоміг мені влаштуватися в Єлизаветівському радгоспі (за 10 кілометрів від Кишинєць) садити висадки цукрових буряків. Порушуючи наказ батька та заповідь Бога “не кради”, інколи крав буряки-висадки, споживав їх, і так вижив. І Маню цим врятував.

– Я думаю, що Господь зберіг моє життя в тяжкі часи нищення українського народу (це коли нас штучним голодом нищили в 1933 році чи посилали немундированих, без зброї, як гарматне м’ясо, проти німецьких загарбників у 1943 році; не повернулися з війни 60 моїх односільчан) для того, щоб я розповів нащадкам справжню, а не фальсифіковану історію нашого життя. Я хочу, щоб вони зрозуміли, що це ми, недобиті сталінським голодомором, їхні предки, воювали з окупантами і піднімали зруйноване війною господарство, щоб Україна жила і процвітала.

Онищенко О. Повпред невинно убієнних. м.Фастів. – Перемога. – 2003. – 22 листопада.

СВІДЧЕННЯ

ЗАБІГАЙЛО Ганни Самійлівни

(с. Запорізьке Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.)

У 1932 році поганенький був врожай. Не виконали колгоспи державного плану. В січні 33-го року почали багатших людей виганяти з колгоспу, винуватили їх

у зриві плану. У колгоспі було 40 господарів. Декого відразу навесні й прийняли, а більшість сімей вигнали зовсім із села.

В кожній сім'ї позабирали все, що було: і картоплю, і пшеницю, і магар. Людям не було чого їсти, ходили в степ збирати мерзлі поганенькі кукурудзяні початки потайки від комнезамівців і партійних. Ці початки, якщо вдавалось донести додому, сушили, мололи і варили мамалигу. Але, в основному, їх у селян відбирали, а люди голодували.

Часто ходили комсомольці, комнезамівці по хатах і відбирали не тільки продукти, а й одяг.

Я ходила до своєї тітки в друге село, Мар'янське. Вона дала мені мисочку цибулі. Я йшла додому, пригорнувши цю мисочку до себе. Назустріч ішов чоловік, підозріло глянув на мене і повернув до колгоспної контори. Не встигла я зайти до хати, як прийшов голова колгоспу і відібрав цю цибулю. Стежили за кожним.

Взимку багато померло людей від голоду, вижило в селі дуже мало. Помер мій батько і два брати. Горе було в кожній сім'ї.

Взимку тому, хто робив, на трудовень давали трішечки молока і зметки від пшениці мололи у млині. А весною селяни їли цвіт з акацій, гірчак, варили всякий бур'ян, молотили кураї. Пухлих дуже багато було. Люди мерли прямо під тинами. Трупи звозили бричками, ховали в одну яму.

Моя мама чудом залишилася в живих. Пішла в Кривий Ріг на базар, щоб щось виміняти на макуху, і не повернулася. Не було її два тижні, а потім прийшла. Виявилось, що завербували її в якийсь криворізький радгосп полоти цибулю за харчі. Так вона й прогодувалася, а так слідом би за батьком померла.

У моєї тітки було 6 дітей. Щоб врятувати їх від голоду, пішла вона в степ назбирати трохи колосків. Але не принесла колосків додому, бо їх у неї відібрали та ще й вигнали з дітьми з хати, потім засудили на шість років. А дітей розібрали люди та виховували, поки вона не повернулася. Дуже важкі були ті часи, але як важко не було, а люди жили дружно, допомагали один одному вижити.

*Записала Л.Забігайло.
1996 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЗАБОЛОТНОГО Петра Павловича,
1913 р. народження

(м. Нікополь Дніпропетровської обл.)

Голод пережив у с. Мошорине тоді Новопраського р-ну
Дніпропетровської (нині Кіровоградська) обл.)

Любі друзі! В ваших руках мої спогади про голод. Для мене вони дорогі, бо вони відображають події, які мені доводилося бачити і навіть пережити.

Я не побудував палаців, не зробив наукових відкриттів, не бачив виверження вулканів і спустошуючих землетрусів, а страхиття голоду і війн пережив, то хай хоч це залишиться слідом мого сумного життя.

ВЕЛИКИЙ ГОЛОД

“З’явся тепер переді мною, о божественна істино, з’явся у всій красі твоєї непорочної наготи, влий бадьорість у мою душу, укрепи в мені чисте сумління, підтримай мене у моїх світлих намірах!”

Спартак

Мені дуже важко розповісти про ті трагічні часи і не знаю, чи буде комусь цікаво читати мою розповідь. Почну словами Володимира Сосюри: “Боже мій! Я бачив лише краплю страждань мого народу, та й ті краплі падали, як вогняні, на моє серце і пропікали його наскрізь”. Такі краплі пропікали серця багатьох людей. Я буду говорити лише те, що довелося бачити і самому пережити. У 1932–1933 учбовому році я був учителем у селі Мошорине тоді Новопраського району Дніпропетровської області. Це зовсім близько від залізничної станції Знам’янка і Сабліно-Знам’янського цукрового заводу. Там тоді головою сільської ради був Кива, а секретарем партійного осередку – Блажко. Цей Блажко був зубатий і здорово намагався вислужуватися перед вищим начальством, Він так ретельно виконував план хлібозаготівлі, що нарешті привело до великого голоду в цьому селі. Я сам був на одних зборах сільського активу, де Блажко заявив:

– Ідть, громіть, любими засобами добивайтеся, а щоб хліб був. Не зробіть цього, то самі подохнете. А в них як не буде, то поїдуть у Білорусію, поїдуть на Кубань і дістануть!

За такий стиль роботи Блажко заслужив пошану в обласного керівництва. Тоді в області був секретарем обкому Хатаєвич, який приїжджав у Мошорине, де йому було організовано пишну зустріч. З хлібом та сіллю на вишитому рушнику зустрічали його. Цим і зумів Блажко завоювати таку пошану, що, нарешті, пробрався в область на керівний пост. Ще й після війни він був в обласному управлінні сільського господарства.

Тоді в Мошоринській семирічній школі був директором Ліфер Яків Єлісейович. Він добився, щоб для учнів були в школі гарячі сніданки. Це було свого роду приманкою до того, щоб учні відвідували школу. Що то був за сніданок? Незажарений суп, де пшонина пшонину не дожене.

Пам’ятаю, у мене був урок ботаніки в шостому класі. Одна дівчинка сиділа на передній парті. Вона дивилася в одну точку. Її очі, як у померлої, були нерухомі. Мене охопив жак. “Хоч би не померла на моєму уроці”, – подумав я. Другого дня ранком у мене не було уроку і я пішов на базар. До мене підійшов худенький чоловічок з мішечком під рукою. Це був батько тієї дівчинки. Він з сумом привітався до мене, а потім говорить:

– Уже Маруся закінчила школу, уже закінчила.

– Як закінчила? – запитую я, не розуміючи в чому справа.

– Уже померла, – відповів він.

Я тільки похитав головою, більше нічого не міг сказати. А батько Марусі, помалу переставляючи припухлі ноги, пішов у гущу людей. На базарі я нічого не міг купити, бо там продавалася одна конина, сушений буряковий жом, картопляні лушпайки та кучки картоплі такої, як горох. Я подумав, що ж робити, а потім вирішив піти в сільську раду, щоб голова розпорядився або дав записку в колгосп, аби видали мені чогось на харчі. Я несміливо зайшов у кабінет голови сільської Ради і попросив:

– Дайте розпорядження, щоб мені видали з колгоспу хоч якого-небудь борошна. На сьогоднішній день нема з чого навіть коржа спекти.

Кива посидів кілька хвилин мовчки, а потім на папірці написав, щоб мені видали з колгоспної комори два кілограми кукурудзяного борошна. Я зрадів цьому і, виходячи з кабінету, подякував. Я тримав у руках цей папірець як найбільшу цінність. Коли з цією запискою з'явився в колгосп, то там на мене дивилися як на людину, яка прийшла відірвати від їхнього рота останній кусок хліба. Біля колгоспної контори сиділи і стояли голодні люди. Кожен із них прийшов сюди, щоб що-небудь одержати на харч. Коли я зайшов у канцелярію і подав свою записку, то вона пішла по руках і, нарешті, потрапила до рук голови колгоспу. Він довго її крутив у руках, а потім сказав:

– Борошна зараз у нас немає.

– Ну то замініть макухою, – попросив я.

– І макухи немає.

– А що ж тоді у вас є?

– Буряк є. Буряка можемо дати.

Почухав я потилицю і, нарешті, сказав:

– Давайте хоч буряка. Краще хоч що-небудь, ніж нічого. Коли я виходив з канцелярії, мене голодуючі проводили очима: бачите, вчителям так є, а нам, значить, подихай.

Одержав я два кілограми буряків і несучи в сумці. Проходжу повз лікарню, а на ослоні сидить знайомий мені сільській лікар.

– Добрий день, – говорю я до нього.

– Добрий день, – відповідає лікар. Що ви несете?

– Буряк несучи.

– А для чого вам буряк? Що, у вас є корова чи свиня?

– Та ні. Немає ні корови, ні свині.

– А для чого все ж таки вам буряк?

В його питанні була помітна іронія. Він добре знав, для чого призначений цей буряк.

– Коли пообідаєте, то приходьте до мене. Погломимо.

Ми з тим лікарем ділилися думками про всі події. Він був сам з Києва. Його дружина була там артисткою. А що за обставини привели його в голодуюче Мошорине, важко сказати. Я пообіцяв до нього прийти, але не прийшов.

Коли я прибув додому, то там мене вже чекав мій двоюрідний брат, Семен Маркович, який прийшов пішки за тридцять кілометрів з Вершино-Кам'янки. Він приніс мені м'яса. Коли я поглянув на те м'ясо, то прийшов висновку, що воно з дохлої коняки, але нічого не сказав. Ми привіталися обніманням. У мене появилися на очах сльози.

– Ну, як ви там живете?

– Єге, живемо, – почав з сумом говорити Семен. – Бодай нікому так не жити. Брат Іван уже помер.

– Як же це трапилось? – питаю.

– Їсти не було чого. Він ходив скрізь по людських городах, вигрібав із землі ту картоплю, що люди посадили. В колгоспі повиривав бурякові висадки. Голова колгоспу викликав батька, кричав і погрожував судом. Тоді батько розсердився, замкнув Івана в чулані. Він там посидів день і помер. Наш дядько Никанор теж уже помер. Його не було кому нести на кладовище, тому його пригорнули сяк-так під вишнями в кінці городу. Помер і дядько Степан. Тому, що ям нема кому копати на кладовищі, то його вкинули в погріб, що вже завалився, і там пригорнули землею. Через тиждень померла і його дружина, тітка Параска. Тоді загорнули і її в тій же ямі, що залишилась від погребя. Наш сусід, Кізір Конон теж помер, і всі його діти померли. Залишилася сама менша дитина, і її тоді забрали в дитячі ясла. Вислухав я його із сумом похитав головою:

– От які ти новини приніс. Таке саме робиться і тут.

Я йому розповів про своє життя, а потім почав підготовляти дрова, щоб пожарити буряк, принесений мною з колгоспу, та м'ясо. Це тільки і було в нашому розпорядженні.

У цей час я жив у одного набожного дідуся в хатинці неподалік від школи. У цій хатинці була плита, де я міг собі закип'яти чай, або зварити суп.

Мій брат Євген, що прийшов до мене аж у Мошорине, теж ходив у школу. Тоді ще рідко хто кінчав середню школу, а він уже вчився в Новгородці в сьомому класі. Його батько, а мій дядько Марко, послав його до мене з м'ясом з тією думкою, що я, як учитель, зможу дати хоч трохи борошна або макухи. Макуха тоді цінилася не дешевше за хліб. А я теж жив так, що нічого цього не мав. Переночував Семен у мене і збирався іти додому. Як мені важко було на душі, що я випроваджую його додому і не можу нічого дати на дорогу. Він хоч м'ясо з коняки приніс, а я і цього не маю.

Через кілька днів я знов зустрівся на базарі з батьком своєї померлої учениці. Він сказав мені, що його доньку Марусю хтось викопав. Одна яма на кладовищі лишилася. Це повідомлення мене просто убило. “До чого ж ми дожилися? – подумав я. А вночі мені верзлися страшні сни.

Хоч я на той час закінчив лише сільськогосподарський технікум і мав ще досить обмежений світогляд, але намагався вчитися і переймати досвід передових учителів. Самі обставини вимагали цього. А обставини були жахливі. Були ж випадки, що самі досвідчені вчителі ставали об'єктом голобельної критики із-за якоїсь дріб'язкової недоречності. Ніколи не забуду такого випадку. У Новій Празі було дві вчительки по прізвищу Острікові – дочки відомого лікаря-хірурга, який у свій час користувався великою пошаною в людей. Обидві його дочки були неодружені і жили в одній квартирі. Одна з них була тонка й висока, вона скручувала пишні коси і робила з них велику гулю на голові. А друга була менша ростом, товстенька, з окулярами на перенісці і крива на одну ногу, тому була змушена спиратися на палицю під час ходіння. Висока Острікова була кращим математиком району і завжди керувала секцією під час районної конференції вчителів. Друга Острікова викладала географію. У той час окремим учителям району, що мали вищу освіту, дозволялося читати так звані обзорні лекції заочникам та навіть приймати від них заліки і ставити оцінки в матрикул. Це було доручено робити по математиці Остріковій. Ось тут трапився той випадок, що призвів не лише до сліз, а навіть до істерії. А причиною цього було таке. Пояснювала Острікова заочникам про від'ємні числа. Яких прикладів вона не наводила, як не старалася, а серед слухачів були такі туполобі, що не могли зрозуміти, які це від'ємні числа.

– Тоді уявіть собі таке, – сказала Острікова. – У колгоспній коморі є сто центнерів зерна, а йому довели план хлібопоставки сто п'ятдесят центнерів. Отже, коли відняти від ста сто п'ятдесят, то буде мінус п'ятдесят.

Нарешті вона добилася того, що її слухачі зрозуміли, які числа називаються від'ємними. Вона відчула себе задоволеною та тільки не знала, яка скупчується хмара над її головою. В цей час один із слухачів обтяпував на неї донос, що вона непомітно веде антирадянську пропаганду, вважає плани поставки хліба державі нереальними, а тому являється “ворогом народу”.

На другий день усі вчителі району були зібрані в актовому залі Новопраської середньої школи. І тут почалося публічне осудження Острікової. Керував цією справою завідуючий відділом народної освіти Дримченко Клим Климович. Це був добрий організатор голобельної критики. Була ж така дурацька ситуація. Спробуй тільки якось пом'якшити вину Острікової, то тобі пришили б ярлик, що покриваєш ворогів народу. Тому соли, як можна більше, і будеш прав.

Нарешті було дане слово Остріковій.

– Я все життя сумлінно працювала, – крізь сльози говорила вона. – Я ніколи навіть не думала своєю роботою підривати корені Радянського ладу. Якщо я навела приклад невдалий, то це говорить за поспішність і необдуманість. Простіть мені. Надалі я обіцяю всю свою енергію, всі свої здібності віддавати справі народної освіти.

На цьому нарада вчителів району була закрита. Я вперше відчув, як легко можна потрапити в опалу, будучи вчителем.

Після цього я більше Острікової не бачив.

Головою одного колгоспу в Мошорині був Услистий. При допомозі Блажка його розхвалили так, що далі й нікуди. Був навіть його портрет в обласній газеті “Зоря”. А в селі робилося справи – це страхіття. Люди віяли полю, виходили до ставочка, щоб там зловити якусь рибинку, та там і залишалися назавжди.

Находила весна, треба було сіяти. Ось тут і трапилося те, чого Услистий зовсім не чекав. Вивезли на степ у безгарці травлене зерно для посіву, не доглянули, а коні, що стояли біля воза, наїлися цього зерна і подохли. Забрали тоді Услистого як ворога народу і до цього часу нічого про нього не чути, а Блажко продовжував творити безчинство.

Облетіла чутка по селу, що в колгоспі “Перше травня” склали список людей, і даватимуть на вироблені трудодні кукурудзяне борошно. Посунулися валки людей до колгоспної комори, хто з мішечком, хто з торбинкою, а хто з цеберкою. Люди знали, що борошна того буде небагато. Нарахували по п’ятдесят грамів на трудодень за останні три місяці праці. Зібралось багато людей. І кожен хоче одержати пошвидше. Одна жінка півдня ждала, поки підійшла черга одержати свої два кілограми борошна. Було далеко йти їй додому, а голодна була така, що не могла утриматися, поки прийде додому. Кілька разів сідала відпочивати і все засовувала в торбу руку, брала борошно і кидала в рот. Поки дійшла додому, то майже половину борошна поїла. Нарешті відчула, що ноги зробилися мов не її, а в животі мов камінь лежав. Упала біля дверей і не змогла більше піднятися. Уже був вечір, робилося поночі. Так і пролежала біля дверей цілу ніч і день. Тільки випадково далекі сусіди наткнулися і побачили, що вона лежить мертва, а біля неї торбинка в недоїденим борошном.

Одного разу я приніс дідові гроші за те, що живу в його хатинці. В цей час бабуся сиділа біля вікна на днищі і пряла вовну, а дід сидів на стільчику й робив зубки до граблів. Я привітався і сів на лавці. Чомусь спершу не міг придумати з чого почати розмову. Це обумовлювалося частково тим, що дід був замкнутою релігійною людиною. Мені здавалося, що він до всього нового ставиться з презирством, а до людей, які ведуть антирелігійну роботу, ставиться просто вороже. Він вважав, що все зло, голод, безчинства походять від атеїзму. Я, хоч і жив у нього, але відчував, що в нього таке ставлення і до мене. Я хотів таку думку

його розвіяти і викликати на одвертість. Перекинувшись кількома словами про здоров'я, про погоду, я, нарешті, насмівився запитати:

– Що то в вас за книга лежить на столі?

– То Біблія, – відповів дід. – І не відводить очей від своєї роботи.

Я бачив, що її сторінки в багатьох місцях поперекладені папірцями та навіть кусочками тканини.

– А що пишеться в цій книзі? – запитав я.

– Там пишеться те, що було, те, що є і те, що буде, – коротко відповів дід. Таку відповідь, певно, він давав не тільки мені.

– Я давно цікавлюся тим, що пишеться в Біблії, але не доводилося держати її в своїх руках. Євангеліє я читав ще малим. У моєї мами було Євангеліє.

Сказаним я хотів зарекомендувати себе, розвіяти недовір'я і стриманість у розмові. А потім запитав:

– Чи дозволите ви мені подивитися?

– Можна подивитися, – сказав дід.

Я лише взяв у руки книгу і, не розкриваючи її, сказав:

– Ця книга дуже велика і знайти зразу те, що найголовніше, я не зможу. Я був би дуже вдячний, коли б ви мені показали це.

Дід узяв книгу в руки з помітною обережністю, розгорнув у одному з намічених місць і почав зачитувати. У книзі все говорилося такими загальними фразами, що до кожного критичного періоду людської історії, її можна застосовувати. Застосовували її і до сучасного голоду. Ходили слухи про близький кінець світу, про Матір Божу, яка десь появилася пастухам скоту просто з неба і сказала: “Покайтеся”. А те, що дід прочитав, мене менше здивувало, ніж те, що він сказав від себе:

– Людина, яка не вірить ні в що, дорівнює мильній бульбашці. У неї всередині духовна порожнеча, і вона здібна на любий злочин. Ще в вісімнадцятому столітті французький письменник Вольтер сказав: “Коли б Бог не існував, його потрібно було б видумати”.

– Так от який дідусь, – подумав я. Тут я пригадав свого дядька Никанора. Він був чимсь схожий на діда, але його вже немає живого.

Я подякував за гостинну, чи більш точно, одверту розмову дідові й вийшов з хати. Після цього я заходив до старих ще не раз, бо дід став до мене більш одвертий у розмовах, а це я вважав дуже важливим.

Я не знаю як воно склалося, що в Мошоринській школі робили в той час вчителями бувші мої вчителі. Тут зараз була Сонцева Тамара Миколаївна, яка мене вчила ще в початковій школі у Вершино-Кам'янці, коли був голод у 1921-му році. Вона й тоді жила дуже бідно. Я й зараз пам'ятаю, як я їй приносив глечик молока. У нас тоді була корова. Моя мама зав'язала в платок глечик молока

і послала раненько, поки ще учнів немає в школі. А її донька Галя, як побачила мене з сумкою біля вікна, поспішно відкрила мені двері. В цей час бабуся, мама Тамари Миколаївни, лежала на холодній лежанці майже гола і закричала на Галю: “Ох, Галя, яка ти неросторопна!” і почала прикриватися якимсь ганчір’ям. У школі тоді було холодно. Тамара Миколаївна учням говорила: “Ідете в школу, беріть по паличці. Вас тридцять, і паличок буде тридцять, і ми ними натопимо грубку”.

Тоді Галя була комсомолкою, нашою піонервожатою. Вона підготувала мене до вступу в комсомол. Тепер у Мошорині вона вже була вчителькою. А бабуся її, мама Тамари Миколаївни, була така худюща, одна кожа та кістки, а в роті було ще кілька великих зубів. Їх ставало видно, як вона починала говорити. Вона ходила в селі по людях, заходила в хату і говорила: “Дайте хоч лущпаєчки з картоплі”. А до одних людей зайшла, а вони саме витягли з печі горщечок із пшоняною кашею, верх якої пригорів від полум’я. Бабуся побачила це і говорить: “Дайте мені хоч оту корочку з каші”. І це так жила мати вчительки.

Я сказав, що Галя підготувала мене до вступу в комсомол. Я був комсомольцем до самої війни, а це мало неабияке значення. І зараз я думаю, як може одна людина вплинути на долю другої людини. Може б, я не став комсомольцем, коли б не ця худенька дівчинка, перша комсомолка в селі Вершино-Кам’янка.

Робив у Мошорині вчителем і Репа Андрій Петрович, який був викладачем військової справи в Новгородківському сільськогосподарському технікумі, коли я там учився. У Мошорині він жив неподалік від сільської ради, і йому першому ставали відомі новини, що появлялися в селі. Одного разу він прийшов до мене і сказав:

– До сільської ради привели жінку, яка поїла своїх дітей.

Хоч як було жутко на душі од такого повідомлення, але я пішов у сільську раду. Я тільки раз глянув на ту жінку, коли проходив коридором. І на все життя в мене лишився страх від погляду її божевільних очей.

Учителі нашої школи зібралися в учительській і почали обговорювати питання, як вийти з важкого економічного становища.

– На планове постачання немає ніякої надії, – сказав директор школи Яків Єлисейович. – Єдиний може бути вихід, це такий: кожен хай їде куди-небудь і купляє. Уроки ми будемо якимось підмінювати. Люди ж їздять у Білорусію, їздять на Кубань і дістають собі хліба на прожиток.

Із нашого колективу першими погодилися поїхати по хліб у Білорусію я, Репа Андрій Петрович і жінка – майстер з виробничого навчання. З сільської ради ми одержали довідки про те, що ми є учителями, і що нам дозволяється поїхати і придбати хліба для власних потреб. Виїжджаючи з дому, ми точно собі

не уявляли, за що там краще буде придбати хліба. Ті люди, що були вже там, говорили різне. Одні – що найкраще можна придбати хліба за нитки для швацької машинки, а інші – що найкраще можна придбати хліба за подушки, та щоб пір'я було не з курей, а з гусей. Але в мене не було ні того, ні другого.

Я приготував захисні штани галіфе, які дали мені, як я купляв протигаз. Може б я й не купляв того протигаза, коли б це можна було купити галіфе без нього. Крім галіфе, в мене була скатерть нова, якої я на стіл ні разу не клав, та ще кілька метрів матерії, яку купив у селі Рудівці Прилуцького району, як був там агротехніком. Все це, звичайно, важко було тоді придбати. Виїхали ми з залізничної станції Сахарної, що знаходиться найближче до Мошориного. В Кременчуці нам була пересадка. Це була не пересадка, а справжні муки Тантала. На вокзалі безмежна кількість людей. Майже всі вони одягнені в лахміття, вимазані в грязюку та мазут, зарослі, з клунками за плечима. Всі вони або ж їдуть по хліб, або повертаються вже з різних віддалених країв. Ті, що їдуть по хліб, розпитують тих, що повертаються, про те, як і куди краще поїхати, за що і по якій ціні можна купити хліба. На залізниці немає ніякого ладу. Серед залізничників процвітає неймовірне мошенство, хабарництво і обдиралівка всіх цих обездолених людей. Білети видаються без будь-якого ладу. Вивішують об'яви, що проїзних білетів більше немає. По вокзалу ходять у забруднених фартухах з мідними бляхами на грудях носильники. Їх перестривають люди, тичуть у зацінку жмут грошей і пошепки говорять: “Решта – твої”. Коли підходить поїзд, до нього кидаються тисячі людей. Стають у чергу до виходу на перон, а ті, хто вже там, лізуть на верх вагонів, пролазять попід вагонами, щоб якось улізти в вагон з другого боку. Провідники вагонів стоять на приступцях і одно кричать:

– Місць немає! Місць немає! Куди претесе?! Ви що, люди чи свині?

– Хуже свиней!

– Совість треба мати.

– Яка може бути в чорта совість! Будеш мати совість, то здохнеш разом з нею. Тут один одному готовий горло перегризти.

– Тепер совість лише в цигана є.

Нарешті зателенькав останній дзвінок, і поїзд рушив з вокзалу. За поїздом ще біжать з клунками з тією надією, що вдасться ще причепитися до нього. Багато людей поставали на приступнях і руками тримаються за поручні. Одна жінка біжить за поїздом, прикладає руки до грудей і не своїм голосом кричить:

– Клунок поїхав! Клунок поїхав, а я лишилася! Що ж тепер буде? О, Боже!

– Граждане, асвабодіте перрон! Асвабодіте перрон! – кричав один із чергових по вокзалу. – Асвабодіте перрон!

– Ми звільнимо, як поїдемо. Що в вас за безчинство твориться? Три дні сидимо з білетами й не можемо поїхати. Білети пропадають.

– Не беріть білетів, то не будуть пропадати.

– Як так не беріть? З голоду пропадати, чи без білетів їхати?

– Зовсім можете не їхати. Бачите, транспорт не в силі вас усіх обслужити.

– Але ж і з голоду здихати неінтересно.

– Заходьте всі ось сюди, в ворота, і вистроюйтеся в чергу, – говорить озброєний службовець вокзалу. – По мірі прибуття поїздів будемо відправляти.

Всі пасажири, які ще не були в тому вагоні, поспішили до нього і почали там лаштуватися в чергу. Хтось знайшов папір та олівець і почав складати список. В цій черзі опинилися я і Андрій Петрович. Оглянувся я навколо і ніяк не міг зрозуміти, де опинилися ми. Кругом високий дощаний паркан, а зверху помережений дротом. Шарпнув я за рукав Андрія Петровича й показав пальцем на паркан:

– Це ж загін для затриманих злочинців, – проговорив Андрій Петрович.

– Нічого, побачимо, як ця черга буде рухатися вперед, – заспокоював я. А Андрій Петрович тільки покрутив головою. Він ще під час Першої світової війни був у німецькому полоні і з такими загонами був знайомий краще за мене.

Відходили поїзди, відходили, а місць в вагонах все не було. З загону нікого не випускали, а як прибуде поїзд, на пероні повно людей. Я швидко зрозумів, що з цього загону треба якось вибиратися, бо в ньому будеш сидіти цілий місяць і не поїдеш. Тільки відійшов один з чергових поїздів, ворота відкрилися, і ми вирішили з своїми клунками загін покинути. Перед приходом поїзда вирішили вибратися на перон обхідним шляхом. Може, за кілометр від вокзалу ми вийшли на залізничну колію і кинулися бігти назустріч поїздові, що прибував на вокзал. Раптом поїзд зупинився, і ми вже біля нього з тильного боку. Ми добре знали, що з лицевої сторони стоять провідники, і вхідні двері закриті на замки. Ми перебігали від вагона до вагона. Потім повилазили на тамбур, попробували відкривати двері. Коли я шарпнув за ручку дверей, то, на наше щастя, виявилось, що вони були незакриті...

– Лізьте сюди, Андрію Петровичу. Тягніть і жінку за собою.

Зачинили ми двері й почали в маленьке віконце спостерігати ту давку, що відбувалася біля вагонів та біля воріт злочасного загону.

Поїзд ішов через Гребінку, Бахмач, Гомель. Нарешті, ми прибули в Оршу. Я почував себе, мов на іншій планеті, оглядав невідомий мені вокзал, незнайомих людей, цікавився тим, що тут можна купити і за яку ціну. Тут уже є в продажу цукерки, пряники, риба, якісь консерви стоять у жерстяних коробках. А ще я побачив на вокзалі дядьків з України, які вкладали в посилочні ящики сухарі, прибивали кришку, писали адресу і відправляли додому. “Еге, – подумав я, – тут уже з грішми не пропадеш”. Купив я собі поїсти з того розрахунку, щоб і не витратити більше встановленого ліміту. Адже треба економити гроші так, щоб було і за що назад повернутися. На вокзалі ми розпитували таких же людей, як і ми, де і як тут можна купити хліба. Один із наших нових знайомих нам розповів:

– Орша, – город, – говорив він. – Тут можна купити лише в спекулянтів, а вони перепродають значно дорожче. Треба податися на хутори.

Цей чоловік тут вештається не вперше. Андрій Петрович вирішив заключити якийсь союз з новим знайомим, він відходив з ним куди-небудь у затінок

і про щось шушукався. З такої поведінки Андрія Петровича я зрозумів, що він мені не досить надійний товариш, тому почав складати свої плани. Ми ще разом від'їхали від Орші до станції Смольяни. На цій станції ми висадилися. Це маленька станція, стоїть вона на полянці лісовій. Тут звернув мою увагу один хлопчик, який пас скотину біля станції. Він стояв на пероні і так гарно грав на сопілці, що я б його годинами слухав. Напевно він був кривенький на одну ногу, бо якось дивно підстрибував.

Ми розпитали людей, чи далеко тут до якого-небудь населеного пункту. Нам указали на містечко Смольяни, що знаходиться за кілька кілометрів від станції. Ми й вирушили пішки туди. Йшли понад сосновим лісом, ішли через ліс. Я, степовий хлопець, вперше бачив у своєму житті такий сосновий бір. Він складав надзвичайне відчуття радості в моїй душі. І хоч моя основна мета була – шукання засобів до прожитку, але я одночасно відчував бадьорість від цієї подорожі в невідомість. Я був радий, що збагачую свою пам'ять фактами з людського життя. Які б то вони не були, чи радісні, чи сумні, аби факти. Можливо, за кілометр від Смольян стояв будинок одного селянина білоруса по прізвищу Чумаков. Ми до нього попросилися переночувати. Нас було четверо з новим знайомим і в того селянина була сім'я велика. Але він нас гостинно прийняв. Треба мати велику душевність, щоб пустити на ночівлю таку кількість незнайомих людей. Його дружина для всіх нас зварила вечерю. Він розпитував нас про те, як ми живемо на Україні, а ми розпитували його, як вони живуть у Білорусії. Треба сказати, що на них це наводило жах, що така кількість людей з України почала тут бродити. Але цей селянин нам розповідав, куди краще вирушити в похід, щоб шукати хліба, і як треба підходити до людей, щоб вони не відчували якогось підозріння.

– У наших людей ще хліб є, – говорив він, але продають його тайком. У Смольянах можна купити в євреїв, але це буде дорожче. Єврей сам купляє, а потім з баришем продає. Коли ж ви зумієте купити в самого селянина, то це буде значно дешевше.

Другого дня рано ми вийшли в похід. Через Смольяни лише перейшли. Андрій Петрович пішов із своїм новим знайомим. За ними пішла і жінка шкільного столяра. Я залишився сам. Ми навіть не домовилися про те, де і як зустрінемося. Я сам почав ходити по болотах та по вологій піщаній землі. Тут озимина лише починала вкривати землю, а в нас на Україні в озимині вже могла схватися ворона. Проходячи однією дорогою, я побачив, що стоять у загінці пара худих коней, запряжених у плуг, а два хлопці продовжують боротися на ще незораній землі. Я зробив їм якийсь зауваження, а один із них мені відповів:

– Однаково колгає.

Я похитав головою і пішов далі. Саме був поминальний день, день скорботи по померлих. Це робиться через тиждень після Пасхи. На цей саме день я опинився на гостинній білоруській землі. Я заходжу в селянську хату, щоб купити зерно або борошна, а жінки пригощають пиріжечками, садовлять до столу.

– За упокої душі моєї мами, за упокої татка, бабусі і дідуся.

У жінки появляються сльози на очах, вона відвертається до пічки й витирає очі фартухом.

– З'їжте, скільки можете. Чим багаті, тим і раді.

Я дякую за гостинність і говорю, чи не продали б борошна.

– Продати немає, а так можу совочок дати. А де ж ти руку згубив?

– В дитинстві це трапилося. Знайшов іграшку, я не знав, що це таке, а то був детонатор, – відповідаю, як це було. – От він розірвався в моїй руці.

– Ох, яке ж лишенько! А батько ж та мати в тебе є?

– Немає ні батька, ні матері. Я сам собі заробляю на хліб. Звичайно, мені незручно сказати, що я вчитель. Ніхто б із тих бідних людей, які живуть у таких бідних хатках, не повірив мені, коли б я сказав їм правду. А правда була такою гіркою для мене.

А ось ще мені трапилося таке. Зайшов я в одну хату і побачив, що там люди сидять за столом. На столі їжа і чарки. Зразу я помітив, що тут є якийсь гість, в честь якого й організована ця випивка. Крім звичайних людей по-сільському одягнених мені кинувся в вічі молодий громадянин, широкоплечий з вибритою червоною потилицею, одягнений у захисну гімнастюрку з блискучими мідними 'удзиками.

– Що тобі треба, пареньок? – запитав він російською мовою раніше, ніж я сам устиг сказати про мету свого візиту.

– Я зайшов спитати, чи немає у вас продати хліба, – сказав я і продовжував стояти біля порога.

– Як так продати хліба? – проговорив громадянин з вибритою червоною шиєю. – Ти не знаєш, де базар, що ти сюди прийшов купляти хліба?

– Ні, не знаю, – відповів я.

– А звідки ти сам?

– З України.

– Ага, з України. А чому ти тут ходиш?

– Я вам сказав, чому.

– Дивися, який він пашекований. Ану, покажи свої документи.

Я витяг з кишені свої справки і подав громадянину з вибритою шиєю. Всі сиділи в кімнаті мовчки і певно ждали висновку від свого божка.

– Так ти вчитель другого концентру? – звернувся він до мене з презирством. – Ти хоч знаєш, що таке другий концентр?

Я пояснив йому, що це означає. Потім громадянин з побритою шиєю почав задавати мені питання з політики. Я, звичайно, зміг на питання відповісти так, як це було потрібно. Після кількох заданих питань він проговорив, звичайно, російською мовою:

– Як, начебто, і парень ти неглупий, а от пустився на таку ганьбу. Шляється він по хуторах. Не хочеться мені зараз з тобою тягатися, а то я б повів в міськвиконком, хай би тобі там зробили допит більш докладний.

Громадянин з вибритою шиєю віддав мені довідки і ще сказав:

– Етот пареньок, видно по всьому, врьот. Он документи где-то спер и с ними гастролирует. Я сам живу на Украине в Луганске, там учителя получают приличное снабжение. Они получают на работающего по двадцать килограммов муки, по два килограмма крупы, сахар, жиры и прочее. Половинную норму получают на иждивенцев.

Я, звичайно, вислухав громадянина з побритою шиєю і нічого йому не сказав. Я знаю, що мої слова для нього не будуть переконливі, а прогастролювати разом зі мною до Мошориного або до Вершино-Кам'янки, він не погодиться.

Я заховав свої справки і вийшов з будинку. На ночівлю я повернувся до того ж селянина Чумакова, що жив на околиці Смольян. Під час приватної розмови з ним я йому розповів, хто я такий і хто такий Андрій Петрович.

– Я коли побачив золоті зуби в нього в роті, то подумав, що ваш патрон якщо не займає, то в усякому разі займав десь непогану посаду, – промовив Чумаков. – Я думав, що ж примусило його поїхати в таку подорож?

– Що ж примусило, як не голод, – відповів я.

Вся сім'я Чумакова була віруюча. Перед вечерею в цей знаменитий день всі вони поставали на коліна перед іконою і почали молитися Богу. А сім'я його була така: сам господар, його мати, дружина, доросла дочка і дівчинка, яка відвідує школу. Всі вони стоять на колінах, хрестяться, пошепки моляться Богу, б'ють поклони, як по команді. Один я не знаю, що мені робити. В моїй сім'ї і мене в дитинстві вчили молитися Богу, і молитви я пам'ятаю. Але тут, у чужих людей, стати на коліна і молитися я не міг, бо це було б дуже наочне ліцемерство. Я ж сказав, що я вчитель, а Чумаков добре знав, що вчителі в школах проповідують атеїзм. Я хвилин двадцять сидів біля столу над розгорненим білоруським букварем. І хоч нічого по-білоруськи не розумів, але намагався прочитати дитячі віршики. Так цей букварик виручив мене з критичного становища. Після молитви всі члени сім'ї цілувалися. Нарешті, Чумаков підійшов до мене, подав руку і побажав доброго здоров'я. Я відповів на його люб'язне привітання. І тут тільки я відчув, у якій сім'ї існує справжнє добро.

Господиня почала подавати на стіл багату вечерю, а господар звідкись дістав пляшку горілки, налив у стакан мені і собі. Всі останні члени сім'ї вечеряли без горілки. І ніякого помину не було на те, що треба було б і їм налити в стакани. Тут я зрозумів, що чарка перед їжею є монополією господаря.

– Ми ще живемо, слава Богу, є хліб і до хліба, а що буде далі, то будемо бачити, – говорить господар. – Колгосп у нас ще зовсім молодий. Люди роблять у колгоспі, болять за якісне виконання робіт. Одні євреї займаються спекуляцією. У них зв'язок з Ленінградом, Севастополем. Туди шлють посилками, що там дефіцитне, а звідти одержують те, що тут дефіцитне. Так і живуть комерцією, а комерція є бич по трудовому народу. Комерція – вузол зла, людської ненависті і паразитизму.

В цей вечір я вечеряв, як ніколи. Я не пам'ятаю, скільки блюд господарка подавала на стіл. Нарешті, за вечерю я подякував господарям і почав бідкати-ся за своїх побратимів, що їх так довго не чути, а господар мені відповів:

– Вони можуть поїхати і з других станцій.

Другого дня ранком я вирішив знов іти на хутори. Там я ще трохи прикупив борошна і просто випадково ввечері зустрівся в Смольянах з Андрієм Петровичем.

– Ну що, купили хліба, – запитав він мене.

– Купив. А як ви?

– А ми купляємо. Ось із одним євреєм домовилися по п'ятдесят карбованців за пуд.

– А я купив по сорок карбованців, – відповів я не без гордості.

– Але ж ми домовилися з євреєм так, що він і на станцію нас вивезе.

Ночувати ми пішли знову до Чумакова, а чуть-світ виїхали на станцію, взяли білети і скоро покинули простори Білорусії.

Ще не кінчився 1932–33-й учбовий рік у школах, а мене викликали до відділу народної освіти в Нову Прагу. Коли я зайшов у кабінет до Кліма Климовича Дримченка, то він мені сказав:

– Ми тебе хочемо послати до Мелітопольського педагогічного інституту на курси суспільствознавців.

Я зовсім цього не чекав, але кожную можливість учитися з радістю сприймав.

– А на скільки часу це? – запитав я.

– На три місяці.

– Ну що ж. Поїду.

Незабаром у мене були на руках усі потрібні документи. До Мошориного я повернувся лише для того, щоб взяти свій чемодан з книгами. А одягом я був такий бідний, що не було чого брати. Адже я їздив у Білорусію по хліб і відвіз туди все, що являло собою хоч яку-небудь цінність.

Перед від'їздом у Мелітополь свої книги я відвіз у Вершино-Кам'янку до свого дядька Марка. Тут я просто жахнувся. Один із синів дядька Марка Іван помер з голоду. Дядько Степан і вся його сім'я вимерли, другий дядько, Никанор, який складав епіграми, теж помер. Мій двоюрідний дід Захарко, що був такий розумний, умів по запахові землі визначити, скільки пудів дасть десятина, теж помер. І його син Олекса теж. Багатьох будинків в селі не стало. А деякі будинки стояли, але замість вікон та дверей були одні дірки. Двори позаростали бур'яном. А дядько Марко вижив лише тому, що в нього була корова. Він доїв молоко, накидав у нього листків з калюжниці та кропиви, варили це і їли. Село було майже спустошене. Багато людей, спасаючись від голодної смерті, виїхали з Вершино-Кам'янки аж до Красноводська. Хто їм туди дорогу показав, невідомо.

Я зараз пишу це, хай знають майбутні покоління, чому їхні предки покинули рідний край і склали свої кістки в таких далеких краях.

Про навчання в інституті багато не буду розповідати. Скажу лише таке. Кілька чоловік нас, курсантів, ідемо вулицею міста. Поруч мене йде зовсім босий курсант по прізвищу Винниченко. Мені дивно, що цей похилого віку чоловік, ходить по місту зовсім босий. Мабуть, він теж їздив кудись по хліб, як і я. А мені дивно, що професор Клепацький, викладач стародавньої історії, ходить у звичайній косоворотці, підперезаній тоненьким поясочком з китичками на кінці. А на ногах у нього старенькі черевики, і без панчоx. Ми доходимо до лотка, де продаються газети. Люди несуть в руках газети, бачу: на першій сторінці чийсь портрет, обведений чорною каймою.

– Хто це помер? – запитав я одного чоловіка, що йшов з газетою.

– Не помер, а застрелився.

– Хто ж це застрелився?

– Застрелився Скрипник Микола Олексійович, наш нарком освіти.

– Чому ж то він застрелився? – запитав я і раптом побіг до лотка за газетою.

В короткому некролозі говорилося, що за його широкою спиною звили гніздо націоналісти. Зараз це розкрито. Скрипник не витримав такого, покінчив з собою.

Через деякий час нам стало відомо, що народним комісаром освіти УСРР призначений Затонський.

– Який же з нього народний комісар освіти, як він військовий діяч? – запитав один із курсантів Бриль Микола.

– Не патякай! – хтось із курсантів зауважив йому. – Ти, брат, язик свій трохи прикуси, бо за нього ти можеш шкірою своєю поплатитися. Бачиш, яка каша заварилася. Фронт народної освіти треба закріпити військовими людьми.

Пройшло небагато часу, і Сталін кинув гасло: “Жити стало краще, жити стало веселіше”. Було дано розпорядження, щоб люди влаштовували гулянки. Думав, що вони нап’ються та й забудуть про могили померлих і пережиті страждання, але вони не забули.

Відійшли ми далеко від тих часів. Як подумаєш про все пережите, то просто дивуєшся. Люди перебували під якимсь соціальним гіпнозом, йшли під страхом на злочини, руйнували пам’ятники історії, гинули від голоду і тиранії заради “світлого майбутнього”. Мені це чомусь нагадує таке саме самознищення, яке я бачив у природі. Розмножилося багато гусені лугового метелика, яка все поїдала на своєму шляху. Люди розкладали багаття на її шляху, захищали свої лани, а гусінь лізе в вогонь, горить, а лізе і лізе. Ось так було з нами в ті часи соціального гіпнозу. І треба було пройти більш як півстоліття, щоб пробудитися

від цього летаргічного кошмару і сказати: “Що ми робимо, куди йдемо з зав’язаними очима? Хіба людське життя підлягає тим же законам, що й життя якихось мурашок, які повзають по нашій грішній землі?!”

*[Підпис] П.Заболотний
7 січня 1989 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**ЗАБОЛОТНОГО Петра Павловича,
1913 р. народження**

(м. Нікополь Дніпропетровської обл.)

*Голод пережив у с. Мошорине тоді Новопразького р-ну
Дніпропетровської (нині Кіровоградська) обл.)*

ЧОЛОВІК – ПИЛИНКА

*Боже мій! Я бачив тільки краплю страждань мого
народу, та й ті краплі падали, як вогняні, на моє
серце, і пропікали його наскрізь.*

Володимир Сосюра.

Я тоді був учителем у селі Мошорине і до цього часу не можу забути тих часів. Починався тисяча дев’ястсот тридцять третій рік. Лютувала холодна зима. Холод і голод стукали в бідні хати селян. Вони виганяли людей із хат, одягнених у лахміття. Зв’язували селяни свої манатки в вузол і, прощаючись з рідним краєм, вирушали аж до Краснодарська. Хто їм туди показав дорогу, я не знаю. Дехто йшов на завод, на шахти, а дехто блукав по степу з мішечком та цеберкою побіля скирт полови, вівяв її з тією надією, що, може, хоч жменьку навів зернечка. Розгрібали кучки землі, нагребені мишами. Але ніде пожитку не було.

Одного такого зимового дня ми вдвох з Кишинцем вийшли з Нової Праги на Мошорине. Дорога була хоч і не так довга, але попереметена снігом. Цілі кучугури снігу височіли над заростями полину. Снігом позамітало рови, повимивані водою. Це змушувало нас визначати напрямок дороги по телеграфних стовпах. Я йшов попереду, шугав у сніг по коліна. Кишинець йшов ззаду, чогось спіткався і падав. Я його обтрушував від снігу і сердився. Я був слабо одягнений і відчував, що вітер почав мене продувати до кісток. Я боявся, щоб не заблудитися і не замерзнути в степу, а тому прискорював кроки, повертався боком до вітру. Нам трохи пощастило: лише невелику частину дороги нам вітер дув в обличчя, а потім дорога завернула наліво, і тоді нам вітер дув у бік. Я відчував, як до змокрілої спини доторкалася холодна сорочка.

Кишінець був худенький хлопець, охлялий, і швидко втомлювався, зупинявся, щоб трохи відпочити, а я підганяв його:

– Давай, давай скоріше! Ніч підходить, а вночі ми можемо збитися з дороги і десь замерзнути в степу.

Тоді Кишінець тоже поспішав, він ступав ззаду на мої сліди й цим трохи облегшував себе.

Ми вже були кілометрів за п'ять від Нової Праги, коли попереду себе побачили невеличку постать. Спершу вона здавалася маленькою цяточкою, яка то появлялася, то наче кудись зникала. А потім ми виразно побачили, що вона рухалася. Коли ми підійшли, то побачили дідуся. Ми просто жажнулися. Весь одяг його, що складався з лахміття, був у снігу, на бороді й на вусах були куски льоду, на повіках і на бровах теж був лід.

– Синочки, скажіть чи далеко до Праги? – проговорив він, зупинившись проти нас.

Я зразу побачив його безпорадність:

– Ех, дідусю, не так далеко, але для вас далеко, – відповів я, дивлячись на нього.

– Сил немає, – мовив дідусь. – Вірите, немає більше сили. Мабуть, помру я, бо не дійду до Праги.

Я дивився то на діда, то на Кишінця і не міг придумати, що тут можна зробити. Було видно по всьому, що він не дійде ні до Праги, ні до Мошориного. А вітер, наче навмисне, продовжував лютувати, наче ножем ріже по щоках, добирається до кісток. Монотонно гудуть телеграфні дроти, одноманітно свистять голі віти акацій і наводять жах. Куди не поглянеш – мертвий степ, а серед нього стоїмо ми. Дідусь дрижить з розтопиреними пальцями, розхристаний, котяться сльози з його очей і замерзають на щоках. У мене пальці теж поклякли, і я не міг застібнути дідові гудзика біля його полатаної свитини. А він уже давно втратив можливість будь-що зробити своїми руками. Я опустив руку в кишеню своєї куртки й нащупав мотузку. “А що, як підперезати дідові свитину? Все ж таки не так буде відчувати”, – подумав я.

– Чому ви вийшли в таку негоду? – запитав я дідуся. – Можна ж було переждати.

– Не можна було дальші ждати. Немає й крихти хліба, а син мій у Празі живе. Може, щось дасть. На тім тижні баба вже захолола, а я ...

– А скільки вам років, дідусю? – запитав Кишінець і продовжував хукати на свої руки та тупцюватися.

– Шістдесят сім, – відповів дідусь, а потім помовчав трохи і додав: – Скільки б не було, а померти з голоду не хочеться. Смерть завжди страшна.

І покотилися в діда сльози з очей. Я відчув, що це питання його вразило в саме серце, але нічого не сказав. Я тільки подивився на Кишінця, а потім звернувся до діда:

– Ідіть, дідусю, ідіть. Може, ще дійдете до ночі. Незабаром повернете, і вітер буде дути вам у спину. А дійдете до першої хати, то стукайте в вікно і просітьс я погрітис я. Всього доброго вам.

Дідусь похитнув якось немічно головою й почав ступати в сипучий сніг. Ми теж ринулися крізь стужу вперед. Я змахнув з обличч я рукою сніг і натяг дужче на вуха шапку.

– Знаєш, Трохиме, – звернувся я до Кишінца, – таких питань задавати не можна. Бачиш, сказав: “Смерть завжди страшна”. Це його образило, а ти не зрозумів.

Кишінець погодився зі мною. Коли я оглянувся назад, то побачив,, що дід знову переходив то вліво то вправо від дороги. Чому він так робив, важко сказати.

– Так, не дійде він до Праги, – проговорив я. Було б хоч спитати, як його прізвище. Ех, ге. Так кожному з нас буде кінець. Давай скоріше йти.

Прийшли ми додому пізно. Коли я в кімнаті роззувся, то побачив, що в мене на ногах поприморожені пальці. Сестра мені розтерла ноги спиртом, хоч, може, цього не слід було робити. Я так важко дихав, і мені кололо в грудях. Цілу ніч не знаходив собі місця. Голова йшла обертом. Мені здавалося, що я кудись лечу в безвість, перетворюючись на пилінку. Щось за павутинка переді мною, і я за неї держус я, а вона рветься, десь зникає, а потім знов появляються кусочки. Я їх зв’язую, а вони рвуться. Я напружую сили, але все даремно. Так цілу ніч було марення. А ранком я піднявся зовсім безсилий.

Жив я тоді в будинку неподалік від церкви. Раніше тут жив піп, а в цей час жили вчителі. Хоч я був хворий, але одягся і вийшов надвір. До мене прийшов Кишінець і розповів, що з Праги їхали ранком якісь дядьки на цукроварню по жмих і знайшли скоцюрблене тіло біля дороги в снігу. То був дідусь. Його привезли в Мошорине. Не прийшлося йому більше бачити свого сина. Так дідусь пішов за своєю бабою на вічний спокій. Я хоч був хворий, але пішов до сільської ради і пізнав дідус я. Я дивився на нього і думав: “Ех, це ж від кожного з нас залишається. Життю кінчитися – що павутинці перерватися. Людина – пилінка”.

Лише через місяць я відчув себе здоровим. Треба було думати, як прожити далі. Я і ще два вчителі одержали довідки в сільській раді, завірені печаткою, й поїхали по хліб у Білорусію. Тоді в Мошорині головою сільської ради був Кива. Старі люди пам’ятають його до цього часу. А я, поки й жити буду, не забуду набожного білоруса Чумакова, котрий жив на околиці селища Смольяни, і який не дав мені передчасно загинути.

7 січня 1989 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЗАВГОРОДНЬОГО Григорія Трохимовича,
1925 р. народження

(с. Карабинівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Голодомор я пережив у своєму рідному селі Карабинівці.

Становище в той час було дуже тяжким, люди виживали, як могли. Я дуже добре запам'ятав, як ми з моїми друзями ходили на колгоспне поле, шукали під снігом колоски і мерзлу картоплю, хоча це було заборонено. Мій батько захворів, його відвезли в лікарню, там він помер. Нам лише відповіли, що випадок був безнадійний. Ми залишилися з матір'ю і старенькою бабусею, яка теж через півроку померла.

[Підпис] Г.Завгородній

Записала О.Бондар.

1999 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЗАВГОРОДНЬОГО Миколи Григоровича,
1927 р. народження

(м.Сміла на Черкащині)

Народився я в с.Красносільці Олександрівського р-ну Кіровоградської області. А в 1932–1933 рр. наша сім'я: тато, мама, старший брат і я проживали в с.Баландине (рядом з моїм рідним селом) Кам'янського р-ну Київської (нині Кіровоградська) обл.). Тато працював учителем неповної середньої школи, а мама в колгоспі. Пам'ятається багато чого, а найбільше ось що:

Щоденно до нас, як і до всіх, приходили з сільської ради виконавець з одним або двома активістами – комуністами чи комсомольцями і робили ретельний обшук, де тільки можна і не можна в пошуках чогось їстівного. І якщо знаходили щось, в першу чергу, будь-яке зерно, крупу, борошно чи хліб вже готовий, – все забирали до крихти, не зважаючи уваги ні на які прохання і умовляння. Не залишали й овочів.

За постійної відсутності хліба ми з братом майже щоденно (весною, літом і осінню) йшли добувати “хліб”. Брат, як старший, ліз на дерево (частіше це був берест) і, зірвавши побільше листя, якомога більшими стиснутими пучками кидав його мені у велике решето, з яким я стояв під деревом. Отож, наповнивши те решето до краю, верталися додому. Постеливши надворі на сонці рядно, сушили те листя на ньому. А коли ставало сухим – перетирали і просіювали на ситі. Одержане таким чином листяне борошно віддавали мамі, а вона, коли було хоч трохи справжнього борошна чи дерті, змішувала його з нашим борошном

і пекла млинці, яким ми всі були раді. Частіше було так, що справжнього борошна не було анічого, тоді батьки просили нас потерпіти, а самі старались поскоріш десь виміняти на будь-які речі хоч трохи того справжнього життєдайного борошна. Ми всі терпляче чекали того часу, намагаючись вижити за рахунок юшки, звареної на кінському щавлі, лободі й глухій кропиві.

Справжнім святом для нас був той час, коли тато вертався з районної педроди (раз на місяць) і привозив з собою кілька буханок справжнього хліба. Сім'ї, які не мали хоч такої підтримки, були приречені на голодну смерть. В першу чергу вмирили одинокі літні люди і діти. Вмирили сім'ями. В селі непоодинокими були випадки людоїства. Добре пам'ятаю, як мама говорила нам з братом, показуючи рукою: "Он до тієї хати, діти, більше не ходіть гуляти, бо вас там вб'ють і з'їдять".

На все життя залишиться в пам'яті і стоятиме в очах страшна картина: упродовж всієї довгої вулиці десятки пухлих від голоду мерців, які лежали в більшості своєї попід тинами. А серед тих, які ще ходили, нерідко зустрічалися божевільні від голоду. Подібне було і в сусідніх селах мого рідного краю: у моїй рідній Красносільці, а також в Коханівці, Буртах, Вербівці та ін.

Коли мертвих від голоду було ще відносно небагато (до літа 1932 р.), їх ще намагались хоронити за існуючим звичаєм, а коли кількість їх стала стрімко зростати (1933 р.), то людей цих звозили возами на кладовище і скидали у велику загальну яму-могилу. Ям таких було вирито багато.

Голод був створений навмисно і штучно, бо врожай зернових в 1933 р. був хороший, та колгоспникам на трудодні зерно не видавалось зовсім. До того ж, селян ще і грабували – у прямому розумінні цього слова, забираючи у них все, що годилося для їжі: якщо зерно – до останньої зернини, а як картопля – до останньої картоплини і т.п.

Колгоспні комори були переповнені зерном, а селяни в цей час пухли від голоду і вмирили. Стосовно ж хліба в коморах, то селянам говорили, що той хліб призначений для рятування пролетаріту в містах, який голодує. То була брехня, бо основна маса зерна вивозилась на залізничну ст. Кам'янка, а звідти (як стало відомо через багато років) – за кордон для закупівлі обладнання майбутнім заводам і фабрикам за програмою індустріалізації СРСР.

Країни Заходу, яким продавався той хліб, про голод на Україні не знали, а коли узнали, то запропонували допомогу. Та "великий" Сталін у відповідь на ту пропозицію сказав: "У нас голода нет, и ваша помощь нам не нужна". Така нелюдська відповідь була зумовлена рішенням "вождя усіх народів" провчити українців за те, що вони дуже неохоче вступали до колгоспів, і покажчик організації колгоспів по Україні був найгірший серед республік СРСР. Великий кат умів карати: близько 6 млн українців загинули від голоду. Таку страшну ціну заплатила Україна за індустріалізацію СРСР, якою так гордилися комуністи!

Записала Н. Левченко.

3 вересня 1997 р.

СВІДЧЕННЯ
ЗАВГОРОДНЬОГО Олександра

(м. Дніпропетровськ)

“А ВИ ПРЕТЕСЯ НА ЧУЖИНУ...”

Від появи твору Великого Кобзаря “І мертвим, і живим, і ненародженим...” уже минуло півтора століття років. Національна свідомість українського народу, звичайно, вельми підупала за часів Російської імперії, кривавим наступником якої став СРСР – союз уярмлених народів.

Підступна національна політика радянської імперії, яку всіляко намагалися подати як мудру й справедливую, призводила до страхітливих наслідків. Наприклад, в Естонії, Латвії корінного населення ставало менше, ніж росіян. Набагато важче було перелопатити українців. Не зникали вони ні після масових голодоморів 1921, 1933 та 1946–1947 рр., ні після жорстоких репресій. Кажуть, “батько всіх народів” хотів був вивезти всю Україну, та облишив сатанинський намір через нестачу... великої кількості вагонів.

У часи СРСР в Україні, особливо в містах, постійно висіли плакати, листівки, оголошення, що закликали трудящих переселитися. І куди тільки не вела дорога – на Далекий Схід, у Сибір, Казахстан тощо. Цілком зрозуміло, що переселенці, отримавши позику, певні пільги, з часом ставали вельми залежними. Адже не так просто було, скоштувавши чужини, повертатися на рідну землю. Тож і досі мільйони наших співвітчизників розкидано на безмежних просторах “єдиної і невіддільної” та в інших республіках колишньої совєтської імперії.

Оголошення про оргнабори (цікаво, що в Литві, Естонії їх не було!) в Україні перестали вивішувати лише після 1989 року.

Нині доля України залежить від кожного її мешканця, а надто від національно свідомого. Звичайно, ні для кого не таємниця, що життєвий рівень, скажімо в Німеччині, Франції, навіть Польщі значно вищий, ніж у нашій країні. Нічого лихого в тому, що наші люди їдуть підробляти за кордон, нема. Але тривожить те, що останнім часом багато громадян пориваються переїхати туди на постійне проживання. На превеликий жаль, цьому сприяє й українське радіо. Мало не щодня можна почути оголошення про якусь еміграційну лотерею (!), яка в разі виграшу дає право на проживання в США. Ну, роз'їдемося по всіх закордонних усяодах, а хто ж залишиться на рідній землі?! То доки ж українське радіо сприятиме цій геть не благородній справі?

Народна газета. – 1994. – № 27.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЗАГОРУЛЬКО Катерини Прокопівни,
 1923 р. народження
*(с.Яцини Пирятинського (нині Гребінківський)
 р-ну Полтавської обл.)*

Дітей-сиріт, які залишились зовсім без батьків (батьки померли) під час голоду, забирали в сільський патронат. Це: Кузьменко Ольга, Кузьменко Василь, Клименко Олександр Федорович (1930 р.н.), Клименко Володимир Федорович (1930 р.н.), Василенко Тетяна. Штепа Борис Євгенович (1923 р.н.) – його покинула мати, коли померли чоловік і четверо дітей. Вона взяла з собою п'ятирічну доньку Шуру і десь пішла. Може, в Крим. Борис ходив сам по селу, був пухлий. Його забрала в патронат вчителька Колісник Параска Демидівна. Вона теж була пухлою від голоду, її двох синів також забрала в патронат. Так вижила вчителька, яка працювала в Ячинівському училищі (так називали школу з 1910 по 1955 рр.). У патронаті було дітей чоловік тридцять. Їсти їм варила Втекла Машина і Настя (називали її Найда).

*[Підпис] К.Загорулько
 Записала Л.Ковалівська.
 10 жовтня 2007 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЗАГРЕБИ Фекли Миколаївни,
 1911 р. народження
*(с. Миколаївка Петропавлівського р-ну
 Дніпропетровської обл.)*

Коли почався голод 20-х, мені було 9 років. Батько наш вмер, мама вийшла заміж за іншого, у нього було 2 дітей. І коли навесні 1920 р. почався голод, нас з братом забрав до себе дід, щоб ми не вмерли з голоду. У діда було 5 онуків. Дід робив на вітряку і одержував мірочку висівок.

Батьки наші ходили до Полтави, міняли одяг на кусок хліба чи картоплю. Дітки ходили найматись на роботу чи полоти город, або вибивати соняхи [соняшники], теж за їжу. Ото, дякуючи діду, ми не вмерли з голоду.

Місцева влада описувала скотину, фруктові дерева і т.п., треба було за все сплачувати великі податки.

Від голоду 1933 р. я не постраждала, бо в той час жила у хазяйки в Донбасі, і голод мене не зачепив.

*Записала О.Селиванова.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**ЗАДВІРНОГО Миколи Опанасовича,
1924 р. народження**

(с.Весела Гірка Юр'ївського р-ну Дніпропетровської обл.)

Я пам'ятаю це лихо до сих пір. У мене і мого брата від голоду опухли животи. Їли ми лободу, з якої “готували” вариво. Також ловили ховрахів і ловили голубів, горобців. Знаходили яйця різних птиць.

Був випадок, коли сусідський хлопчик пішов до дядька, щоб щось поїсти, і замерз в дорозі. Зранку його знайшли сусіди, і, не сказавши батькам, з'їли.

*Записав І.Жевжик.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЗАДОРОЖНОГО Василя

*(с.Малополовецьке Фастівського р-ну
Київської обл.)*

“Були й такі [активісти], що з розумінням ставилися до проблеми. Знайшовши материну схованку, взяв, заніс у хату, сховав мені під подушку. “На, – каже, – заховай, бо й це заберуть”.

*Записала Л.Лажевська.
Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної
науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції
“Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму
проти власного народу. Свідки свідчать”.
(25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.33.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
ЗАДОРОЖНОЇ О.

(Великобурлуцький р-н Харківської обл.)

ЖАХ БЕРЕ, КОЛИ ЗГАДАЮ...

Мені було десять років у 1933-му. Пухла і безсила йшла по стежині, що вела через кладовище до школи. Коли бачу: стоїть підвода, з якої скидають, наче снопи, померлих з голоду людей у яму.

Мене охопив великий страх, я закричала. Один дядько гукнув до мене: “Тікай, дитино, звідси, не дивись, тікай пошвидше”.

Виявляється, в цю яму скидали людей, присипали трохи землею, а наступного дня знову їхали по селу, підбирали мертвих і відвозили в ту ж яму.

Дивом урятувалася від того голоду. Все життя працювала бібліотекарем, вже давно на пенсії. Недавно на районній нараді культпрацівників я розповіла про голодомор 1933-го, його причини і наслідки, використавши матеріал з вашої газети. Тут же збрала сімдесят карбованців і відіслала на студію “Земля” для фільму “Голод-33”. Такий фільм треба створити, щоб сьогоднішні й прийдешні покоління знали ті гіркопекучі сторінки історії України.

Сільські вісті. – 1990. – 3 червня.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
ЗАЙЦЕВОЇ К.Д.,
1912 р. народження

(с. Промінь на Дніпропетровщині)

Це були тяжкі часи, важко це згадувать. Та ви ж уже багато чули про голод і по радіо, і в газеті пишуть частенько...

В нашій сім’ї ніхто не помер, та все ж тяжко і нам прийшлося. Моя мати опухла, і нам було соромно їсти, дивлячись на неї, а вона ж віддавала все нам (бо ми ще невеликі були). Але коли жито почало жовтіти, стало краще. На-зрізаємо колосків, натremo в жорновах, то якось і перебивались. А одного разу йшли ми з мамою через поле додому. Село знаходилось не дуже далеко від інших сіл, але вони були великі, і всіх людей ми не знали, так от, вийшли ми на дорогу, а там якийсь чоловік лежить, вже зовсім опух, і діти кидають в нього каміння. Мама до них звернулася й говорить: “Не кидайте, дітки, не треба, це гріх!” Прийшовши додому, мама потерли жита, вирвали на городі невеличку

морквинку, зварили сякий-такий супець і кажуть: “Віднеси, доню, тому чоловікові, нехай хоч губи зросить”. Та коли я прийшла, того чоловіка уже там не було, на цвинтар відвезли. Тоді часто так було, людина ще жива, але не в силах звестися, то її на цвинтар везуть, щоб другий раз за ним не повертатися.

А то одного разу приходять до нас сусідка і просять, щоб ми kota дали, бо, каже, що мишей багато розвелось. Коли ж пішли за нашим котом, то вже його не було: “З’їли ми вже його”, – відповіла змучена жінка.

По селу пройшли чутки, що зникла Надя, така ж гарна вона була, а ще в неї були довгі і красиві коси. Через декілька днів найшли тільки коси в яру, а її, більш всього, з’їли, а тільки хто, – невідомо, в той час і люди людей їли.

В жінки були дві маленькі донечки. Одна з них гуляла на вулиці і, мабуть, знепритомніла, бо її підібрали на підводі і ще живою відвезли на цвинтар. Мати її якось дійшла до цвинтаря, з великим трудом дістала з могили свою донечку і віднесла додому. Та все примовляла: “Зараз, моя донечко, я тобі дам їсточки”. Та коли вона піднесла до дитини тарілочку їства, не зовсім схожого на суп, у дитини в руках вже не було сили, вона вже не могла тримати ложку, а через кілька хвилин померла.

*Записав Р.Мартиненко.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

**ЗАЙЧЕНКО Марії Сергіївни,
1929 р. народження**

(с.Орлівщина Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

Під час голодомору мені було близько чотирьох років. В сім’ї було разом зі мною троє дітей: Іван, 1928 року народження, та сестра – близнючка Поліна. Через голодомор спочатку померла сестра. А потім, вже коли голод минав, помер брат Іван через те, що голодний наївся кабачат, і через те стався заворот кишок. Так я зосталася єдиною дитиною у сім’ї.

Харчувалася під час голоду таким чином. Винесе мене мати надвір, посадить на траву, і через кілька годин на місці, на якому я сиджу, вже не зостається жодної травинки – все поїм.

Був у нашому селі випадок, коли одна молодиця пішла в гості до своїх родичів та по дорозі зайшла до знайомих. Більше її ніхто не бачив. А коли час минув, то люди помітили, що одержу її носить хазяйка садиби, до якої та дівчина зайшла.

*Записав А.Михайличенко.
1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

ЗАКІТНЮК (в дівоцтві ЯЛОВЕНКО)**Ганни Яківни,****1920 р. народження***(с. Михайлівка Лановецького р-ну Тернопільської обл.)*

Я – уродженка с. Бондарі Чорнухинського району Полтавської області. Жили тоді ми одноосібно. Було своє поле (приблизно від 0,5 до 1 га) і своє зерно. Тато робив на своєму полі.

Дітей в сім'ї було шестеро: Ганна, Ольга, Маруся, Катерина, Поліна і Петро. Мама, Федора, також працювала в полі.

В 1932–1933 роках стали ходити представники з району і свої з сільради від хати до хати і забирати зерно. Коли тато почув про це, то викопав в хліві під конем під його передніми ногами яму і сховав туди три мішечки зерна. На горищі були сухарі, то їх і їли.

Коли сухарі скінчилися, то тато зробив жорна (бо хто молів у млині, в того відбирали) і молів зерно вночі. Після того жорна розбрав і ховав.

До нас також приходили зерно й інші продукти шукати. Шпичаками проколювали діл в хаті, в коморі, в клуні, в хліві, в садку. Але, на щастя, не знайшли. А оскільки не знайшли, то так ми і вижили. В кого ж знайшли, то забрали зерно, а ті сім'ї вмирили. Сім'я Аранчій нараховувала 11 чоловік, залишилося двоє: мама і дочка. Хліб пекли із самої полови. Попухли і померли. В сім'ї Минченків було 9 чоловік. Вижило тільки четверо. Так було з сім'ями Яковенків, Турків, Харсік і інших. В один день по двоє з хати вмирили.

Страшно було. Йде, йде людина і впала. Багато було в селі сімей, де всі погинули. Було таке, що й людей їли. Всього в селі вимерло більше половини людей.

Пригадую такий випадок: дядько з сусіднього села Більці вкрав в нашому селі корову і ніс 5 км та ще й під дуже круту гору Лису (був дуже сильний), щоб не було видно слідів. Біля свого села прип'яв біля скирти. Коли стали шукати, то там її і знайшли.

Під час колективізації наше поле забрали до колгоспу. Тоді тато був і муляром, і ковалем, і пічником, і робітником біля молотарки в колгоспі. Коли він йшов на роботу, то по черзі брав і когось із нас, бо там варили їсти, то й нам щось перепадало. Тато носив потрошку зерна в чоботях, коли вдавалось тайком жменьку туди вкинути. В кишені чи за пазухою – Боже борони – тюрма, а сім'я велика.

Мама весною лазила по деревах, рвала листя, сушила, товкла в ступі і додавала до хліба. Добавляла також половину – просяну і гречану. А хліб був такий чорний, що свині тепер кращий їдять. Від того хліба по тілі ніби комашки лазили.

Так село спустошилось, 60 хат стояло порожніх. Частина односельчан виїхали на заробітки до міста. Тато також в 1933–34 році взяв 2 кусочки шерстяної матерії, їздив, можливо, на Херсонщину міняти на хліб. Привіз зо два пуди зерна.

Коли були організовані колгоспи, то ходили ми збирати колоски. Назбирані колоски “молотили” палкою в мішку і несли додому. З собою мали кусочок хліба з вустяками. Так що цілий день були голодні. Тих, хто збирав, гонив польовий на коні. Коли він появлявся, тікали хто куди: в ярки, в кущі і т.д. Кого ловили з дорослих, то судили.

Тітка Палажка (мамина сестра) допомагала нам. Своїх дітей у неї не було, а мала корову, яку ми по черзі пасли. Тітка давала півбуханки хліба або ворочок (торбинку) муки (дядько Самійло працював у млині) і молока. Той, хто пас корову, бігом ніс додому. А ми, решта, з нетерпінням виглядали, що несе. Якщо ж був хліб, то ми хуленько ділили його порівну по кусочку і їли з молоком. Корова також допомогла врятуватись нам від смерті.

Ходили ми тоді босі. Коли була я вже в 9-ому класі, то ходила в комуну (кілометрів за 6–7 від села) на Чернігівщину і купила туфлі. Тато дав гроші за те, що збирала колоски. Але туфлі виявилися малими. Коли пішли через кілька днів у Чорнухи (райцентр) на базар, то насилу дійшла. На базарі була боса і назад також йшла без взуття. Так і ходила, не признавалась татові, бо боялась. Бо був би “страшний суд”. Ще й досі пальці па ногах попідгинані.

Закінчивши семирічку в своєму с.Бондарі, пішла у 8–10 класи в Чорнухи. Ходили кожний день пішки. Зимою були на квартирі. Коли в 1940 році закінчила 10 класів, то послали в м.Пирятин на двомісячні вчительські курси. Після курсів направили в Тернопільську область, де проживаю і понині.

*Записав Б.Закітнюк.
1993 р.*

♦ ♦ ♦

СВІДЧЕННЯ
ЗАКРЕВСЬКОГО І.
(с.Веселівка на Вінниччині)

Я – ВНУК КУРКУЛЯ

Як і мільйони людей в Україні, моя сім'я стала жертвою тоталітарної системи. Дід ще змалку любив працю на землі, хоча й наймитував. Під час НЕПу, коли ділили землю на душу сім'ї (а були в нього дорослі сини й дочки), йому дісталось 13 гектарів. Усі разом і обробляли. Крім того, орендували землю в тих селян, які не могли чи не хотіли обробляти. Вся дідова родина працювала дружним сімейним “підрядом”.

1930 р. діда назвали куркулем. Тоді в селі з пияків та злодіїв створили більшовицьку банду – комнезам. Вони брали до рук металеві гострі палиці, аби шукати хліб, ходили хатами вночі, грабували нас. Серед зими прийшли й до дідової оселі, дорослих повиганяли, нас, дітей, повикидали в сніг. Брат мій тоді застудився й помер. Мені судилося вижити. Все забрали, позбавили усіх засобів існування. У дні голодомору 1932–33 років померли дід, бабуся й батько.

Так комуно-більшовицька партія нищила справжнього господаря України, який любив землю й хотів чесно працювати на ній.

Народна газета. – 1998. – №3.

♦ ♦ ♦

СВІДЧЕННЯ

ЗАЛІЗНОЇ (в дівоцтві ЛИПОВЕЦЬКА)

Галини Семенівни,

1918 р. народження

(м. Сміль Київської (нині Черкаська) обл.)

ГОЛОДНЕ ДИТИНСТВО.

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР.

Комусь, можливо, й повірити важко, щоби на родючих землях України був голод. Проте він був. І той, хто вижив, – цього страхіття не забуде ніколи.

Я вижила. В пам'яті навечно закарбувалося пережите в ті жахливі, голодні роки. Бо навряд чи можна забути все те, що бачили очі, що чула від друзів та свідків, таких самих, як я людей з інших вулиць.

Сім'я наша проживала на Черкащині, у с.Багва Маньківського району. Мені вже йшов 11 рік. І розповідь моя – це дитячі спогади, пам'ять голодного дитинства.

Ще не відійшло літо 1932 року, тривали жнива, проте у колі старших людей постійно точилися розмови: “Біда насувається, зимувати будемо без хліба, бо все зерно забирають”. Зібраний урожай почали вивозити на станцію. Вивозили і від молотарок з колгоспних ланів, і з колгоспної комори. Та більшість селян (мої батьки також) сподівалися, що на зароблені трудовні щось залишиться.

Не залишилося. Незабаром на полях та у величезній колгоспній коморі вже майже нічого не було. Колгоспникам на трудовні не дали ані грама. А розмови про неминуче лихо поширювалися. До “дорослих” розмов прислухалися й діти, хоча батьківські турботи сприймали по-дитячому. Але уявити, який жах нас чекає, не могли. Не могли і самі селяни. Вечорами, як і раніше, лунали пісні, а в неділю та по святах вирували молодечі розваги. Жнива скінчилися, можна й відпочити.

Проте лихо не відпочивало, невпинно насуваючись на село. Влада почала забирати зерно в домівках колгоспників. Почався суцільний розпач. Стурбовані батьки, молодь забули про веселощі, не до забав і дітям. Скрізь запанувала якась моторошна тиша. Лише стиха порипували старі дерева та вітер ганяв жовте листя. Час від часу тишу розривав гавкіт собак та жіночий галас. І всі розуміли, що в якійсь хаті забирають зерно та городину, вирощену на власному городі. Не зважали ані на кількість дітей у родині, ані на умовляння матерів. Владі потрібно було виконати за будь-яку ціну роздутий план хлібозаготівлі.

Безумовно, люди намагалися хоч щось приховати, але здебільшого старання їхні були марні – все знаходили. До того ж почали дошкуляти крадії. Тож біда виходила подвійна. Влада шукала і забирала приховане, щоби виконати план, злодії, іноді всіх випереджаючи, крали все, що можна вкрати. Залазили в курники, “перевіряли” погребі, викрадали скотину. (Саме так втратили корову й ми, хоч тримали її майже в хаті). Ще не скінчилася осінь, а в багатьох родинях вже зустрілися з голодом. Насамперед голодували багатодітні родини. Хліба в них не було – забрали. А те, що приховали, вже доїли, хоч і намагалися економити. Пізнали голод і родини крадіїв. Бо свого не мали, а крадене поспіхом поїли або забрала влада. Почалася зима, і голод впевнено завітав у кожную оселю.

Від редакції: Ось так починався мор. Ще попереду людей чекали голод і смерть, канібалізм і духовне вихолощення і багато такого страхіття, що іноді біблійний апокаліпсис не міг передбачити схожого. У редакційній пошті часто зустрічаються листи, де ще живі свідки того страшного лихоліття згадують нелюдські страждання, принесені на нашу землю більшовицькими катами. І ми не маємо права забувати того, що сталося з нашим народом.

Скрипник В. Голодне дитинство. Спогади про голодомор 1932–1933 рр. – За Українську Україну. – 2006. – 5–11 грудня.

СВІДЧЕННЯ

**ЗАЛІСЬКОЇ-ШВИДКОЇ Євдокії Іванівни,
1911 р. народження**

(с.Дабинівка Кобеляцького р-ну Київської (нині Полтавська) обл.)

Вся наша сім'я складалась з 12 дітей: 7 братів і 5 сестер. Сім'я проживала в 1933 р. в селі Дабинівці. Мабуть, тільки наша сім'я, одна з усього села, уціліла, не втратили жодної людини в цей страшний 1933-й рік. За це слід було дякувати старшим сестрам, які змогли протримати і себе і своїх молодших братів і сестер, що жили в селі.

Працювала я в місті Дніпропетровську на заводі в рельсопрокатному цеху. Так як робота була гаряча, то давали по 1 кг хліба на мене та 400 г на

маленьку сестру, яка жила тимчасово в місті. Їли в їдальні заводу, а хліб бергли, збирали і відправляли в село для своїх менших братиків і сестричок. Марійка (старша сестра) працювала прибиральницею в гастрономі в м.Харкові. За добросовісну працю давали їй деякі продукти, які вона теж доставляла в село. Тільки дякуючи тому, що старші сестри працювали в місті, молодших удалось врятувати в селі.

Село стояло все в бур'янах, косити не було кому, всі були дуже слабі. Було, іде моя бабуся в село, зустрічає знайомого:

– Ну як там наші? Всі живі – здорові?

А в самої серце колотить.

– Живі, ваші всі живі.

І відлягло від серця.

– А в Горошків Орина померла і її мати, а в Швидких – Наталка.

А місцеві активісти ходили по хатах, штиряли стуками по долівці, пробивали її, шукали і забирали все, що знаходили: і квасоллю, і пшеницю, і ячмінь.

У братика, 16-річного Олексія, у діжці був ячмінь, а зверху цибуля, то вони змели зверху цибулю, а ячмінь забрали. Це все стосується і сім'ї Заліських. А інші жителі села дуже тяжко пережили цей рік. Їли цибурики з полови і бур'яну. Багатьох людей врятувало від голодної смерті те, що вони ходили на ферму, обрізали м'ясо дохлих коней і їли. Горошко Орина Осипівна, помираючи, просила:

– Галуні хочу (галушок – *Упорядники*).

Та й померла, не скуштувавши їх. А пізніше померла і її мати.

Страшний випадок трапився в сім'ї Чернильників. Євдокія Чернильник саме тільки пішла до дядька, а Іван, її брат, послав молодшого брата у ямку, нібито за кролями (хоч їх там і не було). Коли той вилазив з ямки, Іван замахнувся сокирою і вбив брата. Порубав його на шматочки і склав у мішок. А легені і печінку засмажив, але не встиг з'їсти, як повернулася сестра. Побачила м'ясо на сковородці, дуже злякалась і побігла знову до дядька. Чернильника Івана погнали потім у район.

Мати і дочка з'їли двох своїх дітей і двох чужих. Кісточки знайшли під піччю Нестеренко.

Менша сестра, Швидка Наталка, померла. А людей на кладовищі не заковували зразу. Піджидали, поки назбирається багато, потім всіх склали в одну яму. Коли Наталка померла, то Ганна, її старша сестра, ходила на кладовище і їла там свою сестру. Ганну Швидку забрали, але вона втекла, залишилась жива і нині проживає в Дніпропетровській області. Вона приїжджала і в своє рідне село, але там накріпко вкріпилось ім'я “Людоїдка”. Більше після цього випадку в Дабинівку вона не показувалась.

*Запис: В.Найда.
1990 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЗАЛОГІНОЇ Галини Степанівни,
1934 р. народження

(с.Шмакове Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.)

За голод 1933 року я знаю лише те, що розповідала мені мати. Найважчим для нашої сім'ї був лютий і березень 1933 року. В цей час від голоду померли мої 5-річний братик і бабуся.

Записав О.Денисенко.
1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЗАСТАВЕНКО (у дівоцтві ДАЦЕНКО)
Агафії Архипівни

*(с. Ст.Збур'ївка Голопристанського р-ну
Одеської (нині Херсонська) обл.)*

Народилася я 17 лютого 1929 року в селі Бужин Чигиринського р-ну Київської (нині Кіровоградська) області. (Нині це село під Черкаським морем). 1940-го року нашу багатодітну сім'ю виселили у таврійський степ. Сім'я жила у власноруч викопаній землянці. Мама розказувала, що тато був одинець – син і 6 дочок. Йому дісталось від батьків 10 десятин землі, хата на слупах, клуні, повітки, живність. Все здав у колгосп добровільно, щоб не вивезли. Мене дуже обурили виступи комуняків і регіоналів про те, що голодоморів-геноцидів українців не було. Мені в 1933 році було 4 з половиною роки. Але я дуже добре пам'ятаю, як мене брала моя сестра (вона була ланковою) носити воду сапаючим буряки подругам, щоб мені дали мисочку галушок. А коли везли нас на роботу гарбою, то над дорогою у вузвоззя (так називали прорізь у горі, щоб виїхати на поля) лежали померлі, а ще живі просили хліба. Дуже страшно було бачити дитячими очима, як чиясь мама уже померла, а дитя лазить по ній ще живе. Досі як пригадаю: волосся дибом і мороз по шкірі...

Було нас у сім'ї в 33-му 5 дітей. Сестра, 1920-го року, брат – 22-го, ще сестра – 25-го, я – 29-го і маленький братик, 1932-го року народження. Вижили ми, дякуючи болотам. Там росли очерет, ситняги, рогоза. Ранньої весни ми їли спичаки молоді, коли ще тільки вилазили з води – вони були солодкі. Потім сушили і терли листя береста і товкли в ступі качани з кукурудзи, просіювали все те і пекли оладки. Досі пам'ятаю смак тих оладків. У кучугурах знаходили козельки. Їли корінці і лопуцьки. У нас під хатою було дві шовковиці: біла і чорна, їли спілі ягоди.

Люди їли ховрашків, котів, собак. А тато наш був дуже гидливий, такого не міг їсти. Робив на конях їздовим. У сушильці наловив горобців у мішок, привіз якимось і каже: “Оце мене підтримає”. Облила мати пташок кип’ятком, і ми їх общипали від пір’я. Тушила мати в їх горнятку у печі. У тата ноги були пухлі, як мішки. А на огороді тоді уже половіло жито. Воно і врятувало нас. Сушили його, мололи на жорнах і пекли коржі.

Мати наша отримала медаль “Мати-героїня” і одного разу одержала 2 тисячі рублів. І тато поїхав у Черкаси парохомом купити дітям одяг. Але урки вирізали гроші з карманом, і додому він нічого не привіз.

В 1941-му році татові дали дві підводи їхать розбирать клуні і привезти ліс на хату. А тут якраз почалась війна. Тато і брат на війні, а мати з нами всю війну і після війни жили в тій землянці. Як ішли дощі, вона текла, хоч змазували ми її глиною гладенько.

2006 р.

СВІДЧЕННЯ

ЗБРАНЬСЬКОЇ Олександрі Пилипівни,
1920 р. народження

(с.Світлогорське Криничанського р-ну
Дніпропетровської обл.)

Під час голодомору 1932–1933 рр. я навчалася в місцевій Ганнозачатівській семирічній школі.

Батька в мене не було, він покинув сім’ю, коли я була ще зовсім маленькою. Мама працювала в місцевому колгоспі ім.Жданова (з 1958 року перейменований на “Ім. XX з’їзду КПРС”) з дня його створення. В основному, мене виховувала бабуся. У нас була корова, город, за рахунок чого ми і жили. 1932 року мама принесла з колгоспу трохи жита і макухи, що видали на зароблені трудовні. Корівка наша доїлася дуже гарно, на нас трьох припадало вдосталь молока, за яке інколи вимінювали й інші продукти. Проте, в зиму 1932–1933 рр. мама і бабуся заготовили для корови обмаль кормів, тому що через бездощів’я травостій був невеликий. Ранньою весною нам доводилося розкривати хату і годувати корівчину соломою.

Неподалік від нас проживали діти-сироти Ніна і Микола, батьки яких померли від голоду взимку 1933 р. Вони зі мною товаришували, часто приходили до нас, і ми їх підгодовували, чим могли. Ніні було років 13, а Микола був молодший. Ми ходили разом у школу, вони опухли від голоду і ледве пересували ногами.

У школі давали на обід затірку або галушки. Так згадані Ніна та Микола юшечку вип’ють, а галушечки завернуть у папірець і несуть додому, щоб повечеряти. Але цих харчів було дуже мало, щоб вижити. Люди неодноразово звертались в сільраду і правління колгоспу, щоб якимось допомогли цим дітям, але допомоги

ніякої так і не надійшло. І ось одного разу я прийшла в школу вранці, але Ніни і Миколи там не було. Після уроків я зайшла до них і побачила жакливу картину: на лавці, покритій рядниною, лежав померлий Микола, а Ніна сиділа біля нього і плакала. За допомогою сусідів Миколу похоронили, а Ніна залишилась сама. Сильно сумувала, бо дуже любила свого померлого братика. Через деякий час і Ніна померла з голоду. Її смерть мене дуже вразила, хоч тоді бідувало і помирало багато людей, але Ніна була найдорожчою подругою. Я й досі її згадую і плачу, навесні доглядаю її могилку на вже покинутому і занедбаному кладовищі.

Вважаю, що нинішня молодь не усвідомлює в повній мірі того горя і страждань, що пережили діти і дорослі під час голодомору, не цінують усього того, що створили старші люди для нових поколінь.

*Записав С.Яковлев.
15 листопада 1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

**ЗЕЛЕНЕНКО Віри Пилипівни,
1922 р. народження**

(с. Всесвятське Перещепинського р-ну Дніпропетровської обл.)

В голод 1933 р. мій батько працював за р. Самара на пилянні лісу ручною пилюкою. За тиждень, що заробить, то й купить хліба, принесе лісом за 12 км нам додому і знову йде вночі щоб поспати, а зранку на роботу. Я ходила до школи. Всі ми, діти, були якісь похмурі, неговіркі. Постійно хотілось їсти. Ходила я до маєтку поміщика Родзянка на роботу збирати яблука, де платили яблуками по 10 штук за день. А коли ми якось взяли 11 штук без дозволу, то куховарка нас побила і відібрала всі яблука.

*[Підпис] В.Зелененко
Записала Л.Бондаренко.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

**ЗІНЬКЕВИЧ Валентини Олексіївни,
1925 р. народження**

(с. Токарівка на Миколаївщині)

МЫ ЕЛИ ЛИСТЬЯ, ТРАВУ, ЛЯГУШЕК...

В страшные годы голодомора ей было 7–8 лет. Из детей (их было в семье шестеро) она была старшей из сестер. И сумеют ли выжить пяти-четырех – и трехлетние девочки, во многом зависело от нее.

“Весной 1933-го от голода умер наш батько. Вообще, как ни странно, сначала в селе умирали с виду здоровые, крепкие мужики лет 35–40. Следом за ними стали хоронить 10–12-летних хлопчиков. Женщины и девочки оказались более живучими. Правда, многие из них от голода распухали до безобразных размеров, с трудом передвигались по хатам, поддерживая руками огромные от водянки животы.

После смерти отца в колхоз взяли единственного оставшегося в семье мужика – старшего брата Филиппа. Ему был 21 год. Раз в неделю в колхозе выдавали “пайку” – 700 граммов кукурузы или сои – по 100 граммов за один отработанный трудовой день.

К весне в селе не осталось ни одной кошки, ни одной собаки – всех съели. Даже птицы перестали подлетать к хатам – мальчишки ставили на них петли и, поймав, съедали еще живыми.

Как-то пришел участковый милиционер и стал... считать сестер: одна, вторая, третья... Оказалось, в соседнем селе мать заживо сварила свою 5-летнюю дочь, но съесть не успела: соседи уловили запах вареного мяса и пожаловались председателю сельсовета, а тот позвал милицию. Та женщина в буквальном смысле обезумела от голода, и ее отправили в психбольницу, а участковому велели всех еще живых ребятишек пересчитать “по головам”. На этом забота о детях у властей закончилась.

Рядом с нашим селом протекала река Южный Буг, но ловить рыбу было строжайше запрещено – она была объявлена собственностью государства. А тех, кто осмелился выйти с самодельной сеткой на лодке, судили даже не как браконьеров, а как расхитителей социалистической собственности – вплоть до расстрела. Ловить на удочку можно было, но тогда не было ни рыболовных крючков, ни лески. Мы ждали лета, когда появлялись мальки, которых можно было просто зачерпнуть на мелководье в ведро и сварить “уху”.

Но все-таки река кормила нас. Весной мы с сестрами бродили по колено, по пояс в ледяной воде и собирали ракушки-скойки. А когда заквакали лягушки, их судьба тоже была предreshена.

Но главным нашим с сестрами достоянием стала соль. Обшаривая в очередной раз в поисках съестного чердак, я нашла холщовый мешочек, в котором было фунта три каменной соли (один фунт – 410 граммов. – *Упорядники*). Видимо, его спрятал еще дед в гражданскую войну. Сама по себе соль – продукт никакой. Но как раз появились первые листья на деревьях, зазеленела трава. Мы стали макать эту зелень в соль. Вкуснее всего оказались вишневые листья”.

Все четверо сестер в голодомор выжили. Трое из них живы и по сей день. У Валентины Алексеевны личная жизнь не заладилась. Единственный сын умер еще в годовалом возрасте, а с мужем рассталась и больше замуж не выходила. Всю свою жзнь проработала в колхозе – и в поле, и на ферме, пока в начале 90-х он окончательно не развалился.

“В прошлом году совсем слегла – перестали слушаться ноги. Меня отправили в дом престарелых в селе Великая Мечетня Николаевской области. На хату, в которой я жила, была написана дарственная в пользу дома престарелых. Недавно удалось ее продать за 180 гривен.

Так и прошла жизнь: голодное детство, вкальвание за “палочки” в колхозе, война, три года “под немцами”, снова беспросветная рабская жизнь в колхозе, болезни, дом престарелых... В завещании прошу только об одном – похоронить на кладбище родного села”.

*Деменев В. “Мы ели листья, траву, лягушек...”.–
Комсомольская правда. – 2003. – 22 ноября.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЗІНЧЕНКА Олександр Сергійовича,
1925 р. народження,

(с.Рябківка Чутівського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

Фашистський режим знищив 105 рябківців, більшовицький режим під час “добровільної” колективізації вивіз за межі України на Соловки, в Архангельську область, до Сибіру в 1929–1930 роках 27 сімей, це майже 150 жителів нашого села, а в 1933 році голодомором знищив триста шістьдесят душ наших рябківців, більшість з яких – це діти.

На сьогодні маю список жителів Рябківки, які померли з голоду в 1933 році, в кількості 204 осіб.

[Підпис]

6 травня 1996 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЗЛЕНКА Григорія Дем'яновича

(м.Одеса)

Голод сім'я Зленків пережила на Київщині.

До школи я ходив повз старий сільський цвинтар, що починався одразу за городом Бордусів і тягся з кілометр чи й півтора. На ньому були поховані мої дідусь й бабусі, а поруч з ними – старші брати й сестри, які померли за малих літ.

Однобічну Сахнівку – так звалася вулиця, що вела до школи, – й цвинтар розмежовував просторий вигін, на якому ми подекуди пасли худобу,

а подеколи грали в гилку. Довідавшись, що я знову товкся з хлопцями на вигоні, мати з докором дивилася на мене і тихо зронювала сумовиті застереження:

– Не можна там бігати. Тим паче гонити туди худобу. Гріх великий!

Я не розумів, чому пустирище являє собою заборонену місцину, доки мати одного разу не пояснила:

– Там у тридцять третьому людей ховали. Нікому було копати ями – так поруч вирили величезну траншею, куди й звозили трупи. Потім сьак-так присипали їх землею. Ти ж, мабуть, помітив, який нерівний той вигін. Земля осіла – й утворилася западина. В ній чоловік зо триста, а, може, й п'ятсот...

Потік наш лежить на вершині трикутника, одна сторона якого веде через Маслівку на Канів, а друга через Шандру – на Ржищів. Від Києва це рівно сто десять кілометрів, якщо їхати через Обухів і Кагарлик до Миронівки. За старих часів село було містечком, мало цукроварню і суконну фабрику. В ньому щосені збирався річний ярмарок. Тут, у маєтку Тарновського, тижнів зо два жив Шевченко, був Гоголь. Пізніше в Потоці починав своє “летюче вчителювання” Степан Васильченко.

Як розповідав батько, ставок, що розлився посеред села, щез на початку століття, прорвавши греблю, яку потім довго-довго не відновлювали. В громадянську війну були зруйновані підприємства – цеглу з їхніх стін розібрали на різні потреби аж по війні сорокових років. Село збідніло, а після колективізації і масового розкуркулювання геть занепало. Напередодні війни знесли церкву, в якій Шевченко разом з Надією Василівною Тарновською хрестив дитину дяка Говядовського. Слава Богу, що заціліли вибудовані ще земством лікарня і школа, де лежати та вчитися випало й мені.

Вісімсот з лишком родин, оселі яких розсипалися доокруж долини, де за давніх-давен текла річка Шевелуха, кілометрів на п'ять, коли й не більше, перетворилися на безголосих рабів, яких поганяли чотири партійні висуванці – за числом колгоспів, які відняли в поточан понад десять тисяч гектарів чудового чорнозему.

Батьки мої, Дем'ян Денисович і Марія Іванівна (за дівочтва – Сушко, а в заміжжі – Зленко), побралися чи то наприкінці 1918-го, чи на початку 1919 року. Мали вони три десятини землі, кілометрів за шість від хати, пару волів, коня й корову. Працювали, що називається, від зорі до зорі: о першій ночі лягали, о п'ятій ранку вставали. Через п'ять літ після одруження батько розстарався на гроші й вибудував нову хату, повітчину для худоби та саж для свиней.

У тридцятому все надбане, окрім хати, перейшло у власність колгоспу. “Усуспільнили” навіть повітку й саж: зламали й деревину використали для спорудження артільного корівника. Середняк став бідняком, на подвір'ї якого водилися півень і три курки.

З п'ятірки дітей на ту пору від хвороб померли четверо. Зостався брат Іван, 1923 року народження. У березні 1932-го знайшлася сестра Люба. Мене на світі ще не було – я прийшов останнім, через рік після голоду.

Ні мати, ні батько не любили повертатися у спогадах до тих днів. Батько звичай відмовчувався: йому й без того перепадало – періодично без будь-якої причини нагадували, що був у війську Петлюри. А мати на розпити махала рукою:

– Хай воно западеться і не повернеться більше ніколи й ні до кого!

Навесні 1976 року батька не стало. Коли ми повернулися з цвинтаря й безслівно журилися на призьбі під батьківським гніздом, мати зненацька сказала:

– Він врятував нас з Іваном і Любою від смерті у голодовку. Якби не він, лежали б ми всі там, де він тепер лежить. Вона говорила, мовби не помічаючи нас, сама до себе, вичавлюючи з грудей задавнене, спресоване в душі горе.

– Забрали тоді все до зернини. Не знаю, хто велів вимести засіки, – я неписьменна. Але все, все винесли з комори. Вузлик борошна на затірку – і той кинули на віз.

З Миронівки їх приїхало двоє – Туг і Півторакостенка. Йшли від хати до хати, обнишпорювали кожен закапелок. Злі, як собаки. Готові вчепитися у горлянку.

Батько пішов з дому. Боявся, що не стримається, – ви ж знали його запальну вдачу. Міг вихопити з-під стріхи швореня або притику. Десь пересиджував у березі. А я насипала трохи проса в торбинку – й поклала під Любу в колицку. Думала, може, хоч це зостанеться.

Туг усе облазив – і комірчину, й горище, і погріб. Обійшов увесь город. Купу гною розворушив. Навіть в нужник заглянув. А Півторакостенка в хаті шукав – збив замок з скрині, в підпіччі рогачем совав, коминки й полиці облапав. Торбинку з-під Люби витяг – аж засвітився увесь. Я спробувала вирвати торбинку – вона лопнула, й просо розкотилося по долівці. Взяв віника й зібрав. Ніколи не забуду, як він зсипав його в картуз і поніс до воза...

Батько прийшов до хати геть пізно, коли вони вже, мабуть, подалися з села. Наступного дня він знову десь пішов, а повернувшись додому, сказав: “Складай, Маріє, у мішок, яке там є, шуплаття – поїдемо на Тамбовщину міняти на хліб”. Я збрала свої сорочки й спідниці, там чемерку ще й намисто, свитинку дівочу, його новенькі штани й піджачок, що на вихід тримали. Подався світ за очі. З місяць їздив. Ми сиділи на самій картоплі – та й тієї тільки вже на дні погребу було. Привіз пудів з чотири жита. Змеле трохи на жорнах, я сьогодні додам – так і перебивалися. Аж не вірилося, що пережили зиму, коли лобода пішла та бур'янець різний.

А люди падали, як мухи. Отам, як підійматися з Балюківки *на нашу Ковалівку*, в урвищі був погріб сім'ї, що жила навпроти. Коли мати вмерла, сини

закопали її в тому погребі, а самі теж незабаром пішли слідом за нею. Вона й досі там – нікому було перезаховати.

На Сахнівці жили якісь приїжджі. Дітей купа – одне одного наздоганяє. Якось сусіди запитали, що дітей менше, хоч нібито жодне й не померло. Повідомили в сільраду. Прийшли з обшуком. З печі витягли баняк з дитячим м'ясом.

Врятував нас батько, земля йому пухом. Колись своїм онукам розкажете про все це – не повірять...

Краєм хустини мати витирала сльози, що котилися по її старечому виду. Гарні були в нас батьки – і на вдачу, й на вроду. Тільки життя не пестило їх: ще в той голодний рік залягли й сивини, і зморшки, як довічне нагадування про страхоліття тридцять третього.

Взимку дев'яностого не стало й матері. Лежать вони порізно: *батько на рідній Київщині*, мати – на Львівщині. Десять під землею простягають одне одного руки, неначе хочуть захистити Україну від сьогоднішніх злигоднів.

Вигін, що сусидить з цвинтарем, у шістдесятому році вкрив парк, який насадила школа. Клені, акації, ясени підвелися над жертвами голодомору, оберігаючи їхній спокій.

[Підпис]

9 серпня 1995 р.

♦ ♦ ♦

СВІДЧЕННЯ

ЗМІЄВСЬКОГО Петра Семеновича,
1927 р. народження

(с. *Топило Знам'янського р-ну Одеської*
(нині *Кіровоградська*) обл.)

Під час голоду 1932–1933 рр. в сім'ї була корова, яка нас рятувала. Батько влітку накосив багато сіна, і корова навіть взимку давала молоко. Дивуюсь, але нас, дітей, годували і в яслах, і в садку. Без перерв працювали вчителі, старші діти ходили до школи.

За весь період голоду у Топилі не померло жодної людини через голод, хоча знаю, що випадки смерті були у сусідніх селах. Пам'ятаю, як моя мачуха, Мотя, вставала вранці і виходила на дорогу. А коли їхала машина з зерном у Кіровоград, то прямувала за нею і в результаті приносила кілька жмень зерна, які просипалися з машини. Коли було дуже скрутно, то ми їли калачики і лободу.

Записав *О.Бойко.*

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

**ЗУБ Любові Єгорівни,
1911 р. народження**

(сmt. Синельникове на Дніпропетровщині)

Я робила в 33-му годі на стройкі. Хліб тоді уродив як ніколи. Жили ми вже в Синельниковому. Городу свого не мали, жили з базарю, а сім'я наша велика: мама з батьком і нас семеро. До 1932 року в колгоспі “Червоний прапор” робили тільки папаша, а мама були з дітьми дома. Коли вже не було що їсти в колгоспі, папаша пішли до свого брата в Синельникове в сапожну магістерську допомощником. Впослі забрали і нас з мамою. Я пішла робить на стройку. Там нам давали пайок, і на тому пайку ми держалися. А один раз нас послали в Славгород на кірпічний завод. Везли нас машиною. В'їхали ми в село – ніде ні душі. Під'їхали до заводу – тоже нікого не видно. Злізли ми з машини і пішли в корпус. І в корпусі нікого не було. Тільки якось так страшно там було. Таке скрізь запустіння, темно, вітер дме. Вийшли ми й не знаємо, що робить, чи їхать в Синельникове, чи там оставаться. Посовітувалися і рішили піти в село. Тіки стали йти, коли їде наш начальник. Питає нас, чи ми бачили, що на заводі робиться. Кажемо, що бачили. Питаємо його, де ж люди подівалися, а він махнув рукою і каже нам: “Поздихали”. А потом питає нас, чи знаємо ми, чога нас сюди прислали. Ми сказали, що ні. Тоді він сказав, що ми повинні навести в корпусах порядок, пообмітать павутину, а потом піти в село і там трохи поприбирать. Ну ми ж не знали, що там прийдеться прибирать. Пішли сначала на завод, а начальник десь поїхав. Ми що змогли, те й зробили, сіли отдыхать, коли це їде наш Осип Степанович. Пішов подивився на нашу роботу, похвалив нас, а потом достає з брочки мішок і дає на двох дівчат одну хлібину. А було нас дванадцять душ. Ми чуть не помліли. Уже давно цілої хлібини в руках не держали. А він сказав, щоб ми не ховали, а їли, а як будемо їхать додому, він ще дасть. Пішли ми в село поприбирать. Підходимо до першої хати, і Осип Степанович під'їжджає. Сказав він нам, щоб ми нічого не боялися, поприбирали в хатах і знадвору, щоб попідмітали, попідмазували, попідбілювали. Зайшли ми в цю хату. В хаті нікого не було. Посуда, тряпки якісь були, ікони на стінах висіли. Послали ми двох дівчат по воду і заходилися поприбирать. Коли це забігають ті дівчата в хату, на них страшно було глянуть, поробилися білі, як стіна, глаза такі страшні якісь, і не можуть ні слова сказать. Ми кинулися до них, а вони тільки головою крутять і на двір показують. Пішли двоє дівчат на двір, скоро й вернулися, кажуть, що ніде нікого немає. Дівчата трохи заспокоїлися і розказали нам, що з ними случилось.

Пішли вони по воду. А в Славгороді у кождому дворі був колодязь. Опустили вони відро, воно об щось вдарилося, стали тягнуть, а воно легке, без води.

Дівчата подумали, що то засмічений колодязь і пішли до сусідів. Набрали води, витягли, а в відрі з водою людська голова. Вони злякалися й втекли. Посиділи ми трохи, погомоніли й вирішили викликати міліцію, бо рішили, що там трапилося вбивство, і вбивця вкинув голову в колодязь, щоб замести сліди. А тут Осип Степанович до нас заходить. Ми ж до нього, розказувать. А він нам сказав, що ніякого вбивства не було. Люди з голоду пухли і мерли, як мухи. Спершу ховали на кладовищі, а потім уже не було кому ховать, не було сил копати ями, стали трупи вкидати у колодязі. Люди й самі, коли чувтували, що вже вмирають, повзли до колодязів. В усьому селі остався тільки один колодязь чистий, а ті всі позабивані мертвими людьми. Ну, він сказав, що то не наше діло, мовчки прибирайте, а про колодязі є кому подумать. До вечора ми прибрали п'ять хат. Приїхала машина і забрала нас. Приїхали ми додому, позлазили з машини. І нам Осип Степанович дав по цілій хлібині додому, і сказав, щоб про те, що ми бачили, нікому не розказували. Так нас возили в Славгород два тижні, і кожен день давали по хлібині.

Уже після війни я узнала, що тоді в Славгороді случилось. Голова сільсовету щось не поладив з районним начальством. Ті його швиденько прибрали, а село було приречене на вимирання. Все, що можна було забрать у людей, забрали. Все, що можна було їсти – поїли. Тоді, хто був сильніший, той пішов з села. Писали пісьма і в область, і Сталіну, щоб розібралися зі справою їхнього села. Но, видно, всі пісьма перехватувалися. А в область пробився один чоловік і передав прямо начальству пісьмо. А в області якимось начальником робив брат нашого районного секретаря і предупредив його, що буде виїжджать комісія в Славгород, перевірять сигнали. Так ото нас і ганяли туди на роботу.

А колодязі ті позасипали, так що й не видно було й сліду од них. І перед тим, як должна була приїхать комісія, в Славгород привезли переселенців, завезли їм харчів. Так що коли приїхала комісія, то вона побачила, що Славгород живе, що в ньому здорові люди, завод робить. Того, що ми бачили, вони вже не побачили.

*Записала І.Савельєва.
1990 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЗУБОВА Павла Пантелеймоновича,
1926 р. народження
(Дніпропетровщина)

Під час голоду 1933 року я жив у с.Раївка Синельниківського р-ну Дніпропетровської області.

В голод їли траву “булаву”, особливо по весні. Їли котів, ховрашків виливали, зразу надівали їх на шпичку і жарили на огні.

Ще робили леп'юшки (маторженики), терли кукурудзу, прямо на печі зверху пекли їх.

Мені було 7 років, я їздив до міста отримувати хліб по карточках. Якось йшов додому, ніс у торбинці хліб. Біля містка скинув свої ботиночки і поклав їх до хліба, коли мене обігнав якийсь чужий чоловік, не з нашого села. Він виждав момент, вихватив в мене торбинку і кинувся втікати. Я біг за ним слідом. Він вихватив хліб з торбинки і жбурнув її в мою сторону. Торбинку з черевиками я підібрав і пішов додому.

Багато людей пухло з голоду.

Пам'ятаю випадок: коли люди жили через дорогу (сусіди), один з них пішов в город красти у другого картоплю. Той побачив і почав його бити, так той, який крав, вмер на місці. А ще: одна жінка із-за того, що не було чим прокормити дитину, вбила її, а своє життя закінчила самогубством.

*Записала Н.Дяченко.
9 жовтня 1999 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЗУЄНКА Федора Івановича, 1924 р. народження

Сім'я наша жила на Київщині, в селі Сухинах. Всього в сім'ї у нас було 15 чоловік: 11 дітей, батько, мати, дід і баба. Щоб прогодувати таку сім'ю, у батька була пара коней, плуг, борона, все це він бережно доглядав (не так, як зараз), а ще батько з дідом зробили вітряний млин. До нас приходили молоть і за це давали хто що (борошно, зерно). Сім'я жила небагато, розкошів не було.

У 1933-му році почали селян розкуркулювати. Одного разу прийшли до нас, сказали, щоб збирались. Батько заховав плуг десь у землі, змастив його, надіявся, що вернеться; то коли прийшли комсомольці, то забрали коня, борону, що можна було взяти з хати. А один з комсомольців підійшов до старшої сестри Ганки і, приставивши пістолет до її виска, питав, де батько заховав плуг, ну вона не знала. Ноччю нас погрузили на підводи і повезли. На привалах ми варили куліш, прямо над дорогою розводили костри. Їхали дуже довго. Привезли нас в Росію, (бо всі там балакали російською мовою) і розмістили увесь етап у великій церкві. Це було пізньої осені (холод, дощі), церква не отоплювалась. З місяць ми там пожили, і почалася епідемія. Звечора лягали спати, кожна сім'я на своїх клунках, утром виносили з церкви чоловік 20 мертвих. Тоді прийшов указ: усіх дітей забрати від батьків до 16 год, щоб спасти від смерті. Ніякого продоволь-

ства ніхто нам, дітям, не дав, погрузили в вагони; матері кричали, плакали, ніхто не знав, куди везуть. Попали у Дніпропетровськ в дитбудинок. Яка доля батьків – я не знаю. Трьох братів і трьох сестер знайшов уже після війни. Живуть вони в різних кінцях Союзу (в Ростові-на-Дону, в Миколаївській області, на Донбасі).

*Записала Т.Ручка.
1993 р.*

СВІДЧЕННЯ

ІВАНЕНКА Семена Сергійовича,
1918 р. народження
*(с.Недогарки Кременчуцького р-ну Харківської
(нині Полтавська) обл.)*

У 1933 р. мені було 15 років. Брак продуктів харчування ми відчували вже взимку. Батько належав до господарів-одноосібників, не вступив до колгоспу, хоча після утворення колективного господарства у нашої родини забрали корову, коня, реманент, зерно і ще деякі речі побуту. На цьому нещастя не закінчилось, і батька на початку 1932 р. репресували. Я і ще 2 моїх брати залишилися з матір'ю. Так ми зустріли 1933 рік. Харчів майже не залишилось. Приходилось споживати цибульку, рогіз. Пекли млинці, що тримались за рахунок гнилої картоплі, додавали труху дерев, дубове листя. Навесні почали збирати рогіз на болотах. Але так вижити ми не могли. Тому довелося ходити по селах жебракувати. Зустрічались й такі люди, які намагались включити нас у свій раціон.

Брати і мати були дуже пухлі. У нас вже майже не залишалось сил, але виручали односельчани.

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

ІВАНЦЯ Іллі Васильовича
(Оріхівський р-н Дніпропетровської (нині Запорізька) обл.)

У колгоспі “Воля” люди мерли як мухи. Наталка Карпівна Міненко в 33-му році поховала під кущем малини дітей, які приبلудилися в село і померли. Їх було четверо, троє дівчаток і хлопчик.

Розкуркулили мого батька за те, що мав кузню і дві корови, сім'ю вивезли у Вологодську область. Там вигнанців з України тримали в колишніх монастирях,

знущалися, морили голодом і холодом, там ніхто не лікував хворих і взагалі не подавав медичної допомоги. Особливо щедро косила смерть дітей “куркулів”...

Записав І. Сухар.

Михайлюта Олександр. Болить мені серце. Голод-33: спогади і роздуми. – Голос України. – 1993. – 2 вересня.

СВІДЧЕННЯ

ІВАНКО Галини Порфиріївни,
1921 р. народження
(м. Запоріжжя)

Народилась я в Полтаві, там пережила голодовку, а пізніше переїхала в Запоріжжя (коли вийшла заміж).

Сім'я в нас була така – батько, мати і четверо дітей. Щоб я вижила, батьки віддали мене дядькові Грицькові в с.Ковальчик. Яюсь навесні, коли ледь сніг почав танути, йшла від дядька ліском і щось біле побачила в кущах. Це був мішок зерна. Розповіла про це мамі. І ми разом пішли до цього місця. Набрала мама зерна з мішка в пелену і прийшли ми назад до хати. Довідався про це батько (інвалід, він в колгоспі сторожував), наказав не чіпати мішка. Такий був чесний: чужої й соломини в хату не візьме. Але мама потай принесла той мішок в хату, заховала його. І так він у нас був. Мабуть, цей хліб куркуль (який недалеко від нас жив) заховав.

Найстарший брат Василь уже такий пухлий був, що коли наготували того зерна, і він поїв, то одразу помер. А невдовзі мамина сестра (яка жила на Уралі) прислала посилку з борошном. Лише раз із нього млинців напекли, бо наступного дня хтось шибку з вікна витяг і вкрав те борошно разом з ящиком. Через тиждень померли сестрички Надя й Катя. Мама давала їм потрошки куті їсти, але все одно померли...

Записала Л.Прудка.
1998 р.

СВІДЧЕННЯ

ІВАНОВОЇ Глафіри Павлівни,
1910 р. народження
(с. Полонне на Житомирщині)

На початку розкуркулення, а особливо після висилки розкуркулених на Північ, багато селян лишили господарства та втекли з села. Для виїзду

треба було мати довідки, а їх сільрада не давала. Тікали, як хто міг. Адже треба було все своє віддати: землю, коней, реманент. А самим йти на роботу в колгосп.

Забирали все насильно. Заходили до хати і починали шукати залізними ціпками скрізь: в коморі, клуні, хаті, на горищі, по хлівах. Ходять по городу й подвір'ю та крутять свердлами там, де зрушена земля. Коли щось знайдуть, хазяїна зразу ж судять як ворога. Тут вже порятунку не було: забирали все – зерно, муку, крупи, картоплю. Все, що потрапляло до їхніх рук. Часом громили хату: били вікна, двері, пічі, комори. Лишали людину з сім'єю, з малими дітьми без нічого.

Силою забирали все до колгоспу. В селі – повний розвал. В 1932–1933 рр. на селі стало як у пустелі: стодоли, хліви, стайні, комори сільрада вивозила до міста і продавала на паливо. Коней люди половили, порізали й поїли. Частина коней половила влада, зігнала до колгоспу і поставила варту. Курей, овець порізали й поїли люди або позабирала влада. Псів та котів постріляли на хутрозаготівлю або поїли люди. Тим, що нарешті, вступили до колгоспу, на роботі варили та давали їсти “бурду” – варену воду, забовтану борошном.

Нового кожуха продавали за 5 склянок гороху, а килим – за буханець хліба. Одежа чи інші речі (в кого вони були) продавалися майже задурно. Хліб у той час коштував по 150 крб. за кіло. Сушили гречану або просяну полову, товкли її в ступі та пекли коржі. Ступи та ручні жорнова влада забирала або нищила. Хто мав корову, тримав її в хаті та жив самим молоком. Коли настала весна, варили та їли кропиву. Рятунку не було. Люди пухли і мерли: ті, які були в колгоспі, й ті, що у ньому не були. Ще живі ходили жовті та аж чорні. На пухлих шкіра тріскалася, і з ран бігла рідина, як вода; в ранах заводилися черви, і не було порятунку, поки не приходила смерть. Першими вмирили здорові чоловіки.

Три сімейства в нашому селі їли людей. Їх заарештували, і більше про них ніхто нічого не чув.

Мертві люди лежали скрізь, де хто вмер. Вже навесні збирати трупи в нашому селі доручили голові кооперації з 2 активістами та підводою. Влада платила їм хлібом за кожний труп та давала по пляшці горілки кожному на день. Щодня зранку до вечора вони збирали трупи людей по хатах і попід хатами. Частина трупів вже розклалася. Були випадки, що забирали ще живих, щоб завтра не заїжджати, бо він у цій хаті вже останній. Трупи складали на підводі вилами як дрючки та везли до великої викопаної ями, до якої скидали так само вилами, як гній... Яму тримали відкритою по кілька днів, поки не заповнювалась.

Під час голоду 1932–1933 рр. у нашому селі з 1532 людей вимерло близько 800.

*Записала О.Дерев'янка.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ІВАНОВОЇ Людмили Григорівни,
1914 р. народження
(с.Перещепине на Дніпропетровщині)

Я родилась в с.Перещепино. Образования не получила. Работала на хлеб-заводе, а в 1933 г. с большим трудом устроилась дояркой на ферме. С фермы почти каждый день выносила по стакану молока. Это помогло выжить и мне и моей семье. А еще ели картофельные лушпайки, пекли хлеб из муки наполовину с травой. Слышала, что в других селах были случаи людоедства, в нашем до того не дошло. Хотя с ума люди от голода сходили.

Соседа моего расстреляли за то, что он бросился с ножом на людей из отряда, ходившего по дворам и отбиравшего у людей зерно. Темные были времена.

*Записала Н.Гурська.
1999 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ІВАНОВОЇ (в дівоцтві КОБКІНА)
Нелі Андріївни,
1928 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

В то время жила я в с.Кринички Днепропетровской области. На всю жизнь запомнила отдельные эпизоды тогдашней жизни. Иногда старшие братья ходили менять вещи к нашей соседке, у которой откуда-то были запасы продуктов. Чтобы получить хоть немного еды, мне нужно было выбирать у нее вшей, которых тогда развелось много в связи с голодом. Я целыми днями выбирала вшей из волос соседки, и за это меня кормили.

Также запомнила, что в то время поели всех грызунов, птиц, любую живность. Я хорошо запомнила именно это...

*Записав А.Портнов.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ІВАСЮКА Івана Митрофановича,
1926 р. народження
(м. Умань на Черкащині)

Народився я в с. Степанівка Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.). Мені в голод 1932–33 рр. було 7 років. Що бачив і чув – ніколи не забуду, ніби це все було вчора. Ми тоді жили в селі Степанівці. В мого батька була одна десятина землі і левадка, де садили картоплю і сіяли коноплі. Була коняка, корова, три вівці, порося й кури. Був віз, плуг, борони, хата, хлів і клуня. Пам'ятаю, як батько привозив снопи з поля і всю зиму молотив ціпом у клуні, а ми, діти (нас було троє, я найменший), гралися, в соломі горобців ганяли. Одного разу батько прийшов із села і говорить мамі: “Я вже здав коняку, віз і увесь реманент в колгосп. Залишилася одна корова”. Мати сиділа й тихо плакала, батько мовчав, зажурений. Ми були налякані батьківською тривоگوю. Після я узнав, що оскільки батько добровільно здав у колгосп коня, віз і всі знаряддя, то він залишався вдома. А в тих, які не здали в колгосп коня й реманент, майно забиралося силою і називали їх куркулями. Я бачив, як до сусіда прийшла ціла юрба людей, то були “активісти”, вони виволокли його з хати, за ним жінку й дітей. Хату залишилися пустою, а їх всіх повезли в Умань на станцію на висилку, як куркулів. Який був крик, вереск! Діти верещали, їхніх батька й маму били палицями. Сусіди, перелякані, дивилися і мовчали, боялись плакати. Потім їхню хату колгосп розібрав на паливо. В людей все забирали під мітлу, до останньої зернини. Ті “активісти” ходили з довгими залізними палицями – шупами, і якщо було щось закопано десь на городі чи в погребі, все знаходили, забирали і вантажили на підводи. Мій батько був музикантом, його і в селі і скрізь поважали. В багатьох селах району грав на весіллях, заробляв хліба стільки, що сім'ї вистачало. Одного разу наїхало багато підвід – і все – все забрали, в хаті лишилися голі стіни. Крім сільських “активістів” було двоє чужих. Один розмовляв російською мовою, до нього всі зверталися чи то товариш Унковський, чи Янковський, він дуже матюкався, а другого я добре запам'ятав – Гольфенбейн Міша. В нього була залізна ковінка, і він також лаявся матом.

Ночами всією зграєю “активісти” ходили з хати в хату, зганяли дорослих на поле з лопатами, і з ранку до вечора люди копали поле. Серед них були й мої батько й мати. Я сидів збоку і дивився, як люди копають. Один раз на день давали їсти куліш, який тут же й варили у великих казанах. Ми, діти, теж їли цей куліш разом зі своїми батьками, бо дома їсти було нічого. А коли ставало темно, ті, хто виконав норму, йшли додому, несли червоний прапор і співали пісню. Я добре запам'ятав кілька слів з тієї пісні: “Косим клевер, косим трави на коммунивской земле...”, а хто не виконав норми, ті йшли під чорним прапором і не співали. Їх називали “чорна рота”.

А далі настав великий голод. Люди мертві валялися під тинами, при дорозі, в бур'янах. Були хати, де всі вимерли, – і батьки, й діти. Один чоловік, – прізвище його, пам'ятаю, – Мельниченко, – їздив по селу конякою, запряженою у віз, і збирав трупи людей; звозив на кладовище, скидав ті трупи в рівчак і загортав землею. За кожний підібраний труп йому давали кусок хліба, або тарілку кулешу. Було так, що труп не можна було кинути на віз, бо він розпадався. Тоді той труп дядько клав на драбину, а потім вже викочував на віз. В одній хаті я бачив, як діти сиділи біля своїх мертвих батьків, а далі й самі повмирали.

Одного разу наша мама ввійшла в хату і каже: “Вже нема того хлопчика, що ти з ним грався”. Звали того хлопчика Стьопа, а прізвище Довгань. Бувало так, що батьки залишали своїх дітей в хаті, а самі йшли світ за очі. Діти вмирали в хаті, а батьки – десь. А як же ми залишилися живими? До мого батька приїхав його хороший товариш. Він був у військовій формі, на ньому була довга сіра шинель і шапка – будьонівка з червоною зіркою, в петлицях червоні кубики. Довго вони про щось розмовляли. І цей дядько забрав мого батька у Волочиськ, на польський кордон. Там мій батько організував з червоноармійців – прикордонників оркестр і грав в тому гарнізоні. Час від часу батько привозив нам хліб і сухарі. От ми й залишилися живі. Ходили ми в ліс рвати листя з липи, мама варила з нього суп. Обшукували всі липові дерева й кущі, але на них ніде листя вже не було, все було обірвано, хіба що високо наверху, де не можна було дістати. Траву кульбабу, жаливу кропиву й лободу скрізь повиривали люди і поїли. Коли поля, засіяні житом і ячменем, почали дозрівати, там поставили сторожові вишки, людей ганяли і били палицями. Не можна було вирвати й одного колоска.

Вже після голодовки 1933 року батько розказував, що якось уночі в село приїжджав “чорний ворон” – це була така спецмашина. Вимагали в сільраді, щоб дали три, або чотири чоловіки. Голова сільради думає, кого б це дати. І пригадує, хто де коли щось сказав погане на адресу радянської влади. Наприклад: на коробці сірників було написано “СССР”. Один дядько розшифрував це так: Сталін став сильно рябий. За таку “розшифровку” його забрали, і до сьогодні про нього нічого не відомо.

Ми, діти, пасли корів, кожний свою, а дядько Кондратюк Сергій пас колгоспні коні, він нам розказував вірші, я один до цього часу пам'ятаю. Ось такі слова:

*Батьку Ленін, подивися,
Як ми в СОЗі розжилися:
Хата раком, клуня боком,
Троє коней з одним оком.
А на хаті серп і молот,
А у хаті смерть і голод.
Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні.*

*Тато в СОЗі й мама в СОЗі,
Діти плачуть на дорозі.
Нема хліба, нема сала,
Бо місцева власть забрала.
Не шукайте домовину,
Батько з'їв свою дитину
З бичем ходить бригадир,
Виганяє на Сибір.*

За цей вірш дядька Сергія як забрав “чорний ворон”, то й дотепер ні чутки, ні звістки.

В нашому селі до 1933 року було 420 дворів. З кожного двору вмирили якщо не діти, то батьки. Були такі сім'ї, що всі вимерли, а хати колгосп розібрав на паливо. А перед самою війною 43 чоловік забрали невідомо за що й куди. З них після війни повернулися лише двоє.

*Записав Ю.Яскульський.
2000 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ІВАХНІЮК Людмили

(м.Київ)

ОСТАННІ КРИХТИ

Дещо сама пережила й побачила, дещо знаю з батькових розповідей про далекі страшні роки, які нині заносимо до “Чорної книги України”.

Якось батько “товарняком” повіз до родичів торбину зерна. Їхав голодний. І люди, якими був набитий битком вагон, теж були голодні. Батько не міг навіть пожувати кілька зернят, бо якби побачили – розірвали б не лише торбину, а і його самого.

Іншим разом, коли в нас уже не було й кількох зернят, а лишилися крихти, батько висипав їх на землю, над ними поставив коритце, один кінець його підпер палицею з мотузком і, тримаючи за той мотузок, терпляче чекав горобця. Потім мама зварила мені з нього суп, бо я, мала, була на межі між життям і голодною смертю.

Під час служби в армії (це вже згодом, коли в сім'ї народився маленький братик, і ми жили в гарнізоні) батько довідався про трагічну долю одного з офіцерів. Його дружина була дочкою священника. За це офіцера хотіли заарештувати. Він якось таємно дізнався, що його чекає, і знайшов інший вихід: застрелив дружину і себе.

По війні, працюючи на ХТЗ, прийшов батько якимось додому і розповів мамі, мовляв, його начальник йому сьогодні заявив: “Никифор Карпович, я вас очень хорошо знаю, вы человек порядочный. Но, пожалуйста, не рассказывайте при мне анекдоты и ничего не говорите на запрещенные темы. Иначе я вынужден буду об этом сообщить... Если я не донесу, донесут на меня, дескать, покрываю”... Так казав комуніст моєму безпартійному батькові.

Народна газета. – 1993. – № 26.

СВІДЧЕННЯ
ІВАЩЕНКО Ольги Юхимівни,
1923 р. народження
(с. Білогородка на Київщині)

Тяжелые годы и тяжело их вспоминать. Не дай Бог кому пережить такое горе. Мои родители бедно жили, но хлеб в доме был всегда. А в 1932 году пришли и выгребли все подчистую. Летом 1933 года опух от голода и умер отец. Мама куда-то ушла и вернулась только под осень. Рассудок у нее помутился. Пришла как будто не в себе, села в хате да так и умерла. Ее тело погрузили на телегу, отвезли и скинули в яму. Не знаю точно, где теперь те могилы. Осталось нас четверо детей-сирот. Когда папа с мамой были живы, мы хоть как-то перебивались. Есть хотелось постоянно, но голод еще терпели. Помню, какой-то кулеш варили, а однажды отец принес конину, так мы ее ели. *(В Украине коней не ели, поскольку это считалось большим грехом, ведь лошадь – первая помощница в хозяйстве. Как рассказывают очевидцы, во время голодомора, когда в колхозах началидохнуть кони, люди мигом растаскивали по куску дохлятины и несли домой. – А.Г.)*

Когда умерли родители, мы, пухлые, как колоды, ходили по селу и просили хоть что-нибудь поесть. Младшего брата и сестру забрали в детдом. (Попавших “на довольствие” в садик либо в интернат ежедневно кормили миской варена из муки, запаренной кипятком, с маленьким кусочком хлеба. Во многих воспоминаниях, собранных в Книге-мемориале “33-й: Голод”, люди рассказывают, как маленькие дети несли этот кусочек хлеба домой умирающим родителям, как обессиленные от голода отцы и матери плакали, но хлеба не брали. – А.Г.). А мы с братом ходили от двора ко двору, выпрашивая еду. Нас жалели, подкармливали... Затем забрали в колхоз, где мы пасли свиней за миску баланды *(свиней, в отличие от людей, в русле политики кремлевских вождей, кормить полагалось. – А.Г.)*.

По данным историков, в 1932–1933 годах жертвами голода в Украине стали от 7 до 10 миллионов людей. Это значит, что в те трагические годы Украина

не досчиталась почти 25 процентов своего населения, теряя по 25 тысяч человек в день, по тысяче в час, по 17 – ежеминутно. Треть умерщвленных голодом – дети...

Галух А. Чтобы помнили. – Факты. – 2003. – 4 декабря.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ІЛЛЯШИК Марфи Кузьмівни,
1925 р. народження

(с.Куковичі Менського р-ну Чернігівської обл.)

Коли про хліб заходить мова...

*Коли про хліб заходить мова,
У горлі тиснуться слова,
Стара історія – не нова,
Перед очима ожива.
Розповіла сусідка наша:
– Була велика в нас сім'я.
Для всіх, як сонце, була Саша –
Найменша сестронька моя.
Жили ми так тоді нужденно –
Раділи ладці з лободи...
Поїсти раз хоч би у день нам.
І то було б вже півбіді.
... А смерть заходила до хати
І в кожній брала данину:
– Прийшла й до вас когось забрати,
Віддайте дівку хоч одну.
А мати перед нею стала,
Просила, плакала, благала:
Геть іди! Не займай дочок,
Випий краще кров мою...
А з полу тихий голосочок:
– Хлібця... шматочок... бо помру.
Якби хоч раз мені вкусити,
То у мене б з'явилась сила...
Я так, сестрички, хочу... жити!
Я стільки ділечка зробила б...
Нову ікону взяла мати*

*(В очах безумне горе – вщерть!)
Пішла вона хлібця прохати,
Щоб відвернуть від доньки смерть:
– Піду скажу своїй сусідці,
Що так і так – життя немає...
А та якраз виймає хлібці
І на ослоні їх складає.
А дух такий пішов від хліба,
Що мати впала на коліна,
В один момент отерпла ніби,
А потім враз заговорила:
– Прошу, сусідко, Христом-Богом,
Позичте скибочку одну,
Бо (от не встать мені з порогу!)
Я втрачу дівчинку свою...
Ні-ні! Не просто так, а обміняйте!
Хай свідком буде свята піч -
Візьміть ікону! Тільки – дайте ...
Це – найдорожча в хаті річ.
Сусідка, пишна і багата,
Нещасну вигнала із хати,
Та ще їй чимось дорікнула,
Хоч мати вже того й не чула.
Прийшла, хитаючись, додому.
Дитяті, що сказать малому?
А сльози ллються без упину,
А тут ще й голос – ніж у спину:
– Не принесли?..
То вже й не треба.
Було це в празник, у четвер.
Мабуть, душа її на небі
Шукає хлібця, і тепер.
Іще утрата була свіжа,
І згадка холодила кров,
А за сестрою й брат мій Миша
В сиру земельку відійшов.
Ох, і зазнав народ біди...
Як люди рідних поминають
У день весняний, на Діди.
Померлих душі там витають.
І кожна з них щось хоче ніби,*

*Та я давно те добре знаю,
Що брат з сестрою просять хліба –
І я кладу для них окрасць...*

* * *

*Розмова начебто пригасла,
Та раптом вирвались слова:
Хоч би правителі сучасні
Не завели в старці, бува...*

17 січня 1993 р.

... Зимовий вечір заглядав у віконечко вдовиної оселі, прислухаючись до розповіді про страшну минувшину. Він був свідком того, як бабуся Марфа своїми спрацьованими долонями, прикривши їх фартушком, втирала сльози, що нестримно котилися по її обличчю. Своє слово у розмову вставляла і її молодша сестра Галя.

*Записала О.Сидоренко.
2007 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ІЛЛЯШИК Парасковії Миронівни,
1924 р. народження
(с.Куковичі Менського р-ну Чернігівської обл.)

Мій батько, Ілляшик Мирон Павлович, народився 1883 року, прожив без півроку сто літ. Мати, Кіндратій Уляна Павлівна, родом із Максаків, була молодшою від батька на кілька літ. У нас у родині було четверо дітей: Іван, Надежда, Павло (загинув на війні) і я, Параска, наймолодша. Коли почався голод 1932 року, трудно було всім, бо люди голодували дуже. Найперша їжа в той час була така: ладки із опуцьок, вперемішку із запареною половиною.

Пам'ятаю такий випадок. Сусідка, Ольга Самійлиха, яка, до речі, частенько просила у моєї матері щось поїсти, повела нас на чуже поле, здається, максаківське, збирати гнилу картоплю, що перезимувала в полі. Павло, брат мій, ледве шкутильгав, бо на нозі утворився нарив. Десь, мабуть, підколов ногу. Не встигли ми назбирати тієї картоплі, як до нас підскочили два дядьки, та й давай перецітати батогами. Ми кричали і просилися, щоб нас не били, але дядьки були невмолимі...

Ми біжимо, скільки є сили, аж наші спини угинаються від батогів. Найбільше постраждав Павло – від удару кнута лопнув пузир. Сіли у лузі відпочити, нарвали лугового часнику – пообідали...

Одного разу батько купив на базарі хліба. Це був не хліб у звичайному розумінні слова, а обросла мохом і цвіллю скоринка.

– Ось такий, діти, хліб... Віддав за нього всі гроші.

Ми позламували із шматочків цвілля і їли, боячись, щоб і крихта на землю не впала.

Ще пам'ятаю, як батько дістав десь муки із кукурудзиння. Ладки із нього я взяла в школу. А моя подружка, Вірка Вовчишина, просить:

– Дай і мені.

– А ти дай мені молозива козячого.

Вірка поділилась зі мною. Я проковтнула те молозиво миттю...

Коли стало зовсім тяжко, батько вирішив зарізати корівку. Так і зробив. М'ясо з нашої годувальниці і врятувало нашу родину – з голоду ніхто не помер. А поруч у сусідів Рогових, Улити і Петра, померла Петрова сестра.

По селу ходили люди просити милостиню, вони ледве пересувались на опухлих ногах. Мати, бувало, ділилася, якщо було чим, а коли не було, то тільки розводила руками.

– *А як ви вважаєте, Парасковіє Миронівно, чому у вас та інших людей активісти забирали все їстівне? – запитую.*

– Бо батьки не хотіли йти в колгосп. Добре, що ще з хати не викинули, як, бувало, інших ...

P.S. У бабусі боса нога обмотана целофаном. Вона пересувалася з допомогою двох палиць.

– Я покличу вам лікарку...

– Та нехай. Не турбуйся, дитко. Краще посидь іще зі мною. Ой, як добре мені з тобою.

Записала О.Сидоренко.

24 липня 2007 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
ІЛЬІНОЇ Олени
(м.Київ)

ГОЛОДОМОР В СПОГАДАХ МОЄЇ БАБУСИ

Наближення голодомору відчулося вже в середині 1932 року.

Не в силах дивитися на голодних, виснажених, дітей, жінки ночами виходили на поля, зрізали ножицями колоски, за що їх прозвали “перукарями”. А вранці діти вже могли поїсти каші чи скибочку хліба.

Згодом це явище стало масовим. Сталін відповів Законом про охорону соціалістичної власності, який передбачав розстріл з конфіскацією майна, або позбавленням волі на 10 років з конфіскацією.

Посипалися масові арешти. Селян суворо засуджували за 10–15 колосків. При цьому не враховувалося, чи залишався хто в сім'ї з годувальників. Були

випадки, коли матері намагалися роздобути їжу для дітей, а їх, зазвичай, було шестеро-семеро, засуджували до 10 років. З домівок селян вилучали все, що можна було забрати: зерно, картоплю, буряки, м'ясо та інші продовольчі запаси на зиму. Селяни були позбавлені всього їстівного. Доля дітей, їх голодне вимирання нікого не хвилювало.

ЦК КП(б)У, РНК УСРР, десятки тисяч місцевих партійних і радянських керівників, суд і прокуратура республіки, органи ОДПУ на території власної республіки стосовно власного народу діяли так, як нечасто дозволяли собі діяти загарбники в окупованій країні.

Голодомор спричинив величезну смертність населення, особливо дітей і стариків. Селяни, пухнучи від голоду, змушені були їсти собак, котів, шурів, трупи коней, листя й кору дерев. Траплялися численні жахливі випадки людоїдства.

Села обезлюдніли і перетворилися на страшні глухі видовиська. Злі, похмурі люди не спілкувалися між собою, ніби ховалися один від одного. Живі не мали сил ховати померлих. У деяких населених пунктах над сільрадами вивішували чорні прапори: це означало, що жителів тут уже немає. А в цей час на сусідніх залізничних станціях, у елеваторах під охороною міліції зберігались тисячі пудів зерна.

Поставлені у безвихідь, селяни кидали домівки й пробували дістатися до міст. Голод гнав людей на пошуки їжі. Не всім це вдавалося. Багато гинули просто неба на дорогах. Інших зупиняли міліцейські кордони. До міст потрапляло порівняно мало людей. Але порятунку не було й тут. Прагнучи врятувати своїх дітей, батьки залишали їх у лікарнях, державних установах, у під'їздах будинків в надії, що хтось змилується над ними і хоч чимось нагодує...

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.17.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ІЛЬЧЕНКО Марії Андріївни,
1911 р. народження
(*смт. Варва на Чернігівщині*)

Хліб і всі рештки від нього, картоплю й інші продукти у людей забрали. Тому й виник голод. Він тривав з зими по літо 1933 року. Весь хліб забирали у державу. В той час я була з малою дитиною, нічого не могла заробляти.

Виручали сестра та зять, які давали мені картопляне лушпиння. Найтяжчий період голоду – це зима, весна й літо 1933 року. Люди мерли від виснаження: пам'ятаю, що в яслах помер хлопчик Полій. Дуже важко жити було всім людям, оскільки забирали й корови, діти залишалися без молока.

Записала В.Омеляненко.

7 жовтня 1995 р.

СВІДЧЕННЯ

ЩЕНКО Катерини,
1909 р. народження

(м. Макіївка Донецької обл.)

Під час жакливих подій голоду мешкала я в селі Наугольнівка Сватівського району Донецької (нині Луганська) області.

У моїх батьків було велике господарство: корова, коні, воли, сіялка, плуг. Взимку я, як і всі жінки, пряла, шила, плела.

А влітку працювала в полі. Батько був за господаря. Частина врожаю здавали державі. Якщо врожай був поганим, в рахунок плану йшов він увесь. Щоб вижити самим, наймалися до господаря або за хатні речі вимінювали продукти.

У 1929 році в селі організували колгосп, і ми змушені були здати до нього все своє добро. Хто працював у колгоспі, отримував пайку – половину хлібини та суп. З того самого року врожаї збирали невисокі, а план зростав. Хто його не виконував, засуджували до п'яти років позбавлення волі. В 1932 році ситуація загострилася вкрай: колгоспники за свою працю нічого не отримали. Щоб якось вижити, багато односельців їли листя дерев. Його сушили, потім мололи на жорнах або товкли у ступці, додавали трохи борошна і пекли коржики. Бували випадки, коли вживали в їжу отруйні рослини і помирали.

Наша односелиця А.Богачова після смерті чоловіка лишилася сама з трьома дітьми. Діти спухли з голоду, стали слабкими, надії на те, що виживуть, не було. Тоді мати, щоб врятувати хоч когось із діток, зарізала 10-річного Петрика, а м'ясо зварила. Після цього бідна жінка втратила розум. В такому стані її забрали невідомо куди. Відтоді в селі про неї не чули. І такий випадок не поодинокий. Ходили чутки, що один наш односелець спіймав і зарізав восьмирічну дівчинку, яка прибилася в село. Ця вістка поширилася швидко, і жителі села не відпускали своїх дітей самих на ту вулицю, де жив людоїд. До речі, цей чоловік пережив голод і помер недавно.

Записала Т.Балаба.

Освіта України. – 2002. – 27 листопада.

СВІДЧЕННЯ

ІЩЕНКА Михайла*(м.Канів Київської (нині Черкаська) обл.)***ГЕНОЦИД: “ВИМЕРА НАРОД ХРЕЩЕНИЙ”**

*“Але що ж робити живій
душі у цій державі смерті?”*

В.Мищик

На сцені Національної опери України тихо плаче симфонічний оркестр. Надривно ридають хори. Побиваються, голосять солісти. Наче скрики душ невинно убієнних Великим Голодом. Відголоси моторошного лиха української нації 1932 –1933 років обпікають серця. Зал завмер.

Серед присутніх – Президент України з дружиною й дітьми, народні депутати, шановні люди держави, посланці зарубіжних країн. І кілька тих, кому тоді судилося вижити.

Квилять мелодії похоронної печалі... Голова йде обертом. Туманіє в очах. Свідомість поночі...

Сновида від народження в пеклі національного Армагедону, я щоразу сприймаю його відлунки з жахом. Над мою психікою все життя молитовно тяжіє карб неясної провини перед мільйонами тих, кого поглинула пащека людоджерної моровиці. Якби мене тоді не стало, можливо, дехто з мучеників вижив би, бо ж замірялися мати на мою плоть... Собі на поживу... Можливо, вижили б... Можливо...

Зненацька вдарив грім литаврів. Розкотисто, лячно. Мов дзвін гіркотної пам’яті. Неначе погук застороги. Перед внутрішнім зором постала на мить давня світлина: на цій сцені грав колись на скрипці селянин Павло Дементійович Фастовець. Навіть грамоту одержав на огляді обласної художньої самодіяльності 1930 року. А взимку 1933-го помер від голоду...

Голодна смерть тоді скосила трохи не все родове гніздо Фастовців у селі Туники на Київщині. Двоюрідний онук дідуся Павла Георгій Йосипович Фастовець, який перетерпів потрясіння голодом дев’ятилітнім хлопчиком, запам’ятав імена багатьох замордованих родичів і сусідів:

Фастовець Павло Дементійович (одинак), 52 роки;

Фастовець Пилип Савович (батько), 40 років;

Фастовець Пріська (мати), 33 роки;

Фастовець Володя Пилипович (син), 10 років;

Фастовець Катруся Пилипівна (донька), 9 років;

Фастовець Володя Пилипович (син), 6 років...

Померли діти засланого на Соловки Фастівця Михайла:

Фастовець Марія Михайлівна (донька), 11 років;

Фастовець Надійка Михайлівна (донька), 8 років;
Фастовець Явдоха Михайлівна (донька), 7 років;
Фастовець Володя Михайлович (син), 5 років...
Очеретний Парфень (батько), 25 років;
Очеретна Софія (мати), 22 роки;
Синочок їхній років зо два;
Донька-немовля...
Бабиленко Андрій (батько), років 35;
Бабиленко Микола Андрійович (син), років 13;
Бабиленко Манька Андріївна (донька), років 8...
Бабиленко Петро Іванович (батько), років 32;
Бабиленко Ївга Іванівна (мати), років 30;
Бабиленко Васька (мати Петра);
Бабиленко Степан Терентійович (дід Петра Івановича);
Бабиленко Василина (сліпа тітка Петра, яка жила в їхній сім'ї);
Бабиленко Іван Петрович (син Петра), 10 років;
Бабиленко Василь Петрович (син), 5 років;
Бабиленко Федір Петрович (син), 3 роки;
Бабиленко Таня Петрівна (донька), немовля...
Вимирали цілими сім'ями: Фастовці, Бабиленки, Мамоти, Когути...

Ні, не стачить сил душевних продовжувати цей скорботний мартиролог. Кремлівський Змії Горинич пожирав українців живцем – і старе, і мале – наповнював свою ненаситну утробу чоловічиною.

...Павло Фастовець був солдатом у Першу світову війну. Опинився в таборах військовополонених: спочатку в Австрії, потім в Італії. Лише через шість років повернувся до рідного села, де вже була совєцька влада. Неодружений, жив сам у старій батьківській хаті. Господарства власного не мав. Працював на поденщині: кому трави накосить, змолотить снопи, викопасє криницю.

Вечорами в його гостинній оселі збиралися сільські парубки. Грали на сопілках, на гребінцях, на рубли, співали, читали “Кобзаря” Тараса Шевченка; дядько Павло витинав на скрипці. Він розважав молодь власними віршами, які тут же складав і записував олівцем на комині, а хлопці переписували, зачували напам'ять.

Павло Дементійович стирив віхтем написане (у кочергах стояв казанок з розведеною крейдою), гарячий комин підсихав, і він знову мережив рядки про війну і полон, про красу рідного села, про односельців, які були нащадками козаків фастівського полку.

Та прийшла лиха година розкуркулювань, виселок, Голодомору. Більшовицька “чума з лопатою ходила і гробовища рила, рила”. Молодь потай покидала село, їхала на шахти, заводи, лісорозробки. До дядька Павла рідко хто заходив. Сусіда Талимон Фастовець іноді приносив щось попоїсти

і записував у зошит сповнені драматизму куплети Павла Дементійовича. Талимон запам'ятовував їх і переказував стражденним односельцям, аж доки його схопили гепеушники. Били, допитувалися, хто написав. Але автор віршів Павло Фастовець лежав уже в братській могилі поміж замордованих голодом...

Талимонові вдалося втекти на вугільні копальні Донбасу. Пережив і голод-нечу, і фронти Другої світової. І завжди носив у схронах пам'яті трагічні вірші дядька Павла.

Тільки в дні горбачовської перебудови повідав їх своєму племінникові Георгієві Йосиповичу Фастовцю, який також пам'ятав кілька куплетів дідушевих поезій.

Крізь далеч 75-ти років почуймо крик душі сільського поета-самоука, приреченого на невідворотну страту більшовицьким голодовим геноцидом:

*Шість літ був я за кордоном
І не знав напасті,
Що прийдеться пропадать
При совєцькій власті.
Сидів я в своїм куточку,
Порвав штани і сорочку.
Думка піти б у село –
Три рази збирався –
А тут на тобі, на капость, –
І картуз порвався.
Околушка геть облізла,
Верх давно розпався,
Ноги пухлі не несуть...
Я й не сподівався,
Що отак страждати буду,
З голоду вмирати,
Та всі сили прикладу
За кордон втікати.
Там одежу буду мати,
Й чоботи хороші,
І роботу, яку схочу,
Ще й матиму гроші.
Буду їсти, буду пити,
Радвладу згадаю:
Який чорт її придумав?
Йй-Богу, не знаю.
А скоріше не простий,*

*Видно, чорт рогатий,
Бо пішов і той в старці,
Котрий був багатий.
Ой ви, люди закордонні,
Не пускайте цих бандитів:
Вигибає в нас село,
Мруть з голоду діти.
На Сибір, на Соловки
Хазяїв погнали,
Жінок з дітьми турлять з хат,
Щоб в снігу конали.
Осталася у селян
Порожняжка ложка.
А в кожного над душею –
Гробовая дошка.*

• • •

*“Колективіст – робітник,
“Індус” – шарлатюга!”
Одняли в нього коня,
І воза, і плуга.
Штани драні, ноги босі,
Тіло майже голе...
Та такого ж не бачила
Україна ніколи.
Так ленінські “товаріщі”
На всі сто надули,
Беззахисних гречкосіїв
Роздягли й роззули.
Допекли і дозволили
Вже кожній людині,
Бо у радах – барани,
А в органах – свині.*

• • •

*“Гей ви, куркулі!
Ховайтеся у кулі!
Як не в кулі,
То в соломі,
Бо йде “червона мітла”
До вашого дому!”
Наліт роблять в кожну*

*І Господа лають,
Наган прямо господарю
В груди наставляють:
“Дайош хлеба заготовку,
Всякую культуру,
Но уж еслі не отдашь,
То здір'юм і шкуру!”
А селянин ізлякався,
Схрестив на грудях руки:
“Забірайте, що бачите,
Не бажаю муки”...
От страшне життя настало
Бідному народу –
Через того супостата,
Що пустив “свободу”.
Ця “свобода” не годиться
Хорошій людині,
А бандитам – то на руку:
Можеш брать і в скрині.
Ось вигребли все зерно,
Линду, ще й квасолю.
Де ж ти взявсь, проклятий Ленін,
На нашу долю?
Через тебе, супостата,
В нас банда владіє,
Народ бідний, безоружний
Нічого не вдіє.
Як вимели із засіків,
Обчистили й скрині -
Вимера народ хрещений,
Не стане й в помині...*

*Але люди також винні,
Не дають катам відпор.
Хапай в руки, що попало:
Хто довбешку, хто топор!
Виступайте всі активно,
Бо не мусить отак бути –
Більшовицькі комісари
Нас на той світ заженуть.*

*Як умру – без домовини
В яму вкинуть, як kota,
Без попа і без дяка,
Оце ж правда в нас така...*

Павло Фастовець. Січень 1933 року.

Павло Дементійович Фастовець помер у лютому 1933 року. Він ще доставляв до економії неподалік села Карапишів і там вичищав стайні за мисочку баланди (вранці й увечері) з мерзлої картоплі та перепрілого пшона. Охлялі від голоду наймити часто не витримували такої порції і в перші ж дні конали в кривавих різачках і блювотах. Їх скидали в напівзавалений погріб тут же, в конюшні, пошарово притрушуючи землею. До весни виріс пагорб-могилка замордованих голодом.

На осінь стару конюшню розібрали, могилку розрівняли. Зараз там чорніє мерзла рілля і, лементуючи, кружляє гайвороння...

Слово просвіти. – 2008. – 31 січня – 6 лютого.

СВІДЧЕННЯ
КАБАНОВОЇ Ксенії,
1901 р. народження
(м.Макіївка Донецької обл.)

К.Кабанова під час голодомору мешкала на Полтавщині в селі Мала Нехвороща. В немолодих уже батьків було п'ятеро дітей, Ксенія – найстарша. На неї ліг увесь тягар голодних років. На очах жінки згасли від голоду батьки, мати і двоє братів. Ось одна з історій, яку розповіла Ксенія Кабанова:

“Це сталося в сусідньому селі. Один чоловік у пошуках їжі для голодних дітей забрів на забур'янений город. Серед сміття та будяків йому вдалося відшукати кілька напівзогнених буряків. Не встиг він їх сховати, як раптом з'явилися люди з палицями та камінням у руках. Вони, мов божевільні, накинулися на непроханого гостя і почали його жорстоко бити, поки не зрозуміли, що чоловік мертвий.

Був ще випадок. По сусідству жила молода жінка Марія, в якій була чотиримісячна дитина. Молока, щоб годувати немовля, в Марії не було. Та й звідки йому взятися, якщо в домі – ані крихти. А дитину потрібно чимось годувати. Марія була у відчаї, поки хтось не порадив годувати дитину власною кров'ю. Жінка так і вчинила. Щодня робила собі поріз, з якого малюк висисав трохи крові. Завдяки цьому, дитина не кричала від голоду. А жінці, яка нічого не їла,

втрачаючи останні сили, ставало дедалі гірше. Лише за тиждень сусіди помітили, що Марія не виходить надвір. Вирішили з'ясувати, що трапилось. Те, що вони побачили в хаті, шокувало: на ліжку лежало бездихане тіло Марії, а поруч з нею – дитина. Малюк був ще живий, але вже зовсім безсилий. Жертва Марії виявилася даремною – наступного дня він помер”.

*Записали С.Тоїчкіна та О.Столяренко.
Сільська школа. – 1999. – №43–44. – 27 листопада.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КАЙОЛИ Митрофана Семеновича

(м.Оріхів Дніпропетровської (нині Запорізька) обл.)

Ми стали бездуховними. А нас хочуть бачити недруги такими, щоб ми завжди були як черви – спочатку їли падалицю, а потім їли самі себе... Під час голодомору я працював із двома чоловіками у такий собі похоронній команді райцентру. Збирали мерців на вулицях Оріхова, ховали у братський могилі. Це були люди з довколишніх сіл, які надіялися на порятунок від голодної смерті, але порятунку не було. Ніхто навіть не записував їхніх прізвищ, адрес...

*Записав Іван Сухар.
Михайлюта Олександр. Болить мені серце. Голод-33:
спогади і роздуми. – Голос України. – 1993. – 2 вересня.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КАЛЕНИКА Дмитра Захаровича, 1918 р. народження

(м.Київ)

Я – колишній житель с.Рижавка Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) області.

Я той, сім'я котрого в 1932–1933 роках заморена голодом, особисто мене намагались живцем з'їсти й багато разів убити на війні. Але, як бачите, ще й досі живу. Отже, в моїй особистій долі частково відбита трагедія всього багатостраждального українського народу.

Народився я на Уманщині, оспіваній Т.Шевченком в поемі “Гайдамаки”. Ця земля, крім ушлявленого Уманського полку за часів козаччини й коліїв Гонті й Залізняка, ще знаменита родючим метровим чорноземом, благодатним кліматом

і працюючими людьми. Тому, як мовиться, там з кожного кийка, встромленого в землю, може вирости дерево. Добре пам'ятаю, якою багатою і квітучою була Уманщина, зокрема наше село Рижавка, до страхітливих 1932–1933 років. Хоч хати тоді були під соломою, однак у кожному дворі був достаток: майже в усіх водилась корова, навіть дві, як правило, пара коней, десяток-півтора овець, двоє-троє поросят і безліч птиці. Мої батьки мали 5 десятин орної землі, пару коней, корову й десяток овець. На цю скромну маєтність в сім'ї було 14 душ, в тому числі 11 дітей. Від самого меншого до батька з матір'ю працювали всі, як бджоли, тому харчів завжди вистачало, принаймні ніколи голоду не знали. За тих часів Україна була житницею Росії, ще й потроху підгодовувала Європу.

І ось у 1929–30 роках почалась примусова тотальна колективізація. Стягли до купи коней і корів (які невдовзі майже всі поздихали), усунули реманент. Тих, хто не хотів вступати до колгоспу, оголошували куркулями і підкуркульниками й висилали на Соловки чи до Сибіру. Деякі сім'ї, пограбовані до нитки, просто вивозили на Уманський шлях, подалі від села, голих і босих залишали на лютому морозі. Пам'ятаю, так була знищена бідняцька сім'я Скакунів із семи осіб.

Повальній колективізації передувало так зване землевпорядкування. Розкидані навколо села клапті землі кожного господаря були зібрані до купи в одне поле, за що в селян за рік чи два до колективізації здерли ще одну шкіру. Пригадую, щоб розплатитись, мій батько був змушений продати за 4 руб. тільну телицю й кілька десятків пудів хліба.

Разом з примусовою колективізацією і навіть трохи раніш чинилась ще одна злочинна акція проти односельців, як і проти народу всієї України, Величну споруду Покровської церкви в нашому селі, яка мала чудовий розпис стін, розкішний іконостас, багаті ікони й інше коштовне церковне майно, було пограбовано й понищено. Божий храм перетворено на клуб, а потім використано під колгоспну комору. Саме тоді було започатковано тотальну деградацію нашого народу, що, як ракова пухлина, нині все більше розростається.

До створених у селі п'яти колгоспів довели непосильні плани хлібозаготівель, які в міру виконання весь час збільшувались. Повигрібали з комор навіть посівний фонд, а потім узялися за двори. Колгоспники тоді саме одержали по 25–50 грамів хліба на трудовдень. Вимели уповноважені та активісти все до зернини, до останньої картоплини. Цим розгулом знущань і грабежу керували начальник політвідділу Ладижинської МТС Чернявський і уповноважений райкомунпарті Розумович.

Особливо прислужувались у цій чорній справі доморошені яничари із своїх, сільських, які називали себе активістами хлібозаготівлі. Під гаслом “Боротьба за хліб – це боротьба за соціалізм” вони нищпорили по дворах, шукаючи поживи. Не гребували останньою мискою гороху, квасолі чи пригорщнею борошна, знайденою за піччю – не залишали нічого навіть дітям.

Внаслідок такого тотального грабежу вже восени 1931 року в селі почали голодувати, а взимку 1932 року голодування переросло в страшний і повсюдний голод. Люди мали вигляд скелетів, обтягнутих шкірою, або опухлих, як колоди. Почався масовий голодомор.

Рижавчани й понині недобрим словом згадують надто запопадливих із цих потрошителів горщиків та глечиків – Сісецького Панька, його дружину Марію, Поробанюка Василя Петровича та інших. З вовчою люттю й кровожадністю шакалів ці упирі накидались на хліборобів села. За подачки чи похвалу районного начальства вони ладні були витягти із селян усі жили й висмоктати останні краплі крові. Характерно, що жоден з них не міг похвалитись працелюбством, чесністю чи іншими якостями, які так цінує сільський люд. Ще є чимало живих свідків цього розгулу грабежу і знущань, які чинили ці страшні людиці над селянами.

Вчителька Ольга Григорівна Бондарук розповіла, як із зароблених її сім'єю на трудодні 18 пудів хліба Сісецький Панько зі своєю дружиною за першим заходом забрав 12 пудів. Вдруге вони забрали решту. На самий чорний день батько заховав в тайник запічку клунок пшениці, намолоченої із зібраних дітьми колосків. Надіявся потроху молоти її на жорнах і хоч зрідка заправляти баланду. Але за третім заходом та парочка знайшла і це. Марними були благання батьків і дітей. Незабаром майже вся сім'я поділила долю багатьох односельців: помер батько – Бондарук Григійр Мамонтович, мати Домка, дід з бабусею й брат Тихін.

Люда Нюх розказала, що її батьки зо два пуди зерна розділили по вузликах і заховали в стрісі. Але й там подружжя Сісецьких знайшло зерно.

Якщо Юда продав свого вчителя Христа за 30 срібників, то за тисячі – своїх земляків ці могильники селян взяли значно менше. Приміром, Поробанюк, як премію за мученицьку смерть односельців, одержав годинник і светр. Додав ще до односельців і свою матір, яку з'їли людожери.

Ще жахливішим був 1933 рік. Голод охопив усі сім'ї. Траплялися випадки поїдання живих і померлих. Хто ще міг рухатись, як живі привиди, їздили по дворах і збирали страшний урожай мерців. Скидали штабелями в ями й ледь присипали землею... На більше бракувало сил. Моторошно було бачити ті могили після всідання землі, з яких стирчали руки, ноги. Траплялось, разом з померлими, до однієї ями кидали й таких, у яких ще жевріло життя. Така доля спіткала Козачка Григора й Приміського Василя, яким пощастило вибратись з того конвеєру смерті. В роки війни Приміський загинув на фронті, а Козачок помер минулого року. В сусідньому селі Городниці й досі живе вісімдесятилітня бабуса Бабій Наталка, котра теж живцем була скинута в братську могилу. Як про страшний сон вона розповідає онукам і правнукам, яким чином їй пощастило вибратись із обіймів мерців і мороку смерті. На грані свідомості й небуття вона виповзла з ями й тут-таки впала вкрай безсила. На її щастя поруч з ямою рясно росли калачики, якими вона трохи підгодувалась і повернулась до життя.

У селі стало незвично тихо, як в домовині. Не гавкали собаки, не перегукувалися півні. Навіть ворони не літали, тому що птахів перестріляли на їжу. Колись гомінкі вулиці позаростали бур'янами, які вигнали вище людського зросту.

Одного разу, продираючись крізь оті бур'янові джунглі, голова сільради Вакульчик та голова колгоспу імені Карла Маркса Балан побачили, що з димаря хати Марії Каленик клубочився димок. Зайшли до оселі й остовпіли: хазяйка стояла біля печі й смажила на рогачі дитячу голівку...

– Що ти робиш, Маріє? – запитали її.

– У мене вже помер чоловік Левко, свекор і свекруха. Залишились ми з трирічною донькою, і нам теж приходиться кінець. Я задумала забити сусідського хлопчика (це мене. – Д.К.), але останнім часом він перестав до мене заходити. Так оце буду зараз варити холодець з доньки, все одно померла б...

У моєї пам'яті навіки закарбувалися й інші жорстокі гримаси голоду, від яких холоне в жилах кров.

Якось навесні я прийшов додому з Колодистенської школи, де кінчав сьомий клас, щоб поміняти білизну. І застав таку картину. Менший брат Степан сидить біля німечкої мами, тримаючи кашкет з голопузими горобенятами. Мати їх хапає і жадібно, живцем пхає в рот. Іншим разом з такою ж божевільною жадобою вона видовбувала голкою равлики, яких брат насмажив цілу сковорідку. Але ніщо не врятувало матір, і її життя на 44-му році згасло. Слідом за нею пішло і двійко близнюків – семимісячні Марійка й Петрик. Я й досі не розумію, для чого потрібна була їхня смерть, в ім'я якої мети відняли життя у цих ангельських немовлят? Або ж у решти 10 членів моєї родини, тисяч односельців, мільйонів селян багатотраждальної України?

Як вся моя сім'я, я теж помер би, якби світлої пам'яті вчитель Володимир Іванович Головченко не забрав мене в свою сім'ю. Відривав від своїх напівголодних трьох дітей останнє, щоб я скоріше видужав.

Тоді загинула найпрацьовитіша, найчесніша частина жителів села, сіль нашої хліборобської землі. Багато родин назавжди відійшло в небуття, а з деяких, як з моєї, залишились одиниці. Ось коли нашому селу, всьому сільському господарству переламано хребет і завдано нищівного удару, від якого воно не оговталось і досі. А як підрахувати й на яких терезах зважити духовний потенціал народу, втрачений в роки повального голоду?

Згідно з переписом далекого 1916 року, в Рижавці налічувалося 1225 дворів. Нині ж їх залишилося всього 607. За далеко неповними даними в селі повністю вимерло 283 родини, а всього 60% населення, тобто понад 3 тисяч людей, що майже в 16 разів більше загиблих у війну.

Від імені живих і мертвих жертв голодомору 1932–33 років я вимагаю Міжнародного суду над оберкатом українського народу Кагановичем Лазарем Мойсейовичем, який спокійно й безбідно доживає свій вік за криваві “заслуги”, користуючись всіма пільгами персональної пенсії всесоюзного значення.

Потребує виявлення й всілякого морального осуду, а також позбавлення всіх привілеїв, а, можливо, й суду ще живих катів меншого масштабу, щоб ніколи більше не повторився геноцид проти нашого народу в будь-якій формі. Адже геноцид – найстрашніший злочин проти людства, який не повинен мати строку давності.

*[Підпис] Д.Каленик
1993 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КАЛЕНЮКА Григорія Яковича,
1923 р. народження,

(с.Горенка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.)

Голод пережив у с.Удайці Прилуцького р-ну Чернігівської обл.

Я, Каленюк Григорій Якович, народився 1923 р. в с.Удайці Прилуцького р-ну на Чернігівщині. Знаю голодомор 1933 року. Сам був пухлий від голоду. Бувало, пальцем приподавлю ногу – образується ямка, котра вирівнювалась. Оце і була моя дитяча забава.

Мати мене і брата водила на плантації цукрових буряків збирати в бутилки довгоносиків-шкідників. Там за роботу давали поїсти мучної затірки. Біля котла із затіркою я вперше побачив, як в муках від голоду вмирав чоловік з нашого села, мій однофамілець. Ця смерть осталась в моїй пам'яті на всю жизнь, хоч я бачив потім на фронті не одну смерть, бо сам був три рази ранений.

Багато померло людей в селі від голоду. В нашому селі був спиртовий завод, де люди одкопували ями браги, котрі були заховані за багато років раніше, їли ту брагу. Поруч була конюшня, де часто дохли коні, кінське м'ясо теж спасало людей. Про все це писати трудно і жахливо.

Трошки напишу за сім'ю моєї жінки. Проживали вони в Київській області, Димерському районі в селі Тарасовщина. Батько їхній – Федорченко Іван С. – убитий на фронті, брат закатований в Німеччині, а матір закатували свої, засудили, через тиждень вона умерла. В Димері остались дві дочки, в той час одна з них малолітня. І до сьогодні вони не знають, як умерла і де похоронена їхня мати. Вина її “злочину” – законтрактоване теля. В Тарасовщині сказали, що за теля розрахуються з нового урожаю, а в с.Литвинівка давали за теля зерном зразу, то вона туди й оддала, щоб не погибнути з голоду. Скільки сліз виплакано її дочками... Отака наша і багато подібних жизнь рабів системи комунізму. Я був членом КПРС з 1952 р., до останнього вірив, що вороги радянської влади це роблять, а насправді – це система.

Зараз нам трудно, но обідно, що за рахунок бідних єсть дуже багаті, які палаци строять і від жиру бісяться. А що робиться серед депутатів? Кого вони захищають? Мороз зі Ткаченком, як Хамеріони, ведуть народ в прірву.

Учиться керувать державою як прибалти. Маленькі бідні держави, а наскільки розумні.

Дай, Боже, Вам ума і сили, пожалйте наш трудолюбивий український народ. Простіть мене, бо начали руки трястись.

*[Підпис] Г.Каленюк
1995 р.*

СВІДЧЕННЯ

КАЛЬЧЕНКО М., КАСЬЯНЕНКО П.

(с.Поліг Охтирського р-ну Харківської (нині Сумська) обл.)

Роботяці люди жили у нашому селі Поліг. Своїми мозолями вирощували хліб, виробляли молоко, м'ясо. У роки сталінського терору 115 сімей незаконно репресували і відправили на каторжні роботи на Північ. 455 чоловік наше село втратило від голоду, з них – 262 дітей.

Сільські вісті. – 1990. – 9 серпня.

СВІДЧЕННЯ

КАЛЮЖНОЇ Насті Василівни,

1925 р. народження

(с.Кисіліха на Полтавщині)

У нас була молода, дружна сім'я з шести чоловік. Бабуся, мама, тато і нас троє сестер – дев'яти, семи та п'яти років. Всі працювали, а тому й мали якийсь прибуток зі своєї праці. В господарстві було дві корови, кілька бичків та кінь. Але за мірками тодішньої влади це було неабияке багатство. А батько не поспішав все те віддавати до колгоспу, за це й потрапив до списку “куркулів-шкідників”. І в 1931 році був засуджений на 7 років за спротив радянській владі. Працював батько, Переяславський Василь Петрович, на будівництві каналу “Москва-Волга”, згадував про своїх дівчат на далекій Полтавщині, навіть фото прислав. Але і в страшному сні не міг уявити те, що переживала його сім'я.

Після арешту тата нас виселили з будинку проти морозної ночі. Старенька бабуся, накинувши на плечі блаженську кофтинку, опершись на костур, спостерігала, як молодики витягали з хати все нажите добро, а онучата, притулившись

одне до одного, сиділи прямо на снігу. Дивилась бабуся на все те з-під осипаного памороззю мудрого чола і не могла збагнути, що ж це діється на білому світі. А мама в цей час бігала у відчаї від хати до хати, щоб хоч хтось впустив їх переночувати...

А весною мама купила на торгах за 100 рублів хату. Мама добре шила. В Жоржівці був кустар, яким завідувала Волощенко Явдоха. Мама брала вишивати скатертини та серветки. Одного разу вночі до хати заліз злодій. Добра в нас ніякого не було – тільки все кустарне... Злодюга ніби саме за ним і заліз, бо крім полотна більше нічого не взяв. Тільки побив вікна, поперекидав посуд. А ми нищечком лежали на печі...

Уранці мама пішла в сільраду, написала заяву про покражу. Але голова сільради Красняк на заяву відреагував по-своєму. Обізвав маму наклепницею, яка, мовляв, сама продала державне, а звертає на злодіїв. Маму засудили до виправних робіт на шість місяців у с.Божкове.

Якраз у цей час примара голоду вже підступала до селянських хат. Восени 1932 року з'явилися “буксири”. Говорили, що ці команди прибули десь із Харкова. Але серед них були і наші люди. Сьогодні розумієш, що вони стали заручниками сталінщини. Але тоді не розуміли тих активістів, які разом із зерном забирали одяг, хустки, ковдри, а потім усе те продавали на базарі, або ж вимінювали вилучений одяг.

Але були й “буксири” з людяним серцем. Одного дня почалася чергова зачистка селянських дворищ. Уже вкотре “буксири” проходили по хатах у надії викрити злісних “шкідників”, які ховають зерно. У нас не було нічого, лише на горищі лежала купка зерна, десь мішечок (і це припас на цілу зиму). Харченко Денис Петрович, один з “буксирщиків” поліз на горище. А коли побачив те зерно, присвиснув і голосно сказав: “Та тут хоч качайся – пусто!” Так і залишилося те зерно у нас. Хоча від голоду не врятувало. Навесні, як і всі голодуючі, ми збирали торішнє берестяне листя, кінський щавель, перетирали і пекли берестяники та мантачі. Навесні ми були дуже слабі. Ноги попухли, сил ставало дедалі менше. Одного разу до нас прийшов лікар, щоб зробити щеплення проти віспи. Побачивши, які ми слабі, порадив мамі покинути дітей, щоб їх забрали в притулок-інтернат, бо вдома діти помруть.

Скільки треба було мати мужності, сили духу, щоб зважитися на такий крок. Доведена до відчаю Явдоха Іванівна вранці бере середульшу доньку Настю і разом з тіткою Уляною йдуть на Пришиб. Мене залишили біля церкви, і сьогодні перед очима ті круті східці до церкви. Оглянулася, а вже ні тітки, ні мами немає. На чотирьох насилу видерлася по східцях церкви. Людей там було багато. Пам'ятаю, що вже надвечір вийшла звідти, в руках мала торбинку з хлібом. Тут, на базарній площі, під церквою, схопивши рученятами своє “багатство”, сіла на колоду. На дворі вечоріло. До мене підійшли дві жінки, які мали с собою мелясу. Вони почали вимінювати в мене хліб на солодку мелясу.

Увечері базарну площу обходила жінка-прибиральниця. Саме вона мене й знайшла.

Фанасій Конекчук – голова колгоспу в Пришибі (здається, таке його ім'я та прізвище) розпорядився відправити мене до патронату для дітей-сиріт у с. Вовки (недалеко від Пришиба)... там я назвалася вигаданим ім'ям, як і навчали мене вдома.

Три дні бабуся, мама й тітка ходили побіля церкви, щоб довідатися про долю Насті, чи не вмерла від слабкості, чи не вмерла від малярії, що теж лютувала по селах. На третій день випадкова жінка розповіла про дівчинку, яку знайшла на базарній площі. “То наша”, – з полегшенням зітхнула мама.

У патронаті годували як на той час добре – чотири рази на день. Я швидко поправилася. Безтурботне життя в притулку викреслило з пам'яті жахливі дні голоду, потроху стали забуватися рідні: мама, сестри, бабуся. Так, мабуть, і зовсім стерлися б, якби не випадок. Не пам'ятаю в деталях, але якось стало відомо, що в мене є сім'я.

Коли вперше, після кількох місяців поневірянь, я потрапила додому, мене ніхто не впізнав. Завела дядина мене в хату, а бабуся в білій хустці щось товчуть у ступі. Погомоніли з дядиною, та й питають, що то за дівчина, чому на порозі стоїть, у будинок не заходить. “Та це ж ваша Настя!” – говорить дядина. Бабуся так і вклякли на місці. А потім обхопили мене і плачуть.

Отак голод трохи не викреслив мене з моєї родини, так я могла залишитися без сім'ї.

А як врятувалися від голодної смерті сестри, тільки один Бог відає...

*П'ятисячі свіч – душам безневинним. –
Сільське життя. – 2003. – 2 травня.*

СВІДЧЕННЯ

КАЛЮКА Степана Павловича,
1913 р. народження

(м.Кременчук Харківської (нині Полтавська) обл.)

Приходила бригада комсомольців і забирала хліб...

Прослухав оце по радіо розповідь про голод 33 року. Та й собі почав згадувати... А згадати є що: я ж 1913 року народження. Пам'ятаю голод не лише 33 року, а й 21–22 років. Люди помирали з голоду, тифу, влада змінювалася, а країна жила, не знаючи, що з нею буде далі. Помирали цілі сім'ї, вимирали цілі села. Ніякого лікування не було. Та й нічим було лікувати. Від голоду, тифу померла наша мама. Нас лишилося троє малих дітей.

Про голод 33-го часто згадувала і моя дружина, яка вже померла... Та й я пам'ятаю: заходить у хату ціла бригада комсомольців, питають, чи є хліб, а тоді нишпорять по всіх кутках. Забирали навіть маленькі вузлики з насінням, що їх лишали на посів... А люди закидали ті вузлики на піч і посилали туди нас, дітей. Така думка була, може ж, не полізуть шукачі дітей викидати з печі... Забирали навіть те, що було у печі у горщиках...

Гірко все це згадувати. Українців тоді вважали як нібито другим класом. Я тривалий час жив в Росії, спілкувався з росіянами і про голодомор наш 33-го року. Більшість з них слухати не хочуть... Кажуть, і в нас на Поволжі був. Посуха... Та ні, дорогенькі: нас, українців, просто свідомо нищили і знущалися. Така політика була... Виморити голодом українського селянина – потужного противника планам більшовиків...

Сьогодні нам потрібно все це знати, аби будувати свою незалежну державу з гідністю та пам'яттю про втрати наші. Аби вони не повторилися...

Інформаційний бюлетень. – 2006. – № 43(700). – 7 грудня.

СВІДЧЕННЯ

КАМИШАК Ніни Абрамівни,
1913 р. народження

*(с. Ново-Петрівка Широківського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

Що я можу розказати про голод? Голод – це саме страшне, що може бути в человеческой житні. В 1933-му році мені було 19. Я була ще не замужем, і жили ми на Полтавщині (раніше Харківська обл.) в селі Шкруліївка Решетилівського району.

Урожай в тому році був непоганий, і зернові вродили добре, і бобові були, тільки після того, як зібрали урожай, десь після октябрських празників, почалась продрозвйорстка. Мій батько був головою колгоспу і один з перших почав носити зерно і квасолію на здачу. І так це продовжувалось аж до Різдва Христового, поки у нас не закінчилось все. Мені вдалося сховати лише мішок квасолі, закопавши його в сніг на городі. Батькові нічого не казали, в вигрібали з усіх кутків все, що осталося від осіннього урожаю. Вже поїли всі кабаки, що були, і трави всі, які можна було терти і їсти, а також вже в річці і риба не ловилась, бо, по всій вероятності, і їй не було чого їсти, і вона пішла з тих місць.

Зима підходила до кінця, але вже і сили у людей не вистачало дочекатися весни. Батько лежав на печі з запухшими ногами і вже не мав сили злізти відтіля. Середній брат, Митько, мало-помалу ще двигався, а самий менший,

Петро, також лежав весь опухший на лаві. І лише тоді я сказала мамці, що заховала мішок квасолі на городі. Ми пішли утръох: мама, я і Митько і ледве-ледве притягли той лантух до хати. Мама зварила небагато тієї квасолі, перемішала її з молоком. (У нас була молода корова, в якій уже було теля, і в неї уже було молоко, теля ж забили ще восени, а корова осталась). Поставила глечик на стіл, а батько з печі говорить ледве чуть матері: “Не давай їм зразу побогато, а лише по кілька ложок, бо повмирають діти”. І так через кілька годин їли ще, а кожним разом на ложку-дві більше, поки не начала спадать опухоль на руках і ногах.

Таким чином ми пережили зиму 33-го року. Якби не цей мішок квасолі, то, мабуть, залишився б хтось один із сім'ї, чи двоє, або нікого б не залишилось.

Село в нас було велике, а повесні нікому було даже вийти розгрузить підводи, на яких привезли кілька мішків муки, щоб хоть якось підтримать людей до уборки озимої пшениці. В багатьох сім'ях тих, хто помирав, даже не було кому винести з хати, щоб поховать, і їх скидали прямо в погребі у хатах.

Потім, уже літом, ходили слухи, що взимку в якихось сім'ях даже поїдали маленьких дітей. Але точно ніхто не міг цього доказати, бо нікому його і не надо було доказувать.

На нашій сім'ї ця голодовка так сказалась: батько дожив тільки до осені 1934 р., а у Петра рани на ногах так і не зажили до тих пір, поки він не пішов на війну і там не загинув.

Так, що голодовка в 1933 р. була на Полтавщині дуже страшною.

А голодовку 1947 р. я вже переживала тут. Тут у нас також була корова. Чоловік був ще молодий, Ліда тільки народилась, так що кормила я її грудним молоком, та й продрозвйорстки такої до останнього зерняти не було. Так то голодовка 1947 р., хоть в той час також загинуло з голоду багато людей, лічно для мене пройшла не так тяжко, як голодовка 1933 р.

За свої 76 років я бачила багато горя і нещастя. Але більшого горя, як голодовка, мені бачить не приходилось. Дай Бог, щоб люди ніколи не знали і не чули, що таке голод.

*Записала Н.Кохан.
1989 р.*

СВІДЧЕННЯ
КАНЕВСЬКОГО М.Х.
(с. Новоберислав на Херсонщині)

У 1932 р. почалося розкуркулювання. Приходили місцеві з сільради, забирали усе. Був план до двору. Хто його не виконував, того й розкуркулювали.

А хто виконував, на того накладали ще більший податок, аж поки розкуркулювали. Голод почався ще у 1932-му, а навесні наступного найстрашніше було. Частина людей залишилась, а тих, хто не хотів віддавати свого добра, вислали.

Помирали люди в хатах і на вулицях. Часто, було, вийде людина грітися на сонце та й помре. В основному вмирали дорослі. Хоронили їх на кладовищі, за селом. Були випадки, що привезли ховати, а він встає й каже: “Почекайте, я ще не вмер”.

Гейко Сергій. Пам'ять про голодомор.

Не було порятунку нізвідки. –

Урядовий кур'єр. – 2007. – № 221. – 24 листопада.

СВІДЧЕННЯ

КАПЕЛЮХ Олени Миколаївни,

1920 р. народження

(с.Ново-Київка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.)

Своїх батьків я не знала, та і зараз не знаю, хто вони. Жила з двоюрідною тіткою Марусею та її чоловіком. Хоча не знаю, чи насправді була тітка Маруса моєю рідною тіткою, чи ні. Тітка пекла хліб, а чоловік її був шахтарем. *Ми жили в Ново-Київці.* Село вже тоді було велике. Про те, що на початку 30-х років був голод, я почула від тітки. Вони постійно говорили, що помирають люди, але я ніяк не могла зрозуміти, як це так. Бо у нас завжди були і овочі і ячмінь, дядько з шахти постійно приносив пайок.

Коли я ходила в школу, мені тітка завжди давала щось поїсти, або овочі, або лепешки з муки та трави. І от одного разу у нас був такий випадок. В класі було 15 дівчат і ще були хлопці. І вчилась з нами дочка голови колгоспу “Путь Ілліча”. Вона була тупа як двері, звали її Галею. Їй постійно робила домашнє завдання Дуся – дівчина-сирота з нашого класу. Одного разу Галя получила по всім предметам тільки двійки. Вона так розізлилась, що прямо біля школи почала кричати на Дусю. Взяла в руки хліб, овочі та шматок риби і почала орати на Дусю: “Тепер ти здохнеш. Не захотіла мені допомогти, тепер і помирай”. Я це надовго запам'ятала, бо потім, через кілька тижнів Дуся перестала ходити в школу. Казали, що її відвезли в лікарню, але вона так ніколи і не повернулася в село. Коли я у тітки питала, що трапилося з нею, то тітка завжди закривала мені рот. Це те, що я запам'ятала з голоду 30-х років.

[Підпис] О.Капелюх

1999 р.

КАПУСТЯН Ганна

(м.Кременчук Харківської (нині Полтавська) обл.)

ПРО ГОЛОД 1932/33 рр. В С. ЗАРУДДЯ НА ПОЛТАВЩИНІ

В активному процесі відродження української державності, беззаперечно, важливе місце займає історична пам'ять. Вона змушує розкрити суть справжніх цінностей, штучне насадження яких приводило до трагедій.

Історія голодомору 1932/33 рр. в Україні позначилась на тисячах сіл, увійшла в мільйони людських душ. Про голодомор 1932/33 рр. в с. Заруддя, що на Полтавщині, ця розповідь. При дослідженні цієї трагедії, в умовах дефіциту традиційних історичних джерел, важливе місце належить спогадам очевидців пережитого.

Село Заруддя лежить в степу, за 40 км від м.Кременчука. Восени 1932 р. тут проживало десь 650 людей в 110 дворах. Навесні 1930 р. село пережило організацію двох колгоспів – ім.Чубаря, після його розпаду – ім. Леніна. Після згортання НЕПу основу взаємин держави і селянства стали складати командно-адміністративні методи управління села з боку держави. Система, що складалася, виключала ініціативу та зацікавленість селянина в результатах своєї праці. Цей принцип на міг не позначитися на ході хлібозаготівельної кампанії, який все більше супроводжувався насильницькими методами, а згодом і прямими репресіями проти селянства. Так, в Зарудді всі без винятку заможні сім'ї були розкуркулені. Згодом доля їх складалася так: одні саморозкуркулювалися і виїжджали, інших – примусово виселяли на Північ, останні відбували покарання в концтаборах.

Спершу в селі сильних економічних і політичних переслідувань зазнало більше заможне селянство. У довідці Зарудянської сільської Ради від 14 квітня 1931 р. засвідчено надзвичайний ріст сільськогосподарського оподаткування господарства куркуля Я.С.Краснокутського, 1887 р. народження. До революції він мав 32 десятини землі, паровий гарнітур, жатку, сівалку, вітряний млин, сільськогосподарський реманент, 6 коней, 3 корови, 5 свиней, мав найманих 2-х строкових і 5-х сезонних робітників.

У 1927 р. Я.С.Краснокутський сплатив 82,8 крб. податку. У 1928 – 182,5 крб., у 1929 р. – 198,4 крб. За невиконання плану хлібозаготівель того ж року господарство його було описане і продане.

1930/31 рік відомий наступом на куркуля і знищення його як класу. Місцева адміністрація за наказом зверху готувала списки тих, хто підлягав під цей статус. В довідці сільської Ради від 27 листопада 1930 року визначалось: “На думку сільської Ради це господарство (Якова Краснокутського – П.К.) в останньому році, беручи до уваги злостність невиплати, підлягає остаточній ліквідації як класи”.

Як результат розпочатих репресивних заходів проти селянства відбувається саморозкуркулення і виїзд десяти заможних родин із села.

На президії Зарудянської сільської Ради 2 листопада 1930 р. при розгляді питання “Про стан виконання верхівкою села плану хлібозаготівлі” зазначалося, що господарство Я.С.Краснокутського недовиконало 100 пудів плану хлібозаготівель. “Враховуючи, що згаданий громадянин злісно не виконав доведеного до нього плану, примінити закон уряду від 3 липня 1929 р. і накласти штраф таким чином на Я.С.Краснокутського в двократному розмірі”.

Наступний етап репресивних заходів у селі розпочався арештом Я.С. Краснокутського і Ф.П.Моргуна. Про непомірність плану хлібозаготівель говорить такий факт: під час слідства арештований Я.С.Краснокутський зазначив, що “іноді Радянська влада неправильно робить, що накидає по багато хліба на селян, які не в змозі такої кількості хліба виконати перед державою. Наприклад, я молотив 314 пудів хліба, а на мене наклали 450 пудів”. Врешті-решт Я.С. Краснокутський був виселений в масовому порядку під час масового виселення. З ним же було виселено і членів його сім’ї (дружину, Лукію Федорівну, і двох неповнолітніх синів). Така ж доля чекала і Ф.П.Моргуна з дружиною, Палажкою Іванівною. З місця виселення вони напишуть родичам у село: “Тут тільки небо та земля”. Старий Федір Моргун не міг змиритися з принизливою долею виселеного. І пішки звідти добрався додому, щоб повернувшись, через кілька днів померти на рідній землі.

18 березня 1931 р. уповноважений слідчого відділення Кременчуцького райвідділу Полтавської області сектору ДПУ УСРР Березовський, розглянувши матеріали “про злочинну діяльність куркулів села Заруддя” – Волювача Т.М. (43-річного), Маклакова С.Т. (35-річного), Матюхи Й.І. (31-річного), Найдю Г.М. (22-річного), Безуглого О.В. (21-річного), серед бідняцьких і середняцьких мас, яка особлива активно проводилася у 1929 році в період хлібозаготівель і в 1930 році на ґрунті колективізації, пред’являє їм звинувачення в злочинах за ст. 54–10 КК УСРР. 7 лютого 1932 року суд, звинувативши їх у проведенні підривної роботи з метою розвалу колгоспу, виніс вирок: “вважати Маклакова С.Т., Волювача М.Т., Матюху Й.І., Безуглого О.В., Найдю Г.М. засудженими до позбавлення волі в загальних місцях ув’язнення та обмеженими в правах по три роки кожному”.

Розправившись з куркульською “клясою”, сталінське керівництво переходило до масової наруги над українським селянством – насильницьких хлібозаготівель. Все більш очевидним ставало, що під адміністративним тиском план хлібозаготівель не виконати. Викачування хліба привело до загальної трагедії – голоду.

Восени 1932 року над селом нависла хмара голоду. Місцеві активісти продовжували проводити обшуки в оселях. І ніщо, і ніхто не міг їх зупинити – ні благання і прокльони матерів, ні крики дітей. Все їстівне виміталось.

Згадує Ганна Костянтинівна Гончар: “Мама на даху заховала торбинку з кавунцями – і те знайшли, і забрали”. При найменшому протесті селян зарахо-

ували до “куркульських прихвоснів”, “ворогів народу”. Згадує Віра Василівна Мороз. На її запитання: “Що вам тут потрібно?”, сільський активіст, який проводив обшук в її оселі, попередив, щоб вона припинила ці “куркульські розмови”. А при черговому обшуку оселі Маклакової Параски у її неповнолітнього сина Петра забрали торбинку сушеного кабака, захованого під сорочину. В сім’ї Антона Антоновича Гончара забрали останні два мішки зерна, прирікши сім’ю на голодну смерть. (В сім’ї з голоду помер батько і троє дівчаток). Під час обшуків активісти користувались спеціальними пристосуваннями – шупами, якими пронизували стіни, дахи, землю, виявляючи таким чином заховане зерно. Клавдія Яківна Гончар згадує, що обшуки здійснювались безкінечно. В Тихона Маклакова сільські активісти знайшли замуроване між двох стін зерно, господаря відразу ж забрали до в’язниці, а члени його сім’ї померли з голоду.

Насильницькі хлібзаготівлі призвели до зубожіння села. Скрутне становище спонукало селян різними шляхами здобувати харчі. Це не залишилось непоміченим. 7 серпня 1932 року ЦВК і РНК СРСР приймають постанову “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності”. В народі цей акт прозвали “законом про п’ять колосків”. Його жертвами стали одинадцять мешканців села. Іван Григорович М’якенький згадує, що за купівлю вівса у колгоспного конюха йому в січні 1933 року виїзна сесія винесла покарання – 8 років таборів суворого режиму, 5 років виселення і три роки обмеження в правах.

Віддушиною, де ще можна було дістати харчі (переважно картоплю), були Ромни, Суми. В той скрутний час 20 селян тимчасово виїздили до Ромен, де рятувались картоплею.

Хто ще міг триматися на ногах, йшов до колгоспу на роботу, за що одержував порцію так званого супу. В хаті розкуркуленого Якова Краснокутського організували громадську їдальню, де кухарки (О.О.Гончар, а згодом Т.С. Косенко) пекли хліб і варили соєвий суп та загірку. В обід приходили туди обезсилені і голодні колгоспники з глечиками і горщиками і вишикувались в довгу чергу. Згадує Г.К.Гончар: “Цього дня я не змогла вийти на роботу – не було сил, нестерпно мучив голод. Пухлими ногами, вибиваючись із останніх сил, я доплетала до їдальні, стала в довгу чергу. Тут же чатував колгоспний активіст. Помітивши мене, дочекався, доки дійде до мене черга, а потім з люттю вихопив у мене глечика, розбив його вщент і заявив: “Ледарям немає тут місця!”

Люди намагались знайти собі роботу там, де видавали продовольчий пайок. Почесний колгоспник Данило Антонович Гончар згадував: “Лежав я безсилий вдома, не міг уже виконувати роботу в колгоспі. Попросив маму продати відрізок тканини на костюм і купити хліба. З’ївши скибку хліба, відчув, що до мене повертаються покинуті сили – уже можу обійти двір... Наступного дня з величезними зусиллями добрався до районної МТС, де став працювати трактористом. Водив трактор сам, а заводили удвох – одному було не справитися, не було сил. В МТС видавали продовольчий пайок – так вдалося вижити”.

Зворушливою сторінкою того драматичного часу було життя сільського патронату. Восени 1932 року в село з Кременчука прибуло десять дітей-сиріт. Так починав свою діяльність сільський патронат. В час масового голодомору патронат приймав осиротілих дітей. Час від часу біля патронату появлялися підкинуті діти. Працювали в патронаті Анастасія Платонівна Гончар, Серафима Йосипівна Котова, Марія Степанівна Шуліка. В патронаті спаслись від голоду тридцять дітей. В кінці літа траплялись випадки, коли приходили матері, які залишали своїх дітей під патронатом в голодний час, і забирали своїх спасених дітей.

В часи жорстокої трагедії очолив колгосп Давид Маркіянович Мороз, який прийшов на місце проклятого людьми попереднього голови Сіренка. Кажуть старожили, що коли б раніше прийшов Давид Маркіянович, то значно менше і смертей було б на селі. Щодня він сідлав свого коня Красавчика і відправлявся на пошуки їжі для колгоспної їдальні. Привозив нехитру їжу в вузликах, торбинках (крупу, борошно), роздобуту на Галещанській біофабриці і в підсобних господарствах Кременчуцької суконної і тютюнової фабрик, які функціонували в сусідніх селах.

Навесні 1933 року голодомор досяг свого апогею. Голод носив людей до середини літа 1933 року – часу першого обмолоту жита. Гинули від інфекційних хвороб. Багато селян опухали від голоду. Знали, що коли опухнеш вдруге, то вже незабаром прийде смерть. За нашими підрахунками, в селі Зарудді загинуло 105 селян (в т.ч. чоловіків – 32, жінок – 23, дітей – 50. Мертвих щодня звозили підводою на сільський цвинтар. За ними не плакали, в останню дорогу їх ніхто не проводжав. Захороняли їх і на території оселі (на городах, в погребях). Хто був дужчий, сам відправляв своїх родичів на цвинтар, сам копав могилу, частіше на місці недавнього поховання, де земля була м'якша. Висушене голодом тіло померлого зовсім не захоляло.

Настав час весняної сівби. Непогано перезимувала озимина. Навесні колгосп одержав в Крюківському пункті Заготзерна 525 пудів посівного зерна. Везли його на 15 підводах в село під охороною.

Урожай літа 1933 р. був щедрим. Після першого обмолоту жита колгоспники одержали по півпуда борошна. В хатах запахло хлібом. Люди почали усвідомлювати ціну втраченого. Орина Омелянівна Гончар, у якої від голоду загинуло три дочки, згадувала: “Коли я витягла з печі спечений перший хліб, то впала на нього без тями, згадавши своїх дочок, котрі так прохали хліба, вмираючи”. І ще довго чувся тупіт і сміх дівчат, які бігали стежкою до хати.

Варвара Мороз згадувала: “Коли я прийшла до тями, мені вперше стало жалко моїх синочків Гришу і Льоню. Я відкопала їхню могилу в садку, а вони лежали собі такі висушені та поживклі. В рученьки їм поклала по шматочку хліба. Так я востаннє з ними по-людськи попрощалася”.

Людей довго ще не покидав страх перед голодом. Сім'ї дотримувалися жорстокої економії продуктів. Сушили навіть картопляне лушпиння і складали на

чорний день. До цього часу в садибах сільських старожилів з року в рік не вибуває мішок з борошном про запас.

Трагедія, яку пережило українське село, така жахлива, масштабна і така близька нам, що її осягнення не потребує ніяких домислів. Це було самим великим злодіянням сталінського режиму проти українського селянства. Наслідки голоду-геноциду, викликані насильницькими хлібозаготівлями і системою заходів командно-адміністративного керівництва селом, залишили помітний вплив в його наступній історії.

5 серпня 1993 р.

СВІДЧЕННЯ

КАРПЕНКА Миколи Сергійовича,
1924 р. народження

(с.Піски Лохвицького р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

Начали мы голодать в то время, когда государство установило большие продналоги. Почти все зерно пришлось сдать государству, а колхозники остались ни с чем. На заработанные трудодни не выдали обещанной нормы. Особенно ощутим был голод зимой, в то время умирало больше всего людей. Весной, с появлением зелени мы пытались питаться всем, что только могли принять наши организмы. Сначала ели липовые почки, а затем – дикий щавель, который находили в лесу. На тот хлеб, который получали родители за свои трудодни, мы не могли надеяться, так как его всегда не хватало.

В нашей семье было трое детей – я и две старшие сестры. Единственной надеждой на выживание была наша кормилица – коза, которую мы постоянно прятали от чужих глаз, чтобы соседи не ходили и не просили молока, а еще хуже – украли бы и зарезали на мясо. Козу нужно было кормить сеном, но для того, чтобы никто не догадался, что в доме есть какая-то живность, сено приходилось сушить на чердаке. Высохшее сено прятали в матрацы и в подушки, а пух из них сжигали. Естественно, козу приходилось держать в доме, а если кто-то из чужих должен был появиться в доме, то ее прятали на чердаке. А вообще-то она жила у нас за печкой, это было ее любимое место. Если бы не ее молоко, не знаю, выжил бы я, поскольку был слабым и больным ребенком.

В летний период и ближе к осени основной нашей пищей были плоды садовых и дикорастущих фруктовых деревьев, по большей части это были яблоки, так называемые “дички”.

[Підпис] М.Карпенко
Записала Ю.Богомолова.

1999 р.

СВІДЧЕННЯ

**КАРЯЧКИ Микити Григоровича,
1919 р. народження***(с. Миколаївка Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл.)*

Голод нашу сім'ю застав навесні 1933 р. В нашій сім'ї було 5 дітей, я тоді навчався у 4-му класі. Якраз наприкінці зими батька забрали у в'язницю. Його арештували без ніяких причин і не пояснивши нічого. Просидів він у Васильківській тюрмі 3 місяці. Мама замочувала сухарі і варила буряк – таку передачу я носив батькові у в'язницю.

З запасів у нас були тільки буряки (дуже багато), але якось одного разу місцева банда, яка грабувала населення, дізнавшись, що батька нема дома, залізла до нас у погріб і вибрала всі буряки. Коли батько повернувся, у нас в хаті була тільки одна вода.

Ближче до літа я пішов на роботу у степ. Якось до батька прийшов його знайомий і запропонував йому влаштуватись на роботу конюхом, але батько відмовився. Тоді цей знайомий (який був бригадиром у колгоспі), запропонував мені піти на роботу у степ, я погодився. Коли ми приїхали, бригадир сказав своїй жінці, щоб вона мене нагодувала, але не дуже, бо я був вже пухлий. Мені насипали черпак каші і пильнували за мною, щоб я з голоду не з'їв весь казан каші. Коли я поїв, вони примусили мене відпочити, але мені було соромно, і я сказав, що не можу сидіти без діла. Тоді бригадир попросив мене оббігти навколо воза. Якщо я зможу оббігти його, то я буду придатний до роботи, якщо ні – то мені треба буде ще набратися сил. Я почав бігти, але впав, так що бригадир ще довго піднімав мене на ноги. Коли я трохи від'ївся, то мене поставили погоничем коней на цілий місяць. І на жнива я залишився в степу. Бригадир був дуже хорошою людиною. Кукурудзяну крупу, що колгосп видавав на корм коням, він роздавав людям. А коні паслись на траві.

Від місцевої влади ніяких пояснень, ніякої допомоги голодуючим не було. Видавали колгоспникам по 200 г зерна на трудовень, але це було вже у 1934-му.

Зимомо ходили збирати зерно з-під снігу, влітку ловили ховрахів. Виїжджати з України вже можна було, але їздити було нікуди, бо голод був скрізь.

Померлих людей ховали по 3–4 чоловіки в одній ямі. Для цієї мети було створено так зване похоронне бюро – 4 особи від колгоспу, вони робили понарядно. За цю роботу їм давали по 1 кг зерна.

Голод продовжувався до нового врожаю 1934 р. Вважаю, що голод був штучним. Бо перед 1933 р. у нас в селі зігнали всіх коней докупи і постріляли, внаслідок чого земля залишилась необробленою.

*Записала О. Селиванова.**1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КАТОЛИКА Івана Івановича,
1914 р. народження
(с.Болтишка на Дніпропетровщині)

В 1932 р. був середній врожай, але хліб по наказу партії забирали в державу, не залишили її виконавці людям навіть на насіння. Люди залишилися без хліба.

У батька конфіскували майно, в 1932 р. він помер з голоду. Брат забрав мене у м.Миколаїв.

Голод продовжувався до наступного врожаю. В місті становище було краще, ніж в селі. В 1933 р. був хороший врожай, але зерно все здавалося. В колгоспі залишилося дуже мало хліба.

Люди їли курай, щавель. Вмирили цілі села. На початку і в кінці села висіли чорні прапори. В Миколаєві також було важке становище. Чув я і про випадки канібалізму. Знаю, що ніде не було ні кішки, ні собаки, ні мишки.

*Записала Л.Неділько.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КАЦАЯ Василя Петровича
*(с.Шевське Магдалинівського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

З дитинства пам'ятаю панораму примусової колективізації, руйнування духовності села Шевське, пограбування односельчан більшовицькими активістами – бездарними, неграмотними і ледащими людьми.

Був в селі Яков Голуб, який з гвинтівкою на плечі шниряв сільськими хатами, вишукуючи зерно, доводячи кожную родину в своєму селі до голодної смерті. Йому підспівували такі ж активісти – Петро Усенко, Фекдоус Скрипченко, Ліпеша та ін. В селі думали, що відбувається якесь непорозуміння, “перегиб” нового “щасливого майбутнього” на місцях, чийсь перекручення “ленінських ідей”. Але хоч такі думки у наївних людей були, вимітання з хат до останньої зернини продовжувалося, селянину нічого не залишалось, навіть для посіву.

Отож, голод 1932–1933 рр. настільки охопив смертністю Україну, що за ці роки значно зменшилась кількість населення. Але НКВС вживав заходи щодо засекречення голодомору, наказуючи низам не показувати у відомостях

смертність із-за голоду. Так, Магдалинівський райвиконком деякі матеріали держархіву, які з того часу збереглися, у своїй секретній депеші від 3.04.1933 року за № 1030 завідуючим медичними пунктами району суворо наказував в документах про смертність писати, що людина померла не від голоду.

Записав О.Воскобойников.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КАЮН М.І.

(с.Лозоватка на Дніпропетровщині)

В нас у селі тітка Марфа в 1933-му році зійшла з розуму після смерті чоловіка і матері. І свою першу дочку вбила, м'ясо зварила, пригощала всіх людей тим м'ясом і співала. А одна тітка з чоловіком з різних сіл забивали дітей-сиріт і торгували м'ясом. У мене брат умер вже, коли з'явився перший хліб. Мама спекла хліб і дала нам по маленькому кусочку, а Ваня наївся, та ще й гарячого, і розпух.

Записав С.Галетка.

2000 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КИПАРИСА Івана Олексійовича,

1922 р. народження

(м.Одеса)

Заранее предвижу – после того как Вы соберете какую-то часть (все невозможно) архивных материалов и откликов, разоблачающих антинародную природу большевизма – Вам не миновать обвинений, что Вас вооружили классовые враги, которые сами были подвержены преследованиям Советской властью.

По ранее принятым критериям оценки человека я не принадлежу к числу деклассированных. Наоборот, моя биография образцово-пролетарская, отвечающая всем строгим требованиям бывших оценок “совка”.

Мой отец, Кипарис Алексей Аксентьевич, родом из бедной крестьянской многодетной семьи. Партизан, инвалид гражданской войны. Возвратился домой искалеченный, израненный, работать не мог. Получал пенсию.

В 1924 г. отца, как партизана гражданской войны, определили в сельскохозяйственную коммуну “Допомога”, созданную в бывшем помещичьем имении

Сабанского в с.М.Стратиевка Винницкой области. Это был филиал Бессарабской коммуны им.Котовского в с.Ободовка Винницкой области – первенца страны по преобразованию соцбыта села. Кстати, чтобы на примере коммуны убедить селян в преимуществах коллективного хозяйства, коммунаров натуральным и денежными налогами не облагали.

Раскулаченных, репрессированных, судимых, расстрелянных в моем родстве, к счастью, не было.

Я, как сын партизана, еще школьником ежемесячно получал 10 руб. и бесплатные завтраки. После окончания института работал директором школы в Ободовском районе. В 1940 г. призван на воинскую службу в ряды ВМФ. Инвалид войны II группы, участник парада Победы. В КПСС состоял без малого 50 лет. В армии был на партийно-политической работе.

Насильственная коллективизация, раскулачивание, ссылки, тюрьмы, голодомор прошли на моих глазах. Мне было 13 лет, возраст, когда все цепкой памятью запечатлется. В 1929 г. после ликвидации коммуны и организации колхозов мы переехали в *родное село Каташин Ободовского района*. Имели в своем хозяйстве 1–1,5 га земли, корову, а при первой же организации вступили в колхоз.

Люди села жили в ухоженных хатах, покрытых соломой. В каждом крестьянском хозяйстве были лошади, корова, свиньи, повозка, сельхозорудия для обработки земли. Имели сады. Жили спокойно, весело, справляли свадьбы, праздники. Хотя крестьянская жизнь проходила в труде от зари до зари, но не подневольный, а свободный труд приносил радость. В 1929 г. темной тучей нависла насильственная коллективизация. Приемы насилия по созданию ТОЗов, колхозов были чрезвычайно свирепые, жестокие, беспощадные. Насилие начиналось с грабительского обложения крестьянских хозяйств многочисленными натуральными и денежными налогами. Они имели различные названия: продналог, страховка, заем, самообложение, налог на скотину, на землю. На все, что выращивалось в поле, в огороде, в саду доводили большие, ничем не обоснованные планы сдачи зерна, мяса, шерсти, кожи, яиц, меда и др.

Крестьяне за бесценок продавали добытое в своем хозяйстве, чтобы рассчитаться с долгами разорительного государственного плана.

Впрочем, слово “рассчитаться” довольно условное, т.к. даже после выполнения плана, что давалось с невероятными усилиями, власти доводили все новые и новые планы с другими названиями – дополнительный, встречный, погашение пени и недоимок. Организовывались так называемые “красные обозы хлебосдачи”. Караван повозок, нагруженных последними остатками зерна с красным флагом и портретами Ленина и Сталина впереди – называли “красным обозом”.

Из года в год за каждым крестьянским двором накапливалось множество долгов, рассчитаться с которыми было невозможно. Должниками становилось каждое крестьянское подворье. Вступившим в колхоз допускали неко-

торое послабление, а те, кто сопротивлялся, подвергались раскулачиванию, ссылкам и др. репрессиям. “Злостным” доводили так называемое твердое задание, выполнить которое было невозможно. За этим следовало описание хаты, домашней живности, хозяйственных построек, конфискации подвергали даже носимую одежду и пускали все это на торги за бесценок. Реализовывать конфискованное на торгах удавалось с трудом или совсем не удавалось. Селяне бойкотировали такие торги и отказывались приобретать имущество страдальцев даже по самым низким ценам.

Раскулаченных судили показательными судами и отравляли в ссылки всей семьей с малолетними детьми. Такие драконовские меры устрашающе действовали на крестьян. Под расправу попадали, как правило, самые лучшие крестьянские хозяйства – трудолюбивые, рачительные, понимающие толк в ведении хозяйства, любящие землю. Село опустошалось и замирало. Все реже и реже мычали коровы, овцы, затихло хрюканье свиней, гоготание гусей и уток.

Ухоженные дворы поганили. Затихли песни, веселье. Свадьбы стали большой редкостью.

Давили село и “ножницами”. Приобрести за деньги промтовары – одежду, обувь, сельхозинвентарь: плуг, борону, культиватор даже косу, лопату можно было только за сдачу сельхозпродуктов и сырья. Соотношение в ценах сельхозпродуктов и товаров промышленного производства было несравнимо низким для одних и завышенным – для других. Чтобы, к примеру, приобрести небольшой лоскут мануфактуры на детские штанишки, нужно было сдать 300–400 шт. яиц по очень низким ценам, а разницу в цене доплатить.

Подворья раскулаченных превращали в конторы сельсоветов, правления колхозов, колхозных бригад, комсомольских ячеек.

Хаты, ухоженные усадьбы с садами становились затрапезными, опустошенными завалухами с поваленными заборами и замусоренными дворами. Честные, трудолюбивые, любящие землю, настоящие хозяева ссылались на Соловецкие острова, в районы Дальнего Востока и Сибири. Там они и их дети безневинно сложили головы и усеяли костями стройки Турксиба, Кузбасса, Беломорканала, лесоповалов тайги и золотодобычи Магадана. Из нашего села загнали в могилы прекрасных земледельцев Дремлюху, Попызенко, Форманюка, Выдмышу и др. Запуганных, замученных нуждой и раскулачиванием, задавленных непосильными налогами и хлебосдачей, оставшихся без средств существования насильно гнали в колхозы. Село на глазах становилось нищим, охваченным горем и стоном. Обобществлению подлежали земля, скотина, сельскохозяйственные орудия.

Невозможно было без боли в душе смотреть, как по возвращению колхозного стада коров с пастбища, они разбегались к своим хозяевам и жалобно мычали у ворот, чтоб их пустили во двор. На зов кормилицы выходили всей семьей. Осиротевшую коровку пускали во двор, очищали, отмывали и снова со слезами отводили в проклятое колхозное стадо. Коровы-кормилицы, некогда

называвшиеся ласковыми именами: Калинушка, Бурочка, Матушка, упитанные, чистенькие, становились исхудавшей, грязной, обезличенной скотиной. На них усеянная узлами висела навозная бахрома. Кормили, поили и доили их плохо и не вовремя. Сведенные в одно общее незнакомое стадо, в узкой изгороди, не кормленные коровы вступали в схватки и наносили друг другу рваные раны. У одной их коров оказался выдавленным глаз. Рассказывали, что ее прежняя хозяйка ежедневно навещала свою одноглазую коровку и промывала ей рану. Хозяйка уходила, обливаясь слезами, а вслед ей корова прощалась жалобным, душераздирающим мычанием. Люди и животные претерпевали одну и ту же тяжелую судьбу колхозной неволи.

Крестьяне, оторванные от собственности, становились люмпенами, поденщиками без прежней ответственности и трудового вдохновения. Земля истощалась, теряла плодородие.

Видя безысходность угнетенного положения, доведенные до отчаяния сельяне в 1929 г. поднялись на протест. В один из дней тревожно зазвенели колокола церкви. Обездоленный люд, в основном женщины, собрался на площади. Женская толпа беспорядочно шумела невнятными криками, а мужчины дружно разбирали свою собственность на колхозном дворе. Везли на ранее отобранных повозках плуги, бороны. Угоняли коров и лошадей. Но из райцентра Ободовка, где размещался кавалерийский эскадрон, в село въехали на лошадях красноармейцы, вооруженные карабинами и шашками. Ворвались в взбунтовавшуюся толпу и разогнали женщин.

Активных участников антиколхозной волынки арестовали, и они навсегда исчезли из села. Под угрозой расправы принудили возвратить в колхоз все забранное. Волна бунта сопротивления насильственной коллективизации прокатилась и по другим селам района – Жабокрячка, Бандуровка, Торкановка и др.

Между прочим, я оказался потерпевшим в период волынки. Представитель РК КПУ Кривошеев поручил мне (зная меня по квартирному) записывать фамилии бунтовщиц. Воспринял я поручение с гордостью и по детской, наивности, без осторожности, даже нарочито подчеркнуто блуждал в толпе, демонстративно подходил к кричащим и глядя прямо в лицо, делал вид, что записываю, т.к. фамилий не знал. Одна из женщин, заметив мою наглость, слегка ударила меня палкой по мягкому месту. Мне не довелось читать о крестьянских волынках, хотя рассказывали, что антиколхозные волнения крестьян прокатились по всей Украине.

Муками насилия и страданий в селе были созданы два колхоза, недвусмысленно названные на собраниях один им. Демьяна Бедного, другой им. Максима Горького. В этих названиях кроется не только ирония и насмешка крестьян над колхозами. В них заложен смысл понимания – от колхозов крестьяне ждут бедной и горькой жизни. Не на должном уровне оказались представители партийной власти, не уловив скрытую вольность насмешки. Вразумили

сущность издевки несколько позже, когда колхозники, встречаясь между собой с язвительной шуткой спрашивали друг друга:

– Вы откуда?

– Из Бедного,

– А мы из Горького, – отвечали “горьковчане”.

После объединения двух колхозов в один дали ему обезличенное наименование им.Первого мая.

Грабительские хлебозаготовки – это была самая настоящая трагедия крестьян. В каждом селе верховодили представители райкомов и “25-титысячники”. В нашем селе от РК КПУ был Кривошеев, а “25-тысячники” – Подлесный и Маркитан. Все приезжавшие представители были вооружены наганями. Размещали их на квартирование и питание к нам, видимо, для безопасности избрали семью партизана-коммунара. Матери в колхозе выписывали лучшие продукты, и она им готовила, по своему умению, простую крестьянскую пищу. На остатках и мы могли подкармливаться, облегчая голодное выживание.

Партийные представители в сельсовете создавали бригады из 4–5 человек. Бригады с заостренными железными прутьями ходили по селу с утра до вечера. В каждом дворе производили тщательные обыски, простукивали и пропихивали железные прутья во дворе, в огороде, в печах и лежанках, по издаваемым звукам безошибочно определяли места тайного захоронения зерна.

Крестьяне прятали последние скудные остатки зерна, крупы, муки в очень небольших количествах. Выметалось все без остатка. Просьбам, слезам, уговорам, жалости к детям участники бригад не поддавались. Нередко бригады после себя оставляли разваленные печи, лежанки, стены. Уговоры, просьбы хозяев не опустошать хату разрушениями не действовали. Задание выполнить доведенные селу непомерно большие планы хлебозаготовок оправдывали дикие разрушения крестьянских жилищ. В одном из дворов под дровами раскопали и вырыли две бутылки, заполненные... просом. Колхозница и ее дети на коленях слезно просили оставить просо.

Мальчик, обняв ногу бригадира, просил:

– Дядьку, одну бутылочку визьмить, а одну нам зальшить.

Не помогло – две бутылки с просом пополнили государственные закрома. В районной газете “Коммунар Ободивщины” публиковались разоблачительные статьи о “злостных кулаках и подкулачниках”, их называли врагами, саботажниками, гноивших зерно в ямах, срывающих снабжение промышленных городов хлебом.

Жестокости в обращении с крестьянами не было предела. Страшную память о себе оставало известное Постановление ЦИК СССР от 7 августа 1932 г. Постановление предусматривало 10 лет тюрьмы всем, кто был замечен в хищении колхозной собственности, независимо от размеров. Судебные заседания проводились только показательными с выездом на места.

В колхозном клубе собрались колхозники на суд над пожилой женщиной. Ради спасения заболевшей телочки она сорвала на поле 5–6 метелок овса. Кто-то из односельчан посоветовал напоить животное толченым пойлом, приготовленным из неспелых зерен овса. Колхозницу задержали, составили акт. Женщина оправдывалась, объяснялась, не понимая своей вины, но акт подписала. Вернее не подписала, а, будучи неграмотной, вместо подписи поставила крестик. Я тоже был на суде. Однажды, когда мать была на каком-то собрании, балуясь спичками, поджег сарай. С тех пор на все собрания, заседания мать уводила меня с собой. Суд. Мать – нарзаседатель и еще мужчина безучастно сидели за столом. Все вершил нарсудья Костенко. Оглашен приговор: “За расхищение колхозной собственности... 10 лет тюрьмы”.

Зал вздрогнул, наполнился шумом, криком, женским плачем, а осужденная, словно подкошенная, свалилась на пол. Дочь с внучкой лет 4–5 кинулась на помощь, но милиционеры не допустили сближения с “преступницей”. Женщина пришла в себя и навзрыд плакала. Запомнилось, когда несчастная рукой вытирала слезы, то бельмо-катаракта большого размера двигалось по глазу. Мать, сидя за столом, тоже плакала. Приговор суда дополнился еще одним крестиком – его поставила нарзаседатель – моя неграмотная мать. Какой-то болью отдает такое совпадение и “преступница”, и “судья” владели не подписями, а крестиками.

Со жгучим детским страданием я наблюдал, как натруженные узловатые руки бабушки тянулись прощальным прикосновением погладить головку внучки, и дитя тянуло рученьки, но соединиться им не позволили. Бабушка и внучка перекликались взглядами со слезами на глазах.

Телочку напоили пойлом из неспелого овса, но не помогло. Женщину, пожилую женщину-труженицу, слепую на один глаз отправили этапом в тюрьму на 10 лет. Потом, уже после суда, рассказывали, что за метелками овса намеревалась идти ее дочь, но мать ее остановила: “Якщо я попадусь, то мени, старий, не страшно йти в тюрму. Я вже своє життя прожила, а у тебе дытына й за 10 років може тебе не диджатысь”.

Материнское сердце все предугадало. Такова цена овсяных метелочек. Какую звериную душу надо иметь, чтобы так садистски лепить 10 лет колхозникам, у которых отняли землю, свободный труд и саму жизнь. Правда, осуждение по постановлению ЦИК СССР от 7.VIII–1932 г. со временем прекратили, видимо, тюрьмы не вмещали таких “преступников”.

Путем насильственных хлебозаготовок, свирепых тюремных расправ крестьянские дворы и колхозные амбары были опустошены. Люди остались без зерна, без еды. Мать за год работы в колхозе имела более 300 трудодней, а принесла в мешке немного какого-то зерна и горько сетовала: “Як же ми прожывэмо?”.

В 1932–33 гг. людей села поголовно косила голодная смерть. Вымирали целыми семьями. Особенно голод не щадил детей. Видеть скрюченного, сжавшегося умирающего ребенка от голода под забором, в огороде, на улице, впрочем,

как и взрослых, приходилось каждый день. Село стало пустым с гробовым молчанием. Даже собачьего лая не было слышно. Дороги, тропинки, стежки заросли бурьянами, особенно подорожником. По дорогам села возили только трупы умерших от голода. В колхозе ежедневно занаряжали повозку с несколькими мужчинами – собирателями трупов, которым выдавали подкрепляющий продуктовый паек для поддержания силы, держаться на ногах. Собиратели трупов заходили в каждую хату, словно дрова укладывали штабелями трупы на повозку и определяли возможный “груз” на завтра. Плетется пара лошадей – кожа и кости, повозка заполненная трупами – у одного свисает голова, у другого болтаются руки, торчат ноги. Мертвых никто не сопровождает, нет слез. Сопровождать и плакать было некому. Дикое, страшное зрелище стало обычным, хотя к подобному привыкнуть было невозможно. Трупы голодающих подавляют своим ужасным видом. Глаза не закрыты и как бы моляще просят еды. Ноги распухшие, толстые, двойного размера. Кожа не выдерживает, лопается, и из ран сочится белокрасная сукровица. В ночное время я очень боялся – мне казалось, что эти страшные трупы меня обступают и хотят забрать с собой.

В заранее подготовленную неглубокую, но широкую яму беспорядочно швыряли мертвецов. Засыпали яму уже доотказа заполненную трупами.

Мой отец – партизан гражданской войны, умер с голода. Зло посмеялась над ним судьба. Детство его прошло в безотцовщине. Израненный в боях за советскую власть, он сам был иждевцем. Я – его сын, инвалид войны II группы, отстаивал социализм и так же завершаю старость в нужде и недостатках. Поддержать здоровье нет возможности – лекарства по цене недоступны. Хватит нужды моим детям и внукам. Впрочем, в этом не виню случайности. В этом, видимо, заключена неизбежная закономерность.

В голод за еду сходило все, что на глаза попадало: дохлая конина, ели кошек и собак, ловили птиц, были отмечены неединичные случаи каннибализма.

В каждой крестьянской хате была так называемая мельница. Конструкция этого “творения” социализма, взятого из арсенала времен первобытно-общинного строя, заслуживает более подробного описания. Через осевое отверстие колеса плуга протянута проволока в 2–3 ряда. Колесо насаживается на неглухо закрепленный зуб бороны. В отверстие оси колеса вталкивается, засыпается всякая всячина – кочережки кукурузы, желуди и другие суррогаты. Прокручивается колесо, и смесь дробится. В такой мусор с мелко нарезанной лободой добавляли для склеивания 2–3 ложки муки. Из такого древо-зеленого месива выпекали блины. Человечьи и скотские отходы были неразличимы. Нас выручало дополнение к “блинам” – остатки еды от квартировавших представителей и крохотная доля из продуктов, перепрыгиваемых соседями узелков муки, крупы, гороха и прочего в благодарность за сохранность.

Раскопок-шмонов хлебозаготовительные бригады у нас не делали, видимо, такую привилегию предоставляли партизану гражданской войны.

Как-то мне попалась на глаза тарелочка кукурузной муки. Прикладывал язык и лакомился мукой. Примерялся, и все казалось, что снижение уровня муки незаметно. Оторваться было невозможно, и уровень слизанной муки стал очень низким. К тому же оказалось, что мука спрятана соседями. Оправдание выдумал на ходу – поели мыши, и я их прогнал. Вместо наказания мать погладила мою голову и заплакала.

Наша хата была вблизи кладбища. В день проводов на кладбище шли опухшие в надежде найти на могилах оставленную еду. Но ее не было. Голодающие принялись поедать еле заметные зеленые плоды вишен, черешен. Многие там же и умирали. Я видел повисшую на черешне мертвую женщину. Несчастная, видимо, из последних сил залезла на дерево и там осталась навеки.

С наступлением поры молочной спелости озимых голодающие устремились на колхозные поля. Неспособные из-за истощения к самоконтролю, наедались зерновой жидкости и там же в глубине посевов, умирали. Собиратели трупов проявляли недовольство, так как выволакивать трупы из зернового поля было очень тяжело.

Те, кто еще был способен держаться на ногах, ехали в промышленные города менять вещи на продукты, покупать, просить еду. Поезда облеплялись голодающими. Ехали на ступеньках, на буферах, в тамбурах, а больше всего на крышах вагонов. Многие оступались, падали и погибали. На возвращавшихся обратно в села бандиты устраивали своеобразную охоту. В лесных массивах, где проходил поезд, на тех, кто находился на крышах вагонов, устраивали ловушки. В ночное время между деревьями по ходу поезда протягивали проволоку с железными заостренными крюками, точно рассчитывая уровень высоты вагона и лежащего человека. Нечто похожее на переметы для ловли рыбы. Крюки захватывали жертву и сбрасывали на землю. Одни падали между вагонов, других разрывало кусками, третьи сваливались на обочину железнодорожного пути. Душегубы, перебирая тела мертвых и полуживых, собирали обогранные кровью жалкие пожитки и возвращались с добычей.

Это только небольшая часть далекого прошлого, что оставила мальчишеская память. Все сам видел, сам пережил и носил невысказанную боль человеческих страданий в своем сердце с детства до старости. Сознать, пережить и молчать, словно этого не было. Такое переносить вдвойне трудно!

Есть ли в мире хотя бы еще одна такая политическая партия, без устали талдычающая о заботе народной и в то же время принесшая народу столько боли, горя и слез?!

Видеть и молчать, играть роль безразличного, незнающего. Если не в роли, то обрекаешь себя на второстепенную работу, низкую зарплату, скудное прозябание семьи. В худшем – тюрьма, ссылка, презрение. Артист свободен в выборе роли, а советскому человеку уготована одна роль и на всю жизнь. Такими нас растила “ум, честь и совесть нашей эпохи”.

Люди, способные из года в год молча терпеть нищету, хамство и унижение, проводить полжизни в очередях, вечно томиться в переполненном транспорте, терпеть наглые обшеты и окрики продавцов в магазинах, терять пропавших детей, терпеть грабежи, насилие, убийства на улицах и в своих квартирах, обман коммерческих и государственных банков – такие люди не могут быть сознательными борцами за свободу и свое человеческое достоинства. Они не могут реально влиять на ход дел в стране, не могут преградить путь хамелеонам от политики и отстранить их от власти.

Перевертыши умело используют нашу незрелую демократию, пролазят в депутаты и зачастую укрываются там от уголовной ответственности, используют депутатскую неприкосновенность и руководящие должности как кормушки для сытой жизни за счет народа.

Манкируют лживыми обещаниями. Народ молчит и терпит, делая вид что не замечает творимый произвол и беззаконие.

Ложь и страх стали неизменными спутниками “счастливого будущего”. Ложь заменяет правду, страх служит олицетворением свободы.

Наше бытие приведено в соответствие нашей отсталой психологии.

Интересы народа и властей у нас никогда не совпадали. Власть, где интересы народа не совпадают – недолговечна. Общество деградирует, а власть обречена на гибель. Во все времена за противоправные действия против народа не было и нет ответственных.

Фальшивые, лицемерные речи о благе народа уже не воспринимаются.

*[Підпис] І.Кипарис
15 грудня 1995 р.*

◆ ◆ ◆
СВІДЧЕННЯ
КИРИЛЕНКО (в дівоцтві РАДЬКО)
Марії Карпівни,
1924 р. народження
(с.Борців Баршівського р-ну Київської обл.)

В голодовку (а це були 1932–1933 рр.) жили ми великою сім'єю. Було нас 10 чоловік в одній хаті: нашої сім'ї четверо дітей, батько й мати і дідова сім'я: дід з бабою, їхній син і дочка. Їх розкуркулили. Була в них хата під соломою з глиняною призьбою, пара волів, дві корови, овець отара, пара коней та 9 десятин землі, яку дід сам купив за зароблені своїм трудом кошти. От за це й розкуркулили діда. Баба була хвора на водянку 16 років, змушена була сидіти на печі. Приїхали уповноважені по висилці з району, скрутили з соломи перевесла і стягнули бабу з печі. А мій батько був на той час головою сільської ради, то він пішов

і забрав бабу до себе. Казав: “Нічого вже не допоможе, коли потрапили до списків куркулів, то кидайте своє господарство і пішли до мене”.

В нашому господарстві була, правда, корова, яка нас і врятувала від голоду. Трохи було картоплі, посадили обрізками город. А вранці пішли на той город, а він вже весь перекопаний, і де знайшли картоплю, то забрали, бо люди були дуже голодні, помирали. Як зійшла картопля, то, був десь лише третій куш.

Як почала рости лобода, то мати варила таку страву: у 20-літровий чавун кидала трохи картоплі нечищеної, а то й лободи, підсолювала трохи. Трошки було й борошна. Пекли ляпошки з гречаної, просяної полови, додавши трохи борошна, і товкли в ступі качани з кукурудзи на борошно. З того борошна також пекли ляпошки. Я була серед дітей найстарша, і мені весь час доводилось товкти качани, а вони такі тверді, що я, було, й плакала, що не мала сил їх товкти.

Як липа розпустила листя, то я з меншою сестрою ходила в ліс рвати те листя. Потім його сушили і терли на борошно, з якого теж пекли ляпошки. Батько обробляв землю, праця важка, а їжа прісна, то в нього попухли ноги. Мати й каже нам: “Дітки, ви не сердтеся, що я батькові буду пекти чистий хліб, бо як батько помре, то й ми подохнемо як руді миші”. І мати почала рятувати батька. А ми їли, що прийдеться.

Батько з матір'ю їздили човном на болото, привозили цілий човен буців (водняних лілій), і ми їх їли. Або бурдуків – молодих паростків очерету. Їли й цвіт акації, клей з вишень.

Одного разу прийшов до нас сусід – Тарас Кирда і побачив на печі той 20-літровий чавун юшки з нечищеної картоплі і лободи. Він попросив матір, щоб дала йому юшки. Мати насипала йому соусничок юшки. Він виїв, а тоді просить: “Дай, Марино, ще!” А мати давати не хоче, бо він дуже охляв, а він плаче і просить. Насипала ще один соусничок, він виїв і пішов додому. Через перелаз вже не зміг перелізти і пішов через город, де в лісі (лісяна огорожа) була дірка і пішов через ту дірку додому. Дійшов до своєї хати, біля хати впав і помер. Отак падали люди на ходу від голоду. А в цього Тараса було 4 дітей і жінка. Залишилися тільки жінка і одна донька, а всі інші померли.

Голод було зроблено штучно. Ходили бригади по дворах і хатах, шукали зі списками і під землею. Забирали все. Навіть в горнятах якусь жменю квасолі знайдуть і ту заберуть.

Я ходила в школу, була відмінницею, і мене першу записали в піонери, дали мені ще і книжечку якусь за це. А батько дізнався, що я записалася в піонери і відшмагав мене багатом. Казав, що це майбутні комсомольці, які будуть забирати хліб в людей, щоб люди з голоду помирали. Збирали ми й колоски, а хто, було, піймався за колоски, того засуджували на 2–3 роки ув'язнення.

В моїй пам'яті ті дні й досі не забуваються.

*[Підпис] М.Кириленко
Записала Л.Кириленко.
24 квітня 2001 р.*

◆ ◆ ◆

РОЗПОВІДЬ

КИРИЛІВ Жанни Григорівни*(м.Стрий на Львівщині)*

Вона – дочка українських шахтарів – заробітчан – народилася і виросла у Франції. Їхня сім'я, разом з багатьма іншими, поверталася на Батьківщину, повіривши пропаганді та закликам радянського уряду. В марсельському порту, звідки вони відпливали до Одеси, їх здивували величезні гори вже зіпсованої пшениці, яку чомусь привозили з України. Сподіваючись побачити ще більший хлібний достаток, “французькі” українці просто жажнулися від диких картин злиднів та жорстокого голоду, спровокованого в Україні комуністичним режимом.

*Записали С.Морозюк, Ф.Морозюк.
2007 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**КИРИЛЮКА Івана,
1921 р. народження***(с.Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська обл.)***ПЕРШИЙ БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ГОЛОКОСТ**

Я народився тоді, коли голодомор закінчився, тому про нього переповім те, що мені розповідали батьки. Але не тільки про голодомор, а й про те, що спричинилося до нього. Після революції Дзержинський випустив із тюрем весь кримінальний світ і сформував з нього ЧК, готувався наступ на Україну, щоб загарбати багатющу землю, а з нею і дармову робочу силу.

Внаслідок громадянської війни 1918–1920-х років у Росії все було зруйноване, розбите, сільське господарство нікчемне, а Поволжя спіткала засуха. Годувати армію і все цивільне населення було нічим, тому вся та голодна орава розкрила роти на Україну і пішла на неї війною. Петлюра з Пілсудським пішли визволяти Україну, але надалі Пілсудський, зрадивши Україну, уклав з Росією договір, і хоча то було 1920 року, але й воно прислужилося до початку голодомору весною наступного року.

З метою отримання безплатного харчування більшовиками була встановлена продрозкладка. Для її виконання Ленін сформував з петроградських військових моряків 25-тисячне військо грабіжників. До того ж на Україну посунули війська армії Будьонного.

Кіровоградщину громили Дибенко, Фрунзе, нищили Південь і Крим, а Муравйов та Коцюбинський сіяли смерть під Крутами і в Києві, Овсієнко ж убивав та

добивав Україну з Півночі. Усі вони й почали грабувати мирне населення, особливо селян.

Грошей отримати від селян мародерам не вдалося, бо їх у них не було. Направили на Україну жидів. Вони мали багато грошей. Вони в селі мали крупорушки і маслобійні, млини та олійні, шинки і всі інші прибуткові заклади. На всіх керівних постах були також вони – головою сільради, сільпо і навіть в школі вчителями фізкультури. Останні проводили свої навчання на цвинтарі, примушували учнів розбивати пам'ятники – хрести як символи християнства.

В селі був більшовицький актив, ЧК й НКВД, також із тих же зайд, тож вони чинили чи не найбільший розбій і грабунок. В нашому селі жило 60 юдейських сімей, усі вони свої прибутки приховували, продрозкладки не визнавали. Будьонний вимагав у них грошей, а за невплату контрибуції погрожував розстрілами. Але представники “богобраного” племені від природи були тільки тими, що беруть, а не дають, тому й наслідки для них були трагічними.

Будьонний майже всіх їх перестріляв. Лише небагатьом вдалося втекти до Умані, але й там він їх знаходив і розстрілював, як і їх міських одноплемінників. А в селі Легедзине восьмого серпня вистріляли їх до єдиного. Та ще й жорстоко знущалися, так як учив їхній спільний вождь. В чоботи насипали палаюче вугілля, примушували взуватися, а в стравохід вганяли шомполи, щоб признавалися, де позаховували золото і гроші.

В нашому селі забирали коней для війська, худобу і зерно та продукти харчування для годівлі солдатні. Навіть сам Будьонний забрав у Сергія Штогриня породистого жеребця. Тривале перебування війська Будьонного в нашому селі призвело і до вибора решти води в усіх криницях, її використовували для напування і миття коней, та й цілий полк самих кіннотників потребував багато води щоденно.

Військові забрали в селян майже весь посівний матеріал, засівати землю було нічим, тому поля були голими, на ланах виростили лише бур'яни. Восени 1920 року і навесні 1921-го грубою солдатофонською силою було забрано і вивезено до Москви і Петербурга все, що навесні було визначено продрозкладкою, і навіть більше. В людей не залишилося нічого, настав голод. До голоду додалося захворювання на тиф, яке набуло епідемії. Люди почали вмирати, але найбільше вмирало від голоду.

Селян зобов'язали здати норму зернових і всіх продуктів харчування, яку визначили на кожен двір, здебільшого непосильну для виконання. А після здачі пішла друга хвиля.

Після першої, коли все вивезли на залізничну станцію Поташ, кіннотники-мерзотники із матроснею – виконавцями продрозкладки – вигрібали все. Хто не здавав, того арештовували і висилали до Сибіру, в Архангельськ, Мурманськ, там їх використовували на будівництві залізниці і Біломорсько-Балтійського каналу.

Опору не чинив майже ніхто, а в тих, які не відчиняли хати, оскаженіла матросня виламувала двері і чинила розправу. Були випадки, що й вичікували біля дверей поки хтось вийде, або повернеться додому з роботи. Не доходячи до хати, люди по декілька разів верталися в село, щоб не відкривати двері, аби не допустити пограбування.

Запам'ятався зайда Силін, він ходив у матроській майці і з наганом. Хто не виконував його вимог, того жорстоко били і навіть убивали. Силін був призначений представником влади, уповноваженим з виконання продрозкладки. Бігав по селу, вимахував зброєю і погрожував розстрілом в разі невиконання його наказу, вимагав безперечного виконання продрозкладки. Хто не виконував, або не мав чим заплатити, на того несамовито кричав, погрожував поставити до стіни і розстріляти. Ця погроза також ставала реальністю. Мою матір поставив під стіну, стріляв їй попід вухами, але якимось чудом вона уціліла.

Жида на прізвисько Галамага порішив Карпо Коренюк, вбили Василя Штогрина, Василя Двадцятника вбив Іван Чепченко і той же Карпо Коренюк за те, що той входив до Уманського виконкому Центральної Ради. Імена багатьох убитих стерлись уже з моєї пам'яті. Люди вмирили по всіх кутках села, вмирили переважно чоловіки і діти, жінки були витриваліші. Навесні переходили на трави, коріння, а з полови конюшини пекли маторженики. До полови додавали трохи змеленої кукурудзи, гарбуза, який виручав найбільше, а ще добавляли натертої бараболі.

В 1921 році на вулиці, де жив Тодось Кирилюк – мій батько, – вимерла майже вся лінія. Вмер Оксентій і його дружина Соломія, а з ними і два сини, залишалась тільки дочка Килина. Померла сім'я на прізвисько Гульчаки, залишилися тільки мати й дочка. Згодом дочка одружилася з Микитою Федоренком. Померли й Трохимчуки з двома дочками і сином. Це тільки на нашій вулиці, а таке було майже на всіх кутках.

В центрі села вимерла сім'я Мусія Шуляка, він одружився з Палажкою, мали п'ятеро дітей: Явдоху 1909 року народження, Ганну 1912, Ялину 1918, Гриця 1920 і Якова 1924 років народження. Мусій грав на цимбалах, був сільським активістом, але йому судилося піти в могилу разом з дітьми. Вдова по ньому одружилася з Купріяном і мала від нього дітей, померла від тифу перед запланованою Центральним Комітетом Компартії (більшовиків) другою голодовкою – в 1931 році. Вся родина Мусія Шуляка (з Карлів) була в активістах, сотниками, тисячниками, губерневками, пов'язані з НКВД і ГубЧеКа. Разом з лихою діяльністю тих ГубЧеКістів вони відійшли у потойбічний світ, чимало передчасно, а, може, й ні, поділивши їхню чорну славу і лиху долю. Чепченко Іван Маркович також був активістом як після революції, так і в громадянську війну, іноді переходив до сильніших. Але всіма ними керували наші люті вороги.

Записав М.Шуляк.

Українська газета. – 2004. – № 45. – 2 грудня.

СВІДЧЕННЯ

КИРИЛЮК Марії,
1927 р. народження,

(с.Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

Мій дядько в голодовку одружився. Дивно чути, що таке було у ті роки, але життя брало своє, і люди одружувалися. Моя мама братові свого чоловіка запропонувала одружитися, а він питає: “На кому?”. Мама порадила Параску з великої сім’ї. Параска була невеличка, вона тоді працювала у сільраді виконавцем. Мама пішла до неї і сказала: “Парасочко, виходь за мого Володю заміж”. Парасочка зникла і невпевнено погодилась: “Ну, то хай приходить, я подивлюся на нього, бо я його не знаю. Він же від нас живе далеченько, та ще й молодший від мене”.

Після цього мама з батьком вирішили піти до Параски на сватання. А взяти ж нема нічого, бо хоч ми жили бідно, але комнезамівці видирали і те, що було в запічку. Та все ж таки знайшлася четвертина хлібини, яку спекли з усього, що тільки знайшли можливим замісити, як тісто.

Взяли хліб і йдемо. Я, Володя і мій батько. Прийшли, а в тієї Параски на стіл для сватів поставити анічогосінько. Тільки з печі вийняла печеного кабака і поклала на стіл. Той кабак був як найкращий делікатес. Ми з’їли ту бідняцьку страву, домовились, і жених через тиждень взяв наречену до своєї домівки. Це було в розпал голоду 1933 року. Ось так святкували весілля тоді, коли було не до весілля. Прожили вони подружнє життя шість десятків років і мали трьох дітей.

Розбираючи людські хати, що були з дерева, більшовики дали наказ розібрати і церкву; оскільки вони творили свого Бога, тож візантійський Саваоф, як сказав Т.Шевченко, їм був непотрібний, бо закликав молитися не Леніну і Сталіну, а Ісусу Христу. Спочатку представник з м.Умані поліз на церкву, щоб зняти хреста, але не підстрахувавшись, послизнувся, впав з церкви і вбився. Після цього на церкву вже ніхто не лазив, думали, що то Божа кара і боялися, щоб і їх Бог не покарав. Але більшовиків це не зупинило, і вони вирішили позбутися християнської церкви іншим методом. Вони дозволили сторожеві церкви розпорядитись її майном за умови, якщо опісля спалить церкву. Той сторож церкви церковні речі носив на базар, продавав їх і з того мав користь, а дещо використовував і в своєму побуті. Церква запалала 1933 р., погожого вересневого дня, о 3-й годині ночі, загасити її було неможливо, і від неї залишилась тільки велика купа попелу.

Дуже запам’яталися Кравчуки, вони всі дуже голодували. Кравчуків було четверо, померли всі, їх поховали на городі. Біля хат і на городі ховали тільки в голод. Якщо хто, копаючи яму для фундаменту нової хати чи льоху, або під час оранки, натрапить на людські кістки – поклоніться і станьте на коліна. Ваше щастя побудовано на їхніх кістках.

Записав М.Шуляк.

Українське слово. – 1998. – №48. – 3 грудня.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КИРИЧЕНКА Костянтина Івановича,
1921 р. народження

*(с.Бородаївка Верхньодніпровського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

Довго тривожила мене і тривожить думка про голод 1933 року. Вину історія кладе на Сталіна та його підручних Молотова і Кагановича. Вічне прокляття їм від українського народу!

Весна тридцять третього... Мені в той час було 12 років. Було в мене 4 сестри, одна загинула з голоду. На моїх очах загинув з голоду і мій батько. Мати померла на три роки раніше.

Варили лободу і кропиву, тим і жили. Ноги опухли і блищали. Я спасався тим, що пас корову у сусідки, пив молоко. Двір наш заріс високими бур'янами. В бур'янах часто були трупи невідомих людей. Хто мав трохи сили, то заковував ці трупи, як скотину.

Люди ходили по полях і викопували торішню гнилу бараболю, пекли з неї балабухи. Хто сильно опухав, рухатись вже не міг, чекав смерті.

Коли я згадую про голодну весну, душать сльози за рідними, за близькими, за всіма людьми, хто потерпів від цієї страшної трагедії. Груди мої наповнюються гнівом і обуренням проти злочинів, заподіяних моєму народові.

1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КИРИЧЕНКА Охрима Юхимовича

(с.Пологи Гребінківського на Київщині)

Зі своєю дружиною Варварою [Кириченки] нажили трьох діточок: двох доньок – Маню і Олю та сина Гришу. Біля них жила і теща Одарина. В голодовку Охрим, щоб хоч якось спасти сім'ю від голоду, десь вкрав конячину. За крадіжку був засуджений на два роки тюремного ув'язнення та й помер у тюрмі. Жінка, доведена до розпачу, поїла всіх своїх діточок, а їхні голівки поховала у погрібнику. Скоро після скоєного Варвара померла, знайшли люди і дитячі голівки. Через кілька років померла Одарина.

Записав М.Таран.

СВІДЧЕННЯ

КИРИЧОК Марії Михайлівни,
1920 р. народження
*(с.Перше Травня Апостолівського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

Наше село було невелике, мало 23 двори. Ми були дуже бідні, і нас змалечку привчали до роботи. Через наше село проходить залізниця. На станції знаходився багатотонний курган качанів кукурудзи, його дуже пильно охороняли вартові. В цей час нижній шар кукурудзи почав запрівати, а качани верхнього шару проросли.

У нас силоміць відбирали хліб, останню крихту, аби потім зіпсувати його, щоб не дістався нам. Нас вмовляли вступати до колгоспу. На городі в себе ми вирощували буряк, але його залишки в нас насильницьки відібрали. Не було ні собаки, ні кішки – всіх поїли. Добре, що хоч мишам не було чого їсти, можливо, тільки нас. Забирали у нас представники влади, активісти з хати весь харч, що був, а деякі сім'ї мали по семеро – десятеро дітей. В нашому селі також знайшли так званих “куркулів”, їх швидко повиганяли з хат, але потім ніхто не брав до себе, тому що боялися. Цей розбій пояснювали тим, що це – “за невиконання хлібозаготівель”.

Багато загинуло від голоду моїх родичів.

*Записала Н.Вчорашня.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

КИРИЧКА Федора Андрійовича
1924 р. народження,
*(с. Привовчанське Павлоградського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

Це була осінь 32-го року. Врожай був дуже гарний, але ж все позабирали. У дворі у нас стояла будка-закром, приїхала підвода з незнайомими людьми, віником все повимітали до зернини. Нас врятували лише мамині дукачі золоті та срібні. Мама їх міняла на їжу. Принесуть мішок буряків, то ми їх і гризли. Моя родина пройшла через великі випробування, пережила не лише голодомор 1933 року, а й 1921–1922 рр. та 1946–1947 рр. Голод нікого не щадить, навіть дітей своїх їли. Бувало, дивись: іде людина по вулиці, впала – уже мертва. Підвода

проїде по селу, позбирає людей, навіть живі були там, повнісінька з горою підвода мертвих і в одну яму зариють ...

Записала Н.Кравець.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р, Київ.). – Київ, 2003. – С.19.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КИРПИ Івана Юхимовича, 82 роки

1921 год. Закончилась гражданская война. Весной засеяли землю, но она не принесла ожидаемого урожая – была сильная засуха. В 1922 г. нечем было засеивать землю. И только в 1924–1925 гг. земля обрабатывалась полностью. Был такой хороший урожай, что хлеб некуда было девать. В 1929 г. план довели по сдаче зерна на каждый двор. И в этом же году началась коллективизация. Были организованы бригады, где принимал участие и я. Село было разбито на урочища, наше урочище включало 130 дворов.

Коллективизировалось 80% населения. А тем, кто не хотел вступать в колхоз, выделили землю, и они работали отдельно. Многих раскулачили и эшелонами вывезли в Сибирь.

1930 год. Созданы колхозы, механизации не было. Тяглом служило то, что сдали люди. В колхозе было 100 дворов, четыре бригады, 1100 га земли, 160 лошадей. Все делалось вовремя, бригада соревновалась с бригадой: кто раньше выедет в поле, кто раньше засеет, кто раньше смолотит.

1932 год. Урожай собрали хороший, на трудодень дали 1,5 кг пшеницы. Я в то время был бригадиром. Осенью 1932 г. приехал уполномоченный и сказал, что есть постановление: полученное зерно вернуть государству как незаконно розданное. Организовали бригады по изъятию зерна. Люди зерно прятали в землю, замуровывали в стены. Людей судили, давали 3–5 лет заключения. Забирали у крестьян все съедобное, и не только зерно, картофель, буряки, фасоль, горох – все, чем мог питаться человек. Был вывезен в хлебопоставку весь посевной материал. Так люди остались без хлеба, скотина – без фуража.

Весной 1933 г. начали завозить зерно на посев. Мешки с зерном охраняли вооруженные охранники. Охранники сурово наказывали тех, кто отважился взять в руки пригоршню зерна.

Пришла страшная весна. Люди умирали, скотина дохла. И тех людей нельзя было назвать людьми: мощи, обтянутые бледной кожей. Скоро начали посев. Кони не могли тянуть, а люди от голода неспособны ходить. Мы, бригадиры, понемногу, с большим риском, начали давать зерна нашим лошадям.

Какое страшное горе свалилось на людей! Наше село всегда было с хорошими запасами и всегда преуспевало. Когда дожили до урожая, то собирать его было некому, ни люди, ни кони не могли работать. Приехал секретарь обкома Хатаевич, увидел весь этот ужас и позволил потихоньку смолотить немного пшеницы и сварить людям галушки. Для коней обрезали колоски из снопов, а солому сжигали, чтобы не оставалось и следа.

Так понемногу, с горем пополам собрали урожай. В том году на трудодень дали по 5 кг пшеницы. Жизнь возвращалась. Через год я уже стал председателем колхоза. Урожай собрали хороший, за зерно покупали комбайны и машины. Но трудности еще были.

Мне уже восемьдесят второй год. Плохо вижу, а все пережитое помню хорошо. И забыть не могу.

1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**КИСЛОЇ Олени Василівни,
1918 р. народження**

(с. Звонецьке-на-Дніпрі Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.)

В сім'ї було 8 дітей. Батьків гнали в колгосп. Була в нас корова, кінь, кури, зерно. Та позабирали все. Називали нас куркулями.

Батько був рибакком, то взимку їли рибу, а весною – траву. В колгоспі працювали за трудодень, та нічого не отримували. Люди мерли, як мухи. Вживали в їжу ховрахів, їли мишей, яких було багато, а потім ставало все менше. Варили висівки. Всі вижили в той страшний голодомор.

Сестра рідна батькова з'їла 2 своїх дітей. Їх прізвища й імена: Туренко Гаврило Денисович і Туренко Віра Денисівна.

Ми, малі діти, ходили попід хатами і просили їсти. Сусіди також жили тяжко. Люди вимирали сім'ями, всіх скидали в ями і засипали землею. Голод викосив страшною косою смерті тисячі й тисячі сіл, лишивши по собі страшну пустку, руїну, що й досі не всюди загоїлася.

Записала Н.Кудрявець.
1998 р.

СВІДЧЕННЯ

**КИЦУНА Петра Семеновича,
1930 р. народження**

*(с. Уласово-Русанівка Старосинявського р-ну Вінницької
(нині Хмельницька) обл.)*

В кого була корова – ледь зводив кінці з кінцями. Молока не всім і припадало, бо не було чим її годувати, а що вдоїш – треба здати в молочарню план, решту – часом продати, бо й грошей треба було назбирати на податок: за хату, за город, за кожне фруктове дерево. В 1947 році навесні рятувалися тією бараболою, що була закопана в 1942 році в кагатах. За ці роки вона не погнила, була білою, але як порошок.

1933 рік найбільше забрав людей у селах Чехи, Цимбалівка, Іванківці, Паплинці, Лисанівці, Бабине, Пилява. В сусідньому Бабині померло дві третини мешканців: 811 осіб, у т.ч. 200 дітей. Однак при відкритті пам'ятного знаку голова села навіть не назвав ні цього числа, ні винуватців голодомору. І так не лише в Бабині. У моєму рідному селі Уласово-Русанівка, на щастя, від голоду померло порівняно небагато людей. Із розповідей старожилів довідався, що мешканців села врятувало те, що вони заздалегідь уміло приховували збіжжя від пограбунку. У сусідстві з моїми батьками жила родина Микити П'ятака. Одного травневого ранку він вийшов на город, побачив на стежці, поблизу грядок, лежачого горілиць напівживого чоловіка, що тримав у руці біля рота стебло цибулини. Він негайно прийшов у сільську раду і заявив про це голові Д. Скотенянцеві, який прийшов до непритомного. Коли заговорив до незнайомця, той розплющив очі і напіврухомою рукою наблизив стебло цибулі до рота.

– Перевірю, чи він живий, – сказав голова, взутий у військові ялові, з підковами, чоботи, і стрибнув нещасному на живіт. Наказав господареві дому вивезти покійника на цвинтар і придати землі, пообціявши включити до списку на отримання у колгоспній коморі один фунт (410 г – *Упорядники*) хліба.

Одним із числа 10–14 мільйонів жертв голодомору, як стало відомо, був 25-річний син священика Бабинської церкви Іван, батька якого вивезли в Сибір. Подібних фактів безліч. У Старій Синяві, розповідали колишні медпрацівники Гавриш і Красій, у 1933 р. голодні люди йшли в лікарню, щоб вижити. Але на ніч її зачиняли, нікого не пускали. На ранок 2–3 людини під лікарнею лежать мертві. Спочатку їх кудись вивозили, потім викопали біля лікарні яму, там складали і ледь присипали землею. Пізніше енкаведисти теж звозили туди розстріляних людей. Кажуть, там не менше 500–600 чоловік лежать. І ні горбочка землі. Тепер там танцмайданчик, щоправда, вже не діючий, і пустирище. Прикро, ганебно, що і зараз прокомуністичні сили, які відчувають ностальгію за минулим,

перекручують правду про голодомор та інші злочини советської системи. Мета була одна – винищити українську націю різними методами.

*Записала Л.Сердуніч.
2007 р.*

СВІДЧЕННЯ

КИЧІ Сергія Костянтиновича

*(с.Таврійське – Гладківка Голопристанського р-ну
Одеської (нині Херсонська) обл.)*

ГОЛОД – 33 ОЧИМА ДІТЕЙ – 93

“Не обійшов стороною лютий голодомор і наше село (на той час Келегеї), – пише *Ірина Нікітенко*, учениця 11 класу (прізвище, напевно, також русифіковане від українського – Микитенко), – забравши сотні невинних жертв. Ніякими вимірами не можна визначити той біль і страх, ту зневіру в життя, які довгі дні та ночі переслідували людей. 15 років було у той страшний чорний час – року 1933-го Кичі Сергію Костянтиновичу, який проживає у нашому селі. Із пекучою біллю на серці згадує він про свою нелегку юність: “Рік 1933-й видався врожайним, але все зерно у нас забирали. До кожної хати заходили люди і записували: хто скільки чого посіяв. Після закінчення збирання врожаю почало творитися щось страшне. Забирали останнє, не звертаючи уваги на людські сльози та прокльони. Мізерні запаси закінчувались, і люди недоїдали, починали хворіти. Йдеш, бувало, вулицею, – говорить Сергій Костянтинович, – а глянути навкруги страшно – то там, то там видніються трупи людей, у яких вже навіть не вистачало сили дійти додому, помирили під деревом, або й просто серед дороги. А хто встиг хоч трохи чогось приховати, – якось трималися, але ходила дворами комісія, яка потім жорстоко карала, знайшовши десь хліб. Люди їли козельці, всяку траву, та цього, звичайно, не вистачало. Йде маленьке дитя, зупинилось, присіло під деревом і не встає. Підійдеш, а воно вже мертве, ручки та ніжки пухлі від голоду.

Ось так все і було, багато людей не вижило, залишилось у 1933 році назавжди, так і не зрозумівши причини своєї смерті: хліба було багато, а люди тисячами вмирили від голоду”.

Похоронив Сергій Костянтинович у 1933 році свою маму, Галину Тимофіївну, брата Олексія і сестру Олександрю. Про свої поневіряння він розповів в короткометражному телефільмі Херсонського телерадіокомітету.

*Записала І.Нікітенко.
Упорядкував Ф.Морозюк.
18 лютого 1995 р.*

СВІДЧЕННЯ

КІВОНЗА Олексія Григоровича*(м. Миргород Харківської (нині Полтавська) обл.)*

Я – живий свідок, який пережив і дивом вижив у ті страшні роки голоду. Про це страшно і сумно згадувати. Геноцид проти українського народу був створений сталінщиною, був спланований.

А пам'ятник голодомору 1932–1933 років у районі вокзалу м. Миргорода будувати треба, бо це місце, де найбільше померло людей з голоду. Я, коли пас корову біля вокзалу, бачив, як йшли з села опухлі люди з якоюсь надією, шукали порятунку, шукали щось поїсти, щоб прожити. Але не доходили до вокзалу, і прямо на дорозі помирали від голоду.

Недалеко від вокзалу була викопана яма чи канава, куди підвозили і підносили померлих з голоду людей й не по-людськи хоронили в цій ямі. І не може знати сучасне покоління, де їх предки безіменні лежать.

Наша сім'я пережила штучний голод, завдяки просяним відходам з крупозаводу, але їх не кожна сім'я могла придбати, бо всім бажаним не вистачало. Ми мали корову, яка являла собою кістки, обтягнуті шкірою, але весною на траві поправилась і була допомогою вижитку [родини]. І все ж не обійшла трагедія голоду нашу сім'ю: від хвороби і нелюдського харчування померла мати. Вона просили мене, щоб підійшов попрощатись, бо вже не мала сили піднятись, і, плачучи, перехрестила мене. А вона хотіла жити, бо їй було всього 30 років.

Люди, щоб вижити, ховали зерно в різних місцях, але нелюди шукали і насильно забирали всі продукти харчування. Пригадую, що батько теж вирішив заховати у печірку зерно ячменю, але “трійка” знайшла і забрала. Комуністи відкривали магазини-торгсіни, у які голодні селяни віддавали золоті хрестики, обручки за борошно, крупу, що у них же і було забрано. [Таким чином], люди були двічі пограбовані.

Історія вчить нас не допустити страшної трагедії проти людства. А людина, яка дає гроші на будівництво пам'ятника, вже сьогодні бореться проти страшного зла, яке пережив українській народ. Але невідомо, коли пам'ятник побудується, бо від пожертв мешканців міста коштів недостатньо, а місцева влада не допомагає. Вона будує інші пам'ятники, і на них в неї кошти є.

Молоді потрібно розповідати правду про голодомор-геноцид.

Оратор з мене поганий, тому підготував цей спогад і можу підтвердити те, що я знаю про голодомор у Миргороді як свідок.

*[Підпис] О.Ківонз
Серпень 2008 р.*

СВІДЧЕННЯ

КІМ Зої Костянтинівни,
1924 р. народження
(м.Полтава)

Подолом у Полтаві в 1932–1933 роках жебраки ходили товпами. На день по 10–20 раз стукали у хвіртку різного віку люди, від дітей до стариків. Моя сім'я мешкала на вулиці Будоновій на самому краю міста Полтави – це Залізничний район. Мама, часто ходячи на подолянський базар, розказувала, що дуже багато людей було пухлих. Ваялися мертві по дорозі, по узбіччю з буряком у роті, або з піною, та ось на базарі з'явилися дуже бадьорі молодичі, які продавали вироби з м'яса, холодці, котлети і печене та варене м'ясо. Одна знайома людина казала, що у холодці вона знайшла людські нігті з пальця. Люди поговорювали, що у місті є людодіство. Якось взяла мене мама і хотіла піти до родички на Пролетарську вулицю. Ця вулиця вела від вокзалу до центру міста. На Пролетарській вулиці у наговпі – міліція, яка оточила будинок. Тепер за будинком побудований залізничний стадіон. А у ті часи там був пустир, який заріс високим бур'яном. Люди з наговпу говорили, що у тому будинку жила людодітка. Якийсь жебрак ходив по тому пустирю і знайшов у бур'яні людський член. Заявив в міліцію. Міліція оточила будинок, вивела хазяїв і мешканців, арештувала, а з чердаків вигружала мішки з одежею і взуттям убитих. На другий день мама розказувала, що у вікні будинку була виставлена дитяча ніжка.

В той час не було рейсових автобусів, людей перевозили ізвозчики. Мешканці людодійні були в контакті з ізвозчиками, які вночі перевозили з вокзалу людей до міста. А людодітка жила не так далеко від вокзалу на путі до міста. Люди говорили, що людодітка була і в місті Харкові, в основному, там і тут зникали люди приїжджі. У нашому будинку у тих роках мешкав квартирант Вася Стефанович. Він працював слюсарем на залізниці. Якось отримав відрадження по роботі, поїхав і не вернувся. Потім приїжджали батьки і розпитували про зниклого сина. Дуже мало залишилося людей з Подолу, які були свідками цієї трагедії.

Тепер трохи про себе. Коли Ви, Левку Григоровичу, [Лук'яненко] приїжджали до нас у Полтаву і виступали на стадіоні, я там була з чоловіком. Потім об'явили, що Ви їдете в аеропорт. Я покинула стадіон і поїхала. Прийшла в зал очікування аеропорту і Вас пізнала. Там стояли Ви, Іван Засць і Ваша дружина, пам'ятаю, в дуже світлій сукні. Я захотіла з Вами познайомитися, і Ви мені пожали руку. Вас я уважаю людиною легендарною. Ви для мене взірєць. Як би сказати – другий Т. Шевченко. Я слухаю засідання Верховної Ради, завжди восторгаюся вашими виступами, такими прямими і правдивими. Зараз я, на жаль, зовсім не бачу. Інвалід І групи по зору від діабету. Нашадки за кордоном, і цей лист Вам пише робітниця совбезу, яка мене обслуговує.

[Підпис] З.Кім
2004 р.

ЛИСТ-СВІДЧЕННЯ

КІРІЄНКО Ганни Петрівни,

1927 р. народження

(м. Прилуки Чернігівської обл.)

Добрий день, добрі люди!

Прочитала в газеті “Сіверщина”, що ви збираєте матеріал про голодомор. Надумалась і я написати. Правда я була ще мала, а рана в серці залишилась на всю жизнь.

Причислили нас до куркулів, хоч і багатства у нас не було. Конячина, корівка да якийсь клопоть землі, хата, соломою вкрита, а в хаті під, на якому всі рядом спали, попід стінами лави да стіл, долівка земляна.

Батька не раз забирали, закривали під замок, заставляли, щоб записувався в колгосп. Батько одказався вступати, за це забрали в нас усе і викинули на улицу. З нами ще жив дідусь старенький – батько мого батька. І стали ми ходити попід дворами. Ніхто не пускає, бо активісти приказували, щоб куркулів не пускали. І їсти нічого і жити ніде. Як хто змилосярдиться, дасть бурячка, або полови чи кусочок макухи.

Ми жили тоді в селі. Було, мама піде в другі села, щоб щось випросить, да як хто дасть жменьку квасолі чи картоплину, несе ту торбиночку, а активісти перестрінуть і одберуть. Приходить зі слізьми, а ми їсти просимо. Поки було тепліше, то якогось бур'яну вирвеш, або кори якої пожуєш. А наступив холод – немає нічого. Як хто дасть якої полови, то треба ще ж до когось попроситься, щоб хоч попарити її, хто на одну ніч пустить, а хто на тиждень, а то в сараї. Активісти слідили, щоб не давали притулок таким, як ми, а до весни 1933 року зовсім нічим було дотягти, то мама попросить гарячої водички, поп'єм – і все, і так три тижні, поки із землі стала витикатися кропива да собача лобода, тоді все бур'ян жували. Була в мене тітка, рідна батькова сестра, а мені ще й хрещена мати. Вони з чоловіком в активісти подались, у них було все: і їжа і скотина, то вони перестали з нами родатися. Було, дідусь піде до неї, щоб у неї хоть притулиться. Це ж її рідний батько. І ніч переночує, а тоді вона випроводжає: “Ідіть, бо мені через вас попаде”. Такий був страх. Так дотягли ми до Великодня. Мені було тоді шість роцків. Я прошу маму: “Ходімте до хрещеної”. Думала, що хоч що-небудь дасть. Прийшли на перший день Пасхи. Тільки дійшли до дверей, а перед нами засувка: клац, і не впустили нас. Видно, в око побачили. Пішли ми назад зі слізьми. Цього ніколи не можу забути, на всю жизнь залишилось в пам'яті.

В 1933 році померли з голоду моєї мами батьки, дідусь з батькової сторони і моя менша сестричка. Важко згадувати, жаль, що моїх батьків немає уже, а то вони багато б чого розказали.

Багато людей, які кажуть: “Нашо згадувать голодомор...” Треба обов’язково. І добре, що ще є такі люди, що беруться за це діло. Хто його не пережив, той не має про голодомор ніякого уявлення, даром кажуть: “Ситий голодомору не повірить”.

Я сама бачила, як при радянській владі викидали в мусорку цілі батони, хліб і даже пасхальні печива зацвівши, або просто сухі. Сердце обливалось кров’ю. Я за всю свою жизнь не викинула ні однієї крихти. Забуть голод ніколи не можна.

Бажаю всім нам кращого життя.

*[Підпис] Г.Кірієнко
10 січня 2000 р.*

СВІДЧЕННЯ

КЛАДНИЦЬКОЇ Анастасії Семенівни
1924 р.народження

*(с.Стави Кагарлицького р-ну
Київської обл.)*

ТИ КАЖЕШ, НЕ БУЛО ГОЛОДОМОРУ?

Під час голодомору проживала я у селі Стави. В нашій сім’ї було двоє дівчат. Батько й мати працювали в колгоспі. Нашу сім’ю в часи голодомору було розкуркулено. Я пам’ятаю той день, коли до нашого порогу прийшло двоє чоловіків і вимели все зерно з нашої комори. Їсти не було чого. В той день наша мати гірко плакала, лише подивиться, було, на нас, і тихо собі бурмоче: “Чим я прогую цих дітей?”

Тяжко ми пережили зиму 1932–1933 рр., тому що не було чого їсти. Пам’ятаю той день, коли мати принесла лушпиння картоплі і декілька качанів кукурудзи. Ми були дуже раді. Коли мати це все зварила – для нас це було як свято. Бо до цього ми їли одне гниляччя. Коли настала довгождана весна, то ми всі почали трохи краще жити. Пам’ятаю, ми з сестрою зривали маленькі яблучка і їли їх. Тоді наша мати почала пекти млинці з липи і варити суп з бур’яну. І все це ми їли із задоволенням. Ось таким був голодомор 1932–1933 р., який залишив в моєму житті великий слід від голоду та холоду.

*Записала І.Сокол.
2003 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КЛЕСУНА Григорія Федотовича*(с.Свердлівка Коропського р-ну Чернігівської обл.)*

У нас була велика сім'я: батько, мати і семеро дітей. Один брат помер з голоду. Батько відмовлявся здавати коня в колгосп, тоді нас вигнали з хати. Забрали все: і одяг, і їжу. Голі і голодні опинились ми на вулиці. Жили в погребі. Старша сестра пішла в сусіднє село доглядати дітей, щоб якось вижити. Мене батько вивіз із села в Конотоп. Як я вижив, як боровся з голодом – страшно згадувати. Що я тоді пережив, не дай Бог нікому подібного. Мати і сестри рятувались рибою: ловили, варили юшку. Багато людей лишилось без хат, голодних. Вмирили з голоду, від хвороб.

2008 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КЛИМЕНКО Анастасії Євтропівни,

1924 р. народження

(с.Новомиколаївка на Дніпропетровщині)

Я родом з Житомирщини (з с.Гринівка Любарського р-ну Вінницької (нині Житомирська) обл.). В 1932–1933 рр. в нас була велика сім'я – 12 дітей та батько й мати. Батько мав вісім десятин землі, пару коней, коровку, свиней. Овечки, гуси були. У дітей (тобто у нас) була своя робота. Старші діти робили з батьками на степу. Маленькі пасли свиней, гусей. Всі на степу працювали.

В 1917-му році був у нас панок польський. Почалась революція, панок почав землю розпродувати по дешевій ціні. Батько підкупив землі, старшій дочці дав десятину. Почав собі будуватися.

В 1929-му році – колективізація, землю здали в колгосп. Батько став головою колгоспу, але його забрали на висилку (за агітацію). Усе забрали.

Ми мали коровку. Але також їли і щавель, трави. Баланду варили, сушили лушпиння картоплі, шолуху з проса. Галети пекли. Їли буряк зелений. Все варили в баняку. Їли також черепашок. В нас був сусід, який воду з сіллю пив, він від голоду з глузду з'їхав та поїв своїх дітей. Були такі люди, які закопували полуживих людей, щоб не мучились. Мати наша вмерла від завороту кишок. Батько в 1953 р. повернувся із заслання, чотири роки відробив вантажником.

Дуже страшний був голод.

Записала І.Дробна.

8 грудня 1999 р.

СПОГАДИ

КЛИМЕНКА Івана Кириловича,
1925 р. народження
(м. Київ)

Голод пережив у с.Красна Слобідка Обухівського р-ну Київщини

МОЇ СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

Мій батько, Клименко Кирило Яхремович, виконував у колгоспі найтяжчі роботи: клав скирти, корчував грабки для полозків на сани, молотив цепом, витрушуючи кулі, будував вузькоколіяку до Григорівського цукрового заводу і т.і. Під час жнив в 1932 р. працював вантажником.

Як сьогодні пам'ятаю, за вечерею, коли мати питала: “Що робив сьогодні?” – відповідав: “Возили зерно на залізницю у Васильків”. Так він відповідав упродовж декількох тижнів. Інколи він возив хліб у Трипілля на пристань. Якось вночі, прокинувшись, я почув їхню розмову: “Із села вивезли весь хліб. Не залишили навіть на насіння. Комори стоять порожні. Це не тільки в нашому селі. На Васильків і Трипілля вивозили хліб і з інших сіл і районів. На Україні буде великий голод. Треба тікати звідси”.

В осінь, коли зібрали городину, батько закопав на городі дві ями картоплі, і ми всією сім'єю вирушили на залізницю до Василькова. “Поїдемо у Вороніж,” – сказав батько.

У Києві нам дали квитки тільки до кордону з Росією. Мама, показуючи на нас, дітей, (було нас четверо, від 6 до 13 років) просила батька повернутися додому, а він наполягав на тому, щоб тікати від голоду. До переїзду границі батько вручив хабара провіднику вагона, і той під час перевірки документів кагебістами, закритив нас у службовому купе на замок.

Працював батько в комуні біля залізничної ст.Долгоруково біля Воронежа. Приютив нас чоловік, у якого самого сім'я складалася з 7 чоловік – сам він хворів на тиф. Одна кімната, земляна підлога, біля печі стояла на прив'язі корова.

На початку березня 1933 р. батька заарештували, як такого, що не мав при собі посвідчення особи, а мама вирішила повертатися з нами в рідне с.Германівську Слобідку Обухівського р-ну на Київщині. В найтяжчих умовах, вражаючих уяву, нам вдалося добратися до м. Василькова. Там попросилися переночувати, а другого дня раненько вирушили в дорогу. До села – 32 км, дощ із снігом, від цього земля розбухла, йдемо по коліна в болоті. У кожного за плечима торбинка з сухарями та білизною. Того дня ми дісталися до с.Вільшанки. Пізній вечір, жодного вогника у вікнах. Вітер, дощ зі снігом... Село майже порожнє, в хатах мерці лежать, а живі в хату бояться впускати.

Пройшовши село, наважились постукати в останню хату. На поріг вийшов дідусь. Мама крізь плач проситься переночувати. “Я тільки з бабою. Бачу, що ви хороші люди, але зараз страшно. Якщо хтось побачить, що ви зайшли до нас, прийде з ножем, поріже і вас і нас”, – мовив дідусь. Мама просить дозволу хоч під стріхою посидіти. “А чий ж ви будете, з якого села?” – питає господар. “Ми з Германівської Слобідки, – відповідає мама, – я Сергія Векли дочка. Може, знаєте?” “Сергія Векли Зважая дочка?! Боже мій, хто ж його не знає! Заходьте в хату, дорогі гості. Що Бог дасть, те й буде!” – запричитав старенький.

Там ми переночували, а другого дня підійшли до рідного села, звідки йшов односелець Рогоза зі своєю сім’єю. “Василина, ви повертаєтесь на вірну смерть. Третя частина села вже вимерла”, – підійшов до нас Рогоза, вітаючись. Мати відповіла: “Воля Божа. Якщо помремо, то в своїй хаті,” – відповіла мати. “А я вирішив рятувати своїх п’ятеро в Києві. Нехай жебракують. І на смітнику там можна знайти дещо”, – закінчив Рогоза. З цим попрощалися. На дверях хати висить комнезамівський замок. Я приніс від сусіда сокиру – відкрили хату.

Одну яму з картоплею сусіди знайшли і вибрали, друга збереглася. Мама принесла невеличке відерце, і ми вперше за 8–10 днів поїли гарячої картоплі.

Моє село розділене річкою Красною, що впадає в Дніпро біля с. Трипілля, на дві половини. Управою села для збору померлих від голоду було виділено дві підводи: з правого боку їздив дід Свиридон Грама, а з лівого – дід Сергій Сало. Кожного дня можна було бачити їхні грабарочки, заповнені трупами. Померлих вивозили за село в загальні могили. Землею присипали тільки тоді, коли вони були заповнені. В селі їли собак, котів, загиблих свійських тварин, яких викопували з могильників. Тільки на нашій вулиці з 12 дворів, вимерли сім’ї Тимофія Зануди (11 чоловік), багатодітних Лаверків, Борщів, Прусів. В інших залишилися по одному-два чоловіки. Садиби заросли бур’яном. Деякі сім’ї розбирали одну половину хати, щоб зігріти іншу.

В ці страшні часи головою комнезаму Семеном Білошапкою були організовані спеціальні бригади комнезамівців (їх називали “червоною мітлою”), які ходили по хатах, дворах, городах із залізними ковінками та лопатами, вишукували горщики з горохом, кукурудзою, чечевицею і тут же їх конфісковували. На сусідній вулиці проживала сім’я Олекси Лабунця – працелюбна, милосердна, віруюча і бідна – півтора гектара суглинистої землі, конячка, корівка, хата-землянка. В кінці 1932 р. в господарстві вже нічого не було, і сім’я голодувала. Весною 1933 р. вони всі були пухлі від голоду. В цей час до них заїхала “червона мітла”. Були вони (члени бригади), як правило, п’яні. Перекопали все у дворі, на городі, шукали залізною ковінкою в хаті і в сінях, але нічого їстівного не знайшли. Збиралися вже їхати з двору, але ще заглянули на горище і там знайшли горщик з квашеними бурячками, і те забрали.

Весною 1933 р. в село підпільно повернувся наш батько, а через декілька днів ми пішли з ним до Василькова, щоб поїздом добратися до Києва. Дорога

далека – мені 8 років, за плечима торбина. Відпочивали у Великому Верем'ї – глибокому яру на полі між Великою Вільшанкою і Барахтами, якраз на півдорозі між Слобідкою і Васильковом. В глибині яру струмочок, зарослий очеретом і осокою. Я присів на травичку, а батько взяв порожню пляшку і попрямував до водички, але раптом зупинився. На березі лежав мертвий чоловік, який тягнувся руками до води, та так і не дотягнувся. Ми пішли вище за течією – і там мертвий, скручений в бублик, вже загноївся.

– Кріпися, – каже батько, – дійдемо до Барахт, це 5 кілометрів, там і нап'ємося з колодязя.

У дворі першої хати витягли з криниці холоднячка, розмочили сухарі, обідаємо. З хати вийшов господар, привіталися.

– У Великому Верем'ї два мертвяки, – каже батько, – може, з вашого села, чому не прикопаєте?

– А ви з якого села? – запитує на питання господар.

– Із Слобідки Обухівського району, – відповідає батько.

– А хіба у вашій Слобідці не лежать під тинами по хатах померлі з голоду, трупи яких не встигають закопувати? – знову запитання.

– Лежать, лежать, – відказує батько.

– Отож бо..., – і господар пішов до хати.

Нещодавно я розбив стародавню материну скриню, поточену шашелем. Вийняв два розкурочених замки: один від ящика знизу, інший – від кришки. Розглядаючи уламки, я пригадав історію скрині. Купили її в 1910 р. і збирали там придане для матері. В 1916 р., на шістнадцятому році життя, мати вийшла заміж. Рік скриня стояла у свекрушиній хаті, а потім її перенесли в нову хату. Ще пізніше в хаті зробили перегородку, і скриня не пролазила ні скрізь вікно, ні у двері. Весною 1933 р. після приїзду з Воронежа в хату вломилася п'яна ватага комнезамівців на чолі зі страшною пам'яті головою СОЗу Семеном Білошапкою. Грабувати вже не було чого. Підлотники кинулися до скрині, щоб витягти її на підводу, але це їм не вдалося. “Ключі давай, таку мати,” – кричав “авторитет”. Мама злякано відповідала, що не знає, де вони поділися. Василь Паламар намагався зірвати замок залізним зубком від дерев'яної борони, але йому це не вдалося. Лиш коли Василь Бурлака підважив кришку залізним ломом, замок тріснув. Забрали комнезамівці останню білизну з домотканого полотна і горлаючи “Шумел камыш...”, виїхали з двору.

У пік голоду, весною 1933 р., коли Україна була засіяна трупами, комуністи імперії зрозуміли, що настав час загарбати родинне золото у помираючих з голоду на щедрих землях України. З цією метою в Києві та інших обласних центрах були відкриті так звані магазини “торгсіну”. Підпорядковані вони були управлінню торгівлі з іноземцями, організованому при міністерстві торгівлі України.

Якщо звичайні продовольчі та промтоварні магазини стояли порожніми, то в “торгсінах” був широкий вибір товарів, але тільки за валюту та золото. Що

таке валюта, селянин на той час не мав жодного уявлення, але родинні золоті каблучки, сережки, хрестики, золоті монети царської чеканки передавалися з покоління в покоління чи не кожній родині. Це не мішок з картоплею, який тяжко було сховати від “червоної мітли”, і те комуністи розуміли.

До відкритих магазинів з родинними скарбами потяглися голодні і виснажені, як у пастку. Багато з них по дорозі вмирили, тримаючи в руці міцно зав’язані вироби з золота.

Одного травневого дня ввечері мама нам сказала: “Я і Ваня завтра підемо до Києва. Віднесемо каблучку, з якою ще моя бабуся стояла на рушнику, коли вінчалася. Думала зберегти для когось із вас, але треба рятуватись від голоду. Кажуть, у Києві відкрили магазин, де за неї можна виміняти борошна. Може, дасть Бог, купимо хліба в магазині – там і дітям відпускають по половині буханки. Вам, діти (тут вона звернулася до сестричок), зварила юшку, ще трохи макухи залишилося. Через три-чотири дні ми повернемося”.

Переночувавши в с.В.Безрадичі, ми дісталися до Києва другого дня і, подолавши 55 кілометрів, посідали під магазином на місці сьогоднішнього Володимирського ринку в чергу за хлібом. Назавтра, ще на світ не благословилося, вона була величезна. Щоб її не розірвали спекулянти, сусід сусіда тримав за пояс. Та негідники пішли на хитрість. Одному-другому шепнули на вухо, що на Володимиро-Либідській вулиці в магазин тільки що привезли хліб, а черги там немає. Величезна маса людей в паніці поспішила на сусідню вулицю і, зрозумівши, що то провокація, повернула назад, та черги вже позбулася. На їх місці стояли перекупники. Мати трималася місця, і ми через дві-три години купили півтора буханця хліба. В той же день пішли в “торгсін”. Сьогодні це центральний магазин на Хрещатику. До хлібного відділу – довга черга. Все селяни: обірвані, худі або пухлі від голоду, брудні, і кожний з них щось тримав у руці, замотане в ганчірку. За прилавком – огрядна касирка розмальована, обвішана золотими прикрасами. Підійшла черга мами до віконця. Касирка взяла золоту каблучку, довго розглядала її з усіх боків через лупу і кинула у вогнетривкий сейф. Мама подала торбинку, продавець насипала туди кілька ковшів борошна, і ми покинули магазин. Мені тоді було 8 років, але я вже зрозумів, що це пограбування серед білого дня в державному магазині і державною особою. Чому не зважили каблучку? Чому не зважили борошно? Мама говорила, що борошно було з півпуда. Нам пощастило купити ще півтора буханця, і ми рушили додому. У спекулянтів буханець коштував 200 крб.

У сестри Марійки в травні день народження, і мама обіцяла спекти млинців із чистого пшеничного борошна. Чекали ми цього свята з величезним нетерпінням, але приготоване для млинців тісто вело себе якось підозріло. Мама запросила сусіда-мірошника, і той, дослідивши, заявив, що борошно наполовину з вапном. І знову сльози, і знову горе. Не хотілося помирати з голоду – їли млинці і галушки з борошна, розведеного комуністами вапном.

До бандитського жовтневого перевороту в 1917 р. в нашому с. Слобідці було три млини: водяний – належав поміщику Семенцю, орендував його Янкіль; паровий – побудував Борух і був його власником; вітряк – власність селянина-середняка на Зважаєвому хуторі. Віковічно не було черги до млина, навпаки, навперебій запрошував кожний до себе, навіть хапали за руку, обіцяючи кращу якість помелу й інші послуги на найвищому рівні.

Я був тоді дитиною і пригадую перші роки після перевороту: село квітло, розвивалося, святкові дні були райськими. Та прийшла колективізація, цей витвір психічно хворої людини, і розігрався комуністичний непристойний цирк. В один рік зруйнували надбання сторіч. Поміщик Семенець, який здавав землю в оренду на найвигідніших для селян умовах, будучи людиною високоосвіченою, культурною, передбачав комуністичний кривавий терор, залишив все і ще до жовтня виїхав в невідомому напрямку. На садибу напали комнезамівці і рознесли її по домівках. Весняна повінь розірвала греблю, водяний млин зупинився і вже назавжди. Через рівчак перекинули дошки і роками по них стрибали, а підводи в інший бік села їхали через Зважаїв хутір, а це 3–4 кілометри. Борух ще рік придивлявся до нової “братії” і, зрозумівши, що СОЗ – це кубло ледарів, п’яниць, злодіїв – накивав п’ятами на Київ. Його паровий млин заради блискучих поршнів та мідних трубочок рознесли за місяць. Від нього залишилася тільки калюжа відпрацьованої нафти в центрі села. А вітряк? Вітряк комнезами розібрали під самогогонні апарати. Його хазяїн опинився десь далі Соловецького острова, як і решта найкращих сільських трударів, апостолів землі і праці. В с. Германівська Слобідка залишився один млин, і черга до нього в місяць. Селяни почали робити ступи. Через 2–3 місяці вони стояли в кожній хаті. Ступу називали годувальницею. До неї звели, без неї жити було неможливо. Розжився десь на ківш проса – в ступу його, попрацював ногами – маєш пшоно на куліш. Вона виручала і в часи голодомору, хто залишився живий – товкли різного роду коріння на кашу, товкли дубову кору і підмішували до макухи, товкли цвіт білої акації й ін. І о, жах! В пік голоду оголошують наказ іуди Сталіна про конфіскацію... ступ. За приховування – тюрма. Комнезами під керівництвом того ж таки Семена Білошапки звозили їх до сільської ради, невідомо для чого складали списки (соціалізм – це, перш за все, облік), молотами і сокирами розбивали їх і... спалювали. За ними плакали, як за покійниками.

Отож, я думаю, чи не доречно було б поставити пам’ятник ступі, якраз на тому місці в Києві, де злочинець №1 показує кривавою рукою на Бессарабку?!

Останнім часом, коли мова йде про голодомор 1932–1933 рр. в Україні, можна почути зауваження “Скільки можна?!” – Можна і потрібно! Постійно і невтомно треба нагадувати, особливо молодому поколінню, про страхітливі злочини, вчинені комуністами в Україні, Божою волею найбільш плідородною в світі. Історія людства знає поодинокі випадки голоду внаслідок посухи, затяжних дощів, морозів, коли гнили і вимерзали посіви. Тоді на допомогу голодуючим приходили уряди не тільки тих країн, де сталося лихо, але й інших.

Комуністи з України вивезли напрочуд великий урожай зернових 1932 р., свідомо заблокували її, щоб умираючі з голоду не мали можливості покинути “театр смерті”. Інші країни в цей час мовчали. Чому? На це питання і сьогодні немає правдивої відповіді.

Коли на моїх очах вимирали цілі сім’ї, вулиці, я – восьмирічний хлопчина, – думав: “Невже інші країни про це не знають?” Адже в часи НЕПу Америка допомагала голодуючим Поволжя?!

В 70-х роках нашого століття в місті далекої Америки Нью-Йорку відкрили пам’ятник-меморіал жертвам найстрашнішого в історії людства голоду в Україні. Перед мікрофоном радіостанції “Голос Америки” виступала із спогадами наша співвітчизниця, в минулому киянка. Під час окупації її німці вивезли з Києва до Німеччини. Тепер її з Австралії запросили на відкриття меморіалу. Ось що вона сказала, ридаючи, як мала дитина: “Весною 1933 р. я вийшла на Деміївський ринок купити собі дещо поїсти. Було ще холодно, падав дощ. Я звернула увагу на гурт дітей – хлопчиків і дівчаток – худих, брудних, голодних, обірваних, які під одним з прилавоків про щось сперечалися. Підійшла ближче. Який же мене обгорнув страх, коли я зрозуміла, що вони не могли поділити між собою дохлого пацюка”. Після цієї передачі я зрозумів – світ не знає про голод в Україні.

Тієї ж таки страшної пам’яті весни 1933 р. в Україні в с. Красна Слобідка (на той час Германівська Слобідка) оголосили: “Хто вийде на бурякову плантацію Германівського радгоспу збирати кузьку (довгоносики) – одержить обід”. При собі потрібно було мати тару для кузьки, миску, ложку.

Раненько (ще до схід сонця) готувала нас мама на роботу. До радгоспу два з половиною кілометри. Людей було багато. Бригадир вивів нас на площу і сказав: “Коли витягнуть на стовп червоний прапор – приходьте обідати, але для цього треба виконати норму – назбирати відро кузьки “. Спека нестерпна. Про воду для пиття начальство не подумало, і ми бігали пити до озерця від дощу, що ще не висохло. Невимовно терпіли від голоду та все поглядали на радгосп – чи немає червоного прапора? Його не було. Не було його вічність. Збираючи кузьку, ми загадували собі: дійдемо до тої грудочки – напевно вже витягнуть.

Не було червоного і до наступних грудочок. Нарешті, аж під вечір з’явився. Заворушилося поле. Сотні людей почали бігти до двору. Дехто падав і вже не підводився. Кожний намагався стати ближче до віконця будки і випросити так звану “цілушку” – її було більше на 100 г., порівнюючи з глевкою серединою. Одержавши свої 100 г невідомо з чого спеченого хліба та один черпачок затірки, сідали тут же на землю і обідали. Хліб їли з юшкою, а густіше збирали в ганчірку – на вечерю мамі. Протягом місяця виконували норму і кожного дня, кожної години, кожної хвилини з величезним нетерпінням чекали на червоного прапора, а на ньому – портрети перших і найкривавіших з кривавих в історії людства злочинців, комуністів, вождів-катів, предтеч глобального терору.

Коли зазеленіла трава і листя на деревах, зацвіла біла акація, голодні люди накинулися на цей дар природи, та становище їх ще більше погіршилося. Почалася тотальна епідемія дизентерії. Під кінець 1933 р. в селі не дорахувалися близько 1000 чоловік.

І ось на початку вересня дзвоник зібрав нас за парти. В клас зайшов світлої пам'яті вчитель Андрій Минович, привітався, поклав аркуш паперу на стіл і переписав всіх учнів. А потім звірив зі списком минулого року. “Менше половини залишилося”, – сказав і заплакав. Хтось із нас також схлипнув.

У 70-х роках я перебував у службових справах в м. Рівному. Там працював з інспектором Рівненського облфінвідділу Д. Демчуком. Під час відвідин військових фортифікацій, побудованих 300 років тому, мова зайшла про голод в Україні 1932–1933 рр. Ось що він розповів: “Нам тяжко було вірити в повідомлення польської буржуазної преси про голод на Східній Україні. По-перше, тому, що ми до поляків ставились недружно, зважаючи на деяку дискримінацію нас, як українців; по-друге, тому, що ніяк не могли збагнути, що на українському чорноземі можна голодувати; по-третє, що комуністи особливо якраз в ці роки дуже вже оспівували райське життя наших братів-українців на комуністичному Сході. Якось батько в комуністичній листівці прочитав повідомлення про прибуття на станцію вагона з подарунками від східних братів-українців для своїх братів-українців на Заході, поневолених панською Польщею. Це було весною 1933 р. Батько взяв мене з собою. Дійсно, на запасній колії стояв рефрижератор з битою птицею. Людей було мало, а серед них більшість таких, які прийшли тільки подивитись. Батько довго вибирав, і ми принесли додому три курки. Маги на них підозріло подивилася, понюхала і викинула собакам. Сьогодні ми знаємо, що якраз поляки писали правду”, – закінчив Демчук, а я подумав, якби ті кури, що викинули собакам, та нашим, помираючим з голоду.

Історія знає жорстокість до свого народу Нерона – імператора стародавнього Риму, російського царя Івана Грозного, але не знає випадку такого масового знищення ні в чому не винних людей в таких гігантських масштабах.

Весною 1933 р. я випадково зайшов у сільський магазин. Там продовольчих товарів не було, а з промислових на полицях стояли чавунці, якісь ланцюжки і т.і. Біля прилавка стояла Христя Лаверкова, надзвичайно пухла від голоду. Шкіра на її ногах потріскалась, і звідти текла якась рідина жовтого кольору. Вона була боса, на тілі тільки одна порвана брудна сорочка з домотканого полотна-сирця. Розпатлана, без головного убору. Крізь порвану сорочку видно підв'язаний брудним платком живіт. “Вона вагітна?! О, Боже!” – промайнуло в мене. А вона вижила, народила сина Карпа. Йому сьогодні 65 років. Вижила Христя Лаверкова. Якраз тоді її кожного дня бачили в крижаній воді на сільському ставку. Вона у воді збирала черепашок. І не тільки Христя. Люди всим селом визбирали їх так ретельно, що десяток років після голоду їх у ставку не бачили.

Одної темної ночі батько вийшов на город. Біля ями з картоплею порпалась якась тіль. Підійшов ближче. Це була баба Савчиха, дружина діда Савки, старости

села до і в перші роки після жовтневого перевороту. Баба була висушена голодом і являла собою мерця. Вона вигрібала руками землю і намагалася дістати картоплю. Батько став перед нею. “Кирилику, братику, тільки не бий, тільки не бий! Я вмираю з голоду! Перед смертю захотілося картоплини. Хоч понюхати! Старий уже не підводиться. Хотіла і йому юшечки зварити та напоїти гаряченьким”, – заплакала-заголосила бабуся, стоячи перед батьком на колінах. Батько підвів її, відгорнув лопатою землю і насипав для баби і діда відро картоплі. Савчиха була на краю знесилення і не змогла перенести відро картоплі через валок на городі. Батько відніс картоплю до самої їхньої хати. Незадовго бабуся померла, а дід ще жив у 1937 р. Пізніше я його не пам’ятаю.

Мама видавала нам до юшки кожного дня по 2 картоплини, а одного разу, чи то було якесь свято, чи хтось із нас мав день ангела, нам дали по три картоплини. Свою третю я залишив на столі на пізніше. Заходячи на подвір’я, звернув увагу на сусіда, мого ровесника Санька, який вибіг з хати, тримаючи щось в руці. Я кинувся за ним і піймав за комір. В руках “зłodій” тримав картоплину. Подивився на мене, а в очах страх, відчай, благання, сльози, рішучість вмерти, але не розлучитись з картоплиною. Я його відпустив з миром. Його сім’я з 11 чоловік вимерла впродовж одного місяця. Залишився Санько. Якимось невідомим чином дістався до Києва і харчувався там покидьками із смітників та жебракував. Привезли його у сільський патронат в 1935 р.

20 листопада 1998 р.

СВІДЧЕННЯ
КЛИМОВОЇ У.Т.,
1912 р. народження

(с. Березнуватівка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.)

Нелегко мені розпочинати розповідь про ті трагічні часи. З чого ж почати? Є у Володимира Сосюри такі слова: “Боже мій! Я бачив лише краплю страждань мого народу, та й ті краплі падали, як вогняні, на моє серце, і пропікали його наскрізь”. І ці слова справді говорять про страшні часи для народу.

...Згадується 33-й рік, в цей час голова сільради та секретар партосередку закликали народ до того, щоб усі здавали хліб і ніхто нічого не приховував. Вони говорили, що тільки контра може приховувати щось, і що з такими людьми будемо боротись. Над селом зависла реальна загроза голоду – адже активісти так старались, що вигрібали геть чисто все із селянських засіків. В хатах уже чулися зойки і стогони.

Але представники влади не звертали на це уваги, а на зборах наставляли своїх помічників на те, щоб будь-якими засобами забирали у людей хліб. А коли

в когось його не було, заставляли, щоб роздобували і здавали всякими способами. На базарі в той час продавалась одна конина, сушений буряковий жом, коштувало воно все дуже дорого. Хочеться згадати одного чоловіка, який ходив по городах у пошуках картоплі. У колгоспі вкрав бурякові висадки. Голова побачив це і став погрожувати тим, що посадить його до в'язниці за шкідництво. Через два дні цей чоловік помер. На селі навіть не було кому копати ями. Люди мерли один за одним. Мерли і старі, і малі. А від цієї звістки до сих пір моторошно. Коли пригадаю, то мурахи починають по спині бігати: я бачила ту жінку, яка поїла своїх дітей. На все життя запам'ятала її божевільні очі.

Село, яке колись було життєрадісним, співучим, стало великим цвинтарем. Люди мерли, а тим часом газети вихваляли щасливе і заможне життя в Країні Рад.

*Записав Л.Шендрик.
1993 р.*

СВІДЧЕННЯ

КЛОЧКА Олександра Григоровича

*(с. Ризине Звенигородського р-ну Київської
(нині Черкаська) обл.)*

У 1929 році зігнали у нас людей у колгосп, який назвали іменем Сталіна. Потім почався зворотний процес – селяни розбіглися з колгоспу, розібрали тягло, реманент. Навесні 1932 року колективізація відновилась. Сільські активісти із залізними шпичаками ходили по дворах, штрикали в усі кутки – шукали хліб.

Наша сім'я – мати і нас, малих, четверо (батько помер ще за вісім років до того) – надбала за літо п'ять мішків збіжжя. Три з них здали в рахунок податку, а за двома незабаром приїхали активісти. Забрали все до зернини, а матір, як злісну противницю хлібоздачі, відвели до “штабу”, що розміщувався в хаті Федора Поліщука. Чекали ми її до півночі, потім пішли й самі до “штабу”, плакали попід вікнами, щоб відпустили маму.

Вийшов найактивніший активіст – Теофан Бондар, почав нас матюкати, вигукувати: “Геть звідси, куркульська нечисть, а то й вас кину в льох!”

Ми відбігли, постояли на шляху і знову підійшли до вікон, просили: “Відпустіть маму!”

Цього разу вийшов сам голова сільради Прач, зняв замок з хліва, кинув матері: “Виходь і забирай своїх собачат – хай не скавчать...”

Не питайте мене, читачу, чи живуть ще ті люди, котрі віднімали у дітей останню жменю зерна, замикали в холодний хлів їхню матір. Не питайте, бо не знаю й, сказати відверто, не хочу знати – були б вони тільки в Ризиному!

“У лютому 1933 року мої односельці почали масово вмирати з голоду. Десятками вивозили їх на цвинтарі. Чим ближче до літа, тим жахливіше: мерці валялись на вулицях, у ярах, куцах – там їх і закопували. Для дітей, у яких померли батьки, в селі був організований “майдан” – щось на зразок ясел. Але й там годували ледь-ледь. Одна з очевидців – Ярина Чайка – розповідає, що їй доводилося ходити повз той “майдан”, бачити, як голодні дітлахи купками, мов горобенята, сиділи під призьбою, там і вмирали...”

І далі:

“Наша сім’я чудом вижила – врятувала вівця. Була вона у нас одна-єдина, давала по півлітра молока за день. Старша сестра працювала в лісництві, де їй видавали по два качани кукурудзи. Змолоти не було на чому – Теофан Бондар зі своїми підручними перебили на селі всі жорна. Ми з братом Захарком придумали свій “млин” – коліщатко від плуга, котре крутилося на зубі від борони. Мати брала “крупку”, засипала в казан, додавала бур’яну, забілювала овечим молоком і виходив “борщ”. Так і дотягнули до середини травня. А потім сталося нещастя – вівця впала в яму і вбилась. Ми стояли над нею навколішках і голосно плакали...”

“Нас рятував щавель. Шукали його, де тільки можна. Рвали кульбабу, цвіт акації, ловили горобців, сорок і ворон, мишей і ховрахів, жаб – у цьому було спасіння. І досі пам’ятаю щасливий день – ми з братом натрапили в лісі на шморгуни (ранні гриби). Мати наварила з них юшки – як ми їли її!...”

Олександр Григорович, мабуть, не випадково вніс це пояснення – що таке “шморгуни”. Не знає, мабуть, цього слова нинішня молодь. Та й не тільки вона – забули, а, може, й не знали про “шморгуни” і деякі вже далеко не молоді люди. У своїх відгуках на наші публікації проти сталінщини про ці “делікатеси” сталінської пори вони й не згадують, зате про дешеву горілку, інші “блага” – по п’ять – шість, а то й по десять сторінок.

“Дізнався я, що створюється Книга-меморіал про тридцять третій, і вирішив внести до неї і свою частку – переписати всіх, хто вмер з голоду в нашому селі. Працював над цим більше п’яти місяців, опитав багатьох людей. Марусич Опанас Юхимович, який свого часу був сільським урядовцем, сказав, що в Ризині голод забрав 700 чоловік. Усатюк Василь Маркович, колишній фронтовик, назвав ще страшнішу цифру – 850. Батько його, покійний Марко, разом з сусідом Славнюком Саластоном переписали всіх померлих у зошит. Про той зошит дізнався голова сільради Прач, наказав здати зошит у сільраду. Там він і пропав. Але мені вдалося хоч частково відтворити той список – у ньому 569 осіб...”

Моторошно читати цей поіменний перелік. Ось лише одна родина:

Сокотуха Павло Андрійович – 45 років.

Сокотуха Уляна (дружина) – 40 років.

Сокотуха Никифор Павлович – 13 років.

Сокотуха Гилько Павлович – 10 років.

Сокотуха Килина Павлівна – 8 років.

Сокотуха Ганна Павлівна – 6 років.

Сокотуха Онопрій Павлович – 3 роки.

Сокотуха Марія Павлівна – 1 рік...

“На території нашого села три цвинтарі, де похована більшість померлих з голоду, – закінчує свій сумний літопис ветеран. – Могил майже не видно – провалились, заросли бур’янами, кущами. Ні квіточки, ні якогось іншого знаку уваги – мовби й не люди тут лежать. Мовби нема у нас ні сільради, ні колгоспу, ні нас, жителів, мовби справді нема кому впорядкувати останній притулок мучеників, поставити пам’ятники, котрі були б шаную покійним і пересторогою нам живим...

[Підпис] О.Клочок

СВІДЧЕННЯ

КЛЯЦЬКОГО Якова Петровича,
1920 р. народження
(Дніпропетровщина)

Во время голода 1932–1933 годов я жил в Широковском районе. Самая страшная картина, которую я запомнил, – это множество мертвых людей на улицах, умерших от голода. Бывали случаи, когда люди полностью вымирали семьями. И похоронить их по-человечески было невозможно. Завернут в какую-нибудь тряпку, и в яму.

Чем мы питались? Да чем питались... Отец наш работал в совхозе огородником, ему выдавали паек какой-то, а он приносил его домой и делился с нами. Мы-то никуда и не ходили, страшно было. Идешь по улице, а везде мертвые люди. Столько детей повывмирало... Страшно было. Страшно...

Треба пам’ятати, щоб не повторилось.

Першотравенські новини. – 2007. – 23 листопада.

СВІДЧЕННЯ

КНИШОВА Івана Микитовича,
1923 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

В 1932 г. были установлены очень высокие налоги, из-за чего хлеба хватило лишь до января-февраля. С февраля 1932 г. началось повальное недоедание, а с марта – голод.

Люди ели траву, березовые почки, цветы акации. Сам я не пробовал, но говорили, что и почки и цветы акации были вкусными, когда их отваривали особым способом. Те, кто двигался, становились нищими и шли в районы, где было легче, например, в Белоруссию. В России также было легче, там не все забирали в счет налогов. По селам было много умерших, которых собирал и закапывал взвод солдат.

В 1933 г. был хороший урожай, поэтому наступивший голод был целиком искусственным. Сажали картофельные очистки, из которых (как ни странно!) вырос картофель.

В городе было легче (я сам в то время жил в Днепропетровске). Для рабочих полагалось по карточкам 500 г хлеба, давали тарань и воблю, (которых были большие запасы в городе), 100 г крупы в неделю. О трудностях села в городе знали. Уже 1934-й был относительно легким.

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

КОБИЛКО Олени Артемівни,
1920 р. народження
(м.Харків)

Я родом з Харкова. Батьки працювали. Мати – на молочному заводі, а батько – слюсарем. Мені тоді було лише 13 років, але я пам'ятаю юрби дітей, які просили милостиню у перехожих. Вони приходили з навколишніх сіл з надією знайти харч і не вмерти від голоду. Але в нашому місті був такий же голод, як і в селах, може, й гірше. Тому що в нас не було ні клочка своєї землі, щоб можна було щось вирощувати їстівне.

В місті організовувались бригади для збирання безпритульних дітей в бараки, де більшість їх помирала від голоду і холоду, тому що пайків на всіх не вистачало.

Ми вижили, дякуючи долі і тому, що мама працювала на молзаводі, а бабуся – в заводській їдальні. Вони іноді приносили їжу, мама – молоко у грілці, а бабуся – об'їдки та лушпайки з картоплі. Дякуючи їм, ми вижили. Але я бачила, як на базарі одного разу покидали мертвих вздовж частоколу, що відмежовував площу у бік ріки. Взагалі це були переселенці, які шукали їжу у місті. Я чула від дорослих, що опухлих людей вивозили товарним поїздом за місто у поле, щоб там вони й помирали, ніким небачені. Коли приїжджали на місце, їх скидали у викопані великі ями. Витягували з вагонів всіх мертвих. Пильно не дбали, не звертали великої уваги на дрібниці. І часто було так, що в яму скидали ще живих людей. Але ніхто не звертав уваги на це.

Це були жахливі дні, дні смутку і лиха. Люди, які були свідками цього злочину, ніколи не зможуть це забути. Я часто уві сні бачу цих дітей – скелетів, коли кістки обтягнуті лише однією шкірою, ці трупи на вулицях, що скидували в повозки як купи шмаття, у болоті з людського гною, цей трупний сморід...

Все це зафіксувалося в пам'яті і залишиться зі мною на все життя...

[Підпис] О.Кобилко

СВІДЧЕННЯ

КОВАЛЕНКА Андрія Івановича,
1911 р. народження

(с.Тарасівка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.)

Я хочу сказати, що голод було створено спеціально, щоб забрати всі продовольчі ресурси з України. Раніше я цього не розумів, але зараз знаю.

У 20-х роках наша родина не голодувала, бо батько завжди щось смачне приносив, а мати працювала у місті, там їй платили продуктами. А ще ми ходили майже кожного дня на р.Ревун ловити рибу.

Голод 30-х років я взагалі чомусь не відчув, бо тоді працював на шахті, жив у місті Марганець. Але коли я приїхав додому в село, то побачив, як там вмирали люди від того, що в них не було чого їсти. Та ще пам'ятаю, що в місті голоду не було, можна було все купити. Тому я і мої брати приносили їжу батькам, їх підгодували.

[Підпис] А.Коваленко
1999 р.

СВІДЧЕННЯ

КОВАЛЕНКО Анни Яківни,
1910 р. народження

(м. Дніпропетровськ)

В 1932–1933 гг. я жила в г. Днепропетровске. В 1932 г. был неплохой урожай, но жители села хлеба не получили. После окончания уборочной кампании люди начали собирать хлеб на поле (вернее, зерно), которое осталось. Такие действия преследовались властями – людей на поле ловили и пойманных отправляли в лагерь с немалыми сроками заключения.

Причины голода не в плохом урожае, урожай был неплохим. Но голод был создан искусственно. Несмотря на то, что основной удар голодомора приняли

на себя жители сельской местности, в городах ситуация была ненамного лучше. Люди падали от голода прямо на улицах под домами. Их собирали и вывозили за город. В тупике 40-го трамвая возле Казанской церкви, между лесом и городом был сделан лагерь, огороженный колючей проволокой. В этот лагерь и свозили тех, кто еще не умер, но ходить уже не мог и опух от голода. В лагере постоянно умирали люди, умирали одни, привозили других. Трупы умерших людей хоронили не на кладбище, их погребали в общей яме, одной на всех.

К 33-му году в СССР еще не была ликвидирована безработица. Огромное количество людей не имело работы. Работу можно было получить только через биржу труда, перед которой выстраивались огромные людские очереди. Естественно, именно эти категории людей живших в городе, оказались наиболее подверженными голодомору 1932–1933 гг. Вдобавок, к голодным горожанам из сел хлынули огромные массы людей, распродававших за бесценок все свое имущество и дома в надежде, что в городе будет легче прокормиться. Но их надежды не оправдались, в конце-концов, они попадали в вышеупомянутый лагерь.

Положение работавших было несколько лучше. Дело в том, что они получали по карточкам ежедневно по 200 г хлеба на себя. И какое-то количество – на членов своей семьи, которые находились на их иждивении.

В это время я работала библиотекарем в транспортном техникуме. Мой отец работал на заводе им.Петровского. И хотя не голодали, но эти годы пережить было нелегко.

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

КОВАЛЕНКО Валентини,
1920 р. народження

(с.Наталівка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.)

У мого батька, Андрія Миколайовича Коваленка, були гарні коні. Хіба батько винен, що кобила привела двох жеребців? Такі гарні були – один сірий, другий – вороний. А ще ми мали хату під соломою, у хаті не сіни, а стайня була. Нас, дітей, було п'ятеро. Батька гнали в колгосп. Батько пішов. Визнали, що він маломіцний середняк. Ми з мамою пішли робити – я снопи носила, мама в'язала. Як до вечора доробили, давали літр молока на душу і 100 г борошна. Як батька забрали, мати затужила і невдовзі вмерла. А нас зосталося п'ятеро. Забрали в нас усе чисто з хати – не залишили нам ні ложки, ні миски. Ми, як поросята, в соломі спали. А їсти нічого не було. Я не знаю, як ми вижили. Ну, нічого не було.

Діждалися весни. Калачики та лобода піднімуться – я, як старша, вийду, було, та нарву калачиків і лободи. Наллю водою, напарю в казані та поліплю

бур'яни й на суху сковорідку – аби розпарилося. Ото поїли – і все. Багато, багато померло людей того року. А ховали – просто в ряднину якусь замотали, кинули в яму, загорнули. І все. Сім'ями мерли тоді люди.

*Записала С. Чайка.
1996 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
КОВАЛЕНКО (у дівоцтві ПРУТЧЕНКО)
Ганни Антонівни,
1927 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Я жила раніше в селі Голубівка Перещепинського району Дніпропетровської області.

Коли почався голодомор, мені було 6 – в 33-му – 7 років, я добре його пам'ятаю. Це був жахливий час. У мене дитинства не було, я була голодна і весь час плакала, просила хліба. Ой, згадувати – це страшне діло (плаче).

Я пам'ятаю, що нам говорили: треба забрати все ваше майно, корову, коняку, в колгосп об'єднатися, щоб було краще. Але краще не було. Забрали у нас корову. Ми були середняки. Все забрали. Потім урожай 32-го почали забирати, хліб ті, що радянській владі служили. Молоді такі хлопці ходили й все забирали. Мама моя, (у нас було семеро дітей). (Ой, я не можу...) (плаче...). Мама бачить таке діло, так в глечики, в каструльки набирала зерна й ховала. Ховаючи, насипала нам у переднички, але коли до нас прийшли, я пам'ятаю, – дядьки такіє молоді, здорові, вони подивились, наче мало хліба. Й почали шурувать. Під піччю у нас був такий закатушок, там вони найшли глечик із зерном. І коли почали зерно висипать, мій брат старший, нині покійний, закричав таким голосом... Він був старшим за мене на 4 роки та розумів, що ми залишаємось без єдиної зернинки, так ось закричав таким голосом страшним, ми всі попадали, плакали, але в нас тільки швиряли ботинками.

Якимось дивом ми дожили до весни 1933 року, коли вже з'явилось листя на деревах. Особливо листя шовковиці було смачне. Ми рвали листя, мама сушила, варила похльобку. А потім почався щавель, ми цим й харчувались. Всі були пухлі. Пам'ятаю, у мене був живіт такий великий, що було важко ходити. Ніжки пухлі, і весь час плакала я і просила їсти. Батько йде на роботу (колгосп тоді вже построїли), там записували трудовні, але нічого не платили, а я йду за ним і хліба прошу. Я ж розуміла, якщо він працює, значить хліба повинен мені дати.

Пізніше вже він розказував, що не міг винести цього дитячого плачу, підійшов до закинутого колодязя, став і думав, чи не вкинути це крикливе дитя у коло-

дязь, щоб воно не мучилось і йому серце не терзало. Але Бога побоявся, побоявся гріха на душу брать, покинув нас й поїхав невідомо куди. Коли в полях з'явилися колоски, ми бігали на поля і рвали їх, там же зерно, ми рвали їх і їли. Почалась косовиця, батько приїхав і привіз пуд борошна, ми вже були всі пухлі, лежали покотом. То мама почала варити нам галушки й потрошечку давала поїсти.

Батько кинув нам муку й пішов у Прядівку і Пливанівку, там вивчився шофером, а шоферам там їсти давали, й коли зібрали трохи врожаю й дали йому муки, він привіз нам. Ми з сестрами та братом пішли збирати колоски. Місцева влада ганяла маму на роботу.

Ще таке звірство було. Я сама збирала колоски. Маленька ще була – 7 років, таких дітей було багато. Дивлюсь, на коні мчить хлопець з батогом і кричить: “Кидайте ці колосся”, – і мене по ногах. Я впала, а колоски ж у мене, я ж знаю, що ми їх потremo, і буде у нас суп... А тоді ні трусиків, нічого не було, тільки платтячко. Я лягла, він мене б'є, а я ж ці колоски хочу зберегти... (Плаче...).

Ну, принесла. Всі мої старші сестри покидали, а я колоски все ж принесла.

Біля нас жив бригадир, він тільки на роботу ганяв, а сам не працював, але багато чого мав. У вісім років я пішла вже в школу, тоді вже урожай був хороший. Осінню дали на трудодень по 100 грамів зерна. Старший брат, 1915 р. народження, втік у місто і тільки весною очистки від картошки привозив, і так ми виживали. Дитинство, звісно, було страшне.

Ой, від голоду усі страждали, всі страждали. Багато повмирало. Ну, я не знаю, як ми вижили... Коли батькові заплатили борошном за роботу, він став приїжджати, а потім і нас забрав у Прядівку. Ми в дім пустили людей, а коли через 2 роки повернулись, ці люди не захотіли нам дім повертати. А у нас дім був великий, в садку груші, яблука, сливи...

Було дуже погано й тяжко ще й 1934-го і й 1935-го років. Років зо три було важко.

В селі загинуло багато людей. У нас померли сестричка і братик маленькі. Біля нас жила жінка, в неї чоловіка не було, а двоє дітей. Вона на току працювала. І вкрала відро чи піввідра дітям пшениці, так її засудили на 7 років, а діти, син і дочка, залишились. Їхній дядько був у колгоспі активістом, то він, я бачила, приносив їм їжу, і вони, на щастя, вижили. Напроти нас теж бідували люди. Там теж голодували діти. Недалеко від нас дідусь жив, так він нам підсобляв, на горищі зробив так, що горобчики влетять, а вилетіти не можуть. Так він віддавав нам цих горобчиків. Померла в селі більшість людей похилого віку, не могли винести голодового жаху. А середніх літ люди, як, наприклад, моя мама, їй було 33 роки тоді, теж були пухлі, але ходили на працю в колгосп. А по осені вже дали зерна, почали варити їсти. Після голоду батько працював шофером, получав зарплату, і ми купили корову. Переїхали в своє село. Батько став працювати на станції Кільчень шофером, а мати в колгоспі. Дудусь зробив мені сапку, і я ходила за-

робляти собі трудодні. Сестри, брат і я – всі працювали, хоч за 100 г зерна на трудодень.

Наслідки голоду були дуже тяжкі.

Записала А.Ландо.
2002 р.

СВІДЧЕННЯ

КОВАЛЕНКО Івана Юхимовича

(розповідь дочки – Кириленко Марії Іванівни)

(м.Київ)

...– На вечере пам'яті Івана Коваленко в Союзі письменників України звучала запис інтерв'ю, которое правозащитник Василь Овсиенко взяв у вашого отца незадолго до его смерти. Там были такие слова: “Я родился уже диссидентом... Пережил голодомор. К счастью, у нас вымерло только полсела, тогда как другие села вымирали почти полностью или на две трети...”.

– Да, судьба отца уже с детства была искалечена. Мой дедушка, папин отец, подвергся репрессиям за слишком умелое хозяйствование: хату разрушили, усадьбу уничтожили и вынудили до конца жизни скитаться по чужим углам. А отец моей мамы был дважды репрессирован и расстрелян в 1937 году.

Отец преподавал иностранный язык в школах, на зарплату учителя много лет строил своими руками небольшой домик, воспитывал нас с братом Олегом. Десять лет ухаживал за нашей полупарализованной мамой, с которой прожил 62 года и которой всю жизнь посвящал стихи...

А как познакомились ваши родители?

Они вместе учились в Киевском университете имени Т.Г. Шевченко. Их свадьба на втором году обучения стала скандалом на курсе. К маме подходили и говорили: “Ира, как ты могла?” Ведь она была лучшая студентка курса, из интеллигентной черниговской семьи Пустосмеховых, тесно связанной в свое время с семьями Коцюбинских, Вербицких, Вороных. А отец был, что называется, “парнем из села”, непохожим на других, сложным в общении, немного колючим (потом он изменился, я знала его уже совсем другим). Но в то же время талантливо рисовал, играл на многих струнных инструментах, а главное – уже тогда писал удивительные стихи. Он был самобытной личностью, чем и покорила маму. А ведь в то время она была невестой другого – бравого офицера, но предпочла бедного поэта. И никогда не пожалела о своем выборе. Мои родители не отмечали дня свадьбы, но всегда вспоминали день своего первого свидания – 9 апреля. Именно о том далеком весеннем дне 1939 года отец писал в стихотворении, которое он прислал маме из лагеря:

*“Благословлю той день весняний,
І перші грози, перші рани,*

*Коли і час спинив свій лік,
І збіг планет, і Вищу Волю,
Що об'єднала нашу долю.
Що нам дала любов навік”.*

Ваш отец попал в лагерь немолодым больным человеком. Что, на ваш взгляд, дало ему силы выжить?

Я уверена, что основной поддержкой для отца были письма моей мамы. Писали и мы с братом, но, конечно, реже. А мама каждый день, пока мой отец был в заключении, отсылала ему весточку. Так как письма часто пропадали, приходилось отправлять их с обратными уведомлениями. Их было так много, что на почте не хватало квитанционных книг. Вначале обратные уведомления возвращались за подписью отца. Это было для нас большой моральной поддержкой. Мы даже пытались по характеру подписи определить состояние его здоровья. Но, к сожалению, вскоре обратные уведомления стали приходиться за подписью кого-то из лагерной администрации...

*“У каждого стихотворения
своя судьба, как у живого существа”*

Почему, несмотря на то, что стихи Ивана Коваленко систематически изымались и уничтожались, его поэзия все-таки сохранилась?

– Отец очень любил булгаковское выражение “рукописи не горят”. Но в нашей семье эти слова произносятся с горечью. Я постоянно задаю себе вопрос: почему одни стихи были уничтожены, а другие сохранились? Может быть, те, что сохранились, лучше, сильнее, нужнее людям? Может быть, столько пропало, чтобы мы особенно ценили каждое уцелевшее стихотворение? А, может, у каждого стихотворения своя судьба, как у живого существа? Для меня каждое стихотворение отца – это часть моей жизни. Представьте себе свидание в изоляторе КГБ после восьми месяцев разлуки. Позади суд, отцу предстоит этап в лагерь. Сколько нужно сказать друг другу! Нам с мамой, чтобы повидаться с отцом, отведен один час. Пока заведут, пока выведут – получается и того меньше. Но почти все время нашего свидания ушло на то, чтобы я успела заучить наизусть одно из стихотворений, сочиненных отцом в изоляторе. А стихи “У концтаборі в суботу...” вывез из лагеря, заучив наизусть, политзаключенный Олесь Назаренко. Выйдя из лагеря раньше отца, он, не заезжая к себе домой, сразу приехал в наш дом, в Боярку, чтобы спасти хотя бы одно из произведений.

Люди, преимущественно весьма далекие от литературы, не могли остаться равнодушными ни к стихам отца, ни к его судьбе. В советское время стихи перепечатывались, переписывались от руки, со временем набирались на первых компьютерах и множились на первых ксероксах, а затем распространялись.

Помощь многих заключалась даже в том, что они просто не боялись хранить у себя стихи моего отца. Я перепечатывала стихи на папиросной бумаге, и мы раздавали их как можно большему количеству людей, часто из других городов. Как-то в наш дом заехал абсолютно незнакомый нам человек, который привез записку от наших друзей с просьбой приютить его на несколько дней. Помимо записки он предъявил “пропуск” – сложенный во много раз папиросный листочек со стихотворением моего отца – знак, что мы можем ему полностью доверять и не бояться, что это очередной сексот...

Сейчас я готовлю к печати полный сборник произведений моего отца – всего их около 400, в том числе статьи и письма. Но пока совершенно не представляю, как сложится судьба книги. Вспоминаются отцовские строки: “Усе на цім світі зника і сплива, та Слово не згине без вашої згоди!...”

Кокодзей Р. “Как пропуск в наш дом, незнакомый человек предъявил листочек папиросной бумаги...”. – Факты. – 2004. – 11 февраля.

СВІДЧЕННЯ

КОВАЛЕНКО Катерини

ГОЛОДОМОР

33-й рік. Батько запечалився. Батько крутить горшки. Не помагають ті горшки, мати опухла. Загадали, щоб мати взяла дітей, а нас було так: сестра із [19]13 году, Марія, Ваня, братик, Вера, я, за мною Саша. Бере мати нас троє: Сашу, мене і ту Веру, і несе, оце де старий маслоспиртзавод був, у городі. Щоб розібрали. А там десь на горбі був домок. І туди зносили дітей. І вона нас туди однесла. А я таки помню, у Вері чорні волоси були, і на матір похожа, а Саша біленький, на батька схожий. І помню, що одна кроватка на двох. І Саша в мене на руках сидів, і в нього огник на бородці був, вавки розкидані, і я його годувала. І нам не хватало цієї пищі, і ми із того горба, ми не ішли ногами, а ми рачки лізли на базар. І ми вилазили рачки, як оті собачата, і лазили попід скамейками. Ото баба одріже редиску, а листячко кине під лавку. І ми їли те листячко. Отак було. А тоді мати забрала мене в мішок і принесла додому, то вже батька не було, і Вані не було, а Марія, вона була сама старша, її мамина сестра забрала в Білорусію. Вона там ходила по наймах і пережила. Тиф там напав, ну, вижила. Дядя робив горшки, палив, і мама одинока, зо мною тільки осталася, так як у наймах була. Копала, геть всю роботу робила у їх. Вона стелила коло порога, коло печі, і ми там з нею спали. І я так хотіла їсти, що я не могла. Я вже спомнила монастирок, що там за хатою шовковиця здорова стоїть. І спілі вже

там шовковиці. То мама заснула, а я встала, і з Бессарабії до турбази сюди, це ж ночью, і берегом, дорогою прийшла аж до тієї хати. У вікно я не лізу. Вікна поодкриваті, в хаті пустота, ніде нічого, усе порозкрадали. І я пришла до хати, а на призьбу не вилізу. Але ж зразу пішла до шовковиці. Пожалилася і шукала лопуха. Лапала в бур'яні шовковиці в листочки і тоді підмостила, і влізла у вікно, та по лаві йшла до полу, а там мішки лежали, ті, що батько горшки возив, то я в один мішок влізла, а ті натягла на себе, вкрилася, і в тому мішку їла я шовковицю. І я не помню, ранок був чи ніч, тільки чую плач і стогін коло хати, хто-то клацає, одкриває двері. Коли мати із сусідкою. Шукають мене. І заходять мати, а я з мішка, то вони перелякалися. А я заїлася тими шовковицями. А Уляна каже: “Ой, Тоню, то ж Катя, на pewno”. То вона мене узяла на руки і як начала тужить! Усі ходили по столових, де викидали лущайки, собирали лущайки і садили картоплю. І отак ми вже начали жить.

А то ж ще у нас за хатою була хата, і там Параска. А його Артем звать. І за хатою корова паслася. А там погріб завалений і кропива була. І вона його, як обрізала, і вкинула в ту яму. І коли корова туди до ями, а був рій мух із туда, от, і та корова як форсонула, а люди туди, закричали: “Ой, Боже мій, щось тут таке”. І давай тоді сусіди збиратися, а він лежить там, той Артем, обрізаний. У хаті син умер, перший, раньше, а це другий лежить у хаті на лежанці. А Параска у печі варє м'ясо. Та хто-то заявив у міліцію, і її забрали. І як забрали, то ніхто не знав, де вона й ділася. А люди мерли, як мухи. І їх у ями скидали кучами і загортали. Ото де по кладбищах пустирі і на них кущі ростуть, ото ті ями.

Записав В.Петренко.

Українське слово. – 1994. – 23 квітня.

СВІДЧЕННЯ

КОВАЛЕНКО Марії Олексіївни,

1924 року народження

(с. Германівка Обухівського р-ну Київської обл.)

Мої дід і баба служили ще в пана Підгальського і за 25 років заробили грошей, на які купили дві садиби та 5 гектарів землі. Одну садибу і трохи землі віддали моїм батькам, а в другій залишилися жити самі. В 30-х роках діда розкуркулили за те, що не схотів вступати в колгосп, забрали все, що можна було забрати і вислали за Урал. По дорозі до Уралу дід помер, а баба втекла і повернулася в своє село.

В 33-му році нагрянула біда. По селу їздила бригада, до якої входили голова сільської ради, комуніст Михайлов, комуніст Кухаренко, голова колгоспу Жук,

комсомольці і забирали в селян все, що ті мали. Настав голод: люди змушені були їсти равликів-павликів, лободу, акацію, пекли млинці із сушеного листя. Хто помирав, того забирав Марко на підводі і відвозив у вириту на цвинтарі яму. Ями були величезні, в одній закопували по 40–50 померлих. А одного разу, коли він викидав у яму людей, то побачив серед померлих і маленьке дитинча. Воно було опухле від голоду і немічне, але ще живе. Щоб не мати лишнього клопоту, Марко і його швиденько прикидав землею.

У мене в 33-му померла баба, а у сусіда, у діда, вимерла вся сім'я.

*Записав О.Щербань.
2002 р.*

СВІДЧЕННЯ
КОВАЛЕНКА Петра Денисовича,
1920 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Події тих років, коли я мешкав у с.Знаменівці Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл., пам'ятаю добре. Сім'ї довелося пройти через розкуркулення, а в 1933 р. настала справжня загроза існуванню, коли з села забирався і вивозився весь врожай під приводом жорсткої вказівки зверху. Правди шукати було ніде. Таких, як наша родина, було безліч. Доводилося їсти павуків, оладки з трави, все те, що ніколи в їжу до цього не вживалося. Добре пам'ятаю погрози на адресу батька, коли зграя “активістів” робила обшук. Добре, що нічого не знайшли, бо просто вже не було чого приховувати, а там, де знаходили мішки з зерном, то, бувало, і без того знесилених людей забивали часто на смерть. На дорогах можна було зустріти людей, які йшли в пошуках кращої долі з інших сіл, але знаходили лише смерть.

Не має жодного сумніву щодо штучності голодомору, бо колгоспу доводилося виконувати зверхнадмірні плани хлібозаготівель й віддавати усе державі. Переконували, що треба спасати голодних, наче самі селяни-знаменівці були сильно ситими. Вимерло близько десятка дворів, а також майже в кожній родині по члену сім'ї. Кляті ж ті комуністи, особливо ті, хто був у верхах колгоспу, від голоду не мучились. Нашій сім'ї вдалося вижити, але це вимагало надлюдських зусиль.

Розповідати про це дуже важко, заважають сльози.

*Записав О.Калюжний.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

КОВАЛЕНКО Тетяни Федорівни,
1930 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Я родилась в с. Приднепровском Никопольского района Днепропетровской области.

Однажды узнала, что у меня был младший брат, который умер в 1933-м. Ему был годик. Я долго расспрашивала родителей, что же случилось. Это мне рассказали только в 30 лет, когда я уже преподавала в Никопольской школе. Для моих родителей период 1930-х годов был очень сложным, т.к. в 1930-м родилась я. В 1931-м мама узнала, что будет еще ребенок. Поэтому отец идет на заработки в город, там устраивается на шахту чернорабочим (забойщиком). Отец в это время, как говорила моя мама, почти не питался – все отдавал мне и беременной маме. Когда он был там на работе, мама, таская меня за собой, каждый день ходила в плавни работать на огородах. Когда родился ребенок, он не прожил и года. Умер из-за недостатка молока у матери.

[Підпис] Т.Коваленко

СВІДЧЕННЯ

КОВАЛЕНКА Федора Семеновича,
1927 р. народження
(м. Ігрені Дніпропетровської обл.)

Я чомусь дуже добре запам'ятав 33-й рік, хоча й був ще малий. Мабуть, тому, що в 1932 р. ми переїхали на нове місце. Мій батько – Семен Кіндратович – у громадянську війну воював в Червоній армії. Повернувся додому аж із Середньої Азії. Мама – Катерина Прокопівна – вже й не сподівалася його дочекатися. Тато скучив за роботою, ревно взявся хазяйнувати. Жили ми у с. Малинівка Солонянського району. А тут – колективізація. Тато недарма побачив світу, отож швидко зорієнтувався, що треба втікати від колгоспного “раю”. Швиденько продав худобу, хату покинули просто так, бо хто б її купив? На ст. Єлізарове повантажили свій небагатий скарб у “теплушку” і поїхали. Хоч і недалеко дорога до Ігрені, ми зі старшим братом Сергієм аже не тямалися від радощів. Адже вперше в житті їхали потягом. На ст. Зустрічній перед тунелем сталася пригода. Потяг надовго зупинився, ми аж занудьгували з братом і чіплялися до мами: “Ну, коли вже поїдемо?” Страх, як кортіло побачити тунель! І тут наш вагон струсонуло так, що всі речі, вузли і ми, хто був у вагоні, попадали зі

своїх місць. Розпечена “буржуйка”, розсипаючи жарини, пролетіла в інший кінець вагона. Запахло горілим, повалив дим. Та у вагон вскочило кілька залізничників, швидко загасили пожежу. Ми з Сергієм, перелякані, отримавши по кілька потиличників від мами, вгамувалися і вже до самої Ігрени сиділи тихо як миші.

33-й рік запам’ятався довгою, холодною зимою. Батько працював на залізниці, ми жили у вагоні. Мама нас майже не випускала на вулицю. Небезпечно було гуляти між потягами. А ще нас лякали лихими людьми, які можуть вкрасти дитину і... з’їсти її!

Про страшний голод, який лютував за стінами нашого житла, ми здогадувалися з реплік батьків. “Знову сьогодні 5 вивантажили,” – казав батько. А мама сумно хитала головою. “Як там наші?” – часто зверталася вона до батька. Наші – то були тьотя Ліда з сім’єю, яка залишалася у Малинівці. І дідусь та сім’я дяді Гриші на ст.Єлізарове. Пізніше ми дізналися, що у тьоті Ліди померла маленька донька. Всі інші якимось вижили, хоча страждали неймовірно.

Доводилося нам з братом бачити страшних, опухлих людей, які байдуже сиділи на станції, іноді просто на землі. Наша сім’я не дуже потерпала від голоду. Батько отримував хлібний пайок. Мама зберегла деякі цінні речі – золоті сережки, обручку, гарні шалі. Пам’ятаю, що вона зо два рази їздила до Москви і там вимінювала на ці речі продукти.

В 1937 р. ми повернулися на Солонянщину у Єлізарове. Рідні іноді зі слізьми згадували, як вони голодували, скільки людей померло у страшних муках. Мабуть, жодні історики не підрахують, скільки людських життів скошив той голод.

*[Підпис] Ф.Коваленко
Записала Л.Невірна.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

**КОВАЛИШИНОЇ Мотрі Дмитрівни,
1918 р. народження**

Народилася в с.Глебанівка Шаргородського р-ну Вінницької області. Наша сім’я була не дуже великою – троє дітей, батько і мати. Що в нас було – все знайшли і забрали. А в нас було 7 пудів ячменю, берегли на насіння, мішечок проса. Картопля була закопана, гілляками накрита. Все навантажили на підводу “буксири” й увезли. З мами чоботи зняли, на зиму лишили босу. Тоді почали виганяти з хати. Але нас не вигнали, бо хата була старенькою. Наклали заготівлю – 109 пудів хліба.

Щодня їздили “червона валка”, вишукували хліб і забирали все до грама. Тоді вже почали клуню розбирати. Мама казала татові, щоб подивися, бо клуню

розбирають. Тато був хворий, але встав, подивися, заломив руки і впав. Розібрали клуню, хлів і льох. І батька мертвого теж витягли.

Лишилися діти і мама. Я і брат ходили у садок. Брат опухлий був – очей не видно. Рано приходжу, а мені віддають його пайок – молоко, але там сама вода забілена. Брат лежить вже неживий, такі бульби по ньому. Мені сказали, що брат помер, а я навіть і не плачу, бо сама не знаю, чи доживу до вечора. А сестра померла в хаті, мати тоді була на роботі. Мамі я сказала, що Ганя вмерла. Ми поклали сестру в мішок та так й віднесли на цвинтар.

*Записала А.Кільчицька.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

КОВАЛІВСЬКОЇ Ганни Василівни,
1919 р. народження
*(с.Яцини Пирятинського (нині Гребінківський)
р-ну Полтавської обл.)*

Я пережила голодомор, бо батько мій зумів сховати хліб, а ще був мірошником, якусь жменю муки приносив додому, була і корова. Сестра Парасковія, 1916 р. народження, я та мати ходили в колгосп копати поле за склянку баланди і 100 г хліба.

Але мої сусіди, сім'я Семибратченків, яка мала 5 дітей (17, 16, 14 років та двох близнят 4 років) вимерла вся. Їхній батько був у “буксирах”, забирав у людей зерно. І коли господарі плакали-благали не забирати те зерно, то казав: “Не плачте, люди, советська власть не дасть вам померти”. А сам з’їв двох своїх старших синів, які уже були мертві.

Дружину Меланію, полуживу, відвіз на кладовище її рідний брат Аркадій. Коли прийшли сусіди і я, то просили брата, щоб не брав Меланії, а він сказав: “А що ж, мені і завтра сюди їхати?! Заберу. Бо мертвих повне село, не встигаю звозити на кладовище”.

А советська власть дійсно “турбувалася” про людей – давала багато хлорки, щоб засипали трупи у ямах.

У селі померло 770 людей, 30 сімей повністю зникло з лиця землі.

Повезло деяким “куркулям”, яких відправили на Урал. Та і то тільки тим, які встигли натягнути на себе теплі речі, взяти якихось сухарів на дорогу та копійчину на їжу в дорозі. Вони на Уралі, на заводах, вижили.

*[Підпис] Г.Ковалівська
Записала Л.Ковалівська.
20 грудня 2007 р.*

СВІДЧЕННЯ

КОВАЛІВСЬКОЇ Лариси Іванівни

*(с. Яцини Пирятинського р-ну Харківської
(нині Полтавська) обл.)*

В с. Яцини Пирятинського р-ну Полтавської обл. загинуло тяжкою смертю від голоду 770 жителів, найбільше у районі. Бо це було козацьке село!

ГОЛОД – НАЙТЯЖЧЕ В ЖИТТІ

*Дивляться душечки з неба, –
Горю – нема забуття.
Жити б і жити їм треба,
Бо ж найдорожче – життя!
Люди, прошу, ваша пам'ять
Хай збереже назавжди
Пухлих діточок у хаті,
Смерті тяжкі холоди.
Щоб не вернулись ніколи
Жахи голодних часів,
Не віддавайте нікому
Землю – свою і батьків.*

ДУША ДИТЯЧА ПЛАЧЕ З НЕБА

*Душа дитяча плаче з неба.
Поставте свічку мені:
Вона зігріє зорі й небо
Й тепло пошле до нас з Землі.
А ще поставте на віконце
Водички в склянці і шматок
Хлібця духмяного, як сонце,
А біля нього – колосок,
Бо нам так хочеться побачить,
Що вижили ви недарма,
Від голоду ніхто не плаче,
І Україна вже сама
Господарює в чистім полі,
Жита з землиці воду п'ють
Й господарі своєї долі
Щасливі люди тут живуть.*

Душа дитяча плаче з неба:
 Поставте свічечку мені,
 Сповийте смутком серце ваше
 Від чорних жнив в скорботні дні.
 А світло це усім так треба, –
 Щоб ми не йшли до вас і в сні...
 Душа дитяча плаче з неба:
 Поставте свічечку мені.
 І відспівайте душі наші –
 Невинні душі в далині...
 Душа дитяча плаче з неба:
 Поставте свічечку мені.

ГОЛОД – НАЙТЯЖЧЕ В ЖИТТІ

Голод лютує у хаті,
 Голод лютує в селі...
 Ноги вже пухлі у тата, –
 Хліба нема на столі.
 Вибрали з хати буксири,
 Вигребли й з ступи пиноно,
 Що ж будуть їсточки діти? –
 Шестерко їх під рядном.
 Тяжко їм встати з постелі,
 Гірко дивитись в вікно...
 Бігає привид по стелі,
 Мариться діткам одно:
 Кусень хлібця, пучка солі,
 Ще і кулешик смачний...
 А, може, юшка з квасолі...
 Мамочко, дай, пожалій!
 Мамочко! Хлібчика кірку
 Дай хоч маленький шматок!
 Бог нехай дасть мені віку, –
 Плаче, благає синок.
 Рветься серденько матусі.
 Діти мої золоті!
 Муки терпіти не в змозі,
 Голод – найтяжче в житті.
 ...Гладить матуся голівки
 Доньок своїх і синів.

*Серденько плаче... Навіки
Ангелів слухайте спів...
Піч натопила рідненька,
Хмиз ще не весь догорів, –
В'юшку закрила швиденько, –
Вічних солодких нам снів.*

[Підпис]

Л.Ковалівська

10 листопада 2007 р.

КОВАЛЬЧУК Дмитро

(м. Львів)

ПАМ'ЯТЬ ЖЕРТВ ВОЛАЄ ДО ЖИВИХ

Перебуваючи на початку жовтня в столиці нашої України Києві, я милувався історичними пам'ятниками, Дніпром, осінньою природою. Разом з тим мені дуже хотілося своїми очима подивитися на пам'ятний знак, який був встановлений жертвам великого Голодомору 1932–1933 рр. Адже наближається 70-річчя сумної дати в історії нашого народу.

Тільки в моєму рідному селі Ярославці Ружинського району [Київської (нині Житомирська)] області загинуло понад 700 мешканців з голоду. Гнітюче враження справляє цей знак – примітивний, обшарпаний. Виглядає, ніби він встановлений не в столиці, а десь на далекому забутому хуторі. Після такого споглядання, приходять у голову різні думки: Хто ми? Що ми за нація? Чий ми діти?

В Україні проводили телемости між столицями світу по жертвах-євреях в Бабиному Ярі. Звинувачували німецький фашизм у геноциді. Наш Президент, виступаючи на II з'їзді вчителів України, заявив, що нам, українцям, потрібно змиритися з історичними реаліями, що склалися, тобто з русифікацією.

Змиритися з чим? Що ще в козацьку добу була знищена московськими колонізаторами гетьманська столиця Батурин? А її мешканці: діти, жінки, старики були вирізані і живцем спалені. Змиритися з чим, пане Президенте? Що за півтора року 1932–1933 рр. було знищено голодомором мільйони українців, тільки за те, що мали свою солов'їну мову, пісню, працьовиті хліборобські руки, вишиту сорочку, рушник, вишневий сад, побілену хату і український менталітет.

А скільки українців виморено у концентраційних таборах? Це астрономічна цифра, співмірна з населенням великої європейської держави.

Змиритися з чим? З колонізацією земель українців, виморених голодом і репресіями? Що в нинішній час, на одинадцятому році незалежності, в Криму українці, татари загнані в резервації, а російським шовіністам – расистам надали

автономію на державному рівні? Змиритися з тим, що нащадки колонізаторів – окупантів на сході і півдні України, які обіймають керівні посади, топчуть пагініці духовного українського відродження, розкручують істерію українофобії. Змиритися з тим, що російські шовіністи та яничари у Верховній Раді проголосували за скасування в паспортах графі про національність?

Так хочеться цим воріженькам, щоб ми, українці, не знали, скільки нас є, а скільки було знищено! Пропоную тим українцям, які соромляться мови і національності, але хочуть проживати в Україні, в паспортах замість графи “національність” ставити позначку “яничар”, – так буде справедливо. Змиритися з тим, що інформаційний та економічний простір не працює на користь України? Змиритися з чим, пане Президенте? Що за роки незалежності Ви, як гарант Конституції, дозволили антидержавним кублам, що розвелись в Україні, безкарно знущатись над українцями?

Ми – миролюбна нація, але терпець може увірватися. То, може, нам, українцям, на своїй землі вже пора, переборовши страх, піднятися з колін, відкинувши гордо синдром меншовартості, нагадати теперішнім нащадкам колонізаторів-окупантів, хто тут господар, і як вони опинилися на цій багатотраждальній землі! Що руки їхніх попередників по лікті у крові мільйонів українців.

Можна уявити, яка була б доля українців, що проживають у Росії, які би чинили шабаш, вимагали другої державної української мови, в Думі відмовлялися розмовляти державною мовою. Та нашим братам-українцям довелось би на третій день пакувати валізи.

Росіяни, котрі проживають в Україні, повинні користуватись такими ж правами, як і українці в Росії. Ці принципи питання мають ставитися на рівень міждержавних відносин. У нашого старшого покоління ще ятрать рани від пережитого. Ці рани продовжують зливу запитань у молодого покоління. Чому ці голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. на багатих чорноземних ґрунтах України забрали мільйони її синів? Чому мовчала Європа й Америка? Хто був прихованим режисером у знищенні великої та давньої хліборобської нації?

Ще донині цей злочин-геноцид офіційно не визнано в ООН. Хто ще сьогодні намагається приховати правду про ці голодомори та їх виконавців? Нам, українцям, в останні роки дещо почали розповідати, хто організував ці голодомори, але дуже хитро, щоб не було винуватців. Вказують тільки на особи Леніна, Троцького, Сталіна, Кагановича, Берію, а також на комуністичну партію. Ніби ці потвори прилетіли з космосу і непричетні до жодної держави. Адже не тільки історикам, але й школярам відомо, що після повалення Української Народної Республіки у двадцятих роках російська червона терористична імперія організувала ці нечувані геноциди фізичного виморювання нашого народу за українською ознакою. Цей терористичний геноцид з боку Росії призвів до мільйонів насильницьких смертей, підірвав фізичне і духовне здоров'я українського народу на багато

покоління. Ми, українці, як європейська нація, вправі виставити рахунки Росії, та “богообраним” – так, як Німеччині виставила єврейська спільнота. Німецький коричневий і російський червоний фашизми – це брати-близнюки.

Україна повинна звернутися до міжнародного трибуналу і ООН, щоб Росія і “богообрані” вибачились на увесь світ за свої злочини проти України, зобов’язались десятиліттями виплачувати багатомільярдну компенсацію за винищення української нації. Ці кошти пішли б на соціальне і духовне відродження наших сіл. Вся наша Україна устелена могилами трьох голодоморів, як на рідній землі, так і в чужині.

Наближається сумна дата в історії нашого народу – 70-річчя Голодомору. Чи будуть нашими вірнопідданими проведені телемости між столицями світу: Москвою, Тель-Авівом, Парижем, Лондоном, Вашингтоном – в пам’ять убієнних українських душ?

Наш Президент “для відчипного” видав Указ про відзначення в листопаді пам’яті жертв голодомору 1932–1933 рр. Але ця трагедія на державному рівні не відзначається. Можливо, галичанам зініціювати відзначення цього дня на державному рівні? З вивішенням траурних прапорів, запаленням свічок, проведенням Богослужінь?

Цей день зробити вихідним днем. Тоді решта регіонів України підхопить цей почин. Адже, коли вся Україна пухла з голоду 1932–1933 рр., брати-галичани перші на весь світ забили тривогу, щоб рятувати українців сходу від голодної смерті. Доречно нагадати: коли в Україні і, зокрема, у Львові перебував громадський діяч, меценат, член Ради Асоціації дослідників голодоморів в Україні п.Мар’ян Коць, наш мер Василь Куйбіда пообіцяв, що посприє, щоб у Львові був встановлений пам’ятний знак чи символічна могила жертв голодомору 1932–1933 рр.

Разом з тим настав час побудувати в Україні меморіал мучеництва – виморювання українців у двадцятому столітті трьома голодоморами. До побудови меморіалу повинні долучитися українці всього світу. Ми того варті. За нас, українців, цього ніхто не зробить: ні Європа, ні Америка.

Ми бачили в минулому, як західні держави лояльно, свідомо замовчували геноцид. У нинішній час у них психологія не змінилась. До слабкіших і сильніших держав мають подвійні стандарти.

Цей геноцид – виморювання українського народу у двадцятому столітті – мусимо самі утвердити в історію всіх народів світу, а це станеться щойно тоді, коли ми самі житимемо пам’яттю і передамо нащадкам ту пам’ять про страшний злочин проти нашого народу.

Голоси мільйонів жертв трьох голодоморів волають до живих і ненароджених українців.

* * *

З великими труднощами, перешкодами добивався я увічнення пам'яті жертв голоду в моєму селі. Адже на той час це питання було порушено мною вперше на Житомирщині. Безпосередньо брав участь в увічненні пам'яті. Неодноразово доводилося мені звертатись до преси, радіо та в різні інстанції. На мою адресу на той час сипались образливі слова від районних керівників типу “бандера” і т.д. В 1991 році весною відбулись знаменні події в селі: Це – встановлення та відкриття пам'ятника і меморіальної плити жертвам голоду. На Великодні свята. До цієї сумної події готувалось все село. Робили толоку. На кладовищі фарбували огорожу, садили квіти.

В людей було щире піднесення при відновленні історичної справедливості щодо своїх односельців, котрі відійшли в другий вимір існування. Я також радів з усіма, був щасливий, що здійснилась мрія.

На 70-річчя голодомору у 2002 році в серпні з сином за свої кошти, виплачені із заборгованих зарплат привезли зі Львова і встановили залізну хвіртку з вибитим колоссям при вході до пам'ятника жертвам голоду.

У мене є велика мрія, щоб у моєму маленькому селі був відбудований зруйнований церковний храм святого Михайла. За свої мізерні заощадження виготовив проект храму для села. Велику роботу, співчуття до виготовленого проекту вклав архітектор В.І.Блосюк, який проявив національну свідомість своєю доброчинністю. Хай Бог йому дає здоров'я!

Мене хвилює тільки одне, – щоб відродилась наша Україна, щоб краще жилося нашим дітям, внукам. І щоб порозумілись між собою блок “Наша Україна” і “Блок Юлії Тимошенко”, заради нашої спільної мети.

*[Підпис] Д.Ковальчук
20 квітня 2003 р.*

* * *

СВІДЧЕННЯ

КОВАЛЬЧУКА Дмитра*(м.Львів)*

Під час голоду проживав у с.Ярославка Ружинського р-ну Київської (нині Житомирська) обл.)

Мене спонукало написати спогади відзначення у 2002–2003 роках сумної дати в історії нашого народу – 70-річчя Великого голодомору 1932–1933 років. У Верховній Раді України відбулися парламентські слухання з питання геноциду українців в голодоморах з боку Росії і сіоністського єврейства. У нашого старшого покоління ще ятрять рани від пережитого. Ці рани народжують зливу

запитань у молодого покоління. Чому ці голодомори на багатих чорноземних ґрунтах України забрали мільйони її синів? Чому мовчала Європа й Америка? Хто був прихованим режисером у знищенні великої та давньої хліборобської нації? Я не можу бути спокійним в той час, коли сьогодні у Верховній Раді сучасні носії комуністичної імпер-червоної людиноненавистницької ідеології в Україні заявляють, що не було ніякого голодомору, що то перебільшення, видумка, що то був неврожайний рік. Намагаються приховати правду про ці голодомори та їх виконавців, стерти пам'ять нашого народу про ці злочини. Мене і всіх свідомих українців дуже обурило і принизило, що в незалежній Україні козачки-яничари в попередньому уряді, президентській адміністрації давали згоду імперським російським історикам для “узгодження” написання підручників з української національної історії для школярів та студентів. А також про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 року. Після так званої “Переяславської ради” над Україною більш як на 300 років нависло поневолення, кріпацтво-рабство, море крові, сліз, знущання, зросійщення, фізичне винищення, зрада, сибіри, гулаги, голодомори, концентраційні табори, духовна і соціальна темрява, чорнобильська трагедія. Важкий час переживає нині наша паперова незалежна Україна в обіймах нащадків колонізаторів, окупантів, яничарів, олігархів. Ці антидержавні, антиукраїнські сили захопили економічний й інформаційний простір України. Діють цілеспрямовано, сіють зневіру, породжують великоросійський шовінізм, запродацтво, яничарство, манкурство. Захопили багатства України, зароблені важким потом українського народу. А тепер роз’їжджають на “мерседесах”, будують розкішні закордонні вілли, купуються в мільйонах доларів, прихованих у закордонних банках. Зубожіння українського народу злочинці маніпулюють антидержавними виступами, вбивають віру в майбутнє держави на краще життя.

Майте, козачки-яничари, трохи совісті, побійтеся Бога! Національна зрада – найбільший гріх.

Муки і страждання, які переніс наш народ за всі століття, левова частка вини лежить на вас, яничари. Дуже жаль вас, панове, що синдромом меншовартості, мабуть, так зі згнутими колінами відійдете у другий вимір існування, не відчувши себе синами великого українського народу.

Одна з найжорстокіших сторінок нашої історії – наслідок Переяславської угоди – це трагедія Великого голодомору 1932–1933 років двадцятого століття.

Трагедія мого села Ярославка Ружинського району Житомирської області, тобто репетиція до Великого голодомору, розпочалась набагато раніше. Ще 1927–1930 рр. заможних селян, або, як їх називали, “куркулів” обкладали стосовно сільськогосподарської й тваринницької продукції великими, непосильними податками, та так, щоб селянин розорився. За несплату непосильних податків компартуповноважені з району вирішували, хто має бути вивезений до Сибіру, чиє майно має бути описане і розграблене. Розорених, заляканих селян

заганяли у колгоспи – так звані резервації. Сталевий трос був накинутий на хрест храму, а співучі дзвони далеко валялись за селом. Колись зажиточне, веселе, роботяще село на очах селян знищувалось матеріально і духовно, наближаючи велику трагедію.

Упродовж трьох років, починаючи з 1989-го, я розпочав вивчати і збирати свідчення своїх старших односельців про страшні роки голодомору. На той час, коли я збирав свідчення про голод, мої односельці ще були молодшими.

З голоду вимерла половина села. До 1932 р. в моєму селі проживало 1500 мешканців. Про це свідчили жертви голоду. Серед цих свідків Никитюк Марія, Грицюк Юхим, Грицюк Василь, Грицюк Катерина, Козенюк Марія, Маліцька Катерина, Дмитрук Палажка, Бородай Ганна, Наумчук Марія, Дмитрук Марія, Бондар Олена. Побував я в кожній оселі. Боляче робилось, коли слухав цих стареньких людей, спрацьованих важкою колгоспною працею. Дивувався, як вони могли пережити колективізацію, Сибір, голод, перетерпіти лихоліття війни. З яким великими болем, плачем вони розповідали про тих, хто відійшов від них в другий вимір існування. Які страшні муки, знущання їм довелось пережити. Я спішив все запам'ятати, нічого не пропустити, встановлював прізвища своїх односельців, які пішли в небуття. Адже на той час кожна селянська родина в моєму селі нараховувала 7–12 осіб. Мені вдалось з 700 осіб встановити більш як триста прізвищ односельців, які загинули з голоду. Практично свідки знають, скільки загинуло односельців в кожній родині, але якщо знають прізвище, то вже не знають ім'я, якщо знають ім'я то не пам'ятають прізвища. Свідки стверджували, що на початок голоду в селі велась Книга реєстрації померлих. Але десь в кінці 1933 р. книга загадково зникла разом з людиною, що реєструвала померлих з голоду. І я прекрасно розумів, що вже не так багато залишилось свідків голоду, багато вже втрачено в народній пам'яті. Можливо, з деякими односельцями, свідками голоду я вже більше ніколи не зустрінусь.

Розпочався голод в моєму селі 1932 р. З району надійшла вказівка, щоб вирощений урожай хліба до граминки здати державі. До тих, хто не здасть зерна, буде застосована диктатура пролетаріату. Вказівка “батька всіх народів” була виконана. Весь урожай забрали, не залишили навіть на насіння. Люди зрозуміли, що на село наступає велика біда. Не встигли забрати попередній урожай, як на село надійшло ще одне страшне розпорядження – про додаткову здачу хліба. Із району приїхали сталінські виконавці, разом з сільськими активістами швидко взялися до роботи. В селі на них говорили “трясуні” бо ж трусили, перетрушували все, що потрапляло під руки, шукаючи в людей залишки хліба.

Олена Бондар, Марія Козенюк, плачучи, розповідали, як бригади уповноважених великими залізними щупами проколювали кожний метр землі, садиби, стріхи хат, хлівів, клунь, вимагаючи здавати на план хліб. Забирали не лише хліб, а й картоплю, квасолу, нищпорили в печах, перевертали баняки, горщики. Забирали кожну жменю зерна, навіть печений хліб, не звертаючи

уваги на плач дітей, матерів, лишаючи людей села на голодну смерть. Хто противився, збивали, забирали, і та людина в село вже більше ніколи не поверталась. У тих випадках, коли нічого не знаходили, від злості серед зими розв'язували печі, руйнували димарі, стіни, били вікна. Забирали жорна, тертушки, ступи, щоб селяни не змогли кустарним методом змолоти зерно на хліб. Вітряк замкнули і опломбували. Односельцям не було що їсти. Їли гнилу мерзлу картоплю, яку шукали на полях, різний бур'ян, траву, листя з дерев, щоб тільки врятуватись від голодної смерті. Свідки голоду пригадували, що після вживання тих “харчів” у людей розпочинались нестерпні болі в животі. Діти повзали по землі, не витримуючи сильних болів, помирали де попало: хто в хаті, хто в бур'яні свого подвір'я. Не стало в селі собак, котів. Перестали кумкати жаби в ставку, доводилось їсти здохлу скотину, були випадки канібалізму. Перелякані батьки не випускали самих дітей з хат. Коли розпочинався голод, діти відвідували школу. Але через недоїдання опухали, падали в обморок, не мали сили повернутись додому. Приїжджала підвода до школи та й розвозила цих дітей по хатах. Через деякий час діти зовсім перестали відвідувати школу. Опухлі з голоду лежали в своїх домівках, чекаючи смерті. Багато матерів, не витримуючи страшних мук своїх дітей, сходили з розуму. Як свідчила Никитюк Марія, жінки, котрі були міцнішими здоров'ям, весною 1933 р. ходили в колгосп сапати. За це їм варили “баланду-похльобку”. Та ця їжа їх не рятувала. Жінки опухали, падали, деякі зовсім не піднімались. Їх прямо з поля вантажили, наче дрова, на віз та й везли вже до готової викопаної ями. Хоронили не по-людськи: мертвих і напівживих скидали штабелями до колективної ями. Ні священник, ні дяк не читали над ними Божої молитви. Свідчили свідки, що деякі люди, може, вижили б, та їх насильно забрали на підводу. Деякі люди просились, щоб їх не забирали. А того чоловіка, який в селі за трудовні, грами зерна звозив покійників, називали Самійлом. Відповідав людям лайкою: “Не маю часу приїздити за вами завтра, ви і так помрете”. Був випадок, коли приречених везли вже до готової ями селом, то одна жінка – називали її Параскою – ненароком випала з воза, помаленьку доповзла до своєї хати. Вона ще довго прожила, померла від старості. Пригадую, коли я був малим хлопчиком, то випасав корівку недалеко від тих могил, що за селом. Тоді вперше почув від діда Пилипа, який теж пас корову, про ті могили, про голод. Я ще був малим, наївним. Кажу: “Діду, чому люди із села не поїхали до міста, щоб купити хліба. Адже недалеко від села знаходилась залізнична станція?” Дід відповів, що людей до станції не пускали. А хто добирався, то з підніжок вагонів людей виштовхували, били ногами, не даючи змоги зайти до поїзда. Нещасні повертались назад в село. А деякі вже не мали сили повернутись, помирали в дорозі. Діти вдома залишались голодними, вмирали, не дочекавшись хліба. Дід довго мені розповідав, але просив, щоб я нікому про це не говорив – такий був жах. В дитинстві я виростав сиротою і більше в селі на той час ні від кого не

чув про голод. Я багато чого на той час не розумів. Але в моєму серці на все життя вкарбувалась розповідь старого діда Пилипа. В селі настав такий час, що не було кому звозити мертвих людей до ями. Люди тижнями лежали в хатах. Деякі матері, опухлі з голоду, безсилі, приречені на смерть, в ряднах несли своїх маленьких мертвих дітей до ями, щоб якось по-людськи із своїх рук опустити їх в гірку землю. Ті ями з небіжчиками тижнями, навіть місяцями не засипались. Трупні розкладались, над селом стояв густий сморід. Коли заколосилось поле, люди вночі крадькома йшли, щоб зірвати недозрілі колоски, вим'яти їх і пожувати. Після цієї поживи люди знову помирали. Поля, засіяні зерном, посилено охоронялись. Запрацювали суди. За зібрані колоски людей засуджували на десять літ тюрми. Сталінські опричники з району навідувались в село, цікавились, скільки людей залишилось після голоду, виясняли, чому не приступають до колгоспної праці. Ослаблені люди відповідали, що нема кому працювати, багато померло з голоду. Наказано було всім не говорити про голод, бо такі розмови будуть розцінені як антирадянська агітація. Будуть арештовані і вивезені до Сибіру. Перші десятиліття після голоду не дозволялось встановлювати хрести на могилах своїх рідних, близьких. Якщо активісти бачили хрест, виривали, зрубували його – намагалися замести сліди московського злочину.

Трагедія мого села і сіл району: Крилівки, Чорнорудків, Шпичинців, Бистриївки – це частина вічної трагедії, яку пережила вся Україна. Це її вічний біль. Геноцид з боку Росії призвів до мільйонів насильницьких смертей, підірвав фізичне і духовне здоров'я багато поколінь українців. Відібрання у мільйонів українців материнської мови, придушення самосвідомості – це була найжорстокіша, найстрашніша репресія проти великого українського народу. Ми ще до сьогоденнього дня до кінця не усвідомили, що ми чудом вижили, не зникли з лиця землі як етнос. Московська червона фашистська ідеологія вбачала в селянстві таїну – тобто код української нації. Кати прекрасно розуміли, що знищення голодомором селянства – це смертний вирок українській нації.

Але ми мусимо знову перегортати трагічну криваву сторінку нашої історії, донести правду про той страшний геноцид проти нашого народу у свідомість молодого українського покоління. А то Рада Європи через міжнародне єврейське сіоністське терористичне лоббі нав'язує нам, українцям, вивчення голокосту євреїв, начебто, вони є найбільшими “страдальцями”. Ніби Україна за всі криваві століття не мала своїх голокостів. То, може, вже пора Раді Європи й Ізраїлю розпочати вивчення голодоморів України. Панівні кола Заходу, Америки не тільки знали про наш голодомор, вони свідомо замовчували його, лояльно чекаючи до кінця московського більшовицько-єврейського експерименту над Україною. Америка із злочинною, терористичною Росією встановила у 1933 році дипломатичні відносини, відбувались дружні рукостискання, дзвеніли бокали. Кремлівська агентура підкуплювала західних дипломатів, журналістів, щоб ті не давали світу правдиву інформацію про Україну. Адже на

їхніх країнах в минулому також лежить велика моральна вина, що своєчасно не зупинили геноцид проти нашого народу з боку Москви. Тільки брати-галичани, які знаходились під гнітом панської Польщі, одні на увесь світ, забили тривогу, щоб рятувати українців сходу від голодної смерті.

Ми, як українці, як європейська нація, вправі виставити рахунки Росії, та “богообраним” так, як Німеччині виставила єврейська спільнота. Німецький коричневий і російський червоний фашизм по злочинності, геноциду, винищенню народів – це брати-близнюки. Україна повинна звернутися до міжнародного трибуналу і ООН, щоб Росія і “богообрані” вибачились на увесь світ за свої злочини проти України, зобов’язатись виплатити багатомільярдні компенсації за винищення української нації у ХХ столітті. Ці кошти пішли б на соціальне і духовне відродження наших бідних сіл. Настане час мільйонів свідків – підведуться з могил загиблі з кожного українського села і зажадають невизнання строку давності за злочин їхнього умиртвлення. Голоси мільйонів жертв трьох голодоморів воляють до живих і ненароджених українців.

Ми – українці, ще зовсім не вільні, ще до кінця не розірвали кайдани колоніалізму. Народ, який не має історичної пам’яті, приречений на нові страждання.

[Підпис] Д.Ковальчук
2003 р.

СВІДЧЕННЯ
КОВАЛЬЧУК О.

(с.Миролюбне Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.)

ЛЮДИ ЗАСТУПИЛИСЯ

Жили ми бідненько. Були в нас тітка й дядько. Вони першими з свого поля хліб до колгоспу віддали. Везли його підводою з піднятим прапором. Згодом їх розкуркулили і заслали до Сибіру. Своїх дітей вони залишили моїм батькам. За це нашу сім’ю вважали “ворогами народу”. Яюсь взимку до нашої хати вдерлися “активісти”, імен їх не називаю, бо вже померли. Вони забрали з хати все – подушки, рядна, посуд, навіть діжку з вчиненим тістом. Воду з відра вилили, гасову лампу погасили. Усе це конфіскували. Батьків теж забрали, а ми, як кажуть, малі і голі, залишилися в темній і холодній хаті. А вранці й нас почали виганяти. Та люди заступилися. Харчувалися вареною гречаною половою, пухли від голоду. До весни отак перебилися, а тоді вже їжу мали – збирали гнилу бараболю, жували листя. Ось так і вижили.

Сільські вісті. – 1990. – 20 липня.

♦ ♦ ♦

СВІДЧЕННЯ

КОВРИГИ Романа Михайловича,
1914 р. народження
(с. Дмухайлівка Магдалинівського р-ну
Дніпропетровської обл.)

Село наше було велике, до 4 тис. дворів. Батько у колгоспі доглядав за кіньми. Крім мене, було в сім'ї ще п'ятеро дітей.

Прийшла до хати комісія з сільради забирати хліб. Було в нас трохи зерна в скринях (того, що вродило на городі). Старший тієї комісії скомандував, щоб його забрали. Й їсти в домі стало нічого.

У червні помер брат, за ним помер батько, зразу ж після смерті мами померла сестричка Оля (13 років).

Коли мені стало відомо про смерть батьків, я прийшов додому. Страшно було дивитися на худих братів та сестер, які їли лободу і калачики. Я відправив їх усіх у сирітський будинок. І там вони вижили.

Почалися жнива. Голодні, виснажені коні не могли тягти косарки, а жінки не могли в'язати снопи. Тоді хтось в районі сказав, що в церкві с.Топчине є зерно. Той хліб почали раздавати людям. Добрались до низу, то побачили, що зерно на цілий аршин попріло.

*Записала М.Карханіна.
1998 р.*

♦ ♦ ♦

З ЩОДЕННИКА

КОВТОНЮК (в дівоцтві ВІТВИЦЬКА)
Меланії Кирилівни,
1923 р. народження
(с. Юрківці Немирівського р-ну Вінницької обл.)

Кожен селянин-господар мав до колективізації якусь власність: землю худобу, реманент, чим гордився. Хватало врожаю і йому, і на продаж.

Плани класової боротьби з “ворогом” влада продовжувала здійснювати. Ага, ще до попереднього: в кожного були бодні з салом, діжки з м'ясом, з сиром. Гордились люди своєю власністю. “Класовий ворог” – це був “куркуль”. А тут ще почали розкопувати, хто, де, в якій армії служив в революційні роки. Ну, мій батько служив у царській армії. Розповідав, що боролись за незалежну Україну. Були різні течії: гетьманська, петлюрівська... Батько розповідав, як культурно їх в армії виховували. Були уроки і вечори танців: навіть показував нам, як танцю-

ють “мазурку”. Довго була вдома його солдатська форма з башликом. Але НКВД не спало. Всім, хто служив у царських арміях, приписували, що вони з собою привезли “оружие”. Ну і почалось: тільки настає день Божий, присилають виконавця і визивають в сільраду, щоб здати зброю. І так кожен день мучили. А яка може бути зброя? Звідки? А тут почала насуватись чорна хвиля голодомору.

Урожай добрий був, хліб, городина вродили. Але все, що можна було їсти, вивезено і знищено.

Націю вбивали повільно. Не мали селяни права жити, права власного існування. Під прапором комунізму вмирили за колективізацію. Виростили хліб, а з голоду вмирили. А тут сталінські катівні, політичні репресії. Щодня тисячі українців вмирили. У нас на садибах повмирило дуже багато. Доросла людина, дитина вмирає, просячи їсти. Спочатку люди пухли. І там, було, де стоїть людина, то залишається мокрий слід з цієї пухлини. Всі діти вимерли в Ясика та в багатьох наших сусідів. Їх просто брали в рядна і закопували.

Люди їли людей. У нас на кутку була така Сосна, що їла дітей, ми її дуже боялись. Їли все, що тільки можна було. Коли розвеснилось, то ходили по городах викопували гнилу картоплю, що залишилась з минулого року, терли в макітрі і пекли такі гричушки. Здавалось, що нічого смачнішого за них на світі не було. Їли липу, гриби, від яких теж вмирили. Їли різні бруньки, молоді колоски жита. А дідунь сушив коріння з пирію, молів і теж з того щось пекли і їли.

Так, так, я була свідком, як забирали все до зернинки. Пам'ятаю, як увірвалась бригада до хати, а ми всі, три сестрички, ще малі, стояли серед хати, то ці молодчики обминали нас і по-своєму хазяйнували в хаті. Цьому ніхто не повірив би, якби не бачив цього власними очима. Заглядали активісти в піч, під піч, витрушували горщики до зернинки. Ми плакали, боялись. Ага, ще в них були такі гострі, залізні палки, якими вони проколювали раз по раз всю землю в дворі, чи часом, там не було закопано зерно. Нам навіть забороняли ходити до кринички по воду, бо стежечка пролягала через колгоспну землю, яку відібрали у батька. Можна було стати тільки біля порога, бо далі вже землю забрали. А коли “злісних куркулів” розкуркулювали, то було таке, що садили дітей і сім'ю на підводи й вивозили в Олексів Яр. Це там, коли їхати по дашівській дорозі вліво. Там і зараз є той великий зарощений яр, біля якого боялись навіть ходити. Ним лякали дітей.

В мамі була машинка “Зінгер”. Вона її закопала, щоб не забрали, бо вона нас обшивала. Батько сам шив нам чобітки. Ще він їздив на заробітки у якусь Люшневате на возовицю і привозив нам зерно і щось їсти. З таким батьком ми не опухли і не повмирили. А який був смачний чай з бурякової юшки... Ну, і бабуня з дідунем нам також допомагали.

*Записав Є.Ковтонюк.
2003 р.*

СВІДЧЕННЯ

КОЖЕМ'ЯКИ Ольги*(м. Макіївка Донецької обл.)*

“Мосі прабабці, Білоус Поліни Василівни, вже нема в живих, але вона багато встигла розповісти рідним про своє нелегке життя, щоб не забували. І ми не забуваємо.

У той час бабуся Поліна, чи як тоді її називали, – Аполінарія, була студенткою Кам'янець-Подільського педагогічного технікуму. На день студентам видавали харч – один оселедець. Після нього дуже хотілося пити, і студенти постійно хлебтали воду, внаслідок чого животи в них були, як діжки: наче й повні, але від води, в якій плавав один однісінький оселедець. Іншої їжі не бачили тижнями. Коли ставало зовсім сутужно, їхали додому, гадаючи, що там хоч трохи легше. Приїхала й Поліна до рідної хати, а там саме обідають макаронами. І такі вже вони біленькі, що дівчині на очі навернулися сльози: “Я там з голоду пухну, а вони макарони щодня їдять”. Мати, наче почувши дончині образливі думки, запропонувала: “Сідай-но, дитино до столу, покуштуй наших харчів”. Двічі запрошувати не довелося, вхопила ложку, і до столу. А коли піднесла ті “макарони” до рота, аж здригнулася – то жом. Промитий, правда, чисто, але віджятий так, що навіть важко було здогадатися про його колишній смак. Полова та й годі”.

Освіта України. – 1998. – 25 листопада.

СВІДЧЕННЯ

КОЗЕНКО Мотрі Степанівни,**1913 р. народження***(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)*

На початку 1932 року мені виповнилося 19 років. *Жила в селі Бендюківка з матір'ю, двома сестрами – Мелашкою і Мариною, двома братами – Михайлом і Терешком.* В 1932 році жилося нам тяжко, голодували. Батька я не пам'ятаю, бо його вбили, коли я була ще маленька. Матері самій з 5-ма дітьми було тяжко. Я була в сім'ї найменшою, а матері було вже 60, працювати вона не могла. Ми ж всі працювали у колгоспі, пололи буряки. За цю роботу нам давали по 5 кілограмів цукру, а як буряки закінчувались, то ми переходили на інші роботи.

Зимою було холодно, пiч топити нічим. Дров не було, тому топили бадиллям і очеретом. Так і зимували. Було холодно і голодно. А щоб якось вижити, мати

варила нам юшку із сушеного листя липи, також їли коріння капусти. А навесні мати варила борщ з кропиви і суп з лободи. Щоб не померти з голоду, ловили горобців, варили їх та їли. Так і жили.

В 1933 році, коли мені вже було 20 років, я вийшла заміж за Козенка Кирила Миколайовича. Він працював бригадиром тракторної бригади у Мировці. І тоді моє життя змінилось трохи на краще. Коли я була ще незаміжня, то город перекопували лопатами, бо тракторів не було. А як вийшла за Кирила Миколайовича, то город орали трактором, але це було вже наприкінці 1933 р.

Так ми жили, але я думаю що ми не жили, а існували.

*Записала Ю. Трохименко.
2003 р.*

СВІДЧЕННЯ

**КОЗИРЕНКО Лідії Григорівни,
1928 р. народження**

*(хут.Девдасове Софіївського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

– Ми жили на Дніпропетровщині у Софіївці, 6-й куток, колхоз “Запорожець”. Мої батьки – Горбань Григорій Мартинович – у те врем’я був председателем колхоза “Запорожець”. А мама – Горбань Марія Романівна, робила, як і всі, в колхозі. Жили люди бідно. І дуже бідно. Малограмотні були. Моя мама була неграмотна вообщє. Ми її учили буквам і розписатись.

В сім’ї було дві дочки – я і моя сестра Ніна. Вона була на два годи від мене старша. Мама ходила в лікбез.

У нас була коровка, курочки. Жили бідно, харчувались недостатчно. Но не голодували.

– *У діда Гриши багато було землі до колективізації?*

Да в нього землі не було. Він був бідний. Було п’ятеро дітей. Батько рано вмер. І діти стали на його іждивенії. Він женився на моїй мамі.

– *Не пам’ятаєте, як розпочався голод у вашому селі, там, у Софіївському районі?*

– Голод був у 33-му, люди голодували. Наша сім’я, сусіди.

– *А чи держава допомагала якось в цих складних умовах? Місцева влада, колгосп?*

– Давали якоїсь зернички. Ми ховрахів їли. Собирали різне зіллячко. Виживали якось. І крали. Кожний старався вижити. Їли і горобців, і голубів. І хто, як міг, виживав.

– Як пережила ваша сім'я час голоду?

– Заможні одні Синьки були, а більшість – бідні. Кусочок хліба, я поміню, на учоті. Мама по кусочку хліба дасть нам. І мені, і Ніні – моїй сестричці. Не було так, що їли багато. Но пухлі не були.

– Як пережили голод учителі, лікарі?

– Всі переживали. Всі в 33-му році. Всі нуждалися. Учителі нуждалися в маленькому кусочку хліба.

Моя старша сестра в школу уже ходила, то мама давала їй маленький кусочок хліба, мама, було, напече з чогось. Всі переживали. Кажуть, що люди були пухлі.

*Магнітофонний запис здійснила О.Козиренко, онука.
2002 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**КОЛІСНИКА Андрія Матвійовича,
1922 р. народження.**

(с. Доброводи Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

Перед найбільшим післяреволюційним більшовицьким лихом комнезами агітували людей вступати до колгоспів. Людям казали, що в них буде добре жити. Це з розповідей старших. До колгоспу пішли всі бідняки, бо вони повірили в краще життя. Вночі молотили, в полі давали якісь супи, чимось годували. А я ще пам'ятаю приватну власність і заможне життя селян. І дуже добре пам'ятаю, як у них почали забирати худобу і хліб.

Люди ховали зерно від червоних бригад, які забирали навіть посівний матеріал, тому за сховище слугував навіть сніг. А весною забирали коні, інвентар. Жінки агітували нас, щоб ми свої борони і плуги вкидали в ставок, щоб вони не дісталися колгоспові, за реквізоване зерно ніхто нічого не платив.

Розкуркульовачі були місцеві, їхні бригади склалися з чоловіків і жінок. Звичайно, комнезамівців налаштували районні інструктори-комуністи, всі вони були лютішими за диких звірів. Одного чоловіка з дівчиною комнезами викинули на сніг, тому приречені на смерть мусили викопати землянку, і таким чином батько з дочкою врятувалися.

Забрану в людей худобу розкуркульовачі зігнали до колгоспу, але її там не було чим кормити. Коні здихали, тому орали коровами, а здохлих коней люди розрубували, розбирали по хатах і їли. У моїх батьків також була конячина, вони нею їздили в поле. Брали й нас на воза, а в холод ще й загортали в полу піджака, свитини. Батько їздив у Крим і в Дунаївці, міняв різні речі на харчі – сухарі, пшеничне, житнє, кукурудзяне борошно.

Комнезами шукали в людей продукти, прийшли й до нас, але вийшли з порожніми руками. Та незабаром непрошені й лихі гості прийшли знову. Перед

їхнім приходом якийсь добродій попередив мого батька, що наступного дня в нас можуть забрати корову. Батько швиденько одвів її на базар, а, продавши, поїхав у Крим по харчі, але їх вистачило не на стільки довго, як молока.

У розкуркулюваних комнезамами забирали все майно, все добро. На їхніх дружинах люди впізнавали свої тернові хустки й одяг, а розкуркулювачі, гуляючи забраними в людських дітей м'ячами, примовляли: “Ой дивися, Ленін сам, як гуляє комнезам”. А гуляли вони щодня, бо те тільки й робили, що грабували, не дивлячись на купи голодних дітей.

В голодовку 30-х років померло багато дітей і дорослих. Мертвих людей возами відправляли на цвинтар. Тому, хто звозив, давали по 200 грамів хліба. Візник заради того хліба забирив до ями й тих, які ще дихали, але вже, як-то кажуть, на ладан. Були випадки втечі з цвинтарної ями.

Одна жінка заманювала до своєї хати, що була позад контори колгоспу, дітей і вбивала їх. Якась жінка, проходячи біля тієї хати, почула незвичний запах смаженого м'яса, запідозрила, що воно з людини, і заявила в сільську раду. Звідтіля прийшли уповноважені і знайшли в хаті багато людських черепів. Убивцю вивезли з села, а її дочку-помічницю, якій було років десять, люди забили камінням на смерть, хата стала опустівшою.

Грав духовий оркестр, але музика була весела – більшовики торжествували. А в цей час від голоду вмирало багато сімей, серед них були багатосімейні родини, багатодітні сім'ї. Вони вимерли повністю, в живих залишилося менше половини села. Та й тепер, Бог його знає, що воно діється на селі і в місті. А якщо якась заплакана мати скаже гірку правду, то одразу ж скажуть, що це баба, назвуть дояркою, обізвуть свинаркою, а чоловіка конюхом, пастухом і змішають з гноєм. Затопчуть у болото, в багно, бо ти колгоспник, свинопас, чорт знає хто і ніхто. А ХТО Ж ВАС ГОДУЄ?

Треба розказувати, якими б ті і ці події лихими не були. Хтось же повинен і мусить залишити для нащадків правду, якою б вона гіркою не була. Може, комусь такою розповіддю треба спокутувати свої гріхи, а не забирати їх із собою в могилу. А той, хто не хоче признаватися про свої безрозсудні дії, хай іде на той світ проклятий. Якщо хто й не хоче розповідати, кажучи, що й зараз не краще, то, може, вони й не варті того, щоб їх і тепер захищати. Ну, а якщо й діти їхні не хочуть ні слухати, ні чути про горе своїх батьків і матерів, дідів і прадідів, то, мабуть, вони й справді не варті того, щоб за них дбати ні навіть сьогодні, ні завтра, і не варті свого майбутнього.

Хай сьогодні дійсно мільйонери увялять викинутими на сніг своїх батька і матір, брата й сестру, чи й себе з дружиною та маленькою дитиною на сніг, на лід. Хай відчують себе на місці своїх дідів і прадідів. Але ситий голодному не вірить, тому колишні роки насуваються і повертаються знову, і не тільки на село.

Селяни знову змушені щоночі пильнувати садибу і в полі врожай від уже озброєних злодіїв, сваритися за межі й стати вже не сценічними, а одвічними Часником і Галушкою. Наші рідні народні депутати понаприймали таких законів,

унаслідок яких ми всі стали жебраками. Ніхто й не мріє про рибу, сир і ковбасу, що коштують до ста гривень за один кілограм, або за сто грам ікри – три місячні пенсії. Нас же за необхідність з'їсти бодай сто грам ковбаси за 2.20 звинувачують – і то все ті ж ріднесенькі демократи-патріоти – як за кримінальний злочин, тому що, бачте, вона є символом рівноправ'я, комунізму!..

Де зараз ті, мало не щотижневі й мало не стотисячні мітинги демократів супроти несправедливості, олігархів, сарани і Сатани, на захист народу, де зараз ті “патріоти”? Вони тепер закликають нас терпіти та бити поклони, прославляти нового царя і дякувати Богові за те, що послав нам новітніх буржуїв і кровопивну “еліту”, бо ж “блаженний і спасенний” буде той, хто буде голодний і гнаний вже й рідною аристократією.

Наші обранці звинувачують нас у тому, що ми не їдемо в столицю на мітинги. А вони поспішають до нас, хоча б до клубу, на ферми, в поле? Вони наплодили уже більше ста партій і об'єднань і всі вони як у байці лебідь, щука і рак. То за ким, чи з ким нам тепер іти, і куди, в яке іще “світле майбутнє”? В столицях інших держав на протестні мітинги виходять мільйони людей. А чому в кількамільйонному Києві на мітинги виходить лише кілька тисяч?

Ви любите прикриватися Тарасом Шевченком, а він же й вам адресував свої вірші, звертався до дітей нерозумних, недовчених і перевчених: “Чого ж ви чванитеся, ви! Сини сердешної України! Що добре ходите в ярмі, ще лучче, як батьки ходили. Не чваньтесь, з вас деруть ремінь, а з їх, бувало, й лій топили”. Ми також знаємо “Кобзар”, хоч як ви наше святе вчення не ховаєте від нас.

Понабудувували собі палаців, а нам церков та соборів і “Кричите, що Бог створив вас на те, щоб ви неправді поклонились!.. І знову шкуру дерете з братів незрячих, гречкосіїв, і сонця-правди дозрівать. В німецькі землі, на чужії, претесея знову ...Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались, щоб так і здихали, де ви поросли! Не плакали б діти, мати б не ридала, не чули б у Бога вашої хули... Схаменіться, недолуди, Діти юродиві!.. Схаменіться, будьте люди, бо лихо вам буде”.

*Записав М.Шуляк.
2002 р.*

СВІДЧЕННЯ

**КОЛІСНИКА Миколи Осиповича,
1907 р. народження**

(с. Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Небагатьом пощастило вижити в роки голоду. Багато людей було репресовано, багато вислано за межі с.Вербки, в тому числі і нашу сім'ю. Згадую, як жорстоко обійшлися зі мною, з моєю сім'єю.

Сталося це наприкінці 1932 року. Моя дружина, Проскофа Никифорівна, була великою рукодільницею – вона вміла шити, і в нашій хаті була швейна машинка, завдяки чому завжди знаходився шматок хліба. Бо брала вона за шиття не грошима (бо які там гроші були у простого люду?), а хто що мав, те й приносив. І я був не ледарем. У нашому дворі завжди була корова. Ще пам'ятаю, при батьках був й кінь з підводою. А на той час це вважалося більше, ніж за достаток.

Одного разу у моєї жінки замовила плаття на Новий рік дружина голови колгоспу та дала їй хлібину за роботу. Про це дізнався староста зі своїми помічниками. Прийшли до нас додому, зірвали піч, підлогу, скрізь шукали ту хлібину, яку заробили моя жінка своїм трудом. А Проскофа заховала півхлібини в одному місці, а другу половину – в швейній машинці. Одну половину вони знайшли, а іншу (що була у швейній машинці) – ні. Так на цьому вони ж не залишили нашу сім'ю в спокої. Через місяць нас відправили до Вологди, а разом з нами і наших односельчан. Господарство наше прибрали до рук, забрали хату, все забрали. Через те, що нас називали середняками. Завантажили нас на поїзд у дерев'яний вагон. Людей була тьма-тьмуща, хто в чому. Були люди, як і ми, непогано одягнені, а були даже легко вдягнені. Висадили нас поблизу Вологди і розмістили у вагонах по 500 чоловік.

Поверталися додому через Москву, де нас заарештували і ще тримали довгий час. Дружина моя, Проскофа, багато бачила жаху і несправедливості на шляху додому. Тисячі кілометрів вона з односельчанами подолала пішки. Мерли люди по дорозі, бо були дуже погано вдягнені, але нічим не могли допомогти один одному. Моя дружина вижила тільки завдяки тому, що була добре вдягненою і мала трішки грошей. Так склалися обставини, що повернувся я до рідних місць через 5 років потому. Про долю жінки я більше нічого не дізнався, це все, що мені розповіли люди. Говорять, що вона зникла раптово. Ніби йшла разом зі всіма, а потім – раз – і зникла.

Тяжко згадувати про все це, але життя йде, час змінюється. Жити потрібно, як би тяжко не було.

Записала В.Висоцька.

СВІДЧЕННЯ

КОЛІСНИКА Олексі Матвійовича,
1924 р. народження

(с. Доброводи Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

У 1931 році селом поповзли чутки, що ні орати, ані сіяти не треба, що буде колективізація. В людей влада почала забирати хліб, комнезами ходили озброєні залізними списами, шукали скрізь приховане зерно у загатах, в землі, у гною

і висипали в принесені мішки, навіть квасолію з горщиків. Мама десять разів заглядала в діжку, в якій колись учиняла тісто щоб знайти в ній хоча б вишкрібки на коржа. Я наївся цвіту з вишень, спух, але мене врятувала сестра, вона працювала в колгоспній їдальні.

Хтось сказав, що в нас є навіть борщ з м'ясом. Коли батька не було вдома, комнезами увірвалися до нас цілим кодром і кинулися, як сарана, шукати, але не знайшли нічого, ніде. Вони хотіли добути м'ясо, але в баняку було тільки дві картоплини. Наш сусід був членом комнезаму, також ходив по хатах видирати людське добро. Поліз і до нас на горище. Обнишпоривши кожний закуток, пошарпавши кожного сніпка і заглянувши в комин та в кожну шпаринку й не знайшовши нічого, зліз і сказав, що він тепер вірить, що в нас немає не тільки м'яса, а й жодної зернинки.

В мого батька забрали січкарню, дерев'яну борону, культиватор, грабарку. Солом'яника для зберігання зерна спалили. В заможніших забирали олійниці, молотарки, жорна розбивали. Тих, котрі купували жорна, щоб змолоти, хоч дещо, судили. А в сусідньому селі Танському олійницю кинули в прірву.

В багатьох людей виводили з дворів і корови, тягли навіть капусту. В інших виганяли із стаєнь коней. Ставили їх у чужих повітках. До нас пригнали дві пари, а сусідам діставалося й по шестеро пар. Якщо будівля була великою, робили перестінки. Тварин не було чим годувати, і вони почали гинути. Трупами розпоряджався німий чоловік, який, знаючи, що в нашій сім'ї п'ятеро дітей, одрізав і нам частину ноги. Комірникова дружина просила дати і їй, але той не дав, бо вона мала доступ до комори.

В когось, якщо й росло якесь поросятко, то дітям воно видавалось добрячим кабаном. Заколять те порося і несуть його ховати в загату, щоб комсомольці не знайшли, а хлопець батькові каже: "Тату-тату, а ВЕЛЕКЕСЕЕМ (ВЛКСМ) нашого сала не донесе!" Таким воно видавалось великим, бо розпахане сало звисало з плечей до землі. Але нишпорки знаходили, ділилися здобиччю зі своїми наставниками і такими ж мародерами. Активісти вдень грабували, а вечорами пиячили. Знайдене вигрібали підряд і забирали собі – хустки, подушки, скатерки (обруси), рядна, як і решту начиння. А потім одягалися в чуже, виходили на вулицю й співали: "Ой дивися Ленін сам, як гуляє комнезам!"

Пам'ятаю, як вели бичка, а до воза прив'язали діда й бабу і знущалися з них. До колгоспу не йшли навіть бідні, хоч їм погрожували, а тих, які відмовлялися, називали індусами. Їх арештовували і вивозили на Соловки та по інших районах Півночі, звідки додому не повернулася більшість. Загинули від каторжної праці, а багатьох з них розстріляли.

В колективізацію в селян забирали все, тож вони, щоб врятуватися від смерті і не загинути на чужині, або й вдома, за якийсь приварок ішли на роботу в колгосп. Таким чином народ зробили послухним. Ніхто не страйкував, не протестував, усі боялись озвірілої влади. Люди ходили в поле за мишами й ховраками, аби врятуватися від голодної смерті.

В голодовку до нас приїхав Постишев. Перед його приїздом провокатори назбивали в полі колосків, потім показали йому. Постишев, назбиравши на одному квадратному метрі 72 колоски, сказав: “Ось де ваш хліб!” А піонери, яких посилали на вежі стерегти пшеничні лани, зустріли Постишева піснюю на слова Валентина Бичка “Гей, ні меж, ні краю, нашому врожаю..., Про нашу роботу складаєм тобі, Товаришу Постишев, рапорт!”

Потім були дощі, хмари чіплялися за комини, садиби поросли бур'янами. Немов скошене жито, всюди лежати мертві. Люди вмирили майже в кожній хаті. В нашій хаті пішла за світи моя сестра. Всього тоді в нашому селі з голоду померло двісті душ. Та й усіх нас комуністи вели до могили. Селян у голодовку зробили послушними, а в репресії переляканими, бо щоночі забирали по вісімнадцять душ. Загалом у нашому селі репресували 215 чоловік. Забирали не тільки патріотів, забирали й комнезамів. Через те й розповсюдилася варіація старої революційної пісні на слова О.К.Толстого: “Схвалося сонце за степом”, яку можна було співати без голосу.

*Записав М.Шуляк.
1 липня 2002 р.*

СВІДЧЕННЯ

КОЛІСНИКА Петра Леонтійовича,

(с. Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Раніше я жив у с.Богуслав, та оженившись, переїхав до Вербок. Жили ми дуже добре, бо в нашій сім'ї було чотири мужики та дві жінки, а це ж дванадцять рук. Всі були дуже трудолюбиві і роботи не боялися. Господарство в нас було велике – дві корови, дві телички, пара десятків курей та гусей з качками.

Жили ми в злагоді та добробуті, поки не постукали в наш двір і не забрали в нас все те добро, яке ми своїми мозолястими руками нажили. У нас відібрали все, починаючи з худоби та закінчуючи возами та бричками. Нас тоді називали куркулями, а які ж ми куркулі, коли ми працювали і вдень і вночі, не бачачи світу білого?

Всі ці події відбувалися в 1932–33 рр., коли радянська влада відбирала усе зерно і в заможних селян і в бідняків. Вивозили всі харчі до міста, колгоспи ж розорювалися.

В нашій сім'ї був невеликий клаптик землі, але його обклали таким величезним податком, що ми не в змозі були виплачувати. Таким чином, нам приходилося голодувати. Бо гроші, які інколи видавали в колгоспі, були мізером, за який можна було купити лише 2 склянки борошна чи гороху. Батько мій (тесть) працював у колгоспі разом з моєю дружиною. Повернувшись одного разу з роботи, тесть ліг спочивати і вранці просто не прокинувся. Через деякий час померла і мати. Жінка моя Олеся постійно хворіла, зовсім була ослаблена.

Їли ми насіння з бур'яну, з якого робили борошно і пекли коржики. Також їли все, що тільки могло потрапити під руку чи ногу.

Були в нашому селі і випадки самогубства, а також і канібалізму. Я сам не бачив, але люди говорили, що в одній сім'ї мати вбила свою хвору дитину, щоб та не мучилася, і з'їла її. Це, звичайно, великий гріх, але люд не розумів, що творив... Бо голод затьмарив очі і розум.

*[Підпис] П.Колісник
Записала В.Висоцька.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КОЛОДИ Валентини Семенівни,
1922 р. народження
(с.Вербуватівка на Дніпропетровщині)

Я пам'ятаю випадок, як сусідська бабуся, в якої померло дві дитини, порізала їх і поховала в діжечки, потім це м'ясо їла сама і годувала останню дитину. Багато людей збожеволіли від цього лиха, серед цих людей була й моя матуся, яка не витримала лихої долі. Хоч вона й пережила голодомор, але померла в 1935 р. Ми залишились з батьком, який, чим міг, тим і годував нас.

*Записав І.Жевжик.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КОЛОДКИ Пелагеї Степанівни,
(Дніпропетровщина)

Народилась я в 1914 р. в с.Красноіванівка Криничанського району Дніпропетровської області. Голоду 1933 року на собі я майже не відчула. Інколи доводилось годуватись лише пісним борщем, кашею, заправленою тільки олією, кукурудзяними коржами. В основному, ми з чоловіком (який працював у райкомі партії) та сином Миколою голоду не відчували. Наші сусіди теж в 1933 р. лиха не зазнали.

Я чула від людей, що десь хтось помер від голоду, хтось покінчив з собою, зійшовши від голоду з глузду. Але, як говорив мій чоловік (і я теж так вважаю), що ці люди просто не хотіли працювати.

*Записав О.Денисенко.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КОЛОДЯЖНОЇ Марії Федорівни,
1925 р. народження

(м. П'ятихатки Дніпропетровської обл.)

Голод 30-х років застав нашу родину в с-щі Яковлівка П'ятихатського р-ну на Дніпропетровщині. Деякі моменти того голоду і зараз стоять у мене перед очима.

Було це весною, і, мабуть, того ж 33-го року, а запам'яталось мені ось що. День, сидимо якось ми (я та мій молодший брат Олексій) за столом і чекаємо, поки мама дасть нам поїсти. Але мама сумно подивилася на нас і сказала: “Все, діточки мої, немає вже нічого нам їсти. Учора останній буряк та макуху вам дала, більше нічого в нас немає”. А батько ходив в той час в П'ятихатки, де підробляв у залізничних майстернях, там йому було добре. Відпрацьоване вугілля перебирали, знаходили кокс та вимінювали на картоплю, олію та інші продукти харчування. І ось сидимо ми за столом, голодні, вже декілька днів не їли, про батька не чуто вже два тижні. Як зараз пам'ятаю, стоїть мама, а в неї сльози на очах. Раптом відчиняються двері і входить схудалий та виморений тато, а в руках тримає невеличку торбинку. Ми підбігли до татка, розцілували його, а очей не зводимо з його торбинки. А тато й говорить нам: “Зараз, діточки, поїмо, але я мало приніс, так сталося”. І виймає варену картоплю, квасолю і баночку молока. А мамі тато говорить: “Не турбуйся, Олено, будемо жити. В нас на роботі вмер бригадир, мене перевели на його місце”. Ми, малі діти, не розуміли тих слів, але дивлячись на сяючі очі мами та тата, у нас на душі ставало легко і радісно, тим більше, що на столі лежало таке багатство. Ось такі були роки. Багато людей повмирало у нас в селі, багато повийхало, хто куди. А, може, десь краще?

[Підпис] М. Колодяжна

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КОЛОМІЄЦЬ Ганни Максимівни,
1913 р. народження

*(с.мт. Артемівка Чутівського р-ну Харківської
(нині Полтавська) обл.)*

БІЛЬ ДУШІ ЛЮДСЬКОЇ. ЦЕ БУЛО СТРАХІТТЯ

Мурашки бігають по тілу, коли пригадую те, що відбувалося у нас на Чутівщині в голодний 1933 рік. Все, про що зараз пишуть на цю тему, я пережила сама.

Райком комсомолу направив мене тоді працювати в Рябківку, за 8 кілометрів від мого дому. Я найняла в селі квартиру. Господарі, де я жила, вибивалися із сил, їли гнилі буряки, додаючи до них солому, пекли “маторженики”. Але згодом почали пухнути з голоду, і я тоді змушена була ходити додому.

Одного разу директор школи Іван Васильович Швидкий попросив піти з ним по хатах, бо в школі не було жодної дитини. Директор не впізнавав своїх учнів. У яку хату не заходили, в ній лежали пухлі діти і батьки.

Люди мерли, як мухи. Дійшло до того, що вже нікому було їх ховати, і померлих кидали у старі колодязі. Сил не було вирити яму. Ходити додому мені було страшно: по всій дорозі я зустрічала пухлих від голоду людей, які лежали на землі і не могли підвестися, попросити у перехожих їсти.

У колгоспі дохли коні, а люди збігалися з сокирами, відрубуючи собі шматки конини. Та що говорити про це, коли одного разу по дорозі додому я зустріла жінку з Черняківки в супроводі міліціонера. Вона йшла з макітрою в руках, в якій було м'ясо її п'ятирічної доньки.

Багато людей відвозили своїх дітей у Харків, Полтаву і там їх залишали, щоб вони потрапили у дитбудинки і врятувалися від смерті. І це в той час, коли в Артемівці біля спиртозаводу лежали купи ячменю, які охороняли пожежники з рушницями.

Нарешті діждалися нового врожаю. Після його збирання на полі залишалися колоски. Люди підбирали їх і їли, але багато від цього померло. Тих, хто зрізав на полі колоски, Сталін називав “перукарями”. Їх віддавали під суд, де засуджували до 5–10 років позбавлення волі.

З наших чутівських керівників району зробили ворогів народу. Тоді постраждали секретар райкому партії, голова райвиконкому, директор Чутівської школи, завідуючий районним відділом народної освіти, начальник міліції. Вони були активними і відданими справі будівництва соціалізму.

Мене дивує, що є ще люди, які не вірять у вину Сталіна в тому, що відбувалося на Україні в 1933-му. Дехто навіть жалкує за ним. Ми пережили всі ці страждання і знаємо, що тоді знищили мільйони людей – людей цінних, освічених, авторитетних, працюючих.

Все більше і більше йде від нас очевидців тих подій. Треба, щоб ці люди частіше виступали по радіо, на сторінках газет, зустрічалися з молоддю і розповідали про пережите.

“Сільські новини”. – 1991. – 30 березня.

СВІДЧЕННЯ

КОЛОМІЄЦЬ (в дівоцтві ЧОРНОПИСЬКА)

Марії Василівни

(с.Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

ДАВАЙ ВІДРО МЕДУ,

А НІ – ТО ЗАВТРА ПІДЕШ НА СОЛОВКИ

Пам'ятаю, якось одного дня 1933 року батьки пішли на роботу, а ми, троє дітей, залишилися вдома. Мама зготували лемішку: чорну, як казан. Напекли плециків, ячмінних чи вівсяних, щоб після роботи було що їсти. Але незабаром після того, як вони пішли на роботу, до нас у двері постукала знайома жінка з сусіднього села Молодецьке. Вона запитала, де наші батьки, і сказала, що вони порадили у нас пообідати. Ми повірили і дали тій жінці поїсти. Вона з'їла борщ, кашу, молоко і навіть вишкребла те, що прикипіло до горщика. Хоч мама на сім'ю варили багато, але та жінка виїла геть усе і навіть плецики забрала із собою, бо вдома на неї чекали четверо голодних дітей. Чоловік тієї жінки вже помер з голоду, і допомоги чекати їй було ні від кого. Мої батьки ввечері прийшли з роботи, глянули до печі і, нічого там не побачивши, здійняли крик. Вони думали, що все те повиїдали ми, але ми пояснили, у чому річ. Батьки суворо попередили, що, коли й надалі віддаватимемо обманним зайшлим усе, то самі повмираємо з голоду.

У той голодний рік неврожаю не було. Федір Козин казав: “Люди, Ваканець (назва місцевості – *М.Ш.*) від хліба стогне!” так вродила пшениця. Але хліб вивезли увесь, і люди вмирали з голоду. Коли розкуркулювали, то забирали геть усе, а в Насті Петрівни Чепкої, до якої ми ходили у гості, забрали навіть залишки солі в сільничці, що була в запічку, тому їсти було нічого у всіх. Забирали все, що бачили: подушки, скатерки навіть погані забирали. Знайшли десяток яєць, побили, попили, в печі якусь баланду вилили, а в горщики понасипали попелу. Опухлі люди прийшли в амбулаторію, а з опухлих ніг текла вода. Лікар Бекетов казав, що треба їсти. Це було просто насмішкою, а то й знущанням, а не порадою, бо він прекрасно знав, що розкуркулювачі позабирали все. В Умані, де тепер побудували райком, був старий базар. Там лежали мертві – старі й малі, покотом, ніби хтось ними застелив базар. У магазині продавали хліб, і люди за ним стояли в черзі у три ряди: але тільки ті, в кого були гроші, а ті, хто не мав за що купити, лежали на базарі мертвими. Деякі люди поховали зерно і потроху молоти на ручних жорнах. Такі жорна в нашому селі робили багато каменотесів, бо в селі були гранкар'єри. Робили і з чужого каменю, який звався “креміль”. Цей камінь видовбували у землі сусідніх сіл, у Доброводі і Вишнополі. Копали землю навмання, де хто хотів, і на глибині двох-трьох метрів знаходили самородки кремню малої величини. Але камінь траплявся рідко. З каменю жорна робив

і Олекса Семенович Шуляк, обробивши окремі камені, скріплював їх залізними обручами. Такі жорна називалися “французи”, вони були дорогі та міцні, і не потребували частого наковування. І той камінь добувати було легше, аніж свій з монолітної скали.

Хліб молотили молотарками. Молотарки мали багато людей – Пантелій Бондаренко, Саватій Чернописький, Пилип Лисий, Прокіп Молодчаний, Іван Штогрин. Вони були такими ж наймитами, бо робили, не знаючи перепочинку. І люди возили до них збіжжя молотити. Але влада їх також назвала куркулями і позабирала не тільки молотарки, а й усе, що було.

Михайла Бесараба розкуркулили і вигнали з хати. Він жив у хліві, а в його хаті відкрили два класи початкової школи. Ця школа була найтепліша. Хата була маленька, низенька, але взимку ставало холодно, навіть чорнило замерзало. У цій школі з того боку, де стояла церква, розмістили 1-й клас, а від ставка – 2-й. За партами сиділо по чотири учні. Парти називали “кобилками”. У земській школі були збори, їх проводили день і ніч. Тоді записували до колгоспу. Якщо не підеш, то відправляли на Соловки. Били, заганяли. Софія Вощенко о третій годині ночі людей будила, щоб ішли на збори. Не встигали закінчитися одні, як уже починалися другі.

У мого тата була пасіка. Якось уночі до нас додому прийшов член сільради Мартин Сухомуд – розкуркулювач – і поставив моєму батькові ультиматум: “Давай відро меду, а ні, то завтра підеш на Соловки!” Мій тато був сміливий, одчайдуха, не побоявся, що розкуркулювач і справді міг його відправити туди, де, як-то кажуть, Макар телят не пас, до білих ведмедів. А для цього досить було що-небудь набрехати, на будь-кого, і того бідолаху вже ніхто й ніколи б не побачив. Батько схопив коромисло і так вперіщив мародера по спині, що той більше до нас не приходив, а про коромисло мовчав. Сам же Мартин жив окремо від людей, за річкою, біля лісу. І для людей був, як вовк, бо і жив переважно награбованим. У Мартина було семеро дітей, але в його сім’ї з голоду не вмер ніхто. Всі хутори у селі познищували, та Мартинової хати ніхто не зачепив, бо він служив комуні. Його рідний брат Іван палив людям хати, шопи, хліви та інші будівлі. Майже щоночі від його сірника щось у когось горіло, і люди змушені були і вночі не спати, а стерегти. Сам Іван під час пожежі грабував тих, хто ходив гасити пожежу. В Мартина не згоріло нічого, він у колгоспі значився найактивнішим, але то тільки на папері, насправді був лише розкуркулювачем, хіба що колись кілька разів лазив по скиртах. А в інші роки ходив над ставком і стріляниною з рушниці лякав дітей та жаб.

Розкуркулювач Мартин Сухомуд жив довго, а коли померла його дружина, то доживати віку пішов до дітей. А вони до нього поставилися так, як і він до людей. Тому на той світ він пішов так, як у голодовку люди, яких він пускав по світу з торбами. Рідна земля його, мабуть, не прийняла, тож він похований бозна-де.

Отже, наступні покоління мають з цього винести належним чином незабутній урок, і не тільки для села Старі Бабани.

Записав М.Шуляк.

Український форум. – 2001. – 19 листопада – 3 грудня.

СВІДЧЕННЯ

КОЛОМІЄЦЬ Олександр Митрофанівни,
1915 р. народження

(с. Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

У ЯМАХ ЗАСИПАЛИ МЕРТВИХ І ЖИВИХ

За часів колективізації люди в нашому селі, як і в інших селах, не хотіли йти до колгоспу. Заможніших розкуркулювали, бідніших заманювали і записували силоміць, а потім морили голодом. Зерно знаходили і відбирали в людей навіть з-під землі, з-під хатньої долівки.

Добре пам'ятаю прізвища розкуркулювачів і здирачів податків – запеклих активістів-колективізаторів. Пам'ятаю, як люди пекли оладки з липового листя, їли лободу, коріння лопухів, квіти акації, гнили бароболю, ловили жаб, у лісі збирали равликів. У голодомор померли й батько й мати, брати Іван, Прокіп та Павло, які ще навіть не були одруженими.

У хатині, що стояла біля кладовища, жила сім'я Михайленків. Усі вони були неабиякої статури, високого зросту, а один особливо виділявся. Отож він вийшов на поріг і закричав: “Дайте їсти!” Хоча був міцний, як дуб, але голод звалив і його. Ніхто не залишився з тієї сім'ї.

Людей ховали в окремі могили, але потім, коли почали вмирати масово, клали до однієї ями по кілька чоловік. У такій поховали і брата Ганни Гордіївни Заворотньої, але місця там було замало, копати не було кому, тож покійного посадили в куток та так і закопали.

У селі діяв інтернат, що до нього звозили людей нібито для порятунку. Але там так годували, що вони вмирили. Відвезли туди й заміжно дочку Саватія Чернописького, а звідти – на кладовище. Пам'ятають люди: коли везли, з воза звисали її великі русьві коси. Брат її, Сілівей, пас худобу, за це йому давали якусь юшку та шматок хліба. Юшку він випивав, а хліб загортав у хустини і ніс додому, щоб ним порятувати рідних, але й те не допомогло. У нього спухли ноги, з них уже текла вода, тож думали, що скоро помре, і кинули до ями. Таких часто забирали на кладовище, аби не їхати за покійником ще раз. Грабарям за кожного звезеного давали пайку хліба, тож вони підбирали й тих, хто ще дихав, але вже

на ладан. Проте Сілівея з могили витягли якісь люди, дали притулок і так він вижив.

Гинуло багато коней, голодуючі їли їх і навіть рятувалися цим. Сім'я Удодів із восьми осіб з'їла 5 коней, але однак померла. Нікого з рідних не лишилося, не було кому поховати. Сусіди поскидали їх у льох і засипали землею. Ніхто ніколи його вже й не відкопував. Але знають і досі люди, де той засипаний льох. Пам'ятають люди й інші братні могили, що зрівнялися з землею, і не лишилося від них жодних слідів. Пам'ятник жертвам комунівського голодомору поставили на видноті, але на умовній могилі.

Люди прагнули світ за очі втекти з села, але сільрадівські чиновники не випускали, казали, мовляв, деь там вас можуть упіймати і з'їсти. Отже, не можна було придбати хоча б якогось харчу за останню свитину чи вишиванку.

Пам'ятаю і випадки людожерства в селі. Добряче надивилася на горе, що заподіяли людям більшовики.

Записав М.Шуляк.

Народна газета. – 1995. – № 40.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КОЛОПАЙ Палажки Леонтіївни,
1918 р. народження
(м.Нікополь на Дніпропетровщині)

Этот голод создала власть. Мы об этом голоде говорили шепотом.

Ранней весной 1933 года я отправилась из Никополя аж на Полтавщину. Повсюду, где я шла с такими же несчастными, лежали на дорогах и в болотах мертвые люди: старые, молодые, женщины, дети.

И когда мы зашли в одно село недалеко от Кривого Рога, то там в одной хате насмотрелись такого, что ужас пронимает и сегодня. Попросились переночевать. Нам открыли двери мужчина и женщина. Мы удивились: везде мертвые, а когда видели живых, то они были как с креста снятые. А эти двое были румяными, упитанными и веселыми. А когда осмотрелись в хате, заглянули под широкую лавку, то онемели – в бадье лежала человеческая голова без туловища. Мы выбежали из этой хаты. До сих пор не знаю, откуда тогда у нас силы взялись.

А что касается людей из нашего села, то я хорошо помню, что от голода погибла семья Пилипасов (Гапка и Павел), оставив кучу детей сиротами.

Такое было, что лучше и не вспоминать.

1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КОЛЯДИ Петра

(м.Кривий Ріг Дніпропетровської обл.)

Я бачив голодомори 1933 і 1947 років, знаю, як переможені у війні дякували переможців, як за жменю ячменю засуджували до трьох років, за сім колосків жита – до семи років. Я знаю, як виганяли з домівок беззахисних селян, викидали в сніг босих дітей. Наш родич знайшов у полі взимку жінку з двома дітками переховувалася в скирті соломи. Привіз додому, прихистив на горищі. Але швидко хтось доніс. І її схопили, й господаря. Досі нічого не знаємо про родича.

Я бачив, як переорювали незібрані поля кукурудзи, капусти, помідорів, цибулі в Миколаївській, Кіровоградській, Дніпропетровській, Херсонській областях. Знаю, як тоді ж криворізький м'ясокомбінат та молокозавод виготовляли спеціально для номенклатурників високоякісну продукцію...

Але й досі, на жаль, чую, як дехто з нас оплакує милу серцю варену ковбасу по 2–10 – смердючу, зелену...

Народна газета. – 1998. – №6 (338).

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КОЛЯДИ Юлії Микитівни, 1919 р. народження

*(с.Першотравневе Петриківського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

Ще до голоду 1933 р. в мого батька забрали хату. Хата в нього була велика та гарна (він був братом плотника), а правлінню колгоспу ніде було поселитися, і тому було вирішено виселити мого батька з хати, забрати землю. А в цій хаті жив не тільки мій батько, а і його брат з сім'єю. Брату мого батька дали “вовчий білет” – його ніде не брали на роботу, і він зовсім виїхав з села. А моєму батькові дали невеликий шматочок землі, де вони з моєю мамою вирили землянку і там жили.

Особливо взимку та весною було дуже голодно і холодно. Мати захворіла на хворобу легенів. Батьки ходили на смітник біля правління колгоспу, збирали залишки і тим жили. Іноді батькові вдавалося знайти якусь роботу на станції, тоді він міг купити якийсь окрасчок хліба.

[Підпис] Ю.Коляда

*Записала Г.Криворотько.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

КОЛЬОР Марії Володимирівни, 1919 р. народження

(с.Писарівка Синельниківського р-ну на Дніпропетровщині)

В 1930-х роках я була підлітком. На все життя запам'ятала одну подію. В нас у селі було не так голодно, як у інших селах. Ми їли, в основному, буряки (вони в нас в 1932 році гарно вродили). В мене й досі алергія на них з тих пір.

По селу їздила комісія, обрана з активних бідняків. Вони забирали у селян майже все. Заїхали і до нас, (хоча ми не були заможними, навіть середняками не були). Але нам повезло, ми побачили їх заздалегідь, ще на початку вулиці, і поки вони дійшли до нас, ми сховали всі припаси під полиці і в шафи. Коли прийшли, то побачили тільки два маленькі бурячки в погребі. А наш сусід не хотів пускати їх до себе в хату, але вони самі ввійшли і побачили в нього на горіщі мішок пшениці, хоча він казав, що в нього нічого нема. Тоді його заарештували і повезли у місто. Більше я його не бачила. Через 2 роки ми переїхали.

*[Підпис] М.Кольор
Записала Г.Криворотько.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

КОНДРАТЮК (у дівочтві ДЯТЕЛ) Віри Романівни

(хут.Дубова на Житомирщині)

ТРАГІЧНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

При дитячій бібліотеці с.Корнин Попільнянського р-ну у Житомирській обл. створюється Книга пам'яті жертв голодомору 33-го. Важко пишеться кожен її рядок, кожна сторінка, бо вони з болем і криком людської душі, тих очевидців, що залишилися жити з незагоєними ранами у серцях.

На хуторі Дубова, що поблизу Корнина, було всього 14 господарств. Хуторян тоді вважали багатими людьми, тому й кілька разів спеціальні загони забирали у нас все, навіть вимітали з комор останні зернини, не шкодуючи малолітніх дітей, які залишалися без засобів для існування. Не пам'ятаю такого обійстя, де б хтось не помер з голоду. Навіть цілими сім'ями вмирили. У Варвари Нечипорук всіх скосила голодна смерть. У Семена Пилипенка теж, тільки мати залишилася.

Наша сім'я була великою – з 12 дітей. Старші 5 чоловік відійшли – хто на Донбас поїхав, хто в армії служив. А найменші залишилися біля батьків. Мені якраз тоді виповнилося 10 років. Їли все, що раніше вважали неїстівним для

людини: бур'ян, черепах та ін. А як смакували нам, дітям, равлики! До цих пір не можу дивитися на них.

Пам'ятаю, одного разу зібралася я у сусіднє село Королівку до тітки, мама послала провідати її. Якраз жнива розпочалися. Йти треба було лісом. Тут і здивав мене лановий, якого прозивали Дишлем. Я спочатку не злякалася дядька, бо ні колосків, ні зерна не брала. Але він схопив мене, кинув на землю і почав душити. Врятувало мене те, що Дишель мав одну руку. Пізніше пішла чутка, ніби він ловив і вбивав дітей.

Найстарша сестра жила у Корнині. Великим святом для мене ставав той день, коли батьки посилали до неї по молоко. Несучи його, декілька разів зупинялася біля колодязів, що траплялися на дорозі, надпивала молоко і доливала глечика водою. Додому приносила лише забілену рідину, бо не могла стриматися, так хотілося їсти.

Перемога. – 1993. – 16 липня.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КОНДРАТЬЄВОЇ Олени Мефодіївни,
1921 р. народження

(с.Світлогорське на Дніпропетровщині)

Батько мій був бідняк. В сім'ї – 4 дітей. Пшеницю ми зберігали в скрині, ховали на печі, а зверху саджали нас на мішки. Колгосп називався “Нове життя”. Головою колгоспу був Литвиненко Микита Остапович.

Призначили в колгоспі активістів, які ходили по селу, забирали зерно, продукти. Забирали все, особливо активним був Новоселець.

Їли ми траву, якось з'їли мертву лисицю... Повмирало багато людей. Хоронили на кладовищі. А тітка Ольга повела своїх дітей в Дніпродзержинськ, більше їх ніхто не бачив. Відвозило своїх дітей багато селян, все ж в місті було легше вижити, ніж у селі. Сподівались, що діти потраплять в притулки, там їх хоч годувати будуть. Багато хто так і вмирали, не знаючи, де їхні діти.

Записала Л.Неділько.

1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КОНОВАЛЕНКА Григорія,
1926 р. народження

(м. Дніпропетровськ)

В 1932 р. у нас в селі на Дніпропетровщині хліб вродив. Однак восени через хлібозаготівлі майже весь хліб забрали, тому вже зимою наша сім'я (7 чоловік) відчула голод.

Я пам'ятаю, як ми з братом ходили у поле збирати мерзлу картоплю та бур'яни, а також кукурудзиння, бо не було чим топити в хаті. Мати терла картоплю і варила з неї “кисіль”, від якого разило гнилою картоплею. Пам'ятаю, як брат розповідав, що в сім'ї його товариша осліп старший брат, нібито від духу, який йшов з тієї картоплі.

Але сім'я була “щасливою”, бо мати десь схоронила житньої муки і на свята випікала маторженики (це маленькі коржики, які пекли з домішками перемелених зерен лободи, тирси, висівок і тому подібного).

Навесні 1933 року ми ходили з братом і батьком в поле, виловлювали ховрашків, мишей, і мати готувала різні страви.

Від голоду в сім'ї найбільш страждали батько і мати, бо всю їжу віддавали нам, малим.

В селі голод затягнувся аж до 1934 року. Смертей від цього поіменно не пам'ятаю, але запомнив, як були похорони, то брат тягнув мене туди, бо там могли давати щось смачне.

*Записала І.Азарова.
1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

КОНОНЧЕНКО Ольги Антонівни

(с.Сергіївка Прилуцького р-ну Чернігівської обл.)

ПАМ'ЯТНИК ЖЕРТВАМ ГОЛОДОМОРУ

24 листопада 2006 р. Президент України Віктор Ющенко відкрив пам'ятник жертвам голодомору в с.Сергіївка Прилуцького р-ну Чернігівської області.

Жителі села вдячні Президентові за те, що він знайшов час приїхати і вклонитися багатостраждальній землі, вшанувати разом із ними пам'ять жертв величезної трагедії, яка сталася тут у страшному 1933 голодному році.

Дитяча пам'ять назавжди закарбувала спогади моїх рідних про те страшне лихоліття, адже в сім'ї завжди згадували померлих голодною смертю: батькового діда С.Касьяна, сільського тесло, двох батькових тіток, Настю та Єлизавету, які померли зовсім молодими. Мою дитячу душу до болю вразили великі могили без хрестів і горбочків, у які могло лягти мало не півсела. Відтоді мене весь час не полишала думка: чому таке могло трапитися на моїй благодатній землі? Хто в цьому винен? Але відповіді на ці запитання я не змогла знайти ні в школі, ні навчаючись у педінституті на історичному факультеті. Історія мовчала.

Згодом, уже працюючи вчителем, я намагалася з'ясувати це в архівах, але, як виявилось, наші архіви не зберегли даних про смертність у 1932–1933 роках.

Ось тоді й виникла ідея клубу “Пошук”, робота якого спрямована на розкриття “білих плям” в історії села, а найбільшою з них був голодомор 33-го року.

Пошуківці зустрічалися з 47 свідками, які вижили, аби повідати майбутнім поколінням про все, що бачили й пережили, та сказати своє слово за тих, хто вже давно зоглів у землі. Їхні розповіді були дуже схожі між собою. Всі вони сходилися на думці, що голод був штучний. Уже восени 1932 року село залишилося без зернини. Повальний голод почався в січні-лютому 1933 р., коли в людей закінчилися хоч якісь їстівні запаси.

Найбільша смертність припадає на березень-червень 33-го року. Люди мерли на ходу, вмирили цілими сім'ями, й живі не встигали ховати мертвих.

Голодомор забрав життя близько 1000 сергіївців, але ці дані не зовсім повні. Адже шлях до правди був такий довгий, що серед живих залишилося не так багато очевидців.

А більшість померлих поховано в спільних, безіменних і не завжди оплаканих могилах, бо часто навіть не було кому й ховати.

Більше половини з них – діти. Вдумаймося, скільки ж там поховано мрій недомріяних, пісень недоспіваних, дітей ненароджених. І якщо сьогодні хтось іще сумнівається: геноцид це чи просто голод, хай відвідають ці могили, хай послухають, як стогне земля наша від кісток похованих без трун. Хай заглянуть в очі людям і, можливо, тоді їхні сумніви розвіються.

Ми не маємо права забувати минуле, аби не допустити колишніх помилок і вберегти селян від нових експериментів, а гарантувати їм забезпечене майбутнє.

Не так давно Сергіївка й сергіївці переживали свої не найкращі часи: безробіття, несвоєчасна виплата зарплати, а з ними й невпевненість у завтрашньому дні.

Та з приходом на наші землі нового інвестора село ожило: з'явилися нові робочі місця, своєчасно виплачуються досить пристойні зарплати, помітний зріст добробуту, а отже, стабільність і надійність.

І якщо такі вагомні зміни відбулися в дуже короткий термін, то ми переконані, що наші поля ніколи не заростуть бур'янами недбальства і безгосподарності, а радуватимуть високими врожайями, збагачуючи кожную родину і державу, й тоді жнива скорботи 1933 року вже точно ніколи не повторяться на нашій землі.

Другий рік на державному рівні Україна вшановує пам'ять жертв голодомору. І сьогодні ми зібралися тут не для того, щоб роз'ятрити старі душевні рани, а щоб при полум'ї свічок пом'янути всіх померлих голодною смертю й попросити в них прощення.

Хай простять нам їхні світлі душі за таке довге забуття, за таке вперте мовчання, за таке пізнє прозріння й каяття, хай простять... якщо зможуть...

СВІДЧЕННЯ

КОРГУН Катерини Семенівни,
1918 р. народження
(с. Яцини Пирятинського (нині Гребінківський)
р-ну Полтавської обл.)

Мій батько, Коргун Семен Олександрович, і мати, Меланія Федорівна, мали 9 дітей. Були малоземельні. Сім'я 12 душ (була ще бабуся) жила бідно. Як почався колгосп, зразу ж до нього вступили. То спочатку у нас не витрусили запасів, і залишилась дуже добра корова. Майже вся сім'я була на роботі у колгоспі, а там давали якусь підколотку і грам по 100 хліба. Їли листя, бур'яни. Горобців і ворон хлопці вночі ловили. Картоплю не чистили, поки ж була. Ноги були пухлі у всіх, але вижили.

А у селі у багатьох сім'ях поїли дітей. Мого однокласника, Тендю Василя, 1919 р. народження, з'їв вітчим. І своїх чотирьох дітей з'їв. А Василько усе просив свою матір: "Мамо, як їтимете з дому, то будіть мене (бо голодному дуже хотілося спати)". Такий був гарний і розумний парубочок.

Цей вітчим, Москаленко Грицько, заманював і чужих дітей, які ішли у с. Бубни в школу повз його двір, убивав їх, різав на кусочки і носив м'ясо, засолене в діжечці у Пирятин на базар. Його вислідили, якраз заманив 2 дівчаток. Знайшли у погребі 5 обварених голів людських і діжечку солоного м'яса. Судили. Але бузувір прийшов перед війною додому. Його всі боялися.

Ще Грицько Фурса з'їв своїх малих синів і сам помер.

А активіст, Семейсько Марко Павлович, все казав людям, як все вигрібав разом з "буксою" [буксирні бригади. – *Упорядники*]: "Не плачте, люди, советська власть не дасть нам померти з голоду". У самого вимерла вся сім'я: дружина, Мелашка Миколаївна, діти Мишко і Тетянка – близнята по 5 років, дочка Катерина, 1919 р. народження, середній син Санько, 17 років. Помер Марко Павлович, хоч і з'їв своїх мертвих синів, а дружина Меланія помирала останньою. Вона ще харчала, дихала, як прийшов їздовий (її рідний брат Аркадій Миколайович Нестеренко), і погрузив її на віз полуживу, відвіз на кладовище. Люди просили, щоб не забирав сестру, а він сказав: "А що, мені і завтра за нею їхати?! Я і так не встигаю вивозити всіх. Немає сили".

То був страшний голодомор.

[Підпис] К. Коргун
Записала Л. Ковалівська.
5 липня 2008 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
КОРЖ Г.

(м. Малин Житомирської обл.)

Коли з нашої хати “активісти” вигребли все до зернини, ми, малюки, ледь вижили на кінському шавлі, глухій кропиві, лободі та лопухах.

Сільські вісті. – 1990. – 2 серпня.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
КОРНІЄНКО Марії Потіївни

(с. Лосятин Гребінківського р-ну Київської обл.)

Батькові, простому селянському хлопцеві, вдалося дослужитися до офіцерського чину в царській армії. За мужність і відвагу у Першій світовій війні Потій Григорович Драніченко був нагороджений Золотим хрестом.

Коли прошуміла жовтнева революція, батько повернувся в рідне село і взявся за господарювання. Закінчилася і громадянська війна, а батьки все ще були зайняті біля землі. До будь-яких контрреволюційних дій батько не був причетний. Сім'я була великою – семеро дітей. Та горе в цю родину прийшло ще в 1929 році. Батька назвали куркулем. Відібрали всю худобу, забрали і хату до колгоспу, а батька відправили у висилку аж в Архангельську область. Залишившись без чоловіка, хати та будь-яких засобів до існування, матір взяла четверо молодших дітей та й пішла межі люди жебракувати. Страшно згадувати своє гірке дитинство, яке принесла мені радянська влада – влада злодіїв і вбивць.

Записав М.Таран.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
КОРНІЄНКА Михайла Федоровича,
1925 р. народження

(с. Шелестове Коломацького р-ну Харківської області)

Мое желание – довести молодежи честно и добросовестно, правдиво прошлое, которое не должно повториться в будущем.

Есть старая народная поговорка “Судьбу и возом не объедешь”. Так оно и есть. Поэтому хочу привести один конкретный случай. Мои отец и мать позвали одну старушку, которая умела предсказывать будущее человека. Старушка

только взяла мою левую руку и сразу сказала: “Ой, мой миленький мальчик, какой ты несчастливый, останешься сиротой, какие горькие разочарования ожидают тебя в жизни”. То, что она предсказала, исполнилось.

Родился я в селе, по-местному его называли Денивка на Полтавщине. Когда мой дядя забирал меня из Украины, говорил, что это вот Полтава. Когда мы шли с ним по городу, я ему говорил, какая она красивая.

Жили мы за селом, на Горе. Кругом поля, а рядом лес, красота, которую только в сказке можно представить. Была большая хата, покрытая железом, из четырех комнат, сарай тоже под железом, остальное все под соломой – клуня, амбары. Колодец посреди двора, корова, лошадь – вот и все хозяйство.

Особенно памятно, когда звонили колокола в церкви на праздники, а церковь находилась в большой деревне за несколько километров от нас. Но вот однажды замолкла церковь, не стала звонить. Был какой-то праздник, бабушка стояла во дворе, а я рядом с ней. Она спрашивает мою маму, которая тоже поралась во дворе, дальше стоял дедушка: “Федоре, Федоре, чого там церковь не звонит?” Мать ответила: “Не знаю”. А дедушка говорит: “Вот я пойду и узнаю”.

Утром как ушел, так вернулся к обеду. Пришел злой, на всех кричит, чем-то недоволен. “Чего ты на всех кричишь, что такого там стряслось?”, – спрашивает бабушка. А дедушка говорит: “Как же не кричать, из хат всех гонят, скот забирают, хлеб забрали, женщины кричат, дети плачут. Что творится?! Вот дожили”. И пошел в хату, лег на лавку и заснул. А когда мама пошла его будить, чтобы управляться по хозяйству вставал, он уже был мертвый.

После похорон дедушки немного все утихло. Но однажды приехали до нас и все забрали: худобу, птицу, хлеб, а вскоре выгнали из хаты.

Поселились мы на окраине села в какой-то халупе. После этого пришли к нам ночью, арестовали отца, держали в арестантской его несколько недель. Но обвинить ни в чем не могли и выпустили. Вскорости начался повальный голод. Умирает моя мама, потом отец. Я остался один. Оборванный, нищий, голодный и босый, шел я, никому не нужный, своей сиротской тропочкой. Иногда упаду в поле или сяду на траву и горько-горько плачу, тоскуя о своей родине.

ГОЛОДОМОР

Голодомор тогда косил людей как безжалостный злодей. Валялись трупы, как снопы, разлагаясь от зноя, летней жары и духоты.

Опухший как бревно, я брел возле голодной, истощенной, еле живой толпы. Людей, обреченных на погибель, всех ждала одна обитель – сырая земля. И мог ли я тогда подумать, что доля мне выпала счастливая – остаться живым на родной земле. Хоть был я беспризорный, как брошенная собака, и голод был неплохой рубака, людей немало положил – пустыми стали села, брошенными дома. Как только сумерки сгущались, и над селом стояла ночная тьма, где-то

на чердаке пустого дома плакала сова, а эхо разносило ее плач далеко-далеко... О чем ты плачешь, бедная сова? Может быть, о том, что на все село выжила и осталась одна?

Шел я как-то одним узким переулком, навстречу мне шла старушка, в правой руке она держала за руку девочку, которая сильно сопротивлялась и кричала: “Я хочу до мамы!” Меня в этой старушке что-то насторожило. Я плотно прижался до противоположного забора, а когда старушка поравнялась со мной, хотела меня схватить за рубашку на груди. Я плотнее прижался к забору, а дотянуться до меня ей мешала девочка, которую она боялась отпустить. Я стал отступать назад, а когда расстояние увеличилось между ее рукою, я повернулся боком и стал тикать до своей хаты. Вскочил в хату и закрыл дверь на засов. Проспал я в хате очень долго, сховавшись в подполье. Кровати в хате не было. К вечеру осторожно вышел из хаты и больше в той хате не был.

Судьба меня благословила и в жертву смерти не дала. Но смерть на каждом шагу меня подстерегала и беззащитного мальчишку всегда миновала. Я не суверен и не верил в Бога никогда. Но если было слишком тяжело, становился на колени, подолгу плакал и молился Богу, шептал священные слова. И на душе сразу становилось легче, Как будто помогала чья-то невидимая рука.

Но хочу написать еще несколько своих строк, которые являются для меня воспоминаниями.

21 грудня 1999 р.

Я являюсь не только свидетелем трагедии, голода-геноцида, но и жертвой этой страшной истории. А потому имею полное право в ней участвовать и жестоко ее осуждать. Да! Это мое право, его никто у меня не отнимет.

Мороз по коже проникает в самое сердце. И сразу же страх тобой овладевает, и ненависть, которой нет границ, которую нельзя выразить словами. Кто они? С какой планеты явились эти выродки человеческих существ? Оставим эту страшную трагедию на совести тех негодяев, которые копят своею вонью белый свет.

Хочу описать свое детство. После того, как раскулачили моих родных и выгнали из хаты, опишу сокращенно, так как подробно не могу. История очень длинная.

Вскорости после того, как у людей забрали все, что могли забрать, начался повальный голод. В 1933 году мне было 8 лет. От истощения умирает моя мать, умер еще по соседству мужчина. Выдолбали неглубокую ямку возле хаты и бросили его в эту ямку как собаку. Поховали, в общем.

Ночевали у соседа, у которого был мертвец. А утром рано на другой день отец будит меня: “Вставай!” А мне так хотелось спать. Вышли за двор этого дома, отец и говорит мне: “Сегодня мы с тобой расстанемся, так будет лучше. Видишь, вот улица идет прямо, ты пойдешь по ней. А той, что пошла влево –

пойду я. Так нам будет легче расставаться. А через пару дворов встретимся”. Еще сказал мне: “Как бы голоден ты не был, не воруй, никто не пожалеет и прибьют”. Отец ушел, а я сам остался. Сперва не понял, что произошло, а когда понял, мне очень тяжело стало. Жалко стало маму, нет ее, и никто больше меня не приласкает, не пожалеет. Я так горько заплакал из-за своей беспомощности, что потерял сознание. Очнулся поздно вечером, когда уже было темно. Поднялся и бессознательно пошел прямо, ничего не видя перед собой. А когда очутился в чужом дворе, увидел женщину, которая стояла возле порога. Я сказал ей то, что отец просил говорить. Переночевал у нее в хате, где было трое ее детей. А утром она сказала: “Иди, сыночек. Я не могу тебя приютить, у меня своих трое”. С каким тяжелым сердцем я ушел из этого дома, не нужно даже спрашивать.

Через недолгое время я вернулся на перекресток этих улиц и увидел большую толпу людей, меня сразу же потянуло туда. Но не буду описывать подробности этого сборища, скажу только одно – это умер мой отец в чужом сарае.

Кончилась голодовка, люди стали жить лучше, в крайнем случае, с голоду не умирали. Дети стали ходить в школу. А я был презренный раб чужой воли. Таких, как я, не хотели брать в интернат, не хотели учить детей кулаков. Мой дядя, родной брат моего отца, приехал из Владивостока в Армавир, там поселился на постоянное место жительства. Узнав, что я, беспризорный, шляюсь, приехал за мной и забрал меня в Армавир, на Кубань. Но так как он не был устроен на новом месте, то сдал меня в детприемник, но предупредил, чтобы я нигде о своем происхождении ни слова не говорил. Но ребенок есть ребенок, дошло до директора мое происхождение, о котором нужно было молчать.

Отправляют детей в хороший детдом, а меня директор вывела из строя и говорит: “А тебя мы отправим в другой детдом, не в такой”. Подошел ко мне старший хлопец и говорит: “Тикай отсюда, тебя отправят в такой детдом, что жить не захочешь”.

Первый раз бегство из детдома было неудачным, во второй – удачным. Ловят меня в городе Тихорецке, что за органы ловят, не знаю, наверное, НКВД. Спрашивают, откуда я. Помню, что я ответил. “А родные кто?”, – спрашивают. “Рабочие”, – отвечаю. Он отходит назад и смеется: “Ха-ха-ха! Рабочий?! Да ты знаешь, сколько я таких “рабочих” перевидал?!” Хватает меня за грудь за рубашку, поднимает одной рукой над собой и говорит: “Я с тебя шкуру сдеру!” Бросил меня на пол, но я с пола встал. Смотрю на него с презрением и ненавистью. Ох, а какое презрение, какая ненависть у него: “А, если ты вырастешь, что из тебя будет?!”

Потом говорит: “Не бойся, мы тебя не расстреляем, детей пока не стреляем”. Зашел какой-то его помощник, забрал меня, завел в комнату зарешеченную и запер на замок. Там стоял жесткий диван, я лег и заснул. А ночью подняли меня, завели в комнату, в которой горела настольная электролампа, стол посреди

комнаты, а в углу – этажерка с книгами. За стол садится следователь и начинает допрос: откуда я, кто родные, как оказался в городе Тихорецке и т.п. Но, по-видимому, не добившись толкового ответа, стал шуметь на меня, а в конце-концов порвал бумаги и занялся своей работой. Меня терзал бессоницей. После полуночи он вышел, зашел другой, сел за стол, кое-что спросил и занялся своей писаниной. Но в то же время следил, чтобы я не спал. Утром протягивает какой-то листок и говорит: “Прочти и подпиши”. Я сказал, что не умею читать. Тогда он забирает листок и читает, что со мной обращались вежливо, не применяли насилия. А я говорю, что терзали меня сном. Тогда он перегибается через стол и негромко говорит: “Если не подпишешь, то живым отсюда не выйдешь, так что выбирай”. Я отвечаю, что писать не умею. “А ты поставь черточку”. Я выполнил его просьбу. “А теперь хоть слово где-либо скажешь, мы тебя и под землей найдем”, – сказал следователь. После этого я был направлен в детприемник органов НКВД, где в течение двух недель меня приглашал директор этого детприемника в свой кабинет. Там я находился два-три часа под его наблюдением, по-видимому, “сверху” было такое указание. Директор оказался честным, хорошим, с душевным сердцем человеком. Но, по-видимому, допрашивающие наптели ему обо мне (не я сам), что мои родные были “врагами народа”. А прочитал следователь тогда мне совсем другое – не то, что там было. А читать я не умел.

В своем письме хочу послать свои проклятья:

*Прокляття вам и вашим детям!
И всем, кто вместе с вами был!
Кто в урну бюллетень за вас вложил.
Чтоб не было вам нигде покоя
Ни днем, ни ночью.
Чтоб вечно вас терзали привидения,
И ужасом покрыты были ваши сны.
Да будь вы прокляты,
А лучше пошли бы вы ко всем чертям,
Ненавидистные паны.
Последователи ушедшего режима и проклятого Сатаны.
Сколько принесли вы людям горя,
А сердца их горем с избытком переполнены.
Затаились поди-то вы теперь в тени,
Чтоб прожить спокойно и беззаботно оставшиеся дни.
Так пусть проклятья вас достигнут,
Где б вы бы ни были, противники мои.*

22 грудня 1999 р.

...Решил продолжить свое повествование о трагедии, которая постигла меня в моей нелегкой жизни.

Голод постепенно уползал, нехотя унося свои последние жертвы, которые были еще в его власти. Как сказочный дракон, уползая в свое логово, насытившись своими жертвами.

У людей на огородах появились овощи: картофель, кукуруза и др. Наконец-то власти сельского совета, поразмыслив, решили создать на территории своего села интернат для беспризорных детей, которые бродили по селам. Однажды, иду по улице своего села, смотрю: стоит подвода, запряженная парой лошадей, а на подводе дядько сидит. Подхожу к нему, а он говорит мне: “Миша, пойдй поскорей в другие дальние села, собирай детей, таких как ты. Но ты наш хлопец. Там, в хате, начальство. Выйдет и тебя заберет, хотят интернат создать. Что за интернат, вернешься, сам увидишь”.

Вернулся в свое село через несколько дней. Навстречу одна женщина идет. Подходит поближе и говорит мне: “Видишь, другие дети в интернате живут, а ты шляешься, привык шляться. Пошел бы хоть посмотреть, как они там живут”. “А где он, – спрашиваю женщину, – этот интернат?” “Вон, в стороне, кирпичный дом стоит”. Подхожу к кирпичному дому. Кругом кучи мусора, битый кирпич разбросан, ни ворот, ни калитки. А забора уже давно нет, какой-то пустырь, а не дом.

Захожу в помещение – длинный коридор, открыта дверка грубки, в которой топится, а рядом парнишка сидит, спрашиваю: “Что ты делаешь?” “Картошку пеку, хочешь, садись, вместе будем печь”, – отвечает дружелюбно парнишка. Открываю дверь в комнату, захожу. Посреди комнаты куча грязной картошки насыпана. В правом углу комнаты с десяток хлопчакив разных возрастов, кто лежит, кто сидит на соломе.

В левом углу комнаты на соломе лежат дивчатка, меньше десятка. Поднимается подросток и спрашивает меня: “Ты зачем пришел?” Отвечаю: “До вас в интернат пришел”. “Тогда вот располагайся, вот Задов на соломе”. “А ты кто будешь? – спрашиваю. “Я здесь старший”, – отвечает. “А взрослый есть здесь кто-нибудь? – спрашиваю. “А зачем он здесь? Без него обойдемся”.

Больше я ничего не сказал, повернулся и ушел. Только подумал, что семьи смогли разбросать, а вот детей устроить не смогли. А через какой-то тыждень разбежался весь интернат, забрали опять все паны-большевики. А меня больше никто не спрашивал, почему я не иду в интернат.

Прошел я за свои скитания очень много сел.

Расскажу один эпизод. Я уже писал, что 1925 года рождения, мои родные были раскулачены. Вот все с этого и началось. Шел однажды я одним селом, подходит ко мне мужчина, говорит: “Миша, я твой родич. Я устроился на почте работать, нам дают паек: семьсот граммов хлеба и что-то еще. Прийдешь,

я тебе отрежу кусочек хлеба”. У этого человека было двое детей, да их взрослых, двое, итого четыре человека. Но человек решил со мной поделиться. Пришел я до него, он отрезал кусочек хлеба. Я ушел. Не знаю, каким образом об этом узнали на почте. Иду через несколько дней этой улицей, слышу, что кто-то голосит так сильно, что у меня сердце от боли сжалось. Подумал, чи не умер кто. Подхожу ближе до двору, слышу – тихо рыдает родственница: “Ой, мальчик, не ходи больше до нас. Через тебя уволили (с почты) моего чоловіка”. Слышу также рыдания: “Как мы теперь будем жить, да кто нам теперь даст кусочек хлеба?!”

Что это за люди большевики? Они – звери в образе человеческой истоты. Наказать невинного человека?! За что? За то, что ребенку дал кусочек хлеба? А они же критикуют фашизм, а это был не фашизм? А что тогда это? Вот что:

*Стонут и плачут загубленные души,
Система, тобой, слегка прикрыты сырою землей.
Стонут и плачут, и слышу людскую мольбу:
“За что загубили вы душу мою?!”
Ни слезы, ни стоны больше вам не незримы.
А проклятья, мы, живые люди,
Выразить системе все же должны.
Пусть знает система, пусть знают живые вожди,
Что в историю можно с позором и проклятьем войти.*

Вы, наверное, помните, что я рассказывал, как без малого не стал жертвой кровожадной старухи. Но, наверное, не судьба была мне умереть. Так вот, находясь в детском доме Перово-Роменского района (бывшего) Полтавской области в девятнадцати километрах от Ахтырки, я как-то разговорился с таким же воспитанником, как и я. Он мне рассказал, что его родные умерли с голоду, он ходил по селам, просил кушать. Однажды он шел каким-то селом, проходил возле одного дома, возле которого стояла старушка. Та спросила, хочет ли он хлеба. “Хочу”, – ответил мальчик. Тогда она завела его в хату и говорит: “Постой вот здесь”. И поставила его посреди хаты, а сама пошла в другую комнату, но когда вошла в ту комнату, то дверь не прикрыла. Легонько бросила, и дверь, ударившись об нагонку, отошла. В результате образовалась щель между нагонкой и дверью.

Мальчик ждал-ждал, а она не несет хлеба. Он подумал, и что она там так долго делает, и заглянул в щель, не сходя с места. А она – точит большущий нож. Он так испугался, что не мог с места сдвинуться. А старуха выходит из комнаты и говорит: “Вот я сейчас тебе дам хлеба”. И отрезает путь к бегству, загородив собой входную дверь.

Мальчик метнулся в другую комнату напротив и заскочил за стол. Смотрит, а окно открыто, тогда он – прыг в окно, упал и кубарем покатился от хаты.

Хата стояла на бугорку, и он легко скатился вниз. А старуха подошла к окну и вслед ему кричала: “Видишь, такие как ты привыкли лазить, разбойники такие!” Как видите, мальчуган едва виноватым не стал.

Но вернемся снова к рассказу. Еще об одной трагической ситуации, в которой без малого я чуть не погиб.

Не знаю, во всей ли Украине или только в нашей местности стали болеть люди дизентерией, брюшным и сыпным тифом, но болезни стали косить людей, как траву. Бывало, хожу, а люди удивляются: “Ты ходишь везде, а болезни тебя обмынають. Но если заболеешь, никто тебя не подберет, умрешь где-то под забором”.

Захожу в одну хату, а женщина жалуется мне, что болеет ее чоловік дизентерией, но врачей нет, никто его не лечит, никому они не нужны. За что такое наказание на наших бедных людей? В то знойное лето солнце так нагревало землю, что, когда идешь, было, босыми ногами по земле, то чувствуешь, что она горячая, как будто ее подогрели на углях в раскаленной печи.

Захожу еще в одну хату, несколько человек лежат на своих кроватях. Спрашиваю, есть ли кто живые. Никто не отвечает. Я повторил вопрос, подняла голову женщина и говорит тихим голосом: “Он, в чавуне вареная кукуруза, бери, сколько тебе надо на еду”. “Нет, – отвечаю я ей, – сам брать не буду, если дадите, то возьму”. Тогда она подошла до чавуна, взяла три качана кукурузы и говорит: “Я одна только и ходячая, а остальные восемь человек не поднимаются”. Через несколько дней проходил я мимо этого дома вновь, подхожу, а на дверях замок. Что такое, нет никого, думаю, а соседка выходит из своего дома и говорит: “Там нет никого, вчера всех похоронили”. Сколько похоронили уже людей, а сколько еще похоронят?! Пошел я дальше, вышел в поле, пошел полевой дорогой, куда-нибудь она выведет меня. Вижу село, прошел разрыв какой-то, а там дальше – снова село. Сам себе думаю, куда это я забрел? Смотрю: справа тянется какой-то плетенный забор, а мной овладела сильная усталость. От дороги забор недалеко. Думаю – подойду к забору и отдохну. Подошел, присел, мною овладело какое-то помрачение. Слышу, подвода едет, лошадь копытами о землю стучает, колеса стучат на ухабинах. Как во сне, слышу: мужичок остановил подводу и сам себе говорит: “Мальчуган лежит, живой или мертвый? Подходит: “Нет, еще живой, – взял на руки, – еще живой”.

Больше не помню ничего, сколько я лежал в больнице. Очнулся. Смотрю: комната чистая, тишина, стол посреди комнаты, постель на моей кровати чистая. Думаю, где же я, куда попал? Слышу голос женщины, наверное, врачам говорит: “Он не поймет, где находится, теперь будет жить”. Я вскочил с кровати, говорю: “Выпишите меня, я хочу на волю”. Врач говорит медсестре: “Выписывайте его, теперь уже ему не опасно, сыпной тиф быстро пройдет на воле. Видишь, как устроено природой, ему идти некуда, а на волю хочет”.

Я подробно все описываю для того, чтобы можно было представить, какая была ситуация в Украине, что происходило в Украине. Но на этом не заканчиваю, буду продолжать. А пока хочу написать вот эти строки:

*Не лежит мое сердце до них.
Оно страстью раскаленной пылает.
Да, было время, когда я на время затих.
Чтобы духом воспрянуть.
Мое сердце много лет болью страдает,
И тайком что-то мне говорит.
Я цели своей достиг,
Мне судьбою так суждено.
Я в белой рубашке родился,
Чтобы счастья в моей руке было полно.
Но дьявол с неба спустился и разрушил навечно его.
Он крови людской напился,
Хотел весь мир в крови утопить.
Но, к счастью, вином за столом подавился.
И весь мир изменился, по-другому стал жить.*

4 січня 2000 р.

Что касается всей истории, которая соприкасалась со мной в 1933 году, я ее запомнил до самых мельчайших деталей. Не только запомнил, а пережил, перестрадал, она впиталась в мой организм.

Прошло много лет после того, как все это случилось, а она и сейчас терзает меня тяжкими воспоминаниями. Пусть я растревожу свои незаживающие раны, но я опишу ее до конца. А если даже придется описать неприятное, о котором мог бы умолчать, но оно бросает тень на трагедию 1933 года, на политику бывших вождей, поэтому умолчать нельзя. Ради тех миллионов невинных людей, которые безвинно легли прахом от рук палачей. Ради моих предков и близких родных, которые погибли от голода в расцвете своей молодости, энергии и сил.

Итак, продолжаю свою историю. Я закончил тем, что меня выписали из больницы после выздоровления от сыпного тифа.

Вышел я из больницы на дорогу, на которой был непритомным. Пошел по дороге и забрел в какое-то село. День был на исходе, солнце уже село, начало темнеть. Смотрю: возле одной хаты стоит женщина, спрашиваю: “Тетя, пусть-те переночевать?”. – “Заходи, – отвечает женщина, – куда тебя денешь, не на улице же тебе ночевать”. Зашел в хату, у нее два мальчика, наверное, уже в школу ходили. Мужчину был во второй комнате, ничего мне не сказал.

Женщина зашла в хату, дала поужинать. Постлала соломы, пид пиччю постлала ряднину, положила подушку и говорит: “Залазь, там тепло, я сегодня топила

пичь”. Я залез под печь. Лежу, а женщина засветила лампу, села возле стола и что-то стала штопать, хлопчики сели возле нее. Один хлопчик пытае: “Мамо, а что это за хлопчик, который у нас ночует?” А мать отвечает, что у этого хлопчика умерли с голоду мама и папа, вот он теперь ходит и просит, а люди его жалеют. А один хлопчик говорит: “Мамо, несчастный хлопчик, некому его пожалеть”. После этого разговора мне так стало обидно, что я заплакал тихо, чтобы хозяйка не услышала меня и не выгнала с хаты. Но потом я так разрыдался, что не мог сдержаться. Женщина забрала детей и ушла в другую комнату, я только услышал, что чоловік о чем-то ее спросил, а она ответила: “Мальчик рыдает”, и закрыла за собой дверь.

Утром она меня покормила, и я ушел от них. Я описываю только основное, что я считаю необходимым описать, не вникая во все подробности.

Прошло беззаботное летнее время, началась осень. Голубое небо заволокли свинцовые тучи, стали идти дожди, холодно стало. Люди обогревали меня, сушили мокрую мою одежду. Люди видели во мне человека, но хозяева – строптивные чиновники сельского совета были слепые, они не видели никого, кроме себя и своих любимых детей.

Не могу не описать один весьма характерный случай. Однажды захожу в один дом, где меня всегда гостеприимно принимали. Одна молодая женщина как-то говорит мне: “Миша, а ты заходишь когда-нибудь в тот дом, что возле речки стоит?” Отвечаю: “Нет”. “А ты зайди, попроси кусочек хлеба, дадут тебе или нет. Смотри, какой огромный дом выстроен, куда там нашим хатам. Это дом активиста – организатора раскулачивания, который и вас тогда раскулачил”.

Иду однажды возле его двора, постучал в калитку, выходит хозяин на крыльцо. Крыльцо высокое, через калитку видно, кто стоит. Спрашивает: “Что тебе нужно?” Отвечаю: “Дайте кусочек хлеба”. “Хлеба тебе? Вон отсюда, а то я дам тебе хлеба. Как спушу собаку, она тебе даст хлеба, без штанов останешься!” По двору на полуметровой цепи по проволоке бегал волкодав. Услышав постороннего человека, стал рваться к калитке, аж цепь затрещала. Тогда хозяин спрашивает: “Ану, признавайся, кто тебя подослал?” Отвечаю: “Никто”. “Врешь!” А я ему: “Кто же может меня подослать?!” “Тогда уматывайся отсюда, а подойдешь еще раз ко двору, так и знай – спушу собаку”. Безусловно, я рассказал этой женщине весь происходивший разговор.

Как я уже говорил, наступила осень. Холод и даже снег... Я шел по улице, которая была так разбита, что если идешь, то по колена ноги загружают в грязи. Обмынуть некуда, если идешь к центру села, где стоит в траурном молчании церковь, а недалеко от нее сельский совет. Слева, вдоль дороги еле подъемный бугор расположенный так, как будто Уральський хребет протянулся куда-то вдаль. А справа раскинулись луга до следующей горы, которая лесом покрыта. За этой горой стоял наш дом, который колхоз разобрал.

Так вот, иду однажды по этой улице, в грязи утопают ноги. Вынул ногу, а она без ботинка, в который я был обут. Стоял я, стоял с поднятой ногой, никого нигде не видно, чтобы помочь моей беде. Поставил босу ногу в грязь, а ногу обожгло, как раскаленным железом, потом окаменела нога, ничего не чувствовал больше. Смотрю, с двора выскочила пожилая женщина: “Так ты пропадешь, мой дорогой мальчик!” Завела в хату, обмыла ногу, печь жарко топилась, обогрела ногу. Потом нашла какие-то старые ботинки, в которых я еще и зиму проходил.

Как видите, разница очень большая между большевиками и простыми тружениками села, крестьянами. Сколько бы большевики не оправдывались в своих ошибках, в них зародилась волчья алчность, которая поразила их ненасытное нутро.

Незаметно подошла зима. Холодно, морозно. Завирюха, света белого не видно. А мне негде переждать непогоду, приходится до людей проситься погреться. А когда заставала поздняя пора, проситься переночевать. Люди жалели, пускали погреться и покушать давали. Правда, отец меня научил железному правилу: никогда не трогать чужого без разрешения хозяина – иначе до хаты не пустят, придется помереть с голода. Это правило впиталось в мою кровь. Я ни разу нигде его не нарушил, это меня спасло от неизбежной смерти. Бывало, захожу в хату, а в хате нет никого. Я из хаты не ухожу, пока кто-нибудь не явится из домохозяев. А когда кто-то явится, я говорю: “Я ничего у вас не взял. Смотрите, у меня нет ничего”. Иногда, если я голоден, давали мне покушать и верили мне, что я ничего не трону. Поэтому, бывало, говорит хозяйка хаты: “Ну, ты, мальчик, грейся, а я пойду вправляться”. Так у меня сложились хорошие отношения с людьми. Описываю потому так подробно, чтобы поняли, какое огромное моральное значение имеет подобное поведение.

Зашел я в одну хату, попросился у женщины погреться, она говорит: “Ну, мальчик, грейся, а я пошла вправляться”. Пока она была во дворе, уже стало вечереть. Заходит в хату, посмотрела на меня: “Ой, мальчик, что это у тебя под глазами такие синие полосы? Ты, наверное, чем-то заболел? Попросись где-нибудь ночевать, а то у меня двое детей, перелякаются. Вышел я от нее, а на дворе оттепель: холодно, сыро. Думаю, куда мне идти? Село небольшое, иду, а в одном дворе пожилая женщина управляет. Прошусь: “Бабушка, пустите переночевать”. А бабушка мне: “Живу одна, не пущу тебя ночевать, иди ищи себе где-нибудь другого места”. А сам думаю, что выйду со двора, упаду на дороге, там мне жаба и цыцьки дасть. Уже совсем стало темно, стою, а бабушка и говорит: “Иди, мальчик, пока не поздно. Может, кто и пустит”. “Никуда, бабушка, я не пойду. Буду во дворе ночевать”. Бабушка: “О, такой ты настойчивый. Ладно, иди переночуй”. Зашел в хату, разделся. Дала бабушка повечерять, а через некоторое время у меня заболел живот. Я кричал и стонал так, что бабушка перепугалась: “Что с тобой?” “Желудок, – говорю, – болит”. Бабушка: “Та если б я знала, что ты заболеешь, никогда я б тебя не пустила. А ну полезай на печь, я ее сегодня топила. Печь еще горячая, вдруг поможет”. Полез я на

печь, лег животом на раскаленные кирпичи, и мне помогло. Боялся шевельнуться, не спал всю ночь, только перед утром заснул. А утром бабушка говорит: “Ану, слазь с печи, посмотрим, что у тебя с животом”. А когда глянула, то сказала, что я шкуру на животе пожег. Так бабушка еще раз спасла меня от смерти. Конечно, многое в своих спогадах я пропустил, описал самое главное.

Пришла весна, стало тепло. Я ожил, больше не болел. Но прошел слух, что приехал мой родной дядя, чтобы я шел к одной женщине, где он будет меня ждать. Встреча прошла бурная. А описывать подробности не могу, хотя есть о чем писать. Но на этом свое письмо заканчиваю, кое о чем еще хочу сказать. Я решил дать до конца все, что мне стало известно об этой страшной трагедии. По-видимому, мне судьбой так дано, чтобы я узнал ее финал.

Несмотря на то, что я ее пережил, долгое время не знал истины ее возникновения. Потому что преступники долгое время скрывали свои гнусные преступления от своего народа. Поэтому я решил описать все подробно так, как это было на самом деле.

В 1945 году прогремела на весь мир Великая победа над фашистской Германией, которая была разгромлена.

Многие воинские части возвращались на свою родину. Небольшая группа солдат из одиннадцати человек, среди которых был старшина (старший группы), получили новое назначение. Солдаты, расположившись полукругом в одном углу вокзала, ждали поезда. В стороне, – метрах в десяти, – расположились на полу пленные немецкие генералы, которые возвращались после советского плена в Германию. Сопровождал их подполковник госбезопасности, который все время находился возле них. Вдруг поднялся один немецкий генерал с пола, поднял свою шинель, накинул на плечи и направился в нашу сторону. Подошел к нам, внимательно осмотрел всех, повернулся к подполковнику и спросил его, можно ли ему поговорить с русскими солдатами, познакомиться? Подполковник ответил: “Можно. Но только не о политике”. – “О политике? О, нет. Зачем нам политика? “

Расспросил нескольких солдат об их родных, чем занимаются их родные и т.п.”. Подходит генерал ко мне и спрашивает: “А ваши где родные?” Я отвечаю: “У меня нет родных”. – “Как у вас нет родных?”

– Нет.

– Где ваши родные?

Я отвечаю: “С голоду умерли, с голоду”.

Не дал подполковник генералу больше говорить, закричал на весь зал: “Не задавайте больше вопросов”, – а обернувшись ко мне, скомандовал: “На вопросы не отвечать”. Тогда генерал заметил: “Мы же не о политике говорили, а о мирной жизни”. Подполковник в ответ генералу: “Это наша политика”. Генерал сказал: “Так это ваша политика? У меня нет вопросов, коль это ваша политика”. Тогда в первый раз мне открылась истина. Что это был геноцид украинского народа,

всей нации! Подполковник госбезопасности удалился в свою совещательную комнату, до своего начальника. Выйдя оттуда, подошел ко мне и спросил: “Ты был на фронте?” “Да, – отвечаю, – оттуда едем”. Тогда тот отвернулся в сторону, сплюнул на пол, повернулся ко мне и говорит: “Теперь он приедет в Германию и все расскажет. Но почему ты не сказал, что твой отец инженер, а мать учительница? И все обошлось бы хорошо”. Подполковник долго ходил по залу, все плевался, а потом ушел в свою комнату. А мы, солдаты, уехали в Челябинск.

Я окончил свою историю, но мне бы не хотелось, чтобы эта история бесследно исчезла.

Итак, последние строки моего письма.

ДВЕ ТЫСЯЧИ ЛЕТ

Подошла знаменательная дата – две тысячи лет. Никогда я не думал, что доживу до семидесяти пяти. Столько событий в жизни прошло. Через бури, ураганы, болезни и голод, проливные дожди, снега и морозы, войны и репрессии – в двухтысячный год.

Стихийными ветрами меня занесло. Чтобы как вестник событий в предыдущие годы теперь свидетелем быть.

Итак, я выполнил свой гражданский долг. Теперь не будет меня мучить совесть, что я не донес до Вас истину, которая поставила нашу Украину перед своими предками и родными, что это был геноцид украинского народа, всей нации.

В связи с праздником написал стихотворение. Оно не имеет отношения к голодомору 1933 года. Зато имеет прямое отношение к системе бывшего Советского Союза.

РАСПЛАТА

*Строители людских трагедий
И диких Западу страстей.
Вы никогда не успокоитесь,
Для потворства хватит
Вам доверчивых людей.
Всегда вы чем-то недовольны,
И все для вас не так.
В своих поступках вы упорны.
Да только поступаете как чужак.
За семьдесят лет не набрались достаточно ума,
Чтоб оправдать свое доверие.
Вы все разрушили,
Что строили так долго, многие века.
Пришла расплата,
Страдает угнетенный наш народ.*

*Наступила знаменательная дата –
Двутысячный год.
А вы все обещаете
Завели в тупик бедный наш народ.*

*[Підпис] М.Корнієнко
11 січня 2000 р.*

◆ ◆ ◆

КОРОБКА ЛІ.,
1927 р. народження

(с. Липове П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.).

Мені в 1933 році було шість років, але запам'ятався великий голод на все життя. Було нас у матері троє. Сестра, 18 років, друга сестра, 12 років, і я. Батько рано помер.

Перед очима стоїть зимова ніч. Серед ночі кидається на мене старша сестра і душить мене. Я тікаю до свого дядька. І ось що я бачу: у їхній хаті вночі горить свічка. На столі порізана на куски їхня мала дочка. Я знову тікаю на вулицю, тітка гониться за мною, але не може догнати, я втік в сусідній темний сарай.

Через деякий час чутка про те, що дядько зарівав свою малесеньку дочку, пішла по всьому селу. І через деякий час в селі не стало дядька з тіткою. Не пам'ятаю, куди зникла моя старша сестра, що мене душила. Говорили, що вона зійшла з розуму. Середня сестра померла з голоду, потім мама. Я біля сусідів виріс. Літом ловили рибу, їли щавель, буряки.

Село було пусте. Не було ні собак, ні кішок. Цих тварин теж ловили і їли. Це я теж пам'ятаю. Ще люди ловили ховрашків.

В селі голод був страшний. А у містах робітникам хоч давали карточки. Тому з сіл люди йшли до міста. Міські люди боялися відкривати двері своїх хат, бо мерці падали на них.

Записав О.Ткач.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КОРОБЧУК Антоніни Кононівни,
1922 р. народження

В роки голодомору проживала у Києві.

У 1933-му році був великий голодомор. Не було чого їсти – ні картоплі, ні хліба не було. Їли мерзлу картоплю. Копали її там, де залишилась з осені. Пекли

оладки з тієї ж картоплі, їли також “лопуцьки” з окропу. В кінці 1933-го – на початку 1934-го років дали державний хліб.

Сильно голодували, люди пухли від голоду. Хліб дали по 1 кг на сім'ю. Мати різала його на дуже маленькі шматочки і давала нам. Я ховала хліб, прив'язувала його до стіни, щоб хтось не вкрав і не з'їв, а брат інколи крав, йому було 20 років.

Мати, було, принесе 1 стакан пшона, у відрі зваримо його. Поїмо “води”, а животи болять. Їли собак. Весною землі займали, але не було чого садити.

Люди вмирили: іде людина, впала – і нема.

У нас в сім'ї було 4 дитини, батько і мати. Я була найменша. Багато вже забула. Ніхто з нашої сім'ї не вмер – мати вигодувала.

Не дай, Боже, комусь пережити таке страшне лихо... Спаси і сохрани!

Записала Л.Коробчук.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції “Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать”. (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.42–43.

СВІДЧЕННЯ

КОРОЛЬ Ганни,
1909 р. народження

*(с. Великий Перевіз Шишацького району Харківської
(нині Полтавська) обл.)*

Напередодні голодомору в мене народилася дитина, яку треба було годувати молоком. Родина утримувала овець. Саме їх та ще одяг потім вимінювали на молоко для немовляти. Ті, в кого були кози або корови, ще якось трималися: з молока робили кислицю з акацією замість хліба.

Зиму якось протрималися, тому що було трохи картоплі та борошна з минулого року. Але навесні стало зовсім скрутно. Ходили на поле, рили мерзлу картоплю, потім мололи її, додавали гречаних лушпайок й пекли плячки. Те саме робили восени з кукурудзи, додаючи тирсу. Після такої їжі дуже болів шлунок.

Сьогодні ми прагнемо чесно прочитати трагічні сторінки підручника історії життя українського народу, намагаємося з'ясувати масштаби трагедії та міру вини керівництва країни за все, що сталося. Тільки знаючи минуле та аналізуючи його уроки, ми можемо робити висновки, які допоможуть не допустити помилок у майбутньому.

Записала В.Білоусова.

Освіта України. – 1999. – 24 листопада.

СВІДЧИТЬ

КОРОТИЧ Марія Василівна*(м. Фастів на Київщині)*

Батько помер раніше, а потім брат. Я пішла в колгосп, щоб дали підводу (раніше ця частина Фастова називалася селом Снігурівкою і тут був колгосп). Цього брата я повезла, похоронила. Другий помер – підводи вже не дали. А снігу було багато, березень же. Я за хатою викопала яму та туди й поклала брата.

Мати ще перед батьком померла, теж від голоду. Сестра Оля лежала від голоду пухла. Мені вдалося в найми піти, мене трохи годували, я Олі приносила, так її врятувала. А пізніше виїхала в Білорусію.

Випадково співпало так, що пишу цей матеріал 29 січня, коли по радіо цілий день розповідають про битву під Крутами, читають вірші про тих 300 юних хлопців, які геройськи і мученицьки загинули за незалежність України. Вони вірили, що захистять її, та не знали, що нема на що спертися, що за їх спинами пасивність і роз'єднаність народу. У 1918 році була утворена Українська Народна Республіка (УНР), та ідею власної державності люди не зрозуміли. Зусилля уряду Грушевського і Винниченка наштовхнулися на нерозуміння. Селяни вибрали ленінський декрет про землю, а не ідею незалежності і таким чином повалили УНР.

*“През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали,”* –

сказав колись гетьман Іван Мазепа у своєму вірші, і я вважаю так. Крути були початком трагедії, а 33-й – її кульмінацією. А, може... А, може, кульмінація ще попереду, якщо ми не збережемо свою Незалежність?

Записав Я.Кльоц.

“Вісник Сквирщини”. – 1994. – 2 липня;

СВІДЧЕННЯ

КОРОТКОЇ (у дівочтві ТЕРЕЩЕНКО)

**Віри Макарівни,
1926 р. народження**

(м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл.)

Голод застав нашу сім'ю в с.Дніпрова Кам'янка Дніпропетровської області. Нас було троє: батько, мати і я. До мене було ще двоє дітей, але вони вмерли. Мама в колгоспі робила. Їх вивозили в степ на 3–4 дні працювати. Батько був матросом, по Дніпру ходив на катерах.

Худоби у нас не було. Коли корову забирали, я манюня була, дуже плакала. До колективізації і голоду була у батьків своя земля, хата, огород...

Комуністи робили в обійстях обшуки. Приходили з обшуками і активісти, комсомольці. Мама у вузличках сховала квасолю коло печі в закромки. Так прийшли і те забрали. Люди закопували хліб, ховали. Та обшукувачі лазили скрізь, все розкопували, забирали. Були у них штирі з крючками, вони ними штрикали.

В 33-му прийшов до влади в селі комуніст. З нашого села. В нього хата була погана, а ми жили в центрі, хата в нас – хороша, дідова. Йому наша хата понравилась. Він в ній з сім'єю і поселився. Мама якраз була в степу. Комуніст мене спіймав, з моєї шиї ключі зняв. Наші речі поскидали на піч. Я 2 дні сиділа на печі, маму чекала. Мати прийшла, а він каже: “Ваше місце оно – на печі”. Мама плакала... Розказувала, як комуністи нашого дедушку шукали. Комуністи діда били-били, забрали зимою на санки і там, за селом, кинули.

Комуністи не голодували. Вони ж при власті. Багачі всякі теж не голодували – в них нічого не забирали. Вони ж були при власті. Самі ходили, забирали, комуністам підказували, де що брати.

Під час голоду ми лободу, щиріцю їли весною. Мама траву парила. Качани без кукурудзи мололи. Мама колоски збирала. За це жорстоко наказували. Цибулька була маленька. (Мама казала: “Ти поглядай за цибулькою, бо повиривають”). Я сідала біля хати і дивилась. Цибулька була така маленька, тільки вилізала). Мама кукурудзу натовче, щиріцю добавить – оладки робить.

Батько получав пайок. Іноді нам шматочок хліба привозив. Сам опух... Йшов одного дня з роботи голодний. Кров пішла з носа і рота. Так і вмер в 33-му во время голодовки. Мама так і не знайшла, де його поховали.

Чула я й про людоїдство. Було страшно ходити по селу. Перестрічали канібали людей у посадках. Найтяжчий для мене був 1933-й рік, коли батько з голоду вмерли. Було таке в селі, що вимирали цілі сім'ї. На брличку їх скидали, в яму закопували. Стільки вмирало, що й не вспівали хоронити!... У Верхньодніпровську страшно було. Так і вивозили брличками, хоронили усіх померлих. “Коло нас жили Тихоші (чи це фамілія, чи по-вуличному). Так вони усі померли. Було двоє дітей – син і дочка, такі віком, як і я. І старші, і діти умирати. В 33-му переїхали ми до тітки. Коли нас восени 1933-го, комуніст з хати вигнав, нас мамина сестра до себе забрала. Тому і спаслися. Я пухла, мама пухла... Тітка жила в с.Івашкове. В неї була корова. Чоловік її був розбитний, крутився. Вони за нами гарбою приїхали. А без її допомоги так ми за зиму б і поздыхали з голоду. У тітки і сироватка була і молоко. По осені кабак спечуть і всім дадуть по кружечці молока...

Потім жили в Верхньодніпровську. Мама робила в радгоспі. Жили в бараці на 40 чоловік.

*Записала І.Додарук.
2002 р.*

СВІДЧЕННЯ

КОСЕНКО Марії Гнатівни,
1924 р. народження

В період голода 1932–1933 гг. я проживала в с.Гегелино (ныне Дружелюбовка) Солонянського р-на Днепропетровской области.

Голод почався із-за того, що у крест'ян забрали все зерно і семена ржи, пшениці. Не залишили навіть на посів. Забирали навіть стаканчик фасолі. По селам ходили активісти і забирали все. Вони могли “перевернути” все в домі, копались в огородах – искали ями со схованими продуктами.

Вийшли ми тому, що була у нас корова – це було єдиним підспорьем для існування. Зимой, коли не залишилося чим годувати корову, ми відкрили солом'яні дахи і годували її соломой.

Сами ж ми їли буряк, репу, топинамбур (земляну грушу). По весні відкривали мишаки – це такі запаси мишей, куди вони в течение лета носили семена рослин, зерна пшениці, ржи. Бувало, що в них знаходили по півведра зерна. Весною також ловили і їли сусликів. В норку, де жив суслик, ми заливали воду, суслик вилізав із норки, і ми ловили його.

Вообще ж люди пухли і умирали. Умирали помногу, цілими сім'ями. Бували випадки, коли людина умирала зимою, а його хоронили лише тільки ранньої весною, тому що виснажені люди були неспроможні копати мерзлу землю для могили. По селам ходило дуже багато нищих, просили щось поїсти.

*Запис: А.Брага.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

КОСЕНКА Михайла Філоновича,
1922 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Моя родина: батько – Косенко Філон Іванович, мати – Косенко Анастасія Антонівна, дід – Антон Никифорович. *Жили ми під час голоду с.Вілохівець Звенигородського району Київської (нині Черкаська) області.* Було нас 8 осіб. Батько пішов до колгоспу в 1930 році, згодом і мати. Працювали на різних роботах, а згодом батька призначили завідуючим фермою.

Господарство мали ми таке: поле (до колективізації становило 5 га). Залишилося 40 соток землі, а потім додали 10; пара коней, корова, інвентар: сапи, борони, культиватори, плуги.

Голод розпочався з весни 1932 року. У колгоспі давали по 200 г хліба і 20 коп. заробітку на трудовень. Матері, яка працювала на будівництві залізниці, один раз на день давали баланду. За рахунок того, що батько був зав. фермою, давали 1,5 кг цукру, маргарин, та приблизно 5–6 кг кукурудзяного борошна. Також було молоко, яке давала корова, в якій пізніше народилося теля (не забрали її через те, що батько пішов до колгоспу). Часто робили обшуки з метою знайти зерно уповноважені з району, активісти, яких прислали з інших сіл. При вилученні майна найбільш жорстокими були комуністи.

Виживали ті, хто був працездатний, міг ходити на заробітки, і ті, хто не мав малих дітей і, звичайно, сільська влада.

Рятувалися, в основному, за рахунок картоплі і буряку, мав місце і канібалізм. Батькові ж за те, що двічі виконав план і здав сировину (молоко 150 дійних корів) на молокозавод, нагородили званням “Ударник социалистического труда” і грошовою премією в 100 крб. при зарплаті 65 крб. Хліба давали по півкілограма, а вже після смерті Сталіна – по 1,5 кг і по 50 коп. за трудовень. Дідусь номер у 1933-му. Брати пішли до колгоспу.

Найтяжчими були перші 4–6 місяців 1932 року. Далі уродило жито, і жито спасло. Продукти зрозходили всі навесні. Голод тривав аж до 1940 (!) року. Людей в селі від голоду загинула сила-силенна. Мерли родинами. Мужиків зосталася менша половина, жінки витриваліші були. Була сім'я Дорошенків. Той Дорошенко пішов до колгоспу у 1930 році, бо давали по 1 тонні (!) на їждівенця. То він казав: “Нащо мені робити – мене діти нагодують”. Все зерно він пропив, а то б все село нагодував. Так ціла сім'я і померла. Була родина Вишірків – батько першим пішов, коли діти почали помирать. Врешті одна жінка залишилася, а було в сім'ї осіб 12. Жінку забрав сусіда, в якого дружина померла від раку. Всі лежали пухлі від голоду, багато хто і до врожаю не дожив. Хліба ж ніде було купити ні за які гроші. Було, ховали в одну яму по 5–10 душ без трун. Гробовщику давали по півкіла хліба. Він ще й досі живий, Захарко, йому тоді років 18 було.

Чи був в селі канібалізм? О! Скільки завгодно! Одного разу біля якоїсь хати у ямі знайшли 14 голів від людей різного віку. Лаврінєнчиха зарубала десятирічного сина і з'їла, Лукавенчиха (з Донбасу повернулася), з'їла 11-річного сина Федора, а сказала чоловікові, що пропав, але той, здогадавшись, кинув її.

А як голод пережили? Верхушка: голова колгоспу, Хведь Педченко, конюх – його кум, комірник – що хотіли, то і робили. Розповідали, що якось уночі вони розкрали всю комору, а коли зібрали врожай, все назад положили, а до того написали, що здали государству. А людей кормили баландою. Затірушку давали! І нічого їм не було. (Їх не судили, а коли німці прийшли, то один некомуніст, що працював обліковцем, їх видав – за те односільчани потім розстріляли його сина). Хто жив багато – той зрозумів, що треба записатися в колгосп, але в основному туди середняки йшли. Не йдеш в колгосп, а маєш при тому одну конячку, хоча б сліпу, – забирали в Сибір, звідки не поверталися, а хто вернувся – то випадково.

Мерли там всі, бо не було одежі. А коли всіх вночі забирали, нам не давали навіть в окошко дивитися. Але кричали багато! Церкви закрили і винищили комуністи. Деякі, ті, що молодші – виїхали, а декотрі з голоду померли. Учителі вижили з трудом. Держава платила мізерні гроші, спочатку давали пайок, а потім і цього не стало. Лікарі жили за рахунок хворих – тих, хто мав що платити (це в основному), і держава трошки платила. Тим, хто в МТС працював, платили, але зарплатня була однакова, незважаючи на результат.

Школи працювали, дитсадки приймали дітей з верхушки, а дітей неколгоспників не приймали в садок. Було погане пітаніє там і догляд такий самий. Голова колгоспу і голова сільради як хотіли, так і обрашалися з селянами: не пішов на роботу – 10 трудовнів зняли, а за що – неважно. Правління (10–12 осіб) збиралося, рахували втрати, голосували і знімали трудовні.

Першими від голоду помирали діти. Старі то листя їли, то липу; підпухали, тріскалася тоді шкіра на ногах, і помирали. Залишилася у нас одна корова, теля, десяток курей (лошадь, яку мати запрягала з трьома людськими, коли орала землю, померла, і орали її коровами, возили на них посівматеріал.

Дідусь наш помер, решта вижила. Я пішов на курси бухгалтерів, закінчив їх у 1941 році і пішов до колгоспу працювати помічником бухгалтера, а перед окупацією кинув – батько казав, що наші не пробачать, що на німців робив.

Після голоду з трудом все змінилося. Працювать пішов, вивчився. Як пережив я голод? Погано! Пережив. Одійшов, підріс, почав робить в колгоспі (з 1937 року).

*Записала О.Пашинова.
2002 р.*

СВІДЧЕННЯ

КОСЕНКА Олексія Івановича,
1916 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

В 1932–1933 гг. я проживав в Днепропетровске. Работал на предприятии. Рабочим “горячих” производств на карточки выдавали пайку –1 кг ржаного хлеба, а на обычных производствах -500 г ржаного хлеба. Паек выдавали также и для иждивенцев –100–150 г хлеба. Картина голода в городе была менее ужасающей, но все равно люди в городе умирали от голода. Очень много было пухлых людей, которые еле-еле ходили.

*Запис: А.Брага.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КОСОЛАП Ярини Мусіївни,
1925 р. народження
(Київщина)

Голодне і холодне дитинство запам'яталося Ярині Мусіївни на все життя. Від страшного голоду люди вмирали цілими сім'ями. Вона рятувалася тільки тим, що ходила до школи, де дітям давали по черпаку вареної шліхти та по сто грамів хліба.

“Аби дійти до школи, – розповідала Ярина Мусіївна, – я обмотувала ноги ганчіркою, потім обв'язувала їх і так виходила на вулицю, бо взутися не було в що. Після школи ми з братом йшли на торфове болото, копали там торф, викопували коріння осоки, яке їли. Інколи все це сушили, товкли в ступі і пекли млинці. Як тільки на городі з'явилася лобода, то до тих млинців почали ще й варити суп з лободи.

Нерідко ходили на коняче кладовище, коли туди викидали мертву коняку, то ми її обрізали до самих кісток, а м'ясо несли додому.

Батьки працювали у колгоспі як кріпаки – за роботу їм нічого не платили. Так ми тоді жили, так тоді жило все наше село. Сказане мною – то є чистісінька правда”.

Записав М.Таран.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КОСТЕНКО Олександр

(с.Старі Бабани Київської (нині Черкаська) обл.)

ПОВИКИДАЛИ Й ФОТОГРАФІЇ

Моя мама померла, коли мені виповнилося два роки. У батька за річкою була левада, це між Голасовим і Мартиновим, а в садку – 80 фруктових дерев – яблунь, груш, ягідних. Своя січкаря, 50 вуликів, садиба, господарський двір, сарай на семеро дверей, клуня. Тримали свиней, пару коней, корову.

Нашу родину розкуркулювали комнезами Олекса (на нього казали: Чухира), Іван Чепченко та Мотря Штаферун. Неподалік нас жив комнезам Мартин Сухомуд, який теж помагав розтягувати наше добро. Забрали усе, повикидали навіть фотографії, садок знищили. Розібрали наші будівлі й пустили їх на будівництво колгоспної комори. З нашого дерева збудували собі хати Ярина Бойченко та Трохим Плахотній.

Батько намагався хоча б щось врятувати, заховав у снопи качани кукурудзи. Знайшли, качани повиймали, снопи спалили, а нас залишили босими, голими та голодними. Мама сховала піді мною полотно, але Мотря навіть пелюшки повитягувала. Забрали увесь наш одяг, ще й з хати вигнали. Свій розбій комнезами супроводжували брутальною лайкою. Іван Чепченко бігав за моїм батьком і стріляв у нього, але не вцілів.

Батько врятувався, бо втік до лісу, і пішов у село Доброводи. Звідтіля він виїхав па Кавказ, куди згодом забрав усіх нас. Але не сам, адже його б тут убили або заслали до Сибіру, а прислав свого товариша.

Чимало з нашої великої родини та й інших у селі померло під час голодомору, інші роз'їхалися по світу, хто куди. У Михайла Бондаренка, це з тих, які жили біля Плахотних і Кирила Перепелиці, було чотирнадцятеро дітей, а в селі не залишилося нікого.

Розкуркулювали і грабували Софія Вощенко, Петро Великий, Сілівей (останній згодом утік із села). Але від себе нікуди не втечеш. Тож нехай кожен увійде в історію таким, яким був насправді...

Записав М.Шуляк.

Президентський вісник. – 2001. – № 47(73). – 23 листопада.

СВІДЧЕННЯ

**КОСТЕЦЬКОЇ Любові Пилипівни,
1924 р. народження.**

(с. Веприк Фастівського р-ну Київської обл.)

Тридцять третій рік... Нині неможливо згадувати без сліз. Найперше, що мені запам'яталось – це те, що нас у батьків було п'ятеро дітей, а лишилося живими двоє – старша сестра Ольга і я. Ольга вже працювала, брат мій ходив до школи, а я і ще двійко менших сестричок сиділи на печі. Отож ні батька, ні матері не було вдома, а до нас у хату заходять двоє і кажуть: “Ми представники “червоного налигача” і будемо забирати вашу корову”. Пішли з хати і справді забрали нашу корову, яку ми звали “Довбешкою”. Ми босі, роздягнуті повискакували надвір і дуже кричали, що не буде в нас молока, а сестричка Ліда (3 рочки), бігла з нами і кричала, боса, а це була зима. Після того ми всі троє захворіли... Потім, пам'ятаю, як батько прийшов додому і каже матері: “Ти знаєш, Марино, я сьогодні записався у колгосп”. Мама звертається до нас і, плачучи, каже: “І позабирають у нас усе в колгосп... Як ми будемо жити?”. Отже, корову забрали. Було в нас двоє коней. Одного коня, воза, плуга і ще якийсь реманент батько завів і завіз до колгоспу. Вдома їсти нема що, ми, троє дітлахів, сидимо майже голодні...

Одного дня батько з роботи не повернувся. Як з'ясувалося пізніше, його заарештували за те, що він нашого другого коня зарізав, щоб було чим годувати нас, але нічого не вийшло. Прийшли із сільської Ради та колгоспу і те м'ясо забрали, а батька засудили на півтора року тюрми...

Десь за місяць батько помер. Мати пішла і дізналася про це.

Брат Володя каже мені: “Давай поїдемо кудись, шукати щось їсти, бо вдома ми помремо. Дивись, Ніна і Ліда які вже худі, аж світяться”. Я відмовилася. Потім прийшла до нас батькова сестра Василина Ковальська і мене забрала до себе, хоч і в неї ми їли млинці з рогози і кропиви.

Коли тітка Василина прийшла із Фастова, то вона говорила до свого чоловіка: “Я йду шляхом і дивлюся, хтось сидить під вербою. Підхожу, а то Марійка Репеха. Мертва. Її чоловік наказав мене відвести додому. Менших сестер уже не було. Мати мені сказала, що вони померли.

А брат пішов з дому і ще не повернувся.

Мама також була хвора.

Якось зайшов сусід Іван Джос і звертається до сестри: “А у вас дошки є?” – і показує на мене, що я повинна ось-ось померти... Я, лежачи із заплющеними очима, слухала і думала: добре, що на мене хочуть робити домовину, а тоді мені було десь із сім років... Я уже не вставала. І що прикро, уже була молода картопля, із зеленого жита варили супи, але я не могла їсти. А в тітки Василини розтелилася корова, тітка почала носити мені по півсклянки молока три-чотири рази на день, і я встала. Кров'ю обливається серце, як згадаєш про те життя. Того ж таки 1933-го зібрались голодні вепричани – Сидір Семенович Скрипченко, Григорій Федорович Скрипченко, Степан Запалевич і Данько Грицай – і пішли в місто Ставище купити коня. Привели його додому і зарізали на м'ясо. Та взнав голова сільради Серапіон Ясінський, зробили над тією четвіркою показовий суд і дали всім по вісім років ув'язнення.

Родина Явтуха Андрійовича Селяка складалася з дев'ятьох душ. Померло троє дівчат: Катя, Настя і Юзя та ще двоє хлопців і батько Явтух. Родина Федора Гнатовича Макаренка складалася із семи душ. З голоду померло троє дівчат: Соня, Віра, Галя та батько Федір. Жінка на прізвище Борщевська зарізала і з'їла власну малу дитину... Антоніна Федорівна Дідковська з'їла п'ятирічну доньку. Отакі-то страхіття коїлися на Веприцькій землі.

Записала І.Ковальчук.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції “Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать”. (25–26 листопада 2003 р.). – Київ, 2003. – С.30.

СВІДЧЕННЯ

КОСТИНОЇ Олени Ігорівни,
1923 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Під час голоду я мешкала в селі Бородаївка Верхньодніпровського району Дніпропетровської області. Сім'я наша була така: батько, Пустовіт Ігор Михайлович, мати, Пустовіт Наталія Пилипівна, мій старший брат Григорій і я – Олена.

Сім'я наша – хліборобська. Батьки мої обробляли землю, її було десь 2–3 гектари. У нас була коняка, корова і троє свиней. Волів, пам'ятаю добре, не було. А з реманенту батьки мали усім відомі борони, сівалку, а також січкарню. І найголовніше – у батька був млин, він на ньому перемелював зерно на муку. Ну, звичайно, мололи у нас і наші односельчани, але вони платили за це, з чого ми і складали, як кажуть, свій бюджет.

В нашому селі Бородаївка голод розпочався десь осінню 1932 р. Мені на той час було дев'ять років. Добре пам'ятаю те, як ми з братом ішли до школи, на нас із дворів чиновників лили воду, помій, і ми мусили повертатися додому, щоб перевдягтися, але перевдягтися не було в що. Нас не пускали до школи через те, що в мого батька була “мельниця”, і вище керівництво села вимагало, щоб батько віддав її у колгосп. Батько не віддавав, тому що ми з неї жили. Бувало таке, що нас навіть виставляли із класу за двері і відправляли додому. Ніяка допомога голодуючим тоді не надавалася. Навпаки, “уповноважені з міста” давали вказання, а наші з сільської ради керівники приходили і, можна сказати, обдирали людей, грабували, забирали все, що було потрібне їм, не питаючи, скільки там якогось продукту в нас, чи взагалі вистачить його нам на прожиття. Давай – і все. Звичайно, ми і самі, наприклад, по своєму бажанню щось могли здати, ми і здавали були зерна трохи в “амбари”. Амбари – це був такий фонд, який допомагав бідним.

Обшуки у домівках селян у 1932–33 рр. здійснювали спеціально призначені для цього наші селяни. Вони приходили до хат із залізними щупами, якщо хтось не підкорявся їм, то вони забирали його в судовий совет – був такий – і там робили уже “допроси”. Голод не зачепив тих, хто стояв при владі, а всі інші селяни, так само як і ми, голодували. Можливо, були ще й такі, яких дійсно не зачепив голод, адже село у нас було дуже велике, 12 км у довжину. Рятуючись від голоду, багато людей виїжджали до міст і там наймалися на роботу. Деякі йшли в колгоспи і радгоспи, де працювали за кусочок хліба, щоб не померти.

Моя сім'я дуже важко голод переживала. Весною 1933 р. помер з голоду мій батько. Ми залишилися з мамою. Мама пішла в колгосп працювати. А ми сиділи вдома, до школи не ходили, бо не було що взути. І нашу мельницю забрали в колгосп, і худобу, яка в нас була, теж забрали, тобто забрали все-все, що було, залишилася тільки хатинка.

У нашому селі багато людей мерло. Був і канібалізм. Померлих їли живі люди, щоб не померти самим, що ж було робити, отак спасалися, їли і дохлих собак. Все підбирали і їли. Найтяжчий для нас період голоду – зима 1932–1933 років. Тим часом місцева влада, я б сказала, “купалася в жирі”. Думаю, що продуктів у них вистачало, і їх голод так не зачепив, як нас. З односельцями голова нашого колгоспу, голова сільради, активісти поводитися з людьми жорстоко. Моїй мамі, в колгоспі за “трудодень” давали лишень 200 г хліба, грошей взагалі ні копійки. Та ще прийшли і забрали весь посуд, що був у хаті, а що ще залишилось, то мама продала була того ж дня за хліб, щоб нас покормити. Я пам’ятаю наших сусідів. Їх було звати так: одну – Марфа, а другу – Пойда, вони часто приходили до мами. Переживали голодомор так само, як і ми. В них теж були діти, яких потрібно було доглянути і прогодувати. Особливо страждали від голоду люди похилого віку і помирали. Вони ж старалися кусочок хліба приберегти для дітей, тому що росло молоде покоління, а самі вже як-небудь витримували день за днем. Справа в тім, що господарства у нас не було. Батько помер, маму забрали в колгосп за ніщо працювати. Брат мій, старший за мене, закінчив курси трактористів і працював у Запорізькій області, а я пішла у найми. Стало вже так, що взагалі не мали що їсти, і я найнялася нянькою за харчі, щоб не померти, до жидів, в них було одне жидинча (дитина). Вони жили дуже добре, у них було все.

Мати залишалася в колгоспі. В колгоспі зганяли скотину, щоб підвищити результати “діяльності” господарства, але худоба дохла, тому що не було її чим прогодувати, не вистачало техніки, щоб нормально обробити землю, а потім зібрати урожай.

Мою маму вигнали з хати, і їй не було куди прихилитися. Я її забрала до себе. Брат пізніше брав участь у війні і загинув на фронті. А я пережила усе і 1947 р. вийшла заміж за начальника пожежної команди. З того часу була домогосподаркою, ми жили добре. І вже голод у 1947 р. ми не переживали. Мама жила з нами. У 1972 р. вона померла. Ось так моя сім’я переживала голод 1932–1933 рр. Наслідки голодомору для всіх були трагічними. Треба робити все можливе, щоб наша Україна процвітала далі й далі.

*Записала Г.Цикалюк.
2002 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**КОСТОГЛОТА Івана Леонідовича,
1924 р. народження**

(с. Водяне Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Я народився в селі Шевському. Село наше було не дуже велике. Десь 1929 року у ньому був створений колгосп ім.Ворошилова. В школу я ходив і закінчив 4 класи.

Зима тоді була люта, сніжна, часто мела завірюха. Майже усю зиму я прохворів, тому пам'ятаю про все більше з розповідей дорослих. До колективізації батьки мали невеликий наділ. Потім батько віддав його у колгосп, але сам там не робив. Він працював візником у м.Новомосковську, а мати господарювала вдома. Але якось раз, коли батько взяв мене до міста, я бачив, як везли здавати зерно на кількох підводах, з транспарантом.

Під час голоду нас, малих, не посилали просити хліб, бо батько інколи привозив додому висівки, або фураж, так це ми і варили. Село наше було в степу, тому я ходив та ловив ховрахів, їх теж їли. Тоді я також з'їв м'ясо їжака – воно було гірке. Їли й усе, що було на городі: картоплю, буряки.

Дорослі розповідали, як по селах мруть люди, що в селі Котівці знайшли людоїдів, які торгували людським м'ясом. Мимо нашої хати часто йшли голодуючі до міста та просили хліба чи води. Мати завжди виносила їм те, що могла. Батько розказував, що в місті під час голоду вигрібали зерно, списуючи його як погане і вивозили в балки. Навіщо це робили і хто наказував це робити – невідомо.

*Записав В.Толстокоров.
1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

КОСТОГРИЗ Пелагеї Василівни

(с.Звонецьке-на-Дніпрі Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.)

Нас в сім'ї було 6 дітей – 4 сестри і 2 брати. Важко було батькам прокормити нас. Батько робив у колгоспі, робив день і ніч. За роботу нічого не давали. З нашої хати забрали все, що було.

Варили похльобку з бур'яну, їли дохлих корів, ловили ховрахів.

Рядом було німецьке поселення Ямбург (тепер Волоське). Мама ходила туди на заробітки. Давали їй хліба, солі, картоплі. А в колгоспі рік працювали, але нічого не отримували. Були випадки, коли їли своїх людей. Пам'ятаю випадок, коли в с. Звонецьке-на-Дніпрі жінка поїла дітей – дівчинку 3-х років і хлопчика 5-ти років.

Ми голодували, але все одно можна було жити, помагали родичі (вони жили багаті), але хліба не було. Від голоду померла моя менша сестра Даша.

Поруч жили сім'ї Кавунів, Євдокимових. Їх діти повмирили, і вони не могли більше жити, їсти було нічого, то вони повісилися.

По дворах ходили спеціальні бригади і описували городи. Все треба було здавати в колгосп. Всі дерева вирубували, виганяли людей з хат. Ми, було, заховали мішок з зерном у піч і заклали цеглою. Але й там його знайшли.

Мені нині 80 років. Як подумаю, що таке пережили і зараз страшно стає. Пенсії не дають, а за все треба сплачувати.

*Записала Н.Кудрявець.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ
КОСТЮК Марини Володимирівни,
1921 р. народження
(м. П'ятихатки Дніпропетровської обл.)

Голод пережила в Києві.

Народилася я в Фастові (на Київщині), а 1931-го року наша сім'я переїхала до Києва. Батько влаштувався робітником на завод, а мати працювала прибиральницею в міліції. Пам'ятаю, як поступово-поступово почав зникати хліб, сіль з магазинів. На базарах люди почали продавати картоплю, буряк на штуки або вимінювати на золото чи цінні речі. Жилося нам дуже тяжко – місто – це не село, там на природі можна щось зірвати, спіймати та поїсти. В місті ж, якщо немає грошей або чогось для обміну, то можна вмерти, але чомусь їхали люди з села до міста. Мабуть, тут все ж таки було краще.

Батько на роботі одержував невеличкий пайок, якого б в звичайний час не вис-тачило б на одного. Видавали їм здебільшого кукурудзяну муку, мама розводила її в воді і пекла нам коржі. Справжнє свято наступало в родині, коли мати раз на тиждень отримувала у себе на роботі склянку молока. Ми, малі ще, дивилися на нього і спочатку не могли звикнути до нього, а у Фастові в нас колись була корова. Потім маму звільнили з роботи, і вона, щоб якось прогодувати родину, пішла в село щось поміняти на картоплю. Її довго не було і ось що вона розповіла: “Живуть на селі ще гірше за нас. Муку на картоплю я виміняла. А чого забарилася? То довелося йти полями, посадками, бо по дорогах ходити небезпечно, процвітає грабіж. А хіба я, як жінка, та ще виснажена, зможу протистояти грабіжникам?!”

Ось так і жили ми, не дай, Бог, такого комусь пережити!..

[Підпис] М.Костюк

СВІДЧЕННЯ
КОТЕНКА Григорія Васильовича
(с.Верби Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Самим страшнішим для мене було в ті роки те, що я – хлібороб, а хліба не бачив. Пропрацювавши все життя на полі, вклавши всі свої сили і душу в цей

“скарб” (а хліб – це дійсно, скарб), я завжди був найбагатішим чоловіком, бо кожен день дихав колосистими полями; в кожній кишені і навіть в чоботях приносив зерно до хати.

Людям видавали жменьки зерна -хліба, а точніше, крихти його бачили дуже рідко. В основному їли те, хто що знайде, або назбирає в лісі. Коржі, приготовані з кукурудзяних качанів, були просто отрутою, бо поївши їх, людина не витримувала, її всю крутило і ломило, а з часом вона помирала.

В нашій сім’ї від голоду померли моя мати – Марія Іванівна та мій батько – Василь Іванович. Поховав я їх на нашому городі, це місце я добре пам’ятаю.

Після смерті батьків одружився я з Параскою Талалай, це було в 33-му році. Восени вона подарувала два сини, це був найщасливіший момент мого життя. Я мріяв, що ми всі разом, зібравшись з силами, переживемо цей страшний час. Що я зможу поставити своїх синів на ноги та зроблю з них справжніх людей – тружеників і хліборобів. Я завжди мріяв про велику сім’ю, про онуків, про свій клапчик землі, на якому я б був хазяїном.

Але все склалося не так. Голод доконав мою жінку, яка не змогла прийти в себе після тяжких пологів. Я завжди був оптимістом, і хоча мені зараз 94 роки, і зараз ним залишаюся. Я все ж поставив на ноги своїх синів. Я навіть зараз не можу зрозуміти, як це мені вдалося. Але пам’ятаю, що вилазив зі шкіри, щоб якось їх прогодувати. Всі свої речі я вимінював на молоко, або борошно. Працював і вдень і вночі.

Мені здається, Бог є і все бачить. Бо все життя він мені допомагав. Сини мої виростили. Здоров’я в них, звичайно, слабке, але вони дуже хороші люди. Утримують мене обоє. Постійно приїжджають до мене, купують мені ліки. Я скоро помру, але для мене важливо те, що я залишаю після себе таких хороших людей, як мої сини. Вони ніколи не допустять голоду. Я на них сподіваюсь. Недарма ж я стільки пережив лиха, щоб виростити їх.

*Записала В.Висоцька.
1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

**КОТЕНКО Тетяни Тимофіївни,
1924 р. народження**

(с.Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

В 1930 р. помер мій батько, зосталася мати – Литвиненко Єфросинія Алістратівна, і 4 дітей – Галя, Гриша, Микола і я. В голодомор 1932–1933 рр. вижили всі, але сім’я також зазнала цього жаху. Матір моя працювала свинаркою в СОЗі – Спільці обробки землі. Інколи з роботи вона приносила здохлих маленьких поросятток, варила їх, і потім їли. Діти, в свою чергу, шукали бур’ян (мишій), в мишачих

нірках відшукували зерно, потім сушили його на печі, ціпком дробили і пекли оладки, що пахли мишами.

Я була свідком смерті. Коли гралася на вулиці, то знайшла в бур'янах померлого від голоду сусіда – Івана Каракая.

У мене була бабуся на Донбасі. Одного разу вона прислала посылку, в якій були рис, цукор, пшоно і чобітки для мене. Через пару годин після доставки посылки додому до нас прийшла комісія і забрала все, крім чобіток. Бабуся прислала ще одну посылку, але її теж конфіскували.

Цю чорну смугу в моєму житті я ніколи не забуду.

*Записала О.Лапа.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

КОТИК Ганни,

1928 р. народження

(м.Сокаль Львівської обл.)

Голод пережила в с.Синиця на Київщині.

ПРАВДА ПРО ПЕРЕЖИТЕ

Давно немає на світі двох великих трударів – моїх батька й матері. Немає нашої чистенько вибіленої хатини, уквітчаної материними рушниками, немає печі, яка рятувала взимку нас від холоду.

Залишилася вічна пам'ять. У нашому мальовничому с.Синиця, що на Київщині, вихор сталінщини залишив глибокий слід. 1933-й був немисливо жадливий рік, страшний рік у селах України. Ми, діти, були опухлими, навіть бігати не мали сили. Шукали порятунку від голодної смерті: збирали бур'яни, кінський щавель, квітки конюшини, виривали з корінням в річці водяні лілії. Все це товкли в дерев'яних ступках і пекли чуреки. Їли їх жменями, бо інакше розпадалися.

Як же сприймали світ голодні діти, як усе переживали вони?

Село наше, розташоване на правому березі річки Рось, розтягнулося на 6 км. У кінці його колгоспні ясла. Пам'ятаю, часто йшла, переступаючи через трупи на дорозі... Ввечері мертвих вкидали на вози, вкривали шматками розірваної свитини і вивозили до лісу. Там їх кидали в ями і закопували.

А на кутку чулися ридання. Лежали на подвір'ях, на стежках розпухлі тіла дідів, бабів, дітей. З бур'янів звучало благання – їсти, їсти! У нас дома поставили на кілька днів квартируватись якогось представника з району чи області. Мене з старшою сестрою послали на ферму за молоком для нього. Ми проходили повз рів, в якому лежав померлий від голоду сусідський хлопець. По обличчю в нього лазили мухи.

Серед старших людей наставали розлади психіки, втрата свідомості. Інакше, чим же пояснити факти людоїдства? Згадую, як розповідала мати, що одна жінка з нашого села з'їла своїх дітей. У липні цього року я була в своєму селі і довідалася від родички Приймак Олександри Іванівни, що та нещасна була Івжич Варка, її після скоєного забрали, а куди – невідомо. Розповіла вона мені й про те, як синичанин Антоненко Федір того голодного року, сидячи зі своїм опухлим сином на печі, відрізував у хлопчика стегно і почав їсти. Дитина кричала, поки могла, а коли прийшли з сільради – хлопчик уже був мертвий. Помер від голоду і сам Федір.

Що ж призвело до страшного голоду? Дехто намагається мотивувати це неврожаєм. Моя старша сестра пам'ятає, як восени тридцять другого року до нас у хату прийшли два студенти з Києва. Зайшли в комору, де був засік із житом, вибрали в мішок все до зернини і вимели мітлюю. А через деякий час до нас завітали ще якісь чоловіки і уже нишпорили по городу, штрикали шпичками, але ніде нічого не знайшли. Страшно подумати, що зробили за роки сталінщини з українським селянином, який так любив землю і віддавав їй себе до кінця.

Тридцять третій рік сховався в трудові селянські сім'ї смертельними кліщами. Але й після страшного голоду люди, які вижили, і далі обробляли землю, хоч майже нічого за це не отримували, просто з чуття обов'язку. Мати поверталася з поля, де сіяли жито, і несла у пазусі жменьку зернят, щоб зварити якусь затірку. Через село проходили, мов привиди, жебраки, ледве переставляючи ноги. Їм ніхто не міг допомогти.

Дитинство наше було напівголодне, напівроздягнене. Нас не припрошували до миски, ми просили їжі, та нічого було нам дати. Висівали жито, а ще неодмінно в кожного була грядка конопель. З них ткали полотно і шили нижній та верхній одяг.

Хто тоді й думати міг, що все те горе, якого ми зазнали від страшного голоду, на совісті “великого вождя” і його посіпак. А хто й знав, то мовчав. І про це десятиліттями – ані слова. Змінилися часи. Підконвойна людська пам'ять звільнилася від примусу, розкувалася. І виявилось – диво дивне – ніщо в ній не звітрилось, ніщо не щезло, і спалахнуло при першій можливості, щоб розголосити правду про пережите.

Самостійна Україна. – 1998. – № 36–38, жовтень.

◆ ◆ ◆

СПОГАДИ

КОТЛЯР Марії Андріївни,

1924 р. народження

(Глобинський р-н Полтавської обл.)

В голодовку 33-го року школи не було. Тоді нічого не було нам...

Нас було семеро. Батька звали Козинець Андрій Іванович, матір звали Козинець Олена Павлівна. Вони працювали, бо потрібно було працювати.

У голодовку у нас і корова була. То, було, ідуть вони на роботу і корову беруть із собою, а нас замкнуть у хаті.

Нас семеро дітей в хаті – чотири хлопці – Вітько, Сашко, Кирило і Только, а дівчат – Соня, Люба і я. Нас було троє дівчат. Я була п'ятою дитиною. Моя сестра Люба, 1930 року народження, вона зараз в Тернополі. Оце вона сама менша, а я – поперед неї.

Голодовка яка була, страшна. І всі ми семеро вижили, бо у нас була корова. По других сім'ях не було ніде нічого.

Ото, було, мати здоє корову, а така була лоханка. І оце здоїла, процідила в ту лоханку вилила те молоко. І воно до обіду скисло. І ми ото їли кисляк.

Мати із полови напече блинів, качанів натовчуть та насіють. Та ото тим з кисляком затолокмачуть. Та так ми жили.

Люба маленькою була, сидить, рученята складе та скімлить: “Ой, їссі, ой, їссі...!” Старший брат, було, візьме на руки та пригорне її до себе: “Та не плач, не плач, ми всі їссі хочемо”.

Я жила на тій вулиці, де Мотори живуть. Ото моя батьківщина, де Мотори, Володька Мотора. Там по семеро, по десятеро дітей було.

Отут, де Грицько Пшеничний живе, та через дорогу жила баба Гапка. Гапка Юхимівна, її прізвище – Дюзько. У неї було десятеро дітей. І всі чисто померли. І чоловік помер. В голодомор. А вона залишилася...

А ще була Андрієнчиха Марія (де Торубара Вітько зараз живе) там ото хата. Там було троє дівчат – Саня, Наташа і ... третю – забула. Прізвище – забула. Мати залишилася жива, а батько помер. Від голоду. Оця ж баба Соломида вийшла заміж. У нього було троє дівчат. А з ним вона прижила Марію (Андрієнчиху). Ті троє дітей померли, а цю вона зберегла...

Тоді людей страшне скільки мерло, скільки мерло...

Оце на розі хата навпроти Мамонів (Мамон Міля Миколаївна). Якраз навпроти них хата стоїть. Там, у садку, поховано п'ятеро дітей. На кладбище не везли. Померли і батьки, і їхні діти – з однієї сім'ї, Ткаченка Василя Івановича.

Всі його п'ятеро дітей померли. В садку поховані. Оце у садку, де зараз побудувався Юрко Кирічінківський. Через дорогу – садочок невеличкий. Ото в тому садочку і поховані діти. Воно уже час, і того горбика уже і не видно...

Великі сім'ї були, великі сім'ї... Ми так жили – що лучче умерти, як так жити, як ми жили під голодовку. Ні кішки ніде не було, ні собаки ніде не було. Батьки дітей своїх їли.

Там у степу, де зараз тракторна бригада, там хатка була. Там жили Борсуки. У них було двоє дітей: Райка – сама старша, а Юлька менша була. І Райку зарізали і їли. А інша дівчинка уже була величенька, уже розуміла.

Тоді хтось же питається: “Де ж Райка?” А та дівчинка каже: “У собаки під хвостом”. А її закопали, де собача будка була. І там чи діжечка була, чи що. І ото відтіля витягували і їли...

У нас тут же була РКШ – біля школи була довга біла будівля – школа комсомольців, партійців.

Вони ходили, шукали. Тут був у нас, я уже вам не скажу, чи голова колгоспу, чи хто – Пазечко. Ходили по хагах, забирали. У нас в хату зайшли. Піч рубали, лежанку рубали.

На печі лежали брати Кирило, Сашко і Віталій. Лежали хворі. І ото за руку, і скидали, як жабенят. Забирали усе, де що не є.

А була на горищі квасоля, цілий лантух. І полова була. То батько взяв, розсипав квасолю по полові і перемішав. І все. Квасоля та й залишилася.

І було ще два лантухи проса. Забирали, що ж робити? Так батько взяв – у простинь, тоді взяв клейонку, та клейонкою замотали, та вірьовкою ще отак, навхрест, і – в колодязь. Два лантухи вкинули. У воду.

Не промочилося. Мабуть, із місяць воно лежало у воді. Промочилися краї так трішки. І ото ми вижили.

І отож ті сусіди, і мій батько, і ще там один. Оце сьогодні у вас, завтра у мене, післязавтра ... гуртом, кожен у свій колодязь і вкидали. І тоді поробили дерев'яні ступи, і сушили. І ото ми так виживали.

А витягти як же було? (Вірьовки нагору не було.) То опускали драбину, і ліз туди чоловік, зачіпали, витягали, пересушували, і так доживали.

На нашій вулиці жив (де зараз Мамони живуть), там був такий вигін, і там жили чоловік і жінка – Колодько. У нього було одинадцятьоро дітей. Казали на нього “Колодько” – він із однією ногою ходив. Всі діти померли. І батьки. Всі. Ніде нічого. Цілий рід...

А тут через дорогу, де оце Репецький живе (де Галька Войцешка жила), хата була довго, там Федора Кузьмича батько жив. Його вже немає нікого. Всі вони померли в голодовку. У них було, кажеться, четверо хлопців – Федір, Грицько, Андрій, ... і двоє дівчат – Марія і Оксана.

Вони жили куркулями. Куркулі жили заможньо. І майна було багато, всього було. І їх повисилали кудись. Батьки ж померли, і батько помер, і мати померла тут. А хлопці Федір і Андрій залишилися, то в Глобине, то в Пироггах...

А ходили, грабували, забирали, де що не було. У печі навіть шукали...

Добре знаю, що був Пазечко. Такий сивий, із вусами. Як він із людей знущався! Він не пирогівський був. Тут керував. Бив, забирив усе, рубав, розрубав.

Все шукали. З РКШ. Училися в РКШ, а тоді скрізь вони ходили, трусили. Боялися їх. Те, що ми поховали, повкидали, ми місяць не займали.

На горище, було, покійний батько полізе (там була коробка дерев'яна), набере тієї половини, долі висипе. Ми, ото, як курчата, виберемо ту квасолю і варимо. Ні курей, ні гусей тоді не було. Котів не було. Навіть котів поїли і собак. Це страшний суд прожили. Людей їли...

Пізніше уже нас не займали. 47-й був. Бідно дуже жили, але ніхто не шукав...

Петро Безпалько в статті “Війна проти народу” (журнал “Науковий світ”, № 5, 2003) пише: “...законом від 7 серпня 1932 р. заборонялося збирати колоски на полі навіть перед їх заорюванням. За приписом цього закону, за збирання колосків обвинувачений “...карається не нижче п’ятьох років ув’язнення в далеких таборах з конфіскацією майна обвинувачуваного і вище, аж до найвищої міри покарання (розстрілу)”.

Пам’ятник жертвам голодомору потрібен, і не десь там, в бур’янах, на краю села, а в центрі села! Як щоденне нагадування історичного злочину.

*Записав О.Матвієць.
25 березня 2005 р.*

СВІДЧЕННЯ

**КОТЧЕНКО (в дівоцтві БУЛАНЕЦЬ)
Ольги Степанівни,
1950 р. народження
(с. Куковичи Менського р-ну Чернігівської обл.)**

Хоч я була ще невеликою, але мені назавжди запам’яталась розповідь моєї бабусі Буланець Євхимії Юхимівни, 1895 р. народження. Розповідала вона так: “У родині було троє дітей: Петро, Катерина, Сергій. Мій чоловік, Буланець Семен, не хотів вступати до колгоспу:

– Краще умру, – казав, – ніж піду в колгосп.

Наче наврочив. Прийшли активісти – вигребли все до ниточки, до зернятка. Кури були на сідалі, то назавтра прийшли, половили і забрали. А на печі, на оклунку з соняшником, сидів Сергій, якому на той час було років вісім. І що ж ти думаєш – забрали останнє. Голодували всі. Семен був добрим майстром, то ходив на заробітки у навколишні села. Одного разу, ледве волочачи ноги, він пішов за Десну (а жили ми тоді біля Десни, де жив колись Данилко) на хутори комусь зводити хату. Повертаючись додому, він втратив останні сили. Постукав у шибку крайньої хати, що на Придесенні, попросився переночувати, але ніхто його не впустив. Так, сидючи на призьбі, він і помер.

Важко мені було з трьома дітками. Тому відразу після смерті Семена я з дочкою Катериною записалася в колгосп, який існував уже у селі П.-Леніна. Уяви собі: від Десни ішли пішки до П.-Леніна. Працювали до обіду, а потім нас усіх годували юшкою. Після роботи чесали додому оті сім-вісім кілометрів. Рятувалися, як і всі, отією кашкою з конюшини та опуцьками. Шукали в полі

вимерзлу за зиму картоплю. Усе це перемішувалося, і пеклися такі ладки, яких сьогодні і собаки не їли б...”

*Записала О.Сидоренко.
20 липня 2007 р.*

СВІДЧЕННЯ

КОФАНОВА Івана

В 30-ті роки я проживав в с.Афанасіївка Одеської (нині Кіровоградська) обл.)

Не забуду, як били 14-річного хлопчика-сироту. Під час жнив він украв у голови колгоспу окраєць хліба. Дитину шмагали, підвішували на мотузці за шию, припинали до балки, вимагаючи зізнатись. Пригадаю ще один випадок: ланковий зібрав людей і запропонував побити колгоспницю за те, що вона взяла жменю обмолоченого жита для приварку на обід. Коли ланка відмовилася, він сам побив жінку, попереджаючи, що, як тільки вона комусь поскаржиться, негайно бути вбита.

*Записала О.Скрипкіна.
Кожем'яка Оксана. Про голодомор 1932 року
розповідають очевидці. – Освіта України. –
1999. – №48-49. – 24 листопада.*

СВІДЧЕННЯ

КОХНА Валентина

Москва прислала двох представників – одного росіянина і одного іншої національності... Після 1933 р., хоча наша сім'я й вижила, багато людей було заарештовано. Вони тиснули на мого батька, бо він користувався великим авторитетом, вимагали, щоб він покинув служити в церкві і зробив заяву по радіо і в пресі, що релігія – це опій для народу. У російській церкві знайшлося багато священиків, які робили такі заяви, але в Українській православній церкві таких осіб було дуже мало.

Терен Віктор. Голодомор: терор Москви проти української нації. Слухання на Комісії Конгресу США по голоду на Україні 1932–1933 рр. – Українське слово. – 1998. Ч.45. – 12 листопада.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КОЧЕЛАБИ Ганни Сергіївни,

1920 р. народження

(с.Паньківці Вінницької (нині Хмельницька) обл.)

Ай, страшний суд був! Спухлі були, страшно дивитися. Їли здохлу худобу. В селі не було чути ніякого шуму, тихо, німо. З коминів не йшов дим: не було що варити. А якщо в когось і задиміє, то туди сходилися ті, хто ще ворушився. Йшли з надією, що щось дадуть їсти. Або й зо страхом, бо було, що смажили людське м'ясо... Збирали ракушки (черепашки) в ставку. Вода холодна, а доводилось по пояс баблятися. В 1933-му померли троє моїх братиків і батько...

*Записала Л.Сердунич.
2007 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КОЧЕРКЕВИЧ Ольги

(с.Тишковиці на Львівщині)

МАТИ ЗБОЖЕВОЛІЛА

То було в одному з сіл Новоукраїнського району Одеської (нині Кіровоградська) обл.

Варвара залишилася з двома дітьми в порожній хаті без чоловіка тільки через те, що він був хорошим господарем. Активісти-більшовики вигребли все, що нажила сім'я. Відтак на початку 1933 року жінка дивилася у вічі голодній смерті.

Щоправда, лишилося дещо з одягу. Зібрала його Варвара, й зажеврїла надія, що, можливо, в місті пощастить обміняти на хліб. До міста прийшла, а додому вертатися зовсім не мала сили. Та велика гарна хлібина хоч трохи звеселяла душу, й жінка намагалася якось переставляти спухлі ноги.

– Дітоньки, ще трохи проживемо. Хлібця принесла, – ступила через поріг.

Дитячі голодні очі пильно дивилися, як ось-ось мати розріже хліб. І вона почала різати. Раптом жажнулася, вхопила себе за волосся й несамовито закричала:

– Нелюди! Нелюди! Все! Пропали ми!

У хлібині – запечений мішок. Їсти не було чого. Жінка довго рвала на собі волосся. Почала реготати. Далі вхопила ніж і встромила в сина (він був молодший). Донька якось вирвалася й побігла на околицю села, де жила тітка.

Звичайно, божевільну матір покарали. Бачили люди, як забирали її зі словами: “Ідіотка! Разве так можно делать?!” Кажуть, завезли до Сибіру замість того, щоб вилікувати нещасну.

Уже й доньки Варварини нема серед живих. А онуки виїхали з села, бо дехто інколи натякав: “Це їхня баба зарізала рідну дитину”. Не всі замислювалися над причиною того божевілля односельчанки й мільйонів жертв по всій Україні тридцятих-сорокових років.

Народна газета. – 1997. – № 50. – Грудень.

СВІДЧЕННЯ

КОЧУБЕЙ Валентини Василівни

Родилась я в с.Овсюки Яблоневского р-на Полтавской области. В августе 1931 г. стала учительницей в школе в том же селе.

Во время голода моя мама выносила из дома все, что можно было продать в городе – вышиванки, рушники, скатерти. Отдавала практически даром, чтобы хоть как-то протянуть до нового урожая.

По соседству жили женщина с дочкой – семья розкуркуленого крестьянина. Хозяина уже выслали в Сибирь. А соседка очень болела, с кровати не вставала. Как-то пришли к ним сельские активисты искать зерно. Нашли полбуханки хлеба, начали кричать и искать муку. 9-летняя дочка соседки объясняла, что хлеб кто-то принес прошлой ночью, и она сразу же съела полхлеба с водой, остальное оставила на потом. Муку так и не нашли, а хлеб забрали.

Люди умирали каждый день. Умерших собирали везде и скидывали в одну яму. Когда яма наполнялась, выкапывали другую. Никто не плакал, никто тела не сопровождал. Каждый думал, что завтра настанет его очередь. Те, кто собирал умерших, получали награду за каждый рабочий день, которая состояла из небольшого количества кукурузы или ячменя.

*Записала О.Кочубей.
1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

КОШЕМБЕТ Анастасії Арсентіївни,
1916 р. народження

*(с.Новопавлівка Межівського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

Мій батько, Арсентій Анатолійович, працював пташником; мати, Мотрона Василівна, була домогосподаркою. Землі у батька було немало.

Голод 1932–1933 років я пережила в с.Підгородне, яке на той час було порівняно великим. Зараз це село має кілька вулиць, бо одна його частина увійшла до складу смт.Межової, а інша – в Ново-Підгородне. Нас, дітей, було у батьків 12–ро. Я змушена була через голод кинути навчання у школі і йти працювати на ферму дояркою.

Голод у нашому селі розпочався восени 1932 року, коли у господарів почали забирати весь зібраний урожай. У домівках селян “активісти” – комсомольці здійснювали обшуки, забирали сільгосппродукти і майно. Від голоду страждали всі, крім місцевої влади. Був такий випадок, що жінка йшла на роботу, на дорозі вмерла, впала на місце, де добувають глину, так я з подругою обкопали її, зробили могилку. Спасаячись від голоду, односельці їли ховрахів, зелень, кашку з акації, свиріпу. З качанів без кукурудзи робили муку і пекли ліпеники. Багато людей – куркулів виїхало з села, то забирали у них все, що залишилось. Найтяжчим періодом голоду була зима 1932–33 років. Від голоду у селі загинуло 300 людей з 2 тисяч населення. Представники місцевої влади пережили голод легко, а представники безземельної верстви – так само важко, як і всі ми.

У період голодомору в селі працювали школи, дитсадки і ясла. Але діти в яслах і дитсадках помирили від голоду, бо там раз на день давали дитині маленький шматочок макухи.

Помню сусідів – Грицаїв – сім’ї з 4 осіб, то вони вижили. Новаки – побирались і теж вижили, Лануї – всі вимерли. Після голоду в нашій сім’ї ніякого господарства не лишилось. Голодомор забрав з сім’ї четверо дітей. Сама я чуть не померла від туберкульозу, який охопив село під час голоду, але завдяки вакцинації вижила. Маю сина, двох внуків, двох правнуків.

*Записала Н.Дурицька.
2002 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КОШМАН Анни Іванівни,

1900 р. народження

*(з розповіді сина – Кошмана Анатолія Івановича,**1925 р. народження)*

Голод 1933 г. застала мою семью в с.Кошманівка Донецкой области. Вернее сказать, то был хутор, которым владели мои родители и моя семья. С приходом советской власти нас объявили кулаками, отобрали у нас хозяйство. Но поскольку мы все отдали добровольно, то нас оставили жить на хуторе, заставив вступить в колхоз.

К 1933 г. мы стали колхозниками. Как все, сдали урожай и вынуждены были голодать. У меня были дети, и я не могла позволить им умереть, поэтому и муку утаивала, за что приходилось давать взятки на мельнице. Признаюсь, что часто суп варила не из курочек (и других привычных птиц), а из кошек и собак. Тогда я в этом не признавалась. Теперь, спустя многие годы, я могу рассказать об этом. Зато моя семья сумела выжить.

*Записала К.Агаян.**1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КРАВЕЦЬ Наталії*(Херсонщина)*

Головою колгоспу ім.Сталіна в той час був Іван Сокіл (Клава Сташок твердить, що головою колгоспу був хтось другий), комірником – Шурка Кирильонюк. Розвантажуючи зерно для посіву, кожна з нас старалася взяти хоч жменьку зерна. Комірник це бачив, але мовчав. Просив: “Дівчата, ви тільки активістам не попадіться”. В цей час, тобто 1932 року, жителя с. Чулаківка Голопристанського району Веремієва Івана Івановича якраз і судили за розкрадання колгоспного хліба.

*Записали С.Морозюк,**Ф.Морозюк.**2007 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КРАВЧЕНКА Івана Ільковича,
1922 р. народження

(с.мт.Кожанка Фастівського р-ну Київської обл.)

Голод [в нас був] не такий страшний, тому що тут працював цукровий завод, робітникам видавали хоч невеличкі продовольчі пайки. Але в Кожанку приїздило багато інших людей, яким не було що їсти.

Крім того, в Кожанку часто приїздили представники інших сіл, які забирали продукти для свого села. Найбільш жорстока була “Оленівська бригада”, яка складалась з 12 чоловік і забирала в жителів все, що могла.

Записала І.Ковальчук.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції “Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать”. (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.30.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КРАВЧЕНКО Марії Василівни,
1921 р. народження

*(с-ще Губиниха Новомосковського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

В сім'ї нашої було троє дітей. Я сама старша. Жили небагато. В 33-му році міняли речі на овес, комбікорм, з яких пекли орішки – добавляли лободу. Брату пекли без добавок, бо малий був. Добавляли в харчі ще з акації “кашку”. Збирали колоски і, не молотячи, прямо мололи. Ходили пухлі з голоду.

У сусідів було троє синів – красиві здорові хлопці. Всі померли – не витримали голоду. Людей інколи ховали прямо на подвір'ї, а коли й клали на одноконку і на кладовищі – в спільній ямі. Багато померло.

Причина голоду – викачували все. Одбирали коней. Корів, правда, не брали. В 1934 році легше стало, а так людей багато вимерло. Півселища.

*[Підпис]
М.Кравченко*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
КРАЙНЬОЇ Надії,
1926 р. народження
(Дніпропетровщина)

Що голодували, то голодували, а от в сусідньому селі жили євреї, так вони не голодували. Мати віддала мене на заробітки до єврейки, то я з кізяка ліпочки робила. Як поробиш, щось дасть поїсти. Собі пече коржі і блини з сметаною, а мені перепічку спече з висівок, в муці обкачас, щоб не розпалась, от така їда. А я ж хватаю, а вона каже, щоб небагато їла, бо вмерти можу, а потрошки.

1990 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
КРАСНОКУТСЬКОЇ Марії Нестерівни,
1917 р. народження
(с.Демурино Межівського р-ну Херсонської обл.)

1933 р. я проживала в с.Гаврилівка Покровського (на той час Межівський) р-ну Дніпропетровської обл.). Працювала в колгоспі, була заміжня, мала одну дитину.

Представники сільської влади, які займалися продрозкладкою, ходили з хати в хату і забирали у людей все зерно, борошно, худобу. Забирали не тільки те, що було в мішках, а навіть і з кожного глечика, що стояв в хатині. Батько зумів заховати мішок зерна і борошна в сараї у підпіллі, де колись була худоба, і таким чином сім'я наша залишилась жива.

В селі дуже багато померло людей. Я ходила на роботу, доводилось вивозити покійників і ховати, а копати могили, не було сил, тому вкидали в покинуті колодязі. Якщо в сім'ях були здоровіші, то відвозили своїх рідних на кладовища.

Записала Л.Запорожченко.
1998 р.

СВІДЧЕННЯ

КРАСНЯЩИХ Ольги Павлівни,

1914 р. народження

(м.Кривий Ріг Дніпропетровської обл.)

До Кривого Рога наша сім'я приїхала з Орлівщини, багато людей тоді їхало з сіл на рудники. Батькові дали квартиру. Нас, дітей, було п'ятеро. Стали нам видавати норму – по 400 г хліба на день, а батькові, як шахтареві – 1 кг. Звісно, все ж легше було, ніж на селі. Там від самих податків люди вмирали. Треба було здати на рік 150 штук яченок, м'ясо, хліб. У кого було – здавали, у кого не було – купували за останні гроші.

До мого батька, він тоді майстром був, звернувся робітник з проханням: “Павле Федоровичу, дайте чоботи напрокат, я піду родичів провідаю у село”. Через три дні приходять – блідий весь і босий. Виявляється, приїхав додому, а там з усієї сім'ї тільки двоє старших братиків залишились, решту – батька, матір, сестричку брати з'їли, коли ті померли. Нагодував їх хлібом та й вирішив додому повертатися у місто. Та його брати не відпускають, у сад заманюють. Пішли, кажуть, Федю, до саду, там вишні вистигають, наїмося. Федя й пішов у сад. Вони як накинулися на нього, він ледве вирвався, побіг до міста, і чоботи у хаті залишив.

Записала Т.Товста.

1993 р.

СВІДЧЕННЯ

КРАСЮК Марії Максимівни,

1919 р. народження

(м.Дніпропетровськ)

Родилась в с.Буряки Бердичевского р-на Винницькой (теперь Житомирская) области. Здесь же застал меня голод. Тогда я была ученицей 6 класса. Семья наша состояла из 6 человек (детей четверо, все девочки). Папа был тружеником, мастером на все руки: умел шить, был и кузнецом и плотником, что нам очень помогло во время голода. Семья до 1932 года жила зажиточно. Папа (выражаясь по современному) был “бизнесменом”, куркулем – держал небольшой магазин, в нем был и продавцом и сторожем. В семье было 4 девочки и все имели золотые украшения, не считая мамы. Все золото и другие ценные вещи мы во время голода поменяли на продукты.

Считаю, что подготовка к голоду началась осенью 1932 года. Зимой 1932–33 гг. со складов магазинов было вывезено все продовольствие, вывезено оно было по приказу начальства. Поэтому весна 1933 г. была самой тяжелой. У людей не было никаких продуктов и запасов. Люди копали прошлогоднюю гнилую картошку, ели щавель, мололи гречану. Недалеко от нас был сахарный завод, брали там мелясу, добавляли туда половину – получались жидкие лепешки, выпекали их в хатних печах. Когда младшая сестра стала опухать от голода, то ее поддерживала вся семья. Старшие девочки лепешки величиной с ладонь делили пополам и отдавали младшей, только чтоб она не умерла. Весной, когда папа должен был выплатить большой штраф (он до сих пор не знает за что) мы (девочки) вместе с родителями обрабатывали свой гектар земли. Во время обработки ели только что появившийся молодой лучок, потом чуть позже ели молодую завязь яблочек (величиною с вишню) и то по одной или две в день. Затем появился буряк, жили за счет его. Еще ели зеленые зерна ячменя, ржи; а также папа заготавливал для еды побольше смородины и крыжовника, он говорил, что в них много железа, которое поможет нам выжить.

Тем, кто работал в колхозе в самый тяжелый период голода, один раз в день давали похлебку (которую варили с лягушками), но люди не отказывались, потому что хотелось сильно есть. А тем, кто не работал, ничего не давали. Выжили те люди, у кого было по гектару земли; легче всего было тем, кто имел корову. На выращиваемый урожай были большие налоги, а трудодень стоил 2 коп. Поэтому, все, что выращивалось – продавалось, чтобы выплатить налоги. Если кто-то прятал колоски, чтобы сэкономить, то людей судили. В 1933 г. урожай зерновых не вызрел, его жали зеленым. Хлебозаготовки проходили по приказу, каждая семья должна была сдать по контрактации выращенный урожай под определенный процент государству, а на трудодни ничего не давали. Поэтому семьи, у которых было 30–40 соток земли, а семья насчитывала 15–20 душ (а таких семей было полколхоза), то многие умерли. У нас умерла от голода беременная соседка при родах, ребенок родился мертвым. Идя по селу, везде можно было видеть трупы, но люди не опускались до такой степени, чтобы есть их. Свозили в одну яму и мертвых и полумертвых, отекавших, которые просили забрать их оттуда. Но их оставляли, поскольку их жизнь висела на волоске, и везти их обратно не было смысла. Через какое-то время вновь нужно было их везти к этой яме, а сил практически ни у кого не было.

После 1933 года люди стали откладывать деньги на черный день, вещей не покупали, ходили в том, что было. Поэтому голод 1946–1947 гг. пережили намного легче. Можно считать, что голод нас миновал. Все благодаря тому, что у нас были кой-какие сбережения.

*Записала С. Чорнобай.
1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

КРИВЕНКО Катерини Іллівни

(м.Київ)

Під час голоду проживала в с.Аркадіївка Згурівського р-ну Харківської (нині Полтавська) області та у м.Києві.

**“МОИ УМЕРШИЕ ОТ ГОЛОДА ОТЕЦ И СЕСТРА
НЕДЕЛЮ ПРОЛЕЖАЛИ В КОРИДОРЕ.
ПОХОРОНИТЬ ИХ НЕ БЫЛО СИЛ...”**

Сегодня Украина чтит память жертв Голодомора и политических репрессий. Семьдесят три года назад в нашей стране началась наиболее массовая в мирное время в Европе гибель людей – Голодомор. В течение 1932–1933 годов он унес жизни миллионов украинцев. От голода тогда ежедневно умирало около 25 тысяч человек. Киевлянка Екатерина Кривенко – одна из немногих выживших в те страшные годы. В 1933-м ей было всего шесть лет, но помнит она многое...

“Последнее зерно забрал у нас мамин племянник-комсомолец”.

– На днях прочла статью в “Фактах” о голодоморе и очень расстроилась, – *начинает свой леденящий душу рассказ Екатерина Ильинична.* – Опять вспомнила пережитое. В то время мы жили в селе Аркадьевка Згуровского района Харьковской области. Три моих прадеда как раз его и основали. Местный згуровский помещик, у которого они работали, дал им землю и сказал: “Делайте здесь село, а назовем мы его Аркадьевка, в честь моего сына”. Там родилась и моя мама. Нас у нее было четверо: три дочки и сын, но он умер маленьким, еще до голода.

– *Свое хозяйство у вас было?*

– У нас было хорошее хозяйство – корова, лошадь, свинка, соток семьдесят огорода... Так что жили неплохо. Когда настали трудные времена, отец зарезал корову и повез продавать мясо на базар. Но его ограбили бандиты. Много тогда на Полтавщине банд было. Одной из них даже женщина командовала – атаманша Маруся. Вернулся отец домой с пустыми руками, мама стала плакать: “Илько, что же теперь будет? Как жить будем, чем детей кормить? На носу ведь зима...” У нас оставалось еще немного зерна. Правда, спрятать родители его не успели. В один прекрасный осенний день к нам зашел мамин племянник-комсомолец и пригласил ее в сельсовет. Не заподозрив дурного, она пошла. А племянник позвал товарищей, и они выгребли все наше зерно. Мой папа был человеком слабых характерных и ничего сказать “товарищам” не смог. Вот так мы начали голодать.

– *Помощи ниоткуда не ждали?*

– Немного сельсовет подкармливал нас. Варили галушки – с чем, уже не помню – и выдавали по две штучки с юшкой на каждого ребенка. Один раз в день. Чтобы получить свою порцию, приходилось рано утром бежать к церкви. Моя старшая сестричка Галя так добежалась, что слегла. Отец после всего случившегося потерял силы, залез на печку и больше никуда не выходил. Там они с Галей и лежали. А я стала ходить за галушками с младшей сестричкой – четырехлетней Танечкой. Помню, приношу миску и хочу дать Гале, а отец с печи просит: “Катечка, дай я хлебну! Есть не буду, я только чуть-чуть юшки...” А я ему: “Не дам, это сестричке”. И зову ее, зову... А она так ослабела, что уже и не отвечала. *(Тут Екатерина Ильинична заплакала... Во время нашего разговора ее глаза еще не раз будут мокрыми от слез. – Авт.)* Отдала я им миску. Уж не знаю, кто там ел – папа или сестра.

Как-то утром, собираясь за галушками, я позвала с собой Таню. А она села на лавочку, красивая такая, молчит и только смотрит на меня. Потом вдруг упала на бок, и не стало больше Танечки... Я ничего не поняла, а мама торопит меня: “Беги, мол, быстрее, а то голодными останетесь”. Побегала. Приношу галушки и спрашиваю маму: “Где младшая сестричка?” А она мне говорит: “В сенях...”. Так три дня Таня там и пролежала. Потом мама завернула ее в простынь и унесла на кладбище. Похоронила возле своих родителей... Через некоторое время замолчал на печке и отец. Я, собрав силы, залезла к ним. А они уже мертвые – и папа и Галя. Моя бедная мама сама стаскивала их с печи, отволокла в сени. И лежали мои родные люди там целую неделю: ни телеги, ни помощи... Потом отца и сестру все-таки вывезли и похоронили в одной могиле. Вскоре от голода слегла и я. Залезла на ту же печь и все время лежала. Уже и ноги стали опухать.

– *Как же вам удалось пережить голодное время?*

– По соседству жил мамин двоюродный брат, державший корову. Она только отелилась. И мама упросила его давать мне в день по чашке молока. Так и дотянула я до весны. А когда появилась травка, стали ее собирать, лепешки делать...

Потом, когда начала завязываться картошка, мама ходила на колхозное поле и воровала маленькие клубни. Я очень боялась оставаться одна и просила ее не ходить. Говорила ей, что если она меня не послушает, то я на нее... донесу. А мама мне: “Хорошо, иди донеси, будешь лежать в земле рядом с нашими”. И такое бывало.

– *А в Киев как вы попали?*

– Один из маминых братьев, военный, служил на границе с Польшей, а другой жил в Киеве. И вот одна наша грамотная односельчанка написала дяде – военному, что почти вся семья его сестры умерла. Тот велел киевскому брату забрать нас к себе. В городе все же можно было продержаться. Отец, когда еще был жив, ездил в Киев и даже привозил домой хлеб. Так к нам по ночам

стучали односельчане: “Илько, дай хлебца, ребенок умирает...” Он, душевный человек, давал всем. Мама кричала, мол, что ты делаешь? У нас же дети! А папа давал и давал... Додался, что сам с голоду умер.

“От бывшей меня тетки я сбежала в детдом, назвавшись круглой сиротой”

– У дяди была большая семья?

– Детей у них не было, жил он с женой-полянкой. Как она меня невзлюбила! Против мамы не возражала, даже устроила ее работать уборщицей, а меня все время хотела куда-то сдать. В Киеве тоже голодали. К моему окну постоянно подходили соседские дети, плакали и просили хлебушка. И я давала. Тетя как-то увидела такое дело и избила меня.

А в один прекрасный день, когда мама была на работе, тетка взяла меня с собой в очередь за хлебом. Приехали мы на Подол. Она оставила меня на крыльце дома и сказала, что пойдет посмотреть, как там моя мама в очереди стоит. И пропала. Я уже замерзать стала. Мимо шла какая-то женщина, пожалела меня и увела к себе в подвал погреться. Потом отвела на почту и сказала, что ребенка подбросили. На почте люди стали спрашивать, есть ли у меня мама. До сих пор не могу понять, что стукнуло мне тогда в голову, но я сказала, что нет, есть только злая тетя, которая меня бьет. Тогда один мужчина отвел меня в детский распределитель, а оттуда отправили в детдом. Перед тем, как сесть в поезд, я зашла в туалет, стала перед открытым окном, заплакала и сказала: “Милая мамочка, я уезжаю от тебя. Не плачь обо мне и не ищи. Меня так тетка била...” Так я попала в город Шпола. Каких только деток я там не насмотрелась! Я-то была ухоженная, чистенькая: мама за мной хорошо смотрела. А они страшные, опухшие от голода...

– Родные вас искали?

– Мама пришла домой, увидела, что меня нет, и бросилась искать. Уж не знаю, что ей там тетка сказала. Бегала в милицию, написала брату – военному... Целый год искали. И нашли. Послали запрос в детдом. А директор наш пишет в ответ: есть, мол. Катя Рябокрыс, но она сирота. Такая у меня смешная девичья фамилия была. Меня в детдоме постоянно спрашивали о маме. А я ни в какую – нет, говорю, и все.

И вот через год приезжает в детдом дядя-военный. Директор приходит ко мне и говорит: “Пойдем, Катя, там к тебе такой гость приехал!” А я идти не хочу и снова твержу, что никаких родственников у меня нет. Привели-таки. Дядю я узнала сразу, но виду не подала. Он мне: “Не узнаешь? Что же ты, Катя, делаешь? Ведь есть у тебя и мама, и дяди. Если один плохой попался, то я же хороший!” Тут я во всем и призналась...

– Помните, что он вам тогда привез?

– Яблоки, конфеты, печенье. Я сразу же пошла в нашу комнату и раздала гостинцы деткам. Они не спали, ждали меня. Стали спрашивать, кто приехал. Как услышали, что родственник, так сразу закричали, чтобы я обязательно

ехала с ним. Утром вышли меня все провожать. Махали мне руками и плакали... Вот так я опять оказалась в Киеве.

– *Голодно жилось тогда в столице?*

– Мы, конечно, досыта не ели, но уже не голодали. Мама работала, а жить мы стали у старенькой бабушки, за которой присматривали. Ее дом стоял в районе нынешней станции метро “Левобережная”. Тогда там городских строений не было и в помине, а только сплошные маленькие деревенские домишки. Вот с тех пор и живу в Киеве.

Факты. – 2006. – 25 ноября.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КРИВЕНКО Тетяни Олександрівни,
1921 р. народження

(м.Кривий Ріг Дніпропетровської обл.)

Батько мій працював токарем, мати – бухгалтером в депо.

В 1932–1933 роках важко було весь час. Хоча, як я знаю, в місті було легше вижити, ніж у селі. В той час ми всі дуже схудли, городу в нас не було, жили за карточною системою. Мати вимінювала харчі за одяг, речі, швейну машинку. Нас, дітей, було в родині троє, й батьки все краще віддавали нам. Я бачила багатьох своїх однокласників опухлими, один хлопчик вмер від голоду навесні 1933-го. Біля вокзалу я колись побачила купку опухлих брудно одітих людей з вузлами. Кілька з них вже лежали. Мені сказали, що це колгоспники із сіл. Багато людей помирали на базарі, на якому майже не було харчів. Батько казав колись матері, що трупи відвозять на Чорногорку в шурфи й там всіх разом прикопують. Пам’ятаю, як ми їли варену кропиви тощо.

Записав О.Крименко.

1997 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КРИВОНОСА Олексія

(с.Карабинівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Наше село мало близько 350 дворів з населенням до 2000 людей. Перші розкуркулення відбулися в 1932 році. За цей рік було розкуркулено 10 родин. Розкуркулені були арештовані і вивезені, а їхнє майно конфісковано. Про них я більше нічого не чув і не знаю, що з ними сталося.

Потім розкуркулювали по-іншому – викидали всю родину надвір, у сніг. Як стояли, нічого не можна було з собою брати. Все майно складали на вози і вивозили. Деякі люди йшли до сусідів (хто приймав), щоб у них жити. Саме так був розкуркулений і я. Щодо інструкцій розкуркулення, то їх давали переважно росіяни. Виконавцями були всі місцеві люди. Більшість з них була з кримінальним минулим.

Рік 1932-й. Уже був голод. Багато людей (групами і поодиночі) їздили міняти особисті речі на їжу за межі України. Смертних випадків не було. Десь восени хоронили Лебідь Катерину. Вона була студенткою харківського вузу. Її знищили за спротив русифікації. По селу пустили чутку, ніби вона вмерла від застуди. А кількома місяцями пізніше, вночі, у їхній же хаті убили батька і брутально здерли з його голови шкіру. Невідомо тільки, чи ще з живого, чи з мертвого. Приблизно в цей же час застрелили вночі Рачка – голову сільради. На похорон вийшло все село. Я бачив його в труні, дірку від кулі в бороді, нижче рота.

Рік 1933-й. Список померлих, найближчих сусідів, яких я пригадав:

Родина Хомівських – син і дочка, років 9–10.

Родина Лизогубів. Батько – Лизогуб Лука.

Родина Лизогубів (ще одна). Син Мишко з братом (віком 7–8 років) та мати Устина.

Родина навпроти нас. Син (близько 3 років) і мати.

Родина Кирилівських. Дочка і мати.

Наша родина – брат Іван (10 років), сестра Віра (11 років).

Родина Гончарів – мати і двоє дітей (6 років і 1 рік).

В цей голодомор вмерло приблизно 30–40% жителів села.

Сестра Віра і брат Іван умерли на моїх очах, весною, у квітні чи травні місяці, в один і той же тиждень. Іван – перший. Він лежав на печі, може, з тиждень, вже без свідомості, бо не реагував на запитання, а протяжно стогнав. Як перестав стогнати – був мертвий. Слина потекла з рота струмком.

Сестра Віра – раптово й швидко. Лягла, крупні краплі поту вкрили все обличчя, перестала дихати. За кілька днів обох їх вивезли на цвинтар. Там були могильні ями. Я пішов подивитись. Декілька з ям були засипані. А одна була ще не засипана. Розміром була півтора метра ширини, 6–7 метрів довжини, 2–3 метри глибини. Цю могилу тільки почали наповнювати, був, мабуть, найнижчий шар трунів засипаний, але з-під землі виднілись пальці рук.

Я й сам був вже пухлий, ледве ходив. Мати, батько і старша сестра працювали в колгоспі, там отримували миску супу чи баланди. Я ходив у поле, виколюпував морквоподібні корінці з бур'янів, їв їх, а також листя з деяких рослин. Був у жахливому стані, але вижив.

Записав О.Воскобойников.

◆ ◆ ◆

СПОГАДИ

КРИВОРУЧКО (ЯЛОВЕДА)**Анастасії Василівни***(с. Яроші Глобинського р-ну Полтавської обл.)*

Народилася я в 1918 році в селі Яроші. У нас у сім'ї було троє дітей – брат Іван, сестра Олександра і я. Мій батько, Василь Федорович, брав участь у Першій світовій війні. Перебував п'ять років у німецькому полоні. Матір мою звали Параска Яківна.

У 1933 році дуже багато померло від голоду. Померли і молоді і старі. І мені двічі довелося бачити, як скидають на підводу мертвих.

Вимирали сім'ями. Від голоду померли Титаренко Палажка і Вакула та їх шестеро із семи дітей. За один рік. Залишилася живою лише Василюк.

Був випадок, коли мати зарізала свого хлопчика. Їх прізвище Косогляди. Зразу за школою їхня перша хатка була.

“Буксири” забирали у людей їжу. Навіть тоді, коли дитина сидить (якщо у сім'ї є діти), то вони помацають, чи діти не сидять на якихось запасах.

А їсти-то треба!

І вкрасти не можна. Не дай Бог, піймають...

Записані групою “Архіватор–100”.

16 липня 2003 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КРИВОТЕЩЕНКО Олександр Трохимівни,**1925 р. народження***(с. Ново-Архангельськ Одеської (нині Кіровоградська) обл.)*

Голод почався в 1932 році ще не такий важкий. Але в тому році судили за жменьку вкраденого зерна. Побіжим у поле, зірвем колосочки, але мати кричала, щоб не бігали, бо боялась, щоб її за нас не засудили. А коли вже випадало, що збирали колоски, то рвали, терли, їли, а мати весь час переживала, щоб не об'їлися.

В 1932 р. на осінь вже не мали що їсти. Ми товкли качани, насіння бур'яну, потім мати десь вимінювала борошна, крупи і сипала жменьку в цю суміш. Макуха була великими ласощами. Нас врятувало те, що мати була нянькою в дитячому садку, то ми бігали туди, і нам давали мисочку супу. Ходили в степ, вибирали корчички соняшників, кукурудзи, варили з них куліш. Не було ні картоплі, нічого.

Багато дохло коней. Сусіди ідуть, було, з сокирою, бо здохла коняка, і хотять врубати конини. Люди слідкували, коли вивезуть з конюшні здохлу коняку, і зразу ж її розтягували.

Було багато пухлих людей. Сусідами була сім'я: 2 брати, а сестра десь виїхала. Я пішла в хату, а діти пухлі, гризли насіння (десь узяли). Потім хлопчики повмирали. А сестра лишилася жива. А через років п'ять прислала листа тим сусідам, хто лишився живий, і вимагала речі, що лишилися в хаті, лякала судом, але їй ніхто нічого не вислав, бо брати повмирали, а хата лишилася пустою.

Я була в сім'ї найстарша. Мені було найважче. З нетерпінням чекали ми, поки з'являться зелені абрикоси, вишні, а то рвали бересток, козельці, листя з вишні. Одного разу мати купила на базарі холодцю. Накинулись, почали їсти, а сестрі попався дитячий палець. Малі нічого, а батько з матір'ю почали блювати, то діти не розуміли, чому.

Врожай в 1932 році був великий. По хлібові ходили, а не могли жменьку зерна взяти. За 3–5 колосків давали 3–5 років тюрми. В кожній хаті був мрець. Не ховали окремо. На кладовищі рили велику яму. Їхала підвода, виносили з хати, клали на кучу на підводу всіх мерців, скидали їх у могилу і засипали.

Топити не було чим. За 33-й рік все було попалене – бур'яни, хрести на кладовищі, дерева.

А в жнива 33-го року багато людей пооб'їдалися хліба, зерна, знову багато померло. На трудовень знову давали мало, тому знову крали, бо були голодні. В 34-му році переїхали в друге село, краще стали їсти, бо батько працював по договору. А люди жили погано.

*Записала Р.Латипова.
1997 р.*

СВІДЧЕННЯ
КРИКУН Павлини Герасимівни,
1911 р. народження
(с.Триліси на Кіровоградщині)

Це жахливо згадувати. Скільки тоді померло! Матір тоді наша нас берегла. Їли ми все, що їлося, і кору з дерев, і бур'ян варили. Жити важко було. Сусідка замурувала дитину під піччю, не було чим годувати. У нас сім'я була велика – 15 чоловік, дітей – 9. Вижило нас тільки троє, а ті померли. Старший, Андрій, вмер біля криниці. Мати ще не встигла підійти до нього, як гави очі йому виклювали. Його несли на кладовище в ночвах. Не заховали, а загорнули в яму. А поминали, це жахливо, батько зарізав собаку та вже старого котика. Так і пообідали, тільки ніхто не молився Богу.

*Запис: А.Байбуз.
1993 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КРОТ (в дівоцтві ГОНЧАРУК) Ганни Василівни,
 1929 р. народження
*(с.Теліженці Старосинявського р-ну Вінницької
 (нині Хмельницька) обл.)*

Була малою в 1933-му, але пам'ятаю, що їли річкових черепашок. Їх колись було багато. Тепер нема. Скубали і варили траву. Липове листя сушили, перетирали на порошок і пекли наші мама лип'яники. Я ходила в ясла, то щодня щось старалася принести, сама все не з'їдала. А в яслах на стіні висів великий портрет Сталіна.

*Записала Л.Сердунич.
 2007 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**КРОХМАЛЬ (в дівоцтві КРЮКОВА)
 Марії Пилипівни,**
 1922 р. народження

(с.Чернявщина Юр'ївського р-ну Дніпропетровської обл.)

Під час голоду я проживала в с. П'ятирічка Сахновцанського р-ну Харківської області. Сім'я складалася з 4 чоловік: трьох дітей малих і матері. Батько в 1932 р. пішов на заробітки і не повернувся. Ніхто так і не знає, де він дівся. Мені на той час було 11, а братам – 4 та 6 років. Мати працювала дояркою в колгоспі.

Особливо страшною була зима 1933 року. Колгосп давав потрошку чорного борошна, варили дома баланду. Мати за пазухою приносила з ферми 2–3 цукрових буряка. Ці буряки пекли або їли сирими. Та це не рятувало від голоду. Діти пухли. Голова колгоспу був дуже доброю людиною. Ходив по хатах, дивився як люди виживають. Якщо були зовсім непереливки, давав розпорядження допомогти якимись продуктами. Так і нашій сім'ї він дав дозвіл брати з ферми 1,5 л (по 0,5 л на дитину) молока на день.

Збирали по степу сою, качани кукурудзи, мерзлу картоплю, перемелювали все це, додавали борошна і пекли маторженики. Городу тоді свого в людей не було, бо земля при самій хаті була колгоспною.

В 1934 році весною з колгоспної їдальні стали давати баланду, затірку, щоб хоч трішки підгодувати знесилених голодом людей. Бо треба ж було виходити на поле, а люди падали без сил.

З колгоспу вивозили все. Що змогли захопити, те захопили, та тільки ненадовго цього вистачило. Коли я стала старша за віком, то питала у мами, чому був такий страшенний голод. Мама відповідала, що його зробив Сталін, бо наказав вивозити все з колгоспів.

[Підпис] М.Крохмаль

СВІДЧЕННЯ

КРУГЛЯКА Миколи

(с.Журавка Яготинського р-ну Київської обл.)

“РОДНАЯ ВЛАСТЬ” НЕ ЗАБУЛА ДІДА

Матвій Каленикович Кругляк – один з моїх дідів. Був неписьменний. Але це не завадило йому стати добрим хліборобом. Згідно зі столипінським указом, він одержав землю з викупом її протягом 25 років. У степу побудував хату, сараї, викопав колодязь, посадив великий сад. Під час Першої світової й громадянської воєн не раз грабували його різні банди: забирали коней, свиней, вози. Але знову працював, як чорний віл (кажуть у народі), наживав добро.

1918 р. хлібороби відрядили діда на вибори гетьмана України. За це й заплатився. Ні, не тоді – потім, аж через 12 літ. Коли вже не було гетьмана, а дід навіть забув, як його посилали до Києва.

“Родная власть трудящихся” не забула про те. 1930 р., хоч не був куркулем, а тільки середняком, діда заслали на Соловки. Забрали худобу, реманент, одяг... – Все. Сім'ю також заслали. Повернутися дідові не судилося.

Народна газета. – 1998. – №3.

СВІДЧЕННЯ

КРУЛИКІВСЬКОГО Олександра Станіславовича

(с.Пологи Гребінківського р-ну на Київщині)

АБИ ЗАЛИШИТИ ХОЧ МАЛЕНЬКИЙ СЛІД

О.С.Круликівський – колишній куркульський син, а пізніше – син “ворога народу”. Це клеймо він проніс все життя, а пам'яті про батьків не зраджував ніколи.

“Мій батько був військовим, мав звання прапорщика, воював на Брусиловському фронті. Очолював штаб військової частини у війську Української народної республіки. Коли більшовики окупували Україну, повернувся в село Пологи і почав господарювати на землі.

Тільки-но почалася колективізація, батька арештували. Перший раз у 1931 році. Протримали в тюрмі три місяці і випустили. Жили ми, як і всі люди в селі того часу. Коли йшов голод в 1933 році, батька знову арештували. Цього разу його протримали під арештом шість місяців. Їсти в хаті було нічого. Мати щось знаходила хоч трошки їстівне, варили і так перебивалися. То ж коли я збирався до школи, мати мені наказувала, щоб йшов тільки посередині вулиці, бо були випадки, коли людей вбивали і споживали їхнє м'ясо. А тим часом по сільських хатах нишпорили активісти і вигрібали усе. Навіть нишпорили в тих хатах, де лежали спухлі від голоду селяни, все їм здавалося, що десь є приховане зерно. Скоро і до нас “завітали”. Знайшли в грубі сховану торбинку, в якій було кілограмів зо два пшона. Заскреготіли зубами, задоволені знайденому, і пішли. Ні прохання матері, ні наші гіркі сльози не зворушили душу бандитів. Забрали і пішли. Не знаю, чи вижили б ми, якби батька не випустили з тюрми. Тоді, повернувшись, він влаштувався бухгалтером на Кожанський цукровий завод, що біля Фастова, і забрав нас з собою. Там нам стало трохи легше жити, але гоніння на батька не припинялися. Свого тата я востаннє побачив 12 травня 1938 року. Він з нами попрощався і сказав, що ми більше ніколи не побачимося. Так і сталося.

Моя подальша доля була схожа на долі мільйонів сиріт, якими навмисне зробила нас більшовицька влада”.

Записав М.Таран.

СВІДЧЕННЯ

КУБАТКО (в дівоцтві ВІНОГРАДСЬКА)

Ганни Федотівни,

1921 р. народження

(с.Софіївка Новотроїцького р-ну Дніпропетровської

нині Херсонська) обл.)

Я народилася в с.Затис Новотроїцького району Херсонської області. Мій батько – Виноградський Федот Степанович, і мати, Анастасія, жили і працювали в селі. Сім'я наша складалася з 9 душ – батька, матері та нас, дітей, 7 душ. Тому працювали батьки, не покладаючи рук. В колективізацію мій батько був визнаний середняком, але та страшна навала посланців Сталіна та Кагановича не минула і нашу сім'ю. Активісти колективізації були наділені необмеженими правами анархії і заходячи в будинок мешканця, забирали все, що їм тільки подобалось. У нас забрали всі харчі, коня і швейну машинку, яку батько хотів зберегти і, закутавши у покривало, закопав у снігу, але пильне око сталініста угледіло край покривала з-під снігу, розрили сніг і забрали машинку з покривалом. Чорна весна 1933 року була таким страхіттям, яке зазнала у свій час Помпея

при виверженні вулкану Везувія. Всі люди, у тому числі і наша сім'я, ходили пухлі від голоду. Одна з моїх сестричок, Соня, не витримала голоду і у 7-річному віці померла. Люди ходили шукати їсти, – їли лободу, убивали котів, собак, – все йшло на спасіння від голоду.

Постає питання: кому і навіщо треба було творити голодомор на Україні, щоб перетворити Україну у всевітній цвинтар? Якщо придивитись пильніше до тодішніх керівників держави, то стає ясно, що Сталін був як диктатор і вказівець, накази якого виконувалися безвідмовно працівниками НКВС, але головним радником і архітектором творення методів всіляких беззаконь і провадження їх у життя – був і назавжди залишиться в пам'яті нащадків – Каганович Лазар Мойсейович.

12 травня 1992 р.

СВІДЧЕННЯ

КУДИНОВОЇ Марії Степанівни,
1928 р. народження
(с.Рубанівка на Дніпропетровщині)

Родом я из Рубановки.

Каждому селському двору давали план – столько-то вывезти зерна для государства. А если выполнишь, еще один план (дополнительный) дают.

У нас лишнего зерна не было, поскольку в семье – 8 душ, план отец не выполнил, и сталинские прихвостни из “комиссии” стали перекапывать все вокруг дома – искать ямы с зерном. Зерна они не нашли, а забрали все, что можно было есть: буряки, гарбузы, фасоль. Забрали и корову. Главарь этой “комиссии” – Филипп Зеленин привязал ее у себя во дворе, а двор его было видно в наше окно с печи. Корова смотрит на наш дом и ревет, а мы сидим возле того окна и плачем – кричим: “Как же теперь нам жить?!” Корову мы очень любили и лелеяли, как ребенка.

В хате начался голод. Меньшие дети все плакали и просили есть. Мы были как скелеты, обросли каким-то мхом. Сначала меньшие дети поумирали, остальные лежали и ждали смерти. Умер и отец, ему было тогда 45 лет. А среди села стоял огромный склад. В нем находились тысячи тонн зерна, которые стерегла вооруженная охрана. Куда зерно вывезли, никто не знал. А этим хлебом можно было спасти не одно село.

Остались мы с мамой вдвоем. Хлеб тем летом хорошо уродил, но мама не дожидая до нового хлеба и тоже умерла. Осталась я сама в доме – круглая сирота.

В школе в то время стали давать горячие завтраки. Совершенно несъедобные, но было немного хлеба. И еще моя подруга, Елена Пахомова, (у которой был брат в колхозе “Червоный прапор”), приносила мне за пазухой горсть муки, мы варили из нее затирку. Так и выжили.

Село у нас тогда было большое, примерно 25 тыс. душ. Было 2 сельсовета – Рубановский (где жили украинцы) и Зеленовский (то был российский участок села). Село хорошее, в садах и виноградниках. А в 1933 г. опустело, заросло бурьянами, в окнах не светилось. Осталась и наша хата на произвол судьбы. Было в нашем селе 2 хорошие большие церкви, их разобрали и вывезли. Все прахом пошло.

Стала жить у людей, кто пустит. Кое-как закончила 7 классов, пошла работать в колхоз “Заря”. И здесь нашлись хорошие люди, не дали пропасть. Выучилась и проработала учительницей 30 лет.

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

КУДЛАЯ Володимира Івановича,
1949 р. народження
(Дніпропетровщина)

Згадую про те, що мені розповідав мій дід, Кудлай Петро Сильвестрович (1888–1978). Дід мій народився в с.Новомиколаївка Сталінського р-ну (нині с. Миколаївка Софіївського р-ну Дніпропетровської області). Розповідав, що в той час голодувало багато людей. Люди, бувало, помирали просто на дорозі. У деяких починалися галюцинації. Мешканці села вижили завдяки тому, що через те село протікала річка Базавлук, тому селяни ловили рибу і збирали черепашок. Також їли молочай, кашку (цвіт акації). Замість чаю заварювали гілки вишні і пили. Ловили і їли ховрашків.

Дід казав, що голод був штучний, бо хліб на полях був, а його в людей просто забирали.

Вересень 1997 р.

СВІДЧЕННЯ

КУЗЬ Марії Карпівни
і КУЗЯ Бориса Олександровича
(с.Соколівка на Одещині)

ГОЛОДНЕ ЛИХОЛІТТЯ

Від цих слів робиться моторошно на душі. Адже мільйони людей загинули в цей рік страшною голодною смертю. Жахливим вихорем промчала над країною

небачена досі моровиця. Забрала життя мільйонів людей, винищила цілі села і хутори. Та промчало лихоліття і стало потрошку забуватися. Тим більше, що про голодний рік суворо-пресуворо заборонялося згадувати. В підручниках історії для шкіл ні словом не обмовилися автори про моровицю тридцять третього. Звідки ж молоді люди могли знати про цю жахливу трагедію народу?

Та не вдалося заховати правду від людей. Вона живе в серцях тих, хто дивом уцілів у той страшний рік. І ці люди свідчать. Іменем мертвих! В ім'я живих!

Я розмовляв з багатьма соколівчанами. Так би мовити, по краплині збирав усе, що стосувалось всенародної трагедії. І кожна людина вклала в розповідь свій біль, що запікся в душі ще з того далекого і незабутнього тридцять третього.

Розмовляю з Марією Карпівною Кузь. У затишній кімнаті, де ми ведемо сумну розмову, сидить на ліжку чоловік господині Борис Олександрович. Важка хвороба вже ось протягом багатьох років прикувала його до ліжка – ветерана педагогічної праці, партизана Великої Вітчизняної війни. Він уважно прислухається до розмови. Хотів би щось додати до сказаного Марією Карпівною, та, на жаль, говорити не може.

І лише час від часу очі його наливаються гнівом і пекучою сльозою, а здорова рука стискається в кулак. Бо ж і припало горя обом – і Марії Карпівні, і Борису Олександровичу за довгі роки життя і праці.

Кузь Марія Карпівна:

Сповідь

Нас було в сім'ї дев'ятеро дітей. Батько працював будівельником. Прекрасно знав свою роботу. Мати теж трудилася скрізь, де тільки треба було докласти рук. Жили в Одесі. Але хліборобська душа батька тягнулася додому, в Соколівку. Приїхали. А тут уже колгосп. Незвично було якось працювати в нових умовах. Та почали трудитися, заробляти на свій скромний хліб.

І ось неждано-негадано стало насуватися лихо. Люди й не підозрювали, що воно вже давно підстерігає їх, і через кілька місяців настане щось неймовірне...

Марії Карпівні важко говорити. Фартушком вона змахнула згорьовану сльозу, зітхнула і задивилася скрізь вікно. І ніби зримо відчула наближення тієї далекої вже катастрофи, яка розбурхалася в Соколівці більше півстоліття тому. Їй важко говорити, але змушує себе продовжувати розповідь.

– Ніхто не підозрював біди. Та вже під час жнив весь хліб забрали. Проте люди продовжували залишатися спокійними. Адже їх запевняли, що колгоспникам буде добре жити, що вони будуть заможними та багатими. Повірили.

СВІДЧАТЬ СОКОЛІВЦІ

Кажуть, що напередодні голодного тридцять третього року не було врожаю. Обман! Урожай був. Але щоб дійти до такого страхіття – не вкладається в голову. Коли почали забирати врожай у район, люди спочатку мовчали: може,

так, мовляв, і треба. Але потім все частіше і частіше почали роздаватися розпачливі голоси соколівчан: “З чим ми будемо зимувати?”

З такими нетерплячими розправлялися рішуче. На воротах у них чіпляли брудну ганчірку у вигляді прапора, обзивали підкуркульниками, ворогами радянської влади. Вже восени люди остаточно стривожилися. Однак і тут ще надіялися на щось. Коли це раптом почали шастати по дворах уповноважені з активістами із самої ж таки Соколівки. Вривалися в хати, пропонували добровільно здати зерно. Люди, звісно, відмовлялися, посилаючись на те, що нічого ж не дали їм у колгоспі. Це не допомагало. Уповноважені разом з активістами розпочали трус. Доходило до того, що могли навіть вийняти сплячу дитину з колиски і ритися в матрацах. Усе, що вдавалося знайти – пару качанів кукурудзи, що виросла на городі, жменю квасолі, навіть цибулину і картоплину, – усе дочиستا забиралось, складалося на саночки, бо скільки ж того добра могло бути, і відвозилось на приймальний пункт. А звідси вже підводою доставляли в район.

Ніхто не знає, що з цією мізерією робили далі. Марія Карпівна заспокоїлася. Вона знову глибоко зітхнула і заговорила, мов пішла по спаленій землі босоніж, по крутих стежинах спогадів.

– Соколівка ніби вимерла. Вночі на якусь годину заблестить чиєсь віконечко та й погасне. І вже не дзвеніли пісні на вулицях, не чувся сміх по неділях та святкових днях. Люди надіялися все ще на якесь диво. Але його не сталося. Якась байдужість опанувала людей.

І ось вперше з’явилися опухлі люди в Соколівці. З голоду опухлі! Було страшно, що ми вже дійшли до такого. Бо ж кожен знав, що після цього неминуче почнеться масове вимирання людей. І вже з першими весняними днями почали кожного дня вимирати люди.

Чи було страшно? Ми, малі діти та трошки старшенькі за нас, без усякого страху сприймали вже кожне повідомлення про те, що помер знайомий чоловік, сусід чи навіть родич. От тільки все ж залишався страх перед мертвими. Надто ж коли зустрічався нам на дорозі померлий. А їх з’являлося в селі все більше і більше. Кожен день вулицею Соколівки, вихляючи розкапелюшеним колесом, поскрипувала бідарка. А опухлий від голоду їздовий в’яло цьвохкав батогом, і виснажена конячина байдуже ступала безлюдною вулицею. Повозка зупинялася біля тих воріт, де вночі померла голодною смертю дитина.

Їздовий довго крєктав, поки злавив зі своєї бідарки. Ледве-ледве ступав по спустілому подвір’ї, а через якийсь час волік мертву дитину до воза. Часом на возі лежало кілька чоловік. Зморена конячина ледве витягувала зловісний вантаж на соколівський цвинтар.

Відступ про безсмертя

Старий соколівський дідусь розказував мені про страхіття тридцять третього: “Ви думаєте, люди плакали, коли вмирав хтось, навіть найрідніший? – дідові

очі ставали суворими, – і близько не було такого. Не плакав ніхто. Мабуть, клекотіло щось-таки в душі – гнів, образа чи протест. А от сльози – ні”.

Дід замовк, тільки пальці, вузлуваті та чорні від довгорічної праці на землі, ворушились.

Справді, село тоді ніби закам’яніло душею, витравило в собі жаль та співчуття до свого ж власного горя. Оті бідарки, що роз’їжджали по Соколівці, підбирали мертвих і вивозили на цвинтар, уже не дивували і не лякали нікого.

У Соколівці вивозили мертвих возами. А от в інших селах могли просто зачіпляти мертвого до шлеї, і так конячка доставляла чергову жертву голоду до місця вічного спочинку. Можливо, соколівчани стали жорстокими, втратили почуття любові один до одного, поваги до вічних істин: життя, смерть, любов, милосердя? О, ні! Життя в Соколівці в тридцять третьому не вмирало. Воно лише знесиліло на якийсь час: зупинилось під тинном перепочити, щоб потім рушити далі.

Моя співрозмовниця знову починає свої важкі спогади. Із далеких років перед її очима виринають живі образи пережитого:

– Ви питаєте про милосердя в Соколівці у тому страшному голодному році? Воно було, це милосердя. Ось наведу лише такий приклад. Живе в Соколівці ще й сьогодні жінка. У тому жахливому році вона була ще підлітком. У Соколівці, якраз тут, у центрі, де зараз парк Слави, знаходився будинок, у якому час від часу варили для голодних остянку. Та не всім вистачало навіть цього жалюгідного харчу. Тим більше, одержував цю їжу тільки той, хто міг ходити. А ті, що лежали вже опухлі дома, десь там, на віддалених куточках села, все одно були приречені на голодну смерть.

Якось дівчина, опухла, знесилена голодуванням, подалася за остянкою до центру села. Добралася до заповітної кухні, простояла в довгій черзі, одержала таки свою порцію і подибала назад додому. Та по дорозі помітила раптом хлопця, який і не подавав ознак життя. Спочатку дівчина подумала, було, що юнак мертвий. Злякалася. Та коли краще придивилась, побачила, що живий. Підійшла ближче, впізнала. На тій же вулиці жив, що й вона. Зрозуміла дівчина, що хлопцеві жити залишилось дуже мало, і серце в неї здригнулось від жалю. Нагнулась до вмираючого та й напоїла тим супом, що несла додому рідним. Хлопець ожив, з вдячністю глянув добрій дівчині у вічі, подякував. Тому хотілося ще їсти. Бо ж що тих кілька ковтків пісної рідини?! Та хлопець не захотів доїдати весь суп.

– Не треба більше, – заговорив нещасний. – Неси додому. Там теж чекають на нього.

Прошли роки. Відгриміла війна, що забрала із Соколівки так багато людей. Дівчина, яка колись нагодувала вмираючого хлопця, виходила заміж. І тоді, в той післявоєнний рік, не було тих достатків. Все лежало в розвалинах, село чекало своїх синів із далеких фронтних доріг. Але навіть у той важкий рік людям було

радісно, весілля грали з музиками, піснями, танцями. І от несподівано на подвір'ї молодої з'явився високий, ставний юнак з армійською виправкою. Музики заграли гостю марш, вийшла назустріч і молода, глянула і ахнула від несподіванки.

– Марусе! – заговорив парубок. – Ти мене не впізнаєш? Та я ж той самий, кого ти врятувала від смерті, поділилася зі мною супом. Пригадуєш?

Молода розридалась, упала юнаку на груди. А він, ніяковіючи від своїх сліз, намагався все заспокоїти її.

Люди, що стали свідками цієї сцени, дали, нарешті, також волю сльозам. Оплакували своє горе, яке спіткало їх у страшному тридцять третьому, в криваві роки Великої Вітчизняної.

Монолог невмирущого

Соколівський дідусь розповідав мені про трагедію тридцять третього. Стомився старий, пригадуючи картини минулого. Замовкав надовго. І знову розповідав все про нові й нові подробиці.

– Розумієте, – говорив він, – ніхто в Соколівці не знає, де ж братська могила, у якій лежать наші земляки-соколівчани. Ніхто ж не супроводжував мертвих на кладовище. А ті, що вивозили своїх односельчан, самі незабаром померли. От і не стало свідків. А треба було б знайти це місце. Треба...

М.Музичко. Голодне лихоліття. – Сільські новини. – 1989. – 4 березня.

СВІДЧЕННЯ

КУЗЬМЕНКО Катерини Іванівни, 1912 р. народження

(сmt. Сердите на Донеччині)

К началу голода мы с мужем жили отдельно от родителей, дочке был 1 годик. Муж работал на шахте, я пошла работать в колхоз. По всему поселку проводили раскулачивание. Моих родителей называли кулаками, отца забрали куда-то, и с тех пор его не видели. Кто-то говорил, что его отправили в ссылку. Все, что было у родителей (корову, кур, гусей, свиней), все забрали. Провели обыск в квартире и нашли там деньги, которые мои родители копили себе на смерть. Так все забрали, даже мебель. Мою мать тоже хотели арестовать, но потом передумали. У нее тогда болела нога, и она еле ходила, может быть поэтому ее и не забрали. На следующий день после того, как арестовали отца, пришли большевики какие-то приезжие, забрали все из подвала: солонина, картофель, а мать выгнали из того дома, и она пришла жить к нам. Мы с мужем понимали, что скоро придут с обыском и к нам. Поэтому решили спрятать хоть часть продуктов. У нас был старый сарай, где мы хранили дрова и старую рухлядь. В самом дальнем углу сняли

половицы, вырыли яму и спрятали туда часть картофеля и крупы, муку. Потом аккуратно закрыли, посыпали опилками, дровами вновь заложили. Кое-что я спрятала на чердаке, а на огороде в нескольких местах землю покопали. Через 4 дня к нам пришли с обыском. Все, что не припрятали, забрали, даже вещи – те, что получше. Говорили, что если мои родители кулаки, то и мы – кулаки. Очень долго копались в огороде, а потом переворошили почти всю поленицу в сарае. Я уже думала, что найдут, но стало темнеть, и они ушли. Правда, сказали, что еще вернуться, но больше не приходили.

Муж получал на шахте паек: 800–900 г хлеба в день, так что мы еще как-то держались. А голодных людей было огромное количество. Они ходили по дворам и просили хоть кусочек хлеба. Когда могли, мы помогали. Но, вообще, помогать запрещалось. Наша соседка (ее муж работал на шахте), один раз дала женщине с ребенком немного супа и кусок хлеба, так кто-то увидел и донес. Тем же вечером к ним пришли и устроили обыск. Мужа забрали и побили, он потом очень долго болел и умер. И, вообще, после этого все боялись помогать людям. Очень много мертвых валялось прямо на улице под заборами, а по утрам ездил телега и собирала трупы.

Весной мы посадили сохранившийся картофель. Мне в поле давали жидкий суп. Вот так и пережили.

*Записала І.Посилаєва.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ
КУЗЬМЕНКО О.Д.
(с. Кошари на Херсонщині)

Мені 18 років сповнилося. Роботи не було – ніхто не брав. Вже пухлий був. То я ловив їжаків (плаче), обдирав і харчувався днів чотири. Потім мене, як взяли на роботу, то я не міг порожніх вил підняти, отакий доходний був.

Врожай у 1932-му був. Пам'ятаю, як біля Білої Криниці стояли два здоровенні метрів по 100 “кукурудзяники”, то з них початки виглядали. А охороняли їх – не підійдеш. А міліція, прислужники міліції по хатах – усе забирали. Купив чоловік щось, усе й заберуть. Начальство не голодувало. Перезимували вони – усі живі-здорові.

Чимало з бериславців згадували їдальню для більшовистського керівництва, яку чомусь називали “двадцяткою”. Туди ходили з райкомів, парткомів, виконкомів. Для тих голоду не існувало. Бог їм суддя! А для простолюдина спасіння не було ніде і нізвідки. Адже політика геноциду забезпечувалася державною репресивно-каральною системою.

Та й після смерті не мали спокою люди, не зазвичаєм лягали у землю вони, не по-християнськи. По кілька днів лежали у домівках, а то й на вулиці просто неба. Поховати б їх – та сил катма! І слів уже не було.

Я діда тоді свого ховав. Розбив шафу, зробив йому домовину і разом з дядьком повезли на кладовище. А з голоду дядько такий доходний, і я такий же. А до кладовища кілометрів зо два. До вечора довели. Привезли, а там яма – хтось приготував для своїх. То ми діда в яму вкинули, зарили і тікати. Не знаю чи, може, й викинули його з ями. І так я по сей день не був на могилі свого діда.

Тільки дехто з очевидців, які були ще живі 10 років тому, знали місце поховання своїх рідних. Страшно було слухати людей, і мимоволі виникло питання: “А чому так сталося? Хто винний?” Люди сказали і це.

Гейко Сергій. Пам'ять про голодомор.

Не було порятунку нізвідки.–

Урядовий кур'єр. – 2007. – № 221. – 24 листопада.

СВІДЧЕННЯ

КУЗЬМИНОЇ Марії Гаврилівни
(3 лютого 1926 р. – 24 лютого 1998 р.)

(с-ще Таромське Ленінського р-ну м.Дніпропетровська)

Мемуари бабусі, надіслані онукою:

“Родилась я в поселке Таромское, возле Днепра, где сейчас расположена АЗС. Стояла низкая глиняная хата, покрытая соломой с маленькими окошечками, расположенными у самой земли. Хата была поделена на 2 комнаты – большую и маленькую. В обеих комнатах были печи. В маленькой комнате находились все дети, а в большой – взрослые, там же принимали гостей. Обуви детской я не помню. Летом бегали босиком, а зимой выходили только по нужде в так называемых “черевиках”. Это были папины сапоги-голенищи. Выходили по очереди, а если нужно было двоим одновременно, то второй бежал по снегу босиком. Вообще в семье было 14 детей, но к 1930 г. нас было 11. Я была одиннадцатой.

В 1930 г. нас раскулачили и забрали поросенка. Был у нас шлаковый сарай, кирпичный погреб и сарай из трех стен, потолка и крыши. Туда ставили подводу и весь сельский инвентарь. Была у нас корова желтого цвета и черная (у бабуси). Была одна лошадь.

Родители мои были очень набожными. В пост нам ничего скромного не давали, даже самым маленьким. Ели только балабушки с хреном. Пока папа, бывало, не придет из церкви, бабуса нас вообще не кормила. В пост сестра заболела бронхитом, но кушать ей все равно не давали. Так у нее остался хронический бронхит на всю жизнь. Как станет босиком на пол (даже летом), то задыхается от кашля.

Помню, был какой-то праздник, и нам (детям) разрешили спать на печи в большой комнате. В гости пришел батюшка. Мама поставила жарить солянку на плиту в большой комнате, а сама вышла, батюшка подошел к плите и начал выбирать сало. Мы зашуршали, он нас заметил и сказал: “Молчите, отроки”. Мы никому ничего и не говорили, даже маме боялись сказать.

В 1930 г. нас повезли на Урал. Папа в то время болел рожей. Когда у него спросили, как он себя чувствует, то он ответил, что плохо. А ему сказали, что это ничего, и так подойдет. Нас всех вывезли в Нижний Тагил, его только начинали строить. Привезли в глухой лес, в котором стоял один-единственный барак. В бараке были нары в 2 яруса у каждой стены. Перед ссылкой у нас все позабирали. Только бабушке разрешили остаться дома.

Когда детям исполнялось 16 лет, их сажали в тюрьму. Дети отвечали за родителей. Когда брату Гавриилу исполнилось 16, отец отправил его домой, чтобы никто не знал. Билеты он брал на небольшие расстояния, чтобы не забрала милиция. В дороге его ограбили, забрали все вещи. Но домой он все-таки доехал. А мы пробыли на Урале 6 месяцев.

Работал один папа. Продукты давали только ему, давали хлеб и селедку, которая уже поразлазилась. Все, что привезли из дому, поели. Кушать было нечего. Папе сказали: “Куда хотите девайте детей, а вы свое должны отработать”. Тогда папа написал крестному, чтобы тот забрал детей. Когда мы вернулись домой, то жить было негде, потому что бабуся выгнали из дому. Нас на квартиру взял Федор Шевцов, он жил возле церкви. Самый старший брат Гриша (1910 г. рождения) работал в Днепродзержинске на черпалке и получал на нас продукты. Приходил пешком, приносил продукты и сразу же уходил. Чтобы милиция не видела, делал это по ночам. А когда его ловили, то сажали в Дневку в холодную за то, что сын кулака.

Мы с братом ходили просить хлеба, но была голодовка, и почти никто ничего не давал. Но люди были разные – и добрые и нехорошие. Одни делились с нами последним и жалели нас, а другие – очень обижали. В то время и молодежь была разная. Пошли мы как-то к Полтавцу, который жил по ул. Ульяновской, взрослых дома не было, а был сын Данило, ему было 20 лет. Он схватил моего брата, нарвал спорыша, набил ему в рот, а потом и коровьего сухого навоза. Больше мы к ним не ходили, и боялись даже мимо двора пройти. Бывало, что за целый день нам никто ничего так и не давал. Тогда мы шли на мусорник – собирали очистки от картошки, чистили их (лишь бы кожицу снять), приносили домой, сушили на печи, ели и ложились спать, но уснуть все равно не могли, сильно хотелось кушать.

Брат Гриша получал по 120 г перловой крупы на человека в неделю и раз в неделю приносил нам. Бабуся варила суп, но нам попадало совсем мало. Она была зла на нас, потому что когда нас привезли, то ее выгнали из дома.

Вскоре после того, как мы приехали с Урала, умерла Нюра – самая младшая из нас, 1932 г. рождения. Ей тогда был 1 год и 8 месяцев. Бабуся ждала

смерти каждого из детей. Арику было 2 года и 8 месяцев, он все время просил кушать, но ему говорили, что ничего нет. Он как-то увидел, что бабуся в чулане кушает суп и сказал, что расскажет брату Грише. Тогда бабуся взяла с печки железную кочергу. Арик спрятался на печке, но бабуся бросила в него кочергой и попала по мочевому пузырю. Живот у Арика распух, и он стал прозрачным как стекло. Арик лежал и все просил кушать, он очень хотел вареника. Потом хозяйка, у которой мы жили на квартире, принесла ему один вареник с картошкой, но он его уже не мог есть. Харкая, он умирал три дня (умер Арик в 1933 году).

Старший брат, Гаврюша, пошел работать учеником повара, чтобы как-то нам помогать. Он приносил с работы все, что мог. Помогала и тетя, но мы ничего не видели – все забирала бабуся и прятала. У нее был большой сундук, который она всегда запирала на замок. Однажды брат Миша поинтересовался, что у нее там лежит, и ножницами как-то открыл замок, а там было полно продуктов – и баночки с вареньем, и булочки, и хлеб, и грудки сахара. А мы об этом ничего не знали и потихоньку умирали. Когда бабуся узнала, что мы открывали сундук, то нам стало совсем плохо. Мы побежали в школу, а бабуся гналася за нами с кочергой. Бежала за нами и старшая сестра, чтобы нас защитить. Бабуся бросила в нее кочергу и попала по ноге. После этого у сестры нога распухла, и было очень больно ходить. Мы жили в школе несколько дней, но потом нас прогнали. Бабуся умерла в начале 1934 г.

Осенью 1934 г. вернулись папа с мамой. На Урале родилась Варя. Папа очень болел, у него была рожа, ревматизм и черная болезнь. А у мамы ревматизм и порок сердца. Когда родители вернулись с Урала, то папе было 47 лет (а ему можно было дать 80, старый, седой, с палочкой). Мы его не узнали. На Урале больные были не нужны. Продуктов ему не давали, говорили: “Живи как хочешь”. Папа пошел в город искать работу, а мама сидела дома с грудным ребенком. Кушать было нечего. Она оставила ребенка, взяла подушку и пошла в город, чтобы ее продать и купить хлеба. Но ее забрала милиция, отобрала подушку и посадили за спекуляцию. А дома маленький ребенок ползал по нарам, пока не упал на пол. А зимой в бараке было холодно, он не отапливался, девочка простудилась. Маму продержали день и ночь. Выпустили на другой день, но подушку не вернули. Варя в холодном бараке получила двустороннее воспаление легких и вскоре умерла.

Мы жили потом на квартире у двоюродного брата. Сестра Шура ходила в с.Сухачевке в 5-й класс. А мы с братом Мишей были еще маленькими и ходили просить милостыню. А Шуре в школе раз в день давали кушать. Летом мы нанимались к людям служить. Нам ничего не платили, но зато 2 раза в день давали кушать. Хозяевам это было выгодно.

В доме и у нас во дворе было очень много квартирантов с большими семьями. По вечерам все собирались вместе и играли в так называемом дворовом оркестре. Самыми лучшими воспоминаниями моей жизни было то, что вся наша

сім'я очень любила музику. Шел памятный 1936 год. В то время мы жили на ул.Кирова недалеко от станции. Роскоши не было, но жить стало легче. Каждый день варили борщ, заправляли постным маслом и брали ежедневно 250 г сахара на чай. Была строгая дисциплина, когда видели, что папа с мамой идут с работы – бежали домой ужинать.

Мы поменяли много квартир по разным причинам. Папе как-то дали участок 30 соток. Но постройся он не успел. 19 июня 1938 года он утонул. А 2 апреля 1940 года маму зарезало поездом”.

[Підпис] М.Кузьмина

СВІДЧЕННЯ

**КУКУЄВОЇ Галини Григорівни,
1924 р. народження**

(с.Мар'ївка-2 Софіївського р-ну Дніпропетровської обл.)

Голод застав нас в с.Чечеліївка Петрівського р-ну Дніпропетровської (нині Кіровоградська) області. 33-й рік запам'ятався страшним, нескінченно довгим. І до цього нашій сім'ї жилося суцужно (як і всім у нашому селі). А коли згадую 33-й рік, то постають зовсім страшні картини. В нашій сім'ї було 3 дітей, 2 менших за мене. Батьки працювали в колгоспі. Через хату був колгоспний тік, але взяти зерна ніхто і не думав звідти. По-перше, люди ще не вмiли брати “чуже”, чи без дозволу. А дозволу, звичайно, не було. Отож, коли з'їли всі домашні запаси, то голод заставив тягати із р.Інгулець ракушки і їсти їх. Мати варила такий собі суп, де була і кора дерев, і трава. Їли все, що можна було з'їсти – домашніх тварин, собак, котів. Собаки, коти (які вціліли), тікали від людей, дичавіли в степу.

То там, то там стали помирати люди, першими – немовлята та старі, а потім стало ще страшніше. Опустіли цілі дворища. Спочатку хоронили померлих за звичаєм, а далі вже й хоронити не було кому. А ті, які лишилися в живих, не мали сил ні на що.

Страшні ці спогади.

22 листопада 1999 р.

СВІДЧЕННЯ

КУЛЄШОВОЇ Катерини

Родом я з українського села Белгородської області. Голод у нас був жахливий. Уся сім'я наших сусідів (а їх було чи то семеро, чи то восьмеро осіб) вимерла. Ховати їх було нікому. Викопали на городі яму і поскидали туди тіла.

Наша сім'я, на щастя, не зазнала такого лиха. Бо батько працював у заводській їдальні у Харкові. Він забрав нас, дітей, до себе.

Голоду 47-го я особисто теж не знала. Бо була уже дорослою, заміжною і разом з чоловіком працювала на виробництві. А про робітників радянська влада дбала більше, ніж про селян.

*Земляна Тамара. Злочин проти народу. –
Українське слово. – 1998. Ч.45. – 12 листопада.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КУЛИК Варвари

Я народилася в селі Новомиколаївка Шевченківського району Харківської області у багатодітній родині. Коли взимку 33-го у нас не стало чого їсти, батько залишив нас, поїхав на Донбас і там пристав у прийми до якоїсь жінки. Мама зосталася одна з малими дітьми.

Добре, що в нас була корівка. Мама їздила до Белгорода, де не було голоду, по “куски” (так називали шматки хліба, які вона просила у людей). Тим і жили. Коли потеплішало, і з'явилися щавель та молочай, стало легше. Ми пекли із зелені маторженики. А влітку і батько повернувся до сім'ї, пішов до колгоспу бригадиром. Ми, діти, також туди ходили: пололи, збирали шкідників на буряковому полі – за дві-три ложки борошна в день.

*Земляна Тамара. Злочин проти народу. –
Українське слово. – 1998. Ч.45. – 12 листопада.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КУЛИКА Павла Яковича,

1928 р. народження

(с. Воля Ковельська Ковельського р-ну Волинської обл.)

МОЇ СПОГАДИ (1931–1942): ДО ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ НА КИЇВЩИНІ

Я народився в селі Велика Березянка Таращанського району Київської області в 1928 р. Наша сім'я в 1931 р. складалась з батька, матері, бабусі – матеріної матері, брата Івана, 1922 р. народження, мене, а на початку 1932 р. народилась сестра Марія, яка живе і зараз.

Перші мої дитячі спогади відносяться до 1931 р., коли брат Іван учився в першому класі. Він учив напам'ять вірш, і з його слів я запам'ятав того вірша до сьогоднішнього дня:

*“У нашій комуні “Червоній зорі,”
Неначе буруни, гудуть трактори.
Все спільне в комуні, і коні й поля:...”*
і т. п.

Тоді ж, в 1931 р. зимою, я сидів, пам'ятаю, у хаті на теплій лежанці. В хату зайшла мати вся в сльозах і розповіла, що приїхали з Таращі комісари і один з них з наганом при боці сів на плечі священикові і, взявши його за бороду, їздить на ньому, як на коні. Мені також шкода було того священика, бо декілька днів перед цим мати ходила в церкву і брала й мене з собою. Мені дуже сподобався церковний спів і краса церкви – червоне світло сонця, що заходило, яскраво відбивалось на церковних вікнах.

Священика забрали в Таращу в тюрму і там замучили. Церкву сільські активісти-комсомольці розграбували і закрили. Перед тим познімали ікони і в алтарі танцювали на них, особливо активно в цьому була Гапка Радченко.

Мати часто згадувала того священика, згадуючи, молилася і плакала. Люди бачили все, що творилося і говорили, що настає кінець світу. Але, як виявилось пізніше, то в 1931 р. були тільки квіточки того горя, що прийшло через короткий час. Плоди достигли в 1932 і особливо в 1933 р. СТРАШНІ ПЛОДИ.

До 1931 р. ми мали три гектари поля, хату, клуню, одного коня, корову. З самого початку 1931 р., пам'ятаю, не раз приходили до нас в хату зграї сільських активістів (КНС – комітет незаможних селян). Це були сільські нероби, п'янюги, злодюги, організовані владою, яка використовувала їх в своїх справах. З ними завжди приходив комісар “з центру – двадцятип'ятитисячник”, присланий з Росії. Комісари були в переважній більшості або росіяни, або євреї. Їхнім завданням було: заможніших селян пограбувати і вивезти в Сибір, а у всіх інших забрати хліб і загнати в колгосп.

Одного дня прийшло їх до нас багато і з ними була комсомолка-активістка. Агітували, умовляли, погрожували, лякали, старалися з усієї сили, щоб затягнути батька в колгосп. Але батько стояв твердо: “Не піду в ту вашу колотнечу”, – казав. Тоді підійшла та активістка і каже: “Дядьку Яків, поки ви будете слухати куркулів, які не хочуть колгоспу? Записуйтеся добровільно в наш колгосп, ось до нас незабаром привезуть машину, яка коситиме пшеницю, а за собою буде викидати вареники в маслі”. А батько їй: “Ну, як ти наїсишся тих вареників, а я побачу, то тоді вже і я запишусь у ваш колгосп”. Однієї ночі, коли ми вже полягали спати (а спали ми на долівці посеред хати, застеленої соломною, і вкривались якимсь дрантям), біля півночі почули сильний стук у двері і крик: “Відчиняй!”. Батько і мати мовчали і не відкривали, тоді вони почали вибивати двері. Мати злякалась, встала і відкрила. В хату ввалились біля десяти активістів, всі

були з берданками, а комісар з наганом. З криком і брудною московською лайкою наказали батькові вставати і одягатись. Батько не вставав. Тоді підбігли двоє, схопили батька за руки і поставили на ноги та заставили одягнутись. Куди повели його, ми не знали. Вранці мати пішла в сільраду, щоб узнати де батько, за що його взяли. Відповіли, що арештували його, як злісного куркуля, який не хоче добровільно вступати в колгосп. Посадили в льох. Мати прийшла додому, взяла хліба і понесла передати батькові. Відмовили. “Ворогів не годуємо”, – відповіли.

Увечері, як стемніло, в ліску за селом почулись постріли. Мати почула і каже: “Це, діти, мабуть, батька розстрілюють”. На ранок мати знову пішла в сільраду. Там активісти з лайкою напали на неї і сказали, що розстріляють батька як ворога-куркуля, якщо не запишеться добровільно в колгосп.

Увечері знову почули ми постріли. Це батька і ще декількох таких, що не хотіли “добровільно” записуватись в колгосп, активісти і комісар виводили з льоху, вели за село, ставили на коліна, казали, що будуть розстрілювати і ззаду стріляли над головами. Один з заарештованих не витримав і погодився записатись. Тоді його відпустили, а всіх інших знову зачинили в льох, щоб “надумались”.

Так тримали батька майже тиждень, аж поки всі не витримали і “надумались добровільно” записатись в колгосп. “Надумався” і батько. Випустили батька, прийшли до нас і забрали воза, коня і весь реманент. Корови не забрали, бо “законний куркуль” повинен був мати хоч 5 га землі, а в батька було з городом всього 3 гектари. Тому батько був тільки “підкуркульником”. Тих, хто мав 5–10 га, “розкуркулювали” – одних грабували повністю, і всю сім’ю вивозили в Сибір, а інших тільки грабували, виганяли з хати, хату розбирали і звозили в колгосп. Таких людей, “куркулів”, у колгосп не приймали. Їх ліквідовували як клас. Вони і їх сім’ї стали першими жертвами організованого в 1932–33 рр. голодомору.

На весну 1931 р. батьки вже “добровільно” працювали в колгоспі. На зароблені трудовні восени видали близько двох мішків житнього посліду. На городі у нас була посаджена картопля, яка того року вродила добре. Ми надіялись якось прожити. Але під Новий, 1932 рік, прийшла “Червона мітла” і вимела той послід до останньої зернини. Прийшли зграєю з довгими штирями, перевернули все в хаті, попробували землю в хаті і на подвір’ї, але нічого не знайшли, тільки той послід забрали.

Ми залишилися без хліба, але картоплі в нас не забрали, і ми харчувалися нею всю зиму і весну, весною засадили весь город і ще залишилось на їжу після посадки. Восени викопали, і знову урожай був чудовий. Мати раділа і казала: “Ну, діти, хоч, може, хліба і не дадуть з колгоспу, проживемо якось на картоплі”. Крім того, ми мали корову, а на трудовні восени нарахували нам біля центнера знову житнього посліду. Ми тішились, що якось проживем: маємо картоплю і центнер хліба-посліду. Але не так сталось, як гадалось.

В грудні 1932 р. наказали здати весь хліб державі. Попередили, хто не здасть, а знайдуть захованим, одержить 10 років тюрми. Визначили термін здачі. У нас

в хаті той хліб стояв у двох мішках. Батько не хотів здавати і боявся десь сховати (боявся тюрми). Стояв той хліб аж поки по селу пішла гуляти знову “червона мітла”. Тоді вночі батько взяв одного мішка, заніс далеко від хати і розсипав у сніг, а другий висипав у пусту занехаяну криницю. Термін здачі минув, і якби в нас знайшли той хліб, то тюрма батькові була б забезпечена.

А “червона мітла” вже вимітала все, хто що мав, а також вимітала з села в Сибір і на Соловки “саботажників”, – так звали тих, у кого знаходили захованим якийсь кілограм хліба, одержаного на трудовні в колгоспі.

По всьому селу почувся плач, лемент, і ось до нас у хату ввалюються активісти з комісаром. В кожного в руках довгий залізний загострений штир. Дома були мати, бабуся і ми, діти. Батько був у колгоспі на роботі. Коли та банда зайшла в хату, я вискочив на піч. Комісар зразу до матері: “Признавався, де схований хліб?” Мати відповіла, що хліба схованого в нас нема. А один активіст, що прийшов з ними – близький, сусід наш – Явтух Комашко, кричить: “Не вірте їй, вони сховали хліб, щоб не дати радянській владі”.

Вся та зграя кинулась до двірки в хаті землю, зігнали мене з печі, з однієї сторони розвалили піч, бо підозрювали, що там є захований хліб, але не знайшли нічого, вийшли з хати і почали нишпорити на подвір’ї: розкидали купу гною, розтрусили купку бур’яну, нічого не знайшли, а тим часом комісар, який нишпорив на горищі хати, голосно закричав: “Є! знайшов!” Злазить з горища; і в руках держить відро з квасолею. І до матері: “Казала, що нема хліба, а це що?” І сів писати протокола. Мати почала плакати і просити, щоб не писав того протокола, бо справа вже пахло тюрмою. Тоді він “роздобрився” і сказав: “Ладно, не писатиму, зараз бери це відро з квасолею і неси до сільради. Там віддай і принеси квитанцію про те, що здала”.

А активісти, переривши і перешукавши все подвір’я, нічого не знайшли, зі злості знову зайшли в хату, один підійшов до мисника і побачив, що на полиці лежить вузлик. В тому вузлику (з рукава сорочки) мати заготувала і зберігала (може, з кілограм) насіння з буряків. Той посіпака взяв той вузлик і пішов з хати.

А другий підійшов до колиски, яка висіла підвішена до сволака, вийняв з неї дитину і почав шукати хліб у соломі, що була в колісці. Не знайшовши нічого, вилаявся гидко, і всі посунули з хати.

Шукаючи хліб, натрапили на жорна, які стояли в затишному кутку в маленькій комірчині, прикриті всяким дрантям. З лайкою накинулись на матір, витягли ті жорна на середину хати і почали розбивати їх. Верхній камінь розбили легко: підняли, кинули на нижній, і він розбився на шматки. А нижній довго старались розбити, але не розбили. Мати занесла ту квасолю в сільраду, жорна розбили, залишились ми ні з чим.

Через два чи три дні вранці, коли ми ще спали, постукали до нас знову – та сама “мітла”, – наказали відкрити льох і на дві підводи забрали всю картоплю до одної. Після цього всю надію на виживання ми поклали на нашу корову. Тому,

що я живу і можу писати ці спогади, я зобов'язаний нашій корівці-годувальниці, яку декілька разів злодії намагались украсти, та батько з матір'ю зуміли її захистити.

У 1932 р. в нашому селі люди ще масово не вмирили. А померлих ще ховали в окремих ямах. В 1932 р. з'їли останнє, що не одібрали: собак, котів, дехто мав хрестик чи сережки золоті чи срібні, – несли люди в магазин “торгсін” і міняли на кіло чи два пшона чи хліба. Дехто мав материну чи батькову одежину, несли на базар і міняли за шматок хліба. Вмирили з голоду в 1932 р., в основному, ті “куркулі” і їх сім'ї, в яких пограбували все, а самих повиганяли з хати. Особливо багато ходило бездомних дітей, які шукали щось їсти. Вони були жертвами голодної смерті і людодів вже в 1932 р.

На січень 1933 р. влада забрала в людей все, що можна було взяти: зерно, картоплю, усяке насіння. Багатьох “куркулів” посадили в тюрми. Почався ЗАПЛАНОВАНИЙ ТОТАЛЬНИЙ ГОЛОДОМОР. Люди почали вмирати так, що влада була змушена для зведення і поховання виділити три підводи і шість чоловік. В селі було три колгоспи, і з кожного колгоспу була виділена підвода і два чоловіки, які щодня їздили по селу, заходили в хати, шукали в бур'янах померлих. Весною на пустих городах вирости буйні бур'яни, і багато голодних людей помирали в бур'янах, особливо тих, які приходили з інших сіл просити щось поїсти. Їх часто відшукували по запаху і звозили на кладовище, де була викопана велика глибока яма. Наповнювали її трупами, тоді загортали і копали нову.

Одного дня в січні 1933 р. мати зайшла в хату і, плачучи, розповіла, що наш недалекий сусід – Гриша Бодашевський вирубав сокирою всю свою сім'ю: матір, сестру, братову дружину і її грудну дитину. Та сім'я жила від нас метрів за сто. Всі, хто мав силу, йшли побачити тих порубаних. Мати обгорнула мене кожухом і понесла на те страшне видовище. Людей зібралось багато. Тіла порубаних витягли з погребя, куди повкидав їх убивця, і вони закривавлені лежали біля хати на снігу. Жінки голосно плакали.

Порубавши сім'ю, Гриша забрав усе, що було в скрині, і поніс на базар продавати. Там його спіймали, побили, і він помер. Признався, що хотів дуже їсти, і тому вирізав всю сім'ю, щоб не заважали взяти зі скрині одягу і обміняти на харчі. Дитини не мав наміру рубати, але воно прокинулось і заплакало, і він побоявся, що своїм плачем видасть його. Сказав, що, рубаючи дитя, поклав на лаву, відвернувся, щоб не бачити, рубнув.

Я сидів у матері на руках, огорнений кожухом, одна жінка підійшла до матері і, голосно плачучи, сказала: “Киньте його, (тобто мене), не тримайте, бо як виросте, то заріже вас, як Гриша”. Я злякався, обняв матір за шию і, плачучи, закричав: “Ой, не кидайте, не заріжу!”

Кидалось у вічі, – коли людина вмирала голодною смертю, домашні не плакали голосно, бо смерть від голоду була масова і неначе природна – узаконена. А над порубаними плач був страшний.

Ранньою весною 1933 р., коли розтанув сніг, дуже хотілось їсти. Ми з братом ходили по городу і шукали в землі торішню картоплю. Знаходили і несли до хати, мати пекла з неї якісь плячки, але коли я захотів їх їсти, вони не давалися в рот, – були дуже смердючі. Картопля за зиму в землі змерзла, а весною зогнила і смерділа нестерпно. Виручала нас корівка. Почали підростати бур'яни, мати кришила кропиву, щиріцу, лободу, а пізніше – цвіт акації, заливала молоком, варила, і ми їли.

Батько працював у колгоспі на свинарнику. Свині і коні в колгоспі були. Коней багато гинуло від голоду, – їх рубали на шматки і варили свиням. Пам'ятаю, якось батько приніс додому шматок конини. Це були жили і кістки, бо кінь загинув з голоду. Вона вже була не свіжа, смерділа. Мати довго її вимочувала, а ми дивились і все чекали, коли ж те “м'ясо” мати вже варитиме. Нарешті такий час настав. Мати порубала на дрібні шматочки те вариво, вклала в горщик і поставила в піч біля вогню. Закипіло, і з горщика попливла піна. Мати виймала той горщик, збирала піну і знову ставила в піч. Нарешті кінчила варити, покуштувала і заплакала. А я почав просити, щоб і мені дала покуштувати. Мати довго не давала, а коли вже я набрид їй своїми домаганнями, крізь сльози промовила: “Ой, синочку, хіба ж я для тебе шкодую, – я боюсь, щоб ти від нього не вмер”. І дала мені шматочок. Я взяв, понюхав, воно смерділо дуже. Я покинув його і заспокоївся.

Коні гинули дуже часто, люди кидались на трупи і зразу їх розривали. Тоді влада, щоб не допустити цього, коли гинув кінь, рубали його на шматки, пересипали хлоркою і закопували в землю. Але вночі голодні люди розкопували землю, забирали те м'ясо, з'їдали і всі гинули.

У квітні 1933 р. ми з братом проходили біля хати Явтуха Комашка, який був активістом і ходив з “червоною мітлою”. Ото він кричав: “Не вірте, вони сховали хліб, щоб не дати радянській владі!”, коли в нас у хаті та “мітла” орудувала. Брат заглянув у вікно, (у вікні скла не було, бо зимою дах на хаті згорів, і скло висипалось). Я також, заглянув, – страшна картина відкрилась перед моїми очима: на печі, на лежанці, на тапчані, під піччю лежала мертва вся сім'я Явтуха. Самого Явтуха не було між мертвими. З хати нестерпно несло смородом.

Ми прийшли додому і розповіли батькові про те, що бачили. Батько пішов до конюшні, запряг коней у віз і ще з одним чоловіком під'їхали до хати Явтуха. Зайшли в хату, щоб винести трупи, але вони вже були розкладені, і виносили їх вилами. Очевидно, вони померли давно, але, як Явтух був активістом, то люди обходили його хату. Я дивився як виносили, і коли винесли всіх, почав просити батька, щоб дозволив мені піти з ним на кладовище і побачити, як їх будуть ховати. Насилу умовив – дозволив. Коні помалу тягли віз, навантажений трупами, батько з чоловіком ішли поруч. День був теплий, сонце пригрівало, і сморід був тяжкий. Я йшов за возом ззаду. Приїхали на кладовище, віз зупинили біля ями. Я заглянув у яму, – там було багато трупів, яких вкинули туди раніше, і вони

лежали безладно, як попало впасти. Батько з тим своїм напарником, взявшись за полудрабки, перевернули віз, і всі трупи полетіли в яму. Я знову підійшов і глянув у яму. Явтухів син Петро, який часто приходив до мене гуляти і був оце вкинутий в яму з усією сім'єю, впав у яму головою вниз, а ноги стирчали вверх. Мені було шкода його, бо він був для мене добрим хлопцем, хоч його батько робив нам зло. Яму, в яку вкинули сім'ю Явтуха, не загортали, бо ще не була повна. Зразу ж поїхали додому. Увечері я, прийшовши додому, ліг спати, і мені приснилось, що з ями оті трупи простягають руки, щоб затягнути мене до себе. Крізь сон я почав кричати, мати почула, питає: “Що з тобою, чого кричиш?” А я крізь плач кажу: “Мене мертві тягнули в яму”. Тоді мати накинулася на батька: “Нащо брав дитину на кладовище?”

Прошло декілька днів. Мати налила мені в стакан молока, і я почав пити, а мати поралась біля печі. Раптом відчиняються двері, і в хату входить Явтух. Побачивши мене з стаканом, прожогом кинувся до мене, вирвав стакан з моїх рук, і, тремтячи всим тілом, за одним духом випив те молоко. А потім упав на коліна, припав до землі і почав страшно плакати, – то був не плач, а якесь нелюдське ревіння. А мати каже йому: “Чи ви думали, що таке буде з вами, коли ходили по хатах і забирали в людей все до зернини?”

У той час, коли ходили і грабували, вони не думали, що те колись кінчиться для них сумно. Влада використала їх, а після залишила напризволяще. Люди пам'ятали їх чорні діла і ненавиділи їх, бо зла вони заподіяли багато.

Явтух мав до колективізації 8 га землі, але бажання працювати на ній не мав, частину віддавав на відробіток з половини, а решта заростала пирієм. Тому влада записала його в “бідняки”, і разом з подібними йому послала розкуркулювати навіть тих, які мали 5 га. Вони пиячили і грабували, поки було кого і що грабувати.

Недалеко від нас жила одна сім'я Береговенків. Мала 8 чи 10 га землі. Господар мав 5 дітей, жінку, батька, матір. Жили дружно, працювали. Одного дня приїхали активісти з комісаром, посадили всю сім'ю на сани і, в чому ті були одягнуті, повезли на залізничну станцію в Ольшаницю за 40 км від села. Більше про них ніхто нічого не чув. Господарство їх розграбували і пропили, а хату і господарчі будівлі розібрали і звезли в колгосп.

В 1941 р., коли прийшли німці, в село повернувся один хлопець з тієї сім'ї. Він розповів: “Не доїжджаючи до станції, в полі, почали розстрілювати. Я зіскочив з саней і снігом побіг в сторону від дороги; стріляли наздогінці, але не влучили (були п'яні). А всю сім'ю постріляли”.

Він пішов служити в німецьку поліцію, а після була чутка, що його вбили більшовицькі партизани. Я розумію тих людей, які пережили лихоліття голоду, репресій, знущань, взяли зброю проти своїх катів. І навпаки – вважаю ненормальним явищем, коли людина переживши все це, втративши своїх рідних і близьких, тоді, коли для катів прийшов скрутний час в 1941 р, взяла в руки зброю

і пішла проливати свою кров за них. Кінець Явтуха був сумний: Через пару днів прийшов бригадир і сказав батькові: “Явтух лежить біля ставка, поїдьте, заберіть”. Батько завіз його в загальну яму. На цьому його діяльність кінчилась.

По сусідству з нами жила сім'я Степана (по вуличному Видиш) з жінкою і дочкою Женькою, 10 років. Степан помер з голоду зимою 1933 р., а жінка жила вдвох з дочкою. Женька була весела і часто приходила до нас їсти цвіт з акації. Брала мене з собою, і ми гуляли біля хати. Бабуся випускала мене, коли приходила Женька. Частенько пригощала Женьку молоком. Я звик, що вона майже кожного дня приходила вранці, а одного дня встав, виглядаю у вікно, чи не йде Женька, але замість Женьки зайшла в хату вся в сльозах її мати. І звернулась до матері, кажучи: “Мою Женьку хтось убив уночі, ходіть, нарядимо”. Мати пішла, і я з нею. Прийшли на подвір'я, – недалеко від порогу на траві лежить Женька ниць. Руки замазані землею. Занесли в хату, роздягли, на спині були 4 пробитих наскрізь рани. Вилами вдарено в спину, пробито наскрізь, – зуби вийшли аж на грудях, рани запеклись кров'ю. Виявилось, що вона вночі пішла на чужий город надобвати картоплі, а господар застав її, проколов наскрізь вилами, приніс до хати і залишив. Мати вранці вийшла з хати, – біля порога лежить мертва Женька. Це було в травні, але дівчинка пішла на той город, бо він був посаджений. Городи садили в основному комуністи, бо зимою картоплю забрали, і насіння в людей не було. Люди знали, хто убив Женьку, знала й мати її, але всі мовчали.

Нарядили Женьку, і її мати прийшла до мого батька і почала, плачучи, просити, щоб завіз її на кладовище, і щоб не вкидав у загальну яму, а щоб викопав хоч маленьку ямку і поклав туди Женьку. Батько згодився, тоді обгорнули Женьку ряденцем, винесли з хати, поклали на віз, мати перехрестила її, поцілувала, віз рушив. Женька вже ніколи не приходила до нас. Я довго згадував її і, згадуючи, плакав. Плакав, щоб ніхто не бачив. Невдовзі померла і її мати. Матір завезли і вкинули вже в загальну яму, бо не встигали збирати і звозити померлих.

Одного дня біля хати мати прала білизну, а я сидів біля неї і радів, що міг бути надворі. Була весна, тепло, гарно, але самого мене з хати не випускали. Бабуся прив'язувала мене в хаті біля печі за ногу, я міг бігати по хаті, міг вилазити на піч, а бабуся, попоравшись в хаті, відв'язувала мене, брала за руку і виводила з хати на прогулянку. Жені вже не було, і я змушений був сидіти в хаті. Город біля хати не був посаджений, і бур'яни вигнались високі, розкішні, часто в бур'янах чатували на маленьких дітей людоїди.

З вулиці підійшла до матері дівчинка років 8–9; хвилинку постояла, потім, нічого не кажучи, раптово схопила мило і почала жадібно їсти. З'їла і швидко пішла за хлів. Пройшло, може, з годину, мати чогось вийшла за хлів, повернулась і каже: “Та дівчина, що з'їла мило, лежить мертва”. Підійшов і я подивитись. Дивлюсь, лежить те дівча ниць, мати підійшла, підняла її, повернула лицем вверх, і я звернув увагу на руки дівчини, – вони були аж до рукавів сорочки

покусані, в ранах. Муки голоду заставили покусати свої руки, а з'ївши на голодний шлунок мило – померла.

Ще запам'яталось – якимось вже пізньою весною мати поралась біля хати, а я сидів на призьбі. Десь взялась дівчинка років десяти, дуже худенька і з довгою аж до пояса косою. В руках тримала одне яечко. Підійшла до матері, дає їй те яечко і просить, щоб мати зварила. Мати сказала: “Я зараз не топлю в печі, зайди в сусідню хату, може, там зварять”. Дівча пішло, і ми більше його не бачили. В жовтні 1933 та хата, в яку пішло дівча варити яечко, стояла пустою. Ті люди, що там жили, влітку померли. Сільрада поселила туди нових людей. Нова господиня, готуючись до зими, почала вибирати з грубки попел і зразу ж прибігла до нас з криком: “Ой, я голову вигорнула з грубки!” Голод кінчився, і я вже не боявся людодів, – пішли ми і побачили, – голова дівчинки з довгою косою лежала в попелі біля грубки. Ото тоді вона пішла від нас в ту хату, щоб зварили їй яечко, а господарі зарізали її і з'їли разом з яечком.

Людодівство було розповсюджене. Моя мати продала подушку і купила миску холодецю. Та не встигла відійти, настигла міліція, відібрала той холодець, а тих, у кого купила, – арештували. Холодець був з людини. В Таращі розкрили забійний пункт людей в підвалі магазину. Там людей різали, виготовляли ковбасу, холодець та інше. Але трапилось так, що в той магазин зайшла одна жінка, а її подруга чекала її біля магазину. Коли та довго не виходила, заявила в міліцію. Міліція арештувала весь той “м'ясокомбінат”. Тільки випадково мати не нагодувала нас людським м'ясом.

Мій дядько, Іван Комашко, мав велику сім'ю і 10 га поля. До революції він мав 2 га, а 8 га дали вже при радянській владі. Він і його сім'я були працьовиті. Від снігу до снігу ходив босий, але мав гарне господарство. В 1932 р. влада розграбувала все його господарство. Його і сина Юхима посадили в тюрму. Хату зачинили і заборонили жити в ній. Сім'я розлізлася – хто куди. Найменшу дочку, Василину, ми таємно від влади взяли до себе, і вона жила у нас, удень ніколи не виходила з хати. Вона була “куркульська” дитина, і якби хто доніс, що ми приютили “куркулень”, то доля куркуля спіткала б і нас. Дружина дядька – Оляна якимось відкрила свою хату. Лежала на холодній голій лежанці, пухла від голоду, бо була вагітна і мала незабаром родити. Нам заборонили відвідувати її.

Одного дня ми з бабусею сиділи біля хати, бачимо: їдуть трьома підводами активісти, завернули в дядьків двір, зупинилися. Спочатку зайшли в хату, де лежала пухла тітка Оляна, але швидко й вийшли. Серед них ми побачили і дядькового зятя, чоловіка найстаршої дочки Явдохи. Він записався в комуністи, і влада наказала йому, щоб довів ділом, що він не пристосуванець, а ідейний комуніст. Приставили драбину, і дядьків зять, Онопрій Степанець, перший поліз зривати верх хати над вагітною своєю тещею. До вечора розібрали й вивезли в колгосп дах з хати. Повністю розібрали й вивезли клуню, хлів, комору, в криницю біля хати накидали гною. Тітка Оляна залишилась лежати в безверхій хаті, того ж дня увечері вона вродила хлопчика.

Як стемніло, моя мати, крадучись, щоб ніхто не побачив, відвідала її. Побачивши матір, вона, плачучи, почала просити, щоб мати взяла новонародженого і десь кудись віднесла, щоб їй не бачити смерті своєї дитини.

Мати повернулася від неї, прийшла додому, виплакалась і пішла до сусідки, щоб допомогла віднести ту дитину. Ще до сходу сонця взяли ту дитину і понесли в Тарашу, – 20 км. Пройшовши 15 км, досягли лісу. Поклали дитину на дорозі, самі сховалися в кущах, щоб бачити і впевнитись, що дитину підібрали. Пройшло небагато часу, їхала якась машина, побачивши дитину, зупинилась і забрала з собою. Мати, діждавшись вечора, знову пішла до Оляни і сказала, що її прохання виконала. Оляна подякувала і сказала: “Тепер я помру спокійно”. Через день її не стало. Відразу ж приїхали активісти, розламали й вивезли в колгосп рештки хати.

Активісти вступали в партію, ставали бригадирами, об’їждчиками, які вдень і вночі пильнували і ловили тих, хто, рятуючись від голодної смерті, зривав декілька колосків на колгоспному полі.

В липні 1932 р. дружина батькового брата Іонофана, маючи 5 голодних дітей, пішла на колгоспне поле назривати колосків, її зловили, засудили на 10 років тюрми та 5 років висилки. В тюрмі вона не дожила і року – померла. А її чоловіка і всіх дітей вигнали з хати, і вони померли, крім одної – Меланки (народження 1921 р.), яка жила в селі Федюківка Лисянського району Черкаської області. (Померла у 2005 р.).

У 1933 р. люди вмирили масово, часто сім’ями, діти йшли у світ за очі, щоб щось знайти чи десь випросити їсти.

ЛЮДОЇДСТВО НАБРАЛО ШИРОКОГО РОЗМАХУ

Мій брат мав 11 років, якось ішов із школи додому, з бур’янів вискочили 2 чоловіки і кинулись бігти за ним. Але він, знаючи, що навкруги полюють на дітей, втік, прибіг додому задихавшись, розповів батькові. Батько вхопив сокиру, побіг на те місце, але там нікого не застав. Після цього батько часто виходив назустріч братові, коли він повертався, а мати кожний раз, як він ішов у школу, попереджувала, щоб нікуди не заходив, а поспішав додому.

Залишилась в моїй пам’яті подія червня 1933 р. Стояв теплий сонячний день. Мати поговорила з бабусею, потім взяла мене за руку і сказала: “Хочеш, синочку, підемо відвідаємо одну тьотю?” Я з радістю згодився, бо сидіти в хаті, коли надворі все зеленіє і пахне, мені набридло. Пройшли ми селом біля кілометра. Прийшли до одної хати, підійшли до дверей, спробувала мати відкрити, – не відкриваються. Постукала. Тихо. Підійшли до вікна, воно зсередини було завішене якоюсь рядюжкою. Постукали, знову тихо. Обійшли ми навкруги, стукали у всі вікна, – ніхто не озивався. Тоді мати каже: “Зайдемо в сусідню хату, попитаємо, де господарі цієї хати”. Підійшли, мати взялась за клямку і відчинила двері. З сіней війнуло смородом. Розгледівши, побачили: в сінях, біля хатньої стіни лежали двоє мертвих дівчаток, років семи-восьми. Лежали рядочком,

обличчя їх були худі і чорно-сині. Великі зелені мухи роїлися над ними. Лежали невкриті. Сморід стояв нестерпний. Мати закрила за собою сінешні двері і відкрила хатні, і ми побачили – з правої сторони від дверей, на лежанці, лежала якась людина, вкрита з головою рядном. Біля лежанки стояв тапчан, а на тапчані сиділа жінка, розпухла так, що ї очей не видно. Одягнута була в якесь лахміття. Мати привіталась і почала розпитувати про її життя. Передаю її розповідь як запам'ятав: “Забрали в нас хліб і все, що мали. Що було в нас з одежі, – ми позбували, і ось уже не стало нічого, – ми вирішили всією сім'єю умерти, і щоб нас поховали разом в одній ямі. Ті дві доньки, що ви бачили в сінях, померли тиждень тому, – одна, а через день друга. Вони дуже хотіли їсти і все просили, щоб я дала. А перед смертю я спитала їх, чи ви, діти, хочете їсти, вони відповіли: “Ні, нам так добре”. Мертвих своїх діток я витягла в сіни, ще тоді в мене сили вистачило, а ось три дні тому мій чоловік помер, я вже не маю сили його витягти. То, як бачите, я оце вкрила його ряденцем, бо мухи не дають спокою. А в мене вже нема сили і від себе їх відгонити”.

А мій старший хлопчик Василько вже третій день як пішов з дому і нема його. Я просила його: “Не йди, синочку, вже всі помремо, і разом хай нас поховують”. Але ж він мене не послухав, все плакав, що їсти дуже хочеться. “Може, ви (звернулась до матері) побачите мого синочка, то передайте, щоб йшов додому, – разом будемо вмирати. Я вже також їсти не хочу, – хочу вмерти. Одне моє горе, що нема Василька з нами і не маю сили, щоб відгонити мух. Дуже прошу вас, – не кажіть нікому, що ви бачили в нас мертвих, бо прийдуть і заберуть, а я ще жива і вже не вкинуть мене в одну яму з моїми дітками і чоловіком. А ще, може, й Василько прийде, то вже разом хай тоді нас поховують в одній ямі. Для мене тепер найбільше щастя, щоб всю нашу сім'ю з дітками і чоловіком поховали в одній ямі”.

Мати почала плакати, а я й собі за нею. В тій хаті було страшно: троє мертвих людей, і одна жінка при смерті. І рої великих зелених мух – сотні їх. І сморід нестерпний. Ми вийшли з хати, вертались додому, ішли понад полем, ціло колгоспне жито, приємно пахло, а городи стояли зарослі бур'янами.

Чи забрали ті трупи, чи діждались, коли померла й мати, чи повернувся Василько, – не знаю. Можна з упевненістю сказати, коли не було його три дні, то вже не було його в живих.

Прошло багато років. Я згадую ту жінку, що бажала для себе “найбільшого щастя” – бути похованою всією сім'єю в одній ямі разом. То що ж таке “ЩАСТЯ” справді? Для одних щастя – це влада, багатство, пошана, розкішне життя, а для інших щастя – бути вкинутими всією сім'єю в одну яму, хоч без труни, як тварину. **ЯКБИ ТІЛЬКИ ВСІХ РАЗОМ В ОДНУ ЯМУ. ШИРОКИЙ ДІАПАЗОН “ЩАСТЯ”!**

Через одну хату від нас жив мій троюрідний брат Сергій. Батька в нього не було, а мати була інвалідом, жила в Києві в монастирі. Жив у маленькій хатинці,

мав 19 років, неодружений. Був роботящий, не пив, в 1932 р. виробив у колгоспі найбільше трудоднів. Його ім'я, як ударника, красувалось на червоній дошці пошани, його згадували на кожних зборах в колгоспі, ставили в приклад іншим.

Пізньою весною 1933 р. мати пішла відвідати його, і я пішов з нею. Зайшли в хату. Сергій сидів серед хати і у макітрі щось тер макогоном. Мати подивилась і питає: “Що ти, Сергію, треш?” Він відповів: “Оце поліз на горище, знайшов полову просяної, думаю, потру, бо так хочу їсти, що вже нема терпіння”. Мати питає: “А де ж той хліб, що ти одержав з колгоспу?” А він: “Забрали, тіточко, все. А я вже на роботу в колгосп не ходжу, нема в мене сили”. Взяв ложку, зачерпнув з макітри тієї полову і поклав у рот. Але зразу ж виплюнув і заплакав. В матері також потекли сльози.

На другий день вранці, мати взяла квартиру молока і понесла Сергіюві. Зайшли ми в хату. Сергій лежить посеред хати на соломі. “Я принесла тобі молока, попей, Сергію”. Він нічого не сказав, лише заперечливо похитав головою: “Не хочу”. Мати залишила те молоко, і ми пішли додому. Увечері мати знов навідалась до нього, він лежав на тому самому місці, але вже був мертвий, молоко стояло невипите. Батько під'їхав, забрав Сергія і повіз у загальну яму. Я не бачив, як батько відвозив його.

Якось вранці батько, йдучи на роботу в свинарник, взяв і мене з собою. В обідню пору ми верталися додому. Бачимо, – біля дороги на узбіччі лежить якась людина. Підійшли, і батько впізнав, що то була та комсомолка, що агітувала мого батька вступати “добровільно” в колгосп – “на вареники”. Важко було пізнати її, бо була опухла від голоду. Побачила нас і промовила слабим голосом: “Дядьку, я вмираю. Дайте щось у рот укинути”. А батько їй: “Ти вареників наїлася і ще чогось хочеш?” Крізь сльози відповіла: “Простіть мені, мене обманули, самі живуть, а я вмираю”.

На другий чи третій день прийшов бригадир і каже батькові: “Поїдьте і заберіть оту, що вас в колгосп агітувала”. Так сумно закінчилось її земне життя, мені було жаль її, бо вона не зробила нам ніякого зла, не ходила з “мітлюю”.

Наближались жнива, але голод забирав все більше і більше для себе жертв. Тим, хто ще мав сили вийти на колгоспне поле на прополку буряків, в обід на полі давали скибочку хліба і черпак похльобки – “ШЛІХТИ”. Але це мало допомагало. Часто батько їздив по полях і збирав померлих. Нарешті діждались жнив. Багато людей накидались на їжу, а наївшись на голодний шлунок, вмирали в муках.

750 ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ В СЕЛІ ВЕЛИКА БЕРЕЗЯНКА ТАРАЩАНСЬКОГО РАЙОНУ В 1932–1933 рр. ПІД КЕРІВНИЦТВОМ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ. Мільйони наших людей було знищено кривавим червоним московським комуно-фашизмом. Частина з них “реабілітували”. Посмертно. Реабілітували й мене, – за десять найкращих молодих років, протягом яких мене тримали в концтаборах і тюрмах відшкодували мені аж 250 гривень (у червні 1990 р.). А при виході на пенсію (в січні 1989) я отримав 50 гривень пенсії.

Катів, за чийми законами і чийми руками були знищені невинні люди, ніхто не згадує. Їм платять добру пенсію і називають ветеранами і героями праці, кавалерами багатьох орденів, ветеранами війни. А багатьох ще й нагороджують “за особливі заслуги” “перед родиною” орденами Жукова – ката. Нагороджують справедливо: КАТАМ ЗА КАТИВСЬКУ РОБОТУ – ОРДЕН СТАРШОГО КАТА ЖУКОВА. Тільки сумно, що це твориться в наш час і в нашій країні. Комунисти нищили і вивозили в Сибір найкращих наших людей, а сталінський холуй Жуков разом зі своїм другом Берією видав в 1944 р. указ про вивезення в Сибір ВСІХ УКРАЇНЦІВ.

Ранньою весною 1933 р. вночі, коли ми вже спали, хтось тихенько постукав у двері. Мати встала, спитала хто стукає і впустила в хату чоловіка, який прийшов з Федюківки. Це був наш родич по батьківській лінії. Його розповідь була сумна. Зимою його з сім'єю вигнали з власної хати, повністю пограбували, забрали все, що він мав, і він з дітьми, яких у нього було шестеро, поселився в якомусь хліві. Їсти у них не було нічого, бо все забрали, забрали й корову. Сім'я почала пухнути з голоду. Він надумавсь прийти до нас і став просити, щоб ми взяли в свою сім'ю його найменшу дитину – дівчинку двох років. Пам'ятаю його слова, які він говорив крізь сльози: “У нас все забрали і ми голодуємо. Нема надії, що виживем. Але я хотів би, щоб хоч моя найменша дитинка залишилась жива. Я прошу вас, візьміть мою Галочку, врятуйте її від голодної смерті. У вас є корівка, то вона якось виживе у вас, а ми вже почали пухнути. Мені дуже важко бачити смерть моїх діток, яка наближається. Я не переживу цього”. І почав гірко плакати. І мати з ним. А після мати каже: “З дорогою душею ми узяли б вашу Галочку, але ж нас попередили, якщо ми візьмемо якесь “куркуленя” до себе, то зроблять нам те, що куркулям роблять. (У нас в той час в хаті на печі за занавіскою тихо сиділо одне “куркуленя”, Василина, – дочка Івана Комашко, який сидів в той час в тюрмі за “куркульство”. Їй було тоді 14 років, потім вона жила в Дагестані (на Кавказі), померла в 2002 р. Жила в нас таємно, з хати виходила тільки вночі, щоб ніхто не бачив. Коли розбирали її батьківську хату і все подвір'я вивозили в колгосп, вона дивилася через вікно з нашої хати і гірко плакала.

Нам, дітям, – мені і братові Івану, було строго наказано нікому не проговоритись, що ми переховуємо в своїй хаті “куркуленя”. (Василина була материною сестри дочка, тобто, моя двоюрідня сестра). Мати напоїла того чоловіка молоком, він попросив ще налити в пляшку, “для Галочки”, сказав: “Не переживу я смерті своїх дітей. Нема в мене сили бачити їх муки”. Ще до сходу сонця він пішов від нас. Мати провела його, повернувшись в хату, стала на коліна перед іконами, довго тихо молилась, а сльози текли по обличчю її. Я лежав і спостерігав. Тяжко було це бачити.

Прошло чимало часу. Батьків рідний брат, який жив у Федюківці, переказав нам, що той чоловік, який просив узяти Галочку, прийшовши від нас, виліз на

горище і повісився. А дружина, шестеро дітей, в числі їх і Галочка, померли і лежали в тому хліві до того часу, що вже їх не можна було брати, вони вже були розкладені. Сусіди загорнули їх в льоху біля хліва, в якому знайшла їх голодна смерть. До ЖИВИХ куркулів заходити в хату було небезпечно.

Невдовзі прийшла до нас з Федюківки дівчина [Ганя], 18 років з подругою. Вона була з нашої рідні по батькові. Розповіла, що вся сім'я їхня вимерла; залишилась вона сама. Сказала, що з подругою підуть в сусіднє село в радгосп, може, там дадуть їм якусь роботу. Мати напоїла їх молоком, і вони пішли.

Через тиждень нам передали, що нашу Ганю зарізали. Було так: прийшли вони в той радгосп, директор вислухав їх і звелів прийти завтра для оформлення на роботу. Дівчата вийшли від нього і пішли шукати місце, щоб переночувати. Зайшли в одну хату, хазяйка сказала, що місця для двох у неї нема, а одна може залишатися на ніч. Ганя залишилася, а подруга пішла шукати інше місце. На другий день вранці подруга зайшла і спитала хазяйку, де Ганя? Та відповіла, що переночувавши, вона встала і пішла від неї. Гані ніде не було, і подруга заявила в міліцію. Зробили обшук і знайшли відрубану голову нашої Гані, а все тіло хазяйка порубала на шматки і посолила в бочці.

Не спаслась наша бідна Ганя від наглої смерті. Знайшла її там, де вона її найменше чекала.

Прийшла до нас тітка Марія, батькова сестра і розказала про таке: недалеко від них жила жінка з двома синами 12 і 16 років. По сусідстві з ними жила сім'я, що мала корову. Ті хлопці по черзі приходили і брали молоко. Через деякий час ходив тільки один. Коли його питали, де брат, – він мовчав. Одного дня жінка приготувала молоко, але за ним ніхто не приходив. Тоді вона вирішила сама віднести їм. Прийшла до хати – двері закриті. Постукала, але ніхто не відповідав. Підійшла до вікна, і хоч воно було завішене, у щілину побачила, що в хаті хтось є. Тоді вона заявила в міліцію. Приїхала міліція, відбили двері і побачили серед хати закривавлену жінку, – матір тих хлопців, яка рубала і складала в бочку м'ясо з свого сина. Відрубана голова лежала поруч. Зробили обшук і в грубці знайшли голову другого хлопця. Голод відібрав у жінки розум.

Коли вмирили люди десь на вулиці, або в бур'яні, то часто вночі їх тіла обрізали і їли голодні.

Мій батько, збираючи і звозячи на цвинтар трупи померлих, прийшов додому і розказував, що таку-то, чи такого-то вночі хтось обрізав. Собак, котів уже не було, перейшли на труподівство і людодівство.

Якось зайшов до нас в хату Дорофей Комашко (рідний брат Явтуха Комашка) і почав перед матір'ю плакати і жалітись, що його дружина і діти перестали давати йому їсти, казав, що все, що де знайдуть, їдять самі. (В нього було 2 сини і дочка, всі вже дорослі). “Ти вже нажився, – казали йому, – умирай”. Мати дала йому стакан молока, він, трусячись всим тілом, випив, подякував і пішов. Хата його була від нас метрів за 20.

На другий день прийшла його дружина Фроська до батька і сказала: “Заберіть Дорофея, отам на городі він лежить” Сім’я його вижила вся, один він помер. Були випадки і в інших сім’ях, що сім’я не давала їсти одному її члену, і він умирав.

Раз мати йшла в магазин, який був недалеко від нашої хати, і взяла мене з собою. Біля магазину жив чоловік, по-вуличному “Шевель”. Коли ми підходили до магазину, той Шевель у себе біля хати в саду смалив підвішеного за задні ноги kota. Шкріб його ножем, а потім відрізав шматок і почав їсти, а на другий день вранці бригадир прийшов до батька і звелів забрати того Шевеля. Батько зі своїм напарником під’їхали до його подвір’я, а оскільки це було близько від нашої хати, то я, хоч і непрошений, захотів побачити, як будуть вивозити того чоловіка, якого я ще вчора бачив живим. Під’їхали. Він лежав на тому місці, де вчора смалив kota. На дереві висіла задня частина kota, прив’язана за лапки. Голови і передньої частини не було. Шевель лежав з відкритим ротом, а все лице і руки були чорні, в сажі. Він, певно, з’їв на голодний шлунок м’яса того kota, сирого і недосмаленого, і помер, не встиг навіть рук помити і умитися. Він був сухий як жердка. Говорили, що його сім’я теж не давала йому їсти, його син і дочка вижили.

Батько з напарником удвох легенько вкинули його у віз і поїхали до наших сусідів забрати двох дітей, а я вернувся в хату. Мати покартала мене трохи і веліла сидіти дома.

Пізною весною 1933 р., коли цукрові буряки вже були оброблені, прийшов бригадир (той же Тимофій Лифенко) і загадав матері йти на поле і обкопувати бурякову площу ловильними рівцями. Навкруги бурякової площі копали рівці шириною 25 см і глибиною 30–35 см, в них падали довгоносики-жуки, а потім люди ходили, збирали їх і знищували. Крім ловильних рівців в дерев’яних коритцях на чотирьох стовпчиках ставили малясу (в’язку рідину – відходи від цукрового виробництва) з якоюсь домішкою. Жуки, метелики, мухи потрапляли в те корито і вже вибратись звідти не могли, – гинули. Тоді приходили люди, міняли малясу і ставили такі ж корита знову.

Мати взяла мене за руку, і ми пішли на поле. Прийшли на буряки, знайшли визначене місце, – стояв стовпчик, на якому було зазначено прізвище, ім’я і записана кількість метрів, яку потрібно було прокопати, а в кінці зазначеного місця стояв другий. Між ними матері потрібно було прокопати той рівець. Ми вийшли в поле раненько, як тільки зійшло сонце. Мати почала копати, а я сидів і дивився в небо, де висіли і голосно виспівували жайворонки. Раптом я звернув увагу, що не дуже далеко від нас кружляють і кричать ворони. Людей на буряковій площі вже не було, бо буряки вже були оброблені. Я показав матері на те кружляння вороняче, мати взяла мене за руку, і ми пішли на той воронячий базар. Підійшли ближче, побачили – лежить мертва жінка, біля неї зняте з стовпчиків корито, в якому була маляса, а тепер воно стояло поруч з мертвою

порожне. Коли ми підійшли ще ближче, ворони з криком піднялися і зняли три-вожний крик, кружляючи і голосно каркаючи. Вони також були голодні, зібралися поживитися біля трупа, а тут ми невчасно прийшли і перебили їм трапезу. Ми підійшли до трупа впритул, – лежала жінка років 40. Була худа, шкіра та кістки. Рот був широко розкритий і в ньому кишіли мухи, мурашки. Очі також були відкриті, і в них було повно мурах, мух і всяких комашок. На босих ногах також було багато тієї живності. Крім того, були рвані рани. Видно, вже ворони почали розкльовувати, але ми перешкодили їм. Мати перехрестилася, я злякано тримався за матір обома руками. Ми зразу ж пішли додому, мати хотіла сказати батькові, щоб поїхав і забрав мертву, поки її ще не розкльовали птахи.

Прийшли додому, але батька дома не застали, він повіз на цвинтар чергову ходку, а так як викопана раніше яма була вже заповнена, то для інших “пасажирів” довелося копати нову яму. І, хоч копали гуртом, викопали аж надвечір. Батько, скинувши трупи у викопану яму, приїхав додому, коли вже заходило сонце. Мати розказала про те, що ми бачили, і просила, щоб він поїхав забрав ту жінку. Але батько, натовившись за день, сказав, що поїде завтра.

На другий день вранці батько поїхав, взяв її, але вона вже була розкльована і роз’їдена птахами і комахами. Говорив, що на ногах тіло було розкльоване до кісток, лице теж розкльоване, очі видовбані. Мені було страшно навіть слухати, коли батько розказував. А батькові страшно, мабуть, не було. Він зник таке бачити. Не випадково у 1945 р. його викликали в сільраду і звеліли їздити по всьому селі та по полях і перевозити в одне місце трупи солдат, які загинули у війну і були зариті там, де їх спіткала смерть. Сказали: “Ви маєте досвід ще з 1932–33 рр. Не всі можуть таку роботу виконувати”. І батько їздив, розкопував могили і звозив трупи солдат на цвинтар.

У 1932–33 рр. до нашої хати, до батька, постійно приходили люди – і бригадири, і всі, хто ще мав силу, просили, щоб поїхав забрав померлих і завіз на цвинтар. Смертність була висока, і батько не завжди мав змогу поїхати і забрати труп відразу. Часто бувало так, що навантаживши віз трупами, батько привозив їх на цвинтар, але яма була заповнена. В такому випадку батькові доводилося копати свіжу (нову) яму, а підвода з трупами стояла поруч, іноді копали спеціально послані люди, але були такі дні, що ніхто не приходив, і копали ті, що привезли трупи і не мали місця куди їх скидати. Мертві лежали і чекали своєї черги по декілька днів. Тим, які померли в хатах, було байдуже, а кого смерть захопила в полі, або на дорозі, – була загроза бути розкльованими птахами, або обрізаними голодними людьми. Пам’ятаю, ми з братом Іваном ішли недалеко від хати. Вискочив з бур’яну якийсь чоловік, кинувся на нас і з кишень наших забрав пляцки, які нам дала мати, а ми не встигли їх з’їсти. Ми прийшли в хату, розказали матері, а мати каже: “Добре, що хоч вас не порізав, а те, що забрав від вас, то нехай їсть на здоров’я, він голодний”. Але після того ходити з братом я боявся. З матір’ю – не боявся. Були випадки, що батько підбирав відрізані

голови, – м'ясо з'їдали, а голову викидали. В основному, це були голови дітей з чужих сіл.

В 1932–33 рр. московські комуно-фашисти знищили в нашому селі Великій Березянці Таращанського району Київської області 750 своїх людей. Голодомором.

На фронтах проти німецьких фашистів за 4 роки (1941–1945) було вбито 180 наших людей.

ПИТАННЯ: Чиї фашисти більш “гуманні” – німецькі, проти чужого їм народу, чи московські комуно-фашисти проти свого власного народу?

У 1936 р. я пішов у перший клас. Учителем був Іван Ісакович Маковецький, якого ми дуже любили. Він завжди говорив нам, щоб ми гарно учились, а хто буде учитись найкраще, той поїде в Москву до товариша Сталіна. Одна дівчинка, – Люся Макітренко, послухала і питає його: “Скажіть, Іване Ісаковичу, що товариш Сталін їсть? Я думаю, що мабуть їсть сало з салом”. Іван Ісакович усміхнувся і сказав: “Учись гарно, то поїдеш і побачиш сама”. Для нас, дітей, що пережили голод, і не мали навіть хліба доволі, поїсти сала з хлібом – то вже була мрія, а як поїсти сала та ще з салом, то вже вершина щастя.

В третьому класі почали вивчати історію СРСР. В підручнику з історії були вміщені, крім портретів Леніна, Сталіна, портрети менших “вождиків” – Постишева, Блюхера, Косіора, Єгорова та інших. Почався урок історії. Вчителькою була Марія Софронівна Колюх. “Діти, – сказала вона, – відкрийте ваші підручники на сторінці такої-то. Там портрет ворога народу Блюхера. Рисуйте йому роги”. І ми з радістю почали малювати, хто як умів, а так як робили це чорнилом, то після наших малювань того ворога і в НКВД не пізнали б. Через декілька днів те саме, – Єгоров ворог. Знов рисуємо роги. Ще через тиждень, – лисий Косіор, і йому намалювали роги. Одна дівчинка, Марія Андрієвська, каже вчительці: “Маріє Софронівно, от якби всі вожді стали ворогами, – як добре було б нам, не потрібно було б учити цю історію”. Вчителька промовчала.

Тільки ми кінчили з вождями-ворогами, заходить в клас директор школи і наказує всі зошити, які маємо з собою, витягти з парти і покласти перед собою. Витягли, поклали. Тоді він пройшовся по всьому класі і в усіх зошитах повідривав палітурки. Говорили, що всередині рисунка, на палітурці було вміщено непомітно фашистський знак – свастику. Ми шукали ту свастику, але вона була так хитро нарисована, що ніхто її не знайшов і не бачив, тільки зошити наші залишились голі.

У вересні 1939 р. у школі зібрали збори, зігнали на них всіх учнів і вчителів. З району приїхали агітатори, лектори і почали розказувати, як Червона армія під мудрим керівництвом рідного вождя і учителя товариша Сталіна подала братську руку братам нашим на Західній Україні. Довго розказував, як-то тяжко жилося братам нашим під гнітом польських панів. Вони постійно голодували, були такі бідні, що не мали за що купити сірників і змушені були колоти кожен сірник над-

вое або й начетверо. Не було в них за що купити солі, щоб зварити їсти, замість солі вони рубали бочки з-під оселедців і вкидали в горщик. Я вислухав, підняв руку і запитав: “Скажіть, а чим вони солили сало?” Він хижо глянув на мене: “Яке сало, – в них хліба не було, а ти питаєш про сало. Сало їли тільки буржуї та куркулі, а бідняки їли м’ясо тільки тоді, коли здихала курка. А тепер ми звільнили їх, то потрібно допомогти їм, поясніть батькам, щоб подумали і не упирались здавати м’ясо, яйця, молоко для наших братів”.

Прийшов я додому, прийшов і брат. Розказали батькам про те, що нам говорили в школі. Батько послухав і каже: “Дерли шкуру, а тепер будуть дерти дві”. І дійсно, – через декілька днів принесли нам зобов’язання – здати додатково м’ясо, яйця, молоко, шкуру (потрібно ж босих братів взути). В колгоспі теж зробили збори і ту саму пісню проспівали. Один чоловік з нашого села хотів поїхати на Західну Україну, щоб побачити тих голодних братів, але доїхав тільки до Шепетівки, – там його зняли з поїзда і наказали вернутись додому. Він повернувся і замовк, – що йому сказали в Шепетівці, що він бачив, – нікому нічого не сказав. У 1941 р. його взяли на фронт, і він не повернувся.

В нашому селі після голодомору 1932–33 рр. залишилось багато круглих сиріт. В кожному з трьох колгоспів організували “патронаг”, тобто, в пусті хати поселяли сиріт і назначали стареньку жінку, щоб варила їм їсти, прала білизну і т. ін. В нашому класі було шестеро дітей з патронату. Пам’ятаю, в жовтні 1938 р., напередодні “жовтневих свят” вчителька звеліла всім учням вивчити напам’ять і розказати на “святі” вірш. Дівчині з патронату довелось розказувати вірш “Пісня про Сталіна”. Звали дівчину Люба Мандровська. Перед святом проводили репетицію, чи добре вивчили. Люба встала і почала декламувати:

*“Піснею про Сталіна починаєм день.
Кращих ми не знаємо на землі пісень”.
“У країні Сталіна, у країні Рад
Ми ростем, зростаєм, як зелений сад”.*

Після цих слів голосно заплакала, закрившись руками. Наша вчителька, Марія Софронівна, підійшла до неї, обняла і почала допитуватись, що трапилось. Люба, крізь сльози, хлипаючи, розказала, що ще з учорашнього ранку нічого не їла, бо голова колгоспу не виписав бабі продуктів, і вона вже другий день нічого не варила. Вчителька заспокоїла дівчину і сказала, що сама піде до голови колгоспу і поговорить з ним.

На другий день ми спитали Любу, чи дав голова продукти, – відповіла, що дав. Але такі перебої з продуктами повторювались не раз. Діти підходили до вчительки і плакали, щоб допомогла. Вона ходила, допомагала.

В школі нас заставляли записуватись в “безбожники”. Були заведені спеціальні журнали, в які записували безбожників і заставляли розписуватись. Суворо попередили, щоб на Різдво ніхто не здумав іти колядувати. Потім

комсомольці-активісти пішли по хатах і в кожній хаті вимагали у всіх записуватись в безбожники і власноручно розписуватись.

Прийшли групою до нас, дома була мати і ми з братом. Почали з ходу: “Ми прийшли, щоб ви записались в безбожники, бо Бога нема. Вже всі підписались, оце тільки ви ще опираєтесь. Підписуйтесь”. Мати відповіла: “Моя мати вірила в Бога, і я вірю і не підпишусь”. Закричали: “Значить ви проти радянської влади?” А матір їм: “Я до вашої влади нічого не маю, а в безбожники не запишусь”. Покричали і пішли з хати, але й після ще не раз приходили. Дуже хотілось їм виконати план по безбожниках. Мати в цьому їм не допомогла.

В жовтні 1937 р. мати йшла на поле копати цукрові буряки і взяла мене з собою. Копала вручну “копачкою”. Земля була суха і тверда, бо довго не було дощу. Копати було важко, копачка не лізла в землю. Мати копала, а я вибирав і зносив на купу. Після мати очищала їх, обрізала гичку, скидала на купу і вкривала землею, щоб не в’янули. Я, трохи попрацювавши, пішов додому, а мати залишилась працювати далі. Прийшов вечір, настала ніч, а мати не приходила. Ми думали, що, може, щось трапилось, може, аварія з машиною, бо викопані буряки потрібно було ще навантажити вручну на машину і відвезти за 12 км на цукровий завод. Всю ніч ми не спали, переживали, що ж трапилось, чому мати не прийшла увечері?

Аж під ранок мати прийшла вся в сльозах, – виявилось, що бригадар заявив, що мати, копаючи буряки, багато їх попереривала. Тоді увечері, коли почало сутеніти, і мати вже збиралася йти додому, під’їхала машина, в якій був суддя і члени суду. Матір затримали і почали розкидати купу очищених матір’ю буряків та шукати перерваних. З купи, в якій було близько тонни буряків, знайшли 4 чи 5 перерваних. Обвинували в шкідництві. Суд відбувався при світлі фар.

Мати вже подумки прощалася з нами. Казала: “Не за себе думала, а за вас, діти, – як ви будете жити самі, як мене візьмуть в тюрму”. Але суддя, розібравшись, сказав, що земля справді суха і тверда і не кожний буряк можна легко викопати, інший перерветься. А буряків перерваних на тонну, – це мало, щоб засудити за шкідництво. Наказав пильнувати і старатися не переривати колгоспних буряків, бо кожний буряк коштує для держави три копійки. На те, що мати була інвалідом другої групи, ніхто не звертав уваги. Коли мати пред’явила довідку від лікаря про інвалідність, то через декілька днів уночі, як ми вже полягали спати, приїхала машина з міліціонером і забрали її в Таращу в лікарню на обстеження, бо у всіх було підозріння, що довідку про інвалідність мати купила. Але в лікарні знову підтвердили інвалідність, і вранці матір привезли додому, на нашу радість. “Хотіла б я краще вмерти, ніж так жити, тільки дітей шкода та вас, мамо. Хто вас догляне без мене”, – сказала мати до бабусі, яка лежала вже декілька років паралізована.

“Я бачу, дочко, як тяжко тобі і без мене, а тут іще і я лежу, каліка на твої руки. Я кожний день прощу Бога, щоб послав мені смерть, але Бог не слухає

мене. Проси, дочко, і ти Бога, щоб узяв мене, тобі буде хоч трохи легше. В тебе ж діти малі, – живи для них”.

“Не говоріть так, мамо, не знаю, як я житиму, як вас не стане. Ви – моя порадиця”, – говорила мати, плачучи. Ми з братом чули цю розмову і нам було дуже сумно, хотілось плакати. І мені подумалось: що б я робив, якби, не дай Бог, не стало матері? І захотілось мені, щоб померти раніше матері. Але життя продовжувалося.

У 1940 р. в Таращі організували якусь шкільну олімпіаду. Брат учився в дев'ятому класі. Він був художником від народження. Всі стінні газети в школі доручали оформляти йому. Доручили і на олімпіаду написати заголовок і художньо оформити газету. Він написав жовтою фарбою літери, а тінь на літери намалював голубою. Поніс у школу, вчителі були в захопленні. “За таке оформлення ми зайемо перше місце серед усіх шкіл району”, – говорили. Брат радів, що його так гарно оцінили, і в призначений час поїхав на ту олімпіаду. Ми з нетерпінням чекали вечора, коли він мав повернутись. Настав і пройшов вечір, а його не було. Ми не лягали спати, – чекали. Нарешті біля півночі він повернувся переляканий, в сльозах. Ми почали допитуватись, що трапилось, але він мовчав, утираючи сльози, нічого не сказавши, ліг спати.

На другий день розказав, що як тільки він приїхав на ту олімпіаду, до нього підійшли два енкаведешники і повели з собою. Завели в кімнату, в якій на столі лежала розгорнута його газета. Відразу ж накинулись з криком, щоб признався і назвав ім'я того буржуазного націоналіста, який дав йому завдання написати заголовок таким кольором. Брат виправдовувався, що зробив це сам від себе, що зробив це тому, що ці кольори йому подобаються. “Признайся, хто навчив тебе, назви прізвище! Згноїмо в тюрмі, як ворога. Коли ворог не здається, його знищують. Пам'ятай це і признавайся!” Назвати нікого. Тоді вони сказали: “Нам шкода твоєї молодості, ми тебе відпускаємо поки що. Іди додому і згадай, хто тобі дав те завдання. А тоді ми викличемо тебе і побачимо, що з тобою робить. Про те, що ми з тобою тут говорили, нікому ні слова не говори”. Після цього брат кожний день чекав виклику в НКВД, але все обійшлося – не викликали. Завдяки тому, що він був комсомольцем, дуже добре вчився, ні в чому не був замішаний раніше, і зі школи на нього дали хорошу характеристику. Це врятувало його від пащі НКВД. Малювати він перестав.

В травні 1941 р. батька примусово завербували в Київ. 22 червня почалась війна. На другий день розпочали мобілізацію чоловіків. Вночі, коли ми спали, в хату вдерся комуніст Гриша Макар з карабіном, наказав братові одягтись і йти з ним. Куди взяли його, ми не знали. Аж на другий день в обідню пору брат повернувся, брудний, ноги в крові, бо був босий. Розказав, що привели до конюшні, заставили запрягти коней в борони зубами вверх і толочити пшеницю, щоб не залишилась ворогові. Спалити не могли, бо ще не була стигла. Брат раніше ніколи не робив з кіньми, крім того, був босий і була ніч. Коні наступали

тому на босі ноги, і коли він повернувся, мати промивала ті рани, змазувала чимось і плакала. Організували всіх коней і борони, і встигли за декілька днів знищити близько 400 га пшениці. Комуністи і активісти тим часом нищили трактори, молотарку, жатки та інший інвентар, різали свиней колгоспних, а велику рогату худобу погнали на схід, “за Дніпро”. Зігнали всіх на збори, прочитали наказ, – знищити все, – залишити ворогові смугу мертвої землі. А як нам жити, що їсти на тій мертвій смузі, – не згадали.

Через тиждень забрали в армію брата, а також всю молодь включно з 1925 роком народження. В перших числах липня німецьке військо вступило в наше село. Всі люди, хто залишився в селі, дружно вийшли в поле збирати хліб. Збирали вручну, коси і серпи – вся механізація. Взяв косу і вийшов на поле також Гриша Макар, який чомусь не встиг утекти з комуністами. Перед обідом, на поле виїхала німецька машина, посадили його в машину, вивезли за село, трохи з’їхали з дороги, дали в руки лопату і наказали копати яму. Там його пристрілили і закопали. Коли повернулись совети, на тому місці поставили пам’ятник як героєві. І весь час водили на ту могилу піонерів і розказували про “геройський подвиг” комуніста Гриші. Таких “героїв” – комуністів було багато.

Весна 1933 року. Теплий весняний день. Бабуся поралась в хаті біля печі, а я нетерпляче чекав, коли вона скінчить, і підемо надвір. У вікно побачив, що повз хату ідуть люди. Раптом відкрились двері, і в хату увійшла незнайома жінка, звернувшись до бабусі і сказала: “Ходіть побачите порізаних дітей, одні голівки лежать, аж сім”. Це від нашої хати на сусідньому кутку. Бабуся замкнула хату, взяла мене за руку, і ми пішли за людьми. Підійшли ми. Люди стояли колом, а посередині на траві лежали відрубані дитячі голови. Поруч стояла жінка, в якій ці голови знайшли. Вони були сховані в лежанці. Стояла спокійно, відсутнім поглядом дивилась в одну точку, дехто плакав, інші дивились мовчки. Підійшов міліціонер, сказав їй іти за ним, і вона покірно пішла. Більше ніхто в селі її не бачив.

Прийшли додому, бабуся каже: “Ото дивися, Павлику, як не будеш мене слухатися, то й тобі таке буде, – голову відрубують, а тебе з’їдять. Слухайся і не виходь без мене з хати”. Після баченого мене вже не потрібно було прив’язувати в хаті, – я боявся й носа висунути з хати без бабусі або матері.

Бабуся врятувала мене від людоїдів,

Батько і мати врятували корівку від злодіїв,

Корівка врятувала нас всіх від голодної смерті.

Мій батько працював на свинарнику і, крім основної роботи, мав обов’язок – звозити і закопувати трупи померлих з голоду. Матері наділили площу цукрових буряків, і вона ходила всю весну сапати їх, проривати, знов сапати, копала ловильні рівці, збирала жуків. Все це робилось вручну. Бабуся мала 85 років, в хаті варила їсти, доглядала нас з сестрою, – берегла від людоїдів. Якби не бабуся, – наварили б і з мене холодцю.

Якось батько запряг коней і приїхав додому, щоб завезти на кладовище померлих Комашка Артема, його дружину і дочку Фросю. Артем моїй матері – двоюрідний брат, їхня хата була за 30 метрів від нашої. Вони померли давно, але до них ніхто не навідувався, і вони мертві лежали в хаті, аж поки з сільради прийшли перевіряти, відбили засув і знайшли їх мертвих. Вони вже були розкладені. Відразу ж наказали батькові забрати їх і завезти на кладовище. Батько сів снідати (бо після тієї роботи їжа не йшла в горло), заходить бригадир Тимофій Лифенко, вітається і каже: “Я оце з поля, був на буряках. Там Ганна лежить на своїй площі. Біля неї я поставив віху. Вчора надвечір вона ще проривала буряки, а сьогодні рано вийшов на поле, – бачу – ворони кружляють. Я підійшов, – очам не повірив, – Ганна лежить мертва і сапа біля неї. Трохи не кінчила досапати. Добра була жінка, слухняна. Поїдьте заберіть її і завезіть на цвинтар, вона варта того. Поспішіть, бо ворони розклюють її”. Батько відповів: “Я маю наказ завезти Артемову сім’ю, це займе чимало часу. Вчора вже повна яма була, як я возив, сьогодні, певно, прийдеться копати нову”. Лифенко на здався: “Поїдьте заберіть спочатку Ганну, вона не важка, а потім приїдете сюди, заберете Артемову сім’ю і разом завезете. А я вам запишу трудовні за дві ходки”. Мати почула і каже: “Два дні тому я йшла з нею на поле, і вона жалілася, що дуже ослабла, нема сили, а буряки переростають. Царство Небесне хай буде їй”, і мати перехрестилась.

Буряки були недалеко, кілометрів зо два. Батько поснідав, сів на віз, і я з ним. Вийшли на поле, стояла гарна погода. Повівав тихенький вітерець, в небі виспівували, як завжди, жайворонки. Запах на полі був чудовий. Побачили віху і незабаром підїхали ближче. Під віхою лежала мертва жінка, біля неї сапа. Лежала на боці, рука підкладена під щоку, неначе спала. Була боса. Великі мухи лазили по обличчі і по ногах. Але ворони ще не встигли розклювати її. Вони тільки кружляли над трупом і голосно кричали, Мабуть, ображалися на нас, що невчасно приїхали.

Батько підійшов, взяв її на руки і поклав на віз. Біля хати я зійшов і пішов у хату, а батько підїхав до Артемової хати. З нашої хати вийшов батьків напарник, що завжди з ним працював, і також пішов до Артема. Як виносили сім’ю Артема, я не бачив. Приїхав батько після обіду, швидко справились, бо яму викопали тим часом люди з іншого колгоспу.

Я розказав удома, як лежала Ганна, а бабуся каже: “Вона з гарної сім’ї, ніколи нікого не ображала. Чоловіка її десь не стало, жила сама. Але ніхто не сказав про неї лихого слова. Я знаю і матір її, мати також була спокійна, роботяща”. Від слів бабусі я розчулився, виліз на піч, і щоб ніхто не бачив, тихенько сидів плакав. Жаль мені було добру Ганну.

Якось зайшов до нас мій троюрідний брат Іван Комашко. Мав 15 років. Він був сином брата Івана Комашки, Петра. Мій дядько, Іван Комашко, був дядьком і йому. Мати дала йому їсти і спитала, як він живе. Їх сім’я вся вимерла

Залишився він один. Сказав, що не знає, чи виживе, бо їсти не має нічого. Мати з бабусею порадили йому поїхати на Кавказ. Туди втік трохи раніш мій і його дядько Іван Комашко з дітьми. Нагодували його, зібрали щось їсти в торбинку на дорогу і випроводили. Через деякий час мати вийшла з хати, а Іван качається по землі, не маючи сили встати. Він присів по потребі, а встати не зміг. Мати підвела його і каже: “Іди, сину, до станції, ніде не сідай, і там чекай поїзда”. Він подякував, заплакав і пішов. Через деякий час ми одержали від нього листа. Доїхав благополучно і влаштувався. На Кавказі голоду не було. Потім оженився, і в 1938 р. приїжджав до нас. Сказав: “Ніколи не забуду і не прощу їм (комуністам) того, що виморили всю мою сім’ю”. Коли в 1941 р. почалась війна, він організував групу друзів, які не хотіли проливати свою кров за катів, і боровся з НКВДешниками. Загинув у боротьбі з катами, але не за катів.

У нашому кутку було 12 хат. 4 родини вимерли повністю, 6 – частково, в двох родинях не помер ніхто. В серпні 1933 р. на трудовні видали хліб, – план по голодомору було виконано. Ще раз посилати “мітлу” було небезпечно, колгоспні кріпаки могли вимерти всі поголовно, а владоможці не мали бажання працювати на землі, вони вміли тільки грабувати. І тому змушені були закінчити голодомор. Кращі люди і господарі, які годували хлібом всю країну, були вивезені і знищені голодом. Викорінення інтелігенції, яка ще вціліла, продовжували органи ГПУ та НКВД.

Всі, хто не вмер з голоду, були загнані в колгоспи. Кожен день потрібно було йти в колгосп на роботу на протязі року і виробити встановлений “мінімум” трудоднів. Хто ж не виробив, тих судили до примусових робіт терміном до шести місяців, з відрахуванням 25% на користь колгоспу. Важко було тому, у кого була сім’я з малими дітьми. Потрібно було управлятися і дома, і в колгоспі. Кожен день вранці під вікна підходив бригадир і часто з лайкою загадував йти на роботу, дитячі ясла працювали не завжди.

Мою бабусю в 1934 р. розбив параліч, вона не вставала з постелі. За нею був потрібний догляд. Сестрі було 2 роки, на когось потрібно залишати, а самому поспішати в колгосп. Мати була хвора, інвалід другої групи. Та на це ніхто не звертав уваги. Наша хата і город були близько від колгоспного двору і конюшні. Я часто бачив, як конюхи, навантаживши біля конюшні на віз чи на сани гною, брали в руки вила і вдвох з обох сторін били вилами нещасних голодних коней, які не мали сили тягнути той віз чи сани. Часто вони падали, тоді їх били ще сильніше, багато коней калічили, вибивали їм очі.

Наш город був від конюшні за 20 м. Голодні коні часто виривались з конюшні, і шукаючи їсти, заходили в наш город. Я брав палицю і йшов виганяти їх. Побачивши мене, вони зривались і бігли до конюшні. Через деякий час приходили знову. Якось я вийшов, бачу табун коней у нас на городі на посіяному житі пасеться. Я підійшов, всі коні, крім одного, побігли. Той, що залишився, не звертав на мене ніякої уваги, продовжував спокійно пастись. Я підійшов ближче

і глянув на його, – в нього були вибиті очі. Я взяв його за гриву і завів у конюшню. Конюхи побачили і кажуть: “Це Малюнок, добрий кінь, тільки сліпий”.

Запрягати у віз його не можна було, а боронувати можна, я брав його за гриву, і він покірно тягнув борону, але це було пізніше. В жнива біля молотарки Малюнком відтягали від кагатів полову, при німцях ми з Малюнком робили це. Малюнок був спокійний і слухняний коник. Після роботи я сідав на нього верхи і їхав додому. Він спокійно йшов, але, коли підходив до місточка, який потрібно було переходити, ставши передніми ногами на місток, різко зупинявся і далі не йшов. Тоді я злавив, брав його за гриву і переводив через місток. За мною він йшов покірно. Перевівши, я знову сідав на нього, і ми спокійно поверталися додому.

У січні 1944 р. мого Малюнка зарізали і з’їли советські солдати – узбеки. Шкода було мені бідну тварину, – вибили очі, ніхто його не жалів, тільки били. Був покірним, роботящим, а люди осліпили і нарешті зарізали. Доля Малюнка схожа на долю нашого українця-селянина. Сумна доля! Відношення до коней і до колгоспників було подібне, разом з кіньми вони тягли колгоспний віз, від них забирали останню їжу, вони, як і коні, вмирили від голоду на колгоспній роботі, трупи їх валялись всюди, їх різали і їли. Тільки по кількості людей померло з голоду багато більше, ніж коней. Це тому, що людей було більше.

Злочин без карі – злочин, кара без злочину – подвійний злочин; словесна реабілітація невинно засуджених без морального і матеріального відшкодування – теж злочин і глум. Советський комуністичний режим за час свого панування на Україні порушив усі ці істини. Влаштований ним штучний голодомор в 1932–33 рр. не засуджено, навіть згадка про нього каралась тюрмою і концтабором.

Оголосивши в останній час про реабілітацію жертв невинно репресованих словесно, – режим не відшкодував моральних і матеріальних збитків, яких завдав протягом всіх років свого кривавого панування в нашій державі.

Мільйони наших людей знищили голодом, розстрілами. В тюрмах і концтаборах, на каторжних роботах в Сибіру і на Крайній Півночі знайшли свій кінець кращі люди країни. Ті, що залишилися живими і після довгих поневірянь повернулись в Україну немічними інвалідами, покинуті напризволяще.

Слуги комуністичного режиму, що продавали нас в табори на каторжний труд, нищили голодом і холодом, а також їхні спадкоємці почувають себе і зараз добре. Пенсію одержують не таку, як ми, і ніхто не пригадує їм того, що вони творили над нашим народом за часів свого панування. Під червоними прапорами російських окупантів, з портретами катів українського народу – Леніна і Сталіна, вони марширують вулицями наших міст і закликають до “відновлення СРСР”. Засідають у Верховній Раді і часто демонстративно мовою московського окупанта галасують за повернення України в московський “рай”.

В своїх спогадах про голодомор 1932–33 рр. я описав лише маленьку частинку того жаху, який я особисто, своїми власними очима бачив і пережив

у своєму рідному селі Великій Березянці Таращанського району Київської області. Обмежився тим, що глибоко запало і закарбувалось в мою дитячу пам'ять в ті страшні 1932–33 рр.

За те, що нагадав комуністам про їх чорні справи (згадав голодомор, – те, що бачив власними очима, і спитав, – скільки жертв це коштувало нашому народу), мене в 1952 р. засудили за антирадянську діяльність, “на повну катушку!”, як любили вони тоді висловлюватись. “Посідіть, узнаєть, еслі не подохнешь”, – злорадствував суддя. Більше 10 років, – найкращих років життя, відібрала в мене тюрма і концтабори. Але я вижив. А скільки таких, як я, залишились лежати в холодній землі Сибіру та у вічній мерзлоті Півночі, – один Бог тільки знає.

Я не закликаю до розправи над тими, що творили ці злочини, але знати про це повинні всі, особливо молодь, щоб у майбутньому таке не повторилось ніколи.

*Підготувала до друку О.Супронюк.
1995 р.*

СВІДЧЕННЯ

**КУЛІШ Ганни Сидорівни,
1923 р. народження**

(с. Степанівка Лозівського р-ну Харківської обл.)

Голод був такий страшний, що їли все. Все кругом підбирали. Усі були пухлими. Животи були як барабани, особливо у малих дітей. В нас була одна корова, яку нічим було годувати, і вона була худа. Всього нас у родині було 9 дітей. Кожному було по склянці молока на добу. Всі діти були схожими на рахівів. Наймолодший пив тільки молоко. Ми збирали лободу і щирицю і варили з них юшку, пекли коржики. Батько, після того як його розкуркулили, поїхав по харчі на Донбас, а мати пішли в Росію. Пішли пішки, і ходили від хати до хати, просили милостиню. Потім розповідали, що там з продуктами легше. Давали їм буряк, картоплю. Хто що міг. Одного разу натрапила на весілля. Господар їй сказав: “Хохлушка, заході”. Він посадив її за стіл, нагодував і дав на дорогу невелику паляницю. Паляницю вона хотіла принести додому, але, як вона розповідала, рука сама лізла у пазуху, і там скоро того хліба не стало.

Також мама їздили на Донбас, там теж було легше. Міняли рушники на харчі. Коли приїздили додому, то на станції їх вже чекав голова сільради Вовк, який ці харчі відбирав. Люди потім казали, що він ділив ті харчі зі своїми співпрацівниками.

Записав С.Шаповаленко.

СВІДЧЕННЯ

КУЛІШ Євдокії Пилипівни,
1906 р. народження

Народилася я в с.Маврине (нині Межиріч) Павлоградського району Дніпропетровської області, де й застала голодомор 1932–1933 років.

Батьки мої працювали в колгоспі. Сім'я була з 9 чоловік. В 1932 р. у батька забрали запаси хліба, худобу тощо.

Від голодної смерті у 1933 р. померли мої батьки і мій син Григорій, 1928 р. народження. Голод розпочався з осені 1932 р., тривав до літа 1933 р. (до нового врожаю).

Виснажених голодом дітей забирали в дитячі будинки. Зустрічались в селі випадки людодства і труподства. У Каленик Анастасії, жительки с.Маврине, померли діти, і вона їх поїла.

Найтяжчим періодом голоду були зима і весна 1933 р. Голод був тим більш тяжким, що була дуже холодна зима. Люди їли котів, собак, худобу, у кого вона була. В період голоду в сім'ях помирало 2–3 особи.

Рятувалися по-різному від голоду: весною люди їли лободу, рогіз, очерет, а також їздили, хто міг, на роботу у поле, де один раз на день давали їсти. Особливо тяжко переносили голод діти та люди похилого віку, які помирали раніше інших.

[Підпис] Є.Куліш
Записав С.Водоп'ян.
1998 р..

СВІДЧЕННЯ

КУЛІШ Ольги Володимирівни,
1918 р. народження
(с. Новов'язівка на Дніпропетровщині)

Ми жили на хуторі. Батько був заможним селянином, в нас було дві корови і десятеро овець. Але коли розпочалася масова колективізація, це все відібрали, а нас прозвали “куркулями”. Пам'ятаю, як батько з другими чоловіками зробили підкоп під комору нашого колгоспу і вкрали звідти небагато пшениці, яку ми потім заховали під скиртою сіна. Все обійшлося добре. В колгоспі не побачили нестачі зерна. Завдяки цьому, ми вижили в той період. Наш сусід, щоб прогодувати своїх дітей, теж поліз в комору, вибив двері і вкрав мішок зерна. Його потім

знайшли, і сусіда відправили у в'язницю, а його сім'я ще й змушена була запла-
тити чималий штраф.

*Записав І.Жевжик.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

**КУЛІША Петра Яковича,
1922 р. народження**

(с.Великомихайлівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл.)

33-й рік був тяжким. Голова колгоспу і троє міліціонерів ходили по хатах і забирали продукти харчування, зерно, свиней, корів... Щоб уникнути голоду, ми терли на муку качани з-під кукурудзи, пекли хліб і їли. Ми з братом ходили ловити котів, їли навіть пацюків. На той час на людей було страшно дивитись, всі були опухлі з голоду. Траплялись випадки, коли люди божеволіли, були випадки самогубства. Ми ходили на скотомогильник і їли м'ясо подохлих коней, котрих вивозили і викидали.

*Записав Є.Гашиї.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

**КУЛЬБАШИНОЇ Олени Сергіївни,
1922 р. народження**

(с.Чернявщина Юр'ївського р-ну Дніпропетровської обл.)

На той час я проживала в с.Олексіївка Юр'ївського р-ну на Дніпропетровщині. Сім'я наша була дуже велика: я з меншою сестрою (їй тоді було 7 років), мати, батько, материні дві сестри, брат, дід та баба. В селі на той час була комуна, до якої і входили всі члени сім'ї. Працювали тільки за харчі. Приносили додому з комунівської кухні їжу, так і жили. Та все ж голодували.

В 1933 році померли дід, мати та її брат. Цю велику сім'ю тримав на світі дід, який був різником у комуні. Тайком приносив шматочки м'яса додому. Коли померли батько та дід, траплялося, що їли і собак. Двох дівчаток здали в комунівський дитячий садок, потім – у дитячий прийомник, а пізніше – у Юр'ївський дитбудинок.

Я не померла з голоду тільки дякуючи комунівській їдальні та дитсадку, куди мене здали на цілодобове перебування після смерті матері та діда.

1999 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КУЛЬГИЦЬКОЇ Ганни Василівни,
1909 р. народження
(Дніпропетровщина)

Ми були дуже малі, оце найдемо кусок з тварини і смочем його.

А ховали людей як? Заїжджають гарбами і скидають на них і живих і мертвих, а живі руками землю одмахують, бо ще ж живі. Трун не робили, ні матерії не було, та нічого. У мене син як наївся макухи жовтої – з сої, я на роботі була, коли кажуть, що хлопець на весь двір кричить. Я прибігла додому, ми його в лікарню, а там кажуть, щоб ми уже готовились, бо вмре. А що ж готувиться? Ні матерії, ні труни, ні їсти. Але, слава Богу, оживили його, желудок став у нього і все. Ну, откачали.

Їли і коней дохлих, ховрахів ловили, собак ловили. Були балачки, що в сусідніх селах їли дітей, а в нашому не було. А коли Пасха була, не було і кусочка хліба, так я на березі калачики собирала.

1999 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КУПИ Марини,
1920 р. народження
(Дніпропетровщина)

Мала я була, але пам'ятаю, що була я в дворі, коли чую, що хтось кричить біля двору: “Рятуйте!” Я ж побігла подивитись, а там хлопця палками б'ють, він вирвав цибулю в них, так вони чуть до смерті не забили його.

1999 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

КУПИНИ Франки Володимирівни
(с. Ставище Київської обл.)

“НАВІТЬ ЛЯЛЬКУ ЗАБРАЛИ...”

Вона сиділа за приставним столиком у моєму кабінеті і здавалась святою й величавою. Проста і мудра сільська жінка. Руки її, що так несміло туляться на

гладенькій поверхні, з малолітства знали працю біля землі і домашнього господарства. А очі – двоє озерець печалі: давньої-давньої, аж на самому денці, і нинішньої, обрамленої світлим промінчиком надії. Це Франка Володимирівна Купина із Ставища.

Хоч давненько вже вона на заслуженому відпочинку, пам'ять має, силу і переповідає історію своєї родини чітко, як з книжки читає.

Батько її, Володимир Федорович Горенецький, десь 1900–1902 року народження, зарання сиротою залишився – батьки його від тифу померли. Так що троє дітей самотужки в люди вибивались.

Володимир після служби в армії влаштувався в Кожанці на тартак, тобто лісопильню. Там хоч грошей не платили, зате справно деревиною розраховувались. За два роки він спромігся і дім звести, і сарай, і клуню. Одружився на такій же роботящій, як і сам, дівчині – Прісці Юхимовій, що мешкала через дорогу. Зажили в злагоді й мирі.

Щоб стягнутись на власне господарство, потрібні були гроші. Аби їх заробити, Володимир Федорович влаштувався на цукроварню. Вже за якийсь час купив двоє лошат (невдовзі їх, на жаль, украли), теля, поросят. Трохи згодом – меблі, чимало одягу дітям. Їх трійко послала доля в родину Горенецьких: Василя – 1921 року народження, Женю – 23-го та Франку – 25-го.

Дружині хазяйновитий господар справив туфлі, золоті сережки, що було тоді неабиякою розкішно, плаття в клітинку, які Франка Володимирівна досі пам'ятає так же добре, як і ляльку, яку батько привіз їй з Києва влітку 1932 року.

– Жили б так, – переминає вузлуваті пальці Франка Володимирівна, – може б, і тато довго ще з нами був. Так ні ж, селянин він з діда-прадіда, з дитинства про землю мріяв...

Восени того року брат відміряв Володимиру Федоровичу півтора гектара поля. Як обробляв він кожен клаптик його, як радів, що, нарешті, і його родина заживе як людські! Не треба буде на “проізводстві” “пролітарієм” сезонити. Впевнений був, що розживеться, хазяїном стане.

Сказати, що хлібоздача 33-го була важкою – нічого не сказати. Здавалось, не хліб, а самі жили тягнули із селян: настирно, боляче, невідступно. Перше завдання Горенецький виконав. Коли довели нове – вимів навіть те, що на хліб і сівбу залишив.

– А за третім разом, – пригадує Франка Володимирівна, – мама казали, якби й снопи віддав, то не вистачило б...

Невдовзі вночі забрали батька. З тих пір комсомольці і комнезамівці господарювали в їхньому “куркульському” обійсті, як в себе вдома. Спершу забрали залишки живності і вигребли картоплю, потім хатні речі, батьків і материн одяг, згодом – і дитячі вдяганки та взуванки. Навіть оту ляльку, останній батьків подарунок, підмели.

– Здається, я тоді збагнула, що дитинство закінчилось, – на диво спокійно з відстані років намагається оцінювати ті події Франка Володимирівна. – А коли

батька засудили до чотирьох років позбавлення волі, то нас і зовсім із порожньої хати вигнали, забивши двері та вікна дошками...

Знайшлись добрі люди, що нас прихистили. Франку тітка Ганна забрала. Брата – бабуня, а інший жив у сусіда Івана Дзюняка. Мати їхня дуже на тиф захворіла, тільки до весни дожила. З настанням тепла виснажена хворобою і голодом жінка знайшла в собі сили відчинити таки власну хату і повернути дітям хоч і обдерте, а все ж їхнє гніздо.

Люди сякий-такий одіж брали, їхали міняти на хліб. А їм нічого було міняти. Сяк-так в людських недоносках перезимували. За золоті сережки – батьків подарунок, яким мати так дорожила, виторгували аж пуд житнього борошна, за новісіньку спідницю, що чудом збереглась, – відро кормових буряків. Та цього вистачило, аби діти вижили.

– Як зараз пам'ятаю, – пригадує Франка Володимирівна, – лежу в порожній хаті у вистелених соломою ночвах, вся розпухла, молю Бога, щоб на ноги поміг звестись, аби нарвати цвіту акації, назбирати торішніх жолудів, равликів...

Літом брат, Петро Дяченко, забрав матір у Софіївку буряки сапати, а потім і копати. Згодом пішли туди й сини, а потім – і донечка. То було спасіння. Але лиш від голодної смерті. Бо статки і благополуччя на довгі роки покинули їхню родину.

– Померла мама, так і не довідавшись, яка доля спіткала батька, – переминає сухенькі кулачки Франка Володимирівна, – не судилось, мабуть, і мені цього знати. Мир його праху і спокій невинній душі...

Сльози давно висохли в очах цієї жінки. А біль і печаль зачались глибоко в серці навечно, стали штрихом її образу. Слухаючи її, голодомор сприймаєш не просто як сторінку нашої історії. Цю всенародну трагедію гостріше відчуваєш через біль однієї, окремої взятої сім'ї. Це трагедія десятків, сотень, тисяч, мільйонів українських родин. Катастрофа, масштаби якої донині не усвідомлені сповна.

В.Юркевич. “Навіть ляльку забрали...” – Перемога. – 2003.

СВІДЧЕННЯ

КУРАГА Степана Григоровича,
1907 р. народження
(м.Дніпропетровськ)

В 1933 г. был богатый урожай хлеба, а собирать его было некому, потому что много тружеников села уже умерли от голода, многие были репрессированы. Власть обратилась за помощью к горожанам.

И вот райотдел народного образования Амур-Нижнеднепровского р-на г. Днепропетровска выделяет 30 молодых учителей, девушек-комсомолок, а меня назначает бригадиром к ним (я был тогда завучем 51-й школы ФЗС (фабрично-заводской семилетки, так тогда назывались эти школы). Направляют нас на уборку урожая в с. Братолюбовка Долинского р-на Днепропетровской области.

Что же мы увидели в Братолюбовке? Большое село, большинство домов стоят с забитыми окнами. Людей очень мало. Остановились мы возле школы. Видим, в траве сидят около 20 детей, что-то и ней ищут и едят. Дети, как оказалось, были сиротами. Худые, тело отвисало от костей и болталось, все были голыми и голодными. Когда дети увидели у нас хлеб, с протянутыми ручонками кинулись к нам: “Дайте хоть крошечку! Покажите, какой хлеб!”

Девушки мои в слезы, поскольку в городе они такого не видели. Нам хлеб привозили из города в воскресенье по карточкам. Кормили нас только супом с татарским просом. С таким уровнем питания было тяжело работать. И мы решили уговорить председателя колхоза зарезать колхозного бычка, потому что девушки вот-вот начнут убежать домой. Мы знали, что зарезать бычка – это криминальное дело. И подумали: так или иначе придется председателю отвечать – или за бычка, или за нескошенный хлеб. Так это и случилось. Через несколько дней был суд, председателя колхоза приговорили за бычка к двум годам принудительных работ в своем же колхозе.

Зато мы честно справились с жатвой. И не только с уборкой хлеба, но и уборкой картофеля, свеклы, кукурузы. Это было еще до жатвы.

По степи были расставлены вышки, с которых наблюдатели берегли урожай от “разворывания” колосков. Кто попадался с колосками – тот получал по приговору суда 5 лет высылки в лагеря в Сибирь. Так поймалась и отсидела 5 лет Нагнибеда Наталья – родная тетка моей жены в с.Пески на Полтавщине. За миску колосков, которые она насобираала, чтобы спасти от голодной смерти двух своих детей.

В 1932 г. от голода умерли мой родной брат Григорий Григорьевич Кураг, колхозник с. Михайловка Апостоловского р-на, его 12-летний сын Яша. В июне, 12 числа, умер мой отец. Мама умерла 22 июня. Сестричка Оля (12 лет) умерла сразу после мамы.

Когда мне стало известно о смерти родителей, я приехал домой. Страшно было смотреть на худых моих братьев и сестер, которые ели лебеду и другую траву. Я спросил у председателя колхоза, что же мне делать с детьми. Он сказал, чтобы я отдал их в сиротский приют. И так они и выжили.

Когда я брал в сельсовете свидетельство о смерти родителей, то спросил у секретаря, сколько умерло людей в селе от голода. Он сказал, что числятся у него в списках 1500 душ. А в соседней Гупаливке умерло народа значительно больше.

Началась жатва. Голодные, обессиленные кони не могли тянуть косилки, а женщины не могли вязать снопы. Тогда кто-то в районе сказал, что в церкви

с.Топчино есть зерно. Тот хлеб начали раздавать людям. Когда добрались до дна “хранилища”, то увидели, что зерно на целый аршин поперело. А если бы по-человечески (по-хозяйски), то сколько людей можно было бы спасти...

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

КУРИЛЕНКО Марії Кирилівни,
1918 р. народження
(м. Малин на Житомирщині)

Голод почався в 1932 році, а вже навесні 1933 почали мерти люди. У селі була створена спеціальна комісія (бригада), що ходила по хатах і забирала зерно, картоплю, муку. До бригад входили гомельські та чужі люди. Прийдуть і заберуть усе до грамочки, якщо десь заховаєш щось, все одно найдуть і заберуть.

Люди їли все, що бачили: кору з дуба, листя шовковиці, липи, цвіт з акації, полову гречану. Хто ходив у колгосп на роботу, а колгосп був створений ще в 1929 році, то їм давали якусь затірку. А в жнива почали давати по півкіла хліба соєвого на робочу душу на день. У 1934 році почали вже виписувати в колгоспі зерно, по кілька кілограм і то в крайньому випадку.

У голод люди ходили у великий хутір Дребів міняти одержу на харчі. За хустку або спідницю можна було виміняти склянку проса чи квасолі, або один буряк чи качан. Люди промінювали усе до грамочки, було, як зайдем до когось в хату, так тільки чотири стінки голі і якась тряпка на полу.

А люди мерли – страх, вимирали сім'ї. По селу їздила підвода, на яку виносили мертвих і складали, або і сам візник ходив з хати в хату і забирив мертвяків. Тоді віз до кладовища, а там люди копали яму велику, і скидав трупи туди всі разом, а то й просто в рів глибокий, що був викопаний навколо кладовища Ховали людей тоді на старому кладовищі. Як умер наш дід Левко, то дядько найняв копачів, викопали яму, привезли діда ховать, коли візник привіз ще підводу мертвих, так їх також вкинули туди і прикопали всіх разом. Візником був Саранга Андрій, пізніше в голод і сам помер. У його була колгоспна кобила і віз, так він їздив і підбирав мертвих. А за це йому давали один кілограм хліба на день.

У нас біля хати була латочка землі, так ми посадили там картоплю, а щоб її ніхто не вкрав, то мій брат Василь стеріг її кожної ночі. А то раз зайшов він в хату вночі, хвилин на десять, виходить, а картоплі немає. Сусідка Параска зірвала всю до грама. І так було її нам шкода, бо картопля ще тільки цвіла, ми її самі не пробували.

В голод вимерла більша половина людей у селі. Залишились пусті дворища, та їх забирали у колгосп, або люди йшли і розбирали їх собі на дрова. Тоді кожне думало тільки про себе. Мати і та забувала про своїх власних дітей. Співали тоді в пісні: “Наша мати балабонів напекла. Собі білих, а нам і чорних не дала”.

Записала Л.Кузьменко.

1993 р.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції “Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать”. (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.43–44.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**Курінної Мотрі Павлівни,
1915 р. народження**

(с.Поливанівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

В нашій сім’ї було п’ятеро дітей. У п’ятирічному віці стала я круглою сиротою. Батько в 1919 році помер від тифу, а весною 1920 р. матір сильно побили кадети, то вона невдовзі померла. Всіх дітей розібрали родичі. Згадую, що голод 1921 р. був не дуже великий. В основному страждали діти та люди похилого віку. Були випадки смертей від голоду. Їли, в основному, буряк, варили кукурудзу.

В 1931 р. пішла я працювати в радгосп. Цим і спасла себе від голоду. В радгоспі полола ділянки, збирала шкідливих комах, робила біля худоби. За це давали їсти: пшоняну юшку, галушки, буряки.

А от на селі був дуже великий голод. Їсти було нічого. Їли хто що знайде: лободу, різних звірків, збирали на полях колоски та інше. В 1933 році вимерло майже півсела. Багато людей в той час йшло робити в радгосп, щоб не померти.

Записав В.Луценко.

1998 р.

◆ ◆ ◆

КУР’ЯНІНОВА Любов

*(с. Гладківка Голопристанського р-ну Одеської
(нині Херсонська) обл.)*

Якось розговорилися ми вдома про всі ці голодомори, а бабуся Наталка і розповіла нам один випадок з тих часів: “Забрали в колгосп все, що можна

було забрати в господі: корів, коней, зігнали худобу в один хлів. Кормів не було, здихали вони, як і ми. І що дивно, я й до сьогоднішнього дня не розумію, для чого коням відрізали хвости і гриви. Ходили вони, як тюремники, пострижені. Ото одного разу на дорозі до ферми лежить вже захолола коняка, а в неї в зубах записка (передати точнісінько не можу, забула трохи):

*“У колгоспі я була,
Хвіст і гриву я здала,
А побувши в СОЗі,
Здохла при дорозі”.*

І привітання тоді були свої. Бувало, здибаємося на дорозі і вітаємо один одного:

“Даром робиш – правду кажеш” .

Так думали колгоспники, а ревкомівці – по – іншому. В них були свої, політичні, анекдоти, і розповідалися в ревкомі між собою. Одним з них був про єврея Кагановича – головного організатора і виконавця українського геноциду. Звернувся він якимось до рабина: “ В моєму кабінеті появилися миші. Що робити?” Рабин відповів: “ Треба написати ТУТ КОЛГОСП, тоді половина мишей здохне з голоду, а друга – втече геть.”

*Записали С.Морозюк, Ф.Морозюк.
2007 р.*

СВІДЧЕННЯ
КУСАКАЯ.

(м.Біла Церква Київської обл.)

“ПРОМОВЦІ” Й “СЛУХАЧІ”

Недавно побував на панахиді в одному з сіл Білоцерківщини. Поминки відбувалися, як і належить: віддавали шану покійному, теплим словом згадували його, пили горілку “розумно”, п’яних не було.

Зайшла мова про наше сьогоднішня. Якийсь “промовець” звинувачував у теперішній тимчасовій скруті (а я твердо переконаний, що вона тимчасова) демократів, “бандерівців”. Більшість на знак згоди кивали головою, хоча нічого конкретно сказати не могли. До речі, майже всі вони пережили тяжкий 1933-й, 1946-й, 1947-й роки. Тоді втрутився я. Питаю: “А хто такі демократи, “бандеровці”? – “Це ті, хто нами керують”, – відповідають мені. І почав я “розжовувати”, що в їхньому ж селі всі керівники досі залишилися ті, що й колись були, що, якби керували “бандеровці”, пам’ятники комуністичному ідолу не височіли б у кожному місті, містечку, селі. Ще пригадав часи “розвинутого соціалізму”,

з його порожніми крамничними полицями, а коли, бувало, привезуть якісь товари, – двері зачиняли, в магазині порядкували голова сільради, голова колгоспу, забирали все краще, людям залишався хіба що непотріб. А начальниками тими були ж комуністи. Тягли не тільки з магазину, а й з держави. Ось так і тепер...

Звичайно, нічого нового, нічого особливого я не сказав. Але мої слухачі й співбесідники погодилися зі мною. Переконав їх!

Доходжу простого висновку: отак невимушено кожен свідомий українець може поговорити з пересічним обивателем.

Народна газета. – 1997. – № 31.

СВІДЧЕННЯ

КУХТІЯ Михайла Івановича,
1902 р. народження

(с. Кірове Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.)

По спеціальності я работав бухгалтером в с.Кірове. Находился в заключении 10 лет, отбывал наказание в Башкирии. Домой вернулся в 1956 году.

Особенно лютым был голод весной 1933 года. Хотя нельзя сказать, что в 1932 г. земля ничего не уродила. Можно было не допустить этого мора на людей. В колхозе кое-что уродило: картофель, фасоль, буряк. Но беда в том, что по домам ходили в кожанках представители из области (Днепропетровска), из района (Никополя) вместе с нашими “активистами” и забирали все из хат. Забрали буквально изо ртов детей: немного фасоли, полведра ячменя, горшок пшеницы.

Утаить на жизнь ничего нельзя было. Ларион Волошенко спрятал в земле несколько мешков зерна – забрали все до зернышка. А вскоре он умер от голода прямо на дороге. Андрей Хребетов, не вытерпев такого надругательства над людьми, проявил недовольство действиями советской власти. И вскоре оказался на Соловках с тремя детьми, а трое остались в селе – их взять не позволили.

Умер на нашей улице от голода и Меркурий Войко. Гробов не делали для умерших, митингов траурных не собирали. Запрягали в телегу коня, клали на нее умершего и так хоронили в какую-нибудь яму. И удивительно было, что все тогда этот ужас терпели молча, словно загипнотизированные.

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

КУЦАЧЕНКА Григорія Матвійовича,
1897 р. народження
*(с. Вільшанська Новоселиця Гребінківського р-ну
Київської обл.)*

Григорій Матвійович, уродженець села Вільшанська Новоселиця, та його дружина, Євдокія Тимофіївна, мали семеро дітей.

“З діда-прадіда я працював біля землі. Радянську владу, яка обіцяла зробити селянина власником панської землі, сприйняв належним чином. З надією, що і мені, малоземельному селянину, також наділить шматок землі. Так і сталося. В 1926 році при розподілі землі мені дали землю в сусідньому невеличкому селі Петрівці.

Як і годиться доброму господарю – побудувався. Хату вкрив оцинкованою бляхою, завів господарство. Раділа сім'я, що стала на ноги, що зможе виростити та вивчити дітей. Та радість була недовгою. В 1930 році колективізація дійшла і до Петрівки. Вигнали мене з хати, конфіскували все господарство. Поселилася наша родина у конюшні. Двоє менших дітей померли з голоду. Коли нове житло привели в належний стан, прийшли активісти і знову вигнали всю сім'ю на вулицю. Вимушені були повернутися назад, у Вільшанську Новоселицю. Оселився тимчасово у старшої дочки. Тяжко було дивитися, як голодує сім'я, як сусіди вмирають голодною смертю”.

Тоді, ризикуючи власним життям, втік з села до Москви, де влаштувався на роботу. На зароблені гроші купував харчі і привозив родині. Таким чином допоміг своїм рідним вижити. Село Петрівка було оголошено неперспективним. Квітуче невеличке село було знищене.

Записав М.Таран.

СВІДЧЕННЯ

КУЦУРУК (в дівочтві ТИЧУК) Ніни
(с. Онопріївка Тальнівського р-ну Черкаської обл.)

Якщо переглянути сторінки історії Онопріївки, то там записано, що в 30-х роках у селі люди так не бідували, як в інших поселеннях. У центрі височіли гамазеї, у яких зберігалося зерно. Такі запаси, особливо весною, допомагали селянам виживати. Та найбільше, чим гордилися онопріївці, це млином. А ще в селі був банк. Батько мій, Микола Герасимович Тичук, був не тільки мудрим вчителем, а ще й дбайливим господарем. Крім роботи в школі, він встигав пра-

цювати і на власному шматкові землі. Мали коня, яким звозили врожай, а потім складали його в стіжки і вручну обмолочували. Нелегко здобувався шматок хліба, але він був свій.

Та колективізація, не обминувши й Онопріївку, зробила і тут свою чорну справу. Не обійшла вона і сім'ю вчителя. Батьки вирішили будувати нову хату та “виконавці нових указів” (так їх можна назвати) сказали, що коли батько не здасть усе майно в колгосп, то йому і його сім'ї не поздоровиться. Що тоді Миколі Герасимовичу було робити? Рятуючи дружину і доньку, він віддав усе, і будувати хати не було з чого.

У перший клас я пішла 1933 року. Голодовка саме тоді була, люди мерли під тинами. Таке страхіття творилося, як згадаю, серце кров'ю обливається. Нас у школі рятували, як могли. Варили сою, вона тоді такою смачною була. Насиплять нам у мисочки, а старшокласники так і чекають, коли вчитель відвернеться, щоб у нас украсти. Отаке було. Та пережили й це. Хіба тоді думали, що стане краще. Але таки діждалися хліба...

*Мицик В. Роки та дні смертей і жаху. –
За українську Україну. – 2007. – 5–11 листопада.*

♦ ♦ ♦

СВІДЧЕННЯ

**КУЧЕР Марії Василівни,
1926 р. народження**

Було це у 1933 році, розповім, про що знаю. *Жили ми у Миколаївській області: Єланецький р-н, с. Ульянівка.* Зараз вже немає мого села, а яке воно було гарне! Врожай того року був багатий, але де він дівся, хто його знає. Тоді був іскусственний голод, вродило хліба багато, але його вивезли, і людям не залишилось нічого.

Було нас у мами шестеро дітей. Жили дуже бідно, батько пішов на заробітки та так і не повернувся. Старший брат був жонатий і жив спочатку разом з нами. Працював на тракторі, а жінка його – бригадиром. Але в хаті, та яка ж була та хата, тільки називали її так, в землі викопана землянка, а замість криші лежав комиш, попелом зверху присипаний. Як погода була гарна, то і в нас весела хата, а як ішов дощ, то все розмокало, провалювалася “криша” наша, і кругом було мокро. А чого ми жили так? Тому, що мама моя була донькою багатого селянина, а вийшла заміж за бідняка, в якого не було ні землі, ні хати. Батько її дуже розсердився і за це нічого не дав у придане.

Не було у нас нічого їсти, тоді старший брат забрав свою жінку, і втекли вони до міста Миколаєва. Нам він ніяк не допомагав, бо жінка його ненавиділа нас.

Мама наша викручувалась, як могла, щоб тільки чим-небудь нагодувати нас. Та її надовго не хватило. Злягла наша мамочка, тіло все в неї пухле було. Дивилась на нас жалібно, сльози текли по її обличчю, але нічим допомогти не могла.

Я хоч була мала роками, мене часто називали “вишкрібком”, бо і ростом я була малюсінька, що мала вигляд на 5 років. Пам’ятаю, ходила вулицями, простягнувши ручечку, і просила милостиню. Люди, дивлячись на мене, давали, хто що мав, мене ніхто не заставляв це робити, я дуже любила свою маму і хотіла їй допомогти. Коли приносила я щось поїсти, мама не брала нічого від мене, то ми з братом Шураю, йому було 12 років, відкривали їй рот і засовували їжу. Хліб був з шавлю і насіння бур’яну – дрібненьких зернинок з мишійки.

Брат Шура ходив на ставок і виловлював ракушки, які ми жарили і їли. Була у нас корівка “Маруська”, вона давала краплинки молока, яке ми залишали тільки для хворої мами.

Були у колгоспі і амбари, де лежала пшениця, от мій братик якось зробив лаз туди і носив потроху зерна. Та хтось побачив і заявив на нього комірникові. Зловили брата, але не били, а прив’язали його до коня і так волочили по всьому селу. Довго хворів Шура, поки посходило все на його тілі...

Коли я ходила по вулицях, то чула від людей, що у балках та на полях знаходять “мишоловки”, в яких багато зерна. Коли я це почула, то пішла на поле, і мені пощастило, я знайшла одну мишоловку, але забрати з неї добро не могла, мала була. Я прийшла додому та тягну Шуру з собою в ту балку. А він мені не повірив, що я знайшла зерно. Ми прийшли туди, а в балці трава висока, він питає мене, як же ми знайдемо те місце. Але ми його швидко знайшли, я хоч мала була, та хитра. Щоб не загубити те місце, я всунула велику суху палку, а нору покрила листям, щоб ніхто не знайшов. Коли відкрила мишоловку, то брат з радості обняв мене, ми стрибали, кричали як дикарі, адже це було наше життя. Потім я ще багато находила таких мишоловок, де була пшениця, соняшникове насіння. Брат носив все додому. Мама почала потроху видужувати. Старша сестра Нюра варила нам кашу з зерна, тільки солити її не було чим. Шура знав, де є сіль, яку давали коровам, і хотів принести її, хоч як мама не пускала його, бо ми боялись, щоб він знову не попався, але він не послухав і приніс грудку солі. Ми її розмочували, так і солили.

Так ми потроху і виходилися; якби не ті “мишоловки”, то, мабуть, всі померли б.

Страшний тоді був рік, голодували люди, спасалися, хто чим міг. Бувало, вимирали сім’ями, що хоронити не було кому. Та і похорони які тоді були: закопували у землю та й усе.

Голод після війни я добре вже пам’ятаю. То були важкі часи і дні. Закінчилась війна, сіяти не було чим, орати землю не було чим. Люди самі запрягалися і орали. Не було зерна, картошку садили із шкарлуп, обчищали її, а де очки були,

то залишали і садили густо, бо мало надії було, що вона прийметься. Брат загинув на фронті, останній лист був, то писав, що “мамочко, мій товариш вже погиб, мабуть, і моя черга настала”.

Ми збирали колоски, терли їх і з тим молочком, що було у колосках, варили їсти, добавляли туди, що могли. Так і вижили...

Записала К.Батечко.

СВІДЧЕННЯ

КУЧЕР Марії Петрівни

(с.Бувівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

У 1932 р. був хороший врожай, але усе позабирали, навіть квасолію. Голод розпочався після жнив, від голоду люди рятувались спочатку городиною, забрали й городину. Десь після нового року люди почали пухнути, а потім помирати. Сільські активісти на початку осені і ще восени робили обшуки, частину того, що знаходили, відбирали а частіше забирали усе. До колгоспу ніхто не наважувався вступати. Селян змушували підписувати заяви і вступати до колгоспу. Люди продавали свої речі. Село стало схоже на пустелю, люди їли котів і собак, ходили жовті, а потім чорніли, в пухлих текла рідина з ран, а у виразках заводились черви. Померлих хоронили всіх разом. По селу їздила бричка і підбирала мертвих, яких викидали прямо на вулицю, були випадки, що забирали ще живих людей, щоб потім не повертатися. Якщо хтось дивом зберіг якусь худобину, то держав її у хаті разом з сім'єю. Харчувалися люди, хто як міг. Варили баланду, рідко пекли “хліб” з полови. Весною – рвали кропиву, бур'яни, свеклу. Замість локші (вермішелі) – варили акацію. Коли дохли коні, то їх вивозили за село, викидали, багато людей чекали, поки привезуть коняку, розривали її на шматки, вдома варили конину і їли.

*Записала Н.Мірошниченко.
24 листопада 1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

КУЧЕРЕНКА Мехтодія Никифоровича

1917 р. народження,

(с.Велика Косовиця на Черкащині)

Червоні бригади в 1933-му все вимели своєю червоною мітлою з села, все, до зернини. До складу тих бригад входили комітетники комсомолу Текля

й Микола Коломійці, Вольська та інші. Сьогодні Вольська говорить до мене: “І що то таке дурне пишуть про голод?! Хіба таке було?!”

Нас, живих свідків тих трагічних днів, залишилося дуже мало, але пам’ять чіпка...

Пам’ятаю, як у 33-му на станції “Заготзерно” видавали нашому колгоспу позику, як її тоді називали, – послід, що складався з решток зерня ячменю, сої, сочевиці. Цим послідом підживлювали пухлих від голоду колгоспників, які ще могли сяк-так ходити на колгоспне поле, хоч яка вже там з них була робота. За послідом їздили завгосп Коломієць Микола Єфремович та комірник Сміхун Микола Манкурійович. За один раз видачі вони привозили по 1,5–2 тонни. Ось ці ділки з’їздили пару разів на станцію, а наступного разу за порадою голови колгоспу Смілянця продали півтори тонни посліду баришникам з Гронова, лише півтонни привезли до комори колгоспу.

Тоді варили їсти на колгоспній кухні лише тим колгоспникам, які виходили в поле, і то тільки раз на день. Тим, хто виконував норму, видавали того посліду додому, щоб там можна було зварити хоч якусь шліхту. Однак трапилося так, що баришників з Грошова з послідом затримали, почалося розслідування, дійшли до того, хто продавав. Прокуратурою району порушено справу, але голова колгоспу хутко порозумівся з прокурором. Маючи посвідки про особистість, ділки втекли до Ленінграда. Там зо три роки переховувалися, а потім, наче нічого не трапилося, повернулися в село, – сподіваючись, що справу прокурор не відновить.

Безперечно, пережите страхіття ніколи не забудеться! Хіба можна забути, як опухлі, голодні люди підповзали до колгоспної кухні, аби хоч однією ложечкою баланди оросити в роті, але там їх зустрічав голова Смілянець з поплічниками, пускав у хід кулаки, примовляючи: “Вам тільки їсти подавай, неміч нещасна!” Якщо не вмیرали з голоду, то вмیرали від побоїв. Сам на власні очі бачив. Ніхто не запитає, на чііх кістках Сталін розбудував промисловість. Однак у пам’ятку інші витвори селянської інженерії на селі. Від печерного віку збереглися два невеликі камінці. Хто мав якусь зернину, клав її на камінець і розтирав на борошно, потім змішував з корою чи лободою і лабузнив сякі-такі маторжаники.

Поширеними були й кам’яні жорна – така собі мініатюра млинових каменів, що побутовували в млині-вітряку. Якщо в першому випадку рушійною силою був вітер, то в другому – мускульна сила рук людини. Витесати таке каміння на жорна потрібна була сила, та й часу на це йшло багато, а смерть чекати не хотіла. Врешті, це ще нічого було б, якби не червоні бригади. Вночі з бур’янів заносили до хати жорна, і тільки-но встигали засипати жменьку зерна, як ні сіло ні впало – червонобригадівці з бияками, ломами розбивали все на друзки, і помирала остання надія на порятунок.

*Записав Р.Ярич.
“Персонал плюс”. – 2006. – 8–14 грудня.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**КУЧЕРЯВОГО Сергія Федотовича,
1911 р. народження***(м.Новомиргород Одеської (нині Кіровоградська) обл.)*

В період с 1930 по 1936 гг. я находилась на службе в рядах Красной армии, где меня приняли в члены КПСС. Службу проходил на Урале, под Свердловском. Писал домой письма. Очень скучал за домом, за родителями. Ответы получал очень редко.

А в период с 1932 по 1934 гг. не получил ни одного письма. Находясь в армии, я читал газеты, слушал радио, участвовал в политзанятиях, но ни я, ни мои товарищи ничего не слышали о том, что происходило на Украине.

Где-то в начале 1935 г. я получил письмо от старшей сестры Марии, которая сообщала, что отец болеет, а мама, два младших брата и сестра умерли весной 33-го. Остались в живых сестра Мария, братья Анатолий и Павел. Отец вскоре умер, не дождавшись меня из армии.

Я демобилизовался в 1936 г. и поступил учиться в сельскохозяйственный техникум г.Умани на агрономическое отделение. Проучившись 2 года, по решению партии, я был назначен председателем колхоза им.Чкалова в с.Софиевке Новомиргородского р-на Кировоградской области.

2000 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**КУЧМИ Наталії Олексіївни,
1914 р. народження***(с.В'язівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)*

1933 рік у моєму житті залишився як страшний сон, бо таке, здавалося б, неможливо у цілому світі.

В той час я працювала ланковою, і доводилося за нарядом від своєї бригади хоронити мертвих, хоч для цього була створена й окрема похоронна команда з трьох чоловіків. Вона копала ями, звозила і хоронила покійників. А от коли вона не встигала, прислали людей з бригади. Для кожного окремого покійника яму не копали, бо не було кому, та й часу бракувало. Тому в одну яму звозили по 20, а то й по 30 мерців. Транспортном була конячка, така ж худюща, як й люди. Під час транспортування полудрабкою часто з неї звисали руки або ноги покійників. Були випадки, коли похоронна команда на цвинтар забирала ще живих людей, сподіваючись, що вони по дорозі помруть. Так було з Дубиною Ганною. На її благання не

зважили, і вона опинилася в ямі, яку, на щастя, залишили відкритою до нового привозу. Вночі, якось вибравшись, Ганна потім ще прожила до глибокої старості.

Романенця Миколу забрали живого, він сидів біля криниці. Просив не чіпати його, може, так виживе. Та гробокопачі були невблаганні. От що голод зробив з людьми! Якось мене послали з гарбою аж на поле. Там застала жахливу картину: серед поля біля мертвого батька плакали двоє малих дітей – дівчинка та хлопець, які так й переночували попередню ніч. Чому він там опинився, не знаю, Ще й досі страшно стає, коли подумаю про маленьких дітей серед поля темної ночі, біля мертвого батька, без матері.

*Записала В.Кучма.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

КУШНІРА Олексія Марковича

Під час голодомору 30-х років перебував я у с. Зеленьки Миронівського р-ну на Київщині.

Восени 1931 р. до села прибули “тисячники” на чолі з московським уповноваженим з хлібозаготівель Веретіним. Останній мав необмежені права щодо села і кожної людини. Село розподілили на 11 ділянок з так званими “штабами” в кожному з них та з бригадами з місцевих комуністів і активістів. Кожен “штаб” накладав на окремі господарства “тверді завдання” і називали їх “твердоздатчиками”. Цим людям були доведені такі завдання по здачі хліба, м’яса, городи, що вони не могли їх виконати. Коли комусь вдавалось якось виконати, то на другий день він одержував нове і однаково не міг вийти зі стану боржника державі. “Твердоздатчики” вивозили хліб, навіть не лишаючи посівного матеріалу, але виконати завдання не могли. Тоді з наказу Веретіна було пущено в рух “бригади”, котрі переривали все не лише в хаті, а й на подвір’ї і в городі. У селянина Герасима Сушка, наприклад, знайшли кілограмів з два крупів, що їх мати заховала для своїх дітей; за це його засудили на 5 років ув’язнення. У кого не знаходили нічого, то тих також судили і карали як “злостних нездатчиків”. Людей забирали до “штабу” і тримали цілу ніч, їх били, кидали напівроздягнених до холодного приміщення, обливали водою. Від таких тортур у “штабі” з нашої вулиці померло двоє селян – Левко Коваленко та Марко Плужник.

Під час голоду в селі вмерло близько 350 людей, в т.ч. цілими сім’ями близько 80 родин. Розбіглося з села приблизно 1500 людей. Вимерла з голоду і половина сільського активу, а один з активістів Авраам Безштаний дійшов до людодїдства. З голоду вмер і учитель сільської школи.

1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**КУШНІР Ольги,
1912 р. народження**

(с.Мошурів Тальнівського р-ну на Київщині)

ПРИЙШЛОСЯ ВАЖКО

Все життя прожила я в Мошурові. Голодовку добре пам'ятаю. Як її забути, коли люди мерли, як мухи. На початку червня 1932 року за один тиждень я похоронила чоловіка і дитину. Мої були не першими, у селі вже мерли люди з голоду. Те, що кажуть, що голодували люди від неврожаю, неправда. Хліба було вдосталь, тільки його забирали в людей, нічого не залишаючи. Після смерті чоловіка прийшлося важко.

У 1937 році арештували брата Костю. Я думаю, лише за те, що був в Українській армії. Тільки недавно дізналась, що його розстріляли 10 квітня 1938 р., а хіба від цього легше на серці? Під час війни мене забрали на каторжні роботи в Німеччину. Але і там було не так тяжко, як в голодовку. Під час голодовки думала: куди його втекти від цього жаху, а в Німеччині хотілось додому в Україну. Адже, як не тяжко було, а все ж рідна земля.

Світовид. – 1993. – Ч.11 (45). – Вересень.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

**КУШНІРЕНКА Петра Івановича,
НАУФОКА Степана Романовича**

(с.Васинівка Оріхівського р-ну Запорізької обл.)

Уже три літа ходить селами Оріхівського району [Запорізької області] самотній поет і композитор-аматор, колишній колгоспний агроном Іван Потапович Сухар і без усяких спонсорів, без відряджень записує свідчення людей старшого покоління про страшний голодомор 30-их. І якщо вчорашні апаратники твердять, що в архівах немає документів про злочини сталіністів-комуністів, які знищували українців голодом у роки ударних сталінських п'ятирічок, то Іван Сухар готовий показати цілі своєї свідчень жертв 32–33 років. Ось вони, деякі з цих викривальних документів.

Тут були розкуркулені Василь і Андрій Михайлович Кушніренки, Василь та Іван Андрійович Кушніренки, Олексій Яланський. Разом з ними були репресовані брати Іван та Андрій Барабаші та голова колгоспу Пальчик нібито за саботаж хлібозаготівель. Всіх їх вислано на каторжні роботи, звідки ніхто не вернувся.

Померли з голоду Федір і Василь Демидович Кушніренки, Трохим Сидорович Салогуб, Григорій Бабенко, Андрій Шемберко з дружиною. Чабана Сергія

Федоровича Корчевського затоптали вівці: не мав сили підвестися. В цьому селі траплялися випадки людоджерства.

Записав І.Сухар.

Михайлюта Олександр. Болить мені серце. Голод-33: спогади і роздуми. – Голос України. – 1993. – 2 вересня.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЛАВРЕНКО Галини Іванівни,
1920 р. народження
(Дніпропетровщина)

Родилась я в с. Желтое Пятихатского р-на, там и застал голод. На момент голода в семье было 10 человек. Было очень трудно. Ели то, что находили. В основном ели лободу, кропиву. Варили из лободы суп, из лободы делали какие-то лепешки и жарили их прямо на печи. А также лободу сушили на зиму, чтобы хоть как-то выжить. Очень хорошо запомнился хлеб, в который примешивали опилки, а их было намного больше, нежели муки.

Так как тогда я была еще ребенком, я не помню, чтоб нам оказывали какую-то помощь ни со стороны администрации, ни какой-то иной.

А с самого начала мы жили очень хорошо: у нас был конь и корова, но у нас все забрали.

Я помню случаи голодной смерти не по всему селу, а из более близких нам людей. Умерла наша тетя, умерли двое наших соседей.

[Підпис] Г.Лавренко
18 вересня 1999 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЛАВРІНЕНКА Івана Івановича,
1928 р. народження
(м. Черкаси)

Я народився в с.Крива Гребля Драбівського р-ну Київської (нині Черкаська) області. Мій дід, Лавріненко Гнат Самійлович, мав велику сім'ю з 8 дітьми, господарство і 5 га землі. Та прийшло горе і до нас: дід не хотів записуватись у колгосп, то з'явилися активісти-комуністи, забрали все з двору і з хати, геть усе.

Пригадую: дід лежав на печі, так його ще й поштовхали. А голод доконав нашого годувальника – це був страшний 33-й рік.

Мій батько, Лавріненко Іван Гнатович, 1904 р. народження, зовсім не мав освіти, але добрий селянин був. Трудяга. Швець. Гармоніст.

Уночі 1937 р., у вересні місяці, енкаведисти забрали нашого батька. Суду не було. Ми не знали, за що його взяли і на скільки.

Були листи з Архангельська та з Бурятії ще до війни.

Отак ми ні за що, ні про що постраждали. А хіба тільки ми – усі народи, а особливо Україна.

Народна газета. – 1995. – №44.

СВІДЧЕННЯ

ЛАВРІНЧУК Марії Кирилівни,
1926 р. народження
*(с. Мотроники Красилівського р-ну Вінницької
(нині Хмельницька) обл.)*

Під час голодомору я мешкала в с. Жовнірки Красилівського р-ну Вінницької області. Можу сказати, що тоді помирало дуже багато людей.

У 1933 р. вродило просо, і люди ходили стригти колоски, але їх розганяли. Одного разу ми з подружкою пішли в поле, і тільки вирвали по декілька колосків, як тут їде верховик з активістами. Так ми заховались в очереті. Вони об'їхали поле, а ми потім тихенько вийшли із своєї засідки і повернулись додому. А були випадки, як розповідали, що кого ловили, били до безтями батогами, аж до крові.

В 1933 р. тим, хто працював в колгоспі, почали давати печений хліб, а після жнив вже стали давати зерно. Та моя сусідка так і не діждалась кінця голоду, померла, як говорили, від запалення легенів та від ослаблення. А в сусідньому селі були випадки, що вимирали цілими сім'ями. Трупки ховали в одній могилі, яку довго не заривали, бо кожен день в селі ставало все менше людей.

Мій батько тоді приносив рибинки, та ми їх вимінювали на миску картоплі. Люди дуже почорніли за той час. Багато молоді виїжджало до міста.

10 жовтня 1999 р.

СВІДЧЕННЯ

ЛАВСЬКОЇ Палажки Іванівни,
1920 р. народження
(с. Куковичі Менського р-ну Чернігівської обл.)

Коли почався голод, мені йшов уже 12-й рік. У нашій родині, можна сказати, так не страждали, як в інших сім'ях.

– А чому?

Бо мій дід наполог на тому, щоб записатися у колгосп. Мої батьки дуже противилися цьому – хотіли самі господарювати на своїй землі. Отож комнезамівці нас і не зачіпали. А над тими селянами, хто противився “лінії партії”, просто знущалися. Я пам’ятаю, коли розкуркулили родину Зінкевичів, то Іван ходив з торбиною по шматки хліба.

Приходить, бувало, до нас і просить:

– Дайте скибочку хліба чи ладку якусь ...

Таких прохачів було чимало протягом дня. Пам’ятаю людей з опухлими ногами, які ледве-ледве пересувалися. Вимирали цілими родинами. Загорнуть померлого у ряднину, та й закидають у яму... Ай-я-яй, ай-я-яй... що творилось.

Від стороннього ока зерно ховали, як хто придумав: у сінях викопували ямку, клали туди лантухи із зерном, а зверху вмошували скриню; у клуні ставили мішки із зерном один на одного у вигляді стіни, а потім забивали дошками. Подивляться активісти – дощана стіна – і підуть собі. Отаке було. А що ото про куркулів говорять, то ці господарі наймали людей для виконання різних робіт і платили їм за це. Гірки, звичайно, були заробітки. Працюєш, було, за півлітрову скляночку олії цілий день.

...Тих селян, які не хотіли вступати до колгоспу, викличуть, бувало, у сільраду, потримають замкненими днів два, щоб “подумали”, а як не “надумуються”, то готуйтеся в далеку дорогу.

Тих, кого висилали на Урал, було немало. Пішки їх гнали у Мену на станцію, заганяли у вагони, і прощай, село, прощай усе, що нажите своїм горбом і своїм трудом. Покидаючи рідну домівку, ніхто із них з собою нічого не мав, хіба хтось устиг передати шматок хліба.

Із усіх людей, висланих на Урал, якимось дивом повернулася лише одна жінка – Євченко Єлизавета Євменівна, приблизно 1910–1911 року народження. Я працювала із нею і на свинарнику, і в полі на різних роботах. Як заспіває Єлизавета пісню (а співала вона дуже гарно), то ми, усі жінки, гірко плачемо. Я пам’ятаю слова однієї з її пісень:

*Везли мене на Урал,
На Уральські гори.
Ой, якби ви, люди, знали,
Ой, яке там горе!
Нема хліба, ні води,
В роті висихає,
Не придумаєш, де дітись,
І волі немає...
Є і хлопців тут багато,
Є з ким погуляти,
Та на дівчат не дивляться,
Щоб пожартувати.*

*Ходять, як звірюки –
Їсти хочуть, та нема чого,
То ї ламають руки.*

А ще хочу розповісти про те, як мого батька засудили на 15 років, а маму – на 3. ... Колгоспні поля були засіяні, залишалися тільки долини, в яких стояла ще вода. Коли ті долини повисихали, то мого батька і ще одного колгоспника послали засівати їх ячменем. Запрягли вони у ярма волів, взяли в коморі зерна та й поїхали в поле. Після роботи хотіли відвезти решту зерна до комори, але воли вперлись і помандрували до своєї кошари. А тут і комірник з'явився:

– Украти хотіли?

Викликано міліціонера, зважено зерно – 8 кг. Справу передано у Менський суд. А там, у суді, працював житель села Куковичі Петро Біленко. Він і порадив дати хабара, тоді, мовляв, справу закриють. Я вже забула, скільки треба було грошей, але сума була велика. Пішла я до знайомих та родичів, напозичалася грошей. Усі суми я записувала на папірець, щоб колись повернути борг. Чутка про те, що я збираю гроші на визволення батька, пішла по селу, докотилася і в міліцію. Коли мама віддала гроші суддям, ми всі сподівались, що все якось уладнається.

Але ось приходить повістка у суд. На суді маму запитали:

– Давала гроші суддям?

– Одавала, – мати ще сподівалась на щось...

Батьку присудили 15 років позбавлення волі, а матері – 3. Правда, батько відбув років 5–6 у Казахстані і повернувся додому, а мати відсиділа один рік у Чернігові і теж повернулася. Як ми тільки голодували без батьків!

Хочу ще додати таке: я слухаю радіо, дивлюсь телевізор, читаю газети і знаю, що оті “горлаті” понахоплювали немало – мільйони, а мого батька засудили колись за 8 кілограмів зерна...

*Записала О.Сидоренко.
2007 р.*

◆ ◆ ◆

ЗГАДУЄ

ЛАГОДЗЯ Василь

(м.Тальне на Київщині)

ПОМЕР КОЖНИЙ ТРЕТІЙ

Наше село у 1933 р. мало 3280 жителів, з них померло голодною мученицькою смертю 1100 осіб, тобто кожний третій. Голод почався в 1932 р., а для окремих “розкуркулених” сімей ще 1931 р. Винні в ньому в першу чергу ком- партія, її приспівники, а вже потім погода.

Під час голоду діяли в селі активісти на чолі з присланим із Києва поляком Корніцьким. Він був дуже жорстоким. Від Тальнівського НКВС був призначений Іван Довгань, звичайно були і місцеві – У. Бондаренко, Л. та Н. Василенки, Г. Шевченко, Цебенко та комсомольці Ф.Гнатенко, Ю.Кулик. Вони вимітали усе із засіків у людей, висипали із горнят пшоно, крупи, горох. Чужі носили шкіряні куртки, а місцеві – одіж розкуркулених. Сумної слави здобула ця банда, в Заліському їх називали “червоною мітлою”.

З осені 1932 р. все було забрано. Вижили ті, хто мав щось заховане, або корову, і звичайно ті, хто отирався біля керівництва. Суворою була зима 1933-го. Мерли люди від голоду й холоду. На весну голодних побільшало, зросла смертність. Мерли по 8–10 осіб в день.

Зрідка люди хоронили рідних в себе вдома, бо їздила селом грабарка, яка підбирала мертвих за 200 г хліба (бувало, що підбирали ще живих людей). Так, наприклад, ще живими вивезли на кладовище Микиту Комара, 16-річного Василя Няха, Дениса і Митрофана Біликів також вивезли ще живими, але батько не дозволив їх ховати, а чекав тиждень, поки вони помруть.

На шістьох кутках Заліського зафіксовано шість осередків людодіства. Ось приклад: мати-людодідка з’їла дитину, але її піймали і заставили селом нести під пахвою голову дитини. Так і пішла вона з села... Психіка у людей була зламана, та хочеться вірити, що кати всіх рангів, які довели до цього людей, будуть покарані. Їх треба судити ім’ям закону, ім’ям совісті живих і пам’яті померлих.

Світовид. – 1993. – Вересень. Ч.11 [45].

СВІДЧЕННЯ

ЛАГУНЕНКО Ганни Федорівни,
1917 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Наша сім’я жила досить заможнo. Батько, Нальотов Федір Федорович, мав млин, багато працював. Але з приходом в село більшовиків і колективізації його назвали куркулем, вигнали нашу сім’ю на вулицю і забрали все майно. Незважаючи на те, що батько лежав хворий, з-під нього витягли подушки. Від хвороби і такого ставлення він помер. А мати пішла з дітьми в місто, сподіваючись щось знайти, бо повернення додому було неможливим.

Школу я не закінчила і рано пішла працювати. В 1933 р. в 16-річному віці вже працювала поштаркою і голод пам’ятаю досить чітко. Почався голод глибокою осінню, зв’язували його з неврожаєм і діями керівництва.

Хліб був лише чорний і той дуже дорогий, але в магазинах продавався, про білий хліб і гадки не мали. Основною їжею була перловка, молочних продуктів не було зовсім. Зарплата моя на той час становила 32–38 крб.

У місті люди вмирили від голоду, трупи лежали вздовж доріг. Чула й таке, що деякі матері вбивали своїх дітей навмисно, щоб ті не страждали від голоду.

*Записала Г.Ємець.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЛАЖЕВСЬКОГО Михайла Опанасовича,
1926 р. народження
(Фастівський р-н Київщини)

“Коли виникла загроза загибелі від голоду, батькові потайки вночі вдалося вивезти сім’ю з трьома дітьми до Кубані. Ми дісталися якогось села, де нас прийняла до себе зовсім стороння родина. Мене вразило те, що у селі не було голоду. Був хліб, худоба, риба”.

Отже голод в Україні був створений штучно.

Оскільки історія Батьківщини для кожного з нас починається з історії рідного міста, села, я спробувала дізнатись що-небудь про голодомор на Фастівщині. Я почула страшні оповідки, від яких у судинах стигне кров, а волосся починає ворушитись: про те, як люди пухли з голоду, не маючи й крихти хліба, їли котів, собак, щурів, а, бувало, і своїх же дітей...

Голод здавався людям чимось на зразок грізної чорної хмари, що насувається невпинно й неминучо. Багато хто тікав, або намагався втекти з країни, але людей не завжди випускали за кордон, обрікаючи їх на голодну і страшну смерть.

Записала Л.Лажевська, онука.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції “Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать”. (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.32.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЛАЗАРЕНКА Івана Демидовича,
1922 р. народження

Родився я в 1922 г. в с.Палиновка Ямпольського р-на на Сумщині.

В 1926 г. отец с семьей переселился в Таврическую губернию (теперь Херсонская область), где приобрел землю в аренду и занимался выращиванием

хлеба. В нашей семье, которая проживала на хут. *Черниговка Новотроїцького р-на*, было 6 душ: отец, мать и четверо детей. В 1932 г. отцу принесли план сдачи хлеба государству. Отец вывез указанное количества зерна на приемный пункт, обмолачивать нам уже было нечего.

Дома осталась корова и 10 курочек. Активисты-коллективизаторы – Яков Стрюк, Якименко и другие пособники пришли и забрали все. За невыполнение второго плана хлебосдачи отца забрали в НКВД, а к нам снова пришли активисты и начали шарить по всем углам.

Сестра Елена не выдержала голода и в 11-летнем возрасте опухла от голода и умерла. Я выжил. Много чего мне пришлось узнать в жизни. Тот голод, который забрал жизни миллионы людей, был самой страшной несправедливостью для тех, кто кормил страну – для простых крестьян-хлеборобов.

Я хочу, чтобы современное поколение хорошо узнало историю своей Родины и всех ее друзей и недругов, чтобы никогда не повторилось то надругательство над народом.

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

ЛАПИЦЬКОГО Володимира Єрмолайовича,
1923 р. народження

(м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.)

Батько мій працював на кузні, мати – вдома по господарству. Голод я пережив у селі *Червоні Поди*, зараз це частина міста *Кривий Ріг*. Мати хворіла. На нашому провулку померло троє людей: стара баба з дідом, які не могли через слабкість ходити, закрились і нікого не пускали, а коли вже не обзивались, вибили їхні двері й побачили їх мертвими. Помер мій одноліток Ванька Чемерис, бо їх в родині було дев'ятеро, от він і не вижив. Багато людей виїхало із села. Дуже багато в селі людей померло. Майже в половині дворів когось поховали. Хліба ми майже не бачили. Зерно як забрали, то на полях осінню 1932-го стояли вартові, я лазив з друзями в степ і їх бачив. Ми вижили, бо їли все, нічим не перебирали: щиріцу, коріння рослин, насіння. Я з хлопцями виливав ховрахів, на їх жирному бульйоні видужала моя мати, на Коні били жаб, вужів. Коли вже нічого було їсти, ті, хто не міг через гордість просити милостиню, закривались вдома, поступово опухали й вмирали. Дехто їхав до міста міняти продукти за речі, але казали, що там їх ловили й саджали в тюрму. Багато померло в дорозі. В степу знаходили тіла мертвих, більшість з них були не з нашого села.

[Підпис] В.Лапицький
Записав О.Крименко.
1997 р.

СВІДЧЕННЯ

ЛЕБЕДИНСЬКОГО Миколи**НЕВЖЕ ЦЕ МОЖНА ЗАБУТИ?**

Дуже прикро, але ми до цього часу не маємо і не знаємо достовірної історії нашої держави. Як поступово з'ясується, попередні підручники, монографії і нариси історії України в часи радянської влади були недостовірними і свідомо сфальсифікованими. Зараз, коли відкрито доступ до частини засекречених документів, фахівці-історики та дослідники поступово дізнаються про те, що багато років приховувалось від українців. Звичайно, це поки що лише невелика частина того, що приховувалось. Мабуть, значна кількість архівних документів знищена, або схована так, що про неї ніхто не дізнається. Але й те, що стало відомим, розкриває нам страшні і трагічні події і факти часів лихоліття.

В цьому нарисі мова піде про голод в Україні. В минулому столітті таких періодів голоду було три. І вони є страшними злочинами більшовицького режиму проти українського народу, а також найбільш трагічними сторінками в історії нашої держави. За минулі роки було проведено велику кількість досліджень і опубліковано багато книжок, брошур і статей з матеріалами зі встановлення причин і наслідків цієї трагедії як українськими, так і зарубіжними авторами. Але багато років правда про українські голодомори замовчувалась.

Завдяки зусиллям української діаспори, голодомор 1932–1933 років в Україні Конгресом США в 1988 році був визнаний геноцидом проти українського народу. Згодом це було визнано і Міжнародною колегією юристів. Але українська влада до цього часу виявилась неспроможною визнати голодомор 1932–1933 рр. геноцидом, а політичні репресії і масове знищення мільйонів людей голодом не отримало справедливого осуду.

В перебудовний період посилилась діяльність громадських організацій, щодо вшанування пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій. В 1992 р. заснована Асоціація дослідників голодоморів в Україні, якою проведена велика дослідницька, організаційна та літературно-видавнича робота. Головою Асоціації є народний депутат України Л.Г.Лук'яненко. Особливо цінне в діяльності Асоціації – збір архівних документів та свідчень і спогадів ще живих свідків голодоморів в різних регіонах України.

Пізніше був виданий Указ Президента України про встановлення Дня вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні – щорічно в четверту суботу листопада. Відповідну постанову прийняв і Кабінет міністрів України. Вона зобов'язувала місцеву владу усіх рівнів проводити Дні вшанування пам'яті жертв голодоморів в середніх школах та навчальних закладах.

В липні 2005 р. опубліковано Указ Президента України В.А.Ющенка “Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодо-

морів в Україні”. Цим Указом Кабінет Міністрів України був зобов’язаний до 26 листопада 2005 р. вирішити питання створення Українського інституту національної пам’яті, внести до 1 серпня 2005 р. пропозиції щодо надання Державному історико-меморіальному заповіднику “Биківнянські могили” статусу національного, підготувати і внести до 1 листопада на розгляд Верховної Ради України законопроект щодо політико-правової оцінки голодоморів в історії українського народу та ряд інших важливих пунктів. Але до цього часу виконання усіх пунктів Указу загальмовано.

Вшанування пам’яті жертв голодоморів в середніх школах м. Києва проводиться щорічно. Так, 28 листопада 2005 р. в ліцеї № 142 відбулася Четверта міжнародна молодіжна історико-краєзнавча конференція “Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу: Свідки свідчать”. Серед учасників конференції – киян були гості з середньої школи № 653 (м. Москва), Дубровської школи № 1 (Брянська область Російської Федерації) та середньої школи № 1 (м. Малин, Житомирська область, Україна). Було заслухано 23 доповіді, в більшості з них демонструвалися цікаві документи і оригінальні фотографії часів голодомору. Я був учасником цієї конференції.

В сучасній історії України було три періоди, під час яких мала місце довгочасна нестача продуктів і голод.

Перший період – 1921–1923 рр. – це трагічні роки громадянської війни на Україні. Саме на цей час припала дата мого народження – березень 1921 року. Мої батьки жили тоді в Богуславі – невеличкому містечку на Київщині. Умови життя були важкими: після революційних подій йшла громадянська війна, народне господарство було зруйноване. Продукти харчування та промислові товари можна було купити, головним чином, на ринку. Моя мати розповідала, що в ті часи хлібину можна було купити лише за червінці, – паперові гроші ніхто не брав, – або ж виміняти за дорогий одяг, взуття чи за золоті вироби – хрестики, каблучки, годинники. Для нас основним харчовим продуктом були гарбузи: мати готувала з них кашу або пекла. На цій гарбузовій “дієті” ріс я, а з 1923 р. мій брат Левко.

Другий період голоду – 1932–1933 рр. – я вже добре пам’ятаю. Ми жили в м. Харкові, який тоді був столицею України. В той час ми дуже бідували: батько поїхав на заробітки на Далекий Схід, мати тяжко хворіла, – декомпенсовані вади серця, – і через це працювати не могла. Всі сили вона віддавала домашньому господарству та нашому вихованню.

В 1932 році почалося значне погіршення умов життя: в державних магазинах швидко зменшився асортимент продовольчих товарів, ціни на продукти харчування збільшувались. В містах була введена в дію карткова система продажу основних продовольчих продуктів – хліба, м’яса, круп, цукру, олії. Норми розподілу цих продуктів були дуже малими, а ціни на чорному ринку стали астрономічними. Відкрилися комерційні магазини, в яких для громадян хліб продавався

без карток. Незважаючи на дуже високі ціни і обважування покупців, черги до цих магазинів були величезними. Після багатогодинного чергування більшості покупців хліба не вистачало. Значно кращим було продуктове забезпечення для працівників державних установ, партійних органів та силових структур – вони отримували продукти харчування через спеціальні магазини закритого типу.

Весною 1932 р. трапилась прикра несподіванка: мою продуктову картку за квітень, а братову – за травень невірно оформили, і ми втратили третину продуктів. Ці невикористані продуктові картки наша мати зуміла зберегти, і тепер ці унікальні документи можна показати молодим громадянам України.

Щоб зберегти дітей і себе від голодної смерті мати збирала різне зілля – листя липи, жолуді, кульбабу, кропиву, корені трав, – і цим доповнювала наш мізерний харчовий раціон. Тривале недоїдання привело до значного виснаження наших дитячих організмів. А наприкінці 1932 р. я захворів на скарлатину. Лікування проходило для мене дуже важко через виснаження та різні ускладнення. В цей надзвичайно тяжкий період мені дуже допомогли мої товариші-однокурсники Петро Божор і Федір Возний. Їхні батьки працювали в державних установах і мали значно краще матеріальне і продуктове забезпечення. Мої шкільні товариші часто приходили до мене і передавали матері хліб, цукор, крупу та інші продукти. А після мого одужання вони в школі ділилися зі мною своїми бутербродами та сніданками. Ця щира товариська допомога була дуже зворушливою. Ми з братом добре вчилися і, незважаючи на голодування, успішно завершили навчання в 1932–1933 учбовому році. Мати зберегла грамоту, якою я був нагороджений як кращий ударник навчання.

Від школи мені і брату були надані путівки на час шкільних канікул до санаторію-профілакторію для дітей з дистрофічними ознаками. Там нас годували невеликими порціями по шість разів на день. За два місяці стан нашого здоров'я значно покращився. Вага нашого тіла збільшувалася щомісячно на 6–8 кг. Безумовно, ці путівки до профілакторію врятували мене і брата від загибелі в той жахливий час голоду...

*[Підпис] М.Лебединський
27 листопада 2005 р.*

ЛЕБЕДИНСЬКИЙ Микола

“ПОЛУВЕКОВОЕ ЭХО ГОЛОДОМОРА”

*Кому-то радость ордена считать,
Кому-то – праздновать победы...
Но нам так тяжело вспоминать
Год тридцать третий, наши беды...
Сидит старик... угасший взор...
Свидетель голода – печальная картина,*

*Он чудом выжил в тот голодомор...
Но позабыт и он, и та ужасная година.
Известно: голодный сытому – не брат,
У нас еще так много равнодушных, –
Они не поминания, а праздника хотят, –
Стада жлобов-нуборишей бездушных.
Признать голодомор не все желают,
Живы еще теперь пособники позора, –
Им из могил наpomинанья вылетают
От миллионов жертв того голодомора.*

1983 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
ЛЕВЕНЕЦЬ Ольги Кіндратівни,
1917 р. народження
(Дніпропетровщина)

А по селах уже голод пішов, люди рушали до Кривого Рогу, щоб на хліб заробити. А де взяти тої силюньки, щоб пішки дійти до міста? Як проходять Ганнівкою, дивитися не можна. Лізуть у вікна до людей, опухлі, страшні, руки простягають: дайте хлібця, просять, а що ми їм дамо, коли самим їсти нічого? Мама ходили лузати кукурудзу поденно, а якось прийшли і кажуть: позабавали ми вікна у сараї, щоб не лізли голодні. Потім жахи почалися. Бачимо: сидить один чоловік, ледве живий, і литку ріже своєму товаришеві померлому. У сусідки дитина вмерла, так вона, бідна, щоб, не дай, Боже, голодні не відкопали, боялася нести її на кладовище. Так поховала просто перед порогом. Не можна було і вкрасти щось на полі – за це за законом присуджувалася страта. Сталін таке придумав: вкрав, чи щось інше – вмирай.

Записала Т.Товста.
1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
ЛЕВИЦЬКОГО Павла,
1913 р. народження
(м.Гуляйполе Запорізької обл.)

Того року в нас був непоганий урожай, але все зерно відразу ж забирали. В Гуляйполі пшеницею була заповнена велика церква на центральному майдані.

В цей час я разом із батьком працював у колгоспі: на підводах ми привозили зерно і розвантажували коло церкви. Спочатку заносили мішки через центральний вхід, а коли його засипали так, що зайти вже було неможливо, засипали через вікна.

Коли навесні стали засівати поля, спухлі за зиму від голоду селяни стали виходити в поле. На прополювання йшли всі: в колгоспі “Заповіт Леніна” тим, хто виполов кілька рядків, давали на обід юшку із сорго.

Записала Г.Норкіна, онука.

Освіта України. – 1999. – № 48–49. – 24 листопада.

СВІДЧЕННЯ

ЛЕВЧЕНКО Варвари Іванівни,
1899 р. народження

(с.Горобіївка Сквирського р-ну Київської обл.)

Сельская учительница, которая родилась в XIX веке, прожила весь XX и увидит XXI, прекрасно помнит, как требовала с буденовцев деньги за зерно и спасала детей в голодомор. На днях с юбилеем ее поздравляли шестидесятилетние ученики.

Она застала два века и встретит третий уже столетним жителем Земли. За словом “долгожитель” мы обычно видим бодрых бородатых обитателей гор, но сейчас речь пойдет о нашей соотечественнице, прожившей всю жизнь в обычном селе под Киевом. Она учила читать и писать тех, кого уже нет в живых, – родителей своих шестидесятилетних учеников. У Варвары Левченко прекрасная память и ясный ум – в ее воспоминаниях проходит несколько исторических эпох, а в них живые люди, ее односельчане...

“...В начале тридцатых годов я закончила педагогический техникум и вместе с мужем переехала на место его нового назначения – в Горобиевку, что в 15 километрах от родного села Камьяна Гребля. Муж был преподавателем физики, я – учительницей младших классов. Отчетливо помню, как умирали мои ученики во время голодомора.

Я чудом спасла своих детей. Хлопцы ходили в соседнее село, где на поле осталась часть урожая, заступами били обледеневшую землю и выкапывали картошку. Ее-то мы и терли, варили похлебку, притрушивали чесноком и ели. А ведь многие ели лягушек и даже собственных детей! Помню, была у нас одна женщина – когда умерла ее родная сестра, она порубила ее деток и сложила в кадушку. Но Бог ей судья – тогда время было страшное!

Однажды ночью я услышала за окном хруст, как-будто кто-то идет по снегу. Смотрю в окно – вижу человеческую фігуру, вроде бы кто-то голый идет

среди метели. Присмотрелась, а это Василинка, моя первоклассница! Я выскочила во двор, затащила ее в хату – и давай растирать, отпаивать горячим, замотала в тряпки, все-таки отходила, откормила похлебкой. Дело в том, что в нашем селе мертвяков зимой сваливали в яму, даже не закапывали, сил ни у кого не было. А Василину не досмотрели, она, оказывается, была еще жива и выбралась...”

Денисова А. За последние сто лет Варвара Левченко посещала больницу всего два раза – во время эпидемии тифа и в старости, когда ей удаляли зубы. – Факты. – 1999. – 16 декабря.

СВІДЧЕННЯ

ЛЕВЧЕНКО (в дівочтві ТЕЛЕВНА) Ганни

(м. Сміла Київської (нині Черкаська) обл.)

ЗГАДУВАТИ ТЯЖКО

Я народилася 1914 р. в с.Красносілці Олександрівського р-ну [Дніпропетровської] (нині Кіровоградська) обл. В 1931 р. виїжджала на Дніпробуд до свого батька, а в липні 1933 р. повернулася до рідного села. Їхала я зі своєю родичкою Одаркою Телевною. Коли йшли зі ст.Кам'янка, дуже боялися, бо були чутки, що їдять людей. До свого села дісталися без пригод, але ті села, що минали (то були Тимошівка, Бондарівка і Красносілка), мали страшний вигляд – дороги заросли лободою; хати небілені. Села наче вимерли. Люди, якщо і зустрічалися, були чоловіки – зарослі, неголені, брудні, дехто – зі спухлими ногами.

Коли я зайшла у свій двір, мама були в колгоспі на роботі, а сестричка маленька – в дитсадку. Я пішла за нею. Зайшовши в кімнату, де були дітки, побачила жахливу картину – вони лежали на розкладачках, їхній плач нагадував нявчання кошенят. Сестричці було 4 роки, додому я її несла на руках. Це були самі кісточки і шкіра. Сестричка моя потім після голоду померла, тому що була дуже слабка.

За ту весну від голоду помер старший брат батька – Телевний Антін Явтухович, його дружина Олита, дівчинка Катруся десяти років. Помер Пшик Йосип – чоловік батькової старшої сестри, двоюрідний батьків брат Телевний Нихтодій, його дружина і троє дітей. Помер наш сусід Винник Йосип і його дружина Марина. І ще багато людей померло. Це було страшне горе людське.

Я потім з мамою ходила на роботу в колгосп. Вже почалися жнива. Я допомагала загібати. На обід нам давали по черпаку так званої затирушки без нічого. В бригаді говорили, що тільки я була схожа на людину. Особливо мені запам'яталася жінка Гетьман Павлина, у неї були спухлі ноги до колін, вона їх перев'язувала ганчірками, шкіра лопалася, і з ран текла сукровиця.

Тоді в колгоспі дошло багато коней (теж з голоду), їх відвозили в яр. А люди йшли до тих коней, вирізали печінку, легені і їли їх.

Тепер інколи можна почути, що це було давно, і про це пора забути, не згадувати. Але про це не можна ніколи забувати! Це був страшний голод і загубив мільйони наших людей.

Народна газета. – 2000. – №3.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЛЕВЧИК С.

1909 р. народження

(Кам'янець-Подільський Вінницької (нині Хмельницька) обл.)

МИСКА БАЛАНДИ ПІД МУЗИКУ

Можливо й нескладно пишу, бо навчався з переривами, інститут закінчив “прискореним випуском”, коли щодоби навчалися по 10 годин на голодний шлунок. Однак дуже хочу поділитися своїми спогадами і думками про день учорашній і сьогоднішній.

Переконався, що комунізм – то не тільки казка про ідеально влаштоване соціально справедливе суспільство, то передусім ідеологія насильства, людиноненависництва, братовбивства, кровопролиття. Спробу побудови тієї “казки” довелося нам бачити на власні очі. Обіцяли народові мир, волю, владу, робітникам – заводи, селянам – землю. Але замість того ми мали громадянську війну, голод, табори і в’язниці. Владу прибрали до рук комуністи. В селян одібрали землю, навіть ту, що її одержали у спадок од прадідів, а разом із землею – коней, вози, реманент, насіння... Коли ж на X з’їзді партії “робітнича опозиція” порушили питання про фабрики і заводи, Ленін одповів: мовляв, робітничий клас Росії до того ще не доріс, це можна буде здійснити років через 20. Ось так: воювати за більшовиків – “доріс”, а після досягнення перемоги – “не доріс”. Щоб не мати опозиціонерів, більшовики розігнали інші партії, оголосили війну релігії. Грабували і руйнували палаци, маєтки, монастирі, церкви...

1933 року я працював у Летичеві (райцентрі Хмельницької області, тоді Вінницької) в міжрайконторі “Укрплодоч”. На вулицях, обабіч шляхів лежали людські трупи. Селами їздили бригади (як правило 5 опухлих чоловік і підвода), підбирали померлих, виносили з хат, кидали на віз, мов дрова, і звозили на цвинтар до спільної ями. А районне начальство (то все були комуністи) погожими суботніми вечорами збиралося на зарослому верболозом острові великого ставу з випивкою і закускою. Часто до пізньої ночі звідти долинали п’яний гамір, розбійницький свист, пісні, а часом навіть гупання духового оркестру.

У с.Гредченці того ж району довелося бачити таке. Селяні, які ще рухалися, пололи цукрові буряки. В обідню пору їм давали по мисочці баланди, звареної з буряковго листя, їстівного бур'яну. Сьорбали ту бурду під музику. Ледь тримаючися на ногах, грали 2 дідуся: один – на старенькій скрипці щось виводив, інший – у невеликий бубон із брязкальцями гупав кулаком. Біля них, пам'ятаю, стояв третій. Цей чоловік роки 30–40 був “нормальний”: не падав, не хитався. Тримав у руках кілька газет, мабуть, після “обіду” хотів провести політінформацію чи політбеседу про досягнення колгоспного ладу. Ким він був – секретарем парткому, масовиком, учителем – не знаю, але, безперечно, комуністом. Коли один опухлий селянин з'їв баланду і попросив ще, агітатор сказав: “Потанцюй – дамо”. І що б ви думали? Той нещасний почав під музику тупати однією ногою, бо двома одночасно вже не міг...

Нині комуністи, як правило, перед виборами обіцяють навести лад у державі, за рік-півтора зупинити спад виробництва, ще за 2 роки – підняти рівень життя до такого, що був до 1900 року. Даруйте, а яким же він був тоді? Автопоїздами, літаками із Заходу в СРСР везли продукти, медикаменти, взуття, одяг, зібрані там, як милостиню. Бо навіть за рекордних урожаїв керована комуністами економіка не спроможна була забезпечити населення продовольством, не кажучи вже про щось інше. У селах за того “високого” життєвого рівня люди утримували 1 корову на кілька сімей, аби вижити, змушені були красти. Робили це і в місті (ще більше). Щоб не називати народ злодіями, вигадали термін “несуни”. Не зводилися кінці з кінцями і в державі, на ладан дихала економіка, охоплена кризою, корупцією, державна казна була порожньою, наближалася загальна катастрофа. Кредити, що на них жили з 1925 р., Захід припинив давати. Криза поглиблювалася, а тим часом співали пісень про щасливе життя. Чи не нагадує це миску баланди, що її давали під музику?

Без сумніву, морозівсько-симоненківське компанія знає все це. Не припускаю, що вірить вона в можливість побудови комуністичного суспільства. Проте знає й інше; коли влада буде в їхніх руках – особисто їм не доведеться їсти баланду під бубон.

Народна газета. – 1995. – № 45.

ЛИСТ-СВІДЧЕННЯ
ЛЕПЕТУН-СОРОКИ Діни Матвійвни
(м.Боярка Київської обл.)

Уважаемый тов. Маняк!

Извините, что пишу по-русски, так было угодно судьбе, что наша украинская семья оказалась в Дагестанской Автономной Республике на Кавказе.

В 1931 году отцу моему пришлось срочно уехать из своего дома, потому что он был хорошим хозяином. Имел 60 десятин земли, инвентарь, лошадей и корову, овец и домашнюю птицу. В коллективизацию отвел весь скот в колхоз и также сдал инвентарь. Работал агрономом, но это его не спасло от репрессий. Отец уехал, а маму мою через полгода выдворили из дома с двумя маленькими детьми. И начались наши “хождения по мукам”. Приехали к отцу в Баку, где он работал в каменоломне рабочим. Мы жили в бараке (3 семьи). Через года полтора приехали к нам родственники: папина сестра и двое маленьких детей, мамина сестра с ребенком. Они уехали от голода. Приехали уже пухлые, мама их отхаживала и всех выходила, продав в “торгсине” все еще оставшиеся золотые вещи.

Когда мы уже немножко обжились, пришел вдруг приказ всех приехавших после 1929–30 гг. выселить за 24 часа. Родителей, когда выдавали паспорта, записали русскими, а они боялись возражать. Я рада, что меня записали украинкой. Мы оказались в городе Дербенте Дагестанской АССР, откуда нас уже не гнали, там отец отработал 25 лет на железной дороге. Постепенно урегулировалось наше бездомье. Купили комнату, а потом построили дом. Родственники наши там не прижились, и когда немного поутихло, вернулись на родину, а мы только об этом мечтали. В 1957 г. мечта осуществилась, и родители уехали, хотя и не на родину (*с.Ермолаевка Николаевской области*), но все же на Украину, где папа вскоре умер. Я с мужем и детьми переехала к маме. Брат погиб. Маме 86 лет. Она все время вспоминает свой дом, свое добро, в которое вложено было много труда. Ни отец, ни мама на свою усадьбу не ездили, боялись, через всю жизнь пронесли страх сталинских законов. Я ездила, смотрела дом, где родилась. Дом есть, стоит, живут в нем люди. Говорят, что купили. Дом неухоженный, усадьба тоже. Еще растут груши, что садили мои родители. Напишите, что нужно, чтобы нам вернули наш дом.

Председатель в то время – Аникин, активист – Иосиф Мельник.

Мама моя – Лепетун Анастасия Михайловна – пенсионерка, получает 70 руб., я немногим больше. Отец – Лепетун Матвей Акинфович или Акимович, писали по-разному. Горя хлебнули много.

С уважением к Вам Лепетун (Сорока) Дина Матвеевна, пенсионерка.

P.S. Многие родственники особенно пожилые, умерли, и вообще жители села старшего возраста, которых знали родители, вымерли в 1933 году.

10 жовтня 1990 р.

СВІДЧЕННЯ

ЛЕПЕТЧЕНКА Івана Тимофійовича

*(с. Преображенка Оріхівського р-ну
Дніпропетровської (нині Запорізька) обл.)*

На території села, (що тягнеться уздовж річки Конка майже на 10 кілометрів), в 32–33 роках були колгоспи “Боротьба”, “Диктатура”, “Червоний гай”. У тодішньому колгоспі “Диктатура” розкуркулили селян-трудолюбів: братів Григорія, Андрія, Василя Лепетченків, Никифора Козачка, Михайла Петренка, Костя Петренка (за млин-вітряк), Никифора Колибу... Їхні сім’ї вивозили роздягненими і босими взимку і кидали в Карлову балку на погибель. Був засуджений на 10 років каторги Пилип Скляренко нібито за агітацію проти насильницької колективізації. Померли з голоду дід Мандрика і дід Санько, Віта Клименко. Дід Гонтар, щоб припинити голодні муки, ліг під колесо автомашины.

Треба сказати: голодомор так ретельно спланували, що свої ставали ворогами для своїх. То був дуже далекий приціл на розбрат, адже й тепер ми ще поділяємося на “східняків”, “западенців”, на “комуняк” і “бандерівців”...

Записав І.Сухар.

*Михайлюта Олександр. Болить мені серце. Голод-33:
Спогади і роздуми. – Голос України. – 1993. – 2 вересня.*

СВІДЧЕННЯ

**ЛЕПШІ Марії Миколаївни,
1921 р. народження**

(с. Ракиївка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.)

Семья наша была небольшой, я была единственным ребенком. Были богаты, и вначале от голода не страдали. А потом пришли люди и забрали продукты. Молотилку и землю передали в колхоз, куда родители вступили добровольно, так как боялись, что вообще все заберут. Часть зерна удалось спрятать, тем и спаслись. Еще корова у нас была, так что молоком мы были обеспечены.

Люди в нашем селе умирали, но не так сильно, как в соседних селах.

Записав О.Чепурко.

12 грудня 1999 р.

СВІДЧЕННЯ

**ЛИГУН Катрі,
76 років**

*(с. Домоткань Верхньодніпровського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

Голод 1933 року був штучний. Їсти вроді й було що, на городах родило, і в колгоспі було все, урожай збирали, тільки нічого нам не давали, забирали все, що вродило. Обкладали налогами великими. Згадую, одного разу з осердь кукурудзи насіяли ми муку, спочатку їх сушили, потім товкли в ступах. Насіяли і поховали в чоботи. А як прийшли забирать, то забрали разом з чоботями.

Курай збирали, набивали ним піч, де він сох, потім товкли в ступах, робили муку. Із сім'я коноплі робили молоко. Сім'я сушили, терли в макітрі, м'яли, промивали водою крізь сито і робили бурду. З одростків од лопуха варили молошне. Листя з вишні посипали сіллю і їли, їли також цибулю, щавель, траву, із гілок вишні варили чай.

Сусідка моя поховала дітей і чоловіка. Померли з голоду, бо не хотіли їсти дохлу конину, а вона сама вижила. Пам'ятаю, варила її, а вона пінилась, воняла на всю вулицю.

Люди були безсилі, пухлі від голоду, а їх гнали на поле, на роботу. Одну жінку, як лантух, за шкірку притягли на поле робить, били довго, через три дні вона померла. Не було за що ховать, то її замотали в ряднину і однесли, закопали.

Згадую, в 1933 р. на Божедарівці совхоз організувався, і приїхали людей набирати туди на роботу. Мені було 18 років тоді, і я з подругами поїхала туди. Везли нас безплатно, ночували ми в амбарі, на утро зразу ж пішли працювать, полоти моркву. Їсти дуже хотілось, в обід привезли їсти: вику варену разом з черв'яками, кисле молоко, де плавало що ти хочеш. Поробили ми з неділку і давай тікать звідти. Грошей не було, то їхали товарняком, почепившись на буфера. Добиралися декілька днів додому, їли цвіткі з білої акації.

Записав С.Лебідь.

Травень 1990 р.

СВІДЧЕННЯ

**ЛИМАРЯ Миколи Григоровича,
1924 р. народження**

(с. Маломихайлівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл.)

Пам'ятаю, як одного дня невідомі приїхали до нашого двору, знайшли жито, перевіряли його та й забрали. Батька заарештували й засудили на 2 роки за приховування продуктів.

Мерло в ті роки дуже багато людей. По сусідству з нашою хатою вмерли сім'ї в трьох хатах підряд. Ховали людей у підвалах, дворах. А хто мав сили, то вивозив трупи на цвинтар, де зараз потрібно поставити Хрест Пам'яті.

Мене часто посилали рвати траву, збирати черепашок. А як з'явилися колоски, то ми почали їсти зеленими. Батькові на трудодні давали 30 г кукурудзяного борошна та перемелену свиріпу. Урожай в той рік був добрий, елеватори переповнені зерном.

*Записав Є.Гашиї.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ЛИСАК Ганни

(м. Макіївка Донецької обл.)

“Моїй прабабусі Марії Піскуновій було тоді десять років. В її селі люди страшенно голодували і, щоб хоч якось заглушити голод, збирали на полях гнилу картоплю. З неї варили баланду. Ті, в кого були дробовики, стріляли ворон та горобців.

У селі – злодійство, грабіж, розбій. Ось і у бабусиної родини вкрали останній лантух борошна. Врятувало їх тільки те, що вже починав жовтіти ячмінь. Його вночі крали і робили млинці. А пізніше батько і сам вимушений був вкрасити – коли сіяли гречку, він приховав два мішки. Вночі таємно на саморобному ручному млині її перемололи, навіть не пересіявши, і кілька місяців дуже економно пекли млинці”.

Освіта України. – 1998. – 25 листопада.

СВІДЧЕННЯ

ЛИСЕНКА Григорія Уляновича

(с. Сорокотяга Жашківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

ДОВОДИЛИ ДО БОЖЕВІЛЛЯ

Інвалід Другої світової війни Григорій Улянович Лисенко знає не з розповідей про голодомор 1932–1933 рр.

У жовтні 1932-го навчався в Полтавському плодоягідному технікумі. Діяла тоді карткова система. Але учням не давали ні стипендій, ні хлібних карток. Однак ще якось можна було жити, бо на закріпленому за технікумом городі

можна було зібрати залишені рештки помідорів, огірків, інших овочів. Так учні й “паслися”.

Згодом технікум перевели до Мелітополя. Там стало ще важче. Учні голодували, почали обкрадати один одного. А через кілька тижнів змушені були роз’їжджатися по домівках.

Григорій теж добирався до своїх – у Сорочотягу Жашківського р-ну на Черкащині. Продав останню сорочку за буханець хліба. Було ще в нього 15 крб., тож купив квиток до Кривого Рогу. Надалі не було ні грошей, ні продуктів. Кілька днів і ночей ішов пішки, потім різними поїздами, крадькома, без квитка, дістався Поташа. Там до Охматова запросився на підводу. Нарешті був удома, в Сорочотязі.

Вже з перших місяців 1933 р. люди почали пухнути й помирати. На харч йшло все – дохлі коні, собаки, коти. Виживали, хто як міг. У кого була корова – звісно, було легше. Але в хліві корів не тримали – боялися, що вкрадуть. Таких випадків було чимало. Худобу ховали до сіней. Весною харчувалися пуголівками – то був делікатес.

Рідня не мала змоги проводити на цвинтар мертвих. Їх відвозили їздові. Часто на вулиці можна було побачити мертву людину, то було звичним явищем. Тоді в Сорочотязі загинуло близько 360 чоловік. Люди божеволіли, траплялися випадки канібалізму.

Отож не важко уявити, що пережив у ті роки наш народ, хоч на складах був хліб...

Хай пам’ять про невинно убієнних голодом буде світлою і вічною.

*Пчелюк Микола. Доводили до божевілля.–
Народна газета. – 1998. – № 35.*

СВІДЧЕННЯ

ЛИСЕНКО Лідії Іванівни,
1921 р. народження

(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

В 1933 р. в с.Стави була жахлива ситуація – люди вмیرали, як мухи, від голоду. У той час в селі, а саме на хуторі, був чоловік по народному “Папалуга”, який звозив трупи до виритої ями на кладовищі. Але пам’ятається такий випадок, коли він забрав двох пухлих від голоду братиків (Рив’якинівських). Вони ще були живі, але візник сказав: “Щоб мені не повертатись за вами завтра, а ви більше не протягнете, я заберу вас сьогодні”. І кинув їх, мов скотину, у візок і відвіз на кладовище. Але Бог був милостивий до цих дітей, і вони вижили. Яюсь вибравшись з ями, хлопчики, геть безсилі, доплентались додому.

Життя було страшне, не передати словами. Люди жили гірше, ніж худоба в наш час. Ми їли лободу, бур'яни. В нашому селі був спиртовий завод. Люди ходили до цього заводу, а саме до ями, куди відливали відходи – брагу, і пили цю брагу, але життя їхнє і закінчувалося біля тієї ями.

Ходила по селянських дворах так звана “червона мітла” – бригада людей, і де що було в людини, чи пригорща пшениці, чи ще чогось, забирала все. Селяни замурували харчі в печі, ховали навіть за ікони, але ці люди, находили і забирали всі харчі.

Я хочу сказати те, що голодомор – це трагедія, яка не повинна повторитись.

*Записав О.Лисенко.
2003 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЛИСЕНКО Марії Леонтіївни,
1910 р. народження

*(с. Великомихайлівка Покровського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

Народилася я в селі Конзавод Покровського р-ну Дніпропетровської області. Коли настав тяжкий 1933-й рік, мені було 23 роки. В той рік були великі врожаї пшениці, ячменю та інших сільськогосподарських культур. Всі заготівлі врожаю були вивезені.

В той час я працювала в радгоспі, а чоловік в кінзаводі ветеринарним врачом.

Той, 33-й, рік був дуже тяжким, хоч в радгоспі видавали пайок. Хліб був такий чорний, як земля, а квасоля навіть і не була схожа на себе. Всі люди дуже голодували. Багато випадків було, коли людина йшла, впала і вмерла. В кого були корови, то тим було трішки легше. Хоч якось допомагало молоко. Корів при цьому годували соломною з дахів, розбиравши сараї, хати та інші будівлі. Люди помирали по кілька чоловік на день. У мене була сестра Анастасія Пономаренко, яка жила в с.Великомихайлівка. Я приходила до сестри, щоб та дала хоч щось поїсти мені і дітям. Зі мною був випадок: йшовши додому, дуже знесилена, впала і лежала, бо не могла йти ногами (між селами – 18 км).

Весною була невелика полегкість. Почала зеленіти трава, з'явилося більше їжі. З'явилась і надія на новий врожай.

*Записала Б.Кубрак.
2 грудня 1999 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЛИСЕНКО Ніни Савеліївни,
1918 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Наша сім'я дуже бідувала в 1932–1933 рр. В той жахливий час я втратила батьків. Обоє були пухлі. Тато помер восени 1932 р., а мама – навесні 1933 р. Я і десятирічна сестра залишилися самі одні на білому світі. Жили тим, що дадуть добрі люди. А ще жили в нас на постої молоді вчителі, які нам, як могли, так і допомагали в скрутну годину.

Рятувались навесні 1933 р. травами. Варили, зокрема, лободу. А калачики і квітки акації їли сирими. Без сльоз не можу згадувати ті жахливі 1932–1933 роки...

Записав Д.Євстигнєєв.
1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЛИСЕНКА Петра Семеновича,
1929 р. народження
(с-ще Губиниха Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

Постійно проживав я в селищі Губиниха. Був всю зиму в яслах, а весною визнали, що у нас в сім'ї можна прожити, тому мене звідти вигнали. Збирали літом жуків на буряках. А брата, 1932 року народження, в яслах залишили.

2003 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЛИСНЯК Марії Степанівни,
1920 р. народження

Під час голоду проживала на хуторі Северинівка Зіньківського р-ну на Полтавщині (тоді Харківської області). До нас приїхало кілька десятків людей з штрикачами та щупачами. Вони ходили по дворах, штрикали подвір'я й городи, обстукували підлогу й печі, і якщо виявляли щось підозріле, то пробивали піч, довбали стіни, розривали підлогу. Дивилися, що є вареного і з яких продуктів зварено, бо це було доказом того, що є харчі.

Багато людей в нас почало пухнути. Їли усе: рибу, птахів, жаб, жолуді, листя з липи, траву. На базарі у Зінькові продуктів майже не було, але людей збиралося багато, щоб щось купити чи вкрасти. Коли щось продавалося, то мірялося на склянку, і навіть на ложку. Продавалися навіть котлети з дохлих коней або з людського м'яса. У людей, які мали золото, була можливість дістати щось з “торгсіну”. Одиниці їздили до Московщини, де ніякого голоду не було, і привозили звідти по кілька хлібин. Коли вже багато людей померло від голоду, до нас прийшла звістка, що районна лікарня приймає ослаблених з голоду і там будуть годувати їх пшоняним кулішем. Моя сестра повезла ручним возиком туди свого чоловіка і залишила його в лікарні. А на другий день повезла свою дочку, але там вже була велика черга. І вона звернулася до знайомого, який там працював. А він сказав, щоб везла назад свою дочку, бо тут отруюють. І чоловік її помер. Вона розповіла людям, що стояли в черзі, про це, але ніхто не реагував. З кожним днем з лікарні вивозили все більше трупів. Чутки про отруєння ширилися, і охочих їсти в лікарні ставало все менше.

1996 р.

СВІДЧЕННЯ

ЛИСОГОРІ Анастасії Григорівни,
1918 р. народження

*(с. Миколаївка Новомосковського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

В 1933 р. зробили власті хлібовикачку. В колгосп люди не хотіли йти. Зерно ховали в погребі, закопували в землю.

Була створена комісія “Молоді комсомольці”, яка ходила з залізними шупами і перевіряла все у дворах. Під час голоду їли все. Після голоду вродило багато зерна. Тим, хто пішов робити в колгосп, видавали баланду і кусочок хліба.

У нашій сім'ї під час голоду 1932–1933 рр. помер батько і троє дітей з десяти. Одного разу до мене прийшла комісія “Молоді комсомольці”, а в нас дома вже не було чого брати. На горищі лежало насіння рай-дерева, яке теж забрали (хоч воно і неїстівне). Люди лежали мертві під дворами, ховати їх не було кому, адже самі ходили пухлі.

Записала О.Шевченко.
1998 р.

СВІДЧЕННЯ

ЛИСТОПАД Параски Семенівни,
1920 р. народження

(с. Покровське на Дніпропетровщині)

Серед причин голоду 1933 р. на перше місце я ставлю політику Сталіна і його опричників. Йдеться про закріпачення колгоспників і вдосконалення кріпосницьких відносин на селі. Від голоду помер мій батько. Він всю їжу, що міг добути, віддавав нам – дітям. Коли в нас почали пухнути ноги, ми з мамою та моєю сестрою у нічні часи ходили на плантації цукрових буряків і язиком вилизували деки на які наносили мелясу, щоб на неї сідали комахи-шкідники. Разом із залишком меляси з'їдали і шкідників. Таким чином врятувалися від голодної смерті.

Записав Є.Гашиї
1998 р.

СВІДЧЕННЯ

ЛИТВИН Інни Павлівни,
1909 р. народження

(с. Новогригорівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Я народилася 14 квітня 1909 р. Освіта моя – 2 класи сільської школи. Нас було 5 чоловік в сім'ї. Я була другою дитиною.

Того, 1932–го, року зима була дуже холодною, і снігу було багато. Були великі замети. Від холоду ми хоч якось рятувались, але від голоду мало хто врятувався. Коли почався голод, спочатку на селі сусіди ділилися один з одним, але потім, коли харчі закінчувалися, люди почали тягти щось кожен собі, аби вижити. А голод був страшний. Їли все: ховрахів, лободу, собак, кішок. Деякі люди з села йшли у міста, але мало хто з них доходив до міст. Деякі помирили по дорозі.

У 1933 році у селі стали давати пайки, сояний хліб, а після жнив давали більше. Потім, ще на станції в Павлограді роздавали зерно на посів. Люди звідти зерно привозили до нас у село. Тоді вже потроху стало село оживати. Хоча мало хто вижив. З п'яти хат люди залишалися тільки в одній, а інші хати заростали бур'яном, пізніше їх тракторами руйнували.

Записала Н.Чебаненко.
1999 р.

СВІДЧЕННЯ
ЛИТВИНА Миколи
(м. Київ)

МОЛИСЬ, МАРІЄ!..

Я народився у селі Федорівка, Ново-Українського (тепер Добровеличківський) району 4 березня 1943 року. А батьки мої родом з сусіднього села Піщаний Брід, відомого тим, що в ньому народилася дружина Нестора Махна – Галина Кузьменко, моя родичка по маминій лінії. Це вона допомогла вижити моїм батькам у тридцять третьому, висилаючи їм з Парижа пакунки. Що було в тих пакунках, батьки не знали, бо їм видавали взамін тих пакунків продукти. Писала Галина Кузьменко-Махно і листи. Але батько складав їх невідкриваними за образи. І це його врятувало. Листи енкаведисти конфіскували, а батька залишили в спокої...

Батьки боялися розповідати нам, своїм дітям, про голодомор 33-го. Бо лише за натяк про нього людину арештовували і вона зникала в нетрях ГУЛАГу або на довгі роки, або навіки.

Але одного разу мама таки зважилася повідати мені правду про голод. Жахливою була та правда. Село Піщаний Брід від голоду вимерло більше ніж наполовину. Мертвих уже нікому було вивозити на цвинтар, і живі ховали їх на власних обійстях та городах, в ямах, глибиною по коліно, бо з глибшої ями копач уже не мав сили вибратися. Мій дід по матері, Онисько Пархоменко, похований, власне, у такій не ямі, а ямці, на рідному городі.

Листи й пакунки з Парижа перестали надходити. “Буксири” вигребли з хати й городу все до останньої зернини та качанчика. Мамині ноги стали наче биті валянки, і вона вже не могла встати з ліжка. Батько відніс трирічного старшого брата мого Івана до колгоспного дитячого садочка з надією, що там він виживе. Але в садочку дітьми вже нікому було опікуватись. Вони, залишені напризволяще, мерли як мухи. Брата Івана врятувала бабуся Оля, яка мешкала в місті Первомайську і приїхала перевідати моїх батьків та єдиного онука. Не знайшовши онука вдома, вона побігла до садочка і, жахнувшись побаченням (живі, обтягнені синюшною шкірою скелетика, лазили по скелетиках мертвих), почала кликати Івана. “Бабусю, я тут”, – пропищав один із живих скелетиків...

Бабуся врятувала мого старшого брата, бо мала хлібну картку. Батько, хоч і був залізничником, (працював на станції Помічна сигналістом), такої хлібної картки не мав. Але його залізниця раз на рік забезпечувала безкоштовним квитком у два кінці й по всій велетенській території СРСР. Батько взяв квитка до Тбілісі. Матір він прив’язав до стовпа, що тримає стелю, поставив біля неї відро з водою та квартиру, сказав: “Маріє, у ліжкові ти помреш, а так, може, й мене дочекаєшся. Я їду на батьківщину Сталіна, бо там немає штучного голоду.

Молися, Маріє...”. Батько склав у мішок мамині вишивані рушники та сорочки, свої кожухи і чоботи і поїхав.

У Тбілісі з таким екзотичним товаром його зустріли з відкритими обіймами. За продане батько купив не тільки мішок борошна, але й замовив цілий товарний вагон, щоб ним, запломбованим, довести дорогоцінний мішок до Помічної. То ж мішок їхав окремо, а батько окремо. Але бандити, які “пасли” його, цього не знали. Розлючені, що при батькові нічого немає, вони хотіли скинути його з потягу. Але батько ще був при силі й “нахромивши” одного з бандитів на кулак, скинув його у розчинені двері вагона, інші бандити розбіглися.

Батько, приїхавши на Помічну, скликав своїх друзів-залізничників. “Хлопці, – сказав їм, – завтра прибуде з Тбілісі мішок борошна. Половина його ваша, але допоможіть мою половину привезти додому”. Хлопці допомогли. Батько вночі з клумаком за плечима зайшов до хати. Мама була ще жива, але непритомна. Батько розпалив у печі вогонь... Коли перша ложка із борошняним наваром торкнулася маминих вуст, вона відкрила очі:

– Це ти, Степане?

– Я, Марійко.

Батько відв’язав маму від стовпа, скупав, переодягнув, поклав у ліжку. Але сам не вкладався спати. Розфасувавши борошно в рукава старих маминих сорочок, подався на подвір’я вже повністю вимерлих односельчан. Позакопував ті рукави на їхніх, буйно порослих лободою та чорнобилем городах.

Через декілька днів прийшли, як казала мама, комсомольці.

– Дивіться, – сказали вони, – вона мала ще позавчора померти, а й досі жива. Що ти, Степане, привіз із Грузії?

Батько їм відповів:

– Себе. А все інше забрали московські бандити.

– Ой, лукавиш, Степане.

– Не вірите, шукайте.

– Будемо шукати, а як знайдемо, то загримиш, Степане, зі своєю Марією до білих ведмедів.

Шукали. Не тільки стіни хати, повітки, а й все подвір’я та город шупами перерили. А з печі не лишили цеглини на цеглині.

Батько готував “кандьор” лише вночі і не вдома, а в печах померлих сусідів. Ще тричі приходили комсомольці до моїх батьків. Трусили їх, наче грушу. Але так нічого й не витрясли.

Мама, з мертвих вставши, забрала в бабусі Івана. Потім побачила світ сестра Ольга, брат Василь (нині відомий кобзар) і, зрештою, я. На діди зні і моєї матері ще донедавна жив її наймолодший брат, а мій дядько Федір. Він опікувався могилою свого батька, а мого діда, що вмер, віддаючи свою пайку, дітям, з голоду в 33-му.

Відійшли на той світ дядько Федір, тітка Марія, їхній син Микола. І немає вже кому опікуватись могилою діда Ониська. Буде вона жити, хіба що на оцих сторінках.

*[Підпис] М.Литвин
2008 р.*

СВІДЧЕННЯ

**ЛИТВИН (в дівоцтві ТЕРЕЩЕНКО)
Тетяни Опанасівни,
1919 р. народження**
(с.Германівка Обухівського р-ну Київської обл.)

Народилася я в 1919 році, і в рік голодомору мені було 14 років. В нашій сім'ї було 8 чоловік. Батько працював у колгоспі, доглядав цибулю, мама господарювала вдома. Хоч господарство було і невелике, город та кури, та все ж усьому треба було дати лад, доглянути сім'ю, наварити їсти, попрати... Достатки були малі.

Пам'ятаю, весна в 1933 році була дуже холодна, часто йшли дощі. З припасів їжі не було нічого: все вивезли з комори до останнього. Доводилось їсти черепак і горобців, буряки, що в кого залишились. Ходили по полю і збирали мерзлу картоплю, мололи кору з дерев.

По селу їздила підвода, що збирала мертвих людей. Кудря Марко, візник, скидав на підводу і мертвих і ще напівживих людей, щоб зайвий раз не їхати по них, і відвозив їх на кладовище, де була викопана величезна яма. В ту яму перевертали воза з людськими тілами, і як вони падали, так їх і приймала земля.

Там, в цій могилі, і моя мама Галя, а також: батько Опанас, сестра Катя, брат Гнат і його двоє дітей – Андрюша і Надя.

Сама ж я теж ледве не померла, опухла з голоду, та забрала мене старша сестра і виходила.

*Записав О.Щербань.
2002 р.*

СВІДЧЕННЯ

**ЛИТВИНЕНКА Віктора Івановича,
1912 р. народження**
(с. Ликове Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Я родився в селі Лыково. В 1929 г. в нем создали колхоз им. Суворова. В колхоз людей загоняли силой. Для того, чтобы не выгнали из дому, я пошел работать в МТС.

В 1933 году пришел голод. Ясно было, что голод искусственный, так как урожай был неплохой. У людей отнимали продукты и отдавали государству. Есть было нечего в буквальном смысле слова. Люди ели воробьев, голубей, даже крыс. Моя-то семья выжила, но вокруг много людей поумирало. Народ тихо проклинал советскую власть.

*Записала Н.Гурська.
1999 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЛИТВИНЕНКА Д.

(м. Малин Київської (нині Житомирська) обл.)

З РОЗПОВІДІ БАБУСИ

В часи розкуркулювання, коли проводилась колективізація, дуже багато людей постраждало від гніту радянської влади. В число цих людей входили мої родичі, які жили дуже великою сім'єю. Це пояснюється тим, що діти, одружившись, жили зі своїми батьками. Виходячи з цього, проживаючи великою сім'єю у Ставропольському краї, ця сім'я мала велике господарство, а саме; п'ять корів, велику кількість птиці, свиней та велику кількість землі. Все це родина доглядала, що було необхідно для прожитку. Враховуючи все це, радянська влада зарахувала родину до лав "куркулів", яка чесно, непохитною працею все це нажила. Розкуркуливши, радянська, влада на цьому не зупинилась, вона мала у себе на меті репресувати цю родину, що цій владі вдалось. Ці люди під загрозою смерті були вигнані до Кабардино-Балкарської АСРР в село Кам'янка. І батьки моєї прабабусі мали видати її за бідного селянина, але й це не врятувало більшість членів "небезпечної" сім'ї. Саме в селі Кам'янка народилась моя бабуся, Багатирьова Людмила, неподалік звідти в столиці Кабардино-Балкарської АСРР – місті Нальчику народилась моя мати та дві мої тітки, які про своїх рідних знали небагато. Повністю про нещасну долю великої родини, тобто про родичів, вони дізнались лише тоді, коли говорити про це було не так небезпечно.

В наші дні в Росії моїй бабусі нараховується компенсація, але по гроші треба вирушити у Росію, але кошти на поїздку компенсація не покриває. Моїй бабусі це не так важливо, оскільки всієї її великої сім'ї вже нема на цьому світі.

Ця розповідь походить від моєї материнської лінії.

Сім'я мого прапрадіда теж була досить великою (7 чоловік), яка мала досить велику хату та дуже велике господарство. Ця сім'я належала землі, яка не

обділяла її своєю милістю. Саме тяжка праця та повна віддача їй зробила цю сім'ю благополучною (з економічної сторони). Завдячуючи сталінським репресіям, мого прадіда забрали до Києва, забрали хату, та все нажите, а всі члени нашої сім'ї пішли “по людях”. Пізніше прапрадід повернувся до села, але все нажите віддали в колгосп: плуги, коні...

Записав онук.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції “Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать”.
(25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.46.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЛИТВИНЕНКА Каліни Федоровича,
1910 р. народження
і ЛИТВИНЕНКО Маврини Марківни,
1912 р. народження
*(с. Олександрівка (тепер Безбородькове)
Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.)*

Родом ми з с.Олександрівка (зараз Безбородькове), що на Дніпропетровщині. Тут ми і жили до 1933 року. Була в нас земля, були вулики – все було. Мали 4 дітей (двох синів і двох дочок).

В 1933 р. нас розкуркулили. Як потім з'ясувалося, цього не повинно було статися саме з нами. Мали розкуркулювати сусіда, але він був багатший і відкупився. Загнали нас в товарняк. Взяли ми з собою молодшу доньку і молодшого сина. Старша донька залишилась, вона служила в наймах, а син виїхав з родичами до Ташкента.

Везли нас, голодних, товарняком. Привезли в Котлас (Архангельська обл.). Відчинили вагон, вийшли всі. Кругом степ, сніг. Сказали: “Якщо хочете вижити, копайте землянки, облаштовуйтеся самі”. Жили ми там недовго, десь півроку. Потім нам дозволили повернутися додому. Але їхати назад було ні за що. Пішки дістались до якоїсь станції. Попросилися в начальника станції дозволити написати листа доньці, щоб вона вислала грошей. Він допоміг нам, бо в нас не було документів. Поки прийшли гроші, жили на станції, були чорноробочими. В Котласі захворів син Саша, помер від голоду.

Приблизно через 3 місяці отримали ми гроші від доньки. Приїхали в Олександрівку обірвані, голодні, хворі. Всі знайомі від нас відвернулися. Одна лиш

дальня родичка Настя допомогла, оселилися ми в неї. Через рік нам повернули нашу хату.

Наш другий син Іван, що поїхав до Ташкента, загинув там від тифу.

[Підписи]

К.Литвиненко,

М.Литвиненко

Записала Н.Захарова.

1997 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЛИТВИНЕНКО (у дівоцтві ГРІНЬКО)

Лідії Мефодіївни,

1929 р. народження

(с.Сонячне (стара назва – Куличка) Машівського р-ну

Харківської (нині Полтавська) обл.)

Я, Литвиненко Лідія Мефодіївна, народилася 12 червня 1929 р. в с.Куличка. Стверджую, що пережила Голодомор 1932–1933 рр. В селі був колгосп “ім.Будьонного”. У сім’ї нас було семеро дітей, двоє з них померли від голоду. Батько їздив у Житомир по зерно. На держпунктах мололи зерно, кукурудзу, пшоно для коржів. Пам’ятаю випадок, як комісари забрали жорна для молоння зерна, та я побігла за ними, щоб відібрати. Комісар зайшов до іншої хати, а жорна поставив у сінях. А я тим часом забрала їх, комісар почув, що я забрала, і почав стріляти. А сусід – дід Семен Близнюк заступився за мене, сказав: “На стріляй, там сім’я велика, хай живуть...” Пам’ятаю, як сусідка пішла у жито та наїлася того, там і вмерла. Пам’ятаю, як люди падали на вулицях від голоду. Їли лободу, листя. Пам’ятаю, як комісари ходили забирати свиней, корів, хліб, зерно, а за ними бігли малі діти та плакали.

Мої батьки працювали в колгоспі. Колгосп платив їм зерном. А ввечері комісари забирали його. На запитання “Що страшніше – війна чи голод?” – відповідаю, що голод. В голод їли листа з дерев, спориш, акацію.

Я засвідчую своїм підписом правдивість цієї розповіді про Голодомор 1932–1933 рр.

[Підпис] Л.Литвиненко

16 березня 2007 р.

СВІДЧЕННЯ

ЛИТВИНЕНКА Микити Степановича,
1914 р. народження

(с.Водолазьке Межівського р-ну Дніпропетровської обл.)

В 1932 р. в нас був досить непоганий врожай, але весь хліб по вказівці партії забирали, не залишали навіть на насіння. Ми опинилися без хліба.

Голод був штучним. Призначалися активісти, які забирали хліб. Хліб шукали скрізь. Люди, які ходили збирати колоски на полі, визнавалися злочинцями. Івана Григоровича Чередка за колоски засудили на 15 років і відправили на Соловки.

Сім'я наша була дуже бідною (4 дітей). Батьки ховали пшеницю у скрині, на печі і зверху на мішках садили нас – дітей, щоб активісти не знайшли. А на горищі в нас була стара теляча шкура, то ми її осмалювали, а потім варили з неї холодець. Одного разу ми забили лисицю, їли гав.

Людей у нас в селі померло дуже багато. Хоронили на кладовищі, там прикидали землею, а зверху накладали нових людей.

Записала Н.Боровенська.

1999 р.

СВІДЧЕННЯ

ЛИТВИНЕНКА Павла Івановича,
1921 р. народження

*(с.Жовнине Градиського р-ну Київської
нині Іркліївський р-н Полтавської) обл.)*

В той час наша сім'я складалася з 5 осіб. Дуже тяжко нам було пережити ті нелегкі часи. Реформи 30-х років дуже схожі на сучасні. Тільки різниця та, що тоді організовували нову форму господарювання на селі, насильно заганяли людей до колгоспів, а нинішні реформатори розганяють ті ж колгоспи. Але результат виходить такий же. В політиків 30-х і нинішніх є спільні риси – це довести український народ до голодомору.

33-й рік був дуже тяжкий, нічим було нагодувати дітей. Мати шукала трухляві дерева, витрушувала з них труху, додавала до неї полову і гнилу картоплю (щоб вкупі трималось). З цієї суміші випікала перепічки.

Весною збирали щавель і кропиву і цими відварами запивали ці перепічки. Як наслідок цієї “дієти” ми ходили пухлі, а брат помер. Решта вижила, щоб зазнати подальшої наруги над українським народом. В с. Жовнине померло понад

800 громадян. В якій державі світу могли так поступати з власним народом, коли люди були доведені до такого, що вимушені були поїдати власних дітей, батьків – щоб вижити ?!

*Записав А. Супрун.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЛИТВИНОВОЇ Наталії Тихонівни,
1920 р. народження
(м.Білгород-Дністровський Одеської обл.)

Голод 1932–1933 гг. довелось мне пережить на хуторе Шевченко и на хуторе Кирилло-Антоновка Еланецкого р-на Одесской (теперь Николаевская) области.

В семье нашей тогда было пять малышей, отец и мать. Буксирная бригада у нас начала искать, где спрятан хлеб (зерно). Но он не был спрятан, еще в сентябре отец отвез его на элеватор в г. Вознесенск, а семена сдал в колхозную кладовую, фактически осталось то, что необходимо было для прожиточного минимума на едоков до нового урожая. Эта буксирбригада забрала и этот хлеб (зерно). На печке сушили просо, чтобы товкты и получить пшено. Забрали и просо, из печки вытащили варево (кусмания) и выбросили на двор. Мама ходит за бригадой и просит: “Оставьте, не трогайте, у меня ж дети, чем их кормить?”, а старший бригады Барский отвечает: “А зачем вы их столько народили? (4 сына, одна дочка). Забрали курей, корову. Подвал, в котором хранились овощи, закрыли на замок, а отца увели в контору, где предложили сдать в государство 100 пудов зерна и 120 руб. денег. Кроме того, что вывезла эта буксирная бригада. Конечно, хлеба уже не было, денег тоже, и налог отец не выполнил, за что был в январе 1933 г. забран НКВД, где прошел пытки. Только на 28-е сутки в начале февраля отпустили его домой. А пытки применяли разные: сажали в скриню и палкой били по крышке, вешали через грубу и спрашивали, где спрятал хлеб и деньги. В хате все разрушили: печь, грубу, лежанку, доливку – искали зерно, деньги, чего не было. Три Георгиевских креста отец бросил в реку. Это такая была хлебозаготовка. Собранный или нахально забранный хлеб под красным флагом подводами вывозили на станцию Вознесенск, а хуторы и села стояли от голода.

Как мы спасались? Скошенная пшеница не была обмолочена, а только сложена в копыщи и так оставлена на зиму. Грызуны разные, мыши обрабатывали колоски, и если, было, поднимешь копычку, то там зерно. Это зерно собирали, а дома отец сделал жорна (два каминци), на которых и делали крупу, чем

и питались. А то отец еще приносил от лошадей овса, ячменя (воровал), и это тоже мололи на жорнах и так перебивались до весны. Весной выросла трава – конский щавель, кропива, козелочки, бабки – это все мама измельчала, смешивала с дертью, которую очень берегли, и этим питались. Хлеба, как такового, не было, и мы его увидели только в ноябре 1933 года на празднике октября. На картофельных полях собирали мерзлую картошку, сушили, терли на муку и пекли лепешки, сковородку посыпали измельченным арбузным насинням, чтоб не пригоряло. Вот так мы и весь наш хутор спасались в голодный период с декабря 1932 до июля 1933 годов.

Самым тяжелым периодом голода были март, апрель и середина мая 1933 года. Такое положение было в каждой семье хутора. В хуторе насчитывалось 142 жителя, а осталось примерно 105 к 1 января 1934 р. Умирали в основном старики и новорожденные: Ключко Гнат, Лытвын Тихон, Хуторна Соломия, Хуторный Явтух, Лытвын Прокип и др.

Хутор Шевченко сейчас не существует, осталось только кладбище.

Хутор Кирилло-Антоновка перестал существовать с 1934 г. Умерли с голода Ткач Артем, Слипечь Якив, Рубан Феоктист и др., часть жителей выехали в М. Дворянку и Федоро-Михайливу: Тертыця Федор, Рубан Алексей, др.

Особенно страждали от голода дети и люди преклонного возраста. Молока и молочных продуктов не было вообще, не было ж магазинов, о покупке чего-то никто и не мыслил. Когда узнали, что в оставленных необмолоченных копыцях – пшеница, то сейчас же в марте еще они были спалены на площади 110 га и переораны, даже и этой, испорченной пшеницы, не дали людям для спасения.

*[Підпис] Н.Литвинова
1993 р.*

СВІДЧЕННЯ

**ЛИТВИНСЬКОГО Олексі Семеновича,
1919 р. народження**

(с. Устимівка Гребінківського р-ну Київської (нині Полтавська) обл.)

Сім'я наша була бідною, батьки наймитували. З допомогою діда та баби збудували хату. Дід мріяв збудувати біля хати ще й клуню та й жити спокійно та щасливо, адже жовтнева революція дала людям надію на краще майбутнє. Не діждалися того щасливого життя ні дід, ні вся родина Литвинських.

Найбільше горе спіткало Литвинських, як і всю Устимівку, в 1932–1933 роках. Не було чого забирати до колгоспу, бо самі ходили по наймах, але не обминули оселю активісти-здринки – познаходили вузлики із зерном, крупами і забрали, не залишивши сім'ї нічого на завтрашній день.

“Крім мене, у сім’ї було ще двоє дітей. Їм не пощастило вижити, холодної зими 1933 року вони померли від голоду. Я вижив. Одного голодного дня я вирішив втекти з дому поїздом і шукати хліба де завгодно, аби поїсти і не мерти.

Вдома сказав батькам, що піду просити харчів у село Пологи, а сам чекав чергового поїзда на Київ. Поїзди на станції Устимівка зупинялися на дуже короткий час, то ж можна було і не встигнути вчепитися за вагона. Та все-таки вскочив на східці і вхопився за поручень.

Провідники поїздів не жаліли голодних безпритульників. Не поспівчував провідник вагону і мені. Він сильно вдарив палкою по голові і, брутально лаючись, вимагав зіскочити зі східців. З розбитої голови зацебеніла гаряча кров, я міцно вчепився за поручень, а поїзд набирив швидкості. Уже промайнув ліс... Холодний морозяний вітер сковував руки, і кров на обличчі взялася льодом. Змилостився-таки провідник – підняв мене, завів у вагон, обігрів, перев’язав голову і, найголовніше – дав шматок хліба і склянку окропу. Той день, 10 січня 1933 року вважаю найщасливішим у своєму житті.

Поїзд летів на Москву, а в думках я бачив і тепло, і хліб, і борщ з вишкварками, адже в селі чув від людей, що в Москві голоду немає – там Сталін усіх активістів-здирачів пересадив в тюрми.

На станції Хутір-Михайлівський мене випадково зустрів односелець Омелько Бондаренко, який потім розповів про ту зустріч батькові. Батько ж не став чекати теплих днів і поїхав шукати мене. Так і не знайшовши, повернувся додому. Рідні подумали, що помер десь хлопець. Чи мало їх повмирало того голодного 1933 року, так і не діждавшись крихти хліба?..

А я вже обживав Москву. Ночував на Курському вокзалі, а харчі доводилося просити в людей. Змучений холодом і голодом, зовсім обезсилів. Саме таким побачила мене одна москвичка, пожаліла і забрала до себе на квартиру. Вдома нагодувала, покупала, полагодила одяг, а наступного дня відвела до дитячого будинку. Звідти відправили у лікарню: у свої 13 років важив лише 16 кілограмів. Два місяці доглядали та виходжували мене лікарі, аж поки не став на ноги. Коли виписували, то вже важив 20 з половиною кілограмів.

У дитячому будинку, що працював при Данилівському монастирі, зустрівся з двома своїми односельцями. Вони також туди потрапили, шукаючи їжі. В травні 1933 року нас разом з іншими хлопцями перевели до Томська, який зустрів нових своїх жителів лютим морозом. В бараці, де ми жили, поцупили верхній одяг, і довелося два тижні ходити в легкій одежині. В Томську навчився слюсарному ремеслу, отримав четвертий розряд слюсаря, пізніше став мотористом, і направили мене працювати на дизельну електростанцію змінним мотористом. У 1936 році закінчив курси водіїв і трактористів. Підріс, загартувався, а душа кликала повернутися додому, в Україну”.

СВІДЧЕННЯ

ЛИХОГО Микити

(с. Соколівка на Вінничині)

Микита Лихий здоровим та дужим хліборобом жив. Та зів'яв якось непомітно й швидко. Тихо відійшов він. Поплакали рідні і відвезли на цвинтар. Поховали без труни, ніби й не заслужив на останню шану. Без слова Божого поховали хлопчика Василька з родини Бевзів та багатьох інших селян.

Шістдесят років минає з часу, коли у Соколівці, як і в усій Україні вирував небачений в історії людства голодомор. Нині готується вшанувати замучене голодом усе українство, у тому числі й жителі села Соколівка.

Тривалий час на уроках історії учителі за вказівкою партійних верховодів стверджували, що ніякого голоду не було, то все вигадки “ворогів народу”. Тема голоду в Україні була категорично заборонена. Отже, не дивно, що робити якісь записи цього голодного року, складати списки померлих від голоду ніхто не наважувався. Незважаючи на певні труднощі, сьогодні списки такі складаються. І хоч будуть вони далеко неповними, проте залишаться для майбутніх поколінь. Залишається також Хрест Скорботи і Пам'яті.

Музичко Микола. Лихоліття насувалось страшною хмарою. – Золоті ворота. – 1993. – №4. – С.113–114.

СВІДЧЕННЯ

ЛИЧАК Євдокії Гнатівни,

1913 р. народження

(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Голод 1932–1933 рр. я пам'ятаю дуже добре, мені тоді було 19 років. Наша сім'я дуже не голодувала, тому що мій батько працював у багатих людей.

Коли наставала весна, то люди їли. що бачили: бур'ян, траву та інше. У селі Ставах був спиртовий завод. І там виробляли спирт, який вивозили за кордон. А брагу, що залишалася, люди забирали собі.

Були випадки, коли гинула худоба. Навіть були такі випадки, що батьки їли своїх дітей, бо не було чого їсти.

2003 р.

СВІДЧЕННЯ

ЛИЧАЧЕНКА Олексі Миновича,
1926 р. народження
(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Відношу себе до людей, які чудом пережили голодомор 1932–1933 років. У той період мені було 7 років, і я мав іти до школи, та не судилось... Дещо з того часу забути не можна.

Держава на кожне село доводила план хлібоздачі. Виконало село – добавляли ще. Якщо далі виконувати вже не могли, присилали бригаду з Обухова, яку було названо “червоною мітлою”, вони шукали все їстівне і забирали. Люди стали скаржитись у заводську парторганізацію. Директором спиртового заводу на той момент був Барило (непогана людина), він дозволив недостачу хлібозаготівлі поповнити із заводських фондів, що й зробили. Через те, що в селі був спиртовий завод, став’ян померло небагато. Помирали лише ті, що не мали зв’язку з заводом. Завод випишував людям, які там працювали, деякі пайки – качани з-під кукурудзяної молотарки, на кінцях качана була непопущена кукурудза, люди її облущували і їли. А дехто з мивочної канави вибирав дрібну картоплю, і цим як-небудь рятував свою родину.

Людей з інших сіл на завод не допускали (це робили самі став’яни, вони хвилювалися, що не вистачить харчів). Помирали в Ставах, в основному, люди з навколишніх сіл. Вони йшли по брагу, яка була у бражній ямі, розміщеній нижче теперішнього хоздвору будинку інвалідів. Брага була густа, з пшеничного зерна. Але надзвичайно кисла. Опухлі люди її їли і на тому ж місці помирали, деякі намагалися проходити декілька метрів, але все одно смерть їх не минала. Трупи підбирав чоловік із села, їздовий, за що йому давали їсти, і звозив їх у “братську могилу”. На нього в селі говорили Папалуга. Бували випадки, що він відвозив в могилу ще живих людей, при цьому кажучи: “Не помер сьогодні – помреш завтра”. Дехто із став’ян підбирав дітей, у яких померла мати (Сашко Семен, Мазепа Сергій (Тулька). Однією з таких лишилася Піскун Ольга.

Пам’ятаю, що якогось дня до нас зайшов хлопець, років 12–14-ти років із землянки, Ситник Олекса. Попросив їсти, його погодували, хоч і в самих майже нічого не було, і залишили ночувати (бо це вже був вечір). Рано мій батько, Личаченко Мина, бухгалтер по сировині, забрав його на завод і умовив директора дати хоч якусь неоплачувану роботу, але за те, щоб в їдальні давали йому поїсти. Він їв без хліба, хліб приносив до моєї матері, вона його сушила, а в неділю ніс його в землянку братам і сестрам, у яких не було чого їсти. Пізніше його перевели працювати на конюшню, і він там працював до повноліття. Звідти його забрали в армію.

Хліб на пайки, хто працював на заводі, давали просяний. На заводі була достатня кількість зерна, але його пильно охороняли. Кагати кукурудзи були

розміщені там, де магазин, біля будинку інвалідів. В Ставах частина людей мала корови, було чим годувати – брагою. Але однаково частина з них померла. Говорили, що там, де зараз живе Бабенко Микола, жила жінка Хівря, яка колись з'їла свою дитину.

*Записала С.Личаченко.
2003 р.*

СВІДЧЕННЯ

ЛИЧМАНА Івана Івановича,
1913 р. народження

*(с.Крива Руда Семенівського р-ну Харківської
(нині Полтавська) обл.)*

В семье, кроме меня, было пятеро детей. Весной 1933 г. от голода умерла самая младшая и единственная в семье сестра.

В феврале 1933 г. в селе стали массово умирать люди. Бригадир выделил мне (тогда еще молодому!) лошадь и подводу, на которой я объезжал хаты, собирал трупы и увозил в братскую могилу. До сих пор это воспоминание меня угнетает.

Слезы наворачиваются, когда вспоминаю, как войдя в одну из соседских хат, застал четырех опухших детей и висевшую в доме полуободранную собаку, причем изрядный кусок мяса уже варился в чугушке. Мать этих детей я накануне отвез в братскую могилу. От отца, который ушел на заработки в район, не было никаких вестей.

Сам же я выжил благодаря тому, что за свою “работу” получал стакан муки на “затирку”.

*Записав А.Перепелиця.
1999 р.*

СВІДЧЕННЯ

ЛІСНЯК Варвари Григорівни,
1926 р. народження

(Дніпропетровщина)

Мама розповідала, що в голод 1933 року ми дуже голодували.

В цілому наша сім'я до колективізації була досить заможною. У батька та трьох його братів було четверо коней, два воли, кілька корів та биків, держали не менше п'яти свиней, була молотарка.

Але прийшла колективізація, і все це батько і брати віддали до колгоспу. Мій батько цього не витримав і став пити. Я пам'ятаю, що він часто п'яний сидів на призьбі і плакав за всім цим добром. Весною 1932 року батько помер. Таким чином ми залишились без головного годувальника.

Голод 1933 року ми пережили завдяки допомозі старшого брата батька, який жив один.

Їли те, що мати, бувало, виміняє-випросить, або те, що дасть дядько. Але навіть щедра допомога не змогла врятувати мою 10-річну сестру Ірину, яка померла від голоду і хвороби в лютому 1933 року.

*Записав О.Денисенко.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

**ЛІСОВОЇ Єфросинії Михайлівни,
1915 р. народження**
(с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Наше село у 1932–33 рр. не дуже постраждало. Був у нас спиртовий завод, де була брага, і привозили до нас туди зерно. А люди в сусідніх селах дуже страждали і приходили до нас набирати брагу. У нашому селі теж мерли люди, але не так багато, як у Шпендівці, Запрудді та ін.

Мені на той час було 17 років. Я була одна дитина у сім'ї. Мати померла, і я осталася з батьком. Ми з моєю подругою ходили на поле, де була мерзла кукурудза, то зимою набирали у чоботи і несли додому, щоб ніхто не бачив. Приносили додому, ховали в піч, а потім сушили, лущили, варили кашу. Це нас спасало, спасав і спиртовий завод.

Було й таке, що в селі їли своїх дітей. Бо хотіли жить і казали, щоб діти не мучилися.

*Записала Ю.Чирикало.
2003 р.*

СВІДЧЕННЯ

**ЛІСОВСЬКОГО Івана Сергійовича,
1919 р. народження**

Народився у с.Знаменівці Новомосковського р-ну Дніпропетровської області. Тільки з болем могу розповідати про голод.

Наше село в 30-ті роки було досить великим і налічувало 2 тис. дворів. Навіть вулиці мали свої назви. Там, де я мешкав, простягалася вулиця Тараса Шевченка, що складалася з 65 дворів.

У 1929 р. почався процес розкуркулення і колективізації, що їх проводили прислані “тисячники” разом з місцевим сільським активом. Мого батька теж не обійшла доля розкуркуленого, й добре пам’ятаю, що очолював так званий “актив” росіянин з Москви Болотов. За першої хвилі розкуркулення з хат 7 господарств повністю все відібрали.

Чоловіків зганяли до одного якогось приміщення, тримали майже цілими добами, змушували написати заяви про вступ до колгоспу.

Господарів – ветеринарного лікаря Малишка Антона, церковного диригента Хому Лопату та Трохима Миршавку (останнього, до речі, за переконання національні, більшою мірою) засудили до різних термінів ув’язнення. Таким чином, відбувся вступ майже всіх селян до колгоспу. Спочатку його вдалося розігнати самим озброєним селянам, але все на свої місця розставило ГПУ.

1932–1933 роки були штучно зроблені як голодні, в цьому у мене немає жодного сумніву. Бо врожаї селян-трудівників в цей період були аж ніяк не гіршими, ніж у всіх інших роках. 11 сімей в нашому селі вимерло частково. Вмерли діти, які залишились без батьків. Їх забрали до створеного при колгоспі притулку, де годували виключно гнилою кукурудзою. Але находили можливість навіть навчати дітей. Чудово пам’ятаю, що й сільських вчителів також годували тією ж самою гнилою кукурудзою.

Деякі люди, звичайно, вижили. Багато селян, які вижили, були пухлі. Щоб врятувати життя, розпродавати їм доводилося буквально все – до останньої нитки. Згадую, що в декого знаходились сили і можливість їздити до Росії, міняти там на харчі речі (в кого ще були). Багато хто з них ніколи не повертався з дороги.

Трупи померлих з голоду звозили до масових могил.

Як наслідок, з 65 господарств (всіх я не пам’ятаю, рахую лише хазяїна господарства), 7 розкуркулено, 6 заслано, 3 розстріляно, 10 вимерло від штучного голоду.

*Записав Р.Волох.
1999 р.*

СВІДЧЕННЯ
ЛІСОВСЬКОГО Степана Петровича,
1919 р. народження

(с. Знаменівка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

У той страшний час мені було 10–14 років. Наше село було дуже велике, до 2 тис. дворів. Розкуркулення і колективізацію, що почалася у 1929 р., проводили

здебільшого прислані з Москви разом з місцевим сільським активом (який не був численним). Розкуркуленим не залишили нічого. Не дозволили навіть взяти щось до рук.

До колгоспу ніхто не погоджувався вступати, незважаючи на різноманітні методи тиску. Чоловіків заганяли до якогось приміщення, тримали цілими добами і змушували підписувати заяву про вступ до колгоспу. Під впливом цього терору і дальшого тиску селян таки змусили до колгоспу вступити.

У нашому селі було 3 церкви. Одну, дерев'яну, розібрано, а кам'яні перетворили на зерносовища. Священиків заарештували, і слід їх пропав.

Під час штучного голоду 1932–33 рр. на всій вулиці вимерли цілком або частково 11 сімей. Крім цього, було ще багато випадків смерті дітей, батьки яких померли, і яких забрали до створеного при колгоспі притулку, де годували виключно кашею з гнилою кукурудзи. Майже всі ці діти-сироти померли у притулку. Цю ж саму гнилу кукурудзу видавали вчителям сільської школи.

Розкуркулення і викачка хліба “буксирними бригадами” була доказом того, що в Україні на той час було досить хліба, бо врожай був добрий. Але той хліб у наших селян забрала червона Москва, утворивши таким чином штучний голод для придушення спротиву селян проти радянської влади. Восени 1932 р. з усіх засків у селі було виметено увесь хліб до зернини, забрано і картоплю та повитрушувано у хатах селян всі торбинки з горохом, квасолею чи якимось насінням.

Вже взимку 1932 р. почали люди вмирати з голоду. Їли тоді найгірше в світі: усякий бур'ян, листя й кору з липи, конюшину і різне сміття загалом. Ті, які вижили, були всі виснажені та багато серед них – пухлі. Рятуючи своє життя, вони розпродали все до останньої нитки. Дехто їздив міняти речі за харчі аж до Московщини. Багато людей пішло з села шукати хліба, і ніколи вже не поверталися. Трупи померлих з голоду звозили до масових могил.

*Записала О.Дерев'яно.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ЛІСЯНОЇ (у дівоцтві ОЛІЙНИК) Олени Семенівни,
1920 р. народження
(Київщина)

У 1933 році Олені Семенівні було 13 років. Була найстаршою серед п'ятьох братів і сестер і добре запам'ятала, як бригада активістів шукала хліб по сільських хатах. У них було трохи жита, яке мати висипала на піч і вкрила рядном.

“Коли в хату зайшла бригада, всі діти сиділи на печі. Один з активістів хотів подивитися, чи немає випадково на печі якихось припасів, діти злякалися і почали гірко плакати. Це відвернуло його увагу. У льоху було трохи картоплі, яку чомусь не забрали, що і врятувало нашу сім'ю від голодної смерті. А наш куток весь вимер у голодовку. По сусідству з нами залишилася матір з хлопчиком. Він помер, і жінка попросила мене допомогти відвезти тіло хлопчика на цвинтар. На цвинтарі була велика яма, в яку вкидали мерців. Вона вже була трохи засипана землею, тому ми вирішили видобати збоку печерку для її сина. Коли рили могилку, то побачили, що земля в ямі потроху ворухиться, значить там були присипані ще живі люди.

Люди їли собак, котів. Було і трупоїдство і, навіть, людодїство. Недалеко від нас жив один чоловік, який убив свого сина і з'їв його. Потім померла його матір, її тіло не відвезли на цвинтар, а коли ж вимерли всі, то в пустій хаті знайшли шматки людського м'яса.

Померлих від голоду людей збирали на підводи всюди – і в селі, і в копицях на полі, і на берегах річки. Таке життя нам принесла більшовицька влада”.

Записав М.Таран.

СВІДЧЕННЯ

ЛОБАНОВОЇ (у дівочтві **КАЧАНОВА**)

Ніни Тимофіївни,

1925 р. народження

(м.Київ)

Народилася я в с.Сухинівка Арбузинського р-ну Миколаївської області. В 1932 р. це село отримало назву Спасибівка, а пізніше – після укрупнення колгоспів і з'єднання двох сіл – його назвали Петропавлівкою.

Сім'я наша складалася з 6 осіб: батька, матері й 4 дітей.

Наше українське село було розташоване на одній стороні річки, а на іншій – знаходилися села, заселені давніми переселенцями з Росії.

Батько мій воював в Першу світову війну, дослужився до офіцерського чину, 1917 року демобілізувався. Повернувшись в рідне село, хотів одружитися з дівчиною, яка чекала на нього. Але сталося лихо – саме в день весілля наречена померла.

Батько збудував будинок на купленій ним же землі, мав господарство: коней, корів, свиней, птицю, необхідний у господарстві реманент. Одружився з дівчиною з російського села, йому на той час було 33 роки, дружині, Фабриковій Ксенії Іванівні, близько 18-ти.

Селяни українського й російського сіл жили мирно. Ходили у лавку в російське, а в церкву – до українського села.

В 1932 році врожай був добрий. Зібрали врожай. Але наїхало начальство й почало створювати колгосп. Мій батько, маючи гарне господарство, у яке вклав дуже багато праці, в колгосп записуватися не хотів. І його зробили “куркулем”. А односельців, хто навіть в колгосп записався, обшукували, забирали все до нитки.

До кінця 1932 року люди ще якось трималися, а з 1933 року почався сильний голод. Вивезуть, бувало, здохлу скотину на тирло – люди розрубують її на куски, годують сім’ї, дітей: “Все одно здихать, з дохлятиною чи без дохлятини”. Пішла смертність. Гроби ні з чого було робити: померлих замотували в ряднюшечки з рогозу, заривали в землю померлих, хто як міг.

Розкуркулили нашу сім’ю. При тому забрали не тільки худобу, інвентар, а зовсім все – до нитки. Навіть плетену люльку маленького Льоні забрали.

*“И какой же он кулак?
Он просто хозяин.
Он трудяга, работага.
А зачем же Соловки?
Соловки, Соловки – дальняя дорога.
Сердце ноет, грудь болит.
На душе тревога”.*

Батька зачинили в сільраді. Але він утік, сховався у священика в селі Трикрати. Батьюшка його переховував.

“Активісти” повідомили про місце, де переховувався батько. Коли за ним прийшли, став тікати. Переслідуючи, його смертельно поранили. До ранку батько помер, мама забрала додому, а людям сказала, що його забрала “чорна хвороба”. Батька поховали, а батьюшку відправили на Соловки.

В хаті – голод. Голі діти на голій печі. Старшому брату – 10-й рік, мені – 8-й, меншому – 6-й, а Льоні – до року.

Льоня день і ніч плакав, просячи їсти. В березні він помер зі слізками на очах. Зробили маленький гробик й у підкопі в батьковій могилі поховали.

В березні 1933-го прийшли викидати нас з хати.

Маму, виснажену голодом, хвору, вже недвижиму викинули на підводу й повезли в хату-розвалюху. Піднятися мама вже не могла, сказала нам, дітям: “Шукайте їжу: пасльон, козельці, молочай. Просіть хліба у людей”.

Настала посівна. Посадили город: моркву, буряк. Виживали.

Родичі мами з російського села сказали, що не дадуть їй умерти. Приносили їжу – хто що. Так з часом і підняли.

Повела нас мама у м.Вознесенськ, де знаходився дитячий будинок. Туди зі свого села ми йшли дві доби. В селі Актовому у знайомих зупинилися на ночівлю.

Родичі і мама нам наказували, щоб ми нічого не розповідали про свою сім’ю. Щоб ніхто не знав, що ми куркульські діти. Являли ми собою три скелетики. Залишила нас мама біля дитбудинку. “Де мама?” – запитав нас міліціонер.

“Не знаємо”, – ми у відповідь. Вася плакав, ми терпіли. Міліціонер повів нас до прокуратури. Там прокурор нас вислухав, нагодував і дав направлення до дитбудинку. А тим часом мама, ховаючись, спостерігала, куди нас направлять.

В 1933 році в дитбудинку, слава Богу, годували, ніхто не помер. Життя в дитбудинку з роками поліпшувалось. А вже в 1937 році привезли цілі групи дітей “ворогів народу”. Мого старшого брата послали в ФЗН й на роботу.

Коли почалась війна, нашу групу розподілили по колгоспах. Під час окупації мене німці направили працювати на канатний завод, два роки там крутила канати за 150–200 грамів хліба на день.

Мама найнялася в домробітниці до вчителя. Їй знайшли діда. Приходила до нас у дитбудинок. Нас з Васею відправили до мами.

В березні 1944 р. м. Вознесенськ було звільнено. Слідом за військами йшли постачальники. Нас відібрали на роботу у військову частину, де ми працювали цілий рік. Пізніше я працювала на санітарно-епідеміологічній станції при залізниці. Закінчила 10 класів вечірньої школи, поступила в Миколаєві у педучилище. Після закінчення послали працювати вчителем російської мови і літератури в старших класах. Згодом закінчила Одеський педінститут, працювала в сільській школі (с.Рибаківка).

Вийшла заміж, народила дочку. Їй зараз 55 років. Чоловік мій рано помер. Старший брат 20-річним загинув на фронті ще в 1943 році. Молодший недавно помер. Мама наша померла в 1979 році.

Я переїхала до дочки в м.Первомайськ, а 23 роки тому вийшла заміж у Київ. Чоловіка вже немає, живу сама. Маю внучку та двох правнуків.

*Записала О.Веселова.
21 листопада 2007 р.*

СВІДЧЕННЯ

ЛОБАТЕНКО Ганни Петрівни,
1925 р. народження
(м.Пирятин Полтавської обл.)

Народилася в с.Повстин Пирятинського р-ну на Полтавщині. Свідчу про те, що голодомор у нас був.

У мого батька, Лобатенка Петра Трохимовича (1901 р.народження) та матері, Марії Пилипівни (1901 р.народження) було четверо дітей. Жили в с.Повстин. Батько був з бідняків, мати – з середняків. Було у нас все зароблене і зроблене своєю працею: хата, сарай, комора, корова, кінь, плуг. “Букса” [буксирна бригада. – Упорядники] забрала все: хату, сарай, комору, корову, коня, плуга і навіть материну кожушину, голянища для чобіт. Ще знайшли у печі борщ, то вилили його на город.

У хаті поковиряли штирями все: і стіни, і стелю, і долівку. Шукали, чи не заховали хліб. Нас переселили в стару хату тих людей, які пішли у колгосп. У дворі була шовковниця, то вона нас і спасала. Їли весною листя (сушили, товкли і пекли ліпеники), а влітку їли ягоди.

Ще збирали у полі минулорічну картоплю, мили її, відмивали крохмаль. Заварювали і пили дуже вонючу юшку. Але ж пили... Намагались збирати колоски, але об'їждчики доганяли на конях і били батогами. Могли дитину і вбити.

Люди сиділи в селі попід дорогою пухлі, обсажені мухами. По ногах, з яких текла вода із репаних ран, лазили черви, смерділо. Коли вони помирали, то їх скидали прямо в річку Удай.

Весь час хотілося їсти. Їли цвіт акації, листя молочаю. А собак, котів, горобців, галок у селі не було. Їх поїли. Були випадки, коли батьки їли своїх дітей. Нас мати не випускала з двору, щоб ніхто не з'їв. Вижили, бо батько зумів схвати у полі трохи зерна. А так би померли.

То був страшний голодомор.

*[Підпис] Г.Лобатенко
Записала Л.Ковалівська.
26 липня 2008 р.*

СВІДЧЕННЯ

ЛОБОДИ Ганни

(с. Жаб'янка Лисянського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

Ганна Лобода з села Жаб'янки розповіла мені, що в 1933-му році вона була на цвинтарі і бачила, як у братській могилі і навколо неї лежало багато людей. Серед тих, що лежали коло могили, була дуже гарна молода дівчина з довгою товстою заплетеною русою косою.

Коли я зустрівся з Ганною Лободою другий раз, попросив її ще раз розповісти мені про те, що вона бачила тоді на цвинтарі і про ту дівчину з русою косою.

“А хіба вона одна там така лежала?” – відповіла мені Ганна.

І дійсно, хіба там одна така дівчина лежала. Їх таких тоді вивезли на цвинтар мільйони. Вивозили мертвих і живих як непотріб, як сміття. А вони ж, оті дівчата, могли б бути чиймись коханими, дружинами, мамами. Вони могли б народити гарних, здорових, розумних, добрих дітей.

Та не судилося тим красуням-дівчатам зазнати кохання і щастя материнства. Нас, українців, знищували не тільки живих, а й ще ненароджених.

*П.Славгородський.
26 грудня 2000 р.*

Понад Тікичем. – 2003. – 23 вересня.

СВІДЧЕННЯ

ЛОБОДИ Марії Яківни,
1906 р. народження
(с. Медведівка Черкаської обл.)

Ой лишенько, тільки не дай Бог вам, люди, того, що ми бачили. Оце, пригадую, на Триліській дорозі один убив брата. А коли вбив його, порізав на частини тіло, потім міняв на базарі м'ясо за золото.

У нас неподалік живе Ганна божевільна. Мабуть, буде в пеклі за гріхи, які вона скоїла. В той час людей дуже багато пухло від голоду. Дитинка в неї померла, ще одного року не було, десь місяців 10. Так вона її, божевільна, з'їла. А потім ходила по селу, кликала дитинку і говорила, що її вкрали.

*Запис: А.Байбуз.
1993 р.*

СВІДЧЕННЯ

ЛОБОДИ Мотрони Трохимівни,
1919 р. народження

(с. Жорняки Бершадського р-ну Вінницької обл.)

Наша сім'я складалася з 6 чоловік. Під час голоду сім'я не бідувала, порівняно з іншими. Батько працював лікарем-ветеринаром в колгоспі. В нас дома була корова. Наша хата була коло річки, біля якої знаходилася невелика скеля з печеркою. В цій скелі наша мама ховала печений хліб. Вона ходила туди, відрізала там шматок хліба і давала нам, щоб ми зразу ж з'їдали. В хаті, та й взагалі в господарстві, нічого не можна було заховати. Активісти знаходили все і забирали останню зернину. Людям доводилося їсти лободу, кропиву, цвіт акації. Недалеко від нашого села був спиртовий завод. По трубах текла брага. Але від цієї браги дуже багато людей померло. З нашого села померла з голоду десь половина людей.

*Записала А.Кільчицька.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ЛОГВИНЕНКО Ірини Костянтинівни,
1905 р. народження

(с. Мар'янське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Наша сім'я складалася з батьків, мене, та ще 7 дітей. Всі ми пережили голод. Але більш-менш терпимо пережили 33-й рік. Тому, що в нашому селі були плавні, де

саджали буряки та картоплю. В плавнях було дуже багато риби, можна було корзиною набирати. Можна було також ловити рибу руками. Змішували бур'ян з мукою і пекли хліб. Роботу в той час знайти було неможливо, щоб хоч заробити собі на мінімум.

Чоловік мій перший загинув. Я наймалася на роботу чи в Апостоловому чи в Чортомлику, брала з собою жменю квасолі, щоб там попоїсти та не впасти від тяжкої праці. Робота була різною: зносити дрова, пиляти. Нас кожен тиждень звільняли з роботи, виганяли. Ходила також пасти корів, які залишилися. Я бралася за різну роботу. На той час були потрібні дешеві робочі руки. Платили по 10 коп. за день, а робота була тяжкою.

*Записала Н.Вчорашня.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЛОЙКО Софії Андріївни,
1920 р. народження

(с.Топчине Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

У мого батька були гарні коні. Батька гнали в колгосп. Визнали, що він малоземельний середняк. Нас було у сім'ї п'ятеро.

Проти 1933 р. в нас вродило. Та позабирали усе. І на городі в нас вродило. Навіть квасолю позабирали.

Ми з мамою пішли робити – я снопи носила, мама в'язала.

Як батька забрали, невдовзі померла мати. А нас залишилося п'ятеро. Забрали усе з хати – у нас ні ложки, ні миски. Ми спали в соломі. А їсти було нічого.

Дочекались весни. Як піднялися калачики та лобода, я, як старша, ходила їх рвати. Наллю води, напарю в казані бур'янів, аби розпарилися. І це ми їли.

Мені було 13 років, а найменшому було 5. До родичів ми не звертались, бо й вони боялись, їх теж ганяли. Був у нас дід, його не ганяли, бо він з японської війни повернувся сліпий. Ото, бувало, дід візьме маленьку сестру й піде просити їсти. Назбирають та й нам принесуть якоїсь їжі.

*Записала М.Карханіна.
1998 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЛОМАКА Василя Семеновича,
1923 р. народження

(с.Бородаївка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.)

Восени 1932 р. в жовтні-листопаді до нашого двору під'їхала підвода. На підводі було 3 чоловіки. Я це добре пам'ятаю. Один залишився на возі, а двос

ввійшли до хати. Батьки були на роботі в колгоспі. Один запитав мене: “Де батько ховає хліб?” Я нічого не відповів, бо хліба в нас не було. Тоді вони стали самі шукати. Щупом штрикали в хліві коло корови, навкруг хати, на городі. Я злякався їх і нічого не говорив, бо це були страшні люди, вони сильно лаялися. В хаті (на печі) знайшли два клунки з хлібом. В одному клунку було борошно, то вони залишили, а клунок з зерном забрали на підводу. Стали шукати на горищі, але нічого не знайшли, тільки два невеликих шматка віконного скла, то теж забрали на підводу. Ці двоє, що шукали, сильно лаялись, побили собаку, бо вона не давала шукати щупом під своєю будою. На цьому вони і поїхали.

33-й рік ми пережили, лишилися живі всі, бо в нас була корова, отим молоком ми і рятувалися.

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

ЛОСЬ Євгенії Єгорівни,
1928 р. народження

(с. Кобеляки Смілянського р-ну Київської
нині Черкаська) обл.)

Жили ми дуже бідно. Хліб в селі видавали тільки тим, хто відробляв свою денну норму в колгоспі – спочатку по 500 г на день, а ближче до зими – 150 г. В страви, що готували вдома, клали висівки. Ними заварювали суп, з них робили оладки. Пекли і варили буряк. Годинами стояли біля господарств більш благополучних односельців в очікуванні лушпиння від картоплі і буряків. А чоловіки винайшли спеціальний прилад для полювання на птахів. Якщо в людей був який-небудь одяг, вони вимінювали його на їжу. Хто вмів шити, той перешивав старе, заробляючи на хліб чи щось інше, що давали за роботу.

Як вступили до колгоспу, то будувалися на хуторі недалеко від села, але ж вийшов наказ Сталіна – усім селитися вздовж шосейної дороги на Москву. Прийшлося будуватися знову. На ділянці, виділеній колгоспом, росла яблунька, але батько зрубав її, адже за наказом за неї треба було сплачувати податок. І не лише на дерева. Так, якщо ти тримав порося, то повинен був здати до колгоспу м'ясо і шкуру, а з курки – яйця; з вівці – м'ясо та шерсть, з корови – м'ясо та молоко. Та ще до цього державі потрібно було сплачувати страховку за город та будівлі.

Записала А.Вершиніна.

1998 р.

СВІДЧЕННЯ

ЛУБЕНЕЦЬ Анастасії Гаврилівни,

1912 р. народження

*(с. Піщанка Новомосковського р-ну**Дніпропетровської обл.)*

Багато горя бачила я на своєму віку, та голод – то найстрашніше, що може спіткати людину. Нас, дітей, у батьків було 12 душ. А голод 1921 і 1933 рр. пережили тільки троє – сестра Соня, брат Василь і я.

У 1933 р. ніякого стихійного лиха не було – ні засухи, ні повені. Заможних селян розкуркулили, деяких вивезли геть, інших лишили без землі і худоби. А колгоспи ще тільки спиналися на ноги. Які там врожаї, коли воно робилося через пень-колоду?! Все, що вродило, повантажили на підводи й вивезли. Але й цього здалося замало. Наказ згори надійшов, та й наші сільські активісти вислужитися захотіли, бо сказано ж: “Застав дурня Богу молитися...”. Так от – пішли активісти по дворах і вигребли вже все під мітлу. Забрали не тільки хліб, а й квасолу, горох, сочевицю... А це для нас був другий хліб. Не знаю, чи в інших селах таке робилося, а у нас було саме так. А тут і зима нагрянула та така люта! А паливо яке було? Солома, кізак сухий. В кращому разі – хмиз з лісу. Це, в кого було сили привезти його. Бо люди почали мерти, як мухи.

Була робота похоронній команді. Небіжчиків звозили в колгоспну клуню й складали в штабель. Казали, що для дезинфекції пересипали трупи негашеним вапном.

Траплялися жахливі речі. Одна жінка (Олександра С.) розповіла мені якось про кошмар, який переслідує її все життя. Померла з голоду її мати. Відвезли стареньку до клуні. А вранці Санька трохи зібралася з силами, знайшла білу хустку та й подибала, бо в самої ноги опухли від голоду, до клуні, щоб хоч обличчя матері чистою хустиною вкрити. Зайшла до клуні, а її мати лежить аж біля порогу, і пальці у землю вп’ялися. Це ж, її ще живою забрала похоронна команда?! І там, на горі трупів нещасна прийшла до тями... “Це ж я матір живою поховала!” – каралася бідна Санька... Чи справді було так, чи, може, бідній жінці здалося, бо від голоду у людини і розум тьмариться.

Навесні, як розтанула земля, мерців поховали. Та тишком-нишком, ледве не вночі. І де ті могили сьогодні? Мабуть, ніхто не покаже. У нашому селі 4 кладовища. Думаю, що ця братська могила на Ракіївському кладовищі. Воно вже й тоді було густо поросле терном і глодом. А зараз там геть усе сплелось, і сліду не знайдеш, де ті могили. Отаке-то діялося на благословенній Україні, на нашому чорноземі, який потім німець ешелонами вивозив.

То що ж виходить? Нас просто передусити хотіли?

Ось зараз деякі носяться зі Сталіним. Сталін – батько ... Катюга він і душогуб. Я його про себе (бо раніше ж, було, не дай, Боже, вголос сказати) інакше, як бандитом і не називала.

Що ми бачили доброго? Роботу від світанку до ночі, до кривавого поту за “палички” – трудодні. А в кінці року тицьнуть під носа відомість – розписуйся. Та купу облігацій тобі вручать. Була дітям забавка, гралися у “гроші”. Літ через 30–40 щось там згасили. А я їх давно вже і на смітник викинула. А робили ж як! І за страх і за совість. Робила свинаркою, то, бувало, у зимову пору новонароджених поросят за пазухою додому несучи та дітей від теплої грубки відганяючи, а поросят грию. Бо, не доведи, Боже, падіж почнеться, то ще й посадять. Словом, нажилися, напрацювалися...

Про 47-й рік мені дуже боляче говорити. Померло у мене 2 діток з голоду і старенька мама. 33-й рік на совісті наших властей.

*Записала Л.Невірна.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

ЛУБЕНЦЯ Дмитра Федоровича,
1914 р. народження
(с. Попівка на Полтавщині)

Мені в 1933 році було 19. В нас у сім'ї був тоді страшенний голод, і я ходив на заробітки в Полтаву. В місті було найскрутніше під час голоду. Бачив по вулицях трупи людей, і їх довго ніхто не прибирав. А пізніше їхала бричка, яка збирала ті трупи і вивозила за місто, скидаючи їх прямо в ями. Багато разів бачив, як туди кидали людей, які ще ледве ворушились, але їм ніхто не допомагав, ніхто не брав їх лікувати, бо в кожного не було чого їсти. По вулицях ходили пухлі від голоду люди. Продукти в місті видавалися за картками, в чергах за хлібом стояли по суткам.

В нашій сім'ї від голоду ніхто не помер. Я майже весь час жив у місті, а додому мати приносила з ферми молоко і буряк. Молоко голова колгоспу дозволяв інколи брати, а буряк крали.

*Записала Н.Лубенець.
1999 р.*

РОЗПОВІДАЄ

ЛУБ'ЯНА Євдокія Дмитрівна

(с. Таврійське-Гладківка Голопристанського р-ну Херсонської обл.)

Ми були ще малими, як забрали батька, і більше він не повернувся додому. Мама тоді дуже плакала, її били, забрали зерно, курей, корову, теля. В селі нас

почали всі зневажати. Нам було дуже важко. Залишилась мама одна, а на руках у неї четверо дітей. Не було чого їсти. Моя маленька сестричка почала пухнути з голоду, хоч ми їй давали їсти корінці, варили лободу. Згодом вона вмерла. Її не було кому поховати. Мати була дуже слаба, ніхто навіть не вирив ями. Через деякий час померла і мати. Нас вигнали з хати. Залишилися я, мої сестра і брат. Ми бродили по фермах, виїдали помії в свиней, їли різні корінці, соломку. Потім помер братик, а згодом і сестричка. Я залишилася сама... [Бабуся заридала].

Хочеться, щоб такого лиха більше ніколи не було. Адже це дуже страшно, коли люди звіряють, в них нічого святого не лишається. Нехай людство ніколи не знає такого горя.

*Записали С.Морозюк, Ф.Морозюк, І.Супрун
2007 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЛУЗАНА Феодосія

(м. Київ)

“Я ВАША”

“НГ” неодноразово друкувала спогади людей, які пережили голодомор 1932–1933 рр. Гадаю, такі листи варто і далі публікувати, адже наближається вже й 65-та річниця того геноциду.

1933 року я закінчував школу колгоспної молоді, як тоді називали звичайні сільські семирічки. На початку навчального року в нашому випускному класі було 30 учнів (з 4 найближчих сіл). А закінчили школу менше половини. Решта померла від голоду.

Мое рідне с. Ставище [Київської обл.] розкинулося на автомобільній магістралі, якраз між Києвом і Житомиром, тож у центрі, біля магазинів та чайної, зупинялися автобуси, автомобілі. Сюди сходилися люди з нашого та найближчих сіл, хто мав змогу поїхати до Києва. Звідси багато хто відвозив до міста своїх дітей, щоб не бачити, як вони помирають з голоду. Не пам’ятаю, чи хтось із тих нещасних діточок повернувся.

Одного разу я разом з матір’ю був у центрі села і звернув увагу на дівчинку років чотирьох. Вона самотньо блукала поміж автобусами й людьми. Напевне, хтось, не маючи змоги відвезти її до Києва, сподівався, що інші люди змилюються й одвезуть, залишив її тут, а сам чи добрався додому, чи впав мертвим.

Я запитав дівчинку: “Чия ти?” Вона подивилася на мене не по-дитячому сумними очима, простягла рученята й з надією промовила: “Я ваша. Я ваша!”

Серце немов обпекло вогнем. Я заплакав. Почав просити матір забрати її до нас. Але вона не знала, чим прогодувати нас, 4 дітей, аби не повмирили.

Корову від нас забрали на м'ясопоставки. Блукали полями, відшукуючи мерзлу картоплю. З тих смердючих залишків, що zostалися в шкуринці, мама пекла нам млинці.

Усі ми, дякувати Богові, тоді вижили. Та ось через 65 років бачу дитячі оченята, повні відчаю, й чую: “Я ваша”...

Народна газета. – 1997. – № 44.

СВІДЧЕННЯ

ЛУЗАНА Феодосія,
1917 р. народження
(м. Київ)

ЗА БІДОЮ – БІДА

Як людина старшого покоління, народжена в рік так званої великої жовтневої соціалістичної революції, можу дещо нагадати тим, хто “забуває”, а точніше, не хоче знати історії.

У чотири-п'ятирічному віці пережив перший голодомор. Коли було 11–13, спостерігав за насильницькою колективізацією “куркуля як класу”. Найпрацелюбніших селян виселяли на Соловки за те, що вони були справжніми господарями на своїй землі. 1933 року – знову голодомор. Цього разу лежав опухлий і мало не віддав Богові душу, як віддали її мільйони українських селян. У 18–20-річному віці та й потім довелося надивитися на репресії безвинних людей, які щось “не так” сказали або засумнівалися в можливості побудови комунізму. Бачив, як майже поголівно фізично винищувалися діячі культури та науки, названі ворогами народу. Потім – 4 роки найжорстокішої війни, що пройшов її з першого до останнього дня, повернувся інвалідом. Щойно закінчилася війна, як усе знову пішло звичним порядком. Знову голод 1946–1947 рр., знову репресії, що їх планомірно, аж до кінця свого життя, провадив “вождь усіх народів”. А далі почалося брежнєвське “полювання на відьом” – репресії інакодумців, так званих дисидентів, що тривало аж до розвалу Радянського Союзу.

Нині, коли з трибуни Верховної Ради лунають заклики повернутися назад, моторошно стає: де ще, в якій країні світу таке можливо? Сучасна активна частина комуно-соціалістів – це, як правило, люди молодшого покоління. Вони не пережили те, що пережили ми, покоління, народжене перед Першою світовою війною та в перше десятиліття після революції. Вони не відчули на власній шкірі голодомори, знущання, репресії, винищення близьких, не знають, що таке ГУЛАГи. А може... може, це ті, чії родичі, а потім і вони самі були виконавцями

сатанинських сталінських, потім брежнєвських методів нищення українського народу?

Народна газета. – 1995. – № 26.

◆ ◆ ◆

ЛИСТ-СВІДЧЕННЯ

ЛУК'ЯНЕНКА Івана Миколайовича

**ЦЕ БУЛИ НЕ ПОМИЛКИ, А ЗЛОЧИНИ ОКУПАНТІВ
ТА ЯНИЧАР ПРОТИ ОКУПОВАНОГО НАРОДУ.
НЕВИГОЛОШЕНИЙ ВИСТУП СВДКА ГОЛОДОМОРУ**

Шановний Левко Григорович!

Звертається до Вас ваш земляк із Чернігівщини Бобровицького району, с. Білоцерківка Лук'яненко Іван Миколайович. Хочу розповісти, як ми з родиною пережили голодомор 1932–33 років. Сім'я наша це – чотири чоловіки: батько – Микола Петрович, мати – Параска Олексіївна, я і сестра *Галина*. У батьків було п'ять десятин землі, город, хата, сарай, клуня, корова і конячка.

У 1932 році сільська рада довела три плани здачі зерна. Два ми виконали, а от останній не змогли, бо не мали чим робити той план. Сільська рада організувала бригаду “грабіжників” – їх так тоді називали. Серед активістів: Гребельник Степан, Комахін Микола. Вони прийшли із залізними ціпками і почали рити город, але зерна так і не знайшли. Перебили усі горщики у хаті. Потім забрали корову, розвалили комору, сарай і клуню. Пригадую, що тоді доладно вчитися мені так і не виходило. Як, бувало, повернуся із школи, за уроки й ніколи сісти, бо мушу разом із сестрою йти у поле та збирати там у кошик жито та цвіт конюшини. Якось батько взяв усі свої нагороди, що приніс з Першої світової війни, посадив мене на воза, і ми поїхали на Бобровицький торг. За 35 орденів ми купили цукру, муки і печива. Мабуть, це нас і врятувало від голодної смерті. А що робилося у селі тоді, коли ми приїхали, то страшно й згадати. Люди немов подуріли, самі йшли на кладовище, а хоронити не було кому їх. А ми якраз жили недалеко від кладовища, і хто туди не міг дійти, то лягали і помирали у нашому дворі.

Цей лист написати мене змусив горе-депутат, який з трибуни Верховної Ради України розказував, що ніякого голодомору в нашій країні не було. Невже у його сім'ї померло з голоду 6 чоловік? Де він був тоді? І як він міг порахувати? Мені тоді було 13 років, і я не міг вирахувати, скільки тих моїх земляків тоді померло. Я знаю, що у нашому селі вимирали цілі сім'ї, а двори заростали бур'янами. Образливо за такого депутата.

*З повагою до Вас, Хай оберігає Вас Господь Бог.
Самостійна Україна. – 2003. – Ч.10. – 8–18 березня.*

СВІДЧЕННЯ

ЛУПИРЬ Катерини Михайлівни,
1919 р. народження
*(с. Вербки Павлоградського р-ну
Дніпропетровської обл.)*

Сім'я наша складалася з 4 чоловік: Лупиря Михайла Антоновича (батька), Лупирь Марії Семенівни (матері), Лупиря Семена Михайловича (мого рідного брата) і мене – Лупирь Катерини Михайлівни. Сім'я мала 1 га городу, 1 корову, 2 коней, а також курей і качок.

В 1933 р. восени прийшли до хати з сільради – голова колгоспу Яків Свиридович Котенко з завгоспом і об'явили нас середняками. Забрали коней, корову, конфіскували майно і сказали, щоб збирались на висилку. Привезли нас в м.Павлоград, посадили в вагони і повезли до м. Вологди (Росія). Від Вологди погнали пішки 200 км. В кого були гроші, ті наймали сани. Деякі жінки в дорозі навіть народжували дітей. Деякі від холоду і голоду в дорозі померли.

Добрались до р. Сухонь. Потім нас поселили в спеціально побудованих бараках. Бараки були великі, кожний містив близько 500 чоловік. Висланих людей ганяли на лісорозробку, сплавляти ліс по річці. На ці роботи ходили вислані віком від 15 років. Прожили ми там 5 місяців, а навесні втекли. Йшли селами, посадками, міняли “тряпки” на хліб. Прийшли до Вологди, купили квитки на поїзд до Москви. Приїхали в Москву, почали шукати поїзд на Павлоград, але такого не було, взяли квитки до Лозової. Як утікачі, ми звертали на себе увагу брудним та потріпанним одягом. На вокзалі підійшли до нас міліціонери і забрали батька. З тих пір його ніхто більше не бачив і не знав, де він. Мати, брат і я сіли в поїзд і приїхали в Лозову. З Лозової йшли пішки ночами по посадках. Якось натрапили на опухлого чоловіка, який вже помирав, але ми нічим не змогли йому допомогти.

Прийшли ми додому... Двір заріс, в хаті пусто, все розграбовано. На городі серед бур'яну виросло жито. Стригли колоски жита й сушили, мололи їх на борошно та робили оладки. Коли мати почала пухнути, то пішла на роботу в колгосп, працювала на городах. Там її годували, дещо вона приносила додому. Старший брат пішов теж на роботу, працював шофером.

Мати їздила в Москву, щоб знайти батька, але ці поїздки були надаремні.

*Записала О.Лапа.
1998 р.*

♦ ♦ ♦

СВІДЧЕННЯ

ЛУЦЕНКО Вікторії Миколаївни,
1925 р. народження

(с. Новоселівка в Запорізькій обл.)

Мы жили по меркам того времени хорошо. Имели свой надел. Нормы сдачи хлеба постоянно менялись. Недалеко от нас было село Хрусткое домов на 15. Так там в живых осталось 3 семьи. Мы бы и рады были им помочь, но самим есть было нечего. Люди ходили из села в село, надеясь найти что-нибудь поесть. Было очень тяжело. Отец зарабатывал в колхозе 200 г муки каждый день. Эту муку смешивали с картофельными лушпайками и пекли хлеб. Одни сельчане были очень худые, другие опухшие. Колхоз нам не помогал. Об этом аж страшно вспоминать...

Записала В.Безбатько.
1998 р.

♦ ♦ ♦

СВІДЧЕННЯ

ЛУЦЕНКО Л.І.

(Полтавщина)

Мене тоді обрали ланковою, добре моя ланка трудилася, трішки знали про нас і в районі. Так от. Збирала наша ланка кукурудзу. Ну, я декілька качанів і закопала недалеко від стежки, по якій ходили додому. Прийшла ніч. Я ж зібралась хутенько та й пішла збирати качани, тільки піднялась, аж тут глядь: об'їждчик Онисько та на мене ружжо наставляє і каже, щоб стала. Я стала, а він почав кричати трохи не на все село.

– Бубусю, а бив вас Онисько?

– Ні, не бив, тільки махав ружжом та кулаками.

Повів мене до бекеті (в контору), а на ранок і судить уже мали. Та добре, що на той час з району був чоловік (він мене трішки знав і знав дядька Павла, раніше за молоком та медом до нас приїздив), та ото відговорив нашого Ониська – від тюрми, щоб не сажали, а сказав, щоб штраф заплатила.

І я ото йшла з району ні жива, ні мертва. Все молилась за того чоловіка.

А ось Коржиха, що її хата біля лісу сама крайня, убила ж свого хлопчика. А сама тоді повісилася. Як згадаю, що було, то це не можна передати словами. Хіба все опишеш? Он люди боялися через ліс ходити. Казали, якась банда убивала людей, а м'ясо на базарі продавала.

А як боляче було дивитися на діток, воно ж, маленьке, лазить по двору і шукає щось. Шипшину обівають з листям, наварять і їдять.

Як подивився, які поля пшениці уродили гарні, скільки картоплі, кукурудзи, помідорів та всього, а не можна було брати. Візьмеш – уб'ють. Сусід сусіда боявся. А скільки дітей тоді пропадало, ото лихі люди їх крали, убивали, пиріжки пекли, борщі варили. На базарі одна тітка пиріжки продавала з м'ясом, а один дядько укусив пиріжок, аж там мізинчик дитячий...

А так стільки голод забрав людей... А як упаде сніг на поле, отоді дозволяють їти збирати, що під снігом лежить. І знову на поле чоловік доповзе, а з поля уже хіба що люди виволочуть та закопають, а то й так кидали. Все одно навесні переорють.

– А як ви жили?

– А ото так і жили. У лісі ховались та їли, що припасли трішки. Отоді й Митро підірвався на міні.

Як врожай зібрали оті совети, тоді почали знову по домам ходити, шукати комори, в кого знаходили, забирали підчистую. Залишали знову людей без нічого.

А яка була у нас ланка! А село яке було велике!.. (Плаче). А що від нього залишилось? 12 хаток, а то всі вимерли та вирізані в лісі, інших вовки поїли. А скільки дітей забрали вовки? Он, з твоєю матір'ю, (з моєю мамою) ходив до школи хлопець. А літом пасли коней у артілі. Посідали, уже так темненько стало, і тут якраз видно: вожак з лісу як вибіжить і крайнього Миколку й схватив, і потаскав. Коли люди збіглися, він уже йому горло перекусив.

Та що там згадувати, моя дитино. Не дай, Господь, вам цього всього бачити і пережити, що пережили ми.

Живіть, ростіть щасливими, а хліб не викидайте. Гріх. Нехай Господь Бог вас хранить й боронить від того лихоліття.

1990 р.

СВІДЧЕННЯ

ЛУЦЕНКО Марії Калинівни,
1928 р. народження

Народилася в Саратовській області (Росія). В сім'ї було дев'ять дітей. Згадую, що голод в Саратові відчувався, але невеликий. Випадків смерті від голоду майже не було. Люди вживали в їжу різні корнеплоди. Часто варили кашу з соняшника, зерна якого збирали з незібраного поля і товкли на борошно.

В 1937 р. вся наша родина переїхала в Україну, в с.П'ятирічка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл. Тут я узнала, що голод на Україні в 1932–1933 рр. був дуже великим. Зі спогадів людей, які мені розказували, голод був настільки сильний, що майже більше половини людей, які жили в цій місцевості, вимерли, або виїхали. Особливо велика смертність була серед старих людей та дітей. Люди їли все, що знаходили: кропиву, бур'ян, ловили різних тварин,

вживали також м'ясо померлих тварин, яйця різних птахів та ін. В с. Карла Маркса стався випадок канібалізму: мати з'їла двох своїх малолітніх дітей.

1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЛУЦЕНКА Павла Євтуховича

(с.Корнин Попільнянського р-ну Київської (нині Житомирська) обл.)

...Теж був підлітком у страшний рік голодомору. Назавжди запам'яталася жінка за прізвиськом Гегалка. Її везли селом напоказ як людоїдку – зварила у печі дівчинку. А хіба можна забути надзвичайну жорстокість Геденача і Кривича – членів спеціального загону, які забирали у нещасних людей останній шматок хліба? Геденач, наприклад, вбив хлопчика тільки за те, що той хотів з'їсти і вирвав морквину. У таких служак був свій закон – якщо спіймали з колоском дорослого, то судили, а дитину можна було й вбити на місці так званого злочину.

Кумечко Н. Трагічні сторінки історії. –
Перемога. – 1993. – 16 липня.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЛЮДНОГО Федора Петровича, 1926 р. народження

(м.Кам'янка Київської (нині Черкаська) обл.)

Будоражить душу...

В 1933 році я жив у селі Русанівка Липовецького району Сумської області.

Велика перерва. Майже всі одинадятикласники в класі. Між ними йде жвава розмова про почуту радіопередачу про страхіття голодомору 1932–1933 років в Україні. Один за одним висловлюють свою думку, судження про це лихоліття.

Слухаю, спостерігаю за ними, а в голові рояться одна за одною думки, впливає дуже сумний і гіркий спомин.

– А я так скажу, – вступає в розмову Олег, – мої батьки говорили, що ніякого голоду не було, то був неурожай. І прикро, що така думка не лише в Олега і його батьків. Ну, що тут скажеш?

Кожна людина має право на свої переконання, але ніхто не повинен забувати, що правда – чи то добра, чи гірка – залишається правдою.

Та кожен із нас володіє пам'яттю про минуле, прожите, бачене і чуте, і мусить робити не лише суб'єктивні висновки, а брати до уваги і об'єктивні

фактори, пам'ятати, що якою б не була дорога чи висота, але щоб їх пізнати, відчувати – необхідно пройти, піднятися, подолати.

Так і тут вийшло з думкою Олега. Він узяв до уваги лише суб'єктивну думку своїх батьків.

А щодо голодомору 1932–1933 років, то я розповім те, що пережив особисто, що закарбувалося у моїй пам'яті на все життя. Не знав я тоді, що це був 1932 рік. Закінчилися жнива. Те, що не встигли помолотити, звів батько в клуню. Пригадую, прийшли до нас дядьки. Одного називали Бугайко і стали говорити:

– Чому ти не віддав до цього часу ячмінь?

– Дивіться, він ще не обмолочений, – привів їх у клуню і показує тато. – Як тільки обмолочу, зразу ж і віддам, адже пшеницю, всі 30 кг, я зразу віддав, а 16 кілограмів ячменю ви бачите, що тут вийде.

А перед цим була така справа. Тато одним з перших вступив до колгоспу, але потім вийшов з нього. Це, звичайно, викликало гнів у активістів, і вони вирішили його провчити і стали тероризувати. Батько вимушений був йти працювати в радгосп за декілька сіл від своєї садиби. Додому приходив рідко.

Настав 1933 рік. Сільській раді було дано завдання відправити певну кількість чоловіків на будівництво у Харків. І ось однієї неділі, коли батько навідався додому, прийшли колишні “друзі” і забрали його та ще декількох чоловік і відправили у Харків.

А після цього вдома йшов обшук за обшуком. “Де хліб поховали?” – зухвало питали активісти.

Не можу не пригадати з великим болем у серці, коли одного дня прийшли три дядьки і почали нишпорити по всіх куточках хати, повітки, клуні, двору і гострою металевією палицею проколювати діл, простукувати молотком.

– А що то у вас на камені?

Там було декілька кілограмів зерна. І стали вони його до зернини змітати.

Бабуся гірко плакала, просила, благала: “Що ж ви робите, на кого і на що залишаєте оцих діток?” Нас, четверо, стояло біля неї і гірко плакало, не розуміючи тоді, що це значило, а п'ята, найменша сестричка, Наташа лежала в колісці. Так наша сім'я залишилася без куска хліба, без зернини. В перші дні виручала картопля, та її було обмаль.

Мама ходила по родичах, обмінювала за безцінь речі на хліб. Ми вже відчутно голодували. З кожним днем ставало все гірше і гірше. Почали пухнути бабуся, дідусь. Першою померла Наташа, за нею дідусь, бабуся. Пригадую, як ми вчотирьох: Маруся, Галя (мої старші сестри) і Катя (молодша за мене) були на печі і в лущайках із насіння соняшника намагалися відшукати бодай малесеньку зернинку. В цей час у Каті були останні хвилини життя, і вона стала харчати. А я кажу їй: “Чого ти ще харчиш?” І рукою доторкнувсь до її животика...

Пишу оці рядочки і мені не соромно зізнатись, що з очей сльоза за сльозою капають на мою руку...

Наступила довгожданна весна. Як тільки появилася кропива, мама стала варити з неї юшку.

Щоб вижити, довелося їсти листя з дерев, цвіт акації, полуку. Стан здоров'я мами все погіршувався. Не було вже чого міняти з речей на продукти. Та до цього в сім'ю ще й прийшла сумна звістка: повернувся з Харкова сусід, якого разом з батьком забирали, і приніс куцину (зшита більш як зі ста клаптиків домотканого сукна).

– А де ж Петро? – із сльозами на очах запитала мама.

Скільки сліз було пролито мамою, нами, коли ми дізналися, що тата вже немає в живих. Десь на Холодній Горі серед сотень тисяч трупів ні в чому невинних людей гліють і його кістки. Мама занепала духом, ледь ходила...

Одного сонячного весняного дня навідався до нас дядько Артем і забрав мене до себе. Він ніс мене на руках, бо я вже почав пухнути і не було сил, щоб іти.

Пізніше мені тітка Марфа, батькова сестра, розповіла, що тато просив її врятувати хоч мене, бо дівчат було чотири, а я – один. З глибокою вдячністю згадую її, бо вона замінила мені маму і була дуже доброю і порядною людиною. Жили ми на хуторі Мулівці. Через хутір йшла стежка із села Русанівки на Липову Долину. Хто, було, не зайде, тітка привітно зустріне. Пригостить чи вишнями, сливами, а то запросить і до столу, почаствує варениками, а то і медом. Пам'ятаю, якось зайшов дядько і попросив їсти. Тітка дала борщу і пригостила медом. А він став просити ще меду.

– Не можу дати більше, він важкий на голодний шлунок. Наступного дня під лісом знайшли того чоловіка мертвим.

Неподалік від нас жила жінка. Було у неї двоє діток. І раптом... їх не стало.

– Горпино, а де ж твої дівчатка? – запитують сусіди.

– Померли, я їх поховала...

Коли і де вона їх хоронила, ніхто не бачив, і вона не могла показати місце, де вона це зробила. Всі зрозуміли, що вона їх повбивала і поїла.

У моїх тітки і дядька була корова, і я очунав швидко і став її пасти. Одного дня йде сусідка – звали її тіткою Одаркою.

– Федю, а йди до мене.

Підбіг я до неї, вона пригорнула мене до себе, пожалувала по голові, а потім тихо сказала: “Немає Христі, померла, Федю, твоя мама”. Як я плакав, біжучи босими ногами додому, не усвідомлюючи повністю, що трапилось, що я залишився круглою сиротою.

Дядько Артем зробив труну, хоч люди мерли, як мухи в цей час, і не було з чого і кому робити домовини, багатьох хоронили в ряднах.

Навіть нікому було копати могили. В одній могилі з мамою похоронили ще шість небіжчиків, загорнутих так – сяк у ряднини.

Про це добре пам'ятають мої старші сестри Маруся, якій тоді було 12 років, і дев'ятирічна Галя.

А от могили мами знайти не можемо, знаємо лише цвинтар, частина якого забудована.

Наша садиба залишилась без догляду. Марусю взяли сусіди, а Галю відправили в патронат Петро-Роменського району. Правління колгоспу “Перемога” стало хазяїнувати... Розібрали клунню, хлів, дві комори і інші надвірні будівлі, вирубали великі дерева, якими була обсаджена садиба. Добре, що хоч хата залишилась, бо в ній жила вже старша сестра. І хто відповідь за смерть моїх рідних і мільйонів невинно убієнних?! А матеріальні збитки? Звертався з проханням відшкодувати – відповіли: “Якби розкуркулені були, тоді хоч що-небудь дали б, а так... нічого”.

Оце така правда нашої сім’ї.

Старшому поколінню добре відомо, що про голод не говорили, ніби його зовсім не було... Та про 1932–1933 рр. пам’ятали ті, хто його пережив, не повністю усвідомлюючи причин і повної відповідальності керівництва комуністичної партії і, зокрема, Сталіна, Кагановича, Постишева, Косіора і всієї партійної керівної еліти, яка прямо пнула вислужитись.

Про голодомор на повну силу заговорили лише тоді, як Україна стала незалежною.

Питання голодомору в нашому районі підняв на щит і зайнявся його вивченням учитель – пенсіонер Костянтин Наумович Гудзенко, 1913 року народження. Він зібрав великий фактичний матеріал і видав книгу “Трагічні голоси”. – (М. Кам’янка, 1993). З його ініціативи майже в усіх селах району встановлено пам’ятники. Але чомусь на цвинтарях. Чи не краще поставити їх у центрі міста, села, поряд з обелісками Слави? Адже в нашому районі майже в кожному населеному пункті від голоду померло більше, ніж загинуло на війні.

Про голод 1932–1933 років повинні знати не лише ми і наші сучасники, а і прийдешні покоління, щоб він більше ніколи не повторився.

*[Підпис] Ф.Людний
15 лютого 2003 р.*

СВІДЧЕННЯ

ЛЯШЕНКО (у дівоцтві ТКАЧЕНКО)

Ганни Сергіївни

(с. Диканька на Полтавщині)

Нас розкуркулили, вигнали на мороз, і ніхто не мав права взяти нас до хати. Батько наш утік, переховувався, щоб не попасти на Соловки. Два дідусі і мамин брат, Любченко Семен Кирилович, зі своєю сім’єю в 1933 р. померли тут, на Полтавщині. Один дідусь помер у Багачці. Другий – Любченко Кирило –

у с.Попове Великобагачанського р-ну Полтавської області. Але, де вони поховані, я й досі не знаю.

8 листопада 1992 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЛЯШЕНКО Євдокії Євсейни,
1920 р. народження

(с. Червоне Поле Софіївського р-ну Дніпропетровської обл.)

Голод держался в нашем селе приблизительно два года, т.е. 1932-й – 1933-й. Помню, что когда объявили о хлебозаготовках, то всем приходилось отдавать часть урожая, который свозили на колхозный двор. Когда закончилось то, что можно было отдать, а осталось лишь на пропитание, появились продотряды, которые ездили по дворам и насильно забирали все оставшееся зерно. Кто пытался утаить хотя бы малое количество зерна, того избивали и угрожали расстрелом.

В нашей семье было девять детей. Самые младшие – близнецы родились как раз в то время, когда начался голод. У матери не было молока, и через несколько месяцев они умерли. Но в семье оставалось еще семеро детей, двое младших сидели дома, а старшие вместе с матерью и отцом работали в колхозе. Весь день я ходила за волами на пашне в надежде получить к концу дня (как было обещано) паек хлеба в 200 г, но хлеба не давали. На амбаре, где должны были выдавать хлеб, висел большой замок и записка “Хлеба нет, приходите завтра”. И такое длилось целыми неделями.

Когда вся семья сходилась домой, кушать было нечего, поэтому очень часто во дворе рвали лебеду, варили ее и ели. После такой пищи детей тошнило. По ночам отцу приходилось воровать лен в колхозных копнах. Ночью тайком дома мололи лен, перетирали его на муку и ночью же мама втайне пекла из этой муки лепешки. Они тут же поедались, чтобы никто не увидел и не донес. Однажды ночью, когда отец воровал, его поймали и избили до полусмерти, он еле живой приполз домой.

Наиболее тяжелым был 1933 год, когда уже не было сил ходить на работу. Иногда по нашему селу проходили слухи о каннибализме, об этом предупреждали нас наши родители, так как жертвами людоедов чаще всего становились дети, и одним из дома выходить было опасно.

Голод 1932–1933 гг. был искусственным, так как весь урожай забирали для того, чтобы выполнить планы хлебозаготовок.

[Підпис] Є.Ляшенко
Записала Ю.Богомолова.
1999 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

ЛЯШЕНКА Михайла Дмитровича,
1928 р. народження
(м. Кам'янка-Дніпровська Запорізької обл.)

Наша сім'я у 1933 р. з початком голоду виїхала до м. Сталіно. Батько, 40 років пропрацювавши на землі, змушений був піти під землю у шахту. Для нього це було дуже тяжким ударом.

Голод був штучним, зробленим для того, щоб із селянської країни зробити робітничу, тобто з причини індустріалізації.

Голод 1947 р. був не такий страшний, як голодомор 1933 р., але також дуже вразливий. Літо 1946 р. було сухе й неврожайне. Але вже тоді я читав в газеті і про те, що Сталін відправив до Франції товаришам комуністам 200 тис. т пшениці.

Вересень 1997 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

МАГРО Надії Іванівни,
1929 р. народження
(сmt. Царичанка на Дніпропетровщині)

Про голод 33-го я більше знаю з розповідей матері. Мій батько працював в МТС, часто його не було вдома, а потім він взагалі покинув нас. Мати працювала на свинарнику, приносила звідти комбікорм та макуху. Отак і пережили, хоч і не всі. Сестричка моя менша померла.

1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

МАЖАРОВОЇ Олександрі Іванівни,
1924 р. народження
(м. Новомосковськ Дніпропетровської обл.)

1933 рік пам'ятаю такими подіями: батько відмовився вступати до колгоспу. Це було причиною всіх нападів на сім'ю. З двору було забрано корову, реманент, яким обробляли свою землю. Сім'я не була багатою. Дітей було п'ятеро, батьки та старенький дідусь. Після того, як з двору було забрано все – зерно,

борошно, соняшникове насіння, цибулю, квасолю, сім'я залишилась без всякого засобу до існування.

Розгорталася ця подія з осені 1932 р., а сама трагедія розпочалась весною 1933 р. Настав голодомор. Старенький дідусь помер першим, померли двоє дітей, батьки були пухлі. Рятувалася сім'я травами. Варили лободу. Їли траву, козельки, листя з вишень. Ходили, хто міг, в степ, знаходили ті місця, де миші наносили собі зерно на зиму. Якщо щастило спіймати ховраха – це було порятунком.

*Записав Д.Євстигнеєв.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

МАЗУРА Тараса
1912 р. народження

(с.Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

ВІДЦУРАВСЯ ВІД СОВІСТІ Й РІДНОЇ МОВИ

Люди тяжкою працею заробляли гроші, купували землю, а кривава держава потім забрала її, не заплативши жодної копійки. Заганяли в колгоспи, хотіли, щоб люди і працювали безплатно. А для того, щоб примусити людей вступати до колгоспу, назвали працюючих селян куркулями і почали розкуркулювати.

Розкуркулювали не тільки заможних, а й бідних, у кого тільки мав бути хліб. Кривава мітла вимітала так, що й миша не могла знайти бодай зернинки. Люди передбачали в цьому смерть, почали ховати в кого що було. Але це не давало гарантії на порятунок, тому що спеціальні бригади ходили по подвір'ях і по городах, металевими прутами вишукуючи сховане будь-де.

Розкуркулювали і за вказівкою людей, котрі були злі на сусіда і вичікували нагоду, щоб помститися. Знаючи, що в сусіди є зерно в хаті або підгледівши, куди він ховав, одразу ж заявляв, тож до бідлахи незабаром ішли непрохані гості. Представники місцевої влади забирали не тільки зерно, а й інші речі. Багато чоловіків, щоб прогодувати сім'ю, робили з граніту ручні жорна, продавали їх, а за виручені гроші купували різне зерно. Влада стежила за такими людьми і за тими, хто жорна купував, розбивала їх. Я тоді жив на Адаминці. В сім'ї було п'ять душ, дехто одружився і жив окремо.

В мого батька було 5 чи 6 десятин землі, але її забрали в колгосп. В мене ніякої худоби, навіть будівель та будь-якого інвентаря не було, тому забрали тільки зерно. Забрали й одяг, взуття і швейну машинку. Я пішов до сільради сваритися, вимагав, щоб повернули, але мене за домагання арештували і хотіли відвезти до Уманської тюрми. Зараз та тюрма є в нашому селі, їй вже сорок років. Але

я тоді з сільської тюрми втік, бо вона була не з каменю, як теперішня, а знаходилась у якомусь хліві. Викопавши ножем під фундаментом землю, я виліз крізь діру і подивився в хату, в якій була сільрада. В ній сиділи колгоспний і сільський голови з прихвоснями. Вони вирішували, що зі мною робити, а я, не довго думаючи, утік, поки вони мізкували, бо зрозумів, що це кінчиться недобре.

Розкуркулювачі забирали в людей все майно, але в державу здавали не все, багато чого забирали собі. Нас розкуркулювали Данило Мазур, Карпо Коренюк на прізвисько “Голоцуц”, Плахотній Кирило (“Захвіст”). Він же мене й арештовував, щоб загнати у тюрму. В Кирила було чимало братів, але вони всі були порядними, людям зла не робили.

Доведені до відчаю голодні люди вимушені були красти по чужих городах бараболно. Спійманих на крадіжці били, тому красти ходили по декілька чоловіків разом.

Втікши з-під арешту, я пішов на залізничну станцію Поташ і потягом поїхав до Грузії. Додому вернувся через рік, мене вже ніхто не зачіпав. Та все ж таки я знову виїхав на Кавказ, там жити було краще. Звідтіля мене забрали до війська. Уже в пізніший період Карпо Коренюк хотів мене використати на якійсь роботі безплатно, але я відмовився. Він так був залюблений у Леніна, що заповів поховати себе з випрямленими, як у вождя безплатних трударів, руками.

Карпо відцурався не тільки від совісті, а й від рідної мови, бо розмовляв тільки російською, нею ж вилаявся і сказав мені: “Дурак я, что не запорол тебя я в репрессии!”. Але часи були не ті, й я його вже не боявся і гнівно відповів: “Пори-пори, ти вже багато людям зла напоров!” Раніше він видав Слободяника, заявивши, що той у себе має “Кобзаря”.

Не знали ми, що про це колись можна буде розповісти усьому світові. Але тепер багато людей також голодують. Щоправда, землю зараз дають, а не відбирають, але навіщо вона мені тепер, чим і хто її в змозі обробляти? В тридцяті роки в моїй сім'ї з голоду не вмер ніхто, а зараз я залишився один, їсти приносять онуки, або й тут зварять, натоплять, щоб у хаті було тепло, води принесуть, бо я сам уже не в силі. Як-не-як, а маю вже дев'яносто один рік. Багато чого я вже й не пам'ятаю, та й у селі був не завжди.

На Кавказі я працював з Олексою Шуляком, він був десятником, начальником, але людиною був доброю. Ми працювали в Тбілісі і Єрвані, для будівництва обробляли камінь. Олекса був спокійний, лагідний, любив поговорити, поспівати рідних пісень. Він був чорночубий і на вид хороший. Працював я з ним і в Москві, там також обробляли камінь, це було також до війни. Полірувати камінь почали після війни. Олексіїв брат Маркіян і Мирон Сухомейло загинули після революції від рук червоних під містом Уманню. Така доля з чужої злої волі випала не тільки нам і нашому селу, а й всій Україні.

Записав М.Шуляк.

“УС”. – 2003. – Ч.39. – 25 вересня – 1 жовтня.

СВІДЧЕННЯ

МАЙДЕНКО Наталії Василівни,
1925 р. народження

(с. Кам'янка Ізюмського р-ну Харківської обл.)

До цього лиха в нашій родині було шестеро дітей. Під час голоду два моїх брати померли. Той час я пам'ятаю неначе в тумані. Я тяжко захворіла. Дуже хотілося їсти. Мама тоді була пухла.

Коли я лежала в ліжку без сил, мама принесла мені варену картоплю. Я трішечки з'їла, і мама поставила миску з картоплею на піч. Я тоді розсердилася, бо не наїлася. Не розуміла, що зразу все їсти не можна було.

Записав С. Шаповаленко.
1999 р.

СВІДЧЕННЯ

МАЙСТРЕНКО Марії Іванівни,

(м. Марганець Дніпропетровської обл.)

Голодомор пережила я в м-ку Марганці. Мати, батько та й нас п'ятеро дітей: 3 сестри та 2 брати. Малі тоді ще були. Я – найстарша – на час голодомору, 9 років виповнилося. Такою була наша сім'я.

Я з робочої родини. Пам'ятаю, десь у 1930 році почали утворюватися колгози у нашій місцевості. Кого загітували, ті в них і пішли. А нашій родині в колгосп здавати нічого, бо треба було і коня, і корову мати. Але головою колгоспу ім. Орджонікідзе був наш кум – Чуприна, то ж пощастило – до колгоспу прийняли всіх земельних. А батько навіть якимось його помічником був, але недовго. Пішов звідти працювати теслею. Мати тривалий час була домогосподаркою, а потім працювала на ОКСі (отдел капитального строительства).

Пам'ятаю, були у нас 2 овечки, декілька поросят, ну і, звичайно, як у всіх – кури. Коней та волів родина не мала. Все це комуністи вилучали поступово. До колективізації у батька було півгектара землі. Простягалася вона чи не до Закам'янки. Засівали ми цей наділ в більшості кукурудзою.

Восени 1932 р., пам'ятаю, було дуже холодно. Тому, мабуть, десь ближче до листопада вродило все – і горох, і картопля, і кукурудза, та нічого того ми не побачили. Взагалі-то, люди були кинуті напризволяще, але пам'ятаю один цікавий випадок. У роки голодомору головою колгоспу був Сохименко. Він та його замісник зробили одноразову поміч людям – видали нам залишки – сміттячко. Так їх за цей акт посадили на 6 років. А так, ніякої допомоги від влади не відчувалося.

Зате обшуки здійснювали активісти. Мого батька попередили, коли прийдуть до нас вилучати все. Важко було, тому що люди виказували один одного, якщо бачили приховування зерна. Цим не потрібно було вислужуватися перед владою, їм важливо було, щоб не одні вони постраждали. Активісти казали, що все відправлялося до Москви. Та я знаю, що самі вони наживалися на цих поборах – так і перетерпіли голодомор за рахунок своїх односельців. Нерідкою справою були кражі один у одного. А так мучились усі однаково. Казали, що до сусідніх сіл вилучати зерно приїжджали з району – ми їх не знали. А у нас головою цих “погромів” був Павло Сарана, якого потім за часів Другої світової війни повісили. Активісти діяли дуже жорстоко.

Тоді ще це містечко було невеличким, тому всі переживали цей голод однаково. Хліба не було, тому люди перетирали очерет на муку, щоб хоч якось прожити. Адже трудодні налічувались, а видавати колгоспникам їжу було нічим. Багато було таких людей, які зберегли собі життя втечею до Росії та Західної України. Дуже багато людей у той час було репресовано, особливо запам'яталася родина Постоєнків. І за що їх було репресовано – за двох коней. Ті активісти – комуністи навіть не міркували над тим, хто працюватиме на землі. Забирала людей міліція – і ніхто з них більше не повернувся. З Постоєнків репресували і батька, і його дружину, і синів... З родини Приходченків – батька й сина. Останні члени їх родин залишилися напризволяще. Одначе пам'ятаю такий випадок: двом сім'ям, у яких налічувалося по п'ятеро дітей, дали корову. Батьки розповідали, що користувалися нею почергово, через день, а молоко розводили водою. А були й такі односельці, що не боялися красти зі скирт.

Наша сім'я пережила голод досить важко. Особливо це стало відчутним після обшуків. Батько намагався заховати зерно в декількох місцях. Одне з них – перегній за хатою, друге – вирита батьком яма на городі, куди він поклав частину зерна, а останнє місце – лежанка біля печі. Там була невеличка виїмка, і мати вирішила сховати туди трохи проса, а щоб не здогадалися активісти – посадила нас, трьох дітей, туди. Ці комуністи довбали лежанки, перевертали все, що можна. Все знайшли і унесли з собою до останньої крихти. Тоді саме перед нами так близько постала проблема про їжу. Недалеко від нас було озеро, де ми виривали з води якісь їстівні корінці, сушили їх і товкли. Те ж саме робили з зеленкуватим кураєм. Потім з цього борошна пекли лип'яники. У якості їжі йшов бур'ян. Ще на початку перебивалися макухою, а вже потім – бур'яном. З нього ми варили баланду. Всі їли один раз на день. Пам'ятаю один випадок, коли степ було засіяно на зиму зерном. Тоді мати брала мене та братика на поле – виконувати зернинки з мерзлої землі. Та пішли не одні ми – багато хто з села. Тут нас голова колгоспу і побачив. Вже приготувалися до найжахливішого. Але голова побачив, що у брата закривавлені руки і, мабуть, пожалів – відпустив нас. У ті часи дуже допоміг родині материн батько, який зміг приховати зерно. Він давав нам трошки і на їжу, і на сівбу. Але доки воно зійде... Навесні, коли вже

з'явилася кропива, лобода, родина все одно була виснаженою. Братик просив їсти – витримати таке не було сил. Я вибігла на город нарвати зеленуваті вишні, щоб хоч якимось чином йому вгамувати голод. І не встигла...

Люди вмирали по всіх усюдах – під заборами, уздовж вулиць, у своїх хатах. Чула, що у сусідньому селі один чоловік вбив свою дружину, а жінка – дитину. Найтяжчим періодом голоду була зима 1932–1933 років. Загибло у нас людей багато. Серед них були не тільки діти та люди похилого віку, а в більшості працездатна частина населення. Та, звичайно, число не зрівняти з кількістю загиблих у 1947 р., тоді їх було більше.

Щодо лікарні, так її у нашій місцевості просто не існувало. Те ж саме стосується церков. Священника вислали, бо він вважався куркулем, маючи коня та віялку, а церкву перетворили на стайню. Школа одна була у Червоно-Григорівці, та вона не діяла під час голоду. Вчитель голодував разом з нами. Тоді всі закінчували 1–2 класи, щоб тільки навчитися читати та писати. Прізвище вчителя було Осінський. Дитсадків та ясел не існувало до 1947 р. Взагалі-то під час голоду ми один одного не бачили – не те що вчителів. Була деякий час ще одна вчителька – Любов Яківна – дочка попа. Так їй з чоловіком прийшлося виїхати, адже обоє були з досить заможних сімей. Кожен рятувався, як міг. Звичайно, після 1933–34 рр. вона повернулася та не вдалося їй уникнути смерті в 1947 році...

Активісти були дуже жорстокими, били людей... А голова колгоспу залишався людиною. Було таке – навіть макухою ділився та одного разу трохи молока нам дав. Батько розказував, що у Городищі сім'ї прямо покотом в хаті лежали. А у нас був такий випадок: сусідка, Олена Степанівна, прийняла до себе в хату жінку з двома дітьми – не тамтешні вони були – тікали від голоду. Сусідка ділила все порівну, а та жінка зовсім не торкалася їжі – все дітям залишала. Так і не прокинулась одного ранку. Сусідка мала намір залишити дітей, а потім вже віддати до дитбудинку. Та вони зникли – пішли, мабуть, далі – на захід. Були в нас родичі – Шаврини – заможні люди, шестеро дітей було у них в родині. Один з них – Олексій став комуністом. Незадовго до голодомору батька вбили, син виїхав, а навесні 1932 р. повернувся, тут його колишні куркулі і вбили. Він жив дуже бідно, але в нього був один гріх – він захищав владу, через яку в нашому селі гинули люди. Мати, Шавринівна, померла ще на початку голоду, і решта дітей пішла у люди. Знаю, до весни 32-го року якось дотрималось двоє хлопчиків. А померли так: – полізли на вербу бруньками поживитися, попадали з дерева і більше не встали.

Єдине, що у нас залишилось після голоду – земля, та й та обрізана – 20 соток. Ні птиці, ні худоби – все мали починати по новій.

Я втратила брата. Батько – теж двох братів і сестру з їх родинами. Ото такі наслідки голодомору.

*Записала Ю. Міщенко.
2002 р.*

СВІДЧЕННЯ

МАКАРЕНКО (ЧОРНА) Марії

(м.Івано-Франківськ)

“КУРКУЛЬКА”

Комуністична система безжально нищила український народ – це свята правда. Старші люди знають безліч прикладів цього. Але дивно і страшно, що багато хто з них не може сповна збагнути, чому все було саме так, а не інакше.

Я родом з Полтавщини. Виховувалася в селянській сім'ї. Батько був робітником, любив техніку. В післянепівські роки разом із братом зробив примітивну олійницю. Мали з неї трохи прибутку, то нову хату змогли накрити бляхою. І хоча долівка там була глиняна, наше прізвище занесли до списку “куркулів”.

1929 року я пішла до школи. Одразу в другий клас, бо старшими була непогано підготовлена. Одного разу вчителька розповідала про сільське господарство, згадала сепаратор. Ніхто з дітей не знав, що це таке. “А ми підемо на екскурсію до Марусі Чорної й подивимося, що це таке, – показала вчителька на мене й додала: В тебе дома є сепаратор? Ти ж куркулька!”

Звичайно, сепаратора в нас не було. Не відбулася й екскурсія. Але слово “куркулька” прилипло до мене мало не назавжди. Мене дражнили цим прізвиськом, я його боялася.

Вступати до колгоспу тато відмовився. За це засудили як ворога народу, відправили на Соловки (тепер його реабілітовано). Нас – маму і 3 дітей – розкуркулили: все з хати забрали й наказали готуватися до виселення. Старшого брата як “главу сім'ї” забрали до КПУ (ні, не в компартію, до камери попереднього ув'язнення), щоправда, 15-річний хлопець зумів-таки звідти втекти. Хвору покалічену маму з нами, 2 дітьми, посадили на віз і разом з іншими виселеними повезли до залізничної станції, що за 10 км од села. Їхали вночі, а під ранок вартові роздивилися, що наша мама смертельно хвора, і, аби позбутися зайвого клопоту, наказали вертатися до села. До рідної хати влада нас уже не пустила, наказала “убіраться вон”. Спасибі добрим людям – у сусідньому селі дали притулок. Там я навчалася в школі. Настав час вступу в комсомол. Списки вступників затверджували в райцентрі Онуфріївка. Пам'ятаю, ходили всі збуджені, з піднесеним настроєм. Наприкінці дня комсорг приніс список, покликав усіх на збори, а мене попередив: “А ти не йди на наші збори, тебе до комсомолу не прийняли, ти – куркулька!” Я вийшла з шкільного приміщення, але й додому не пішла. Залізла в кущі жовтої акації, що росли в кутку шкільного подвір'я, і гірко плакала. Вже й новоспечені комсомольці розійшлися по домівках, а я все ще ридала. Можна було тоді стати Павликом Морозовим, але Господь не допустив мене до такого.

Наша сім'я постійно змінювала місце проживання, мені довелося навчатися в 5 школах, щоразу писати автобіографії і повсякчас заповнювати оту страшну для мене графу – “соцстан” – “сім'я розкуркулених”. Щоразу на мене падали підозри, неприязна зацікавленість деяких учителів. Були серед них і мудрі, добрі, справедливі люди, однак саме з уст учителів уперше на мою адресу злетіло оце гірке “куркулька”. Довгі роки жила з почуттям меншовартості.

Подробиці свого дитинства своїй уже дорослій доньці розповіла тільки в 90-х роках, коли Україна стала незалежною. Довгий час вона не знала правди про своїх дідуся й бабусю, якими треба пишатися. Спасибі долі, що дала мені можливість “реабілітувати” моїх батьків-мучеників перед моїми дітьми, перед усіма людьми.

Народна газета. – 1996. – №40.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

МАКОГОНА Павла Микитовича,

1918 р. народження

(м. Торонто, Канада)

Голод пережив у с.Троїцьке Петропавлівського р-ну

Дніпропетровської обл.)

С В І Д О К

Ці мої спогади про трагедію голоду 1933 року я присвячую всім моїм рідним, а також і всім моїм односельцям, які на моїх очах вмирили від голодної смерти, яку спеціально організувала Москва для того, щоб зломити опір українського народу, який не хотів прийняти советську владу. Тож нехай буде вічна й незабутня пам'ять всім моїм рідним і всім землякам на віки вічні. Тим, що спричинили той голод, нехай буде на віки вічні ганьба і сором. А наші українські історики повинні записати цю трагедію українського народу великими літерами в історію.

Дніпропетровська область, Петропавлівський район, село Троїцьке, яке на той час нараховувало приблизно три тисячі дворів, а населення дванадцять тисяч. І коли шалів голод, то приблизно вимерло з голоду двадцять дев'ять відсотків, а десять відсотків було “розкулачено”, і люди повтікали, хто тільки міг, щоб врятуватись від голодної смерти, або ж від висилки на Сибір.

Походження роду Макогонів

Із розмов з нашим дідусем, Іваном Омеляновичем, мені відомо, що ми були вихідці з козачих куренів. Це було тоді, коли Москва зруйнувала Запорізьку Січ. В той час наші прадіди роз'їхались по всій Україні, шукаючи собі місця для постійного поселення. Отже, зупинились вони якраз у селі Троїцькому. Мій дідусь

мав велику родину – сім синів і дві дочки, і так поступово дідусь почав добре господарювати, був фізично здоровий, мав пару коней і возив хуру від багатих людей. Діти росли, та дещо вже помагали в господарстві. І так жилося вже добре, але недовго довелося дідусеві користатись та тішитись своїм господарством, яке так тяжко і чесно заробляв. На той час він мав пару коней, пару волів, увесь відповідний інвентар, три корови та багато молодняка і різної птиці, а також мав хату, клуню, хліви. Все своє господарство він дуже чепурно тримав, але недовго, бо в 1917 році надійшла революція, яка охопила усю Україну, а тим самим зруйнувала дідусеве господарство, бо ж переходили всякі воєнні загони, як-от: махновці, денікінці та інші, і кожний з них брав, що хотів, бо ж війна. Таким чином майже зруйнували дідусеве господарство.

В 1916 році мій тато одружився, а потім його забрали на війну, а також і інших дідусевих синів. А коли мій тато повернувся додому, то вже не було над чим господарювати, бо все позабирали. На той час три сини були вже жонаті.

Час проходив, і в 1918 р. народився я, якого назвали Павлом. Родина стала збільшуватись, і тому жити всім разом було вже неможливо. Дідусь почав відділяти своїх синів: два сини відійшли на Лозівський хутір, а мій тато залишився у своєму селі. На той тяжкий час дідусь не мав чим, так як це потрібно, відділити синів, а тому їм довелося дуже тяжко починати господарювати. Закінчилась революція, надійшов час НЕПу (НЕП – “Нова економічна політика” – період з 1921 по 1928 рр. (приблизно), коли кремлівська влада допускала приватне господарство. – *Автор.*), який дав широку можливість розгорнути всебічне життя. Коли почала закріплятись влада “трудова”, то нашого дідуса визначили за “класом”, як заможного середняка. Мій тато вже мав коня і корову, а також деякий господарський інвентар, але сам обробляти свою землю не міг; тоді вони спряглись зі своїм добрим приятелем і сусідою, І. П. Луганським. Отже, коли Ленін запровадив нову економічну політику, яка дала широку можливість селянам і взагалі Україні скоро розбудувати своє життя, на той час я мав чотирнадцять років, і добре пригадую, як мій тато та інші селяни радісно господарювали, бо ж нікому не приходило на думку, що це є тимчасовий обман, розрахований на те, щоб відбудувати зруйноване революцією господарство, а потім приступити до свого жахливого пляну побудови колгоспної системи, яка незадовго прийшла. Пригадую, як було гарно, коли приходили свята, Великдень або Різдво. Тоді всі люди радісно приготувались до свят, а ми, малі, бігали веселі до церкви, билися вербичкою і казали, що це не я б’ю, а верба б’є. Особливо розцвітало наше село і люди, коли приходив Великдень. В нашій селі на той час було аж чотири церкви, бо ж село було велике. Все це я пригадую, і то було найкраще моє життя, але тому щастю і радощам прийшов страшний кінець.

В 1928 році совітська влада по всій Україні почала реалізовувати свої пляни. На початку почали добровільно організовувати так звані “СОЗ” (СОЗ – Спілка обробітку землі. – *Автор.*). Селяни на початку не знали, що воно таке, той “СОЗ”.

Деякі селяни почали зводити своїх коней, волів, і все своє господарство до одної громади, яка називалася бригадою. Так утворилося декілька бригад. Ці добровільні селяни, які погодились іти в “СОЗ”, переважно по стану були бідняки. На скору руку організували все те, що потрібно, і так закипіла робота, а всі інші селяни, які трішки далше бачили, до чого воно той “СОЗ” доведе, із сумом придивлялись на ту нову систему й роботу.

Пригадую, як до нас приходили татові приятелі і все щось сумно говорили. Зібрали лише один урожай, і то ще добре не скінчили, як одного дня сталось щось неймовірне й несподіване для тих, що організовували той “СОЗ”. Все село просто збунтувалося, бо ж всі ті, що пішли в “СОЗ” добровільно, несподівано (особливо жінки) швидким темпом почали всі розбирати все своє майно – коней, волів – і вести додому. На початку правління “СОЗ”у розгубилося і просто не знало, що робити; лише дивились на те несподіване видовище. Але селяни робили своє діло. І так за один день не стало “СОЗ”у. Але потім правління протверезилось і покликало з району міліцію, яка почала розмотувати клубок. Але не так то було легко його розмотати, бо не могли ніяк натрапити на слід, хто ж то почав такий саботаж. Щось я не пригадую, щоб знайшли винних, але однак міліція заарештувала чотирьох селян і повезла до району, а потім прислали, двох з району уповноважених, які день і ніч викликали селян до штабу та все допитували, хто є у вашому селі зривщиками?

Після такої ситуації в селі стало сумно, а наші мудріші селяни потихеньку почали своє майно продавати, чи так залишати, і тихенько, невідомо куди, втікати. Влада, очевидно, зорієнтувалася, в чім справа, і потім приступила на повну пару організувати вже колгоспи. З місцевого активу створили групи, які активно розпочали свою роботу. На початку знову знайшлися такі, що почали записуватись у колгосп, але процес колективізації проходив дуже повільно, активісти день і ніч викликали людей і переконували їх, що то буде за рай. Але селяни уперто не хотіли іти до колгоспу, і ніхто не слухав їхньої пропаганди. Правління знову переконалось, що так воно скоро не піде, і тому придумало юдину стратегію. Розподілили селян на три кляси: куркулі, середняки і бідняки, а також на підсилення своєї праці зробили ще й “підкуркульників”. Ось на такому ґрунті і розпочалась вже тотальна і безглузда колективізація. Очевидно, що така тактика владі дала деякий успіх, бо все ж таки найшлися такі, які почали сіяти ворожнечу поміж селянами, мовляв, що ти, Іване, не пишешся до колгоспу, що, слухаєш отих куркулів? Машина пішла працювати; спочатку мучили кулаків та середняків, а коли вони й далі не хотіли йти до колгоспу, тоді влада розпочала жажливі методи: почала накладати сильні податки, а коли селяни не могли їх виконувати, тоді влада ті родини описувала, і вже сам актив забирав їхнє майно, а селян цілими родинами вивозили десь далеко, на Сибір. Було багато і таких, що лишали родини і самі тікали; переважно тікали на Донбас.

І так закінчився процес із кулаками й середняками, але було багато і з бідної класи, що теж не хотіли йти до колгоспу. До такої категорії належав і мій тато, бо ж коли дідусь відділяв, то не мав чого дати, щоб мій тато скоро міг стати добрим господарем.

Нова економічна система не потривала довго, тому мій тато та й інші селяни залишились бідняками, але вони теж ніяк не хотіли колгоспу. Особливо мій тато був дуже впертий і не хотів й слухати того, що нові господарі казали. Тоді влада виготувала спеціальні залізні довгі прутки, де на кінцях було зроблено так, як мішечок. Це для того, що коли той щуп запхне активіст у соломку, або десь у стіну, і коли витягне назад, то в тім капшучку буде пшениця, якщо вона там є захована. І таким способом актив ходив до всіх тих, хто їх не слухав, і тими щупами все в хатах і на подвір'ї перекидали; а коли нічого не находили, то тоді брутально кричали: “Де ти заховав свій хліб? Ти краще признавайся, бо ти совіцьку владу не обдуриш!”

І так у нашому любому селі дуже довго продовжувалося таке страхіття. Що влада не робила, але багато селян не хотіли коритись такій владі. Тільки коли місцева влада не могла впоратись так, як давали згори накази, тоді приїжджали спеціальні уповноважені з району. І то вже були не свої, а росіяни. То вони наш актив перечистили, декого заарештували, а декого просто нагнали. І тоді вже робота знову пішла швидше, але селяни таки й далі не здавалися. Коли селяни не хотіли підписувати заяви до колгоспу, тоді актив робив все, що найгірше, аби заставити підписати заяву. Такі сумні дні і ночі продовжувались аж до 1930 року. Таким чином, актив майже зруйнував наше село, а також зліквідував куркулів і середняків, бо багато родин просто повтікали завчасно, а багато вивезли на Сибір. Залишилась робота ще з тими бідняками, на яких надіялись, що з ними не буде багато клопоту, але і тут активісти помилилися, бо чимало знайшлося бідних селян, які до останнього подиху не здавалися. До таких бідняків належав і мій тато.

Почали викликати тата до штабу, і там на початку вели з ним дружню розмову, а коли актив переконався, що з Макогоном Микитою добром ні до чого не домовилися, тоді вони почали тата тероризувати: накидали на голову кожуха, а потім попід боки кололи швайкою, і при тому питали: “Що, тепер підпишеш заяву, чи ні?” А коли і це не помагало, то вони знову накидали кожуха, але цим разом не швайкою кололи, а сипали табаку в ніс, і глузували, і питали: “Підпишеш чи ні?” Тато їм відповідав, що ніколи не підпише. Після твердої постави тата активісти переконались, що нічого не вийде.

Але по селі і далі продовжувалась “викачка” хліба, а ті селяни, що пішли до колгоспу, почали працювати. Одного сумного дня прийшов до нас наш місцевий видатний активіст, це був Іван Заєць. Він був татових років. Почалась дуже прихильна розмова, але батько знав, що все скінчиться погано. Так воно і сталося. На закінчення тієї розмови Іван Заєць почав: “Микита Іванович, я ніколи

не сподівався, що мені доведеться приходити спеціально до тебе і з тобою на таку тему говорити. Що з тобою сталося?” Тато відповідає: “Зі мною нічого не сталося, і я не розумію, про що ти говориш”. Заєць: “Що? Ти не розумієш, про що я говорю? Так, так, тепер ми будемо говорити так, що ти все будеш розуміти. Справа є проста: ти походиш із бідної кляси, походження пролетарського. І це ж якраз і прийшла наша влада, робітників і селян, принесла нам визволення від капіталістів, а ти чомусь став проти своєї рідної влади. Хіба ти послухав отих наших кулаків? То ж вони тобі зовсім не по дорозі”. На таку розмову тато Зайцеві відповів: “Нічого зі мною не сталося, і ніяких я кулаків не слухаю, бо я живу своїм розумом. І ніякої противної роботи я проти нашої влади не веду, але я просто хочу сам для себе господарювати, приватним способом, а це ж нашої конституції не перечить, бо ж там кажеється, що колгоспи будувати за добровільним способом. Оце і все!” Після такої відповіді І.Заєць дуже почервонів.

Під час тої розмови ми всі, дітлашня, сиділи на печі і дуже уважно слухали ту розмову. Можливо, мої менші брати тої розмови й не розуміли, але я все виразно розумів, і тут переказую слово за словом. На той час наша родина була такого складу: тато, мама, мамина мама, чотири брати і одна сестра. Після такої татової відповіді Заєць відразу різко змінився і подав татові листу, щоб тато її підписав. Заєць сказав: “Ти ж знаєш, що Бога немає, бо то є опіум для народа. Так наша управа постановила, щоб поламати церкву і побудувати театр. Так оце на, тут підпиши. Тато знову відповів: “Я церкви не будував і ламати її не буду, і я тобі не казав, що немає Бога, так що підписувати я не буду!”. Заєць почервонів, потім побліднів, і знову почав батька переконувати, але вже трохи іншим тоном. Та я вже того майже не слухав. Тоді Заєць, не сказавши батькові нічого, відразу підійшов до печі і каже: “Ану ти, Павло, підпиши і не слухай, що твій батько ото каже”. Але батько гостро на це zareагував і сказав: “Заєць, ти того робить не смієш, щоб діти підписувались, бо вони не є повнолітні”. Заєць почервонів і сердито сказав: “Ну, тепер ти будеш сам на себе гніватись, бо наша влада знає, що з такими мудрими робити”. На цьому І.Заєць залишив нашу хату. А ми всі лишилися приголомшені, бо в хаті було сумно, і всім нам дуже хотілося плакати, бо ж ми вже знали, що далі нас чекає. Після того, як І. Заєць пішов від нас, тата знову почали викликати до штабу і далі переконувати про вступ до колгоспу, але тато був і надалі непохитний.

Після того одного трагічного дня прийшли до нас активісти, щоб все описати і забрати, як у підричника совітської влади. До хати прийшов наш активіст Т.Британ і на підсилення справи приїхав з району уповноважений Клочков. Це був росіянин. Вони спитали тата: “Де є твій хліб?” Тато сказав, що хліба немає зайвого, лише є трохи для дітей. Після цього Британ поліз на горище, а Клочков стояв у сінях. Він був убраний в напіввійськову уніформу. І так почалась трагікомедія. Я стояв у сінях, а Т.Британ на горищі. Переточував полову, шукав там пшениці, і взагалі перешукував кожний куточок, а Клочков час від часу до Британа

щось говорив. Я стояв і дивився на ту трагікомедію. Потім Т.Британ почав кидати з горища в сіни качани, ті, що висіли на бантинах для насіння. Коли я це побачив, то далі не міг спокійно стояти, бо ті качани вже були останнім харчем для нас, і тоді я ті качани почав кидати назад, а Т.Британ вниз; і так між нами зав'язалась боротьба. Уповноважений Клочков стояв і дивився на ту картину, а потім сказав: “Что ти делаєш, мальчик?” Я відповів, що я хочу жити, тому кидаю качани назад. Тоді Клочков щось Британу сказав, і Британ зліз із горища; вони вийшли і пішли, а те все, що вони переписали, забрав віз і повіз на загальний двір.

Після того в нашій хаті не залишилось нічого їсти. Надходила зима, а в селі й далі проходила жахлива справа. Село щодалі робилось пустою, бо ж частину селян “розкулачили” і вивезли на Сибір, а частина покидала все і тікала ночами, щоб не потрапити на Сибір. А решта селян під примусом таки пішла в колгосп. Актив повибирав по всіх хатах хліб. Підходило страхіття, що день, то все не було що їсти. Починався вже голод. Надходила зима. В нашій хаті стало сумно, бо ми всі вже були голодні. Тато пробував на всякі лади шукати можливостей, щоб знайти щось їсти, але те шукання майже нічого не давало. Я теж мотався, де тільки міг, шукаючи їсти. Почали люди пухнути. За короткий час голодні люди повиїдали в селі всіх собак, котів, їжаків, всяких птахів. Я сам приносив їжаків, спіймав чужого собаку, і все те ми варили й їли.

Потім на загальних дворах у колгоспі від голоду почали й коні здихати. Всі люди, і я в тім числі, кинулись до дохлої конини, але влада не хотіла, щоб селяни їли ту конину, і копала ями. Те здохле м'ясо обливала карболкою і кидала в ті ями, щоб не дати людям. Але люди того не боялися, а прядали [стрибали] в яму, і ножами кожен собі різав те м'ясо, і ніхто не боявся, що воно перелите карболкою, бо голодній людині не було ніякого страху.

Надійшла люта зима, почався тотальний голод. Люди почали вмирати з голоду. Ми всі уже були опухлі; найперша в нашій хаті померла з голоду мамина мама, а всі ще ледве рухались. По селі прокотилась чутка, що у п'ятій бригаді одна жінка поїла своїх двох дітей, але ту чутку скоро затушували. А потім приїхала міліція з району, і так ту справу закрили, так що я точно і не знаю, як то скінчилось. Але голод охопив усе село, почали масово вмирати люди. Правління посилало сильніших чоловіків на цвинтар, де вони копали масові ями, а визначені вози їздили від хати до хати, забирали мертвих людей і везли на цвинтар. І всіх без трун вкидали в одну яму, а коли вона вже була повна – тоді копали другу...

Багато людей пробувало виходити із села, щоб десь знайти щось їсти, але там же і вмирили, бо у них вже не було сили йти далі. В селі стало сумно.

Я ще трохи рухався, тому ходив і бачив те все, що трапилось. Коли надходив вечір або ніч, то вже нікого по селі не можна було побачити. Панувала голодова мертвеча, і страшно було ходити у своєму рідному селі, бо ж не було вже навіть голосу ані собачого, ані котячого, ані людського. Я те все бачив, і все те

страхиття в собі передумував. Я з того робив собі висновок, що мої дні теж пораховані. Але нашу родину деякий час рятувало від смерті те, що наш тато зумів заховати хліба від тих, що щупали, і тому ми мали можливість прожити трішечки довше від інших.

Але прийшов сумний і трагічний час і для нашої родини й хати. На моїх очах умирили мої брати з голоду; голоду, штучно зробленого Москвою, щоб зломити український народ і загнати його голодовою смертю в колгосп. На жаль, Москві це вдалось довершити. Це небувале в історії злочинство, щоб свідомо мордувати голодовою смертю чесних людей лише за те, що вони любили і хотіли чесно працювати на власному шматочку землі, бути незалежними. А до того вони почували любов до своєї української мови і до своїх звичаїв. Оце і вся провина нашого Українця. Хто це розуміє і нарешті правдиво оцінить, отой деспотизм і захланний московський шовінізм, який прагнув і прагне (і то брутально!) поневолити не тільки Європу, а й цілий світ? Хто це збагне і врятує від такої загрози цілий світ? На це питання чесні люди світу поки що не мають відповіді, а загроза щодня надходить.

Пробачте, дорогі мої читачі, що я ніби трохи відійшов від теми, але це воно тільки може здаватись, що від теми, а по суті то є якраз та сама тема. Тільки я хотів її трохи ширше описати для кращого розуміння того страшного лиха, якого, на жаль, не бачать. І це не бачать ті, які мають спасти світ. То ж просніться, добрі люди, бо ось-ось скоро буде вам всім велике горе!

В нашій хаті було страшне видовище, бо перший мій любий братчик умирав з голоду, Іван, якого я любив і з ним частенько ми мали наше сперечання. Але ми дуже були дружні. А потім умер на моїх очах мій рідний братик Василь. Цей хлопчина був дуже і дуже цікавий. Він був щупленький, гарний на вроду, але був трішечки муренький. Тому ми дражнили його коп'ячим яйцем. І ось умирає він на моїх очах з голоду; а він же дитина, нічого не винний перед отою безбожною владою, яка чомусь прийшла на нашу українську землю робити свої порядки.

А далі умирає з голоду третій мій братик, на моїх очах – Толик. Цей був кремезної будови, блондин. Був мовчазний, але твердого характеру. А слідом за ним умирає, знову ж на моїх очах, одинока моя сестричка, Марія. Вмирили вони не в один день, але всіх їх клали на ту ж саму бричку і везли на цвинтар, і всіх їх, та й інших селян, кидали в одну яму. І так кожний день...

В нашій хаті після померлих зробилась страшна пустка й неймовірно страшне смертельне враження. Я лишився одинокою дитиною в хаті. Мама і тато так само вже були дуже слабими, і їхній вигляд показував, що вони вже зовсім безпорадні в дальшому рятуванні нашої родини.

Проминув ще один тиждень після того, як померли мої братики й сестричка. Я зробився зовсім не той, що був. Смерть і ховання моїх братів... Я був просто переляканий, і моя свідомість мені все підказувала, що я мушу щось робити, бо ж і я вмру з голоду. Отже, я виробив собі плян, щоб спастися від

голоду: я мушу покинути село і йти просто у світ рятувати своє життя. Я мав на увазі, що в Макіївці є мамин брат, він же був моїм хрещеним батьком, а також і другий брат Тимофій. Десь там вони жили, і то непогано у всякім разі, бо на той час вони там голоду не мали.

У мене виробилась остаточна думка, що я мушу іти туди, бо єдина надія там на спасіння від голодової смерті, якої я так боявся, що не знав, куди подітись, коли я дивився, як умирали люди на моїх очах. Я наперед знав, що мої батьки мене не пустять з дому у далеку дорогу, але я мав інший плян. Тому я вирішив їм нічого не казати, бо знав, що вони мене не пустять. Але я вже бачив і свою смерть... Якщо я за тиждень не піду, значить я вмуз з голоду так, як померли мої улюблені брати й сестра.

Отож я тихенько приготувався в дорогу. Перш за все я мав іти на Лозівський хутір, бо там жили два татових брати. Одної сумної ночі я майже цілу ніч не спав, бо мав іти у невідомий світ,— одної ночі я десь на зорі встав дуже тихенько і обережно, щоб не розбудити батьків, вийшов з хати. Надворі було темно і тихо-тихо. І раптом, не знаю як і чому, мене охопив такий неймовірний страх, що я просто розгубився. Але моя свідомість мені підказувала: ні, ти тут не лишайся! Іди туди, куди ти собі надумав. Я сказав: “Господи, ти один все знаєш, що зі мною діється в цю хвилину. Поможі мені врятуватись від страшного голоду!..” І я відчув в собі певність, що мушу йти по своєму пляні.

Надворі було ще темно, але я тихенько залишив із страхом хату і пішов степом. Віддаль від села до хутора була десять кілометрів. Я ніби намагався іти швидше, але ноги мої переступали дуже помало, та й сили ж я не мав, бо мої ноги вже були трохи опухлими. Але я йшов далі, і так десь на обідню пору я нарешті дістався до хутора. Спочатку я зайшов до дядька Романа. На той час дядька не було вдома, а вся родина була. Всі вони були вимучені і голодні, а тому ніхто з них не був моєю появою втішений. Я їм розказав, що діється в нашому селі. Потім вони дали щось нам усім разом поїсти, якоїсь трав'яної страви. Від них я перейшов до дядька Миколи. Там було те ж саме: всі були сумні. Тітка дала пообідати, і так перейшла ніч. Я майже не спав, бо все обдумував, що і як мені робити далі. Рано всі повставали, поснідали і я їм сказав, що я буду йти далі, хоч не сказав свого пляну. Вони й не допитувались, куди я піду.

Дорога моя була далека, але йдучи від села до села і від хутора до хутора, я надвечір прийшов на станцію Межову. По станції зрідка вештались люди, потяга не було, і якось теж було сумно. Тоді я почав розпитувати, як далеко є Макіївка від Межової, і коли прийде потяг. Мені станційний робітник сказав, що за півгодини прийде потяг, який має маршрут на Макіївку, це те, що мені й потрібно.

Але потяг то потяг, а я не маю грошей на квиток. То як же їхати? Я вирішив їхати “зайцем”, бо ж і так немає іншого виходу. Почувся сигнал потяга, якого я перший раз у житті побачив. Це мене трохи аж налякало. Потяг зупинився;

люди почали виходити і заходити у вагони. Я теж приспішив і зайшов у вагон, але сідати на лавку не міг, бо ж не мав квитка, а тому заліз під нари і ліг там тихенько. Скоро потяг рушив. Я лежав тихо і був ніби радий і настрашений, бо ж не мав ніякого уявлення, як далеко є та Макіївка, і чи цей потяг привезе мене туди, а до того я ще чомусь дуже боявся, щоб не проминути Макіївку. Тому, коли потяг робив коротенькі зупинки на полустанках, я тоді просто губився, не знаючи, де це я вже є, і через те я необачно на одному полустанку виліз. Поки я там роздивлявся та розпитував про дальшу дорогу до Макіївки, то мій потяг рушив, а я залишився знову прибитий горем. Тепер я мусив чекати, поки прийде другий потяг. Я вибився з сили, бо майже нічого не їв. Прийшов потяг, цим разом я вже не поліз під нари, але поліз за залізну грубку, яка стояла в кутку, там я прищулювався і сидів тихо. Потяг вже цокотів, і тут трапилось мені несподіване нещастя: кондуктор перевіряв у пасажирів квитки, і коли він проходив повз ту нещасну грубку, раптом зупинився. Я вже здогадався чому і завмер.

Кондуктор відразу побачив мене і сказав: “Ти чому туди поліз?” Я нічого не відповідав, бо що ж я міг сказати? Я сидів і тремтів від страху. Кондуктор довго не думав і сказав: “Ану скоро вилазь сюди!” Я мовчав і не вилазив. Кондуктор сердито повторив іще два рази: “Вилазь, кажу я тобі!” – але я не ворухився. Тоді він зі злоти несподівано схопив з мене мій дуже убогий капелюшок і викинув у вікно. Я не зумів як слід опанувати ту ситуацію і скоро виліз, щоб не загубити капелюшка, але потяг ішов якраз під ухил і нешвидко. А це вже було надворі темно, і тому я просто навмання вискочив із потяга і довго-довго котився, а потім зупинився і відразу відчув на колінах і на боках болі, бо ж котився по камінцях; я подер руки і ноги до крові.

Я встав і почав шукати свій капелюшок, але не так легко було знайти його, бо ж поки я вистрибнув з потяга, то потяг чимало проїхав, так що мені довелося довгенько його шукати. Але все ж таки я його знайшов, хоч був до краю змучений, голодний і ще й до крові подряпаний.

Мені щось підказувало, щоб я не звертав ні на що уваги, а все прямував туди, куди я виробив свій плян ще вдома. До наступного полустанку треба було йти пішки більше, як два кілометри. З великим трудом я прийшов на той полустанок, але там було тихо, і не було потягів. Була ніч. Я пішов на станцію, де було мало людей і перекуняв там до ранку. А вранці прийшов потяг, і я знову заліз під нари. І так цим разом приїхали ми на станцію Ясинувату. Це була дуже велика вузлова станція, і цей потяг далі не йшов. Коли я виплутався з-поміж вагонів і йшов по дорозі у напрямку базару, де мене місцеві люди скерували, назустріч мені появився якийсь хлопець. Він був видно старший від мене, але був майже голий: не було на ньому сорочки. Але він тримав у руці шматок сірого хліба.

Коли ми почали розмову, то він насамперед спитав мене, чи я не маю якоїсь сорочки; він віддасть мені за неї той шматок хліба. Я мав на собі дві сорочки і мав жакетик, ніби як сорочка. Я погодився віддати йому той жакетик, а він

мені дав хліб. Коли він натягнув той жакетик, то виявилось, що він трохи був замалий на нього, але він і тим був задоволений, а я був радий хлібом, і так ми почали з ним ближчу розмову. На моє запитання, звідки він є, він сказав, що *он там* (показав рукою) недалеко велике село Голодаївка. “Там усі мої рідні померли з голоду, і майже все село вимерло, а хто був сильніший, то втікав до міста. Так оце і я тут прийшов”. Тоді я запитав: “А де ж ти взяв хліба?” Він відповів: “Якщо ти хочеш, то я і тебе научу”. Я безмежно зрадів, бо вже побачив, що я маю друга по недолі. І тоді ми пішли таки далі на базар. Я розказав йому про свої пляни, а він сказав, що знає добре Макіївку, і що вже там був, та обіцяв поїхати туди зі мною. Тимчасом ми вже були на базарі.

Тоді мій колега каже мені: “Оце будемо йти понад рядами, де стоять продавці, і що я буду робити, то й ти роби”. Ми ходили по базарі, він попереду, а я за ним. Коли він бачив щось їстівне на прилавках, то зручно хапав і скоро зникав між людьми. Ми так обійшли весь базар. Але скільки разів я пробував робити те, що він, то в мене нічого не виходило, тому що мене брав страх і моє сумління не дозволяло щось таке робити. Але він дечого там нахапав, ми сіли, добре пообідали, а потім він погодився поїхати до Макіївки. Коли ми прийшли на станцію, то вже стояв товарний потяг до Макіївки. До неї було недалеко, може, яких 20 кілометрів. Ми сіли на платформі і за дві години вже були в Макіївці. Мій колега все там знав, і ми відразу пішли на базар “Уніон”. Настала ніч, і ми пішли спати у ті вагони, які стояли загнані на довший час у кінці. Так ми там спали, а потім приходили до базару, трішки вмивалися, і тоді йшли на базар на наші “заробітки”. Перший раз йдемо ми між рядами, і відразу мій колега щось хапав і тікає. Але тут сталася страшна трагедія, якої він не передбачив. Він ухопив хліб і кинувся тікати. Але та продавщиця мала добрих двох синів, які завжди охороняли магір, коли вона щось продавала на базарі. І коли мій колега тікав, то ті два сини погналися за ним. То були хлопці спритні, голоду не знали; вони його наздогнали і почали дуже його бити. Коли вони його залишили, я підійшов до нього. Він лежав сильно побитий і нічого не говорив. Тим часом я побіг шукати води, щоб обмити кров і дати йому напитись, але коли я повернувся назад, то мого приятеля вже там не було, і так я більше його не бачив.

Після такої ситуації я опинився знову у непевному положенні, бо ж голод далі панував наді мною. Я знову мусив думати сам, як жити завтра і післязавтра. Голод і далі шалів по селах. Всі ті, хто мав ще трохи сили, тікали до міст, тому це все було видно для тих, що жили в містах. На другий день після того, як не стало мого приятеля, я почав приспособлятися, щоб сам собі міг роздобути їсти, а в цьому вихід був лише один: щоб не вмерти з голоду, треба було йти на всякі хитрощі, але якраз це і було для мене тяжким гріхом. Я ніяк не міг себе переконати, що мушу хапати щось з рук невинних людей, щоб спасти своє життя. Ось і була в цьому для мене тяжка проблема. Але я все ж таки бачив, що я мушу йти на цей прикрий крок. І я на те пішов. Минали суворі дні, і я мучився

над тим, як мені почати робити те, що мене вчив мій приятель: а це значить, що я мушу хапати, красти і т.д., щоб з голоду не вмерти.

Але мені не довелося довго блукати по тому базарі і хапати з рук людей все те, що можна їсти. Я провів один тиждень, і трохи привик до тієї роботи, але несподівано зустрів на базарі своїх односельців, які мене впізнали і забрали до себе. Правда, вони теж не були ситі, але знали мого тата, бо були сусідами мого дідуся. Я їм усе розказав, що діється в нашому селі. Вони мене прийняли дуже тепло, нагодували, переодягли. Це були люди взагалі добрі – В. Жердів і дружина Сашка. Потім обговорили, як мені далі бути. Вони знали мого дядька Архипа, і приблизно знали, де він жив на той час. За Макіївкою два-три кілометри була грудська шахта, він там і жив. Так що я вже збирався іти і відшукати дядька Архипа. Там же на тій Собачовці жило багато і наших людей, які повтікали із села. Дядько Василь і тітка Сашка показали мені ще декілька родин, а це були Василь Микас, Сергій Макогон, які мене прийняли теж дуже тепло. Так я пережив там один тиждень, а потім вони розказали, як треба йти до грудської шахти, і випровадили на дорогу. Я був їм безмежно вдячний тоді і тепер, за їхню теплоту до мене, змученого.

Одного гарного ранку я пішов шукати дядька Архипа. По дорозі я зайшов іще на базар “Уніон”, щоб роздобути дещо їсти, але воно все не так було, як хотілося, і тому я залишився на пару днів іще блукати по базарі. Я знову дещо роздобув їсти, а це значить я мусив у когось хапати те, що люди продавали, а спати знову ходив у товарні вагони, бо це вже для мене не було новиною.

Раненько я встав, пішов до “хванталу” (фонтан – водограй. -*Автор.*) трішки обмився і з радістю і смутком пішов тією дорогою, що мені розказали мої добрі односельці. Ішов я швидко, не почував себе змученим, хоч і не був дуже ситим. Грудська шахта була за два кілометри від “Уніон”-базару. Якось я незчувся, як уже побачив комини пекарні, а це там мав працювати мій дядько Архип. Пекарня була обгороджена високим тинном, через який не можна було бачити, що там є всередині двору.

По дорозі я зустрів одну жінку, у якої я запитав; “Тітко, чи ви часом не знаєте, де живе Карпенко Архип?” Тітка дуже радо мені пояснила, що в оцім обгородженім дворі живе Архип: “Іди отам кругом, а там є ворота, і йди у двір. А там уже тобі скажуть точніше.” Після цього моїй радості не було кінця, бо я ніколи не сподівався, що мені так легко пощастить знайти дядька Архипа. Коли я підходив до воріт, то назустріч мені ішла якась жінка і несла на коромислі два відра води. Коли ми наблизилась, то я відразу упізнав, що то була тітка Настя, дружина дядька Архипа. Вона мене теж упізнала, бо вони ще до нас приїздили, тому їй не трудно було упізнатись.

Але тітка якось не дуже тепло мене зустріла і сказала: “Ну, Павлік, ходім до хати”. Так ми зайшли до хати. Я скоро глянув кругом. Видно було по всьому, що жили вони непогано. Дядька Архипа не було вдома. Він працював візником:

вовиз директора пекарні. В хаті було чисто, вони мали дві спальні, кухню й їдальню, а також гарний коридор. Я сидів і все оглядав, а тітка щось там робила своє, про мене ніби забула. Таке пасивне ставлення мене відразу насторожило. Потім час від часу вона дещо питала, і я їй про все розказував, що там діялось у нас вдома. Але вона і цим не дуже переймалась.

Головне, і це мене дуже здивувало, що вона не запитала мене, чи, може, я голодний, та й був я брудний, треба було помитись. Але так вона не зробила. Ми так просиділи, поки прийшов дядько з роботи. Аж тоді вона сказала: “Архип, у нас є гість, Павлік”. Дядько Архип зустрів мене більш-менш зворушливо з сльозами на очах. Посідали ми вечеряти. Я вже досить зголоднів, і вечеря була нормальна – зупа з м'ясом, свіжий сірий хліб. У всякім разі там голоду не було видно. Але та порція, яку дала мені тітка, зовсім для мене була невистарчальна, щоб наїстись, бо хоч я й не був уже дуже голодний, але однаково я був іще далеко до нормального, після недоїдання. Після того, як я все поїв, я відчув іще більший голод, але ніхто мене не спитав, чи я наївся. А додати було чим!

Під час нашого обіду я про все їм розказав. Пожурились ми тим горем, і на тому все, ніхто з них не поцікавився ближче тим горем, щоб, може, чим допомогти, бо ж там є рідна сестра дядька, а моя мама. А допомогти було чим, я сам те бачив. Після того я відчув, що тут я довго не буду. Так воно скоро і сталося.

Дядько Архип ходив на роботу, а тітка робила свої справи, і коли ми рано снідали, то знову я їв аж тоді, коли приходив дядько з праці. Так проминув тиждень. Я почав почувати себе слабо. Те, що я там їв, мене тільки драгувало. Спав я в коридорі поміж мішками з вугіллям, купатись тітка й не питала, одягу перемінити теж не питала, а було чим, бо я сам бачив, що шафи були набиті одягом. Щодалі тітка була до мене менш привітна, а я все те бачив і був завжди сумним. Одного разу вона спитала: “Павлік, а пачему ти такой невесьолий?” Я подивився на неї і сказав: “А від чого ж я буду веселитись, як мої всі брати вимерли з голоду, і не знаю як там є з батьками. Та й мені, – кажу, – нічого скитатись по чужих кутках”. Тоді вона каже: “Да зачем ти так говориш?” – “Тому, що то є так. І хіба вас, кажу, така трагедія турбує?” Тоді вона: “О, Павлік, тепер я віжу, що ти і на нас є гневной”. Більше я нічого не сказав, і так на тому наша розмова закінчилась. Після того вона стала тиснути на дядька, щоб мене там не було, але на початку дядько не погоджувався, і тому вночі вони дуже за мене сварились, а я все через стіну чув. Пізніше я побачив, що тітка взяла верх, і дядько мною зовсім не став цікавитись. Після такої ситуації я почав думати про те, як найскоріше дістатись до другого дядька, Тимохи, який жив на станції Софіне-Бродська. Дядько Тимоха мене теж знав. І так я вже був майже голодним. Одного нещасливого чи щасливого дня я побачив у дворі, біля будинку директора пекарні бак для сміття. Я там побачив сиру, але добру картоплю. Я її відразу почав вибирати і ховати до кишені, бо я вже мав практику, що з нею

робити, а то ж неабиякий продукт. Я стояв собі і вибирав картоплю, і раптом почув голос: “Павлик, а що ти там робиш?” З переляку глянув, а на веранді будинку директора стоїть його дружина, яку я час від часу бачив. Вона теж знала про те, що я є племінник дядька Архипа. Я від тих її слів перелякався і сказав: “Та я ось вибираю картоплю,” – і повісив голову. Тоді вона запитала: “Хіба ти голодний?” – “Так, тіточко, я голодний...” А вона: “А хіба тобі тітка Настя не дає їсти?” Я нічого не сказав і гірко залився слізьми. Тоді вона скоро пішла до хати і винесла добрий кусок хліба й сала і сказала такою гарною українською мовою: “На оце тобі, а картоплю оту викинь. А як прийде дядько Архип з праці, то я з ними поговорю”. Я все це збагнув і перелякався, бо ж уже знав, що тоді заспіває мені тітка Настя. Але разом з тим я подумав: “Що ж мені робити? Я й так тут надалі місця не маю”.

На другий день посідали ми вечеряти, і я вже бачу, що тітка й дядько злі на мене. Але я вже до того все положення своє передумав і склав плян, що я маю далі робити. Я сказав директорші, що я голодний. То була правда. Я на них нічого поганого не казав. Тому якось я почував за столом себе певним і сильним у своїй правоті перед ними.

Тітка почала: “Слухай, Архип, чи знаєш, що Павлик наговорів на нас жене директора?” Дядько зблід і до мене: “Ти що тут наробив?” Я не злякався і відразу кажу: “Я нічого на вас поганого не сказав, але я сказав, що я голодний, і це правда, бо я є голодний. Навіть, – кажу, – у мене вже ноги починають наливатись, тому я завтра від вас відходжу, бо у вас немає душі не тільки до мене, а й до рідної сестри, яка може там уже доходить від голоду, а завтра я їду від вас”.

Після такої відповіді вони повісили голови, а я встав і вийшов надвір. На другий день я встав і десь о десятій годині почав збиратися у дорогу. Але тітка за мною увесь час слідкувала, а потім підійшла до мене і так гарно каже: “А куди ето ти, Павлик, собіраєшся?” Я подумав, казати їй правду чи ні? Але сказав правду. Вона і тут була холодна і сказала: “Я напишу пісьмо Тимохвею, і ти отдаш. Я сказав, що я не можу того робити, тому що я не маю квитка і буду їхати зайцем. І коли я туди доїду, я не знаю, так що не візьму я того листа. Але вона навіть не запитала, чи я маю гроші на квиток, і чи я знаю, як їхати. Тому я теж поставився офіційно. Так я покинув їх, але дядько мене і не бачив, бо був на праці.

Був гарний день. Коли я швиденько прийшов на станцію, то якраз стояв товарний потяг, і змажчик перевіряв колеса. Коли я спитав його, куди цей потяг їде, він сказав, що за п’ять хвилин буде відправлятись на станцію Софіне-Бродська. Це ж якраз мені того і треба! Я швиденько вибрав відповідний вагон, і поки я влаштовувався, то потяг рушив. І так я їду до дядька Тимохи. Це було п’ятнадцять кілометрів, і ми дуже скоро були на станції, і мені все пройшло добре. Я встав і їду собі по хіднику, щоб когось спитати за дядька, бо ж тітка Настя навіть не дала мені точної адреси їхньої.

На станції був рух, і при першій зустрічі з якимось чоловіком я спитав: “Чи ви тутешній?” Він сказав: “Так”. “Чи ви не знаєте, де живе Карпенко Тимоха?” “Знаю, – каже, – іди он туди, а там є базар, і там щось продає Тимоха”. Я просто сам собі не вірю, що так скоро і легко мені щастить. Підходжу до базару, а це був маленький станційний базар, і відразу бачу, що стоїть дядько Тимоха, бо ж я їх знав раніше. Я обережно підійшов і кажу: “Чи я можу купити у вас сочевиці”, – бо він її продавав. Дядько подивився на мене і оторопів, і каже: “О, це ти, Павлик!” А я крізь сльози: “Так, це я”, Дядько скоро зорієнтувався і каже: “Я тут мушу іще трохи побути, а ти, Павлик, іди отою вулицею, і отам стоїть наша хата, і дома є тітка Сімка, а я теж скоро прийду”. Так я скоренько пішов і дуже скоро потрапив так, як казав дядько Тимоха. Тітка Сімка щось у хаті робила, і коли я відкрив двері, то вона спочатку не впізнала, але потім упізнала і схопила мене в обійми, і ми гірко плакали разом. Потім тітка відразу метнулась, приготувала мені воду покупатись, і поки дядько прийшов додому, я вже був покупаний і перодягнутий в іншу одіж. Я відразу це відчув і подумав: “Це не тітка Настя і дядько Архип”. Прийшов дядько Тимоха, і ми посідали вечеряти. При тому я почав докладно про все їм розказувати: про те, що сталось у нашому селі, і як мене прийняли дядько Архип і тітка Настя. При тій розмові ми всі гірко-гірко плакали, бо ж коли я розказав, що з голоду умерла бабуся (а це ж була рідна мама дядька Тимохи), і що померли всі мої брати і сестри, і півсела вимерло, то в хаті стояла страшна тишина, як це буває на похоронних відправах.

Після нашої розмови вияснилось, що дядько Тимоха на той час жив дуже бідно і навіть терпіли теж від недоїдання, але він був спритний і рятував ту ситуацію. На той час дядько Тимоха мав корову. Мене призначили пастухом. Кожного ранку я гнав корову пасти навколо міста, а ввечері приганяв корову додому. Дядько і тітка до мене відносились дуже чесно, все ділили разом, хоч і вони мали велику проблему з голодом. Але те горе ми ділили разом.

Проходив час. Настигала наша сільська косовиця. Проходили весняні і літні дні. Я день-у-день пас корову. Але одного дня дядько сказав, що ми мусимо продати корову, бо не втримаємо голоду. Проходили дні, дядько все ставав сумніший, як нормально. Одного разу я пригнав корову ввечері, заганяю її і приходжу до хати. І коли я відчинив двері, то в той момент я перед собою побачив свого батька. Страшна історія, яка виявилась пізніше...

Як я сказав на початку, що коли я задумав лишати хату і спасатись, то я про це батькам не сказав. Мій тато дістався до дядька Тимохи, щоб рятувати решту життя, і так вони сиділи й говорили, і мій тато їм розказав, що всі, крім нього і мами, вже померли з голоду, але Павло ми не знаємо куди подівся, і по цей час нам нічого невідомо. Ми з Марфою вирішили, що пропав невідомо де і як. Таку розмову слухали, але татові не признавались, що Павло є тут. І коли я відчинив двері, то батько просто був переляканий і сам собі не міг повірити, що це перед ним Павло. Ця наша зустріч була радісна і трагічна, але час ішов, і нам треба

було скоро думати і рішати, бо батько, їдучи сюди, залишив дома одну матір, яка вже була пухла. Треба негайно щось робити, щоб матері допомогти. Швиденько ми всі зорганізували різних харчів: крупи, цукор, квасоля, горох, трохи хліба. Все це разом назбиралась добра торба на той час першоякісних харчів. Коли все було готове, тоді стало питання: а хто ж їх повезе до матері? Знову порадилися, і це припало на мою долю. Всі сказали: “Вези ти, Павле”. Я знав, що відмовлятися не можна, але я знав і те, що довести до матері такі харчі у той страшний голодовий час було дуже тяжко, а то й небезпечно. Але довго роздумувати не доводилось, бо мати лишилась голодною.

Дали мені грошей на квиток і випроводили в дорогу, а батько лишився з тим, що він щось іще роздобуде, або знайде роботу. Я, маючи вже трохи практики, не купив квитка. Прийшов потяг, і я знову заліз поміж нарами, і так поїхав, а їхати треба було до станції Межова, а від Межової треба йти пішки тридцять кілометрів до нашого села. Доїхав я щасливо; їхав цілу ніч, а на ранок був уже в Межовій. Я вийшов на станцію, подивився кругом, чи не було десь воза, який їхав би до села, так як це було ще за добрих часів. Але такої нагоди не було, і я вийшов на дорогу, перехрестився й швидко пішов, але з великим страхом, бо ж на такій довгій дорозі можна було сподіватись всього найгіршого, тому що голод і далі шалів, а люди скрізь ходили і шукали їсти. Я це мав на увазі.

Але Богові дякувати, на протязі цілої дороги я не зустрічав нігде живої людини. Навколо мене шелестіла густа пшениця та жито, а я йшов і думав страшну думу про маму: чи застану її ще живою? В той же час в моїй пам’яті пролітали вже померлі мої брати й сестрички, і це ще більше мене лякало, але я йшов і не зупинявся їсти, щоб швидше дійти додому. Надходив уже вечір, і на обрії я побачив село. Коли я побачив, що сонце ще височенько, а село вже близько, тоді я трохи притишив хід, а потім сів трохи відпочити, бо боявся завидно заходити в село. І так я сидів і несподівано трохи задрімав, а потім злякано встав і знову пішов.

Надворі вже почало темніти. Коли я доходив до села, то в селі не було чути жодного шуму і крику. Я доходив до нашого цвинтаря, який був якраз близько тієї дороги. І тут знову мене опанував страх, бо ж тут, на цім цвинтарі при моїх очах повкидали в одну яму моїх рідних мертвих. Від страху мої ноги почали підламуватись, і коли я старався йти швидше, то ніяк не виходило. Моя свідомість і моя думка мені підказувала: ти мусиш іти швидше! І я йшов. Коли ж я вже вийшов на сільську нашу дорогу, яка веде якраз до нашої хати, то я став і почав прислухатись, щоб почути щось у селі. Але село було мертвим. Вже було темно. Я стояв і думав, не так давно в нашому селі у такий час було шумно: співали дівчата, гавкали собаки, проїжджали вози, але тепер не чути було нічого, як наче у селі вже немає живої людини. Ця атмосфера ще дужче мене лякала, і щось мені підказувало йти швидше додому. І я знову пішов, але щодалі я проходив селом, то все бачив знайомі хати, які були порожніми або розваленими, та поза-

ростали бур'яном. А по дорозі лазили жаби; через них мені страшно було переступати. І ось я вже доходжу до своєї хати, а надворі вже темна ніч, і не чути нігде живого голосу. Мене огорнув ще більший страх. І ось я повертаю уже у двір, який заріс лободою, а кругом хати лазить сила-силенна жаб, які мене ще дужче лякають.

Коли я підійшов до дверей, то сінні двері були відчинені, і було тихо, а через поріг лазили жаби. Я обережно почав переступати поріг і підходити до хатніх дверей, які теж були відчинені. В хаті було темно і тихо. Я стояв і просто губився, і не знав, що мені далі робити. Але щось мені знову підказувало: “Іди далі!” Я пройшов на середину хати і став. Було темно і тихо, і мені вже здавалося, що тут у хаті немає нікого. Я пам'ятав, що на стіні у нас завжди висіла гасова лампа. І тоді я повернув трохи направо і почав навпомацьки шукати лампу. Знайшов, скинув лампу і почав присвічувати 'нота, який уже довго не горів і був сухий, тому ніяк не хотів запалюватись. Але нарешті трішечки запалився. Тоді я знову повернувся на попередню позицію, лампа почала краще світити, і я вже побачив стіни.

Коли я став краще все бачити, то повернувся цим разом наліво. В нашій хаті на лівому боці був піл, який служив за ліжко. Коли я повернувся і глянув на піл, то від того, що я побачив, з моєї голови автоматично упав кашкет, а з плечей торба. Я стояв і був ні живий, ні мертвий, бо на тому голому полу лежала моя мама, вона була майже гола, лежала догори, а руки складені навперехрест. Вона була страшно висохла і нежива. Мені знову щось підказало, щоб підійшов до неї. З трепетом душі я підійшов до полу, взяв мамину руку і почав слухати її пульс, який ледве-ледве тикав. Я зрозумів, що мама ще жива. Але її життя вже було на волосинці. Тому я відразу кинувся надвір. Надворі вже була повна ніч і така сумна тиша, що я просто був постійно під страшним страхом, але все ж таки моя свідомість мене гнала рятувати маму. Я швиденько наломав гілочок з віника, розпалив грубку, почав гріти чай і варити ріденький круп'яний суп. Коли чай був готовий я, студячи його губами, щоб не був гарячий, почав заливати мамі в рот, але її рот був так кріпко закритий, що треба було силою його розкривати, і я те робив та потрохи час від часу заливав чаю. І коли той чай пішов уже в організм, тоді там, всередині, почався страшний клекіт і шум. Моя ж мама лежала без пам'яті з заплещеними очима і не знала, що я є біля неї. Так я просидів аж до ранку.

Надворі почало розвиднятися, і я боявся, щоб хто не побачив, що я є вдома. Коли надворі вже було видно, тоді я загасив лампу, а мама розплющила очі і щось почала ніби говорити. Але то не були слова – то було незрозуміле белькотіння. Пізніше я почав давати трохи зупи, і вже до полудня моя мама почала нормально відкривати рота. Вона мене вже впізнала, але мова її була ще нерозбірлива. Так я продовжував годувати її аж до вечора, і тоді мама стала більш-менш свідомою.

На другий день мама при моїй допомозі сиділа, а потім помаленьку почала вставати і, опираючись на стіни, виходила вже надвір.

І так я є вдома вже три дні. Мене ніхто не бачив, і я нікого. Аж тепер я переконався, що врятував маму від голодової смерті. Мама теж усвідомила, що вона є живою. Коли мама стала все пам'ятати, то ми почали радитись, як нам бути далі, щоб не померти з голоду. Я виробив таки плян. А справа була в тому, що тих харчів, які я привіз, не вистарчить до нового урожаю, а коли їх залишити тільки для мами, тоді вона зможе помаленьку вижити.

І тому за два тижні я приготував мамі трохи більше харчів. Ми їх у відповідному місці приховали і домовились, щоб я вертався знову тією дорогою, відкіля прийшов, бо тут далі не можна жити. За той час я бачився з сином моєї хрещеної мами Андрієм і з нею, і ми домовились іти разом із Андрієм, бо я їм розказав, що я бачив їхнього дядька Василя в Макіївці. Хрещена мати і моя рідна мама випроводили нас в далеку і невідому дорогу. Всі ми, як розставались, дуже гірко плакали, але я при тому ж плачі був іще безмежно радий, і в моїй душі таке було тепло і радість, що я забував, що ми знову розлучасмось і не знаємо, чи ще зустрінемось. Але я горів від радості, бо ж я застав маму у хаті вже мертвою: якби ще дві години, то мами б уже не було живої...

Оце наповняло мою душу радістю і відважністю йти далі, спасатись. І так ми із моїм колегою Андрієм пішли, пішли тою самою дорогою, де я вже її добре зміряв своїми ногами. Дорога була далека, але ми щасливо надвечір прийшли в Межову. Звичайно, в нас грошей на квитки не було, та ми вже тим не дуже й журились. На станції було тихо, і нам сказали, що на Макіївку потяг буде йти аж уранці. Тоді ми, як звичайно, я вже мав трохи практики, пішли туди, де стояли вагони в кінці, і там влаштувались переночувати. Скоро ми заснули, бо ж були дуже змучені від далекої і напівголодної дороги. Щось мені снилось, але я не пам'ятаю. Розбудив мене стукіт вагонів: то поблизу нас робили зчеплення вагонів, але воно вже було на зорі. Ми встали і помаленьку пішли на станцію. Назустріч нам вийшов з-під вагонів зчіплювач. Ми спитали, коли буде іти потяг. Він відповів: "А ви куди, хлопці?". Це був середнього росту чоловік. Виявилось, що він є добряка, і ми йому все признались. Тоді він нам сказав: "Хлопці, я вам трохи поможу, тільки робіть те, що я вам скажу. Той потяг, що ось уже скоро прийде, буде йти на Макіївку. На тім потязі буде їхати мій знайомий кондуктор. То я йому про все розкажу, і він вам допоможе. Але знайте, що ви мусите бути дуже обережні, бо таких, як ви, ловить міліція". Ми гарно подякували тому дядькові і пішли туди, куди він нам сказав.

Незадовго прийшов той потяг, що нам треба, і ми скоренько пішли. Ми побачили того кондуктора, і він уже знав про нас. Коли ми йшли, то він нас гукнув: "Ідіть сюди!" Ми підійшли до нього. Це був гарний, середнього віку і росту чоловік, приємно нас дещо запитав, а тоді каже: "Тепер ідіть за мною". І він привів нас до одної п'ятформи, яка була навантажена великими деревами. Це був товарний

потяг. Тоді він нам показав дірку, яка була зроблена поміж тими деревами, і сказав: “Ото туди ви залазьте і там сидіть, аж поки я вас не погукаю, бо цей потяг буде йти аж до Ясинуватої, станції, а далі ні, і там ви мусите вилізти. Але я вам тоді скажу.” Ми там вигідно усілися, а воно виглядало нам, та дірка, як неначе кимось спеціально була приготовлена, бо уже вигідно все зроблено. Потяг поїхав.

Ми кріпко поснули і не знали, як довго він їхав до Ясинуватої станції. Коли ми почули, що потяг став і почулись різні крики-гуки людей. Ця станція була вузлова і дуже велика.

Незадовго ми почули голос: “Хлопці, ану вилазьте, ви вже дома!” Ми вилізли, він нам дещо розказав і порадив, як доїхати до Макіївки, і ми пішли поміж вагонами. Я сказав Андрієві: “Давай спочатку підемо на базар, який я вже знав з попередньої подорожі. Там щось роздобудемо під”їсти, а тоді будемо їхати до Макіївки”. І так ми вийшли вже з-поміж вагонів і йшли в напрямку базару, коли чуємо голос: “Ребята, ану-ка абаждіте!” Ми оглянулись, коли то був міліціонер, і ми стали, бо вже іншого виходу не було. Він підійшов до нас, кругом нас оглянув і спитав: “Ви откуда і куда?” Я все йому пояснив, але він каже: “Я думаю, что ти врешь, ми краше пайдьом до управления і там с вамі разберутся!”

Привів він нас до одного пасажирського вагону і постукав, а потім відчинились двері, і перед нами стояв молодий гарний хлопець у напіввійськовій уніформі. Міліціонер йому все розповів і сказав: “Заберіте етіх бродяг”, а сам пішов. Там у вагоні показався іще один бльондин. Вони запросили нас у вагон і почали допитувати. Першого допитували мене. Їхнє завдання було таке: вилловлювати всіх блудящих і відсилати їх туди, звідкіля вони приїхали чи прийшли. Так він і почав мене питати. Але я вже знав таку політику, і тому відповідав йому все навпаки. Час від часу він кипів, два рази ударив мене, але однаково записав усе так, як я йому казав. Потім почав допитувати мого колегу. Те ж саме вийшло, і так само скінчилось. Після допиту нас відвели знову до одного пасажирського вагону, який стояв у кінці. Коли вони нас привели туди, то виявилась сумна картина, бо в тім вагоні було повно набито різного віку дітвори. Були вони від 8-ми до 15-ти років. Це були такі діти, які повтікали з дому до міст, щоб рятуватись від голодної смерті. Це такі самі дітки, як і ми. І нас тут оприділили.

Потім ми довідались, для чого це їх тут тримають. А тримають їх для того, щоб розсилати туди, звідки вони прийшли. Отже, це і було те, що нам потрібно, бо ж нас записали на допиті так, як ми їм казали. У вагоні було дуже брудно і переповнено дітворою, просто неможливо було дихати, але що зробиш? Головним ділом на той час було те, щоб вижити і не вмерти з голоду. А тут якраз на той страшний час їсти давали більш-менш так, що можна було витримати. Не були ми повністю наїджені, але спухлих не було, а їсти давали перемінно: галушки, різні супи, чай і трохи хліба. Отож ми там і почали привикати та роздумувати, як нам дістатись туди, куди ми намітили. Але недовго довелось нам там роздумувати, бо сталось таке, чого ми з колегою не сподівались.

Справа була в тому, що коли комусь із мешканців того вагону була потреба, то треба було виводити надвір, до іншого місця, бо у тім вагоні виходка не було. Тому моєму партнерові зайшла така потреба, і його один охоронець повів. Незадовго той охоронець прибігає і перелякано розказує, що той хлопець утік, тобто цей мій приятель. Я теж засумував, бо я боявся, чи дасть він сам собі раду. Але, на щастя, вже далеко пізніше виявилось, що мій приятель не тільки втік, але ще й виявив відвагу, бо коли він тікав поміж вагонами і на біду якраз назустріч йому йшли два ті наші попередні допитувачі (а вони несли в руках по дві цеберки води для себе у вагон), то тут сталося диво: вони впізнали свого “пацієнта”, а він їх. Настала проблема: їм треба втримати “пацієнта”, а “пацієнтові” треба втекти. Бо коли не втекти, то тоді відомо було, що вони з ним робитимуть. Але мій приятель хоч і налякався, але не розгубився.

Коли вони підійшли ближче, то крикнули: “Ах, ти падлец, ти куда удіраєш?”. Тоді мій приятель швидким рухом кинувся до них, чого вони не сподівались, і скільки мав сили ударив їх у груди. Вони від удару поточились на боки, а їхні цеберки з водою полетіли набік. Мій приятель швидко проскочив поміж ними і втік. Після того прибігають вони до нашого вагону, народили крику і дуже суворо наказали, щоб нас сильніше охороняли. Я все це слухав і думав про мого приятеля, а за себе теж, бо тікати після цього не можна. Тому я вирішив чекати, коли вже викличуть для відправки. Зрештою, їсти давали, то й відпочити не зашкодило.

І так пробув я там іще тиждень. Одного дня мене викликали і сказали йти на відправку до призначеного місця. Посадили нас декілька хлопців у вагон, і ми поїхали. Їхали ми недовго і зупинились на одній станції. Це була станція Чистякове, теж велика вузлова станція, і тут наш вагон загнали в кінець. Незадовго прийшов міліціонер і сказав, що він є наш охоронець і щоб ми сиділи тихо, а потім нас повезуть далі. Сидимо ми день, два, але ніхто нам нічого не каже, а наші шлунки почали нас турбувати. Наш охоронець часом сидів у своїй кімнаті, а часом ішов на станцію і довго не приходив. Після такого неясного мовчання я все відчув себе дуже голодним і почав роздумувати про втечу. На початку я розвідав усі можливості і неможливості, добре виучив міліціонерovu програму: коли він і де ходить і приходить. Коли він виходив, то замикав на ключ двері.

У вагонах були і вікна. Я спробував одне вікно. Воно гарно відчиняється, і то так, що можна пролізти, але коли прядати, то було трохи зависоко. Але хто в такий страшний голодний час думав про страх? Одне і єдине бажання було спастись від голодової смерті. Отож я все вже приготував, тільки слідкував за міліціонером. Коли він пішов на станцію, то я захотів заглянути в його кімнату з думкою, що може щось роздобуду їсти. Несподівано я відчинив двері, які не були замкнені, але це вже була неохайність міліціонера, бо він забув їх замкнути.

Коли я заглянув у кімнату, то побачив, що на столі стояла повна миска гарних білих галушок і шматок хліба. Мене просто бентежило від такої несподіванки

і я, не думаючи про наслідки, дійшов до стола і з жадобою почав їсти ті галушки, а хліб розраховував забрати. Але не так сталося, як гадалось, бо ще не скінчив я їсти галушки, як почув кроки міліціонера у вагоні. Я вже зорієнтувався, що я попався і виходу не було. Я невесело встав і пішов до дверей з думкою: що ж, нехай мені і попаде, але зате мій живіт повний. Тільки я став виходити, коли навпроти мене і міліціонер. Ось тут ми і зустрілись. Тікати не було куди, але утопаючий і за соломинку хапається. Так і я. Коли він мене побачив і глянув, що на столі миска була вже порожня, то він з великою люттю сказав: “Ага, ти падлец! Ану іді сюда!” Я – тікати, бо розраховував, щоб вискочити на нари вгору. Але він мене схватив за ноги і давай лупити то в одну скроню, то в другу. А я, як той м’ячик, підсакавав теж на всі боки, і падав на підлогу, і вставав. Нарешті мені пощастило вилізти на нари, і він з брудною лайкою залишив мене, але я таки був добре побитий. Він мене бив, крім того, я падав і побив собі боки.

Нарешті прийшла ніч. Я переспав і вирішив цього ж дня тікати. Коли десь перед обідом міліціонер пішов знову на станцію, тоді я вже був готовий тікати. Всі хлопці, які там сиділи, були сумні й мовчазні. Ми між собою нічого не говорили, і вони не знали про мій плян, що я тікатиму.

Одного дня я вислідив міліціонера, коли він ішов на станцію. Я скоренько виліз у те вікно, яке вже було приготовлене, вискочив і впав на землю. Правда, я відчув біль, але хто в такий час звертає увагу на болі, коли треба було рятувати життя. Коли я прибіг до станції, там стояв товарний потяг і я спитав, куди цей потяг іде. Він радо мені сказав, що іде крізь станцію Софіне-Бродську, а це ж те, що мені й потрібно. Десь за дві години ми вже були там, де треба.

Коли я з’явився знову у дядька Тимохи, то знову їм була велика несподіванка і радість, що мама була вже мертва, але я її врятував. Всі ми були і раді, і плакали, бо ж іще не був кінець. Потім виявилось, що коли я поїхав, мій батько десь пішов шукати роботи і зник. Вони й дотепер нічого не знають, де і що з ним. Потім, після всіх наших розмов і міркувань, мені знову випало пасти корову. Цілий день я пас корову, майже голодний. Коли приганяв на ніч до хати, то й тоді нічого було повечеряти, бо дядько Тимоха щодалі теж все більше і більше голодував. Дійшло до того, що продали корову, і таким чином я став вільним. Не дивлячись на те, що дядько теж бідував, від спільного стола мене не відокремлювали, а що самі їли, те й мені давали.

Час проходив, і все ближче підходило до урожаю, а це означало, що тоді голод скінчиться. Я сам бачив, що я зовсім був зайвий у дядька на той час. Хоч він мені нічого не казав, але я сам почав шукати можливості, щоб їх облегшити, тому я почав ходити на базари і там придбав собі добрих місцевих приятелів, які добре знали всю ситуацію. Я з ними добре здружився, часто там ночував, а до дядька ходив раз на тиждень, щоб дати знати за себе, що я є такий на світі. Підходило тепло, а ми там, на базарі, розгулювали. Я собі завжди думав, що як

тільки настигне косовиця, то я відразу буду добиратись додому, бо нам і далі нічого не було відомо за маму і батька.

І от перед тим, як я вже плянував збиратись додому, трапилась одна неприємна річ, яка наробила шуму на цілу околицю. Справа була в тім, що там, де ми, хлопчак, робили своє життя, було дві їдальні. Одна була робітничка, а друга для всіх великих партійних “товаришів”. Ми по тих їдальнях і слідкували, де б підхопити щось недоїдене з’їсти. До робітничої їдальні нам було вільно заходити, але щоб були чемними, тоді нам трохи перепадало. Часом були добрі дівчатка, які там працювали і бачили, що ми бідні, та й виявляли своє співчуття до нас. Часом нам давали вишкрібати казани після каші. Там було ще багато такої каші, що ми наїдалися досхочу, але мені все-таки закортіло піти до їдальні, де харчувалися пани. Заходити туди було суворо заборонено всім постороннім. Я не сказав нічого своїм партнерам і пішов туди. В тій їдальні була велика чистота. Коли я туди заходив, то побачив, що на столах великі вельможі залишали недоїдене м’ясо, кашу і ін. Коли мені пощастило пробратись аж у саму їдальню, то я там встиг добре наїстися, та ще й назбирати у торбинку. Але коли офіціантки побачили мене, то це для них було дуже дивним, бо ж до того часу вони нікого постороннього тут не бачили. Все ж таки вони чемно мене випроводили і сказали, щоб я більше туди не приходив, Але хіба я міг забути оті недоїдки і не піти туди? Я не послухав їх і знову пішов. Там дуже обережно добре перекусив і став біля столу й задумався. Згадав, що робиться по всій Україні, де масово вмирають жінки, чоловіки й діти з голоду, і нікому вони там по селах не потрібні. А ось тут “блюстителі порядку” їдять все, що хочуть, і так неохайно лишають на столах свої недоїдки. Це мене ще дужче запекло, і я нахилив голову. Коли не зчувся, як біля мене стоїть гарна молода дівчина, офіціантка, і відразу каже мені: “Як тебе звать?” Я їй відповів, що Павло. Тоді вона каже: “Іди туди, в той куточок”. Я пішов, а вона принесла мені вже приготовану в торбинці їжу і каже: “На оце, і знай, що сюди не можна заходити таким, як ти”. Але я їй сказав: “Так, я це знаю, але я не хочу вмирати з голоду”. Вона оглянулась кругом і сказала: “Так, я це теж знаю, тому даю оце тобі”. Далі вона сказала: “Я працюю на такій зміні, тоді приходь, я тебе не буду бачити, але ти скоренько зроби своє діло і тікай, бо на других змінах роблять такі дівчата, що краще ти не заходь, бо будеш мати багато клопоту”.

Я робив все те, що ота прегарна дівчина казала мені, і я там так прокористався два тижні, і досить добре віджився. Пшениці вже половіли, і я бачив, що треба збиратись додому.

Одного дня я прийшов до дядька і сказав, що я хочу вирушати додому, бо вже почалась косовиця. Дядько з цим погодився, і чим були раді й багаті, випроводили мене знову у дорогу. Моя дорога була така сама, як і попередні: я залазив у вагон і тихенько зайцем їхав додому. В дорозі все мені щастило. Хоч я й натрапляв на офіційних осіб, і вони бачили, що я їду зайцем”, але робили вигляд, що не бачать. Ось такі моменти рятували мене від всякої біди.

Приїхав я на станцію Межову. Це був наш район, і до мого села треба було ще йти тридцять кілометрів. Я вирішив йти не простою дорогою, яка вела до нашого села, а пішов степовими дорогами, маючи на увазі те, що колгоспні бригади вже працювали на полях. Так я й пішов, щоб знайти і нашу шосту бригаду, яка на той час теж мала працювати в полі. Ішов я довго, часом присідав, натирав з колосків зерна й їв, бо був голодний. Часом здалека бачив на конях вартових, цебто тих, які наглядали, щоб ніхто “не растаскивал государственного имущества”. Коли верховики наближались до мене, я старався якнайшвидше з’їсти все те, що натирав з колосків, і поводив себе так, щоб вони не могли причепитись до мене. Але вони, на щастя, до мене не доїхали, очевидно, мене поміж пшеницями просто не зауважили. А для мене це було якраз добре, бо тоді б вони поцікавились взнати, хто ж то там ходить? Я помаленьку продовжував йти далі. Я йшов і розглядав навколо широкі і багаті урожаєм наші рідні поля, які так гарно шелестіли розкішним колоссям.

По моїй орієнтації, вже не дуже далеко лишилось йти до нашої шостої бригади, але я не встиг дійти до нашого троїцького поля, як назустріч мені хтось їхав однокінною бричкою. На той час так їздили управителі колгоспів. Я так і подумав, що це хтось їде з нашого села просто, щоб оглянути поле. Я не помилився. Коли до мене наблизилась та бричка, то я відразу впізнав, що на ній сидить Іван Заєць (це той, що сильно атакував мого тата, щоб записався у колгосп). На той час І. Заєць був головою нашого колгоспу, а колгосп називався “Червоний партизан”. Він під’їхав до мене ближче, ми глянули один одному у вічі і відразу впізналися. На коротку хвилину запанувала тиха-тиха між нами мовчанка, ми тільки пильно дивилися один на одного. Потім таки Іван Заєць промовив: “Що ж, Павле, ти тікав із села, бо не хотів йти до колгоспу, а тепер вертаєшся назад”. Я відповів: “Так, дядьку Іване, я тікав не спеціально, що не любив свого села, а тікав тому, що не хотів вмирати з голоду. Ви ж самі знаєте, що сталося з нашим селом, та й мої брати і сестри померли на моїх очах з голоду. А тепер я вертаюсь додому, бо думаю, що там голоду уже немає”.

Заєць вдоволено посміхнувся і сказав: “Так, тепер вже голоду немає, бо ж ти бачиш, який ми маємо сильний урожай”, – а далі він сказав: “Бачиш, Павло, он там на отій дорозі видніє палуб, ото там стоїть наша шоста бригада, і там є твоя мати. Іди туди, там тобі дадуть пообідати”. Після тих слів, що “там є твоя мати” я просто оторопів не то від радощів, не то від несподіванки, бо ж я нічого не знав про маму після того, як лишив її ще в час голоду. А тепер почув, що моя мама жива, і навіть працює. Я подякував Зайцеві і скоро пішов, а це вже було зовсім близьенько. За годину і підійшов до бригади, яка якраз була на обіді. Людей не було багато: всі вони мали вигляд ненормальний, були худі і сухі. Я відразу побачив маму: вона сиділа на землі, була дуже худа і ще слаба, але вже помаленьку працювала, бо тим, хто там працював, давали їсти. Радощам нашої зустрічі не було кінця. На обід було наварено два великі казани пшениці,

людям дали потрохи тюльки (тюлька – дрібненька, “сміттєва” риба, яку ніде не ловлять і не їдять, крім СРСР – *Автор.*) і вже на той час ягоди поспіли. Люди так собі тихенько пообідали. Мама і мене почастивала обідом, а, крім того, мені дали повну порцію. Під час обіду ми дещо пригадали, а коли обід скінчився, я теж разом з усіма почав працювати. До вечора працювали, а на ніч не всі їхали додому, але я з мамою поїхав. Коли ми приїхали, то наша хата була дуже обшарпана, і в хаті майже нічого не було. Мама мені про все розказала, як їй доводилось жити, коли я її покинув удруге. Нашого батька так і не було від того часу, як я бачився з ним у дядька Тимохи, так що ми за батька нічого не знали, чи він був взагалі живий.

І так ми почали життя наново, а воно було для всіх селян нелегким після страшного голоду, який пережило все наше село. То був страшний час. Коли я оглядав село, то воно виглядало дуже сумно і лякало мене знову видом голоду.

Надходила зима, треба було мати зимову одіж, але її не було, і це для нас складало великі труднощі. Майже зимою несподівано прийшов наш тато. Де він був, я не дуже допитувався, але мама з татом після тієї довгої розлуки дуже часто сварились, та й взагалі їхнє життя погіршало якимось недовір'ям мами до тата. Та й чи дивина це? Навпаки: було б дивно, коли б після таких переживань їхні стосунки не змінились...

А тепер я живу в Канаді... Я є власником крамниці харчових продуктів. Усе виплачене, боргів нема. Крамниця і все в крамниці є нашою власністю, моєю і дружини.

Чи вплинув мій колишній голод на бажання завести харчову крамницю? В усякому разі той, хто колись шукав шматка хліба, має особливе почуття, годуючи інших.

Я й досі не можу опам'ятатися від парадоксу: там в Україні, на своїй землі, славній родючими чорноземами на цілий світ, я вмирав з голоду. А тут, на кам'янистій землі Онтаріо я, чужинець, живу довгі роки в “царстві їжі”, і за цей час ні разу не бачив голодної людини.

Яка химерна доля випадає в житті людини! Людина – це маленьке створіння, але вона може перенести і пережити неймовірні і страшні умовини життя. Згадую свій шлях... Скільки разів мені заглядала смерть у вічі! Коли я був іще зовсім малолітнім, то мені вже тоді доводилось переживати страшні умовини. Але все те страхіття відходило, бо неначе якась невидима сила все те лихо відсувала, а та сила, то була Божа сила, яка рятувала людину. І де мене доля не кидала, і в яких умовинах я не був, але я ніколи не міг забути про той страшний голод 1933 року. В моїй пам'яті я завжди тримав своїх братів, сестер і всіх тих наших сільчан, які на моїх очах вмирали з голоду, яких майже голих кидали в одну спільну яму.

Де я не проїжджав, і де я не жив, але страшна трагічна пам'ять про трагічну голодову смерть ніколи не покидала переслідувати мене. То як же я міг любити оту систему, яка спеціально умертвила сім, а може й більше мільйонів мого українського народу?

На закінчення моїх спогадів, я хочу сказати, що мої спогади є дуже скромними, але вони є суворо правдивими. Все, що вище сказано – пережите.

Ці мої спомини я присвячую всім тим, що умерли від голодної смерті, яка була спеціально зорганізована для того, щоб зламати опір українського народу і тим самим заставити його бути покірним їхнім вимогам. І таким брутальним чином, якого ще світ не знав, тогочасні правителі Москви dokonали свого безбожного і нелюдського діла.

Нехай вічно живе в українському народі ця світла і трагічна пам'ять про всіх тих, що вмерли голодовою смертю. А наші історики нехай подбають і запишуть чорними літерами цей ганебний, небувалий в історії людства злочин, доканий владою Москви.

Нехай буде вічна пам'ять всім мученикам, а про них пам'ять переходить з роду в рід!

Вічна їм пам'ять!

В час розгрому селянства в нашому селі потерпіло багато родин, які були тортуровані різними засобами. Були такі, що їх вислали десь на Сибір, а були й такі, що їх ганяли по тюрмах, доки деяким пощастило втекти і сховатись від могутнього ока Гепеу (Гепеу – стара назва КГБ. – *Автор*), а також багатьом родинам пощастило втекти і потім десь, на чужих прізвищах, влаштувати своє життя. Я тепер уже не можу пригадати всіх прізвищ, але я все-таки тут подаю далеко неповну листу тих, про яких у мене ще пам'ять збереглась. З цих людей уже багато немає в живих, але є ще й такі, які десь проживають на чужині, а, може, й в Україні. І ті, що є тут в живих, після прочитання цих спогадів, самі можуть ствердити їхню правдивість.

Ось вони, прізвища з нашого села:

1. *М.Макогон*
2. *І.Луганський*
3. *І.Лантух*
4. *П.Макогон*
5. *Г.Микас*
6. *М.Цвіркун*
7. *В.Микас*
8. *С.Сірий*
9. *І.Андрійченко*
10. *О.Малишко*
11. *М.Руденко*
12. *Я.Дулін*

13. А.Косівський

14. К.Коваленко

15. А.Скрипник.

Макогон Павло. Witness (Memoirs of the Famine of 1933 in Ukraine). – Toronto: Anabasis Magazine, 1983. – 89 p.

Макогон Павло. Свідок: спогади про голод 33-го року. – Торонто, 1983. – С. 14–41.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

МАКСИМЕНКО (у дівоцтві Янківська)

Валентини Йосипівни,

1926 р. народження

(м.Київ)

Я ВСЕ ПАМ'ЯТАЮ!

Народилась я в с. Дмитрівка Фастівського району Київської області у досить заможній селянській сім'ї. Мої батьки були дуже працьовитими людьми. Обоє походили з багатодітних сімей. У діда Янківського було восьмеро дітей (троє синів і п'ять дочок), у діда Косовського (маминого батька) – семеро дітей (три дочки і четверо синів) Всі мамині брати були на фронті, троє загинули. Дід Янківський проживав у Дмитрівці, дід Косовський – у сусідній Волиці.

Всі батькові старші брати і сестри здобули до революції хорошу освіту, навчались у Фастові. Батько у 1917 році закінчив Фастівське реальне училище. Сестри навчалися при фастівському костьолі, добре писали й читали українською, російською та польською мовами.

Мої батьки побрались у 1925 році. Дід виділив їм хороший шматок землі (бо сам мав близько дванадцяти десятин), вони на дідовому подвір'ї збудували велику світлу хату на дві половини, насадили великий садок, згодом прибудували хлів, стайню для коней, велику клуню. Тяжко працюючи, надбали велике господарство: корову, коней, свиней, гусей.

У 1929 році почалася колективізація, розкуркулювання. Ця гірка чаша не обминула й нашу сім'ю. Забрали усе!

Яка вразлива дитяча пам'ять, і як вона спрацьовує. Особливо коли сім'ю спіткає нещастя. Спочатку в нас усе описали, навіть подушки. Хата була велика, і поки в одній кімнаті описували майно, мама зайшла до спальні і викинула через вікно швейну машинку, мама дуже гарно шила.

Пам'ятаю, як батько відводив корову у колгосп, і мама плакала, притиснувшись головою до шиї “Красолі”. “Красоля” була дуже гарної породи, бо давала тричі на день по відру молока. Пам'ятаю, як батько, темніший ночі, прийшов додому без нашої улюблениці, з хворостою в руках.

Через кілька днів у нас забрали хату, нас вигнали на вулицю. Мені було чотири роки, сестричці – два. Я вийшла з хати з кішкою, сестричка – з лялькою. Закарбувалось в пам'яті, як на червоних дверях нашого будинку повісили великий чорний замок. Ми поселились у хліву. Спали на рядні, постеленому на сіні. Батько шукав можливості, як виїхати із села.

У селі почались арешти і висилка тих, хто не хотів вступати у колгосп. Яюсь уночі хтось постукав і сказав батькові: “Тікай, бо по тебе завтра придуть”. Цієї ж ночі нас відвезли у Фастів, до батькової старшої сестри, яка там проживала. Запам'яталось, як їхали підводою уночі лісом, темні верхи дерев над головою.

З часом ми перебрались до Києва і поселились на Лук'янівці, у батькового дядька на вул. Кравченка (колишня Скобелівська), у халупі, що тулилася до хліва. Цю халупу “зліпили” для захисту водопровідної та каналізаційної систем від морозів, площа її була близько шести квадратних метри, (згодом до неї прибудували сіни, площею два квадратних метри). До революції батьків дядько був купцем другої гільдії. Мав винні льохи, магазин, власний чотириповерховий будинок на вул. Комінтерна, 10. В нього теж забрали усе, і він орендував помешкання на вул. Кравченка. Тоді це була околиця міста. Вулиця впиралася у глибокий яр, за яром – військові казарми.

Обидва мої діди з родинами залишились у Дмитрівці та Волиці. Їх не розкуркулили, а лише відібрали землю. Як я пізніше зрозуміла, батька розкуркулили не лише тому, що не хотів записуватись у колгосп, а й тому, що використовував найману працю: у нас була домашня робітниця, хлопець, що доглядав коней, няня. Ці люди були дуже прив'язані до моїх батьків. Вони теж переїхали до Києва, влаштувались на роботу, спілкувались з нами. Особливо хлопець з Волиці Клим Рачук... Потім, коли ми на шкільні канікули приїжджали у село до діда, то зі страхом дивились на свою хату, ніби мали якусь провину перед нею. Обидві хати, і наша нова, і дідова стара, стояли в одному дворі, одна навпроти іншої. Так стоять і зараз, але уже обидві старі.

Голод 1932–1933 років застав нас у Києві. Де батько працював, я не знаю, але іноді приїздив у двір конем і площадкою, коні були батьковою пристрастю. Двір був закритий, нам не дозволяли виходити на вулицю. Але ми, діти, (у дворі було нас п'ятеро) все ж вибігали на вулицю, інколи виходили з мамою. На вулиці побачили двох чоловіків. Вони лежали – один на тротуарі, другий – під тином. Приїхали бричкою. Жінка у білому халаті щось їм вколола. Один з чоловіків уже не подавав ознак життя. Мертвого кинули на каламашку (перекидний віз, яким возили вапно), а живого повезли вантажівкою...

Якось ми побачили на вулиці хлопчика, що сидів навпочіпки, притулившись до стовпа. Хлопчик був мертвий...

Коли я слухаю спогади про голодомор по радіо чи телебаченню, то мало хто згадує тих нещасних матусь, яким пощастило добратись до Києва і покинути своїх дітей на залізничному вокзалі. Мені здається, що неможливо передати словами горе тієї люблячої матері, яка не має чим годувати дитину, привозить її у чуже місто і кидає. Батька якось мобілізували звозити цих покинутих дітей до притулків. Міліція збирала їх, садила на площадку (деякі були зовсім маленькі), а батько відвозив у приют. Увечері, прийшовши з такої “роботи” він не міг їсти. Казав: “Арештанти” – (це про владу) до такого довели людей”. Одного разу на його підводу посадили чотирирічного хлопчика.

– Дядю, куди ви нас везете? – запитав малий.

– У приют, – відповів йому батько.

– А в приюті хліб дають? – знову запитала дитина.

Батько був мужньою, витриманою людиною. Коли він розповідав про того хлопчика, я вперше і востаннє бачила в його очах сльози.

Дуже бідували у селі мамині родичі. У голодовку померла моя бабуся Косовська (1933-го). Коли приїздила до нас мама молода сестра, то привозила коржикки із насіння конюшини чорного кольору, пиріжки чорні з буряком і калиною. Хліба і зерна не було.

Мені зараз боляче, коли бачу біля смітника шматки хліба. Невже люди не розуміють, якою важкою працею здобувається цей важливий і необхідний продукт?!

Жахлива річ – голод. Не дай, Боже, щоб він коли-небудь повторився.

В нашій хаті до війни був медпункт і родильний будинок. Після війни – школа, потім її використовували як приміщення для заробітчан. Хату, вкриту соломою, перекрили шифером, і вона дужа осіла. У 1992 році, коли нам її повернули, вона була у жахливому стані. Але сад тієї весни дуже ясно зацвів.

[Підпис] В.Максименко

СВІДЧЕННЯ

МАЛОЇ Катерини,

1924 р. народження

(Дніпропетровщина)

Я пам’ятаю, що в голод давали на 5 днів 1 кг макухи-виковесу. Як наїдяться її люди, то ногами не ходять. По степу собирали тонконіг, лободу, мітличку, курай товкли, робили маторженики.

Сім'я одна була – дід з бабою, так вони голяки на м'ясорубку мололи і продавали в Софіївці за 1 стакан – 15 крб. Одного разу так понаїдалися, що не змогли сходити по нужді, так після того випадку перестали і продавати.

1990 р.

СВІДЧЕННЯ

МАЛАШЕНКО Л.,
1920 р. народження

(с.Новоіванівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Один чоловік жив у селі Павлоградського району з двома дітьми: одній дівчинці було п'ять років, другій – два. (Дружина його померла раніше). Два дні діти сиділи вдома голодні. І ось третього дня батько шукав їм якоїсь їжі, але прийшов додому ні з чим. І тоді, щоб не дивитись на страшні муки дітей, вирішив їх втопити. Але після того, як втопив меншу дочку, в нього не вистачило сил втопити і старшу, а тому він її відпустив.

А сам довго бродив десь по світу, так ніхто і не знає, що з ним сталося.

Записав М.Цуприк.

СВІДЧЕННЯ

МАЛЕНИК Софії,
1907 р. народження

(с.Краснопілля, нині район Дніпропетровська: Дніпропетровськ – 48)

Як не трудно було, а ми дітей не втратили. Кулешику зварити, все ж гаряченьке. Нас і матері вчили: дбайте, не лініться, щоб у вас було що дітям... У нас тільки в одній жінки діти померли. Всі семеро, навіть призовник. Піде вона в город (Дніпропетровськ) за хлібом, а вже ввечері вертається. Зварить дітям овес, а там вівсючі колючки... Так уже всіх і позакопували в садку, а призовника мій Макар з Мишком взяли на драбину, віднесли на кладбище. Ну, ця Варка (мати померлих дітей) сама з дитдомівців. Немає в неї материнського почуття. Ну як це так – дітей не спасти?! Ми ж тоже робили, а дітей зберегли.

Врятувався тільки самий меншенький, Ваня (його сусідка коров'ячим молочком підгодовувала), та самий старший – Василь, він у армії був.

Хто не лінився – у того було на городі. А Варка лінива була. Посідають кругом хати на призьбі проти сонечка – насіння лузають...

Записав О.Кучер.

СВІДЧЕННЯ

МАЛИКА Володимира [Кириловича]**НАМ ДОЗВОЛИЛИ ТИХО ПОМИРАТИ.
ГОЛОДОМОР: НОТАТКИ ОЧЕВИДЦЯ**

Пік голодомору 1933-го року, штучно організованого сталінською клікою, припав на квітень-травень, коли померла голодною смертю переважна більшість приречених. Голод розпочався ще восени 1932 року, поволі ущухаючи, та все ж забираючи на той світ свої останні жертви. Мабуть, тому Указом Президента України і призначено День Скорботи, День пам'яті жертв голодомору на вересень цього року. Та повторюю: найбільше людей люта смерть косила навесні 33-го, коли у мільйонів селянських сімей (голодомор торкнувся переважно села) вичерпалися останні запаси, а в людських організмах – останні життєві ресурси. Люди тихо гинули в своїх хатах, на полях, на вокзалах, на вулицях міст. Точного обліку загиблих ніхто не вів. Ховали в братських могилах. Вся тодішня Україна являла собою величезний цвинтар: за рік померло від 7 до 10 мільйонів чоловік, тобто кожний третій або четвертий тодішнього 36-мільйонного населення або майже вдвічі більше, ніж забрала за чотири роки Велика Вітчизняна.

Большого лиха Україна не зазнавала за всю тисячолітню історію.

* * *

Саме в травні 1933-го і трапилася жахлива подія, типова для того страшного часу, про яку я й хочу розповісти, поки живий, бо був її безпосереднім свідком.

Але спочатку про те, як організовувався голодомор, щоб сучасному читачеві була ясна, зрозуміла його причина. Не наводитиму обширних документів чи цитат, писатиму лише про те, що сам бачив, сам пережив.

Це було в моєму рідному селі Новосілках теперішнього Макарівського (а тоді – Бишівського) району на Київщині, за сорок кілометрів від Києва. Час дії – вересень 1932 року. Мені йшов 12-й рік. Я ходив до п'ятого класу, був відмінником, писав вірші, мріяв стати поетом, багато читав, слідкував за київською та московською пресою, самотужки сконструював детекторний приймач і слухав радіо. Словом, я був на свій вік досить розвиненим підлітком.

Наш колгосп “Червона іскра” зібрав непоганий урожай і в серпні виконав “першу заповідь” – хлібозаготівлю. І, як тоді водилося, відрапортував про це в газеті “За більшовицькі колгоспи”. Тоді ж почали видавати зароблене на трудодні – здається, по 300 грамів. Мої молоді, трудолюбиві батьки привезли півтора лантуха збіжжя. Батько заніс їх у комору і делікатно вилаявся:

– Оце заробили, матерте його ковінька! Завтра повеземо до млина!

Наступного дня ми а батьком поклали лантухи на ручного возика і повезли до млина. Це був мудрий і далекоглядний батьків вчинок. Чому – стане ясно далі.

Незабаром у районній газеті з'явився лозунг: “Виконаємо зустрічний план хлібозаготівлі!”. Це треба було розуміти так: колгоспники самі, добровільно (або як тоді в народі казали – добровільно-примусово) зголосилися вивезти в державу ще один план хлібоздачі.

В один з наступних днів валка підвід вирушила від колгоспної комори, розташованої в колишньому поміщицькому парку, на станцію Мотовилівка, де був приймальний пункт.

Ледь виконали, вимівши все з комори, крім посліду, “зустрічний план”, як з району надійшла телефонограма: “Председателям сельсоветов и колхозов. Вам вменяется в обязанность организовать второй встречный план вывоза хлеба государству. За невыполнение – под суд”.

Школа стояла на горбочку, через дорогу від сільради. Нам було чути, як лаявся голова Мина Деркач, а по-вуличному Треба. Відвівши душу в кабінеті, Треба, посинілий від гніву, гримів на 'анку:

– Вони там що – подуріли? Мать... мать... мать!.. Де я їм візьму хліба на “второй встречный? В коморі порожньо! Поїду в район!

Йому осіддали коня. Сів верхи – і в Бишів. Повернувся пригнічений, з лютим блиском в очах. Лайнувся, а потім рубонув рукою, мов шаблею:

– Партія сказала – треба! Значить, треба виконувати!

Зібрав актив, розповів про обстановку. Дехто з наших переростків-комсомольців теж був на активі. Всі сиділи, опустивши очі. Мовчали.

– Чому мовчите?

– В колгоспних коморах пусто! – похмуро сказав голова колгоспу. – Посівний матеріал теж вивезли!

З тим і розійшлися. Думали – обійдеться. Мовляв, на нема і суду нема!

Не обійшлося. На третій день з Бишева приїхав уповноважений – начальник міліції. Дебелий, суворий, при нагані. Знову зібрав актив, коротко пояснив обстановку.

– Треба взяти хліб!

– Де ж його взяти? З колгоспу вивезли все! Залишилось на весняну сівбу трохи льону, квасолі, вівса, ячменю... Жита й пшениці – ні грама!

– Забрати приховане у куркуля, підкуркульника, в одноосібника! Організуємо бригади, візьмемо щупи, бо хліб може бути закопаний! Треба викачати все, що можна!

Того ж дня і рушили. А те, що куркулів, підкуркульників та одноосібників у селі вже майже не було, то заходили до всіх підряд.

До нас зайшли Треба, наша сусідка Уляна Григорівна, літня жінка, але дуже активна “активістка”, кілька чоловік молоді.

В коморі Уляна Григорівна підняла кришку засіка – охнула:

– О, борошно! Шо ж будемо робити? Тут пудів п'ять!

Треба насупив брови, поплямкав губами, для чогось покуйовдив братикові Мишку чуба. Довго думав, поглядаючи то на засік, то на батька, потім прорік:

– Ну, не везти ж борошно на хлібоприймальний пункт... Що там скажуть? Встиг Кирило змолоти – його щастя! – Круто повернувся і вийшов з комори.

Так ми залишилися з хлібом. А “другий зустрічний”, хоч і не повністю, таки вивезли, залишивши багато сімей на зиму без шматка хліба.

Багатьох порятували наші ліси, річка, луки, хто був меткіший, назбирав жолудів, горіхів, намаринував опеньок... Навесні ловили рибу, видаляли пташині гнізда... Ми втрюх – мати та я з братом – заготовили три лантухи жолудів. Раніш ми теж це робили, але тоді гірке коричневе борошно з жолудів мати підмішувала в товч для свині, тепер же – в тісто для млинців. Були вони темні, гіркуваті, але як виручали нас у лиху годину! А коли дядя Ваня, батьків брат, інженер, прислав з Марійської АСРР посилку з сухарями, то то було для нас справжнє свято.

* * *

Ще в той страшний рік я помітив, що найдужче від голоду постраждали багатодітні сім'ї. І – найбідніші, які не мали ніяких запасів: ні їжі, ні одягу, ні золотих сережок, які можна було продати в Києві в так званому “торгсіні”, тобто “торговле с иностранцами”, де за золото можна було купити і борошно, і ковбасу, і шоколад. Тільки де ж те золото у селян?

На нашій вуличці Митниківці жило чимале гніздо родичів – Рябоволи. Найбіднішою серед них була сім'я Тимоша та Мар'яни. У них підростало чотири дочки, старша незадовго перед тим привела зятя – сім ротів.

Ця чимала сім'я все літо й осінь 32-го харчувалася з городу, тому в зиму ввійшла без запасів. Першим у січні згас батько, Тиміш Рябовіл, потім десь поділася Варка. Зійшли з дому зять – інвалід з дружиною. Залишилася в хатині Мар'яна з двома найменшими дочками – Нюською та Марійкою.

Як жили і чим харчувалися Мар'яна з Нюською, не знаю, а Маня часто заходила до нас уранці – стане, бувало, мовчки біля дверей і своїми терновими смутними оченятами зирить на тьотю Мотю, що порастється біля печі.

Мати питає:

– Ти снідала сьогодні, Маню?

– Снідала.

– А що ж ти їла?

– Буряка їла.

– Тоді сідай до столу, – запрошувала дівчинку мати і подавала “маторжаника”, спеченого із суміші житнього борошна з чорним жолудевим, тертим буряком та тертою картоплею, наливала чашку молока (у нас була рятівниця-корова).

Маня з'їдала “маторжаника”, випивала молоко і тихо, мов мишеня, вислизала з хати.

Востаннє я бачив Маню ясного травневого ранку, після нічної зливи, коли гнав корову на пашу. В торбинці у мене через плече – чорний “маторжаник” та пляшечка – четвертушка молока. На сніданок.

А назустріч мені – Маня.

– Ти до нас, Маню?

– До вас.

– Ой, не йди – нікого немає дома. Батьки пішли в колгосп на роботу, а Мишко у діда та баби.

Маня зів'яла, в її очах заблищали сльози.

Я зрозумів її стан, швидко зняв з себе торбинку, сором'язливо тицьнув її у руки.

– Ось на – поїж! А торбинку та пляшечку залишиш у нас на 'анку.

Десь на третій день, опівдні, ми, зграйка дітей, гралися якраз проти двору Рябоволів в піжмурки. Якусь мить я роздумував, де б заховатися. І раптом побачив у їхньому городі, на межі, розкішний кут бузини. Він пишно цвів: проти сонця білим цвітом. Ось там мене ніхто не знайде, подумав я, і мимо хати побіг до того куща.

Краще б я не біг туди!

Я розгорнув гілля і вже хотів залізти всередину, та враз остовпів, заляк. Мені перехопило подих. Посеред куща, на сухому паліччі, стриміла відрубана голівка Мані. Чорні коси – в крові, оченята заплющені. Довкола снують зелені мухи.

Я так дико закричав, що до мене збігся весь куток. Хтось за коси витягнув голівку з куща. Всі пішли до хати. Я – слідом.

Минуло з того трагічного дня шістдесят літ, але в пам'яті залишилося все, як на фотографії: навпроти дверей – голий стіл, за столом – Мар'яна. Обличчя брезкле, чорні коси розпущені, в налитих кров'ю очах – божевільний блиск. На другій лаві, край столу – Нюська. Теж брезкла, жовта, в очах – безумство (вона вижила, але розум до неї так і не повернувся).

В печі, потріскуючи, палахкотів вогонь. Я заглянув і обімлів. Біля вогню стояв чавун, а в ньому – варилися повідрубувані дитячі ручки та ніжки, що стирчали аж під звід печі.

Бідна Маня! Бідна товаришка моїх дитячих літ! Вона була молодша за мене, могла б дожити до нашого часу. Мала б сім'ю, дітей, онуків. Була б щаслива. Рід її не перевівся б! Якби...

Того ж дня Мар'яну забрала міліція – і вона додому вже не повернулася.

Майже чверть століття я нікому не розповідав про цю жахливу трагедію. А потім, після XX з'їзду, коли М.С.Хрущов підняв завісу над злочинами Сталіна, почав розповідати. Дехто вірив, дехто – ні.

– Не могло такого бути! – заявляли ті, хто не вірив.

– Мабуть, Сталін не знав, бо коли б знав, то не допустив би такого!

Наївні люди! А втім – чому наївні? Коли б я не був живим свідком тих жахів, то й мені важко було б повірити, що таке було можливе в нашій країні, в цивілізованому ХХ сторіччі.

Чи знав про голод, що охопив Україну, Кубань, Дон, Поволжя, Казахстан, Алтай “великий і мудрий” наш вождь? Безперечно, знав.

В 1975-му році, під час Тижня української літератури на Полтавщині, мене з групою письменників (В.Березінський, Д.Косарик) послали виступати в південні райони області. Коли ми зійшли на станції в Козельщині, Дмитро Косарик, найстаріший серед нас, раптом сказав:

– Ой, який пам’ятний мені цей перон!

– Чим? Розкажіть!

І Дмитро Михайлович розповів:

– Весною 33-го я звідси, після гостину матері, мав їхати до Херсона. Вийшов на перон – лежить повно людей, мертвих і ще живих. Голодні тягнулися до станції в надії поїхати кудись, знайти шматок хліба. Та дні їхні вже були полічені... Раптом з півдня підходить блискучий “правительственный” поїзд. Спочатку з нього вискочило кілька військових. Я догадався – охорона. Потім відчинилися двері розкішного вагона – з’явився... Молотов. Я не міг помилитися. Дуже вже відоме обличчя, знамените пенсне...

Він ступив на приступець і зупинився: побачив мертвих і вмираючих, що покотом лежали на землі. Обвів поглядом перон, привокзальну площу – і позаду кував назад, у вагон. За ним поспішили військові... А коли я приїхав до Херсона – то ахнув: у трюми чужоземних кораблів з елеваторів золотими струменями текла добірна пшениця. І це в той час, коли одного-двох кораблів досить було б, щоб урятувати від смерті сотні тисяч людей!

Отже, коли Молотов бачив голодомор на власні очі, то не міг він, голова уряду, приховати трагедію власного народу від “вождя і генія всього людства”.

Бідна, бідна Маня! Яка страшна державна сила, яка великодержавна потуга виступила проти твого маленького тендітного життя, щоб знищити його, убити, щоб не стало його на землі!

Не хочу зараз обвинувачувати нікого. Історія вже давно назвала винуватців трагедії і винесла їм свій справедливий присуд. Хочу одного – щоб ніколи більше не повторилося те лихо на нашій щедрій землі, що, на думку мудрих і працьовитих голландців, може прогодувати півтора мільярда людей. А нас же всього п’ятдесят мільйонів... Правда, для цього потрібна дрібниця – стати чесними і працьовитими, як голландці, і мати мудрий парламент, що приймав би мудрі й справедливі закони.

Вечірній Київ. – 1993. – 11 травня.

СВІДЧЕННЯ
МАЛИК Г.Р.

(с.Малинівщина на Полтавщині)

**У ЦЕ ВАЖКО ПОВІРИТИ.
АЛЕ Я КАЖУ ЩИРУ ПРАВДУ**

Забути ті роки не можу до цього часу. Вони не тільки в пам'яті, а в самісінькій душі. З цими спогадами, мабуть, і в могилу піду. Страшна була моровиця. Ні, не жаліли душогиби наш народ, доводячи його до божевілля. І прощення цим варварам немає.

До цього часу пам'ятаю терпкувато-гіркуватий смак берестового листа, що був нам за їжу. Гнилі бурячки, картопелька...

Бачила пухлих людей, що вмيرали з голоду під тинами, досі на мене дивляться очі тих нещасних, в яких вже позаводилася нужда (воші. – *Упорядники*). Голод не обминав нікого, косив усіх підряд. Повік не забуду, як на ходу мерли люди, як стікали сукровицею опухлі.

Ой, було ж лишенько, було! Свекор розказував: “Пішов я до одних у Легейди, а там вариться щось. Жінка злякалась, стала виправдовуватися: “Ой, Даниле, Даниле, якого гріха на душу взяла. Розумієш – у мене й ці діти пропадуть”. А вона, бідолаха, народила дитя і відразу зварила його. Інших діток так рятувала”.

То, що, судити її треба було за такий вчинок? Чи спершу віддати під суд тих, хто породив таке лихо для нашого народу? Але кого можна було судити? Партію? Сталіна? Всіх отих посіпак, які відбирали в людей останню крихту хліба? Хай Бог їх судить.

Пригадую, як у 1947 році ми носили діжки, щоб на якийсь харч виміняти. Де ті Коверди, а Орданівка де. Хтось дасть нам качан кукурудзи, жменю квасолі, бурячків. Хоч і самі голодні, а пожаліють, бо нас у Перевозі аж семеро душ у сім'ї.

Ходили вимінювати і отуди, до Остріжнього. Одна жінка тоді дала нам якогось кулешику і по отакенькому шматочкові хліба. Якби я її тепер зустріла, навіть не знаю, як би пришанувала. Бо й м'ясо, і сало є, і хліба, дякувати Богу, вволю, а отой кулешик мені здався найсмачнішим з усього того, що будь-коли їла. Яка ж добра була та жінка! Як вона нас, діток, приютила і пригостила.

...Навіть у ті важкі роки, коли, здавалося, можна озвірити, зустрічалися дуже добрі люди. Саме таким був і Олексій Артемович Кудря. Він десь у районі працював, був якимсь начальником. Так от, одного разу прийшли до нас “буксири”. Сюди-туди – хліба нема. Полізли на горище. Кажуть, подайте віник. Подали. А той Кудря, що вперед поліз, каже: “Та нема ту нічого”. Насправді ж було, було... На горищі лежало зернечко, що змішане з попелом. То дідусь так зробив, щоб заховати для нас. Кудря бачив те запудрене

попелом зерно, але не видав нас. Бо, мабуть, розумів, що пропадемо, коли його заберуть.

Якби ви тільки знали, як оте дідусеве зернечко пригодилося потім!

Записав Я.Проць.

Сільське життя. – 2002. – 12 грудня.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

МАЛИНОЧКИ А.М.,
1921 р. народження

(с.Топчине Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Усе моє життя нашу сім'ю розкуркулювали. З двору вивезли хліб, крупи, вивели корову, повиловлювали курей. Винесли з хати селянські меблі, постіль, одяг. Нас вигнали з дому. Двері й вікна позабивали.

Батько, дорослі брати й сестри подалися в Дніпропетровськ, там десь працювали. А ми, троє менших (7, 9 і 12 років), zostалися з мамою в чому були. Нас пустила до себе бабуня-сусідка. Тільки через рік нам дозволили повернутися у свою хату. Замість постелі була солома.

У 1933 р. мама все їстівне ділила по днях. В муку додавала полову, тирсу, мелене осердя з кукурудзяних качанів.

Почали дохнути коні в колгоспі. Потім почали вмирати люди. На кладовищі копали великі ями – братські могили.

Вимерла вся велика родина мого діда – він сам, дві його доньки, син, шестеро внуків. Ніякого обліку померлих не було.

На весну 1933 р. ми зовсім знесиліли. Голодні набряки ніг, шкіра лопалась, рани пекли і не заживали.

Першу ж травичку ми пускали в їжу. З квітів акації робили муку. А потім почали наливатись колоски, старались десь вхопити колосок, хоч і знали, що за це – тюрма.

Записала М.Карханіна.

1998 р.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ

МАЛИШКА Георгія

(с.Дніпровське Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.)

ХРОНІКА ОПОРУ ДВОХ ПРИДНІПРОВСЬКИХ СІЛ

Над трагічним полем української історії скорботними віхами означені 1921, 1933, 1947 рр. В ХХ столітті жоден з урядів так послідовно і жорстоко не вико-

ристовував голод для упокорення народу, як це вчинили в Україні російсько-більшовицькі диктатори впродовж перших 30 років радянської влади. Навіть німецькі окупанти не вдавалися до таких заходів.

Кремлівські вожді викачували з України все можливе, суворо забороняли ввозити до неї будь-яке продовольство. Численні загони тодішніх різновидів “спецназу” в прикордонних зонах нещадно реквізували всі продукти харчування, які люди, придбавши на власні кошти в Росії і Білорусі, везли в Україну, рідним та близьким, що помирали з голоду. Щонайменше 12 млн українців загинуло внаслідок “тихої” агресії владних структур проти власного народу.

У Сошинівці та Червоному (Верхньодніпровський р-н, Дніпропетровська область) у ті роки загалом згасло 578 людських життів, 16 осіб до цього часу вважаються такими, що пропали безвісти. Незагойною ранюю у свідомості живих була і залишається пам'ять про невинно убієнних голодом. Коли зелені води штучного водосховища, утвореного під час будівництва Дніпродзержинської ГЕС, поглинули й самі села, люди перенесли братські могили земляків на нові кладовища.

Не тільки в скорботі й жалобі виявлялося тоді несприйняття злочинів тоталітарного режиму місцевими селянами. Ще ранньої весни 1933 р. голова місцевого колгоспу Федот Іванович Власов (1901–1951), “двадцятип'ятитисячник” з металургійного заводу м. Кам'янське й ідейний більшовик, вражений масовими смертями та байдужістю вищої влади, з власної ініціативи роздав зерновий посівний фонд господарства своїм колгоспникам для харчування. Багатьом це зберегло життя, а Ф. Власова заарештувало ДПУ.

Сучасні апологети комунізму характеризують сорокові роки героїкою війни та повоєнної відбудови. А тим часом то були роки необмеженого розгулу сталінського терору.

...Тим часом на дніпровських узвишсях, що колись височили над Сошинівкою та Червоном, виросло нове селище – Дніпровське. Частину його мешканців і працівників місцевого крохмалепатокового комбінату складають червоняни, сошинівці та їхні нащадки. З ініціативи громадських організацій селища коштом та зусиллями комбінату в 60-річчя голокосту 1933 р. на братській могилі загиблих од радянських голодоморів споруджено пам'ятник (автор Олексій Блоха). Увінчує його відреставрований Хрест колись зруйнованого і зневаженого храму. Його монументальна велич стверджує незнищенність народної пам'яті й віри.

СВІДЧЕННЯ
МАЛЮТИ Івана
(м.Київ)

ПРОЛИЛИСЯ НА ВКРАЇНІ ВЕЛИКІЇ СЛЬОЗИ

Лише на 12-му році незалежності України у Верховній Раді відбулися слухання “Щодо вшанування пам’яті жертв голодомору 1932–1933 років”. Учасники засідання покликані були дати політико-правову оцінку найбільшому злочину більшовицького режиму, що забрав життя, за різними підрахунками, від 9 до 12 млн українців.

Уперше на державному рівні зроблено спробу визнати цей терор геноцидом української нації. Доручено ВР разом з Кабінетом Міністрів звернутися з таким проханням до ООН, адже геноцид – це злочин проти людства.

Одначе комуністи, ігноруючи неспростовні докази, продовжують твердити, що голод був наслідком несприятливих погодних умов та неврожаю. Це спонукало мене також вдатися до свідчень про цей жахливий терор на Вінниччині – у моєму рідному краї.

Сімейна таємниця

Сонячної весняної днини ми з матусею поза городи йдемо на Проводи. На цвинтарі цвітуть черешні, кують зозулі. Що вони тут віщують? Хіба що спомини родаків.

Стежечка ледь примітна поміж горбиками землі, що їх мати наказує не переступати.

– А чому ці могилки такі густі й без хрестів? – допитуюся в неї

– Тут лежать ті, що попухли від голоду, – озирається мати й пошепки додає: – Ховали тоді без труни, не відспівували в церкві. Звозили мерців на фурі і всіх кидали в яму.

– У школі про це чомусь не розказують...

– Бо так починався СОЗ, добра б йому не було. Але про це – нікому, – кладе мати палець на уста, як знак застороги.

Чи не того ж дня я дізнався, як був порятований опухлий синок тітки Марфи – нашої сусідки біля розтоки. Його підібрали під тином, коли ненька була на полі. Хоч як просився, мовляв, лише ніжки ледачі стали, але їздовий таки викинув на віз мерців. Із ями на цвинтарі Іванко таки виліз й доповз до черешні. Поїв досхоchu ягід, що вже почали дозрівати, і під вечір доплентався до хати. З того часу його прозвали Чортиком, як-не-як, а повернувся з того світу.

А згодом мене посвятила матір у велику сімейну таємницю. Коли вже був, здається, учнем 6-го класу. Увечері заповзявся змолоти на жорнах мисочку жита.

– Отак, сину, ми з твоїм татом мололи у 33-му. Але вночі, щоб ніхто, борони, Боже, не побачив. І під ранок трішки борошна віднесли до баби Гані Деркачки. Хай далека, але все-таки наша родичка.

– Так ви ж казали, що тоді забрали весь хліб.

– А тато з осені здогадався, до чого воно йдеться. Коли виконав другу хлібоздачу – відвіз до Крижополя дві фури зерна по 20 пудів.

Що було потім, я завше намагався уявити з маминою розповіді, коли бував у Крилатовім – урочищі далеко за селом, при вході до Гайдамацького яру – великого лісового масиву. Тато тоді сторожував біля конюшні. Осінньої ночі він із двома родаками – Іваном Радняним та старшим братом Степаном – вивезли три мішки зерна в те урочище й закопали на узліссі. Утепили соломною знизу і зверху. Відкопали аж весною, коли вже лютувала моровиця.

Незадовго до своєї смерті, вже у 90-х, коли розпадалися колгоспи, мати все ще з острахом переповідала цю таємницю. Так, ніби заповідала скарб.

– За три кроки од старої груші під лісом. Чуєш? Будеш колись там, уклонися тому дереву й перехрестися. Я колись на ньому навіть іконку чіпляла...

Запис 7.09.1997 р.

Необачна радість

Ще при підході до ярмаркового майдану передибався із Софією Бендержевською – колишньою вчителькою літератури і словесності. Не нарікає на буття, хоча недавно овдовіла. Знаючи мою пристрасть до бувальщин, неспішно переповіла кілька курйозних історій. А потім показала рукою на стареньку призабуту хатинку, під тином якої ми спілкувалися.

– Вона нагадує мені ту, що бовваніє у споминах про моє дитинство...

Відтак я записав свідчення, що були вже передані по “ланцюжку” родової пам’яті.

Під час колективізації, коли була в колісці моя майбутня вчителька, її сім’я мешкала на Дубині – присілку за Ободівкою. Неподалік – багатодітна родина, найменшому хлопчику якої було близько п’яти років.

Коли бригада “буксирників”, котра забирала-вимітала все збіжжя, пішла ні з чим, господар при дітях порадив своїй хитрості.

– Слава Богу, що зерно ми закопали під воротами. Ніхто не здогадається.

Друге нашестя здирників-штрикачів зустріли вже без особливого хвилювання.

– Даремно колупатимете стіни. Нема хліба, весь вивезли. А що нашкрябали – поїли. Он скільки голодних ротів визирає...

І тут вибіг наперед найменший синок:

– Татку, ви забули сказати дядькам, що зерно під воротами...

– А щоб ти було зацікавило, коли ще народилося! – кинулася ненька з прокльонном на дитину. Воно й упало з переляку. І мову у нього відібрало.

Родину ту не виганяли із хати, лишень батька кудись забрали. Усі опухли з голоду й вимерли. А хатина їхня іще довго самотіла, нагадуючи про свавілля більшовицької влади.

Запис 30.07.1999 р.

Утікали пси й коти

До Малюти Семена Гарасимовича (1912 р.н.), мого родака, я навідувався здебільшого, коли приїздив з Одеси його старший син Гарасим. Дядько був гостинним і мав цупку пам'ять на пережите.

– Голодовка починалася вже після “волинки”. Коли забирали з колгоспу своїх коней, волів і реманент. Було це весною, здається, 31-го. Били у дзвони біля церкви, збігалися до сільради. Голова СОЗу Скольський, іще парубок, утікав з Цибулівки на верхівську долину. Упіймали, а він труситься з переляку і плаче, як дитина. Потім судили за нього Андрія Гудзя і Володимира Бурбураса. Другий відсидів 15 літ. Гаврило Лях недавно був у нього в Тирасполі.

Якийсь Виваль – із приїжджих – застерігав, що колгосп – це яма, з якої навряд чи вилізеш. І тому порадьтеся вдома. Хтось казав, що бачив його опісля в Чечельнику. В райвиконкомі. А в 37-му розстріляли.

Восени 32-го все збіжжя забирали. Навіть те, що тримали в СОЗі для посіву. І почали світити скелетами. Здихали, мов худоба. Утікали від хат навіть пси і коти. Щоб їх не поїли. Найбільше від того мору постраждали Верхівка, Стратівка, Бережанка й наша Цибулівка. На старій частині села померло майже 650 душ, а на новій – 400. Чому тут більше? Бо дуже вислужувалися перед владою голова колгоспу Калістрат Задорожний, на прізвисько “Поломаний”, та його заступник Федір Лабенко.

Весною 33-го коні бродили полями, не було чим годувати. У колгоспі недосіяли, площі забур'янені:

– Невже була така посуха, що хліба не було в державі?

– Та ні, на небо не нарікали. Це такі накази у Москві придумали. Щоб українців виморити. Бо в кацапів такого не було. І білоруси не голодували. Хотів податися до них на заробітки – не пустили.

– Куди ж той хліб вивозили – до Росії?

– І за кордон. Продавали за кордон, відбираючи у голодних. Я дістався тоді якось до Одеси. Щоб знайти заробіток. На товарній станції – ешелон із зерном. На моїх очах конвоїр застрелив якогось відчайдуха, що кинувся було до відкритого вагона. А в порту вантажили пшеницю на пароплав. Я лише до вечора потягав ті мішки, бо дуже охляв.

І в Одесі пухли з голоду. Але ті лише, що прибилися із села.

Отак збиткувався Сталін над нашими селянами. Щоб легше було загнати до колгоспу. На голодні трудодні.

Запис 3.06.1990 р.

Недописана хроніка

У 70-х роках у мене з'явилося підсвідоме захоплення: нотувати, окрім фольклору, цікаві розповіді старих людей, а заодно вишукувати давні книги, що їх могли використати для розпалювання дров. Ось так одного разу я роздобув у далеких родичів – Неграїв кілька підручників для церковно-приходської школи. На останніх сторінках однієї з книг я виявив записи хімічним олівцем:

“1932 р. На Лозову неділю відбігала телиця. Здали коней і плуга до СОЗу. Після жнив викачали у людей весь хліб. Хотіли розкидати церкву. Але збіглися люди. Най буде склад, а не клуб.

Листопад. Забрали тільки телицю. Голодуємо.

Поховали тата на св. арх. Михаїла.

1933 р. Колядуємо із сестрою на печі. Самі себе ледве чуємо.

Весна. А сіяти нема чим.

До школи не ходимо. Пухнемо. Лобода не дає сили.

Людоїди викрали хлопчика у тітки Мотрони.

Матінка відмучилась перед Великоднем. Дядько Лаба зрадив. Каже, якраз йому для плану (нерозбірливо – І. М.).

Шукаємо на росі равликів.

У молодому житі застрелений Петро, що хотів свататись до сестри.

Мені сниться велика паляниця, Я до неї – вона утікає. До жовтих вогників.

Голова гуде якимись голосами. Наче співають, у церкві.

Боже, за що ми так мучимось”?

Переписав 9.07.1978 р.

P.S. Тітка Гафія пригадує, що ці книги приніс її дід (так називає свого другого чоловіка – глухого Тодора). Від родичів, що вимерли у 30-х.

...Чого тепер бракує нам

За статистичними даними, у 1932–1933 рр. у більшовицькій державі – не лише в Україні – було вдосталь хліба. Більш того, за кордон було продано близько 2 млн тонн зерна.

Однак 1932 р. ЦК КП(б)У за директивами з Москви ухвалив за участю Кагановича забрати з колгоспів навіть посівний матеріал. Восени того ж року вивозили у “червоних” ешелонах до промислових центрів Росії продукти харчування для відзначення 15-ї річниці жовтневого перевороту. Були там навіть квашені овочі і фрукти, що їх мародери з комуністів та комсомольців конфіскували в українських селян. Зупинилися вітряки і млини. За ухиляння од хлібоздачі – ув'язнення на 8–10 років, за крадіжку в колгоспі – розстріл з конфіскацією майна.

У селах почався голод. Селяни, що подалися на пошуки хліба до міста, вимирали на його вулицях.

Подібна ситуація була на Кубані, Середньому Поволжі та інших етнічних поселеннях українців на теренах Росії, що були ізольовані військовими загонами як своєрідні резервації. Кордони до республік були перекриті.

Отже, Сталін зі своєю партійною клікою свідомо нищив українське селянство. Але темпи його вимирання здавалися тиранові повільними. І в березні 1933 р. він посилав в Україну П. Постишева як “головнокомандуючого голодом”. Вражає цинізм його напучування: “Ти, Павлушо, призначений нами в ролі ГОЛОВГОЛА і цією зброєю зробиш більше, ніж Семен (Будьонний – *І. М.*) декількома кінними арміями. Стасик (Косіор – *І. М.*) трохи розгубився, а в тебе рука залізна, на тих слизняків (Петровського і Чубаря – *І. М.*) не звертай уваги”.

Політика державного розбою дійшла апогею. Тепер у селах щодня вивозили на цвинтарі опухлих від голоду. Почастішали випадки канібалізму. Різко упала народжуваність. Підривався генофонд нації, ламали її етнічний хребет.

Італійський консул у Харкові Граденіго у посланні до свого уряду констатував, посилаючись на розмову з високопоставленим чекістом, що голодомор спрямований на заміну “етнічного матеріалу”.

Відомий громадський діяч, голова Асоціації дослідників голодоморів в Україні Левко Лук’яненко дійшов висновку, що антинародний більшовицький режим організував моровицю 1932–1933 рр. з метою остаточно зламати опір українців, їхній потяг до боротьби за незалежність, отже, ліквідувати українську проблему в радянській імперії. Це твердження перегукується певним чином з “Думою про голод”, що дійшла до нас завдяки відомому кобзареві із Сумщини Сгорові Мовчану:

*Пролилися на Вкраїні великі сльози,
Як великий голова гнав людей у СОЗи.
Отаке-то, добрі люди, зчинилося лихо:
Побив голод мужиків – сидять в СОЗі тихо.*

Голодомор виснажував і духовні сили. Не дивно, що гітлерівці перейняли цей “засіб переконання”, за їхньою термінологією, для голокосту євреїв.

Хтось із відомих войовників зазначив, що народ можна остаточно підкорити лише тоді, коли ще й написати-придумати його ж історію, тобто позбавити етнос історичної пам’яті. Окупаційний більшовицький режим в Україні подбав і про це. На правдиве слово про утиски українства, російщення, масові репресії, депортації, надто терор голодом було накладене суворе табу. І засівалася байдужість, множилися манкурти та різновиди прислужників сатанинської влади.

Саме тому нам тепер, духовно розкріпаченим, чи не найбільше бракує історичної пам’яті. Правдивих сторінок історії, зі свідченнями про терори, геноцид нашого народу. На вакуум такої пам’яті, очевидно, розраховують ті, що усяд-кували лицемірно-злочинну комуністичну ідеологію.

СВІДЧЕННЯ
МАЛЮТИ Івана
(м.Київ)

ЗІ СТРАХОМ ГОЛОДНОЇ СМЕРТІ

Голодомор 1932–1933 рр., спрямований на подолання активного спротиву українського селянства безбожній більшовицькій владі, підірвав генофонд нації, її фізичне і духовне здоров'я.

Привід сповільненого, мученицького згасання життя паралізував властиве для нашого народу християнське милосердя, штовхав до тяжких переступів.

Моє журналістське розслідування – пошуки психологічних мотивацій тогочасних взаємозв'язаних гріхів, вільних і невільних. За переказами, у старовинному селі Цибулівці, що в Тростянецькому районі на Вінниччині.

Упертий касир

Літа 1932-го.

Червневезатишшя. Без надмірної спеки і дощів. Як на замовлення на жнива. А вони, напевно, будуть клопітливі зі збереженням врожаю. Вродило непогано. Але деякі відчайдухи, попри озброєну охорону, іще з весни намагаються утамувати голод зеленими колосками на колгоспному полі.

Голова у голови сільради на Старій Цибулівці Тимохи Бурдейного, якого прозивають Горошком, одначе, пухне від іншого клопоту. Вже кілька днів обідає без могорича. Суцільна колективізація завершена. Куркулі винищені, немає і підкуркульників, що їх вишукували за списком середняків. Може, занести до нього когось із тих, хто ще має дві курки й одного півня? Або тихенько підгодовує поросятко...

Горошко тупо дивиться на прокурений портрет вусатого вождя, ніби питаючи згоди. І здригається од відлуння передсмертного зойку жінки. Її прикінчив іще взимку “тисячник” із Пітера, коли вона, збожеволівши од голоду, пританцьовувала під вікнами сільради:

*“Ні овечки, ні свині –
Тільки Сталін на стіні”.*

Того уповноваженого, прозваного за ретельне викачування хліба “могильником”, невдовзі знайшли забитим біля греблі. Не допоміг і револьвер, що його тицяв мало не кожному під ніс.

Коли навесні селяни було “заволинили”, розбираючи з колгоспу худобу й реманент, Горошко з переляку втік на коні аж до Чечельника. Повернувся разом із чекістами, які розправились із призвідцями бунту, а йому залишили таку ж коротку стрілявку, як у покійного уповноваженого. І наказали посилити боротьбу проти “затаєного класового ворога”, обкладаючи його податками та забираючи хліб аж до заморення голодом.

Тимоха при згадці про той наказ лише тяжко зітхнув і за звичкою облапав наган, з яким не розлучався останнім часом і вночі, на постелі. Нещодавно спалили в хаті п'яного Григора Кацолію – голову колгоспу, друзяку на могоричних трапезах, з яким ділили конфісковане збіжжя й недоношені речі тих же хазяїв. Напевно прагнуть помститися і йому. Вже й записку із хрестиком залишили вночі на воротах.

А тут ще й рідна жінка шпетить-докоряє. Ціни на продукти ростуть невпинно, а він, мовляв, лише пиячить. Куди не поткнися – конче потрібні гроші, великі гроші.

– То дасте мені довідку чи ні? Може, я поїхав би таки на Донбас, – відірвався од рахівниці в сусідній кімнаті Йосип Кувічко, який був і збирачем податків, і касиром.

– А ти позичив мені гроші? – продовжував голова схилити хлопця до компромісу.

– Я вже казав, що із каси не маю права позичити. А свої віддав батькам.

І тут шугнула в голові Горошка така гаряча думка, що він мало не підскочив.

– Агов, парубче! Коли вже так хочеш поїхати з отим вербувальником, то я не триматиму. Але спочатку відвеземо до Чечельника гроші за податки.

Після обіду голова очікував Йосипа чомусь біля крамниці, що на розтоці доріг старої частини села. Неподалік реми'али запряжені коні, на возі куняв неговіркий дядько Каленик.

– Оце пообідаємо в тітки Лукашихи і – помчимо. Я замовив їй картоплю з яєшнею.

– Я вже посьорбав супчик.

– Не вередуй. Купуй пляшку горілки і – за мною. Щоб я не передумав.

Коли забрали в сільраді брезентовий мішок із грошима й здолали Скарбову гору, Горошко звелів повернути праворуч

– Заїдемо в Жандарове урочище. Під ліс, до Мурахівських. На хуторі, де мешкали дві незаміжні сестри – Марія і кривенька Марина, Тимоха про щось погомонів з ними, показуючи на наган, а потім покликав захмелілого Йосипа до погребя. Мовляв, треба винести діжечку із солониною. Щойно спустився хлопець по дубових сходах, як Горошко швидко зачинив масивні двері і замкнув.

Забула чи не знала?

Літа 2003-го.

Випадково дізнався, що сестра Йосипа Кувічка іще радіє білому світові. Минуло 90 літ, але все ще жвава, метка. І за пам'ять – слава Богу.

– Це сталося за тиждень до Івана Купала, – пригадує Марфа Василівна. – Мати готувалася ярмаркувати у Крикливці – пішла до сусідів доробляти на верстаті рядно. “Перекажи їй, що я повезу в Чечельник гроші за податки”, – сказав Йосип, коли пообідав.

Більше ми його не бачили. Голова сільради Тимохтей Горошко пустив чутку, ніби Йосип Кувічко забрав гроші з каси і втік. Тата арештували, забрали коні, худобу і все, що могло бути їдлом.

Через п'ять тижнів і один день чоловік із Павлівки знайшов у лісі мерця. Привезли до нашої сільради на упізнавання. Поки ми дізналися про це, його

доправили до Ободівки. Кинулася мати туди, обдивилася і залилася сльозами: “Це мій, мій синочок!” Упізнала по великій родимці на шиї.

Тата вернули із в’язниці. А Тимохтея Горошка забрали. Разом з якимось Калеником.

– Але ж і дівчата Мурахівські завинили. Знали ж бо, хто мучиться в їхньому погребі, – нагадав, було, я бабі Марфі.

– І вони померли наглою смертю. Коли спухлих од голоду скидали вже в одну яму. І нашого тата тоді не стало...

І тут я перейнявся здогадом. На сусідній вулиці є хатина, господиню якої називають Горошихою. Чи не родичка горезвісного голови? І був вражений почутим.

– Це його донька. Дітей не мала. Останнім часом була не при своєму розумі. А недавно вскочила у криницю...

Я знову почав розглядати дореволюційну (1916 р.) світлину – реліквію цієї сім’ї. Поруч із батьками та удвічі старший Йосип. Молодших братів ще немає. Одначе, чому неохоче згадує про них – Василя та Івана?

– А коли ви, бабо Марфо, покинули батьківське обійстя – ще до війни?

– Атож. Як віддалася – одразу перейшла до свого чоловіка. На цей куток села.

– Мені мати казала, що до вашої хати десь на початку 30-х вернувся, було, родак – монах Яків. Де він подівся?

Вона поринула тепер у спогади повільно, мовби остерігалася посковзнутися.

– І його пам’ятаю, аякже. Це брат нашого батька. Хоча рідні лише по матері. Сидів через сіни. Іноді пригощав нас грудочками цукру. Але коли забрався на друге село, то вже й не родичався. Не навідувався.

Я розпрощався, одначе, з відчуттям чогось до кінця нез’ясованого. Немов бабуса забалакала мене, щось недоказала.

Між двома вогнями.

Навесні 1977-го. Садимо удвох з матір’ю картоплю.

– Бог на поміч, Явдошко! – гукає з вулиці до неї сивий чоловік, притулившись до плота сусідів.

– Це ти, Василю? – обізвалася, не переходячи межу. – Тягне-таки сюди, де народився?

Він не відповів. Було видно, як здригалися од ридання його плечі.

– Це син покійної баби Фросини Кувічко, яка колись тут жила. Пригадуєш? 25 років відбув він на якихось страшних рудниках. Вчора ночував у нашого сусіда – Тодора Кувічка, близького родича. Бачилися з ним біля криниці. Ображався на сестру Марфу, що не пустила до хати.

– Чо’ вона така сердита на нього?

– Та нібито за те, що служив під час війни у поліції. Погань був їхній рід.

І мати знову переповіла-нагадала трагедію сім’ї, з якою межували городами.

По війні Василь Кувічко, за прикладом старшого брата, збирав податки. Але в селі нарікали на його непорядність. Зрештою за фінансові махінації ув’язнили на кілька

років. І вже мав би вернутися, одначе, завадила випадкова зустріч з колишнім поліцаєм. Коли милися, той побачив у Кувічка під пахвою татуйований поліцейський номер.

– Скільки тобі ще сидіти за цю “картинку”? – полоскотав його під тим делікатним місцем.

– А мене вже звільнятимуть, – похвалився й одразу пожалкував.

– Дивно. Усім нашим дають по “четвертаку”...

Перегляд справи відбувся одразу після доносу. Чи не з того горя баба Фросина невдовзі померла.

Відомо, що за одну і ту ж провину двічі не карають. Але радянські силові структури дозволяли собі робити винятки, імітуючи пильність у розкритті злочинів та заробляючи на цьому нагороди.

Здається, на початку 80-х років у газеті “Известия” працівники Цибулівської сільради вичитали повідомлення, що за новими фактами про воєнні злочини на Смоленщині під час німецької окупації знову арештовано Василя Кувічку. За кілька місяців потому в тій же газеті з’явилася інформація, що за вироком військового трибуналу його разом зі спільниками розстріляли.

– Мій батько також потрапив 1941 року з оточення у німецький концтабір. І згодом, коли втік, помер уже вдома. Од виснаження і хвороб, – делікатно нагадав я В.Кувічці того весняного дня, викликаючи на одвертість.

Він, для годиться, перепитав, чи я – Трохимів син, певно, виграючи час для обдумування, адже збагнув одразу, що я мав на увазі.

– Розумієш, я пережив у 30-х страшний голод. Од нього не було порятунку. А німці у своєму табірному пеклі ставили між двома вогнями – голодне животіння або ж розстріл. І зманювали наляканих більшовиками на службу...

Покинули ангели.

Літа 2003-го.

Я не була родичкою Мурахівських, – заперечує Марія Худенко (1926 р.н.), одначе, не ухиляється од розмови. – Як сирітку, мене прийняв до себе рідний дядько, який тримав Ірину – їхню старшу сестру. Отож добре знаю, хто занапастив хутір Мурахівських. А сталося це у березні 1933-го, коли вже потерпали од голоду в кожному дворі.

– Як же ви могли запам’ятати, коли мали на той час лишень сім років? – висловив я сумнів.

– Їх привезли тоді до села. До нашої хати. Дядько робив труну сам. Одну на двох. Бо не було дощок.

За свідченням Марії Гарасимівни, недільного ранку до них прибув із сусіднього села Стратіївки Івашко – племінник дядини Ірини. Понишпорив, було, в пошуках їжі, а коли гримнув на нього господар, то подався на хутір, до тіточок. А там на нього вже очікували старші сестриці – Маланка та Ольга.

Зайшли родакі цього разу не задовольнилися горіхами та сушеними ягодами з чималого саду тіток.

– На ваш хутір радянська влада, мабуть, ще не дійшла. У Стратіївці вже навіть псів своїх поїли, а ви іще курчат розводите.

– Можете забрати нашого песика. Якщо упіймаєте...

– Ан-ні, почнемо із квочки, – перезирнувся Івашко із сестрицями.

– Не чіпайте! – в один голос звереснули дві господині – Марія та Марина.

Наразі скрипнули двері в сінях, і до хатини увійшла Килина Ющиха. Вона частенько навідувалася із села до подруг, іноді залишаючись на ночівлю.

– Ти сама притюпала, чи ще якась є злидня? – грубо поспитав її парубійко, обходячи ззаду.

– Саменька я, – знітилася жіночка. – Але не злидня я, не. Ось насіння гарбузового трішки принесла...

– У нас пупчики пристали до хребта, а тут, бачте, зернята лузають, – сплюнув Івашко і зненацька кинувся з ножем до тітки Марії. А кривеньку родичку наздогнав аж у саду і там же прикінчив.

Тим часом його сестри кинули Килину на постіль й накрили голову подушкою, щоб не кричала. Зарізяка провів ножем по її горлу, але дещо невдало, бо сам заюшився кров'ю. А потім гуртом взялися ловити і шмалити курей.

Кілька разів убивці спочивали й підкріплялися горіхами та смажениною, поки дісталися прохолодного вечора до Стратіївки. А звідтіля вже вибрались до Вінниці. Продавати награвовані речі. Там же, на ярмарку, їх і схопили.

Івашко був дужим і відчайдушним парубійком. І встиг ще забити водія міліційної машини.

Невдовзі убивцю розстріляли. А на спільниці злочину упав Божий гнів. Як і на сім'ю Т.Горошка. Ці роди перевелися.

Дізналися про ту трагедію на хуторі від Килини Ющихи, яку знайшли аж на третій день. З недорізаним горлом вона жила іще два тижні.

– Мали ті сестриці Мурахівські великий гріх перед Богом. За Йосипа Кувічку, якого Горошко замкнув у їхньому погребі, – зробила висновок Марія Гарасимівна, запитально глянувши па мене.

– Але кажуть, що його знайшли у лісі...

– Туди вивезли хлопця вже тоді, коли не можна було й упізнати, – ще раз проявила свою обізнаність співрозмовниця.

– Коли так, то ключі од погреба, напевно, Горошко забрав у господинь. Ясна річ, пригрозив, – висловив я припущення.

– Що б там не було, але вони не прийшли на поміч. А тому й покинули їх ангели-охоронці.

І ще була молитва.

Літа 2003-го.

– Моя покійна мати казала, що наймолодший син Фросини Кувічко часто заходив до вашого батька, – дивлюся з усміхом на Ольгу Хомик (1924 р.н.), здогадуючись про справжню мету відвідин.

– О-о, Іванко? Це був людяний хлопець. Чемний і соромливий, як дівчина. До війни навчався у медучилищі. Грав на мандоліні, а я співала йому...

Напевно, я торкнувся чи не наймилішої струни душі Ольги Хомівни, бо вона так поринула в спогади, що мені залишалося лише узгоджувати в часі найбільш яскраві сцени зустрічей з Іванком.

Одного разу, вже під час окупації, удвох пішли збирати суніці. З лісу Іванко вивів Олю чомусь на Жандарове урочище, де був хутір Мурахівських. Показав занехаяний дубовий погріб, в якому колись млів од голоду і спраги його брат, і висипав суніці.

– Мені здається, Олю, що хата моїх батьків заклята. Не стало Йосипа й тата, тепер, мабуть, моя черга... Нажив я страшну болячку в голодні 30-ті роки. Навіть на війну не взяли...

– Не вір жодній ворожці, – обвила його руками дівчина. – Ми ще станемо на рушничок. Я вилікую тебе.

– Це сказав мені... твій батько, – остудив її запал. – Але хто це зробив і чому – не захотів оповісти.

Чутлива душа хлопця не обманулася в лихих передчуттях. Незабаром тяжка недуга звалила його з ніг. Оля сплела прощальний вінок...

Минуло більше десяти літ. І лише тоді, коли померла матір Іванка, й виморочену садибу перейняли чужі люди, Хома Хомик посвятив доньку в “таємницю на здогад”.

Іще до того, як пропав Йосип Кувічко, повернувся на те подвір’я родич – чернець Яків. Бо той монастир, в якому служив, влада закрила. А Фросина спротивилася такому сусідові, отож почали удвох із чоловіком виживати його з хати. І ось одного дня зібрав чернець свої пожитки в торбу, вийшов за ворота і став молитися. Аж тут глухуватий Хома Хомик чимчикує. Здогадався, що до чого, і запропонував було монахові перейти до нього доживати свій вік. Але той, поклавши торбу на плечі, заперечливо похитав головою:

– Я вже послав молитву до Бога. І вона повинна дійти до Нього.

Про що молився той двічі вигнанець – можна лише здогадуватися.

Я далекий від того, щоб усе горе сім’ї Василя та Фросини Кувічок звести до містики – молитви ображеного ченця. Як і нищення взагалі хліборобських родин України, храмів та їхніх служителів – лишень до хвороби вождя-параноїка, над яким тяжіла нібито кровожерлива сатанинська душа його матінки, за твердженням одного із дослідників.

Голодомор 1932–1933 рр. був, безумовно, геноцидом української нації. Його першопричина – у злочинній політиці тоталітарного комуністсько-фашистського режиму.

СВІДЧЕННЯ
МАЛЯРЕНКО Ганни Яківни,
1922 р. народження
(*м.Пирятин Полтавської обл.*)

Народилася в с.Білоцерківці Пирятинського р-ну на Полтавщині.

Вижила наша сім'я в 1933 році з великими труднощами. Сім'я – 8 чоловік (6 дітей). Була у нас корова, але поки вона не доїлася, то попухли ноги в усіх. У батька, Даниленка Якова Сергійовича, а найбільше – у матері Марини (1890 р. народження) і брата Миколи (1920 р. народження). Бо мати зварить якоїсь побовтюхи з бур'яну, поки горщик поставить, а діти уже все висьорбали. Їли товчені порожні качани з кукурудзи, лопуцьки, листя всяке, гнилу картоплю від позаминулого року з кагатів.

Батько вступив в колгосп, давали там баланду. Але в хаті все одно активісти все витрусили. Мати на печі, на горищі сховала по жмені зерна, то член партії комуністів Марина Василівна (прізвище не запам'ятала) – жителька хут. Власівка, що був поряд з Білоцерківцями – полізла на горище і все, разом з горшками, забрала у мішок. Після неї ще поліз на горище якийсь чоловік перевіряти. А я стояла у снігах і плакала. Плакала вся сім'я, просили хоча б щось залишити.

Як виживали? У матері були серги золоті, то виміняли на якийсь кілограм муки. А ще батько їздив на цукрозавод, там купував мелясу, гнав горілку і продавав – міняв на їжу у Пирятині.

Батько вкрав у сусідів мішок муки, що був закопаний у них в клуні. (Та це стидно і казати, бо, скажуть, що батько крадій).

Навесні уже їли лопуцьки, інші бур'яни, отелилась корова. Так виживали.

А в сусідів з голоду померли всі: Поклад Іван Іванович – батько, Марія – мати, діти (Кузьма, Василь, Іван, Ганна, Ольга). І таких сімей було багато. А ще, як усі були пухлі у хаті, їсти не було зовсім нічого (перед ранньою весною), то натоплювали хати, закривали димоходи, і всі до ранку помидали. Виїхати з села на заробітки моєму батькові не дали. Пізно кинувся. Хотів поїхати в Росію будувати ГЕС на Волзі, як його двоюрідний брат, Тарасенко Михайло Самійлович (1891 р. народження).

Оце ж і був геноцид. Хай воно не вертається ніколи. Хоча мені в той час було 11 рочечків, а пам'ятаю все те болюче. Як везли в Німеччину, то я втекла з вагону. Не здалася німцям. Воювала. Була у загоні Ковпака у житомирських лісах. Ранена в ногу. Маю медаль “За отвагу”.

*[Підпис] Г.Маляренко
Записала Л.Ковалівська.
24 червня 2008 р.*

СВІДЧЕННЯ

МАЛЯР Ярини Леонтіївни, 1902 р. народження

(с. Радсело Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.)

Голод я пережила в с.Петриківка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл. Батько мій був наймитом. Працював, не жалів себе, заробив грошей і купив землю. У нього з матір'ю було дванадцять душ дітей, невелике хазяйство. Діти повиростали, трудилися. А що таке дванадцять пар рук? То й хазяйство стало великим. А потім сім'ю нашу стали називать куркулями. Пам'ятаю, була в дворі клуня велика. Дітей в ній мати народжувала. Родить і зразу після родів топить в печі, пере, там навіть і молотили.

Я заміж вийшла в 24 роки. Тяжко працювала в колгоспі. В 1930 році родила я меншу дочку, Маню, а на другий день погнали мене в'язати снопи. І не відпустили навіть дитину погодувати, як на панщині. Кажуть: "В'язи, куркульський корінь!" Зимою 32-го визивають у контору і кажуть: "Винеси норму хліба". Я плачу – четверо дітей. "Нема, – кажу, – хліба". А Карпа, чоловіка мого, на цей час послали від колгоспу у якихось справах. Я думаю, що робить, віддам хліб, діти помруть голодною смертю, бо в селі вже був голод.

Я тоді прийшла з контори і цілу ніч не спала. У гноєві розкопала яму і виносила туди хліб. Здавать приготувала один клуночок. Було в мене два мішечки маленьких сала незахованих, так я їх витягла на горище, розбила буравок і вмазала в нього. Кінчила роботу, цілу ніч не спала. Налила у вагани (ночви. – *Упорядники*) води і перу, коли це Йонька із своєю бригадою: "Ярино, давай хліб!". А вночі була завірюха. Я ношу, все ховаю, а сліди замітає, а потім завірюха кінчилася і видно мої сліди. А мене наче хтось підштовхнув. Набрала швидко попелу і засипала сліди.

Йонька каже: "Ще не весь хліб, будемо шукати, куркульська морда!" Ще й облаяв мене послідніми словами А в мене руки тремтять. Добре, що я прала, так руки у воді, і не видно було. А сама переживаю. Перед цим забрали Харитона, Фанасія за те, що у них знайшли хліб прихований.

Перекопали все кругом. Йонька поліз на горище. А там були сушені вишні у попелі і квасоля невіяна. Йонька з горища спустився, сів на порозі, при дітях і при мені висрався і каже: "Якби вишні та квасоля були чисті, то ми б забрали, а так, Ярино, ти не хазяйка".

Так вони того ранку і не знайшли нічого.

Хазяїн мій, Карпо, повернувся з города (міста. – *Упорядники*), а додому боявся йти, щоб не забрали. Прислав додому хлопця узнать, чи жива. Я пішла до нього, розповіла все, він каже: "Добре зробила, Ярино". Потім хліб переховали в очерет з горем пополам. Мололи потайки у Тихона на вітряку. У мене тепер

грижа, як голова завбільшки, бо я так натягалася за життя тих мішків, щоб діти з голоду не повмирали.

*Записала Т.Присяжна.
1993 р.*

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
МАЛЯРІВА Михайла
(м.Київ)

УДАЙ-РІКА І 33-Й РІК

Їли липове листя, серцевину рогози та молодого очерету. Картоплю посадили товстими шкуринками. Земля була дуже родюча, і швидко виросла молода картопля завбільшки з куряче яйце. В колгоспі давали по черпаку вареної чечевиці (чи сочевиці), яку ніколи ніхто не їв, а в 33-му вона стала делікатесом. Ми, діти, ходили збирати на бурякову плантацію жуків-довгоносиків, і за це нам давали по півполовника вареної чечевиці.

У Запорізькій Кручі (Полтавщина) люди вимирали цілими сім'ями, хрести на їхні могили ніхто не ставив, і досі їх нема. Помирали люди і в Малій Кручі. Але таких людей було порівняно небагато. Більшість мешканців нашого села залишилися живими. А допомогла їм Удай-ріка.

Що ж потім? Колгосп сплюндрував луки, левади, ліси. Досі боляче згадувати, як пиляли сосни, посаджені моїм дідом Іваном Науменком. Спиляли, а посадити нові так і не спромоглися за 60 років. Не співає птаство на річці, як було колись, не курличуть журавлі. Після 1946 року не доводилося бачити видри. Пам'ятаю, раки полізли на берег, а потім загинули. За ними почала конати риба...

Давайте рятувати наших рятувальниць.

Народна газета. – 1993. – №11. Березень.

◆ ◆ ◆

СВІДЧЕННЯ
МАМАЙ Марії Пантеліївни,
1915 р. народження
(с.Тишківка Марківського р-ну Донецької (нині Луганська) обл.)

ЛЮДИ ВМИРАЛИ, ТО ТАК ПЛАКАЛИ ТА ЇСТИ ХОТІЛИ

– Тоді так було. Начали заганяць у колхози. А тоді... Я помню, як приїхали... що у нас було там було у горшечках – квасолька та ще щось – все чисто забрали.

Забирав актів – такі вибрані були – комсомол і ще там якісь були. Вони позабирали все чисто, не оставили нічого. Що було – все забрали: квасолька, горошок, зерно, харчі. Хліб они забрали вперед (раніше – *І.М.*) увесь, під метлу. Не оставили й жмені – забрали усе. А тоді шо й осталося у горшечках, – і те забрали.

Та Боже! Стіни пробивали, шукали ж, де хліб. Люди ж ото так у сараях перегороджували стіни і засипали туди. Вони там розвалювали, розбивали, і все забирали, до жменьочки, ніде нічого не оставили.

– А люди закопували зерно в землю?

– Закопували, ховали, і ми ховали. У нас на городі тоже – викопали яму, у мішки зложили, – і там знайшли. Ходили шупами отими ширяли-ширяли, і те все вибрали, все чисто. Тоді забрали всю одєжу. Що в нас було? Кожухи, тоді шубейки там суконні, ну, таке ж ото було – приятне, дороге. Тоді така мода була. Забрали й те, забрали! Я пришла з “вулиці” (гуляння молоді. – *І.М.*), на міні була юпка отласна, міні батько з Кантамировій привіз к Паски, кохточка – і те забрали.

Забирали, поміаєте, грабили, забирали все чисто. Машинка в нас швейна була – забрали, усе чисто. Облагали здорово налогом, поняли? А платить же чим? Та вони чи за налоги забирали? Ну, грабили, забирали. Ой, та не дай Бог!

Тоді чом ми вижили? Ото ж як у нас все забрали – і худобу забрали... Було в нас три парі... шість волів, дві корови, пара коней, тридцять овець, і таке там – гуси, индики, 22 десятини землі було, поняли?

– І хто це все обробляв?

– Сами обробляли, худоба ж у нас була!

– Сім’я велика у Вас була?

– Тринадцять душ, дітей було дев’ять. А тоді... при НЕПові (НЕП – нова економічна політика. – *І.М.*) дали у кредит инвентарь германський – плуги, букарі, сівалки, віялки дали, шо зерно переганяли. При НЕПові це діло було. І все це забрали – тільки, Господи, благослови, все забрали. Батько ж не хотів у колхоз, поняли? Так отож облагали великим налогом. Тоді й хату забрали, вигнали нас у бур’яни. Тоді ше голоду великого не було...

Ми пішли у Кантамирову, у Росію, оно ж ще тоді гряниці не було. А батько познакомився з експедитором, тільки ж колхози організували, і батька взяли сторожом на експедицію. Тоді експедитор получав зерно і давав батькові пше-ниці. Так ото там ми вижили.

У тридцять першому году ми з старшим братом поїхали у Казахстан. Наші хотіли, щоб перейшла туди вся сім’я, у Семирики, так три місяці волами їхали. Киргизи налітали на їх, ну дід наш такий здоровий був, заклепав отак косу, як рубель, та тоді як махне косою! А вони як кров побачили – і пішли, і ні разу їх не обобрали.

А ми в Казахстані з братом зіму пожили... А переїжджать туди не було надобності – і там же колхози, тоже начинався вже голод. Дід нам дав грошей,

харчів на дорогу. А тоді як приїхали – 250 кілометрів пішком ішли. Де можна було проїхати – волами, верблюдами їхали. А тут погранотряд, якраз китайсько-монгольська границя, так тоді ми з киргизами, і два руських було, поїхали на другу станцію, якраз строївся Турксиб – Туркестансько-Сибірська залізниця. Так там ото ще були такі із комишів станції, ми там і ночували, там тепло було. А як відтіля – ми вже їхали волами. Їхала хвора – хліб возили на посів, і ми сіли туди нагору, і поїхали. Приїхали на станцію, уже на Семіпалатінськ ходив поїзд, Алма-Ата, і ми поїхали. І з нами їхав якийсь агроном, і заболів брюшним тифом, і його з поїзда зняли. А ми заховались подалі на полки, і нас не побачили, а то б і нас зняли.

А як ми приїхали додому (приїхали ми в Кантамирову), а батьків уже звідти міліція вигнала, щоб здихали на Україні. Вигнали назад, з міліцією, ночью. Ми приїхали, а хати ж нема. А тьотка в нас була солдатська вдова: “білі” розстріляли дядька Романа, тьотчиного чоловіка, батькової сестри. Так тьотку оставили в кухні як солдатську вдову. Так ото ми приїхали до тьотки, а скіки нас душ! І голод начався. І голод начався – Боже, що ж робили! Люди уже їли кішок, і собак, ой-ой-ой!

Ну, а ми так вижили. Була колхозна комора, і в неї було сім'я [насіння] з прядива. Так хлопці полізли туди, дірку провертіли, та наточуть сім'я, та насушим, та трощикуєм, тіки ночью їмо! Та тоді збирали такі кашки, по вигонах росли, збирали і їли. Ніхто в нашій сім'ї не помер. А по дворах – кожен день вивозили повні брички. Везуть – ноги висять. Чорбулах у яму обшу – і всьо!

Нам Господь дав, що ми якось зуміли, помімаєш? Ну, і ми вже пухлі були. А тут батько у нас пішов до черниць, а в черниць коровка була. Це монашки, дві сестри такі, заміж не ходили, а молилися в церкві. Батько до їх пішов пособлять, вони вже старі були, і в їх корова була. А як коровка отелилась у їх, вони почали з нами поділяться, і ото ми поодтухали. Бог дав.

Так у нас з голоду ніхто не вмер... ні, хлопчик маленький вмер. А Олексієнки – дванадцять душ було, так двоє осталося – дівчина і хлопець. Вони пішли у Росію, у Кантамирову, буряки відтіль носили. І ми буряки носили, совхоз “Комунар” там був, і там буряки садили. І ми ходили ночью по буряки. Ой, та нас як там закрили в хаті... А була директором москвичка Щукіна, вооружонна. Та нас як захватили на ямах, на тих буртах, та вона нас забрала усіх (там нас було четверо чи п'ятеро жінок) і погнала нас, і закрила у тому сараї. Це за Кантамировим, у совхозі, за ці буряки.

– А в Кантамирові не було голоду?

– У Кантамирові не було. У Росії хліб був. У Росії ж не було голоду, тіки Україна голодала.

А я така ж добра була! Дід нас беріг (охороняв. – *І.М.*), тоді пішов, а нас накинув (закрив двері на засув. – *І.М.*), я бах! – шибку розбила, у вікно вип-

лигнула, відкрила, і ми втекли. Утекли ноччю, отак бродили – і ярки, і все, і ото прийшли додому.

А Олексієнки померли – уся сім'я, тіки двоє осталося – Митька і Наташка. Вони з нами ото буряки збирали, і їх забрали й заставили у совхозі робить, худобу годувать, ото вони й вижили обоє.

– А хто в селі ще вмер тоді?

Боже! Та вимирали – пусті хати стояли. Оце Олексієнки всі померли, тоді Мироненки померли всі, це на нашій вулиці, усі чисто, до душі померли, тоді Клименки померли, тут же тоже. Мироненки – такий парень був, Ваня, красавець! На балалайці грав. Ой, Боже! Уже дивлюсь – везуть, уже вмер! Тоді Мідвіді тоже вимерли, одна душа осталася. Та в нас душ триста умерло з голоду! Сусідні села – оце рядом Скородна, і далі – всі повимирали. Та, Боже, повимирали села! Коли люди вмирили, то так плакали та їсти хотіли! Якраз у нас дід умер, просив їсти, а в нас нічого не було.

– Як Ви думаєте, хто зробив голод і для чого?

– Та зробив голод хто? Сталін! Для чого? На Україну він щось був злий – чи дуже умні люди були тут, працювоти... Самі робили. Все було своє...

Я помню і двадцять первий год, голод теж був. Тоді у нас неврожай був. Це в тридцять другому був урожай, так його забрали, а в двадцять першому году був неврожай. Отакий ячмінець поріс (показує, що невисокий. – *І.М.*), так його руками рвали, праниками молотили. Тоді у нас було багато волів, так ми два воли з'їли у двадцять першому году, та й осталися. А в кого не було волів, худоби, так багато померло тих людей.

Одна жінка дітей їла своїх. Я питала в сусідки: “Як Параска поїла дітей?” А вона розказує: в неї хлопчик був, такий жирненький, так вона його в піч положила, спекла ще живого і з'їла. Прибігла дівчинка (їх троє було) та питає в старшенького: “А де Серьожка?” А він каже: “Мама його з'їла!” А мати взяла та його з'їла, а дівчинка втекла. Ото вже вона “потірялася” (збожеволіла. – *І.М.*).

Страх Божий, шо було! Я ж кажу: везли і везли, кажен день везли. Заставляли возити. Хто вже лежав, не піднімавсь – і того вкидали і везли, забирали і кидали в яму. Це все на моїх глазах було.

Магрицька Ірина. Голод-33.

Розповідають свідки з Луганщини. – “Слово Просвіти”. – 2005. – №47(320). – 24–30 листопада.

СВІДЧЕННЯ

МАМОЙЛЕНКО Віри Іванівни,
1923 р. народження

(*м.Кривий Ріг Дніпропетровської обл.*)

Голод я пережила на ст.Долгінцеве (тепер м.Кривий Ріг). Батько мій робив на залізниці составителем поїздів, мати працювала вдома. Робітники державних підприємств отримували картки на хліб, певно, по 300 чи 400 грамів в день, а члени родин по 200 грамів. Найтяжчий період голодування був весною 1933-го, думаю так. В родині було шестеро дітей, старша сестра й брат вже працювали. Одного разу у сестри зникли хлібні картки, і якби була одна – вона померла б. Брат працював на хлібозаводі й інколи приносив щось додому. По вулицях ходили люди й просили хліба, деякі з них – опухлі. Я помітила, що спочатку пухнуть ноги, потім все тіло. На привокзальній площі та в парку залізничників лежали померлі. Спеціальні машини їздили й збирали їх. В місті було легше прожити порівняно з селом, й батько взяв бричку, поїхав у Воронцівку й привіз діда з бабою. Були чутки, що в степу нападають на людей заради харчів, одягу, тому батько був весь час з рушницею. Таким чином родина наша не постраждала, дід з бабою переїхали до міста, а під осінь батько назбирав мішок пшениці. Спасли город й худоба.

[Підпис]

Записав О.Крименко.

1997 р.

СПОГАДИ

МАМОН (в дівочтві ГУДИМ) Анастасії Іванівни,
1916 р. народження

(*с.Пирого Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.*)

(Анастасія Іванівна, на моє прохання, незважаючи на свій старечий вік, сама прийшла до школи, піднялася на другий поверх.

Важко було слухати спогади цієї 87-річної жінки, яка стільки вистраждала на своєму віку, коли вона розповідала про свою долю, перериваючи свою розповідь гіркими слізьми. Голодомор 1932–33 років, у 1937 році заарештовано і розстріляно її старшого брата-поета, евакуація під бомбами німецької авіації, робота в тиловому колгоспі далеко від України, і повернення до свого спаленого села у 1944 році...).

“Народилася я в селі Пирого. Мого батька звали Іван Вакулович Гудим, а матір – Євдокія Іванівна.

В гімназії лише діти багатих навчалися. А мої старші сестри Євгенія і Уляна (1901 і 1902 років народження) вчилися там тільки тому, що вони хорошо зацікавилися. Вони навіть соромилися йти, бо були взуті в один такий черевик і в інший, неоднакові.

Брат мого батька, Влас Вакулович, працював в той час на залізниці. То його прохали, щоб він продав своє зимове пальто, щоб його перешити на пальто для моїх сестер, щоб вони в них ходили до гімназії.

Знаю, що вони навчалися в гімназії. Бо мати розповідала мені.

Сестра Марія вже не ходила до гімназії... Бідність така.

Що я хочу сказати... Школа привила любов до знання... Мої сестри і брати – ми бідно жили – нас було вісім дітей, і батько і мати, то у нас у сім'ї – п'ять душ з вищою освітою...

Може б і ті були з вищою освітою. Та розсердився директор Проценко Максим Якович на мого брата, що він писав у стінну газету за його. (Не дивився, що той директор).

І тільки закінчать чотири класи, не приймають у п'ятий. Питає сестра: "А чого не прийняли?"

Каже директор: "У вас уже багато вчених".

І оце брата Миколу, Сергія і мене не приймали.

Навіть я закінчила четвертий клас, і мене не приймали в п'ятий. А тут стали колгосп організувати в 1929 році. Батько вступив в колгосп. Тоді мене прийняли, бо я ж була дочка колгоспника.

А тоді вже брат Сергій поїхав в Одесу. Потім здобув середню освіту. Сестри Євгенія, Уляна, Марія, брати Віктор і молодший за мене Шурко (Олександр) мають вищу освіту – вони покінчили інститути.

Брат Віктор Іванович (1909 року народження), що пізніше став письменником, закінчив у Пирогох сім класів і поступив в Устимівку (там була агрошкола). І він повчився рік – роздивився, і йому не сподобалося.

І він сам сидів і підготовлявся. Сяде в березі на пенюк і учиться, учиться. А товаришу його наймали вчителя.

І вони поїхали здавати. Брат мій здав, а його товариш не здав екзамену. Віктор поступив в інститут народної освіти. І закінчив цей інститут.

Важко було. Радянська влада допомагала. Давали їм стипендію за те, що вони добре навчалися. І вони підробляли. Брат Віктор працював вантажником. Щоб сорочку купити. А сестра ходила вікна обклеювати. Допомогала йому, прала, прасувала.

Закінчила я 4-й клас, і вчитель каже: "Я вас повезу в Кременчук на екскурсію".

А у нас немає грошей. Батько пішов (буряки сіяли), а вони дали 6 карбованців, і він каже: "Е, нам треба в хазяйство."

Так вчитель закупив за свої гроші квиток. А сестра тоді робила в окружкомі комсомолу в Кременчуці. Та вже йому і за квиток дала, і дала йому за те, що він в театр водив.

Як повели нас в театр! Як подивилися ми кіно! Я й сьогодні не забуду!
Яблуні цвітуть, біло..! Диво!

А тоді радіо провели нам у школі. А ми постаємо і отуди голови попіднімаємо і слухаємо. Це нам таке було диво!

Тепер такі діти розкішні. А я, було, оце вкраду в матері платочок, сховаю, щоб мати не бачила, а тоді книжки зав'яжу і йду в школу. Куди там портфель!

А брат мій уже в Києві вчився, та вишле посилочку: зошити, тоненькі олівці та ручки з перами. А я покладу на парту у виємку нарошне, щоб учитель побачив і показав усім, яку мені брат вислав.

Як випустив він книжку першу...

Спали ми, був піл, і на долівці. Зимою простелять солому. І у матері був кожух. Ми раді були, як укриють кожухом.

А мати сама пряла, обпрядала всіх. Бо уже дівчата пішли старші, то вона вже сама пряла на прядку. А як оце потче полотно. А ввечері, щоб нас на тривожити, рано вставала і шила. Кожному по дві сорочки пошила. За зиму, полотняні.

Було й таке, що не було за що книжки купити. Та мені вчитель, я його пам'ятаю, учитель молодших класів Профирій Володимирович Семененко, дасть свою книжку. Я й сьогодні пам'ятаю – вона в крейді. Бо він же пише. Каже: “На, додому, повчиш, а вранці принесеш”.

Поки мати позбирає крашанок та купить нам книжку.

Я закінчила в Пирогівській школі 5-й і 6-й класи, в 7-й клас тільки почала ходити і виїхала.

Уряд каже, щоб залишити хліба на корову, на биків (у нас у батька були). Держава нам дала на кожну душу по 75 соток. Так потрібно було ж чимось обробляти. Обробляли ми самі ту землю. Оце Серьожка орав, усе. А вони прийшли і все позабирали.

Я ще застала голодомор. (Я виїхала в 1932 році).

Мати оце, було, наварить борщу та насипе туди самого кропу, чотири картоплинки. (Я й тепер цього кропу не люблю.) А тоді нас позабирали. А матері брат Віктор назбирає сухарики та пришле посилочку (*плаче*). А вона на пошті розпечатає її, то тому сухарик дасть, то тому. А тоді і матір сестра забрала. А батько тут уже був сам, і пухлим був.

Був страшний голод. Померли від голоду наші сусіди (через дорогу) Торкут Григорій і його дружина Гашка. Померли від голоду Борсук Федора, її брат Яким і їхня мати Оксана, які проживали на нашій вулиці.

Як став голод в 1932 році, мене сестра забрала до Змійова, що біля Харкова. Брата меншого забрав до себе Віктор Іванович в Київ.

І там люди голодували. (Коли я біля Харкова жила.)

Знаю, в газеті “Правда” було написано, що з нового року буде вільна торгівля хлібом.

А моя сестра закінчила інститут кооперативний і працювала в райспоживспілці. Ну і каже: “Та де ж візьметься хліб? Отакий голод по селах!” (Сестра працювала і на мене получала і на дитину. То ми не так голодували. А люди голодували).

Я і сьогодні пам’ятаю. Молотов намальований. І пароплав везе із Америки хліб, пшеницю.

З першого січня стала вільна торгівля хлібом.

Ті, що жили в селах, приїздили по хліб в місто. (Ми в Змійові жили.)

Так там оце сидять люди, з мішками. І як тільки випекли хліб – продають. І сестра оце пішла рано, у 6 годин, і принесла два кіла. Одну хлібину білу.

До сих пір пам’ятаю, що хлібина була солонувата, біла, а та – хороша.

А тоді уже стали випікати сірий, такий великий. Продавець відріже по два кіла.

І ото люди з сіл приїздили і брали мішками... І я жила біля Харкова, доки не заарештували брата Віктора.

А тоді нам таке було! З роботи нас познімали, з комсомолу повикидали. Аж потім уже, як було в газеті письмо, може, ви чули? “Письмо Иванова до Сталина”. Виступав, що чого це будуть батьки відповідати за дітей, а діти – за батьків?

І тоді нас на роботу стали приймати.

Я працювала у ЗАГСІ. А ЗАГС підпорядковувався НКВД. Так начальник каже: “Я вас не можу брати в такі органи, бо у ваш брат репресований”. То він запитує по телефону: “Чи можна її взяти на роботу?” А я слухаю в трубку, що голова селища Змійова скаже по телефону. А він каже: “Не можна, а нужно”.

А тоді вже, як брат відслужив в армії і поїхав в Одесу до сестри вчитися, він викликав мене туди. І я почала там працювати в бібліотеці і навчатися в робітфаці. В мене стала теж середня освіта.

Сестра в Києві жила, то каже: “Пішла, то вже виписано було і свідоцтво про смерть брата. Розстріляли його”. Тоді сестра почала писати, його реабілітували і сказали, що він невинний.

Записав О. Матвієць.

19 травня 2003 р.

СВІДЧЕННЯ

МАРАТА Федора Гавриловича,
1912 р. народження

(с. Крутоярівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Нас було в сім’ї семеро: тато, мама, я, моя сестра і ще троє братиків. Батько робив в колгоспі, мати сиділа дома з нами, малими.

Але коли я підріс, то почав допомагати батькам із своєю молодшою сестричкою. Про той жадливий голод 1933 р. можу сказати, що голод – таке похму-

ре слово! Серце терпне, коли чуєш його. Ті, які ніколи не переживали його, ніколи не зможуть уявити собі, які страждання спричиняє голод. Немає нічого гіршого для людини, аніж почуття власної бездіяльності, що виникає, коли чуєш материні молитви, коли вона не може знайти їжі для своїх голодних дітей.

Немає нічого гіршого для матері, аніж бачити своїх виснажених, знесилених дітей, які через голод забули, як посміхатися. Якби це відбувалося якийсь тиждень чи місяць, але ж місяцями більшість місцевих родин не мала чого покласти на стіл. Начисто “підмели” все, що було в льохах, жодної курки не лишилось в селі, навіть бурякове насіння пішло для поживи.

Першими вмирили від голоду чоловіки. Пізніше – діти. І останніми – жінки. Але перед тим, як умерти, люди часто втрачали розум і переставали бути людьми.

Нас зосталося двоє – я і моя сестра.

*Записала А.Тереха.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

**МАРЕНИЧЕНКО Ольги Іванівни,
1922 р. народження**

(с. Лозоватка Криворізького р-ну Дніпропетровської обл.)

В страшні роки голодомору я проживала у своєму селі. До нас приходили активісти з комнезаму і забирали все до зернини. Забирали абсолютно все, навіть людей роздягали. З мого молодшого братика (йому в 1932 р. пійшов 5-й рік) активістка зняла чобітки і шапку. Може би, і з решти чотирьох дітей щось би зняла, так не було нічого, були босоніж. Не тільки хліб вишукували, а й виловлювали людей. Заховався мій односелець в стіжок сіна, так його витягли разом з оком. Батька в тюрму забрали, він трохи там побув, бо пухлого викинули з тюрми вмирати за воротьми. Після тюрми батькові пощастило влаштуватися на шахті “КІМ район К.Лібкнехта” лопатошником. Старшого брата взяли учнем електрика. В цьому руднику на весну 1932 р. вже було багато пухлих людей. Люди, які пробивались із сіл, виривали попід насипами ями, чимось прикривали і так перезимовували. Влітку ці копанки перетворили в “житло”, над яким викладалась вузька смужка стіни, в котру вмонтовувалось віконце, двері, в таких копанках дехто жив аж до війни.

Їли грицики, козельки, лободу, мишей. Де хоронили померлих, не знаю... Сестру (11 років) батько з братом закопали на кладовищі без труни. Їли ми і гірчак, ловили гіркушку – колючу малесеньку рибку, ловили моллюсків, ховрахів. Маленька сестричка Марійка потрапила до дитбудинку, її побили, обстригли косу; вона повернулася додому пухла і померла.

Добре пам'ятаю нашу сусідку – бабу Марусю. В неї був гарний сад, і одного разу моя сестра прийшла додому, а в її руках повно пуп'янків нестиглих вишень. Батько побив її за те, щоб не крала.

Батькові на роботі видавали тюльку, то він нам видавав по одній рибинці в день, ото так ми і вижили.

Записала Л.Неділько.

1998 р.

♦ ♦ ♦

СВІДЧЕННЯ

МАРКОВОЇ Ольги Михайлівни,
1924 р. народження

(с. Призове на Дніпропетровщині)

Мені страшно згадувати це лихо. Мої три сестри померли майже одна за одною. Дід теж не витримав лихої долі. В нас була коза, про яку ми дуже піклувалися, але її прийшлося дорізати, щоб не забрали. В голод ми їли її м'ясо, збирали гриби.

Наші елеватори ломилися від зерна, але нам заборонялося його брати, поки не зробимо якийсь там план. Декілька раз батько крав зерно, щоб хоч якось нагодувати нас. Мої сестри, коли померли, були як соломинки, навіть очі і ті позападали в череп, на це було дуже жахливо дивитися.

Записав І.Жевжик.

1998 р.

♦ ♦ ♦

СВІДЧЕННЯ

МАРОХНО Галини Василівни

(с. Кам'янувате на Дніпропетровщині)

Що я можу розповісти про голод 33-го? Мені тоді було 11 років. Крім мене, у мами і тата було ще двоє старших дітей. *Тоді ми жили в с.Кам'янувате, що за Кислянкою.* Жили небідно. Але того року у нас дійсно не було чого їсти. Зі здивованими очима я ходила за активістами, що перекидали все в хаті догори дном. Вони нищпорили в нашій кладовці, на горищі. Забрали у нас піввідра цибулі, картоплю (скільки її було), буряки, капусту...

Батько сидів біля вікна за столом. Обличчя в нього було насуплене.

– Іди виводь корову, – звернулися вони до батька.

– Самі виводьте.

І вони повели. “Куди ж це? – питала я себе в думках, коли повз вікна майнула голова нашої Майки. Приходили вони після того ще кілька разів. Пам’ятаю, останнього разу забрали з печі невеличку торбинку, в якій були сухарі не з пшеничного борошна. ... Я добре пам’ятаю мамині сумні очі, у які перелилися всі страждання, муки і скорботи, коли я, склавши руки у неї на колінах, тихо просила: “Хлібця... Немає у нас хоч малесенького шматочка, хоч нехай він буде сухий-сухий, немає?” Що вона могла мені відповісти на це. Зимою було ще скрутніше. Люди вмирили по кілька чоловік на день. Ями не закопували, іноді в одну яму складали кілька трупів. А зима все загортала снігом.

Я була мала і худа. Мама боялася випускати мене на вулицю. Бо он же з’їли малого семирічного хлопчика Шмольку... Заманили до хати подивитися на двох сірих кролів (яких не було), відрубали голову і зварили в казані. А голову потім під ліжком у них знайшли. Їх після того випадку на селі називають людоїдами. А сестра моєї матері жила в Роздорах, то коли з голоду помер їхній батько, тітка сховала його в погребі, а потім годувала своїх дітей... Це ми вже пізніше дізнались. Жахливо... Правда, весною було вже легше, їли ми суп з ховрашків і кінського щавлю.

*Запис: Н.Жух.
1998 р.*

СВІДЧЕННЯ

Мартиненко Ярини Борисівни, 1913 р. народження

(с. Устимівка Гребінківського р-ну Київської обл.)

Весь період голодомору проживала в рідному селі.

“Окрім мене в сім’ї було ще п’ятеро дітей – три брати і дві сестри. Багато горя випало на мою долю, але найтяжчими були 1932–1933 роки. Такого лиха не знала ні я, ні батьки, ні діди-прадіди. І той, кому пощастило вижити в те страшне лихоліття, не в змозі ніколи забути його. Голодомор переконав людей, що радянська влада, довівши людей до голодної смерті, ніколи не дасть їм спокійного і щасливого життя. Того страшного 33-го року мені виповнилося 20.

В нашій родині не було багато землі, та і саме господарство було невелике. Сім’я обходилася однією корівкою-годувальницею. Мати чула від сільських людей, що по селу уже нишпорять активісти – уповноважені по хлібозаготівлі і вигрібають з хат все, що впаде їм в око, а щодо харчів – то все до останньої зернини – насінини. Матір думала, що якщо наша сім’я така бідна, то нас минують. Другого дня сусідка звідкілясь дізналася, що активісти збираються прийти з трусом до нашої хати і попередила нас. Мама встигла невеличкий запас крупів

порозсипати в торбинки і поприв'язувала їх до дитячих тіл, а дітям наказала бігти на вулицю, буцімто, граючись, як тільки з'являться активісти. Недовго прийшлося чекати непроханих гостей, прийшли, не забарилися, вигребли все, забрали до колгоспу і корівчину. Діти, як і сказала матір, вибігли надвір. Сім'я залишилася на довгу зиму лише з тим запасом, що приховали діти. Ті невеличкі торбинки з крупами мати ділила ложками і варила суп. Під весну запас закінчився зовсім, і діти почали пухнути з голоду. Коли почалася весна, і повилазила різна трава, розпустилися листочки на деревах і кущах, ми збирали все, що можна спожити і на землі і на деревах”.

Ярина Борисівна згадувала померлих родичів та односельців і гірко плакала: “За яку провину перед більшовицькою владою вони згинули страшною мученицькою смертю?”

*Записав М.Таран.
2008 р.*

МАРТИРОЛОГ
ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.
(с.Веприк Фастівського р-ну Київщини)

№№ п/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження
1.	Бодарацька Віра Іванівна	
2.	Бодарацький Іван	
3.	Бодарацький Микола Іванович	
4.	Борщевська Віра Григорівна	1929
5.	Борщевська Ганна Григорівна	1926
6.	Борщевська Людмила Григорівна	1908
7.	Борщевська (дівоче прізвище Маринчук) ...? Антонівна	1897
8.	Борщевський Григорій Петрович	1901
9.	Гвоздик Володимир Дмитрович	
10.	Гвоздик Христя	
11.	Грицаєнко Степан	1922
12.	Грицай Катерина Оверківна	1923(?)
13.	Грицай Оверко Романович	1873(?)
14.	Ільницький Станіслав Танасович	1930
15.	Ільницький Танас Григорович	1897
16.	Коваленко Андрій Севастьянович	1896
17.	Коваленко Антоніна	1863
18.	Коваленко Василь Севастьянович	1908
19.	Коваленко Ганна Тодосівна	1920(?)
20.	Коваленко Євдокія	1888(?)
21.	Коваленко Катерина Тодосівна	1915
22.	Коваленко Катерина Тодосівна	1917
23.	Коваленко Ольга Тодосівна	1923(?)
24.	Коваленко Параска Тодосівна	1913
25.	Коваленко Тодось	1888(?)
26.	Коноваленко Євдокія	
27.	Коротич Кузьма	
28.	Коротич Мотря Остапівна	1913
29.	Коротич Надія(?) Оверківна	1925(?)
30.	Костецька Леся Ониськівна	
31.	Костецька Лукія	
32.	Костецька Мотрона Денисівна	1904
33.	Костецький Григорій Прохорович	1913
34.	Костецький Денис	1843(?)
35.	Костецький Дмитро Сакович	
36.	Костецький Онисько	

№№ п/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження
37.	Костецький Сак	
38.	Костецький Якуб Денисович	1929
39.	Кучер Юхимина Митрофанівна	1926
40.	Кучинський Іван Йосипович	1908
41.	Макаренко Андрій	
42.	Макаренко Валентина Кирилівна	1897
43.	Макаренко Володимир Трохимович	1901
44.	Макаренко Дмитро	
45.	Макаренко Віра Євтухівна	
46.	Макаренко Євтух	1922
47.	Макаренко Людмила Трохимівна	1923(?)
48.	Макаренко Марія Кирилівна	1873(?)
49.	Макаренко Микола Андрійович	1930
50.	Макаренко Настя	1897
51.	Макаренко Ольга Макарівна	1896
52.	Макаренко Пріська	1863
53.	Нагорна Віра Іванівна	1908
54.	Нагорний Іван Іванович	1920(?)
55.	Никоненко Надія Сидорівна	1888(?)
56.	Орлівський Микола	1915
57.	Погребняк Микола Миколайович	1917
58.	Романчук Ольга Іванівна	1923(?)
59.	Селяк Марфа	1913
60.	Селяк Марцін	1888(?)
61.	Селяк Микола Марцінович	
62.	Селяк Настя	
63.	Селяк Одарка	1913
64.	Селяк Ониська	1925(?)
65.	Селяк Павло	
66.	Сорока Максим Петрович	
67.	Сорока Степан Петрович	1904
68.	Хоменко Анатолій Дмитрович	1913
69.	Хоменко Василь Дмитрович	1843(?)
70.	Хоменко Дмитро Прокопович	
71.	Хоменко Павло Дмитрович	
72.	Хоменко Полікарп Дмитрович	
73.	Хоменко Степан Дмитрович	1885
74.	Чайківський Янко	1913
75.	Швець Василь Тимофійович	1843
76.	Швець Євдокія Юхимівна	
77.	Швець Лукаш	

№№ п/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження
78.	Швець Олександра Луківна	
79.	Швець Лукаш	
80.	Швець Олександра Луківна	
81.	Швець Тиміш	
82.	Швець Юхим	
83.	Ясінська Валентина Янківна	1912
84.	Ясінська Степанида Янківна	1910
85.	Ясінський Володимир Янкович	1927
86.	Ясінський Янко Прохорович	1888

*Мартиролог склали сільрада с.Веприк та Веприкський музей.
Надіслав О.Скуратовський.
2005 р.*

**МАРТИРОЛОГ
ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.**

(сmt. Гребінки на Київщині)

1. Бровченко Євдокія Яремівна
2. Бровченко Ольга Іванівна
3. Бровченко Марія Іванівна
4. Бровченко Василь Іванович
5. Бровченко Григорій Іванович
6. Бровченко Іван Іванович
7. Бровченко Степан Іванович
8. Бровченко Іван Петрович
9. Бровченко Олександр Олексійович
10. Бровченко Григорій Олексійович
11. Білик Ольга Олексіївна
12. Білик Гапка
13. Білик Іван
14. Білик Ониська Іванівна
15. Білик Оляян Микитович
16. Бутенко Кирило Ничипорович
17. Волинський Пилип Федорович
18. Волинська Надія Романівна
19. Волинський Супрун Федорович
20. Волинська Ганна Терешківна
21. Волинський Федір
22. Волинська Устина
23. Волинський Іван

24. Волинська Галина
25. Волинський Володимир
26. Волинська Люба
27. Волинський Станіслав
28. Волошин Ловчин Архипович
29. Волошина Наталія Федорівна
30. Гук Василь Степанович
31. Гук Іван Васильович
32. Гук Михайло Васильович
33. Гусленко Оксана
34. Гусленко Тетяна
35. Головатий Семен
36. Головата Мотря
37. Головата Ганна
38. Головатий Матвій
39. Желяк Каленик Назарович
40. Желяк Петро Каленикович
41. Желяк Олександр Давидович
42. Желяк Ганна
43. Желяк Петро
44. Желяк Олександр
45. Желяк Порфирій
46. Желяк Степан
47. Заболотній Іван Григорович
48. Зінченко Варвара Яківна
49. Зінченко Анастасія Яківна
50. Зінченко Дмитро Якович
51. Зінченко Ганна Яківна
52. Зіменко Григорій Наумович
53. Зіменко Люба Григорівна
54. Зіменко Марія Григорівна
55. Захлюпаний Іван Михайлович
56. Захлюпана Марія Трохимівна
57. Захлюпана Ганна Іванівна
58. Захлюпаний Степан Іванович
59. Здоренко Федора Пилипівна
60. Здоренко Кузьма Пилипович
61. Загородній Хома Тимофійович
62. Загородній Микола
63. Зеленський Назар
64. Комендатова Ганна Андріївна .
65. Корнієнко Варвара

66. Корнієнко Микита Антонович
67. Корнієнко Микита Федорович
68. Корнієнко Микола Федорович
69. Корнієнко Микита Григорович
70. Корнієнко Ксенафонтій Федорович
71. Корнієнко Михайло Гаврилович
72. Кобзаренко Олеян Григорович
73. Кобзаренко Гапка Мокіївна
74. Кобзаренко Тетяна Олеянівна
75. Кобзаренко Марія Олеянівна
76. Кобзаренко Петро Олеянович
77. Кобзаренко Ганна Олеянівна
78. Коваленко Григорій Ількович
79. Коваленко Василина Яківна
80. Коваленко Ярина Григорівна
81. Коваленко Марія Григорівна
82. Коваленко Микола Сергійович
83. Куруп Василь
84. Куруп Опанас Васильович
85. Круглик Мусій
86. Круглик Петро Мусійович
87. Круглик Василь Мусійович
88. Круглик Михайло Васильович
89. Круглик Тимофій
90. Круглик Андрій
91. Круглик Параска
92. Круглик Леонід
93. Круглик Полікарп
94. Литовченко Химка
95. Литовченко Кирило Петрович
96. Линник Кирило Петрович
97. Лисак Євдокія Максимівна
98. Люта Марія Андріївна
99. Лютий Онисько Данилович
100. Люта Вівдя Данилівна
101. Люта Дунька Ониськівна
102. Лютий Микола Миколайович
103. Лютий Олекса Ониськович
104. Люта Палажка Трохимівна
105. Люта Марія Романівна
106. Лютий Микита Григорович
107. Лютий Федір Туфинович

108. Люта Параска Федорівна
109. Лютий Іван Федорович
110. Лютий Карпо Туфінювич
111. Лютий Микола Кирилович
112. Лютий Микола Кирилович
113. Лютий Кирило Данилович
114. Лютий Талимон Кирилович
115. Люта Пріська Кирилівна
116. Майка Назар
117. Майка Марта Григорівна
118. Майка Іван Назарович
119. Майка Марія
120. Майка Влас
121. Майка Савета
122. Мельник Іван Данилович
123. Мельник Ганна
124. Мельник Марта
125. Нестеренко Андрій Миколайович
126. Нестеренко Василь Миколайович
127. Осипенко Григорій Климович
128. Осипенко Петро Юхимович
129. Осипенко Юхим Тихонович
130. Осипенко Гапка Степанівна
131. Осипенко Лідія Степанівна
132. Осипенко Митрофан
133. Осипенко Катерина Омелянівна
134. Піддячий Сава Микитович
135. Піддяча Ульяна Федотівна
136. Піддяча Наталія Назарівна
137. Піддячий Микола Титович
138. Піддячий Іван Титович
139. Піддячий Василь Микитович
140. Піддячий Василь
141. Піддяча Василина
142. Піддяча Афанасія Василівна
143. Піддячий Павло Васильович
144. Піддячий Микола Васильович
145. Петренко Давид Савович
146. Петренко Катерина
147. Пивоваренко Митрофан
148. Руденко Іван Федорович
149. Руденко Олена Іванівна

150. Руденко Пилип Федорович
151. Таран Ульяна Іванівна
152. Таран Максим
153. Таран Андрій
154. Теплий Венедь Павлович
155. Тепла Наталія
156. Усенко Остан Микитович
157. Усенко Лазар Васильович
158. Фещенко Іван Архипович
159. Фещенко Микола Архипович
160. Шадура Олекса Семенович
161. Шадура Марія Купріянівна
162. Шадура Мелашка Олексіївна
163. Шадура Ольга Олексіївна
164. Шадура Хрися Олексіївна
165. Шадура Павло Олексійович
166. Шадура Петро Олексійович
167. Шадура Устина Кирилівна
168. Шадура Прокіп Сидорович
169. Шадура Василь Сидорович
170. Шадура Антон
171. Шадура Федот Антонович
172. Шадура Олекса Антонович
173. Шадура Сем'яна
174. Шадура Ганна Пилипівна
175. Шикита Зінька
176. Шикита Нестер
177. Шикита Петро Калістратович
178. Шикита Петро Тимофійович
179. Шикита Андрій
180. Шикита Антон
181. Шикита Марія
182. Шелест Петро
183. Яблонська Фотина
184. Яблонський Левко
185. Яблонський Микола
186. Ярова Зінька
187. Ярова Лідія Гнатівна
188. Ярова Параска
189. Яровий Віктор Гнатович
190. Яровий Володимир
191. Яровий Микола

192. Яровий Микола Гнатович
193. Яровий Федір Гнатович
194. Яровий Яків
195. Яценко Олександр Петрович
196. Яценко Станіслав Петрович

*Поминальна книга жертв сталінського голодомору:
1932–1933 роки. – Сільський майдан. – 1992. – 15 травня.*

МАРТИРОЛОГ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

(с. Киселиха на Полтавщині)

Померло в нашому селі Киселиха багато людей. Щоб нікого не пропустити, буду перераховувати по садибах:

- Педченко Максим
- Педченко Палажка
- Тругень Максим
- Мала Пріська
- Дем'яненко Сергій
- Кульбака Лаврентій
- Кульбака Марфа
- Білокіз Мусій
- Курочка Григорій
- Курочка Василь – *чотири особи*
- Двойченко Максим
- Пархоменко Степан
- Пархоменко Олена
- Пархоменко Ганна
- Двойченко Наум
- Двойченко Катерина
- Двойченко Захарко
- Пасько Серафима – *дві особи*
- Григоренко Степан – *дві особи*
- Григоренко Мишко
- Дем'яненко – *п'ять осіб*
- Педченко Кость
- Педченко Параска
- Дем'яненко Павло
- Баленко Іван
- Курочка Артем
- Курочка Федосія

Куручка Іван
Двойченко Клавдія
Двойченко Трохим (*мати*)
Білокіз Іван
Білокіз Олена – *дві особи*
Зливко Сидір
Зливко Марія
Зливко Мотря
Коробка – *п'ять осіб*
Ростовський – *чотири особи*
Каністрат – *чотири особи*
Голубицькі – *шість осіб*
Зливко Сидір
Зеленець Василь
Малюга – *дві особи*

Ховали в той час людей по-різному. Але в основному без трун. Іноді сім'ю клали в одну яму...

Маслівець Ганна Григорівна, 1914 р. народження. Півтисячі свіч – душам безневинним. – Сільське життя. – 2003. – 2 травня.

МАРТИРОЛОГ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

(с. Колодисте Тальнівського р-ну Черкаської обл.)

1. Балан Андрій
2. Балан – *Андрія син*
3. Балан Василь Гивович
4. Балан Віра Гивівна
5. Безугла Христя Семенівна
6. Безуглий Антон Федорович
7. Безуглий Афанасій Антонович
8. Безуглий Тодось Антонович
9. Безуглий Іван Семенович
10. Безуглий Афанась Ананійович
11. Безуглий Тодось Ананійович
12. Білозір Гнат
13. Білозір Хома
14. Білозір Іван Хомович
15. Білозір Петро
16. Білозір Тетяна
17. Білозір Марина – *Тетяни дочка*

18. Білозір Марія
19. Булавка Степанида Вікторівна
20. Васькевич Ксень Демидович
21. Гайшук Борис Якович
22. Гайшук – *[Бориса Яковича] дружина і їх діти:*
23. Гайшук – *дитина*
24. Гайшук – *дитина*
25. Гайшук Антін Борисович
26. Гайшук Іван Якович
27. Гайшук Іван Іванович
28. Гайшук Семен Іванович
29. Гайшук Оляна
30. Гайшук Варвара
31. Гайшук Василь
32. Гайшук Тетяна Назарівна
33. Городнюк Антін Борисович
34. Городнюк Іван Антонович
35. Городнюк Петро Антонович
36. Городнюк Петро Титович
37. Гуленко Мефодій
38. Доманицька Текля
39. Доманицький Тодір
40. Журавель Євген Пилипович
41. Журавель ... Пилипівна – *Євгена сестра*
42. Журавель ... Пилипівна – *Євгена сестра*
43. Журавель – *Пилипа дружина, мати Євгена*
44. Журавель Яків
45. Завірюха Порфир
46. Завірюха – *Порфира дружина*
47. Завірюха Василь Фалалійович (Телевейович ?)
48. Заградська Горпина
49. Заградська Килина
50. Задериголова Григор
51. Задериголова – *Григора дружина*
52. Задериголова – *ім'я не встановлено*
53. Задериголова – *ім'я не встановлено*
54. Засць Василь
55. Засць Юма
56. Заремба Іван
57. Заремба Іван Семенович
58. Заремба Григор Никифорович

59. Заремба Одарка – Григора дружина і троє дітей:
60. Заремба – ім'я дитини не встановлено
61. Заремба – ім'я дитини не встановлено
62. Заремба – ім'я дитини не встановлено
63. Заремба Мокрина – дружина Івана [Семеновича]
64. Заремба Тетяна
65. Калиушко Василина
66. Калиушко Сергій Михайлович
67. Калиушко Трохим Сергійович
68. Канак Герась (Герасько)
69. Канак Наум
70. Качур Герась (Герасько)
71. Качур Микита
72. Кириленко Євдоким Степанович
73. Кириленко Олексій
74. *Кириленко* – Олексія дружина
75. Кириленко Катерина Луківна
76. *Кириленко* – [Катерини Луківни] дитя
77. Кириленко Левко
78. Кириленко Марія
79. Кириленко Оляна
80. Кириленко Федора
81. Кожушко Ганна Тимофіївна
82. Кособлик Яків
83. Кособлик Марфа
84. Красносельська Марфа
85. Красносельський Ілля
86. Кушнір Марко Купріянович
87. Лисак Параска Піменівна
88. Лисак Харитина Федорівна
89. Лісовий Ілля
90. Марчук Максим Олексійович
91. Ненадишук Гива
92. Ненадишук Микола
93. Обломей Ганна
94. Окуневський Михайло Тодосьович
95. Окуневський Онисько Михайлович
96. Окуневський Лаврентій Михайлович
97. Окуневський Петро Лаврентійович
98. Олійник Гнат Спиридонович
99. Олійник Іван Спиридонович

100. Олійник Оляна Товоянівна
101. Олійник Марина і діти:
102. Олійник Макар – *син*
103. Олійник Степан – *син*
104. Ополонець Григорій Аврамович
105. Ополонець Оніла Аврамівна
106. Ополонець Олена
107. Ополонець Оляна
108. Ополонець Тетяна
109. Панченко Володимир Софроневич
110. Печериця Максим Йосипович
111. Пишний Олександр Омелянович
112. Підпригора Оксана
113. Підпригора Соломія
114. Підпригора Степан
115. Поліщук Василина Лекентіївна
116. Поліщук Іван Макарович
117. Поліщук Каленик і 5 членів сім'ї:
118. Поліщук – *ім'я не встановлено*
119. Поліщук – *ім'я не встановлено*
120. Поліщук – *ім'я не встановлено*
121. Поліщук – *ім'я не встановлено*
122. Поліщук – *ім'я не встановлено*
123. Поліщук Микола Лекентійович
124. Поліщук Наталка Максимівна
125. Поліщук Олександра Іванівна
126. Поліщук Федора Михайлівна
127. Поліщук Юхим Лекентійович
128. Польова Ганна Ананіївна
129. Польова Ганна Антонівна
130. Польовий Каленик Миколайович
131. Польовий Мусій Каленикович
132. Польовий Профир Мусійович
133. Польовий Яків
134. Пономаренко Антоніна Іванівна
135. Пономаренко Іван Вікторович
136. Пономаренко Орест Савович
137. Притула Ніна Гордіївна (1 рік і 5 міс.)
138. Рябокінь Марко
139. Рябокінь – *Марка син*
140. Рябокінь Ганна Семенівна
141. Рябокінь Горпина

142. Рябокінь Михайло Стратонович
143. Рябокінь Олександра
144. Рябокінь Стратін
145. Рябокінь Тимофій Піменович
146. Сліновенко Олександр Семенович
147. Уманець Василь і четверо дітей:
148. Уманець Марія – *дитина Василя*
149. Уманець Олекса – *дитина Василя*
150. Уманець Степан – *дитина Василя*
151. Уманець (донька) – *дитина Василя*
152. Уманець Ганна і троє дітей:
153. Уманець – *ім'я дитини не встановлено*
154. Уманець – *ім'я дитини не встановлено*
155. Уманець – *ім'я дитини не встановлено*
156. Уманець Григорій
157. Уманець Павло
158. Уманець Півон (*Пимон*)
159. Уманець Семен
160. Уманець Ярина та діти:
161. Уманець Ганя – *дитина*
162. Уманець Іван – *дитина*
163. Хмаренко Катерина Андріївна
164. Череватенко Ярина і її діти:
165. Степан – *дитина*
166. Василина – *дитина*
167. Олекса – *дитина*
168. Ганя – *дитина*
169. Параска
170. Василь
171. Швець Григор
172. Швець Марія
173. Швець Марина
174. Швець – *Григора і Марини мати*
175. Швець Іван
176. Швець Степан
177. Шевченко Ярина
178. Шевченко Василь – *Ярини син*
179. Шевченко Пилип
180. Шевченко Яків
181. Яценко Гнат
- 182, 183. Дві особи (*імена не встановлені*) з двору, де живе Лисенко Текля.

Серед жертв геноциду українського народу як наслідку зумисних дій тоталітарного репресивного сталінського режиму воскресають у пам'яті наведені вище і неназвані імена людей села Колодисте, ні в чому невинних ні перед тими, хто вихопив у них із рук останню крихту хліба, ні перед Богом. Вони, різного віку, помирали поодиноці і цілими сім'ями від чорної хвилі голодної смерті. Їх виснажені холодні тіла прийняла сира земля, а душі полетіли у небесний вирій навіки. Пам'ятаймо їх.

Їх імена були мало кому відомі протягом десятків років, і під гнітом боязні за свою долю замовчувались свідками найтяжчого злочину в Україні, заподіяного керівною верхівкою тодішньої держави. Могилки, братські ями, позначені та непозначені місця поховань жертв голодомору заросли травом. Настала скорботна тиша з прихованим болем осиротілих дітей, родичів. Незадоволених тоталітарним сталінським режимом швидко вихоплювали з-поміж покірних селян за донесенням своїх же інформаторів. Так прибрали з села і відправили в нікуди Івана Назаровича Ополонця, наймолодша донька якого з чотирьох дівчат його осиротілої сім'ї так ніколи і не відчула теплої батьківської долоні на своїй голівці. Але імена невинно убієнних страшною смертю залишились у пам'яті тих, хто мав щастя вижити. Нашадки, родичі, сусіди відчули можливість безкарно оприлюднити факт геноциду і назвали прізвища постраждалих родин, пригадали поіменно тих, чії вимучені тіла лягли в землю. Вони невинно постраждали і мають бути записані на пам'ятному знаку, який варто спорудити на видному місці, щоб перехожий міг торкнутися спомином про їх укорочене життя.

Дані ще неповного списку показують, що чисельність померлих внаслідок голодомору перевищує кількість полеглих у війні 1941-1945 рр., імена яких записані на пам'ятних дошках меморіалу в центрі села.

Відомості про голодомор 1932–1933 рр. у селі Колодисте надали:

Безуглий Д.С. (записано 20.09.1989 р.), Гайшук Марія Іванівна, Гайшук Маркіян Вікторович, Журавель Василь, Кириленко Христя Федорівна, Кособлик Талимон, Кособлик Палажка, Польовий Юрій Іванович, Поліщук Іван Васильович (записував упродовж 1989–2006 рр.)

Великої шани і щирої подяки заслуговують вони за благородний вчинок щодо встановлення пам'яті жертв.

Поліщук Віктор. Голодомор українського народу 1932–1933 рр.

Пам'ять: Про геноцид людей в селі Колодисте Тальнівського району Черкаської області. – Київ, 2007. – С.6–13.

МАРТИРОЛОГ
ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.
(Кременчуччина Харківської (нині Полтавська) обл.)

с. Заруддя

1. Волювач Сергій Харитонович
2. Волювач Вустя Федорівна
3. Волювач Володимир Сергійович
4. Волювач Одарка
5. Волювач Олександра Семенівна
6. Волювач Махтей
7. Волювач Іван
8. Волювач Палажка
9. Волювач Олександр Махтейович. *Вся сім'я*
10. Волювач Харитина Махтеївна
11. Волювач – *отрок*.
12. Гончар Антон Антонович
13. Гончар Галина Антонівна
14. Гончар Лідія Антонівна
15. Гончар Марія Антонівна
16. Дрозд Марія Василівна
17. Кисільов Микола
18. Краснокутська Галина Захарівна
19. Корецький Петро
20. Корецький Михайло Петрович
21. Корецький Григорій Петрович
22. Краснокутський Іван
23. Краснокутський Фока
24. Краснокутський Степан
25. Краснокутська Харитина
26. Краснокутська
27. Косенко Євдокія
28. Косенко Надія
29. Лиходій Антоніна Костянтинівна
30. Моргун Олександр Костянтинович
31. Мороз Прокіп
32. Мороз Григорій Прокопович
33. Мороз Леонід Прокопович
34. Мочайло Павло
35. Мочайло Марія Іванівна
36. Мочайло Данило Павлович
37. Мочайло Галина Павлівна

38. Мочайло Павло Денисович
39. Мочайло Вустя Якимівна
40. Мочайло Явдокія
41. Мочайло Настя
42. Моргун Андрій Ількович
43. Моргун Федір Порфирівич
44. Моргун Юхим
45. Мороз Антон
46. Мороз Марина
48. Мороз Ліда
49. Мороз – *отрок*.
50. Маклаков Тихін Кузьмович
51. Маклакова Горпина Харитонівна
52. Маклаков Микола Тихонович
53. Маклаков Іван Тихонович
54. Маклаков Самсон Тихонович
55. Мороз Маруся
56. Мочайло Максим Денисович
57. Мочайло Григорії Максимович
58. М'якенький Митрофан
59. М'якенький Григорій
60. М'якенький Олександр Григорович
61. М'якенький Трохим Григорович
62. М'якенька Марія Григорівна
63. М'якенька Настя Григорівна
64. Мороз Прокіп
65. Мороз Євдокія
66. Мороз Іван Прокопович
67. Неіченко Яким Павлович
68. Неіченко Вустя
69. Неіченко Іван Павлович
70. Неіченко Одарка Григорівна
71. Просяник Семен Якович
72. Просяник Іван Якович
73. Просяник Маруся Яківна
74. Просяник Яків Семенович
75. Паламаренко Салифон Савович
76. Паламаренко Антоніна Саливонівна
77. Паламаренко Галина Саливонівна
78. Паламаренко Тетяна Саливонівна
79. Пилипенко Василь Васильович
80. Пилипенко Іван Климович

81. Пилипенко Христя
82. Пилипенко Настя Іванівна
83. Пилипенко Олександр Іванович
84. Пилипенко Трохим Іванович
85. Просяник Тетяна
86. Пилипенко Марія
87. Пилипенко Іван
88. Сіренко Потап
89. Сіренко Василина
90. Сіренко Лідія Олексіївна
91. Сіренко Данило
92. Сіренко Михайло
93. Сварієнко Ліда
94. Сварієнко Шура
95. Сварієнко – *отрок*
96. Страшненко Катя
97. Страшненко – *отрок*
98. Шаповал Мотря
99. Шаповал Варвара
100. Шапаренко Химка
101. Шапаренко Іван
- 102–105. Школи – *сім'я*
106. Гончар Захарко Андрійович

Хутори – Бондарі, Білани, Радьки, Сірівка, Світличні

1. Матюха Петро Іванович
2. Матюха Петро Єгорович
3. Штефан Іван Петрович
4. Штефан Ганна
5. Пасько Гнат Іванович
6. Пасько Ганна Іванівна
7. Пасько Харитина Гнатівна
8. Пасько Марія Гнатівна
9. Пасько Антон Гнатович
10. Пасько Михайло Гнатович
11. Світличний Гнат Лукич
12. Світлична Марія Гнатівна
13. Світлична – Гнатова жінка
14. Карабаш Василь Петрович
15. Карабаш Марфа Микитівна
16. Карабаш Володимир Васильович
17. Карабаш Григорій Васильович

18. Карабаш Віра Василівна
19. Карабаш Дуня Василівна
20. Варакута Григорій
21. Варакута Варвара
22. Варакута Іван Григорович
23. Білан Меланія Миколаївна
24. Білан Микола Олексійович
25. Білан Іван Федорович
26. Білан Павло Васильович
27. Білан Платон Юхимович
28. Білан Володимир Платонович
29. Білан Микола Платонович
30. Білан Галина Василівна
31. Білан Григорії Устимович
32. Білан Оксана
33. Білан Іван Іванович
34. Білан Петро Миколайович
35. Мелешко Варфоломій Пилипович
36. Мелешко Ксенія Єфросіївна
37. Мелешко Ілько Варфоломійович
38. Різник Федір Васильович
39. Різник Профирій Тимофійович
40. Матвієць Килина Василівна
41. Бабка Мокрина
42. Жук Тетяна
43. Цілінка Семен Васильович
44. Палій Купріян
45. Радько Петро Сергійович
46. Варакута Андрій
47. Заїченко Марія Василівна
48. Радько Федот Никифорович

Хутори – Остапці, Підтикани, Довбні, Ядами

1. Підтикан Ганна Никифорівна
2. Підтикан Олексій Миколайович
3. Підтикан Валентина Миколаївна
4. Підтикан Олександр Миколайович
5. Підтикан Олена Федотівна
6. Підтикан Лукія
7. Підтикан Василь Федотович
8. Підтикан Мотря
9. Підтикан Василь Гнатович

10. Підтикан Андрій Васильович
11. Підтикан Михайло Васильович
12. Підтикан Василь Іванович
13. Підтикан Пріська
14. Підтикан Конон Васильович
15. Підтикан Петро Гнатович
16. Підтикан Григорій Гнатович
17. Підтикан Іван Васильович
18. Підтикан Тимофій Гнатович
19. Підтикан Ганна Василівна
20. Підтикан Терешко Іванович
21. Підтикан Павло Іванович
22. Підтикан Антон Іванович
23. Підтикан Яків Єфремович
23. Підтикан Іван Якович
25. Підтикан Ганна Яківна
26. Підтикан Катерина Яківна
27. Підтикан Настя Яківна
28. Підтикан Лаврентій Лькович
29. Підтикан Оксана Лаврентіївна
30. Підтикан Марфа
31. Довбня Григорій Никифорович
32. Довбня Тетяна Никифорівна
33. Довбня Іван Олексійович
34. Довбня Оришка Петрівна
35. Деркач Наташа
36. Довбня Галина
37. Довбня Петро
38. Довбня Серафима Никифорівна
39. Довбня Ганна Іванівна
40. Довбня Тетяна
41. Доненко Антон
42. Доненко Ганна
43. Остапець Макар Опанасович
44. Остапець Олексій Купріянович
45. Остапець Катерина Олексіївна
46. Остапець Євгенія Олексіївна
47. Остапець Гарасько Парійонович
48. Джебка Іван Степанович
49. Джебка Ольга Василівна
50. Джебка Тамара Іванівна
51. Рій Дмитро Григорович

52. Рій Меланія
53. Рій Одарка Дмитрівна
54. Рій Варвара Дмитрівна
55. Рій Петро Дмитрович
56. Рій Параска Дмитрівна
57. Крамаренко Михайло Федорович
58. Різник Ілько Омелянович
59. Раць Данило
60. Раць Ганна Данилівна
61. Адам Іван Григорович
62. Адаменко Тимофій Григорович
63. Карабаш Митрофан
63. Карабаш Кіндрат
64. Карабаш Степанида
65. Чирва Яків
66. Чирва Настя
68. Матвієць Іван Пимонович
69. Матвієць Оришка Іванівна
70. Матвієць Ніна Іванівна
71. Матвієць Пріська Іванівна
72. Матвієць Гаврило
73. Матвієць Феонія
74. Матвієць Анюта Гаврилівна
75. Матвієць Матюха Оксана
76. Матюха Григорій Григорович

с. Ревівка

1. Безугла Євгенія
2. Безугла Олексій
3. Гончар Іван і його сім'я, 5 чоловік
4. Гордій Варка
5. Рева Гапка
6. Рева Одарка
7. Рева Василь
8. Рева Василь
9. Рева Володимир
10. Рева Дмитро
11. Рева Іван
12. Рева Антон
13. Рева Микола
14. Рева Іван

15. Рева Іван
16. Рева Микола
17. Рева Мусій
18. Рева Оксана
19. Рева Палажка
20. Рева Пріська
21. Рева Прохор
22. Чирва Варвара Антонівна
23. Чирва Олексій Антонович
38. Ярина Онисько
39. Ярина Василь

2004 р.

СПИСОК

репресованих селян у с. Заруддя на Полтавщині
упродовж 1930–1932 рр.

№№ п/п	Прізвище, ім'я та по батькові	Рік народження
1930 рік		
1.	Моргун Федір Порфирівич	1878
2.	Краснокутський Яків Савович	1887
3.	Маклаков Самсон Тихонович	1891
4.	Сіренко Марія Степанівна	1891
5.	Волювач Тимофій Махтейович	1889
6.	Краснокутський Яків Захарович	–
1932 рік		
7.	Лиходід Костянтин Гнатович	1881
8.	Мороз Прокіп Омелянович	1897
9.	Карпій Степан Демидович	1875
10.	Сіренко Потап	1880
11.	М'якенький Іван Григорович	1910
12.	Мочайло Павло Григорович	–
13.	Мочайло Яків Данилович	1910
14.	Мороз Герасим Васильович	1890

*Списки померлих та репресованих селян станом на квітень 1990 р.
склала Капустян Ганна Тимофіївна за спогадами свідків: Гончар Клавдії
Яківни, Гончара Данила Антоновича, Волювач Лідії Андріївни.
1993 р.*

МАРТИРОЛОГ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

(сіл Лисянського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

В районному центрі Лисянка Черкаської області відкрито пам'ятник жертвам голодомору 1932–1933 років. Цей пам'ятник знаходиться біля новозбудованої церкви. Біля пам'ятника на плиті викарбувані назви сіл Лисянського району і кількість померлих з голоду [душ] в кожному селі:

Назва села	Кількість померлих	Назва села	Кількість померлих
Босівка	400	Писарівка	463
Боярка	650	Погибляк	7
Будище	9	Почапенці	1750
Бужанка	900	Кам'яний Брід	560
Верещаки	750	Ріпки	121
Виноград	310	Розкошівка	80
Вотилівка	600	Рубаний Міст	413
Ганжалівка	220	Семенівка	195
Дібрівка	300	Смільченці	760
Дашуківка	327	Тихонівка	136
Дубина	2	Товсті Роги	100
Жаб'янка	500	Федюківка	222
Журжинці	300	Хижинці	900
Кучківка	186	Чаплинка	55
Лисянка	1210	Чеснівка	253
Михайлівка	28	Шестеринці	320
Орли	120	Шубині Стави	286
Петрівська Гута	200	Шушківка	25
Петрівка–Попівка	60	Яблунівка	591
Всього в селах району під час голоду загинуло – 13800 душ			

Дорогі друзі! Хочу повідомити вам, що тут цифри занижені. Жителі села Яблунівки казали мені, що в їхньому селі померло з голоду понад 900 душ.

В селі Жаб'янка Лисянського району Черкаської (бувша Київська) області одну молодицю, яка охляла з голоду, викинули на віз і везли на цвинтар. Вона просить: “Дайте мені щось з'їсти, дайте мені вижити, і я буду вам робити день і ніч, тільки дайте вижити”. (Вона мала на увазі, що буде день і ніч робити в колгоспі). Як же ж хотілося жити цій жінці! Але її одвезли на цвинтар і живою кинули в яму. По-вуличному цю жінку звали Джигирка.

Надіслав П.Славгородський.

с.Бужанка Лисянського р-ну Черкаської обл.

[Підпис] П.Славгородський

2 вересня 2003 р.

МАРТИРОЛОГ

жертв голодомору 1932–1933 рр.

(с.Новоолександрівка (зал.ст.Адабаш)

Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.)

№№ п/п	Прізвище, ім'я	Примітки
1	Ткачук Одарка	
2	Ткачук Серафима	
3	Савин Іван	
4	Савин Килина	
5	Бересюченко Василь	Брати
6	Бересюченко Іван	
7	Бересюченко Матвій	
8	Литвин Микита	Брати
9	Литвин Петро	
10	Нещадим Пилип	
11	Нещадим Клава	
12	Петренко Пилип	
13	Петренко Дмитро	
14	Савинко Євдокія	
15	Нещадим Павло	Сім'я
16	Нещадим Харитина	
17	Нещадим Микола	
18	Нещадим Олена	
19	Нещадим Марія	
20	Бабій Іван	
21	Воропайло Гнат	
22	Стрельченко Кирило	Сім'я
23	Стрельченко Параска	
24	Стрельченко Іван	
25	Криштин Марфа	Залишилось троє дітей
26	Криштин Іван	
27	Герасименко Омелян	Залишилось троє дітей
28	Герасименко Ганна	
29	Притуляк Левко	Сім'я
30	Притуляк Федора	
31	Притуляк Павло	
32	Притуляк Іван	
33	Притуляк Олена	

№№ п/п	Прізвище, ім'я	Примітки
34	Кибенко Пилип	Сім'я
35	Кибенко Ганна	
36	Кибенко Іван	
37	Кибенко Раїса	
38	Кибенко Єля	
39	Кибенко Клава	

Список надіслала до Асоціації дослідників голодоморів в Україні Довгопола Надія Іванівна, 1930 р. народження, жителька с.Новоолександрівки Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл., яка свідчить: “Ці відомості мені передала моя сестра, Гаркавенко (в дівочтві Петренко) Марія Іванівна, 1920 р. народження (нині покійна), уродженка с.Новоолександрівки Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.”.

*[Підпис] Н.Довгопола.
28 березня 2004 р.*

МАРТИРОЛОГ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

(с.Пирогои Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавської) обл.)

Вмирили сім'ями.

Список померлих від голоду у 1932–33 роках, складено за свідченнями очевидців: Полякової Софії Тимофіївни, Пікуль Степаниди Сергіївни, Котляр Марії Андріївни, Сливець Клавдії Парфентіївни, письменника Петра Панча, Шакун Євдокії Григорівни, Мамон Анастасії Іванівни, Ситникової (Торубари) Марії Парфентіївни, Гудима Михайла Андрійовича.

1. Поля Паламаренко.

2–3. Брати Торубара Іван та Григорій.

4–5. Катя Нестеренко і її чоловік Олександр Нестеренко.

6–10. Кириченків Василь Іванович (батько), Тетяна Іванівна (мати) і троє їхніх дітей – Гриша, Яша і Маруся.

11.Семененко Профирій Якимович.

12–13. Гудим Грицько Назарович, Яків Назарович (його брат).

14–16. Діти Гудим Олени Тимофіївни – Вася, Люда і Люба.

17. Ольга.

18. Марія (дочка Котляр Марії Опанасівни).

19–24. Родина Козаків – шість чоловік (батько, мати і діти).

25–30. Діди Харитон Васенко і Харлантій Васенко (брати) та їхні діти – сини Грицько і Макар (діда Харитона) та сини Максим і Семен (діда Харлантія).

- 31–35. У діда Пісенка – Іван, Антон, і дід, і баба, і дочка Настя.
36–46. Десятеро дітей і чоловік Дюзько Гапки Юхимівни.
47–49. Три дочки Марії Андрієнчихи – Саня, Наташа і (ім'я невідоме).
50–56. Ткаченко Василь Іванович, його дружина і їхні п'ятеро дітей.
57. Раю Борсук батьки зарізали і їли (дехто називає цю сім'ю Вакуленками).
58–68. Цілий рід (вулична кличка “Колодьки”) – батьки і їх одинадцятьоро дітей.
69–73. Батько (Федора Кузьмича), його два сини і дві дочки — Грицько..., Марія і Оксана.
74–78. Брат і сестра матері, Сливець Клавдії Парфентіївни – Василь і Марфа та троє дітей Марфи.
79–102. *(Про ці жертви написав у своєму щоденнику Петро Панч 16 та 24 червня 1933 року):*
Батьки блакитноокого Павлушка, Микити і сопливого Івана, блакитноокий Павлушка, “якась баба”, цю жінку знайшли в полі, на ріллі. (Ішла вона із сусіднього села).
Одного ранку попід тином стояли трупів п'ятнадцять. (Весною, як почало відтавати, трупи почали звозити на слідство), ще молодий селянин з короткою борідкою, колишній столяр, колгоспник, двоє колгоспників із артілі Ворошилова, Микита.
Сестра Шакун Євдокії Григорівни – Віра.
Син Федько Христини Єлисеївни Андрій.
105–106. Торкут Григорій і його дружина Гашка.
107–109. Борсук Федора, її брат Яким і їхня мати Оксана.
110–114. Вся сім'я: Зінченко Марфа (її чоловіка було вбито на війні у 1914 році), троє дітей і її брат Василь.
115–119. Зінченко Григорій Іванович, його дружина Параска і троє їхніх дітей – Санька, Наташка і Мишко.
120–129. Питленко Іван Захарович. і вся його сім'я – дев'ятеро дітей: Віктор, Оляна,... (Залишилося лише двоє – Микола і його мати).
130–132. Торубара Свиридон і його двоє дітей – Віктор і...
133–134. Гребінь Марко і його дружина.
135–136. Питленко Семен і жінка, яку він прийняв. (З дружиною розійшовся).
137–139. Питленко Яків і його сім'я – двоє синів. (Дружина залишилася).
140–141. Гудим Афанасій і його дружина.
142. Василь.
143–(?) Діти Котляра Антона.
144–146. Котляр Трохим, його дружина і їхня дочка.
147–152. Батько (Титко), його дружина (мати Котляр Тетяни Титівни) і троє дітей – Поля, Катя і їхній брат.

153. Гудим Іван Вакулович.
 154. Гудим Влас Вакулович.
 155–162. Нестеренки – сім'я велика – мати і її діти: Тимофій, Галя (11 років), Федора і Циклета (їм років по 30), Остап, Сашко, Кирило.
 163–164. Войцех Сергій Михайлович. і його молодший син Василь.
 165–166. Дружина Войтенка Якіма Івановича (Марія) і її дочка.
 167–168. Торкут Григорій Григорович і його дружина (старі люди).
 169–175. Велика сім'я Гудимів (вже дорослі) – Гудим Фелін Савич, Полікарп, Галина, Андрій, їхні батько і мати і дід.
 176–178. Степаненко Петро Трохимович і його двоє малих дітей, (а жінка вижила).
 179–183. Бражник Трохим – сім'я вимерла вся – чоловік п'ять і молоді і старі; (дві дівчинки із їхньої сім'ї залишилися в живих).
 184–195. Сливці: померли Роман, Терентій і Борис – три брати, жили вони по Глобинській дорозі. А скільки у них сімей було! Скільки душ померло! У Романа залишилася живою лише одна дочка, а три душі померли. У Терентія теж залишилася живою лише одна дочка, три-чотири душі померли. У Бориса померли дочка, батько і мати (залишився Григорій Борисович.).
 196–(?). Сім'я Гусаків (скільки їх душ було?) теж вимерла.
 197–199. Гудим Віктор (Андрійович), Іван (Андрійович) та їхній двоюрідний брат Микола.

Список жертв голодомору у селі Пирого Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавська) області ще не дописано.

Матвієць Олександр. Голодомор 1932–1933 років... у селах Пирого і Яроші Глобинського району Полтавської області... 2004 р.

МАРТИРОЛОГ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

(с.Райківщина Яготинського р-нуКиївської (нині Полтавська) обл.)

1. Бакума Григорій Семенович – 50 років
2. Василенко Катерина Іванівна – 70 років
3. Василенко Олімпіада Іванівна – 58 років
4. Василенко Іван Федорович – 40 років
5. його дитина
6. його дитина
7. його дитина
8. його дитина
9. Василенко Федір Федорович – 70 років

10. Василенко Марія Семенівна – 67 років
11. Василенко Дмитро Федорович – 72 років
12. Василенко Оксана Гаврилівна – 71 років
13. Василенко Данило Дмитрович – 35 років
14. Василенко Орина Іванівна – 33 років
15. Василенко Володимир Данилович – 2 роки
16. Василенко Михайло Дмитрович – 34 років
17. Василенко Іван Дмитрович – 23 років
18. Василенко Галина Дмитрівна – 20 років
19. Василенко Ганна Григорівна – 59 років
20. Василенко Микола Микитович – 26 років
21. Оришка – 37 років
22. Чоловік Оришки – 40 років
23. Василенко Олександр Васильович – 60 років
24. Василенко Степан Васильович – 55 років
25. Василенко Дуня Данилівна – 57 років
26. Василенко Василь – 77 років
27. Василенко Петро Васильович – 30 років
28. Василенко Ганна Іванівна – 29 років
29. Василенко Петро Петрович – 7 років
30. Василенко Дуня Петрівна – 10 років
31. Василенко Василь Якович – 50 років
32. Василенко Дуня Ігнатівна – 48 років
33. Василенко Кузьма Андрійович – 40 років
34. Василенко ... Вавілівна – 38 років
35. Василенко Орина – 50 років
36. Василенко Мотря – 13 років
37. Василенко Андрій Андрійович – 62 роки
38. Василенко Катерина – 60 років
39. Василенко Олена Наумівна – 50 років
40. Василенко Ганна – 20 років
41. Василенко Петро – 17 років
42. Василенко Микола – 13 років
43. Василенко Федір Іванович – 65 років
44. Василенко Ганна – 60 років
45. Василенко Йосип Федорович – 32 років
46. Василенко Дуня Андріївна – 43 років
47. Василенко Микола Йосипович – 12 років
48. Василенко Ганна Йосипівна – 10 років
49. Василенко Яків Петрович – 69 років
50. Василенко Микола – 64 роки

51. Василенко Василь Васильович – 66 років
52. Василенко Мотря Іванівна – 65 років
53. Гоголенко Григорій Андрійович – 75 років
54. Гоголенко Ганна – 70 років
55. Гоголенко Данило – 15 років
56. Гоголенко Софія – 20 років
57. Гоголенко – 50 років
58. Гоголенко Олексій – 30 років
59. Гоголенко Олена – 28 років
60. Гоголенко Петро Олексійович – 7 років
61. Гоголенко Віра Олексіївна – 5 років
62. Дикий Антон Данилович – 45 років
63. Дика – його дружина – 43 роки
64. Галя
65. Оля – їх діти
66. Віра
67. Дикий Андрій Гаврилович – 62 років
68. Дика Ганна Андріївна – 19 років
69. Дикий Василь Андрійович – 35 років
70. Дика Катерина Андріївна – 34 років
71. Дика Дуня – 9 років
72. Дикий Грицько Пилипович – 25 років
73. Дикий Пилип Павлович – 56 років
74. Дикий Петро Григорович – 37 років
75. Дика Устя – 35 років
76. Дикий Іван Петрович – 9 років
77. Дика Марія Петрівна – 7 років
78. Дикий Григорій Митрофанович – 55 років
79. Дика Євдокія – 53 років
80. Дикий Андрій Мусійович – 53 років
81. Дика Маруся – 50 років
82. Дика Віра Андріївна – 21 років
83. Дикий Тиміш Андрійович – 84 роки
84. Дика Віра Андріївна
85. Дикий Іван Федорович – 60 років
86. Дика – його дружина – 57 років
87. Дикий Захарко Петрович – 68 років
88. Дикий Грицько Трохимович – 15 років
89. Дикий Олексій Трохимович – 13 років
90. Калита Андрій Федорович – 72 років
91. Калита Софія Іванівна – 60 років

92. Калита Дмитро Антонович – 25 років
93. Калита Федір Федорович – 73 років
94. Калита Олександра Іванівна – 71 років
95. Калита Кирило Якович – 73 років
96. Калита Павло Дмитрович – 14 років
97. Калита Маруся Дмитрівна – 8 років
98. Калита Яків Григорович – 60 років
99. Калита Марта Андріївна – 58 років
100. Калита Степанида Яківна – 35 років
101. Калита Галина Яківна – 33 років
102. Калита Ігнат Васильович – 60 років
103. Калита Тетяна Василівна – 58 років
104. Калита Пріська Василівна – 55 років
105. Калита Олексій Васильович – 65 років
106. Калита – його дружина – 63 років
107. Калита Андрій Олексійович – 26 років
108. Калита Дуня – *його дружина* – 25 років
109. *Їх дитина* – 1 рік
110. Калита Опанас – 70 років
111. Калита Пріська – 68 років
112. Калита Михайло – 70 років
113. Калита Параска – *його дружина* – 68 років
114. Калита Василь Андрійович – 55 років
115. Калита Марія – 53 років
116. Косогор Григорій – 45 років
117. Косогор Пріська – 44 років
118. Косогор Надія Григорівна – 12 років
119. Косогор Опанас Григорович – 9 років
120. Косогор Микола Григорович – 10 років
121. Косогор Володимир – 50 років
122. Косогор Палажка – 49 років
123. Красюк Опанас – 70 років
124. Красюк Віра – 68 років
125. Красюк Микола – 40 років
126. Красюк Одарка Григорівна – 39 років
127. Красюк Микола Миколайович – 12 років
128. Красюк Василь Миколайович – 10 років
129. Купрій Іван – 43 років
130. Ланда Федір Дмитрович – 20 років
131. Матвієнко Артем Григорович – 40 років
132. Матвієнко Параска – *його дружина* – 69 років

133. Матвієнко Грицько Грицькович – 35 років
134. Недобій Павло Федорович – 32 років
135. Недобій Маруся Данилівна – 34 років
136. Віра
137. Надія – *їх діти*
138. Люба
139. Марія
140. Недобій Карпо Іванович – 70 років
141. Недобій Михайло Карпович – 55 років
142. Недобій Маруся Григорівна – 53 років
143. Недобій Іван Павлович – 35 років
144. Недобій Грицько Іванович – 5 років
145. Недобій Антон Павлович – 42 років
146. Недобій Ліда Антонівна – 13 років
147. Недобій Петро Антонович – 14 років
148. Недобій Василь Антонович – 10 років
149. Натойлад Іван Онуфрійович – 35 років
150. Натойлад Уляна – 34 років
151. Натойлад Іван Іванович – 8 років
152. Натойлад Віра – 6 років
153. Натойлад Дуня – 16 років
154. Пустовій Йосип Іванович – 31 років
155. Пустовій Настя – 28 років
156. Пустовій Петро Йосипович – 6 років
157. Пустовій Надія Йосипівна – 4 років
158. Ройко Олександр Андрійович – 65 років
159. Ройко – його дружина – 63 років
160. Ройко Дмитро Іванович – 64 роки
161. Ройко Н. – його дружина – 62 років
162. Ройко Степан Андрійович – 40 років
163. Ройко Тетяна Семенівна – 38 років
164. Усик Григорій Іванович – 66 років
165. Усик Килина – його дружина – 65 років
166. Усик Петро Григорович – 35 років
167. Усик Галина Петрівна – 32 років
168. Іван – 15 років
169. Галя – *їх діти* – 13 років
170. Усик Федір Григорович – 40 років
171. Усик Тетяна – 42 роки
172. Іван – 15 років
173. Дочка – *їх діти* – 7 років

174. Усик Володимир Сергійович – 6 років
175. Усик Кирило Іванович – 29 років
176. Усик Галина Василівна – 32 років
177. Галя – їх дочка – 2 роки
178. Усик Василь Павлович – 23 років
179. Хлопчик – 3 роки
180. Усик Василь Андрійович – 70 років
181. Усик Ганна – 69 років
182. Царенко Домаха Михайлівна – 57 років
183. Царенко Мотря Іванівна – 25 років
184. Царенко Григорій Павлович – 55 років
185. Царенко Ганна – 54 років
186. Царенко Віра – 18 років
187. Чиргикало Василь Васильович – 65 років
188. Штипура Михайло Григорович – 64 років
189. Штипура Оксана – 62 років
190. Штипура Маруся – 28 років
191. Калита Олена Дмитрівна – 6 років
192. Калита Ліда Дмитрівна – 4 роки
193. Бакума Настя – 51 рік
194. Варя – їх дочка – 22 роки
195. Недобій Андрій Михайлович – 24 років
196. Недобій Павло Федорович – 85 років
197. Усик Степан Іванович – 36 років

Список жителів складений вихідцем з цього села Калитою Петром Сергійовичем у 1985 році з розповідей старожила села Калити Гаврила Івановича, 1902 року народження, уточнений жителями села, свідками цього жахливого голодомору: Диким Дмитром Івановичем, 1901 року народження, Недобоем Миколою Андрійовичем, 1909 року народження, Полежалим Федором Федоровичем, 1912 року народження, Калитою Вірою Дмитрівною, 1924 року народження, Диким Федором Семеновичем, 1921 року народження.

2008 р.

**МАРТИРОЛОГ
ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР.**

(с.Свердлівка Коропського р-ну Чернігівської обл.)

1. Вапник Зоя Павлівна
2. Вапник Іван Пилипович
3. Ворожбит Агафія Олександрівна
4. Ворожбит Акулина Пилипівна
5. Ворожбит Гордій Миколайович
6. Ворожбит Микола Макарович
7. Ворожбит Проня Миколаївна
8. Головій Дуня Михайлівна
9. Дем'янець Марина Степанівна
10. Дем'янець Марфа Василівна
11. Замченко Степан Павлович
12. Клесун Василь Федотович
13. Корда Анна Йосипівна
14. Корда Микита Павлович
15. Костюченко Петро Лупанович
16. Корда Петро Федорович
17. Омельченко Михей Захарович
18. Омельченко Марія Пилипівна
19. Омельченко Ганна Григорівна
20. Омельченко Марія Тихонівна
21. Омельченко Іван Тихонович
22. Омельченко Василь Тихонович
23. Мартирієв Дмитро Васильович
24. Мартирієва Прасковія Іванівна
25. Пилипенко Іван Данилович
26. Костюченко Галина Петрівна
27. Костюченко Лазар Петрович
28. Скубач Сергій Минович
29. Сова Настя Михайлівна
30. Шека Іван Макарович
31. Шека Макар Сидорович
32. Шека Марія Іванівна
33. Шека Павло Іванович
34. Шека Пелагея Іванівна
35. Шека Пилип Пилипович
36. Шека Степан Іванович

**МАРТИРОЛОГ
ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.**

(с. Сорокотяги Жашківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

№№ п/п	Прізвище, ім'я та по батькові	Вік, років	Примітки
1	Аврамчук Жорж Іванович		Пендюри
2	Аврамчук Андрій Іванович		
3	Аврамчук Микола Іванович		
4.	Бабій Остап		
5.	Бабій Григорій Остапович		
6.	Бабій Катерина Остапівна		
7.	Бабій Меланія Остапівна		
8.	Бак Микола Іванович		
9.	Бак Іван Іванович		
10.	Бак Катерина Іванівна		
11.	Бак Олексій Іванович		
12.	Бачкало Михайло Герасимович	51	
13.	Бачкало Палажка	50	
14.	Бачкало Горпина Михайлівна	21	
15.	Бачкало Яків Михайлович	19	
16.	Білоус Галина Микитівна		Пількова
17.	Білоус Олександра		
18.	Білоус Оверко		
19.	Білоус Оксана		
20.	Білоус Юрій		
21.	Білоус Олександра		
22.	Білоус Віра Юріївна		
23.	Білоус Василь Юрійович		
24.	Білоус Іван Юрійович		
25.	Білоус Мотря Юріївна		
26.	Блощинський Василь		Живим похоронили
27.	Блощинська Антоніна		
28.	Блощинська Ніна		
29.	Бевзюк Максим Семенович		
30.	Бевзюк Ксенія		
31.	Бевзюк Дмитро Максимович		
32.	Бевзюк Ганна Максимівна		
33.	Бевзюк Іван Максимович		
34.	Бевзюк... Максимович		
35.	Бевзюк... Максимівна		
36.	Блощинський Кіндрат		Юзьків брат

№№ п/п	Прізвище, ім'я та по батькові	Вік, років	Примітки
37.	Блощинська Єва		
38.	Блощинський Ганна Кіндратівна		
39.	Блощинський Олексій Кіндратович		
40.	Блощинський Олександр Кіндратович		
41.	Бондарук Володимир Семенович		Діти Семена і Одарки Дзюби
42.	Бондарук... Семенівна		
43.	Бондарук... Семенович		
44.	Бондарук... Семенович		
45.	Бульба Марко Трохимович		Батько дружини Івана Шкурки
46.	Бульба Євдокія Семенівна		
47.	Бульба Григорій Маркович		
48.	Бульба Микола Маркович		
49.	Бульба Олена Марківна		
50.	Бульба Тивидот		
51.	Бульба Олександр Тивидотович		
52.	Вікторук Карпо Єфремович	16	Брат Черниш Катерини Єфремівни
53.	Вікторук Павло	21	Їхній сусід
54.	Вікторук Микита Тимофійович		
55.	Вікторук Югіна Федотівна		
56.	Гаврилюк Олександр		Батько Федора Морозив мати ?
57.	Гаврилюк Федора		
58.	Гаврилюк Іван Євдокимович	22	Оксентів брат
59.	Кіндратюк Антін	51	Жив на степу
60.	Кіндратюк Фросина	50	
61.	Кіндратюк Тихін Антонович	16	
62.	Кіндратюк Тетяна Антонівна	14	
63.	Кіндратюк Василь	50	Жили коло Вакулів
64.	Кіндратюк Ялосовета	48	Дружина
65.	Кіндратюк Прокіп	51	
66.	Кіндратюк Мотря Фотіївна	48	Дружина
67.	Кіндратюк Яків Панасович	49	Жили коло Вакулів
68.	Кіндратюк Григорій Якович	12	
69.	Кіндратюк Олексій Климович	52	Жили там, де старий клуб

№№ п/п	Прізвище, ім'я та по батькові	Вік, років	Примітки
70.	Кіндратюк Марта Миколаївна	50	
71.	Кіндратюк Григорій Олексович	4	
72.	Кіндратюк Марія Олексіївна	2	
73.	Лисенко Ганна Марківна	14	Жили позаду Нестора
74.	Лисенко Рухля	34	Жили позаду Нестора
75.	Лисенко Хайка	32	
76.	Лисенко Профир	54	
77.	Лисенко ?	54	Дружина
78.	Лукашук Антін		
79.	Лукашук Григорій Андрійович		Дід Стоян Марії
80.	Лукашук Іван Артемович		
81.	Лукашук Нивка		
82.	Лукашук Мавра		
83.	Лукашук Бетя		
84.	Мазур Василь		Дід Шкільник Ганни Н.
85.	Мазур Марія		Дружина
86.	Мазур Нестор Васильович		
87.	Мазур Меланія		Дружина
88.	Мазур Григорій Несторович		
89.	Мазур Антоніна Несторовна		
90.	Мазур Іван Несторович		
91.	Мазур Марія Нестеровна		
92.	Майор Антін Харитонович		Батько Миколи Коколі...
93.	Майор Марія Іванівна		Фотеєва
94.	Маринкевич Іван Миколайович		Брат Ялосовети Апатьово...
95.	Маринкевич... Іванівна		
96.	Маринкевич... Іванівна		
97.	Маринкевич Іван Федорович		Брат Ксенії Шкурківської
98.	Маринкевич Василь Никонович		
99.	Маринкевич Павло Васильович		
100.	Мельник Наталка	46	Мати Нестора Михайлова
101.	Мельник Ярина Михайлівна	14	Сестра Нестора Михайлова
102.	Мельник Петро Данилович	6	Жили за греблею
103.	Мельниченко Федір Гнатович	42	Кендюки
104.	Мельниченко Оляна	40	Дружина

№№ п/п	Прізвище, ім'я та по батькові	Вік, років	Примітки
105.	Мельниченко Прокіп Федорович	14	
106.	Мельниченко Фанаська		
107.	Мельниченко Ярина		Дочка
108.	Мельниченко ?		Син
109.	Михайлевський Юстин		
110.	Михайлевська ?		Дружина
111.	Михайлевська Юзефа Юстинівна		
112.	Москалюк Андрон	20	
113.	Панасюк Панас		Батько Софії Ярмол...
114.	Панасюк Мотря		
115.	Поліщук Петро Григорович		Двоюрідний брат Ксенії Несторової
116.	Починок Антін		Циганок
117.	Починок Ганна		Дружина
118.	Починок Антін		Макунди
119.	Починок Настя		Дружина
120.	Починок Тетяна Антонівна		
121.	Починок Марія Антонівна		
122.	Починок Федір Антонович		
123.	Починок Софія		Мати Степаниди Яринкової
124.	Починок Самійло		Чоловік
125.	Починок Антін Самійлович		
126.	Починок Ганна Самійлівна		
127.	Починок... Самійлівна		
128.	Починок Ониська	45	Жили на Білоусівці
129.	Починок Іван Миронович	21	
130.	Починок Марина	49	
131.	Починок Олексій Фалимонович	13	
132.	Починок Михайло Фалимонович	9	
133.	Починок Павло Фалимонович	1	
134.	Починок Митрофан		Циганок
135.	Починок Лікера Фотіївна		
136.	Починок Марія Митрофанівна		
137.	Починок Леонтій Митрофанович		
138.	Починок Надія Митрофанівна		
139.	Починок Григорій Федорович		

№№ п/п	Прізвище, ім'я та по батькові	Вік, років	Примітки
140.	Починок Михайло Григорович		
141.	Пригодюк Наталка		Мати Ганни Лампини
142.	Пригодюк Манило Миколайович		
143.	Пригодюк Марія Миколаївна		
144.	Пригодюк Михайло		
145.	Пригодюк ?		Дружина
146.	Пригодюк ?		Син
147.	Пригодюк ?		Син
148.	Пригодюк Софія		Родичка Ганни Лампини
149.	Пригодюк Микола		
150.	Пригодюк Федір		
151.	Пригодюк Пилип		Гиндюр
152.	Пригодюк Гарійон Пилипович		
153.	Пригодюк Мусій Пилипович		
154.	Пригодюк Петро Пилипович		
155.	Рекротюк Антін Васильович		Родичі Марії Цедрової
156.	Рекротюк Марія Василівна		
157.	Рекротюк Наталка Василівна		
158.	Рекротюк Конон		Йошків батько
159.	Рекротюк Ониська Кононівна		
160.	Рекротюк Михайло Кононович		
161.	Рекротюк ? Кононович		
162.	Рекротюк Мехтод Кирилович		
163.	Рекротюк Надія Кирилівна		
164.	Рекротюк Трохим Кирилович		
165.	Сердун Павло Сергійович		Гедзи
166.	Сердун Марія Дмитрівна		
167.	Сердун Тетяна Павлівна		
168.	Сердун Лідія Павлівна		
169.	Сучок Андрон	20	
170.	Сучок Василь		Батько Сучка Семена
171.	Сучок Андрій Васильович	9	Мати зарубала і зварила
172.	Сучок Антоніна Василівна		
173.	Сучок Іван Васильович		
174.	Сучок Марія Василівна		
175.	Токменко Євдоким	46	Каленики
176.	Токменко Мотря	44	Дружина
177.	Токменко Тетяна Євдокимівна		

№№ п/п	Прізвище, ім'я та по батькові	Вік, років	Примітки
178.	Токменко ? Євдокимівна		
179.	Токменко ? Євдокимович		
180.	Черниш Петро Дмитрович		
181.	Черниш Петро Петрович		
182.	Черниш Гаврило Петрович		
183.	Черниш Олексій Петрович		
184.	Черниш Марія Петрівна		
185.	Черниш ? Петрович		
186.	Черниш Петро Олексійович	4	
187.	Яценко Кузьма		Москалюк Марії Порфіріївни батько
188.	Яценко Секлета		Москалюк Марії Порфіріївни мати
189.	Яценко Антін Кузьмович		
190.	Яценко Петро Кузьмович		
191.	Яценко Олександр Кузьмович		
192.	Яценко Іван		Двоюрідний брат Панаса Яценко
193.	Яценко Устинія Тодосівна		Дружина
194.	Яценко Надія Іванівна		
195.	Яценко Фросина Іванівна		
196.	Яценко ? Іванович		
197.	Баба Пріська		Закопана в Ганни Лампини на городі
198.	Ксеня		Її дочка
199.	Дитина Пендюри		Жила коло Григора Цапа
200.	Дитина Пендюри		Жила коло Григора Цапа
201.	Пчелючка, стара баба		

...

За даними районного архіву, районного ЗАГСу, Жашківського історичного музею, сільських рад, на території нинішнього Жашківського району від голодомору 1932–1933 років померло 5720 жителів, в т.ч. по с.Сорокотяга – 201. Проте дані, безумовно, неточні, так як інформація про померлих бралася із свідчень тих небагатьох очевидців голодомору, що дожили до наших днів.

В с.Сорокотяга на той час було організовано 2 колективні господарства – ім.Ворошилова та ім.Петровського.

За невеличку пайку хліба, яку видавали за кожного привезеного на цвинтар померлого, погодилися звозити: по колгоспу ім.Ворошилова – Гресько Мехтод, по колгоспу ім.Петровського – Сучок Панас Трохимович (Яринка).

Декілька характерних прикладів:

Гресько Мехтод до вмираючої Мельниченко Фанаськи, в якій вже померло двоє дітей: “Лягай на підводу, за тобою другий раз їхати не буду”...

Блошинського Василя (родича Павличенкових) похоронили живим.

Рекротюка Пилипа Кириловича (11 років) похоронили (кинули в яму) живим. [Хлопець] вночі вибрався з ями, двоє суток повз додому і вижив.

В сім'ї Сучка Василя і Ганни (Курочки) померло троє дітей. но жодне з них не було поховане на цвинтарі. Людям говорили, що закопали їх в ямі біля хати. Люди запідозрили неладне, що [батьки] поїли [дітей], то почали слідкувати. І коли сказали, що помер Андрій (9 років), [то] визвали владу. І в печі виявили баняк з м'ясом звареного сина...

*Матеріали підготував Г.Починок.
с.Сорокотяга.*

МАРТИРОЛОГ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

(с.Яроші Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавської) обл.)

Вмирили сім'ями.

Список померлих від голоду у 1932–33 роках, складено за свідченнями очевидців: Криворучко (Яловеди) Анастасії Василівни, Яловеди (Боженко) Уляни Павлівни, Невмивако (Думи) Євдокії Андріївни, Борисенко Олександри Павлівни, Торкут Ольги Іванівни, Невмивако (Борисенко) Віри Іванівни.

1–8. Титаренко Палажка і Вакула та їх шестеро із семи дітей. (Залишилася живою лише Василянка).

9. Боженка Тимофія Юхимовича убили за те, що він їздив міняти на хліб у Росію тряпки.

10. Явтушенко Афанасій.

11. Столій Іван.

12–21. Десятеро дітей Семена Боженка.

22. Боженко Соня.

23. Дума Надя.

24. Дума Андрій.

24. Дума Андрій

25. Батьки (Косогляди) убили свою дочку Галю, зварили і з'їли її.

26. Дочку Гладир Марії Іванівни Віру убили і варили її м'ясо.
- 27–28. Мишко і Маруся (обоє молоді, приїхали із Росії сюди на заробітки).
29. Пікуля Якова вбили – двері поклали на нього і били гирями за те, що нібито [через нього] в колгоспі не стало корови.
30. Бабуся Невмивако (Дума) Євдокія Андріївна.
- 31–33. Покотило Микола, його дружина Ганна, Володимир.
34. Батько Івана Покотила.
- 35–39. Дід Павло, баба Федора, Ольга, Петро і Дмитро.
40. Дід Максим Безнос.
41. Шаїн Степан Федотович.
42. Сестра матері Торкут Ольги Іванівни.
43. Степан Свиридович з'їв свою дитину.
44. Косогляди з'їли свого сина Сашка, якому було 7–8 років.

... На одній вулиці, де стояло 5 хат, померли всі люди.

Список жертв голодомору у селі Яроші Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавська) області ще не дописано. Матвієць Олександр. Голодомор 1932-1933 років... у селах Пирого і Яроші Глобинського району Полтавської області. 2004 р.

МАРТИРОЛОГ

Сім'ї, які вимерли в 1932–1933 рр. у с.Яцини Пирятинського (нині Гребінківський) р-ну Полтавської обл.

Бадьорови: батько Максим, мати Палажка, діти – Ганна, Катерина.

Болотюкови.

Василенко Федір – батько, Віталій – син.

Дзібровини.

Єни Миколи і Софії.

Іханя Якова.

Квасникових.

Кейбалових.

Коргуна Дмитра (12 осіб, з них – 9 дітей).

Кравченка Антона – батько, сини – Андрій і Григорій.

Кузьменко Параски.

Лазаревих.

Семейська Івана.

Семейська Марка Павловича: дружина Палажка Миколаївна; діти – Катерина (1916 р.н.), Санько (1915 р.н.), близнята Мишко і Тетянка (по 4 роки).

Лепешенців.

Мащиних (8 осіб).

Москаленка Грицька (з'їв 4 своїх дітей, пасинка Тендю Василя, 1919 р.н.), убивав чужих дітей, солив м'ясо, носив на базар, відсидів 8 років.

Москаленка Якова Михайловича (1898 р.н.) (7 осіб): батько Михайло (1870 р.н.), діти – Василь (1920 р.н.), Андрій (1924 р.н.), Микола (1926 р.н.), Ілля (1928 р.н.), Костя (1930 р.н.).

Профиреви.

Радченка Івана – 7 душ (сина Миколку батьки з'їли) та померли всі.

Семибратченка Івана – 8 чоловік (з них 6 дітей).

Сідерцеви (мати Марія), 7 чоловік.

Уханя Івана.

Уханя Якова.

Фурси Грицька (з'їв своїх дітей), помер і сам.

Фурси Івана (поховані вдома, в саду, 7 осіб).

Христенка Василя.

Черниша Петра (з'їв своїх дітей), помер і сам.

Штепи Євгена (4 осіб).

Штепи Йосипа – 7 чоловік.

Шупти Гната Харитоновича – батько, Афанасій – син.

Шупти Йосипа (7 дітей).

Шупти Степана Харитоновича (з'їв своїх дітей).

Померли:

Дудка Петро, приблизно 18 р.

Загорулько Сава, приблизно 60 р.

Коргун Мефодій Тимофійович, 4 р.

Кузьменко Андрій Дмитрович, 1926 р.н.

Кузьменко Марія, 40 р.

Лук'янович Мелашка.

Миколенко Ганна.

Миколенко Палажка.

Наследнікова Параска.

Пасічник Панас, приблизно 60 р.

Шупта Омелько, 60 р.

Мартиролог створено за свідченнями К.П.Загорулько (1923 р.н.), К.С.Коргун (1918 р.н.), Г.В.Ковалівської (1920 р.н.), О.В.Мироненко (1925 р.н.).

*[Підписи] К.Загорулько,
К.Коргун, Г.Ковалівська, О.Мироненко.
Записала Л.Ковалівська.
28 серпня 2008 р*

СВІДЧЕННЯ

МАРУСЕВИЧА Миколи Івановича,*(м.Коноп на Сумщині)*

Народився в с.Сасівка на Кіровоградщині.

В 1933 году в голодомор в составе 48 семей я был вывезен на Север в Архангельскую область, в район города Сольвычегодска в леса. Там в большинстве все и погибли. Из 48 семей остались в живых нас трое – мои мать, сестра и я. От смерти нас спасла малярия, которой мы все трое болели в то время. Нас выгнали, чтобы не заразили остальных.

Мать нас отдала в детдом города Сольвычегодска. В детдоме хлеба не давали. Перед сном нам давали каши ложки по четыре и 1 ложку рыбьего жира. С утра до позднего вечера мы паслись на спорыше, который рос вдоль проезжей дороги и под заборами. Дети насилу ходили, а некоторые и ходить не могли, все время спали. Года два там я пробыл. Помню, перевезли в другой детдом в том же городе. Там давали и хлеб, и суп, и кашу. Перед войной нас отвезли в школьный детдом Кировской области (город Пальск), там мы ходили в школу.

Хочу объяснить, что я Марусевичем стал с 1948 года в городе Бресте, когда меня судили линейным судом станции Брест за попытку уехать за границу. Судили меня при закрытых дверях. Судья и два заседателя вроде тройки в оправдание слова не давали сказать. “Ты гастролер, и веры тебе нет”, – говорили, дали тогда 2 года, которые я отбывал в городе Минске по двум фамилиям – Марусевич и Опушко, которые они взяли из подписок о выезде за 24 часа.

Трудно было отбывать. Когда я отбыл срок, направление дали в город Днепропетровск нам двум с напарником. Он родом был из Молдавии. Это было в декабре 1950 года. На работу никто нас не принимал, отделы кадров призывников отказывали и в горсовете отвечали: “Пусть военкоматы вашу судьбу решают”, а милиция давала нам подписку на выезд за 24 часа. Напарника за две подписки отвели в КПЗ. Предупредили, что и меня такая же ждет участь. Через облвоенкомат послали в райвоенкомат Амур-Нижнеднепровска. Оттуда направили на завод Артема в Нижнеднепровске. Но в отделе кадров завода отказали, и я вернулся в военкомат. Они ответили меня: “Мы тебе не няньки, шукай сам работу, у тебя времени хватает и здоровья”. Остаться в городе Днепропетровске нельзя, посадят на 2 года Я решил ехать на Запад и проехать за границу. Коло поезда подошел ко мне парень, разговорились, и он предложил мне не уезжать, а остаться: “Есть дело, будут деньги и одет будешь, иначе замерзнешь. Из склада кирпичного завода украли спецодежду, а утром на базаре нас задержали и судили. Подельнику дали 19 лет и 6 месяцев, 5 – поражения в правах и 5 – высылки. Он был раньше осужден за кражу. Мне дали

10 лет и 3 – поражения в правах. Отбывал под Москвой. Во времена Сталина указ до 25 лет был. После смерти Сталина была амнистия. Отбыв 3 года, я освободился. Направили в город Конотоп Сумской области.

Родом я из села Сасовка Кировоградской области. Мать – Гаркуша Мария по второму браку. Сестра – Полищук Раиса Степановна – по первому. Я – Полищук Иван Степанович, вторая сестра по отцу – Гаркуша, по мужу – Сиротюк. Мать моя добавила мне и сестре года, когда отдала нас в детдом. Она говорит, что в 1933 году мне было 5 лет, но я не верю. Ни отца, ни мать не помню.

Деда моего в 1928 году в коллективизацию раскуркулили, забрали, и он не вернулся. У него было 44 десятины земли. Село Сасовка состояла из пяти хуторов. Дед жил на хуторе Коломийке. Мать показывала, где жил дед. Следующий был хутор Ворошиловка. На тех местах остались горбы от хат. Мать жила на хуторе Мироновке, я – на хуторе Червоний Кут с 1964 года, когда работал в колхозе. В 1965-м вернулся в Конотоп. В 1964 году меня вызывали в сельраду в село Зелене и отдали метрики повторные, в них записано: Полищук Иван Степанович, род. 4–IX 1928 года, село Сасовка Кировоградского р–на Кировоградской обл. Батько – Полищук Степан Демьянович, украинец. Мать – Полищук Мария Александровна, украинка. В сельраде предлагали, чтобы стал на правильные документы и поменял паспорт. Но я отказался, не мог это сделать. Я расписан, жена и дети, все документы: военный билет, трудовые книжки (их две) – все на Марусевича.

Мы с женой воспитали троих детей – двух дочерей и сына. Имеем 6 внуков. Дочери живут отдельно, а сын с невесткой коло нас. Я больной бронхиальной астмой и хронической пневмонией. Жена, Марусевич Анна, болеет эпилепсией, с 1961 года на учете в ЦРБ у психиатра Тарасенка. Когда она обратилась в больницу, чтобы по болезни добавили [пенсию], ее направили в город Ромны в психиатрическую больницу, там она пробыла 1 месяц. Но когда мы ее забирали, врач сказала, что за месяц у нее не было ни одного припадка. Но ей делали уколы. Через два дня припадки снова начались. И так по сегодняшний день. На лекарства не хватает пенсии. Жена моя коло 40 лет проработала в школе техработником, я работал каменщиком на стройках. Перешел в ЖЭК печником – огнеупорщиком–кочегаром. Работал слесарем и кочегаром по школам, последние 8 лет слесарем – сантехником и огнеупорщиком в Управлении осушительных систем.

Работа была грязная и вредная. Кроме слесарной работы, производил ремонты котлов и новые устанавливал, чистил сажу, а ее было много, а также производил ремонты в колодезях водопроводных, чистил канализационные колодези. За вредность давали спецпак – молоко. В в сентябре 1990 г. перешел на пенсию, а в октябре в другой организации поступил кочегаром на отопительный сезон. С 1990 года на отопительных сезонах работал до 1995 года. Платили

хорошо, но когда я подал бумаги в горсобес, заболел, в 1996 году пошел в собес узнать, сделали ли мне перерасчет, чи не сделали. Никто его не делал, и сотрудницы, которая наш квартал обслуживала, в горсобесе я не нашел. Два инспектора и зав. горсобеса Бурин от меня скрывали и адреса ее не дали. Бумаги из бухгалтерии, которые я передал, пропали. Мы с женой подали в прокуратуру города жалобу. Через некоторое время жена узнала, что они переданы в милицию. А милиция ответила: “Никто нам ничего не передавал, и мы не занимаемся такими делами”.

Сколько я намучился с детства, и сейчас началось мучение через НКВДистов – коммунистов. На предприятиях, где работал, также было начальство – коммунисты, воры, аферисты крали машинами, но рабочие молчали. Все видели, но боялись заявлять, а если дойдет в печать, – то напишут: “Факты не подтвердились”. Продолжали жить и воровать, по 4 дачи имели. А рабочие – ни одной.

Во времена Брежнева процветала бюрократия, мафия. Кто не работал, получал больше работяг.

С 1998 года я писал за голодомор и репрессии. При Брежневце молчали, а за дедовщину писали. Геноцид, садизм и дедовщина были во времена Сталина.

Из детдомов тикали партиями, жить в детдомах было невозможно. 10-классники над младшими издевались, били жестоко. Некому было жаловаться. Шла война. Впоследствии судили военным трибуналом директора и активистов – садистов. После войны я на станции Здолбуново коло эшелонов с репатрированными и демобилизованными солдатами встретил хлопца, с которым был в детдоме. Он рассказал, что уже в детдоме не был. Он меня одел-обул, лишние вещи продал. Уговорил меня ехать с ним за границу. “Попадем в американскую зону, ястребки не выловят”, – говорил. Ехали мы в вагонах порожняках по западной колее через Ковель и Владимир–Волынский. Он спал, а я не мог уснуть, все думал. Я же покидал родину. На ходу вночи выпрыгнул из вагона и пишки пошел на муки. Много раз я вспоминал тот случай. Но было уже поздно – поезд ушел навсегда. Был и в Ковеле и Луцке в детприемнике. В настоящее время по соседству живут люди, получают льготы. Одни после освобождения села работали несовершеннолетними, другие до войны родились, третьи были в немецких лагерях с матерями. Я ничем не пользуюсь. Я не могу добиться. Писал в газету “Кіровоградську правду”. Они передали в Управление Службы Безпеки України по Кировоградской области: мне посоветовали писать в Москву. Я писал в ГИЦ – Главный информационный центр. Оттуда пришло, что за 1933 год никакими сведениям не располагают. “Вас судили на Украине, через прокуратуры сверяйтесь”. Получился замкнутый круг. Тем, кого угоняли в Германию, после возвращения на родину было где жить. У репрессированных было хуже. Не оставалось ни жилья, ни средств на существование. Большую часть людей уничтожали на Севере, на Колыме, и тайге, а так, кто остался жив, считали

врагами народа. Когда я работал в колхозе молоковозом на пароконке, одна доярка у меня спрашивала: “Случайно наших не встречал на Севере?” Что я мог ей ответить, я и сам не знал, кто я и кто мои батьки. Спросила бы у моей матери, возможно, она знала, або помнила. Только через 30 лет я узнал свою родину. Писал в национальное радио – глухо молчали, в редакцию газеты “Голос Украины” – без ответа, в “Урядовый курьер” и “Рабочую газету” и прокурору города Конотопа – никто не ответил. Много я не описываю, ужасы и муки не описываю. В войну был и убит, выжил, работал малолеткой – точил боеголовки на военном заводе в городе Ташкенте с 1944-го по 1945 год, перенес. Сейчас муки возобновила банда Кравчука и Кучмы. Много я мог бы рассказать. Из Кировограда СБУ могли бы волокитой не заниматься, а в селе Сасовке Кировоградского р-на Кировоградской обл. могли бы свериться у моих родных и не посылать в Москву. Ездить поездами не за что.

[Підпис] М.Марусевич
2001 р.

СВІДЧЕННЯ

МАРЧЕНКА В.

(м.Біла Церква Київської обл.)

ПРИМАРА ГОЛОДОМОРУ НЕ ПОКИДАЛА СЕЛО

Моторошний, наповнений трагічними подіями 1933 рік, що забрав життя у кожного третього жителя України, тяжів над українським селом і в подальші роки. Люди, яким судилося залишитися живими, з боєм згадували страчених голодом рідних, сусідів й односельців. Радянська влада й далі гнула українських селян до виконання злісних намірів більшовиків про здійснення “всемирной революции”.

Саме тому і наклали непосильні для села податки: 40 кг м’яса, якщо держав поросятко з обов’язковою здачею шкури, 500 літрів молока, якщо маєш корівчину, 300 штук яєць, незалежно від того, чи є в тебе кури, 100 карбованців за кожне дерево у садибі і, звичайно, здача зерна. Однак люди вірили, що вмирати з голоду більше не будуть. Кожна родина намагалася завести хоч невеличке господарство.

Настав 1934 рік. Сім’я Марченків з села Великого Половецького також придбала поросятко і потайки, аби ніхто не бачив, стали його годувати, не зареєструвавши в сільській раді. В родині було п’ятеро дітей. Батьки наказали дітям мовчати. Поросятко росло і через деякий час набрало вагу близько двох пудів, та далі годувати було нічим. Вирішили поросятко зарізати.

Почалася таємна підготовка до цієї операції. Вночі в'язками носили солому з колгоспного поля. Солому сушили: з висушеної менше диму. Домовились з колієм Панасом, який жив у сусідньому селі Пищики.

Прийшов колій до Марченків о 12 годині ночі. З собою приніс торбу з приготовленим заздалегідь попелом. Надів мішок поросяті на рило (щоб воно не кричало) і тільки після того штрикнув ножем під серце. Через хвилину-дві порося перестало дихати.

Колій Панас почав смалити порося висушеною соломою у коморі. Двері відчинили в сіни, а з сіней надвір. Хоча солома і була сухою, на вулицю повалив густий дим. Панас кашляв, витирив сльози, але продовжував смалити, поки не закінчив.

Вранці менший син погнав на поле пасти корову. Мати йому на обід поклала в торбу скибку хліба і маленький шматок сала та наказала не сідати їсти разом з іншими хлопцями-пастухами, а відійти подалі від них.

Хлопець виконав наказ матері, але пальці руки, в якій тримав сало, були масними і він витер їх об свого чуба, щоб коси блищали. Так робили всі інші хлопці, які хоч дуже рідко, але приносили сало в поле.

Коли повернувся до гурту, хлопці накинулися на нього: “Чому відділився і сів обідати окремо від гурту, мабуть сало їв?!”

Хлопець намагався заперечувати, як міг, але друзі не відставали. Один з найближчих сусідів сказав: “Ти брешеш. Моя мати розповідала, що з ваших сіней цілу ніч дим валив, мабуть, Михайло кабана смалив”. Він швидким рухом зсунув хлопцеві кашкет на потилицю і голосно засміявся: “Дивіться хлопці, хіба я не правду кажу, він сало з'їв, а пальці витер об чуб!”

На другий день до хати Михайла Марченка прийшов сільський виконавець, який приніс сумну звістку. Михайла викликали до сільської ради. Попрошавшись із сім'єю, він пішов до сільради. У залі сільради сиділа комісія в складі районного високого начальства: секретаря райкому партії, прокурора, начальника міліції, голови сільради та голови колгоспу. При вході чергував міліціонер.

Секретар райкому на прізвище Чорний запитав: “Фамилия, имя, отчество?”. Після відповіді кивнув голові колгоспу: “Это тот самый преступник?” Голова колгоспу був з двадцятип'ятитисячників, які прибули з Росії і були поставлені на різні керівні посади.

Довго допитувала Марченка комісія. “Ты знаешь кто я такой? – зайшовся гнівом Чорний. – Я секретарь райпарткома, в моих руках вся власть: захочу – дам есть, захочу – не дам. Захочу – посажу в тюрьму, захочу – расстреляю. Поэтому правду говори и только правду. Отвечай, ты зарезал кабана? Ты нарушил закон, обманул советскую власть!”

“Ні, не колов...”, – відповів Михайло Марченко.

“Прокурор, объясни этому болвану, чем это пахнет!” – лютував Чорний.

Прокурор довго пояснював, що господар, якщо тримає в особистій власності худобу, повинен платити податки. Як грішми, так і натурою. Після прокурора

виступив начальник міліції Кокорін. Він погрожував розправою, клав руку на наган, але Марченко стояв на своєму: “Ні, не колов...”

Районне начальство лютувало, міліціонераві наказали посадити Михайла в холодну (так називалася того часу сільська тюрма).

Після допиту до оселі Марченків прийшла комісія з міліціонером. М'ясо і сало заховати не встигли, тому забрали. Забрали й батька.

Чекала сім'я додому свого батька, але він не повертався. Не дочекавшись чоловіка, дружина взяла з собою передачу (окраєць хліба і печену картоплю), чотирьох малолітніх дітей і пішла на побачення до нього. У сільраді ніхто не хотів її слухати. “Не мешайте работать!” – показав на двері голова сільради. Марченка ще кілька днів викликали на допит, а потім відправили у Білоцерківську тюрму.

Колія Панаса теж шукали, але він утік із села.

Дружина Марченка оббивала пороги кабінетів сільського та районного начальства. Пообіцяв допомогти їй голова колгоспу Овчинніков. Він поїхав до секретаря райкому партії і від імені правління колгоспу попросив звільнити Марченка, бо в колгоспі нікому працювати.

Секретар райкому партії Чорний відповів, що сам не може цього вирішити, пославшись на бюро райкому.

Через три місяці Михайло Марченко повернувся додому.

Записав М.Таран.

ПОКАЗЧИК
СВІДЧЕНЬ

ПОКАЖЧИК СВІДЧЕНЬ

АДАМЕНКО Анастасія Савівна, 1913 р.н. (с.Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

АКСЬОМА Петро Михайлович, 1920 р.н. (с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.).

АКУН Василь Данилович, 1922 р.н. (с.Високопілля Валківського р-ну на Харківщині).

АЛЕКСЕНКО Василь Григорович, 1920 р.н. (с. Лучки на Полтавщині).

АЛЕКСЄЄВ І. А. (с.Первомайське Донецької (нині Луганська) обл.).

...АНАСТАСІЯ МЕФОДІЇВНА, [прізвище не назвала], 1920 р.н. (м. Дніпропетровськ). Під час голоду проживала у с.Сурьско-Литовське Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл.

АНДРІЄНКО Віра Никифорівна, 1912 р.н. (с.Кам'янка Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.).

АНИЧКІНА Галина Семенівна, 1905 р.н. (с.Новомосковськ на Дніпропетровщині).

АНОНІМ, 1928 р.н. (с.Грушківка Катеринопільського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

АНОНІМ (Дніпропетровщина).

АНОНІМ (с.Сорокотяга Жашківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

АНОНІМ (с.Трудолюбівка Бобринецького р-ну Дніпропетровської (нині Кіровоградська) обл.).

АНТИПОВА Світлана Михайлівна, 1926 р.н. (с.Веселе Лозівського р-ну Харківської обл.).

АНТОНЕНКО Марія Федорівна, 1924 р.н. (с.Чкалове Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.).

АПАТИНКО Дмитро Олексійович, 1925 р.н. (м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.). Голод пережив у с.Верхівцеве на Дніпропетровщині.

АРТИКУЛА (БЕРЕЖИНА) Василь Трохимович, 1928 р.н. (с.Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

АРХИПОВА Оксана (м.Макіївка Донецької обл.).

АТАМАНЮК Варвара Пилипівна, 1928 р.н. (Черкащина). Голод пережила в с.Веселий Кут Тальнівського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.

АУСКА Нонна (м.Прага, Чеська Республіка). Під час голоду 30-х років перебувала в Україні.

АФАНАСЬЄВА (ХОМЕНЧУК) Галина Дмитрівна, 1921 р.н. (м. Київ).

АЧКАСОВА Антоніна Миколаївна, 1922 р.н. (с.Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

БАБАК Марія Костянтинівна, 98 років (с. Воскобійники на Полтавщині).

БАБЕНКО Валентина Дмитрівна, 1928 р.н. (с. Мар'янівка Перша на Київщині).

БАБИК Григорій Павлович (с.Василівка на Дніпропетровщині).

БАБКО Всеволод (м. Макіївка Донецької обл.).

БАБУСІ свідчення в переказі онуки СЛОБОДЯНЮК М. (Київщина)

БАБУСІ свідчення в переказі онуки СУПРУН І. (Херсонщина)

БАГОНСЬКА Надія Семенівна, 1915 р.н. (сmt.Петрове на Кіровоградщині).

БАЙБАРЗА Григорій (с.Гайворон Володарського р-ну Київської обл.).

БАЙРАЧНИЙ Кім Петрович 1920 р.н. (с.Молодіжне Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.).

БАКАНОВА (в дівоцтві ЮРПОЛЬСЬКА) Ірина, 1920 р.н. (с.Романівка Тальнівського р-ну на Черкащині).

БАЛАН Анастасія М., 1923 р.н. (с.Дружба Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.).

БАЛАН Галина Архипівна, 1928 р.н. (с.Волиця Фастівського р-ну Київської обл.).

БАЛАН Лариса (с.Губник Гайсинського р-ну Вінницької обл.).

БАЛАНОВСЬКИЙ Михайло Олександрович, 1926 р.н. (м.Умань Київської (нині Черкаська) обл.). Голод пережив у с.Городниця Уманського р-ну Київщини.

БАЛАШ (в дівоцтві ДРАП) Наталія Тимофіївна, 1925 р.н. (с.Новомиколаївка Дніпропетровської обл.).

БАРАБАШ Марія Василівна, 1921 р.н. (с.Миколаївка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.).

БАРАННИК Дмитро Іванович, 1914 р.н. (с.Баранники Кобеляцького р-ну Полтавщини).

БАРАНЬКО Ніна Іванівна, 1920 р.н. (Дніпропетровщина).

БАРДОВСЬКА Надія Романівна, 1926 р.н. (с-ще Братський на Дніпропетровщині).

БАРКОВ М. (м.Харків).

БАСС Таміла Петрівна (м.Кривий Ріг на Дніпропетровщині).

БАТЬОЖЕНКО Марія Лук'янівна, 1925 р.н. (м.Дніпропетровськ, с-ще Діївка на Дніпропетровщині).

БАША (в дівоцтві ПРИЙМАК) Ольга Денисівна, 1921 р.н. (м.Кривий Ріг Дніпропетровської обл.). Голод пережила в с.Глеюватка Криворізького р-ну Дніпропетровщини.

БАШМАКОВА Галина Павлівна, 1924 р.н. (с.Жданівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.).

БАШТАНЕНКО Галина Іванівна, 1913 р.н. (с.Жабокряківка на Харківщині).

БАЩЕНКО Ольга Петрівна, 1913 р.н. (с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.).

Б.Галина. Голод пережила на Україні.

БЕБЕШКО (в дівоцтві СТРИЛЬЧУК) Зінаїда Іллівна, 1920 р.н. (м.Київ). Голод пережила в м.Фастів Київської обл.).

БЕБЕШКО Явдоха, 1921 р.н. (с.Дмитрушки Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

БЕВЗ Григорій Петрович, 1926 р.н. (м.Київ). Голод пережив в Уманському р-ні на Київщині та у Слов'янську на Дніпропетровщині).

БЕЗСМЕРТНА Ольга (с.Теплівка Пирятинського р-ну на Полтавщині).

БЕРЕЖНА Ганна Іванівна, 1926 р.н. (Донеччина).

БЕРЕЖНИЙ Мусій Данилович, 1914 р.н. (с.Кошманівка Машівського р-ну Полтавської обл.).

БЕРЕЖНИЙ Федір, 1924 р.н. (с.Нова Прага на Кіровоградщині).

БЕРЕЛЕТ Олена Максимівна, 1921 р.н. (с. Звонецьке-на-Дніпрі Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.).

БЕРЕСТОВА (в дівоцтві КОРНЕЄВИЧ) Гемоефа Іванівна, 1925 р.н. (м. Дніпропетровськ). Під час голоду проживала в с-щі Клочко на Дніпропетровщині.

БИКОВ Олег Артемович, 1910 р.н. (м.Корець Рівненської обл.). Під час голоду служив на кордоні між Польщею й СРСР.

БІБИК Григорій Каленикович, 1921 р.н. (с.Вороне Жашківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

БІБИК Григорій Павлович (Кіровоградщина).

БІЛА Ганна Архипівна, 1927 р.н. (с.Таврійське-Гладківка Голопристанського р-ну Херсонщини). Голод пережила у м.Скадовську.

БІЛЕНКО Федір (м.Тальне на Черкащині). Голод пережив у с.Гордашівка Тальнівського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.

БІЛЕНЬКА Уляна Костянтинівна, 1923 р.н. (Дніпропетровська обл.). Під час голоду проживала у с.Юр'ївка на Дніпропетровщині.

БІЛЕЦЬКИЙ Ульян, 1920 р.н. (с.Литвинівка Жашківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

БІЛИЙ Володимир Олексійович, 1920 р.н.(с.Жемчужне Юр'ївського р-ну на Дніпропетровщині).

БІЛОЗУБ Марія Савеліївна (с.Мало-Михайлівка Васильківського р-ну Дніпропетровської обл.).

БІЛОРУСЬК Петро Іванович, 1909 р.н. (Фастівський р-н на Київщині).

БІЛОУС Василь Іванович, 1925 р.н. (с.Бородецьке Звенигородського р-ну Київської обл.).

БІЛОУС Поліна Василівна, 1915 р.н. (м.Кам'янець-Подільський Вінницької (нині Хмельницька) обл.).

БІРЮКОВА (в дівочтві КОЗИЧ) Єфросинія Прокопівна, 1923 р.н. (с.Чернявщина Юр'ївського р-ну Дніпропетровської обл.).

БЛИНОВА (у дівочтві ТАНКА) Феодосія Тимофіївна, 1924 р.н. (с.Богданівка Павлоградського р-ну на Дніпропетровщині). Голод пережила в хуторі Сухому Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл.).

БЛОХА Євдокія Василівна, 1925 р.н. (м.Кобеляки Полтавської області). Голод пережила в с.Кишеньки Кобеляцького р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.

БОГАТИР Галина Юхимівна, 1921 р.н. (с.Великомихайлівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл.).

БОГУСЛАВСЬКИЙ Нестор Тарасович (с.Шамраївка Малинського р-ну Київської (нині Житомирська) обл.).

БОГУСЛАВСЬКИЙ Петро Іванович, 1914 р.н. (м.Жовті Води П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.). Голод пережив у с.Галка Талалаївського р-ну Чернігівської (нині Сумська) обл.

БОГУШ Катерина Іванівна, 1922 р.н. (сmt. Вradіївка на Миколаївщині). Під час голоду проживала в с-щі Вradіївка Одеської (нині Миколаївська) обл.

БОДКО Дарія Петрівна, 1926 р.н. (м.Павлоград на Дніпропетровщині).

БОЙКО Галина Порфиріївна, 1921 р.н. (с.Березнеговате Березнеговатського р-ну Одеської (нині Миколаївська) обл.).

БОЙКО Дмитро Васильович, 1925 р.н. (с.Соболівка Теплицького р-ну Вінницької обл.).

БОЙКО Катерина Йосипівна, 1927 р.н. (с.Кудашівка Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.). Голод пережила в с.Благословленка Щорського р-ну на Дніпропетровщині.

БОЙКО Катерина Петрівна, 1924 р.н. (с.Жоржівка Шишацького р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.).

БОЙЧЕНКО І. (с.Рубанка Недригайлівського р-ну Чернігівської (нині Сумська) обл.).

БОНДАР Олена Миколаївна, 1911 р.н. (с.Водяне Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.). Голод пережила в с.Нехвороща на Вінниччині.

БОНДАРЕВСЬКА Тетяна (Полтавщина).

БОНДАРЕНКО Марія Іванівна, 1919 р.н. (с.Ново-Київка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.).

БОНДАРЕНКО Надія Юхимівна, 1926 р.н. (с.Чумаки П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.).

БОНДАРЕНКО Сергій Данилович, 1910 р.н. (с.Троїцьке Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл.).

БОНДАРЧУК Валентин Васильович, 1921 р.н. (с.Івниця Андрушівського р-ну Київської (нині Житомирська) обл.). Голод пережив в тому ж р-ні у с. Антопіль.

БОНДАРЧУК Ганна Тимофіївна, 1919 р.н. (с.Гуранське Шаргородського р-ну Вінницької обл.).

БОРИСЕНКО Євдокія Миколаївна, 1920 р.н. (с.Білогородка на Київщині). Голод пережила на хут.Гречанівка Київської (нині Черкаська) обл.).

БОРИСЕНКО Надія Єлисеївна, 1920 р.н. (м.Жовті Води на Дніпропетровщині). Голод пережила у с.Гранівка Петровського р-ну Дніпропетровської (нині Кіровоградська) обл.

БОРИСЕНКО Олександра Павлівна, 1927 р.н. (с.Яроші Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.).

БОРОВЕНСЬКА Марія Кирилівна, 1926 р.н. (с.Водолазьке Межівського р-ну Дніпропетровської обл.).

БОРОВИК Катерина Михайлівна (с.Свердлівка Коропського р-ну Чернігівської обл.).

БОРОДКІНА Раїса Василівна, 1921 р.н. (с.Добра Надія Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.).

БОРТНИК Олександр Васильович, 1922 р.н. (с.Олександрівка на Дніпропетровщині).

БОРУЛЬНИК Марія Опанасівна (с.Орестопіль Покровського р-ну Дніпропетровської обл.).

БОРЧУК Тетяна Федорівна (с.Богданівка на Дніпропетровщині). Голод з сім'єю пережила у с.Личівка на Харківщині.

БОЧКО Анна Іванівна, 1922 р.н. (с.Софіївка Новотроїцького р-ну Дніпропетровської (нині Херсонська) обл.). Голод пережила в с.Громівка того ж району на Херсонщині.

БРАГА Петро Григорович, 1924 р.н. (с.Василівка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.).

БРАЙКО Фросина Іванівна (с.Федорівка Кіровоградського р-ну Кіровоградської обл.).

БРАСЛАВЕЦЬ Федір Іванович, 1915 р.н. (м.Київ). Під час голоду проживав на хут. Браславці близ Кобеляк на Полтавщині.

БРИК Мотря Петрівна (с.Іванівка на Миколаївщині).

БРОВЧЕНКО Віра Миколаївна, 1923 р.н. (с.Леніне Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.).

БРУСЛІК Лідія Михайлівна, 1923 р.н. (с.Каданка на Київщині).

БРУСЛІК Сергій Васильович, 1923 р.н. (м.П'ятихатки Дніпропетровської обл.).

БРУСЛІК Тетяна (м.Макіївка Донецької обл.).

БУБЛИК Феодосій Степанович (с.Соколівка Васильківського р-ну Полтавської (нині Київська) обл.).

БУВАЛЕНКО Павлина Яківна (с.Межиріч Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

БУГАЙ Зіновій Єлисейович, 1921 р.н. (м.Білгород-Дністровський Одеської обл.). Голод пережив на хуторі Шевченко та на хуторі Кирило-Антонівка Єланецького р-ну Одеської (нині Миколаївська) обл.

БУГАЙ Марія Федорівна, 1909 р.н. (с.Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

БУГЕРА Тодоска Павлівна, 1910 р.н. (с.Велика Киріївка Бершадського р-ну Вінницької обл.).

БУДЯНСЬКА Марія Миколаївна (1885–1978), (м.Балаклія Харківської обл.).

БУДЯНСЬКА Марія Павлівна, 1912 р.н. (м.Балаклія на Харківщині). Голод пережила на Пісках біля Балаклії Харківської обл.

БУЗОВЕРЯ Ольга Кіндратівна (с.Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

БУЗОВЕРЯ Яким Гаврилович, 1925 р.н. (с.Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

БУКАЧ Іван Васильович, 1918 р.н. (с.Недогарки Кременчуцького р-ну Київської (нині Полтавська) обл.).

БУЛАВІНА Валентина (Хмельниччина).

БУЛАВІН Іван Михайлович, 1924 р.н. (с.Петриківка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.).

БУЛЕЙКО Віктор Юхимович, 1927 р.н. (м.Кривий Ріг на Дніпропетровщині). Голод пережив у с.Софіївка Дніпропетровської обл.

БУЛЮК Дмитро Григорович (с.Таврійське-Гладківка Голопристанського р-ну Одеської (нині Херсонська) обл.).

БУЛЬБАХ Галина Гнатівна, 1925 р.н. (с.Сонячне (колишне – Куличка) Махівського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.).

БУРДИК Катерина, 1915 р.н. (с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.). Голод пережила в с.Колодисте на Черкащині та на Кубані.

БУРЯК Михайло Іванович, 1925 р.н. (с.Миколаївка Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл.).

БУХІНА Оляна Андріївна, 1914 р.н. (сmt. Кринички на Дніпропетровщині).

БУШТРЮК Марія Андріївна, 1923 р.н. (Дніпропетровщина).

ВАКУЛЮК Павло (с.Верхівня на Житомирщині).

ВАЛАХ Микола Матвійович (м.Синельникове на Дніпропетровщині). Голод пережив у с.Дерезуватка Синельниківського (тоді Новомосковський) р-ну на Дніпропетровщині.

ВАЛУЄВА Євдокія Тихонівна, 1906 р.н. (с.Покровське на Дніпропетровщині).

ВАЛЬКО Євгенія Іванівна, 1919 р.н. (с.Апостолове на Дніпропетровщині). Голод пережила в селі Зелений Луг Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.

ВАРАВА Лукерія Іванівна, 1900 р.н. і ДЯЧЕНКО (ВАРАВА) Наталія Григорівна, 1924 р.н. (м.Апостолове Дніпропетровської обл.).

ВАРАВКА Володимир Тимонович, 1915 р.н. (с.Московка Вільшанського р-ну Київської (нині Запорізька) обл.).

ВАРЛАМ Анастасія Логвинівна, 1921 р.н. (с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.).

ВАСИЛЕНКО Галина Тихонівна, 1926 р.н. (с.Межиріч Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

ВАСИЛЕНКО Євдокія Мусіївна, 1925 р.н. (с.Паплинці Старосинявського р-ну Вінницької (нині Хмельницька) обл.).

ВАСИЛЕНКО Олександра Йосипівна, 1922 р.н. (с.Кринички на Дніпропетровщині).

ВАСИЛЕНКО Параска Марківна, 1921 р.н. (с.Пинчуки Гребінківського р-ну Полтавської (тепер Київська) обл.).

ВАСИЛЬЄВА Галина Іванівна, 1917 р.н. (с.Вольне Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.).

ВАСИЛЬЄВА (у дівоцтві ПОЛИВАНЧУК) Ганна Миронівна, 1920 р.н. (м.Київ). Голод пережила у с.Косівка Володарського р-ну Київської обл.

ВАСИЛЬЄВ С.І. (с.Дудчани Ново-Воронцовського р-ну Одеської (нині Херсонська) обл.).

ВАСИЛЬЄВА Тетяна Миколаївна, 1921 р.н. (с.Могилів на Дніпропетровщині).

ВАШНЕВСЬКИЙ Йосиф Дмитрович, 1913 р.н. (м.Дніпропетровськ).

ВАЩЕНКО Віра Мусіївна, 1912 р.н. (м.Дніпропетровськ).

ВЕДМЕДЄВ Сергій (м.Макіївка Донецької обл.). Про голодування дідуся в селі, яке нині є містом Знам'янка.

ВЕЛИЧКО Антоніна Дмитрівна, 1914 р.н. (с.Голубівка на Дніпропетровщині).

ВЕЛИЧКО Василь Петрович, 1922 р.н. (с.Чаплянка Дніпропетровської обл.).

ВЕЛИЧКО Євдокія Іванівна, 1919 р.н. (Харківщина). Голод пережила в станіці Савинці Харківської обл.

ВЕЛИЧКО Микола Іванович, 1905 р.н. (м.Львів). Голод пережив на хуторі Скочак Ульяновської сільради Гребінківського р-ну Київської (нині Полтавська) обл.

ВЕЛИЧКО Петро Кузьмич, 1921 р.н. (с.Покровське на Дніпропетровщині).

ВЕЛИЧКО Тимофій Сергійович, 1926 р.н. (с.Драбівка Корсунь-Шевченківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

ВЕРБИЦЬКИЙ Яків Гнатович, 1921 р.н. (м.Балаклія Харківської обл.). Голод пережив в селі Вербівка Балакліївського р-ну Харківщини.

ВЕТУШКО Агафія Мефодіївна, 1926 р.н. (с.Тарасівка Пирятинського (нині Гребінківський) р-ну Полтавської обл.

ВЕЧЕРСЬКИЙ Василь, 1928 р.н. (с.Убіжичі Ріпкинського р-ну на Чернігівщині).

ВИСОЧИН Галина Опанасівна, 1913 р.н. (с-ще Губиниха Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.).

ВІТРОГОН Віра Іванівна, 1925 р.н. (с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.).

ВЛАСЕНКО Борис (с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.).

ВЛАСЕНКО Володимир Іванович (с.Великі Клини на Херсонщині).

ВЛАСЕНКО Марія Дмитрівна (Херсонщина).

ВОВК Ганна Яківна, 1922 р.н. (с.Шандрівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

ВОВК Ольга Олексіївна, 1918 р.н. (с.Багата Чернечина Сахновщанського р-ну Харківської обл.).

ВОГНИЧУК Євген Антонович, 1910 р.н. (м.Дніпропетровськ). Голод пережив у м.Києві.

ВОДОВОЗОВА (у дівочтві ГРИЦЕНКО) Ніна Петрівна, 1918 р.н. (м.Кривий Ріг Дніпропетровської обл.). Під час голоду проживала у с.Баштанне на Кіровоградщині.

ВОДОЛАЗЬКА Поліна Павлівна, 1938 р.н. (м.Балаклія на Харківщині).

ВОДОП'ЯН Ніна Олексіївна, 1927 р.н. (с.В'язовок Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

ВОЙТЕНКО Наталія Іванівна (Україна).

ВОЛГІНА Тетяна Федорівна, 1913 р.н. (с.Кочережки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

ВОЛКОВА Анастасія Яківна (с.Булахівка Павлоградського р-ну на Дніпропетровщині).

ВОЛКОВА Анна (м.Київ).

ВОЛКОВА Раїса Петрівна (с.Сергіївка на Дніпропетровщині).

ВОЛОВЕНКО Г.М. (с.Дрімайлівка на Херсонщині).

ВОЛОГОДСЬКИЙ Павло (хут.Ганно-Томаківка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.).

ВОЛОЧАЙ Петро Антонович, 1922 р.н. (хут.Скелька Межівського р-ну Дніпропетровщини).

ВОЛОШИН Василь Іванович, (с.Партизанське Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл.). Під час голоду це село називалось Жальбівкою.

ВОЛОШИНА Катерина Василівна (с.Таврійське-Гладківка Голопристанського р-ну Одеської (нині Херсонська) обл.). Голод пережила в с.Михайлівка Скадовського р-ну тієї ж області.

ВОЛЧКОВА Наталія Лук'янівна, 1926 р.н. (с.Великомихайлівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл.).

ВОРОБІЙОВА Євдокія Михайлівна, (с.Просяна на Дніпропетровщині).

ВОРОНА (в дівочтві ТИМОЩУК) Анна Антонівна, 1927 р.н. (с.Миргородці (Миргород) на Поділлі).

ВОРОНА Пелагея Оникіївна, 1912 р.н. (с.Новогригорівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл.).

ВОРОНА Текла Гаврилівна, 1921 р.н. (с.Драбівка Корсунь-Шевченківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

ВОРОНЕВИЧ Галина Володимирівна, 1922 р.н. (м.Фастів на Київщині).

ВОРОНЕНКО Катерина Терентіївна, 1923 р.н. (с.Манвелівка Васильківського р-ну Дніпропетровської обл.).

ВОРОПАЙ Олекса. В дев'ятому крузі... (ТЕ, ЩО Я БАЧИВ ВЛАСНИМИ ОЧИМА) (Україна).

ВРОНСЬКА Ірина Олексіївна, 1920 р.н. (с.Карабинівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

ВЧОРАШНЯ П.І., 1927 р.н. (с.Лозоватка на Дніпропетровщині).

ГАВРИЛЕНКО Анастасія Василівна, 1916 р.н. (с.Миколаївка на Херсонщині).
ГАВРИЛЕНКО Анна Афанасіївна, 1924 р.н. (с.Великомихайлівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл.).

ГАВРИЛЮК Іліна Романівна, 1923 р.н. (с.Кожухівка Теплицького р-ну Вінницької обл.).

ГАВРИШ Микола Юхимович, 1926 р.н. (м.Київ). Голод пережив у с. Лосинівка тепер Ніжинського р-ну Чернігівської обл., на Столипінських хуторах поблизу с. Садове.

ГАВРИЩУК Петро Васильович, 1908 р.н. (с.Студениця Кам'янець-Подільського р-ну Вінницької (нині Хмельницька) обл.).

ГАЙВОРОНСЬКИЙ Петро (м.Красноармійськ Донецької (нині Луганська) обл.).

ГАЛАСУН Параска Давидівна, 1928 р.н. (с.Драбівка Корсунь-Шевченківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.). Голод пережила на Херсонщині.

ГАЛУШКО О. (с.Ленінське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.).

ГАЛЬ Микита Макарович, 1913 р.н. (с.Кірове Кобеляцького р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.).

ГАМОТА Анастасія Прокопівна, 1925 р.н. (с.Серп Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.).

ГАПОНЕНКО Ніна (Полтавщина).

ГАРАГАН Олександра Іванівна, 1921 р.н. (с.Дубові Гряди Сахновщанського р-ну Харківської обл.).

ГАРАСЮК Олена Петрівна (с.Соснівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

ГАРКАВЕНКО Мотря Іванівна, 1926 р.н. (с.Минівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.).

ГЕЙДОР А. (с.Єрчики Попільнянського р-ну Київської (нині Житомирська) обл.).

ГЕРАСИМЕНКО Іван (м.Краматорськ Донецької обл.).

ГЕТЬМАН Надія Іванівна, 1915 р.н. (с.Куковичі Менського р-ну Чернігівської обл.).

ГИЯНЬ Килина Іванівна, 1912 р.н. (с.Рогозів Бориспільського р-ну Київської обл.).

ГЛАДКОВ Анатолій, 1925 р.н. (м.Макіївка Донецької обл.). Голод пережив у с.Новогригорівка Генічеського р-ну Херсонської обл..

ГЛБЬЧУК Уляна. СПОМИН ІЗ МИНУЛОГО. ПРИЙШЛИ ЧОРНІ ЛЮДЕ.

ГЛУХОВСЬКА (у дівочтві ЦЕГЕЛЬНА) Анастасія Никифорівна, 1918 р.н. (м.Київ). Голод пережила в с.Скибинці Тетіївського р-ну Київської обл.

ГЛУШКО Дмитро Фризович, 1923 р.н. (с.Велика Кириївка Бершадського р-ну Вінницької обл.).

ГЛУШКО Сергій Якович, 1921 р.н. (с.Великомихайлівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл.).

ГЛУШКО Федора Василівна, 1922 р.н. (с.Велика Кириївка Бершадського р-ну Вінницької обл.).

ГЛУЩЕНКО П. (Полтавщина).

...Гнат Григорович, 1910 р.н. (м.Дніпропетровськ). Голод пережив у с.Котівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.).

ГНАТИШ Микола (смт.Калинівка Васильківського р-ну Київської обл.). Голод пережив у с.Спичинці на Вінниччині.

ГНАТЮК О. (с.Макарівка Попільнянського р-ну Київської (нині Житомирська) обл.).

ГОВОРУХА Григорій Данилович (с.Привовчанське Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

ГОДЗЮМАХА Ганна Петрівна (с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.).

ГОЙЧЕНКО Дмитро Данилович, 1903 р.н. (м.Сан-Франциско, США). Під час голоду перебував в Одесі, Києві, південних регіонах України.

ГОЙЧЕНКО Дмитро Данилович, 1903 р.н. (м.Сан-Франциско, США). В часи голоду перебував в Україні.

ГОЙЧЕНКО Дмитро Данилович, 1903 р.н. (м.Сан-Франциско, США). ВНОВЬ В КИЄВЕ.

ГОЙЧЕНКО Дмитро Данилович, 1903 р.н. (м.Сан-Франциско, США). ВТОРАЯ ПОЕЗДКА В [КИЕВСКУЮ] ОБЛАСТЬ.

ГОЛОВАТЮК Сергій (с.Вороньків Бориспільського р-ну Київської обл.).

ГОЛОВКО Анатолій Степанович (с.Вільне на Дніпропетровщині).

ГОЛОВКО Семен Семенович, 1918 р.н. (с.Щорськ Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.).

ГОЛОМУТЬКО Марфа Петрівна, 1918 р.н. (с.Кринички на Дніпропетровщині).

ГОЛОСНА Ірина Тимофіївна, 1919 р.н. (с.Привовчанське Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

ГОЛТВЯНСЬКА Ганна Юхимівна, 1914 р.н. (с.Ганжівка на Полтавщині).

ГОЛУБ Марія (м.Тальне на Черкащині).

ГОЛУБ Петро Сергійович, 1903 р.н. (с-ще Губиниха Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.).

ГОЛУБНИЧЕНКО Анастасія Федорівна, 1908 р.н. (с.Новомиколаївка Дніпропетровської обл.).

ГОМЕНЮК Ганна Прокопівна, 1920 р.н. (с.Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

ГОНТАРУК Олександра Гаврилівна (с.Гайворон Володарського р-ну Київської обл.).

ГОНЧАР Олексій Митрофанович, 1911 р.н. (с.Ново-Київка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.).

ГОНЧАРЕНКО Марія Данилівна, 1923 р.н. (с.Нижнянка Юр'ївського р-ну Дніпропетровщини). Голод пережила при шахті Ртутній під Донецьком.

ГОРДЕНКО Надія Іванівна, 1922 р.н. (с.Кінські Роздори Пологівського р-ну на Запоріжжі).

ГОРДІСНКО Федір Володимирович, 1913 р.н. (м.Шахтарськ Донецької обл.).

ГОРДІЙЧУК Григорій Миколайович, 1925 р.н. (Дніпропетровщина).

ГОРДУЗЕНКО Іван Микитович, 1917 р.н. (смт.Врадіївка на Миколаївщині).

ГОРІЛОВА Марія, 1926 р.н. (с.Біла на Вінниччині).

ГОРКУЦЕНКО І. (с.Романівка Попільнянського р-ну Київської (нині Житомирська) обл.). Голод пережив у с. Харліївка на Житомирщині.

ГОРЛАЧ Анастасія Гарасимівна, 1921 р.н. (м.Балаклія Харківської обл.).

ГОРОБЕЦЬ Василь Митрофанович, 1924 р.н. (с.Водяне Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.).

ГОРОБЕЦЬ Петро Васильович, 1920 р.н. (с.Райки Бердичівського р-ну Вінницької (нині Житомирська) обл.).

ГОРОДИНЕЦЬ Іван Сергійович (с.Безпальче Драбівського р-ну Харківської (нині Черкаська) обл.). ПОЧАТОК КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ І РЕПРЕСІЙ.

ГОРПЕНКО Ганна Олексіївна (с.Степанівка Гребінківського р-ну Київської обл.).

ГОРУПОВИЧ Федора Данилівна, 1923 р.н. (с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.).

ГОРЬОВА, 1913 р.н. (с.Петрове Софіївського р-ну Дніпропетровської обл.).

ГОСПОДАР-КОЛЕСНИКОВА Марія (м.Орджонікідзе Дніпропетровської обл.). Голод пережила в с.Плебанівка Шаргородського р-ну Вінниччини.

ГОТВЯНСЬКА Марія Антонівна, 1926 р.н. (с.Миколаївка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.).

ГРАДІНОВИЧ Дмитро, 1925 р.н. (с.Литвинець Канівського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.). Голод пережив у м.Києві.

ГРАФОВА Тамара Федорівна, 1918 р.н. (с.Радянка на Дніпропетровщині).

ГРЕБІНЬ Ониська Тимофіївна (с.Весела путь Первомайського р-ну Миколаївської обл.).

ГРЕСЬ Потапенкос (м.Малин на Житомирщині).

ГРЕСЬ (у дівочтві ЛЯШЕНКО) Тетяна Дмитрівна, 1926 р.н. (с.Ново-Григорівка Казанківського р-ну Миколаївської обл.).

ГРИГОРЕНКО Антоніна Кузьмівна, 1929 р.н. (м.Луганськ). Голод пережила у с.Червоне Фастівського р-ну Київської обл.

ГРИГОР'ЄВ В. (м.Макіївка Донецької обл.).

ГРИГОР'ЄВА Галина Василівна (м.Київ). Розповідь про голод у с.Вінниківка Літинського р-ну Вінницької обл.

ГРИГОР'ЄВА Клавдія Тарасівна, 1928 р.н. (м.Стаханів на Луганщині). Голод пережила в с.Малинівка (Підлісне) Ново-Одеського р-ну Миколаївської обл.).

ГРИГОРУК (в дівочтві МИКОЛЕНКО) Валентина Іванівна, 1923 р.н. (с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.). Голод пережила у с.Комарівка на Черкащині.

ГРИГОРУК Ганна Іванівна, 1919 р.н.; РЯЩЕНКО Тетяна Павлівна, 1918 р.н. (с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.).

ГРИГОРУК Ірина Павлівна, 1920 р.н. (с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.).

ГРИЧАЙ Анатолій Васильович (м.Київ).

ГРИШЕЧКО Марія Павлівна, 1927 р.н. (с.Цибулівка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.).

ГРИЩЕНКО Дмитро Петрович, 1923 р.н. (с.Покровське на Дніпропетровщині).

ГРОМ Галина Василівна, 1915 р.н. (с.Звонецьке-на-Дніпрі Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.).

ГУБА Векла Миронівна, 1916 р.н.(с.Миколаївка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.). Голод пережила в м.Дніпропетровську.

ГУДИМ Михайло Андрійович, 1918 р.н. (с.Пироги Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.).

ГУЛІА Ганна Олексіївна, 1910 р.н. (с.Королівка нині Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.).

ГУЛЯЄВА Дарія Іванівна, 1916 р.н. (с.Коханівка Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл.).

ГУПАЛО (ГОРБАНЬ) Галина (с-ще Вишнівець Збарзького р-ну Тернопільської обл.). Голод пережила у с.Шпилівка Конотопського р-ну Київської (нині Сумська) обл.

ГУРА (в дівочтві КІТ) Катерина Іванівна, 1921 р.н. (с.Чернявщина Юр'івського р-ну Дніпропетровської обл.). Голод пережила в м.Макіївка Донецької обл.

ГУРЖІЙ Олександр Андрійович, 1920 р.н. (с.Маломихайлівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл.).

ГУРТОВИЙ Григорій Олександрович (с-ще Торчин Луцького р-ну Волинської обл.). Голод пережив у с.Корніївка Веселівського р-ну Дніпропетровської (нині Запорізька) обл.

ГУТЕНКО (в дівоцтві КАЧАЛАБА) Фросина, 1925 р.н. (м.Тальне на Черкащині). Голод пережила на хуторі Качалаба поблизу села Шумівці Проскурівського р-ну (нині Хмельницька) обл.

ГУТКО Григорій, 1918 р.н. (Донеччина).

ГУЦАЛЕНКО Володимир (с.Ватутіне на Черкащині).

ГУЦАЛЕНКО Олена (с.Молодецьке Маньківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

ДАВИДОВА Єфросинія Макарівна, 1913 р.н. (м.Дніпропетровськ). Голод пережила в с.Нова Мойсеївка Солонянського р-ну Дніпропетровщини.

ДАДИНСЬКА Поліна Василівна, 1922 р.н. (Полтавщина). Голод пережила в с.Жуки Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.

ДАНИЛКІНА З.П., 1924 р.н. (м.Київ). Голод пережила у Машівському р-ні Полтавщини.

...ДАРІЯ СВИРИДІВНА (с.Таврійське-Гладківка Голопристанського р-ну Одеської (нині Херсонська) обл.).

ДАРНОПУК М. (с.Побережне Вінницького р-ну Вінницької обл.).

ДАЦЕНКО О.П. 1912 р.н. (с.Топчине Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.).

ДЕЛЕНДИК Олег (м.Київ).

ДЕМИДЕНКО Текла Омелянівна, 1912 р.н. (с.Ячини Пирятинського (нині Гребінківський) р-ну Полтавської обл.).

ДЕМИДОВА (в дівоцтві ІВАНОВА) Поліна Іванівна, 1924 р.н. (м.Димитрове Донецької обл.). Під час голоду проживала в с.Гродівка та Юзівці Сталінської (тепер Донецька) обл.

ДЕМЧЕНКО Катерина Тимофіївна, 1925 р.н. (с-ще Губиниха Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.).

ДЕМЧУК А. (м. Київ). (З розповіді бабусі). Голод пережила в с.Жадани на Вінниччині.

ДЕНИСЕНКО Галина Маркіянівна, 1923 р.н. (м.Тараща Київської обл.). Голод пережила в с.Чайки Богуславського р-ну Київщини.

ДЕНИСЕНКО Марфа Яківна, 1916 р.н. Голод пережила в с.Красноіванівка Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.

ДЕНИСОВА Прасковія Павлівна, 1918 р.н. (м.Дніпропетровськ). Голод пережила в с.Карпівка Городнянського р-ну Чернігівської обл.

ДЕНЯЧЕНКО Валентина Петрівна (м.Малин на Житомирщині).

ДЕРБІЙ Марія Митрофанівна, 1913 р.н. (с.Топчине Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.).

ДЕРЕВ'ЯНКО Григорій Семенович, 1920 р.н. (с.Косенівка Бабанського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

ДЕРЕЩУК Семен Васильович (с.Вишнопіль на Уманщині Київської (нині Черкаська) обл.).

ДЕРИГА Марфа Іванівна (с.Свердлівка Коропського р-ну Чернігівської обл.).

ДЕРКАЧ Наталія Данилівна, 1922 р.н. (с.Звонецьке-на-Дніпрі Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.).

ДЖАМАЙ Катерина Яківна, 1924 р.н. (с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.).

ДЗЕРКАЛЬ Уляна Тихонівна, 1910 р.н. (с.Верховеньки на Дніпропетровщині).

ДИКИЙ Олександр Павлович, 1928 р.н. (м.Дніпропетровськ).

ДИРЕНКО Афанасій Миронович, 1925 р.н. (с-ще Губиниха Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.).

ДИШЛЕВИЙ Віктор Васильович, 1931 р.н. (м.Київ). Під час голоду проживав у с.Станіславчик Ставищенського р-ну Київської обл.

ДІХТЯРЮК Одарка, 1920 р.н. (с.Наталівка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.).

ДМИТРЕНКО Л.Г. (с.Мірча Радомишльського р-ну Київської (нині Житомирська) обл.).

ДОВБНЯ Олександр. (с.Нижня Сироватка Краснопільського р-ну Харківської (нині Сумська) обл.). Голод пережив у с.Московському Липово-Долинського р-ну та Іваниця Недригайлівського р-ну Харківської (нині Сумська) обл.

ДОВБУШ Марина Петрівна, 1921 р.н. (с.Молодецьке Маньківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

ДОВГІЙ Богдан Семенович, 1925 р.н. (с.Тавричанка Каховського р-ну Херсонської обл.).

ДОЛГАЛЬОВ Анатолій (м.Київ). Голод пережив у станиці Шкуринській на Кубані).

ДОЛГИХ Віра Антонівна, 1929 р.н. (м.Марганець Дніпропетровської обл.). Голод пережила в с.Прохорівка на Київщині.

ДОНЕЦЬ Олефтина Григорівна, 1924 р.н. (м.Павлоград на Дніпропетровщині). Голод пережила в с.Вербки Дніпропетровської обл.

ДОРОШЕНКО Ганна Андріївна, 1914 р.н. (с.Красносілля на Кіровоградщині).

ДОРОШЕНКО Іван Миколайович, 1912 р.н. (с.Рокитне-Донівка Градизького р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.).

ДОРОШЕНКО Олена Петрівна, 1920 р.н. (Дніпропетровщина). Під час голоду проживала в с.Прядівка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.

ДОРОШЕНКО (у дівочтві ЗАДОРОЖНЯ) Раїса Іванівна, 1937 р.н. (м.Северодонецьк Луганської обл.). В роки голодомору батьки проживали в с.Спіфанівка Ново-Астраханського р-ну Донецької (нині Луганська) обл.

ДОЦЕНКО (дівоче прізвище КОЗИНЕНКО) Катерина Захарівна, 1913 р.н. (с.Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

ДОЩ Ірина Павлівна, 1914 р.н. (с.Булахівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

ДРАБИНКА Антоніна Наумівна, 1927 р.н. (с.Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

ДРОБОТ (в дівочтві КОРОП) Галина Степанівна, 1918 р.н. (м.Кривий Ріг на Дніпропетровщині). Під час голоду працювала в Городищенському р-ні Київщини.

ДРУЗЕНКО Васирина Сергіївна, 1925 р.н. (с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.).

ДУБИНА Віра (с.Гладківка Голопристанського р-ну Одеської (нині Херсонська) обл.).

ДУБИНА Микола Єгорович, 1923 р.н. (с.Звонецьке-на-Дніпрі Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.).

ДУБИНА Тетяна Петрівна, 1924 р.н. (с.Новогригорівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл.).

ДУБИНКА Павло Григорович, 1915 р.н. (м.Маріуполь на Донеччині). Голод пережив у с-щі Красний Кут на Харківщині.

ДУБИНСЬКА Людмила Василівна, 1927 р.н. (м.Дніпропетровськ).

ДУБИЦЬКА (в дівочтві ДЕМЧЕНКО) Валентина Іванівна, 1924 р.н. (м.Кривий Ріг Дніпропетровської обл.). Голод пережила в с.Голикове Олександрівського р-ну Дніпропетровської (нині Кіровоградська) обл.

ДУДА Кузьма Юхимович (с.Нижній Куркулак (Ворошилівка) Велико-Токмацького р-ну Дніпропетровської (нині Запорізька) обл.).

ДУДГАН Катерина Костянтинівна, 1924 р.н. (м.Дніпропетровськ). Під час голоду проживала у м-ку Ічня на Чернігівщині.

ДУДНИК Іван Наумович, 1919 р.н. (Кіровоградщина).

ДУДНИК Надія Іванівна, 1922 р.н. (Чернігівщина).

ДУЛЕНКО Василиса Максимівна, 1923 р.н. (Магдалинівський р-н Дніпропетровської обл.).

ДУСИК Анастасія Гордіївна, 1898 р.н. (с.Очеретувате Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.).

ДУХИН Олексій (м.Слов'янськ на Донеччині). Встановлення пам'ятного хреста жертвам голодомору в с.Рубці Краснолиманського р-ну Донецької обл.

ДУХНЕВИЧ Меланія Миколаївна, 1911 р.н. (с.Тарган Володарського району на Київщині).

ЄВДОКИМЕНКО Ірина Пилипівна, 1910 р.н. (Дніпропетровщина). Голод пережила на Харківщині і Донеччині.

...ЄВДОКІЯ ДЕМ'ЯНІВНА, 1919 р.н. (Криворізький р-н Дніпропетровської обл.).

ЄВСТИГНЕСВ Василь Іванович, 1922 р.н. (м.Кам'янець-Подільський Вінницької (нині Хмельницька) обл.). Голод пережив у с.Петрівка Олександрівського р-ну Сталінської (нині Донецька) обл.

ЄЖАК Галина Іванівна, 1917 р.н. (м.Дніпропетровськ). Під час голоду проживала в с.Царичанка на Дніпропетровщині.

ЄМЕЦЬ Анастасія Трохимівна, 1921 р.н. (с.Кринички на Дніпропетровщині).

ЄМЕЦЬ Ольга Харитонівна, 1914 р.н. (с.Павлопілля Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЄРЕМЕНКО Анатолій Гаврилович, 1920 р.н. (с.Кислянка Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЄРИГІН Кузьма Григорович, 1912 р.н. (с-ще Кірове Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЄРМОЛЕНКО Петро Михайлович. АЛЬОША. (с.Рибинськ Корюківського р-ну Чернігівської обл.).

ЄРМОЛЕНКО Петро Михайлович. ПАМ'ЯТЬ НЕТЛІННА. (с.Рибинськ Корюківського р-ну Чернігівської обл.).

ЄРМОЛЬЧИК Галина Захарівна, 1926 р.н. Голод пережила в станиці Костянтинівській на Донеччині.

ЄФИМЕНКО Кость Прокопович, 1900 р.н. (с.Надеждівка на Дніпропетровщині).

ЖАДАН Варвара Корніївна, 1915 р.н. (Дніпропетровщина). Голод пережила в с.Маврине (нині Межиріч) Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.

ЖАДАН Микола Карпович, 1925 р.н. (м.Дніпропетровськ). Голод пережив у с.Кринички Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.

ЖЕЛЕЗНЯК Марія Андріївна (с.Таврійське-Гладківка Голопристанського р-ну Одеської (нині Херсонська) обл. Голод пережила в Збуру-Келегейських хуторах на Херсонщині.

ЖЕМЧУГ Олена Іванівна, 1918 р.н. (с.Варварівка Гуляй-Пільського р-ну Дніпропетровської (нині Запорізька) обл.).

ЖИНИЛО Майя Макарівна, 1930 р.н. (с.Орлівщина Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЖИРНОВИЙ Микола Арсентійович, 1907 р.н. (с.Городище на Київщині).

ЖИТНІЙ Олег Романович, 1921 р.н. (с.Велика Виска Одеської (нині Кіровоградська) обл.).

ЖУРАВЕЛЬ Максим Климович, 1919 р.н. (с.Шевське Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЖУРБА Данило Євменович (Фастівський р-н на Київщині). Голод пережив у с.Кищинці Фастівського р-ну Київської обл.).

ЗАБИГАЙЛО Ганна Самійлівна (с.Запорізьке Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЗАБОЛОТНИЙ Петро Павлович, 1913 р.н. ВЕЛИКИЙ ГОЛОД. (м.Нікополь на Дніпропетровщині). Голод пережив у с. Мошорине тоді Новопраського району Дніпропетровської (нині Кіровоградська) обл.

ЗАБОЛОТНИЙ Петро Павлович, 1913 р.н. ЧОЛОВІК-ПИЛИНКА. (м.Нікополь на Дніпропетровщині). Голод пережив у с. Мошорине тоді Новопраського району Дніпропетровської (нині Кіровоградська) обл.

ЗАВГОРОДНІЙ Григорій Трохимович, 1925 р.н. (с.Карабінівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЗАВГОРОДНІЙ Микола Григорович, 1927 р.н. (м.Сміла Київської (нині Черкаська) обл.). Голод пережив у с.Баландине Кам'янського р-ну Київської (нині Кіровоградська) обл.

ЗАВГОРОДНІЙ Олександр. “А ВИ ПРЕТЕСЯ НА ЧУЖИНУ...” (м. Дніпропетровськ).

ЗАГОРУЛЬКО Катерина Прокопівна, 1923 р.н. (с.Яцини Пирятинського (нині Гребінківський) р-ну Полтавської обл.

ЗАГРЕБА Фекла Миколаївна, 1911 р.н. (с.Миколаївка Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЗАДВІРНИЙ Микола Опанасович, 1924 р.н. (с.Весела Гірка Юр'ївського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЗАДОРОЖНИЙ Василь (с.Малополовецьке Фастівського р-ну Київської обл.).

ЗАДОРОЖНА О. (Великобурлуцький р-н Харківської обл.).

ЗАЙЦЕВА К.Д., 1912 р.н. (с.Промінь на Дніпропетровщині).

ЗАЙЧЕНКО Марія Сергіївна, 1929 р.н. (с.Орлівщина Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЗАКІТНЮК (в дівоцтві ЯЛОВЕНКО) Ганна Яківна, 1920 р.н. (с. Михайлівка Лановецького р-ну Тернопільської обл.). Голод пережила в с. Бондарі Чорнухинського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.

ЗАКРЕВСЬКИЙ І. (с. Веселівка на Вінниччині).

ЗАЛІЗНА (в дівоцтві ЛИПОВЕЦЬКА) Галина Семенівна, 1918 р.н. (м. Сміла Київської (нині Черкаська) обл.). Голод пережила у с. Багва Маньківського р-ну на Черкащині.

ЗАЛІСЬКА-ШВИДКА Євдокія Іванівна, 1911 р.н. (с. Дабинівка Кобеляцького р-ну Київської (нині Полтавська) обл.).

ЗАЛОГІНА Галина Степанівна, 1934 р.н. (с. Шмакове Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЗАСТАВЕНКО (у дівоцтві ДАЦЕНКО) Агафія Архипівна (с. Ст. Збур'ївка Голопристанського р-ну Одеської (нині Херсонська) обл.). Голод пережила в с. Бужин Чигиринського р-ну Київської (нині Кіровоградська) обл.

ЗБРАНЬСЬКА Олександра Пилипівна, 1920 р.н. (с. Світлогорське Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЗЕЛЕНЕНКО Віра Пилипівна, 1922 р.н. (с. Всесвятське Перещепинського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЗІНЬКЕВИЧ Валентина Олексіївна, 1925 р.н. (с. Токарівка на Миколаївщині).

ЗІНЧЕНКО Олександр Сергійович, 1925 р.н. (с. Рябківка Чутівського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.).

ЗЛЕНКО Григорій Дем'янович, 1934 р.н. (м. Одеса). Голод сім'я Зленків пережила на Київщині.

ЗМІЄВСЬКИЙ Петро Семенович, 1927 р.н. (с. Топило Знам'янського р-ну Одеської (нині Кіровоградська) обл.).

ЗУБ Любов Єгорівна, 1911 р.н. (с.мт. Синельникове на Дніпропетровщині).

ЗУБОВ Павло Пантелеймонович, 1926 р.н. (с. Раївка Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЗУЄНКО Федір Іванович, 1924 р.н. (с. Сухини на Київщині).

ІВАНЕНКО Семен Сергійович, 1918 р.н. (с. Недогарки Кременчуцького р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.).

ІВАНЕЦЬ Ілля Васильович (Оріхівський р-н Дніпропетровської (нині Запорізька) обл.).

ІВАНКО Галина Порфиріївна, 1921 р.н. (м. Запоріжжя). Голод пережила в м. Полтаві та в с. Ковальчик на Полтавщині.

ІВАНОВА Глафіра Павлівна, 1910 р.н. (с. Полонне на Житомирщині).

ІВАНОВА Людмила Григорівна, 1914 р.н. (с. Перещепине на Дніпропетровщині).

ІВАНОВА (в дівочтві КОБКІНА) Неля Андріївна, 1928 р.н. (м.Дніпропетровськ). Під час голоду проживала в с.Кринички на Дніпропетровщині.

ІВАСЮК Іван Митрофанович, 1926 р.н. (м.Умань Київської (нині Черкаська) обл.). Голод пережив у с.Степанівка Уманського р-ну на Черкащині.

ІВАХНЮК Людмила (м.Київ).

ІВАЩЕНКО Ольга Юхимівна, 1923 р.н. (с.Білогородка на Київщині).

ІЛЛЯШИК Марфа Кузьмівна, 1925 р.н. (с.Куковичі Менського р-ну Чернігівської обл.).

ІЛЛЯШИК Парасковія Миронівна, 1924 р.н. (с.Куковичі Менського р-ну Чернігівської обл.).

ІЛЬІНА Олена (м.Київ).

ІЛЬЧЕНКО Марія Андріївна, 1911 р.н. (смт.Варва Чернігівської обл.).

ІЩЕНКО Катерина, 1909 р.н. (м.Макіївка Донецької обл.). Голод пережила в с.Наугольнівка Сватівського р-ну Луганської обл.

ІЩЕНКО Михайло (м.Канів Київської (нині Черкаська) обл.). ГЕНОЦИД: “ВИМЕРА НАРОД ХРЕЩЕНИЙ”.

КАБАНОВА Ксенія, 1901 р.н. (м.Макіївка Донецької обл.). Голод пережила в с.Мала Нехвороща на Полтавщині.

КАЙОЛА Митрофан Семенович (м.Оріхів Дніпропетровської (нині Запорізька) обл.).

КАЛЕНИК Дмитро Захарович, 1918 р.н. (м.Київ). Голод пережив у с.Рижавка Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.

КАЛЕНЮК Григорій Якович, 1923 р.н. (с.Горенка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.). Голод пережив в с.Удайці Прилуцького р-ну на Чернігівщині.

КАЛЬЧЕНКО М., КАСЬЯНЕНКО П. (с.Поліг Охтирського р-ну Харківської (нині Сумська) обл.).

КАЛЮЖНА Настя Василівна, 1925 р.н. (с.Кисілиха на Полтавщині).

КАЛЮК Степан Павлович, 1913 р.н. (м.Кременчук Харківської (нині Полтавська) обл.).

КАМИШАК Ніна Абрамівна, 1913 р.н. (с.Ново-Петрівка Широківського р-ну Дніпропетровської обл.). Голод пережила в с.Шкруліївка Решетилівського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.

КАНЕВСЬКИЙ М.Х. (с. Новоберислав на Херсонщині).

КАПЕЛЮХ Олена Миколаївна, 1920 р.н. (с.Ново-Київка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.).

КАПУСТЯН Ганна (м.Кременчук Харківської (нині Полтавська) обл.).

КАРПЕНКО Микола Сергійович, 1924 р.н. (с.Піски Лохвицького р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.).

КАРЯЧКА Микита Григорович, 1919 р.н. (с.Миколаївка Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл.).

КАТОЛИК Іван Іванович, 1914 р.н. (с.Болтишка на Дніпропетровщині).

КАЦАЙ Василь Петрович (с.Шевське Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.).

КАЮН М.І. (с.Лозоватка на Дніпропетровщині).

КИПАРИС Іван Олексійович, 1922 р.н. (м.Одеса). Голод пережив у с.Капашин Ободівського р-ну Вінницької обл.

КИРИЛЕНКО (в дівоцтві РАДЬКО) Марія Карпівна, 1924 р.н. (с.Борщів Баришівського р-ну Київської обл.).

КИРИЛІВ Жанна Григорівна (м.Стрий на Львівщині). Бачила у Франції гори зіпсованого зерна з України.

КИРИЛЮК Іван, 1921 р.н. (с.Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

КИРИЛЮК Марія, 1927 р.н. (с.Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

КИРИЧЕНКО Костянтин Іванович, 1921 р.н. (с.Бородаївка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.).

КИРИЧЕНКО Охрим Юхимович, (с.Пологи Гребінківського р-ну Київської обл.).

КИРИЧОК Марія Михайлівна, 1920 р.н. (с.Перше Травня Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.).

КИРИЧОК Федір Андрійович, 1924 р.н. (с.Привовчанське Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

КИРПА Іван Юхимович, 82 роки (с.Томаківка на Дніпропетровщині).

КИСЛА Олена Василівна, 1918 р.н. (с.Звонецьке-на-Дніпрі Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.).

КИЦУН Петро Семенович, 1930 р.н. (с.Уласово-Русанівка Старосинявського р-ну Вінницької (нині Хмельницька) обл.).

КИЧА Сергій Костянтинович, 1928 р.н. (Голопристанський р-н на Херсонщині).

КІВОНЗ Олексій Григорович (м.Миргород Харківської (нині Полтавська) обл.).

КІМ Зоя Костянтинівна, 1924 р.н. (м.Полтава).

КІРІЄНКО Ганна Петрівна, 1927 р.н. (м.Прилуки Чернігівської обл.).

КЛАДНИЦЬКА Анастасія Семенівна, 1924 р.н. (с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.).

КЛЕСУН Григорій Федотович (с.Свердлівка Коропського р-ну Чернігівської обл.).

КЛИМЕНКО Анастасія Євтропівна, 1924 р.н. (с.Новомиколаївка на Дніпропетровщині). Голод пережила у с. Гринівка Любарського р-ну Вінницької (нині Житомирська) обл.

КЛИМЕНКО Іван Кирилович, 1925 р.н. (м.Київ). МОЇ СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР. Голод пережив у с. Красна (на той час Германівська) Слобідка Обухівського р-ну на Київщині.

КЛИМОВА У.Т., 1912 р.н. (с.Березнуватівка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.).

КЛОЧКО Олександр Григорович (с.Ризине Звенигородського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

КЛЯЦЬКИЙ Яків Петрович, 1920 р.н. Голод пережив у Широківському р-ні Дніпропетровщини).

КНИШОВ Іван Микитович, 1923 р.н. (м.Дніпропетровськ).

КОБИЛКО Олена Артемівна, 1920 р.н. (м.Харків).

КОВАЛЕНКО Андрій Іванович, 1911 р.н. (с.Тарасівка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.). Працював у м.Марганець, допомагав голодуючим батькам у селі.

КОВАЛЕНКО Анна Яківна, 1910 р.н. (м.Дніпропетровськ).

КОВАЛЕНКО Валентина, 1920 р.н. (с.Наталівка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.).

КОВАЛЕНКО (у дівоцтві ПРУТЧЕНКО) Ганна Антонівна, 1927 р.н. (м.Дніпропетровськ). Голод пережила в с.Голубівка Перещепинського р-ну Дніпропетровської обл.).

КОВАЛЕНКО Іван Юхимович (розповідь дочки – Кириленко Марії Іванівни) (м.Київ).

КОВАЛЕНКО Катерина. ГОЛОДОМОР.

КОВАЛЕНКО Марія Олексіївна, 1924 р.н. (с.Германівка Обухівського р-ну Київської обл.).

КОВАЛЕНКО Петро Денисович, 1920 р.н. (м. Дніпропетровськ). Голод пережив у с.Знаменівка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.

КОВАЛЕНКО Тетяна Федорівна, 1930 р.н. (м.Дніпропетровськ). Голод пережила в Нікопольському р-ні Дніпропетровщини.

КОВАЛЕНКО Федір Семенович, 1927 р.н. (м.Ігрень на Дніпропетровщині). Під час голоду проживав у с.Малинівка Солонянського р-ну та в м.Ігрень Дніпропетровської обл.

КОВАЛИШИНА Мотря Дмитрівна, 1918 р.н. (с.Глебанівка Шаргородського р-ну Вінницької обл.).

КОВАЛІВСЬКА Ганна Василівна, 1919 р.н. (с.Яцини Пирятинського (нині Гребінківський) р-ну Полтавської обл.).

КОВАЛІВСЬКА Лариса Іванівна, 1949 р.н. (с.Яцини Пирятинського (нині Гребінківський) р-ну Полтавської обл.).

КОВАЛЬЧУК Дмитро (м.Львів). ПАМ'ЯТЬ ЖЕРТВ ВОЛАЄ ДО ЖИВИХ. Під час голоду проживав у с.Ярославка Ружинського р-ну Київської (нині Житомирська) обл.

КОВАЛЬЧУК О. (с.Миролюбне Старокостянтинівського р-ну Вінницької (нині Хмельницька) обл.).

КОВРИГА Роман Михайлович, 1914 р.н. (с.Дмухайлівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.).

КОВТОНЮК (ВІТВИЦЬКА) Меланія Кирилівна, 1923 р.н. (с.Юрківці Немирівського р-ну Вінницької обл.).

КОЖЕМ'ЯКА Ольга (м.Макіївка Донецької обл.).

КОЗЕНКО Мотря Степанівна, 1913 р.н. (с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.). Голод пережила в с.Бендюківка та Мирівка на Київщині.

КОЗИРЕНКО Лідія Григорівна, 1928 р.н. (хут.Девдасове Софіївського р-ну Дніпропетровської обл.). Під час голоду проживала в с.Софіївка на Дніпропетровщині.

КОЛІСНИК Андрій Матвійович, 1922 р.н. (с.Доброводи Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

КОЛІСНИК Микола Осипович, 1907 р.н. (с.Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

КОЛІСНИК Олекса Матвійович, 1924 р.н. (с.Доброводи Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

КОЛІСНИК Петро Леонтійович, (с.Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

КОЛОДА Валентина Семенівна, 1922 р.н. (с.Вербуватівка на Дніпропетровщині).

КОЛОДКА Пелагея Степанівна, 1914 р.н. (с.Красноіванівка Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.).

КОЛОДЯЖНА Марія Федорівна, 1925 р.н. (м.П'ятихатки Дніпропетровської обл.). Голод пережила в с-щі Яковлівка П'ятихатського р-ну на Дніпропетровщині.

КОЛОМІЄЦЬ Ганна Максимівна, 1913 р.н.(с.мт. Артемівка Чутівського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.). Під час голоду перебувала у відрядженні в с.Рябківка на Чутівщині.

КОЛОМІЄЦЬ (в дівочтві ЧОРНОПИСЬКА) Марія Василівна (с.Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

КОЛОМІЄЦЬ Олександра Митрофанівна, 1915 р.н. (с.Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

КОЛОПАЙ Палажка Леонтіївна, 1918 р.н. (м.Нікополь на Дніпропетровщині). На шляху до Полтавщини бачила багато померлих голодною смертю.

КОЛЯДА Петро (м.Кривий Ріг Дніпропетровської обл.).

КОЛЯДА Юлія Микитівна, 1919 р.н. (с.Першотравневе Петриківського р-ну Дніпропетровської обл.).

КОЛЬБОР Марія Володимирівна, 1919 р.н. (с.Писарівка Синельниківського р-ну на Дніпропетровщині).

КОНДРАТЮК (у дівочтві ДЯТЕЛ) Віра Романівна (хут. Дубова на Житомирщині). ТРАГІЧНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ.

КОНДРАТЬЄВА Олена Мефодіївна, 1921 р.н. (с.Світлогорське на Дніпропетровщині).

КОНОВАЛЕНКО Григорій, 1926 р.н. (м.Дніпропетровськ). Під час голоду проживав у селі на Дніпропетровщині.

КОНОНЧЕНКО Ольга Антонівна (с.Сергіївка Прилуцького р-ну Чернігівської обл.).

КОРГУН Катерина Семенівна, 1918 р.н. (с.Яцини Пирятинського (нині Гребінківський) р-ну Полтавської обл.).

КОРЖ Г. (м.Малин на Житомирщині).

КОРНІЄНКО Марія Потіївна (с.Лосятин Гребінківського р-ну Київської обл.).

КОРНІЄНКО Михайло Федорович, 1925 р.н. (с.Шелестове Коломацького р-ну Харківської обл.). Голод пережив у селах Полтавщини.

КОРОБКО Л.І., 1927 р.н. (с.Липове П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.).

КОРОБЧУК Антоніна Кононівна, 1922 р.н. Голод пережила в Києві.

КОРОЛЬ Ганна, 1909 р.н. (с.Великий Перевіз Шишацького р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.).

КОРОТИЧ Марія Василівна (м.Фастів на Київщині). Голод пережила в с. Снігурівка (частина м.Фастова Київської обл.).

КОРОТКА (у дівочтві ТЕРЕЩЕНКО) Віра Макарівна, 1926 р.н. (м.Дніпро-дзержинськ Дніпропетровської обл.). Голод пережила у с.Дніпрова Кам'янка та Івашкове на Дніпропетровщині).

КОСЕНКО Марія Гнатівна, 1924 р.н. В період голоду проживала в с.Геґелине (тепер Дружелюбівка) Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.

КОСЕНКО Михайло Філонович, 1922 р.н. (м.Дніпропетровськ). Голод пережив у с.Вілохівець Звенигородського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.

КОСЕНКО Олексій Іванович, 1916 р.н. (м.Дніпропетровськ).

КОСОЛАП Ярина Мусіївна, 1925 р.н. (Київщина).

КОСТЕНКО Олександра (с.Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.

КОСТЕЦЬКА Любов Пилипівна, 1924 р.н. (с.Веприк Фастівського р-ну Київської обл.).

КОСТИНА Олена Ігорівна, 1923 р.н. (м.Дніпропетровськ). Під час голоду проживала в с.Бородаївка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.

КОСТОГЛОТ Іван Леонідович, 1924 р.н. (с.Водяне Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.). Голод пережив в с.Шевське Магдалинівського р-ну Дніпропетровщини.

КОСТОГРИЗ Пелагея Василівна, 1918 р.н. (с.Звонецьке-на-Дніпрі Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.).

КОСТЮК Марина Володимирівна, 1921 р.н. (м.П'ятихатки Дніпропетровської обл.). Голод пережила в м.Києві.

КОТЕНКО Григорій Васильович (с.Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

КОТЕНКО Тетяна Тимофіївна, 1924 р.н. (с.Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

КОТИК Ганна (м.Сокаль Львівської обл.). Голод пережила в с.Синиця на Київщині.

КОТЛЯР Марія Андріївна, 1924 р.н. (Глобинський р-н Полтавської обл.).

КОТЧЕНКО (в дівоцтві БУЛАНЕЦЬ) Ольга Степанівна, 1950 р.н. (с.Куковичі Менського р-ну Чернігівської обл.).

КОФАНОВ Іван (голод – в с.Афанасіївка Одеської (нині Кіровоградська) обл.).

КОХНО Валентин (Україна).

КОЧЕЛАБА Ганна Сергіївна, 1920 р.н. (с.Паньківці Вінницької (нині Хмельницька) обл.).

КОЧЕРКЕВИЧ Ольга (с.Тишковичі Львівської обл.). Голод пережила в Новоукраїнському р-ні Одеської (нині Кіровоградська) обл.

КОЧУБЕЙ Валентина Василівна. Голод пережила в с.Овсюки Яблунівського р-ну Полтавської обл.

КОШЕМБЕТ Анастасія Арсентіївна, 1916 р.н. (с.Новопавлівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл.). Голод пережила в с.Підгородне того ж р-ну.

КОШМАН Анна Іванівна, 1900 р.н. Голод пережила в с.Кошманівка на Донеччині.

КРАВЕЦЬ Наталія (Херсонщина).

КРАВЧЕНКО Іван Ількович, 1922 р.н. (с.мт.Кожанка Фастівського р-ну Київської обл.).

КРАВЧЕНКО Марія Василівна, 1921 р.н. (с-ще Губиниха Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.).

КРАЙНЯ Надія, 1926 р.н. (Дніпропетровщина).

КРАСНОКУТСЬКА Марія Нестерівна, 1917 р.н. (с.Демурине Покровського р-ну Дніпропетровської обл.). Голод пережила в с.Гаврилівка Межівського р-ну Дніпропетровщини.

КРАСНЯЩИХ Ольга Павлівна, 1914 р.н. (м.Кривий Ріг Дніпропетровської обл.).

КРАСЮК Марія Максимівна, 1919 р.н. (м.Дніпропетровськ). Голод пережила в с.Буряки Бердичівського р-ну Вінницької (тепер Житомирська) обл.

КРИВЕНКО Катерина Іллівна (м.Київ). Під час голоду проживала в с.Аркадіївка Згурівського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл. та у м.Києві.

КРИВЕНКО Тетяна Олександрівна, 1921 р.н. (м.Кривий Ріг Дніпропетровської обл.).

КРИВОНІС Олексій (с.Карабинівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

КРИВОРУЧКО (в дівочтві ЯЛОВЕДА) Анастасія Василівна, 1918 р.н. (с. Яроші Глобинського р-ну Київської (тепер Полтавська) обл.).

КРИВОТЕЩЕНКО Олександра Трохимівна, 1925 р.н. (с.Ново-Архангельськ Одеської (нині Кіровоградська) обл.).

КРИКУН Павлина Герасимівна, 1911 р.н. (с.Триліси на Кіровоградщині).

КРОТ (в дівочтві ГОНЧАРУК) Ганна Василівна, 1929 р.н. (с.Теліженці Старосинявського р-ну Вінницької (нині Хмельницька) обл.).

КРОХМАЛЬ (в дівочтві КРЮКОВА) Марія Пилипівна, 1922 р.н. (с.Чернявщина Юр'ївського р-ну Дніпропетровської обл.). Під час голоду проживала в с.П'ятирічка Сахновщанського р-ну на Харківщині.

КРУГЛЯК Микола (с.Журавка Яготинського р-ну Київської обл.).

КРУЛИКІВСЬКИЙ Олександр Станіславович (с.Пологи Гребінківського р-ну Київської обл.).

КУБАТКО (в дівочтві Виноградська) Ганна Федотівна, 1921 р.н. (с.Софіївка Новотроїцького р-ну Дніпропетровської (нині Херсонська) обл.). Голод пережила в с.Затис Новотроїцького р-ну на Херсонщині.

КУДИНОВА Марія Степанівна, 1928 р.н. (с.Рубанівка на Дніпропетровщині).

КУДЛАЙ Володимир Іванович, 1949 р.н. (Дніпропетровщина). З розповіді діда, Кудлая Петра Сильвестровича (1888–1978), який пережив голод в с.Новомиколаївка Сталінського р-ну Дніпропетровської обл.

КУЗЬ Борис Олександрович і КУЗЬ Марія Карпівна (с.Соколівка на Одещині).

КУЗЬМЕНКО Катерина Іванівна, 1912 р.н. (сmt. Сердите на Донеччині).

КУЗЬМЕНКО О.Д. (с.Кошари на Херсонщині).

КУЗЬМИНА Марія Гаврилівна (1926–1998) (с-ще Таромське Ленінського р-ну м.Дніпропетровська).

КУКУЄВА Галина Григорівна, 1924 р.н. (с.Мар'ївка-2 Софіївського р-ну Дніпропетровської обл.). Голод пережила в с.Чечеліївка Петрівського р-ну Дніпропетровської (нині Кіровоградська) обл.

КУЛЄШОВА Катерина. Голод пережила в українському селі Білгородської обл.

КУЛИК Варвара (с.Новомиколаївка Шевченківського р-ну Харківської обл.).

КУЛИК Павло Якович, 1928 р.н. (с.Воля Ковельська Ковельського р-ну Волинської обл.). Голод пережив у селі Велика Березянка Таращанського р-ну Київської обл.

КУЛІШ Ганна Сидорівна, 1923 р.н. (с.Степанівка Лозівського р-ну Харківської обл.).

КУЛІШ Євдокія Пилипівна, 1906 р.н. (с.Маврине (нині Межиріч) Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

КУЛІШ Ольга Володимирівна, 1918 р.н. (с.Новов'язівка на Дніпропетровщині).

КУЛІШ Петро Якович, 1922 р.н. (с.Великомихайлівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл.).

КУЛЬБАШИНА Олена Сергіївна, 1922 р.н. (с.Чернявщина Юр'ївського р-ну Дніпропетровської обл.). Під час голоду проживала в с.Олексіївка того ж р-ну.

КУЛЬГИЦЬКА Ганна Василівна, 1909 р.н. (Дніпропетровщина).

КУПА Марина, 1920 р.н. (Дніпропетровщина).

КУПИНА Франка Володимирівна (с.Ставище Київської обл.).

КУРАГ Степан Григорович, 1907 р.н. (м.Дніпропетровськ). На збиранні врожаю за відрядженням під час голоду перебував у с.Братолюбівка Долинського р-ну Дніпропетровщини.

КУРИЛЕНКО Марія Кирилівна, 1918 р.н. (м.Малин Київської (нині Житомирська) обл.).

КУРІННА Мотря Павлівна, 1915 р.н. (с.Поливанівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.).

КУР'ЯНІНОВА Любова (с.Гладківка Голопристанського р-ну Одеської (нині Херсонська) обл.).

КУСАК Я. (м.Біла Церква Київської обл.).

КУХТІЙ Михайло Іванович, 1902 р.н. (с.Кірове Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.).

КУЩАЧЕНКО Григорій Матвійович, 1897 р.н. (с.Вільшанська Новоселиця Гребінківського р-ну Київської обл.).

КУЦУРУК (в дівоцтві ТИЧУК) Ніна (с.Онопріївка Тальнівського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

КУЧЕР Марія Василівна, 1926 р.н. (Під час голоду сім'я проживала в с.Ульянівка Єланецького р-ну на Миколаївщині).

КУЧЕР Марія Петрівна (с.Бузівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.).

КУЧЕРЕНКО Мехтодій Никифорович, 1917 р.н. (с.Велика Косовиця на Черкащині).

КУЧЕРЯВИЙ Сергій Федотович, 1911 р.н. (м.Новомиргород на Кіровоградщині).

КУЧМА Наталія Олексіївна, 1914 р.н. (с.В'язівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

КУШНІР Олексій Маркович. Під час голодомору перебував у с.Зеленьки Миронівського р-ну на Київщині.

КУШНІР Ольга, 1912 р.н. (с.Мошурів Тальнівського р-ну на Київщині).

КУШНІРЕНКО Петро Іванович і НАУФОК Степан Романович (с.Васинівка Оріхівського р-ну на Запоріжжі).

ЛАВРЕНКО Галина Іванівна, 1920 р.н. (Дніпропетровщина).

ЛАВРІНЕНКО Іван Іванович, 1928 р.н. (м.Черкаси). Під час голоду проживав у с.Крива Гребля Драбівського р-ну Харківської (нині Черкаська) обл.

ЛАВРІНЧУК Марія Кирилівна, 1926 р.н. (с.Мотроники Красилівського р-ну Вінницької (нині Хмельницька) обл.). Під час голодомору мешкала в с.Жовнірки Красилівського р-ну.

ЛАВСЬКА Палажка Іванівна, 1920 р.н. (с.Куковичі Менського р-ну Чернігівської обл.).

ЛАГОДЗЯ Василь (м.Тальне Київської (нині Черкаська) обл.). Голод пережив у с.Заміське Тальнівського р-ну Київщини.

ЛАГУНЕНКО Ганна Федорівна, 1917 р.н. (м.Дніпропетровськ).

ЛАЖЕВСЬКИЙ Михайло Опанасович, 1926 р.н. (Фастівський р-н Київської обл.).

ЛАЗАРЕНКО Іван Демидович, 1922 р.н. (хут.Чернігівка Новотроїцького р-ну Дніпропетровської (нині Херсонська) обл.).

ЛАПИЦЬКИЙ Володимир Єрмолайович, 1923 р.н. (м.Кривий Ріг Дніпропетровської обл.). Голод пережив у с.Червоні Поди (тепер – частина м.Кривого Рогу).

ЛЕБЕДИНСЬКИЙ Микола (м.Київ). Голод пережив у м.Харкові.

ЛЕБЕДИНСЬКИЙ Микола (м.Київ). “ПОЛУВЕКОВОЕ ЭХО ГОЛОДОМОРА”.

ЛЕВЕНЕЦЬ Ольга Кіндратівна, 1917 р.н. (Дніпропетровщина). Голод пережила у с.Ганнівка на Криворіжжі.

ЛЕВИЦЬКИЙ Павло, 1913 р.н. (м.Гуляйполе Дніпропетровської (нині Запорізька) обл.).

ЛЕВЧЕНКО Варвара Іванівна, 1899 р.н. (с.Горобіївка Сквирського р-ну Київської обл.).

ЛЕВЧЕНКО (в дівочтві ТЕЛЕВНА) Ганна, 1914 р.н. (м.Сміла Київської (нині Черкаська) обл.).

ЛЕВЧИК С., 1909 р.н. (м.Кам'янець-Подільський Вінницької (нині Хмельницька) обл.).

ЛЕПЕТУН-СОРОКА Діна Матвіївна (м.Боярка Київської обл.).

ЛЕПЕТЧЕНКО Іван Тимофійович (с.Преображенка Оріхівського р-ну Дніпропетровської (нині Запорізька) обл.).

ЛЕПША Марія Миколаївна, 1921 р.н. (с.Ракшівка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЛИГУН Катря, 76 років (с.Домоткань Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЛИМАР Микола Григорович, 1924 р.н. (с.Маломихайлівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЛИСАК Ганна (м.Макіївка Донецької обл.).

ЛИСЕНКО Григорій Улянович (с.Сорокотяга Жашківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.). Під час голоду перебував у м.Полтаві, м.Мелітополі, с.Сорокотяга на Черкащині.

ЛИСЕНКО Лідія Іванівна, 1921 р.н. (с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.).

ЛИСЕНКО Марія Леонтіївна, 1910 р.н. (с.Великомихайлівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл.). Голод пережила в с.Конзавод Покровського р-ну Дніпропетровщини).

ЛИСЕНКО Ніна Савеліївна, 1918 р.н. (м. Дніпропетровськ).

ЛИСЕНКО Петро Семенович, 1929 р.н.(с-ще Губиниха Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЛИСНЯК Марія Степанівна, 1920 р.н. Голод пережила на хут. Северинівка Зіньківського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.

ЛИСОГОРЯ Анастасія Григорівна, 1918 р.н. (с.Миколаївка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЛИСТОПАД Параска Семенівна, 1920 р.н. (с.Покровське на Дніпропетровщині).

ЛИТВИН Інна Павлівна, 1909 р.н. (с.Новогригорівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЛИТВИН Микола (м. Київ). МОЛИСЬ, МАРІЄ! Батьки голодували у с.Піщаний Брід Ново-Українського (тепер Добровеличківський) р-ну Одеської (нині Кіровоградська) обл.

ЛИТВИН (у дівочтві ТЕРЕЩЕНКО) Тетяна Опанасівна, 1919 р.н. (с.Германівка Обухівського р-ну Київської обл.).

ЛИТВИНЕНКО Віктор Іванович, 1912 р.н. (с.Ликове Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЛИТВИНЕНКО Д. (З розповіді бабусі). (м.Малин Київської (нині Житомирська) обл.).

ЛИТВИНЕНКО Калина Федорович, 1910 р.н. і ЛИТВИНЕНКО Маврина Марківна, 1912 р.н. (с.Олександрівка (тепер Безбородькове) Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЛИТВИНЕНКО (у дівочтві ГРІНЬКО) Лідія Мефодіївна, 1929 р.н. (с.Солянче (стара назва – Куличка) Машівського р-ну Полтавської обл.).

ЛИТВИНЕНКО Микита Степанович, 1914 р.н. (с.Водолазьке Межівського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЛИТВИНЕНКО Павло Іванович, 1921 р.н. (с.Жовнине Градизького р-ну Київської (нині Іркліівський р-н Полтавської) обл.).

ЛИТВИНОВА Наталія Тихонівна, 1920 р.н. (м.Білгород-Дністровський Одеської обл.). Голод пережила на хут.Шевченко та на хут.Кирило-Антонівка Єланецького р-ну Одеської (тепер Миколаївська) обл.).

ЛИТВИНСЬКИЙ Олекса Семенович, 1919 р.н. (с.Устимівка Гребінківського р-ну Київської обл.).

ЛИХИЙ Микита (с.Соколівка на Вінниччині).

ЛИЧАК Євдокія Гнатівна, 1913 р.н. (с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.).

ЛИЧАЧЕНКО Олекса Минович, 1926 р.н. (с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.).

ЛИЧМАН Іван Іванович, 1913 р.н. (с.Крива Руда Семенівського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.).

ЛІСНЯК Варвара Григорівна, 1926 р.н. (Дніпропетровщина).

ЛІСОВА Єфросинія Михайлівна, 1915 р.н. (с.Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.).

ЛІСОВСЬКИЙ Іван Сергійович, 1919 р.н. (с.Знаменівка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЛІСОВСЬКИЙ Степан Петрович, 1919 р.н. (с.Знаменівка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЛІСЯНА (у дівочтві ОЛІЙНИК) Олена Семенівна, 1920 р.н. (Київщина).

ЛОБАНОВА (у дівочтві КАЧАНОВА) Ніна Тимофіївна, 1925 р.н. (м.Київ). Голод пережила в с.Сушинівка (перейменованому спочатку на Спасибівку, а потім – на Петропавлівку) Арбузинського р-ну Одеської (нині Миколаївська) обл.).

ЛОБАТЕНКО Ганна Петрівна, 1925 р.н. (м.Пирятин на Полтавщині).

ЛОБОДА Ганна (с.Жаб'янка Лисянського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

ЛОБОДА Марія Яківна, 1906 р.н. (с.Медведівка на Черкащині).

ЛОБОДА Мотрона Трохимівна, 1919 р.н. (с.Жорняки Бершадського р-ну Вінницької обл.).

ЛОГВИНЕНКО Ірина Костянтинівна, 1905 р.н. (с.Мар'янське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЛОЙКО Софія Андріївна, 1920 р.н. (с.Топчине Магдалинівського р-ну на Дніпропетровщині).

ЛОМАК Василь Семенович, 1923 р.н. (с.Бородаївка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЛОСЬ Євгенія Єгорівна, 1928 р.н. (с.Кобеляки Смілянського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

ЛУБЕНЕЦЬ Анастасія Гаврилівна, 1912 р.н. (с.Піщанка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЛУБЕНЕЦЬ Дмитро Федорович, 1914 р.н. (с.Попівка на Полтавщині).

ЛУБ'ЯНА Євдокія Дмитрівна (Херсонщина).

ЛУЗАН Феодосій, 1917 р.н. (м.Київ). Я – ВАША.

ЛУЗАН Феодосій, 1917 р.н. (м.Київ). ЗА БІДОЮ – БІДА.

ЛУК'ЯНЕНКО Іван Миколайович (с.Білоцерківка Бобровецького р-ну Чернігівської обл.).

ЛУПИРЬ Катерина Михайлівна, 1919 р.н. (с.Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЛУЦЕНКО Вікторія Миколаївна, 1925 р.н. (с.Новоселівка на Запоріжжі).

ЛУЦЕНКО Л.І. (Полтавщина).

ЛУЦЕНКО Марія Калинівна. Про голод в с.П'ятирічка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.

ЛУЦЕНКО Павло Євтухович (с.Корнин Попільнянського р-ну Київської (нині Житомирська) обл.).

ЛЮДНИЙ Федір Петрович, 1926 р.н. (м.Кам'янка Київської (нині Черкаська) обл.). Голод пережив у с.Русанівка Липовецького р-ну Вінницької (тепер Сумська) обл.

ЛЯШЕНКО (у дівочтві ТКАЧЕНКО) Ганна Сергіївна (с.Диканька на Полтавщині).

ЛЯШЕНКО Євдокія Євсеївна, 1920 р.н. (с.Червоне Поле Софіївського р-ну Дніпропетровської обл.).

ЛЯШЕНКО Михайло Дмитрович, 1928 р.н. (м.Кам'янка-Дніпровська на Запоріжжі). Під час голоду сім'я перебувала в м.Сталіно Донецької обл.

МАГРО Надія Іванівна, 1929 р.н. (смт. Царичанка на Дніпропетровщині).

МАЖАРОВА Олександра Іванівна, 1924 р.н. (м.Новомосковськ Дніпропетровської обл.).

МАЗУР Тарас, 1912 р.н. (с.Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.).

МАЙДЕНКО Наталія Василівна, 1925 р.н. (с.Кам'янка Ізюмського р-ну Харківської обл.).

МАЙСТРЕНКО Марія Іванівна, 1923 р.н. (м.Марганець Дніпропетровської обл.).

МАКАРЕНКО (в дівочтві ЧОРНА) Марія, 1923 р.н. (м.Івано-Франківськ). Голод пережила на Полтавщині.

МАКОГОН Павло Микитович, 1918 р.н. (м.Торонто, Канада). Голод пережив у с.Троїцьке Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл.

МАКСИМЕНКО (у дівочтві ЯНКІВСЬКА) Валентина Йосипівна, 1926 р.н. (м.Київ). Голод пережила в с.Дмитрівка Фастівського р-ну Київщини та в м.Києві.

МАЛА Катерина, 1924 р.н. (Дніпропетровщина).

МАЛАШЕНКО Л., 1920 р.н. (с.Новоіванівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).

МАЛЕНИК Софія, 1907 р.н. (с.Краснопілля, нині район Дніпропетровська: Дніпропетровськ-48).

МАЛИК Володимир [Кирилович]. НАМ ДОЗВОЛИЛИ ТИХО ПОМИРАТИ. ГОЛОДОМОР: НОТАТКИ ОЧЕВИДЦЯ. Голод пережив в с.Новосілки Бишівського (нині Макарівський) р-ну Київщини.

МАЛИК Г.Р. (с.Малинівщина на Полтавщині).

МАЛИНОЧКА А.М., 1921 р.н. (с.Топчине Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.).

МАЛИШКО Георгій (с-ще Дніпровське [колишні Сошинівка та Червоне] Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.).

МАЛЮТА Іван (м.Київ). ПРОЛИЛИСЯ НА ВКРАЇНІ ВЕЛИКІЇ СЛЪОЗИ. Про голодомор на Вінниччині.

МАЛЮТА Іван (м.Київ). ЗІ СТРАХОМ ГОЛОДНОЇ СМЕРТІ. Про голодомор в с.Цибулівка Тростянецького р-ну на Вінниччині.

МАЛЯРЕНКО Ганна Яківна, 1922 р.н. (с.Білоцерківці Пирятинського (нині Гребінківський) р-ну Полтавської обл.).

МАЛЯР Ярина Леонтіївна, 1902 р.н. (с.Радсело Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.). Голод пережила в с.Петриківка Царичанського р-ну Дніпропетровщини.

МАЛЯРІВ Михайло (м.Київ). Про голод у с.Запорізька Круча на Полтавщині.

МАМАЙ Марія Пантеліївна, 1915 р.н. (с.Тишківка Марківського р-ну Донецької (нині Луганська) обл.).

МАМОЙЛЕНКО Віра Іванівна, 1923 р.н. (м.Кривий Ріг Дніпропетровської обл.). Голод пережила на зал. ст. Долгінцеве.

МАМОН (в дівочтві ГУДИМ) Анастасія Іванівна, 1916 р.н. (с.Пирого Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.).

МАРАТ Федір Гаврилович, 1912 р.н. (с.Крутоярівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл.).

МАРЕНИЧЕНКО Ольга Іванівна, 1922 р.н. (с.Лозоватка Криворізького р-ну Дніпропетровської обл.).

МАРКОВА Ольга Михайлівна, 1924 р.н. (с.Призове на Дніпропетровщині).

МАРОХНО Галина Василівна (с.Кам'янувате на Дніпропетровщині).

МАРТИНЕНКО Ярина Борисівна, 1913 р.н. (с.Устимівка Гребінківського р-ну Київської обл.).

МАРТИРОЛОГ жертв голодомору 1932–1933 рр. (с.Веприк Фастівського р-ну Київщини).

МАРТИРОЛОГ жертв голодомору 1932–1933 рр. (смт. Гребінки на Київщині).

МАРТИРОЛОГ жертв голодомору 1932–1933 рр. (с.Киселиха на Полтавщині).

МАРТИРОЛОГ жертв голодомору 1932–1933 рр. (с.Колодисте Тальнівського р-ну Черкаської обл.).

МАРТИРОЛОГ жертв голодомору 1932–1933 рр. (Кременчуччина Харківської (нині Полтавська) обл.).

МАРТИРОЛОГ жертв голодомору 1932–1933 рр. (Лисянський р-н Київської (нині Черкаська) обл.).

МАРТИРОЛОГ жертв голодомору 1932–1933 рр. (с.Новоолександрівка (зал.ст.Адабаш) Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.).

МАРТИРОЛОГ жертв голодомору 1932–1933 рр. (с.Пирогои Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.).

МАРТИРОЛОГ жертв голодомору 1932–1933 рр. (с.Райківщина Яготинського р-ну Київської (нині Полтавська) обл.).

МАРТИРОЛОГ жертв голодомору 1932–1933 рр. (с.Свердлівка Коропського р-ну Чернігівської обл.).

МАРТИРОЛОГ жертв голодомору 1932–1933 рр. (с.Сорокотяги Жашківського р-ну Київської (нині Полтавська) обл.).

МАРТИРОЛОГ жертв голодомору 1932–1933 рр. (с.Яроші Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.).

МАРТИРОЛОГ жертв голодомору 1932–1933 рр. (с.Яцини Пирятинського (нині Гребінківський) р-ну Полтавської обл.).

МАРУСЕВИЧ Микола Іванович (м.Конотоп на Сумщині).

МАРЧЕНКО В. (м.Біла Церква Київської обл.).

ПАМ'ЯТЬ НАРОДУ:
ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ голодом 1932–1933 років

Для нотаток

Наукове видання

**ПАМ'ЯТЬ НАРОДУ: ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ
ГОЛОДОМ 1932–1933 РОКІВ
СВІДЧЕННЯ**

КНИГА ПЕРША

Упорядники:

*Олександра Веселова,
Олександр Нікілев*

Редколегія:

*Олександра Веселова, Станіслав Кульчицький,
Левко Лук'яненко, Василь Марочко,
Микола Міщенко, Олександр Нікілев,
Валерій Смолій (відповідальний редактор)*

Рецензенти:

Тамара Демченко, Ганна Капустян

Відповідальна за випуск *Олександра Веселова*

Комп'ютерний набір:

*Віталій Веселов,
Олександра Веселова*

Оригінал-макет:

*Андрій Ковинєв,
Любов Губіна*

Видавець та виготівник ТОВ "Видавничий дім "КАЛИТА".
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої діяльності
ДК № 2193 від 25.05.2005 р.
вул. Желябова, 2А, м. Київ-57, Україна, 03057. Тел.: (044) 453-28-50.

Підписано до друку 22.10.2009. Формат 70х100/16.
Папір офсетний. Гарнітура таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 75,5.
Замовлення № . Наклад 1000.

1932-1933